تۇغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىكى

143 ..
151 .
157 .
161
161
164
170
175
187
192
210
21
21
2
2
2

ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۈسەيىن

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تەرجىمىلىرى

مىللەتلەر نەشرىياتى

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1

بىرىنچى قىسىم ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمىي يادىكارلىقلىرى 1

بىرىنچى باپ ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلار تارىختا قوللانغان يېزىقلار 1

1. "ئۇيغۇر" ئاتالمىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى 1

2. ئۇيغۇرلارنىڭ تەركىۋى 5

3. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيان ئىشلىتىپ كەلگەن يېزىقلىرى 10

ئىككىنچى باپ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ يازما ئەدەبىياتقا بولغان تەسىرى 32

1. مۇقەددىمە 32

2. قەدىمقى قوشاقلار 36

ئۈچىنچى باپ قەدىمقى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر 44

1. ئەپسانە ژانىرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرە توتېمى ھەققىدىكى ئەپسانىسى توغرىسىدا چۈشەنچە 44

2. قەدىمقى رىۋايەتلەر 53

1) پىرچەڭگى توغرىسىدىكى رىۋايەت 54

2) تۇماريس ھەققىدە رىۋايەت 58

3) شىراق رىۋايىتى 62
4) باتۇر تەگرىقۇت توغرىسىدىكى رىۋايەت 68
5) بۆكەخان ھەقىقىدە رىۋايەت 71
تۆتىنچى باپ قەدىمقى دەۋر داستانلىرى 80
1. «ئوغۇزنامە» 82
2. «دەدە قورقۇت»داستانى 101
3. ئافراسىياپ 103
بەشىنچى باپ ماقال-تەمسىللەر، چۆچەك، مەسەل، لەتىپىلەر توغرىسىدا 108
1. ماقال-تەمسىللەر 108
2. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى، مەسەللىرى ۋە لەتىپىلىرى 109
3. خۇلاسە 112
ئالتىنچى باپ مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى 114
1. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىش دەۋرى 114
2. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە ئالاھىدىلىگى 122
3. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدىن نەمۇنە 125
ئىككىنچى قىسىم قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدىكى مەدەنىي ھايات ۋە ئەدەبىيات 139
بىرىنچى باپ ئومۇمىي بايان 139
1. قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ قۇرۇلۇشى 139
2. قوجۇ (ئىدىقۇت)خانلىغى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى-

نىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى 143
3. قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغىدىكى مانى مەدەنىيىتى 151
4. قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغىدىكى بۇددا مەدەنىيىتى 157
ئىككىنچى باپ قوجۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر 161
1. ئىرق پۇتۇك 161
2. ئىككى تېكىننىڭ رىۋايىتى 164
3. چاشتانى ئېلىگ بەگ 170
4. «ئالتۇن ياروغ» ۋە سەككۇ سەلى تۇتۇق 175
5. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى «مائىتىرى سىمىت» دىراممىسى 187
6. قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدىكى شېئىرلاردىن 192
7. ئاپرىنچۇر تېكىن 210
8. ئاتساق 215
ئۇچىنچى قىسىم قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 218
بىرىنچى باپ بۇ دەۋردىكى مەدەنىي ھايات ۋە ئەدەبىيات 218
ئىككىنچى باپ قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى 229
1. ئالىم ۋە شائىر ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابى 229
1) فارابىنىڭ ھاياتى ۋە تەرجىمھالى 229
2) فارابى شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى 233
3) فارابىنىڭ مۇزىكاشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئەھمىيەتلىك ئىلمىي پائالىيەتلىرى 238

4) فارابىنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت خەزنىسىگە قوشقان ئۆچمەس تۆھپىسى 242
2. يۇيۇك ئالىم ۋە تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى..... 246
1) ئالىمنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى 246
2) مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»نى يېزىشتىكى مەقسىدى 252
3) «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ مەزمۇنى ۋە ئەھمىيىتى..... 257
4) «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ تىل-ئەدەبىيات ئۆچۈن ئەھمىيىتى 259
5) «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن قوشاقلار 261
6) «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن ماقال-تەمسىللەر 280
7) «تۈركى تىللار دىۋانى»دىكى يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى 286
8) «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن ئەدەبىي پارچىلاردىكى چەكلىمىلىك 293
9) «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن فولكلور نەمۇنىلىرىنىڭ بەدئىي ئالاھىدىلىگى 296
3. مەشھۇر ئالىم، مۇتەپەككۇر، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ 300
1) ئالىمنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى 300
2) «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى 306
3) «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ قىسقىچە ۋەقەلىگى 309

4) «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى 314
5) «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ بەدئىي ئالاھىدىلىگى..... 331
6) «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى 342
4. خوجا ئەھمەت يەسەۋى ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى 344
5. ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكى ۋە ئۇنىڭ «ئەتەبەتۇل-ھەقايىق» ناملىق داستانى 352
1) ئاپتورنىڭ تەرجىمھالى 352
2) «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى 356
3) داستاننىڭ چەكلىملىكلىگى 366
4) «ئەتەبەتۇلھەقايىق»داستانىنىڭ بەدئىي ئالاھىدىلىگى..... 366
تۆتىنچى قىسىم چاغاتاي تىلى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 370
بىرىنچى باپ چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى توغرىسىدا 370
1. "چاغاتاي تىلى" ۋە "چاغاتاي ئەدەبىياتى"دىكەن ئىسىملىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىت 370
2. چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى..... 380
3. چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى 385
4. چاغاتاي تىلىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى 407
5. چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرى 409
ئىككىنچى باپ 13-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 15-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى..... 412

1. نەسىردىن رابغۇزى ۋە ئۇنىڭ «قىسسەئى رابغۇزى» دىگەن ئەسىرى 412
1) رابغۇزنىڭ هاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى 412
2) «قىسسەئى رابغۇزى»نىڭ مەزمۇنى ۋە قىممىتى 414
3) «يۈسۈپ-زۇلەيخا» قىسسىسىنىڭ مەزمۇنى 422
4) «يۈسۈپ-زۇلەيخا» قىسسىسىنىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى 429
2. ئاتايى ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى هەققىدە 431
1) شائىرنىڭ هاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى 431
2) ئاتايى شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە تىلى 432
3. سەككاكى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى 439
1) سەككاكىنىڭ هاياتى ۋە تۆھپىلىرى 439
2) سەككاكى شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە ئالاهىدىلىگى 443
4. خەلقپەرۋەر شائىر ئەبەيدۇللا لۇتفى 451
1) شائىر ياشىغان دەۋر 451
2) شائىرنىڭ هاياتى ۋە ئىجادىي ئەمگەكلىرى 455
3) لۇتفى غەزەللىرى 460
4) شائىرنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى 471
ئۇچىنچى باب ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر ئەلىشىر ناۋايى 498
1. شائىرنىڭ هاياتى ۋە تۆھپىلىرى 498
2. مەشهۇر داستانلار توپلىمى — «خەمسە» 514
1) «هەيرەتۇل ئەبرار» 516
2) «لەيلى ۋە مەجنۇن» 527

3) «سەبئى سەييارە» 534
4) «سەددى ئىسكەندەر» 537
5) «فەرهاد ۋە شىرىن» 538
بىرىنچى، داستاننىڭ يېزىلىشى 538
ئىككىنچى، «فەرهاد ۋە شىرىن»نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى 546
ئۈچىنچى، داستاندىكى ئاساسلىق ئوبرازلار 553
تۆتىنچى، «فەرهاد ۋە شىرىن» داستانىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى 586
3. ناۋايى لىرىكىسى — «چاهاردىۋان» 597
1) ناۋايى لىرىكىسى هەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە 597
2) ناۋايى لىرىكىسىدىكى ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئادالەت كۆز قارىشى توغرىسىدا 600
3) ناۋايى لىرىكىسىدىكى هايات گۈزەللىگىنى سۆيۈش ئىدىيىلىرى 610
4) ناۋايى لىرىكىسىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن تۈرلۈك ئىجتىمائىي-ئەخلاقىي قاراشلار 613
5) ناۋايى لىرىكىسىنىڭ بەدىئىي قىممىتى 626
4. ئەلىشىر ناۋايىنىڭ نەسىرى ئەسەرلىرى 630
1) «مەهبۇبۇل قۇلۇپ» 630
2) «مۇهاكىمەتۇل لۇغاتەين» 661
3) «مەجالىسۇن نەفائىس» 667
5. ناۋايى مىراسلىرىنىڭ ئەهمىيىتى 669
تۆتىنچى باب يەركەن خانلىغى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 672

1. يەركەن خانلىغنىڭ قۇرۇلۇشى 672
2. يەركەن خانلىغى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى 687
1) ئايازبېك قۇشچى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى 687
2) سەئىدخان 717
3) ئابدۇرەشىدخان 722
4) شائىرە ئامانىسا ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرى 728
5) قىدىرخان ياركەندى 733
بەشىنچى باب 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 735
1. مۇھەممەت ئىمىن خوجامقۇلى (خىرقىتى)ۋە ئۇنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى 742
1) شائىرنىڭ تەرجىمھالى 742
2) «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام»داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى 743
3) «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىگى 763
2. مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى 768
1) شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى 768
2) شائىرنىڭ «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» دىكەن ئەسىرى 770
3. مۇھەممەت سىدىق زەللىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى 790
1) شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى 790

2) شائىر لىرىكىلىرىدا ئالغا سۈرۈلگەن پىكىرلەر 794
3) شائىرغەزەللىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىگى 802
4) شائىرنىڭ «سەپەرنامە» داستانى 804
4. نۆۋىتى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى 811
5. مولا ئەلەم شەھىارى ۋە ئۇنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى 820
1) ئاپتورنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش 820
2) «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنىڭ ۋەقەلىگى 822
3) «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى 827
4) «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىگى 841
6. موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى 845
1) شائىرنىڭ ھاياتى توغرىسىدا 845
2) «دىۋان بىلالى»نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى 846
7. مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى ۋە ئۇنىڭ داكتىلىك ئەسىرى «سىدىقنامە» 854
8. ئەخمەت خوجامنىياز ئوغلى (قىسۇرى) 863
9. لىرىك شائىر قەلەندەر 874
10. شائىر مەھزۇن خوتەنى 888
11. موللا نىيازقارى سابىر 895
ئالتىنچى باب 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 902
1. تالانتلىق شائىر ئابدۇرەھىم نىزارى 906
1) شائىرنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى 906

2) ئابدۇرېھىم نىزارى داستانلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە خۇسۇسىيىتى 910
3) «رابىئە ــ سەئدىن» داستانى 920
2. تۇردى نازىم (غەربىي) 949
3. ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى 957
1) شائىرنىڭ ھاياتى 957
2) «ماقالات»نىڭ يېزىلىشى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى 959
3) سەبۇرى لىرىكىسىنىڭ مەزمۇنى 969
4. نورۇزاخۇن زىيائى 973
5. شائىر نىيازى 981
6. گۈمنام 991
7. شائىر خىسلەت 997
1) «ھەدىيەئى خىسلەت» 1000
2) «چاشقان بىلەن مۈشۈكنىڭ ئېلىشىشى» 1003
8. نوزۇگۈم 1010
9. مۇللا شاكىر ۋە ئۇنىڭ تارىخىي داستانى «زەپەرنامە» 1017
10. مەشھۇر خەلق قوشاقچىسى ــ سادىر پالۋان 1036
11. شائىر سېيىت مۇھەممەت ھېيت مۇھەممەت ئوغلى ۋە ئۇنىڭ «شەرھى شىكەستە»سى 1044
12. تالانتلىق رېئالىست شائىر مۇللا بىلال بىن مۇللا يۈسۈپ (نازىم) 1049
1) شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى 1049
2) شائىرنىڭ لىرىك شېئىرلار توپلىمى ــ «غەزەلىيات» 1053
3) شائىرنىڭ داستانلىرى 1058

13. مۇللا ئىسمەتۇللا بىننى مۇللا نېمەتۇللا (مۆجىزى) 1066
14. شائىر ئەخمەتشا قارا قاشى ۋە ئۇنىڭ «يامان ئات توغرىسىدا» ناملىق ھەجۋى مۇخەممەسى 1073
15. مۇللا ئەلى بىننى مۇللا ئىمىن 1076
16. دىلبەر دوغا ۋە «مەزلۇملار ئاھى» 1083
17. ئابدۇللا شېرىپ ئوغلى خەستە 1092
18. مۇللا مۇسا بىننى مۇللا ئەيسا خوجا سايرامى 1101
1) ئاپتونۇرنىڭ ھاياتى پائالىيەتلىرى 1102
2) ئاپتونۇرنىڭ ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەمگەكلىرى 1105
3) شائىرنىڭ شېئىرلىرى 1113
19. سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇ قادىر (ناقىس) 1133
1) شائىرنىڭ ھاياتى 1133
2) شائىر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى 1139
20. شائىر ھۈسەيىنخان تەجەللى 1160
1) شائىرنىڭ ھاياتى 1160
2) تەجەللى شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى 1162
ئاپتورلار ھەققىدە 1167

كىرىش سۆز

ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان كلاسسىك ئەدەبىياتى ئەمگەكچان، باتۇر، پاراسەتلىك ئاتا-بوۋىلىرىمىز يارىتقان پارلاق مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئۆچۈنمۇ ئورتاق بولغان تۈرك يېزىغى ۋە تۈرك تىلى بىلەن يېزىلغان ئورخون-يېنىسەي مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىنىڭ ھازىرغىچە تېپىلغانلىرىدىن ئەڭ قەدىمقىسى (چۈرىن مەڭگۈ تېشى) مىلادى 686-يىللارغا توغرا كېلىدۇ. مەلۇمكى، بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ تىلى خېلى دەرىجىدە تەرەققى قىلىپ، يازما ئەدەبىيات تۈسىنى ئالغان يېزىق تىلىدۇر. مانا بۇ پاكىت ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى 7-ئەسىردىن كۆپ بۇرۇنلا ئۆزلىرىنىڭ يېزىق تىلىغا ئىگە بولغانلىغىنى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆزلىرىنىڭ يازما ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا باشلىغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۆركەشلەپ ئاققان ئۇزۇلمەس ئېقىمىدا كۆپلىگەن ئۇلۇغ يازغۇچىلار، شائىرلار، دىراماتۇرگلار، سەنئەتكارلار ۋە كىشى قەلبىنى زور ھاياجانغا سالىدىغان نۇرغۇن يېرىك ئەدەبىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. بۈيۈك پەيلاسوپ ۋە شائىر ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابى، يېرىك تىلشۇناس،

ئىنسكلوپېدىست يازغۇچى مەھمۇت ئىبنى ھۈسەيىن قەشقەرى، ئاتاقلىق شائىر، ئالىم ھەم جامائەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەدىپ ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكى، ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ يىرىك نامايەندىسى نەسىرىدىن بۇرھانىدىن ئوغلى رابغۇزى، ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرى ئاتايى، سەككاكى، مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتفى، ئەلىشىر ناۋايى،... ئابدۇرەھىم نىزارى قاتارلىق ئالىم-ئەدىپلەر يالغۇز ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى ئېلىمىز ئەدەبىيات تارىخىدا جۈملىدىن دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىمۇ يۇقۇرى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغان مەشھۇر زاتلاردۇر. «ئوغۇزنامە»، «تۈركى تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبلىك» («بەخت-سائادەت كەلتۈرگۈچى بىلىم»)، «ئەتەبەتۈلھەقايىق» («ھەقىقەت ئىشگى»)... قاتارلىق دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە بىر بۆلۈك ئەسەرلەر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك ناما-يەندىلىرىدۇر، ئۇنىڭدىن باشقا «قىسەسۈل ئەنبىيا» («ئەۋلىيالار تارىخى») ياكى «قىسەسۈل رابغۇزى» قاتارلىق نەسرى ئەسەرلەر ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ ئىپتىخارى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

دىمەك، ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ھەرقايسى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن نەسرى ھەم نەزمى ئەسەرلەردە، ھەرقايسى ئىلمىي ئېقىملارغا مەنسۇپ ئالىم-ئەدىپلەرنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرىدە كۆپلىگەن ئېسىل مەدەنىي تەۋەررۇكلەر بار بولۇپ، بۇلار خەلقىمىزنىڭ قەدىمقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ قىممەتلىك نەمۇنىسى بولۇپ كەلدى. كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز تارىخىدىكى مەشھۇر ئەدىپلەر ئۆزلىرىنىڭ يۇقۇرقىدەك يىرىك ئەسەرلىرى ئارقىلىق بىز ئۈچۈن تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھەققىدىكى مول بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىڭ نەچچە

يۈز يىللىق مەدەنىيەت تارىخىنى يارىتىپ بەردى. بۇ ئېسىل ئەدەبىي مىراسلارنىڭ ھەممىسى قەدىمقى ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ يۈكسەك ئەقىل-پاراسىتىنىڭ ھەم يۇقۇرى بەدىئىي ئىقتىدارىنىڭ مەھسۇلى.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئەنە شۇنداق دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە نادىر ئەسەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىنى مۇھىم ئاساسلار بىلەن تەمىنلىگۈچى بىر مۇھىم مەنبە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. باتۇر، ئەمگەكچان، پاراسەتلىك ئەجداتلىرىمىز ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەملىيىتى جەريانىدا ئۆزىنىڭ دانالىغى، ئىشچانلىغى بىلەن سانسىزلىغان گۈزەل ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغۋار ئىرادىسىنى، يۈكسەك ئارزۇ-غايىلىرىنى، يارقىن ھېس-تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلىدى، ئەدەبىيات تارىخىمىزدا مەڭگۈ نۇر چېچىپ تۇرىدىغان بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار ئۆز نۆۋىتىدە يازما ئەدەبىياتىمىزغا ۋە يازما ئەدەبىياتىمىز-دىكى ئاتاقلىق ئەدىپلەرنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرىگە غايەت زور ئىجابىي تەسىرلەرنى كۆرسەتتى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى يېڭى-يېڭى مەزمۇن ۋە جانلىق شەكىل بىلەن تولۇقلىدى. رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى كەڭ دائىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈشتەك يارقىن خۇسۇسىيىتى بىلەن ئۆز قىممىتىنى ھېلىغىچە ساقلاپ كېلىۋاتقان، «تۈركى تىللار دىۋانى»دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن خەلق قوشاقلىرى، ماقال-تەمسىللىرى مانا بۇنىڭ روشەن دەلىلىدۇر.

باتۇر، پاراسەتلىك ئاتا-بوۋىلىرىمىز ئۆزلۈكسىز تۇردە خىلمۇ-خىل ئەدەبىي ژانىرلارنى، ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى كەشپ قىلىپ، ئۇنى رېئال تۇرمۇشنى ئوبرازلىق، توغرا ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ

كۆچلۈك بەدىئىي ئاساسىغا ئايلاندۇردى. كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، كۆپلىگەن ئالىم-ئەدىپلىرىمىزنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن قۇۋۋەت ۋە ئوزۇق ئېلىش ئارقىلىق شۆھرەت قازانغانلىقىنى ئېنىق هېس قىلىمىز، مانا بۇ مەنىدىن ئالغاندا، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مۇنەبەت زېمىن ئىكەنلىگىنى چۈشىنىۋېلىشىمىز تولىمۇ زۆرۈر (بۇ هەقتىكى كونكرېت چۈشەنچىلەر كىتاۋىمىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك باپلىرىدا شەرھلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.)

دەمەك، ئەنە شۇ يوسۇندا بارغانسېرى تاكامۇللىشىپ بارغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلىرى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا باي، رەڭدار، كۆركەم ئەدەبىيات خەزىنىسىنى بارلىقا كەلتۈرۈپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە غايەت زور هەسسە قوشتى. ئۇ مەزمۇن جەهەتتىن ئىرادىلىك، ئاق كۆڭۈل خەلقىمىزنىڭ ئەمگەكچان، قەهرىمان، ئاددىي-سادىدا بولۇشتەك گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلىتىنى، ۋەتەننى سۆيۈش، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش، زۇلۇمغا، ئېكسپلاتاتسىيىگە قارشى تۇرۇش، ئەركىن هاياتقا تەلپۈنۈشتەك ئۇلۇغۋار روهىنى ئوبرازلىق، جانلىق ئەكس ئەتتۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىستىبداد كونا دەۋرلەرنىڭ چىرىكلىكىنى، زۇلۇمەتلىكلىكىنى، ۋاپاسىزلىغىنى، ئەكسىيەتچى هۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ئاچكۆز، تەييارتاپلىغىنى چوڭقۇر غەزەپ بىلەن ئېچىپ تاشلىدى، قىسقىسى، خەلقىمىزنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنى، باتۇرانە كۈرەشلىرىنى، سەممىي ۋاپادارلىق بىلەن تولغان گۈزەل ئېچىكى دۇنياسىنى، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى ئىپادىلىدى، خەلقىمىزنىڭ ئەركىن سۆيگۈ-مۇهەببەتكە

تەلپۈنۈش، تەڭ-باراۋەرلىكىگە ئىنتىلىشتەك هەققانىي ئارزۇسىنى سۈرەتلەپ بەردى.

بۇ نۇقتىدا ئىپادىلەنگەن مەزمۇنلار بۈگۈنكى هاياتىمىزنىڭ ئەۋزەللىگىنى تونۇتۇپ، پارلاق كەلگۈسىگە بولغان مۇهەببەتمىزنى كۈچەيتىشتە، دۇشمەنلەرگە بولغان نەپرىتىمىزنى ئاشۇرۇپ، ئىپتىخار-رېمىز ۋە جەڭگىۋارلىغىمىزنى ئۆستۈرۈشتە، كومپۇنىزىم جەمئىيىتىگە بولغان مۇهەببەتمىزنى كۈچەيتىشتە، ئېلىمىزنى گۈللەندۈرۈشتە رېئال ئەهمىيەتكە ئىگە.

بەدىئىي شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەهەتتىن ئاكتىپ رومانتىزىملىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك قاتارلىق ژانىر-لاردا، قويۇق رېئالىزىملىق ئالاهىدىلىككە ئىگە خەلق قوشاقلىرى، ماقال-تەمسىللەر، تارىخىي داستان، غەزەل، رۇبائى، پىروزا، دىراما ژانىرلىرىدا خەلقىمىز كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەدەبىي مىراسلارنى بارلىقا كەلتۈردى.

بۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى گۈللەندۈرۈشىمىزنىڭ يەنە بىر ئاساسىي ئامىلى بولۇپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنى تېخىمۇ قويۇق مىللىي ئالاهىدىلىكلەر بىلەن تولۇقلايدۇ، يېڭى-يېڭى ئەدەبىيات-سەنئەت ژانىرلىرىنى ئىجات قىلىشىمىزغا ئۇنۇملۇك شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىزنى مول تارىخىي، پەننى بىلىملەر بىلەن قوراللاندۇرۇشتىن تاشقىرى، نەزەر دائىرىمىزنى كېڭەيتىپ، ئەدەبىي تەربىيىمىزنىڭ سۈپىتىنى يۇقۇرى كۆتۈرۈش بىلەن، بىزگە چەكسىز ئىستېتىك زوق بېغىشلاپ، مەدەنىي هاياتىمىزنى بېيىتىدۇ.

شۇڭا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل مىراسلىرىنى

توپلاش، تەتقىق قىلىش، ئۇگىنىش، ئۇنىڭ پارلاق روھىي ماھىيىتىنى تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش پوزىتسىيىسى بويىچە ئەستايىدىل يەكۈنلەش مۇتلەق سەل قاراشقا بولمايدىغان بىر مۇھىم نۇقتىدۇر.

ۋلادىمىر ئىلىچ لېنىن خېلى بۇرۇنلا: پرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئاللىقانداق نامەلۇم جايدىن كېلىپ چىققان ئەمەس، پرولېتارىيات مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئۆزلىرىنى "مۇتەخەسسىس" دەپ ئاتىغۇچى كىشىلەر ئويلاپ چىقارغان نەرسىمۇ ئەمەس، ئۇنداق ئويلاش پۈتۈنلەي بىمەنىلىك، پرولېتارىيات مەدەنىيىتى — ئىنسانىيەتنىڭ كاپىتالىستىك جەمئىيەت، پومېشچىكلار جەمئىيىتى، مەنسەپدارلار جەمئىيىتى زۇلمى ئاستىدا ياراتقان بىلىم زاپاسلىرىنىڭ قانۇنىي تەرەققىياتىدىن ئىبارەت بولۇشى لازىم①، دەپ كۆرسەتىپ، بۇ ئارقىلىق كلاسسىك مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى ۋە مراسىلرىنى ئىنكار قىلغۇچى بوگدانوۋ، لۇناچارسكى قاتارلىقلارنىڭ سەپسەتىلىرىگە دەل ۋاقتىدا پەشۋا بەردى. لېنىن يەنە "ئۆز مېڭەڭنى ئىنسانىيەت ياراتقان ھەممە بىلىم بايلىقلىرى بىلەن بېيىتقاندىلا كومۇنىزمچى بولالايسەن"① دېگەن دانا قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىنسانلار ياراتقان بارلىق بىلىم بايلىقلىرىنى پۇختا ئىگىلەش ئارقىلىق پرولېتارىيات مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلىدى.

يولداش ماۋ زېدۇڭ بۇ ھەقتە: بىزنىڭ مىللىتىمىز بىرنەچچە

① لېنىن: «ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ۋەزىپىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 10 ـ 11 ـ بەتلەر.

مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بار، ئۇنىڭ نۇرغۇن قىممەتلىك بايلىقلىرى بار، بۇلار توغرىسىدا بىز تېخى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن ئوخشاشمىز، ھازىرقى جۇڭگو ئۆتمۈشتىكى جۇڭگونىڭ راۋاجىدۇر، بىز ماركسىزملىق تارىخ قاراش تەرەپدارىمىز، بىز تارىخنى ئۇزدۇپتەلمەيمىز، بىز كۇك فۇزىدىن تارتىپ سۇن جۇڭشەنگىچە بولغان پۈتۈن ئۆتمۈشنى يەكۈنلەپ، قىممەتلىك مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك، دېگەن توغرا قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەدەنىي مىراسلارغا ماركسىزمچە ۋارىسلىق قىلىش ئۇسۇلىنى تەكىتلىدى.

پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ئۇستازلىرىنىڭ يۇقۇرقى تەلىماتلىرىغا ئاساسلىنىپ، شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ئىنسانىيەت ياراتقان بارلىق بىلىم بايلىقلىرى ۋە قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلارنى ئەتراپلىق ئۆگىنىپ، تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئېسىل جەۋھەرلەر بىلەن مېڭىنى قوراللاندۇرغاندىلا، ئاندىن پرولېتارىياتنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈشتە كۈچلۈك ئاساسقا ئىگە بولغىلى بولىدۇ. بۇ نۇقتىغا يۈزە ياكى سەل قاراشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قەدىمقى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي قىياپىتىنى كۆپ تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى فېئودالىزم دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق بولۇپ، روشەن سىنىپىي خاراكتېرگە ئىگە. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا كەڭ ئەمگەكچى ئاممىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان، ئىلغارلىق ۋە تەرەققىپەرۋەرلىك مەزمۇنىغا ئىگە ئاكتىپ كۆز قاراشلارنى ئىلگىرى سۈرىدىغان مۇنەۋۋەر ئەدەبىي مىراسلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، لېكىن ئۇنىڭدا يەنە ئېكسپىلا-

تاتسیه قلغوچی سنیپلارغا ۆەکللىك قىلدىغان، چىرىك ۆە ساغلام بولمىغان نەرسىلەرنى تەرغىپ قىلدىغان بىر قىسىم شاكاللارمۇ بار، بۇلار ئوتتۇرىسىدا تارىختىن بېرى كۆرەش ۆە زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. لېكىن خەلق مەنپەئەتىگە، خەلق ئارزۇسىغا ۆەكىللىك قىلىدىغان ئەدەبىيات ئەمگەكچى ئاممانى تەربىيلەش يارىتىلىدۇ، شۇڭا ئۇ ھامان سان ۆە سۈپەت جەھەتتىن ئۇستۇن ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. ھۆكۈمران سنىپلارنىڭ قاتمۇ-قات قورشاۋىنى بۆسۈپ، ئۇزلۇكسىز كاماللاشقا يېتىپ كەلگەن خەلق ئەدەبىياتى كۆرەش ئىچىدە گۈللەندى ۆە رونىق تاپتى. ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى مەنۇى قىياپىتىنى، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى، ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەنزىرىسىنى دەل جايىدا، ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۇردى. يەنە بىر مەندىن ئالغاندا، كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلىرىمىز قەدىمقى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ھالىتىنى، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىكى ئىشەنچلىك تارىخىي ھۆججەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان ئەمگەكچى ئاممىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشىدە مۇئەييەن رول ئوينىغان كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلارنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش، ئۇلارنى ئىلمىي يوسۇندا يەكۈنلەش — بۇگۈنكى دەۋرنىڭ ئېھتىياجى ۆە تەلۇى.

لېن بياۋ ھەم "4 كىشىلىك گۇرۇھ" زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىپ يۇرگەن كۈنلەردە مىللىي مەدەنىي مىراسلارنى يېغىش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش ئىشى ھەر خىل جىنايى بەتنامىلار بىلەن تۇنجۇقتۇرۇۋېتىلگەن، مۇنەۋۋەر كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلىرىمىز بۇ بىر توپ

جاھالەتپەرەس مەلئۇنلار تەرىپىدىن ۆەيران قىلىنغان، كۆيدۈرۈلۈۋەتكەن، نەتىجىدە بۇ ئىسىل مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنىڭ كۆپ قىسمى ئىز-دېرەكسىز يوقىتىۋېتىلگەن ۆە بۇ ساھەدە ئەمگەك سىڭدۈرگەن تۆھپىكار ئالىملىرىمىز، تەتقىقاتچىلىرىمىز نۇرغۇن زىيانكەشلىكلەرگە ئۇچرىغان ئىدى.

لەنتى "4 كىشىلىك گۇرۇھ" تارمار قىلىنغاندىن كېيىن بولۇپمۇ زور تارىخىي بۇرۇلۇش ئەھمىيىتىگە ئىگە بولغان پارتىيە 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3-ئومۇمى يىغىنىدىن كېيىن، بۇ ساھەدىكى ئىلمىي خىزمەتلەر كۈنسايىن گۈللىنىشكە قاراپ يۈز تۇتتى، ئۇلۇغ جۇڭگو كومپارتىيىسى ھەممە گۈللەرنىڭ تەكشى ئېچىلىشى، بارچە ئېقىملارنىڭ بەس-بەستە سايرىشى ئۈچۈن قولايلىق شارائىت ۆە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن خەلقىمىزنىڭ پارلاق ئەدەبىي مىراسلىرىنى توپلاش، ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئوبدان پۇرسەت تۇغۇلدى. شۇڭا بىز بۇگۈنكى دەۋردە كلاسسىك مەدەنىي مىراسلارغا سەممىي ۋارىسلىق قىلىش پوزىتسىيەسىنى تۇرغۇزۇپ، جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈشىمىز، ئەتراپلىق ئىزدىنىشىمىز، كلاسسىك مەدەنىي مىراسلىرىمىزغا بولغان ماركسىزملىق ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن:

1. كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇغاندا، تەتقىق قىلغاندا مېغىزى بىلەن شاكىلىنى پەرقلەندۈرۈشكە، جەۋھەرلىرى بىلەن ئەخلەتلىرىنى ئېنىق ئاجرىتىشقا، تۇرلۇك مەزمۇندىكى ئەسەرلەرگە نىسبەتەن ماركسىزملىق ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن تەھلىل يۈرگۈزۈشكە ماھىر بولۇشىمىز كېرەك.

2. تارىخنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇرغۇزۇپ، تارىختا ئىلغار رول ئويناغان بارلىق ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىگە توغرا باھا بېرىش كېرەك. كلاسسىك ئەدىپلەرگە ياكى ئەسەرلەرگە نىسبەتەن كونكرېت تارىخىي شارائىتتىن چەتنىگەن ھالدا كەلسە-كەلمەس تەلەپ قويۇشتىن ساقلىنىش لازىم.

3. ۋارىسلىقىمۇ قىلىش، تەنقىتمۇ قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر، گەرچە قەدىمقى كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلىرىمىزدا خەلق مەدەنىيىتىنىڭ ئېسىل جەۋھەرلىرى بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭدا مۇقەررەر ھالدا دەۋر چەكلىمىلىگى ۋە سىنىپىي چەكلىملىك بولىدۇ. شۇڭا كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلارنىڭ تارىختىكى ئىلغار رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ چەكلىملىگىنىمۇ ئېنىق چۈشىنىۋېلىش كېرەك، بۈگۈنكى تارىخىي شارائىتتا ئۇلارنىڭ قايسىلىرىنىڭ ئىجابىي ئەھمىيىتى بارلىغىنى كونكرېت تەھلىل قىلىش كېرەك.

4. كلاسسىك مەدەنىي مىراسلارغا نىسبەتەن نىگىلىستىك پوزىتسىيە تۇتۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ، چۈنكى، نىگىلىزىمچىلار ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمقى دەۋرلەردىن بۇيان ئىجات قىلغان مول مەدەنىي بايلىقلىرىنى قەستەن كۆرمەسكە سالىدۇ، ياكى قەدىمقى زامانداشلىرىمىز يازغۇچىغا، بىرەر ئەسەرگە نىسبەتەن ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ ئۆلچىمىنى قويۇپ، تۈپتىن خاتا يەكۈن چىقىرىدۇ، مەدەنىي مىراسلارنى قارا-قويۇق ئىنكار قىلىۋېتىدۇ، بۇ تارىخىي ماتېرىيالىزىمغا تامامەن يات ھەم زىيانلىق پوزىتسىيىدۇر. شۇڭا كلاسسىك مەدەنىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلغاندا لېنىن

ئېيتقان پرىنسىپلارنى ئەستە چىڭ تۇتۇش كېرەك، يەنى "تارىخنىڭ تۆھپىسىگە ھۆكۈم قىلغاندا، تارىخىي ئەربابلارنىڭ بىزنى ھازىرقى زامان تەلىۋىگە لايىق نەرسىلەر بىلەن تەمىنلىمىگەنلىگىگە قاراپ ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن پېشقەدەملەرگە قارىغاندا يېڭى نەرسىلەر بىلەن تەمىنلىگەنلىگىگە قاراپ ھۆكۈم قىلىش لازىم"①.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى يېغىش، ئۇگىنىش، تەتقىق قىلىش ئۇچۇن مارکسىزىم-لېنىنىزملىق ئىلمىي پوزىتسىيە ۋە مەيدانىنىڭ بولۇشى، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرگە نىسبەتەن ئېنىق چۈشەنچە تۇرغۇزۇلۇشى، بۈگۈنكى دەۋرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا ھۆرمەت قىلىش پوزىتسىيىسى تىكلەنگەن بولۇشى لازىم. بۇ ئۇچ مەسىلە تولۇق ھەل قىلىنسا، تۆۋەندىكى مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ:

1. سىنىپىي تەھلىل ئۇسۇلى ئارقىلىق مەلۇم بىر ئەدىپ ياكى مەلۇم بىر ئەسەرنىڭ شۇ جەمىيەتتە قايسى سىنىپ، قايسى تەبىقىنىڭ سىياسىي-ئىدىيىۋى قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۇرگەنلىگىگە مۇۋاپىق باھا بەرگىلى بولىدۇ.

2. شۇ كىشىنىڭ ياكى شۇ ئەسەرنىڭ تارىخىي رولىنى توغرا بىلىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىدا قانداق ئەھمىيەتلىك بولغانلىغىنى تەكشۈرۈپ بېكىتكىلى بولىدۇ.

3. ھازىرقى ئەدەبىيات ئۇچۇن قانچىلىك دەرىجىدە مۇھىم رولى ۋە ئىجتىمائى قىممىتى بارلىغىنى قايىل قىلارلىق پاكىتلار ئارقىلىق

① «لېنىن ئەسەرلىرى»، 2-توم، 150-بەت.

بىرىنچى قسىم
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمىي يادىكارلىقلىرى

بىرىنچى باب
ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلار تارىختا قوللانغان يېزىقلار

1. ''ئۇيغۇر'' ئاتالمىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز جۇڭگو كۆپ مىللەتلىك، بىرلىككە كەلگەن سوتسىيالىستىك مەملىكەت. ئەمگەكچان، باتۇر ئۇيغۇر خەلقى بۇ بىرلىككە كەلگەن مىللەتلەر چوڭ ئائىلىسى تەركىۋىدىكى پارلاق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە قەدىمقى مىللەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئېلىمىز مەدەنىيەت تارىخىدا پەخىرلىك ئورۇن ئىگەللەيدۇ. بىزنىڭ قەھرىمان، ئىجاتكار ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا نۇر چاقناپ تۇرىدىغان، مەرىپەت ھەم تەرەققىيات ئۇنچىلىرى بىلەن تولغان شانلىق مەدەنىيەت خەزىنىسى بارلىققا كەلتۈردى. جۇملىدىن مەركىزىي ئاسىيادا

ئىسپاتلاپ بەرگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى مىراسلىرىغا توغرا ۋە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش مۇرەككەپرەك بىر ئىش. بۇ ئىشنى ئۇنۇملۇك ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ماركسىزم-لېنىنىزملىق روھ بىلەن روشەن ئىلمىي پوزىتسىيىنى زىچ بىرلەشتۈرۈپ، جاپاغا چىداپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەدەبىي مىراسلارنى يېغىش، ئۇگىنىش، تەتقىق قىلىشتا قەدىمقىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە جەزمەن تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتۇپ، كېگەيتىشكە ۋە ئۆرنەك قىلىشقا تېگىشلىك تەجرىبە-ساۋاقلارنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، كونىسىدىن يېڭىسىنى يارىتىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇن، ئۇسلۇب، شەكىل جەھەتتىن تېخىمۇ مۇكەممەللىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىدى بىلەن ئىش كۆرۈش كېرەك.

ياشغۇچى تۇركى تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئىچىدە تارىخى ئۇزۇن خەلق بولۇش سۈپىتى بىلەن مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت هاياتى تارىخىدا ئۆزىگە خاس مۇهىم ئورۇن تۇتۇپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار تۇركى تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ بىر تارمىغىدۇر، ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۇركى تىللار تۇركۈمىگە تەۋە بولۇپ، خېلى بۇرۇن شەكىللەنگەن تىللارنىڭ بىرى هېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ ئۆزلىرىنى "ئۇيغۇر" دەپ ئاتاپ كەلگەن، باشقا قەدىمىي تۇركى قەبىلىلەرمۇ ئۇيغۇرلارنى "ئۇيغۇر" دېگەن نام بىلەن ئاتاشقان. لېكىن خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا "ئۇيغۇر" دېگەن بۇ نامنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردىن مىلادىدىن كېيىنكى 3 ـ ئەسىرگىچە ۋۇجىيې (乌揭)، خۇجىيې (揭呼)دەپ يېزىلغانلىغى①، مىلادى 4 ـ ئەسىردىن كېيىن "袁纥" (يۈەنخې)، "韦纥" (ۋېيخې)، "乌护" (ۋۇخۇ)، "乌纥" (ۋۇخې) دەپ يېزىلغانلىغى، 6 ـ ئەسىرلەردە بولسا "回纥" (خۇيخې)، "回鹘" (خۇيگۇ) دەپ يېزىلغانلىغى، كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە "畏兀儿" (ۋېيۋۇر)، "维吾尔" (ۋېيۋۇر) دەپ يېزىلغانلىغى ئالاهىدە كۆزگە چېلىقىدۇ②.

تارىختا يۈقۇرقىدەك ناملار بىلەن ئاتالغان قەدىمقى ئۇيغۇر

① ما چاڭشۇ: «تۇركىلەر ۋە تۇرك خانلىغى»، 1962 ـ يىل نەشرى، 1 ـ بەتكە قارالسۇن.

② فېلىڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇ گۇاڭۇېن: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 2 ـ ، 3 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

قەبىلىلىرى تېيانشان تاغلىرىنىڭ مەركىزىي قىسمى، شەرقىتە موڭغۇل ياياقلىرى، غەربتە بالقاش كۆلىگىچە، شىمالدا ئىرتىش دەرياسى بويلىرىدىن جەنۇبتا تارىم ئويمانلىغىچە بولغان كەڭ زېمىندا هايات كۆچۈرگەن. يەنە مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردىن مىلادىدىن كېيىنكى 3 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا غەربتە بالقاش كۆلى ئەتراپىدىن شەرقتە بايقال كۆلىگىچە بولغان جايلاردا دىڭىلىڭ (丁零) قەبىلە ئىتتىپاقى ياشىغان. بۇلارنىڭمۇ قەدىمقى ئۇيغۇرلار بىلەن بىۋاستە قان قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بار. مىلادى 4 ـ ئەسىرلەردە "دىل" دېگەن نام خەنزۇ تارىخنامىلىرىدا يەنە تېيلې (铁勒) دېگەن نام بىلەن ئاتالىدىغان بولدى، كېيىنچە ئۇلار ئىشلەتكەن هارۋىلارنىڭ ئىگىز چاقلىق ئىكەنلىگى سەۋەبىدىن، "قاۋغىلار" ياكى "ئىگىز هارۋىلىقلار" (车高——گاۋچې) دەپ ئاتالىمۇ كەلدى. قەدىمقى ئۇيغۇرلار تېيلې قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ غول ۋە كۆچلۈك ئەزالىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ چاغدا ئۇلار ئاساسەن تېيانشان تاغلىرى بىلەن ئورخون ـ سېلىنگا دەريالىرى ۋادىلىرىدا ياشايتتى ۋە ئاساسەن كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كۆچۈرەتتى.

"ئۇيغۇر" ئاتالمىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى توغرىسىدا تارىخىي كىتابلاردا مۇنداق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان:

(1) "ئۇيغۇر" سۆزى "ئۇيۇشماق"، "يارەملەشمەك" دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ قاراش تۆۋەندىكى رىۋايەتكە ئاساسلانغان:

"ئۇ (غەربىي تۇرك قەۋملىرىنىڭ قاغانى ئوغۇزخان) يىگانە تەڭرىگە ئېتىقات قىلاتتى، ئەمما ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى، تاغلىرى، ئاكا ـ ئۇكىلىرى خۇداغا ئېتىقات قىلمىشىنى قوبۇل قىلمىدى، نەتىجىدە

ئوغۇزخان بىلەن ئۇنىڭ قېرىنداشلىرى، ئاكا-ئۇكىلىرى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ بولدى. ئادەملەردىن بەزىلىرى ئۇنىڭغا يارىدەم قىلدى، بەزىلىرى ئۇنىڭغا قارشى جەڭ قىلدى. ئاخىردا دۈشمەنلەر قەبىلىلىرى بىلەن كېلىپ تەسلىم بولدى. غەلىبىدىن كېيىن ئوغۇزخان داغدۇغىلىق مەرىكە ئۆيۈشتۇرۇپ، ئۆزىگە يارىدەم قىلغان ۋە قوشۇلغان قېرىنداشلىرىنى، سەركەردە، لەشكەرلىرىنى كۈتۈۋالدى، ئۆزى بىلەن بىرلىشىپ ئۆيۈشقانلارغا "ئۇيغۇر" نامىنى بەردى. تۈركى تىلدا "ئۇيغۇر" سۆزىنىڭ مەنىسى "ئۇيۇشما"، "يارىدەملەشمەك" دېگەن مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئاتالما مۇشۇ مەنىدە بارلىق قەبىلىلەر، قەبىلە تارماقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىغىمۇ تەتبىق قىلىندى①.

(2) ئۇيغۇر ئاتالمىسى "ئۇيۇشقاق"، "يېپىشقاق" دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ توغرىدا مۇنداق رىۋايەت بار:

"ئوغۇزخان ئۇلارغا 'ئۇيغۇر' دەپ ئات قويدى. مەلۇم كۈنى بۇ تۈركى ئاتالما بولۇپ، 'يېپىشقاق' دېگەن مەنىدىكى سۆز ئىكەنلىگىنى ھەممە بىلىدۇ. سۈت ئۇيۇشىدۇ، سۈت سۈت ھالىتىدە تۇرسا ئۇيۇشمايدۇ، ئۇ قېتىق ھالىتىگە كەلگەندىن كېيىنلا بىر-بىرى بىلەن ئۇيۇشىدۇ ھەم يېپىشىدۇ. يەنە ئىمامغا ئۇيۇدى دېگەن گەپلەرمۇ بار، چۈنكى ئىمام ئولتۇرسا، باشقىلارمۇ ئولتۇرىدۇ، ئىمام ئورنىدىن تۇرسا، باشقىلارمۇ ئورنىدىن تۇرىدۇ. بۇ ھال ئۇلارنىڭ ئىمامغا ئۇيۇشقىنى ياكى يېپىشقىنى ئەمەسمۇ؟ ئۇلار ئىككى قولى بىلەن

«جامىئۇت تەۋارىخ»، 1-باب، رادلوۋ يازغان «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ كىرىش سۆزى.

ئوغۇزخانىنىڭ ئېتىگىگە مەھكەم يېپىشقان. ئوغۇزخان ئۇلارنى "ئۇيغۇر" دەپ ئاتىغان. بۇ 'يېپىشقاق' دېگەن بولىدۇ"①.

دىمەك، يۇقۇرقىلاردىن بىلىۋىلىش مۇمكىنكى، "ئۇيغۇر" ئاتالمىسى "ئۇيۇشۇش"، "يارىدەملىشىش"، "يېپىشىش" دېگەن مەنىلەرگە ئىگە.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ تەركىبى

ئۇيغۇرلارنىڭ تەركىبى "ئون ئۇيغۇر" ۋە "توقۇز ئۇيغۇر"دىن تەشكىل تاپقان. بۇ ھەقتە مۇنداق بىر رىۋايەت بار:

"...ئۇيغۇر يۇرتىدا غايەت زور ئىككى تاغ بولۇپ، بىرسىنىڭ ئېتى بۇغراتۇ بۇزلۇق، يەنە بىرسىنىڭ ئېتى ئاسكۇملۇق تەڭرى ئىدى. ئىككى تاغنىڭ بىر تەرىپىدە يەنە بىر تاغ بولۇپ، قۇت تاغ دېيىلەتتى. بۇ تاغنىڭ بىر يېرىدە ئون دەريا بولۇپ، يەنە بىر يېرىدە توقۇز دەريا ئاقاتتى. قەدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ ماكانى بۇ ئىككى دەريا ۋادىسى بىلەن تاغلارنىڭ ئارىسىدىكى يايلاقلار ئىدى. ئون دەريا بويىغا ماكانلىشىپ ياشىغان خەلقلەر 'ئون ئۇيغۇر'، توققۇز دەريا بويىغا ماكانلىشىپ ياشىغان خەلقلەر 'توقۇز ئۇيغۇر' دەپ ئاتالغان. يۇقۇرىدىكى ئون دەريا بويىدا ياشىغانلار يەنە 'ئون ئۇرقۇن' دەپمۇ ئاتالغان. باشتىكى ئۈچ دەريا بويىدا توققۇز قەبىلە، تارماق تۆت دەريا بويىدا بەش قەبىلە ئورۇنلاشقان ...بۇ جايلارنىڭ

---

① ئەبۇلغازى باھادىرخان: «تەۋارىخى شەجەرەئى تۈرك»، 1-باب، 11-بەت.

ئەتراپىدا جەمئىي 120 قەبىلە بولۇپ، بۇ قەبىلىلەرنىڭ نامى تىلغا ئېلىنمىغان". («جامئۇت تەۋارىخ» 2 ـ باپ، رادلوۋ يازغان «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ كىرىش سۆزى (خەنزۇچە تەرجىمىسى) دىن①.

دىمەك، بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن "ئون ئۇيغۇر"، "توققۇز ئۇيغۇر" خەلقلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمىي ئەجداتلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

كۆك تۈرك خانلىغى (مىلادى 552 ــ 745 ـ يىللار) دىن كېيىن قۇرۇلغان قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى (مىلادى 745 ــ 840 ـ يىللار)، ئىدىقۇت (قوجۇ) ئۇيغۇر خانلىغى (مىلادى 860 ــ 1250 ـ يىللار)، قاراخانىلار خانلىغى (مىلادى 870 ــ 1213 ـ يىللار) قاتارلىقلار يەنىلا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىغا كىرگەن ئىچكى توققۇز ئۇرۇق ۋە تاشقى توققۇز قەبىلىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئىچكى توققۇز ئۇرۇق ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى ئاساسلىق ئۇرۇقلىرىنىڭ بىرلەشمىسى ئىدى.

ئىچكى توققۇز ئۇرۇق ۋە تاشقى توققۇز قەبىلىنىڭ نامىلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئىچكى توققۇز ئۇرۇق

(内九族)

ياغلاقار	萨罗葛
قۇرتارغار	胡咄葛
دىرىمار	咄罗勿

① فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇ گۇاڭژۇن: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 1981 ـ يىل نەشرى، 1 ـ قىسىم، 11 ـ ، 12 ـ بەتلەر.

بايىرسىق	貊歌息讫
ئابدال	阿勿嘀
قاسار	葛萨
قۇلاس	鲜素
ئوۋۇغار (ياغما؟)	葯勿葛
ساباز (سارورغۇر؟)	奚耶勿

2) تاشقى توققۇز قەبىلە

(外九族)

ئۇيغۇر	回
بارغۇت	仆固
قۇن	浑
بايىرقۇ	拔野古
توڭرا	同罗
ئىزگىل	思结
چەۋدىك	契
باسمىل	拔悉蜜
قارلۇق	葛逻禄①

دىمەك، يۇقۇرىدا ئىسمى ئاتالغان ئىچكى توققۇز ئۇرۇق ۋە تاشقى توققۇز قەبىلىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئاساسىي تەركىپلىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ قەبىلىلەرنىڭ كېيىنكى دەۋر-

① فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇ گۇاڭژۇن: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 1981 ـ يىل نەشرى، 1 ـ قىسىم، 11 ـ بەتكە قارالسۇن.

لەردىمۇ ئورخون-سېلىنگا دەرياسى ۋادىلىرى ۋە تيانشان، پامىر ئېتەكلىرىدە زور تەسىر دائىرىگە ئىگە سياسىي ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىغى مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىيال-لاردا تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

بۇ يەردە يەنە شۇنى قەيت قىلىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، تۈركى قەۋملەرنىڭ ئىچىدە شائىلىق مەدەنىيەت تارىخىنى ياراتقان ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتى داۋامىدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ئىجتىمائىي هاياتىدا ئالاهىدە چوڭ ئورۇن تۇتۇپ كەلدى. پروفېسسور ئا. ف. ياكۇبوۋسكىنىڭ «9—11 ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر هەم تۇرپان كىنەزلىكلىرى توغرىسىدا ئەرەب، پارس هۆججەتلىرى» دېگەن تېمىدىكى ئەسىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، "...ئۇلارنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ) كۆپچىلىك قىسمى باشقا تۈركى خەلقلەردىن ئاۋالراق ئولتۇراقلاشقان هالەتكە كۆچۈپ، دېخانچىلىق ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇشقا باشلىغان، باشقىلاردىن ئاۋال شامان-زىمدىن ئالاقىسىنى ئۈزگەن، دەسلەپ هانىخىزىم مەزهىپىنى قوبۇل قىلغان، كېيىن بۇددىزىمغا كۆچكەن. ئۇلار باشقا تۈركى خەلقلەر-دىن ئاۋال ئۆزىنىڭ يېزىقىنى پەيدا قىلغان ۋە خەنزۇلار بىلەن ماۋۇرا ئۇننەهر (ئامۇ ۋە سىر دەريالىرى ئارىلىقىدىكى رايونلار) ئارىلە-غىدا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن بولۇپ قالغان."

تارىخچى ئەبۇلغازىنىڭ يېزىشىچە، ئۇيغۇرلار تارىم ۋادىسىنىڭ بويىدا كۆچلۈك خانلىق قۇرۇپ، ئولتۇراقلىق هالەتتىكى يۇقۇرى مەدەنىيەتكە ئىگە بولۇشتىن ئىلگىرى ئۈچ قىسىم ئىگىلىك شەكلى بىلەن مەشغۇل بولغان. يەنى بۇلارنىڭ بىر قىسمى "بەشبالىق شەهىرىگە

ئورۇنلىشىپ، دېخانچىلىق بىلەن كۈن كۆچۈرسە، يەنە بىر قىسمى يازلىغى كۆچمەنچىلىك بىلەن كۆچۈپ يۈرۈپ مال باقىقان، قىشلىغى بەشبالىققا كېلىپ قىشلىغان، ئۈچىنچى بىر قىسمى بولسا ئىرتىش دەرياسىنىڭ قېيىن توقايلىقلىرىدا ئوۋ ئوۋلاپ، بېلىق تۇتۇش بىلەن كۈن كۆچۈرگەن①.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي هاياتى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ئەرەبچە، پارسچە مەنبەلەردىمۇ ساقلىنىپ قالغان.

11-ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچى گەردىزى ئۆزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» دېگەن كىتابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش هاياتىنى تەسۋىر-لەپ كېلىپ: "...بۇ يەردە مۇقىم-چۈقە ناهايىتى نۇرغۇن، ئارپا، بۇغداي، قوناقنىڭ كۆپلۈكىدىن قەدىم ئېلىپ ماڭغىلى بولمايدۇ، باغۇەنچىلىك ئىشى شۇنداق تەرەققى قىلغانكى، هەتتا ئالما، ئۈرۈك، ئامۇت دېگەن نەرسىلەر يولدا چېچىلىپ ياتىدىكەن. يىپەكچىلىك كەسپى بۇ يەردە ئالاهىدە جانلانغان ئىكەن، بۇ يەرنىڭ سۇلىرى شۇنداق ئەلۋەك، سۇ تېگىدە خىلمۇ-خىل ئېسىل مەرۋايىت تاشلار، ئالتۇن-كۈمۈشلەر بار، ئۇيغۇرلار بۇ تاشلاردىن هەر خىل نەرسە-لەرنى ياساپ ساتىدۇ" دەپ يازغان هەم ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆستەڭ چېپىش، تېرىقچىلىق قىلىشتىكى ماهارىتى ۋە سۇ تۇگمەنلىرى ياسىغانلىغىنى چوڭقۇر قىزىقىش ئىچىدە هەۋەس بىلەن بايان قىلىپ ئۆتكەن.

يۇقۇرقىدەك تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئىگىسى بولغان قەدىمقى

① ئەبۇلغازى: «تەۋارىخى شەجەرەئى تۈرك»، 28-بەت.

ئۇيغۇرلار ئورخون ئۇيغۇر خانلىغى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىغى ۋە قاراخانىلار دەۋرلىرىدە بۇ تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەتنى يەنمۇ بىر پەللە يۇقۇرى كۆتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئىجاتچانلىغى ھەم قەھرىمانلىغى بىلەن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىغا زور تۆھپىلەرنى قوشتى. ئېلىمىزدىكى ۋە چەت ئەللەردىكى شەرقشۇناس، تۈركشۇناس، ئۇيغۇرشۇناس ئالىملارنىڭ 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ئېلىپ بارغان ئىلمىي تەتقىقاتلىرى، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەھمىيەتلىك سەھىپىلىرىنى پۈتۈن دۇنياغا تونۇشتۇردى.

3. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيان ئىشلەتكەن يېزىقلىرى

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ تۈركى تىللار تۈركۈمىگە تەۋە بولۇپ، بۇ تۈركۈمگە يەنە ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، تاتار، سالا، نوغاي، تۈركمەن، تۈرك، ئازەربەيجان، باشقىرت، قارا قالپاق، قۇمۇق، تۇخار، خاكاس، چۇۋاش، ياقۇت، قارايىم، قارا چاي، شور، ئاباقان، تىلۇوت، تۇرا، قۇندۇم، كۇماندى، قويبول، كورىك، سويۇت، ساغاي، بارابا، قاچا، لىمبد قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تىللىرى كىرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە تىلدۇر، بۇ تىل ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىن بېرى تەرەققى قىلىپ، مۇكەممەللىشىپ، بېيىپ كەلدى. نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسىدا تۈپ ئۆزگىرىشلەر ئانچە

كۆپ بولمىغان بولسىمۇ، لېكسىكا سوستاۋىدا ۋە گرامماتىكا قۇرۇلۇشىدا كۆپلىگەن ئۆزگىرىش (يېڭىلىنىش، تولۇقلىنىش)لار بولدى، ئەمما بۇ تىلنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى دەۋرلەردىن بۇيان بىر-بىرىگە ئۇلىنىپ ساقلىنىپ كەلدى، راۋاجلانىدى، ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئەڭ نازۇك، ئەڭ ئىنچىكە، ئەڭ مۇرەككەپ، ئەڭ چوڭقۇر چۈشەنچىلەرنى، ئۇقۇملارنى بىمالال ئىپادىلەيدىغان نەپىس، بايى تىلغا ئايلىنىپ، تۈركى تىللار ئىچىدىكى ئەڭ بۇرۇن تەرەققى قىلغان ۋە مۇكەممەللەشكەن تىل بولۇپ شەكىللەندى، جۈملىدىن دۇنيادىكى بايى تىللارنىڭ قاتارىدا پەخىرلىك ئورۇنغا ئىگە بولدى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ مىلادى 8-ئەسىرلەردىن باشلاپ ھەممە تۈركى قەبىلىلەر چۈشىنىدىغان ئورتاق ئەدەبىي تىلغا ئايلانغانلىغى ۋە 14-ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى بارلىق تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئومۇمىي ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغانلىغى، 14-ئەسىردىن باشلاپ "چاغاتاي تىلى" دېگەن نام بىلەن تاكى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر شەرقىي تۈركى خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىغى ھەممىگە ئايان پاكىتتۇر.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆز مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ھەر خىل يېزىقلاردىن پايدىلىنىپ، ئۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىنى ئەۋلاتمۇ-ئەۋلات قالدۇرۇپ كەلدى. ھازىرغىچە تېپىلغان، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىنغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ زور كۆپچىلىگى ئۇچ خىل رەسمىي يېزىقتا يەنى تۈرك-رونىك (ياكى ئورخون-يېنىسەي) يېزىغىدا، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا ۋە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىغىدا يېزىلغان

بولۇپ، شۇلارنىڭ ئۆزىنى ھېساپقا ئالغاندىمۇ ئۇ 1300 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. ئۇنىڭدىن باشقا ئارخېئولوگلار ئ.لگر-ئاخىر بولۇپ شىنجاڭ رايونىدىن (يۇقۇرقى ئۇچ ئاساسلىق يېزىقنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان) 24 خىل يېزىق، 17 خىل تىلغا تەۋە ئاجايىپ كۆپ يازما يادىكارلىقلارنى تاپتى. بۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ تۇرى ۋە ئەھمىيىتىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ياشاپ كەلگەن بۇ ماكانلاردا پەن-مەدەنىيەتنىڭ نەقەدەر تەرەققى قىلغانلىغىنى چۈشىنۈۋېلىشقا بولىدۇ.

تۆۋەندە ئۇيغۇرلار تارىخىدا كۆپ قوللىنىلغان ئۇچ خىل يېزىق — تۇرك-رونىك يېزىغى (ياكى ئورخون-يېنىسەي يېزىغى)، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى ۋە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىغى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

(1) تۇرك-رونىك يېزىغى

بۇ يېزىق تۇركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ (جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ) مىلادى 7—9-ئەسىرلەردە قوللانغان يېزىغىدۇر. ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ئاساسەن ئورخون-يېنىسەي يادىكارلىقلىرىدا كۆرۈلىدۇ. بۇ يېزىق شەكىل جەھەتتىن نىسبەتەن قوللانغان رونىك يېزىغىغا ئوخشاپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن خەلقارادىكى شەرقشۇناش، ئۇيغۇرشۇناس ئالىملار كېيىنچە بۇ يېزىقنى "تۇرك-رونىك يېزىغى" دەپ ئاتىدى. يەنە بىر تەرەپتىن بۇ يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن يازما يادىكارلىقلار، "مەڭگۈ تاش" تېكىستلىرىنىڭ ھەممىسى موڭغۇلىيەنىڭ ئورخون دەريالىق بويىدىن ۋە سىبىرىيەدىكى يېنىسەي دەريالىق ۋادىلىرىدىن تېپىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ "ئورخون-

يېنىسەي يېزىغى" دەپمۇ ئاتالدى.

بۇ يېزىق ئېلىپبەلىك يېزىق بىلەن بوغۇملۇق يېزىقنىڭ ئارىلاشمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا 38 — 40 بەلگە قوللىنىلغان. بۇ بەلگىلەرنىڭ تۆتى سەككىز سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. قالغان بەلگىلەر ئارقىلىق ئاساسەن ئۇزۇك تاۋۇشلار ياكى قوش ئۇزۇك تاۋۇشلار ئىپادىلەنگەن. بۇ يېزىقتىكى مۇھىم ئالاھىدىلىك شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ب، د، ل، ر، س، ت، ي دىن ئىبارەت سەككىز ئۇزۇك تاۋۇش تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن كەلگەندە بىر يۇرۇش بەلگە بىلەن ئىپادىلەنسە، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن كەلگەندە باشقا بىر يۇرۇش بەلگە بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، سۆز بېشىدا ياكى بىرىنچى بوغۇمدىكى ئۇزۇك تاۋۇشتىن كېيىن كەلگەن ئا، ئە تاۋۇشلىرى ھامان ئايرىم بەلگە بىلەن ئىپادىلەنمەيدۇ؛ ئو، ئۇ ياكى ئۆ، ئۈ تاۋۇشلىرى سۆز بېشىدا ۋە باش بوغۇمدا كەلسە، ئايرىم بەلگە بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ ق، ك تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدى-كەينىدە كەلسە ھامان ئايرىم ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنمەيدۇ. قوشۇمچىلاردىكى ئۇ، ئۈ تاۋۇشلىرىنىڭ ئايرىم بەلگە بىلەن ئىپادىلەنمەسلىگىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ يېزىق ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ، سۆز بىلەن سۆز قوش چېكىت (:) ئارقىلىق ئايرىلىدۇ، بەزىدە بىر سۆز بىرنەچىسىنى بىر سۆز قىلىپ يېزىش ئەھۋالىمۇ كۆرۈلىدۇ.

بۇ يېزىقتا يېزىلغان تاش پۈتۈكلەر خېلى كۆپ تېپىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇرراقلىرى: "بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى"، "كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشى"، "كۈل بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى"، "تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى"، "مويۇنچۇر يادىكارلىغى"، "توقۇز ئۇيغۇر ئاي تەكرىدە

قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى" قاتارلىقلاردۇر. بۇ يادنامىلار قەدىمىي تۈركى قەبىلىلەرنىڭ جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تىل-يېزىقى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئەھۋالى، تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. تۆۋەندە مەزكۇر يېزىقتىكى بەلگىلەر كۆرسىتىلدى.

(2) قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى

تارىخ 9-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا قەدەم قويغاندا، مەرد-پەتىپەرۋەر ئۇيغۇر خەلقى "ئورخون-يېنىسەي يېزىغى"دىن "قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى"غا كۆچۈپ، ئۇنى خېلى ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىشقا باشلىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىغا كۆچكەنلىگى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى ئىدى. بۇ يېزىق شۇ دەۋر ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە بىرقەدەر ئۇيغۇنلاشقان يېزىق بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئىپادىلەپ بېرىشتە "تۈرك-رونىك يېزىغى"غا قارىغاندا تېخىمۇ مۇۋاپىق بولغىنى ئۈچۈن، شۇ چاغدا ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا قوللىنىلىپ قالماستىن، تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان باشقا خەلقلەر ۋە قەبىلىلەر ئارىسىدىمۇ خېلى بىر زامانغىچە كەڭ قوللىنىلغان ئىدى.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى سوغدى يېزىغى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ، باش، ئوتتۇرا، ئاياق ھەرپلەردىن تەركىپ تاپىدۇ، بۇ يېزىقتا 18 دىن 22 گىچە ھەرپ ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە بەش ھەرپ سەككىز سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلاتتى. 18 ھەرپ بەلگىسى ئارقىلىق 22 ئۈزۈك تاۋۇش

تۈرك-رونىك يېزىغىدىكى بەلگىلەر

№	ھەرپلەر	ئۇقۇلۇشى	№	ھەرپلەر	ئۇقۇلۇشى
1		ئا، ئې	21		ن²
2		ئە، ئى	22		ر
3		ئو، ئۇ	23		ر²
4		ئۆ، ئۈ	24		ل
5		ق (قاتتىق)	25		ل²
6		ق (ئىنچىكە)	26		س¹
7		ق (ئو، ئۇ بىلەن)	27		س²
8		ك (يوغۇنسىاق)	28		دىماق تاۋۇشى
9		ك (ئو، ئۇ بىلەن)	29		پ
10		غ (قاتتىق)	30		ڭ
11		گ	31		م
12		ت¹	32		ج
13		ت²	33		ئىچ
14		د¹	34		ش
15		د²	35		ز
16		ب¹	36		لت
17		ب²	37		نت
18		ي¹	38		نە ق
19		ي²	39		رت
20		ن¹	40		ئايرىش بەلگىسى

ئىپادىلىنەتتى، خەت بولسا سولدىن ئوڭغا، يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە يېزىلاتتى.

1950 ـ يىللار ئەتراپىدا موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۇلانـ خوم دېگەن يېرىدىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا ئويۇلغان مەڭگۈ تاش يادىكارلىغىدىن قارىغاندا، "بۇ يېزىقنى ئۇيغۇرلار غەرپكە كۆچۈشتىن بۇرۇنلا قوللىنىشقا باشلىغان"①. رۇس ئالىمى رادلوۋ «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ سوغدى تىلى ۋە سوغدى يېزىغى بىلەن يېزىلغان قىسمىنى ئەڭ بۇرۇنقى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى، دەپ خاتا تونۇپ قالغان ئىدى. گېرمانىيە ئالىمى موللىر ۋە لاۋۇئېر قاتارلىقلار بۇ قاراشنىڭ بىر تەرەپلىمە ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ، يادنامىدىكى يېزىقنى تۈرك ـ رونىك يېزىغى، خەنزۇ يېزىغى ۋە سوغدى يېزىغى بىلەن يېزىلغان، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇلانخۇمدىن يېڭى تېپىلغان مەڭگۈ تاش يادىكارلىغى (گەرچە بۇ تاشنىڭ ئورنىتىلغان دەۋرى ئېنىق بەلگىلەنمىگەن بولسىمۇ)، ئۇيغۇرلار غەرپكە كۆچـ كەندىن كېيىن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنى قوللانغان، دېگەن قاراشنى ئاغدۇرۇۋەتتى. گېرمانىيىلىك تۈركى تىللار تەتقىقاتچىسى، ئالىم گابائىن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپاندىن تېپىلغان 8 ـ ئەسىرگە تەئەلـ لۇق قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىغا ئائىت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسلىنىپ، قەدىمقى بېشبالىق ئەتراپىدا ياشىغان باسمىل قەبىلىسىنىڭ بۇ يېزىقنى خېلى بۇرۇنلا قوللانغانلىغىدىن بىشارەت بېرىدۇ. مىلادى 8 ـ ئەسىردە

① گېپ شىمىن: «قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا يېزىلغان مۇھىم يادىكارلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى»دىن.

يەتتەسۇ ۋادىسىنى ماكان قىلغان تۈركەش قەبىلىلىرى ئىشلەتـ كەن "تۈركەش تەڭگىسى"نىڭ ئۈستىگە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئويۇپ قالدۇرۇلغانلىغىمۇ يۇقۇرقى قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

10 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق خەنزۇ سەياھ ۋاڭ يەندې ئۆزىنىڭ بىۋاستە سایاھىتى جەريانىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ تارقىلىش، ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىگى ھەققىدە مۇنۇلارنى يازغان: "...ئۇيغۇرلار① شېئىر ـ قوشاق يېزىشقا ناھايىتى ھەۋەسـ مەن كېلىدىكەن، ئۆز يېزىقلىرىنى ئەدەبىي ئەسەر يېزىشقا ئىشلەتـ كەندەك، كۈندىلىك ھاجەتلىرىگە ئىشلىتىدىكەن، راھىپلارنىڭ قولىدا ئۇيغۇرچە يېزىلغان كىتابلار بەك كۆپ ئىكەن"②.

دەمەك، يۇقۇرقى پاكىت قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخىنىڭ ئۇزاق ئىكەنلىگىنى، 8 ـ، 9 ـ ئەسىرلەردە بۇ يېزىقنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ تۈردە قوللىنىلىشقا باشلىغانلىغىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

دەۋرنىڭ بالدۇر ـ كېيىنلىگى سەۋەبىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغـ ىدىكى ھەرپ سانىمۇ ئوخشاش بولمىغان، دەسلەپتە "ئا" ھەرپى بىلەن "ن" ھەرپى، "ش" ھەرپى بىلەن "چ" ھەرپى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئىككىلا ھەرپ بەلگىسى بىلەن ئىپادە قىلىنغان. كېيىنچىرەك بۇ ھەرپلەر ("ئا" بىلەن "ن"نى پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن "ن" ھەرپىنىڭ سول تەرىپىگە بىر چېكىت قويۇلغان؛ "ش" بىلەن "چ"نى پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن "ش" ھەرپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە

① بۇ يەردە ئىدىقۇت خانلىغى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار كۆزدە تۇتۇلغان.
② ۋاڭ يەندې: «سایاھەت خاتىرىلىرى».

ئككى چېكىت قويۇلغان) بىر ياكى ئككى چېكىت بىلەن پەرقلەن-دۈرۈلگەن. "غ" بىلەن "ق"، "ۋ" بىلەن "ي" ھەرپلىرىنىڭمۇ بۇرۇن ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈلمىگەنلىگى ئۈچۈن قەدىمقى يادىكارلىقلاردا ئۇچرايمۇ قالىدۇ، كېيىنكى مەزگىللەردە يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك "ق" ھەرپى بىلەن "غ" ھەرپىمۇ پەقەت "ق" ھەرپىنىڭ سول تەرىپىگە ئككى چېكىت قويۇش بىلەنلا پەرقلەندۈرۈلگەن، "ۋ" بىلەن "ي" ھەرپلىرى بولسا بۇ ھەرپنى تەشكىل قىلغۇچى سىزىقچىلارنىڭ قوشۇۋېتىلىشى ("ۋ" ھەرپىدە) ۋە ئوچۇقراق قالدۇرۇ-لۇشى ("ي" ھەرپىدە) بىلەنلا پەرقلەندۈرۈلگەن. بۇ ئېزىقتا ئېزىپ قالدۇرۇلغان يادىكارلىقلار سولدىن ئوڭغا ھەم يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ ئېزىلغان، تىنىش بەلگىلىرى ئۇچۇن بىر چېكىت (.)، قوش چېكىت (:)، جۈپ قوش چېكىت (::)، سىرتىغا قىزىل رەڭ بىلەن دۇگىلەك سىزىلغان قوش چېكىت (:) (بۇ مانى مەزمۇ-نىغا ئائىت يازمىلاردا كۆپلەپ قوللىنىلغان) قاتارلىقلار ئىشلىتىلگەن.

«قەدىمقى ئۇيغۇر ئېزىقى ئېلىپبەسى» ھەرپلىرى باش، ئوتتۇرا، ئاياق دەپ ئۈچ خىل شەكىلگە ("ژ" ھەرپى بىلەن "ز" ھەرپىنى ھىساپقا ئالمىغاندا) بۆلۈنگەن بولۇپ، جەمئىي 62 بەلگىدىن تەركىپ تاپقان.

"قەدىمقى ئۇيغۇر ئېزىقى تارىخىنى ئەتراپتىكى باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى"①، قەدىمقى "ئۇيغۇر تىلى ۋە ئېزىقى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبىي

① گېئ شىمىن: «قەدىمقى ئۇيغۇر ئېزىقىدا ئېزىلغان مۇھىم يادىكارلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى»دىن.

تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى. يەنى ئەڭ ئالدى بىلەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى (10 — 12 - ئەسىرلەر) تىلغا، ئاندىن ئوغۇز - قىپچاق ئەدەبىي تىلىغا (12 — 13 - ئەسىرلەر)، چاغاتاي تىلىغا (13 — 14 - ئەسىرلەر)، ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىغا (13 — 14 - ئەسىرلەر)، كېيىنكى ۋاقىتلاردا كونا ئۆزبېك تىلىغا (15 — 16 - ئەسىرلەر)، كونا تۈركمەن تىلىغا (17 — 19 - ئەسىرلەر) ۋە باشقا تىللارغا تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇر ئېزىقى موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ تاھازىرقى كۈنگىچە ئىشلىتىلىپ كەلدى"①. ئىلگىرى بەزى ئالىملار مىلادى 10 - ئەسىردە مەملىكىتىمىز-نىڭ شەرقىي شىمالىي رايونىدا سىياسى سەھنىگە چىققان خىتايلار (لياۋ)نىڭ ئېلىپبەلىك ئېزىقى قەدىمقى ئۇيغۇر ئېزىقى ئاساسىدا ئىجات قىلىنغانلىغىنى كۆرسەتكەن②. لېكىن بۇگۈنكى كۈندە بۇ ھەقتە بىرمۇنچە ئوخشىمىغان پىكىرلەر بار. مىلادى 1204 - يىلى چىڭگىزخان نايمان قەبىلىسىنىڭ پادىشاسى تايانخانىنى يوق قىلغان-دىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇستازى ۋە باش بىتىكچىسى تاتاتۇڭغانى قولغا چۈشۈرگەن. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ، موڭغۇللار قەدىمقى ئۇيغۇر ئېزىقىنى قوللىنىشقا باشلىغان. بۇ ھەقتە تارىخىي ماتېرىياللار ناھايىتى كۆپ. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا مۇنداق دەپ ئېزىلغان: "تاتاتۇڭغا ئۇيغۇر ئىدى. ئۇ ئەقىللىق، زېرەك ۋە سۆزگە ماھىر كىشى بولۇپ، ئۆز ئېلىنىڭ تىل - ئېزىقىنى ناھايىتى پىششىق بىلەتتى. نايماڭ-

① ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركى تىللار» كىتابىنىڭ «قەدىمقى تۈرك دەۋرى (5 — 10 ئەسىرلەر)» بابىغا قارالسۇن.

② «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 64 - جىلد.

لارنىڭ باشلىغى تايانخان ئۇنى ئۇستاز دەپ ھۆرمەت قىلىپ، مۆھۆر-دارلىق ۋە باسقاقىلىق ۋەزىپىسىنى بەرگەن ئىدى. تەيزۇ پادىشا (چىڭگىزخان) غەرپتىكى نايمانلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇنىڭ دۆلىتىنى يوقىتىپ، ئالتۇن مۆھۈرنى قولتۇقلاپ قاچقان تاتاتۇڭغانى تۇتىدۇ... ئۇنىڭغا شاھزادىلەر ۋە باشقا ۋاڭ ئەمەلدارلارغا خەت ئۇگىتىشكە بۇيرۇق قىلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر يېزىقى ئۇلار-نىڭ دۆلەت يېزىقى بولۇپ قالىدۇ"①.

16-ئەسىردىن كېيىن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇللار ئارقىلىق مانجۇلارغا ئۆتۈپ، مانجۇ يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىلدى.

سوۋېت تۈركى تىللار تەتقىقاتچىسى ن. ئا. باسكاكوۋ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: "...ئالتۇن ئوردا يېزىق تىلى دەسلەپتە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە قاراخانى دۆلىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا تەرەققى قىلغان، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن قاراخانىلار تىلىدا سۆزلىگۈچىلەر موڭغۇل مەھكىمىلىرىنىڭ ئەمەلدارلىرى بولغان ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار كونا ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتكەن"، "... غەربىي قىسمىدىكى جۇجى ئۇلۇسىنىڭ ئەدەبىي تىلى ساقلىنىپ قالغان «خسراۋ ۋە شىرىن» ناملىق يادىكارلىقنىڭ قوتۇپ تەرىپىدىن قىلىنغان تەرجىمىسىگە (مىلادى 14-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسى) شۇنداقلا خانلىق يارلىقلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرچە ئىلىمىنتلار كۆپ ئارىلاشقان بولۇپ، قىسمەن مەھەللىۋى خاراكتېرگە ئىگە."، "... قەدىمقى ئۇيغۇرلاردىن قوبۇل قىلىنغان كونا يېزىق (قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى) بىلەن بىللە، بۇ

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، تاتاتۇڭغا تەزكىرىسى.

تىلغا نۇرغۇن ئۇيغۇر لېكسىكىسىمۇ سىڭىپ كىرگەن."، بۇ مەزگىللەردە (13 — 14-ئەسىرلەردە) "ئەرەب يېزىقى مەخسۇس ھۆججەتلەردە ھەم ئىجتىمائىي ئەدەبىياتتا مەلۇم مەزگىلگىچە كونا ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا ئىشلىتىلىدى"①.

دېمەك، بۇلاردىن قارىغاندىمۇ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ "13 — 15-ئەسىرلەردە ئالتۇن ئوردا خانلىغىدا، تۆمۈرلەر ئىمپېرىيىسىدە ۋە چاغاتاي خانلىغىنىڭ دۆلەت ئورگىنىدا قوللىنىلغان يېزىق بولغان"لىغىنى② ئېنىقلىۋېلىش ئانچە قىيىن ئەمەس.

"... ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئالتۇن ئوردا خانلىغى دەۋرىدىكى «تۆمۈر قۇتلۇق يارلىقلىرى»، «توختامىش يارلىقلىرى» قاتارلىقلار قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان. تارىخىي خاتىرىلەردە تومۇرنىڭ "بارلىق ھەربىي پائالىيەتلەرنى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن خاتىرىلەش توغرىسىدا باقشى (كاتىپ)لارغا بۇيرۇق بەرگەنلىگى" يېزىلغان. تۆمۈرلەر دەۋرىدە تۈركى تىلىدا يېزىلغان ئىسلام دىنى مەزمۇنىدىكى كۆپلىگەن ئەسەرلەر بۇيرۇقىغا بىنائەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا قايتىدىن كۆچۈرۈلگەن («قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋېنا نۇسخىسى مۇشۇ دەۋرگە تەئەللۇق). ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى ئەرەپشاھ(تەخمىنەن 1388 — 1450-يىللار) مۇنداق دەپ يازغان: "چاغاتاي ئادەملىرىدە (قەدىمقى) ئۇيغۇر يېزىقى دىگەن

① ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركى تىللار» كىتابىنىڭ «ھازىرقى تىللار» بابىدىكى «تاتار تىلى» ماۋزۇسىغا قارالسۇن.

② گېرمان شىمىن: «قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان مۇھىم يادىكارلىقلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى»دىن.

بىر خىل يېزىق بار، بۇ يېزىق موڭغۇللارنىڭ يېزىغى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەممىگە مەلۇم... بۇ يېزىق بىلەن خەزمەتكە بەلگىلەش پەرمانلىرى، بۇيرۇقلار، خەت ـ ئالاقىلەر، غەزەللەر، تارىخ، ھېكايە، شۇنىڭدەك چېگىزخانىنىڭ ئەسەر ـ پەرمانى يېزىلىدۇ، كىمكى بۇ يېزىقنى بىلسە، ئۇ خار بولمايدۇ...»①

ئۇتتۇرا ئاسيادىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن يېزىلغان ئەڭ كېيىنكى يادىكارلىق 1469 ـ يىلى فەرغانە سۇلتانى ئۆمەر شەيخنىڭ «مەرغىلان ھاكىمى مىر سەئىت ئەخمەتكە ئەۋەتكەن تەقدىرلەش بۇيرۇغى» بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

شىنجاڭدا بولسا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى تۇرپان، قۇمۇل تەرەپلەردە تاكى 14 ـ 15 ـ ئەسىرگىچە قوللىنىلىپ كەلدى...»②

خۇلاسىلىغاندا، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى مىلادى 8 ـ 9 ـ ئەسىرلەردە رەسمىي قوللىنىلىشقا باشلىغان بولۇپ، ئۇيغۇرلار غەرپكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ ئەدەبىي يېزىغى سۈپىتىدە خىزمەت قىلدى. ئىسلامىيەت كەڭ تارقالغاندىن كېيىنكى بىرنەچچە ئەسىرلەرگىچىمۇ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىللىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئورتاق ئىشلىتىدىغان يېزىق بولۇپ قالدى. تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئەملىي پاكىتلارغا ئاساسەن يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى ئۇيغۇرلار ھەم باشقا تۈركى تىللىدا سۆزلىشىدىغان

① كىلايروت: «ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىغى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈشلەر»، 56 ـ بەت.

② گېك شىمىن: «قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا يېزىلغان مۇھىم يادىكارلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى»دىن.

خەلقىلەر ئىسلامىيەتتىن كېيىن قوبۇل قىلغان ئەرەب يېزىغى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە قوللانغان ئەرەب يېزىغى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىغى (چاغاتاي يېزىغى) بىلەن خېلى ئۇزاققىچە بىرلىكتە ئىشلىتىلىپ كەلدى.

ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى، شۇنىڭدەك 1432 ـ يىللىرى يېزىلغان «بەختىيارنامە»، 1436 ـ يىللىرى يېزىلغان «تەزكىرەئى ئەۋلىيا»، 1439 ـ يىلى يېزىلغان «مىراجنامە» قاتارلىق ئەدەبىي مىراسلارنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا كۆچۈرۈپ يېزىلغانلىغى يۇقۇرقى قاراشلارنى روشەن دەلىللەپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۈلھەقايىق» ناملىق داستانىنىڭ 1440 ـ يىلى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا كۆچۈرۈلگەن بىر نۇسخىسى بىلەن 1480 ـ يىلى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنى ئەرەب يېزىغىغا پارالىللاشتۇرۇپ كۆچۈرۈلگەن يەنە بىر نۇسخىسىنىڭ ئىستامبۇلدىكى ئاياسوفىيا كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقانلىغىمۇ بۇ يېزىقنىڭ مەيدانغا كېلىپ سەككىز ئەسىردىن كۆپرەك قوللىنىلغانلىغىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ تەرەققىياتى ۋە بۇ يېزىقنىڭ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىشى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىللىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرگە ئورتاق بولغان ئەدەبىي تىلنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. ئەدەبىي تىلنىڭ بۇ خىل تەرەققىياتى بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىغا چوڭ تۈرتكە بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خەلقى بۇ يېزىق ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئالاقىلىشىش ئېھتىياجىنى قامداپلا قالماي، بەلكى «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن ياروغ»، «چاشتانى ئېلىگ بەگ»، «شۇەنزاڭ تەزكىرىسى (سامىتسۇ ئاچارى

تەزكىرىسى)»، «شاھزادە قالىامقارا ۋە پاپامقارا ھەققىدە رىۋايەت»، «مائىستىرى سىمىت»... قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى مۇشۇ يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەپ، كېيىنكى ئەۋلاتلارغا مىراس قىلىپ قالدۇردى. بۇ يېزىق ئارقىلىق يېزىلغان يادىكارلىقلارنىڭ پەقەت گېرمانىيىدە ساقلىنىۋاتقانلىرىلا سەككىز مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ، بۇ مىراسلار قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۆۋەندە «قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى»نىڭ ئېلىپبەسى ئايرىم كۆرسىتىلدى (25-بەتكە قارىڭ).

(3) ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى

10-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىر كۈچى ئارقىلىق ئۇزاق ئۆتمەي ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل قىلدى. بۇنىڭ بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى تەدرىجى ئەمەلدىن قالماقتا يوزلەندى. 10-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەرەب يېزىقى پۈتكۈل قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىشقا باشلاپ، 15-ئەسىرلەرگە كەلگەندە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئۇتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇستۇن ئورنىنى تەلتۆكۈس ئىگەللەپ، تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ كۆڭلىدە ئىشلەتكەن بىردىن-بىر يېزىقتا ئايلاندى.

ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆچ باسقۇچقا بۆلۈپ بايان قىلىشقا بولىدۇ. بىرىنچى باسقۇچ 10-ئەسىردىن 13-ئەسىرگىچە بولۇپ، بۇ مەزگىل ئىچىدە ئەرەب يېزىقى ئەينەن ئىشلىتىلدى.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

نامى	ئايرىم شەكلى	ئۇتتۇرا شەكلى	باش شەكلى	نامى	ئايرىم شەكلى	ئۇتتۇرا شەكلى	باش شەكلى
د				ئا			
ژ				ئې			
ز				ئە-ئى			
ي				ئو،ئۇ			
ل				ئۆ،ئۈ			
م				ب،پ			
ن				ۋ			
ر				غ			
س				ق			
ش				خ			
ق				ك،گ			
				ت،د			

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىنى، بۇيۇك مۇتەپەككۇر، شائىر يۈسۈپ خاس هاجىپ ئۆزىنىڭ مەشھۇر «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق ئەسىرىنى مانا شۇ يېزىقتا يېزىپ قالدۇردى. ئۇنىڭدىن باشقا، شۇ دەۋر ئىلىم-پەن تەرەققىياتىغا ئۆز ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئۆچمەس تۆھپە قوشقان ئالىم-ئەدىپلەردىن ئابدۇغاپپار بىننى ھۈسەيىن قەشقەرى (مىلادى 1082-يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «قەشقەرىيە تارىخى»، «ئۇستازلارنىڭ توپلانغان يېرى» ناملىق ئەسەرلىرى (بۇ ئەسەرنىڭ تارىخىي كىتاپلاردا پەقەت ناملا ساقلىنىپ قالغان)، 11-ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىبابەت ئالىمى ئىمادىدىن قەشقەرىنىڭ «شەرھى ئەلقانۇن» («قانۇنلار شەرھى») ناملىق ئەسىرى ۋە بۇ ساھەدىكى تەرجىمە ئەسەرلىرى، ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» ناملىق داستانى، ئەھمەت يەسەۋىنىڭ «دىۋان ھېكمەت» ناملىق توپلىمى، سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇپ يۈسۈپ ئىبنى ئەبۇ بەكرى ئەلخارەزمى سەككاكىنىڭ «مۇفتاھۇل ئۇلۇم» («ئىلىملەر ئاچقۇچى») ناملىق ئەسىرى ئەنە شۇ يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن ھەم بۇ يېزىق كېيىنچە ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئومۇمىي ئورتاق يېزىغىغا ئايلانغان.

ئىككىنچى باسقۇچ 14-ئەسىردىن 20-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغىچە بولۇپ، بۇ مەزگىل ئىچىدە ئاساسەن ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئىشلەنگەن پارس يېزىغى قوللىنىلىپ، بۇ يېزىق كېيىنكى كۈنلەردە "چاغاتاي يېزىغى" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالدى، 13-، 14-ئەسىرلەردە ياشىغان جامال قارشى ئىسمىلىك مەشھۇر تىلشۇناس ئالىمنىڭ «سۇررا ھ» ناملىق لۇغىتى، رابغۇزىنىڭ «قىسسەئى رابغۇزى» ناملىق

رومانى، دوربېكنىڭ «يۈسۈپ-زۇلەيخا» داستانى، سەككاكى، ئاتايى قاتارلىقلارنىڭ لىرىك غەزەللەر توپلاملىرى، لۇتفىنىڭ «دىۋان لۇتفى» ھەم «گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق داستانى، ناۋائىنىڭ 52 مىڭ مىسرالىق «خەمسە» نامىدىكى داستانلار توپلىمى، «خازائىنول مەئانى» ماۋزۇسىدىكى 48 مىڭ مىسرالىق لىرىك شېئىرلار توپلىمى ۋە باشقا ئىلمىي، بەدىئىي ئەسەرلىرى، زوھوريدىن بابۇرنىڭ «بابۇرنامە» ناملىق ئەسىرى، ھېرات ۋە سەمەرقەنتلەردە ھاكىملىق ۋەزىپىلىرىنى بېجىرگەن ئۇيغۇر شائىرى مىر ئەھمەت ھاجى (تەخەللۇسى "ۋاپايى") نىڭ لىرىكىلىرى، شۇنىڭدەك سەئىدخان، ئابدۇرەشىدخان، ئامانىساخان، مەۋلانە خۇلقى، ئايازبېك قۇشچى، قىدىرخان ياركەندى... قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى، خىرقىتى، خاراباتى، زەللىلى، نۆبىتى، شەھيارى، قەلەندەر قاتارلىقلارنىڭ لىرىكىلىرى ۋە داستانلىرى، ئاتاقلىق شائىر ئابدۇرەھىم نىزارىنىڭ «پەرھاد-شىرىن»، «لەيلى-مەجنۇن»، «مەھزۇن-گۈلىنسا»، «رابىئە-سەئىدىن» قاتارلىق ئەسەرلىرى، تۇردى نازىم غەربىي، سەبۇرى، زىيائى، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى، گۇمنام، نىيازى، ئەھمەتشا قارىقاشى، ناقىس... قاتارلىق ئەدىپلەرنىڭ ئەسەرلىرى ھەمدە تالانتلىق رېئالىست شائىر موللا بىلالنىڭ «غەزەلىيات» ۋە داستانلىرى، ھۈسەينجان تەجەللىنىڭ لىرىكىلىرى... قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ "چاغاتاي يېزىغى" بىلەن يېزىلىپ، ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولدى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق سەھىپىسى سۈپىتىدە تارىخ بېتىدىن ھۆرمەتلىك ئورۇن ئالدى.

ئۈچىنچى باسقۇچ 20-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىن ھازىرغىچە بولۇپ، بۇ مەزگىلدە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىغى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق تالاھىدىلىگىگە پەيدىن-پەي تېخىمۇ زىچ

ماسلاشتۇرۇلدى، ئەرەب، پارس تىللىرىغا خاس بولغان ھەرپ ۋە بەلگىلەر چىقىرىپ تاشلاندى، ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان بەزى ھەرپلەر قوشۇلدى، يېزىقنىڭ ئىملا قائىدىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇلدى، شۇنداق قىلىپ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىغىغا ئايلىنىپ قالدى.

خۇلاسىلىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىغىنى ئىشلىتىپ كەلگىنىگە مىڭ يىل ۋاقىت بولدى. مانا مۇشۇ مىڭ يىل جەريانىدا بۇ يېزىق تەدرىجى ھالدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ماسلاشتۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆز تىلىنى خاتىرىلەش ئېھتىياجىدىن تولۇق چىقىپ كەلگەنلىكىدىن تاشقىرى، يەنە يۇقۇرقىدەك نادىر مىراسلارنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى. شۇڭا بۇ يېزىقنىڭ تارىخى خەلقىمىزنىڭ پارلاق مەدەنىيىت تارىخى ۋە يازما ئەدەبىيات تارىخى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغاندۇر.

تۆۋەندە "چاغاتاي يېزىغى"نىڭ ئېلىپبەسى ئايرىم كۆرسىتىلدى (29 - بەتكە قارالسۇن).

خاتىمە

ئۇيغۇرلار تۈرك - رونىك يېزىغىنى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنى ۋە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىغىنى قوللىنىشتىن باشقا، يەنە ئۆز تارىخىدا توخار يېزىغى، مانى يېزىغى، سوغدى يېزىغى، سانسكرىت (ئەنەتىكەك) يېزىغى، خەنزۇ يېزىغى، تىبەت يېزىغى... قاتارلىق بىرنەچچە خىل يېزىقنى قوللانغان ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز تارىخىدا ئۆز يېزىغىدىن باشقا مۇشۇ خىلدىكى كۆپلىگەن يېزىق شەكىللىرىنى قوللىنىشى ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە

ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئېلىپبەسى

№	ھەرپ	باش	ئوتتۇرا	ئاخىرقى	ئوقۇلۇشى	№	ھەرپ	باش	ئوتتۇرا	ئاخىرقى	ئوقۇلۇشى
1	ا	ا		ـا	ئەلىپ	17	ص	صـ	ـصـ	ـص	سات
2	ب	بـ	ـبـ	ـب	بە	18	ض	ضـ	ـضـ	ـض	زات
3	پ	پـ	ـپـ	ـپ	پە	19	ط	طـ	ـطـ	ـط	ئىتىق
4	ت	تـ	ـتـ	ـت	تە	20	ظ	ظـ	ـظـ	ـظ	ئىزغى
5	ث	ثـ	ـثـ	ـث	سە	21	ع	عـ	ـعـ	ـع	ئەين
6	ج	جـ	ـجـ	ـج	جىم	22	غ	غـ	ـغـ	ـغ	غەين
7	چ	چـ	ـچـ	ـچ	چىم	23	ف	فـ	ـفـ	ـف	فە
8	ح	حـ	ـحـ	ـح	ھە	24	ق	قـ	ـقـ	ـق	قاپ
9	خ	خـ	ـخـ	ـخ	خە	25	ك	كـ	ـكـ	ـك	كاپ
10	د	د		ـد	دال	26	گ	گـ	ـگـ	ـگ	گىل
11	ذ	ذ		ـذ	زال	27	ل	لـ	ـلـ	ـل	لام
12	ر	ر		ـر	رە	28	م	مـ	ـمـ	ـم	مىم
13	ز	ز		ـز	زە	29	ن	نـ	ـنـ	ـن	نۇن
14	ژ	ژ		ـژ	ژە	30	و	و		ـو	ۋاۋ
15	س	سـ	ـسـ	ـس	سىن	31	ھ	ھـ	ـھـ	ـھ	ھە
16	ش	شـ	ـشـ	ـش	شىن	32	ى	يـ	ـيـ	ـى	يا

ئىجتىمائىي تۇرمۇش شارائىتى بىلەن باغلىق ئىدى، چۈنكى، قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئەجداتلىرى ئىسلامىيەت تارقىلىشتىن ئىلگىرى ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادىدىن باشقا①، بۇددا، مانىخەي، نەشۇرىيان قاتارلىق دىنلارغا ئىشەنگەن ئىدى. شۇ سەۋەپتىن، ئۇلار ئۆزلىرى ئېتىقات قىلغان دىنلارنىڭ تەسىرى بويىچە، شۇ دىنغا مۇناسىۋەتلىك يېزىقنى دىنىي ئېھتىياج يۈزىسىدىن قوبۇل قىلدى ۋە بۇ يېزىقلاردا كۆپلىگەن دىنىي ۋەسىقلەرنى قالدۇرۇپ كەتتى.

بۇددا دىنىغا ئىشە نگەن ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە يېقىن جايلاشقانلىرى سوغدى يېزىقىنى قوللانغان بولسا، ھىندىستانغا يېقىن جايلاردىكى ئۇيغۇرلار سانسكرىت يېزىقىنى ئىشلەتتى. مانى مەزھىپىدىكى ئۇيغۇرلار مانى يېزىقىنى ئىشلەتتى. مانى يېزىقى مانى دىنىنىڭ ئىجادچىسى مانىنىڭ نامىغا قويۇلغان يېزىق بولۇپ، قەدىمقى سۇرىيە يېزىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. مانى دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى بىلەن مانى مۇرتىلىرى بۇ يېزىق ئارقىلىق مانى دىنىغا ئائىت پۈتۈكلەرنى يازغان. ھازىرغا قەدەر تېپىلغان مانى يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار تۇرپان ۋە دۇنخۇاڭلاردىن تېپىلغانلىرى بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

سانسكرىت يېزىقى بۇددىزىمغا ئائىت ماخايانا مەزھىپىنىڭ يادىكارلىقلىرىنى ئەنەتكەك تىلىدىن تەرجىمە قىلىش، يېزىشقا ئىشلىتىلگەن، تىبەت يېزىقى بولسا ھىممايا مەزھىپىگە ئائىت يادىكارلىقلارنى (مەسىلەن، «ئاغاماس»، «ئامىتا باسۇتۇر» قاتارلىقلارنى) تىبەت تىلىدىن

① بۇ يەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي توتېم ئېتىقادى ۋە شامان دىنى ئېتىقادى كۆزدە تۇتۇلغان.

ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشتا، قىسقىسى دىنىي ئېھتىياج يۈزىسىدىن ئىشلىتىلگەن.

بەزى يازما يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا، قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا يەنە يۇقۇرقى يېزىقلاردىن باشقا خەنزۇ يېزىقىنىمۇ قوللانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ رايونلىرىدىكى مەدىنىي پائالىيەتلىرى، سودا-سېتىق ئىشلىرى، بۇددا دىنى ئېتىقادىدىكى ئۆزئارا بىرلىك قاتارلىق ئامىللار ھەم ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشلار تۇرپان، كۇچار قاتارلىق رايونلاردا خەنزۇ يېزىقىنىڭ قوللىنىلىشىغا ۋە تارقىلىشىغا شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. سىڭقۇ سەلى تۇتۇقىغا ئوخشاش تىلشۇناس ئەدىپلەر ئەنەتكەك، سانسكرىت، توخار، تىبەت قاتارلىق تىللار قاتارىدا خەنزۇ تىلىدىنمۇ بىر بۆلۈك دىنىي مەزمۇنغا ئىگە ۋەسىقلەرنى ئۇيغۇرچىغا ۋە قەدىمقى تىللارغا تەرجىمە قىلغان. ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدىپلىرى، تەرجىمانلىرى مانى، سانسكرىت، تىبەت، توخار يېزىقلىرىدا بەدىئىي ئەسەرلەر ۋە تەرجىمە ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى خەنزۇ تىلىنىمۇ قوللىنىپ، بۇددىزىمغا ئائىت ئەسەرلەرنى يېزىپ ۋە تەرجىمە قىلىپ، ئۆز دائىرىسىدىكى مەدىنىي ھاياتنى بېيىتقان.

ئىككىنچى باپ

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ يازما ئەدەبىياتقا بولغان تەسىرى

1. مۇقەددىمە

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتتىن كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرى يەنى ئىنسانىيەت تېخى بەلگىلىك بىر يېزىققا ئىگە بولمىغان قەدىمقى زامانلاردا پەيدا بولغان بولۇپ، شۇنىڭدىن بېرى ئېغىزدىن-ئېغىزغا، دەۋردىن-دەۋرگە كۆچۈش ئارقىلىق تۇرلۇك تارىخىي شارائىتلاردا ئىنسانىيەتنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنىي تۇرمۇشىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادە قىلىپ كەلدى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئادەتتە "فولكلور" (folklori) دېگەن ئاتالغۇ بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ. "فولكلور" دېگەن بۇ ئۇقۇم ئەسلىدە ئىنگلىزچە سۆزلەردىن قۇرۇلغان بولۇپ، فولك — خەلق، لور — پەم-پاراسەت، كۆز قاراش، دانىشمەنلىك، زەكىلىك دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ. بۇ سۆز ھازىر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئىپادىلەيدىغان خەلقارالىق ئاتالغۇغا ئايلىنىپ، ئىلمىي رەۋىشتە "فولكلور" دەپ قوللىنىلىدىغان بولدى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرى ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەتنى

ۋە جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش جەريانىدىكى بۈيۈك ئەمگەكلىرى داۋامىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى خەلق ئامما-مىنىڭ ئارىسىغا تارقىلىش، ئومۇملىشىش، ئۆسۈش، تولۇقلىنىش، تەرەققى قىلىش، يۇكسىلىش جەريانىنى باشتىن كۆچۈرۈپ، خەلقنىڭ پۈتمەس-تۈگىمەس مەنىۋى بايلىغىغا ئايلانغان؛ ئۇ نەچچە ئون ئەسىرلىك تارىخىي دەۋرنى بېسىپ ئۆتۈپ، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ تارىخىغا ئالاھىدە ھەمرا بولۇپ كەلگەن. شۇڭلاشقا ئۇلۇغ پرولېتارىيات يازغۇچىسى ماكسىم گوركى، خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى بىلمەي تۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارىخىنى ھەقىقىي بىلىش مۇمكىن ئەمەس، سۆز سەنئىتىنىڭ باشلىنىشى فولكلوردا، ئۆزەكلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى يېغىپ توپلاڭلار، ئۇنى تەرتىپكە سېلىپ تەكشۈرۈڭلار، شۇنىڭدىن ئۆگىنىڭلار! دەپ كۆرسەتمە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىملىغىنى، يازما ئەدەبىياتنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىكەنلىگىنى ئالاھىدە شەرھىلەپ ئۆتكەن.

پارلاق قەدىمىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە ئەمگەكچان، باتۇر ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا مول مەزمۇنلىق، باي تەسەۋۋۇرغا ۋە خىلمۇ-خىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەزىنىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى ۋە بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ئەملىيىتىنى، تارىخىنى، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرىنى، تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىيەت ھەققىدىكى تۇپ قاراشلىرىنى، زوراۋانلىققا ۋە ئېكسپلاتاتسىيەگە قارشى تۇرۇش، ھۆرلۈك، باراۋەرلىككە ئىنتىلىش، تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش... توغرىسىدىكى ئارزۇ-ئارمان-

لىرنىى كۆپ تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۇرۇپ، مەدەنىي ھاياتنى بېيىتىپ كەلدى.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىرى ناھايىتى كۆپ. ئۇ خەلق ئېغىز ئىجادىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ژانىرى بولغان ئەمگەك قوشاقلىرى، ئەپسانە، رىۋايەت قاتارلىق تۈرلەرنى، ئۇلاردىن كېيىنرەك شەكىللەنگەن ناخشا-بېيتلارنى، داستان، قىسسە، چۆچەك، لەتىپە، مەسەل، ماقال-تەمسىل، قەھرىمانلىق داستانلىرى، مۇھەببەت داستانلىرى، ھېكمەتلىك سۆزلەر، ئىرسالىنامە، نەۋرۇزنامە، بالىلار قوشاقلىرى... قاتارلىق ژانىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىجادىيەت نۇقتىسىدىن ئالغاندا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەۋە ئەسەرلەر قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ خەلق ئىچىدىن چىققان ئايرىم تالانتلىق قوشاقچىلار، ناخشىچىلار، سۆزمەن، قىزىقچىلار تەرىپىدىن ئاغزاكى ئىجات قىلىنىدۇ، ياكى كوللېكتىپ تەرىپىدىن ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلىدۇ، خەلق نامىدىن ئېيتىلىپ، ئېغىزدىن-ئېغىزغا ۋە دەۋردىن-دەۋرگە تارقىلىش ياكى كۆچۈش جەريانىدا ئەسلى مەزمۇنىغا سادىق بولغان ئاساستا بېيىتىلغان، بەدىئىي جەھەتتىن تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈلگەن ۋە كامالىغا يەتكۈزۈلگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك، خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈش تارىخىنىڭ بەدىئىي ئوبرازى سۈپىتىدە بىزنى نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەندىن باشقا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشىمىزنى مۇھىم مادداي ۋە مەنىۋى ئاساسلارغا ئىگە قىلىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇر كونا يازما ئەدەبىياتى ئۇيغۇر ئېغىز

ئەدەبىياتى مۇھىتىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن ۋە ئۇنىڭدىن نۇرغۇن ئۆرنەك، تەجرىبە، بەدىئىي ئامىللارنى مىراس قىلىپ ئالغان. بولۇپمۇ تارىخىمىزدا ئۆتكەن قەدىمقى مەشھۇر ئالىم-ئەدىپلىرىمىز ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ پۈتىمەس-تۈگىمەس خەزىنىدىن ئۆز ئىجادىيەتلىرى ئۈچۈن تەسىرلىك سيۇژېتلارنى، ئۆلىمەس ئوبراز ۋە پوئېتىك شەكىللەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئېلىپ، كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىمىزنى دۇنيادىكى خېلى ئىلغار سەۋىيىلىك ئەدەبىياتلار قاتارىغا كىرگۈزگەن. مانا بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنى بىر-بىرىدىن ئەسلا ئاجرىتىپ قاراشقا بولمايدۇ. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ئۇگىنىمىز ۋە تەتقىق قىلىمىز دەيدىكەنمىز، ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تارىخىنى ئىلمىي ئاساستا چوڭقۇر تەكشۈرۈشىمىز، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز تەرەققىياتىنىڭ سۈت ئانىسى ئىكەنلىگىنى روشەن تونۇپ يېتىشىمىز لازىم. ماكسىم گوركىنىڭ تەبىرى بويىچە ئېيتقاندىمۇ، ناھايىتى قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ ماددىي ۋە مەدەنىي تارىخىمىزغا يولداش بولۇپ كەلگەن فولكلور يازما ئەدەبىياتتىن نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى پەيدا بولغان بولۇپ، ئۇ يازما ئەدەبىياتىنىڭ تۇغۇلۇشى ئۈچۈن زېمىن ھازىرلاپ بەردى، يازما ئەدەبىياتىنىڭ رەسمىيلىشىپ، تەرەققى تېپىشىدا پوئېتىك ۋە تىل ئۇسلۇب بايلىغىنىڭ مەنبەسى بولۇپ خىزمەت قىلدى.

دېمەك، يۇقۇرقى قاراشتىن ئالغاندىمۇ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى بىلەن تونۇشۇشتىن ئىلگىرى، بۇ يادىكارلىقلارنىڭ مەزمۇن ھەم شەكىل جەھەتتىن شۇنداق گۈزەل

كامالەتكە يېتىشىدە مۇنبەت تۇپراقلىق رولىنى ئويناپ ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتى توغرۇلۇق مەلۇم چۈشەنچە تۇرغۇزۇش تولىمۇ زۆرۈر. شۇڭا بىز كىتاۋىمىزنىڭ باش قىسمىدا بۇ توغرۇلۇق قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

2. قەدىمقى قوشاقلار

پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ ئۇستازى ئېنگېلس ئېيتقاندەك، ئەمگەك دۇنيانى ياراتقان.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قەدىمقى باشلانغۇچ شەكىللىرىدىن بىرى بولغان خەلق قوشاقلىرىمۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى داۋامىدا پەيدا بولغان ۋە راۋاجلانغان. ئىنسانىيەتنىڭ ئۆز بېشىدىن كۆچۈرگەن ھاياتىنىڭ خىلمۇ-خىل، مۇرەككەپلىگى قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى ھەم تۇرلىرىنىڭ خىللىغىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا خەلق قوشاقلىرى ئەڭ قەدىمقى شەكىل بولغان ئەمگەك قوشاقلىرىدىن باشلىنىپ، كېيىنچىرەك جەڭ قوشاقلىرى، پەسىل قوشاقلىرى، مۇھەببەت قوشاقلىرى، پەند-نەسىھەت، مەدھىيە، مەرسىيە، ئۆرپ-ئادەت، مۇراسىم قوشاقلىرى، ئېيتىشىش قاتارلىق بىرقانچە تۈرگە قاراپ تەرەققى قىلدى. بۇ قوشاقلاردا خەلقىمىزنىڭ ئىنسانىي پەزىلەت، ئار-نومۇس، مەردانىلىق، ئەدەپ-ئەخلاق ھەم ئادەمگەرچىلىكىگە ئوخشاش ياخشى خىسلەتلىرى تەشەببۇس قىلىنغان.

قەدىمقى ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى داۋامىدا مەيدانغا كەلگەن قەدىمقى قوشاقلار ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ

ئەڭ بۇرۇن تارقالغان تۈرلىرىنىڭ بىرسى بولۇپ، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ دەسلەپكى ئۇنۇرمىسى ئىدى. قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئولگىلىرى 11-ئەسىردىكى مەشھۇر فولكلورشۇناس مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق ئۆلمەس ئەسىرى بىلەن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. دىۋانغا كىرگۈزۈلگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت ئەدەبىي پارچىلار سىزنى 9-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا باشلانغان قاراخانىلار دەۋرى ئېغىز ئەدەبىياتى توغرىسىدا تولۇق چۈشەنچىگە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، بەلكى دىۋان ۋۇجۇتقا چىقىشتىن بىرقانچە زامانىلار ئىلگىرىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەھۋالى ھەققىدىمۇ ئىشەنچىلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال قىلىنغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى توغرىسىدا، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ھاياتى ۋە ئىلمىي پائالىيىتىگە بېغىشلانغان مەخسۇس ماۋزۇدا كەڭ ۋە تەپسىلى توختىلىدىغان بولغىنىمىز ئۈچۈن بۇ جايدا بىرنەچچە پارچە مىسال كۆرسىتىش بىلەنلا كۇپايىلىنىمىز:

(1) ئەمگەك (ئۆۋچىلىق) قوشاقلىرى:

تاۋسۇن مىنىپ سەكرەتسۇن،
ئاسزلىگىن ئامراتسۇن،
ئىتقا كىيىك قايتارسۇن،
يېتمىشى سانى ئومىنالىم.
(توسۇن ئارغىماقلارنى مىنىپ يۇگۇرتەيلى،
ئىتلارنى چاپتۇرۇپ، كىيىك تۇتقۇزايلى، ئۇنىڭ
سانىنى يەتمىشكە يەتكۈزۈشكە بەل باغلايلى.)

چاغىر ئالىپ ئارقۇن مۇنۇپ ئارقار يەتەر،
ئاۋلار كەيىك تايغان ئىدىپ تىلكۇ تۇتار.
(قارچىغىسىنى قوشلىتىپ، ئارغىماق ئېتىغا مىنىپ، ئارقار قوغلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا يېتىۋالىدۇ. ئۇزۇن قولاق، ئىنچىكە بەل تايغىنى بىلەن كىيىك ۋە تۈلكىلەرنىمۇ ئوۋلايدۇ.)

(2) جەڭ قوشاقلىرى:

ئالىپ ئەرەننى ئۆدۈردۇم،
بوينۇن ئانىڭ قادىردىم،
ئالتۇن-كۈمۈش يۈزۈردۇم
سۈسى قالىن كىم ئۆتەر.
(دۈشمەن قوشۇنلىرىنى پارچىلىۋەتتىم،
بويۇنلىرىنى قايرىدىم.
خەزىنىسىدىكى ئالتۇن-كۈمۈشلىرىنى ئالدىم،
دۈشمەن ئەسكىرى كىشى ئۆتەلمەس دەرىجىدە كۆپ ئىدى.)
قورۇق چۈۋاچ قۇرۇلدى،
تۇغۇم تىكىپ ئۇرۇلدى،
سۈسى ئوتۇن ئۆرۈلدى،
قانچوق قاچار ئەل تۇتار.
(خانىنىڭ يىپەك چېدىرى تىكىلدى،
تۇغلار قادىلىپ، دۈمباقلار چېلىندى.
دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئوت-چۆپتەك ئورۇلدى،
ئەمدى ئۇلارنىڭ چوڭى مەندىن قانداق قېچىپ قۇتۇلار؟)
ئەرەن ئارىغ ئۇرىپەشۇر،
ئۆچمەن كەكىن ئىرتەشۇر،

ساقال تۇتۇپ تارتىشۇر،
كۆكسى ئارا ئوت تۇتار.
(باتۇرلار بىر-بىرىگە غەزەپ بىلەن قارىشىپ ئۆچ ئېلىشقا كىرىشتى. ئۇرۇش قىزىپ كېتىپ، ھەممەيلەننىڭ كۆكسى غەزەپ ئوتىغا تولىغاچقا، بىر-بىرىنىڭ ساقالىنى چاڭ سېلىشتى.)

(3) پەسىل قوشاقلىرى:

ئېتىل سۇۋى ئاقا تۇرۇر،
قايا تۇبى قاقا تۇرۇر،
بالىق تىلىم باقا تۇرۇر،
كۆلنىڭ ناقى كۈشەرۇر.
(ئىدىل ‹دەريا›سى سۈيى ئاقماقتا،
قىيا ‹تاشلار›غا ئۇرۇلماقتا.
ئۇنىڭدىن پەيدا بولغان كۆلچەكلەردە
كۆپلەپ بېلىق ۋە باقىلار پەيدا بولماقتا.)
ياراتتى ياشىل جەش،
ساۋۇردى ئۇرۇڭقاش،
تىزىلدى قارا قۇش،
تۇن كۈن ئۈزە پۇركەنۇر.
(ئاسمان خۇددى زۇمرەتتەك ‹گۈزەل› يارىتىلدى،
‹ئۈستىگە يۇرۇڭقاش› پارچىلىرى چېچىلدى.
قارا قۇش ‹توروزا› يۇلتۇزى تىزىلدى،
تۇن ‹پەردىسى› كۈن ئۈستىگە يېپىلدى.)

(4)مۇھەببەت قوشاقلىرى:

بولـنار مەنى ئۇلاس كۆز،
قارا مەڭمز قىزىل يۇز،
ئانـدىن تامار تۇگەل تۇز،
بۇلناپ يانا ئول قاچار.
(ئەسىر قىلدى خۇمار كۆز، قارا مەڭلىك قىزىل يۇز، ئۇنىڭدىن پۇتۇنلەي گۇزەللىك ياغار، مېنى ئەسىر قىلدىيۇ، ئۆزى قاچتى.)

يالۇن ئانىڭ كۆزى،
ئەلـكىن ئانىڭ ئۆزى،
تۇلۇن ئايىن يۇزى،
ياردى مەنىڭ يۇرەك.
(ئۇنىڭ كـۆزى جادۇ كـۆز، ئۇنىڭ ئـۆزى مۇساپـىر، ئۇنىڭ يۇزى تولۇن ئاي، دېمەك مېنىڭ قەلبىمنى ياردى.)

(5) پەند ـ نەسىھەت قوشاقلىرى:

قاردۇنى يىنجۇ سانىماڭ،
تۇزغۇنى مانجۇ سېزىنمەڭ.
بولمادۇق نەڭگە سەۋىنمەڭ،
بىلگەلەر ئانى يېرار.
(شۇرمەلنى ئۇنچە ـ مەرۋايىت سانىماڭ،
سوغاتنى ئىش ھەققى ھىساپلىماڭ،

بولمىغان نەرسىگە خۇشال بولماڭ،
دانالار ئۇنى رەت قىلىدۇ.)
ئەشت ئاتا ـ ئاناڭنىڭ ساۋلارىنى قادىرما،
نەڭقۇپ بولۇپ كۇۋەرلىك قىلىنچ يانا قۇتۇرما.
(ئاتا ـ ئاناڭنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلا، ئۇنى رەت قىلما،
مال ـ مۇلكۇڭ كۆپەيسە مەغرۇرلىنىپ قۇتراپ كەتمە.)

يۇقۇرقىلاردىن باشقا، «تۇركى تىللار دىۋانى»دا يەنە مەدھىيە، مەرسىيە، ئۆرپ ـ ئادەت مەزمۇنىدىكى قوشاقلارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇلار بىزگە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى قوشاق ژانىرى تارىخىنىڭ ئۇزاق، ئەكس ئەتتۇرگەن مەزمۇنىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا جۇڭگو تارىخىدىكى "شىمالىي سۇلالىلەر" (مىلادى 420 ـــ 589 ـ يىللار) دەۋرىدە ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇل قاتارلىق ماكانلاردا ياشىغان قەدىمقى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆلەس قەبىلىلىرىنىڭ (قاڭقىلارنىڭ) بىر بۆلۈك قوشاقلىرى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ ساقلىنىپ قالغان. گەرچە بۇ قوشاقلارنىڭ ئەسلىدىكى نۇسخىسى زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىدا ساقلانغان مەزمۇن ۋە ئىپادىلەش ئۇسلۇبى جەھەتتىن قارىغاندا، ئەينى دەۋردىكى بۇ خەلق قوشاقلىرىنىڭ يۇقۇرى سەۋىيىدە ئىكەنلىگىنى ھېس قىلىش مۇمكىن.

بۇ قوشاقنىڭ بىرسىدە ئۆز ھەمـرىيىنى سەپـەرگە ئۇزىتىۋاتقان ياش قىزنىڭ قايغۇسى مۇنداق ئىپادە قىلىنغان:

تولدى قەلبىم قايغۇغا، قالدىم ھەسرەت ئىچىـدە،
ماڭـساڭ ئەگەر سەپـەرگە ئات قامـچـىسى مەن بولاي.

قورغان تېمى ئۈستىده ساقا يېقىن ياندىشىپ،
بىللە تۇراي يىگىتىم، بىلەكلىرىڭ مەن بولاي.

بۇ مىسرالاردىن سۆيگەن ھەمرىيى سەپەرگە ئاتلانغاندا، ئۆيده يالغۇز قېلىپ چىداشلىق بېرەلمەيدىغانلىغىنى ھېس قىلغان قىزنىڭ يۈرەك سادالىرىنى كۆرگەندەك بولىمىز. ئۇ سۆيگەن ھەمرىيى سەپەرگە ئاتلانغاندا ئېتىنىڭ قامچىسى بولۇشىنى ئەۋزەل كۆردىۋ، مۇداپىئە قورغانلىرى ئۈستىده سۆيگىنى بىلەن ياندىشىپ تۇرۇپ، دۈشمەنلەرگە قارشى بىرلىكته مەردانە جەڭ قىلىشىنى خالايدۇ...

دىمەك، قىسقىغىنا بۇ بىر كۇپلېت قوشاقتا تۆلەس، جۈملىدىن ئۇيغۇر خوتۇن-قىزلىرىنىڭ قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپلا باتۇرلۇق، ۋاپادارلىق ھەم مەردانىلىق خىسلىتىگە ئىگە ئىكەنلىگى ئوبرازلىق ئېچىپ بېرىلگەن.

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىلار (ئىگىز ھارۇنلىقلار) ھەققىده قىسسە»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلار بىلەن نەسىلداش بولغان قۇلاس (解律) قەبىلىسى① خاقانى بەگ قۇلى (بىي قۇلى) ھەققىده مىلادى 5-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇنداق بىر قوشاق ساقلىنىپ قالغان:

"ۋاي كەلدى بەگقۇلى" دىگەنده ئانا،
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇ ئان.
دەيدىكەن ياش قىزلار ئېيتقاندا ناخشا،
"بولسىدى يىگىتىم بەگقۇلىسىمان."

① بەزى تەرجىمىلەردە 解律 قەبىلىسى "قۇغۇرسۇ" دەپ خاتا تەرجىمە قىلىنغان.

مىلادى 4-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا جۇجانلار شىمالىي جۇڭگو رايونىدا زور سىياسىي كۈچ سۈپىتىده سەھنىگە چىقىدۇ. مىلادى 402-يىلى جۇجان خاقانى شېرۇن گوبى چۆللۈگىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇۋالىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە كىرىشىدۇ. لېكىن قۇلاس قەبىلىسىنىڭ خاقانى بەگقۇلى ئۇيغۇر ۋە باشقا قەبىلىلەرنى باشلاپ جۇجانلارغا قارشى قەھرىمانلارچە ئۇرۇش قىلىدۇ، بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتا زور غەلبىگە ئېرىشىدۇ.

بەگقۇلنىڭ بۇ خىل جاسارىتى قۇلاس قەبىلىسى بىلەن نەسىلداش ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدىمۇ كەڭ تارقىلىپ، قەھرىمانلىق داستانىغا ئايلىنىدۇ.

يۇقۇرقى قوشاقتا بەگقۇلنىڭ باتۇرلۇغى ۋە جۇرئەتلىكلىگى ئاجايىپ ئوبرازلىق ئېچىپ بېرىلگەن، بولۇپمۇ ياش قىزلارنىڭ ئېتىتخار بىلەن : "يىگىت بولسا بەگقۇلدەك بولسا" دەپ ئارزۇ قىلغانلىغى ئىپادىلەنگەن ئاخىرقى بىر مىسرا ئەينى دەۋرده ئۆتكەن بۇ شۆھرەتلىك قەھرىمانىنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى خەلقلەر ئېچىده ھەقىقەتەنمۇ چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغانلىغىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

دىمەك، «تۇركى تىللار دىۋانى»دا مىسال قىلىنغان ۋە خەنزۇچە مەنبەلەردە ساقلىنىپ قالغان بىر بۆلۈك قوشاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل قەدىمقى قوشاقلار ۋەزىن، قافىيە، شەكىل، ئۇسلۇب، بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى جەھەتتىن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدىكى پوئېزىيە ژانىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇنۇملۈك تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ئۇيغۇر پوئېزىيىسىده مۇنەۋۋەر لىرىك ئەسەرلەرنىڭ ۋە چوڭ-چوڭ ئېپىك داستانلارنىڭ بارلىققا كېلىشىنى، شۇنىڭدەك

شەكىللەرنىڭ مۇكەممەللىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئۇچىنچى باب
قەدىمقى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر

1. ئەپسانە ژانىرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ بۇرە توتېمى ھەققىدىكى ئەپسانىسى توغرىسىدا چۈشەنچە

ماركسنىڭ تەبىرىگە ئاساسلانغاندا، "ئەپسانە ئىنسانلار خىيالىدا ئاڭسىز ھالدا بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ قەدىمقى زامان كىشىلىرى ئاغزىدا ئۆملۈك ھالدا بارلىققا كەلگەن ئىجادىيىتى. ئۇ قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ كائىناتنى چۈشەندۈرۈشى، ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىرادىسى ۋە غايىسى شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە ئۆزگىرىشى ۋە راۋاجلىنىشىدىن ئىبارەت①".

ماركس خەلق ئېغىز ئىجادىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئەپسانىلەر ھەققىدە يەنە مۇنداق دەيدۇ: "ھەرقانداق ئەپسانىلەر تەسەۋۋۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى بىلەن تەبىئەت

① ماركسنىڭ «سىياسى-ئىقتىسات تەنقىدىگە دائىر» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

كۈچلىرىنى يېڭىدۇ، بويسۇندۇرىدۇ ۋە شەكىللەندۈرىدۇ. دېمەك، تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ھەقىقىي بويسۇندۇرۇلۇشى بىلەن ئەپسانىلەرمۇ يوقاپ چىقىدۇ"①.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتشۇناسلىق ئىلمى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، قەدىمقى ئەپسانىلەر ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائىي جەمىيەتنىڭ ئۇرۇقداشلىق باسقۇچىدىكى تۇرمۇش مۇھىتىدا شەكىللەنگەن. ئۇنىڭدا ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەل كىلىك دەۋرىگە خاس ساددا تەسەۋۋۇرلىرى، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە بولغان باللارچە چۈشەنچىلىرى ئىنكاس قىلىنغان؛ چۈنكى، ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ گۈزەل كىلىك دەۋرلىرىدە ئاددى، قوپال ئىشلەنگەن تاش قوراللارنى ئىشلىتىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىناتتى، ياۋايى ھايۋانلاردىن قوغدىناتتى. ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئەنە شۇنداق تۆۋەن بولغاچقا، تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىي جەمىيەت توغرىسىدىكى بىلىملىرىمۇ ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارا بولۇپ تۇرىدىغان ئۇرۇش-جىدەللەر، ئوت ئاپىتى، سۇ ئاپىتى، بوران-يامغۇر ئاپىتى قاتارلىق تەبىئىي ھادىسىلەرى پات-پات ئۇلارنى ھالىدىن كەتكۈزۈپ نۇرغۇن پىشكەللىكلەرگە دۇچار قىلاتتى. شۇڭا ئۇلار ھەمىشە ئۆزى دۇچ كەلگەن تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئاپەتلەردىن غەلبە قىلىشنى، خىلمۇ-خىل توسالغۇلار ئۈستىدىن غالىپ كېلىشنى تەشنالىق بىلەن ئارزۇ قىلاتتى. بىراق، ئۇلارنىڭ ياشاش شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنىڭ قالاقلىغى، تەبىئەت

① ماركسنىڭ «سىياسى-ئىقتىسات تەنقىدىگە دائىر» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

هادىسلىرىنىڭ تۇرلۈك ئۆزگىرىشلىرىگە بولغان چۈشەنچىسىنىڭ تۆۋەنلىگى ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئارزۇ-ئىنتىلىشلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا قىلچىمۇ يول بەرمەيتتى.

ئەنە شۇنداق مۇشكۈل شارائىتتا تۇرغان قەدىمقى ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ يۇقۇرقىدەك ئارزۇ-ئىنتىلىشلىرىنى بالىلارچە ساددا تەسەۋۋۇرلىرىغا تايىنىپ خىيالىي رەۋىشتە ئىپادىلىدى. نەتىجىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ژانىرلىرىدىن بولغان قەدىمقى زامان ئەپسانىلىرى بارلىققا كەلدى.

يولداش ماۋ زېدۇڭ قەدىمقى زامان ئەپسانىلىرى ھەققىدە توختالغىنىدا: "ئەپسانىلەردىكى نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرنى، مەسىلەن، «شەنخەيجىڭ»دا ئېيتىلغان 'كۇافۇنىڭ قۇياشنى قوغلىشى' «خۇەينەنزى»دە ئېيتىلغان 'يى پالۋانىنىڭ توقۇز قۇياشنى ئېتىپ چۈشۈرۈشى'، «غەرپكە سايا‌ھەت»تە ئېيتىلغان سۇن ۋۇكوڭنىڭ 72 خىل ئۆزگىرىشى ۋە «لياۋجەي رىۋايەتلىرى»دە ئېيتىلغان جىن-تۆلكىلەرنىڭ ئادەمگە ئايلىنىشى توغرىسىدىكى بىرمۇنچە ھېكايىلەر ۋە باشقىلارنى ئالساق، بۇ ئەپسانىلەردە ئېيتىلغان زىددىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۆزگىرىشى كونكرېت زىددىيەتلەر ئىپادىلىگەن كونكرېت ئۆزگىرىشلەر ئەمەس، بەلكى ھەساپسىز، مۇرەككەپ رېئال زىددىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۆزگىرىشى كىشىلەردە پەيدا قىلغان ساددا، قىياسىي ۋە سۇبېكتىپ-خىيالىي ئۆزگىرىشلەردۇر" دەپ، ئەپسانىلەرنىڭ ئىلمىي ئاساسىنى يېغىنچاقلاپ كۆرسەتسەپ بەردى.

---

① «ماۋ زېدۇڭ تالىلانما ئەسەرلىرى»، 1971 - يىل نەشرى، 1 - توم، 591 — 592 - بەتلەر.

دېمەك، قەدىمقى زامانلاردا يارالغان ئەپسانىلەردە، يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەندەك، خىيالىي مۆجىزىلىك ۋە غەيرى تەبىئىي ۋەقەلەر كۆپلەپ ئىنكاس قىلىنغان بولىدۇ. ئەپسانىلەردە ئاسمان، بۇلۇت، يەر، دەريا، دېڭىز، تاغ، ئاي، يۇلتۇز، قۇياش، ئورمان قاتارلىق شەيئىلەر ئىنسانغا خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن (غەزەپ، ئىزتىراپ، سۆيۈنۈش، خۇشاللىنىش ھېسسىياتى قاتارلىقلار بىلەن) سۈرەتلىنىدۇ، ئاجايىپ-غارايىپ غەلىتە مەخلۇقلارنىڭ پورتىرېتلىرى سىزىپ بېرىلىدۇ. ئەپسانىلەردىكى پېرسوناژلار ئادەملەردىن باشقا يەنە جادۇگەرلەر، يېرىتقۇچ ھايۋانلار، دەل-دەرەخ، ئۇچار جانۋارلاردىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ، ئادەملەر خالىسا ھايۋان، دەل-دەرەخ قىياپىتىگە كىرەلەيدۇ، ئاسماندا ئۇچالايدۇ، خىيالىي مۆجىزاتلارنى پەيدا قىلالايدۇ. جان-جانۋارلار بولسا ئادەملەرگە ئوخشاش تىلغا كىرىپ بىمالال سۆزلىيەلەيدۇ؛ قىسقىسى، بۇ پېرسوناژلار ئۆزلىرىنىڭ ئوبېكتىپ پائالىيەتچانلىق ئىقتىدارىدىن تامامەن ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، كۆرۈنۈشتە رېئاللىقتا يۈز بېرىشى ئەسلا مۇمكىن بولمايدىغان سىرلىق بىر زېمىن ئىچىدە ھەركەت قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ.

ئەمما ئەپسانىلەردە يۇقۇرىدا تەرىپ قىلىنغاندەك ئاجايىپ-غارايىپ ھادىسىلەر ۋە پېرسوناژلار ئىپادە قىلىنسىمۇ، ئۇ مەلۇم تەرەپلەردىن يەنە ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا باغلانغان بولىدۇ، ئۇ گەرچە كۆپ ھالىلاردا نوقۇل فانتازىيىلىك ئامىللارغا تايىنىپ توقۇپ چىقىرىلىدىغان بولسىمۇ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ كۆز ئالدىدىكى ئاجىزلىق ۋە ناچارلىقلىرىنى يېڭىش، بەختلىك ھاياتقا ئىنتىلىش تىلىگىنى بالىلارچە تەسەۋۋۇر ۋە خىيالىي ۋەقەلەر ۋاستىسى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، خىلمۇ-خىل تەبىئىي ۋە

ئىجتىمائىي ئاپەتلەر ئۇستىدىن غالىپ كېلىش ئىرادىسىنى يورۇتۇپ بەرگەن بولىدۇ.

دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، قەدىمقى ئۇيغۇرلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى يېزىقى پەيدا بولۇشتىن خېلىلا ئىلگىرىكى زامانلاردا تىلنىڭ ياردىمى بىلەن گەۋدىلەنگەن ساددا، خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرى ئارقىلىق خىلمۇ-خىل تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ھادىسە، ۋەقەلەرنى ئۆزىگە خاس ھالدا مەركەزلەشتۈرۈپ ئىپادىلەپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمقى شەكىللىرىنىڭ بىرى بولغان ئەپسانىلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن ھەم بۇ ئارقىلىق ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىنى، پىداكارانە كۈرەشلىرىنى، تەبىئەت ئالدىدىكى قادىرسىزلىغىدىن قۇتۇلۇش، يورۇقلۇق ۋە ئەركىنلىككە ئىنتىلىش غايىسىنى قويۇق فانتازىيىلىك خىيال ۋە تەسەۋۋۇرلارغا تايىنىپ ئىپادىلەپ بەرگەن.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە قويۇق فانتازىيىلىك تۈس ئالغان بىر بۆلۈك ئەپسانىلەرنى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا مىراس قالدۇرۇپ كەتتى، بەزىبىر تارىخىي ئەسەرلەردە، سالنامىلەردە ھەم قىسسە، تەزكىرىلەردە بايان قىلىنغان بۆرە توتېمى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ئەنە شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

"توتېم" دېگەن سۆز — ھازىرقى ئاۋستىرالىيە قىتئەسىدە ياشايدىغان (بۇرۇن ئامېرىكا قىتئەسىدىن بۇ جايغا كېلىپ ماكانلاشقان) خەلق — پاپائۇسلار (ياۋروپالىقلارنىڭ ئاتىشى بويىچە ئېيتقاندا ئىندىئانلار)نىڭ يەرلىك تىلى بولۇپ، ئۇيغۇرچە "ئۇرۇق" دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

قەدىمقى ئىنسانلار ئىپتىدائىي جەمىيەت باسقۇچىدىكى ۋاقىتلىرىدا مەلۇم بىر ھايۋان ياكى مەلۇم بىر ئۇچار قۇش، دەرەخ...قاتارلىقلارنى ئۆزلىرىنىڭ نەسىل، ئۇرۇق ھەم قان سېستېمىسىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلغان، جۈملىدىن بۇ خىلدىكى نەرسىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئالدىنقى ئەجدادى قاتارىدا ھىساپلاپ، ئۇنىڭغا ئېتىقات قىلغان. قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ ئەنە شۇ خىلدىكى ئېتىقات قىلغان ياكى چوقۇنغان بەلگىلىرى كېيىنكى ۋاقىتلاردا "توتېم" دەپ ئاتالغان.

قەدىمقى ئىنسانلار بۇ خىل توتېم بەلگىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاتا-بوۋىسى قاتارىدا ھىساپلاپ، ئۇنىڭغا ئېتىقات قىلىپ كەلگەن ۋە ئۇنى مۇقەددەس مۆجىزە قاتارىدا ھىساپلاشقان. مەسىلەن، خەنزۇلار شىر ياكى ئەجدىھانى، ھىندىلار كالىنى، دەيزۇلار توزنى ئۆزلىرىنىڭ توتېم بەلگىسى قىلغانغا ئوخشاش، بىزنىڭ قەدىمقى ئەجداتلىرىمىزمۇ كۆك يايلىلىق ئەركەك بۆرىنى ئۆزلىرىنىڭ توتېمى سۈپىتىدە قوبۇل قىلغان.

خۇەن خانى ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «تەۋارىخى شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرە توتېمى ھەققىدىكى ئەپسانىسى مۇنداق ھىكايە قىلىنىدۇ:

ئۇيغۇرلار بىر ئۇرۇشتا دۈشمەندىن يېڭىلىپ بىر تاغ قاپتىلىغا قامىلىپ قاپتۇ، ماڭىدىغان يول تاپالمای ھالاك بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەپتۇ. ئۇلار تۈيۇقسىزدىن بىر بۆرىنىڭ تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ قاپتۇ. قېيىن ئەھۋالدا قالغان ئۇيغۇرلار تەۋەككۈل دەپ بۆرىنىڭ ئىزىدىن ئەگىشىپ ئالغا ئىلگىرىلەپتۇ. تاغنىڭ تۈۋىگە يېتىپ بارغان بۆرى ناھايىتى چوڭ بىر ئۆڭكۈرگە كىرىپ

كېتىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بۆرى كىرىپ كەتكەن ئۆڭكۈرگە كىرىپ، بۆرىگە ئەگىشىپ مېڭىپتۇ. قاپ-قاراڭغۇ ئۆڭكۈر ئىچىدە خېلى ئۇزاق يول يۈرگەندىن كېيىن ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىغا يەتكەندە كۆز ئالدىدا بىر ئوچۇقچىلىق نامايان بولۇپتۇ. بۆرى ئۇلارنى (ئۇيغۇرلارنى) ئۆڭكۈر-نىڭ بۇ بېشىدىكى چوڭ تۆشۈكتىن ياپ-يېشىل ئوت-چۆپلەر يەلپۈنۈپ تۇرغان، سۇپ-سۈزۈك سۇلار ئۆركەشلەپ ئېقىپ، تۈرلۈك قۇشلار نەغمە قىلىۋاتقان گۈزەل بىر يايلاققا باشلاپ چىقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار خېيىم-خەتەردىن ئامانلىق تېپىپ، ھالاك بولۇشتىن ساقلىنىپ قالغان ئىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى ھالاكەت گىرداۋىدىن نىجاتلىق ساھىلىغا باشلاپ چىققان ھېلىقى بۆرىنى مۇقەددەس ھايۋان قاتارىدا ھىساپلاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنغان ئىمىش.

«تەۋارىخى شەجەرەئى تۈرك»تە خاتىرىلەنگەن بۇ ئەپسانە قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرىنى نېمىشقا مۇقەددەس ھايۋان قاتارىدا ھىساپ-لاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنغانلىغىنىڭ ماھىيىتىنى ئەپسانىۋى تەسەۋۋۇر ۋە فانتازىستىك خىيالىي ۋەقەلەر ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرە توتېمى توغرىسىدىكى ئەپسانىلىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بەزى مەلۇماتلار خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردىمۇ بايان قىلىنغان. مەسىلەن، مىلادى 557-يىلىدىن 581-يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ «جۇ سۇلالىسى تارىخى»دىكى «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دېگەن باپتا بۇ توغرۇلۇق مۇنداق مەلۇماتلار يېزىپ قالدۇرۇلغان:

"تۈركلەر ھونلارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇغى بولۇپ، ئاشىنا ئۇرۇغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەسلىدە تۈركلەرنىڭ باشقا ئۇرۇقلىرى بىر زامانلاردا

خوشنا ئەل بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، نەسلى قۇرۇپ كېتىپتۇ. پەقەت ئون ياشلىق بىر ئوغۇل بالىلا ئامان قاپتۇ. خوشنا ئەلنىڭ غەلبىە قازانغان ئەسكەرلىرى بۇ بالىنى كۆرگەن بولسىمۇ، ئۇنى كىچىك كۆرۈپ ئۆلتۈرۈۋەتمەي، پەقەت پۇت، قوللىرىنى چورت چېپىۋېتىپ، ئوت-چۆپلەر ئۆسۈپ تۇرغان سازلىقنىڭ ئوتتۇ-رىسىغا تاشلىۋېتىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي بالىنىڭ يېنىغا بىر چىشى بۆرە پەيدا بوپتۇ-دە، ئۇنى تېپىۋالغان يېرىدىن ئۆز ئۆڭكۈرىگە ئېلىپ كېتىپ گۆش، ئوزۇقلار بىلەن بېقىپتۇ. كېيىنچە بۇ چولاق بالا بىلەن ئۇرغاچى بۆرە بىر ئۆڭكۈردە يېتىپ قوپۇش جەريانىدا ئۆزئارا يېقىنلىشىپ قالغىنى ئۈچۈن، بۆرىنىڭ بويىدا قاپتۇ. ھېلىقى خوشنا ئەلنىڭ خاقانى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ، تۈركلەر نەسلىدىن ساق قالغان بالىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشكە بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. خانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن بالىنى ئۆلتۈرۈۋەتە-كەنلەر بىر چىشى بۆرىنىڭ چەتتە تۇرغانلىغىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا بۆرە قوجۇ (تۇرپان)نىڭ شىمالىدىكى تاققا قېچىپ كېتىپتۇ. بۇ تاغدا بىر ئۆڭكۈر بولۇپ، ئۆڭكۈر ئىچىدە ياپ-يېشىل ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرىدىكەن. ئۆڭكۈرنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ چىقىش ئۈچۈن بىرنەچچە يۈز چاقىرىم مېڭىشقا توغرا كېلىدىكەن. ئۆڭكۈرنىڭ ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، بۆرە شۇ ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. ئۇ ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئوغۇللار چوڭ بولغاندىن كېيىن سىرت بىلەن ئالاقىلىشىپ ئۆيلىنىپتۇ. ئۇلار-نىڭ ئايالىرى ھامىلدار بولۇپ، كۆزى يورۇپتۇ. تۇغۇلغان پەرزەنتلىرىنىڭ ھەر بىرسىنىڭ ئايرىم-ئايرىم پەملىسى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرسىنىڭ ئىسمى ئاشىنا ئىكەن. ئۇنىڭ ئۇرۇق-

ئەۋلادى پەيدىن-پەي كۆپەيسۇن، بىرنەچچە يۈز ئائىلىگە يېتىپتۇ. كېيىن ھەممە يەرلەرگە تارقىلىپتۇ...“

يۇقۇرقىلاردىن باشقا يەنە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر ئېپوسى «ئوغۇزنامە»دىمۇ ئوغۇزخانىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىگە يول باشلاپ ماڭغان كۆك ياللىق ئەركەك بۆرە ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنغان.

دېمەك، «جۇ سۇلالىسى تارىخى»، «تەۋارىخى شەجەرەئى تۈرك»، «ئوغۇزنامە» قاتارلىقلاردا بايان قىلىنغان بۆرە توتېمى ھەقىقىدىكى ئەپسانىلەرگە ئاساسلىنىپ شۇنداق ئېيتىش مۇمكىنكى، بۇ ئەپسانىلەر ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىپتىدائىي جەمىيەتنىڭ ئائىلىق تۈزۈمى باسقۇچىدا ياشىغان ۋاقىتلاردا ۋۇجۇتقا كەلگەن بولۇپ، قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسىدۇر. گەرچە ھايۋانات بىلەن ئىنساننىڭ بىر-بىرىگە چېتىشىشىدىن يەنە ئادەم تۆرىلىدىغان ئىش قىلچە ئەقىلگە سىغمىسىمۇ، ئەمما بۇ خىيالىي تەسەۋۋۇرلار كىشىگە قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئەجداتلىرىنىڭ ئىپتىدائىي توتېم ئېتىقادىنى، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىۋى قاراشلىرىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كېيىنچە تۈرك ۋە ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئۆز تۇغلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بۆرە بېشى سۈرىتىنى چۈشۈرگەنلىگى ۋە ئوردا قوروقلىرىنى "بۆرە" دەپ ئاتىغانلىغىمۇ بۇ ئەپسانىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا ئۇيغۇرلار ھاياتىدا زور تەسىر كۆچ پەيدا قىلغانلىغىنى مەلۇم تەرەپلەردىن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

2. قەدىمقى رىۋايەتلەر

قەدىمقى تارىخ، مەدەنىيەت، ئۆرپ-ئادەت ۋە ئاتاقلىق شەخسلەرگە دائىر ۋەقەلەرنى قىسقا ۋە ئېنىق بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن بايان قىلغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر ژانىرى رىۋايەت دەپ ئاتىلىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى بولغان بۇ ژانىردىن تولاراق تارىخ تەتقىقاتچىلىرى پايدىلىنىپ كەلگەن.

قەدىمقى ئىنسانلار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن، بىلىمسىز ھالەتتە تۇرغان مەزگىللىردە ئۆز ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان تۇرلۇك-تۇمەن تەبىئەت ھادىسىلىرىگە قارىتا سەبىي بالىلارغا خاس خىيالىي تەسەۋۋۇرلاردا بولغان. ئۇلار نادانلىغى ۋە ئىلىمسىزلىگى سەۋىبىدىن ئىجتىمائىي ۋە تەبىئى ھادىسىلەرنى چۈشىنىشكە قانچە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، چۈشىنىپ يېتەلمىگەن؛ تەبىئەت ئۈستىدىن غالىپ كېلىشنى، ئۆز ھاياتىغا خەۋپ تۇغدۇرىدىغان ئاپەتلەرنى يېڭىشنى ئىستىگەن بولسىمۇ، بۇ ئارزۇ-سىغا مۇيەسسەر بولالمىغان. شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يۇقۇرقى ئارزۇ-ئىنتىلىشلىرىنى رىۋايەتتىن ئىبارەت بۇ ژانىر ئۈستىگە مەركەزلەشتۈرۈپ ئىپادىلەپ، تىنچ ۋە خاتىرجەم ياشاش تىلىگىنى فانتازىستىك بەدىئىي شەكىللەر بىلەن سۈرەتلىگەن. قەدىمقى رىۋايەتلەر ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن.

رىۋايەت بىلەن ئەپسانە ئوتتۇرىسىدا ھەم ئوخشاشلىق، ھەم تۇپ پەرقلەر بار.

رىۋايەتتە خۇددى ئەپسانىگە ئوخشاش قويۇق ئەپسانىۋى ئامىللار (تەركىپلەر) مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئەمما رىۋايەتتە بۇ تەركىپلەر، ئەقىلگە سىغمايدىغان ئاجايىپ-غارايىپ توقۇلمىلار ئەپسانىدىكىدەك كۆپ بولمايدۇ. ئۇنىڭدا مەلۇم نىسبەتتە رېئال ۋەقەلەر ئاساس قىلىنىدۇ. ئەپسانە ژانىرىدا بولسا خىيالىي ۋە توقۇلما ئامىللار ئاساسىي ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. شۇڭا قەدىمقى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشلانغۇچ ژانىرلىرىنى تەتقىق قىلغاندا ئەپسانە بىلەن رىۋايەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئېنىق چۈشىنىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى ناھايىتى قەدىمقى زامانلاردا يارىتىلغان بولۇپ، زامانىدىن-زامانغا، نەسىلدىن-نەسىلگە كۆچۈش جەريانىدا يېڭى-يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كۆچۈرۈپ، مەزمۇن نۇقتىسىدىن تولۇقلىنىپ، بېيىپ كەلگەن.

تۆۋەندە بىزگىچە ساقلىنىپ كەلگەن قەدىمقى رىۋايەتلەردىن بىرقانچىسى ئۈستىدە تەپسىلى توختىلىپ ئۆتىمىز.

1) پىرچەڭگى توغرىسىدىكى رىۋايەت

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى ژانىرلىرىدىن بىرى بولغان قەدىمقى زامان رىۋايەتلىرىدە شۇ رىۋايەتلەرنى بارلىققا كەلتۈرگۈچى قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ تارىخى، ئۆرپ-ئادەتلىرى ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرى ئۆزىگە خاس ئۇسۇلدا ئىپادە قىلىنغان بولىدۇ. بۇ قاراشنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان

ناخشا-قوشاق پىرى پىرچەڭگى توغرىسىدىكى رىۋايەتنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ رىۋايەتتە قەدىمقى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ (جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ) مېيىتنى ناخشا، ئۇسۇل ۋە مۇزىكا بىلەن ئۇزىتىپ كۆيدۈرۈشتىن ئىبارەت ئەڭ قەدىمقى ئادەتلىرىگە باغلىنىشلىق مۇنداق ۋەقە رىۋايەت قىلىنىدۇ:

قەدىمقى زاماندا پىرچەڭگى ئىسىملىك بىر ناخشا-قوشاق پىرى ئۆتكەن ئىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى ئىنسانلار ئۈچۈن ناخشا ئېيتىپ، مۇزىكا چېلىپ بېرىشكە بەخش قىلىۋەتكەن ئىكەن. پىرچەڭگى ئۆزى ئىجات قىلغان يېقىملىق ناخشا-قوشاق، مۇزىكىلار ئارقىلىق ئىنسانلارغا شاتلىق ھەم ھوزۇر بەخش قىلغىنى ئۈچۈن، تەڭرى ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنى نىسىپ قىلىپتۇ. كۈنلەردىن بىر كۈنى پىرچەڭگى قەۋرىستانلىققا زىيارەتكە چىقىپ، بىر قەۋرە ئالدىدا سۈكۈتتە ئولتۇرسا، قاياقتىندۇر بىر ياقتىن دات-پەريات سادالىرى ئاڭلىنىپتۇ. پىرچەڭگى بىرھازا دىققەت بىلەن تىڭشىغاندىن كېيىن بۇ سادالارنىڭ پەرىشتىلەر ئازاۋىغا چىدىيالمىغان گۆردىكى ئۆلۈكلەر تەرىپىدىن كۆتىرىلگەن دات-پەريات ئاۋازى ئىكەنلىگىنى-چۈشىنىپ يېتىپتۇ. ئۆلۈكلەرنىڭ بۇ خىل دات-پەرياتلىرى پىرچەڭگىنىڭ قەلبىنى ئازاپلاپتۇ. بىرئازدىن كېيىن ئۇ ئاستا-ئاستا ناخشا ئېيتىشقا كىرىشىپتۇ. ناخشا سادالىرىنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ ھېلىقى دات-پەريات ئاۋازلىرى جىمىپلا كېتىپتۇ. چۈنكى، پەرىشتىلەر ناخشا ئاۋازى ياڭرىغان جايدا تۇرالمايدىكەن، پىرچەڭگىنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلىغان پەرىشتىلەر شۇ ھامان قەۋرىستانلىقىنى تاشلاپ قېچىپ كېتىشىپتۇ. گۆردىكى ئۆلۈكلەر پىرچەڭگى ئېيتقان

ناخشا ـ قوشاقلارنىڭ شاراپىتىدىن پەرىشتىلەرنىڭ ئازاۋىدىن قۇتۇلۇپ، ئۇنىڭغا تەشەككۇر ئىزھار قىلىشىپتۇ ۋە ھۇزۇرلانغانلىغىنى بىلدۈرۈشۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پەرچەڭگى شاگىرتلىرىنى بۇ دۇنياىدىكى ھايات كىشىلەرگە ناخشا ـ قوشاق ئېيتىپ بېرىشكە قالدۇرۇپ، ئۆزى قەۋرىستانلىقلارنى ئارىلاپ يۈرۈپ ئۇ دۇنياىدىكى ئادەملەرگە ناخشا ئېيتىپ بېرىش بىلەن شۇغۇللىنىپتۇ. بىراق يۇقۇرقى كەسپى بىلەن لوقماندىنمۇ ئارتۇق ئۆمۈر كۆرگەن پىرچەڭگىگە ئازاپ پەرىشتىلىرىنىڭ ئۆچلۇگى قوزغىلىپتۇ. چۈنكى، بۇ پەرىشتىلەر ئۆلگەن ئادەملەرنى ئازاپلاشتىن ھۇزۇر ئالىدىكەن، پىرچەڭگىنىڭ ناخشا ـ قوشاقلىرى ئۇلارنى بۇنداق ھۇزۇرلىنىشتىن مەھرۇم قالدۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تەڭرىگە پىرچەڭگىنىڭ جېنىنى ئېلىش توغرىسىدا قەتئىي تەلەپ قويۇپتۇ. نەتىجىدە تەڭرىمۇ پىرچەڭگىنىڭ جېنىنى ئېلىشقا مەجبۇر بوپتۇ...

رىۋايەتتە بايان قىلىنغان ۋەقەلىكىلەردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ناخشا ـ قوشاق، مۇزىكىلار ئارقىلىق مېيىتلەرنى ئۇزىتىش ياكى ئۇلارنىڭ ئۇ دۇنياىدا تارتىدىغان "ئازاپلىرى"نى يەڭگىللىتىش ئەڭ قەدىمىي دەۋرلەردىكى قەبىلىلەردە ساقلانغان بىر خىل ئادەت ئىدى. بۇ ھەقتە خېلى كۆپ تارىخىي پاكىتلارمۇ بار.

مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇھەممەت بىنناى خاۋەندشاھ بىننى ماھمۇت مىرخۇند (مىلادى 1489 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن ئەلشىر ناۋائىينىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىلغان «رەۋزەتۇسسەفا» (ساپالىق باغ) ناملىق كىتابتا يېزىلىشىچە، تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ئەڭ قەدىمقى بوۋىسى دەپ ئاتالغان ياپەس (نۇھ پەيغەمبەرنىڭ كەنجى ئوغلى)نىڭ تۈرك ئىسىملىك ئوغلى بار ئىدى، تۈركىنىڭ

خەرىز ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ، خەرىز ھايات ۋاقتىدا ئوغۇللىرىدىن بىرى ۋاپات بولدى، ئۇ ئۆلگەن بالىسىنى نېمە قىلىشنى بىلمىدى. ئاخىر بۇيرۇق بېرىپ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنى، قەۋملىرىنى يىغىپ، تەمبۇر ۋە باشقا سازلارنى تەييارلىدى، پۈتۈن تۈرك قەبىلىلىرى ناخشا ئېيتقان ھالدا ئۆلۈكنى كۆتۈرۈپ كېلىپ ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈردى. تۈرك قەۋملىرى ئىچىدە ئۆلۈكنى ناخشا، ئۈسۇل، مۇزىكا بىلەن ئۇزىتىپ كۆيدۈرۈش ئۇزاق دەۋرلەرگىچە ساقلاندى①.

موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزى تەرىپىدىن 1854 ـ يىلى يېزىپ قالدۇرۇلغان «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دېگەن كىتابتىمۇ مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن: "تارىخى رەۋزەتۇسسەفا ۋە رەشىدىدا ئانداغ كەلتۈرۈپدۇركىم، يافەس بىننى نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ تۈرك ناملىق بىر ئوغلى بار ئىدى، بۇنىڭغە خۇدايتەئالا بىر ئوغۇل كەرامەت قىلدى. ئىسمىنى خەرىز قويدى. بۇ ئوغۇل چوڭ بولغاندا تۇلكە تۇتۇپ پوستىدا ئىگىن كەيماكىنى، تەئامىنى تۇز بىلە ھەل قىلماقنى، تەمبۇر، بەربەت، ئۇددىلارنى ياساپ چالماقنى كەشف قىلىپ ئالەم خەلقىغە ئۇرگەتتىلار. ئول زەماندا ئاتا ـ ئاناسى ـ بالالارى ئۆلگەندە مۇسىبەت ماتەمدە تەمبۇر چېلىپ يىغلاپ ئۆلۈكنى كۆيدۈرۈش رەسمى بار ئىدى..."②

دېمەك، يۇقۇرقى تارىخىي كىتابلاردا ئېيتىلغان مىسالىلاردىن ئىنىق كۆرۈنۈپلىشقا بولىدۇكى، قەدىمقى تۈركى قەبىلىلەردە ئۆلۈكنى

① «رەۋزەتۇسسەفا»، 1 ـ توم، 23 ـ بەت.

② «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، 1982 ـ يىل نەشرى، 26 ـ بەت.

ناخشا-ئۇسۇل، مۇزىكا بىلەن ئۇزىتىش (ياكى كۆيدۇرۇش) قائىدىسى خېلى بىر مەزگىلگىچە ساقلىنىپ كەلگەن. بۇ ئادەتنىڭ تەسۈرى ئەنە شۇ «پىرچەڭگى ھەققىدە رىۋايەت»تە بەدئىي شەكىل ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

2) تۇماريس ھەققىدە رىۋايەت

ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىقتىن ئىبارەت يۈكسەك غايىنى ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا جانلىق ۋە ئوبراز-لىق يورۇتۇپ بەرگەن مەشھۇر تۇماريس (توميرىس) رىۋايىتى ئۇتە-تۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى قەدىمقى قەبىلە ۋە مىللەتلەر ھەم ئۇيغۇرلار ئەدەبىيات تارىخىدا تا بۈگۈنكى كۈنگىچە سالماق ئورۇن تۇتىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ رىۋايەتنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ساقلاپ قېلىنمىغان. بىزگە يېتىپ كەلگىنى قەدىمقى يۇنان تارىخچىسى ھىرادوت ئىرامز-دىن ئاۋالقى 5-ئەسىردە يازغان «تارىخ» سەرلەۋھىلىك كىتابىتا بايان قىلىنغان مەزمۇندىن ئىبارەت. ھىرادوت بۇ كىتابىدا ئاساسلىغى قەدىمقى يۇنان بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدىكى جەڭلەرنى يازغان بولسىمۇ، ئەمما ياسقۇنچىلىق ئۇرۇشلىرىغا قارشى قوزغالغان نارازە-لىغىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان تۇماريس ھەققىدىكى رىۋايەتنى ئاتايىن ئۆز ئەسىرى ئىچىگە سىڭدۇرۇپ كىرگۈزگەن. ئەنە شۇ ھىرادوتنىڭ ۋاستىسى بىلەن تۇماريس ھەققىدىكى رىۋايەت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەر جۇملىدىن ئۇيغۇرلار ئىچىدە بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇ رىۋايەتنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇن-داق: مىلادىدىن بۇرۇنقى 6-ئەسىردە ئۆتكەن ئىران پادىشاسى

كەيخۇسرو بىرنەچچە مەملىكەتنى بېسۈبلىپ بۇلاپ-تالىغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ماسساگىتلار (ئىسكىتلار) قەبىلە-سىگە قارشى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغايدۇ. ئۇ دەۋرلەردە ماسساگىتلارغا تۇماريس دېگەن ئەقىللىق، باتۇر ئايال خاقان ئىكەن. ئۇ تاجاۋۇزچى كەيخۇسروغا قارشى ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ مەردانە ئۇرۇش قىلىدۇ. زالىم كەيخۇسرو ماسساگىتلار خاقانى تۇماريسنىڭ ئېرى ئۆلۈپ كېتىپ، تۇل قالغان ئايال ئىكەن-لىگىنى بىلگەندىن كېيىن، تۇماريسقا ئۆيلىنىش چارىسىنى قوللىنىش ئارقىلىق ماسساگىتلار زېمىنىنى ئىگەللەۋېلىش غەرىزىدە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تۇماريسنىڭ ئۆزىگە خوتۇن بولۇشىنى تەلەپ قىلىپ ئەلچىلەر ماڭغۇزىدۇ. ھوشيار تۇماريس باسقۇنچى كەيخۇسرو-نىڭ يامان غەرىزىنى ئېنىق سېزىۋېلىپ، ئەلچىلەرنىڭ تەلىۋىنى قەتئىيلىك بىلەن رەت قىلىپ قايتۇرۇۋېتىدۇ. ئۆزىنىڭ بۇ خىل قۇۋ-لۇق-شۇملۇغىنىڭ تۇماريس تەرىپىدىن بىتچەت قىلىۋېتىلگەنلە-گىنى كۆرگەن كەيخۇسرو ئاشكارا ھوجۇم قىلىش يولىغا ئۆتۈپ، ماسساگىتلارغا قارشى جەڭ قىلىش ئۈچۈن دەريادىن ئۆتۈشكە تەييار-لىنىدۇ. بۇ ئەھۋاللاردىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ تۇرغان تۇماريس كەيخۇسروغا دەرھال ئەلچى ئەۋەتىپ، دۇشمەندىن مەرتلىك بىلەن جەڭ قىلىشنى، ھىيلە-مىكىر ئىشلەتمەسلىكنى تەلەپ قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: "ئەي تەكەببۇر پادىشا... بىز بىلىمىزكى، سەن تىنچلىقنى خالىمايسەن، شۇ سەۋەپتىن ئەگەر مەسلىھەتمىزگە كۆن-مەي، ماسساگىتلار بىلەن توقۇنۇشۇشنى ئىستىسەڭ، كۆۋرۈك ياسايمەن دەپ ئاۋارە بولۇپ يۈرمە. بىزگە ئېيتساڭ، بىز ساڭا دەخلى يەتكۈز-مەي دەريادىن ئۆچ كۈنلۈك يىراق يولغا كۆچۈپ كېتىمىز، بىمالال

دەريادىن ئۆتسەڭ، ئۇنىڭدىن كېيىن يۇزمۇ-يۇز تۇرۇپ ئۇرۇش قىلىمىز. ئەگەر بىز بىلەن دەريانىڭ سەن تۇرغان قىرغىغىدا ئۇرۇشماقچى بولساڭ، ئۇنىمۇ بىزگە ئېيت! بۇنىڭغىمۇ بىز رازى بولىمىز، ئەمما نامەرتلىك قىلما!..."

بۇ كەسكىن ۋە قەتئىي تەلەپنى ئاڭلىغان كەيخۇسرو قاتتىق ئىزتىراپقا چۈشۈپ، ئۆز سەردارلىرىنى يىغىپ كېڭەشىدۇ. ماساگېتلارنىڭ مەردانە جەڭگە ئاتلىنىش ئىرادىسىنى ۋە ئۇلارغا تۇمارىس-تەك ماھىر ئايال قەھرىمانلىك لەشكەر بېشى بولغانلىغىنى كۆرگەن كەيخۇسرو ھېيلە-نەيرەڭ بىلەن غەلىبە قازىنىش خام خىيالىدا بولىدۇ. ھېيلە-مىكىر بىلەن تۇمارىسنىڭ ئوغلى سېپەرگىنىز باشچىلىغىدىكى بىر بۆلۈك ماساگېتلارنى مەس قىلىپ ئەسىرگە ئېلىۋالىدۇ. دۇشمەننىڭ نامەرتلىك قىلىپ ھېيلە-مىكىر ئىشلەتكەنلىگى تۇمارىس باشچىلىغىدىكى پۈتكۈل ماساگېتلارنى غەزەپلەندۈرىدۇ. تۇمارىس دەرھال كەيخۇسروغا ئەلچى ئەۋەتىپ: "ئەي قانخور كەيخۇسرو، قىلغان ئىشىڭ بىلەن ماختانمايلا قوي! سەن مېنىڭ ئوغلۇمنى يۇزمۇ-يۇز جەڭ قىلىپ يەڭگىنىڭ يوق! ئۇنى مەكارلىق بىلەن ھاراق ئىچۈرۈپ (مەس قىلىپ) ئەسىر ئالدىڭ. ئەمدى مېنىڭ مەسلىھەتىمگە كىر. ئوغلۇمنى ماڭا تاپشۇرۇپ بېرىپ، كەلگەن يېرىڭگە زىيان-زەخمەتسىز قايتىپ كەت! ئەگەر سۆزۈمگە كىرمەسەڭ، ماساگېتلارنىڭ تەڭرىسى قۇياش نامى بىلەن قەسەمىيات قىلىمەنكى، مەن سەندەڭ ئاچكۆز يۇھانى قان بىلەن سۇغىرىمەن..." دېگەن سۆزلەرنى يەتكۈزىدۇ.

كەيخۇسرو بۇ سۆزلەرنى قىلچە پىسەنتىگە ئالمايدۇ، تۇمارىسنىڭ ئوغلى سېپەرگىنىز ئاخىرى ئۆزىنىڭ قىلغان ئىشىغا قاتتىق

پۇشايمان قىلىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. باسقۇنچى كەيخۇسروغا يۇقۇرقىدەك قەتئىي ئاگاھلاندۇرۇشلارنىڭ تەسىر قىلمىغانلىغىنى كۆرگەن قەھرىمان ئايال تۇماريس كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقىپ، كەيخۇسروغا قارشى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. ئىرامىزدىن بۇرۇنقى 530-يىلى ئامۇ دەرياسى بويىلىرىدا بولغان دەھشەتلىك جەڭدە تۇماريس باشچىلىغىدىكى قەھرىمان ماساگېتلار ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ، باسقۇنچى كەيخۇسرونى ئۆلتۈرىدۇ. جەڭ ئاياقلاشقاندىن كېيىن، تۇماريس كەيخۇسرونىڭ بېشىنى قان بىلەن تولغان تۇلۇمغا سېلىۋېتىپ شۇنداق دەيدۇ: "ئەي نامەرت! سېنى جەڭدە ھالاللىق بىلەن يېڭىپ چىققان مەندەك بىر ئايالنى مەككارلىق بىلەن ئوغلىدىن جۇدا قىلىپ، پەرزەنت داغىدا كۆيدۈردۈڭ. سەن ئۆمرۈڭ بويى قانغا تويمىدىڭ. مەن ئۆز قەسىمىمگە ئەمەل قىلىپ سېنى (بېشىڭنى) قان بىلەن سۇغاردىم، بىراۋنىڭ يۈرتىغا زوراۋانلىق بىلەن باستۇرۇپ كىرگەنلەرنىڭ جازاسى ئەنە شۇنداق بولىدۇ...."

دېمەك، تۇماريس رىۋايىتىنىڭ باش قەھرىمانى تۇماريس باتۇر، ۋەتەنپەرۋەر، غالىپ قەھرىمانىنىڭ ئۆلمەس سىماسى بولۇپ، ئۇ كىشىگە سۆيۈنۈش ۋە قىزغىن ھاياجان بەخش ئېتىدۇ. بىز ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئادالەت يولىدا بولغان يۈكسەك قەھرىمانلىقنى، پاك ۋىجدان، ھەققانىي مەرتلىك ۋە ئالىيجاناپ خىسلەتلەرنى كۆرەلەيمىز. تۇماريس تۇغۇلغان يۇرتىغا، ئۆز خەلقىغە قىزغىن مۇھەببەت ۋە ئەقىدە تۇرغۇزۇپ، باسقۇنچى كەيخۇسروغا ئوخشاش شەرمەندە تاجاۋۇزچىلارنى ئۇزۇل-كېسىل تارمار كەلتۈرىدۇ، ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنى نامايان قىلىدۇ.

رئۇايەتتە سېھرگىنىزنىڭ ئىچىملىككە بېرىلىپ، ئەسىرگە چۈشۈپ قالغانلىغى ئەيىپلىنىدۇ، بىراق، ئۇنىڭ ئار-نومۇسىنى ساقلاش ئۈچۈن دۇشمەن قولىدا ئەسىر بولۇشتىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرگەنلىگى ۋە ئۆز خاتالىغىنى ئاقلاش ئۈچۈن ئۆزىنى ھالاك قىلغانلىغى سۆزلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ نومۇسلۇق، ۋىجدانلىق، مەرت يىگىتلەرنىڭ ئۈلگىسى بولۇپ قالىدۇ.

رئۇايەتتە سۆرەتلەنگەن كەيخۇسرو ئىنسانىيەتنىڭ بەختسائادىتىنى ھالاكەت گىرداۋىغا ئىتتىرىۋېتىشنى كۆزلەيدىغان زالىم پادىشالارنىڭ ئوبرازىدۇر، ئۇ تىنچ مەملىكەتلەرنى ئۇرۇش ئوتى ئىچىگە تاشلايدۇ، پۇقرالارنى تالان-تاراج قىلىپ، قان تۆكىدۇ، مال-مۈلۈك توپلايدۇ، ئايىغى تەككەنلىكى جايىنى خارابلىككە ئايلاندۇرىدۇ. رئۇايەتتە تۇمارىسىنىڭ بۇ زالىم كەيخۇسرونىڭ كېسىلگەن بېشىنى قان بىلەن تولغان تۇلۇمغا سېلىۋاتقانلىق كۆرۈنۈشى ئاجايىپ تەسىرلىك كۆرىستىلگەن بولۇپ، بۇ كىچىككىنە تەپسىلاتتىن ئادالەتنىڭ زۇلمەت ئۇستىدىن غەلىبە قىلغانلىغى، ھەقانىيەتنىڭ زوراۋانلىقنى ئۇزۇل-كېسىل تارمار كەلتۈرگەنلىگى روشەن ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

3) شىراق رئۇايىتى

ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ئۇيغۇر ۋە باشقا قەبىلىلەر ئىچىگە كەڭ تارقالغان رئۇايەتلەرنىڭ بىرى ئۇلارنىڭ قەدىمقى ئەجداتلىرىنىڭ بىر تارمىغى بولغان ساك قەبىلىسىنىڭ قەھرىمانى شىراق ھەققىدىكى رئۇايەتتۇر. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن بۇرۇنقى بىرقانچە ئەسىر ئىچىدە ياشىغان ئوتتۇرا ئاسىيا

ساكلىرى شەرقتە ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنھۇاڭ، جاڭيې قاتارلىق جايلىرىغىچە سوزۇلغان①. ئۇلار كېيىنچە ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرگە سىڭىشىپ كەتكەن. يەنە بىر قىسمى ئىران ۋە يۇنان مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان.

بۇ رئۇايەت گرېك تارىخچىسى فوللىنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 426 — 421 - يىللارغا تەۋە «ھەربىي ھېيىلەر» ناملىق ئەسىرى ئار-قىلىق بىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ رئۇايەتتە ئاساسلىغى ئىران كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ 9 - پادىشاسى دارا بىرىنچىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قەبىلىلىرىگە قارىتا يۈرگۈزگەن تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان خەلق ھەركەتلىرى ئاساسىي سيۇژىت قىلىنغان. بۇ رئۇايەتنىڭ قىسقىچە ۋەقەلىگى مۇنداق:

ئىران پادىشاسى ئىسكەندەر دارا② ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەبىلىلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالىدۇ. بۇ يەردە ياشىغۇچى كۆچمەن قەبىلە ساكلارنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر چۈشىدۇ، قەبىلە ئاقساقاللىرى قارا نىيەت باسقۇنچىلارغا قارشى قانداق تاقابىل

---

① «تارىخنامە»، ھونلار تەزكىرىسى.

② دارا-مىلادىدىن بۇرۇنقى 342 - يىلدىن 330 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ ئەسلىدە ماكىدونىيە پادىشاسى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 356 - يىلى ماكىدونىيەنىڭ پاختەختى پىلا شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن ۋە مىلادىدىن بۇرۇنقى 323 - يىلى ۋاپات بولغان. لېكىن «شاھنامە» ۋە باشقا ئىران تارىخى ئەسەرلىرىدە، ئۇ كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ 10 - پادىشاسى ۋە دارانىڭ قېرىندىشى دەپ تەسۋىرلىنىدۇ.

تۇرۇش ھەققىدە مەسلىھەتلىشۇاتقاندا، كېچەش بولۇۋاتقان چېدىر ئالدىغا بىر ئادەم كېلىدۇ. بۇ ئادەم پادىچى شىراق بولۇپ، كېچەش قاتناشچىلىرىغا ئۆزىنىڭ كېلىشتىكى مەقسىدىنى بايان قىلىپ: "مېنىڭ ئاچ-يالىڭاچ ھالەتتە تۇرۇۋاتقان بالا-ۋاقىلىرىم بار، ئەگەر ئاشۇ پەرزەنتلىرىمنىڭ كېيىم-كېچەك، يېمەك-ئىچمەكلىرىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇشقا كېپىل بولسىڭلار، مەن ئۆز ھاياتىمنى پىدا قىلىش بەدىلىگە باسقۇنچى دارا لەشكەرلىرىنى تەلتۆكۈس گۇمران قىلىمەن" دەيدۇ. قەبىلە ئاقساقاللىرى ئۇنىڭ ئارزۇسىنى قوبۇل قىلىپ، پەرزەنتلىرىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقا ماقۇل بولىدۇ. شىراق تەييارلىغىنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن يېنىدىن شەمشىرىنى چىقىرىپ، قۇلاق، بۇرنىنى شارتلىدىتىپ كېسىپ تاشلاپ، پۈتۈن بەدىنىنى قانغا بوياپ تۇرۇپ-دە، ئۆز قەبىلىسىگە خائىنلىق قىلغان ئادەم قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، چەت ئەل باسقۇنچىلىرى تۇرغان ياققا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. شىراق دارا بىرىنچىنى ئىزدەپ تېپىپ، ئەتەي ئۆز قەبىلىسىنى يامانلاپ "شىكايەت" قىلىپ: "ئەي شاھلارنىڭ شاھى، مەن ساڭا دوستلۇق ۋە ئىتائەت ئىزھار قىلىش ئارزۇسىدا بولغانلىقىم ئۈچۈنلا مۇشۇ كۈنگە قالدىم. قېرىنداشلىرىمغا 'پادىشا دارا ئالېكساندىرغا ئىتائەت قىلايلى' دېگەنلىگىم ئۈچۈن، ئۇلار رەھىمسىزلىك بىلەن بۇرۇن، قۇلاقلىرىمنى كېسىپ تاشلىدى. شۇڭا سېنىڭ ئالدىڭغا دات ئېيتىپ كەلدىم. ھالىمغا يېتىپ، قىساس ئېلىشىمغا ياردەم بېرىشىڭنى تەلەپ قىلىمەن!" دەيدۇ.

دارا شىراقنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، ئۇنىڭ ھالىغا ئېچىنىدۇ، ساك قەبىلىسىنى تامامەن قىرىپ تاشلايدىغانلىغىنى ئېيتىپ، شىراقتىن بەزى گەپلەرنى سورايدۇ. شىراق باسقۇنچى دارىغا مۇنداق خىتاپ

قىلىدۇ: "شاھ ئالېكساندىرى، مەن مېنى مۇشۇنداق مېيىپ قىلىپ تاشلىغان رەقىبلىرىمدىن قىساس ئېلىشتا سېنىڭ ياردىمىڭگە مۇھتاجمەن. ئۇلارنىڭ قېنىنى دەريا كەبى ئاققۇزمىغۇنچە ھەرگىز تىنجىمايمەن، ئۇلارنىڭ ئۆي-ماكانلىرىنى خانۇۋەيران قىلمۇېتىپ، ئەھلى-ئەۋلاد-دىنى سۇر-توقاي قىلمۇەتمىگۈنچە توختاپ قېلىشنى ئەسلا خالىمايمەن. ئەگەر سەن خالىساڭ، لەشكەرلىرىڭنى 'ياۋۇز' ساكلارنىڭ ئالدىغا باشلاپ چىقمەن. ئۇلار بىخەۋەر تۇرغان ھالەتتىن پايدىلىنىپ، سېنىڭ لەشكەرلىرىڭ ھوجۇمغا ئۆتسە، ساكلارنى تەلتۆكۈس تارمار كەلتۈرەلەيدۇ. مەن پادىچىلىق قىلىپ يۈرگەن چاغلىرىمدا ئۇ جايلارنىڭ يەر شارائىتى بىلەن ناھايىتى پىشىق تونۇشۇۋالغانمەن. سېنىڭ لەشكەرلىرىڭنى خالىغان جايغا بىخەتەر ۋە تېز باشلاپ بېرىش قولۇمدىن كېلىدۇ. لېكىن، لەشكەرلىرىڭ يەتتە كۈنلۈك يولغا يەتكۈدەك ئوزۇق-تۈلۈك، سۇ غەملىۇېلىشى لازىم..."

پادىچى شىراقنىڭ بۇ سۆزلىرى باسقۇنچى دارانىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى قوزغايدۇ. ئۇ شىراقنى يول باشلىغۇچى قىلىپ تەينەلەپ، ساكلارغا قارشى قوشۇن ئاتلاندۇرىدۇ. ئىران لەشكەرلىرى شىراقنىڭ يول باشلىشىدا بىرىنچى كۈنى يېشىل ئوت-چۆپلۈك يايلاقلاردىن، ئىككىنچى كۈنى ئاندا-ساندا گىيا ئۇنگەن تاقىر داللاردىن ئۆتىدۇ. 3-كۈنىدىن باشلاپ تونۇردەك قىزىپ كەتكەن پايانسىز چۆل-لۈككە كىرىپ كېتىدۇ. ئىران لەشكەرلىرى تەشنالىق ۋە دەشت-چۆل قويىنىدىن كۆتۈرۈلگەن قىزىقلىق تەپتىدىن ھالىدىن كېتىشكە باشلايدۇ. ئېغىز-كالپۇكلىرى قۇرۇپ يېرىلىپ، ھالى كۈنىدىن-كۈنگە بەتتەرلىشىدۇ. لەشكەر باشلىغى رانۇس چات تاقەتسىز ھالدا، ساكلار قەبىلىسىگە يېتىپ بېرىشقا يەنە قانچىلىك مۇساپىنىڭ قالغانلىغىنى

سورايدۇ. پىداكار شىراق يولنىڭ ئاز قالغانلىغىنى ئېيتىپ، لەشكەر-لەرنى تېز يۈرۈشكە دەۋەت قىلىدۇ. ئاردىدىن يەتتە كۈن ئۆتكەن بولسىمۇ، دارا لەشكەرلىرى ساكلار قەبىلىسى تۇرغان جايغا يېتىپ بارالمايدۇ. ئۆزىنىڭ ئالدانغانلىغىنى سەزگەن لەشكەر باشلىغى رانۇس چات قاتتىق غەزەپلىنىپ، شىراقىقا مۇنداق دوق قىلىدۇ: "ئەي تېگى پەس ئىپلاس! سەن ۋەدەڭگە قىلچە ئەمەل قىلمىدىڭ، بىزنى ئالداپ كەتتىڭ! سەن ئېيتقان ساكلار زادى قەيەردە؟! ھەممە ياق بىپايان چۆل، بۇ يەرلەردىن ئات يۈرسە تۇيىغى، قۇش ئۇچسا قانتى كۆيىدۇ، ساڭمۇ ئايانكى، بىزدە نە سۇ، نە ئوزۇق-تۇلۇك، نە يەم-خەشەك قالدى؟ بۇ تونۇردەك قىزىپ كەتكەن دەشت-قۇملۇقتا يا بىر قەدەم ئالغا ماڭغىلى بولمىسا، يا بىر قەدەم ئارقىغا يانغىلى بولمىسا، سەن زادى نېمە قىلىشنى مەقسەت قىلغان ئىدىڭ؟ سەن پادىشانى ئالداشقا، شۇنچە كۆپ غالىپ قوشۇنىنى ئەجەل گىرداۋىغا ئىتتىرىشكە قانداقچە پېتىنىدىڭ؟!..."

بۇنى ئاڭلىغان باتۇر ئەزىمەت شىراق لەشكەر بېشىنىڭ قان بىلەن تولغان كۆزلىرىگە مەردانە تىكىلىپ قاقاقلاپ كۈلگىنىچە ئۇنى مۇنداق مازاق قىلىدۇ:

"مەن يەڭدىم! يالغۇز بىر ئۆزۈم پۈتۈن بىر زور قوشۇنىنى يەڭدىم! جانجان قەبىلەم ساكلارنىڭ ۋە ئانا تۇپرىغىم بېشىغا كەلگەن بالايى ئاپەتلەرنى تەلتۆكۈس يىمىرىپ، باسقۇنچى لەشكەر-لەرنى ھالاكەتكە گىرىپتار قىلدىم. تۆت ئەتراپىنىڭ قايسىسىغا ماڭساڭ-لار ھەممىسى يەنە يەتتە كۈنلۈكتىن يول، خالىغان تەرەپلىرىگىلەرگە كېتىۋېرىڭلار، بەرىبىر ھەممىڭلارنى ئاچلىق ۋە تەشنالىق قىيناپ نابۇت قىلىدۇ. مېنىڭ قېنىم بولسا مانا مۇشۇ يەرگە تۆكۈلىدۇ..."

شىراقنىڭ بۇ مەردانە سۆزلىرى لەشكەر باشلىغى رانۇس چاتنىڭ قارا يۈرىگىگە خەنجەردەك قادىلىدۇ. قاتتىق ئىزتىراپ ۋە خەۋپتىن تەلۋىلەشكەن بۇ ۋەھشى قانخور قىلىچىنى سۇغۇرۇپ شىراقنىڭ كاللىسىنى ئالدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۆزى ۋە ئەسكەرلىرى سەپىرنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئاجىز كېلىپ، تونۇردەك قىزىپ كەتكەن بىپايان قۇملۇقتا ئاچلىق ۋە تەشنالىق ئىلكىدە پۈتۈنلەي ھالاك بولۇپ تۈگەيدۇ...

رىۋايەتنىڭ باش قەھرىمانى شىراق ئۆز ۋەتىنىنى ۋە ئۆز قەبىلىسىنىڭ ئازاتلىق-ئەركىنلىگىنى جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرگۈچى بىر ئاددى پادىچى بولۇپ، ئۇ ئېگىلمەس-سۇنماس قەيسەر ئىرادىگە، يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھقا، پاك ۋىجدانغا ئىگە بولغان غايىۋى قەھرىمانلىك ئوبرازىدۇر. ئۇ ياۋۇز دۈشمەنلىك ئۆز ئېلىگە بېسىپ كىرگەنلىگىنى كۆرۈپ، قەبىلە ئاقساقاللىرىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىزدەپ تېپىپ، ۋەتىنگە جان پىدا قىلىش ئىرادىسىنى جاكالايدۇ ھەمدە باسقۇنچى لەشكەرلەرنى زېرەكلىك بىلەن ھالاك قىلىپ، ئۆز ئېلىنى ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرىدۇ. گەرچە بۇ تەڭداشسىز باتۇر قەھرىمان دۈشمەن قولىدا پاجىئەلىك رەۋىشتە ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ بىرلا جېنىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە كۇرمىگلىغان قىرىنداشلىرى ئۈچۈن ئاسايىش ۋە خاتىرجەملىك يارىتىپ بېرىدۇ، سان-ساناقسىز باسقۇنچى لەشكەرلەرنى ئۇستىلىق بىلەن ھالاك قىلىدۇ. مانا بۇ ئۆلمەس خەلق قەھرىمانىنىڭ خەلق رىۋايەتلىرىدىكى ئۆچمەس ئوبرازىدۇر. بۇ رىۋايەت قەدىمقى دەۋر-لەردىن بۇيان ئۇيغۇر ۋە باشقا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى مىللەتلەر ئىچىدە كەڭ تارقىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىدا قەھرىمان بەدىئىي

ئوبرازلارنىڭ بارلىقىغا كېلىشىگە ئۇنۇملۇك تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى.

4) باتۇر تەڭرىقۇت توغرىسىدىكى رىۋايەت

ئىلىمىزنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى سىما چىيەن ئۆزىنىڭ «تارىخنامە» ناملىق كىتابىدا شەرق ئەدەبىيات تەرەققىيات تارىخىدىكى مۇھىم ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولغان «باتۇر تەڭرىقۇت (مودۇن چەنيۈ) توغرىسىدىكى رىۋايەت»نى قىسقىچە خاتىرىلەپ قالدۇرغان.

«تارىخنامە» ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، مىلادىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىرلەردە ھونلار قۇدرەتلىك بىر دۆلەت قۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭغا تۇمەن تەڭرىقۇت ئىسىملىك بىر كىشى پادىشا ئىكەن. تۇمەن تەڭرىقۇت ئۆزىنىڭ چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ئوغلى باتۇرنى ئۆزىگە ۋەلى ئەھدى (تەخت مىراسخورى) قىلىپ تەينىلەيدۇ. بىراق ئارىدىن ئانچە ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەي تۇمەن تەڭرىقۇت بۇ قارارىنى بىكار قىلىپ تاشلاپ، كىچىك خوتۇندىن بولغان ئوغلىنى ۋەلى ئەھدىلىككە تەينىلمەكچى بولىدۇ؛ بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن چوڭ ئوغلى باتۇرنى ھازىرقى گەنسۇ ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئېلىگە بارىمتا قىلىدۇ. چۈنكى، قەدىمقى زامانلاردا ئەھدىنامە تۈزۈشكەن ئىككى دۆلەت ئىرلىككە كەلگەن شەرتلىرىنىڭ بۇزۇلماسلىقى ئۈچۈن ئۆز شاھزادىلىرىدىن بىرسىنى خوشنا دۆلەتكە بارىمتا ھىساۋىدا تاپشۇرۇپ بېرىشەتتى. تۇمەن تەڭرىقۇت باتۇرنى ياۋچىلار ئېلىگە بارىمتا سۈپىتىدە يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن، كىچىك خوتۇندىن بولغان ئوغلىنى ۋەلى ئەھدى قىلىپ بېكىتىدۇ. بۇ ئىش باتۇرنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغايدۇ. سىما چىيەننىڭ «تارىخنامە»سىدە يېزىلغان

بايانلارغا قارىغاندا، ئۇ دەۋرلەردىكى بارىمتا قىلىنغان شاھزادىلەرنىڭ ھاياتى ھەمىشە دېگۈدەك خەۋپكە دۇچ كېلىپ تۇرىدىكەن، چۈنكى، تولا چاغلاردا ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئەھدىنامە بۇزۇلغان ھامان، بۇ بالىلارنىڭ كاللىسى ئېلىنىدىكەن. بۇ ئەھۋاللارنى ئېنىق چۈشەنگەن باتۇر سەگەكلىك بىلەن ئەھۋالنى كۆزىتىپ، پەيتنى تېپىپ قېچىپ كېتىشكە تەييارلىنىپ تۇرىدۇ. ئارىدىن مەلۇم ۋاقىت ئۆتۈپ، ھونلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەھدىنامە بۇزۇلۇپ، ئۇرۇش ۋەھىمىسى قاپلايدۇ. بۇنى سەزگەن باتۇر ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ خاقانى مىنىدىغان يۈگۈرۈك ئاتقا مىنىپ قېچىپ كېتىدۇ. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئادەم تەشكىللەپ قوغلىغان بولسىمۇ، باتۇرغا يېتىشەلمەيدۇ.

باتۇر ھازىرقى گەنسۇنىڭ جاڭيې دېگەن يېرىدىن قېچىپ، نىڭشيادىكى تەڭرى قۇملۇغىنى بېسىپ ئۆتۈپ شەرقە قاراپ يول سالىدۇ. ئاخىرى ھونلارنىڭ لۇۋبالىق دېگەن پايتەختىگە (ھازىرقى كۆكخوت ئەتراپىغا) سالامەت يېتىپ كېلىدۇ.

ئۆز پەرزەندى باتۇرنىڭ زېرەك، قەھرىمان، قەيسەرلىگىنى كۆرگەن تۇمەن تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا قايىل بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ھون ئاتلىق لەشكەرلىرىنى تەربىيەلەش ئىشىنى باتۇرغا تاپشۇرىدۇ. بۇ خىل ئەۋزەل شارائىتقا ئېرىشكەن باتۇر پۈتۈن زېھنىنى ئىشقا سېلىپ ئاۋازلىق ئوقيانى ئىجات قىلىدۇ، ئۆزى تەربىيەلەۋاتقان ھون لەشكەرلىرىنى: "مەن مۇشۇ ئاۋازلىق ئوقيانى نىشانغا قارىتىپ ئاتسام، سىلەرمۇ شەرتسىز شۇ نەرسىنى نىشانلاپ ئېتىڭلار! ئەگەر بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىدىكەنسىلەر، ھەممىڭلارنىڭ كاللىسىنى ئالىمەن" دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ.

مەلۇم بىر كۈنى باتۇر ئاۋازلىق ئوقياسىنى ئۆزى مىنىدىغان ئاتقا قارىتىپ ئاتىدۇ. ھون ئاتلىق لەشكەرلىرىنىڭ بۇ ياخشى ئاتنى ئېتىشقا كۆزى قىيماي تەمتىرەپ تۇرۇپ قېلىشىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇت دەرھال بۇيرۇقنى ئورۇنلاشقا سۈسلۇق قىلغان ھون ئاتلىقلىرىنىڭ بېشىنى ئالدۇ، ئۆز يېنىدىكىلەرنى يەنە قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇپ: "بۇنىڭدىن كېيىن كىمدە-كىم مەن ئاۋازلىق ئوقيا بىلەن نىشانلاپ ئاتقان نەرسىنى دەرھال ئاتمايدىكەن، ئۇلارنىڭ تەقدىرى ھازىر بېشى ئۈلىنغانلارنىڭ تەقدىرىگە ئوخشاش بولىدۇ" دەيدۇ.

ئارىدىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي، باتۇر ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان خوتۇنىنى نىشانلاپ ئاۋازلىق ئوقيانى ئاتىدۇ، بۇ قېتىممۇ ھون ئاتلىق لەشكەرلىرى باتۇرغا بەرگەن ۋەدىسىگە ئەمەل قىلماي، ئۇنىڭ بىلەن تەڭلا ئوقيا ئېتىشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ، نەتىجىدە ھەممىسىنىڭ بېشى كېسىلىدۇ. ئىككى قېتىملىق قانلىق ۋەقەدىن ساۋاق ئالغان ھون ئاتلىق لەشكەرلىرى ئاخىرى باتۇرنىڭ بۇيرۇغىغا شەرتسىز ئىتائەت قىلىدىغان ھالەتكە كېلىدۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھون پادىشاسى تۇمەن تەڭرىقۇت كىچىك خوتۇنىنى، ئوغلىنى ۋە ئۆزى ياقتۇرىدىغان ئوردا ئەمەلدارلىرىنى ئېلىپ ئوۋغا چىقىدۇ. باتۇر بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئاتىسىنى، ئۆگەي ئانىسىنى، ئۆگەي ئىنىسىنى ۋە ئۆزىگە ياقمايدىغان ئوردا بەگلىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. بۇ قېتىم باتۇرنىڭ ئاۋازلىق ئوقياسى نىمىگە قارىتىلىپ ئېتىلغان بولسا، ھون ئاتلىق لەشكەرلىرىمۇ چاقماق تېزلىكىدە شۇ نەرسىگە قارىتىپ ئوقيالارنى ياغدۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ باتۇر ئۆز مەقسىدىگە يېتىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 210-يىلى ھونلارنىڭ پادىشالىق تەختىگە ئولتۇرىدۇ ۋە ئۆز نامىنى باتۇر تەڭرىقۇت

دەپ ئاتايدۇ.

باتۇر تەڭرىقۇت توغرىسىدىكى رىۋايەتتە ھون ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى خاقانلىق تالىشىش ئۇرۇشىنىڭ كەسكىنلىگى، رەھىمسىزلىگى، دەھشەتلىك تۈس ئالغانلىغى ۋە باتۇرنىڭ ئۆز مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن دادىسى تۇمەن تەڭرىقۇت قاتارلىق تۇققانلىرىنى ھالاك قىلغانلىغى... قاتارلىقلار ھىكايە قىلىنسىمۇ، مۇھىمى، ئۇنىڭدا يەنە باتۇرنىڭ پەم-پاراسەتلىكلىگى، باتۇرلۇغى ۋە پولاتتەك ھەربىي تۈزۈم ئورنىتىشتىكى قاتتىق قوللۇقلۇغى... ئۆزىگە خاس بىر ئۇسۇل بىلەن ئېچىپ بېرىلگەن.

5) بۆكەخان ھەققىدە رىۋايەت

بۆكەخان ھەققىدىكى رىۋايەت قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، تارىخى، ئەدەبىياتى، دىنىي ئېتىقادى... قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگىنىشتە مۇھىم يادىكارلىقلارنىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ رىۋايەتتە ئاساسلىغى ئورخون-سېلىنگا دەرياسى ۋادىلىرىدا قۇرۇلغان قەدىمقى ئۇيغۇر خاقانلىغىنىڭ (مىلادى 747 — 840-يىللار) ئىككىنچى ئەۋلات خاقانى مويۇنچۇرنىڭ (قارا خاقان) كەنجى ئوغلى بۆكەخاننىڭ (ئېل تېكىن ياكى تەڭرى خاقان) تۇغۇلۇشى، تەختكە چىقىشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئومۇمىي پائالىيەتلىرى خەلق رىۋايەتلىرىگە خاس گۈزەل ئۇسلۇب بىلەن بايان قىلىنغان. رىۋايەت ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدە ناھايىتى كەڭ تارقالغان بولۇپ، بۇنى فرانسۇز تارىخچىسى دوسسون ئۆزىنىڭ فەزىلۇللا رەشىدىنىڭ «جامىئۇت تەۋارىخ» دىگەن كىتابىغا ئاساسەن يازغان «موڭغۇل تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەپ قالدۇرغان.

دوسسون خاتىرىلىگەن «بۆكەخان ھەققىدە رىۋايەت»نىڭ ۋەقەلىگى مۇنداق:

"... قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان تۇغلا، سېلىنگا دەريالىرىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىدا "قۇملانجۇ" دىگەن جاي بار ئىكەن. شۇ جايدا بىر-بىرىگە ياندىشىپ ئۆسكەن ئىككى تۇپ دەرەخ بولۇپ، بۇنىڭ بىرىنىڭ نامى فېستۇك① ئىكەن. ئۇنىڭ كۆرۈنۈشى ئاق قارىغايغا ئوخشاپراق كېتىدىكەن، ھەمىشە يېشىل ئارچىدەك كۆكىرىپ تۇرىدىكەن، ئۇنىڭ ئۇرۇغى (مەدىگى) ئاق قارىغاينىڭكىگە ئوخشايدىكەن. دەرەخنىڭ يەنە بىرى ياۋا قارىغاي ئىكەن. كۈنلەر-نىڭ بىرىدە مانا شۇ ئىككى تۇپ دەرەخنىڭ ئارىسىدا ئۇشتۇمتۇتلا بىر كىچىك دۆڭ پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بۇ دۆڭ كۈن ئۆتكەنسېرى ئىگىزلەشكە باشلاپتۇ. دۆڭنىڭ ئۈستىدە تاڭ ئاتقۇچە شام يورۇپ تۇرىدىكەن. ئۇيغۇرلار دۆڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېھتىرام بىلدۈرىدە-كەن. دۆڭنىڭ ئىچىدىن خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك ئاۋازلار ئاڭلى-نىپ تۇرىدىكەن. ھەر كېچىدە ئەھۋال شۇنداق بولۇپ تۇرىدىكەن. دۆڭنىڭ ئۈستىدىكى شام بارغانسېرى چاقناپ دۆڭدىن 30 قەدەمچە كېلىدىغان ئەتراپنى يورۇتۇپ تۇرىدىغان بولىتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە دۆڭدىن ئۇشتۇمتۇتلا بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ. شۇ ئىشىكتىن دۆڭنىڭ ئىچكىرىسىگە قارىغانلار دۆڭنىڭ ئىچىدە خۇددى ئوتاۋ (كىگىز ئۆي)غا ئوخشاپ كېتىدىغان بەش ئېغىز ئۆينىڭ بارلىغىنى، ھەر بىر ئۆيگە ئايرىم-ئايرىم ھالدا كۈمۈش سەگۈنچەكلەرنىڭ

① فېستۇك — قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا قىزىل قارىغاي دىگەن بولۇپ، "بوز تۇك" دەپ ئاتالغان.

ئېسىلغانلىغىنى، سەگۈنچەكنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىردىن بوۋاق ئوغۇل بالىنىڭ ئولتۇرغانلىغىنى، بوۋاقلارنىڭ ئاغزىدا سۈت ئەمگۈزىدىغان ئېمىزگىلەرنىڭ بارلىغىنى كۆرەلەيدىكەن. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى بۇ ئاجايىپ بوۋاقلارنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ ھۆرمەت ئىزھار قىلىشىپتۇ. بۇ بەش نەپەر ئوغۇل بوۋاق ھاۋا بىلەن ئۇچراشقان ھامان ھەركەتلىنىپ ئۆيدىن چىقىپتۇ. ئۇيغۇرلار ئىنىگىئانىلارنى تەينىلەپ، بوۋاقلارنى ئېمىتكۈزۈپتۇ. بوۋاقلار تىلى چىققان ھامان ئۆزلىرىنىڭ ئاتا-ئانىلىرىنى سۈرۈشتۇرۇشۇپتۇ، كىشىلەر ئۇلارغا ھېلىقى ئىككى تۇپ دەرەخنى كۆرسىتىپ قويۇشۇپتۇ. بۇ بەش ئوغۇل دەرھال دەرەخكە چوقۇنۇپتۇ. دەرەخ ئادەمگە ئوخ-شاش تىلغا كىرىپ، ئۇلارنىڭ ئەخلاقلىق، پەزىلەتلىك بولۇپ ئۆسۈشى ھەققىدە ۋەسىيەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەڭگۈلۈك ئۆمۈر سۈرۈشىنى قۇتلاپتۇ. شۇ جايدا كىشىلەر بۇ بەش ئوغۇلغا خۇددى شاھزادىلەرگە ئىتائەت قىلغانىدەك بويسۇنۇشۇپتۇ. بۇ بەش ئوغۇلنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ ئىسمى شۇڭقار تېكىن، ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى قۇتچۇر تېكىن، ئۈچىنچىسىنىڭ ئىسمى بۇقا تېكىن، تۆتىنچىسىنىڭ ئىسمى ئۆر تېكىن، بەشىنچىسىنىڭ ئىسمى بۆكە تېكىن ئىكەن. ئۇيغۇرلار بۇ ئوغۇللارنى تەڭرى ئاتا قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرسىنى خاقان قىلىشنى قارار قىلىشىپتۇ. ئوغۇللارنىڭ ئىچىدە بۆكە تېكىن چىرايلىق، ئەقىللىق، تالانتلىق بولۇپ، نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى مۇكەممەل بىلىدىكەن. شۇڭا ئۇيغۇرلار بۆكە تېكىنى خاقان قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىتائەتمەنلىك بىلدۈرگەن ئىكەن. بۆكە تېكىن خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن، دۆلەتنى ياخشى ئىدارە قىلىپتۇ. دۆلەتنىڭ ئاھالىسى كۆپىيىپتۇ. تەڭرى بۆكەخانغا

ئۇچ قۇش ئىنئام قىلغان ئىكەن، بۇ قۇشلار نۇرغۇن ئەلىەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. بۆكەخان بۇ قۇشلارنى ھەمىشە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئەۋەتىپ، دۇنيادىكى ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىكەن".

"كۇنلەرنىڭ بىرىدە كېچىسى بۆكەخان چېدىر ئىچىدە ياتقانىدا، بىر ئىلاھىي جاننى كۆرۈپتۇ. ئىلاھىي جان گۆدەك قىز قىياپىتىدە كۆرۈنۈپتۇ. خاقان قورقۇپ، يالغاندىن ئۇخلىغان بولۇۋېلىپ، گەپ قىلىشقا پېتىنالماپتۇ. ئىككىنچى كېچىمۇ يەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپتۇ. ئۈچىنچى كېچىسى بۆكەخان بۇ ئەھۋالنى باش ۋەزىرگە ئېيتىپ قويۇپ، ئۆزى پەرى قىزغا ئەگىشىپ "قۇت تېغى" (بەخت تېغى) دەپ ئاتالغان تاغنىڭ ئىچىگە بېرىپتۇ. تاڭ ئاتقۇچە قىز بىلەن مۇڭدىشىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ھەر كېچە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپ تۇرۇپتۇ. مۇنداق ئەھۋال يەتتە يىل ئالتە ئاي 22 كۈنگىچە داۋام قىلىپ، بۆكەخان پەرى قىز بىلەن خوشلىشىدىغان چاغدا قىز مۇنداق دەپتۇ: 'كۈنچىقىشتىن كۈنپاتارغىچە پۈتۈن دۇنيا ساڭا بويسۇنىدۇ. سەن بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ، ئەلنى ياخشى باشقۇرغىن'. پەرى قىز بۇ گەپنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن غايىپ بولۇپتۇ. بۆكەخان لەشكەر يىغىپ، چوڭ ئاكىسى شۈكتار تېكىنگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئۇنى 300 مىڭ قوشۇن بىلەن موڭغۇل ۋە قىرغىزلار ئىلىگە ماڭغۇزۇپتۇ. ئىككىنچى ئاكىسى قۇتىچۇر تېكىننى 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تاڭغۇتلار ئۈستىگە ماڭغۇزۇپتۇ. ئۈچىنچى ئاكىسى بۇقا تېكىننى 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ماڭغۇزۇپتۇ. تۆتىنچى ئاكىسى ئۆز تېكىننى ئۆز ئىلىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپتۇ. يۇرۇشكە ماڭغان قوشۇنلار نۇرغۇن ئەلىەرنى بويسۇن-

دۇرۇپ، كۆپلىگەن ئەسىر ۋە ئولجىلارنى ئىلىپ، ئورخون دەرياسىنىڭ بويىغا قايتىپ كېلىشىپتۇ. شۇ يەردە "ئوردۇبالىق" دېگەن بىر شەھەر بىنا قىلىنىپتۇ. شۇ چاغدا كۈنچىقىش تەرەپتىكى دۆلەتلەر پۈتۈنلەي بويسۇندۇرۇلۇپتۇ."

"كۇنلەرنىڭ بىرىدە بۆكەخان كېچىسى ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە ئاپئاق چاپان كىيگەن، ئاق ھاسا تۇتقان بىر ئەر كىشىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ بىر پارچە قاش تېشىنى بۆكەخانغا بېرىپ تۇرۇپ مۇنداق دەپتۇ: 'سەن مۇشۇ تاشنى مەڭگۈ ساقلىيالىساڭ، پۈتۈن جاھان ساڭا باش ئېگىدۇ'. بۆكەخاننىڭ باش ۋەزىرىمۇ خۇددى شۇنداق چۈش كۆرۈپتۇ. ئەتىسى بۆكەخان ھەربىي ھازىرلىقا كىرىشىپ، كۈنپېتىش تەرەپكە قوشۇن باشلاپ مېڭىپتۇ. بۇ قوشۇنلار تۈركىستانغا يېتىپ كەلگەندە، تۇپ-تۇزلەڭ، بۇلاق سۇلىرى شىرىلداپ ئېقىپ تۇرغان، سېمىز مالىلار سەكرىشىپ ئويناپ تۇرغان بىر يايلاقنى كۆرۈپتۇ. قوشۇن شۇ يەردە توختاپتۇ. ئۇلار شۇ يەردە بالاساغۇن دېگەن شەھەرنى بىنا قىپتۇ. قوشۇنلار بۇلۇنۇپ جايلارغا بېرىپتۇ. 12 يىل ئىچىدە كۆپ ئەلىەرنى ئىلىپ بىر خىل ياۋايى ئادەملەر ياشايدىغان جايغىچە بېرىپتۇ ھەم بۇ جاينىڭ سىرتىدا يەنە ئىنسان يوقتۇ دەپ ئويلاپتۇ. بۇ چاغدا نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرنىڭ خانلىرى بۆكەخان بىلەن كۆرۈشۈپتۇ، ئۇلار بۆكەخانغا سوغلار تەقدىم قىلىپ، ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ... بۆكەخان ئۇلارنى ئۆز ئەللىرىگە قايتۇرۇۋېتىپتۇ. چوڭ غەلىبىگە ئېرىشكەن بۆكەخان بالاساغۇندىن ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان ئىلىگە قايتىپ كەپتۇ."

«بۆكەخان ھەققىدە رىۋايەت»نىڭ سىيۇژىت تۈزۈلۈشى خەلق

ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەپسانە ھەم رىۋايەت ژانىرلىرىغا خاس فانتا-
زىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئاساسلىق پېرسونا-
ژ بۆكەخان سىرلىق مۆجىزات ئىگىسى بولغان بىر شەخس سۈپىتىدە
قىزىقارلىق قىلىپ سۈرەتلەپ بېرىلگەن. بولۇپمۇ رىۋايەتنىڭ تەل
ئۆسلۈبىدىكى ئىخچاملىق ۋە راۋانلىق ئۇنىڭ بەدىئىي ئىپادىلىنىش
شەكلىنى ئالاھىدە يۇكسەكلىككە كۆتۈرگەن؛ ئەمما شۇنداق بولۇشىغا
قارىماي، رىۋايەتتىكى ئاجايىپ مۆجىزات ئىگىسى بولغان بۆكەخانىڭ
پۈتۈن پائالىيەتلىرى بەلگىلىك تارىخىي رېئاللىقنى ئۆزىنىڭ تايىنىش
ئاساسى قىلغان ھالەتتە قويۇق فانتازىيىلىك تەسەۋۋۇر بىلەن تەسىر-
لىك ئىپادە قىلىنغان.

«تاڭ سۇلالىسى تارىخى»نىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»
بابىدىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، رىۋايەتنىڭ باش قەھرىمانى
بۆكەخان تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر شەخس. رىۋايەت بۆكەخان
ھەققىدىكى رېئال تارىخىي پاكىتلارنى فانتازىيىلىك ئېلېمېنتلار بىلەن
تۇسلەندۇرۇش ئاساسىدا توقۇپ چىقىرىلغان. «تاڭ سۇلالىسى
تارىخى»دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئورخون ئۇيغۇر خاقانلىقى
دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئىچىدە بۆكەخان ئىسمىلىك
مەشھۇر خاقانمۇ بولغان. ئۇ ئۇيغۇر ئورخون خاقانلىغىنىڭ تازا
گۈللەنگەن مەزگىلىدە ياشىغان ۋە تەختتە ئولتۇرغان بولۇپ، خاقان
مويۇنچۇرنىڭ كىچىك ئوغلى ئىدى. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى ئېل
تېكىن بولۇپ، ئاتىسى مويۇنچۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇيغۇر
دۆلىتىنىڭ مىلادى 759 — 780-يىللاردىكى خاقانى سۈپىتىدە ئاتىسى-
نىڭ تەختىنى ئىگەللىگەن. بۆكەخان ھەققىدىكى رىۋايەتتە ئېيتىلغان
بۆكەخان "پەرى قىز بىلەن يەتتە يىل ئالتە ئاي 22 كۈن سۆزلەشـ

كەن..."، "بالا ساغۇن دېگەن شاھەرنى بىنا قىلىپ... 12 يىل ئىچىدە
كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ..." دېگەن سۆزلەرنى ئەينى دەۋردىكى
تارىخىي رېئاللىقلار بىلەن باغلاشتۇرۇپ قارىغاندا، ئۇنىڭ ھەققىي
پاكىتلاردىن بەك چەتنەپ كەتمىگەنلىگىنى سېزىۋېلىش مۇمكىن. بۇ
رىۋايەتتە كۆرسىتىلگەن سانلارنى جەملىگەندە تەخمىنەن 20 يىل بولىدۇ،
بۇ ۋاقىت بۆكەخاننىڭ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللىرىنى كۆرسىتىدۇ.
رىۋايەتتە يەنە بۆكەخاننىڭ بەش ئوغۇلىنىڭ ئەڭ كەنجىسى ئىكەنلە-
گى، ئاكىلىرىنىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى ۋە بۇ بەش ئوغۇلنىڭ ئىسىم-
لىرى بايان قىلىنغان. بۇ مەلۇماتلار «تاڭ سۇلالىسى تارىخى»دا يېزىپ
قالدۇرۇلغان "مويۇنچۇر خاقانىنىڭ يابغۇ تېكىن، قۇتىچۇر تېكىن،
ياغلاقار تېكىن، تون باغا تېكىن، بۆكە تېكىنلەردىن ئىبارەت بەش
ئوغلى بولغان" دېگەن پاكىتقىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇ بەش ئوغۇلنىڭ
ھەربىي يۇرۇشلىرىنى «تاڭ سۇلالىسى تارىخى»دىكى ھەققىي پاكىتلار
بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، رىۋايەتنىڭ ھەقىقەتەن تارىخىي
ۋەقەلەر ئاساسىدا پەيدا بولغانلىغى تېخىمۇ روشەن بىلىنىدۇ.

مىلادى 712 — 756-يىللار تەختتە ئولتۇرغان تاڭ پادىشاسى
تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ خېبىي ئەتراپلىرىدا تۇرىدىغان ھەربىي-مەمۇرىي
ۋالىسى ئەن لۇشەن (ئەسلى ئىسمى ئۆگلۈك) ئىسيان كۆتۈرۈپ نۇرغۇن
قوشۇن بىلەن چاڭئەنگە (ھازىرقى شىئەن ئەتراپىدا) قاراپ
باستۇرۇپ كېلىدۇ. تۇڭگۈەندە بولغان دەھشەتلىك ئۇرۇشتىن
كېيىن ئەن لۇشەن تاڭ پادىشالىغىنىڭ ئاساسىي قوشۇنلىرىنى تارمار
كەلتۈرۈپ، پايتەخت چاڭئەنىنى بېسىۋېلىپ، ئۆزىنى پادىشا دەپ
ئېلان قىلىدۇ. بۇ مەزگىلدە تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئوغلى تاڭ سۇزۇڭ
گەنسۇ ئەتراپىدا تۇرۇشلۇق تاڭ قوشۇنلىرى سەركەردىسى گو زىيىنىڭ

قوللىشى بىلەن ئۆزىنى تاڭ پادىشاسى دەپ جاكالايدۇ ھەمدە ئۇيغۇر ئورخون خاقانلىغىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەن لۇشەن-شى سىمىڭ (سۆيگۈن) ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇپ بېرىشنى ئۆتۈنىدۇ. نەتىجىدە ئۇيغۇر خاقانى مويۇنچۇر تاڭ پادىشاسىنىڭ ئۆتۈنۈشىگە ئاساسەن ئەن لۇشەن ئىسيانىنى تىنچىتىش ئۈچۈن 756-يىلى ئوغلى يابغۇ تېكىنىنى ئەۋەتكەن بولسا، شى سىمىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن 762-يىلى خاقان بۆكە تېكىننىڭ ئۆزى جۈڭگوغا كەلگەن، نەتىجىدە توققۇز يىل داۋام قىلغان ئەن لۇشەن-شى سىمىڭ ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇپ بەرگەنلىك ئۈچۈن تاڭ پادىشاسى بۆكەخاقانغا "قەيسەر، ھەققانىي، تۆھپىدار بىلگە خاقان" دەپ ھۆرمەت نامى بەرگەن.

مىلادى 765-يىلى بۆكە تېكىننىڭ يەنە بىر ئاكىسى ياغلاقار تېكىن تاڭ پادىشالىغىغا غەرپ تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىغان 100 مىڭ كىشىلىك تاكغوت قوشۇنىنى ھازىرقى نىڭشيا ئەتراپىدا تارمار كەلتۈرۈپ، زور غەلبىسىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. بۇنىڭ بەدىلىگە تاڭ پادىشاسى ئۇيغۇرلارغا 100 مىڭ توپ تاۋار-دۇردۇن ھەدىيە قىلغان ئىكەن...

دېمەك، «بۆكەخان ھەققىدە رىۋايەت»تە بايان قىلىنغان ۋەقەلەر بەلگىلىك تارىخىي ئاساسقا ئىگە بولۇپ، ئۇ خەلق ئىجىز ئەدەبىياتىدىكى قەدىمىي ژانىر — رىۋايەتنىڭ فانتازىيىلىك تەسەۋۋۇر ئۇسۇلى بويىچە توقۇپ چىقىرىلغان، يەنى مەلۇم تارىخىي شەخس ۋە تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا يۈكسەك تەسەۋۋۇر ۋە مول فانتازىيىلىك ئىلھىمىنتلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ ئاجايىپ قىزىقارلىق ئىپادە قىلىنغان. رىۋايەتتە فانتازىيىلىك تەسەۋۋۇر بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادىغا ئائىت بەزى چۈشەنچىلەر ئارىلاش

ئىپادە قىلىنىدۇ، مەسىلەن، رىۋايەتتە ئېيتىلغان بۆكەخان باشلىق بەش ئوغۇلنىڭ خىسلەتلىك ئىككى تۈپ دەرەخ ئارىسىدا پەيدا بولغان كىچىك دۆڭدە تۇغۇلغانلىغى ۋە بۇنى كۆرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ دەرەخكە، دۆڭگە ھەم خىسلەتلىك بەش بۇۋاقىقا چوقۇنغانلىغى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى شامان دىنى ئېتىقادى بىلەن زىچ باغلىنىشلىقتۇر. چۈنكى، شامان دىنى ئىپتىدائىي كۆپ ئىلاھلىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، كىشىلەر شامانىزىم چۈشەنچىسى بويىچە ئوتنى، دەرەخنى مۇقەددەس ئىلاھ سۈپىتىدە تونۇيتتى. خاقانلارنى بولسا مۇقەددەس ئىلاھنىڭ يەر يۈزىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى دەپ قارايتتى. شۇ سەۋەپتىن قەدىمقى شامان ئېتىقادىدا ئوتقا (نۇرغا)، دەرەخكە ۋە پادىشالارغا چوقۇنۇش مۇقەددەس ئىش ھىساپلىناتتى، دېمەك، مانا بۇ قەدىمقى دىنىي ئېتىقات ۋە ئۆرپ-ئادەت چۈشەنچىسى «بۆكەخان ھەققىدە رىۋايەت»تە ئەنە شۇنداق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

رىۋايەتتە يەنە "تەڭرى بۆكەخانغا ئۈچ قۇش ئىنئام قىلغان ئىكەن، بۇ قۇشلار نۇرغۇن ئەلچىلەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن..." دېگەن بايانمۇ بار. بۇ ئېھتىمال ئۇيغۇر ئورخون خاقانلىغىدىكى خارجى ئىشلارغا مەسئۇل قىلىنغان، كۆپ خىل تىللارنى ئىگەللىگەن قابىلىيەتلىك ئۆچ نەپەر ۋەزىرنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى بولسا كېرەك.

خۇلاسىلىغاندا، «بۆكەخان ھەققىدە رىۋايەت» رېئال، ھەقىقىي، تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر ۋە تارىخىي شەخسلەر ئاساسىدا يارىتىلغان، ئۇنىڭدىكى فانتازىستىك توقۇلمىلارنى چىقىرىۋەتكەندە، كۆز ئالدىمىزدا قالدىغىنى رېئال تارىخىي شەخس ۋە ۋەقەلەردىن

ئىبارەت. شۇڭا بۇ رىۋايەت ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىنى، ئېتنوگرافىيەسىنى تەتقىق قىلىشتا، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى نەمۇنىلىرىنى تەتقىق قىلىش ھەم ئۇگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۆتىنچى باپ
قەدىمقى دەۋر داستانلىرى

داستانلار ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ژانىرلىرى ئىچىدىكى يىرىك تۈرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ مەزمۇن جەھەتتىن قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە ئېتنوگرافىيەسىگە ئائىت زور ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى، بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلارنى، شۇنىڭدەك تارىختا ئۆتكەن شۆھرەتلى مەشھۇر قەھرىمانلارنى، قىسقىسى، ئۆزى ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىجتىمائىي دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىغا دائىر تېمىنىڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

شەكىل جەھەتتىن قەدىمقى داستانلاردا پوئېزىيە بىلەن پروزا ئاساللىرى ئارىلاش قوللىنىلغان بولىدۇ، يەنى شېئىرىيەت شەكلى بىلەن تۈزۈلگەن داستانلاردا بەزى ۋەقەلەرنىڭ پروزا بىلەن بايان قىلىنغانلىغىنى، پروزا شەكلى بىلەن تۈزۈلگەن داستانلارنىڭ لىرىك بايانلىرىنىڭ كۆپىنچە شېئىرىي يول بىلەن ئىپادە قىلىنغانلىغىنى قەدىمقى دەۋر داستانلىرىدىن ئىزچىل ئۇچرىتىش مۇمكىن. ئۇ مۇكەممەل ھاياتلىق سىۋژىتىقا، ھەيۋەتلىك شېئىرىي

ئوبرازغا ۋە يۇقۇرى دەرىجىدىكى بەدىئىي تەسىر قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەم لىرىك، ھەم ئېپىك ئۇسۇلدا ئەكس ئېتىشى بولۇپ، ئۇ دەسلەپ مەددالار ئەدەبىياتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. يەنى تېخى يېزىق پەيدا بولمىغان قەدىمقى دەۋرلەردىكى ئەجداتلىرىمىز ئۆز تەقدىرىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن كەڭ دائىرىلىك ۋەقەلەرنىڭ ئۆتمۈشنى ياكى ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى مۇھتىدا تۇغۇلۇپ ئۆسۈپ، يەنە ئۆزلىرىنىڭ ماددى ھەم مەنىۋى ھاياتىدا كەسكىن ئۆزگىرىشلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەپچى بولغان تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيىتىنى كاتتا سورۇنلاردا ھاياجانلىنىپ ھىكايە قىلىشاتىتى ياكى ئاۋۇلمۇ-ئاۋۇل، ئۆيمۇ-ئۆي ئايلىنىپ يۈرۈپ تەنتەنە بىلەن خەۋەر يەتكۈزەتتى. ئەنە شۇ پائالىيەت نەتىجىسىدە خەلق ئىچىدىن بىر تۈركۈم مەددالار (مەدھىيىچىلەر) يېتىشىپ چىققان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قىزغىن، جەلپ قىلارلىق، ھېسسىياتلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن ئاڭلىغۇچىلارنى ئۆزلىرىگە رام قىلىۋېلىپ، ھىكايە قىلىنىۋاتقان داستان پېرسونازلىرىنى خۇددى شۇ سورۇندا تۇرغان ئادەمدەك ئوبرازلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىشكە تىرىشقان. نەتىجىدە ئاممىۋى سورۇنلاردا ئېيتىلىدىغان، مەددالىق ھىكايىلىرىگە خاس بولغان نۇتۇق سەنئىتى، بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى شەكىللەنگەن. مانا بۇلار يېزىق پەيدا بولمىغان دەۋرلەردىكى خەلق داستانلىرىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدىكى تۈپ شارائىت ئىدى. يۇقۇرقىدەك ئەۋزەل ئىمكانىيەتلەر ئاساسىدا دەسلەپكى خەلق داستانلىرى مەيدانغا كېلىپ، ئېغىزدىن-ئېغىزغا، دەۋردىن-

دەۋرگە ئۇلىنىپ كەلگەن. يېزىق پەيدا بولغان كېيىنكى چاغلاردا بولسا ئەينى دەۋرلەردە ئىجات قىلىنغان ۋە تولۇقلانغان داستانلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى خاتىرىگە ئېلىنغان، بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئىنتايىن ئاز قىسمى زامانىمىزغىچە (تولۇق بولمىغان ھالدا) يېتىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدىكى قىسسە، رومان، ئېپىك داستان، شېئىرىي رومانلارنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى شەكىللەندۈرگۈچى ئاساسلارنىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، قەدىمقى ئۇيغۇر داستانلىرى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ۋە تىل تەتقىقاتى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا بىز تۆۋەندە مىلادى 7 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى زامانلاردا ئورخون ـ سېلىنگا دەريالىرى ۋادىلىرىدا ياشىغان "ئون ئۇيغۇر"، "توققۇز ئوغۇز" قەبىلىلىرىنىڭ ۋە تېيانشان ئەتراپىدا ياشىغان "ئوغۇز" قەبىلىلىرىنىڭ تارىخىي، ئىجتىمائىي ھاياتىغا مۇناسىۋەتلىك پاكىتلار ئاساسىدا ئىجات قىلىنغان ئەڭ قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىن «ئوغۇزنامە»، «دەدە قورقۇت»، «ئالىپ ئەرتوڭا»، «ئەرگىنە قۇن» قاتارلىقلار ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. «ئوغۇزنامە»

1) ئېپوس «ئوغۇزنامە» ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

قەھرىمانلىق ھەققىدىكى مەشھۇر ئېپوس «ئوغۇزنامە» (ياكى «ئوغۇزخان ھەققىدە قىسسە») ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمىتلىك مەدەنىي

مىراسلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ يىرىك كلاسسىك يادىكارلىقلار قاتارىدا ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

«ئوغۇزنامە» جاھان مەدەنىيىتىنىڭ ئېسىل دۇردانىسى ھىساپلانغان يۇنانىنىڭ «ئىلئادا»، «ئودىسسا»سى، ئىرانىنىڭ «شاھنامە»سى، ھىندىستانىنىڭ «ماخابخارات»ا»سى ۋە «رامايانا»سى، زاكزۇ مىللىتىنىڭ «گېسارۇاڭ قىسسىسى»، ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ «جاڭغر» داستانى، قىرغىز مىللىتىنىڭ «ماناس» داستانى... قاتارلىق ئۆلمەس ئەسەرلەرگە ئوخشاش ئەسىرلەردىن بېرى خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى بايلىقى سۈپىتىدە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ مۇكەممەللىشىپ كەلگەن قەھرىمانلىق ھەققىدىكى مەشھۇر ئەسەردۇر. «ئوغۇزنامە» ئېپوسى ناھايىتى قەدىمقى دەۋرلەردىن بېرى خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىش بىلەن، ھەر بىر تارىخىي دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى، خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋۇجۇدىغا قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلىرىنى، ئېتنولوگىيىسىنى مۇكەممەل بەدىئىي شەكىلدە ئىخچام ئىپادىلەپ بەرگۈچى تارىخىي ھۆججەت سۈپىتىدە مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تېخىمۇ تولۇقلىنىپ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. ئۇ تارىخىي ئېپوس سۈپىتىدە ھەرقايسى دەۋرلەردە ياشىغان كۆپلىگەن تارىخشۇناس ئالىملارنىڭ ئىلمىي، تارىخىي ئەسەرلىرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە نىسبەتەن كۆپ تارقالغانلىرى 13 ـ ئەسىردىكى مەشھۇر تارىخچى رەشىددىننىڭ «جامىئۇت تەۋارىخ» كىتابى، 15 ـ ئەسىردىكى بەلخلىق مۇئەررىخ مىرخەندنىڭ «رەۋزەتۇسسەفا» ناملىق كىتابى، 16 ـ ئەسىردىكى مۇئەررىخ مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر كوراگاننىڭ «تەۋارىخى رەشىدى» ناملىق كىتابى،

17 ـ ئەسىردىكى ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ «تەۋارىخى شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتاۋى قاتارلىقلاردىكى نۇسخىلىرىدۇر، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ «تەۋارىخى شەجەرەئى تۈرك»تىكى نۇسخىسى بىرقەدەر ساپ دەپ قارالماقتا (گەرچە ئېپوسنىڭ بەزى قىسىملىرى ئاپتورنىڭ سۇبېكتىپ خاھىشى بويىچە ئۆزگەرتىۋېتىلگەن بولسىمۇ).

«ئوغۇزنامە»نىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمىي قول يازمىسى 13 ـ ئەسىردە تۇرپاندا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىدۇر. بۇ نۇسخا 21 باسما تاۋاق، 24 بەت، ھەر بىر بېتى توققۇز قۇردىن جەمئىي 378 قۇر بولۇپ، ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى "پۇقرالار كىتاپخانىسى"دا ساقلىنىۋاتىدۇ.

«ئوغۇزخان» ئېپوسى قەدىمىي دەۋرلەردىن بېرى ئەمگەكچان، باتۇر ئەجداتلىرىمىزنىڭ تارىخىنى، توتېمىزىم چۈشەنچىسىنى، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادىنى، مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات تارىخىنى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىگە بولغان چۈشەنچىسىنى، ئۆرپ ـ ئادەتى، ئەنئەنىسى، قەدىمىي تىل خۇسۇسىيىتى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈش، ئۇگىنىش، تەتقىق قىلىشتىكى بىر مۇھىم ھۆججەت سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋە ئىلمىي قىممىتىنى بۇگۈنكى كۈندە قەدەر ساقلاپ كەلمەكتە. مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تۈركى تىللار تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئالىملار، مەسىلەن، گېرمانىيە ئالىمى خۇس، نېمىس ئالىمى دېتىس، رۇس ئالىمى ئاكادېمىك رادلوۋ، فرانسۇز ئالىمى پىللىئوت، سوۋېت ئالىمى شېرباك قاتارلىقلار، ئىلمىزدىن پروفېسسور فېڭ جياشېڭ، گېڭ شىمىن قاتارلىقلار «ئوغۇزنامە» ئۈستىدە تەتقىقاتلار ئېلىپ باردى.

گېرمانىيە فېدېراتسىيە جۇمھۇرىيىتى ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، تۈركى تىللار تەتقىقاتچىسى ئا. ۋ. گابائىننىڭ «ئوغۇزنامە» ئېپوسى ھەققىدىكى "...ھازىر سۈرىتى بىلەن ساقلانغان «ئوغۇزخان» داستانى ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئۈچۈن بىر بەخت، بۇ ئەسەر ئاددىغىنا بىر ئوقۇپ قويۇش دائىرىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغىنى يوق، كىتاپتا شېئىرىي جۈملۈك ۋە ئوبرازغا دائىر سۆزلەر كىشىنى ئۆزىگە تارتىدۇ، بەزى سۆزلەر رېتىملىق ئاھاڭغا ئوخشاش قۇلاقنى يېقىملىق ئاڭلىنىدۇ"① دېگەن پىكرىنىڭ «ئوغۇزنامە»نىڭ ئىلمىي قىممىتىگە بېرىلگەن باھا.

دېمەك، قەدىمىي ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى يادىكارلىقلىرىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش نۇقتىسىدىن ئالغاندا، «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ قىممەتلىك قول يازمىسىنىڭ دەۋرىمىزگىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىگى ھەقىقەتەن ئەدەبىياتىمىز "تەتقىقاتى ئۈچۈن بىر بەخت"، بۇ ئەسەر قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل ئۈلگىسى سۈپىتىدە مەدەنىيەت تارىخىمىز خەزىنىسىدە سۆزۈك قاش تېشىدەك جۇلالىنىپ تۇرىدۇ.

2) «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ قىسقىچە ۋەقەلىگى

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاي قاغانىنىڭ كۆزى يورۇپ، بىر ئوغۇل تۇغىدۇ، بۇ ئوغۇلنىڭ چىرايى كۆك، ئاغزى چوغدەك قىزىل، كۆزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا بولۇپ، ھۆر ـ پەرىلەردىنمۇ گۈزەل ئىدى. بالا ئانىسىنىڭ كۆكسىدىن ئوغۇز سۈتىنى بىر قېتىملا

① ئا. ۋ. گابائىن: «قارا قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى» ناملىق ماقالە. («شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژورنىلى»دىن).

ئېمپ، ئىككىنچىلەپ ئەمەيدۇ. ئاش-تاماق، خام گۆش، شاراپ بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ. 40 كۈندە چوڭ بولۇپ بالاغەتكە يېتىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ قىياپىتى ئاجايىپ بولۇپ، ئايىغى ئۆكۈزنىڭ ئايىغىغا، بېلى بۆرىنىڭ بېلىگە، يەلكىسى يىلپىزنىڭ يەلكىسىگە، كۆكسى بولسا ئېيىقنىڭ كۆكسىگە ئوخشايتتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىرىق كۈندە بالاغەتكە يەتكەن ئەنە شۇ ئاجايىپ ئادەم ئوغۇزخان ئوۋىغا چىقىدۇ، يىلقىلارنى ۋە ئادەملەرنى يەپ كەتكەن، خەلق بېشىغا ئېغىر قايغۇ-ھەسرەتلەرنى كەلتۈرگەن بىر مۇڭگۈزلۈك ۋەھشى ھايۋان قىمىتىنى ئۆچۈرتىپ، ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ. مەلۇم كۈنى ئوغۇزخان خالى بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقاندا، ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك شولا چۈشىدۇ. ئۇ كۈندىنمۇ يورۇق، ئايدىنمۇ نۇرلۇق ئىدى. شولىنىڭ ئىچىدە بىر قىز بار بولۇپ، ئىنتايىن گۈزەل ئىدىكى، ھەتتا "ئۇ كۈلسە،كۆك ئاسمانمۇ قوشۇلۇپ بىللە كۈلەتتى، ئۇ يىغلىسا، كۆك ئاسمانمۇ قوشۇلۇپ بىللە يىغلايتتى". ئوغۇزخان بۇ گۈزەل قىزنى كۆرۈپ دەرھال ئەس-ھوشىنى يوقىتىپ قويىدۇ ۋە ئۇنى ئەمرىگە ئېلىپ تىلىگىگە يېتىدۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ بۇ قىزنىڭ كۆزى يورۇپ، ئۇچ ئوغۇل تۇغىدۇ. ئوغۇزخان تۇنجى ئوغلىغا كۈن، ئوتتۇرانچىسىغا ئاي، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئىسىم قويىدۇ.

يەنە بىر كۈنى ئوغۇزخان ئوۋىغا چىقىپ، بىر كۆلنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بىر تۈپ دەرەخنىڭ كاۋىگىدا ئولتۇرغان باشقا بىر گۈزەل قىزنى ئۇچرىتىدۇ، بۇ قىزمۇ ئىنتايىن چىرايلىق بولۇپ، "كۆزى ئاسماندىن كۆكرەك، چېچى خۇددى دەريا سۈيىدەك، چىشلىرى ئۇنچىدەك ئىدى". "بۇنى كۆرگەن ئوغۇزخاننىڭ يۈرىگىگە

ئوت تۇتىشىدۇ، ئۇ قىزنىمۇ ئېلىپ، ئۇچ ئوغۇل تاپىدۇ. ئوغۇللىرىنىڭ بىرىنچىسىگە كۆك، ئىككىنچىسىگە تاغ، ئۈچىنچىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويىدۇ. يۇرتقا كاتتا توي بېرىپ، خەلقتە يارلىق چىقىرىپ كېڭىشىپ، ئۆزىنى خان دەپ جاكالايدۇ. ئارقىدىن تەرەپ-تەرەپكە يارلىق ئەۋەتىپ، ئۆزىگە بويسۇنغانلارغا دوست بولىدىغانلىغىنى، قارشى چىققۇچىلارنى يوق قىلىدىغانلىغىنى ئېلان قىلىدۇ، ئوك تەرەپ-تىكى ئالتۇن خاقانىنىڭ سوغىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىدۇ، سول تەرەپتىكى ئورۇم خاقان ئوغۇزخاننىڭ يارلىغىغا ئېتىۋارسىز قارىغانلىغى ئۈچۈن، ئوغۇزخان ئۇنىڭغا غەزەپلىنىپ، لەشكەر تارتىپ ئۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ. قونالغۇدا ئوغۇزخانىنىڭ چېدىرىغا كۈندەك بىر نۇر چۈشىدۇ. نۇر ئىچىدىن كۆك تۇكلۈك، كۆك يايلىلىق بىر ئەركەك بۆرە پەيدا بولۇپ، ئۇزۇلۇگىدىن ئوغۇزخانغا يول باشلىغۇچى بولىدىغانلىغىنى ئېيتىدۇ. ئوغۇزخان بۇ بۆرىنىڭ يول باشلىشىدا ئېتىل دەرياسى بويىغا يېتىپ كېلىپ، ئورۇم خاقان بىلەن سوقۇشۇپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلىدۇ، مانا شۇ يوسۇندا ئوغۇزخان ئۆزىنىڭ بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىنى باشلىۋېتىدۇ. ئورۇسبەگىنىڭ ئوغلى ئەۋەتكەن سوغىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆزىگە دوست تۇتىدۇ، ئۆزىگە قارشى چىققان جۇرجەت خاقانىنى ئۆلتۈرۈپ، جۇرجەتنى ئىگەللەيدۇ. يىراق-يىراقلارغا سەپەر قىلىپ، ئارقىمۇ-ئارقا ئۇرۇشۇش ئارقىلىق ھىندۇ (ھىندىستان)، تىبەت، شام (سۇرىيە)، باراقا قاتارلىق جايلارنى قولغا كەلتۈرىدۇ. بۇ جەريانىدا ئوغۇزخان ياغاچ كېسىپ كېلىپ، كېمە ياساپ قوشۇنلارنىڭ ئېتىل دەريادىن ئۆتۈشتەك قىينىچىلىغىنى زېرەكلىك بىلەن ھەل قىلغان بېگىگە قىپچاق دەپ، يۈتۈپ كەتكەن چىپار ئېتىنى خەتەرگە پىسەنت

قىلماي مۇز تاغدىن تېپىپ كەلتۈرگەن باتۇرغا قارلۇق دەپ، قۇلۇپلاق-لىق ئالتۇن ئۆزىنى چۆمۈرلىك بىلەن ئاچقان بېگىگە قالاچ دەپ، غەنىمەتلەرنى يۆتكەش يولىدىكى قىينىچىلىقلارنى تۈنجى بولۇپ ھارۋا ياساش ئارقىلىق ھەل قىلغان بارماقلىق جۇسۈن بىلىگ دېگەن ئۇستىغا قانقالۇق دەپ نام بېرىدۇ...ئۇلارغا مەنسەپ بېرىدۇ.

تارىخىي ئېپوسنىڭ ئاخىرىدا ئوغۇزخان دانىشمەن ۋەزىرى ئۇلۇغ تۈركنىڭ مەسلىھەتىنى ماقۇل كۆرۈپ، 40 كىچە-كۈندۈز كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزىدۇ. زىياپەتتە ئۆزىنىڭ تارىخىنى بىر قۇر ئەسلەپ ئۆتكەندىن كېيىن، تەڭرى ئالدىدا بۇرچىنى ئۆتەپ بولغان-لىغىنى، كۆپ يوللارنى كېزىپ، دۈشمەنلەرنى زار يىغلىتىپ، دوستلارنى كۈلدۈرگەنلىگىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، ئاخىرىدا يۇرتىنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بېرىدۇ...

3) «ئوغۇزنامە» ئېپوسنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

قەھرىمانلىق ھەققىدىكى مەشھۇر ئېپوس «ئوغۇزنامە» مەزمۇن جەھەتتىن ئاساسەن مۇنداق ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ:

ئۇنىڭ بىرىنچى قىسمى ئەسەرنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ تاكى ئوغۇزنىڭ خاقان بولغىنىغا قەدەر بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنى ۋە دانىشمەن ۋەزىر ئۇلۇغ تۈركنىڭ چۈشىدىن تارتىپ تاكى ئەسەرنىڭ تۈگەنچىسىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى تەپسىلاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى قىسمىدا بولسا ئاساسلىغى ئوغۇزخاننىڭ ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان مۇشەققەتلىك ھەربىي يۈرۈشلىرى، غەلىبىلىك ئۇرۇش تارىخى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا، «ئوغۇزنامە» ئېپوسنىڭ بىرىنچى قىسمىدا

قەدىمقى زامانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ھەققىدىكى چوڭقۇر ئەپسانىۋى تۈس ئالغان دەسلەپكى چۈشەنچىلىرى، توتېمىزم ئېتىقادىنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدىكى ئاجايىپ قىزىقارلىق قاراشلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان، جۈملىدىن ئۇنىڭدا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان بىرمۇنچە قەبىلىلەرنىڭ نامى، ئېتنىك تەركىۋى، كېلىپ چىقىشى ھەققىدىمۇ باي ۋە قىزىقارلىق ماتېرىياللار بايان قىلىنغان.

بۇ قىسمىدىن ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەللىك دەۋرىگە خاس بولغان بەزى ئېلىپىنتلارنى (يەنى خەلق ئەپسانىلىرىگە خاس خۇسۇسىيەت-لەرنى، ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى، ئىنساننىڭ يارىلىشى، مىللەتنىڭ شەكىللىنىش تارىخى...قاتارلىقلارنىڭ فولكلورنىڭ دەسلەپكى شەكلى بولغان قەدىمقى مىغلاردا ئىنكاس قىلىنغان بەدىئىي ئىپادىسىنى) يەنە بىر قېتىم ئېنىق ھېس قىلغىلى بولىدۇ، شۇنداقلا ئۇيغۇرلار ئەجداتلىرىنىڭ ئۇۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ھاياتى باسقۇچى مەزگە-لىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھادىسىلىرىگە بولغان دەسلەپكى قاراشلىرى، تۇرمۇش، ئۆرپ-ئادىتى، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادىغا ئوخشاش بىر قاتار مەسىلەر ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى بىرقەدەر روشەنلەشتۇرۇۋالغىلى بولىدۇ. بۇ قىسمىدا بايان قىلىنغان ۋەقەلەردە يەنە «ئوغۇزنامە» ئېپوسى ۋۇجۇتقا كېلىش-تىن بۇرۇنقى خەلق داستانلىرىنىڭ مەزمۇن، شەكىل، خاراكتېر جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىگىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگۈچى پاكىتلارمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان، چۈنكى، «ئوغۇزنامە» ئېپوسىغا ئۇيغۇر خەلق ئەپسانە، رىۋايەتلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تەرەققىيات تارىخى مەزگىللىرىدىكى باي ۋە خىلمۇ-خىل ئالاھىدىلىكلىرى (ئەنئەنىۋى

ئۇسلۇبى، ئەنئەنەۋى شەكىللىرى) بىرقەدەر مەركەزلەشتۈرۈلگەن هالدا سۆزلىگەن. مەسىلەن:

بىرىنچى، «ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ بېشىدىلا ئوغۇزخاننىڭ تاشقى قىياپىتى مۇنداق سىزىپ بېرىلىدۇ:

ئاداغى ئۈد ئاداغمىدەگ، بەللەرى بۆرى بەللەرىدەگ، ياغرى كىش ياغرىدەگ، كۆگۈزۈ ئادۇغ كۆگۈزۈدەگ ئىردى. بەدەنىنىڭ قاماغى تۆگ تۆلۈكلۈگ ئىردى، يىلقىلار كۈتۈيە تۇرۇر ئىردى، ئاتلارغا منە تۇرۇر ئىردى، كىك ئاۋ ئاۋلايۇ تۇرۇر ئىردى...

(ئايىغى ئۆكۈزنىڭ ئايىغىدەك، يەلكىسى يىلپىزنىڭ يەلكىسىدەك، كۆكسى «بولسا» ئىپىقنىڭ كۆكسىدەك ئىدى. پۇتۇن بەدىنى تۈكلۈك ئىدى. ئاتلارغا منەتتى، هايۋانلارنى ئۆۋلايتتى...)

بۇ كۆرۈنۈشتىن بىز ئەڭ قەدىمقى خەلق ئەپسانىلىرىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرنى ئېنىق هېس قىلىشتىن باشقا، قەدىمقى ئەجداتلارنىڭ تۇرمۇشى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى هەققىدىمۇ بەزىبىر چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولالايمىز. چۈنكى، ئوغۇزخاننىڭ يىلقىلارنى بېقىشى، ئاتلارغا مىنىشى، ياۋايى هايۋانلارنى ئوۋلىشى قاتارلىق تەسۋىرلەر ئوغۇزخان ئېپوسى مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى دەۋرلەردە قەدىمىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بولغان ئوۋچىلىق پائالىيىتىنىڭ بىرقەدەر تەرەققى قىلغان چارۋىچىلىق پائالىيىتى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ، جۈملىدىن قەدىمىي ئەجداتلىرىمىزنىڭ شۇ دەۋرلەردە ئۆي هايۋانلىرىنى بېقىش، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنى ئالىلقاچان ئۆگىنىۋالغانلىغىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ. نەزەردىن تاشقىرى قالمىغايكى، ئوغۇزخانىنىڭ قىياپەت تەسۋىرىدە گەرچە قەدىمقى ئەپسانىلەرگە خاس بولغان ئاجايىپ-غارايىپ كۆرۈنۈشلەر بايان قىلىنغان بولسىمۇ،

ئۇنىڭدا يەنە قەدىمقى ئەجداتلار تۇرمۇش هادىسىلىرىنىڭ بەزىبىر خۇسۇسىيەتلىرىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان، يەنى ئوغۇزخان ئوبرازى قەدىمقى ئەجداتلارنىڭ ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق پائالىيىتى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن ئىجتىمائىي شارائىت ئۇستىگە قويۇپ يارىتىلغان.

«ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ بۇ قىسمىدا يەنە هەربىي يۇرۇش سەپەرىدىكى ئوغۇزخاننىڭ چېدىرىغا چۈشكەن "كۈندەك بىر نۇر" ئىچىدىن كۆك يۈگلۈق، كۆك ياسىلىق يوغان بىر ئەركەك بۆرىنىڭ پەيدا بولغانلىغى، بۆرىنىڭ ئوغۇزخانغا گەپ قىلىپ: "هەي ئوغۇز، سەن ئورۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ، مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭمەن" دىگەنلىگى ۋە بۆرىنىڭ سەپ ئالدىدا يول باشلاپ ماڭغانلىغى...قاتارلىقلار بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى توتېمىزىم ئېتىقادىنىڭ «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدىكى بەدىئىي ئۆزلەشتۈرۈلۈشىدۇر، چۈنكى ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۆز ئۇرۇغىنى، نەسلىنى، قان سېستىمىسىنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۇچار قۇش، دەرەخ ياكى هايۋانلارنى ئۆزلىرىنىڭ بەلگىسى قىلىپ تاللىۋالغان هەم ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى مۇقەددەس نەرسە هىساپلاپ چوقۇنغان ئىدى. شۇ قاتاردا ئۇيغۇرلارمۇ (جۈملىدىن باشقا تۈركى قەۋملەرمۇ) بۆرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى توتېم بەلگىسى دەپ تونۇپ، ئۇنىڭغا چوقۇنغان ئىدى. «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنە شۇ توتېمىزىم چۈشەنچىسى گەۋدىلىك ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

خەنزۇچە تارىخنامىلاردىمۇ تۈركى قەۋملەرنىڭ (جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ) توتېم ئېتىقادى توغرىسىدا نۇرغۇن خاتىرىلەر يېزىپ قالدۇرۇلغان. «جۇ سۇلالىسى تارىخى»نىڭ «تۈركلەر هەققىدە قىسسە»

بۆلۈمىدە "تۈركىلەرنىڭ بايرىغىغا ئالتۇنىدىن ھەل بېرىلگەن بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، بۇ ئەسلىنى ئۇنتۇماسلىقنىڭ نىشانىسى، ئۇلاردا قاراۋۇللارنىمۇ بۆرە دەپ ئاتايدۇ" دەپ يېزىلغان. بۇ تۈركى قەۋملەر (جۈملىدىن ئۇيغۇرلار) ئارىسىدا توتېمىزىم ئېتىقادىنىڭ خېلى دەۋرلەرگىچە داۋاملىشىپ كەلگەنلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئىككىنچى، «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ بۇ قىسمىدا ئوغۇزخاننىڭ بىر مۇڭگۈزلۈك ۋەھشى ھايۋان قىياتنى ئۆلتۈرگەنلىگى تەسۋىرلەنىدۇ. ئېپوسنىڭ ئۆزىدىنلا مەلۇمكى، قىياتنى "يىلقىلارنى، ئادەملەرنى يەپ كېتەتتى، ئىنتايىن ۋەھشى بىر ھايۋان ئىدى، ئۇ خەلق بېشىغا ئېغىر قايغۇ-ھەسرەت كەلتۈرگەن ئىدى". بۇ ۋەھشى ھايۋان ئاخىر ئوغۇزخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. دېمەك، بۇ يەردە بايان قىلىنغان بىر مۇڭگۈزلۈك ئەپسانىۋى ۋەھشى ھايۋان قىياتنى ئېپوس سىيۇژىتىغا ھەرگىز سەۋەپسىز كىرگۈزۈلگەن ئەمەس. ئوغۇزخان بىلەن قىياتنى ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىشىش ماھىيەتتە ئىنسانلار بىلەن ھەر خىل تەبىئەت ھادىسىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئېپوستىكى بەدىئىي يېغىنچاقلىنىشىدۇر. چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ ۋەھشى ھايۋانلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، تۈپ مەزمۇندىن ئالغاندا، ئۇلارنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرىگە بولغان قارشىلىغىنىڭ ئىپادىلىنىشى شەكلى، شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن ئوغۇزخاننىڭ قىياتنى ئۆلتۈرۈشى كىشىلەرنىڭ تەبىئى ئاپەت ۋە ھەر خىل ئىجتىمائىي ئاپەتلەر ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، تىنچ ۋە پاراۋان ياشاش تىلىگىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

ئۈچىنچى، «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ بۇ قىسمىدا ئۈيغۇرلارنىڭ

قەدىمقى ئۆرپ-ئادەتلىرى، مۇراسىملىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋەقەلەر ئالاھىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، خۇسۇسەن ئاخىرقى بۆلەكتە بايان قىلىنغان مۇراسىمدا ئوغۇزخاننىڭ 40 غۇلاچىتىن ئىككى دەرەخ تىكتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالتۇن توخۇ ۋە كۈمۈش توخۇنى قوندۇرۇشى، ئاستىغا ئاق قوي ۋە قارا قويىنى باغلىتىشى ئەينى دەۋردىكى شامان دىنى ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، چۈنكى، شامان دىنى دەرەخكە چوقۇنۇشنى ئاساس قىلىدۇ، ئاق بىلەن قارا بولسا شامانىزىم مەزمۇنىدا قارىمۇقارشى ئۇقۇم سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان. يەنە بىر نۇقتىدىن قارىغاندا، ئوغۇزخاننىڭ ئىككى خوتۇن ئېلىشىمۇ يەنىلا شامانىزىم ئېتىقادىدىن ئايرىلالمايدۇ. چۈنكى، شامان دىنىغا ئائىت رىۋايەتلەردىكى چۈشەنچىلەرگە ئاساسلانغاندا، ھەر بىر شامان ئىككى ئىلاھىي خوتۇنغا، ئورمان ئىلاھىنىڭ قىزى ۋە سۇ ئىلاھىنىڭ قىزىغا ئىگە بولغان بولىدۇ. «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا تەسۋىرلەنگەن ئىككى قىز (كۆك نۇردىن تۆرەلگەن قىز ۋە دەرەخ كاۋىگىدا ئولتۇرغان قىز) ماھىيەتتە ئورمان ئىلاھەسى ۋە سۇ ئىلاھەسى قىزلىرىنىڭ ئېپوستىكى ئۆزىگە خاس ئىپادىسىدۇر. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئېپوس ۋەقەلىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بېرىش بىلەن بىرگە جەمىيەتنىڭ ئىككى خىل تەبىقىسى (ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شەكلىنى ۋە زىددىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈش رولىنى ئويناغان. ئوغۇزخاننىڭ چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ئوغۇللىرىنىڭ ئۇچ ئالتۇن "يا"غا ھەقدار بولۇشى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنى بەلگىلىگەن بولسا، كىچىك خوتۇنىدىن بولغان ئوغۇللىرىنىڭ ئۇچ كۆمۈش "ئوق"قا ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ ھۆكۈم-

رائلىق قىلىنىشىنى بەلگىلىگەن. دەمەك، يۇقۇرقى ئۇچ نۇقتىدىن بىز قەدىمقى خەلق ئەپسانىلىرى ۋە رىۋايەتلىرىگە خاس بولغان مۇھىم ئېلېمېنتلارنى كۆرۈۋالالايمىز.

«ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ ئىككىنچى قىسمى ئاساسەن ئوغۇزخاننىڭ ئۆزۈن مۇساپىلىك ھەربىي يۈرۈشلىرىنى ھەم ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنى بايان قىلىدۇ. ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇمكى، ئېپوسنىڭ بۇ قىسمىدا تارىخىي ۋەقەلىكلەر مەلۇم دەرىجىدە بەدىئىيلەشتۈرۈلۈپ ئىنكاس قىلىنغان. بۇ سۆزنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە ئوغۇزخان ئوبرازىنىڭ يارىتىلىشىنى، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى قەۋملەرنىڭ ئېتنىك تەركىۋىنى ئىپادىلىگۈچى قەبىلە ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئېپوستىكى ئىپادىلىنىشىنى پاكىت قىلىپ كەلتۈرۈش مۇمكىن.

ئوغۇزخان ھەربىي يۈرۈش جەريانىدا ئۆزىگە قاراشلىق كۆپلىگەن قەبىلەرنىڭ مەدەتكارلىغا ۋە ياردىمىگە ئىگە بولىدۇ. بۇ قەبىلەرنىڭ نامى ۋە ئالاھىدىلىگى ئاساسەن شۇ قەبىلىگە ۋەكىللىك قىلىش سالاھىيىتىگە ئىگە بولغان قەبىلە بەگلىرىنىڭ مۇھىم تۆھپىسى ۋە پائالىيىتى بىلەن گىرەلەشتۈرۈلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئېپوس سيۇژېتىدىكى بىرەر تەسىرلىك ئېپىزوت ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، دەرەخ كېسىپ، سال ياساپ، ئوغۇزخاننىڭ دەريادىن بىخەتەر ئۆتۈشىنى كاپالەتلەندۈرگەن كىشىنىڭ ئىسمى "قىپچاق" دەپ ئاتىلىپ، بۇ ئارقىلىق قىپچاق قەبىلىسىنىڭ نامى ئىزاھلانغان بولسا، قۇلۇپلاقلىق ئالتۇن ئۆيىنى پەم-پاراسەت بىلەن ئاچقان كىشىگە بېرىلگەن "قال ئاچ" ئىسمى قالاچ قەبىلىسىنىڭ، بارماقلىق جۈسۈن بىلىگ ئۈستىغا بېرىلگەن "قانقالۇق" دىگەن ئىسىم ئارقىلىق قاڭلى قەبىلىسىنىڭ نامى چۈشەندۈرۈلىدۇ. قارلۇق قەبىلىسىنىڭ نامىمۇ ھەم

شۇنداق.

ئەمدى ئوغۇزخان ئوبرازى ھەققىدە توختىلىدىغان بولساق، ئېپوستا يارىتىلغان ئوغۇزخان نوقۇل ھالدىكى خىيالىي تەسەۋۋۇرنىڭ ياكى رېئالىزملىق خۇسۇسىيىتىنى يوقاتقان قۇرۇق خام خىيالنىڭ مەھسۇلى بولماستىن، بەلكى تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنى پروتوتىپ قىلىش ئاساسىدا يارىتىلغان بەدىئىي ئوبرازدۇر. شۇڭا ئۇنىڭدا رېئال ۋەقەلەرنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى، تۈركى قەبىلىلەردىن چىققان بەزى خاقانلارنىڭ مۇھىم بەلگىلىرى ئەكس ئەتكەن، جۈملىدىن ئۇنىڭ سىماسىغا ئۇنى بارلىققا كەلتۈرگۈچى ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئارزۇ-غايىسى، ئىشەنچ-ئۈمىدى سىڭدۈرۈلگەن، بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ئوغۇزخان ئوبرازىنى مەلۇم تارىخىي رېئاللىق ئاساسىدا بەدىئىي پىششىقلاش يولى ئارقىلىق سىزىپ چىقىلغان ئوبراز، دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ دۇردانىسى بولغان «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدىمۇ خەلق تارىخىغا ئائىت بەزى ئالاھىدىلىكلەر پوختا ئۇسۇلدا چۈشەندۈرۈلگەن. شۇڭا ئۇ ئەجداتلىرىمىزنىڭ تارىخىنى، ئېتنوگرافىيەسىنى ئۆگىنىشىمىزدە مەلۇم ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە.

4) «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىگى

«ئوغۇزنامە» ئۆزىنىڭ ئەڭ قەدىمىيلىگى، تارىخىي پاكىتلارغا موللىغى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئىخچام، ھەركەتچان، كۆركەم بەدىئىي شەكىلگە، ئوبرازلىق تىل قۇرۇلمىسىغا ئىگە ئىكەنلىگى بىلەنمۇ ئالاھىدە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدا ئوبرازلار كونكرېت ھەم جانلىق يارىتىلغان، خىلمۇ-خىل بەدىئىي ۋاستىلەر ئومۇملاشتۇ-

رۇپ قوللىنىلغان.

بىرىنچى، «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا قەدىمقى ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك ژانىرلىرىغا خاس ئامىللار روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ خىل ئامىللار ئەسەردە ئىپادە قىلىنغان رېئال تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن قەدىمىي ئەجداتلارنىڭ رومانتىك تەسەۋۋۇر-لىرىنى ئورگانىك هالدا بىر-بىرىگە زىچ بىرىكتۈرۈش رولىنى ئويناش-تىن تاشقىرى ئۇنى كۆركەم، گۈزەل، رەڭگا-رەڭ بەدىئىي ئالاهە-دىلىكىكە ئىگە قىلغان. بۇنىڭدىن «ئوغۇزنامە» ئېپوسى مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرىلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا زور تەرەققىياتلارنىڭ شەكىللىنىپ بولغانلىغىنى كۆرۈۋالغىلى، شۇنىڭدەك ئەينى دەۋر ئۇيغۇر فولكلورىدىكى ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئېلېمېنتلىرىنىڭ موللۇغىنى ئېنىق هېس قىلغىلى بولىدۇ. بۇ «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ زامانىدىن-زامانىغا ئاغزاكى تارقىلىش نەتىجىسىدە ناهايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي باسقۇچنى باشتىن كۆچۈرگەنلىگىنى هەم شۇ تارىخىي دەۋرلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى بەدىئىي يېغىنچاقلاش ئارقىلىق ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ بېيىغانلىغى، مۇكەممەللىككە ئىگە بولغان-لىغىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچى، «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنى بەدىئىي پورتىرىتىنى كۆركەم، رەڭدار، تەسىرلىك سىزىپ بېرىشىنىڭ ئېسىل ئۇلگىسىنى ياراتقان ئەسەر دېيىشكەمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭدا مۇۋاپىق بەدىئىي تەسەۋۋۇرلار، ئوبرازلىق ئوخشىتىش، سۈپەتلەش، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلەر ئومۇملاشتۇرۇپ قوللىنىلىپ، پېرسوناژلار-نىڭ سەلتەنەتلىك بەدىئىي ئوبرازى يارىتىلغان، مەسىلەن، ئېپوستا ئوغۇزخاننى ئۆز جامالىغا مەھلىيا ئەيلىگەن ساھىپجامال قىزنىڭ

پورترىت تەسۋىرى مانا مۇنداق بېرىلىدۇ:

...كەنە كۆنىلەردە بىر كۈن ئوغۇز قاغان بىر يەردە تەڭرىنى يالبارغۇدا ئېردى. قاراڭغۇلۇق كەلدى. كۆكتۈن بىر كۆك يارۇق تۇشتى. كۈندىن ئايان، ئايدىن قۇغۇلغۇلۇغراق ئېردى. ئوغۇز قاغان يۇرۇدى. كۆردىكىم، ئۇشبۇ يارۇقنىڭ ئاراسىندا بىر قىز بار ئېردى. يالغۇز ئولتۇرۇر ئېردى. ياقشى كۆرۈكلۈگ بىر قىز ئېردى. ئانۇڭ باشىندا ئاتاشلۇغ يارۇقلۇغ بىر مەڭگى بار ئېردى. ئالتۇن قازۇقتەگ ئېردى. ئو شول قىز ئانداق كۆرۈكلۈگ ئېردىكىم، كۈلسە كۆك تەڭرى كۈلە تۇرۇر، يىغلاسا كۆك تەڭرى يىغلا تۇرۇر...

(... كۈنلەردىن بىر كۈن ئوغۇزخان بىر جايدا تەڭرىگە سېغىنىۋاتاتتى. ‹ئەتراپ› قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشتى. ‹بۇ نۇر› كۈندىن يورۇق، ئايدىن نۇرلۇق ئىدى. ئوغۇزخان ‹ئۇنىڭ قېشىغا› بېرىپ، بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىز بارلىغىنى كۆردى. ‹ئۇ قىز› يالغۇز ئولتۇراتتى، ئۇ ئىنتايىن چىرايلىق بىر قىز ئىدى، ئۇنىڭ بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ، قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشايتتى، ئۇ قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، كۈلسە كۆك ئاسمان قوشۇلۇپ كۈلەتتى، يىغلىسا كۆك ئاسمان بىللە يىغلايتتى...)

كۆل ئوتتۇرىسىدىكى دەرەخ كاۋىگىدا ئولتۇرغان گۈزەل قىزنىڭ قىياپەت كۆرۈنۈشى بولسا:

...كەنە بىر كۈن ئوغۇز قاغان ئاۋغا كەتتى، بىر كۆل ئاراسىندا ئالىندان بىر يىغاچ كۆردى. بۇ يىغاچنۇڭ قابۇ چاغىدا بىر قىز بار ئېردى. ئانۇڭ كۆزى كۆكتۈن كۆكرەك ئېردى. ئانۇڭ ساچى مۇرەن ئوسۇغى دەگ، ئانۇڭ تىشى ئۇنجۇدەگ ئېردى. ئانداغ كۆركلۈگ ئېردىكىم، يەرنىڭ ئەلكۈنى ئانى كۆرسە ئاي-هاي، ئاھ-ئاھ، ئۆلەر

بىز دەپ سۇتتەن قومۇز بولا تورورلار.

(... يەنە بىر كۈنى ئوغۇزخان ئوۋغا چىقتى. ئۇ ئالدىدىكى بىر كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر دەرەخ كۆردى. شۇ دەرەخنىڭ كاۋىگىدا بىر قىز يالغۇز ئولتۇراتتى. بەكمۇ چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىنمۇ كۆكرەك، چېچى خۇددى دەريا سۇيىدەك، چىشلىرى ئونچىدەك ئىدى. ئۇ شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، كىشىلەر ئۇنى كۆرسە "ئاي-هاي، ئاھ-ئۇھ، ئۆلدىغان بولدۇق" دېيىشەتتى. «ئۇنى كۆرگەن، سۇتمۇ قىمىزغا ئايلىناتتى...)

دىگەن ئوبرازلىق جۈملىلەر ئارقىلىق سۈرەتلەپ بېرىلىدۇ.

ئۇچىنچى، «ئوغۇزنامە» گەرچە نەسرى شەكلىدە يېزىلغان تارىخىي ئېپوس بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ قەدىمقى ئەنئەنىۋى شەكىللىرىنى ئىپادىلەپ بەرگۈچى شېئىرلارمۇ بېرىلگەن. مەسىلەن، ئوغۇزخاننىڭ ئۆزىنى خان دەپ جاكالىغانلىغى:

مەن سەنلەرگە بولدۇم قاغان
ئالالىك يا تاقى قالقان.
تامغا بىزگە بولسۇن بويان،
كۆك بۆرى بولسۇنغىل ئۇران؛
تېمور جىدالار بول ئورمان؛
ئاۋ يەردە يۇرۇسۇن قۇلان.
تاقى تالۇي، تاقى مۇرەن،
كۈن تۇغ بولغىل، كۆك قۇرتقان.
(مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئالغىن قولغا يا ۋە قالقان.

بىزگە تامغا بولسۇن بويان①
هەم كۆك بۆرە بولغاي ئۇران②!
تۆمۇر نەيزە بولسۇن ئورمان،
ئوۋ يېردە يۇرسۇن راۋان؛
دەريا-دېڭىز ئاقسۇن راۋان،
كۈن تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان.)

دىگەن شېئىر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولسا، ئوغۇزخاننىڭ تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ئۆز ئېلىنى ئوغۇللىرىغا ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەن ۋاقتىدىكى سۆزى:

ئاي (ئوغ) ۋللار كۆب مەن ئاشتۇم،
ئۇرۇشغۇلار كۆب مەن كۆردۇم.
جىدا بىلەن كۆب ئوق ئاتتۇم،
ئايغىر ب(ە)رلە كۆب يۈرۈدۇم.
دۇشمانلارنى ي(ە)غلا غۇردۇم،
دوستلارۇمنى مەن كۈلدۈردۇم.
كۆك تەڭرىگە مەن ئۆتەدۇم،
سىزلەرگە بەرەمەن يۇرتۇم...
(ئەي ئوغۇللار كۆپ يەپ-ئىچتىم،
نۇرغۇن جەك ۋە ئۇرۇش كۆردۇم.
كۆپلەپ نەيزە، ئوقلار ئاتتىم،
ئايغىر بىلەن كۆپ يول يۈردۇم.

---

① بويان — بەخت - سائادەت.

② ئۇران — هەربىي بەلگە، پارول.

دۈشمەنلەرنى زار يىغلاتتىم.
دوستلىرىمنى مەن كۈلدۈردۈم،
تەڭرى بۇرچىنى مەن ئۆتىدىم،
سىزلەرگە بەرەمي مەن يۇرتۇم...)

دىگەن شېئىر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ شېئىرلارنىڭ ھەر ئىككىسى بارماق ۋەزنىدە يېزىلغان. ھەر بىر مىسراسى ئىككى تۇراقتىن، سەككىز بوغۇمدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، كۆچلۈك ئاھاڭدارلىققا، توق قاپىيىگە، ئۇبرازلىق ئىبارىلەرگە، قىسقىسى، يۈكسەك بەدىئىي سەۋىيىگە ئىگە. بۇ ئىككى شېئىردا ئوغۇزخاننىڭ پائالىيىتىدىكى تەنتەنىلىك كۆرۈنۈشلەر تەسىرلىك، ھېسسىياتلىق ئىپادىلەنگەن، شۇڭا ئۇ كىشىنىڭ ئېسىدىن ئاسانلىقچە كۆتىرىلمەيدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا ئوغۇزخاننىڭ ئۆز ئوغۇللىرىنى ئوۋغا ئاتلاندۇرۇش ئالدىدا ئېيتقان سۆزى:

كۈن، ئاي، يۈلتۈز تاڭ سارىغا سەنلەر بارۇڭ،
كۆك، تاغ، تەڭىز تۈن سارىغا سەنلەر بارۇڭ.
(كۈن، ئاي، يۈلتۈز تاڭ تەرەپكە سىزلەر بېرىڭ،
كۆك، تاغ، دېڭىز، تۈن تەرەپكە سىزلەر بېرىڭ.)

دىگەن ئىككى مىسرادىن (ھەر بىر مىسراسى ئۈچ تۇراق، 12 بوغۇمدىن) تەركىپ تاپقان شېئىر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولسا، ئۇلۇغ تۇركنىڭ چۈش كۆرگەندىن كېيىن ئوغۇزخانغا ئېيتقان سۆزى:

ئاي قاغانۇم، سەنگە ياشىغۇ بولسۇن ئۇزۇن ئۆمۈل.
ئاي قاغانۇم سەنگە تۇرۇلۇك بولسۇن تۇزۇن ئۆمۈل.

(بەنگە كۆك) تەڭرى بەردى تۇشۇمدە، كەلدۇرسۇن،
تالاي تۇرۇر يەرنى ئورۇغۇڭغا بەردۇرسۇن.
(ئەي خاقانىم بولسۇن سېنىڭ ئۆمرۈڭ ئۇزۇن،
ئەي خاقانىم، ھاكىملىق ساڭا مەنسۇپ بولسۇن،
چۈشۈمدە ماڭا كۆرسەتكەننى تەڭرى بەرسۇن،
يەرلىرىڭنى ئەۋلادىڭغا نېسىپ قىلسۇن.)

دىگەن ئۆت مىسرا ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

بۇ شېئىرلارنىڭ مەزمۇنى، تىلى، شەكلى قاتارلىقلار ئوغۇزخان، ئۇلۇغ تۇركلەرنىڭ ياش قۇرامىغا ۋە خۇسۇسىيىتىگە تەبىئي ھالدا ماس كەلگەن.

«ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا يەنە كۆپلىگەن جۈملىلەر بارىكى، ئۇلار گەرچە نەسرى شەكلىدە يېزىلغانىدەك تۇرسىمۇ، ئەمما دىققەت بىلەن كۈزەتكەندە، ئۇلارنىڭ كۆچلۈك شېئىرىي پۇراقىغا ئىگە ئىكەنلىگىنى، قاپىيىداش پېئىللاردىن تۈزۈلگەنلىگىنى بايقىۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ خىل خۇسۇسىيەت «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنى ئاھاڭدارلىققا، مۇزىكىچانلىققا ئىگە قىلىپ، ئۇنىڭ بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچىنى ئاشۇرغان.

2. «دەدە قورقۇت» داستانى

قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن «دەدە قورقۇت (قورقۇت ئاتا)» داستانى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ، جۈملىدىن تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى مۇھىم يادىكارلىقلارنىڭ بىرى بولۇپ سانىلىدۇ. ئۇ مەشھۇر قەھرىمانلىق ئېپوسى «ئوغۇزنامە»گە ئوخشاشلا

كېينكى دەۋر خەلق داستانلرىنىڭ مەيدانغا چىقىشغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. ھەتتا «ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن بەزىبىر نۇسخىلىرىدا «دەدە قورقۇت»نىڭ نامى خاتىرىلەپ قالدۇرۇلغانلىغى مەلۇم. بۇ ھال كىشىدە «دەدە قورقۇت» داستانى «ئوغۇزنامە» داستانىدىن ئىلگىرىرەك مەيدانغا كەلگەنمۇ نىمە؟ دېگەن سوئالنى پەيدا قىلىشىمۇ مۇمكىن. نىمىلىكى بولمىسۇن، «دەدە قورقۇت»نىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن تولۇقسىز نۇسخىلىرىغا قارىغاندا، بۇ داستانىنىڭ ناھايىتى قەدىمقى زامانلاردا ئىجات قىلىنغانلىغى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

«دەدە قورقۇت» داستاندا تەسۋىرلەنگەن ئاساسىي پېرسوناژ قورقۇت ئاتا (يەنى دەدە قورقۇت) خەلق رىۋايەتلىرىدە يېتىلگەن شائىر، قابىل تۇرۇپ، مەشھۇر ئاستىرونوم ھەم شامان دىنى پىرى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ ھەم ئۇنىڭ 295 ياش (تەخمىنەن ئۇچ ئەسىر) ئۆمۈر كۆرگەنلىگى بايان قىلىنىدۇ.

«دەدە قورقۇت» داستانى ۋەقەلىگى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى قەبىلىلەر ئارىسىدا قەدىمقى زامانلاردا پەيدا بولغان بولۇپ، ئېغىزدىن-ئېغىزغا، دەۋردىن-دەۋرگە كۆچۈش جەريانىدا تولۇقلانغان، بېيىغان. 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 16-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يازما خاتىرىگە ئېلىنغان[1] بولۇپ، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھازىرقى زامان تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، روسىيە، تۈركىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەزەربەيجان جۇمھۇرىيىتىدە بىرنەچچە

① شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن ئوچېركلار»، 210-بەت.

قېتىم نەشىر قىلىنغان. «دەدە قورقۇت» داستانى ئوتتۇرا ئاسىيادىن تاكى شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى جايلارغا كەڭ تارقالغان.

1945-يىلى تىستامبۇلدا نەشىر قىلىنغان «تۈرك تىلى گرامماتىكىسى» ناملىق كىتابتا، «دەدە قورقۇت» داستانلىرىدا قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئائىت سۆزلۈكلەر كۆپلەپ ئۇچرايدۇ، بۇ داستانلار قەدىمقى دەۋرلەردە قوبۇس① مۇزىكىسىغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىلغان، دەپ مەلۇمات بېرىلگەن.

بۇ پاكىتلار ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ قەدىمقى دەۋر داستانچىلىغىنىڭ ئۇزاق تارىخقا، مول بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرىگە ئىگە ئىكەنلىگىنى مەلۇم تەرەپلەردىن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

3. ئافراسىياپ

ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق كىتابىدا ئافراسىياپ نامىلىق بىر تارىخىي شەخسنىڭ نامى كۆپلەپ تىلغا ئېلىنىدۇ ۋە قاراخانىلار خانلىغىنىڭ بارلىق خاقانلىرى ئۆنى ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئەجداتى دەپ ھىساپلايدىغانلىغى بايان قىلىنىدۇ. بىز دىۋاندىن بەزىدە بۇ مەشھۇر تارىخىي شەخسنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلانغان مەرسىيىنامىلەرنى كۆرسەك، بەزىدە ئۇنىڭ بىنا قىلدۇرغان شەھەرلىرى ھەققىدىكى قىزىقارلىق مەلۇماتلار

① قوبۇس — بېشى راۋاپىقا، سېپى ھازىرقى قىرغىزلارنىڭ قومۇزىغا ئوخشايدىغان ئۇچ ياكى تۆت تارلىق چەكمە مۇزىكا.

لارنى ئاڭلايمىز. خەلقارادىكى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كۆپ ساندىكى ئالىملار «تۈركى تىللار دىۋانى»غا تىلىلارنى ئىزاھلاش ئېھتىياجى بىلەن تاللاپ كىرگۈزۈلگەن بۇ مەرسىيىنامىلەرنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى جەھەتلەردىكى ئورگانىك بىرلىقلىقا ئاساسەن ئۇلارنى مەشھۇر تارىخىي شەخس ئالىپ ئەرتۇڭا شەنىگە بېغىشلانغان داستانىنىڭ ئۈزۈندىلىرى، دەپ پەرەز قىلماقتا.

ئۇنىڭدىن باشقا قەدىمقى ئىرانىدا زارۇ ئاستىرا ناملىق كىشى تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان زەردۇشت (ئوتپەرەسلىك) دىنىنىڭ مۇخلىسلىرى يازغان «ئاۋېستا» ناملىق كىتابتىمۇ ئافراسىياپقا ئائىت بىرقەدەر تەپسىلى مەلۇمات بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئافراسىياپ تۇران① پادىشاسى دەپ ئاتالغان. ئۇلۇغ ئىران شائىرى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ ئۆزىنىڭ غەزنەۋىلەر سۇلتانى سەبۈك تېكىنىنىڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇت غەزنىۋى (مىلادى 997 ـ يىلىدىن 1030 ـ يىلغىچە سۇلتان بولغان) نىڭ تاپشۇرۇغى بويىچە يازغان «شاھنامە» داستانىدا تۇران پادىشاسى ئافراسىياپنىڭ ئىران پادىشاسى زال، رۇستەم② ئاتا ـ بالا بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدە ناھايىتى كۆپ توختالغان ھەم ئافراسىياپنى تۇران مەملىكىتىنىڭ خاقانى، دەپ

① بەزى مۇئەررىخلەر "تۇران" سۆزىنى "تۆلەس" قەبىلىلىرى ياشىغان رايونلارغا قارىتىلغان دەپ قارايدۇ. ئەھمەت زەكى ۋەلىدى: «تۈرك ـ تاتار تارىخى»، 54 ـ 61 ـ بەتلەر.

② زال ۋە رۇستەم ـ بەزى تارىخىي كىتابلاردا ئىرانىنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 6 ـ 10 ـ ئەسىرلەر ئارىلىغىدىكى رېۋايەت دەۋرىدە پەيدا بولغان كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشالىرى دەپ يېزىلغان.

ئاتىغان.

بەزى تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، قەدىمقى تۆلەسلەرنىڭ① (鉄勒) ساق ياكى ئىسكىت② نامى بىلەن ئاتىلىدىغان ئەجداتلىرى ئالىپ ئەرتۇڭا يېتەكچىلىگىدە بىر قاغانلىق قۇرغان ئىكەن، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ قاغانلىق مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇنقى مەزگىلدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 2 ـ ئەسىرىگىچە ھۆكۈم سۈرگەن. ئافراسىياپ ھەققىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن يېزىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» دىمۇ مەلۇماتلار بار.

دىمەك، يۇقۇرقى قەدىمىي كىتابلاردا ۋە تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنغان ئافراسىياپ تۇران پادىشاسى ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ ئۆزى بولۇپ، "ئافراسىياپ دېگەن نام بۇ مەشھۇر تارىخىي شەخسنىڭ ئىرانلاشقان ئىسمى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ "شاھنامە» سىدە تىلغا ئېلىنغان تۇران شاھى ئافراسىياپنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار ۋە تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەدەبىياتىدا ساقلانغان ئالىپ ئەرتۇڭاغا دائىر قوشاقلار، رېۋايەتلەر بۇ ئىككى ئىسىمنىڭ ئوخشاشلا بىر كىشىنى كۆرسىتىدىغانلىغىنى ئىسپاتلىماقتا.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»دا قالدۇرغان مەلۇ-

① تۆلەس ـ مىلادى 4 ـ 5 ـ ئەسىرلەردە شەرقتە ھىنگان تاغلىرى، غەربتە خەزەر (كاسپى) دېڭىزىغىچە سوزۇلغان تۈركى قەبىلىلىرىنىڭ زور قەبىلە ئىتتىپاقى («سۇي سۇلالىسى تارىخى تۆلەسلەر»).

② ساق ياكى ئىسكىت (賽) قەبىلىلىرى مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 ـ 3 ـ ئەسىرلەردە تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، ھازىرقى گېرمانىيە، ئاۋسترىيە، ۋېنگىرىيە، چېخىيە، پولشا، رۇسىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ جەنۇبىغىچە كېڭەيگەن («تارىخنامە. ھونلار تەزكىرىسى»).

ماتىغا قارىغاندا، ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا) ھاۋاسى ناھايىتى ياخشى بولغان ئوردۇكەنت (قەشقەر)نى ئۆزىنىڭ دائىمىي تۇرۇشلۇق شەھىرى قىلغان ئىكەن.

مەھمۇت قەشقەرى دىۋاندا يەنە "بارچۇق. ئافراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر، ئۇ يەردە بۇختۇ نەسارنىڭ ئوغلى بەيزەن قامالغان"① دىگەن مەلۇماتنى بېرىپ قالدۇرغان. بۇ مەلۇماتمۇ يۇقۇرقى پىكىرنىڭ توغرىلىغىنى مەلۇم نۇقتىدىن ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى، بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇختۇ نەسسار ئىسمىلىك كىشىنىڭ ئوغلى بەيزەن ئافراسىياپنىڭ قىزى بىلەن مەخپىي مۇناسىۋەت ئورناتقانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ بارچۇق (ھازىرقى مارالۇبشىنىڭ ئەسلى نامى. خەنزۇ تىلىدا بۇ ئىسمىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى تا ھازىرغىچە "巴楚" شەكلىدە ساقلىنىپ قالغان)قا قاماپ قويۇلغان ئىكەن.

ئافراسىياپ ھايات ياشىغان ئەنە شۇ مەزگىلىدە پارسلارنىڭ كۈچلۈك ئىمپېرىيىسى ــ كىيانىيان سۇلالىسى ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىدى. مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن كىيانىيان سۇلالىسى شاھى كەيخۇسرو پۈتۈن ئىران قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ، كىيانىيان سۇلالىسىنى② قۇدرەتلىك ھالغا كەلتۈرگەن.

ئافراسىياپ ئەنە شۇ پارس كىيانىيان سۇلالىسى كەيخۇسرو بىلەن قىلغان بىر قېتىملىق جەڭدە مۇكۇپ ياتقان كەيخۇسرو جەڭچىلىرىنىڭ ئاتقان ئوقىدا ھالاك بولغان ئىكەن.

① «تۈركى تىللار دىۋانى» 1 ـ توم، 608 ـ بەت.

② كىيانىيان سۇلالىسى مىلادىدىن بۇرۇنقى 700 ـ يىللىرىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 330 ـ يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن پارس ئىمپېرىيىسى.

قەدىمقى ئەجداتلار ئۆزلىرىنىڭ قەيسەر خاقانى ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈمگە ۋە ئۇنىڭ قەھرىمانلىق پائالىيەتلىرىگە بېغىشلاپ "ئالىپ ئەرتۇڭا قىسسىسى» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان داستانلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ داستانلار يىللارنىڭ ئۆتۈشى، دەۋرلەرنىڭ ئالمىشىشى بىلەن تېخىمۇ بېيىغان ۋە بەدىئىي جەھەتتىن مۇكەممەللەشكەن. تۈران شاھى ئافراسىياپ تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا جەڭگىۋار، مەرت ئوبراز سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، ھەتتا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىمۇ زېرەك سەركەردە، قابىل شاھ سۈپىتىدە بايان قىلىنغان.

بۇيۇك ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ئۆز ئەسىرى «تۈركى تىللار دىۋانى»غا ئەنە شۇ ئافراسىياپ ھەقىقىدىكى خەلق داستانىدىن بەزى نەمۇنىلەرنى كىرگۈزگەن. ئەپسۇسكى، بۇ داستانىنىڭ تولۇق تېكىستى (دىۋاندىكى ئۈزۈندىلەرنى كۆزدە تۇتمىغاندا) دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

بەشىنچى باپ
ماقال-تەمسىللەر، چۆچەك، مەسەل، لەتىپلەر توغرىسىدا

1. ماقال-تەمسىللەر

خۇددى قەدىمقى قوشاق، ئەپسانە، رىۋايەتلەرگە ئوخشاشلا، ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىمۇ ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ بالدۇر شەكىللەنگەن بىر تۈر بولۇپ سانىلىدۇ.

ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۆسۈشى ھەم تەرەققى قىلىشىنى يېڭى مەزمۇن ۋە شەكىل بىلەن بېيىتقان. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى خەلقىمىزنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش مۇھىتىغا بىۋاسته باغلانغانلىغى، تۇرمۇشقا ئىزچىل تەتبىق قىلىنغانلىغى ۋە ئۆزى ۋۇجۇتقا كەلگەن ئىجتىمائىي دەۋرنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتىنى ئىچىگە، تەسىرلىك ئەكس ئەتتۈرگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلى تارىخى، ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتى تارىخى، ئۇيغۇر پەلسەپىسى، مەدەنىيىتى... قاتارلىقلارنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە ئىلمىي ئاساستا يەكۈنلەشتە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم بىر تەركىپتۇر. ئۇ قەدىمقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرىگە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھەم ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە، ئىلىم-مەرىپەتكە، دوستلۇق، ۋەتەنپەرۋەرلىك،

ئىجتىمائىي ئەخلاق، پەلسەپىۋى قاراش، جەمىيەت تۈزۈمى ...قاتارلىقلارغا بولغان ئىدىيىۋى تونۇشلىرىنى، تەجرىبە، ئەقلىي خۇلاسىلىرىنى تۈگۈلىگەن مۇشتەك ئىخچام ھەم ۋەزىنلىك سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىگەن، ئۇيغۇر ماقال-تەمسىللىرى تىرەن تەپەككۇر ھەم چوڭقۇر مەنىگە ئىگە سۆز سەنئىتى بولۇپ، خەلقىمىز بۇ توغرۇلۇق:

ئەرنىڭ كۆركى ساقال،
سۆزنىڭ كۆركى ماقال.

دىگەن ماقالنى ئىجات قىلىپ، ماقال-تەمسىللەرنىڭ "ھەممە سۆزدىن ئۇستۇن تۇرغۇچى، سۆزگە جان ۋە گۈزەللىك بېغىشلىغۇچى" ئىكەنلىگىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا سۆز تاللاش، بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇننى چوڭقۇرلىتىش، ئوبرازلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش، بېيىتىش جەھەتلەردە ئۇلۇغ ھەم ئۆرنەكلىك رولىنى ئويناغان.

2. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى، مەسەللىرى ۋە لەتىپلىرى

ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ژانىرلىرى بولغان قەدىمقى قوشاق، ئەپسانە، رىۋايەت قاتارلىقلاردىن مەلۇم دەرىجىدە كېيىن چۆچەك، مەسەل، لەتىپە قاتارلىق نەسرى تۈرلەرمۇ مەيدانغا كەلدى.

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى ھەرقايسى دەۋرلەرگە مەنسۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھەققىدىكى قىزىقارلىق تەسەۋۋۇرلىرىنى، كىشىلىك تۇرمۇشتىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئومۇمىي كۆرۈ-

نۇشلىرىنى، قىسقىسى، خەلقىمىزنىڭ ھايات ۋە مەئىشەت توغرىسىدىكى تۇپكى كۆز قاراشلىرىنى فانتازىيىلىك ئۇسۇل بىلەن كۆلكىلىك، يۇمۇرىستىك ئاساستا ئەكس ئەتتۈرگەن مۇھىم ژانىرلارنىڭ بىرسىدۇر.

گەرچە چۆچەكلەر فانتازىيىلىك تەسەۋۋۇرلار ئاساسىدا ئىپادىلىنىدىغان بولسىمۇ، لېكىن تۈپ ماھىيىتىدىن ئالغاندا، ئۇ ھامان رېئال ھايات تۇرمۇشنى ئالغان بولىدۇ، يەنى ئىجتىمائىي تۇرمۇش رېئاللىقىلىرىنى خىيالىي تەسەۋۋۇرلار بىلەن ئىپادە قىلىپ، خەلقنىڭ ھەر خىل ياۋۇز كۈچلەر، تەبىئى ئاپەتلەر، ئەخلاقسىزلىقلار ئۈستىدىن غالىپ كېلىش ئىرادىسىنى سۈرەتلەپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى بولسا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تۈرلىرى ئىچىدىكى سىمۋوللۇق مەنە، مەزمۇنلۇق ئەقلىي خۇلاسە ۋە ئوبرازلىق ئوخشىتىش ئامىللىرىغا باي بولغان ئىخچام شەكىللەرنىڭ بىرسىدۇر. ئۇنىڭدا ئاساسلىغى جانلاندۇرۇش (قىلىقلاندۇرۇش) ۋاسىتىسى بىلەن دەل-دەرەخ، ئۇچار قاناتلار، ھايۋاناتلار ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن گەۋدىلەندۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ تىلىدىن جەمىيەتنى ئوراپ تۇرغان سەلبى ھادىسىلەر، ئەخلاقسىزلىق، ئاچكۆزلۈك، بېخىللىق، ئىنتىپاقسىزلىق، ۋەھشىلىك، ئالدامچىلىق ... قاتارلىق ناچار ئىللەتلەر كىنايىلەش يولى بىلەن پاش قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي يىلتىزلىرى ئېچىپ تاشلىنىدۇ، قىسقىسى، ئۇنىڭدا كىشىلىك ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەجازىلاشتۇرۇش يولى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. خەلق مەسەللىرىدە ــ مەيلى قانداق ئوبراز يارىتىلغان بولسۇن ــ ئىجتىمائىي ئادەملەر مۇناسىۋىتى مەركەز قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەسىرى تۈرلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئىخچام، جەلب قىلىش كۈچى يۇقۇرى بولغان ژانىرنىڭ يەنە بىرسى لەتىپىدۇر.

لەتىپە دىگەن سۆز ئەرەبچە سۆز بولۇپ، لۇغەت مەنىسى چىرايلىق، كۆركەم، يېقىملىق دىگەن بولىدۇ. بۇ سۆز كېيىنكى ۋاقىتلاردا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەسىرى تۈرىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن كۈلكىلىك، ھەجۋى خاراكتېرلىك چاقچاق ھېكايىلەرنىڭ نامىنى ئىپادىلەيدىغان بىر ئاتالغۇغا ئايلىنىپ كەتكەن. ئەسلىيەتتىمۇ "لەتىپە" دىگەن سۆز ئوتتۇرىغا قويۇلغاندا بىزنىڭ خەلقىمىز، كىشىگە ھۇزۇر ۋە تەربىيە بەخش ئېتىدىغان، قۇرۇلمىسى چاقچاق، بەدىئىيلىكى يۇقۇرى بولغان كۈلكىلىك، يۇمۇرىستىك ئىخچام ھېكايىلەرنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ.

لەتىپە ژانىرى ئېنگلىز، فرانسۇز، رۇس ۋە نېمىس تىللىرىدا ئانىگدوت (Anigdot) دىگەن ئۇمۇمىي نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرىدە ئەكسىيەتچى ئەزگۈچىلەر، ئاچكۆز مۇلۇكپەرەسلەر، سۇتخورلار، جازانىخورلار، مەككار ئالدامچىلارنىڭ چىرىك ماھىيىتى ئاچچىق مەسخىرە خاراكتېرلىك كۈلكە بىلەن تىتىپ تاشلانسا، خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ناچار ھادىسىلەر، بىلىمسىزلىك، نادانلىق، شەخسىيەتچىلىك قاتارلىق ئىللەتلەر يۇمۇرىستىك تەبەسسۇم بىلەن تەنقىت قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ زىيىنى ۋە كىشىلەرگە كەلتۈرىدىغان يامان ئاقىۋىتى ئېنىق چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەزىنىسىدىكى نەسىرى تۈرگە مەنسۇپ بولغان چۆچەك، مەسەل، لەتىپىلەرنىڭ تارىخى خېلىلا ئۇزاق بولۇپ، چۆچەكلەر ئەپسانە، رىۋايەتلەردىن كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەن. مەسەل، لەتىپىلەر ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەخلاقسىزلىقلار، ئىللەتلەرنى ئاشكارىلاپ، ئۇلارنى تەنقىت قىلىش ئارقىلىق ئىجابىي ئەخلاقىي تەربىيە بېرىدۇ.

دانغا كەلگەن بولسا، مەسەل، لەتىپلەر ئوتتۇرا ئەسرىنىڭ باشلىرىدا پەيدا بولغان. «تۇركى تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن «قىش بىلەن يازنىڭ مۇنازىرىسى» سەرلەۋھىلىك مەسەل ۋە كېيىنكى دەۋر-لەردە ئەپەندى نامى بىلەن باغلىنىپ تەرەققى قىلغان، مۇكەممەل-لەشكەن لەتىپە ژانىرىغا خاس قەدىمىي ئەسەرلەر يۇقۇرقى قاراشلارنى مەلۇم دەرىجىدە ئىسپاتلىشى مۇمكىن.

3. خۇلاسە

يۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ تۇرلىرى ۋە شەكىللىرى ناھايىتى كۆپ، مەزمۇنى چوڭقۇر، بەدىئىي سەۋىيىسى ناھايىتى يۇقۇرى. خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى داۋامىدا خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن ئىجات قىلىنىپ بارلىققا كەلگەن بۇ مىراسلار يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ شەكىللىنىشى، ئۆسۈشى، تەرەققى قىلىشى ئۈچۈن مۇنبەت زېمىن يارىتىپ بەردى. قەدىمىي تارىخقا ئىگە ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى ئۇيغۇر فولكلورىدىن ئىبارەت بۇ "سۆت ئانا"نىڭ ئوزۇق يېتىكۈزۈپ بېرىشى، ئىلھام ۋە ئۆرنەك بىلەن تەمىنلىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن ۋە كۆپ خىللىقلىققا قاراپ تەرەققى قىلغان.

فولكلورشۇناسلىق ئىلمى ئېنىق ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، ئۇيغۇر خەلقنىڭ قەدىمقى قوشاقلىرى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدىكى پوئېزىيە ژانىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەكلىرىدىن كېيىنكى مەزگىللەردە ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ پروزا ژانىرى شەكىللىنىپ، ھىكايە، پوۋېست،

رومان، قىسسە، پروزائىك داستانلارغا قاراپ تەرەققى قىلغان. ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى بولسا ئۆز نۆۋىتىدە يازما ئەدەبىياتتىكى ساتىرا ژانىرى ۋە دېموكراتىك ھەجۋىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدە دەسلەپكى تۆرەلمىنى يېتىلدۈرگۈچى مۇنبەت تۈپراقلىق رولىنى ئوينىغان. ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرى ساتىرا ژانىرىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەندىن باشقا، يازما ئەدەبىياتىمىز (خۇسۇسەن پوئېزىيىمىز)دا ئاپتورلۇق مەسەللەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى مەزمۇن ھەم شەكىل جەھەتتىن مول تەجرىبە ۋە ئۆرنەكلەر بىلەن تەمىن ئەتكەن.

دېمەك، يۇقۇرقى پاكىتلار ۋە شەرھىلەنگەن تۈپ كۆز قاراشلار ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنى ئۆستۈرۈپ يېتىشتۈرگۈچى "سۆت ئانا" ئىكەنلىگىنى مۇنازىرىسىز ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى مىراسلىرىنى ئۆگىنىش ۋە بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتىن ئىلگىرى، ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ئوتتۇرىسىدىكى ئورگانىك بىرلىكنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىدىن چىقىرىلغان ئىلمىي يەكۈنلەرنى پۇختا بىلىۋېلىشىمىز تولىمۇ زۆرۈر.

ئالتىنچى باپ
مەڭگۈ تاش ئەدىبىي يادىكارلىقلىرى

1. مەڭگۈ تاش ئەدىبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىش دەۋرى

مىلادى 6 ــ 7 ـ ئەسىرلەردە، ئېلىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمال رايونلىرىدا ياشايدىغان تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان بىرقانچە ئون "يايلاق قەبىلىلىرى"نىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشىدا، تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن زور ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. ئالدى بىلەن بۇ قەبىلىلەر شەرقتە ھېنگان تاغلىرى، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا، تىياەنشان تاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى قاتارلىق كەڭ زېمىن ئىچىدە، بىرقەدەر مۇكەممەل سىياسىي بىرلىك بولۇپ ئۈيۈشتى. شۇنداقلا بۇ قەبىلىلەرنىڭ فېئودالىق مۇناسىۋەتلىرى ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ بۇ چاغدا ئىلىپبەلىك يېزىققا، يەنى قەدىمقى تۈرك يېزىغىغا ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقە بولدى. "يايلاق قەبىلىلىرى"دىكى بۇ خىل زور ئۆزگىرىشلەر ئالدى بىلەن ئەسلىدە ئالتاي تاغلىرى ۋە جۇڭغار ئويمانلىغىدا ياشايدىغان ئاشىنا تۈرك (كېيىنچە كۆك تۈرك دەپ ئاتالدى) قەبىلىسىدىن باشلانغان ئىدى. خەنزۇچە قەدىمقى تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، تۈركلەر

دۆلىتىمىزنىڭ جۇنچيۈ ـ جەنگو دەۋرلىرىنىڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 770 ــ 221 ـ يىللىرى) ئالدى ـ كەينىدە "دى" (狄)دېگەن نام بىلەن ئاتالغان①. كېيىنچە ئۇلار "دىلى" (历狄)، "دىڭلىڭ" (丁零) دېگەن نامىلار بىلەن ئاتالغان. مىلادى 4 ــ 5 ـ ئەسىرلەردە، ئۇلار يەنە "تېيلې" (铁勒)، "قاۋقى" (高车) دېگەن نامىلار بىلەنمۇ ئاتالغان ئىدى. بۇ چاغدا ئۇلار مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا مەيدانغا كەلگەن جوجان ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قۇلدارلىق ھۆكۈمرانلىغىدا ياشايتتى.

مىلادى 546 ـ يىلى قاۋقى قەبىلە ئىتتىپاقىغا مەنسۇپ بولغان ئاشىنا تۈرك قەبىلىسىنىڭ باشلىغى تۇمەن ئالتاي تاغلىرى ۋە جۇڭغار ئويمانلىغىدا ياشايدىغان بەش تۇمەن قاۋقىلار بىلەن بىرلىشىپ، جۇڭغار ئويمانلىغىدا ئاشىنا تۈرك ھۆكۈمىتىنى تىكلىدى. 552 ـ يىلى ئۇ يەنە نۇرغۇن قوشۇن بىلەن جوجان ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، بۇيۇك تۈرك خانلىغىنى تىكلىدى ھەم ئۆزىنى "ئېل قاغان" ("كۇل تېكىن مەڭگۈ تېشى"دا بۇمىن قاغان دەپ ئاتىلىدۇ) دەپ ئاتىدى. تۈرك خانلىغى تۇمەن قاغانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇقان قاغان دەۋرىدە (مىلادى 553ــ572ـ يىللىرى) ۋە تابار قاغان (مىلادى 572 ــ 581 ـ يىلى) دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ناھايىتى كېڭىيىپ، شەرقتە لياۋخەي دېڭىزى (ھازىرقى بوخەي دېڭىزى)، غەربتە كاسپى دېڭىز، جەنۇبتا گوبى چۆلىگىچە، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان پايانسىز زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالدى②. خانلىقنىڭ پايتەختى جۇڭغار

---

① ما چاڭشۇ: «شىمالىي تۈركلەر ۋە ھونلار». 1962 ـ يىل نەشرى، 1 ـ بەت.

② «جۇ سۇلالىسى تارىخى»، تۈركلەر تەزكىرىسى».

ئويمانلىغىدىن ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەۋەسىدىكى ئورخون دەرياسىنىڭ باش ئېقىمى جايلاشقان ئۆتۈكەن تېغىغا يۆتكەلدى.

لېكىن تابار قاغانىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، بولۇپمۇ ئېل كۈلۈگ شادىباغا ئىشبارا قاغان (ئېل قاغان ياكى ئىشبارا قاغان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەۋرىدە (مىلادى 581 — 587 - يىللىرى) خان جەمەتىنىڭ تەخت تالىشىش كۆرەشلىرى تۈپەيلىدىن، بۇيۇك تۈرك خانلىغى پارچىلىنىشقا قاراپ يۈزلەندى. مىلادى 583 - يىلى، ئەسلىدە تۈمەن قاغانىنىڭ ئىنىسى ئىستەمى قاغان ئىلكىدىكى غەربىي قىسمى (ھازىرقى تىيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى) تۈرك خانلىغىدىن بۆلۈنۈپ چىقتى. نەتىجىدە ئۆتۈكەن تاغلىرىنى مەركەز قىلغان شەرقىي تۈرك خانلىغى ۋە ھازىرقى شىنجاڭدىكى يۇلتۇز ۋادىسى (كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت شەھىرىنىڭ بىنىدىكى مىڭبۇلاق)نى مەركەز قىلغان غەربىي تۈرك خانلىغى شەكىللەندى. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ خىل پارچىلىنىش ھالىتى تېخىمۇ كۈچەيىپ، 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خانلىقلىرى تېخىمۇ بۆلۈنۈپ كەتتى. تاڭ سۇلالىسى بۇ خىل ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ مىلادى 630 - يىلى شەرقىي تۈرك خانلىغىنى يوق قىلدى. 659 - يىلى غەربىي تۈرك خانلىغىنى يوق قىلىپ، ئىككى تۈرك خانلىغىنىڭ بارلىق زېمىنىغا ئىگىدارچىلىق قىلدى.

مىلادى 679 - يىلى بۇرۇنقى شەرقىي تۈرك خانلىغىنىڭ ئاخىرقى قاغانى ئېل قاغان (مىلادى 620 — 630 - يىللىرى)نىڭ ئەۋلادى بولغان قۇتلۇق قاغان ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىغا

قاراشلىق ئوردوس رايونىدىكى چىغاي قۇزى تاغلىرىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بۇرۇنقى شەرقىي تۈرك خانلىغىنى يەنە تىكلىدى. بۇ خانلىق تارىختا "كېيىنكى تۈرك خانلىغى" ياكى "قۇتلۇق تۈرك خانلىغى" دەپ ئاتالدى. قۇتلۇق قاغان بولسا ئۆزىگە "ئىلتەرىش قاغان" دېگەن نام قويدى. كېيىنكى تۈرك خانلىغى قۇتلۇق قاغان (مىلادى 679 — 691 - يىللىرى)، قاپاغان قاغان (مىلادى 691 — 716 - يىللىرى)، بىلگە قاغان (موغۇلىيان قاغان دەپمۇ ئاتىلىدۇ، مىلادى 716 — 734 - يىللىرى) دەۋرىدە ناھايىتى كۈچەيدى. بولۇپمۇ بۇ چاغدا، يۇقۇرقى ئوچ نەپەر قاغانىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى تۇنيۇقۇق ھەم بىلگە قاغانىنىڭ ئىنىسى كۈل تېكىن بۇ خانلىقنىڭ كۈچىيىشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشۇپ، ئەسلىدىكى شەرقىي تۈرك خانلىغىنىڭ بارلىق زېمىنىنى ۋە غەربىي تۈرك خانلىغىنىڭ ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرمۇنچە جايلىرىنى ئۆزىگە قاراتتى. لېكىن مىلادى 734 - يىلى تەختكە چىققان تەڭرى قاغان دەۋرىدە، تۈرك خانلىغى يەنە زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەندى.

ئۇزاق ئۆتمەي خانلىق تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مىلادى 744 - يىلى ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا كىرگۈزدى، ئۇلارنىڭ باشلىغى قۇتلۇق بويلا ئۆزىنى "قۇتلۇق بىلگە كۈل قاغان" دەپ ئېلان قىلدى، تۈرك خانلىغىنىڭ ئورنىنى ئۇيغۇر خانلىغى ئىگەللىدى. بۇ چاغدا ئەسلىدە تۈرك خانلىغىغا تەۋە بولغان بىر مۇنچە قەبىلىلەر، بولۇپمۇ بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى تۇۋالار، بايقال كۆلىنىڭ غەربىدىكى قورىقانلار، يېنىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدىكى قىرغىزلار، ئالتاي تاغلىرىدىكى قارلۇقلارمۇ ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ تەۋەلىگىگە ئۆتتى.

بۇ چاغدا ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ تەركىۋىدىكى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر "توقىقۇز ئۇيغۇر" ۋە "توققۇز ئوغۇز" دىگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. "توقىقۇز ئۇيغۇر" بولسا ياغلاقار، قۇرتارغار، دېرېمار، بايىرسق، ئابدال، قاسار، قۇلاس، ئوۋۇغار (ياغما؟)، ساباز (سارورغۇر؟) قاتارلىقلار بولۇپ، خانلىقنىڭ تايانچى بولغان ھۆكۈمران تەبىقە ياغلاقار ئۇرۇغى ئىدى. "توقىقۇز ئوغۇز" بولسا ئۇيغۇر، بارغۇت، قۇن (قۇۋۇن؟)، بايىرقۇ، توكرا، ئىزگىل، چەۋدەك (قالپاق)، باسمىل، قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەردىن تۇزۇلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر قەبىلىسى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى.

مىلادى 9-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئورخون ئۇيغۇر خانلىغى ناھايىتى كۈچەيدى. بولۇپمۇ تەڭرى قاغان دەۋرىدە (مىلادى 808 — 821-يىلى) ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ غەربتىكى چېگرىسى ئەسلىدىكى ئالتاي تاغلىرى ۋە جۇڭغار ئويمانلىغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەريانىڭ باش ئېقىمى ۋە فەرغانە ئويمانلىغىدىكى سوغدى رايونلىرىغىچە كېڭەيدى. لېكىن قوغۇ تېكىن (ئاي تەڭرىدە بولمىش قۇت بىلگە قاغان) تەختكە چىققان 832-يىلدىن باشلاپ، خانلىقنىڭ ئاساسىي ھوقۇقى ياغلاقار ئۇرۇغىدىن باشقا قەبىلىنىڭ قولىغا ئۆتتى. نەتىجىدە ئۇيغۇر خانلىغى زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەندى. بولۇپمۇ قوغۇ تېكىن ھۆكۈمرانلىغىنىڭ ئاخىرقى چاغلىرى ۋە قوزا تېكىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللاردا (مىلادى 839 — 840-يىلى)، ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ دائىرىسىدە زور جۇت ئاپىتى ۋە يۇقۇملۇق كېسەل تارقالدى. بۇ ھال ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ ئىقتىسادىي قۇۋۋىتىنى ناھايىتى ئاجىزلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن خانلىقنىڭ سىياسىي كۈرسى زىسى كۈچىيىپ، ھۆكۈمران تەبىقە ئىچىدىكى زىددىيەتلەر ئەۋجىگە

چىقتى. مىلادى 840-يىلى ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى كۈل باغا ئىسيان كۆتەرگەندە، يېنىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلاردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. قىرغىز قاغانى ئازى قاغان 100 مىڭ لەشكەر باشلاپ كېلىپ، خانلىقنىڭ پايتەختى ئوردۇبالىق شەھىرىنى بېسىۋالدى. قاغان قوزا تېكىننى ئۆلتۈرۈپ، ئۇيغۇرخانلىغىنى خانۇەيران قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرەپ-تەرەپكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى.

ئومۇمەن مىلادى 6-ئەسىرنىڭ يېرىمىدىن تاكى 9-ئەسىرنىڭ يېرىمىغىچە بولغان ئارىلىقتا، تۈرك خانلىقلىرىنىڭ ئاساسىنى تىكلىگەن تۈركلەر ۋە ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ ئاساسىنى قۇرغان ئۇيغۇرلار، شۇنداقلا بۇلارغا قاراشلىق بەزى غول قەبىلىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. بولۇپمۇ ئۇلار ئىلگىرى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمالىدا ياشىغان ھون، سيانپى، جوجان قاتارلىق يايلاق قەبىلىلىرىگە قارىغاندا، مەدەنىيەت جەھەتتە زور يېڭىلىقلارغا ئىگە بولدى. چۈنكى، ئۇلار ئىگە للىگەن زېمىنلارنىڭ ناھايىتى كەڭ بولۇشى بىلەن بىللە، ئۇلارغا قاراشلىق قەبىلىلەرمۇ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن ناھايىتى راۋاجلانغان ئىدى.

مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى ئاساسەن ئەنە شۇ تۈرك خانلىغى ۋە ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرلىرىگە تەئەللۇق بولۇپ، مۇھىملىرى شۇ خانلىقلارنىڭ خاقانلىرى ۋە تەدبىرلىك ۋەزىرلىرىنىڭ نامىغا ئورنىتىلغان خاتىرە تاشلاردىن ئىبارەت. بۇ تاشلارغا شۇ دەۋرىدىكى تۈركى قەبىلىلىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان ئەدەبىي تىلدا شۇ خاقان ۋە ۋەزىرلەرنىڭ ئىش ئىزلىرى خاتىرىلەنگەن، شۇ

مۇناسىۋەت بىلەن شۇ دەۋردىكى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، مەدەنىي ھاياتى ۋە تارىخىغا ئائىت قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن. بۇ خاتىرىلەر چاسا شەكلىدىكى ئىگىز ۋە كەڭ تاشلارغا ئويۇلغان بولۇپ، ئۇلار ئومۇمەن تاشپاقا شەكلىدىكى ئۇل ئۈستىگە تۇرغۇزۇلغان. بەزى مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئۈستۈنكى ئىككى بۇرجىگىگە پەرۋاز قىلىپ تۇرغان ئەجدىھانىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن، ئەجدىھانىڭ ئاستىغا بولسا قەبىلە ياكى ئۇرۇق بەلگىسى ئويۇلغان.

بۇ يادىكارلىقلارنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

1) چۇرىن مەڭگۈ تېشى (ئۇ مىلادى 686 — 687 - يىللىرى ئارىلىغىدا ئورنىتىلغان، 1971 - يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۇلانباتۇر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چۇرىن دېگەن جايدىن تېپىلغان.)

2) تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى (مىلادى 716 - يىلى ئورنىتىلغان، 1897 - يىلى موڭغۇلىيىنىڭ ئۇلانباتۇر شەھىرىدىن 60 كىلومېتر يىراقلىقتىكى بايىن چوقتۇ دېگەن يەردىن تېپىلغان).

3) كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشى (مىلادى 732 - يىلى ئورنىتىلغان، (1889 - يىلى ئورخون دەرياسى ۋادىسىدىكى خوشۇ سايىدام دېگەن جايدىن تېپىلغان).

4) بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى (735 - يىلى ئورنىتىلغان بولۇپ، كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا تېپىلغان).

5) مويۇنچۇر I مەڭگۈ تېشى① (تەخمىنەن مىلادى 759 - يىلى

① مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى — بۇ يەنە "گېيلى قاغان مەڭگۈ تېشى" ياكى "ئالتۇن بىلگە چوكە قاغان مەڭگۈ تېشى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئورنىتىلغان بولۇپ، 1909 - يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى سېلىنگا دەرياسى بىلەن شىنە - ئۇسۇ كۆلى ئارىلىغىدىكى جايدىن تېپىلغان).

6) مويۇنچۇر II مەڭگۈ تېشى (1957 - يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى تالياتتى دېگەن جايدىن تېپىلغان).

7) توقۇز ئۇيغۇر (ئاي تەگىردە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان) مەڭگۈ تېشى (1890 - يىلى ئورخون دەرياسى ۋادىسىدىكى قەدىمقى قارابالغاسۇندىن① تېپىلغان).

8) سۇجى مەڭگۈ تېشى (1919 - يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى سۇجى داۋان يېنىدىن تېپىلغان).

مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى 18 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىغىچە روسىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە، شۋېتسىيە، فىنلاندىيە، دانىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيە چىلىرى، ئالىملىرى، ئارخېئولوگلىرى تەرىپىدىن ئورخون - يېنىسەي دەريالىرى ۋادىسى، بايقال كۆلى ئەتراپى، ئالتاي رايونى، سىبىرىيە، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان، تۈرك يېزىقى بىلەن مەڭگۈ تاشلارغا ئويۇپ يېزىلغان بۇ يادىكارلىقلارنىڭ تىلىنى بىرىنچى قېتىم دانىيىلىك شەرقشۇناس ئالىم تومسن، روسىيىلىك تۈركشۇناس ئاكادېمىك رادلوۋ قاتارلىقلار ئوقۇپ ئېنىقلاپ چىقىقان ۋە بۇ ھەقتە تۇنجى بولۇپ تەتقىقات ماقالىلىرىنى

① قارابالغاسۇن — ئوردۇبالىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ شەھەر مىلادى 744 - يىلى ئورخون ۋادىسىدا قۇرۇلغان "قەدىمىي ئۇيغۇر خانلىقى"نىڭ پايتەختى بولغان.

ئېلان قىلغان.

2. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە ئالاھىدىلىگى

مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى كۆك تۈرك خانلىغى ۋە ئورخون ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر قوللانغان ئورتاق يېزىق ــ قەدىمقى تۈرك يېزىغى بىلەن خاتىرىلەنگەن ئېسىل مەدەنىي تەۋەررۈكتۇر. ئەينى دەۋردىكى خەلقلەر ئۆز خانلىغىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش، دۆلەتنى باشقۇرۇش ۋە ھۆكۈمەت،ئىدارە ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىدە بۇ يېزىقنى قوللىنىپلا قالماي، بەلكى پەن ـ تېخنىكا، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، پەلسەپە، دىن قاتارلىق ساھەلەرگە مەنسۇپ ھەر خىل قىممەتلىك ئەسەرلەرنىمۇ شۇ يېزىقتا يېزىپ، كېيىنكى ئەۋلاتلارغا قالدۇرغان. (ئەپسۇسكى، بۇ يېزىقتا خاتىرىلەنگەن يادىكارلىقلارنىڭ زور كۆپ قىسمى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.)

بۇ مەندىن ئالغاندا، قەدىمىي يازما يادىكارلىقلىرىمىزنىڭ تۇنجىسى بولغان مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا تۇتقان ئورنى غايەت چوڭ، ئۇلار، كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلىرىمىز ئىچىدىكى قەھرىمانلىق ۋە باتۇرلۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن قەدىمىي ئېپىك ئەسەرلەر بولۇپ، تۆۋەندىكىچە رېئال ئەھمىيەتكە ۋە قىممەتكە ئىگە.

بىرىنچى، مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم

بولغان ئەڭ قەدىمىي يېرىك يازما يادىكارلىغىدۇر. بىز بۇ ئاساسقا تايىنىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات تارىخىنىڭ كۆك تۈرك خانلىغى ۋە ئورخون ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرى باسقۇچى ھەققىدە بىر قەدەر چوڭقۇر مەلۇماتقا ئىگە بولالايمىز.

ئىككىنچى، بىز مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدىن ئىبارەت بۇ قىممەتلىك مىراسنى ئۆگىنىش، مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق قەدىمىي تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ (جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ) بەدىئىي ئەدەبىيات ساھەسىدىكى مول ئىقتىدارىنى، شۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت بولغان بەدىئىي شەكىللەرنى، ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئىلىمىنتلىرىنى ئايرىپ چىقىپ، ئاشۇ مەزگىلدىكى يازما ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە روشەن چۈشەنچە ھاسىل قىلالايمىز.

ئۈچىنچى، مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى بىزنى كۆك تۈرك خانلىغى ۋە ئورخون ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ قۇرۇلۇشى، خانلىقلارنىڭ ئەسكىرىي تۈزۈلمىسى، ھەربىي يۈرۈشلىرى، مەدەنىيىتى، قانۇن ـ نىزامى، دىنىي ئېتىقادى، خوشنا ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ۋە باشقا ئالاقىدار مەسىلىلەر ھەققىدە ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق بىز ئاشۇ تارىخىي دەۋردە ئۆتكەن خەلقلەرنىڭ تارىخىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، ئېتنولوگىيىسى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆپ تەرەپلىمە ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايمىز.

مەزمۇن ئېتىۋارىدىن ئالغاندا، مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ زور كۆپچىلىگىدە كۆك تۈرك خانلىغى ۋە ئورخون ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ قۇرۇلۇشى، گۈللىنىشى ۋە يىمىرىلىشى توغرىسىدىكى

تارىخىي ۋەقەلەر جانلىق ئەكس ئەتكەن، ئۇنىڭدا تۈنىۋقۇق، بىلگە قاغان ۋە ئۇيغۇر قۇتلۇق كۈل بىلگە قاغان... قاتارلىق. لارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، قاغانلىقنى تىنچلاندۇرۇش، مۇستەھكەملەش، كۈچەيتىش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى ۋە تۆھپىلىرى نازۇك ئەدەبىي تىل بىلەن ئېچىپ بېرىلگەن. پارچىلىنىپ كەتكەن ئۇششاق قەبىلىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، قانۇن-ئىنتىزامنى كۈچەيتىپ، ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، بۇ ئارقىلىق كۈچلۈك فېئودال خانلىق قۇرۇشتىن ئىبارەت تۆپ ئىدىيە ئىلگىرى سۈرۈلگەن.

ئۆز دەۋرىنىڭ ئارزۇ-ئارمىنىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى بۇ خىل ئىنتىلىش ئەينى دەۋردىكى مۇستەھكەملىنىۋاتقان فېئودال خانلىقنىڭ ئىجتىمائى ئاساسىنى كۈچەيتتى، مۇئەييەن بىرلىك ۋە ئىتتىپاقلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى، شۇ مەزگىلدە يېڭىدىن شەكىللىنىۋاتقان فېئودالليق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت شەكىللىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى مەلۇم دەرىجىدە تېزلەتتى. تارىخىي تەرەققىيات نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ، بۇ بىر خىل تەرەققىپەرۋەرلىكنىڭ ئالامىتى بولۇپ، جەمىيەتنىڭ گۈللەنىشىدە بەلگىلىك ئىلغار رول ئوينىغان.

ئومۇمىي بەدىئىي خۇسۇسىيىتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى قىسقا، ئېنىق، ئوبرازلىق جۈملىلەردىن تۈزۈلگەن. بەدىئىي تەسۋىرلىرى، ۋەقەلىكىلەرنىڭ بايان قىلىنىشى ئىنتايىن رەتلىك ۋە تەسىرلىك بولۇپ، نەپىس تىل قۇرۇلمىسىغا، گۈزەل بەدىئىي شەكىلگە ئىگە. ئۇلاردا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا خاس بولغان تەركىپلەرمۇ خېلى كۆپ سالماقنى تەشكىل قىلغان. بولۇپمۇ بۇ يادىكارلىقلاردا قوللىنىلغان خەلق ماقال-تەمسىللىرى

ئېچىپ بېرىلمەكچى بولغان ئاساسىي ئىدىيە بىلەن ئورگانىك ھالدا شۇنداق زىچ بىرىكىپ كەتكەنكى، ئوقۇغان كىشىدە كۈچلۈك تەسىرات قالدۇرالايدۇ. يەنە بىر نۇقتىدىن ئالغاندا، مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى تېكىستلىرىدە بەدىئىي ئەدەبىياتقا خاس ئىستىلىستىك ۋاستىلەر مۇۋاپىق ھەم جايىدا قوللىنىلغان. بۇ ئالامەتلەر ئۇنى قەدىمقى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن يېقىنلاشتۇرۇپ، يۇكسەك جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە قىلغان.

دىمەك، شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىنكى، مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى تېكىستى قەدىمىي كۆك تۈرك خانلىغى ۋە ئۇرخون ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرلىرىنىڭ رېئاللىستىك بەدىئىي ئەسەر-لىرىدۇر. ئۇنى يازغان ۋە ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن كىشىلەر بولسا شۇ دەۋرلەردىكى مەشھۇر ئەدىپ ۋە ئاتاقلىق سەنئەتكارلاردۇر.

3. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدىن نەمۇنە①

بىز بۇ يەردە مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدىن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان "تۈنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى" بىلەن "كۈل تېگىن مەڭگۈ تېشى" ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز. "تۈنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى" ئۇرخون دەرياسى ۋادىسىدا قۇرۇلغان كۆك تۈرك خانلىغىنىڭ قاغانى ئىلتەرىش قاغان (682 — 691 - يىللار)ۋە تۈرك قۇتلۇق بىلگە قاغان

① مۇھىم مەڭگۈ تاشلارنىڭ تېكىست ۋە يەشمىلىرى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى نەشر قىلغان «قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»دا بېرىلگەن. تۆۋەندە ئىلىنغان نەقىللەر شۇ كىتابتىن ئىلىندى.

(734 - يىلى ۋاپات بولغان) قاتارلىقلارغا باش ۋەزىر بولغان بىلگە تۇنيۇقۇق تەرىپىدىن 716 - يىلى ئورخون - يېنىسەي يېزىقى بىلەن ئىككى پارچە چوڭ مەرمەر تاشقا ئويۇپ يېزىلىپ، ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن قەۋرىسى ئالدىغا ئورنىتىلغان (ئۇ موڭغۇلىيەدىكى بايىن چوقتۇ دېگەن يەردىن تېپىلغاچقا، بەزىدە "بايىن چوقتۇ مەڭگۈ تېشى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ بەزى جايلىرى بىرئاز بۇزۇلغان ۋە ئۆچۈپ كەتكەن بولسىمۇ، تارىخ، تىل، ئەدەبىيات تارىخى ئېتىۋارىدىن ئالغاندا بەكمۇ مۇھىمدۇر. يېزىلىش ئۇسلۇبى جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ يادىكارلىق نەپىس تىل، ئىخچام، جانلىق قۇرۇلمىغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا دىئالوگ شەكلى ۋاستە قىلىنغان، مۇقەددىمە ۋە خاتىمە قىسىملىرى نەزىم بىلەن يېزىلغان.

ئەينى دەۋردىكى تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئىزچىللىق ۋە چىنلىق ئاساسىدا بايان قىلىنغانلىغىغا قاراپ "تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى"نى كۆك تۈرك قاغانلىغىنىڭ نەسەپنامىسى دېيىشكىمۇ بولىدۇ، تەركىۋىدە تەرجىمھال ئەدەبىياتىغا خاس بولغان ئېلېمېنتلارنىڭ كۆپ بولغانلىغىغا قاراپ ئۇنى بىلگە تۇنيۇقۇقنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيەتلىرىنى ئېچىپ بەرگۈچى بىئوگرافىك ئەسەر دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ.

"تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى"دا دانىشمەن ۋەزىر بىلگە تۇنيۇقۇقنىڭ ئېلتەرىش قاغان، قاپاغان قاغان ۋە بىلگە قاغان قاتارلىقلار بىلەن قىلغان جەڭگىۋار ھەربىي يۈرۈشلىرى، قاغانلىقنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، خەلقنى خاتىرجەملىككە، تىنچلىققا ئىگە قىلىش يولىدا كۆرسەتكەن ئاجايىپ قەھرىمانلىقلىرى ئىخچام، جانلىق، ئوبرازلىق ئىپادە قىلىنغان، جۈملىدىن كۆك تۈرك قاغانلىغىنىڭ ئاجىزلىقتىن

كۈچلۈك بولۇشقا، بۆلۈنۈشتىن بىرلىككە كېلىشكە قاراپ ماڭغانلىغى روشەن كۆرسىتىلگەن.

مەسىلەن:

...چوغاي قوزىن قارا قۇمۇغ ئولۇرۇر ئەرتىمىز. كەيىك يىيۇ، تابسىغان يىيۇ ئولۇرۇر ئەرتىمىز، بۇدۇن بوغزى توق ئەرتى. ياغمىز تەگىرە ئۇچۇقتەگ ئەرتى؛ بىز شەگ ئەرتىمىز...

(بىز چوغاي قوزى① ۋە قاراقۇمدا② ئولتۇراقلاشقان ئىدۇق، كىيىك «گۆشى»يەپ، توشقان «گۆشى»يەپ كۈن كۆچۈرەتتۇق. خەلقنىڭ قارنى توق ئىدى، دۈشمەنلىرىمىز ئەتراپىمىزدا قۇشلاردەك كۆپ، بىز جانسىز ھايۋاندەك ئىدۇق...) دېگەن جۈملىلەردە ئىخچام، ئوبرازلىق تىل ۋاستىسى بىلەن ئەينى مەزگىلدىكى خەۋپلىك، جاپالىق شارائىت چۈشەندۈرۈلگەن بولسا، تۆۋەندە نەقىل ئېلىنغان جۈملىلەردە ناچار شارائىتنى ئۆگۈشلۈق شارائىتقا ئايلاندۇرۇشتىكى ھۇشيارلىق، چاققانلىق ئىخچام بايان قىلىنغان:

ئاز يېر يو(لى) ئانى بىرلە... ئەرمىس، بىر ئات ئۇرۇقى ئەرمىس، ئانىن بارمىس، ئاڭار ئايىتىپ بىر ئاتلىغ بارمىس تىيىن. ئول يولىن يورىسار ئۈنچ تىدىم...

...ئۆكرەكسى ئەر يوغۇرچا تەگۈرۈپ ئى بار باس ئاسدىمىز، يوبالۇ ئىنتىمىز. ئون تۈنكە يانتاقى تۇغ ئەبرۇ باردىمىز، يىرچى يىر ياڭلىپ بوغۇزلانتى. بۇڭا دىپ قاغان يەلۇ كۆرتىمىز...

---

① چوغاي قوزى — يەر نامى.

② قاراقۇم — يەر نامى.

(ئاز يېرىگە باردىغان يولنىڭ ئانى① دەرياسىغا ‹يېقىن› ئىككەنلىگىنى، يەققەت بىرلا ئات بىلەن مېڭىشقا بولىدىغان تار يول ئىككەنلىگىنى ئاڭلاپ، مەن ئۇنىڭدىن ‹يەنە› سورىسام، ئۇ بۇرۇن بىر ئاتلىق كىشىنىڭ بۇ يول بىلەن ماڭغانلىغىنى ئېيتتى. ئۇ يول بىلەن ماڭساق بولىدىكەن، دېدىم...

... سەركەردىلەر ‹قارا-مۇزلارنى› ئاچتى. بىز ئورمانلىق چوققىلاردىن ئاشتۇق. ناھايىتى مۇشكۈللۈكتە تاغدىن چۈشتۈق، ئون كېچە-كۈندۈز ‹تاغ› يېنىدىكى توسالغۇلارنى ئەگىپ يۈرۈپ ماڭدۇق. يولچى ئاداشقاچقا بوغۇزلاندى. قاغانىمىز ئەنسىرەپ تېز مېڭىڭلار، دېدى...

"تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى"دا يەنە دۈشمەنگە قارشى ئاتىلانغان سەركەردە ۋە لەشكەرلەرنىڭ ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ دۈشمەن ئۇستىدىن قانداق غەلبە قىلغانلىغى، ئۇڭۇشسىز ۋەزىيەت ئالدىدا تەمتىرەپ خۇدىنى يوقاتماستىن ئەپچىللىك، باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ غەلبە قىلغانلىغى قاتارلىقلار تەسىرلىك كۆرسىتىلگەن. مەسىلەن:

...تىلىغ كەلۈرتى. سابى ئانتاغ: يارىس يازىدا ئون تۆمەن سۇ تەرىتتى تىر، ئول سابىغ ئەسىدىپ بەگلەر قوپۇن يانالىم، ئارىغ ئۇبۇتى يىگ تىدى، بەن ئانچا تىرمەن، بەن بىلگە تۇنيۇقۇق: ئالتۇن يىسىغ ئاسا كەلتىمىز، ئەرتىسى ئۆگۈزۈڭ كەچە كەلتىمىز، كەلمىسى ئالىپ تىدى، تۇيمادى. تەڭرى، ئۇماي، ئىدۇق يەرسۇب باسا بەرتى ئەرىنچ. نەكە تەزەر بىز (؟) ئۆكۈس تىيىن، نەكە

① سايان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تارمىغىدىكى بىر دەريانىڭ نامى.

قورقۇرىز (؟) ئاز تىيىن نەبەسىنالىم؟ تەگەلىم تىدىم، تەگتىمىز، يايىدىمىز.

(... "تىل"① كەلتۈرۈلدى، ئۇنىڭ سۆزى مۇنداق ئىدى: "يارىس تۈزلەڭلىگىدە ئون تۆمەن ئەسكەر توپلانىدى". بۇ سۆزنى ئاڭلىغانلاردىن كېيىن بەگلەرنىڭ ھەممىسى، يانايلى، ساپ نومۇس ‹يەنى شەرەپلىك مەغلۇپ بولۇش› ئەلا دىدى. مەنكى بىلگە تۇنيۇقۇق ئۇلارغا: بىز ئالتۇن ‹ئالتاي› تېغىنى ئېشىپ، ئىرتىش دەرياسىدىن ئۆتۈپ بۇ يەرگە كەلدۇق. كەلمىگىمىز قېينىغا چۈشتى، كەلگىنىمىزنى ئۇلار تۇيمىدى. تەڭرى، ئۇماي، مۇقەددەس يەر، سۇ بىزگە مەدەت بېرىدۇ. بىز ‹يەنە› نىمىشقا تېزىپ كېتىمىز؟ ئۇلارنىڭ ئادىمىنىڭ كۆپلۈكىدىن نىمىشقا قورقىمىز؟ ئادىمىزنىڭ ئازلىغى تۇپەيلى يېڭىلىپ قالاتتۇقمۇ، تېگەيلى! دېدىم. تەگدۇق، يېڭىپ چىقتۇق...)

"تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى"نى ئۆز زامانىسىدىكى بىئوگرافىك ئەسەر دەپ ئاتىشىمىزدىكى سەۋەپ شۇكى، ئۇنىڭدا دانىشمەن ۋەزىر بىلگە تۇنيۇقۇقنىڭ ئېلىتەرىش قاغان، تۇرك بۆكە قاغان، بىلگە قاغان، قاپاغان قاغان... قاتارلىقلارغا يارەملىشىپ، قاغانلىقنى قانداق بىرلىككە كەلتۈرگەنلىگى، تاجاۋۇزچىلاردىن ئەلنى قانداق ساقلىغانلىغى، جەڭلەرگە قاتناشقانلىغى قاتارلىقلار قىسقا-قىسقا ئىبارىلەر ئارقىلىق چۈشىنىشلىك بايان قىلىنغان.

مەسىلەن:

(...تۇن ئودماتى، كۈنتۇز ئولۇرماتى، قىزىل قانىم تۆكۈلتى. قارا

① "تىل" — ئەسىر مەنىسىدە ئېلىنغان.

تەردىم يۇگۇرتىى. ئىسسىق كۆچىگ بەرتىم ئۆك...

(... تۇنلىرى خاترجەم ئوخلىيالمىدىم، كۈندۈزى خاترجەم ئولتۇرالمىدىم. قىزىل قانلىرىمنى تۆكتۈم، قارا تەرلىرىمنى ئاقتۇردۇم. مەن «دۆلەت» ئىشلىرى ئۈچۈن كۆچۈمنى قوشتۇم...)

دىگەن بايانلاردىن بىز جاپاكەش ۋەزىر تۇنيۇقۇقنىڭ قاغاز-لىقنى تىنچ، خەلقنى پاراۋان قىلىش يولىدىكى تارتقان رىيازەتلىرىنى روشەن ھېس قىلىمىز.

"تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى" ئۆز نۆۋىتىدە قەدىمىي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى تەكشۈرۈشتىكى مۇھىم بىر ھۆججەت بولۇشتىن تاشقىرى، قەدىمىي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە لوگىك تەپەككۇر شەكىللىرىنىڭ ئالاھىدە-لىگىنى، شۇ دەۋر يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەت-لىرىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ بىر مۇھىم مەنبە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭدا كىشىنى زوقلاندۇرىدىغان ئوخشىتىشلار، چوڭقۇر مەنىگە ئىگە ھېكىمەتلىك سۆزلەر، مەنتىقىلىگى كۆچلۈك پەلسەپىۋى ئىبارىلەر، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىگە خاس بولغان ماقال-تەمسىلىلەر دەل جايىدا، ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن قوللىنىلغان.

مەسىلەن:

... ساقىنىتىم: تۇرۇق بۇقالى سەمىز بۇقالى ئىراقىدا بۆگسەر، سەمىز بۇقا تۇرۇق بۇقا تېيىن بىلمەز ئەرمىس...

(... مەن مۇنداق ئويلىدىم: ئورۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقا يىراقتا ئۇسۇشسە، ئۇرۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقىنى ئايرىۋالغىلى بولمايدۇ...)

... يۇپقا ئەركىلىگ توپلاغالى ئۇچۇز ئەرمىس، يىنچىكە ئەركى-

لىگ ئۇزگەلى ئۇچۇز؛ يۇپقا قالىن بولسار، توپلاغۇلۇق ئالىپ ئەرمىس. يىنچىكە يوغان بولسار، ئۇزگۈلۈك ئالىپ ئەرمىس...

(... يۇپقا نەرسىنى ئېگىش ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇ-رۇشمۇ ئوڭاي، «لېكىن» يۇپقا قېلىن بولۇپ كەتسە، «ئۇنى» ئېگىش تەسكە چۈشىدۇ، ئىنچىكە تۇم بولۇپ كەتسە «ئۇنى» سۇن-دۇرۇش تەسكە چۈشىدۇ...) دىگەنلەردەك.

(2) كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشى

"كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشى" (ئۇ، 1889 ـ يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ خوشۇ سايدام دىگەن يېرىدىن تېپىلغاچقا، بەزىدە "خوشۇ سايدام مەڭگۈ تېشى" دەپمۇئاتىلىدۇ) تېكىستى كۈل تېكىنىڭ ئاكىسى بىلگە قاغان تەرىپىدىن يېزىلىپ، كۆك مەرمەردىن ئىنتايىن نەپىس ئىشلەنگەن مەڭگۈ تاشلارغا ئويدۇرۇلغان، 47 يېشىدا ۋاپات بولغان باتۇر كۈل تېكىنىڭ نامىنىڭ ئەبەدىي ئۆچمەسلىگى ئۈچۈن، مىلادى 732 ـ يىلى ئۇنىڭ قەۋرىسى ئالدىغا ئورنىتىلغان. بۇ مەڭگۈ تاشلاردىكى خەتلەر بىلگە قاغانىنىڭ تاپشۇرۇغىغا بىنائەن كۈل تېكىنىڭ جىيەن ئوغلى، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ھۆسن خەتچىسى يوللۇغ تېكىنىڭ قەلمى بىلەن چېكىلگەن.

مەڭگۈ تاش تېكىستىدىكى:

... بۇنچا بىتىگمە كۈل تېكىن ئاتىسى يوللۇغ تېكىن بىتتىدىم، يىگىرمى كۈن ئولۇرۇپ بۇتاشقا بۇ تامقا قوب يوللۇغ تېكىن بىتتىدىم. ئىغار ئوغلانىڭىزدا تايغۇنىڭىزدا يىگەدى ئىگەدۇر ئەرتىڭىز. ئۇچا باردىغىز تەڭرىدە تىرىگدە كىچە...

(... بۇ خەتلەرنى كۈل تېكىنىڭ جىيەنى بولغان مەن يوللۇغ

تېكىن يازدىم. يىگىرمە كۈن ئولتۇرۇپ، بۇ تاشقا، بۇ تامغا مەن يوللۇغ تېكىن پۈتتۈم. سىز ‹خەلقىڭىزنى› ئۆز بالىلىرىڭىزدىن، ئۆز ئەۋلادىڭىزدىن ئارتۇق كۆرەتتىڭىز، سىز ئالەمدىن ئۆتتىڭىز. كۆكتە ھاياتتىكىگە ئوخشاش...) دېگەن ئىبارىلەر ئاشۇ پىكىرنى تەستىقلايدۇ.

"كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشى"دا بىلگە قاغانىنىڭ ئىشەنچلىك يارەمچىسى، ھەربىي قوماندانى، ئامراق ئىنىسى — كۈل تېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىنكى قايغۇلۇق كۆرۈنۈش، بىلگە قاغانىنىڭ ئىنىسىنىڭ ۋاپاتىغا بولغان ئېچىنىشى ۋە ئىنىسى ھەققىدىكى تەسىرلىك ئەسلىمىلىرى كۆچلۈك ھاياجانلىق كەيپىياتتا بايان قىلىنغان، ئەلنىڭ مۇستەھكەم، خەلقنىڭ خاتىرجەم بولۇشىدا ئىتتىپاقلىق بىرىنچى ئامىلدۇر، دېگەن ئىدىيە ئىلگىرى سۈرۈلگەن.

بۇ نۇقتىلار "كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشى" تېكىستىدە تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن ئېنىق بايانىدۇ:

بىرىنچى، "كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشى"دا پارچىلىنىش، بۆلۈنۈش ھالىتىگە دۇچ كەلگەن كۆك تۈرك قاغانلىغىنىڭ بۇ خىل خەۋپلىك ۋەزىيەتتىن قانداق قۇتۇلغانلىقى تارىخىي رېئاللىقلار ئاساسىدا مۇنداق كۆرسىتىلىدۇ:

...نەڭ يىلىسىغ بۇدۇنقا ئولۇرمادىم. ئىچرە ئاشسىز تاشرا تونۇز يابىز يابلاق بۇدۇنتا ئۆزە ئولۇرتۇم. ئىنىم كۈل تېكىن بىرلە سۆزلەشىدىمىز. قاڭىمىز ئەچىمىز قازغانمىش بۇدۇن ئاتى كۆسى يوق بولمازۇن. تىيىن تۈرك بۇدۇن ئۈچۈن تۇن ئۇدىمادىم...

...مەن ئۆزۈم قاغان ئولۇرتۇ قۇمايىر سايۇ بارمىش بۇدۇن ئولوپتۇ ياداغىن يالىڭىن يانا كەلتى. بۇدۇنىڭ ئىگىدەيىن تىيىن.

يىرغارۇ ئوغۇز بۇدۇن تاپا، ئىلگەرۇ قىتانىي تاتابى بۇدۇن تاپا بىرىگەرۇ (تابغاچ تاپا) ئۇلۇغ سۇ ئەكى يىگىرمە... (سۆكۈشدۇم) ئانىنا كىسرە تەگرى يارلىقازۇ، قۇتۇم بار ئۈچۈن ئۆلۈگىم بار ئۈچۈن ئۆلتەچى بۇدۇنىڭ تىرىگرۇ ئىگىتىم. يالاڭ بۇدۇنىڭ تونلىغ چىغانى بۇدۇنىڭ باي قىلتىم. ئاز بۇدۇنىڭ ئۆكۈش قىلتىم. ئىغار ئەللىگدە (ئىغار قاغانلىغدا يەگ قىلتىم ...)

(...مەن روناق تاپقان خەلق ئۈستىدە ئولتۇرمىدىم ‹خاقان بولمىدىم.› ‹بىلگى› يىگىلى ئېشى يوق، كىيىنگىلى كىيىمى يوق يوقسۇل، بىچارە خەلقنىڭ ئۈستىدە ئولتۇردۇم. ئىنىم كۈل تېكىن بىلەن سۆزلەشتىم، ئاتام، تاغام قولىغا كەلتۈرگەن خەلقنىڭ نام-ئابرويىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىگى ئۈچۈن تۈرك خەلقى ئۈچۈن تۈنلىرى ‹خاتىرجەم› ئۇخلىمىدىم ...مەن خاقانلىقتا ئولتۇرغان ۋاقتىمدا ھەر تەرەپكە پىتراپ كەتكەن خەلق ئۆلە-تىرىلىشىگە قارىماي پىيادە، يىلىڭ-يالىڭاچ ھالدا قايتىپ كەلدى. خەلقنى باقمەن دەپ، شىمالدا ئوغۇزلار، شەرقتە قىتان تاتابى خەلقى تەرەپكە...جەنۇپتا تابغاچقا زور قوشۇنىنى باشلاپ 12 قېتىم يۈرۈش قىلدىم. ئاندىن كىيىن تەگرى مەدەت قىلغانلىغى ئۈچۈن، بەختىم بولغىنى ئۈچۈن، تەلىيىم بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان خەلقنى تىرىلدۈردۈم، تەربىيىلىدىم. يالىڭاچ خەلقنى تونلۇق قىلدىم، كەمبەغەل خەلقنى باي قىلدىم. ئاز خەلقنى كۆپ قىلدىم. ‹ئۇلارنى› كۈچلۈك دۆلتى بار، كۈچلۈك خاقانى بار ‹خەلقلەردىنمۇ› ياخشىراق ياشايدىغان قىلدىم...)

ئىككىنچى، "كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشى"دا پىداكار قەھرىمان كۈل تېكىنىڭ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى، كۆرسەتكەن بۈيۈك خىزمەت-

لىرى، يېڭىلمەس جاسارىتى ئاجايىپ ئوبرازلىق بايان قىلىنىدۇ. بۇ قاراشنىڭ پاكىتى سۈپىتىدە مەڭگۈ تاش تېكستىدىن تۆۋەندىكى پارچىلارنى كەلتۈرۈشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە:

...كۇل تېكىن ئاز ياغىزىن بىنىپ تەگدى. ئەكى ئەرىگ سانچدى. بالىقا باسقىتى. ئول سۇ ئانتا ئۆلتى. ئامغى قۇرغان قىشلاپ يازىكا ئوغۇزغارۇ سۇ تاشقىدىمىز. كۇل تېكىن ئەبىگ باشلايۇ ئاقىتتىمىز، ئوغۇز ياغى ئوردۇغ باسدى. كۇل تېكىن ئۆگسۈز ئاقىن بىنىپ توقۇز ئەرىت سانچدى. ئوردۇغ بەرمەدى. ئۆگۈم قاتۇن ئولايو ئۆگلەرىم ئەكەلەرىم، كەلىنگۈنىم قۇنچۇيلارىم بۇنچا يەمە تىرىگى كۇك بولداچى ئەرتى، ئۆلۈگى يۇرتدا يولتايۇ ياتۇ قالداچى ئەرتىگز، كۆلتېگن يوق ئەرسەر قوپ ئۆلتەچى ئەرتىگز...

(...كۇل تېكىن ئازلارنىڭ قۇكۇر ئېتىنى مىنىپ دۇشمەنگە تەگدى، ئىككى ئەرگە ‹نەيزە› سانجىدى ھەمدە ئۇلارنى پاتقاقتا پاتۇردى. ئۇ قوشۇن ئاشۇ يەردە يوقىتىلدى. بىز ئامغى قورغاندا قىشلاپ، يازدا ئوغۇزلارغا ئەسكەر چىقاردۇق. كۇل تېكىننى ئۆيگە قاراشقا قالدۇردۇق. دۇشمىنىمىز ئوغۇزلار ئوردىغا بېسىپ كەلدى. كۇل تېكىن ئوگسىز ‹دېگەن› ئاق ئېتىغا مىنىپ توقۇز ئەرنى نەيزىلىدى. ئوردىنى بەرمىدى. ‹شۇنداق قىلمىغان بولسا› ئانام قاتۇن قاتارلىق ئانىلىرىم، ئاچىلىرىم، كېلىنلىرىم، مەلىكىلىرىمنىڭ تىرىكلىرىگىلار — ھەممىگلار دىدەك بولاتتىگلار! ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆلۈگى يولدا قالغان بولاتتى. كۇل تېكىن بولمىسا ھەممىگلار ئۆلگەن بولاتتىگلار! ...)

دىمەك، يۇقۇرقى ئىخچام بايانلاردا ئۆز ئېلىنى پاراكەندە قىلغۇچىلارغا قارشى قەيسەرانە ھۇجۇمغا ئۆتكەن غالىپ كۇل تېكىننىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئاجايىپ تەسىرلىك بايان قىلىنغان، قەھرە-

مانىنىڭ ئۆلمەس ئوبرازى سىزىپ بېرىلگەن.

ئوچىنچى، "كۇل تېكىن مەڭگۇ تېشى" تېكىستى ئۆزىنىڭ ھەيۋەتلىكلىگى، ھاياجانلاندۇرارلىق كەيپىياتقا تولۇپ تاشقانلىغى بىلەن كىشىنى قايىل قىلىدۇ. بولۇپمۇ بۇ تەرەپتىن ئالغاندا كۇل تېكىننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بىلگە قاغانىنىڭ قايغۇرۇپ ئېيتقان ھەسرەتلىك سۆزلىرى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر.

...ئىنىم كۇل تېكىن كەرگەك بولتى. ئۆزۈم ساقىنتىم. كۆرۈر كۆزۈم كۆرمەزتەگ، بىلىر بىلگىم بىلمەزتەگ بولىنى. ئۆزۈم ساقىنتىم. ئود تەڭرى ياسار كىشى ئوغلى قوپ ئۆلكەلى تۇرۇسى. ئانىچا ساقىنتىم؛ كازدە ياس كەلسەرتىدا كۆڭۈلتە سىغىت كەلسەر يانتۇرۇ ساقىنتىم؛ قاتىغدى ساقىنتىم، ئەكى شاد ئولايۇ ئىنىيگۈنىم بەگلەرىم، بۇدۇنىم كۆزى قاشى يابلاق بولتاچى تىپ ساقىنتىم ...

(...ئىنىم كۇل تېكىن قازاتاپتى. ئۆزۈم ھەسرەت چەكتىم. كۆرەر كۆزۈم كۆرمەستەك بولدى، ئەقىل-ھوشۇمدىن ئاداشقانىدەك بولدۇم، ئۆزۈم ھەسرەت چەكتىم. زامان، تەڭرى ياشايدۇ ‹ئۆلمەيدۇ›، ئىنسان بالىسى ئۆلۈش ئۈچۈن تۆرەلگەن. شۇنداق ئويلىدىم. كۆزۈمگە ياش كەلسە، ئۆزەمنى تۇتۇۋالدىم، كۆڭلۈم بۇزۇلسا، ئۆزەمنى باستىم. مەن چەكسىز ھەسرەتلەندىم. ئىككى شاد① ۋە ئىنىلىرىم، بالىلىرىم، بەگلىرىم، خەلقىم يىغلاۋېرىپ، كۆزلىرىدىن ئايرىلىپ قالارمۇ، دەپ ئويلىدىم.)

تۆتىنچى، "كۇل تېكىن مەڭگۇ تېشى" تېكىستىدە ئېلىتەرىش قاغانىنىڭ قاغانلىقىنى مۇستەھكەملەش جەريانى ۋە بىلگە قاغان، كۇل

① شاد — ئەينى دەۋردىكى مەنسەپ (ئۇنۇقان) نامى.

تېكىنلەرنىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى جەريانى توغرىلىق مۇنداق تەسۋىر بېرىلگەن:

تەڭرى كۈچ بەرتۈك ئۇچۇن قاڭسىم قاغان سۈسى بۆرىتەگ ئەرمىس، ياغمىسى قونى تەگ ئەرمىس؛ ئىلگەرۇ قۇرىغارۇ سۈلەپ تىرمىس قۇبراتمىس قامۇغى يەنى يۈز ئەر بولمىسى ... تاڭسىم قاغان بۇنىچا...قىرىق ئارتۇقى يىتى يولى سۈلەمىس، يىگىرمە سۈڭۈس سۈڭۈسمىس. تەڭرى يارلىقادۇق ئۇچۇن ئىللىگىگ ئىلىرەتمىس، قاغانلىغىغ قاغان سىراتمىس، ياغىغ باز قىلمىس، تىزلىگىگ سۆكۈرمىس، باشلىغىغ يۈكۈنتۈرمىس. قاڭسىم قاغان ئىنىچە ئىلىگ نۇرۇگ قازغانىپ ئۇچا بارمىس...

(...تەڭرى كۈچ-قۇۋۋەت بەرگەنلىگى ئۇچۇن ئاتام خاقانىڭ ئەسكەرلىرى بۆرىدەك، ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى قويدەك بولغان ئىكەن. شەرقتىن غەرپكىچە يۇرۇش قىلىپ توپلىغان كىشى 700 بوپتۇ. ئاتام خاقان مۇنچە... ئۇ 47 قېتىم ئەسكەر چىقىرىپتۇ، 20 قېتىم جەڭ قىپتۇ. تەڭرى مەدەت بەرگەنلىگى ئۈچۇن دۆلىتى بارلارنى دۆلىتىدىن مەھرۇم قىپتۇ. خاقانى بارلارنى خاقانىدىن مەھرۇم قىپتۇ. دۈشمەنلەرنى بويسۇندۇرۇپتۇ. تىزى بارلىرىنى تىزلاندۇرۇپتۇ، بېشى بارلارنى باش ئۇردۇرۇپتۇ. ئاتام خاقان ئاشۇنداق قىلىپ دۆلەت قۇرغان ۋە قانۇن-تۈزۈم ئورناتقاندىن كېيىن بۇ دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ.)

چېچىلىپ كەتكەن، ئىتتىپاقسىز ھالەتتە تۇرغان قەبىلىلەرگە ئېچىنىش، ئۇلارنى رەھىمسىز ئەمىلىيەتتىن ئاچچىق ساۋاق ئېلىشقا دەۋەت قىلىش مەزمۇنى ئىپادىلەنگەن بايانلاردا بولسا بەدىئىي تەسۋىر مۇنداق بېرىلگەن:

...ئۆكۈن! كورگۈنسن ئۇچۇن ئىگدمىس بىلگە قاغانىڭا، ئەرمىس بارمىس ئەدگۈ ئىلىگە كەنتۈ ياڭىلىتىغ، يابلاق كىگۈرىگ... ئىدۇق ئۆتۈكەن يىش (بۇدۇن باردىغ ئىلىگەرو بارىغما) باردىغ، قۇرىغارۇ بارىغما باردىغ. سۇبچا يۆگۈرتى، سۆگۈكۈك تاغچا ياتدى. بەگىلىك ئۈرى ئوغلىڭ قۇل بولتى. سىلىك قىز ئوغلىڭ كۈڭ بولتى...

(...ئۆكۈنۈڭلار! باشباشتاقلىق قىلغىنىڭلار ئۇچۇن، ئۆزەڭلارنى بېقىۋاتقان دانا خاقانىڭلار ۋە ئەركىن، ياخشى دۆلىتىڭلار ئالدىدا جىنايەت ئۆتكۈزدۈڭلار، يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقاردىڭلار... مۇقەددەس ئۆتۈكەن تېغىدىكى خەلقلەر كەتتىڭلار، شەرقىقە بارىدىغىنىڭلار شەرقتە كەتتىڭلار، غەرپكە بارىدىغىنىڭلار غەرپكە كەتتىڭلار. بارغان يېرىڭلاردىكى كۈنۈڭلار شۇ بولدى. قېنىڭلار سۇدەك ئاقتى. سۆڭىگىڭلار تاغدەك دۆۋىلەندى. بەگ بولىدىغان ئوغۇللىرىڭلار قۇل بولدى. پاك (خانىش بولىدىغان) قىزلىرىڭلار دىدەك بولدى...)

بۇنىڭدىن باشقا "كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشى "دا يەنە تاڭ سۇلالىسى پادىشاسىنىڭ قەھرىمان كۈل تېكىنىنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن قايغۇلۇق تەزىيە خېتى يېزىپ، ئۇنى ئۆز ئوردىسىدىكى ئالتە نەپەر تاش ئويمىچىلىق ئۇستىلىرى ئارقىلىق ئەۋەتكەنلىگىمۇ ئويۇپ قالدۇرۇلغان ھەمدە تاڭ پادىشاسىنىڭ خەنزۇچە يازغان تەزىيەنامىسى ئۇ ئەۋەتكەن تاش ئويمىچى ئۇستىلار تەرىپىدىن مەڭگۈ تاش تېكستىلىرى ئىچىگە ئويۇپ كىرگۈزۈلگەن. بۇ ئەھۋال باتۇر كۈل تېكىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ شۆھرەتلىك قەھرىمان ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

يۇقۇرقىلارغا ئاساسلىنىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى "كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى" ئۆز زامانىسىدىكى تارىخىي ۋەقەلەرنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرگەن گۈزەل رېئالىستىك ئەسەر بولۇشقا مۇناسىپتۇر.

ئىككىنچى قىسىم
قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدىكى مەدەنىي ھايات ۋە ئەدەبىيات

بىرىنچى باپ
ئومۇمىي بايان

1. قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ قۇرۇلۇشى

مىلادى 840-يىلى ئورخون ئۇيغۇر خانلىغى يوقىتىلغاندىن كېيىن، بۇ جايدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى باش ۋەزىر چاغىرشار ۋە پان تېكىننىڭ يېتەكچىلىگىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قارلۇق رايونىغا كۆچۈپ كەلدى. بۇ ئۇيغۇرلار كېيىنچە قارلۇق، ياغما قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ قاراخانىلار خانلىغىنى قۇردى. يەنە بىر قىسمى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىدىكى گەنجۇ، لياڭجۇ رايونلىرىغا كۆچۈپ كەلدى. بىر قىسمى ئۆگە تېكىننىڭ يېتەكچىلىگىدە جەنۇبقا قاراپ كۆچۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا كەلدى. يەنە بىر قىسمى بولسا جۇڭغار ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كەلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭغار ئويمانلىغىغا كۆچۈپ كەلگەن قىسمى ئورخون ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قىسمى بولۇپ، مىلادى 866 ـ يىلى بارغۇن تېكىنىڭ بېتەكچىلىگىدە تيانشاننىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنى (يەنى "غەربىي رايون"نى) بېسىپ ياتقان تىبەت ئاقسۆڭەكلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، بېشىبالىق ۋە قوجۇ، كۇسەن (ھازىرقى كۇچار) قاتارلىق جايلارنى بېسۋېلىپ، قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغىنى قۇردى.

ئورخون ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ جايلارغا كۆچۈپ كېلىشى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىدا بىرمۇنچە ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى. ئالدى بىلەن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمقى قېرىنداشلىرى بولغان تيانشان ئۇيغۇرلىرىنى (ئۇغۇزلارنى) تېزلىك بىلەن ئۆز بايرىغى ئاستىغا توپلاپ، غەربىي رايوندىكى زور سىياسىي كۈچكە ئايلاندى. قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ چېگرىسى بىر مەزگىل شەرقتە ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جيۇچۈەن ۋىلايىتى، غەرپتە پامىر ئىگىزلىگى ۋە ئۇدۇن (خوتەن) رايونى، شىمالدا تيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي قىسمى، جەنۇبتا قاراقۇرۇم تاغلىرىغىچە سوزۇلغان ئىدى①. پەقەت كۈچارنىڭ غەربىدىن قەشقەر ئەتراپىغىچە بولغان جايلارلا قاراخانىلار خانلىغىنىڭ ئىلكىدە تۇراتتى.

ئورخون ئۇيغۇرلىرى قوجۇ رايونىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، يەرلىك مىللەتلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن تەدرىجى ئولتۇراقلاشقان يېزا ئىگىلىك تۇرمۇشىغا ئۆتتى. بۇ ھال ئۇيغۇر جەمىيىتىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ھەتتا

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 122 ـ جىلد.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسى، دىنىي ئېتىقادى، پەلسەپە قاراشلىرى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە سەۋەپ بولدى. ئۇلار بۇ چاغدا ئەسلىدىكى شامان دىنى ۋە مانى دىنى ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، غەربىي رايوندا مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 ـ ئەسىرلەردىن بۇيان ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىشقا باشلىدى. يەنە بەزى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بولسا نىستورى دىنى، ئاتەشپەرەسلىك دىنى قاتارلىق دىنلارغىمۇ ئېتىقات قىلدى. لېكىن بۇددا دىنى قوجۇ ئۇيغۇر جەمىيىتىدە يەنىلا ناھايىتى زور تەسىرگە ئىگە ئىدى.

ئورخون ئۇيغۇرلىرى قوجۇ رايونىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى ئورخون ـ يېنىسەي يېزىغىنى بىر مەزگىل قوللانغاندىن كېيىن، بۇ يېزىقنى تاشلاپ، غەرپكە كۆچۈشتىن بىرئاز ئىلگىرى قوللىنىشقا باشلىغان ۋە قەدىمقى سوغدى يېزىغىغا ئاساسەن ئىسلاھ قىلىنغان كونا ئۇيغۇر يېزىغىنى كەڭ قوللىنىشقا باشلىدى.

مىلادى 10 ـ ئەسىردە، قوجۇ ئۇيغۇرلىرى تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققى قىلىۋاتقان بىر مەزگىلدە، مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايوندا ياشايدىغان خىتاي قەبىلىسى ناھايىتى كۈچىيىپ، ئۆچكى ئۆلكىلەردە خەنزۇلارنى ئاساس قىلغان سۇڭ سۇلالىسى (مىلادى 960ـــ1279 ـ يىلى) بىلەن قارىمۇ ـ قارشى بولغان زور سىياسىي بىرلىك بولۇپ شەكىللەندى. بۇ چاغدا قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى بۇ ئىككى دۆلەت بىلەن تەڭلا قويۇق سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى قىلىپ تۇردى. لېكىن مىلادى 1115 ـ يىلى شەرقىي شىمالدىكى جۇرجەت قەبىلىسى تەرىپىدىن قۇرۇلغان جىن پادىشالىغى (ئالتان خانلىغى) مىلادى 1124 ـ يىلى خىتاي پادىشالىغىنى

يوقاتتى. خىتاي پادىشالىغىنىڭ شاھزادىسى يەللۇ تايشى بىرمۇنچە قوشۇن ۋە پۇقرالىرىنى باشلاپ غەربىي رايونغا كۆچۈپ جۇڭغار ئويمانلىغىنى ئىگەللىدى. قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىقۇتى ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالدى ۋە ئۇلارنىڭ داۋاملىق غەرپكە ئىلگىرىلىشىگە ماددى ياردەم بەردى. يەللۇ تايشى 1128 ـ يىلى غەربىي قاراخانىلار خانلىغىنى يوقاتتىپ، بالاساغۇن شەھىرىدە (بۈ چاغدا غۇز ئوردۇ دەپ ئاتالغان) قاراختاي پادىشالىغىنى تىكلىدى. قارا خىتايلار دەۋرىدە، قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى قاراختايلارنىڭ ھاميلىغدىكى بىر دۆلەتكە ئايلاندى. قارا خىتايلار ئۇلارنى مەخسۇس بەلگىلەنگەن بىر "دورغا" ئارقىلىق ئىدارە قىلىدىغان بولدى. لېكىن، قوجۇ ئۇيغۇر پادىشالىغىنىڭ قارا خىتايلارغا مۇئەييەن باج تاپشۇرۇشتىن باشقا مەجبۇرىيىتى يوق ئىدى.

مىلادى 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دائىرىسىدىكى موڭغۇللار ناھايىتى تېز كۈچەيىپ، قەبىلە باشلىغى تېموچىننىڭ يېتەكچىلىگىدە بارلىق موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈردى. مىلادى 1206 ـ يىلى تېموچىن چوڭ قۇرۇلتاي چاقىرىپ، بۈيۈك موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى تىكلىگەنلىگىنى جاكالىدى ۋە ئۆزىگە چىڭگىز قائان دېگەن نام بەردى. 1209 ـ يىلى قوجۇ ئىدىقۇتى قارا خىتايلارنىڭ دورغىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ چىڭگىزخانغا بويسۇنىدىغانلىغىنى بىلدۈردى. چىڭگىزخان مىلادى 1218 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئەرەب مەملىكەتلىرىگە يۈرۈش قىلغان چاغدا، قوجۇ ئۇيغۇرلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. قوجۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ بىرمۇنچە سەركەردە ۋە قوشۇنلارنى چىقىرىپ، چىڭگىزخاننىڭ غەرپكە ۋە شەرقتە يۈرۈش ئۇرۇشلىرىغا

ئەۋەتتى. مىلادى 1227 ـ يىلى، چىڭگىزخان ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئۆزىگە قاراشلىق بارلىق رايونلارنى جۇجى، چاغاتاي، ئوكتاي، تولى قاتارلىق تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەرگەندە، ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا شەرقتە ئالتاي تاغلىرىدىن غەرپتە ماۋۇرائۇننەھرى رايونىغىچە بولغان بارلىق جايلار، جۇملىدىن تيانشاننىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن جەنۇبىي قىسمى تەقسىم قىلىنغان ئىدى. بۇ چاغدا، قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى باشقا ئۇلۇسلار بىلەن ئوخشاشلا موڭغۇل مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە قاراشلىق ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە خانلىق ئورنىنى ساقلاپ قالدى. مىلادى 1320 ـ يىلى چاغاتاي ئەۋلادى ئىسەن بۇقا تەرىپىدىن قۇرۇلغان چاغاتاي خانلىغى ۋە مىلادى 1348 ـ يىلى چاغاتاي ئەۋلادى تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان موغۇلىستان خانلىغى دەۋرلىرىدىمۇ، قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى ھامان ئىلگىرىكىدەك ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە خانلىق ئورنىنى ساقلاپ قالدى. مىلادى 1393 ـ يىلى موغۇلىستان خانلىغىنىڭ ئىككىنچى پادىشاسى خىزىر خوجاخان زور قوشۇن بىلەن قوجۇ رايونىغا ھۇجۇم قىلىپ، قاراخوجا شەھىرىنى بېسىۋالدى. ئىدىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ، خانلىقنى ۋەيران قىلدى ۋە بۇ جايدا ئىسلام دىنىنى مەجبۇرى تارقاتتى. نەتىجىدە قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ 527 يىللىق ھۆكۈمرانلىغى تامامەن ئاياقلاشتى.

2. قوجۇ (ئىدىقۇت) خانلىغى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرىنىڭ چېگرىسى ناھايىتى كەڭ

بولۇپ، ئونىڭ يەرلىرى تۇرپان ئويمانلىقىنى ئاساس قىلغاندىن تاشقىرى، شەرقتە جيۇچۇەنگە، غەربتە كۇچارغا، جەنۇبتا تەكلەماكان چۆلىگە قەدەر تۇتىشاتتى. شىمال تەرىپى بولسا جەنۇبىي ئالتايغىچە سوزۇلغان ئىدى. بەزى چاغلاردا، ئۇنىڭ غەربىي چېگرىسى پامىر تاغلىرىغىچە سوزۇلغان ئىدى①. يېپەك يولى بويىغا جايلاشقان تۇرپان قەدىمدىن تارتىپ شەرق ۋە غەربنىڭ سودا ھەم مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدىكى مۇھىم بىر قاتناش تۇگۇنى ئىدى. قەدىمقى رىم، ئىران، جۇڭگو، ھىندىستان قاتارلىق مەدەنىيەتتە تەرەققى قىلغان ئەللەرنىڭ سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشلىرى مۇشۇ يول ئارقىلىقلا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاشۇ ئەللەر مەدەنىيىتى بىلەن تۇرپان مەدەنىيىتى ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشىپ، بىر-بىرىنى تولۇقلاپ، قوجۇ ئىدىقۇتلۇغىنىڭ مەدەنىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇڭا تۇرپان ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن يۇكسەك تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، 10- ئەسىرلەرگە كەلگەندە غەربىي رايوندىكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى قۇرۇلغاندا، بۇ خانلىقنىڭ قىشلىق پايتەختى بولدى.

قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرى بۇ مەزگىلدە فېئودالىزىم جەمئىيىتىدە ياشايتتى. خاننىڭ ھوقۇقى كۈچلۈك ئىدى. خانلىقنى تەشكىل قىلغۇچى ھەر بىر قەبىلىدە قەبىلە باشلىغى بولاتتى. ئىجتىمائىي تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ يۇقۇرى ئىدى. پايتەخت قوجۇ (قاراخوجا) بۇ خانلىقنىڭ يىرىك مەدەنىيەت ۋە مائارىپ مەركىزى بولۇپ،

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قوجۇ تەزكىرىسى».

بۇددىزىم، مانىخىزىم دىنلىرىنىڭ قول يازما كىتابلىرى بۇ شەھەر ئارقىلىق كۆپلەپ تارقالغان ئىدى. ئۆرپ-ئادەت جەھەتتە ئۆلۈكلەر كۆيدۇرۇلەتتى①. دۆلەت بايرىغىنىڭ رەڭگى قارا ئىدى②.

مىلادى 981-، 984-يىللىرى سۇڭ سۇلالىسىدىن قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىغىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن خەنزۇ سەيياھ ۋاڭ يەندې ئۆزىنىڭ «تۇرپانغا سايياھەت» دېگەن خاتىرىسىدە قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەينى ۋاقتتىكى ھاياتى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا: "پايتەخت قوجۇ (قاراخوجا) قارىيامغۇرى ئاز، ھاۋاسى ئىسسىق بىر جاي، ئۆي-ئىمارەتلىرى ئاپپاق ئاھاك بىلەن ئاقارتىلغان. تەڭرى (تيانشان) تاغلىرىدىن ئېرىپ چۈشكەن قار سۇلىرىدىن، سۇ ئامبارلىرىدىن پايدىلىنىپ زىرائەت تېرىيدۇ. ئۇلار نەغمە-ناۋاغا ئامراق، سازەندىلىرى پىپا، كۇڭخۇ قاتارلىق سازلارنى كۆپ چالىدۇ. سەپەرگە چىققاندا يېنىدىن سازنى ئايرىمايدۇ، بۇ شەھەردە 50 نەچچە ئورۇندا بۇددا ئىبادەتخانىسى بار، ئىبادەتخانىلارغا تاڭ سۇلالىسى (مىلادى 907-يىلى ئاغدۇرۇلغان) تەقدىم قىلغان «بۇددا نومىلىرى توپلىمى»، «تاڭ شېئىرلىرىنىڭ ۋەزنى»گە ئوخشاش كىتابلار قويۇلغان. يەنە مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرى، ئىران راھىپلىرى بار"③ دەپ يازغان ئىدى. ئۇ يەنە قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ يازلىق پايتەختى بېشبالىق (بۇگۇنكى جىمسار) توغرىسىدا: "بۇ شەھەردە ياغاچتىن ياسالغان پەشتاق، راۋاقلار كۆپ، ئادەملىرى پاكىز، رەتلىك، قولى ئەپچىل، ئالتۇن، كۈمۈش، تۆمۈر ۋە قاشتېشىدىن ھەر خىل سايمانلارنى ياسايدۇ" ④

① «رۇبرۇك سەپەرنامىسى»، 149-بەت.
② «قەدىمقى جۇڭگو سايياھەتچىلىرى خاتىرىسى»، 247-بەت.
③④ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قوجۇ-ۋاڭ يەندې سەپەر خاتىرىسى».

دەپ تونۇشتۇرغان ئىدى. جۇملىدىن ۋاڭ يەندې ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر خاقانى ئارسلان شىر تەرىپىدىن بېشىبالىقتا قوبۇل قىلىنغان ۋاقتىدىكى مەنزىرىنى ئەسلەپ كېلىپ: "ئوردىدا چالغۇ ئەسۋاپلىرى چېلىنىپ، زىياپەت باشلاندى. ئاندىن كومېدىيە قىزىقچىلىق، ئويۇن-تاماشا بولدى. بۇ ھالەت تاكى كەچقۇرۇنغىچە داۋام قىلدى"① دەپ خاتىرە قالدۇرغان ئىدى.

خەنزۇ تارىخىي يادنامىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي رايوندا ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئويۇن-تاماشا ۋە قىزىقچىلىق، كومېدىيە پائالىيەتلەر ئەۋج ئالغان ئىدى. بولۇپمۇ "كۈچاردا ھەر يىلنىڭ 7-ئايلىرىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئويۇندا يۈزىگە ھەر خىل نقاپلارنى تارتقان كىشىلەر گاھى غەيرىي ھايۋانلارنىڭ، گاھى جىن-ئالۋاستىلارنىڭ شەكلىگە كىرىپ، ئەر-ئاياللار جۇپ-جۇپى بىلەن ئويۇن كۆرسىتىشەتتى ۋە بۇ ئويۇن قىزىق بولاتتى"②.

گېرمانىيە فېدېراتىپ جۇمھۇرىيىتى ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ئا. ۋ. گابائېن قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىي ھاياتى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: "ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ غەربىي خوشنىسىدىن يېزىق مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىدى ۋە ئۇنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈردى③. يېزىق ماتېرىيالى ئاساسەن قەغەز ئىدى. ھازىرقى تەتقىقاتقا ئاساسلانغاندا،

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قوجۇ-ۋاڭ يەندې سەپەر خاتىرىسى.»
② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 240-بەت.
③ ئاپتور بۇ يەردە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ سوغدى يېزىغى ئاساسىدا ئىجات قىلىنغانلىغىنى كۆزدە تۇتقان بولۇشى مۇمكىن.

خەنزۇلارنىڭكىدىن پەرقلىنىدىغان يېرى يېزىشتىن ئىلگىرى قەغەز ئۈستىگە بىر قەۋەت ئاق شىلىم بېرىلىدىكەن..."، "... شۇ دەۋر (ئىچكى ئۆلكىلەر) دىكى خەنزۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، قەدىمىي شىنجاڭنىڭ بەدىئىي سەنئىتى، ئاۋازسىز تىياترى، ئۈسۈلۇق تىياترى، ناخشا ئوركېستىرى ۋە ئېپتىدائى تىياترلىرى زور مەھلىيا قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. ھازىر ساقلانغان قول يازمىلاردىن قارىغاندا، تۈرك ئۇيغۇر يېزىغىدا يېزىلغان سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ ۋەقەلىگى خەنزۇچە سەھنە ئەسەرلىرىنىڭكىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ."، "قەدىمىي شىنجاڭنىڭ ئوپېرا ئۆمەكلىرى، ناخشىچىلىرى، ئەر-ئايال سازەندىلىرى ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسەتكەن ۋە ئۇ يەرلەردە قىزغىن ئالقىشلارغا ئىگە بولغان"، "قوجۇ ئۇيغۇرلىرى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن يەنىلا ماھىر چارۋىچىلاردىن بولۇپ قالدى. ئۇلار ئات بېقىشقا تولىمۇ ھەۋەسكار ئىدى. بۇنىڭدىن سىرت، بۇ چاغدا ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمى مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇيغۇرلار سودا ئىشلىرى بىلەنمۇ ئۆزاق شۇغۇللانغان (بۇ ھال شۇ چاغدىكى خەنزۇلارنى ناھايىتى ھەيران قالدۇراتتى)"①.

ھەقىقەتەنمۇ شۇ دەۋرلەردە قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى قەدىمقى جۇڭگو، قەدىمقى رىم، ئىران، ھىندىستانغا ئوخشاش ئەللەرنىڭ مەدەنىيىتى ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەن ئورۇن بولغاچقا، بۇ يەردە ھەر خىل دىنلار تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن،

① ئا. ۋ. گابائېن: «قارا قوجۇ خانلىغى (مىلادى 850 — 1250 - يىللار)» دېگەن ماقالىنىڭ 63 - ، 64 - ، 69 - بەتلىرى.

شۇ دىنىلارغا ئائىت مەدەنىيەتلەرمۇ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشىپ، ئەينى دەۋردىكى تەرەققى قىلغان رەسمۇ-رەسىم قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا تۇرپان، كۇچار، دۇنخۇاڭلاردىن مانى، بۇددا، نىستۇرى دىنلىرىنىڭ تەسىرىدىكى نۇرغۇن تارىخىي يادىكارلىقلار، نەپىس سەنئەت ئەسەرلىرى، مىخ ھەرپ مەتبەچىلىگى يادىكارلىقلىرى، تام رەسىملىرى، ھەيكەللىتاراشلىق، مىمارلىققا ئائىت نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللار تېپىلدى. ھازىر بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار شۇ پارلاق مەدەنىيەتنىڭ گۈۋاسى سۈپىتىدە مەملىكىتىمىزنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ مۇزېيلىرىنى بېيىتىپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلار يالغۇز دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ شاھىدى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇ دەۋردە ياشىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى، ئۆرپ-ئادەتلىرى ۋە گۈزەل سەنئەت، بەدىئىي تەپەككۇر سەۋىيىسىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگۈچى قىممەتلىك يادىكارلىقلاردۇر.

قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئىلگىرى قوللانغان ئورخون-يېنىسەي يېزىغى ئورنىغا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنى قوللاندى. شەھەر مەدەنىيىتى تەرەققىياتى ۋە قول سانائەت، سودا-سېتىق ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇ يېزىق ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە كەڭ تۈردە قوللىنىلىپ، مۇكەممەللىشىپ باردى. شۇنداقلا ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە، ئەدەبىي تىلىنىڭ قېلىپلىشىشىغا تۈرتكە بولدى. نەتىجىدە جاھان شەرقشۇناسلىرىنىڭ، تۈركى تىللار تەتقىقاتچىلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە كۈچلۈك جەلپ قىلىپ تۇرۇۋاتقان قوجۇ دەۋرى كىلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بارلىققا كەلدى.

كېيىنكى دەۋرلەردە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى ۋە ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغان مول يادىكارلىقلار تېپىلدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گېرمانىيە فېدېراتسىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ تۈركى تىللار تەتقىقاتچىسى، ئالىم بانگ ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى گابائىن تەرىپىدىن «تۈركى تىلىدا يېزىلغان تۇرپان تېكستلىرى» دېگەن نام بىلەن توققۇز توم قىلىپ نەشر قىلىندى. تۈركىيە ئالىمى رەشىد رەھمەتى ئارات «تۈركى تىلىدا يېزىلغان تۇرپان تېكستلىرى»نىڭ 10-تومىنى ۋە ئۈككى تومىلۇق «قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا يېزىلغان تىبابەتچىلىككە ئائىت يادىكارلىقلار»نى نەشر قىلدۇردى، 1960-يىللاردا گېرمانىيە دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى «بېرلىندىكى تۇرپان يادىكارلىقلىرى» ماۋزۇسى ئاستىدا سەككىز تومىلۇق قەدىمقى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىنى ئېلان قىلدى. فرانسىيىدە 1971-يىلى «قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى يادىكارلىقلار» چوڭ بىر توم قىلىپ نەشر قىلىندى. يالغۇز گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەتىرىدىنىڭ شىنجاڭدىكى تۆت قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش جەريانىدا قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن نەرسىلىرىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى يادىكارلىقلارلا 10 مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ. بۇ يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە خەنزۇ، سانسكرىت (ئەنەتىكەك)، تىبەت (تۆبۈت)، كىنگىت (قەدىمقى قارا شەھەر)، كۇچار تىللىرىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددا نوملىرى، مانىخىزىم دىنىي ھۆججەتلىرى، نىستۇرى دىنىي كىتاپلىرىدىن باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر شېئىر، قوشاقلىرى، داستانلىرى، ئاسترونومىيە ۋە كالېندارچىلىققا، تىببىي ئىلمىگە ئائىت ئەسەرلەر ۋە كۆپلىگەن قانۇن ۋەسىقىلىرىمۇ بار. بۇ يازما يادىكارلىقلار ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتى، جەمىيەت تۈزۈمى، مەدەنىيىتى

شۇنداقلا ئەدەبىياتى ھەقىقىدە بىزگە بىرقەدەر تولۇق مەلۇمات بېرىدۇ. بەدىئىي ئەدەبىياتقا دائىر خاتىرىلەر ۋە قول يازمىلار بولسا ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئاشۇ دەۋرلەردە ئالاھىدە يۇقۇرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەنلىگىنىڭ روشەن دەلىلىدۇر.

ئىلىم-پەن، بەدىئىي ئەدەبىيات، دىن، پەلسەپىگە ئائىت سان-ساناقسىز يازما يادىكارلىقلار ئوچۇق ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدىنىي ھاياتىدا بۇددا دىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان ئەسەرلەر خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ مۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەپ: بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە كۆچمىە-شىدە كۆڭۈرۈكلۈك رول ئويناغان غەربىي رايون ئۆز زامانىدا (يەنى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىشتىن بۇرۇن) بۇ دىنىنىڭ ئىككىنچى ئانا ماكانى بولۇپ قالغان ئىدى. شۇڭلاشقا بۇددا ئىدىئو-لوگىيىسىنىڭ تەسىرى بۇ دەۋردىكى ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىغا سىڭىپ كىردى. بۇددا نوملىرى ۋە بۇددا رىۋايەتلىرىنى تېمىاتىك ئىدىيە قىلغان زور بىر تۈركۈمدىكى بەدىئىي ئەسەرلەر (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىغىدا) مەيدانغا كەلدى. بۇلار قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەدەبىي ھاياتىدا چوڭ بۇرۇلۇشلارنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈپ، بۇددىزىم ئەنئەنىسى ئاساسىدىكى بىر چوڭ بەدىئىي مەكتەپنى شەكىللەندۈردى. بۇ ئارقىلىق ئەينى دەۋرنىڭ سىياسەت، دىن، ئىقتىسات، قانۇن، مائارىپ، ئەدەبىيات-سەنئەت تۈزۈلمىسى مۇكەممەل بىر بەدىئىي شەكىلدە زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلىدى. شۇڭا قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى ئەدەبىياتىدا بۇددىزىم ئىدىئولوگىيىسى يادرو قىلىنغان بەدىئىي ئەسەرلەرنى نوقۇلا بۇددىزىم ئەقىدىسى ئېپادە قىلىنغان ئەسەرلەر، دەپ قاراشقا بولمايدۇ، ئۇنىڭدا شۇ

ئەسەرلەرنى ئۆز تىلى ۋە ئۆز يېزىغىدا مەيدانغا كەلتۈرگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەينى زامانىدىكى دۇنيا قاراشلىرى، ئىدىيۇى قىياپىتى، تۇرمۇش ئۇرۇپ-ئادەتلىرى، ئەدەپ-ئەخلاق ۋە پېداگوگىكا مەسىلىلىرى ھەقىقىدىكى چۈشەنچىلىرى، ئارزۇ-ئىنتىلىشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ ئەسەرلەر كېيىنكى دەۋرلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بىر مۇكەممەل ئەينەك سۈپىتىدە مۇناسىپ ئەنئەنە يارىتىپ بېرىش رولىنى ئويناندى.

مەملىكىتىمىزدە ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى ئەللىرىدىكى مۇزېيلاردا، تەتقىقات ئورۇنلىرىدا ساقلىنۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ سانى ھازىر بىرنەچچە ئون مىڭدىن ئاشىدۇ. يېقىنقى مەزگىللەرگىچە بۇ يادىكارلىقلاردىن گېرمانىيەدىلا 700 پارچە ئەسەرنىڭ مۇندەرىجىسى تۈزۈلگەن (باشقا ئەللەردىمۇ بۇ ئىلمىي ئىش بۇرۇنلا قولغا ئېلىنىپ بولدى)، ئۇنىڭ قالغان قىسىملىرى يەنىلا رەتلەش، تەتقىق قىلىش، جامائەتچىلىككە تونۇشتۇرۇشنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ.

3. قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغىدىكى مانى مەدەنىيىتى

مانى دىنى مانىخەيزىم دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ دىن مىلادى 3-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىرانلىق مانى دىگەن ئادەم تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان. مانى مىلادى 216-يىلى 4-ئايىنىڭ 14-كۈنى جەنۇبىي بابىلۇنغا تەۋە تىگىر دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى ماردىنۇ دىگەن جايدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى پاتىگ ئەسلى شىمالىي ئىرانلىق بولۇپ، كېيىن جەنۇبىي بابىلۇنغا كۆچۈپ

بېرىپ، ئۇ يەردە ماندائىيان دىنىغا كىرگەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مانىنىڭ ئانىسى ماريان پارفىيا تۆرىلىرىنىڭ ئەۋلادى ئىكەن.

مانى بالىلىق مەزگىللىرىدىن تارتىپ ئىلمى نۇجۇم، نەققاشچىلىق، سېھىرگەرلىك قاتارلىق ئىلىملەرنى پىششىق ئۆگەنگەن. ئۇ تۆت يېشىدىن تارتىپ دادىسى ئېتىقات قىلغان دىنىي مەزھەپنىڭ تەسىرىگە بېرىلگەن، ئون ئىككى يېشىدا تۇنۇن ئىسىملىك بىر روھانىدىن يېڭى دىن يارىتىش توغرۇلۇق تەلىم ئالغان، ئەنە شۇ مەزگىلدىن باشلاپ ئۇنىڭ پۈتۈن پىكىر-خىيالى يېڭى دىن يارىتىش مەقسىدىگە بۇرالغان. مىلادى 240-يىلى مانى 24 ياشقا كىرگەندە تۇنۇن ئۇنىڭغا يەنە بىر قېتىم مەدەت بېرىدۇ، شۇ يىلى مانى ئۆزىنىڭ دىنىي قاراش ۋە تەسەۋۋۇرلىرىنى يەكۈنلەپ، ئالدى بىلەن ئۆز ئائىلىسىدە-كىلەرگە ئېلان قىلىدۇ. كېيىنچە دېڭىز يولى بىلەن سەپەر قىلىپ، ھىندىستان ۋە چىنغا بېرىپ، بۇ جايلاردا بۇددا دىنىي ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىدۇ، بىرونىنىڭ كىتاۋىدا تىلغا ئېلىنغان چىنىنى تارىخچىلار "ئوتتۇرا ئاسىيا" دەپ قارىماقتا.

مانى ھىندىستان ۋە چىندىن بابىلۇنىغا قايتىپ كېلىپ ئۆزىنىڭ يېڭى دىنىنى تارقىتىشقا كىرىشىدۇ، بۇ مەزگىلدە ئىرانىدا شاپۇر I پارس ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشالىق تەختىدە ئىدى. مانى ئۆز دىنىنىڭ تەسىرىنى ئىرانغىچە كېڭەيتىش مەقسىدى بىلەن مىلادى 242-يىلى ئىرانغا كېلىدۇ. بۇ جايدا ئۆزىنىڭ يېڭى دىنىنى تارقىتىشنى ئالدى بىلەن ساسانىلار پادىشاسى شاپۇرI نىڭ ئىنىسى پېروزنىنىڭ مايىللىغىنى قولغا كەلتۈرۈشتىن باشلايدۇ. پېروزنىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق پادىشا شاپۇرI بىلەن كۆرۈشۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولىدۇ.

مانى ئۆزىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىنى بايان قىلىپ، ئوتتۇرا پارس تىلى بىلەن «سابۇخراگان» ناملىق بىر كىتاپ يازىدۇ ۋە ئۇنى پادىشا شاپۇر I غا تەقدىم قىلىدۇ. مانىنىڭ دىنىي تەلىماتلىرى شاپۇرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىدۇ. مانى 243-يىلى 4-ئايىنىڭ 9-كۈنى چوڭ مۇراسىمدا يىغىلغان خەلقلەر ئالدىدا ئۆزىنىڭ "ئىككىلىك (ئىككى يىلتىز)، ئۈچ زامان" تەلىماتىنى تەنتەنە بىلەن ئېلان قىلىدۇ. ئەنە شۇ مەزگىلدىن باشلاپ مانى دىنى رەسمىي ھوقۇقلۇق دىن سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، مانى ئېتىۋارلىق ئادەم بولۇپ قالىدۇ. ئۇ ئوردىغا ئەركىن كىرىپ-چىقىپ يۈرىدۇ، پادىشا شاپۇرI بىلەن بىرلىكتە ھەربىي يۈرۈشلەرگە قاتنىشىپ، رىملىقلار بىلەن جەڭ قىلىدۇ. ئۇنىڭ مۇخلىسلىرى يېڭى دىنىنى پۈتۈن ئىرانغا تارقىتىدۇ. بىراق 273-يىلى شاپۇرI ئۆلۈپ، مانى دىنى ئىراندا قاتتىق چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ، مانى ئۆز يۇرتى جەنۇبىي بابىلۇنغا كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. 277-يىلى پادىشا بەھرام I مانىنى چاقىرتىدۇ ۋە ئۇنى قاماقتا ئالىدۇ. ئاردىدىن 20 نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن تەخمىنەن 277-يىلى 2-ئايىنىڭ 26-كۈنى بەھرام I مانىنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىدۇ. بەھرام I نىڭ ئادەملىرى مانىنى كېرىستقا باغلاپ ئۆلتۈرۈپ، تېرىسىنى تۇلۇمچىلاپ سويۇپ، پوستىغا سامان تىقىدۇ ۋە ئۇنى گۈندىسابۇر (ھازىرقى ئىراننىڭ كازىرۇن ئەتراپىدىكى جايى) شەھرىنىڭ دەرۋازىسىغا ئېسىپ قويىدۇ. ئەنە شۇ دەۋردىن باشلاپ مانى دىنى ئاساسەن چەكلىمە ئىچىدە قالىدۇ. مانى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ مۇخلىسلىرى دۇنيانىڭ جايلىرىغا قېچىپ كېتىشىدۇ. بۇ مۇخلىسلارنىڭ غەربىكە قاچقانلىرى 280-يىللار ئەتراپىدا ئىراق، سۇرىيە، رىم، مىسىر ۋە شىمالىي

ئافريقا قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، لېكىن كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلمەيدۇ. مانى مۇخلىسلىرىنىڭ شەرقتە قاچقانلىرى بولسا ئىرانىنىڭ شەرقىي شىمالى، ئامۇ، سىر دەريالىرى ۋادىلىرى ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا بېرىپ دىن تارقىتىدۇ.

مانى دىنى خرىستىيان دىنى ۋە قەدىمقى ئىرانىنىڭ دۇئالىستىك دىنى مازدائىزىم بىلەن قوشۇلۇپ مۇرەككەپلەشكەن، يېڭىم دىنىي، يېڭىم پەلسەپىۋى مەزمۇن ئالغان دىندۇر.

مانى دىنىنىڭ ئاساسى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ (كۆرەشىدىن) ئىبارەت. "ئىككىلىك، ئۇچ زامان" تەلىماتىدا، ئىككىلىك — يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق؛ ئۇچ زامان — ئۆتكەن زامان، ھازىرقى زامان، كەلگۈسى زامان ياكى دەسلەپكى زامان، ئوتتۇرا زامان، كېيىنكى زامان دېگەندىن ئىبارەت بولىدۇ. مانىنىڭ قارىشىچە، دۇنيانىڭ ماھىيىتى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ئۆتكەن زامان، ھازىرقى زامان ۋە كەلگۈسى زامانىدىكى جەريان ۋە ھالىتىدىن ئىبارەت بولىدۇ.

مانى دىنى، تۇپ ماھىيىتىدىن ئالغاندا، ئوتتۇرا قاتلاملارنىڭ مەنپەئەتىنى ھىمايە قىلىش خاراكتېرىدە بولغىنى ئۈچۈن، دەسلەپتە ناھايىتى تېز تارقالدى. كېيىنرەك خرىستىيان دىنىنىڭ قاتتىق ھۇجۇمىغا ئۇچراپ زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. يۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن نىمىزدەك، ئەنە شۇ زاۋاللىق مەزگىلىدە جاي-جايلارغا قېچىپ كەتكەن مانى مۇخلىسلىرى ئىچىدىن ئامۇ دەريالىرى ۋادىلىرىغا كەلگەنلىرى بۇ دىننى داۋاملىق تارقىتىش شارائىتىغا ئىگە بولۇپ، سوغدىيانىلار ئارىسىدا مانى دىنىنى كۆچلۈك تەسىرگە ئىگە قىلدى. 8-ئەسىرلەرگە

كەلگەندە مانى دىنىنىڭ تەسىرى شەرقىي ئۇيغۇرلار قۇرغان ئورخون ئۇيغۇر دولىتىگە قەدەر يېيىلدى. يەنى ئورخون ئۇيغۇر خاقانى مويۇنچۇر قارا قاغان (مىلادى 745 — 759-يىللار) تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۆتۈنۈشىگە ئاساسەن قوشۇن باشلاپ توققۇز يىلغا سوزۇلغان ئەن لۇشەن-شى سىمىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن جازا يۇرۇشى قىلىپ، لوياڭ قاتارلىق جايلارغا كەلگەن ئىدى. ئۇدۇن، قوجۇ پادىشالىغى قوشۇنلىرىمۇ شۇ قېتىمقى توپىلاڭنى تىنجىتىشقا كەلگەن ئىدى. مىلادى 762-يىلى مويۇنچۇر قارا قاغانىنىڭ ئورنىغا دەسسىگەن ئېل تېكىن (بۆگۈ قاغان) ئىككىنچى قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ، ئۆگلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىنى باستۇرۇشقا قاتناشتى، بۇ جەريانىدا ئۇيغۇر قاغانلىرى ئىچكىرىدىكى مانىچىلار بىلەن كەڭ ئۇچراشتى. شۇ يىلى بۆگۈ قاغان ئۆز ئېلىگە قايتقاندا تۆت نەپەر مانى دىنى راھىبنى بىللە ئېلىپ قايتتى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي مانى دىنىنى ئورخون ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ رەسمىي دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئورخون ئۇيغۇر خانلىغىدا مانى دىنى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى.

مانى دىنىنىڭ دۇنيا ۋە ھاياتقا بولغان قاراشلىرى ئەنە شۇ دەۋردىن باشلاپ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ ئەكس ئەتتى، بولۇپمۇ 840-يىلىدىن كېيىنكى كۆچۈشتە تۇرپانغا كەلگەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مانى دىنى ئېتىقادىنى خېلى ئۇزاققىچە ساقلاپ قالدى. كېيىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ زور كۆپچىلىگى بۇددا دىنىغا كىرگەندىن كېيىنمۇ، يەنە بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مانى دىنى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئەركىن تارقىلىپ تۇردى، نەتىجىدە ئورخون دەۋرىدىن تارتىپ باشلانغان مانى مەزمۇنىدىكى مەدەنىيەت بۇ دەۋرلەردە يەنىمۇ گۈللەندى. بۇنىڭ بىلەن مانى دىنى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر

ئەدەبىياتىمۇ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن بارغانسېرى بېيىپ باردى. مانى دىنى مۇھتىدا يېتىشكەن ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان كۆپ سانىدىكى ئۇيغۇر ئەدىپلەر ۋە سەنئەتكارلار ئۆزلىرىنىڭ مول ئىلمىي پائالىيەتلىرى ئارقىلىق بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدىكى بېزەكلىك، مۇرتۇق، بولىۇق، تۇيۇق، يالقۇنتاغ... قاتارلىق جايلارغا مانى ئىبادەتخانىلىرى سېلىنغان بولۇپ، ئۇيغۇر مانى مۇخلىسلىرى بۇ يەرلەرگە يىغىلىپ، بىر تەرەپتىن، ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىنى ئۇيۇشتۇرىدىكەن، نەزمىلەر يېزىپ، رەسىملەر سىزىپ ئۆز تالانتىنى كۆرەك قىلىدىكەن، چەت تىللاردىكى دىنىي ۋە ئەدەبىي كىتابلارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن.

يۇقۇرقىدەك ئەۋزەل شارائىت مانى دىنى ئاساسىدىكى نۇرغۇنلىغان بەدىئى مىراسلارنىڭ، ئاتاقلىق ئەدىپ ۋە تەرجىمانلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە بەلگىلىك تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ئاساسلارنى يارىتىپ بەردى. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپان قاتارلىق جايلاردا سالدۇرغان مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرىدىن كېيىنكى مەزگىللەردە ئۇيغۇرچە مانى دىنى مەزمۇندىكى يادىكارلىقلار كۆپلەپ تېپىلدى. بۇ يادىكارلىقلار ھازىر چەت ئەللەردىكى داڭلىق مۇزېيلاردا ساقلىنىۋاتىدۇ. زامانىمىزغىچە مۇھىم ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ مانىخەي دىنى ئىدېئولوگىيىسىنى مەزمۇن قىلغان بىر ئاساسىي تارمىقىنى تەتقىق قىلىشتا، شۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ بولۇپمۇ پوئېزىيە ژانىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى ئاساسلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

4. قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغىدىكى بۇددا مەدەنىيىتى

بۇددا دىنى تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىردە قەدىمقى ھىندىستاندا پەيدا بولغان. بۇددا دىنىنى ئىجات قىلغۇچى كىشى ساكيامۇنى دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ. ساكيامۇنىنىڭ ئەسلى ئىسمى سەدىغارتىنىڭ ئاڭ-سېزىم پەيدا قىلىپ، ئەس-ھۇشنى تېپىپ "ئەۋلىيا" بولغاندىن كېيىنكى ھۆرمەت نامىنى ئىپادىلەيتتى.

بۇددا دىنى ساكيامۇنى ئۆلۈپ ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن ھىندىستاندىن باشقا جايلارغا تارالغان، بۇددا دىنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 245-يىلى ھىندىستانىدىكى مائۇريا خاندانلىغىنىڭ① شاھى ئاسۇكانىڭ قوللىشى ئارقىسىدا پاتالىپۇترا② شەھىرىدە ئېچىلغان 3-قېتىملىق بۇددىزىم يىغىلىشىدىن كېيىنلا ھىندىستانغا خوشنا بولغان كەشمىر، گاندارا③ ئەتراپىغا تارقالغان.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇددا دىنى مىلادىدىن بىر ئەسىر ئىلگىرى كۇشان خاندانلىغىنىڭ خاقانى كانىشكاي I نىڭ

① مائۇريا خاندانلىغى — ھىندىستاندا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 322 — 185-يىللاردا ئۆتكەن خاندانلىق.

② پاتالىپۇترا — ھازىرقى ھىندىستاننىڭ پاتنا دېگەن يېرى.

③ گاندارا — ھازىرقى پاكىستاننىڭ غەربىي شىمال ئۆلكىسى پېشاۋارغا توغرا كېلىدۇ.

زامانىسىدا كەشمىر ئارقىلىق خوتەنگە كىرىشكە باشلىغان، يەنى كۇشان خاقانى كانىشكايىنىڭ مۇھاپىزىتىدە بۇددىزىم تارىخىدا مەشھۇر بولغان 4-قېتىملىق بۇددىزىم يىغىلىشى ئېچىلغاندىن كېيىن بۇ دىنىنىڭ تەسىرى ئۇدۇن (خوتەن)، قەشقەر، كۇچار قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

خاقان كانىشكايدىن كېيىنكى دەۋرلەردە بۇددىزىمنىڭ ئۇدۇن، قەشقەر، يەكەن، كۇچار قاتارلىق جايلارغا تارقىلىش ئەھۋالىنىڭ قاندىق بولغانلىقىنى ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى دەۋردىكى مەشھۇر سەييا-ھىلىرى فاشىيەن بىلەن شۇەنزاڭنىڭ خاتىرىلىرىدىن بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. چۈنكى فاشىيەن مىلادى 5-ئەسىردە، شۇەنزاڭ مىلادى 7-ئەسىردە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭنى بېسىپ ئۆتۈپ، ھىندىستانغا بېرىپ كەلگەن ئىدى.

مەشھۇر سەييا فاشىيەن بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇنغا تارقىلىش ئەھۋالى توغرۇلۇق «بۇددىزىم يۇرتى» دېگەن سايا-ھەت خاتىرىسىدە مۇنداق يازغان: "قاراشەھەردىن يولغا چىقىپ ماڭا-ماڭا بىر ئاي بەش كۈن دېگەندە ئۇدۇنغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ يۇرت گۈللەنگەن ئاۋات يۇرت ئىكەن. خەلقلىرى ناھايىتى مېھماندوست بولۇپ، ھەممىسى بۇددىزىمغا ئېتىقات قىلىدىكەن. بۇددىزىم يوسۇنى بويىچە ئويۇن-تاماشا قىلىدىكەن. راھىپلىرى نەچچە ئون مىڭغا يېتىدىكەن، ھەممىسى دىگۈدەك ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ① تەرەپدارلىرى ئىكەن ...

① ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بۇددىزىمنىڭ ئېچكى قىسمىدا بىرمۇنچە مەزھەپلەر بارلىققا كەلگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىلا ماخايانا مەزھىپى پەيدا بولغان. بۇ مەزھەپ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ" دەپ ئاتالغان.

خاقان بېقىر فاشىيەن قاتارلىقلارنى گوماتى ئىبادەتخانىسىغا ئورۇنلاشتۇردى. گوماتى ئىبادەتخانىسى ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ تەرەپدارلىرىنىڭ ئىبادەتخانىسى بولۇپ، ئۇچ مىڭ نەپەر راھىپ دۇمباق ئاۋازىنى ئاڭلاپ بىرلا ۋاقىتتا غىزا-تائامغا ئولتۇرۇشقا بولىدىكەن...، بېقىر فاشىيەن قاتارلىقلار بۇت سەيرىسىنى كۆرۈش ئۈچۈن بۇ يەردە ئۇچ ئاي تۇرۇپ قالدۇق، بۇ يۇرتتا مۇشۇنداق گوماتى ئىبادەتخانىسىدىن ئون تۆتى بار ئىكەن، كىچىكلىرى بۇنىڭ سىرتىدا. 4-ئاينىڭ 1-كۈنىدىن باشلاپ پۈتۈن شەھەر كوچىلىرىنى سۈپۈرۈپ-تازىلاپ، سۇ چاچىدىكەن. ھەممە كوچىلار ھەيۋەتلىك تۇسكە كىرىدىكەن. شەھەر قوۋۇقلىرىغا كاتتا پەردە-چىمىلدىقلار ئېسىلىپ، مۇداپىئە ئىشلىرى پۇختا ئىشلىنىدىكەن. ئۇنىڭ ئىچىدە خاقان، خانىش ۋە ئۇنىڭ كېنىزەكلىرى تۇرىدىكەن. راھىپ گوماتى ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ تەرەپدارى بولۇپ، خاقانىنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىكەن. شۇ راھىپ ھەممىدىن ئاۋۋال بۇتنى يۇرگۈزىدىكەن. شەھەردىن ئۇچ-تۆت چاقىرىم كېلىدىغان يەردە تۆت چاقلىق بۇت ھارۋىسى ياسىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئىگىزلىگى ئۇچ جاڭدىن ئىگىز بولۇپ، گويا كى بىر ساراي يۇرۇپ كېتىۋاتقاندەك تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ ھەممە تەرىپى ئالتۇن، كۈمۈش، گۆھەرلەر ھەم تاۋار-دۇردۇنلار بىلەن ناھايىتى ھەشەمەتلىك بېزىلىدىكەن. بۇت ئىككى ھارۋىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدىكەن، ئىككى پۈسار ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىشقا مەسئۇل قىلىنىدىكەن... شۇنداق قىلىپ بىر گوماتى ئىبادەتخانىسىدا بىر كۈن بۇت يۇرگۈزۈلىدىكەن. 4-ئاينىڭ 1-كۈنى باشلىنىپ 14-كۈنى ئاياقلىشىدىكەن. بۇت سەيرىسى پائالىيىتى ئاياقلاشقاندىن كېيىنلا خاقان ۋە خانىشلار خان سارىيىغا كىرىپ

كېتىشىدىكەن".

مىلادى 630 ـ يىللاردىن كېيىن غەربىي رايونلارغا كەلگەن سەييا‌ھ شۇەنزاڭ ئەينى دەۋردىكى كۇچارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە مۇنۇلارنى يېزىپ قالدۇرغان: كۇچاردا "بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن يۈز نەچچىسى بار ئىكەن. راھىپلىرى بەش مىڭدىن كۆپ بولۇپ، كىچىك كۆلۈڭگۇ (ھىنايانا)① تەلىماتىغا ئېتىقات قىلىدىكەن.... بۇتخانىلىرى ئىنتايىن ھەشەمەتلىك، گۈزەل تۇرىدىكەن..."، "...بۇ يەرلەردىكى ئىبادەتخانىلاردىكى بۇتلارغا ئالتۇن، كۈمۈش، مەرۋايىتلار، تاۋار، دۇردۇن ۋە ئەتلەسلەر بېزەك قىلىنىپ، ھارۋا ـ ھارۋىلارغا سېلىنىپ كوچىلاردا ئايلاندۇرۇلىدىكەن. بۇ بۇت سەيرىسى دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇنىڭغا قاتناشتۇرۇلغان ھارۋىلار مىڭ نەچچە يۈز بولۇپ، ھەممىسى شۇ پائالىيەت مەيدانىدا ئايلىنىپ يۈرىدىكەن..."

دەسلەپكى، يۇقۇرىدا ئىسمى ئاتالغان مەشھۇر سەييا‌ھلارنىڭ سۆزلىرى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار ئېنىق ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، بۇددا دىنى كانىشكاي خان تەختىتە ئولتۇرغان مەزگىلىدە يەنى مىلادى 125 ـــ 150 ـ يىللاردا كۇچار، ئۇدۇن، قەشقەر ئەتراپلىرىغا رەسمىي تارقىلىپ بولغانلا ئەمەس، بەلكى بۇ جايلار ئاشۇ دەۋرلەردە بۇددىزىم مەركەزلىرىگە ئايلىنىپمۇ بولغان ئىدى.

قىسقىسى، بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى بىر ھۆكۈمران

① كىچىك كۆلۈڭگۇ (ھىنايانا) ـــ بۇددا دىنىدىكى كونا مەزھەپ. كىچىك كۆلۈڭگۇ كونا ئۇيغۇر تىلىدا "كىچىك ھارۋا" دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىدىئولوگىيىنىڭ يەنى بۇددىزىم ئىدىئولوگىيىسىنىڭ تەسىرىنى شۇ جايلاردا ياشىغۇچى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىغا ئېلىپ كىردى. بۇددىزىم ئىدىئولوگىيىسى سىياسەت، قانۇن، پەن ـ مەدەنىيەت ساھەلىرىگە كۇچلۇك تەسىر كۆرسىتىپ، يەرلىك تۈس ئالغان، كۆپ خىللىقتا ۋە ئۇستۇن جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. بولۇپمۇ قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇددىزىم مەزمۇنى ئاساس قىلىنغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ناھايىتى يۇقۇرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلدى. تۇرپان ئىدىقۇتلۇغىنى مەركەز قىلىغان بۇ كەڭ رايونىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر زىيالىلىرى ئۇيغۇر يېزىغىنى قوللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ باي يازما ياىدىكارلىقلىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى. بۇ بەدىئي مىراسلاردا ئىپادىلەنگەن تىل، ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكلىرى بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى قوجۇ ئۇيغۇرئەدەبىياتىدا زور گۈللىنىشنىڭ ۋۇجۇتقا كەلگەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى باپ

قوجۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر

1. ئىرق پۈتۈك

قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئورخون ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدىكى ئورخون ـ يېنىسەي يېزىغىنى

يەنە بىر مەزگىل قوللانغان. بىر مەزگىل دۇنيا شەرقشۇناسلىرىنىڭ زور دىققەت-ئېتىۋارىنى قوزغىغان پالنامە — «ئىرق پۇتۇك» ئەنە شۇ مەزگىلدە ئۇرخون-يېنسەي يېزىقى بىلەن يېزىلغان. ئۇنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان نۇسخىلىرىدىن بىرى ئا.ستەيىن تەرىپىدىن دۇنخۇاڭ-دىكى مىڭ ئۆيدىن تېپىلغان نۇسخا (بۇ نۇسخا جەمئىي 104 بەت-لىك)، يەنە بىرى ئا.لىكوك تەرىپىدىن تۇرپاندىكى تۇيۇقتىن تېپىلغان نۇسخىدۇر. بۇ نۇسخىلارنىڭ ئىككىلىسى دانىيلىك شەرقشۇناس ئالىم تومسېن تەرىپىدىن بىرىنچى قېتىم ئېلان قىلىنغان.

يۇقۇرقى هەر ئىككى نۇسخا تەخمىنەن 9-ئەسىرگە تەئەللۇق.

«ئىرق پۇتۇك»نىڭ بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىرنەچچە خىل نۇسخىسىمۇ تېپىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغانلىرىمۇ بار، ئۇنىڭ ئۇرخون-يېنسەي يېزىقى بىلەن خاتىرىلەنگەن نۇسخىسىدىكى يېزىق ۋە تىل ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىككە ئىگە.

بۇ ئەسەرنىڭ ئىبراهىم مۇتىئى تەرىپىدىن هازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلىغا قىلىنغان تەرجىمىسى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1980-يىللىق 1-سانىدا ئېلان قىلىندى.

«ئىرق پۇتۇك» ئىنسانىيەتنىڭ چۇش كۆرۈشتىن ئىبارەت پسىخولوگىك پائالىيىتىنىڭ ياخشى-يامانلىغىغا باها بېرىشنى مەزمۇن قىلغان، يېرىم ئەپسانۋى تۇس ئالغان پالىنامە ئاساسىدىكى كىتاپ بولۇپ، ئۇمۇ قەدىمقى ئەجداتلىرىمىزنىڭ ساددا خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئۇزاق يىللىق تۇرمۇش تەجرىبىسى ئاساسىدا يەكۈنلىنىپ

مەيدانغا چىقىرىلىشىدۇر. شۇڭا ئۇنىڭدا بىر تەرەپتىن ئەينى دەۋر-دىكى ئۇيغۇر ئەجداتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا، ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىگە ۋە ئېستېتىك تالاشلىرىغا ئائىت بەزى ئىپادىلەر ئۆز لايىغىدا ئەكس ئەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ شۇ دەۋردىكى بەدىئىي ماهارىتىنى، نەرسىلەرنى هەم كىشىنىڭ هېس-تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەشتىكى تىل، ئۇسلۇب ئالاهىدىلىگىنى ئېچىپ بېرىدىغان بەزى ئېلېمېنتلارمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. مانا بۇ تەرەپلەردىن قاراپ، «ئىرق پۇتۇك»نى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسىرلەردىن بېرى جۇغلىغان تۇرمۇش تەجرىبىلىرى (ياكى ساددا تەسەۋۋۇرلىرى) ئاساسىدا مەيدانغا كېلىپ، تىل ۋە ئىپادىلەش ئۇسلۇبى جەهەتتىن خېلى پىشقان بەدىئىي ئەسەر دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

«ئىرق پۇتۇك» قەدىمقى ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، دۇنيا قارىشى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا زور قىممەتكە ئىگە.

«ئىرق پۇتۇك»تە بايان قىلىنغان ياخشىلىق (ئىزگۈلۈك) ۋە يامانلىق ئالامەتلىرىنىڭ بىرمۇنچىسى تا مۇشۇ كۈنگىچە ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ئۆز ئەينى ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، چۈشىدە پادىشانى كۆرسە بەخت-سائادەتكە ئىگە بولىدۇ، چۈشىدە قارا قۇش كۆرسە ئامەتى كېلىدۇ، چۈشىدە ئورۇق ياكى ئاغرىق ئات مىنسە كۆكۈلسىزلىك يۈز بېرىدۇ، چۈشىدە سېمىز ئات مىنسە ئىشى ئوڭىدىن كېلىدۇ، سېمىز تۆگە مىنسە مۇرادىغا يېتىدۇ، چۈشىدە قوي پادىسى كۆرسە باي بولىدۇ، ئاسمانىدا ئۇچۇپ چۈش كۆرسە پايدا ئالىدۇ، چۈشىدە يامغۇر كۆرسە تۇرمۇشى بايىشات بولىدۇ، چۈشىدە بوغا كۆرسە بالا-قازادىن قۇتۇلىدۇ... دېگەندەك ئېتىقاتلار هازىرمۇ

خەلق ئارىسىدا داۋام قىلىپ كەلمەكتە. بۇ پاكىتلار «ئىرق پۇتۇك» تىكى كۆز قاراشلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقى ھاياتىدا ئەسىرلەردىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىلىك كۆز قاراشلار ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ"①.

بۇ ئەسەر قەدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا قارىشى، ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرى، تارىخى، تىل-ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. ئىككى تېكىنىڭ رىۋايىتى②

«ئىككى تېكىنىڭ رىۋايىتى» (ياكى «شاھزادە قالىمقارا ۋە پاپامقارا ھەققىدە رىۋايەت») بۇددا دىنىنىڭ ماخايانا مەزھىپىگە ئائىت ئەسەر بولۇپ، ئۇ بۇددىزىم ئىدىئولوگىيىسىنىڭ قەدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى تەتقىق قىلىشتا، جۈملىدىن قەدىمىي ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇگىنىش ۋە شەرھىلەشتە ئىنتايىن مۇھىم بولغان بىر قىممەتلىك يادىكارلىقتۇر.

بۇ رىۋايەتنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان نۇسخىسى

---

① ئىبراھىم مۇتىئى: «ئىرق پۇتۇك»نى نەشرگە تەييارلاش سۆزى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلغان «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1980 ـ يىللىق 1 ـ سانى، 175 ـ بەت.

② بۇ رىۋايەتنىڭ تولۇق تېكىستى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىلى نەشىر قىلغان «قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»غا كىرگۈزۈلگەن.

1907 ـ 1908 ـ يىللىرى ئۆچۈرۈلىسىدە مەملىكىتىمىزنىڭ دۇنخۇاڭ مىڭ ئۆيىدىن تېپىلىپ، فرانسىيىلىك تۈركشۇناس پ. پېلىئوت تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەن. رىۋايەتنىڭ يۇقۇرقى نۇسخىسى جەمئىي 40 ۋاراق (80 بەت)بولۇپ، ھەر بىر بېتىگە يەتتە، سەككىز قۇردىن خەت يېزىلغان، ئۇ ھازىر پارىژ مىللىي كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

«ئىككى تېكىنىڭ رىۋايىتى» ۋەقە، تەسۋىرلەرنىڭ ئىخچام، ئېنىق بولۇشى، مەزمۇنىنىڭ روشەنلىگى، يۇقۇرى بەدىئىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى بىلەن جاھان تۈركشۇناسلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلغان ئىدى. فرانسۇز تۈركشۇناسى پېلىئوت 1914 ـ يىلى تۇنجى بولۇپ بۇ رىۋايەت ھەققىدىكى تەتقىقات ماقالىسىنى ئېلان قىلغاندىن تارتىپ، تا ھازىرغىچە دۇنيادىكى كۆپلىگەن شەرقشۇناس، تۈركشۇناس ئالىملار بۇ ساھەدە ئۇنۇملۇك ئىش يۈرگۈزۈپ كېلىشتى، رىۋايەتنىڭ ھەرقايسى مىللەتلەر تىللىرىدىكى تەرجىمىلىرىنى ئېلان قىلىشتىن تاشقىرى، كۆپلىگەن ئىلمىي تەتقىقات ماقالىلىرىنى يېزىپ، ئۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى.

رىۋايەت قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدە بۇددا نوملىرىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. چۈنكى، "بۇددا دىنىنىڭ ئىككىنچى ئانا ماكانى" دەپ ئاتالغان ئىدىقۇت (قوجۇ) خانلىغى ئاشۇ دەۋرلەردە ئىسمى جىسمىغا لايىق "بۇددىزىم مەركىزى" بولۇپ قالغان ئىدى. بېشىبالىق، تۇرپان، كۇچار قاتارلىق رايونلاردىكى ئاھاللەر بۇ رايوندىكى بۇددىزىم مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ گۈللەندۈرۈپ، ئۆزىگە خاس شەكىل بىلەن يۇقۇرى پەللىگە كۆتەرگەن ئىدى. شۇ دەۋرلەردە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىملىرى ۋە تىلچىلىرى يۇقۇرى سەۋىيىلىك ئىلمىي، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئىجات قىلىشتىن باشقا،

بۇددا مەزمۇنىغا ئائىت ئەپسانە، رىۋايەتلەرنىمۇ كۆپلەپ ئۆز ئانا تىلىغا تەرجىمە قىلىشقان ئىدى. گەرچە «ئىككى تېكىنلىك رىۋايىتى» نىڭ تەرجىمە قىلىنىغان ۋاقتى، كىم تەرىپىدىن ئىشلەنگەنلىگى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئەينى دەۋر رېئاللىقلىرىغا ئاساسلىنىپ، ئۇنى ئىدىقۇت (قوجۇ) ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدە ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلۇپ، بەدىئىي جەھەتتىن مۇكەممەللىككە ئىگە قىلىنغان دەپ قاراشقا بولىدۇ.

«ئىككى تېكىن رىۋايىتى»دىكى ئاساسىي ۋەقەلىك ئاق نىيەت تېكىن بىلەن قارا نىيەت تېكىن ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن مەركەز قىلغان ھالدا قانات يايدۇرۇلغان.

سەيلىگە چىققان ئاق نىيەت تېكىن "نۇرغۇنلىغان نامرات، جاپاكەش جانلىقلارنى كۆرۈپ"، ئۇلارغا ئىچ ئاغرىتىدۇ، ئاتىسى پادىشا ماخارىت ئېلىكنىڭ خەزىنىسىنى ئاشۇ نامراتلارغا تارقىتىپ بېرىدۇ، ئەمما بۇنىڭلىق بىلەن نامراتلارنى ئۇزۇل-كېسىل قۇتقۇزۇش تىلىگىگە يەتكىلى بولمايدىغانلىغىنى سەزگەن ئاق نىيەت تېكىن بىر دانىشمەن كىشىدىن "كىمكى مال-دۇنيا تېپىش ئۈچۈن دېڭىزغا كىرىپ كۆڭلىدىكى ئارزۇسىنى قاندۇرۇشنى ئويلىسا (ۋە) تېپىلغۇسىز چىنتەمەنى ئەڭگۈشتەرىنى تاپالىسا، يەر-يۈزىدىكى بارلىق جانلىقلار-نىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرالايدۇ" دىگەن گەپىنى ئاڭلايدۇ-دە، بۇ چارىنى ماقۇل كۆرۈپ، دېڭىزغا چۈشۈپ چىنتەمەنى ئەڭگۈشتەرىنى تېپىشقا بەل باغلايدۇ. ئاتىسى ماخارىت ئېلىكنىڭ توسقۇنلۇغىغا قارىماي ئاخىر ئۇنى قايىل قىلىدۇ. ماخارىت ئېلىك ئامراق ئوغلى ئاق نىيەت تېكىندىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيمىغان ھالدا ئۇنى نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن يولغا سالىدۇ. ئاكىسى ئاق نىيەت تېكىنىڭ دېڭىزغا

چۈشۈپ چىنتەمەنى ئەڭگۈشتەرىنى ئېلىپ كېلىشكە بارىدىغانلىغىنى ئاڭلىغان قارا نىيەت تېكىن "ئاتا-ئانام ئاكامنى مەندىن ئارتۇق كۆرىدۇ، ئەگەر ئۇ ئەڭگۈشتەرىنى تېپىپ كەلسە، ئۇلارنىڭ ئالدىدا تېخىمۇ ئەتىۋار بولۇپ كەتمەمدۇ؟" دەپ ھەسەت قىلىدۇ-دە، ئۆزىنىڭمۇ بىللە بېرىپ دېڭىزغا كىرىدىغانلىغىنى ئېيتىدۇ، ئاخىر سەپەر ئەھلىگە قوشۇلۇۋېلىپ، ئاق نىيەت تېكىننىڭ باشچىلىغىدا دېڭىزغا كىرىدۇ، ئاق نىيەت تېكىن دېڭىزدىن ئۇنچە-مەرۋايىتلارنى تېپىپ، كېمىلەرگە قاچىلاپ، بىرگە كەلگەن كىشىلەرنى ئۆكسى قارا نىيەت تېكىن بىلەن يولغا سېلىۋېتىپ، ئۆزى يالغۇز چىنتەمەنى ئەڭگۈشتەرىنى تېپىش ئۈچۈن سۇ ئاستى ئەجدىھالار پادىشالىغى تۇرغان ئالتۇن تاققا راۋان بولىدۇ. خېيىم-خەتەرگە پىسەنت قىلماي، ئاق كۆڭۈللۈكلۈگى بىلەن ئەجدىھالار پادىشاسىنى قايىل قىلىپ، چىنتەمەنى ئەڭگۈشتەرىنى ئېلىپ ساق-سالامەت قىرغاققا چىقىپ، ئىنىسى بىلەن ئۈچرىشىدۇ. ئىنىسى قارا نىيەت تېكىن بىرگە كەلگەن 500 نەپەر ئادەمنىڭ دېڭىزدا ھادىسىگە ئۇچراپ ھالاك بولغانلىغىنى ئېيتىدۇ، ئاق نىيەت تېكىن بۇنىڭدىن قاتتىق قايغۇرىدۇ. ئىنىسىگە چىنتەمەنى ئەڭگۈشتەرىنى تاپقانلىغىنى ئېيتىپ، ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان قارا نىيەت تېكىن يالغاندىن مېھرىبانلىق كۆرسەتكەن بولۇپ ئاكىسىنى ئارام ئېلىشقا دەۋەت قىلىدۇ، ئاق نىيەت تېكىن بۇ تەكلىپنى قوبۇل كۆرۈپ، ئەڭگۈشتەرىنى ئىنىسىنىڭ ساقلىشىغا تاپشۇرۇپ: "ياخشى ساقلىغىن، ئوغرى ئېلىۋالمىسۇن" دەيدۇ-دە، يېتىپ ئۇيقۇغا غەرق بولىدۇ، پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن قارا نىيەت تېكىن "ئاتام ماخارىت ئېلىك بۇ ئەڭگۈشتەرىنى كۆرسە، ئاكامنى يەنمۇ قەدىرلەپ،

مېنى خارلايدۇ، شۇڭا پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي ئاكامنىڭ ئىككى كۆزىنى قارىغۇ قىلۇبتىپ، ئەگگۈشتەرنى ئېلىپ قاچسام، ئۇ يۈرتقا قايتىپ بارالماي ئۆلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مەن ئەتىۋارلانمامدىمەن؟" دىگەن يامان خىيالدا بولىدۇ-دە، ئىككى تال قومۇش تىكىنىنى كېسىپ كېلىپ، ئۇخلاۋاتقان ئاكىسىنىڭ كۆزىگە قاتتىق سانجۇبتىپ قېچىپ كېتىدۇ. كۆزى قارىغۇ قىلىنغان ئاق نىيەت تېكىن بىر پەرىشتىنىڭ يول باشلىشى بىلەن خەلق ئارىسىغا قايتىپ كېلىدۇ، ئۆزىنىڭ پەزىلىتى، مۇزىكا جەھەتتىكى ھەيران قالارلىق تالانتى بىلەن چارسۇدا (كوچا ئوتتۇرىسىدا) ساز چېلىپ پېقىرانە ئۆمۈر كۆچۈرىدۇ، بارا-بارا ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى قابىلىيىتى خەلقنى مەھلىيا قىلىپ، ئۇنىڭغا كۆپلىگەن سەدىقىلەرنى بېرىدۇ، ئاق نىيەت تېكىن شۇ سەھرادىكى بارلىق تىلەمچىلەرنى يىغىپ، بۇ تاپاۋەتنى بىلەن ئۇلارنى باقىدۇ، كىشىلەرئاق نىيەت تېكىندىن: "سىز (ئاددى) كىشىلەردىن باشقىچە، (يەنى) ئېسىلزادىدەك كۆرۈنمىسىز، سىز نېمىشقا مۇشۇنداق ئېچىنىشلىق ھالغا چۈشۈپ قالدىڭىز؟" دەپ سورايدۇ. "تۇغۇلغىنىمدىن بېرى ھېچنىمەم يوق نامرات سەدىقچىمەن، ...نەسلىمنى، ئۇرۇغۇمنى دەپ بەرسەم ئىنسىم ئۆلىدۇ" دەپ جاۋاپ بېرىدۇ ئاق نىيەت تېكىن.

ئاكىسىغا قەست قىلغان قارا نىيەت تېكىن دادىسى ماخارىت ئېلىك بىلەن كۆرۈشۈپ، ئاق نىيەت تېكىننىڭ ئۆلگەنلىگىنى ئېيتىدۇ، (چۈنكى ئۇ ئاكىسىنى ئادەمسىز دېگىز بويىدا ئاللىقاچان ئۆلگەنغۇ، دەپ ئويلايتتى.) ماخارىت ئېلىك بۇنىڭدىن قاتتىق قايغۇرىدۇ، ئاخىر قارا نىيەت تېكىندىن ھەدىسىز گۇمانلىنىپ، ئۇنىڭ پۈت-قولىنى باغلاپ زىندانغا تاشلايدۇ...

رېۋايەتتە خەلق ئۇچۇن نىجاتلىق ئىزدەش يولىدا ھېچقانداق خېيىم-خەتەرگە پىسەنت قىلماي، كۆرەش قىلغان ئاق نىيەت تېكىنىڭ تەسىرلىك ئوبرازى يارىتىلىپ، بۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ نىجاتلىق غايىسى چۈشەندۈرۈلگەن، قارا نىيەت تېكىنگە ئوخشاش سۈيىقەستچى، ھەسەتخور، شەخسىيەتچى، چاكىنا ئادەملەرگە قاتتىق نەپرەت ياغدۇرۇلغان، ئۇلارنىڭ شەرمەندە ئاقىۋىتى، ۋىجدانسىزلىغى ئوبرازلىق ئېچىپ تاشلانغان، بۇ ئارقىلىق سەمىمىيەتلىك بىلەن كاززاپلىق، ئوچۇق-ئاشكارا ئىش قىلىش بىلەن مەككارلىق، رەھىمدىللىك بىلەن قارا نىيەتلىك، مەرتلىك بىلەن شەخسىيەتچىلىك، كەڭ قوساقلىق بىلەن ئىچى تارلىق قاتارلىقلار بىر-بىرىگە روشەن سېلىشتۇرۇلۇپ، يۈكسەك تۇرمۇش ھەقىقىتى، ئەخلاقىي پەزىلەتنىڭ ئېنىق ئۆلچىمى ماھىيەتلىك يورۇتۇپ بېرىلگەن. بىر ئائىلىدە چوڭ بولغان، لېكىن خاراكتېرى تۇپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى تېكىن ۋۇجۇدىدىكى بۇ خىل قارىمۇ-قارشىلىق زىددىيەتنىڭ كۆرىنىشى بىزگە: ھەقىقەت ۋە ئادالەت ئۇچۇن ئۆز مەسلىگىدىن يانماسلىققا بەل باغلىغانلارنىڭ ھېچقاچان تايانچسىز قالمايدىغانلىغىنى، ئۆز پايدىسى ۋە شەخسى غەرىزى ئۈچۇن ئىنتىلگەنلەرنىڭ (مەيلى ئۇ قانچىلاپ قۇۋلۇق-شۇملۇق قىلغان بولمىسۇن) ئاخىر بېرىپ شەرمەندە ئاقىۋەتكە قالدىغانلىغىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، بۇ ئارقىلىق كىشىلەر ھەققانىيەت تەرەپتە تۇرۇشقا دەۋەت قىلىنىدۇ. بۇ«ئىككى تېكىننىڭ رېۋايىتى»دىكى ئەھمىيەتلىك بىر مەزمۇندۇر.

رېۋايەتنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيىتى يېقىدىن ئالغاندا، ئۇ قويۇق تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە، ۋەقە، تەپسىلاتلار يىغىنچاق، مەزمۇنلۇق بايان قىلىنغان، تىلى ناھايىتى ئىخچام، سىيۇژىت تەرەققى

قىياتى ھەيۋەتلىكتۇر. بەدىئىي قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئالغاندىمۇ ئۇنىڭدىن ئارتۇقچە يېزىلغان بىرەر سۆزنى، نامۇۋاپىق قىستۇرۇلۇپ قالغان بىرەر تەپسىلاتنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ.

بۇ ئەينى دەۋردىكى (ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدىكى) يازما ئەدەبىياتنىڭ پۈختا بەدىئىي قۇرۇلما شەكىللىرىگە، رەڭگا-رەڭ دىراماتىك ئېلېمېنتقا، مول تەسەۋۋۇر كۇچىگە، خىلمۇ-خىل ئىپادە-لەش ۋاستىلىرىگە ئىگە ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

3. چاشتانى ئېلىگ بەگ

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن خاتىرىلەنگەن مەشھۇر «چاشتانى ئېلىگ بەگ» قىسسىسى قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ نادىر نەمۇنىلىرىدىن بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ قىسسىنىڭ قوجۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدە كۆچۈرۈلگەن ئەسلى نۇسخىسى گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىدى تەرىپىدىن 1913 — 1914-يىللىرى تۇرپاندىن تېپىلغان. بۇ نۇسخا ھازىر بېرلىن شەھىرىدە ساقلىنىۋاتىدۇ. قىسسىنىڭ تېل خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدە خاتىرىگە ئېلىنغانلىغىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. ئەمما تېپىلغان نۇسخا تولۇق بولمىغاچقا، ئەسەرنىڭ ھەجمى ۋە كىم تەرىپىدىن ئىشلىنىپ خاتىرىگە ئېلىنغانلىغى ھەققىدە ھازىرچە بىر نەرسە دېيىش قىيىن.

«چاشتانى ئېلىگ بەگ» قىسسىسى قەھرىمانلىق ھەقىقىدىكى مەشھۇر ئېپوس «ئوغۇزنامە»گە ئوخشاشلا ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەر-دىن بېرى خەلقىمىزنىڭ ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ مەزمۇن، شەكىل، تىل ئالاھىدىلىگى جەھەتتىن كامالىغا يەتكەن ئەسەردۇر. قىسسىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان نۇسخىسىدىكى خاس ئالاھىدىلىك، گەۋدىلىك بەدىئىي ئارتۇقچىلىقلار يۇقۇرقى قاراشلارنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

«چاشتانى ئېلىگ بەگ» قىسسىسىنىڭ تولۇق بولمىغان (ھازىر بار بولغان) نۇسخىسىدىكى قىسقىچە ۋەقەلىك مانا مۇنداق:

...ئارسلانلاردەك سۇر ۋە ھەيۋەت بىلەن ئۇچايان بالىق دېگەن شەھەرنىڭ چارسۇسىغا يېتىپ كەلگەن چاشتانى ئېلىگ بەگ تىلەتى قورقۇنچلۇق كەلگەن نۇرغۇن يەڭ (جەن)لەرنى ئۇچرىتىدۇ. ئۇ يەكلەر بۇ شەھەردىكى "ئادەملەرنىڭ گۆشىنى يەپ، قېنىنى ئىچىپ، ئۇچەي-لىرىنى بەدەنلىرىگە يۆگۈۋېلىشىپ"، ئۇلارنىڭ بېشىغا ئېغىر بالايى-ئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن ئىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ چىدىيالمىغان "چاشتانى ئېلىگ بەگ يۈرىگىنى توختىتىپ، باتۇرلار بېگىدەك قورقمايدىغان، ئەيمەنمەيدىغان" جاسارەتكە كېلىدۇ-دە، ئاشۇ ياۋۇز يەكلەرگە قارشى ئۇرۇشقا ئۆتىدۇ. خەلقە ئازاپ-ئوقۇبەت كەلتۈر-گۈچى قەبىھ يەكلەرنىڭ سۈيىقەست، تەھدىتلىرىنى باتۇرلۇق بىلەن بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرىدۇ. پۈتۈن كۈچ-قۇۋۋىتىنى يىغىپ، كۈچ بىلەن سەكرەپ بېرىپ، ئورۇمقى ئاتلىق يەكنىڭ كوكۇلىسىدىن تۇتۇپ تارتىپ، قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈر-گىنىچە چېپىشقا تەمشىلىدۇ. چاشتانى ئېلىگ بەگنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتىنى، سۇرلۇكلۇگىنى، بەخت-تەلىيىنى كۆرگەن ياۋۇز يەكلەر تېخىمۇ قورقۇپ ئالاقزادە بولۇشىدۇ، يېلىنىپ-يالۋۇرۇپ، چاشتانى ئېلىگ بەگدىن رەھىم-شەپقەت تىلەيدۇ. ئېلىگ بەگنىڭ: "ئەي يەكلەر، (ماگا)تېز جاۋاپ بېرىڭلار، نېمە ئۈچۈن مېنىڭ شەھىرىمدىكى

كېسەللىك ئاپىتى يوقالمايدۇ؟" دېگەن سوئالغا: "ئۇلۇغ ئېلىمىز، مۇشۇ تاپتا شەھرىمىزنىڭ جەنۇبى تەرىپىدىكى بىر تۈپ زور سۆگەتتە ياۋۇز نىيەتلىك ئالۋاستى بار، ئۇنىڭ ئۇچ يوغان كۆزى بار، ئوت رەڭلىك چاچلىرى ئارقىسىدا بېيىلىپ (چۈۋۈلۈپ) تۇرىدۇ. كۆزىنىڭ قارىچۇغى ياندۇرۇلغان چىراق يالقۇنىدەك يالقۇنجاپ ئايلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ ئۇزاقتىن بېرى رەھىمسىزلىك بىلەن سانسىزلىغان جانلىقلارنى ئېزىقلىرى بىلەن چاينap ۋەيران قىلىپ كەلدى" دەپ جاۋاپ بېرىدۇ، شۇنىڭدەك ئۆزلىرىنىڭ بىر-بىرىدىن مەككار، ھىيلىگەر ئورۇ، ئەگىنكشى، تارى چانتا قاتارلىق سەردارلىرى بارلىغىنى، ئېلىڭ بەگ شەھرى دۇچ كەلگەن بارلىق بالايى-ئاپەتلەرنىڭ مەنبەسى ئاشۇ ياۋۇز يەك كاتتىباشلىرى ئىكەنلىگىنى ئىقرار قىلدۇ. پەقەت ئاشۇ يەك سەردارلىرىنى تېپىپ يوقاتقاندىلا ئېلىڭ بەگ شەھرىگە، پۇقرالارنىڭ بېشىغا كەلگەن ئازاپ-كۈلپەت، بالا-قازا، كېسەللىكلەرنىڭ تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇپ تۈگەيدىغانلىغىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان چاشتانى ئېلىڭ بەگ يېڭىلمەس جاسارەت بىلەن ئوت يالقۇنىدەك ئۆتكۈر قىلىچىنى كۆتۈرگىنىچە يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن يەك سەردارلىرى بىلەن مەردانە جەڭ قىلىپ، بارلىق جىنلارنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۆز خەلقىنى دەھشەتلىك بالايى-ئاپەتتىن قۇتقۇزۇپ، نجاتلىققا ئېرىشتۈرىدۇ...①

قىسسىنىڭ قەھرىمانى چاشتانى ئېلىڭ بەگ خەلق ئاممىسىنىڭ پاجىئەلىك، ئازاپ-ئوقۇبەتلىك ھاياتتىن قۇتۇلۇش ئارزۇسىغا سىمۋول قىلىنغان. قىسسە ئۇزاق مۇددەت ئاغزاكى تارقىلىپ يۈرۈش جەريانىدا مەزمۇن ھەم بەدىئىي جەھەتتىن پىشقان ھەم بېيىپ بارغان. شۇڭا ئۇنىڭ تېماتىك ئىدىيىسىدە خەلق ئاممىسىنىڭ نجاتلىق ئۈمىدى، كېسەللىك ۋە بالايى-ئاپەتنى تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ، بەختلىك ھاياتقا ئېرىشىش ئارزۇسى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، چاشتانى ئېلىڭ بەگ ئوبرازى خەلقنىڭ تۇرلۇك ۋەھشى كۈچلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش، ئەركىنلىك، ئاسايىشتا تۇرمۇش كۆچۈرۈش ئۈمىدىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان، خەلقنى قۇتقۇزۇش يولىدا ھەرقانداق مۇشكۈل ۋەخەتەردىن قورقمايدىغان ئۆلمەس قەھرىمانلىنىڭ غايىۋى ئوبرازىدۇر.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغدىكى «چاشتانى ئېلىڭ بەگ» قىسسىسى ئۆزىنىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى يۈكسەك ئۇتۇغى بىلەنمۇ ئاجرىلىپ تۇرىدۇ.

قىسسىدە ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ مۇھىم تۈرلىرىدىن بولغان مۇبالىغە ۋە سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن قوللىنىلغان. سەلبى ئوبرازلارنىڭ ياۋۇز ئەپتى-بەشىرىسى، قورقۇنچلۇق قىياپىتى يۇقۇرى دەرىجىدە مۇبالىغىلەشتۇرۇپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق روشەن ئېچىپ بېرىلگەن، بۇ خىل كۆرۈنۈش ئۆز نۆۋىتىدە ئىجابى قەھرىمانلىنىڭ تىز پۈكمەس ئىرادىسى، قەھرىمانلىق جاسارىتىنى سېلىشتۇرما قىلىپ، تېپىك پېرسوناژنىڭ خاراكتېرىستىكىسىنى سىزىپ بېرىشتە ئاساسىي تايانچلىق رول ئويناغان، مەسىلەن، قىسسىدە چاشتانى ئېلىڭ بەگنىڭ شەھرىگە ئازاپ-ئوقۇبەت، كېسەللىك ئاپىتى ئېلىپ كەلگۈچى ياۋۇز يەكلەرنىڭ دەھشەتلىك، يىرگىنىشلىك كۆرۈنۈشى مانا مۇنداق بېرىلىدۇ:

① شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىللىق 2 - سانىغا قارالسۇن.

...ئوترۇ ئېلىگ بەگ توت بەلتىر يولتا يۈرۈپ ئانىڭ ئاراسىنتا سانسىز ئۆكۈش يەكلەرنىگ كۆردى. ئول يمە يەكلەر يالىڭۇقلارنىڭ ئەتنى يېيۇ قانىن ئىچىپ باغار سوقىلارىن ئەت ئۆزلەرنگە يۆرگە-يۈرلار ئېردى. قورقۇتەگ كۆرك مەڭىز تۇتۇپ ياۋلاق قاتىغ ئۇنىن قىقرۇسۇ درزۇل بادرۇق ئىلىگلەرىنتە تۇتۇپ قاپقارا ئۇلۇغ بەدۇك تاغ تەگ ئەت ئۇزىن ئۇنەيۇ ئۇ ئوت ئۆڭلوگ ئىشن ساچلارىن ئەڭىلەرىتە تۇشۇرۇب ئاغۇلۇغ يىلانىن ئەت ئۇزلەرىن ئىتىنىپ ياراتىنىپ قاي بەلتىر سايۇ يۈرىيۈرلەر ئېردى...

(...كېيىن ئېلىگ بەگ تۆت كوچا دوقمۇشىغا يېتىپ كەلگەندە سانسىزلىغان يەكلەرنى كۆردى. ئۇ يەكلەر «ئادەملەرنىڭ» گۆشىنى يەپ، قېنىنى ئىچىپ، ئۇچەيلىرىنى بەدەنلىرىگە يۆگۈۋالغان ئىدى. ئۇلار چىرايلىرىنى ئادەم قورقۇدەك كۆپ-كۆك قىلىپ، يامان ۋە قاتتىق ئۇن بىلەن چىقىرىشاتتى. قوللىرىدا ئۇچ ئاچىماقلىق نەيزە-لىرىنى، بايراقلىرىنى كۆتىرىشىپ، قاپ-قارا ۋە ئىنتايىن زور تاغدەك گەۋدىلىرىنى چىقىرىپ، ئوت رەڭلىك چاچلىرىنى مۇرىلىرىگە چۈشۈرۈپ، رەھىرلىك ئىلانلار بىلەن گەۋدىلىرىنى بېزەپ، كوچىلار-دا يۈرىشەتتى...)

يۈقۇرقىدەك ياۋۇز ۋە خەتەرلىك يەكلەر ئالدىدا تۇرغان چاشتانى ئېلىگ بەگنىڭ مەردانە قىياپىتى قىسقىدە تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىلىدۇ:

...ئانى كۆرۈپ ئېلىگ بەگ يۈرەكسىن قاتىرونۇپ، توڭىلار بەگىتەگ كىشاتردىك بەگلەر مەڭىلەپ قورقىنچسىز، ئايىنچسىز كۆڭلىن ئول يەكلەر ئاراسىنتا كىرىپ باردى...

...ئانىتا ئوترو چاشتانى ئېلىگ بەگ بار كۇچىن ئونتۇرۇپ

تۆلۈكىن سېگىرىيۇ بارىپ ئورۇمقى ئاتلىغ يەكىنىڭ تۆپۈسنىتەكى ساچىن تارتار تۇرۇپ قىلىچىن ئورو كۆتۈرۈپ، باشىن بىچغالى ئوغرادى...

(...بۇنى كۆرۈپ چاشتانى ئېلىگ بەگ يۈرىگىنى توختىتىپ، باتۇرلار بېگىدەك قورقمايدىغان، ئەيمەنمەيدىغان كۆڭۈل بىلەن يەكلەر «جىنلار»نىڭ ئارىسىغا كىرىپ كەتتى...

...شۇنىڭدىن كېيىن چاشتانى ئېلىگ بەگ بارلىق كۈچىنى يىغىپ، كۈچ بىلەن سەكرەپ بېرىپ، ئورۇمقى ئاتلىق جىنىنىڭ كوكۈلىسىنى تۇتۇپ تارتىپ قىلىچىنى ئىگىز كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭ بېشىنى چېپىشقا تەمشەلدى...)

دىمەك، مۇنداق مۇبالىغە ۋە سېلىشتۇرما قىسىنىڭ قەھرىمانى چاشتانى ئېلىگ بەگنىڭ قەيسەر روھىنى، يېڭىلمەس شىجائىتىنى روشەن سىزىپ بېرىشتە ناھايىتى ئۇنۇملۇك رول ئوينىغان. ئۇ قىسسە تىلىنىڭ ئوبرازلىق، جانلىق بولۇشى ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ بەرگەندىن تاشقىرى، چاشتانى ئېلىگ بەگ ئوبرازىنىڭ تەسىرلىك، ئېنىق يارىتىلىشى ئۈچۈنمۇ بەلگىلىك رول ئوينىغان.

4. «ئالتۇن يارۇغ» ۋە سىڭقۇ سەلى تۆتۈك

«ئالتۇن يارۇغ» بۇددا دىنىنىڭ ماخايانا مەزھىپىگە ئائىت نوم بولۇپ، ھەممى جەھەتتىن چوڭراق بىر ئەسەر ھىساپلىنىدۇ.

«ئالتۇن يارۇغ»نىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغدىكى مۇكەممەل نۇسخىسى 1909-يىللاردا گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جيۇچۈەن ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاڭ فۇگۇ بۇتخانىسىدىن

تېپىلغان. بۇ نۇسخىنى تېپىپ قولغا چۈشۈرگەن رۇس ئالىمى، تۈركى تىللار تەتقىقاتچىسى مالوۋ ئۇنى رادلوۋ بىلەن بىرلىكتە 1915 ــ 1917 ـ يىللىرى بىر قېتىم نەشر قىلدۇرغان. (ئەسلى نۇسخا هازىر سوۋېت ئىتتىپاقىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.)

ئۇنىڭدىن باشقا گېرمانىيىنىڭ تۇرپان ئارخېئولوگىيە ئەترىدى 1913 ـ يىللاردا دۇنخۇاڭ ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن بۇ ئەسەر-نىڭ ئۇنچىۋالا تولۇق بولمىغان باشقا نۇسخىلىرىنىمۇ تاپتى. بۇ نۇسخىلار هازىر بېرلىنده ساقلىنىۋاتىدۇ.

«ئالتۇن يارۇغ» دىگەن سۆز ئەسلىده قىسقارتىلغان نام بولۇپ، ئۇ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا «ئالتۇن ئۆگلۈگ يارۇق يالتىرىقلىغ قۇپتا كۆتۈرىلمىش نوم ئىلگى ئاتلىغ نوم بىتىگ (ئالتۇن رەڭلىك نۇرلۇق يالتىراقلىق هەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم پادىشاسى ئاتلىق نوم پۇتۇك») دەپ ئاتىلىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىده مۇهىم ئورۇن تۇتقان كىلاسسىك ئەسەر «ئالتۇن يارۇغ» قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىده ياشىغان بېشىبالىقلىق ئۇيغۇر تىلشۇناسى، مەشهۇر ئەدىپ، تەرجىمان سىكىقۇ سەلى تۇتۇك تەرىپىدىن قەدىمقى خەنزۇ تىلى نۇسخىسىغا ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

قوجۇ (ئىدىقۇت) خانلىغى دەۋرىدىكى تەقىلدىي، تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق پىشۋاسى، تىلشۇناس هەم تەرجىمان سىكىقۇ سەلى تۇتۇڭنىڭ هاياتى ۋە تەرجىمىھالىغا دائىر ماتېرىياللار ناهايىتى ئاز، بۇ توغرولۇق ئۇنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن «ئالتۇن يارۇغ»نىڭ تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىدا: "...قۇتلۇق شەرقتىكى

ئۇلۇغ تاۋغاچ① ئېلىده ماخايانا، خىنايانا (مەزهىپىنىڭ) بارلىق نوم شەرهلىرىنى، هەممە نوملىرىنى پۈتۈنلەي پىششىق ئۆزلەشتۈرگەن بۇدساتۋا گىتسو سامىتسۇ ئاچارى② ئەنەتكەك تىلىدىن③ تاۋغاچ تىلىغا تەرجىمە قىلغان، يەنە بۇ بەش تۈرلۈك پاسكىنىچىلىق بىلەن بۇلغانغان قەبىھ زاماندا، كېيىن ئىلىملىك بولغان بېشىبالقلىق سىكىقۇ سەلى تۇتۇڭ تاۋغاچ تىلىدىن④ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئالتۇن رەڭ-لىك، يورۇق يالتىراقلىق هەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم پادىشاسى ئاتلىق نوم پۈتۈك تامام بولدى" دىگەن مەلۇمات قالدۇرۇلغان.

«شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» («سامىتسۇ ئاچارىنىڭ تەرجىمە-ھالى») ناملىق كىتابتا بۇ توغرۇلۇق: "يەنە قوتلۇق (بۇيۇك تاۋغاچ ئېلىده ئۇستاز خۇيلى دىگەن زات بولۇپ، ئۇ بۇددا ئەقىدىلىرىنى پۇختا بىلەتتى. ئۇ تاۋغاچ تىلىدا كىتاپ يازغان ئىدى. ئۇنى يەنجۇڭ دىگەن بۇددا ئەقىدىلىرى ئۇستازى كېڭەيتىپ ئىشلىگەن، بېشىبالقلىق سىكىقۇ سەلى تۇتۇڭ بولسا ئۇنى تاۋغاچ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ كىتاپ ‹بۇدساتۋانىڭ بۇيۇك تاڭ دەۋرى-دىكى كامىل ئۇستازى⑤ تەزكىرىسى› ياكى ‹زىئىنى بۇددا ئىبادەت-خانىسىنىڭ تەزكىرىسى› دەپمۇ ئاتالدى» دەپ يېزىلغان.

دىمەك، يۇقۇرىدا مسال كەلتۈرۈلگەن ئىزاهاتلارغا ۋە سىكىقۇ سەلى

---

① تاۋغاچ ــ جۇڭگو.

② گىتسو سامىتسۇ ئاچارى ــ تاڭ دەۋرىدىكى مەشهۇر راهىب شۇەنزاڭنىڭ هۆرمەت نامى.

③ ئەنەتكەك تىلى ــ قەدىمقى هىندى تىلى.

④ تاۋغاچ تىلى ــ خەنزۇ تىلىنى كۆرسىتىدۇ.

⑤ كامىل ئۇستاز ــ سامىتسۇ ئاچارى (شۇەنزاڭ)نى كۆرسىتىدۇ.

تۇتۇڭنىڭ ھاياتىغا دائىر بەزى پەرەزلەرگە ئاساسلىنىپ، ئۇنى 10-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئىدىقۇت (قوجۇ) ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ يازلىق پايتەختى بېشبالىقتا ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، دىگەن خۇلاسىنى چىقىرالايمىز. بەزى پاكىتلارغا قارىغاندا، سىڭقۇ سەلى شائىرنىڭ ئۆز ئىسمى بولۇپ، "تۇتۇق" دىگەن سۆز ئۇنىڭ راھىپلىق ئۇنۋانىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىكەن. چۈنكى، شۇ دەۋرلەر-دە ئۆتكەن ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ زور كۆپچىلىگى بۇددا ئىبادەتخانە-لىرىنىڭ راھىپلىرى بولغاچقا، ئۇلار بۇددىزىمنىڭ ئىلىم دەرىجىسى بويىچە تۇرلۇك ئۇنۋانلارغا ئېرىشكەن ۋە بۇ ئۇنۋاننى ئۆزلىرىنىڭ ئىسىملىرى بىلەن قوشۇپ ئېيتىدىغان بولغان ئىكەن. مانا شۇ سەۋەپ-لەرگە كۆرە، سىڭقۇ سەلى تۇتۇقمۇ ئۇز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا "تۇتۇق" دىگەن ئۇنۋان نامىنى قوشۇۋېلىپ پامىلە ئورنىدا ئىشلەتكەن.

سىڭقۇ سەلى تۇتۇقنىڭ تەرجىمە ئەسەرلىرىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغانلىرى «ئالتۇن يارۇغ» بىلەن «شۇەنزاڭنىڭ (سامىر-سۇ ئاچارنىڭ) تەرجىمھالى» نامىلىق كىتاپلاردۇر. گابائىن ۋە ئۇيغۇرشۇناس فېلىك جىياشېك ئەپەندىلەرنىڭ «ئالتۇن يارۇغ» (ئۇيغۇرچە نۇسخىسى) ئۇستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئەسەر تەخمىنەن 10-ئەسىرلەردە تەرجىمە قىلىن-غان. بۇ پاكىتمۇ سىڭقۇ سەلى تۇتۇقنىڭ 10-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشىغانلىغىنى پەرەز قىلىشىمىزغا ئىمكان بېرىدۇ.

سىڭقۇ سەلى تۇتۇق ئەينى دەۋرنىڭ مەشھۇر تىلشۇناسى، ئاتاقلىق شائىرى بولۇپ، تارىختىن، ئەدەبىياتتىن، شۇنداقلا بۇددا نوملىرى-دىن تولۇق خەۋەردار كىشى ئىدى. قەدىمقى خەنزۇ تىلىنى بىلىشتىن تاشقىرى، قەدىمقى توخار ۋە ئەنەتكەك (سانسكرىت) تىللىرىنىمۇ

پۇختا ئىگىلىگەن. شۇ سەۋەپتىن، ئۇ تەرجىمە قىلىش تەس بولغان، چوڭقۇر مەنىلىك خەنزۇچە بۇددا نوملىرىنى ئۆز ئانا تىلىغا راۋان، جانلىق تەرجىمە قىلىپ چىقالىغان. بۇنىڭغا ئاساسلىنىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، سىڭقۇ سەلى تۇتۇق ئۆز دەۋرىنىڭ يېرىك ئەدىبى ھەم تىلچىسىدۇر. چۈنكى، ئۇنىڭ تەرجىمىلىرىنىڭ راۋان، گرامماتىك تۈزۈلۈشلىرىنىڭ مۇكەممەللىگى، بەدىئىي ئىپادىلەش شەكىللىرىنىڭ جانلىقلىغى يۇقۇرقى باھانىڭ توغرىلىغىنى ئىسپاتلايدۇ.

«ئالتۇن يارۇغ» گەرچە بۇددىزىم مەزمۇنىدىكى تەرجىمە ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىزنىڭ قەدىمىي تارىخىي يادىكارلىغىمىز بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ قوجۇ (ئىدىقۇت) دەۋرىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن ئىگىلەيدۇ. «ئالتۇن يارۇغ»دا قەدىمىي ئۇيغۇر پوئېزىيىسىگە مەنسۇپ بولغان نۇرغۇن تۆتلۈك شېئىرلار ئۇچرايدۇ. بۇ شېئىرلار-نىڭ بەدىئىي قۇرۇلمىسىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، شېئىر مىسرالىرد-نىڭ بېشى ۋە ئاخىرى قافىيە بىلەن تەمىن ئېتىلگەن.

مەسىلەن:

نە ئادا ئەرتى ئاتايىم،
كۆركىلە كىشە ئۆگۈكۈم؟
ئۆلمەك ئەمگەك نەچۈكىن
ئۆكىرە كەلىپ ئەرتتۇردى؟
(نە بالا بولدى تايچىغىم،
ئۇماققىنا قوزام؟
نىمە ئۈچۈن ئۆلۈمىنىڭ زۇلمى،
ئالدى بىلەن ساڭا كەلدى؟)

سنتىده ئۆكۈره ئۆلمەكتىن،
بولايمەن ئاي كۆن كىشەم.
كۆرمەيمەن ئەرتى مونتەگ،
ئۇلۇغ ئاچىغ ئەمگەكتىن.
(سەندىن بۇرۇن ئۆلۈشكە
رازى ئىدىم، ئەي مېنىڭ قۇياشىم!
مۇنداق قاتتىق ئازاپنى،
ئەمدى مەن زادى كۆرمەي.)

بۇ مىسال ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، «ئالتۇن ياروغ» مەزمۇن جەھەتتىن تەرجىمە ئەسەر دەپ قارالسىمۇ، ئەمما شەكىل جەھەتتىن، بەدىئىي تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ئالغاندا ئىجادىي (تەقلىدىي) ئىشلەنگەن ئەسەردۇر. شائىر ۋە تىلشۇناس سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ بۇ ئەسەردە ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىگىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشقان. ئۇنىڭ ئەسلى نۇسخىسىدا ھەر قۇرى يەتتە خەتتىن تەركىپ تاپقان بىر كۇپلىت شېئىرنى قەدىمىي ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى قوشاق شەكلىدىكى ئىككى كۇپلىت شېئىرغا ئۇزارتىپ، جانلىق، ئوبرازلىق تەرجىمە قىلغانلىغىمۇ بۇ پىكرىنى قۇۋۋەتلەيدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا بۇ شېئىر، قەدىمىي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى پوئېزىيە ژانىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى چۈشىنىش، تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك بىر ماتېرىيالدۇر.

دېمەك، «ئالتۇن ياروغ» چەتئەللەردىكى ۋە ئېلىمىزدىكى تۈركى تىللار تەتقىقاتچىلىرى ئېيتقاندەك نوقۇل تەرجىمە ئەسەرلا ئەمەس، بەلكى جاھان تۈركى تىللار تەتقىقاتى ساھەسىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي

تىلىنىڭ بىر نەمۇنىسى بولۇشقا مۇناسىپ ئەسەردۇر.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغدىكى «ئالتۇن ياروغ»نىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن قىسمىدىكى ئاساسىي ۋەقەلىك مۇنداق:

...ماخارادى ئاتلىق بىر مەشھۇر خانىنىڭ ماخابالى، ماخادىۋى، ماخاستۇى ئىسىملىك ئۈچ ئوغلى بولۇپ، ئۇ كەنجى ئوغلى ماخاستۇى تېكىننى كۆز قارىچۇغىدەك قەدىرلەيدۇ، ياخشى كۆرىدۇ.

مەلۇم بىر كۈنى خاقان ماخارادى ئوغۇللىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئورمانلىققا سەيلىگە چىقىدۇ. سەيلە ئاخىرلاشقاندا، ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى گۇل-چېچەك ۋە يەل-يېمىشلەرنى يىغىپ كېلىش ئۈچۈن ئاتىسى ماخارادىن ئىجازەت ئېلىپ، بىر قومۇشلۇق جىلغىغا يېتىپ كېلىدۇ. بىر پەس ئولتۇرۇپ ئارام ئالغاندىن كېيىن، قومۇشلۇق جىلغىغا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىدۇ. ئانچە ئۇزاق يۈرمەستىن كۈچۈكلىگەن بىر چىشى يولۋاسنى ئۇچرىتىدۇ. بۇ ئاچ يولۋاس يەتتە كۈچىگىنى چۆرىسىگە ئولاشتۇرۇپ، ئاچلىق، تەشنالىق دەستىدىن قاتتىق ئاجىزلاپ ئۆلەر ھالەتتە ياتقان ئىدى. بۇنى كۆرگەن ئاكا-ئۇكا تېكىنلەر ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىشىدۇ. ماخاستۇى تېكىن ئىسىق قان بىلەن گۆشكە مۇھتاج بولۇپ جان تالىشىۋاتقان ئاچ يولۋاسنى پەقەت جاندىن كېچىش بەدىلىگىلا قۇتقۇزۇۋېلىشقا بولىدىغانلىغىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. چوڭ تېكىن ماخابالى: "ھەي ئىنىم، دۇنيادا ئەڭ قىيىن ئىش ئادەمنىڭ ئۆز جېنىدىن ۋاز كېچىشىدۇر!" دەيدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ماخاستۇى تېكىن "شۇ قىيىن ئىش"نى ئورۇنلاپ، بۇددا ئەقىدىسى بويىچە "جانلىقلارنى يۇقۇرىغا تارتىپ چىقىرىپ، خاتىرجەم ۋە خۇشال قىلىش" ئۈچۈن ئۆزىنى ئاچ يولۋاسقا پىدا قىلىپ، ئۇنى قۇتۇلدۇرۇش قارارىغا كېلىدۇ، ئاكىسى ماخابالى ۋە ماخادىۋىلەر

سېزىپ قالسا، مەقسەتكە يېتەلمەسلىكتىن ئەندىشە قىلىپ، ئاكا-لىرىنى ئالداپ ماكىدۇرۇۋېتىپ، كېيىملىرىنى سېلىپ تاشلاپ، ئاچ يولۋاسنىڭ ئالدىدا سوزۇلۇپ ياتىدۇ، ئەمما ئاچ يولۋاسنىڭ ئۇنىڭغا ئېتىلغۇدەك ماغدۇرى يوق ئىدى.

بۇ ھالەتنى سەزگەن ماخاستۇي تېكىن ئورنىدىن تۇرۇپ، قۇرۇپ قالغان قومۇشنى ئېلىپ كېلىپ، يولۋاسنىڭ بېشىدا قايتىدىن سوزۇلۇپ ياتىدۇ-دە، ئۆزىنىڭ بويۇن تومۇرىغا قومۇشنى سانجىپ قان چىقىرىدۇ. قان ئاستا-ئاستا ئېقىپ يولۋاسنىڭ ئالدىغا بارغاندا، ئاچ يولۋاس قانىنى يالاپ، تەسلىك بىلەن ماخاستۇي تېكىنگە يېقىنلاپ كېلىپ، ئۇنىڭ گۆشلىرىنى پاك-پاكىز يەۋېتىدۇ.

...ئىنسىدىن ئايرىلىپ ئۆزاپ كەتكەن ماخابالى ۋە ماخادىۋي تېكىنلەر قوڭۇر يەرنىڭ تەۋرەپ، تاغلارنىڭ سىلكىنىۋاتقانلىغىنى، ئالەمنى قاراڭغۇلۇق قاپلاپ، كۈننىڭ غۇۋالىشىۋاتقانلىغىنى سېزىپ، قاتتىق ئەندىشىگە چۈشىدۇ. ئىنسىدىن ئەنسىرەپ، ھېلىقى ئاچ يولۋاسنى ئۇچراتقان قومۇشلۇق جىلغىغا قايتىپ كېلىدۇ، ئۇ يەردىن ئىنسىنىڭ قومۇش پۈتىغىدا ئېسىقلىق تۇرغان كىيىم-كېچەكنى ۋە يەردە سۆڭەك، چاچلىرىنىڭ قالايمىقان چېچىلىپ ياتقانلىغىنى كۆرىدۇ، قايغۇرۇپ زار-زار يىغلىشىدۇ.

خاقان ماخارادى ۋە خانىشىمۇ بۇ پاجىئەدىن خەۋەر تېپىپ، ماخاستۇي تېكىن ئۆز تېنىنى سەددىقە قىلغان ھېلىقى قومۇشلۇق جىلغىغا يېتىپ باردۇ، ئوغلىنىڭ سۆڭەكلىرىنى يىغىشتۇرۇپ كېلىپ، كاتتا دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، مۇنار ياستىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىگە ماخاستۇي تېكىنىنى دەپنە قىلىشىدۇ...①

① «ئالتۇن يارۇغ»تىن پارچە»نىڭ ئەسلى تېكىستى ۋە ئوقۇلۇشى «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1980 - يىللىق 2 - سانىغا بېرىلگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا بۇددا دىنىنىڭ نېگىزلىك چۈشەنچىسى ھېسابلانغان "بارلىق جاندارلارغا قىلچىمۇ ئازار بەرمەسلىك پرىنسىپى" «ئالتۇن يارۇغ»نىڭ يەنە بىر ئېپىزوتىدا مۇنداق بەدئىي يول بىلەن ئىپادە قىلىنغان:

ئىنچۇۋۇ دېگەن يۇرتنىڭ كىتاۋ دېگەن بىر بېگى بولۇپ، ئۇ مەلۇم يىلى قىزىنىڭ توي ئىشى مۇناسىۋىتى بىلەن نۇرغۇن كالا، قوي، قۇشلارنى ئۆلتۈرۈپ، زىياپەت ئۆتكۈزىدۇ. توي تۈگەپ ئون كۈن ئۆتەر-ئۆتمەستىن كىتاۋ بەگ پالەچ كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، تويۇقسىزلا ئۆلۈپ كېتىدۇ. كىتاۋ بەگ گەرچە ئۆلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھەممە يېرى مۇزلاپ، پەقەت يۇرىگىلا ئىسسىق تۇرىدۇ. بەگنىڭ مۇلازىملىرى ئۇنىڭ جەسىدىنى تۆت كۈن ساقلاپ، ئاخىرى بولالماي ئەپچىقىپ كۆمۈشكە تەييارلانغاندا، كىتاۋ بەگ تۇيۇقسىز تىرىلىپ قالىدۇ. بۇنى كۆرگەن خىزمەتچىلەر دەرھال مەڭدەپ كېتىپ، قېچىشقا تەمشىلىدۇ. كىتاۋ بەگ ئۇلارنى چاقىرىپ توختىتىپ مۇنداق دەيدۇ: "...مەن تويدا ئۆلتۈرگەن جانلىقلار ئۇ دۇنياغا بېرىپ، تەڭرىگە ئەرز قىلدى. تەڭرىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن تۆت دۆە كېلىپ مېنى (روھىمنى) تۇتۇپ تەڭرىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ باردى. تەڭرى مېنى سوئال-سوراققا تارتتى. سوراقىنىڭ ئاخىرىدا پەقەت «ئالتۇن يارۇغ»نى كۆچۈرۈپ تارقاتسىلا گۇناھىمنىڭ ساقىت بولىدىغانلىغىنى ئېيتتى".

بۇ گەپنى ئاڭلىغان مۇلازىملار كىتاۋ بەگنى ئۆيگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ. كىتاۋ بەگ ئەنە شۇ ۋاقتتىن باشلاپ بەگلىكتىنمۇ، مال-مۈلۈكتىنمۇ كېچىپ، «ئالتۇن يارۇغ»نى كۆچۈرۈشكە قەتئىي نىيەت باغلايدۇ، كۆپ ئىز-دېرەكلەش ئارقىلىق ئاخىر كىتاپنى تاغ

غارلىرى ئارىسىدىكى بىر بۇتخانىدىن تېپىپ كېلىپ، كېچە-كۈندۈز ئولتۇرۇپ كۆچۈرۈپ، "گۈناھىنى يۇيۇش" پۈرسىتىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ...

«ئالتۇن يارۇغ» رىۋايىتىدە يۇقۇرقى ۋەقەلىكلەر ئاجايىپ تەسىرلىك ھىكايە قىلىنغان. گەرچە بۇ چوڭ ھەجىمدىكى ئەسەرنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن نۇسخىسى تازا تولۇق بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا كۆچۈرۈلۈپ تارقىتىلغانلىغىغا ئائىت مۇنداق ئىككى رىۋايەت بار:

بىرى، مەلۇم جايدىكى چوڭ خان ئۆز ئېلىگە كەلگەن زور بىر بالا-قازانى يەڭگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇنى كۆچۈرۈپ تارقىتىش ئارقىلىق "زور ساۋاپ"قا ئىگە بولۇش، بۇنىڭ بەدىلىگە يەنىمۇ روناق تېپىش مەقسىدىدە «ئالتۇن يارۇغ»نى ئادەم تەشكىللەپ كۆچۈرۈپ، تارقاتقان، دىگەن رىۋايەت.

يەنە بىرى، مەلۇم بىر ئۇيغۇر خاقانىنىڭ ئامراق خانىشى ئاغرىپ قالغاندا، خاقان بۇ مەھبۇبىسىنىڭ كېسىلىدىن خالاس تېپىشىنى ئۈمىت قىلىپ، «ئالتۇن يارۇغ»نى كۆچۈرۈپ تارقاتقان، دىگەن رىۋايەتتۇر.

دىمەك، بۇ ئەھۋاللار، قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ساقلانغان "كىتاپ كۆچۈرۈش ساۋاپلىق ئىش" دىگەن بۇددىزىم قارىشىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى ئىنكاسى بولۇپ، «ئالتۇن يارۇغ»نىڭ كۆپلەپ كۆچۈرۈلۈپ تارقىلىش سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

«ئالتۇن يارۇغ» رىۋايىتى تىل قۇرۇلمىسىنىڭ جانلىق، كۆركەملىگى، بايان تەسىرلىرىنىڭ تەسىرلىك بولۇشى بىلەن دىققەتكە

سازاۋەردۇر. بولۇپمۇ ئۇنىڭ بەزى ئېپىزوتلىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئاساسلىق پېرسوناژلارنىڭ نازۇك ئىچكى كۆچۈرمىشلىرى، ھاياجانلىق پائالىيەتلىرى ئوبرازلىق ئوخشىتىش شەكلى ئارقىلىق شۇنداق ماھىرانە ئىپادىلەنگەنكى، ئۇ كىشىدە ئاجايىپ بىر تۇيغۇ-تەسىرات قوزغىتىدۇ.

مەسىلەن، رىۋايەتتە، ماخاستۇڭ تېكىن يوقالغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئانىسىدا رۇي بېرىۋاتقان ئازاپلىنىش ھالىتى:

"...قاتۇن بۇ ساۋۇغ ئەستىپ، ئوقىن ئۇرسۇقمىس كىسى تەگ، بوسۇش قادغۇقا كۆڭۈلى كۆگۈزى ئەگىرتىپ...مۇنچولايۇ سۆلەدى...

(...خوتۇن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ خۇددى ئوق تەككەن ئادەمدەك دەلدەڭشىپ، كۆڭلى-كۆكسى ھەسرەتكە چىرمىشىپ يىغلامسىراپ... كۆپ ناله-زار قىلدى...)

دەپ ئىپادە قىلىنغان بولسا، ماخاستۇڭ تېكىنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئاتا-ئانىسىنىڭ قايغۇلۇق كۆرۈنۈشى:

"...ئىنچا قىلتى ئۇلۇغ ئىغاچ كۆچلۈگ قاتىغ يىلكە توقىتىلىپ قاملىمس تەگ تۇستىلەر قاملىتىلار..."

(خۇددى بىر زور دەرەخ قاتتىق بورانغا سوقۇلۇپ ئۆرۈلگەندەك يىقىلىشتى...)

"...بالىق سوۋۇنتىن ئادىرىلىپ، ئىسىگ قۇمتا. ئاغىنامىس تەگ يىرتە ئاغىنايۇ ئىنچاتىپ يىغلادى...

(...خۇددى بېلىق قىزىق قۇمدا ئېغىنغانىدەك، يەردە ئېغىناپ يىغلىدى...)

دىگەن ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار ئارقىلىق روشەن كۆرسىتىپ

بېرىلگەن. بۇ ھال رىۋايەتنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغان.

«ئالتۇن ياروغ»نى ئىش، ھەركەت تەپسىلاتلىرىنى تەسىرلىك بايان قىلىپ بېرىشىنىڭ، مۇھىت تەسۋىرىنى ئەسەر پىرسوناژىنىڭ روھىي ھالىتى بىلەن زىچ ماسلاشتۇرۇپ ئىپادىلەشنىڭ نەمۇنىسى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

مەسىلەن، ماخاستۇي تېكىنىڭ ئاچ يولۋاسقا يەم بولۇش ئالدىدا تۇرغان شارائىتى (مۇھىت تەسۋىرى) مۇنداق بېرىلگەن:

"...بۇ ئاغىر ئۇلۇغ ياغىز يىر ئالتى تۇرلۇكتىن تەبرەتى قابشاتى. ئىنچا قىلتى ئۇلۇغ يىل كەلىپ كۆل سۇۋىن توقىپ يايمىشتەك يۇقارۇ قۇدى يايلىتى يايقالىتى. كۆك قالىغ يۇزىنتەكى كۈن تەكرى راخۇقا سىگىرتمىش تەگ يارۇقسۇز ياشۇقسۇز ئۆكسۈز ئۆلەز بولىتى. بۇلۇك يىگاق بارچا بۇتۇرۇقارادى. قارا تۇمان ئۈزە ئۆرتۇلدى. كۆك قالىغتىن تەكرىتەم يىد يىپار قۇا-چەچەكلەر تۇشتى، ياغدى. ئول ئارىغ سەمەك ئىچى قۇا-چەچەك ئۈزە تولو بولتى..."

("...بۇ غايەت زور قوكۇر يەر ھەر تۇرلۇك تەۋرەپ كەتتى. خۇددى قاتتىق بوران چىقىپ كۆل سۇيىنى چايقىغاندەك سۇلار يۇقۇرى-تۆۋەن داۋالغۇپ چايقالدى. ئاسماندىكى كۈن گويا تەكرى تورى چىرمۇالغاندەك قاراڭغۇلىشىپ نۇرسىزلىنىپ غۇۋالاشتى. تۆت ئەتراپنىڭ ھەممىسى قاراڭغۇ زۇلمەتكە ئايلاندى، قارا تۇمان بىلەن قاپلاندى. كۆك ئاسماندىن تەكرىنىڭ ئىپاردەك خۇشبۇي گۈل-چېچەكلىرى ياغدى. ئورمانلىقنىڭ ئىچى گۈل-چېچەكلەر بىلەن تولۇپ كەتتى...")

دەمەك، تولىمۇ جانلىق، تەسىرلىك يېزىلغان بۇ تەسۋىرنى

ئوقۇغاندا كىشىدە ماخاستۇي تېكىنگە بولغان بىر خىل ئېچىنىش تۇيغۇسى ئويغىنىدۇ. مانا بۇ «ئالتۇن ياروغ» رىۋايىتىنى ئۇيغۇر-چىلاشتۇرۇپ ئىشلىگەن ئەدىپ ۋە تىلشۇناس، داڭلىق تەرجىمان سىگقۇ سەلى تۇتۇڭنىڭ يۇكسەك بەدئىي ماھارىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

5. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى «مائىترى سىمىت» دىرامىسى

«مائىترى سىمىت» قەدىمقى قاراشەھەر (توخرى) تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان چوڭ ھەجىمدىكى يازما يادىكارلىقتۇر. ئۇنىڭ توخرى (قاراشەھەر) تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىغى توغرۇلۇق «مائىترى سىمىت» دىرامىسىنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق دېيىلگەن:

"...ئاريا چانترى بودىتسۇ كىشى ئاچارى ئەنەتەكەك تىلىنتىن توغرى تىلىنچە ياراتمىش.

پىرىتىيا راكشىت توغرى تىلىنتىن تۇرك تىلىنچە ئاۋرىمىش مائىترى سىمىت نوم بىتىگ

(«مائىترى سىمىت» دىرامىسىنى ئاريا چانترى بۇدىستۇ ئاچارى ئەنەتەكەك (سانسكرىت) تىلىدىن قەدىمقى قاراشەھەر (توخرى) تىلىغا ئۆرۈپ تۇزدى، پىرىتىيا راكشىت ۋاپىشى يەنە قەدىمقى قاراشەھەر تىلىدىن تۇرك تىلىغا ئۆرۈدى (تەرجىمە قىلدى)...")

«مائىترى سىمىت» دىرامىسى بۇددا دىنىنىڭ خىنايانا مەزھىپى ئىدىيىسى بىلەن سۇغۇرۇلغان ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇ مەزھەپنىڭ

"هەممە مەۋجۇت"① كۆز قارىشى روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

«مائىترى سىمىت» دىرامىسىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن بىر نۇسخىسىنى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گېرمانىيە ئالىمى ئا.ۋۇن.لىكوك باشچىلىغىدىكى ئارخېئولوگىيە ئەترىدى تۇرپاننىڭ مۇرتۇق ۋە سىڭگىم ئېغىزى قاتارلىق جايلاردىن تاپقان (بۇ نۇسخا ئانچە تولۇق ئەمەس). گېرمانىيەلىك تۈركى تىللار تەتقىقاتچىسى ئا.ۋ.گابائىن 1957 ـ يىلى مايىنز پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ساقلىنىۋاتقان بەزى پارچە ۋاراقلارنىڭ فوتو نۇسخىسىنى ئېلان قىلدى، 1959 ـ يىلى بولسا بېرلىن پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ساقلىنىۋاتقان بەزى پارچە ۋاراقلارنى تېپىپ، 1961 ـ يىلغا كەلگەندە ئۇنىڭ فوتو نۇسخىسىنى ئېلان قىلدى.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغدىكى «مائىترى سىمىت» («مائىترىنىڭ ئۇچرىشىشى»)نىڭ بىرقەدەر تولۇق نۇسخىسى 1959 ـ يىلى 4 ـ ئايدا قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ تېيانشان رايونىغا قاراشلىق تۆمۈردى دېگەن جايدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىلىغىدىن تېپىلغان. بۇ نۇسخا ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

«مائىترى سىمىت»نىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىش ۋاقتى مەسىلىسىدە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس. گېرمانىيە ئالىمى لىكوك بۇ ئەسەرنى 8 ـ، 9 ـ

① خىنايانا مەزھىپى "هەممە مەۋجۇت" دېگەن قاراشقا (يەنى بۇددىزىم ماخايانا مەزھىپىنىڭ ئېتىقادى بولغان "هەممە قۇرۇق" «هەممە مەۋجۇت ئەمەس» قارىشىغا قارشى بولغان بىر خىل بۇددا دىنى ئېقىمىغا) ئېتىقاد قىلغۇچى مەزھەپ بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئېتىقادلىرىدا ساكيامۇنىنىڭ ئەقىدىسىنى تولۇق ساقلاپ قالغان.

ئەسرلەر ئارىلىغدا توخرى تىلدىن تەرجىمە قىلىنغان دەپ ھىساپلايدۇ. تۈركىيىلىك پروفېسسور سىناشى تىكىن «گېرمانىيە شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى خەۋەرلىرى»نىڭ 1970 ـ يىللىق 16 ـ سانىدىكى ئىلمىي ماقالىسىدا، «مائىترى سىمىت»نى 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يېزىلغان دەپ قارايدۇ.

پروفېسسور فېلىك جياشېك «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 1962 ـ يىل 7 ـ 8 ـ سانىدا بېسىلغان ماقالىسىدا بۇ توغرۇلۇق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، «مائىترى سىمىت» 10 ـ، 11 ـ ئەسىرلەردە ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، دەپ قارايدۇ. گېلىك شىمىن «تارىخ تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1979 ـ يىل 2 ـ سانىغا بېسىلغان ماقالىسىدا، «مائىترى سىمىت»نىڭ قۇمۇل نۇسخىسىغا ۋە ئۇنىڭدىكى خەت شەكىللىرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇنى 10 ـ ئەسىر ئەتراپىدا تەرجىمە قىلىنغان دەيدۇ①.

يولداش گۈباۋنىڭ «جۇڭگو ئىجتىمائى پەنلىرى» ژورنىلىغا بېسىلغان «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا يېڭى مۇھاكىمە» دېگەن ئىلمىي ماقالىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان: "مىلادى 3 ـ ئەسىردە شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدا نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار بار ئىدى، بولۇپمۇ مىلادى 5 ـ ئەسىردىن كېيىن شىنجاڭدا تېيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردا نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار بار ئىدى" دېگەن كۆز قارىشىغا ۋە راھىپ فاشيەن، شۈەنزاڭ، ۋاڭ

① ئىسرائىل يۈسۈپ، دولقۇن قەمبىرى: «قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغدىكى «مائىترى سىمىت»نى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش»، «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى»، 1981 ـ يىللىق 1 ـ سان، 58 ـ 59 ـ بەتلەر.

يەندې قاتارلىقلارنىڭ بۇ رايونىدىكى بۇددا مەدەنىيىتى ھەم كىتاپ تەرجىمە ئىشلىرى توغرىسىدا يېزىپ قالدۇرغان بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، «مائىترى سىمىت»نى مىلادى 8 ـ، 9 ـ ئەسىرلەردە بۇ ئوروندىكى بۇتپەرەس ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېھتىياجىغا بىنائەن توخرى تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، دەپ قاراش خاتا بولمايدۇ.

«مائىترى سىمىت»نىڭ قۇمۇلدىن تېپىلىشى ئەينى دەۋردىكى قۇمۇل رايونىدا بۇددىزىم ئاساسىدىكى قەدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ خېلى راۋاجلانغانلىقىنى ۋە بۇ دىنىغا ئائىت قول يازمىلار، تەرجىمە، تەقلىدىي، تەزكىرە ئەسەرلىرىنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئەسەرنى توخرى (قاراشەھەر) تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان پىرىنتىيا راكىشت ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنى جانلىق، راۋان تەرجىمە قىلىپ چىققان، قۇمۇل نۇسخىسىدىكى بەزى جۈملىلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغىمۇ خېلى يېقىنلىشىدۇ. بۇ ئاممىلار تەرجىمان پىرىنتىيا راكىشتىنىڭ بۇددا نومىلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇش بىلەن بىللە ئەينى دەۋردىكى توخرى ۋە ئۇيغۇر تىللىرىنى پىششىق بىلىدىغان، ئۇلاردىن بىمالال پايدىلىنالايدىغان سۆز ئۇستىسى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

چەتئەل ئالىملىرى «مائىترى سىمىت»نى 27 پەردىلىك بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى دىراما ئەسىرى دەپ قارايدۇ. چۈنكى بۇ ئەسەرنىڭ قەدىمقى توخرى تىلىدىكى نۇسخىسىدا ئۇنىڭ نامى «مائىترىيا سامىتناتاكا» دەپ يېزىلغان بولۇپ، "ناتاكا" سۆزى ئەنەتكەك (سانسكرىت)تىلدا "دراما" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

توخرى تىلى نۇسخىسىدا يەنە ھەر بىر بۆلۈم (ياكى پەردە)نىڭ ئالدىدا دىرامىنىڭ ئورنى، ئۇنىڭغا قاتناشقان پېرسوناژلار ۋە تەڭكەش قىلىنىدىغان كۆيلەر كۆرسىتىلگەن. بۇ ھال «مائىترى سىمىت»نىڭ شۇبھىسىز دىراما ئەسىرى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

«مائىترى سىمىت»① نامىلىق دىرامىنىڭ يولداش ئىسراپىل يۈسۈپ، دولقۇن قەمبىرىلەر تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان 3 ـ بۆلۈمىدىكى ۋەقەلىكلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئەسەرنىڭ قويۇق بۇددىزىم پۈرىغىغا ئىگە ئىكەنلىگىنى ھېس قىلىش مۇمكىن.

«مائىترى سىمىت»نىڭ بۇ بۆلۈمىدە ئاساسەن ساكىيامۇنىنىڭ ھاماچىسى ۋە ئېنىگئانىسى "ماھاپىر جاپاتى گائۇتامى» خاتۇننىڭ ساكيامۇنىغا تون تىكىش ھىكايىسى بايان قىلىنغان. بولۇپمۇ، بۇ بۆلۈمدە نوم ئاڭلاشنى ئارزۇ قىلغان ئايالىلارنىڭ ماھاپىرا جاپاتى گائۇتامى يېتەكچىلىگىدە ئىبادەتخانىغا قاراپ سەپەر قىلغانلىغى، جەدەلخور ئوغۇللارنىڭ "سىدارتى بەگ سىلەرگە نىكودارامغا بېرىپ نوم ئاڭلاشقا رۇخسەت بەرمىدى" دىگەن پىتنىسىگە ئىشىنىپ قايتماقچى بولغانلىغى ۋە ئۆز ئىچىدىكى چېچەن بىر ئايالنىڭ مەسلىھەتى بويىچە بۇرخاننى ئىزدەپ تېپىپ، ھېلىقى ئوغۇللار ئېيتقان سۆزنىڭ پىتنە ئىكەنلىگىنى ئېنىقلىغانلىغى ۋە "نوم ئاڭلاپ مۇرادىغا يەتكەنلىگى"، بۇنىڭغا رەھمەت ئېيتىش يۈزىسىدىن ماھاپىرا جاپاتى گائۇتا-

① «قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى مائىترى سىمىت» ئۇچىنچى بۆلۈم، 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ ۋاراقلار»نىڭ ترانسكرىپسىيىسى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسگە قاراڭ. («شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژورنىلى»، 1981 ـ يىللىق 1 ـ سان.)

مىنىڭ ئۆز قولى بىلەن بىر پارچە يەرنى ھەيدەپ، ئۇرۇق چېچىپ، كېۋەز ئۆستۈرگەنلىگى ۋە پاختىلارنى ئۆز قولى بىلەن يىغىپ، يىپ ئىگىرىپ، گۆھەر ئارىلاشتۇرۇپ بۆز توقۇپ، تون تىكىپ ساكيامۇنىغا تەقدىم قىلغانلىغى...غا ئوخشاش ۋەقەلەر دىراماتىك توقۇنۇش ئاساسىدا ئاجايىپ قىزىقارلىق قىلىپ سۈرەتلەپ بېرىلگەن.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغدىكى «مائىتىرى سىمىت» يىرىك قەدىمىي مىراسلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەدەنىيەت تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

6. قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدىكى شېئىرلاردىن

يۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدە "شانلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتى شەكىللەنگەن. ئىدىقۇت شېئىرلىرى مانا شۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ شېئىرلار جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدە نۇر چاقناپ تۇرىدىغان مىللى مىراسلارنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

ئىدىقۇت شېئىرلىرى سان جەھەتتىن كۆپ بولۇپ، ئىخلاس بىلەن رەتلەشكە توغرا كېلىدۇ. شېئىرلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەينى زامانىدىكى شائىرلار تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان ياكى رەتلەنگەن، بىر قىسمى بولسا باشقا تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغان.

بۇ شېئىرلارنىڭ بەزىلىرى باش قاپىيىدە يېزىلىپ، ئاياق قاپىيە ۋە بوغۇم تۇراقلىرى ئانچە ئېتىۋارغا ئېلىنمىغان. شېئىرلار يېزىلغان دەۋرى، تۇرلىرى ۋە ئۇسلۇبى يېقىندىن ئالغاندا ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى

ئۆگىنىش، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىيات تىلىنىڭ ئۆزگىرىش، تەرەققى قىلىش جەريانىنى تەتقىق قىلىش ھەمدە ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر بەزى تەپسىلاتلارنى يورۇتۇشتا ئىشەنچلىك ئاساس بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ"①.

تۆۋەندە بۇ شېئىرلاردىن تاللاپ ئېلىنغان بەزى مىساللارنى بېرىمىز②.

1) دالا ناخشىسى

بۇ شېئىر پارچىسى ھازىر ئەنگلىيەدىكى ئۇلۇغ بريتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

شېئىرنىڭ ئەسلى تېكىستى ۋە يەشمىسى تۆۋەندىكىچە:

ئالقۇزۇ تۇرۇر قات_قات تاغدا
ئامىل ئاغلاق ئارانياتاندا
ئارتۇچ سۆگۈت ئالتىنتا
ئاقار سۇۋلۇقتا
ئامرانچغىن ئۇچداچى قوشقىئالار
تىرىنلىك قوۋراغلىقتا
ئاتقاغسىزىن مەنگى تەگسىنگۈلۈگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا

---

① گېك شەمىن، تۇرسۇن ئايۇپ: «ئىدىقۇت پادىشالىغى دەۋرىدىكى شېئىرلاردىن نەمۇنىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1981 _ يىللىق 2 _ سان.

② شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1980 _ يىللىق ۋە 1983 _ يىللىق 10 _ سانلىرىدىن ئېلىندى.

(قاتار كەتكەن قات ـ قات تاغدا،
تىنچ راھەت ئارانياتاندا①
قارىغاي، ئارچا ئالدىدا،
‹شارقىراپ، ئاققان سۇ بويىدا،
شاتلىقتا ئۇچقۇچى قۇشلار،
يىغىلىدىغان قۇرۇقلۇقتا،
غەم ئەندىشىسىز ‹كىشىنى، شاتلاندۇرىدىغان
شۇنداق ئورۇنلاردا.)
ئىچ تەرىكى قات بۇك تاغدا
ئىركەكى سۆكى ئارانياتاندا
ئىدىز تىكىن قايالىق باسقۇقلۇغ ئەرىپ
ئىدىز تىكسىزدە
ئىمىرت چوغۇرت سۆگۈت ئاراسىنتا
ئىنچگە ـ كىئە سۇۋقىدىغىندا
ئىلنمەكسىز دىيان ئولۇر غۇلۇغ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا
(قات ـ قات كەتكەن بۇك تاغدا،
قەدىمىي ئارانياتاندا،
ئىگىز، تىك قىيا ئاستىدا،
‹ھەممە يېرى› جىمجىتلىققا چۆككەن،
ئىرماش ـ چىرماش ئورمانلىقتا،
ئىنچىكە سۇ قىرىدا،

① ئارانياتان ـــ سانسكرىتچە سۆز، ئورمان مەنىسىدە.

تىنچ، خاتىرجەم ئولتۇراقلىشىشقا لايىق
ئاشۇنداق ئورۇنلاردا.)
سەلىك بۇلۇك تەرىك تاغدا
سەۋىگلىگ ئارانياتاندا
سەۋرەلىت ئاقار سۇۋلۇغ ئەرىپ
سەپ سەم ئاغلاقتا
سەكىز تۇرلۇگ يىللەر ئۆزە تەپرەمەدىن
سەرىلىپ ئانتا
سەرە يالكۇزىن نوم مەڭسىن تەگىنگۈلۈگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا
(يىراق جىلغا، ئىچكىرى تاغدا،
سۆيۈملۈك ئارانياتاندا.
زۇمرەت سۇلۇق ئارىسىدا،
جىمجىت بوز يەردە،
ھەرقانداق شامال تەگمەيدىغان
‹ئۇ› سۇرلۇك جايدا،
تەنھا ئولتۇرۇپ پەيزى سۇرىدىغان
شۇنداق ئورۇنلاردا.)
كۆكەرىپ تۇرۇر كۆركلۇگ تاغدا
كۆكۈل ياراشى ئاغلاق ئورۇنتا
كۆپ يىگى تەلىم سۇگۈتلۇگ ئەرىپ
كوپىرىپ تۇرۇر كۆلمەن سۇۋلۇقتا
كۆز باشلاپ قاچىغلاردىن يىغىنىپ
كوزۇنمىش بىللىمىشچە ئورۇنلارتا

كۆسەنچىگسىزدىن مەڭى تەگسىنگۈلۈگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا
(دائىم كۆكىرىپ تۇرىدىغان كۆركەم تاغدا،
كۆڭۈلنىڭ زوقىنى قوزغايدىغان جايدا،
بۇك-باراقسان ئورمانلىقتا،
سۈيى ئۆركەشلەپ ئاقىدىغان جىلغىلىقتا،
ئالتە ئوغرىنىڭ① تەھدىدىدىن خالى
رھەممە يېرى، بىلەن پىششىق تونۇش،
غەمسىز، كۆڭۈللۈك،
شۇنداق ئورۇنلاردا.)

يۇقۇرىدا مىسال قىلىنغان «دالا ناخشىسى» ئەينى دەۋردىكى گۈزەل، سېھرىلىك پىزاڭ لىرىكىلىرىغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ باي، نەپىس، ھەرقانداق ئىنچىكە ئۇقۇملارنى مۇناسىپ ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ئوبرازلىق تىلى ئارقىلىق تاغ-دالىلارنىڭ تەسىرلىك مەنزىرىسى قېنىق سىزىپ بېرىلگەن. شېئىرنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا گۈزەل تاغ مەنزىرىسى نامايان بولىدۇ، بىز شېئىردا ئىپادە قىلىنغان سېھرىي كۆچىنىڭ تەسىر قىلىشىغا بويسۇنۇپ، بىر چىرايلىق مەنزىرە ئىچىگە كىرىپ كېتىمىز.

...ئەنە، قاتار كەتكەن قات-قات تاغلار، ئۇنىڭ باغرىدا ياپ-يېشىل ئارچا، قارىغايلار ئۆسكەن، سۇپ-سۈزۈك تاغ سۇلىرى ئاق

① ئالتە ئوغرى — بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، ئادەمنىڭ ئالتە "سەزگۈ ئەزا-سى — كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، تىل، بەدەن، كاللىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇزغۇنلارنى چاچرىتىپ شارقىراپ ئېقىپ تۇرىدۇ. ئاسمانىنى سۆيۈپ ئۇچقۇچى ئەركە قۇشلارمۇ ئەنە شۇ تاغ دالاسىغا يىغىلىشىدۇ. زۇمرەت سۇلار ئارىسىدىكى جىمجىت تاغ باغرى، ئىرماش-چىرماش كەتكەن كەڭرى ئورمانلىق "كىشىنى غەم-ئەندىشىسىز شاتلانىدۇرىدىغان"، "كۆڭۈلنىڭ زوقىنى قوزغايدىغان"، "تەنها ئولتۇرۇپ پەيزى سۈرىدىغان" خاسىيەتلىك ئورۇندۇر!...

«دالا ناخشىسى»دا سىزىپ بېرىلگەن بۇ ھەيۋەتلىك تەسۋىر كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ تەسىرلەندۈرىدۇ، بىز ئۇنىڭدىن ئەينى دەۋردىكى قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆز يۇرتىغا بولغان مۇھەببىتىنى ۋە تاغ-دالا مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلەشتىكى يۇقۇرى شېئىرىي ماھارىتىنى كۆرۈۋالالايمىز.

2) مەدھىيىدىن پارچە

«مەدھىيىدىن پارچە» تېمىسىدىكى بۇ شېئىر بىسىم ئاتالايىنىڭ «تۈركولوگىيە تەتقىقاتى يىللىغى» ناملىق ژورنالغا بېسىلغان «تۈركلەر-نىڭ مانى دىنىغا دائىر بىر شېئىرى» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىنغان (تۈركىيىدە چىقىدىغان «تۈركولوگىيە تەتقىقاتى يىللىغى» ژورنىلىنىڭ 1968-يىللىق سانى، 39 — 44-بەتلەر.) گەرچە بۇ شېئىر مانى يېزىغىدا يېزىلغان بولسىمۇ، تەتقىقات نەتىجىلىرى ئۇنىڭ مانى دىنىغا ئائىت شېئىر ئەمەسلىگىنى ئىسپاتلاۋاتىدۇ.

بۇ شېئىرىي پارچىنىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى تۆۋەندىكىچە:

كۆك بۆرىتەگ سىنى بىرلە يورىيىن
قارا قوزغۇنتەك تۈپراق ئۈزە قالايىن
ئىگگە كۆمۈرى،

بىلەگۈكە يارىتەگ بولايىن
(كۆك بۆرىدەك سەن بىلەن بىللە ماڭاي،
قارا قۇزغۇندەك تۇپراق ئۈستىدە قالاي.
ئاغرىقتا داۋا كۆمۈردەك؟،
بىلەيگە سۇرمە بولاي.)
ئەركىلىگ ئۇلۇغ ئىلىگىمىز ئەرۋۇرسىز
ئالتۇنچا تومۇمش
تومۇلۇنچا تومۇمش
قۇتلۇغ بىلگە بەگۈمۈز ئەرورسىز.
(سىز بىزنىڭ قۇدرەتلىك پادىشايىمىز،
سىز ئالتۇندەك پاكىز،
مەرۋايىتتىن ساپ،
قۇتلۇق دانا بەگىمىز سىز.)
يىمە قالىن قارا بۇ دۇنۇڭۇزنى
كىڭ قويۇڭۇزدا
ئۇزۇن ئەتەكىڭدە
كۈيۈ كۈزەدۇ تۇتۇپ ئاچىنۇ ئىگدۇرسىز.
(سىز بارلىق پۇقرالىرىڭىزنى،
كەڭ قوينىڭىزدا،
ئۇزۇن ئېتىگىڭىزدە
مېھرىبانلىق بىلەن باقتىڭىز.)

يۇقۇرىدىكى مەدھىيە پارچىسى ئۆزىنىڭ تىل ۋە ئەدەبىيات دائىرىسىدىكى قىممىتى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمقى توتېمىزىم ئېتىقادىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدىمۇ

يەنىلا چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بەرگۈچى ھۆججەت بولۇش سۈپىتى بىلەنمۇ ئەھمىيەتلىكتۇر. شېئىردىكى:

"كۆك بۆرىدەك سەن بىلەن بىللە ماڭاي" دىگەن مىسرا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان قەۋملەرنىڭ ئېپتىدائى توتېم ئېتىقادىنىڭ يەنى كۆك بۆرە تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئەجدادى دىگەن قاراشنىڭ ئۆزىگە خاس ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى بولۇپ، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئىپادىلەنگەن كۆك بۆرىنىڭ ئوغۇزخانغا يول باشلىغانلىغىغا دائىر ۋەقەلىكە سېلىشتۇرغىنىمىزدا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بىرلىك ھەم ئوخشاشلىق بارلىغىنى ھېس قىلالايمىز.

بۇ شېئىرنىڭ يەنە بىر قىممىتى ئەنە شۇ نۇقتىدا روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

3) بىلىم ئۆگىنىش توغرىسىدا

«پەند ـ نەسىھەتلەر» تېمىسى ئاستىدا بېرىلگەن بۇ شېئىر گابائىن بىلەن رەشىد رەھمەتى ئاراتنىڭ 1933 ـ يىلى ئەنگلىيىدىكى «ئۇلۇغ ئاسىيا» نامىلىق ژورنالدا ئېلان قىلغان «قەدىمقى تۈرپان خەلق قوشاقلىرى»دىن تاللىۋىلىنغان. ئىككى كۇپلېت، سەككىز مىسرادىن ئىبارەت بولغان بۇ شېئىرنىڭ ئەسلى تېكىستى ۋە يەشمىسى تۆۋەندىكىچە:

بىلىگ بىلىك يا بەگىم
بىلىگ ساڭا ئەش بولۇر
بىلىگ بىلگەن ئول ئەركە
بىر كۈن دولەت تۇش بولۇر

بىلگ ئەر بىلىنگە
تاش قۇرسانسا قاش بولۇر.
بىلگسىزنىڭ يانغا
ئالتۇن قويسا تاش بولۇر.
(بىلىم ئۈگىنىڭ، ئەي بېگىم،
بىلىم سىزگە ھەمرا بولىدۇ.
بىلىم ئۈگەنگەن ئەرگە،
دۆلەت ئاخىر يار بولىدۇ.
بىلىملىك ئەرنىڭ بىلگە قىستۇرۇۋالغان تېشى
قاش تېشىغا ئايلىنىدۇ.
بىلىمسىزدىكى ئالتۇن،
تاشقا ئايلىنىپ كېتىدۇ.)

بىز بۇ شېئىرنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا، ئۇنىڭ مەزمۇنىدا ئىپادىلەنگەن مەرىپەتپەرۋەرلىك كۆز قارىشىنىڭ ئوبرازلىق ئوخشىتىش ۋە لوگىكىلىق ئەقلىي خۇلاسىلەر ئارقىلىق دەل جايىدا، مۇۋاپىق ئېچىپ بېرىلگەنلىگىنى ئېنىق ھېس قىلىمىز.

4) ئاتالغۇ سۆزى

بۇ تېمىدا تونۇشتۇرۇلغان شېئىرلارنىڭ ئالدىنقى تۆت كۇپلېتى گابائىن بىلەن رەشىد رەھمەتى ئاراتىنىڭ ئەنگلىيىدە چىقىدىغان «ئۇلۇغ ئاسىيا» ناملىق ژورنالدا ئېلان قىلىنغان «قەدىمقى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى»دىن تاللۇېلىنغان. مەسئۇلى شەكىلدە يېزىلغان كېيىنكى ئالتە كۇپلېتى بولسا رەشىد رەھمەتى ئاراتىنىڭ «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ توپلىمى»دا ئېلان قىلغان «تۇرپاندىكى

تۇركچە يازما يادىكارلىقلار» دىگەن ئەسىرىدىن ئېلىنغان.

شېئىرنىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى تۆۋەندىكىچە:

قىلماغۇ قىلىقلارنى
ئاشنۇچا سانمىش كەرەك.
سانمادىن قىلمىشتا كىن
نە تىگىن تانمىش كەرەك
(قىلماسلىققا تېگىشلىك قىلىقلارنى
ئالدى بىلەن ئويلاش كېرەك.
ئويلماي قىلغاندىن كېيىن،
ئۇنىڭدىن تانماسلىق كېرەك.)
كىرىككەن تونلەر كىرىن
سوۋ ئۇزە يۇمۇش كەرەك
سۆز كىرى كەتمەس يۇسا
نەتىگىن قىلمىش كەرەك.
(كىر باسقان كىيىمنىڭ كىرىنى
سۇ بىلەن يۇسا چىقىپ كېتىدۇ.
سۆز كىرىنى يۇيۇپ چىقىرىشنىڭ
ھېچقانداق ئامالى يوق.)
ئايىپسىز تىشكە ئەر
بويۇنىن سۇنمىش كەرەك.
ئول ئانتاغ تۇزۇن بىرلە
تىرىگلىك قىلمىش كەرەك.
(ئەيىپسىز ئايالارغا،
ئەرلەر بوينىنى ئېگىشى كېرەك.

ئۇنداق (ھەققانى) ئايال بىلەن،
ئۆمۈر بويى بىرگە تىرىكچىلىك قىلىش كېرەك.)
ئاقىلات بولسا تۇزۇن
ئاڭا جان بەرىش كەرەك.
مەڭگى چىن ئول مەڭگى ئوق
تاقى نە ئايمىش كەرەك.
(ھەقىقەت توغرا بولسا،
ئاڭا جاننى بېرىش كېرەك.
پاكىت بەرىبىر پاكىت،
ئۇنىڭغا يەنە نېمە دېيىشنىڭ ھاجىتى بار؟)
ئىش قىلغۇ ئەدگۈ ئىشنى
كۆركىتۈر كونى يولنى
كەسمەڭلار ئەگرى تالنى
توبەسىنتە مىڭە بار.
(دوست بولساڭ ياخشى بىلەن دوست بول،
ئۇ ساڭا توغرا يولنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.
ئەگرى تال دەپ كېسىۋەتمەڭلار،
ئۇنىڭ شاخلىرىدا مۇڭسى بار.)
ئەردەملىك كىشى ئەردىن بىرلە تۇز ئول
ئەردەمسىز كىشى ئۆتۈك ئىچىندەكى ئولياق بىرلە تۇز ئول
(پەزىلەتلىك كىشى گۆھەر،
پەزىلەتسىز كىشى پىتەك.)
بۇيانلىغ كىشى بۇرقانلار بىرلە تۇز ئول،
بۇ يانسىز كىشى بوق باقىر بىرلە تۇز ئول.

(ساۋاپلىق ئىش قىلغۇچى بۇرخاندۇر،
ئىنساپسىز كىشى ئەسكى مىستۇر.)
بەگلىم سىنمە يۈك بەگ بولسا بەلتىر سايۇ بەلگە سالۇر
ئاتا قىمسىنما يۇق ئاتىغ بولسار ئارت سايۇر مايقا يۇر
(ئەمەل تۇتمىغان كىشى ئەمەل تۇتسا ھەر دوقمۇشقا قامچا قويۇر،
ئاتىغى چىقمىغانىنىڭ نامى چىقسا ھەر بىر تاغ ئۆتكىلىگە بەلگە سالۇر.
ياغمۇر ياغسا قارۇڭ بولسۇن ياپىنغۇ كەرگەك
ياۋۇز كىشى ياقىن كەلسە ئايىنغۇ كەلگەك
(يامغۇر ياققاندا يېپىنچاڭ بولسا، يېپىنمۇڭ،
ياۋۇز ئادەم يېقىنلاشسا ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىل.)
قوچۇ تاغىنتا قاپلان يوق،
قۇدۇق سۇيىدە بېلىق يوق.
(قوچۇ (تۇرپان) تېغىدا قاپلان يوق،
قۇدۇق سۇيىدە بېلىق يوق.)
ئەر قۇتى بەلىڭ
سۇڭقۇتى تەرىڭ
(ئەرنىڭ قۇتى قورقماسلىقتا
سۇنىڭ قۇتى چوڭقۇرلۇقتا.)

«ئاتىلار سۆزى» تېمىسىدا بېرىلگەن بۇ شېئىرلارنىڭ مەزمۇنىدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئۇنىڭدا ئەينى دەۋردىكى خەلقىمىزنىڭ (قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاقىي قاراشلىرى، سۆز-نۇتۇقنىڭ گۈزەل بولۇشى توغرىسىدىكى ئۆلچەم-پىرىنسىپلىرى، پەزىلەتلىك كىشىلەردىن ئۆگىنىش، ئۇلارنى ھۆرمەتلەش ھەم ئۇلار بىلەن دوست بولۇش ھەققىدىكى توغرا تەشەببۇسلىرى، ئايالىلارنىڭ

ئىجتىمائىي ئورنى ۋە ئۇلارنى (يەنى "ئەيىپسىز، ھەققانىي ئايالـلار" نى) قەدىرلەش، ئۇلارنىڭ پەزىلىتىگە قايىل بولۇش مەزمۇنىدىكى تەرەققىپەرۋەر چۈشەنچىلىرى بايان قىلىنغان؛ بولۇپمۇ «ئاتـلار سۆزى» تېمىسىدىكى بۇ شېئىرلار ئوز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇغى، تىلىنىڭ ئوبرازلىقلىغى بىلەن كىشىگە خەلق ماقال-تەمسىللىرىدەك كۈچلۈك تەسىر قىلىدۇ.

5) ئىلاھى

بۇ مانىخىزىم مەزمۇنىدا يېزىلغان مۇناجاتنامە بولۇپ، ئەركىن شەكىلدە يېزىلغان.

شېئىرنىڭ ئەسلى تېكستى ۋە يەشمىسى تۆۋەندىكىچە:

تاڭ تەڭرى كەلتى
تاڭ تەڭرى ئۆزى كەلتى
تاڭ تەڭرى كەلتى
تاڭ تەڭرى ئۆزى كەلتى
(تاڭ تەڭرىسى كەلدى،
تاڭ تەڭرىسى ئۆزى كەلدى؛
تاڭ تەڭرىسى كەلدى،
تاڭ تەڭرىسى ئۆزى كەلدى.)
تۇرۇڭلار قاماغ بەگلەر قاداشلار
تاڭ تەڭرىڭ ئۆگەلىم
(تۇرۇڭلار بارلىق بەگلەر، قېرىنداشلار،
تاڭ تەڭرىسىنى مەدھىيىلەيلى!)
كۆرۈگمە كۈن تەڭرى

سىز بىزنى كۈزەدىڭ
كۆرۈنۈگمە ئاي تەڭرى
سىز بىزنى قۇرتغارىڭ.
(ئايان بولغان كۈن تەڭرىسى،
سىز بىزنى قوغداڭ!
بالقىپ چىققان ئاي تەڭرىسى،
سىز بىزنى قۇتقۇزۇڭ!)
تاڭ تەڭرى
يىدلىغ يىپارلىغ
ياروقلۇغ، ياشۇقلۇغ
تاڭ تەڭرى
تاڭ تەڭرى
(تاڭ تەڭرىسى،
خۇش پۇراقلىق ئىپارلىق.
پارلاق، نۇرلۇق،
تاڭ تەڭرىسى!
تاڭ تەڭرىسى!)
تەڭرى ياروق كۈچلۈك بىلگەكە يالۋۇرار بىز
ئۆتۈنۈر بىز كۈن ئاي تەڭرىكە
ياشىن تەڭرى نوم قۇتى
مارمانى فىرىشتىلارقا
(تەڭرى، سىزدەك يورۇق ۋە كۈچلۈك دانىشمەنگە يالۋۇرىمىز،
كۈن، ئاي تەڭرىلىرىگە ئىلتىجا قىلىمىز.
ئىلتىجا قىلىمىز نۇرلۇق تەڭرى، نوم بەختى،

مارمانی پەرىشتىلەرگە.)
قوت بولۇر بىز تەڭرىمە
ئەتىۋزۇمۇزنى كۆزەدىڭ
ئۇزۇتۇمۇزنى بوشۇڭ
(ئەي تەڭرى سىزدىن بەخت تىلەيمىز،
قوغداڭ جىسمىمىزنى،
ھۆر قىلىڭ روھىمىزنى.)
قۇ قولۇر بىز ياروق تەڭرىلەركە
ئادا سىز تۇرالىم
ئوگرۇنچلىگىن ئەرەلىم
(يوروق تەڭرىلەردىن سائادەت تىلەيمىز،
بىزنى بالا-قازادىن ساقلىسۇن،
خۇشال-خۇرام بولايلى!)

6) مانىغا مەدھىيە (پارچە)

ئانۇنتۇمۇز سىزنىگە
ئاسرا كۆڭۈلىن يۆكۈڭەلى
ئالدىڭ ئامتى ئۇمۇغ ئىناغ
ئالقۇنۇڭ بارچا يۇكۈگىن
(سىزگە① ئېھتىرام بىلدۇرۇش ئۈچۈن،
‹بىز سىزنىڭ› ئالدىڭىزغا يىغىلدۇق.
ھەي بىزنىڭ ئۇمىدىمىز ۋە ئىشەنچىمىز،
ئەمدى سىز جامائەتنىڭ ئېھتىرامىنى قوبۇل قىلىڭ.)

① بۇ يەردە مانى دىنىنىڭ ئىجاتچىسى مانى كۆزدە تۇتۇلغان.

توتچى ئۇزۇكسۇز مۇنى تەگ
توغۇموغ ئاجۇنۇغ ئونىتماغلىغ
توز تۇپراققا باتتىڭ
تۇرقارۇمونقۇل ئەرتىلەر
. . . . . .
(ئىنسانلار دائىم دىگۈدەك،
قايتىدىن دۇنياغا كېلىدىغانلىغىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ.
ئۇلار تۇپراق ئىچىگە كىرگىنىدە
ھىچنىمىنى بىلمەيدۇ ۋە سەزمەيدۇ.)
. . . . . .
ئاز نىزۋانىقا ئاغۇقۇپ
ئارتايۇ يۇقاد تۇرۇرتا
ئامۋارد شىنلىغ ئوت ئۇزە،
ئاڭا يۇرۇن تەگ قىلتىڭىز.
(ئۇلار ئاچكۆزلۇگىدىن زەھەرلىنىپ،
ئۆزلىرىنى مەھكۇم قىلماقتا.
سىز ئامۋاردىشىنىڭ چۆپىدىن،
ئۇلارغا شپالىق دورا ياساپ بەردىڭىز.)
. . . . . .
ئۆۋكە نىزۋانى ئۇزە قۇتۇرۇپ
ئۆگسىز كۆڭۈلسىز ئەرتىلەر.
ئۆز تۆزلەرىن ئاقىتىپ
ئۆگلەرىن كۆڭۈللەرىن يىغتىڭىز
(ئۇلار ئاچكۆزلۇك ئوتىدىن قۇتراپ
ئەس-ھۇشىنى يوقتىپ قويدى.

‹سز ئۇلارغا› ئەسلىنى ئەسلىتىپ،
ئۇلارنى ئەس-ھوشىغا كەلتۈردىڭىز)

7) ئۆلۈم تەسۋىرى (پارچە)

. . . . . .

تۆرت ئىلىگ تەڭرىلەردە تانىغمالار
تەڭرى نومىن تۇداغمالار
تۇنەرىگ يەكلەركە تاپۇنۇغمالار
تۇمەنلىگ ئىرىنچو قىلىغمالار
(تۆت ئىلىك تەڭرىدىن تانىغانلار،
تەڭرىنىڭ كىتاۋىنى نەزەرگە ئىلمىغانلار،
قاراڭغۇلۇق شەيتانلىرىغا تېۋىنغانلار،
تۇمەنلەپ گۇنا ئۆتكۈزگەن بولىدۇ.)

. . . . . .

تارىدىچ تەگ ئەتئۇزىن قۇدۇر تىيۇر
تاۋارى تۇرغۇرۇر قالىر تىيۇر
تەترۇ ساچلىغ قۇرتغا يەك كەلىرتىيۇر
تولىلىغ بۇلىت تەگ تۇنقى قاشلىغ تىيۇر.
(ئۇلارنى تارىدىچ تەك يەرگە ئېتىپ تاشلايدۇ،
ئۇلارنىڭ مال-دۇنياسى قالىدۇ.
تەتۇر تۇكلۈك چىشى شەيتانلار يېتىپ كېلىدۇ،
بۇ شەيتانلار قويۇق بۇلۇتتەك تۇم قارا قاشلىقتۇر.)

. . . . . .

قانلىغ بۇ قاچ تەگ قاراقى تىيۇر
قاشغۇق تەگ قارا بوي ئەمكى تىيۇر

بۇرنىنتا بوز بۇلىت ئونۇر تىيۇر
تامغاقىنتا قارا تۇتۇن تاشقار تىيور
(بۇ شەيتانلارنىڭ كۆز قارىچۇغى قانلىق كومزەككە،
قارا ئەمچەكلىرى قوزۇقتا ئوخشايدۇ.
بۇرۇنلىرىدىن كۇلرەڭ بۇلۇتلار چىقىدۇ،
ئېغىزلىرىدىن قارا تۇتۇن بۇخسۇپ تۇرىدۇ.)

يۇقۇرىدىكى مىسالىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قوجۇ (ئىدىقۇت) خانلىغى دەۋرىدىكى مانى دىنىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان ئۇيغۇر شېئىرلىرى گەرچە مانىخېزىم ئىدىيىسى بىلەن سۇغىرىلغان بولسىمۇ، ئۇسلۇبى، شەكلى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىگى تەرىپىدىن ئالغاندا، ئۇنىڭدا ئەينى دەۋر ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتكەن، بولۇپمۇ مانىخېزىم چۈشەنچەسى بويىچە يارىتىلغان "قاراڭغۇلۇق شەيتانلىرى"نىڭ قىياپەت تەسۋىرى بۇ شېئىرلاردا ئاجايىپ كۇلكىلىك ۋە يۇمۇرىستىك ھالدا سىزىپ بېرىلىدۇ. ئۇنى ئوقۇغان ۋاقىتىمىزدا كۆز ئالدىمىزدا "بۇرۇنلىرىدىن كۇلرەڭ بۇلۇتلار چىقىپ تۇرغان"، "كۆز قارىچۇقلىرى قانلىق كومزەككە ئوخشايدىغان"، "ئېغىزلىرىدىن قارا تۇتۇن بۇخسۇپ تۇرىدىغان" بىر بەتبەشىرە مەخلۇق گەۋدىلىنىدۇ-دە، ئۇنىڭغا بولغان بىر خىل نەپرەت ھېسسى كۆڭلىمىزدە پەيدا بولىدۇ.

مانا بۇلار ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى چۈشىنىشىمىزدە بىزنى مەلۇم تەرەپلەردىن پاكىتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

7. ئاپرىنچۇر تېكىن

ئاپرىنچۇر تېكىنىڭ قاچان، قايسى ۋاقىتتا تۇغۇلغانلىغى ۋە ۋاپات بولغانلىغىغا دائىر ماتېرىيال يوق. پەقەت ئۇنىڭ بىرنەچچە پارچە شېئىرىلا زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن، بۇ شېئىرلارنىڭ تىل خۇسۇسىيىتى ۋە بەدىئىي ۋاستىلىرى شائىرنىڭ قوجۇ ئۇيغۇر خاقانلىغى دەۋرىدە ياشىغانلىغى ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئاپرىنچۇر تېكىن شېئىرلىرى مەزمۇن جەھەتتىن مانى دىنى توغرىسىدا ئېيتىلغان مەدھىيىلەرنى، مۇھەببەت، دوستلۇق، ھايات، ئۆلۈم-يېتىم توغرىسىدىكى لىرىك نەزمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ شېئىرلار، شەكىل جەھەتتىن ئالغاندا، شۇ دەۋر ئۇيغۇر پوئېزىيەسىگە خاس بولغان تەكرار ئىككىلىك قاپىيە ھەم باش ۋە ئاياغ مىسرالىرى قاپىيىلەشكەن ئۇچ مىسرالىق لىرىك شېئىرلاردۇر؛ تىل ئۇسلۇبى جەھەتتىن ئالغاندا، ئەينى دەۋردىكى ھېچقانداق چەت تىلنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان ساپ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن ئىجات قىلىنغان.

يۇقۇرقى قاراشلىرىمىزنىڭ توغرىلىغىنى دەللىلەش ئۈچۈن، بۇ يەردە ئاپرىنچۇر تېكىنىڭ ئىككى شېئىرىنى مىسال كەلتۈرىمىز.

1) شائىرنىڭ مانى دىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان «مەدھىيە» ماۋزۇسىدىكى شېئىرى مۇنداق يېزىلغان:

بىزنىڭ تەڭرىمىز ئەدگۈسى رەدنى تېيۇر،
بىزنىڭ تەڭرىمىز ئەدگۈسى رەدنى تېيۇر.

رەدنىدە يىگ مەنىڭ ئەدگۈ تەڭرىم ئالىپىم بەكرەكىم،
رەدنىدە يىگ مەنىڭ ئەدگۈ تەڭرىم ئالىپىم بەكرەكىم.
(تەڭرىمىزنىڭ ياخشىلىغىنى گۈھەردەك دەيدۇ،
تەڭرىمىزنىڭ ياخشىلىغىنى گۈھەردەك دەيدۇ.
مېنىڭ ياخشى تەڭرىم—باتۇرۇم، قۇدرەتلىگىم گۈھەردىنمۇ ئېسىل،
مېنىڭ ياخشى تەڭرىم—باتۇرۇم، قۇدرەتلىگىم گۈھەردىنمۇ ئېسىل.)

بىلەگۈسۈز يىتى ۋاجىر تېيۇر،
بىلەگۈسۈز يىتى ۋاجىر تېيۇر.
ۋاجىردا ئوتۇى بىلىگلىگىم تۇزۇنۇم يارۇقۇم،
ۋاجىردا ئوتۇى بىلىگلىگىم بىلگەم ياڭام.
(بىلمىسمۇ ئىتتىك بولغاچقا ئالماسنى كېسەر دەيدۇ،
بىلمىسمۇ ئىتتىك بولغاچقا ئالماسنى كېسەر دەيدۇ.
سىز ئالماستىنمۇ ئۆتكۈر بىلمىلىگىم، پەزىلەتلىگىم، نۇرلۇغۇم،
سىز ئالماستىنمۇ ئۆتكۈر بىلمىلىگىم، پەزىلەتلىگىم، پىلىم.)

كۈن تەڭرى يارۇقىن تەگ كۆكۈزلۈگۈم بىلگەم،
كۈن تەڭرى يارۇقىن تەگ كۆكۈزلۈگۈم بىلگەم.
كۆرتلە تۇزۇن تەڭرىم كۇلۇگۈم كۇزۇنچۇم،
كۆرتلە تۇزۇن تەڭرىم بۇرقانىم بۇلۇنچسۇزۇم.
(كۆڭلى كۈن تەڭرىسىنىڭ نۇرىدەك دانىشمىنىم،
كۆڭلى كۈن تەڭرىسىنىڭ نۇرىدەك دانىشمىنىم.
گۈزەل پەزىلەتلىك، شۆھرەتلىك قوغدىغۇچى تەڭرىم،
گۈزەل پەزىلەتلىك، تەڭداشسىز بۇرھانىم، تەڭرىم.)

2) شائىر ئاپرىنچۇر تېكىنىڭ مۇھەببەت تېمىسىدىكى (يەنى جۇدالىق دەردىنى تارتقان ۋاپادار ئاشىقنىڭ ئۆز مەشۇغىنى ئەسلەپ

ۋسال كۈنلىرىگە ئىنتىزار بولغانلىقى ئەكىس ئەتتۈرۈلگەن) بىر لىرىك شېئىرى مۇنداق يېزىلغان:

1

ئا...
ئادىنىچىخ ئامراق...
ئامراق ئۆز كىشىم...

(ئا...
بەكمۇ ئامراق...
ئامراق ئايالىم...)

2

قاسىنچىغىمىن ئۆيۈ قادىغۇرامەن
قادىغۇردۇقچە قاشى كورتلەم
قاۋشىغسا يۇرمەن

(يايرىمنى ئويلىسام قايغۇغا چۆكىمەن،
قايغۇرغانسېرى، ئېخ، قارا قاشلىغىم،
دىدارلىشىشقا شۇنچە ئىنتىزار بولىمەن.)

3

ئۆز ئامراقىمىن ئۆيۈرمەن،
ئۆيۈ ئەۋدۇرمەن ئۆدۇ...چۈن
ئۆز ئامراقىمىن ئۇپۇكسە يۇرمەن

(ئۆز ئامرىغىمنى ئويلىسام،
ئويلاپ، ئويلاپ...
ئۇنى قايتىلاپ سۆيۈشكە ئىنتىلىمەن.)

4

بارايىن تىسەر باچ ئامراقىم
بارۇيۇمە ئۇ مازمەن
باغىر ساقىم

(ئامرىغىم، مەن سېنىڭ يېنىڭغا باراي دىسەم،
بېرىش ئىمكانىيىتىم يوق،
مېنىڭ باغرىم.)

5

كىرەيىن تىسەر كىچىكىئەم
كىرۇ يىمە ئۇ مازمەن.
كىن يىپار يىدلىغىم.

(ئامرىغىم مەن سېنىڭكىگە كىرەي دىسەم،
كىرىشكىمۇ ئىمكانىيىتىم يوق،
ئىپاردەك پۇراقلىغىم.)

6

يارۇق تەڭرىلەر يارلىقازۇن
ياۋاشىم بىرلە
ياقىشىپان ئادرىلمالىم

(يورۇق تەڭرى ساقلىسۇن
ئايالىم بىلەن مېنى،
ئايرىلماي بىرگە تۇرايلى.)

7

كۈچلۈك پىرىشتىلەر كۈچ بىرزۇن،
كۆزى قارام بىرلە

كۆلۈشۈگسن ئولۇرالىم
(كۆچلۈك پەرىشتىلەر كۆچ بەرسۇن
قارا كۆزلۈگۈم بىلەن ماڭا،
بىللە كۆلۈشۈپ ئۆتەيلى!)①

دىمەك، يۇقۇرقى مسالاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئاپرىنچۇر تېكىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىر قىسىم شېئىرلىرىدا ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر مانى دىنى مۇھتىدىكى ئىدېئولوگىيە ۋە ئېستېتىك قاراشلار ئۆزىگە خاس بەدىئىي يول بىلەن ئىپادە قىلىنغان. سېلىشتۇرۇش، ئوخشتىش قاتارلىق گۇزەل ئەدەبىيات ئاملىرى مۇڭاپىق ۋە جايىدا قوللىنىلغان. ئەڭ مۇھىمى بۇ شېئىرلار تىل ماتېرىيالى جەھەتتە ھېچقانداق چەت تىلنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان، ئۇنىڭ تىل قۇرۇلمىسىدا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ گۈزەللىگى ۋە نەپىسلىگى جۇلالاپ تۇرىدۇ. شۇڭا شائىر ئاپرىنچۇر تېكىنىڭ شېئىرلىرى ئىدىقۇت خاقانلىغى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مانى مەزمۇنىدىكى بىر مۇھىم تارمىغىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا، قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئەتراپلىق تونۇشۇشىمىزدا ۋە كلاسسىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تارىخىنى، مەزمۇن ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرىنى تەھلىل-تەتقىق قىلىشىمىزدا

① ئاپرىنچۇر تېكىنىڭ بۇ شېئىرى شەرقشۇناس ئالىم لىكوكنىڭ 1919 - يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى» توپلىمىدا ئېلان قىلغان «تۇرپاندىن قېزىپ تېپىلغان تۇرك تىلىدىكى مانى دىنىغا دائىر يادنامىلەر» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىنغان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىللىق 2 - سانىغا قارالسۇن.

مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ھۆججەت بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىرلىكتۇر.

8. ئاتساڭ①

قوجۇ ئىدىقۇتلۇغى دەۋردە ئاتساڭ ئىسىملىك يەنە بىر شائىر ئۆتكەن، ئۇنىڭ بۇددا دىنىدىكى ماخايانا مەزھىپىنىڭ ئاساسلىق نومى بولغان ئارامىتاساكا سۈترانى مەدھىيىلەپ يازغان بىر پارچە شېئىرى ھازىر ئۇلۇغ بېرىتانىيە مۇزېيىدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىل-يېزىغىغا ئائىت شېئىرلار توپلىمىنىڭ 36 — 37 - بەتلىرىدە ئۇچرايدۇ. بۇ شېئىر ئەسلىدە 14 كۆپلېتتىن تۇزۇلگەن بولۇپ، ھەر بىر كۆپلېتى سەككىز مىسرانى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

شائىر ئاتساڭ بۇ شېئىرنىڭ باش قىسمىدا:

بۇدا ئاۋاتانساكا ئاتلىغ سۇدۇر ئىچىندە،
بۇزۇلماقسىز نوم ئوغۇشقا كىرمەك بۆلۈكتە.
بۇلاڭ يىنغاق سايۇ كەلمىش بۇدساتۋالار،
بۇلتچىلايۇ يىغلىمش توي قوۋراغ ئارا،
بۇرخان ئوغلى تولپى تۇزۇن ئۇغان ئارزىنىڭ،
بۇلۇنچسۇز يىغ ئەدگۈلەرىن ئوگمىش شلوكدا
بورق شارك قىلىپ ئون ئەدگۈسىن مەن ئاتساڭ ئۆزۈم،
بۇيان كۇسۇش ئۇزە قوشمش تاقشۇت باشلادى.

① ماتېرىيال ۋە نەقىلەر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىللىق 2 - سانىغا بېسىلغان «ئون ساۋاپلىق ئىشقا مەدھىيە»دىن ئېلىندى.

(ئاۋاتانساكا① ئاتلىق بۇددا نومىنىڭ
بۇزۇلمايدىغان نوملار ئىچىگە كىرىش دېگەن بۆلۈگىدە،
تەرەپ-تەرەپتىن كەلگەن بۇدساتۋالار
ۋە بۆلۈتتەك يىغىلغان ئەل-جامائەت ئارىسىدا
بۇرخان ئوغلىنىڭ بارلىق ياخشىلىغى ۋە ئەقىل-پاراسىتىنى
مەدھىيلىگۈچى پەرىشتىنىڭ
ئىپرىشكىلى بولمايدىغان مەدھىيىسىگە ئوخشىتىپ،
مەنكى ئاتساڭ بەخت تىلەپ.
بۇ ئون ساۋاپلىق ئىشقا مەدھىيە ئوقۇپ، بۇ شېئىرنى باشلايمەن)
دەپ يازىدۇ. مانا بۇ مىسرالارنىڭ ئۆزىلا شېئىرنىڭ تامامەن
بۇددا دىنى مەزمۇنىدا يېزىلغانلىغىنى ئىزاھلاپ بېرىدۇ. مەدھىيە
مەزمۇنىنى ئالغان بۇ شېئىرنىڭ شەكلى ئۆزگىچىلىكە ئىگە. يەنى
شائىر ئاتساڭ ئۆزى ئىپادە قىلماقچى بولغان مەدھىيە مەزمۇنىنى
تولۇق بايان قىلىش ۋە چەكلىمىگە ئۇچرىماسلىق ئۈچۈن، ھەر
كۆپلىتى سەككىز مىسرادىن تۈزۈلگەن ئۈزۈن مىسرالىق شېئىر شەكلىنى
تاللىۋالغان؛ بەدىئىي ئىپادىلەش نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ، ئۆزى
مەدھىيىلىمەكچى بولغان ئوبېكتنىڭ ئوبرازىنى تەسۋىرلەشتە چىرايلىق ئوخشىتىشلارنى قوللانغان.

مەسىلەن:

ئاياغۇلۇغ ئۇمۇغۇمۇز بىرەر تۇشلاردا
ئادىنلارنىڭ ئاسىغى ئۈچۈن كۈنەكەلىگ ئۈزە،
ئانچۈلايۇ قالتى سۇمۇر تاغلارى قانى تەگ
ئايى ئۇلۇغ ئارتۇق كۆركلە ئەتىئۇز بەلگۈردۇر.

① ئاۋاتانساكا — بۇددا ماخايانا مەزھىپىنىڭ نوملىرىدىن بىرى.

(ھۆرمەتلىك پاسىبانىمىز كارامىتىنى كۆرسىتىپ،
باشقىلار ئۈچۈن بەخت ئىزدىگەندە
كۆك ئاسمانغا تاقاشقان سۇمۇر تېغىدەك،
بەستلىك ۋە قامەتلىك تۇرقىنى كۆرسىتىدۇ.)

دېگەن مىسرالاردا قوللىنىلغان ئوخشىتىش جايىدا چىققان. بۇنىڭدىن شائىر ئاتساڭنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى يېتۈك شائىر ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن، بىراق، ئۇنىڭ مۇشۇ بىر پارچە 14 كۆپلىتلىق شېئىرىلا زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلىگەن.

ئۇچىنچى قىسىم
قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

(مىلادى 870—1213 - يىللار)

بىرىنچى باب
بۇ دەۋردىكى مەدەنىي ھايات ۋە ئەدەبىيات

مىلادى 840 - يىلى ئورخون ئۇيغۇر خانلىغى يىمىرىلىپ، ئۇيغۇر-لار كەڭ كۆلەمدە غەربىي رايونغا كۆچكەندە شاھزادە پانتېكىن ۋە ۋەزىر سارچىق باشچىلىغىدىكى 15 قەبىلە ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى نەسىلداش تۇققانلىرى بولغان قارلۇقلار ئولتۇرۇشلۇق رايونلارغا (ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا) كۆچۈپ كەلدى①. قارلۇقلار ئورۇنلاشقان جايلارنىڭ ئىچىگە تالاس

① قارلۇقلار ئەسلىدە مىلادى 766 - يىللىرى يەتتە سۇ بىلەن سىر دەريالىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تۈركەشلەر ئىگەللىۋالغان زېمىننى قايتۇرۇۋېلىپ، سۇياۋ (بۈگۈنكى توقماق) شەھرىنى پايتەخت قىلىشقان ئىدى.

شەھرى ۋە تالاس دەريالىرى ۋادىلىرىنى كىرەتتى. چوڭ كۆچۈشتىن كېيىن ئورخون ئۇيغۇرلىرى بىلەن قارلۇقلار يېڭىۋاشتىن ئارىلىشىپ كەتتى. بۇلار مىلادى 870 - يىللىرى قۇرۇلغان قاراخانىلار خانلىغىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىگە ئايلاندى، 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلار ئوتتۇرىسىدا بىر چوڭ خانلىق شەكىل-لەندى. بۇ خانلىق "ئۇلۇغ"، "كەڭ" ۋە "كۈنپېتىش تەرەپ"① دېگەن مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان "قارا" سۆزىنى ئۆز خانلىغىنىڭ نامى قىلىپ، "قاراخانىلار" دەپ ئاتالدى، قاراخانىلارنىڭ زېمىنى ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنەتتى. بىرىنچى قىسمى قەشقەر ۋە بالاساغۇنىنى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم بولۇپ، "خاقانىيە ئۆلكىسى" دەپ ئاتىلاتتى. ئىككىنچى قىسمى سەمەرقەند ۋە تالاسنى مەركەز قىلغان غەربىي قىسىم ئىدى، ئۈچىنچى قىسمى خوتەننى مەركەز قىلغان شەرقىي جەنۇبىي قىسىم ئىدى.

8 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب خەلىپىلىگىنىڭ بويسۇندۇرۇشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى، ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى كەڭ كۆلەمدە تارقالدى، بۇ ھال ئۇيغۇرلار-نىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ئەمما قاراخانىلار ئۇ چاغدا ئىسلام دىنىنى رەسمىي قوبۇل قىلمىغان ئىدى، يەنىلا بۇددا ۋە مانى دىنلىرىغا ئېتىقات قىلاتتى. شۇڭا قاراخانىلار تەۋەلىكىدە ئىسلام دىنى بىر مەزگىل يوشۇرۇن تارقالدى. كېيىنچە سامانىلار پادىشالىغىنىڭ ھاكىمىيەتتىن چەتلەشتۈرۈلگەن شاھزادىسى ئەبۇ ناسىر سامانى سودىگەر سۈپىتىدە قەشقەرگە كەلدى.

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، 1 - توم 'كىرىش سۆز' 5 - بەتكە قارالسۇن.

ئۇ ئاۋال خان جەمەتى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىلارنىڭ شاھزادىسى سۇتۇق تېكىن (مىلادى 955-يىلى ۋاپات بولغان، قەۋرىسى ھازىر ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ مەشئەت يېزىسىدا) 932-يىلى تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۆز نامىنى سۇلتان سۇتۇق بۇغرا قاراخان ئابدۇلكېرىم دەپ ئاتىدى، شۇنىڭدىن باشلاپ خاقانىيىدە ئىسلام دىنىنى رەسمىي دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى①. ئىسلام دىنى 942-يىلدىن كېيىن خاقانىيە ئۆلكىسىنىڭ بالاساغۇن شەھىرىگە ۋە يەتتە سۇ رايونىغا، كېيىنچە يەنە خوتەن، چەرچەن، كۇچار قاتارلىق جايلارغا تارقالدى. نەتىجىدە پۈتكۈل قاراخانىلار خانلىغى زېمىنىدا ئىسلام دىنى مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى.

مىلادى 870-يىلدىن 1213-يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن بۇ تۈنجى ئىسلام ئۇيغۇر خانلىغى ئۇيغۇر تارىخىدا ھەم ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، جۇملىدىن ئۇ ئەينى دەۋر ئەدەبىياتىدا يېڭى دەۋرنى يەنى ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەۋرىنى ئاچتى. نەتىجىدە ئىسلام ئىدىيىسى سىستېمىسىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان، قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىسى ۋە مەلۇم دەرىجىدىكى ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئىجابىي تەسىرىنى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى شەكىللەندى. بۇ دەۋر ئەدەبىياتى شۇ دەۋردىكى خانلىقنىڭ نامى بىلەن باغلىنىپ يازما ئەدەبىيات تارىخىمىزدا "قاراخانىلار

① ئەنۋەر بايتۇر: «شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەن بىرلىگە قوشقان تۆھپىسى»، 91-بەت.

ئەدەبىياتى" ياكى "خاقانىيە ئەدەبىياتى" دەپ ئاتىلىدۇ.

قاراخانىلار خانلىغى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ خانلىق تەۋەسىدە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتىدا تۈپ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ئىلگىرى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەڭگەن قەبىلىلەر پەيدىن-پەي شەھەر ۋە يېزا-قىشلاقلاردا ئولتۇراقلىشىپ، بۇ جايلاردا بۇرۇندىن ياشاپ كېلىۋاتقان يەرلىك قەبىلىلەر بىلەن بىللە دېخانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللاندى. شەھەرلەردىكى يەرلىك سانائەت ۋە قول ھۈنەرۋەنلىك گۈللىنىشى، شەھەرلەر ئارا بولغان سودا ئالاقىسىنىڭ قويۇقلىشىشى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ كېڭىيىشى، چارۋىچىلىق ۋە دېخانچىلىق پائالىيىتىنىڭ بىر-بىرىنى تولۇقلاپ، بىر-بىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشى ئارقىسىدا، شەھەرلەر مەركەزلىگەندىكى فېئودالىلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت پەيدىن-پەي راۋاجلىنىپ، يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى، جۇملىدىن ئاشۇ خىلدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرگە ماس ھالدا باي ۋە خىلمۇ-خىل مەزمۇنغا ئىگە شەھەر مەدەنىيىتى بارلىققا كەلدى.

قاراخانىلار خانلىغىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى، ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقىلىشى بۇددىزىم ۋە مانىخىزىم ئاساسىدىكى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەپچى بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئىسلام-يەتتىن ئىلگىرىكى بۇددىزىم ۋە باشقا دىنلارنىڭ تەسىرى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت زور ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى، ياكى ئىسلام ئىدىئولوگىيىسىنىڭ چەكلىمىسى بويىچە ئىسلاھ قىلىندى. نەتىجىدە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىغا

تۇپتىن قارىمۇ-قارشى بولغان "ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى" بارلىققا كەلدى.

بۇ يەردە شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە تېگىشلىككى، گەرچە قارا خانىلار تەۋەلىگىدە ئىسلام دىنى مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئىلمىي، بەدىئىي ئەدەبىيات قاراخانىلار جەمىيىتىنىڭ سىياسىي، مەدەنىي ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇلغان (يەنى بۇددىزىم ۋە باشقا دىنلارغا ئائىت مەزمۇنلار پۈتۈنلەي تازىلىۋېتىلگەن) قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىسى بويىچە پەيدىن-پەي گۈللەندى. بۇ مەزگىلگە كەلگەندە، زور بىر تۈركۈمدىكى دىنىي زىيالىلار تەبىقىسى ئەرەب خەلىپىلىگىدە تۇرلۇك مىللەت ئالىملىرى توپلىغان دۇنيا ئىلىم-پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ تەتقىقاتچىلىق ئىسلام قانۇنلىرىنى شەرھىلەش، بەدىئىي ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنى تونۇشتۇرۇش قاتارلىقلاردىن باشلىنىپ، ئاخىرىدا يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ (خۇسۇسەن ئارىستوتېلنىڭ) ئىدىيە سىستېمىسىنى شەرھىلەش، قانۇنشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، تەبابەتچىلىك، ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، ئىلمىي مەنتىق (لوگىكا) قاتارلىق ساھەلەرگىچە كېڭەيدى، ئىسلام ئىدېئولوگىيىسىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان ئەرەب-پارس ئەدەبىياتى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىندى.

بىر مەزگىلىك ۋەيرانچىلىقتىن كېيىن، قاراخانىلار خانلىغى تەۋەسىدە پەن-مەدەنىيەت، ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرى ئۆزلۈكسىز گۈللىنىپ، راۋاجلىنىپ، يۇقۇرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. قاراخانىلار خانلىغىنىڭ مۇھىم سىياسىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەر بۇ چاغدا ئىسلامى ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ داۋاملىق

مەركىزىگە ئايلاندى. پەلسەپە، لوگىكا، ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، تەبابەتچىلىك ساھەلىرىدە گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. بۇيۇك ئالىم ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابىغا ئوخشاش مەشھۇر ئالىملار، مۇنەۋۋەر ئەدىپلەر يېتىشىپ چىقتى. 11-ئەسىرنىڭ بېشىدىن تارتىپ قاراخانىلار خانلىغىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملىرى تەڭلا گۈللىنىشكە باشلىدى. مەدەنىيەت تەرەققى قىلدى. شەھەر، قەلئە، مەسچىت قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىش ۋە بىلىم يۇرتلىرىنى تەشكىل قىلىش پائالىيەتلىرى زور كۈچ بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. بولۇپمۇ قاراخانىلار ھۆكۈمرانى يۈسۈپ قەدىرخان تەختىتە ئولتۇرغان دەۋرلەر (مىلادى 1024 — 1032-يىللار) غا كەلگەندە، قەشقەردە ئالىي ئوقۇش يۇرتى — «مەدرىسەئى ساجىئە» تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ يۇقۇرى بىلىم مەركىزى بولۇپ قالغان ئىدى. شۇڭا ئەينى دەۋردە يىرىك سىياسىي، مەدەنىيەت مەركىزى ھىساپلانغان قەشقەرگە ئالىملار، شائىرلار توپلاندى. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق مەشھۇر كىتابىدا ئۆزىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالغان ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپكە ئوخشاش مەشھۇر بىلىم ئىگىلىرى قەشقەردە بىلىم ئۆگىتىش بىلەن شۇغۇللاندى. پەن-مەدەنىيەت، ئەدەبىيات-سەنئەت، تارىخ ساھەسىدە ئىلمىي مۇنازىرىلەر قانات يايدۇرۇلدى. مىڭلىغان دىنىي زىيالىلار، ئۆلىمالار، نامدار شائىرلار، مەشھۇر تېۋىپلار يېتىشىپ چىقتى. نۇرغۇنلىغان دىداكتىك يىرىك ئەسەرلەر، پەن-مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە مەنسۇپ بولغان نادىر كىتابلار، تارىخنامىلار بارلىققا كەلدى.

زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتلار-

دىن ئەدەبىيات ـ سەنئەت، تارىخ، ئاسترونومىيە ئىلمى قاتارلىق ساھەلەردە يۇقۇرقىدەك گۈللىنىشلەر بارلىقىغا كەلگەندىن باشقا، تىبابەتچىلىك ۋە تىل ئەتىقاتى جەھەتتىمۇ كىشىنى قايىل قىلارلىق نەتىجىلەرنىڭ بارلىقىغا كەلگەنلىگىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

دەمەك، يۇقۇرقىدەك ئىجتىمائىي شارائىت ۋە يۈكسەك ئىلمىي پائالىيەتلەر ئارقىسىدا، ئۇيغۇر پەن ـ مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىدا ناھايىتى زور تەرەققىياتلار بارلىقىغا كەلدى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ يۈكسەك ئەھمىيەتكە ھەم زور تەسىر دائىرىگە ئىگە "ئالتۇن دەۋرى"① شەكىللەندى، يېڭى بىر تارىخىي باسقۇچتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتى تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن گۈللىنىشكە قاراپ يۈزلەندى.

بۇ دەۋردىكى تىل ئورخون ـ يېنىسەي يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلىدىن ئانچە كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. ئۇ تېخى ئەرەب ـ پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىگە ئانچە ئۇچرىمىغان گۈزەل ۋە ساپ ئۇيغۇر تىلىدۇر.

بۈيۈك ئەمىر ئارسلان خوجا تارقان تەرىپىدىن يېزىلىپ، ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۈلھەقايىق» («ھەقىقەت ئىشىگى») ناملىق ئەسىرىنىڭ ئاخىرىغا ئېلاۋە قىلىنغان بىر شېئىردا ئەينى دەۋردىكى ئەدەبىي تىل توغرۇلۇق:

تامامى ئەرۇر كاشغەرى تىل بىلە،
ئايتمىش ئەدىپ رىققاتى‌دىل بىلە.

---

① «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، شاڭخەي ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتىنىڭ 1981 ـ يىل نەشرى، 2 ـ قىسىم، 84 ـ بەت.

ئەگەر بىلسە كاشغەر تىلىن ھەر كىشى،
بىلۈر ئول ئەدىبنىڭ نەكىم ئايمىشى.
(«ئەسەرنىڭ» ھەممىسى قەشقەر تىلى بىلەن يېزىلغان،
ئەدىپ «بۇنى» چىن دىلىدىن «چىقىرىپ» ئېيتقان.
قەشقەر تىلىنى بىلگەن ھەر كىشى،
ئەدىپنىڭ نىمە دېگەنلىگىنى بىلىدۇ.)

دەپ ئىزاھ بېرىلگەن.

دەمەك، بۇ جايدا تىلغا ئېلىنغان "قەشقەر تىلى" بىلەن مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا تىلغا ئالغان "خاقانىيە تىلى" ئەمەلىيەتتە بىر تىل بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى تۈركى تىلىدا سۆزلىشىدىغان پۈتۈن خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ.

سۆزبەت تۈركى تىللار تەتقىقاتچىسى ن. ئا. باسكاكوۋ ئۆزىنىڭ «تۈركى تىللار» ناملىق كىتابىدا بۇ تىل (خاقانىيە تىلى) توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ: "قارلۇق ـ ئۇيغۇر تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسى، تارىختا قاراخانىلار دۆلىتى دەپ ئاتالغان 10 ـ، 11 ـ ئەسىرلەردىكى قەبىلە ۋە خەلقلەر ئومۇملۇقلىرىغا تەئەللۇق بولۇپ، ئىككى قەدىمقى تىلدىن تەركىپ تاپىدۇ، بۇلارنىڭ بىرى ئۇيغۇر، تۈركەش، ياغما ۋە قارلۇق قەبىلىلىرى ئىچىدە شەكىللەنگەن قاراخانى دۆلىتىنىڭ ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت. بۇ قەبىلە تىللىرى ئىران قەبىلىلىرى تىللىرى بىلەن ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش نەتىجىسىدە غالىپ تىل بولۇپ چىقتى... بۇ تارماق گۇرۇپپىسىدىكى يەنە بىر تىل موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى 12 ـ، 13 ـ ئەسىرلەردىكى دەۋرگە تەئەللۇق بولغان نىسبەتەن كېيىنكى دەۋرنىڭ ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت. بۇ تىل

ئاساسي جەھەتتىن قاراخانى تىلىنىڭ ئەنئەنىلىرىنى، يەنى ئۇيغۇرچە ئاساسىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، شارائىتقا ھەمدە ئۇ ياكى بۇ ئەدەبىي يادىكارلىقنىڭ تەۋەلىك ئورنىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا، خۇددى كېيىنكى دەۋردىكى كونا ئۆزبېك تىلىغا ئوخشاشلا مەھەللىۋى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى"①.

"چاغاتاي تىلى قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىغا قۇرۇلدى ۋە شەرقتىكى قارلۇق-ئۇيغۇر تىلى بىلەن غەربتىكى خارەزم تىلىنىڭ ئېلېمېنتلىرىنى بىرلەشتۈردى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا-دىكى باشقا ھەممە مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىي يېزىق تىللىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى"①.

دېمەك، ئەينى دەۋردىكى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغان "خاقانىيە تىلى" (ياكى "قەشقەر تىلى") ئۆزىنىڭ كۆپ ئىپادىلىك ۋە گۈزەل تىل ئىكەنلىگى بىلەن قاراخانىلار ئەدەبىياتىدا دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە كاتتا ئەسەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى تىل ئاساسى بولۇپ خىزمەت قىلدى. بۇ دەۋردە يېڭى بىر گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇزاق بىر تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتكەن قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىسى ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ قەدىمقى دەۋر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ داۋامى

① ن. ئا. باسكاكوۋ. «تۈركى تىللار»نىڭ «IV قارلۇق گۇرۇپپىسى» دېگەن بۆلۈمگە قارالسۇن.

② ن. ئا. باسكاكوۋ. «تۈركى تىللار»نىڭ «ئوتتۇرا تۈرك دەۋرى ياكى ئاساسلىق تۈركى قەبىلىلەر تىللىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە شەكىللىنىش دەۋرى» دېگەن بۆلۈمگە قارالسۇن.

ۋە يېڭى دەۋردىكى تەرەققىياتىدۇر.

فولكلور جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، "ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسى"گە ئوخشاش چوڭ-چوڭ خەلق داستانلىرى، مەزمۇنى مول، شەكلى خىلمۇ-خىل، ئۇسلۇبى ئۆزگىچە بولغان ئەپسانە، رىۋايەت-لەر، لەتىپە، ماقال-تەمسىل، چۆچەكلەر، بېيىت-قوشاقلار بارلىققا كەلدى. بۇلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يۈكسەك ئەقىل-پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، ھەرقايسى تەرەپلەردىن ئوخشاش بولمىغان ھالدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى، ئۆرپ-ئادىتىنى، ئارزۇ-ئىنتىلىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى. بۇ مەنۇي جەۋھەرلەردە خەلقنىڭ فېئودالىزىم جەمئىيىتىدىكى ئوخشاش بولمىغان سەرگۈزەشتىلىرى، ھەسرەتلىرى، ئەزگۈچى زوراۋانلارغا بولغان جەسۇرانە قارشىلىق كۆرسىتىش روھى، ئالىيجاناپ ئىچكى دۇنياسى مەركەزلىك ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

«تۈركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن ئەدەبىي پارچىلار شۇنى ئېنىق ئىسپاتلايدۇكى، بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا خەلق قوشاقلىرى قاتاردا زور ھەجمىدىكى داستانلار ۋۇجۇدقا كېلىپ، كەڭ-كۆلەمدە تارقالغان. جۈملىگو ۋە چەت ئەللەردىكى كۆپلىگەن شەرقشۇناس، ئۇيغۇرشۇناس ئالىملار «تۈركى تىللار دىۋانى»دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن شېئىرىي پارچىلارنى بىرنەچچە جەڭ توغرىسىدىكى داستان ۋە مەرسىيىنامىلەردىن ئېلىنغان ئۈزۈندىلەر، دەپ قارايدۇ، بۇ ھەقتىكى قىممەتلىك تەتقىقات ماقالىلىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشتى. بىراق، بۇ داستانلارنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»دا پەقەت ئايرىم ئۈزۈندىلىرىلا ساقلىنىپ قالغان. بۇنىڭدىن باشقا، شۇ دەۋرلەردە تالانتلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىگە

ئوخشاش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقلىرىنى (ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، داستان، لەتىپە، ماقال-تەمسىل... ۋەھاكازالارنى) توپلاپ، ئوچى ئەدىپلەرمۇ مەيدانغا كەلگەن ئىدى.

يازما ئەدەبىيات مەزمۇنىدىن ئېلىپ ئېيتقانداۋ، بۇ ساھەدىمۇ نۇرغۇن شائىرلار، مەشھۇر ئەدىپلەر يېتىشىپ چىقتى. ئۇيغۇر فولكلورى ۋە شېئىرىيىتىدە خېلى بۇرۇنلا شەكىللەنگەن ئاروز ۋەزنى بۇ دەۋرگە كەلگەندە شېئىردىكى ۋەزىن، شېئىردىكى شەكىل جەھەتتىن تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ، گۈللەپ-ياشنىغان بىر يېڭى مەنزىرە بارلىققا كەلدى. بىزگىچە مەلۇم بولغان يازما ئەدەبىيات يادىكارلىقلىرىغا ئاساسلىنىپ شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، بۇ دەۋردىكى يازما ئەدەبىياتنا چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەزمۇننى، بىر قاتار مۇھىم پېداگوگىكا مەسىلىلىرىنى ئىپادە قىلغان دىداكتىك خاراكتېردىكى ئەسەرلەر، مول تەسەۋۋۇر كۆچىگە ئىگە لىرىك شېئىرلار ۋە جەمىيەتنىك ھەممە ساھەلىرىگە مەنسۇپ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى دەۋر يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ يورۇتۇپ بەرگەن ئېنسىكلوپېدىك يىرىك يادىكارلىقلار ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدۇ.

بۈيۈك ئالىم، مەشھۇر پەيلاسوپ ۋە شائىر ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابىنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت، مۇزىكا ئىلمى ساھەسىدىكى بىر قاتار زور ئىجادىي ئەمگەكلىرى، ئالىم ۋە تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق ئېنسىكلوپېدىك ئەسىرى، ئۇلۇغ ئالىم ھەم مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق داستانى، شائىر ئەھمەت يەسەۋىنىڭ «دىۋان ھېكمەت» ناملىق لىرىك شېئىرلار توپلىمى، ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۈلھەقايىق» ناملىق دىداكتىك

داستانى ئەنە شۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە نادىر نەمۇنىلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ، بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار ئۆز نۆۋىتىدە ۋەتىنىمىزنىڭ ئېسىل مەدەنىي مىراسلىرى سۈپىتىدە ئەدەبىيات-سەنئەت تارىخىمىزدىن مەڭگۈ ھۆرمەتلىك ئورۇن ئالىدۇ.

ئىككىنچى باپ
قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى

1. ئالىم ۋە شائىر ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابى

1) فارابىنىڭ ھاياتى ۋە تەرجىمھالى

بۈيۈك ئالىم ئەبۇ نەسىر بىننى مۇھەممەت بىننى تارخان بىننى ئۇزلۇغ فارابى قاراخانىلار خانلىغىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە قارلۇق خانلىغىغا قاراشلىق ئامۇ ۋە سىر دەريالىرى ئارىسىدىكى فاراب (ئوترار)[1] شەھىرىدە ھىجرىيە 257-يىلى (مىلادى 870-يىلى)

[1] فاراب (ئوترار) شەھىرى سىر دەرياسىنىڭ ياپ-يېشىل بوستانلىق ۋادىسىغا جايلاشقان كۆپ نوپۇسلۇق ئاۋات بىر شەھەر ئىدى. بۇ جاي ئۆز زامانىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولۇپ سانىلاتتى. 1219-يىلىنىڭ باشلىرىدا چىڭگىز-

دۇنياغا كەلدى. فارابىنىڭ دادىسى مۇھەممەت فاراب شەھىرىدىكى ۋاسىج قەلئەسىنىڭ قوماندانلىق شتابىدا ئىشلىگەن ئېسىل پەزىلەتلىك مەرىپەتپەرۋەر بىر كىشى ئىدى.

فارابىنىڭ بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك دەۋرى فاراب شەھىرىدە ئۆتتى، ئۇ كىچىگىدىنلا ئىنتايىن تىرىشچان ۋە زېرەك ئىدى. ئۇ دەسلەپ فاراب شەھىردە باشلانغۇچ مەلۇمات ئالدى. ئۆز ئانا تىلىنى كۆڭۈل قويۇپ، پۇختا ئۆگەنىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئىرانغا كېلىپ پارس تىلىنى ئۆگەنىدى. كېيىنچە ئۇنىڭ ئىلمىي مەرىپەتكە تەلپۈنۈشى تېخىمۇ كۈچەيىپ، ئەرەب ئابباسىيە خەلپىلىگىنىڭ 18-خەلپىسى خەلىپە مۇقتەدىر بىللا زامانىدا (مىلادى 908 — 932-يىلى تەختتە تۇرغان) باغداتقا كەلدى. ئۆزدىنىڭ زور تىرىشچانلىغى بىلەن قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە ئەرەب تىلىنى پۇختا ئىگەللەپ، مۇرەككەپ ماۋزۇلاردا ئەرەبچە ماقالە يازغۇدەك سەۋىيىگە يەتتى. ئۇ پاك ۋە نامراد ئوقۇغۇچىلىق ھاياتى داۋامىدا كۆپلىگەن مۇشكۇللۇكلەرگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، بۇ مۇشكۇللۇكلەرنى يەڭدى. ئەينى دەۋردە باغداتتا تۇرۇپ، يۇنان پەلسەپە ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان مەشھۇر مەنتىقچى (لوگىكاشۇناس) ئەبۇ بەشىر مەتتا بىننى يۇنۇس ھۇزۇرىدا ئىلمى مەنتىق (لوگىكا) ئۆگەنىدى. فارابى قولىغا چۈش-

---

خان ئارمىيىسى غەربكە يۈرۈش قىلغانىدا بۇ مەدىنىيەتلىك شەھەر ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن قاتتىق ۋەيران بولدى. ھازىر ئەينى دەۋردىكى بۇ ئاۋات شەھەرنىڭ پەقەت خارابىسىلا قالغان.

كەنلىكى كىتاپ بولسا بىرنەمۇ قالدۇرماي ئوقۇيتتى، ئۆگەنگەنلىرىنى ئەستە ساقلاپ قېلىشقا ئالاھىدە تىرىشاتتى، خاتىرە دەپتەرلىرىگە رەتلىك پۈتۈپ ئالاتتى، ئۇنىڭ ئەبۇ بەشىر مەتتا بىننى يۇنۇستىن ئىلمى مەنتىق ئۆگەنگەن ۋاقىتدا يازغان تەسىراتلىرى يەتمىشچە دەپتەرگە يەتكەن ئىكەن.

فارابى بۇ مەزگىلدە بىر تەرەپتىن ئوقۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر گرامماتىكا ئالىمى بىننى سارراجقا ئىلمى مەنتىقتىن دەرس ئۆتتى، ئۇنىڭ بەدىلگە بىننى سارراجدىن گرامماتىكا ۋە تىلشۇناسلىققا دائىر بىلىملەرنى ئىگەللىدى.

فارابى باغداتتا تەخمىنەن 40 يىل ئۆپچۈرىسىدە ياشىدى. كاتتا چەلەبىنىڭ «كەشىۋز زۇنۇن» («گۇمانلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇش») ناملىق كىتاۋىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، فارابى بۇ مەزگىلدە ئىلىم ئىزلەش ھەۋىسى بىلەن يەنە ئىرانىنىڭ ھەرىان شەھىرىگە كەلدى. يەرلىك تىلنى ئۇگىنىش بىلەن بىرگە پەلسەپە ئوقۇتقۇچىلىغى بىلەن داڭ چىقارغان يۇھەننا بىننى ھەيلان بىلەن بىللە ئىشلىدى. بۇ جەرياندا ئارىستوتېلنىڭ لوگىكا ۋە پەلسەپىگە ئائىت ئەسەرلىرىنى تەرجىمە، تەپسىر قىلىش بىلەن مەشغۇل بولدى. كېيىنچە ئانا يۇرتى فاراب شەھىرىگە بېرىپ «ئەتتە ئىلىم ئەسسانى» («ئىككىنچى تەلىمات») ناملىق كىتاۋى ئۇستىدە ئىشلىدى.

10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا فارابى مىسىرغا كەلدى، بۇ جايدا ئىلىم-پەن مۇنازىرىلىرىگە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلىپ، ئۆزىنىڭ قابىلىيىتى ۋە تالانتى بىلەن زور شۆھرەت قازاندى. فارابى مىسىردىمۇ ئۇزاق تۇرمىدى، قايتىدىن شام (سۇرىيە)غا قايتىپ كېلىپ، ھەلەپتە ماكانلاشتى. ئىلىم-پەنىنىڭ قەدىرىگە يېتىدىغان ھەلەپ

هوكۆمرانى ئەمر سەيف ئەل دەۋلە فارابىنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ كۆرۈشتى. شۇ قېتىمقى كۆرۈشۈش ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەت قالدۇرۇلغان:

"...10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سۇرىيە (شام) دىكى ھەلەپ ۋە ھەلەپ ئەتراپىدىكى جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ھەمدانە-لەردىن ئەمىر سەيف ئەل دەۋلەنىڭ ھوزۇرىغا 'زار بۇل' دەپ ئاتىلىدىغان تۇمۇغى ئوچلۇق ئوتۇك كېيگەن، كەكە ساقال، پاكار، كۆزلىرى يوغان، تۇركمەن قىياپەتلىك بىر كىشى كىرىپ كەلدى. بىرقانچە تىلنى پىششىق بىلىدىغان بۇ كەمتەر ئادەم پەلسەپە، فىقھ (ئىسلام قائىدىلىرى توپلىمى)، مەنتىق، تىب (مېدىتسىنا)، ھەتتا شېئىر، مۇزىكا ساھەسىدە چەكسىز بىلىمگە ئىگە بولغان فارابى ئىدى."

شۇنىڭدىن كېيىن، ئەمىر سەيف ئەل دەۋلە فارابىنى ئۆز يېنىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىن ئايرىلمىدى. بۇيۇك ئالىم فارابى ئۆزدە-نىڭ ئىلىم-مەرىپەتتىكى دانالىغى ۋە بىلىمى، يۇكسەك ئەخلاقىي پەزىلىتى بىلەن ئەمىر سەيف ئەل دەۋلە باشچىلىغىدىكى ئوردا ئەھلىنى پۈتۈنلەي مەپتۇن قىلىۋالدى، ئۇلارنىڭ ھۆرمىتىگە، ئىشەنـ چىگە مۇيەسسەر بولدى.

فارابى پۈتكۈل ھاياتىدىكى ئىلمىي پائالىيىتى جەريانىدا ئارىستو-تېلنىڭ پەلسەپە ئەسەرلىرىنى تەرجىمە، تەپسىر قىلىشتىن تاشقىرى، نۇرغۇن ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ، سامانىلار شاھى ناسىرنىڭ تەكلىۋى بويىچە "ئىككىنچى ئۇستاز" دېگەن ئۇمۇمىي تەخەللۇستا نەشر قىلدۇردى. ئۇنىڭ 300 پارچىغا يېقىن ئەسىرى ئىلىم-پەن دۇنياسىغا كەڭ تارقالدى.

فارابى ھىجرىيە 338-يىلى (مىلادى 950-يىلى) 12-ئايدا ھەلەپ بىلەن دەمەشق ئارىلىغىدا سەپەر ئۈستىدە ۋاپات بولدى، شۇ يىلى ئۇ 80 ياشقا كىرگەن ئىدى.

ئالىم ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابى ۋاپات بولغاندا ئەمىر سەيف ئەل دەۋلە پۈتۈن ئوردا ئەھلىنى باشلاپ كېلىپ، ئۇنىڭ نامىزىنى ئۆزى چۈشۈرۈپ، ئالىمغا بولغان ھۆرمەت-ئىخلاسىنى ۋە پەۋقۇل-ئادده يېقىنلىغىنى ئىسپاتلىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، فارابىنىڭ قەۋرىسى دەمەشق شەھىرىدىكى ماغاۋىيە قەۋرىستانلىغى ئەتراپىدىكى بابىل سەغىر (كىچىك دەرۋازا) تېشىدا ئىكەن.

2) فارابى شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى

بۇيۇك ئالىم فارابى ئۆزىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىيات ساھەسىدىكى پارلاق ئىجادىي ئەسەرلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىن ھۆرمەتلىك ئورۇن ئالىدۇ. ئۇ مەھمۇت قەشقەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپلاردىن بۇرۇن «كالام فى شېئىر ۋەل قافى» («شېئىر ۋە قاپىيەلەر ھەققىدە») ، «كىتابۇن فى سەنائەتى كىتابەت» («يېزىق ھەققىدە كىتاب») قاتارلىق شېئىرىيەت ۋە يېزىقچىلىق توغرىسىدىكى قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يازغان ۋە بىرمۇنچە چوڭقۇر مەزمۇنلۇق شېئىرلارنى ئىجات قىلغان. ئۇنىڭ كۆچلۈك مەرىپەتپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى، ئىلىم-پەنگە بولغان تەشنالىغى ئۆتكۈر پەلسەپىۋى مۇلاھىزە، ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار ئارقىلىق چۈشەن-دۈرۈلگەن. فارابى شېئىرلىرىنى ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ يېڭىچاقلان-غان ئوبرازلىق كۆرۈنۈشى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

مەسىلەن:

ئەي قەرىنداش خالى تۇر ھەمرا ئەمەس ناھەق ساڭا،
ھەق-ئادالەتنىڭ قېشىدا سەن ماكان تۇت دائىما.

بۇ جاھان مەڭگۈ تۇرار ساڭا مەقام-جايمۇ ئەمەس،
زەربە قىسمەتتىن خالاس بولمايدۇ ھېچكىمۇ يانا.

قالغۇسى مۆجىز بولۇپ ئىخچام، تەۋەرۈك سۆزلىرىڭ،
بەخش ئېتىپ تۇرغاچ تىرەن مەزمۇن پاراسەتلىك ئاڭا.

بىپايان ئالەم ھامان مەشغۇلى ھەركەت ئۈستىدە،
تۇرمىز ئوخشاپ پەقەت تامچە ۋە ياكى نوقتىغا.

دىگەن مىسرالاردا شائىر فارابىنىڭ ھەق-ئادالەتنى، ھاياتنى قىزغىن سۆيۈش ئىستىگى ئېنىق ئىپادىلەنگەن، شۇنداقلا ئۇنىڭ بۇ دۇنيا ئىنسانىنىڭ سۇبېكتىپ ئېڭىدىن تاشقىرى مەڭگۈ ھەركەتلىنىپ تۇرىدۇ، كونىنىڭ يوقلىپ، يېڭىنىڭ پەيدا بولۇشى ئوبېكتىپ قانۇنىيەت، ھەر بىر ئىنسان "ھەق-ئادالەتنىڭ قېشىدا مەڭگۈ ماكان تۇتۇشى" لازىمكى، ھەرگىزمۇ جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىگە خىلاپ ئىش قىلماسلىغى لازىم، دىگەن تىرەن مەزمۇنغا ئىگە پەلسەپىۋى پىكىرلىرى شەرھىلەنگەن.

بۇيۇك ئالىم فارابى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە پۈتۈن ئۆمرىنى ئىلىم-پەن ئىشلىرىغا بېغىشلىغان جاسارەتلىك، تىرىشچان، ئۆتكۈر پىكىرلىك غەيۇر زات ئىدى. ئۇ ئىلىم-پەننى قالتىس ئۇلۇغلايتتى. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ 80 يىللىق ھاياتى داۋامىدا ئىنسانىيەت پەن-مەدەنىيىتىنىڭ يۇكسىلىشى، تەرەققى قىلىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشتى.

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ مەرىپەت ئاسمىنىدا نۇرلۇق چولپان يۇلتۇزىدەك پارلاپ چاقنىدى، "تىرەن مەزمۇنغا ئىگە ۋە پاراسەت" بىلەن تولغان "ئىخچام، تەۋەررۈك سۆزلىرى" ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ بۈيۈك ئالىمى بولۇپ تونۇلدى. فارابىنىڭ مۇنداق ئۇلۇغۋار قەلب-كۆكسىنى، قەيسەر، تىرىشچانلىق روھىنى ئۇنىڭ تۆۋەندىكى شېئىرلىرىدىن ئوچۇق كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

ئىككى شىشە جام بىلەن بولدى مېنىڭ ئۆمرۈم ئادا.
ھەممىلا مەشغۇللىغىمنى تولدۇرۇپ قۇيغان ئاڭا.

بىر قەدەھتە قاپ-قارا تۇرسا سىيايىم لىپمۇ-لىق،
ئۆزگىدە پەيۋەند بولۇپ تۇرغان شارابمدۇر يانا.

بىرسىگە تولدۇرغۇنۇم گەر بولسا ھىكمەت گەۋھىرى،
بىرىسىدىن غەم-قايغۇنى يۇدۇم پۈتۈن ئۆمرۈم ئارا.

شائىر بۇ يەردە ئۆتكۈر مەجازى ۋاستىلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتى داۋامىدىكى مەشغۇلاتىنى "ئىككى شىشە جام"غا مەركەزلەشتۇرۇپ ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ بىرى "قاپ-قارا سىيا بىلەن لىپمۇ-لىق تولغان" جام بولسا، يەنە بىرى "غەم-قايغۇنى دىلىدىن يۇيۇپ تاشلىغۇچى شاراپ بىلەن تولغان جام" ئىدى. ئالىم ئېيتقان "سىيا بىلەن تولغان جام" ماھىيەتتە ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمرى داۋامىدىكى ئىلىم-پەن پائالىيىتىنىڭ يېغىنچاق بەدىئىي تەسۋىرى بولسا، "شاراپ بىلەن تولغان جام" ئۇنىڭ ھاياتقا بولغان پاك مۇھەببىتىنىڭ، ئۇلۇغۋار غايىسىنىڭ، قەيسەر ئىرادىسىنىڭ ئوبرازلىق كۆرۈنۈشىدۇر.

شەيئىلەر مەۋجۇتلۇغىدىن ھەم سەۋەپلىك كائىنات،
ھەم سەۋەپلىكىنىڭ تۈپەيلى ياخشىلىق ئۇندىن نىجات.
. . . . . .
بەخت باشلانسا يەتكەيلەر زاۋاللىققا بەختسىزلىك،
تەبىئەت جىنسى بىز ئۆز جىسمىمىزغا قايتقۇمىز ئەمدى.
. . . . . .
بىر تۆۋەنلەشنىڭ بولۇر ئەۋجى ھامان،
يوقۇتۇش بولغاي سوقۇشتا دائىمان.
. . . . . .

دىگەن مىسرالاردا بولسا بۈيۈك ئالىم فارابىنىڭ ئۆزىگە خاس پەلسەپىۋى قاراشلىرى كۈچلۈك لوگىكىلىق بايانلار ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان، بۇلاردىن بىز فارابى پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنىڭ بەزى ئالامەتلىرىنى كۆرۈۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايمىز.

بۈيۈك ئالىم فارابى پۈتۈن ئۆمرى داۋامىدىكى پائالىيىتى جەريانىدا ئالەم سىرلىرىنىڭ تېخى تولۇق ئېچىلىپ بولمىغانلىغىنى، بۇ سىرلارنى ئېچىش ۋە ئىزاھلاش ئۈچۈن يەنە نۇرغۇن تىرىشچانلىق ۋە جاپالىق ئىزدىنىشلەرنىڭ كېرەك بولىدىغانلىغىنى ئېنىق ھېس قىلدى ھەم بۇ توغرۇلۇق:

ئەسرارى ۋۇجۇد خام ناپۇختا بىماند،
ۋان گەۋھىرى بەس شەرىق نا سۇفتا بىماند.
ھەركەس بەدەللى ئەقىل جەزى گۇفتەند،
ئان نوكتەئى ئەسل بۇ نا گۇفتەند.
(پىشمايىن سىرى ۋۇجۇت خام قالدى ئالەم ئۆز پېتى،
يا تېشىلمەي گۆھىرى ھەم قالدى ئالەم ئۆز پېتى.

گەر ئەقىل يورۇق چېچىپ ھەركىم ئاڭا مەنە ئېيتسىمۇ،
ئەسلى چىن تەسۋىرىدىن كەم قالدى ئالەم ئۆز پېتى.)

دەپ يازدى.

بۇ شېئىر ئالىمنىڭ، تېخى ئېچىلىپ بولمىغان ئالەم سىرلىرىنى ئېچىشنى كېيىنكى ئەۋلاتلارغا تاپىلىغانلىغىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر خىل بەدىئىي شەكىلدە ئىزاھلىنىشى بولۇپ، كىشىنى ئىختىيارسىز ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ.

دەرۋەقە، شۇ دەۋرلەردە ئالەمنىڭ "خام قالغان سىرلىرى" تولۇق ئىزاھاتقا ئېرىشەلمىگەن، ئۆزىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىدىن كەم قالغان ئىدى. بۇ سىرلار مەرھۇم ئالىمدىن كېيىنكى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىشى ۋە ئىزدىنىشى نەتىجىسىدە پەيدىن-پەي ئېچىلدى ۋە ئېچىلۋاتىدۇ.

فارابى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە سەممىي ۋەتەنپەرۋەر زات ئىدى. ئۇ پۈتكۈل ئەرەپ دۇنياسىدا يۇقۇرى ئىلمىي ئورۇن ۋە شۆھرەتكە ئىگە بولۇپ تۇرۇقلۇقمۇ ئۆزىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن فاراب شەھرىنى، ئۇنىڭ ساپ ھاۋاسىنى، سۇپ-سۈزۈك سۇلىرىنى، يېشىل تاغلىرىنى، گۈل-گۈلىستانلىق گۈزەل باغلىرىنى ئەسلا ئۇنتۇمايتتى، ھەمىشە سېغىنىپ ئەسلەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۆز ۋەتىنىنى ياد ئېتىپ يازغان بىر پارچە لىرىك شېئىرىدا مانا مۇنداق تۇيغۇ-تەسىرات ئىپادە قىلىنغان:

چەكسىمۇ زەخمەت-مۇلاقەت سىز تەرەپتىن تەندە جان،
سىز تەرەپكە تەلپۈنۈپ شەيدا بولۇر قەلبىم ھامان.

ئولتۇرالماسمەن ئىزىمدا، قوزغىتىپ تۇرغاچ مېنى
زوق، ئۇمىت ئىككى سەۋەپ دەل سىز تەرەپكە دائىمان.

قوزغىلىپ چىقسام ئىزىمدىن سىزدىن ئۆزگە يوق ۋەتەن،
يا ئىزىمغا قويغىلى يوق بىر بەدەل سىز ئوخشىغان.

سىزدىن ئەۋزەلرەك دىيار ـ ئەل گەر تەئەررىز قىلسىمۇ.
ئىلكىگە قەلبىمنى ئالماق ئىشقا ئاشماس ھېچقاچان.

بۇ مىسرالار بىزگە فارابى قەلبىدىكى بۇلاقتەك ئۇرغۇپ تۇرغان ۋەتەن مۇھەببىتىنىڭ نەقەدەر سەمىمىي ۋە پاك ئىكەنلىگىنى روشەن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بىزدە "بىر تامچە سۈيىمۇ قۇياش نۇرى ئەكس ئېتىدۇ "دېگەن گەپ بار، گەرچە يۇقۇرىدىكى مىساللار فارابى شېئىرلىرىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىغا تولۇق ۋەكىللىك قىلالمىسىمۇ، ئەمما بىز ئۇنىڭدىن بۈيۈك ئالىمىزنىڭ ئۆچمەس قەلب يالقۇنلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ھېس قىلالايمىز. نەقىل كەلتۈرۈلگەن بۇ شېئىرلاردا قوللىنىلغان مەجازى ۋاستىلەر، ئوبرازلىق پىكىر شەكىللىرى، ئۆتكۈر پەلسەپىۋى چۈشەنچىلەر بىر ـ بىرىگە شۇنداق زىچ بىرىكىپ ئىپادىلەنگەنكى، ئوقۇغان كىشىنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈرىدۇ. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە بۈيۈك ئالىم فارابىنىڭ شېئىرىيەت ساھەسىدىكى ئاجايىپ مول ئىقتىدارىنى مەلۇم جەھەتلەردىن ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

3) فارابىنىڭ مۇزىكاشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئەھمىيەتلىك ئىلمىي پائالىيەتلىرى

بۈيۈك ئالىم فارابى يالغۇز ئۆز دەۋرىنىڭ پېتىشكەن پەيلاسوپى، مەشھۇر شائىرى، مېدىتسىنا نەزىرىيىچىسى، لوگىكىچىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تالانتلىق مۇزىكانتى ۋە مۇزىكا نەزىرىيىچىسىدۇر.

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» («مۇزىكانتلار تارىخى») ناملىق كىتابىنىڭ ئاپتورى مولا ئىسمەتۇللا ئىبنى نېمەتۇللا مۆجىزىنىڭ يېزىشىغا قارىغاندا، فارابى ئىلىمدە ئۇستۇن، پەندە ئىبنى سىنادىن① يۇقۇرى ئىدى... تىبابەتچىلىك، پەلسەپە، ئەدەبىيات، شاھماتلاردا ئۇنىڭ تەڭدىشى يوق ئىدى. جۇملىدىن مۇزىكا ئىلمىدە ناھايىتى يېتىلگەن ئىدى. ئۇ قالۇننى ئۆز قولى بىلەن ياساپ، سىم تارتىپ چالغان ۋە سازەندە شاگىرتلىرىغا ئۇگەتكەن ئىدى، ئۇ راك، ئوشاق مۇقاملىرىنى ۋە ئوشاقنىڭ مەرغۇللىرىنى ئىجات قىلىپ مۇزىكا ئالىمىگە يايغان ئىدى. "ئۆز ھال" مۇقامىنى ۋە ئۇنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مەرغۇللىرىنى ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابى ئىجات قىلغان ئىدى②.

فارابىنىڭ مۇزىكا ساھەسىدىكى ئاجايىپ ماھارىتى توغرىسىدا مەشھۇر ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى خەللىكان ئۆزىنىڭ «تەتىممە شۆئان ئەل ھېكمە» («ھېكمەت ساندۇغىغا قوشۇمچە») ناملىق كىتابىدا: "... فارابى بىر ئولتۇرۇشتا ساز چېلىپ، ئولتۇرغانلارنى ئاۋال كۈلدۈرگەن، كېيىن يىغلاتقان، ئاخىرىدا ھەممىسىنى ئۇخلىتىپ قويۇپ، ئولتۇرۇشتىن چىقىپ كەتكەن" دەپ مەلۇمات قالدۇرغان ئىدى.

فارابىنىڭ مۇزىكا نەزىرىيىسى پائالىيىتى ھەققىدە يېزىلغان بەزى

---

① ئىبنى سىنا ـ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەشھۇر تېبابەت ئالىمى ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا (ملادى 980 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1037 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نى كۆرسىتىدۇ.

② «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982 ـ يىل نەشرى، 53 ـ بەتكە قارالسۇن.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خۇسۇسەن مۇزىكا ساھەسىدە يۇقۇرى ئىنا-ۋەتكە ئىگە ھۇسەيىن سەئىددىن ئارەلى ئوتتۇرىغا قويغان پىكىرگە ئاساسلانغاندا، ئۇ مۇزىكا نەزىرىيىسى جەھەتتە يۇنان تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىغانلىغى ئۈچۈن، شەرق مۇزىكىسىنى غەرپ مۇزىكىسى (يەنى يۇنان مۇزىكىسى) ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىشقا قىزغىن بېرىلگەن ۋە بۇ ھەقتە نۇرغۇن تەجرىبىلەرنى ئېلىپ بارغان ئىدى.

دەمەك، يۇقۇرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن پاكىتلار ئالىم فارابىنىڭ مۇزىكا ساھەسىدىمۇ يۇقۇرى ئىناۋەتكە ئىگە كامالەت ئىگىسى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

فارابى مەيلى مۇزىكانىتلىق پائالىيىتى، مەيلى مۇزىكا ساھەسىدىكى نەزىرىيىۋى تەلىماتلىرىدا بولسۇن، ئۆزىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي ھاياتقا بولغان سەمىمىي مۇھەببىتىنى، ھۆرلۈك ۋە گۈزەللىكنى تەلەپۈنۈش ھېسسىياتىنى جاپالىق ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىدى ۋە بۇ جەريانىدا ئۆزى شۇغۇللىنىۋاتقان بۇ ئىشلارنىڭ ئەھمىيىتىنى، لەززىتىنى ئەملىي پائالىيەتلىرى ئارقىلىق روشەن ھېس قىلدى. ئۇنىڭ «رىسالەئى مۇغەننىيۇن» («سازەندىلەر رىسالىسى») ناملىق كىتاۋىدىكى "مۇزىكىنىڭ تىلسىز مۆجىزىلىرى ئىنسانىنىڭ روھىغا مەنىۋى ئوتنى تۇتاشتۇرغۇچى ئاملىدۇر، ئەگەر ئۇنىڭغا شېئىر (تېكىست) قوشۇلسا، ئۇ مۆجىزىنىڭ نىمە ئىكەنلىگى مەلۇم بولىدۇ"① دېگەن ھايا-جانلىق سۆزىمۇ بۇ نۇقتىنى مەلۇم تەرەپلەردىن ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

فارابى ئۆزىنىڭ مۇزىكاشۇناسلىق، مۇقامشۇناسلىق پائالىيىتى

① «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982 ـ يىل نەشرى، 53 ـ بەت.

داۋامىدا «كىتابۇل مۇسقىل كەبىر» («بۇيۇك مۇزىكا كىتاۋى»)، «رىسالەئى مۇغەننىيۇن» («سازەندىلەر رىسالىسى»)، «كالام فى مۇسقىل» («مۇزىكا توغرىسىدا») دېگەنگە ئوخشاش كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يازدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى «كىتابۇل مۇسىقىل كەبىر» ناملىق كىتاپ 1930 ـ يىلى پارىژدا يۇقۇرقى نام بىلەن نەشىر قىلىنغان ۋە 1935 ـ يىلى ئىبرلانگىر دېگەن كىشى تەرىپىدىن فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئىدى (بۇ كىتابنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ھازىر ئىسپانىيە مادرىد كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ).

بۇنىڭدىن باشقا فارابىنىڭ مۇزىكا ئىلمىغا دائىر ھەر خىل نەزەرىيىۋى ئەسەرلىرى پارىژ، ئوكسفورد، مادرىد كۇتۇپخانىلىرىدا ۋە ئىستامبۇلدىكى قىلىچ ئەلى پاشا كۇتۇپخانىسىدا قەدىرلىنىپ ساقلىنىۋاتىدۇ.

پاكىتلار ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، ئالىم ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر-لارنىڭ مۇزىكاشۇناسلىق ئىلمىگە ئاساس سالغۇچى ئۇستازلارنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ. ئۇ مۇزىكا ساھەسىدە بىر يۇرۇش نەزىرىيىۋى سىستېمىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۆز ھەسسىسىنى قوشتى، يەنە بىر تەرەپتىن چالغۇ ئەسۋاپلىرىنى (قالۇنىنى) كەشپ قىلدى، شۇڭا ئۇ ئۇيغۇر 12 مۇقام مۇزىكىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە، مۇكەممەللىشىشىگە تۆھپە قوشقان تالانتلىق كومپوزىتور بولۇشقا مۇناسىپ. ئۇنىڭ مۇزىكاشۇناسلىق ھەققىدىكى نەزىرىيىۋى ئەسەرلىرى ئۇيغۇر مۇزىكا-شۇناسلىغىنىڭ ئېسىل دۇردانىسى بولۇپ، بۇ بۇيۇك ئالىمنىڭ مۇزىكا ساھەسىدىكى شانلىق ئىلمىي پائالىيەتلىرىنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە تارىخ سەھىپىسىدىن ئۆچمەس ئورۇن ئالىدۇ.

4) فارابىنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسگە قوشقان ئۆچمەس تۆھپىسى

قەدىمىي تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ پارلاق نامايەندىسى ۋە ئىپتىخارى بولغان فارابى ئوتتۇرا ئەسىردىكى شەرق دۇنياسىنىڭلا ئەمەس، بەلكى غەرپ دۇنياسىنىڭ ئويغىنىشىغىمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن. 1980 - يىلى خەلقارادا فارابى تۇغۇلغانلىغىنىڭ 1110 يىللىغىغا بېغىشلاپ تەنتەنىلىك يىغىلىشلارنىڭ ئۆتكۈزۈلگەنلىگى، كىتاپلار نەشر قىلىنغانلىغى بۇ تۆھپىكار ئالىمنىڭ نەقەدەر يۇقۇرى ئابرويغا ئىگە مەشھۇر زات ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

فارابىنىڭ ئىلىم - پەن دۇنياسىدىكى ئۆچمەس تۆھپىسى ئاساسلىغى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا ئېنىق گەۋدىلىنىدۇ.

1. فارابى پۈتۈن ئۆمرىنى شەرق پەلسەپىسىنى گۈللەندۈرۈش ۋە يېڭى پەللىگە كۆتىرىش ئىشىغا بەخش ئەتتى. بۇ جەھەتتە «كىتابۇل مۇختەسەر ئەل سەغىر فى ئەل مەنتىق» («پەلسەپىدىكى كىچىك ئىخچاملىق»)، «كىتابۇل بۇرھان» («پەلسەپە ھۆججەتلىرى ھەققىدە»)، «كىتابۇل ئىقتىسابۇل مۇقەددىمات» («مەۋجۇدىيەتنىڭ باشلىنىشىنى ئۇگىنىش توغرىسىدا»)... دېگەنگە ئوخشاش كۆپلىگەن پەلسەپىۋى ئەسەرلەرنى يېزىپ، شەرق پەلسەپە ئىلمىنىڭ بەرپا بولۇشىغا مەزمۇت ئۇل تېشى ئورناتتى. بۇ ھەقتە ئەرەپ تارىخچىسى ئىبنى خەللىكان①: "فارابى ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ ئەڭ زور پەيلا-

① ئىبنى خەللىكانىنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، ئۇ مەشھۇر تارىخچى بولۇپ، مىلادى 1283 - يىلى ۋاپات بولغان.

سوپى، ئىسلامىيەت پەيلاسوپلىرى ئىچىدە ئۇنىڭغا يېتىدىغىنى يوق" دەپ يازغان ئىدى.

2. فارابى ئۆزىنىڭ پەلسەپە ساھەسىدىكى ئىلمىي پائالىيىتى داۋامىدا پەلسەپە تارىخچىلىرى تەرىپىدىن "بىرىنچى ئۇستاز" دەپ ئاتالغان مەشھۇر يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېلنىڭ پەلسەپە ئەسەرلىرىنى شەرھىلەش، چۈشەندۈرۈش بىلەن شۇغۇللانىدى ۋە ئۆزىمۇ پەلسەپە تەتقىقاتىغا ئائىت نۇرغۇن كىتاپلارنى يازدى. شۇنىڭ بىلەن پەلسەپە تارىخىدا "ئىككىنچى ئارىستوتېل" دېگەن شەرەپلىك نامغا نائىل بولدى. پەلسەپە جەھەتتە ئۇ ئارىستوتېل تەلىماتىنىڭ ئىسلامىيەت ئالىمىدىكى مەشھۇر نامايەندىسى، شۇنداقلا ئارىستوتېل پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ بۇگۈنكى دەۋرگىچە ساقلىنىپ كېلىشىدە غايەت زور رول ئوينىغان ئالىمدۇر. چۈنكى، ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرىدە ياۋروپالىقلار ئارىستوتېلنىڭ يوقاپ كەتكەن نۇرغۇن ئەسەرلىرىنى فارابى تەرىپىدىن ئەرەپچىگە تەرجىمە قىلىنىپ ساقلانغان نۇسخىسىدىن تېپىۋېلىشقان ئىدى.

3. فارابى بەدىئىي ئەدەبىيات، مۇزىكاشۇناسلىق ساھەلىرىدىن باشقا يەنە ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، بىئولوگىيە، خىمىيە ۋە تىببابەتچىلىك پەنلىرى ئۇستىدىمۇ زور كۆچ سەرپ قىلىدى. «بەھرەيىل جەۋھەر» («مەنىلەر دېڭىزى») ناملىق كىتاپتا خاتىرىلىنىشچە، فارابى تىببى خادىملارنىڭ ئەخلاقىي ئۆلچىمى ۋە پەزىلىتى توغرىسىدا: "ھەرقانداق كىشى تىببابەتچىلىكنى ئۆگىنىشنى ئارزۇ قىلسا ياخشى، بۇنداق كىشى ياش، قابىل، زېھنىي ئوچۇق، ئۆگىنىشكە ھەۋەس قىلىدىغان، مەجەزى خۇش خۇي، مۇلايىم ۋە ئەدەپلىك بولۇشى، يالغان سۆزلەر بىلەن خەلقنى ئالداشتەك يامان ئىللەتـ

لەردىن خالى بولۇشى، ياماڭ ئارزۇ-ھەۋەسلەردىن خالى بولۇشى، پۈتۈن زېھنىنى ئىلىمگە بېغىشلىشى لازىم. چۈنكى، ئىلىم ئەھلى ئىلىمدىن باشقىنى ئېتىۋارغا ئالماسلىقلىرى زۆرۈر، يۇقۇرقىدەك پەزىلەتكە ئىگە بولمىغانلارنىڭ ھەممىسى يالغان تۆھمەتتۇر" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. دىمەك، بۇيۇك ئالىمنىڭ بۇ سۆزلىرىمۇ ئۇنىڭ يۈكسەك مەرىپەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر زات ئىكەنلىگىنى يەنە بىر نۇقتىدىن روشەن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇيۇك ئالىم ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابى ئەينى دەۋردە ئىلىم-پەن ساھەسىنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپ، شۇ زامانداشلىرىنىڭ نۇرغۇن بىلىملەرنى ئىجتىھات بىلەن تەرىشىپ ئۆگەنىدى، پۈتۈن ھاياتىنى، بارلىق زېھنىي قۇۋۋىتىنى ئىلىم-پەن ئىشلىرىغا بېغىشلاپ شۇنداق بىجانىدىل بېرىلدىكى، ھەتتا تۇرمۇش قۇرۇپ، ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولۇش ھەققىدە ئويلاپمۇ كۆرمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يۇقۇرقىدەك ئالەمشۇمۇل پارلاق ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئىلىم-پەن دۇنياسىنىڭ قەدىرلىشىگە ۋە ياخشى باھاسىغا سازاۋەر بولدى. شەرق ئەللىرىدىكى مەشھۇر ئالىملاردىن ئىبنول نەدىمى، ئىبنى ئەبى ئۇشەيبا، قىفتى، چەلەبى، ئەھمەد ئاتەش، سۇھەيلى ئۇنۇۋېر قاتارلىقلارنىڭ «فېھرەست» («مۇندەرىجە»)، «ئۇيۇنۇلەنبا» («خەۋەرلەر بۇلىغى»)، «ئىخبارۇل ھۆكۈما» («ھۆكۈما خەۋەرلىرى»)، «كەشفۇز زۇنۇن» («گۇمانلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇش»)، «فارابى ئەسەرلىرىنىڭ ببلوگرافىيىسى (مۇندەرىجىسى)» دېگەن كىتاپلىرىدىكى فارابىغا ئائىت مەلۇماتلاردىن، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە دائىر خەۋەرلەردىن بۇ نۇقتىنى ئېنىق ھېس قىلىش مۇمكىن. جۇملىدىن غەرپ دۇنياسىدىكى ئالىملارنىڭ 1869 - يىللاردىن باشلاپ فارابىنى مەخسۇس تەتقىق قىلىشنى

باشلىۋەتكەنلىگى، ستەينىس چىندىر، نىكولاس رېسچېر، دىيەتېرىجى، بوئېر قاتارلىق ئالىملارنىڭ بۇ ھەقتە چوڭ-چوڭ كىتاپلارنى يازغانلىغى يۇقۇرقى قاراشنى ئېنىق ئىسپات قىلىدۇ.

دىمەك، بۇيۇك ئالىم ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى، ئىلمىي نۇقتىئىنەزەرلىرى ئۇنىڭ ئۆزىدىن كېيىنكى شەرق پەن-مەدەنىيىتىگە جۇملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ئالاھىدە زور تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭغا پاكىت قىلىپ مەشھۇر ئالىم ئىبنى سىنا ۋە ئىبنى روشدلەرنىڭ① فارابىنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتقانلىغىنى، فارابى پەلسەپىسىنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىجادىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنلىگىنى ئەسلەپ ئۆتۈش مۇمكىن.

ئۇلۇغ ئالىم فارابىنىڭ ۋاپاتىغا گەرچە 1034 يىلچە ۋاقىت بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىجتىھاتلىق زاتنىڭ قەدىرلىك نامى ئەسىرلەردىن بۇيان خەلقىمىز ئارىسىدا ياشاپ كەلدى. ئۇنىڭ قىممەتلىك ئەسەرلىرى تا ھازىرغىچە خىلمۇ-خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق جەۋھىرى سۈپىتىدە جاھان مەدەنىيىتى خەزىنىسىدە يالتىراپ نۇر چاچتى. بۇگۈنكى كۈندىمۇ شەرق مەدەنىيىتى تارىخىنى (پەلسەپە، سەنئەت، ئەدەبىيات، تارىخ، لوگىكا، مېدىتسىنا... قاتارلىقلارنى) تەتقىق قىلغۇچى شەرقشۇناس ئالىملارنىڭ ھەممىسى فارابىنى، شەرق مەدەنىيىتى تارىخىدىكى 1-شەخس، دەپ ھىساپلاپ، ئۇنىڭ ئىلىم-پەن دۇنياسىدىكى يۇكسەك

① ئىبنى روشد — 12 - ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر مۇتەپەككۇر ۋە پەيلاسوپ. ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرىدىن بىرى، مىلادى 1126 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1198 - يىلى ۋاپات بولغان.

ئورنىغا مۇناسىپ باھالارنى بەردى. فارابىنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشقان ئۇلۇغۋار تۆھپىسى مەڭگۇ كۆمۈلمەيدۇ!

2. بۇيۇك ئالىم ۋە تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى

1) ئالىمنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى

ئېلىمىزنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى مەملىكتىمىزدىكى باتۇر، زېرەك، ئەمگەكچان ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەتنى، جەمىيەتنى ئۆزگەرتىش يولىدىكى شانلىق كۈرەش ئەسلىيىتى جەريانىدا ياراتقان، ھەر مىللەت خەلقلىرى ئىچىدىكى مۇنەۋۋەر ئالىملار، ئەدىپلەر، سەنئەتكارلار ئۆز مىللىتىنىڭ قويۇق مىللى تۇسكە ئىگە باي، جانلىق تىلىنى پىششىق ئىگەللەپ ۋە قوللىنىپ، ئىلغار ئىجتىمائىي مەزمۇنغا، مول ئېستېتىك قۇۋۋەتكە ئىگە نادىر ئەسەرلەرنى، ئەدەبىيات-سەنئەتكە دائىر خىلمۇ-خىل يازما يادىكارلىقلارنى ئىجات قىلىش ئارقىلىق ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتقان ۋە مەدەنىيەت تارىخىمىزدا نۇرلۇق چولپان يۇلتۇزىدەك ئەبىدى ئۆچمەسكە نام ئالغان.

ئەنە شۇ مەشھۇر ئالىملارنىڭ بىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك ئوغلى، تالانتلىق ئېنسىكلوپېدىست يازغۇچى مەھمۇت ئىبنى ھۈسەين قەشقەرىدۇر.

ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئىجادىي ئەمگىگى ئارقىلىق ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان بۇ مەشھۇر ئالىم تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ مەشھۇر فولكلورشۇناسى ۋە ئاتاقلىق تىلشۇناسى، ئېنسكلوپېدىست يازغۇچى بولۇش سۈپىتى

بىلەن خەلقىمىز ئارىسىغا يىقىلماس كاتتا مۇنار تىكلىدى. ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «تۈركى تىللار دىۋانى» "ئۆزىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە ئىلمىي قىممىتى جەھەتتىن تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئەڭ يۇقۇرى مەرتىۋىگە ئىگە ئەسەر بولۇپ، شەرق مەدەنىيەت تارىخىنىڭ شانلىق سەھىپىلىرىنىڭ بىرىدۇر. شۇڭا ئۇيغۇر خەلقى، جۇملىدىن ۋەتەنداش بارلىق جۇڭخۇا مىللەتلىرى شۇ قەدەر زور تارىخىي ۋە دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بۇ مۇنەۋۋەر ئەسەرنى ئۆزىنىڭ يۇكسەك مىللىي ئىپتىخارى ھىساپلايدۇ"①.

ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ يىقىلماس پىرامىدىسى ۋە ئۆچمەس نامايەندىسى بولغان بۇ شانلىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئۆزىنىڭ تەرجىمھالى ۋە نەسەبى توغرۇلۇق مۇنداق يازغان:

"... ئەمدى مۇھەممەت ئوغلى ھۈسەينىنىڭ پەرزەنتى مەھمۇتنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغايسىز..."②، "بارسغان — ئافراسياپ ئوغلىنىڭ ئىسمى، بارسغان شەھىرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن"③.

"ئوپال، بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى"④.

---

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، كىرىش سۆز، 3 - بەت.

② مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1981 - يىل نەشرى، 1 - توم، 1 - بەت.

③ يۇقۇرقى كىتاپ، 1 - توم، كىرىش سۆز، 11 - بەت.

④ يۇقۇرقى كىتاپ، 1 - توم، 99 - بەت.

"ئازىغ. بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى"①.

مەمۇت قەشقەرى توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان مەخسۇس ئىلمىي تەكشۈرۈشلەر ۋە ئىزدىنىشلەر ئالمىنىڭ ئۆز ئەسىرىدە يېزىپ قالدۇرغان يۇقۇرقى مەلۇماتلار بىلەن قوشۇلۇپ بىزنى ئالمىنىڭ تەرجىمھالى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا تۆۋەندىكى مەلۇماتلارغا ئىگە قىلىدۇ:

مەمۇت قەشقەرى تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1008 ـ يىللىرى قارا خانىلار خانلىغىنىڭ بىر پايتەختى قەشقەرگە تەۋە ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىغ كەنتىدە تۇغۇلغان. ئالىم ئۆزىنىڭ قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنلىگىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا "قەشقەرى" دېگەن ئەدىبىي تەخەللۇسنى قوشۇپ ئىشلەتكەن.

ئالمىنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەت قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولۇپ، ئۆز ھاياتىدا ئاتىسىنىڭ ئورنىغا بارسغان② شەھىرىگە ھاكىم بولغان، ئۇ مەرىپەتپەرۋەر كىشى ئىدى.

ئانىسى بۇبى رابىيە ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئالىي مەلۇماتلىق، زېرەك ئايال بولۇپ، ئوغلى مەمۇتنى كىچىگىدىن باشلاپ ئەتراپلىق ماھارەتكە ئىگە قىلىپ تەربىيەلەشكە تىرىشقان.

ئالىم باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئائىلىسىدە ھەم ئوپالدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ئالغان. ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەلۇماتنى قەشقەردىكى شەيخ ئىمام زاھىت ھۈسەيىن ئىبنى خەلەف قەشقەرى مۇدەررىسلىك قىلغان «مەدرىسەئى ھامىدىيە» ۋە شۇ چاغلاردا پۇتۇن شەرقتە

① مەمۇت قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1981 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم، 86 ـ بەت.

② بارسغان ـ ئىسسىق كۆلنىڭ بويىدىكى قەدىمىي شەھەر.

نامدار «مەدرىسەئى ساجىيە»دە ئالغان. بۇ ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىپلا قالماي، تىل ھەم گرامماتىكا، ئىلمى مەنتىقە (لوگىكا)، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمى نۇجۇم (ئاستىرونومىيە)، تىبابەتچىلىك قاتارلىق ئىلىملەرنى ئىگەللىگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرگە ئۆزلىشىش ئالدىدا تۇرغان ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن، ئۇ يەنە شۇ چاغدا ئومۇمىي ئادەت ۋە مەجبۇرىيەت ھىساپلانغان ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش، نەيزىۋازلىق قاتارلىق جەڭ ماھارەتلىرىنى ئۆگىنىپ، چېۋەر چەۋەندازلاردىن بولۇپ يېتىشكەن.

1058 ـ يىلى ئوردىدا بولغان بىر قېتىملىق قىرغىنچىلىقتا ئاتىسى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەت ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئالىم بەختىگە يارىشا ئامان قالغان. ئۇ كىچىگىدىن تىلشۇناسلىققا دائىر بىلىملەرگە قىزىقىدىغان بولغىنى ئۈچۈن، توغرىدىن ـ توغرا باغداتقا قاراپ يول ئالماستىن، تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ياشاۋاتقان شەھەر ـ قىشلاقلارنى، كەڭ يايلاقلارنى، دالا ـ قىرلارنى 15 يىل كېزىپ يۈرۈپ، ئۆزى يازماقچى بولغان «تۈركى تىللار دىۋانى» ئۈچۈن ماتېرىيال توپلىغان. تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، جاپالىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن ـ ئاياق كېزىپ چىقىپ، تۈركى تىللارنىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك يىغىپ، رەتلەپ، ئىنچىكە تەتقىق قىلغان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممە قىسىملىرىنى دېگۈدەك ئايلىنىپ چىققان، ئىلى دەريالىرىدىن تارتىپ ئامۇ، سىر دەريالىرىغىچە بولغان كەڭ

رايونلارغا جايلاشقان ئوغۇز تۈركمەنلىرىدىن 22 ئۇرۇقنى، تۈركى قەبىلىلەردىن ئۈيغۇر، ياغما، چىگىل، قارلۇق، پەچەنەك، قىپچاق، ئوغۇز، يەمەك، باشقىرت، باسمىل، قاي، ياباقۇ، تاتار، قىرغىز، توخسى، ئوغراق، چارۇق، چۈمۈل، تۈركمەن قاتارلىق 20 قەبىلىنىڭ ھەممىسىنى بىرمۇ-بىر تەكشۈرگەن. قەبىلىلەر ئىسمى، ئادەم سانى، جايلىشىشى، قەبىلە تۈزۈلۈشى، جۇغراپىيە ئەھۋالى قاتارلىقلارنى تەپسىلى تەكشۈرۈپ خاتىرىلىگەن. تىل، تارىخ، ئەدەبىيات، ئاستىرونومىيە، ئېتنوگرافىيە، تىبابەتچىلىك، ئۆرپ-ئادەت، يوسۇن-قائىدىلەرگە ئائىت ئىنتايىن كەڭ ۋە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى، فولكلور ۋە يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنى توپلاپ رەتكە سېلىپ چىققان. مىلادى 1072-يىلى سالچۇق① تۈركلىرىنىڭ ھامىيلىغدىكى ئەرەب ئىسلام خەلىپىسىنىڭ پايتەختى باغداتقا يېتىپ بارغان ھەمدە 1074-يىلغىچە بولغان ئىككى يىل ۋاقىت ئىچىدە توپلىغان ماتېرىياللىرىنى رەتلەپ، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى پۈتكۈزۈپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولغان. 1074-يىلدىن 1076-يىلغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە كىتابنى قايتا تەكشۈرۈپ، تۈزىتىپ، تولۇقلاپ تۈگەتكەندىن كېيىن، ئابباسىلار خەلىپىسىنىڭ يىگىرمە يەتتىنچىسى ئۇبۇلقاسىم ئابدۇللا بىننى مۇھەممەدىل مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا ئارمىغان (تەقدىم) قىلغان.

① سالچۇقلار — 11-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا شەرقتە قۇدرەتلىك پادىشالىق قۇرغان بىر تۈركى قەۋم. سالچۇقلارنىڭ ئىران، ئىراق، كىرمان، شام (سۈرىيە)، ئاناتولىدا قۇرغان دۆلىتى 300 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن.

مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ سەمەرىلىك ئىلمىي پائالىيىتىنىڭ ئالتۇنىدەك 18 يىلىنى ئۆتكۈزگەن باغدات شەھىرى ئابباسىي خەلىپىلىگى دەۋرىدە سالچۇق تۈرك سۇلتانلىغىنىڭمۇ پايتەختى ئىدى. بۇ شەھەر ئۆز نۆۋىتىدە ئەرەبلەر بىلەن تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي جەھەتتە ئۆزئارا ئۇچرىشىشى، تەسىر كۆرسىتىشىدە مۇھىم رول ئويناغان ئىدى. جۈملىدىن "ئەرەب خەلىپىلىگىنىڭ دىۋان ۋەزىرلىرى ۋە ئەسكەردىلىرى ئوغۇز تۈركمەنلىرىدىن"① بولغانلىغى ۋە سالچۇقلار سۇلتانى مەلىك شاھنىڭ رەپىقىسى تەركان خاتۇنىنىڭ قاراخانىلار خانى تابغاچ قارا بۇغراخانىنىڭ قىزى ئىكەنلىگى سەۋەبىدىن، ئەينى ۋاقىتتا باغداتقا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ كۆپلەپ توپلىنىشى ھەرگىز تاسادىپىي ئىش ئەمەس ئىدى. ئۇلۇغ ئىلمىي ئەمگەكنى ۋۇجۇتقا چىقىرىشنى قەلبىگە پۈككەن بۇ مۆھتەرەم ئالىم ئۆزىنىڭ ئىلمىي تەكشۈرۈش پائالىيىتىدىن كېيىن باغداتنىڭ يۇقۇرقىدەك ئەۋزەل شارائىتىنى ئويلاپ بۇ يەرگە كەلگەن ۋە ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركى تىللار دىۋانى»نى يېزىپ چىقىقان.

مەھمۇت قەشقەرى ئۆز كىتابىدا، «كىتابۇ جەۋاھىرىن نەھۋى فى لوغاتىت تۈرك» («تۈركى تىللار سىنتاكسىسىنىڭ جەۋھەرلىرى») ناملىق بىر كىتاپ يازغانلىغىنىمۇ ئەسلىتىپ ئۆتكەن، ئەپسۇسكى، بۇ كىتاپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرى 1080-يىللىرى ئىچىدە باغداتتىن

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1981-يىل نەشرى، 1-توم، كىرىش سۆز، 8-بەت.

قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، يەنە كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا ماكانى ئوپالغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. بۇ جايدا كېيىنچە كىشىلەر تەرىپىدىن "مەدرىسەئى مەھمۇدىيە" دەپ ئاتالغان بىر مەدرىس بىنا قىلىپ، ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلغان ۋە ھەرقايسى تەرەپلەردىن ئالاھىدە مەلۇماتلىق نوزغۇن شاگىرتلارنى، ئىزباسارلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى "ئىلىمگە ھۆددىگاھى ئىلىم ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ پىرى" دەپ ئاتىغان.

ئۇلۇغ ئالىم مىلادى 1105-يىلى 97 يېشىدا ۋاپات بولۇپ ئوپالغا دەپنە قىلىنغان.

2) مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»نى يېزىشتىكى مەقسىدى

يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، ئەرەب خەلىپىلىگىنىڭ سىياسىي سەھنىسىدە مۇھىم رول ئوينىغۇچى ۋەزىرلەر، ئەمىر، سەركەردىلەر ئوغۇز تۈركمەنلىرىدىن بولۇپ، ئۇلار ھاكىمىيەت ساھەسىدە يۇقۇرى ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، "سالجۇقلار خاندانلىغىنىڭ ئەمىلىي ھوقۇقىغا پەردە ئارقىسىدا تۈرۈپ قوماندانلىق قىلغۇچى"① خانىش تەركان خاتۇنىنىڭ قاراخانىلار مەلىكىسى ئىكەنلىگى سەۋەبىدىن، قەشقەر، بالاساغۇن قاتارلىق جايلاردىكى كۆپلىگەن ئۇيغۇر، قارلۇق زىيالىلىرى باغداتقا بېرىپ مۇھىم جامائەت خىزمەتلىرىگە ئىشتىراك قىلىشقان ئىدى. مانا مۇشۇنداق سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، باغدات ناھايىتى تېزلا تۈركلەرنىڭ نوپۇزى ئاستىغا

① «تۈركى تىللار دىۋانى» 1-توم، كىرىش سۆز، 8-بەت.

ئۆتتى. قەدىمىي تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ، ئەرەپ مەدەنىيىتى بىلەن "تەڭ بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك چېپىپ" ئۆزىنىڭ ھاياتى كۈچىنى نامايىش قىلدى. جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تارىخىي مۇقەددەم، ئەڭ قەدىمىي خەلق-ئۇيغۇرلار قاراخانىلار خانلىغى مەزگىلىدە ئۆز مەدەنىيىتىنى يەنمۇ نامايان قىلىپ، ئەرەب خەلىپىلىگىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى، ئەرەب دۇنياسىغا تونۇلۇۋاتقان مەدەنىيەتتە ئۇلارنىڭ ھەسسىسى زور بولدى. دېمەك، يۇقۇرقىدەك تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىت ئەرەب ھۆكۈمرانلىرىنىڭ، سىياسەت ۋە مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشكە بولغان ئېھتىياجىنى تەبىئىي ھالدا كەلتۈرۈپ چىقاردى. دەۋر تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئاشۇ ئېھتىياجنى تەمىن ئېتىشنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان مەھمۇت قەشقەرى پۈتۈن ئۆمرىنى سەرپ قىلىپ، بۇ ئۇلۇمەس ئەسەرنى يېزىپ چىقتى.

ئۇلۇغ ئالىم كىتابىنىڭ يېزىلىشى ھەققىدە: "... تۈرك تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىغىنى ئېنىق كۆرسىتىش ئۈچۈن..."①، "ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس-تۈگىمەس بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ،... بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركى تىللار دىۋانى) دەپ ئات قويدۇم"② دەيدۇ. مەلۇمكى، مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئەسەرنى ئەرەبلەرگە، ئومۇمەن تۈرك تىلىنى

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، 1-توم 5-6-بەتلەر.

② «تۈركى تىللار دىۋانى»، 1-توم، 3-بەت.

بىلمەيدىغانلارغا ئۇنى ئۇگىتىش مەقسىدى بىلەن يازغان. جاپالىق ئىلمىي ئەمگەك سەرپ قىلىپ، تۇركى تىللاردىكى سۆزلەرگە ئەرەبچە ئىزاھ بەرگەن ۋە دۇنيادا تۇنجى بولۇپ تۇركى تىللارنىڭ گرامماتىكىسى توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن.

ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ئۆز كىتابىنى قانداق يازغانلىغىنى، يېزىشتا قانداق ئۇسۇل قوللانغانلىغىنى ۋە نىمىلەرگە دىققەت قىلغانلىغىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ:

"... مەن تۇركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇرۇقلۇق ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن-ئاياق كېزىپ چىقتىم، تۇرك، تۇركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم... پۈختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم." بۇ كىتابنى "ھېكمەتلىك سۆزلەر، قاپىيىلىك نەسرلەر، ماقال-تەمسىللەر، بەيت-قوشاقلار، رەجەزلەر ۋە نەسرى پارچىلار بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئىلىپبە تەرتىۋىدە تۈزۈپ چىقتىم"①.

"... جۇملىدىن تۇرك خەلقلىرىنىڭ كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىر-قوشاقلىرىدىن، قايغۇلۇق ۋە خۇشاللىق كۈنلىرىدە ئېيتقان چوڭقۇر مەنىلىك ماقال-تەمسىللىرىدىن مىسالار كەلتۈردۇم.... شۇنداق قىلىپ بۇ كىتاپ يېگانىلارنى بېرىشتە قىيامىغا، قىممەت ۋە گۈزەللىكتە پايانىغا يەتتى"②.

① «تۇركى تىللار دىۋانى»، 1-توم، 3-، 4-بەتلەر.
② «تۇركى تىللار دىۋانى»، 1-توم، 8-بەت.

يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلاردىن ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەھمۇت قەشقەرى «تۇركى تىللار دىۋانى»نى يېزىشتا، بىر تەرەپتىن، تۇرك تىلىنىڭ ئەرەب تىلىدىن قېلىشمايدىغانلىغىنى كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تۇرك مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشۇشنى ئارزۇ قىلغان ئەرەبلەرنىڭ بۇ تىلنى ئۆگىنىشكە بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان.

مەسىلىنىڭ مۇنداق ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىدا تۆۋەندىكىدەك ئىككى سەۋەپ بار:

بىرى، ئۇممەۋى (ئۇمەييە) ۋە ئابباسى خەلىپىلىرى ئىشغال قىلغان كەڭ زېمىندا بويسۇندۇرۇلغان يەرلىك ئاھالە ئالىي ھاكىمىيەت تىلى بولغان ئەرەب تىلىنى قوللىناتتى. ئىسلام-پەن، ئەدەبىيات، تارىخ، تىلشۇناسلىق، قانۇن-سىياسەتكە دائىر ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى ئەرەب تىلىدا يېزىلاتتى. شۇڭا بۇ رايونلاردىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ياشىغان بولغاچقا، ئەرەب تىلىنى مۇكەممەل ئەدەبىي تىل ھېسابلىشاتتى. مانا شۇنداق ئىجتىمائىي سەۋەبلەردىن، ئوتتۇرا ئەسىر دۇنياسىدا غەرپتە لاتىن تىلى، شەرقتە ئەرەب تىلى ئاساسلىق تىل دەپ قارالدى. ياۋروپادىكى كۆپلىگەن ئېنگلىز ۋە نېمىس ئالىملىرى ئۆز ئەسەرلىرىنى لاتىن تىلىدا يازغان بولسا، شەرقتىكى نۇرغۇن مۇسۇلمان ئالىملىرى (مەسىلەن، ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابىغا ئوخشاشلار) ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەبچە يازدى (بۇ ئەينى دەۋردىكى رېئال ئەھۋال ئىدى). ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى «تۇركى تىللار دىۋانى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى يېزىش ئارقىلىق تۇرك تىلىنىڭ دۇنيادا شۆھرەتلىك تىل دەپ تونۇلۇۋاتقان "ئەرەب

تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش" تەك چېپىپ كېتىۋاتقانلىغىنى قايىل قىلارلىق تىل پاكىتلىرى بىلەن ئوچۇق كۆرسىتىپ ئۆتتى.

يەنە بىرى، سالچۇق تۈرك سۇلتانلىغى بىلەن قاراخانىلار خانلىغى ئەرەبلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي هاياتىدا مۇهىم رول ئويناۋاتقانلىغى تۇپەيلىدىن، ئەرەب خەلىپىلىگى تەۋەسىدە تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش زۆرۈر ۋە هاجەت بولۇپ قالدى. بۇ سەۋەپلەرگە كۆرە مەهمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»نى يېزىپ، ئەرەبلەرنىڭ تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش ئېهتىياجىنى قاندۇردى.

«تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ تىلى توغرىسىدا شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، مەشهۇر ئالىم ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركى تىللار ئىچىدىن خاقانىيە تىلىنى قېلىپلاشقان ئەدەبىي تىل دەپ تونۇپ ۋە ئۇنى ئاساس قىلىپ ئۆز ئەسىرىنى يېزىپ چىققتى. خاقانىيە تىلىنىڭ فونېتىكا، مورفولوگىيە، لېكسىكىلىرىنى چۈشەندۈردى. ئەينى دەۋردە ئەتراپلىنىپ ئىشلىتىلگەن بۇ ئەدەبىي تىل توغرۇلۇق تىللارنىڭ ئىچىدە "ئەڭ پاساهەتلىك تىل خاقانىيىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى بولۇپ هىساپلىنىدۇ"①، "يارلىق ۋە خەت ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىلىپ كەلگەن"② دەپ يازدى. دېمەك، «تۈركى تىللار دىۋانى» 11 ـ ئەسىردىكى تۈركى تىلىنىڭ، بولۇپمۇ ئەينى زامانداكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قىممەتلىك بىر خەزىنىسىدۇر.

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 41 ـ بەت.

② «تۈركى تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 11 ـ بەت.

3) «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ مەزمۇنى ۋە ئەهمىيىتى

«تۈركى تىللار دىۋانى» "قاراخانىلار دەۋرىدىكى پۈتۈن تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي هاياتىنى، جۈملىدىن ئىلىم ـ پەن، سەنئەت ساهەلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، هاكىمىيەت، سىياسەت يۈرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپەۋى ـ ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى باي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق تونۇشتۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇستۇر"③.

بۇ مەنىدىن ئالغاندا، ئۇنىڭ ئەهمىيىتى يالغۇز ئەرەپلەرنىڭ تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشتىكى مۇكەممەل سىلىشتۇرما لۇغەتلىك رولىنى بىجىرگەنلىگىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەهمىيىتى 11 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ مەرپەتلىك تۇرمۇشىنى، ئىشلەپچىقىرىش بىلىملىرىنى پاكىتلىق ئىسپاتلاپ بەرگۈچى ئىشەنچلىك مول تارىخىي هۆججەتلەرنى ئەتراپلىق توپلىغانلىغىدا، شۇنداقلا 11 ـ ئەسىردىكى تۈركى تىللارنىڭ لۇغەت فوندى ۋە لېكسىكا تەركىۋىنى ئىلمىي يوسۇندا چۈشەندۈرگەنلىگىدە كۆرۈلىدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى» ئەسلىدە تۈركى ـ ئەرەبى سۆزلۈكلەرنىڭ سىلىشتۇرما لۇغىتى بولۇپ، ئۇلۇغ ئۇچۇن ئۇنىڭغا 300 گە يېقىن ماقال ـ تەمسىل، 242 كۇپلېت شېئىرىي پارچە (بېيىت، رۇبائىلار) 8000 غا يېقىن سۆز ـ ئىبارە كىرگۈزۈلگەن. ئالىم مەهمۇت قەشقەرى سۆزلەملەرنى مۇئەييەن تەرتىپ بويىچە تىزىپ، تۈرك

③ «تۈركى تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، كىرىش سۆز، 18 ـ بەت.

تىلنى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىپ كۆرسەتكەن، تۈرك تىلىنىڭ تۈزۈلۈشى، گراماتىكىسىنى ئايرىم-ئايرىم ھالدا چۈشەندۈرگەن. شۇ دەۋردە كەڭ قوللىنىلىپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى تولۇق ئىزاھلىغان، جۈملىدىن تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تۈرمۇش ئالاھىدىلىگى، ئەنئەنىلىرى، تارىخى، ئەدەبىياتى، جۇغراپىيىسى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. قىسقىسى، خىلمۇ-خىل شەكىللەردىكى ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىنى ۋە بەدىئىي كۈچىنى ئاشۇرغان، تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تىل بايلىغىنى تونۇشتۇرۇش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ ئېتنوگرافىك ئۇرنى ۋە كېلىپ چىقىشىغا ئائىت ماتېرىياللارنى بەرگەن، ھەتتا ئۆز ئەسىرىدە تۈرك قەبىلىلىرى جايلاشقان ئورۇنلارنىڭ جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىنىمۇ سىزىپ چىققان. بۇ ماتېرىياللار بىزگە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول سانائەت، پەن-مەدەنىيەت، تەرەققىياتىغا ئائىت نۇرغۇن پاكىتلارنى، كۆركەم، جانلىق، خىلمۇ-خىل مەدەنىي تۈرمۇش كارتىنىسىنى ئوبرازلىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ ئەسەرنى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى، تۈركى تىلىلارنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇنجى لۇغىتى، گراماتىكا كىتابى، مەشھۇر تارىخ ھەم تىلشۇناسلىق ئەسىرى، جۈملىدىن قەدىمىي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كۆركەم، باي ئانتالوگىيىسى دەپ ئاتاساق قىلچە مۇبالىغە قىلغان بولمايمىز.

4) «تۈركى تىلىلار دىۋانى»نىڭ تىل-ئەدەبىيات ئۇچۇن ئەھمىيىتى

«تۈركى تىلىلار دىۋانى» ئەدەبىي قىممىتى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا 11-ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈركى قەۋملەرنىڭ ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر فولكلورى ۋە ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى، تەرەققىياتى، مەزمۇن ۋە شەكىللىرى ھەققىدە بىرقەدەر تولۇق ئىشەنچلىك مەلۇمات بېرىدىغان بىر مەنبە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى بۇ ئەسەرگە، ئالىم كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، "تۈرك، خەلقلىرىنىڭ كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىر ۋە قوشاقلىرىدىن، قايغۇلۇق ۋە خۇشاللىق كۈنلىرىدە ئېيتقان چوڭقۇر مەنىلىك ماقال-تەمسىللىرىدىن" مىسالىلار ئېلىنغان. سۆزلەرنىڭ ئىستىمال مەنىسىنى جانلىق ئىپادىلەش مەقسىدىدە مىسال قىلىنغان بۇ ئەدەبىي پارچىلار قەدىمقى ئۇيغۇر فولكلورى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، ئۆگىنىشتە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇلار يالغۇز 11-ئەسىرنىڭ ئالدى-كەينىدىكى فولكلور ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى يېڭى تاش قورالىلار دەۋرىدىن تارتىپ تاكى مۇئەللىپ مەھمۇت قەشقەرى ياشىغان دەۋرگىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي باسقۇچتىكى فولكلور ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىسىدۇر.

بىز بەزى ئەدەبىي پارچىلارنى كۆرگەن ۋاقتىمىزدا، ئۇۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش كۆچۈرۈپ كەلگەن ئەڭ قەدىمىي ئەجداتلىرىمىزنىڭ باشلانغۇچ ئىشلەپچىقىرىش شەكىللىرى ھەققىدە بەزى تەسەۋۋۇراغا ئىگە بولساق، يەنە بەزىلىرىدىن قەدىمىي ئەجداتلىرىمىزنىڭ شەھەر

ۋە قىسقىلاردا ئولتۇراقلىشىپ، دېخانچىلىق ھاياتىنى باشلىغاندىن كېيىنكى شەكىللەنگەن نىسبەتەن ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش شەكىللىرى ھەققىدە بەزى چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولالايمىز، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىنى، تارىخىي باسقۇچلىرىنى، يەرلىك سانائەت ۋە قول ھۈنەرۋەنلىكنى قانداق گۈللەندۈرگەنلىگىنى، شەھەرلەر مەركەزلىگىدىكى فېئودالىلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر تۈرىنى قانداق شەكىللەندۈرگەنلىگىنى، جۈملىدىن ئۇنىڭغا خاس شەھەر مەدەنىيىتىنى قانداق بارلىققا كەلتۈرگەنلىگىنى ...بىلىۋالالايمىز. قىسقىسى، «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال قىلىنغان ئەدەبىي پارچىلار ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر تىلشۇناسلا ئەمەس، بەلكى داڭدار شائىرى، يازغۇچىسى ۋە ئەدەبىيات تەتقىقاتچىسى ئىكەنلىگىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

دىققەتكە سازاۋەر بولغىنى شۇكى، «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال قىلىنغان يازما ئەدەبىيات ۋە فولكلور نەمۇنىلىرىنىڭ زور كۆپچىلىگى "خاقانىيىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى خەلقلەر" ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن، ئۇنىڭ ئىچىدىكى كۆپلىگەن قوشاقلار بىلەن لىرىك شېئىرلار مەلۇم تارىخىي شارائىت ئاستىدا يارالغان بولۇپ، ئۇ بىر تەرەپتىن قەدىمىي خاقانىيە خەلقلىرىنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنى، ئۇلارنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرىگە بولغان ۋە شۇ دەۋردىكى جەمئىيەت تۈزۈمىگە بولغان كۆز قاراشلىرىنى ھەم ئارزۇ-ئىنتىلىشلىرىنى ئېنىقلاپ ئۆگىنىشىمىزگە ياردەم بەرسە، ئىككىنچى تەرەپتىن مىللىي تىل ۋە ئەدەبىيات تارىخىنى ئۆگىنىشىمىزگە مۇناسىپ مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ.

يەنە بىر نۇقتىدىن ئالغاندا، «تۈركى تىللار دىۋانى»دا گەرچە

شۇ دەۋردىكى چۆچۈ دىگەن بىرلا شائىرنىڭ نامى ئاتالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا كەلتۈرۈلگەن شېئىرىي پارچىلار شۇ دەۋردە يازمانىدىن بىياتنىڭ گۈللەپ ياشنىغانلىغىدىن، قەلىمى ئۆتكۈر، پىكرى چوڭقۇر دانىشمەن شائىر، يازغۇچىلارنىڭ ئوتكەنلىگىدىن دالالەت بېرىدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دىكى ئەدەبىي پارچىلارنىڭ مەزمۇنى توغرۇلۇق شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، ئۇنىڭدا ئەمگەككە بولغان قىزغىن مۇھەببەت كۈيلەنگەن، باتۇرلۇق، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىققا مەدھىيە ئوقۇلغان. ئۆزئارا ھەمكارلىق، ئىتتىپاق، ئىناق، مېھماندوست بولۇپ ياشاش، ئەخلاقلىق بولۇش تەشەببۇس قىلىنغان، پاك مۇھەببەت، سەمىمىي دوستلۇق ئىلگىرى سۈرۈلگەن. جۈملىدىن ئىلىم-مەرىپەتلىك بولۇپ ياشاشنىڭ زۆرۈرلۇگى تەكىتلەنگەن. قەبىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۈيغۇرلار دۇنياداتۇنجى بولۇپ قوللانغان تەقۋىمنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە، قەبىلىلەر ئارا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلار ھەققىدە تارىخىي، جۇغراپىيەۋى مەلۇماتلار بېرىلگەن.

مەھمۇت قەشقەرى توپلىغان بۇ ئەدەبىي پارچىلارنى خەلق قوشاقلىرى، ماقال-تەمسىللىرى، يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى دىگەن ئۇچ چوڭ تۈرگە يىغىنچاقلاپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.

5) «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن قوشاقلار①

«تۈركى تىللار دىۋانى» دا مىسال كەلتۈرۈلگەن خەلق ئېغىز

① تۆۋەندە مىسال كەلتۈرۈلگەن قوشاق، ماقال-تەمسىل، ئەدەبىي نەمۇنە، شېئىرىي پارچە قاتارلىقلار «تۈركى تىللار دىۋانى»دىن ئېلىندى.

ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىنىڭ زور كۆپچىلىگىنى ھەر خىل تېمىدىكى قوشاقلار تەشكىل قىلىدۇ. بۇ قوشاقلار كىتاپتا ناھايىتى تارقاق ھالەتتە بېرىلگەن بولسىمۇ، ئۇلارنى مەزمۇن جەھەتتىن ئەمگەك (ئوۋ) قوشاقلىرى، جەڭ ھەققىدىكى قوشاقلار، پەسىل (باھار، ياز) قوشاقلىرى، مەرسىيىنامىلەر، بايرام ۋە مۇراسىم قوشاقلىرى، مۇھەببەت قوشاقلىرى دېگەن ئالتە تۈرگە مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن.

ئەمگەك (ئوۋ) قوشاقلىرى

فولكلورنىڭ مۇھىم بىر شەكلى بولغان قوشاقلار ئىچىدە قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى شەكىل — ئەمگەك قوشاقلىرىدۇر. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئەمگەك ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا تەبىئەتنىڭ قوراللىرىغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۆز مېھنىتىگە تايىنىپ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى كىشىلىك جەمىيەتنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا جەمىيەت تارىخىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناپ، قىسقىسى، ئېنگېلس كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمگىگى ئارقىلىق دۇنيانى يارىتىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئەڭ شۇ ئەمگەك پائالىيىتى داۋامىدا، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىنى، ئەمەلىي پائالىيىتىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەمگەك قوشاقلىرى بارلىققا كەلدى. بۇ مەنبەدىن ئالغاندا، ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ قەدىمىي شەكلى بولغان خەلق قوشاقلىرىمۇ كىشىلەرنىڭ جەمىيەتنى ۋە تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش جەريانىدىكى ئۇلۇغ ئەمگىگى داۋامىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە قەدىمىي ئىنسانلارنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدىكى رېئال ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۇلارنىڭ ئەمگەك

قىزغىنلىغىغا ئىلھام بېرىش رولىنى ئويناپدى.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن ئەمگەك (ئوۋ) قوشاقلىرى قەدىمىي ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش شەكىللىرى ئارقىلىق ئىتتىپاقلىشىپ، ئۆملۈكتە كۈرەش قىلىپ تەبىئەتنى يەڭگەنلىگىنى، جۈملىدىن ئۆزلىرىنىڭ شۇ دەۋردىكى رېئال تۇرمۇشى ئۈچۈن ماددىي ئاساس ياراتقانلىغىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، مەسىلەن:

يىگىتلەرنىڭ ئىشلەتۈ،
يىغاچ يەمىش ئىرغاتۇ،
قۇلان، كىيىك ئاۋلاتۇ،
بەزرەم قىلىپ ئاۋنالىم
(يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ،
مۇنىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ،
قولان ـ كىيىك ئوۋلىتىپ،
بايرام قىلىپ ئاۋۇنايلى.)

دېگەن قوشاقتا ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە شۇ شەكىل ئارقىلىق يېتىدىغان مەقسەت ئۆزىگە خاس بەدىئىي يول بىلەن ئىسپادە قىلىنغان، قەدىمىي ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق ھاياتى كارتىنىسى روشەن سىزىپ بېرىلگەن، شۇنداقلا ئاشۇ ئىپتىدائىي تىرىكچىلىك پائالىيىتى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرىدىغان نەتىجە (بايرام قىلىپ شادلىنىش) بايان قىلىنغان. بۇ قوشاقتا ئىپادىلەنگەن مەزمۇنغا قاراپ ئۇنى، يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ ئەمگەك (ئوۋ) قوشىغى دەپ باھالاش خاتا بولمىسا كېرەك.

تۆۋەندە مىسال كەلتۈرۈلگەن قوشاقلار بولسا يۇقۇرقى قوشاق مەيدانغا كەلگەن ۋاقىتتىن خېلى كېيىن يەنى ئىنسانلار چارۋىچىلىق

بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆي هايۋانلىرىنى بېقىشقا ئادەتلەنگەن مەزگىلدە بارلىققا كەلگەن. (چۈنكى، قەدىمىي ئىنسانلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان مەزگىللىرىدىمۇ يەنىلا ئوۋچىلىق پائالىيىتىدىن ئەسلا ئايرىلمىغان ئىدى.)

ئوزۇ بارىب ئۆكۈش ئەۋدىم،
تەلىم يۇرۇپ كۈچى كەۋدىم.
ئاتىم بىرلە تەگۈ ئەۋدىم،
مەنى كۆرۈپ، يىنى ئاغدى
(كەينىدىن بېرىپ كۆپ ئالدىرىدىم،
جىق ئاۋارە بولۇپ، كۈچىنى ئازايتتىم
دەھالسىراتتىم»،
ئېتىم بىلەن يېتىشۈپلىشقا ئازلا قالدىم،
مېنى كۆرۈپ تۈكلىرى هۇرپەيدى.)

بىز بۇ قوشاقتىن قەدىمقى ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ياۋايى هايۋانلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشىنى، جەڭ ئالدىدىكى پۈختا تەييارلىغىنى ۋە پەم-پاراسىتىنى ئېنىق كۆرگەندەك بولىمىز.

ئومۇمەن، «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن ئەمگەك قوشاقلىرى قەدىمىي ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە دېخانچىلىق پائالىيەتلىرىگە بېغىشلانغان. ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇمكى، بۇ قوشاقلاردا شۇ دەۋردىكى ئەمگەك شەكىللىرى، ئەمگەكچە بولغان مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن. شۇنداقلا ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى جەريانىدىكى خۇشاللىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، دېمەك، پاكىتلارغا ئاساسەن يۇقۇرقى قوشاقلارنى ئەڭ قەدىمىي دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن قوشاقلار دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

بۇ قوشاقلار ئەدىبىي جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى شۇ دەۋرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتىمۇ ئالاهىدە دىققەتكە سازاۋەر.

جەڭ قوشاقلىرى

جەڭ قوشاقلىرى ئەينى دەۋردىكى خەلقلەرنىڭ باتۇر، يېگىلمەس روهىنى، شجائەت ۋە پەم-پاراسەت بىلەن دۇشمەن ئۈستىدىن چوقۇم غەلىبە قىلىش جاسارىتىنى ئىپادىلەيدۇ. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن جەڭ قوشاقلىرىنىڭ زور كۆپچىلىگى شۇ دەۋردە بولۇپ ئۆتكەن جەڭلەر (يەنى تاڭغۇتلار بىلەن بولغان جەڭ، قەبىلىلەر ئارا يۈز بەرگەن توقۇنۇشلار، دىنىي مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن مۇسۇلمان بولغان "تۈرك"لەرنىڭ ئۇيغۇر "تات"لارغا قارشى يۈرۈشلىرى ...) بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك داستانلاردىن ئېلىنغان ئايرىم ئۈزۈندىلەردۇر.

قوشاق هالىتىدە ئايرىم ئۈزۈندىلىرىلا ساقلىنىپ قالغان بۇ داستانلارنىڭ بەزىلىرىدە يات قەبىلىلەر هۇجۇمىغا دۇچ كەلگەن قەهرىمانلارنىڭ قايتىماس پىداكارانە روهى بىلەن ئۆز ۋەتىنىنى تاجاۋۇزچىلاردىن باتۇرلارچە قوغدىغانلىقى، دۇشمەننى ئۈزۈل-كېسىل تارمار قىلغانلىقى ئىپادىلەنگەن، مەسىلەن:

ئۆپكەم كەلىپ ئوغرادىم،
ئارسلانلايۇ كۆكرەدىم.
ئالپلار باشىن توغرادىم،
ئەمدى مەنى كىم تۇتار①.

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، 1-توم، 169-بەت.

(قەھرىم كېلىپ ئېتىلدىم،
ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم،
باتۇرلار بېشىن توغرىدىم،
"ئەمدى مېنى كىم توتار.)
كەلدى بەرۇ ئارتۇرۇ،
بەردى ئەلىن ئارتۇرۇ.
مۇنداق قالىب ئولتورۇ.
بۆگرى بولۇپ ئۇن پۈتەر.
(ھەددىدىن ئېشىپ ھۆركىرەپ بىرى
«بىز تەرەپكە» كەلدى،
ئېلىنى ئۇستىلەپ بەردى،
بۇ پەردە ئۇنى پۈتۈپ،
مۇكچىيىپ ئولتۇرۇپتۇ.)

دىگەن قوشاقلاردا ئۆز دەۋرىگە خاس مەرتلىكنىڭ ۋە قەھرىمانلىق-نىڭ ئىپادىسى بار. بىز بۇ قوشاقلارنى ئوقۇغاندا، ھەددىدىن ئېشىپ، ھۆركىرەپ، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن بېسىپ كەلگەن ياۋۇز تاجاۋۇز-چىلارغا قارشى ئاجايىپ مەردانىلىق بىلەن ئۇرۇشقا ئاتلىنىپ، ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلغان باتۇرلارنىڭ ھەيۋەتلىك ئوبرازىنى كۆرگەندەك بولىمىز.

يىغىپ ئېيتقاندا، جەڭ قوشاقلىرى شۇ دەۋرگە ئائىت ھەربىي ماھارەت، يوشۇرۇنۇش، ھۇجۇم قىلىش، چېكىنىش، مۇداپىئەلە-نىشكە ئوخشىغان ئۇرۇش تېخنىكىلىرىنى يۈكسەك ئىخچاملاشتۇرۇپ ئىپادىلىگەن، ئۇنىڭدا ئەينى دەۋرگە خاس شىددەتلىك جەڭ كۆرۈ-نۇشلىرى ئوبرازلىق سىزىپ بېرىلگەن. جەڭ قوشاقلىرى باتۇرلۇققا

ۋە قەھرىمانلىق جاسارەتكە ئوقۇلغان مەدھىيە بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەچنىمىدىن قورقمايدىغان، دۈشمەن ئۈستىدىن تولۇق غەلبە قىلىدىغان قەيسەرانە روھ، غەلبىگە بولغان ئىشەنچ ۋە ئۇمتۇلماسلىق كۈيلىنىدۇ.

جەڭ قوشاقلىرى بەدىئىي قىممىتىدىن باشقا، ئەينى ۋاقىتتا بولۇپ ئۆتكەن زور تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ، دىنىي مۇجادىلە، قەبىلىلەر ئارا بولغان ئۇرۇشلارنىڭ ئوبرازلىق، ئىخچام، جانلىق ئىپادىلىنىشى بولۇپ، تارىخ تەتقىقاتى جەھەتتىن ئالغاندىمۇ يۈكسەك ئەھمىيەتكە ئىگە.

پەسىل (باھار، ياز) قوشاقلىرى

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن لىرىك قوشاق-لارنىڭ كۆپچىلىگى ئومۇمىي تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلەشكە قارىتىلغان، ئۇلاردا باھار، ياز، كۈز پەسىللىرىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ئاجايىپ چىرايلىق كۆرۈنۈشتە ئېچىپ بېرىلگەن، بولۇپمۇ تۆت پەسىل ئىپادىلەنگەن بۇ لىرىك قوشاقلار ئىچىدە باھار ۋە ياز پەسلى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن قوشاقلار كۆچلۈك ھاياجان قوزغىتىدى-غان پىزاڭ لىرىكىسىنىڭ ئۆزىدۇر. چۈنكى، باھار، ياز پەسىللىرىنىڭ يېتىپ كېلىشى چارۋىچىلىق ۋە دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەلقلەر ئۈچۈن ناھايىتى زور خۇشاللىق ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا پەسىل قوشاقلىرىنىڭ زور كۆپچىلىگى باھارغا، يازغا ۋە باھار يامغۇرىغا، ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسىگە، تەبىئىي مەنزىرىلەر تەسۋىرىگە بېغىشلانغان. بۇ قوشاقلاردا باھار پەسلىنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن قار-مۇزلار ئېرىپ، ياپىلاقلارنىڭ جانلانغانلىقى، گۈل-گىياھلار بىخ

سۇرۇپ، "قۇش ـ قۇرۇتلار تىرىلىپ"، ئېتىز ـ دالىلارنىڭ يېشىل كىمخاپ يېپىنغانىدەك سەلتەنەتلىك تۇسكە كىرگەنلىگى، چارۋا مالىلارنىڭ يايىرىشىپ يۈرگەنلىگى... كۆركەم، رەڭدار سىزىپ بېرىلگەن. يايلاقتا ئاۋاتلىق، يېزا ـ قىشلاقلارغا بايلىق ئېلىپ كەلگۈچى ياز پەسلىگە بولغان سۆيۈنۈش كۈچلۈك لىرىك تۇيغۇ بىلەن ئىپادىلەنگەن:

قار ـ بۇز قامۇغ ئەرۇشدى،
تاغلار سۇۋى ئاقىشدى،
كۆكشىن بۇلۇت ئۆرۈشدى،
قايغۇق بولۇپ ئەگرىشۇر.
(قار، مۇز تامام ئېرىشتى،
تاغلار سۇيى ئېقىشتى،
كۆكۈش بۇلۇت «لار» ئۆرلەشتى،
قېيىق بولۇپ ئايلىنار.)
قاقلار قامۇغ كۆلەردى،
تاغلار باشى ئىلەردى،
ئاۋۇن تىنى يىلەردى،
تۇتۇ چەچەك چەركەشۇر.
(قاقاسلىقلار پۇتۇنلەي كۆلگە ئايلانىدى،
تاغلارنىڭ بېشى «كۆزگە» ئىلىندى،
دۇنيانىڭ تىنىغى ئىلىدى.
تۇرلۇك ـ چېچەكلەر تىزىلدى.)

دىگەن قوشاقلاردا باھارغا خاس تەبىئىي ئالاھىدىلىكلەر ناھايىتى ئىخچام ۋە رەڭدار جۇملىلەر بىلەن ئېنىق ئىپادە قىلىنغان بولسا،

تۆۋەندىكى:

ياي باروپان ئەرگۈزى،
ئاقتى ئاقسۇ مۇندۇزى،
تۇغدى يارۇق يۇلدۇزى،
تىڭلا سۆزۈم كۇلگۈسۇز،
(باھار كېتىش بىلەن ئەگۈز «سۇلار»،
كەلكۈن ئېقىن بولۇپ ئاقتى.
يورۇق يۇلتۇز تۇغدى،
سۆزۈمنى كۇلمەستىن ئاڭلا.)
تۇرلۇك چەچەك يازىلدى،
بارچىن يازنى كەرىلدى.
ئۇچماق يەرى كۆرۈلدى،
تومۇلۇغ يەنە كەلگۈسز.
(تۇرلۇك چېچەك يېزىلدى،
«گويا» كىمخاپ سېلىنچا سېلىندى،
جەننەت يېرى كۆرۈلدى،
قىش ئەمدى كەلمەسكەكەتتى.)

دىگەن پارچىلاردا ياز پەسلىنىڭ ئالاھىدىلىگى ئوبرازلىق سىزىپ بېرىلگەن.

باھار، ياز قوشاقلىرىنىڭ ئىچىدە كىشىنى ئالاھىدە ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغىنى شۇكى، بۇيۇك ئالىم ئۆز ئەسىرىنىڭ 512 ـ بېتىدە "قىزىل" سۆزىنى ئىزاھلاپ، "'قىزىل' قەشقەرنى كېسىپ ئۆتىدىغان بىر دەريانىڭ نامى" دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن، 513 ـ بېتىدە "قىزىل" سۆزىنىڭ مەنىسىنى قوشاقتا مۇناسىق بايان قىلىدۇ:

قىزىل سارىغ ئارقاشىپ،
يېپكىن ياشىل يۇز كەشىپ،
بىر-بىر كەرۋ يۆرگەشىپ،
يالكۇق ئانى تاكلاشۇر.
(قىزىل، سېرىق «چېچەكلەر» بىر-بىرىگە يۆلىنىپ،
پېشىل رەيھانلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ،
بىر-بىرىگە يۆگىشىپ «تۇرماقتا»،
ئىنسان ئۇنىڭغا تاكۇ قالدۇ.)

بىز بۇ مىسرالارنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا ئىختىيارسىز قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى كېسىپ ئۆتىدىغان قىزىل دەريا-سى ۋادىلىرىنىڭ مەھمۇت قەشقەرى زامانىسىدىكى قىزىل، سېرىق چېچەكلەر بىلەن قاپلىنىپ تۇرغان رېئال مەنزىرىسىنى، گۈل-گۈلىستانلىق كۆركەم قىياپىتىنى بىر قېتىم كۆرگەنىدەك بولىمىز، جۇملىدىن تۇغۇلغان ئانا ۋەتىنىنىڭ مۇقەددەس تاغ-دەريالىرىغا چوڭقۇر مۇھەببەت قويغان بۈيۈك ئالىمنىڭ قەلەم تەسۋىرى ئاس-تىدىكى قىزىل دەريا-سىنىڭ سەلتەنەتلىك كۆرۈنۈشىدىن قاتتىق ھاياجانلىنىمىز.

باھار، ياز پەسىللىرىگە بېغىشلانغان شېئىرىي پارچىلاردا بولۇپمۇ قىش ھەققىدىكى يازمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئالاھىدە گەۋدىلەن-دۈرۈلگەن، چۈنكى ئۇ زامانىلاردا ياشىغان خەلقىمىز تەبىئەت ھادىسىلىرىگە قارشى چىلىشىشنى بىلمىگەچكە، باھار ۋە ياز پەسىللىرىنىڭ يېتىپ كېلىشىدىن سۆيۈنسە، قىش پەسلىنىڭ كېلىشىدىن خورسىناتتى، رەنجيەتتى. ناخشا-قوشاقلىرىدا باھار، ياز پەسىللىرىنىڭ ئەۋزەللىگىنى ماختاپ شاتلانسا، قىش پەسلىنى

قاغايىتىپ، ياكى فولكلور ۋە يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرىدە ياز بىلەن قىشنى بىر-بىرىگە دۈشمەن قىياپىتىدە تەسۋىرلەيتتى.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسىنى، زىددىيەتنىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان پارچىلارمۇ بېرىلگەن. گەرچە بۇ پارچىلار تارقاق ۋە ئۇزۇندە شەكىلدە ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ پىكىر تەرتىۋىنى، بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى تەكشۈرگەندە، ئۇلارنى ئۆزئارا بېرىكتۈرۈپ تەھلىل قىلغاندا، بۇ پارچىلارنىڭ مەسەل خاراكتېرىدىكى مۇكەممەل بىر بەدىئىي داستاندىن ئۇزۇۋۈلىنغانلىغىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. ئۇنىڭدا ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسى مانا مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

قىش ياي بىلە توقۇشتى،
قىگىر كۆزۈن باقىشتى،
تۇتۇشقالى ياقىشتى،
ئوتغالىمات ئوغرا شۇر.
(قىش ياز بىلەن توقۇنۇشتى،
قىگىر كۆز بىلەن قاراشتى،
تۇتۇشقىلى يېقىنلاشتى،
«بىر-بىرىنى» ئوتماقچى بولۇۋاتىدۇ.)
قىش يايغارۇ سۆۋلەنۇر،
ئەر، ئات مەنىن ياۋرۇيۇر.
ئىگلەر يەنە ساۋرايۇر،
ئات يىن تاقى بەكرەشۇر.

(قىش يازغا قاراپ ۋارقىرىدى: مەنىدە ئادەملەر،
ئاتلارنىڭ بەدەنلىرى چېكىدۇ، ئاغرىق-سلاق
يوقلىدۇ، ‹ئادەملەرنىڭ ۋە ھايۋانلارنىڭ›
مۇسكۇللىرى قېتىپ قۇۋۇەت تاپىدۇ.)

ياي قىش بىلەن قارىشتى،
ئەردەم ياسىن قۇرىشتى.
چەرىگ تۈتۈپ كۈرۈشتى،
ئوقتاغالى ئوتۇرۇشۇر.
(ياز قىش بىلەن زىتلاشتى،
پەزىلەت ياسىنى كېرىپ ‹بەتلەپ›
قوشۇن تارتىپ كۈرەشتى،
ئوق ئېتىشقا ئىنتىلىشتى.)
سەندە قاچار سۈندىلاچ،
مەندە تىنار قالىغاچ،
تاتلىغ ئۆتەر سۈندۈۋاچ،
ئەركەك، تىشى ئۈچراشۇر.
(سەندىن قاچار سۈڭگۈلىگۈچ،
مەندە تىنار قالىغاچ،
نەغمە قىلار بۈلبۈل ‹قۇش›
ئەركەك-چىش ئۈچرىشار.)

مىسال كەلتۈرۈلگەن بۇ شېئىرىي پارچىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇ كۆچلۈك مەسەل خاراكتېرىگە ئىگە، تەسۋىرىي ۋاستىلىرى نىسبەتەن باي ۋە خىلمۇ-خىل، ئوبرازلىقلىغى كۈچلۈك، بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچى ئالاھىدە يۇكسەكتۇر. ئۇلۇغ ئالىم

مەسەل خاراكتېرىدىكى بۇ داستانىنى ئەينى دەۋردە ناھايىتى ياخشى كۆرۈپ ئوقۇغان بولۇشى كېرەك. سۆزلەرنىڭ ئىستىمال مەنىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن مسال قىلىنغان شېئىرىي پارچىلار ئىچىدە يۇقۇرقى مەزمۇن (يەنى قىش بىلەن يازنىڭ مۇنازىرىسى) ئىپادىلەنگەن پارچىلارنىڭ نىسبەتەن كۆپلۈكى بۇ قاراشنى ئىسپاتلىيالىشى مۇمكىن.

بۇ يەردە يەنە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئادەتتە قىش كېتىپ، ئەتىياز ۋە ياز باشلانغاندا، پۈتۈن ھايات گويا يېڭىۋاشتىن داۋاملىشىۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ، قىر-دالىلار خۇددى گىلەمدەك كۆك مايسىلارغا پۈركىنىدۇ. سايدا سۇلار ئېقىپ، باغدا قۇشلار سايرايدۇ، گۈللەر ئېچىلىپ، شىرىن-شەرۋەت مۇۋىلەر پىشىپ يېتىلىدۇ. پۈتۈن يەر-زېمىن ئۈيقۇسىدىن ئويغانغاندەك جىلۋە قىلىدۇ... تەبىئەت دۇنياسىدىكى بۇ خىل چىرايلىق كۆرۈنۈشلەر، بايا‌شاتلىق ئەلۋەك چاغلار «تۇركى تىللار دىۋانى»دىكى قوشاقلاردا (ياكى شېئىرىي پارچىلاردا) يۇقۇرقىدەك سەلتەنەتلىك ۋە داغدۇغىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، ئوقۇغان كىشىگە ئاجايىپ يېقىملىق خۇش سېزىم بەخش ئېتىدۇ. شۇڭا پەسىل ھەققىدىكى شېئىرىي پارچىلارنى، قوشاق، رۇبائىلارنى كۆركەم، تېتىك، يېقىملىق ئۇسلۇبتا ئىجات قىلىنغان گۈزەل پىزاژ لىرىكىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

مەرسىيىنامىلەر

خەلق ئۆزى ياخشى كۆرگەن، ھۆرمەتلىگەن مەشھۇر زاتلاردىن، ئالىجاناپ پەزىلەتلىك كىشىلەردىن، دۇشمەنگە دەھشەت سالىدىغان باھادىر ئەزىمەتلەردىن ئۆلۈم سەۋىۋى بىلەن ئايرىلغانىدا، ئۇلارغا

بولغان چوڭقۇر قايغۇسىنى، ئىچىنىشىنى، ئۇلارنىڭ ئالىي پەزىلىتىگە ۋارىسلىق قىلىش ئىرادىسىنى ئۆزلىرىنىڭ لىرىك قوشاقلىرى (ياكى شېئىرلىرى) ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل مەزمۇنىدىكى شېئىر، قوشاقلارنى مەرسىيىنامىلەر (ياكى مۇسىبەت ناخشىلىرى) دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن قوشاقلار ئىچىدە ئىككى پارچە مەرسىيىنامە بار، ئۇنىڭ بىرى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ باتۇر قەھرىمانى ئالىپ ئەرتۇڭا (ئافراسىياپ) ھەققىدىكى پارچە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ ئۆلۈمگە بولغان ئىچىنىش كۈچلۈك ئىپادە قىلىنغان:

ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ؟
ئىسسىز ئاڑۇن قالدىمۇ؟
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر
(ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ؟
يامان دۇنيا قالدىمۇ؟
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.)
ئۆزلەك قامۇغ كورەدى،
ئەردەم ئاربغ سەۋرەدى،
يۈنچىغ ياۋۇز تەۋرەدى،
ئەردەم بەگى چەرتىلۇر.
(زامان پۇتۇنلەي ئايىندى،
پەزىلەت تامامەن سىيرەكلەشتى،

بولۇمسز-ياۋۇز (كىشىلەر) تەۋرىدى،
پەزىلەت بېگى يوقىلىپ.)
ئولىشىپ ئەرەن بۆرلەيۇ،
يىرتىپ ياقا ئۇرلايۇ،
سقىرىپ ئۇنى يۇرلايۇ،
سغتاپ كۆزى ئۆرتۇلۇر.
(ئەرلەر بۆرىدەك ھۇلىشىپ،
ياقا يىرتىپ ۋارقىرىشىپ،
ئۇننىڭ بېرىچە چىقىراپ، پەريات چېكىپ،
ئۆكسۈپ كۆزى ئۆرتىلەر.)

مەرسىيىنامىنىڭ ئىككىنچى پارچىسى ئۆز پەزىلىتى ۋە مەردانىلىغى بىلەن خەلق قەلبىدە ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان نامسىز قەھرىمانلارنىڭ تەزىيىسىگە بېغىشلانغان. ئۇنىڭدا چوڭقۇر قايغۇ ھەم ھۆرمەت ھېسسى ئالاھىدە گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، بۇ مەرسىيىنامىنىڭ:

ئەردى ئاشىن تاتۇرغان،
ياۋلاغ ياغمۇر قاچۇرغان.
ئوغراق سۈسىن قايتارغان،
باستى ئۆلۈم ئاختارۇ.
(«ئۇ» ئېشىنى تېتىتىدىغان «ئادەم» ئىدى،
ياۋۇز دۈشمەننى قاچۇرغان ئىدى.
ئوغراق قوشۇننى قايتۇرغان ئىدى،
«ئۇنى» ئۆلۈم ئاغدۇرۇپ باستى، «يىقىتتى».)
ياغى ئوتىن ئۆچۈرگەن،
توپىدىن ئانى كۆچۈرگەن،

ئىشلار ئۇزۇب كەچۈرگەن،
تەگدى ئوقى ئۆلدۈرۈ.
(«ئۇ» يېغا ئوتنى ئۆچۈرگەن،
ئوردىسىدىن ئۇنى كۆچۈرگەن،
كېسىپ ئىش قىلدىغان «ئادەم ئىدى»،
«ئۇنىڭغا ئۆلۈمنىڭ» ئۆلتۈرگۈچى ئوقى تەگدى.)

دىگەن كۈپلېتلىرىنى ئوقۇغاندا، ئەلگە شەپقەتلىك، دۈشمەنگە شىرەك ھەيۋەتلىك مەرت پالۋانىنىڭ جاسارىتىنىڭ خەلق قەلبىدە قانداق ئۆچمەس تەسىرلەرنى قالدۇرغانلىغىنى ئېنىق ھېس قىلىش مۇمكىن.

ئومۇمەن، «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن بۇ مەرسىيىنامىلاردا يالغۇز قەھرىمانىنىڭ ئۆلۈمىگە بولغان يۈزەكى ئېچىنىشلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ خەلق مەنپەئەتى يولىدا ئېلىپ بارغان ئالىيجاناپ پائالىيەتلىرى مەدھىيىلەنگەن.

بايرام ۋە مۇراسىم قوشاقلىرى

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن شېئىرىي پارچىلارنىڭ يەنە بىر قىسمى بايرام، مۇراسىم قوشاقلىرىدۇر. ئۇنىڭدا خەلق ئاممىسىنىڭ تەنتەنىلىك بايرام، مۇراسىم، باراۋەت كۈنلىرىدىكى ئويۇن-كۈلكىلىرى، ئومۇمىي خۇشاللىق كەيپىياتى، دىلكەشلىگى ئىپادىلەنگەن، ئىنتىپاق ياشاش تىلىگى، ئورتاق خۇشاللىنىش مەقسىدى ئېچىپ بېرىلگەن.

كوگلەر قامۇغ تۇزۇلدى،
ئۇرۇق، ئىدىش تىزىلدى،

سەنسىز ئۇيۇم ئۇزىلدى،
كەلگىل ئامول ئويىنالىم
(ھەممە سازلار تەڭشەلدى،
ئۇرۇق، قەدەھلەر تىزىلدى.
سەنسىز كۆڭلۈم يېرىم بولدى،
تېز كەل، تىنچقىنا ئويىنايلى.)
ئۇرۇق باشى قازلايۇ،
ساغراق تولۇ كۆزلەيۇ.
ساقىنچ قۇزى كىزلەيۇ،
تۇن-كۈن بىلە سەۋنەلىم
(ئۇرۇق بېشى غاز «بويىنى»غا ئوخشاپ «تۇرماقتا»
ساغەر تولۇپ كۆزگە ئوخشاپ «تۇرماقتا»
قايغۇنى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىپ
كېچە-كۈندۈز سۆيۈنەيلى.)
ئوتتۇز ئىچىپ قىقرالىم،
يۇقار قوپۇپ سەكرەلىم.
ئارسلانلايۇ كۆكرەلىم،
قاچتى ساقىنچ سەۋنەلىم.
(ئوتتۇز «ئۇچ قېتىم ئۆچتىن» ئىچىپ قىقرايلى،
يۇقۇرى قوپۇپ سەكرەيلى،
ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
قايغۇ قاچتى، سۆيۈنەيلى.)

دىگەن قوشاقلاردا قەدىمىي ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئەركىنلىك، تەڭباراۋەرلىككە تەلپۈنۈش، گۈزەل، ھۆر ھاياتقا ئىنتىلىش ئارزۇسى،

سەممىي ئىچكى دۇنياسى ئالاهىده جلۋىلىنىپ تۇرىدۇ.

مۇھەببەت قوشاقلىرى

چىن مۇھەببەت (سۆيگۈ) ئەڭگەكچى خەلق ئاممىسىغا تەئەللۇق روھى جەۋھەر بولۇپ، ئۇ ھاياتقا ئىناقلىق، پائالىيەتكە كۈچ-قۇۋۋەت، كۆڭۈلگە مەنىۋى خۇشاللىق بەخش ئەتكۈچى نازۇك ۋە يېقىملىق تۇيغۇدۇر.

ئەڭگەكچى ئەجداتلىرىمىز ئەڭ قەدىمىي زامانلاردىن تارتىپ ئۆزلىرىنىڭ گۈزەل ۋە تەسىرلىك قوشاقلىرىدا سەممىي سۆيگۈ-مۇھەببەتنى، ساداقەت ۋە ۋاپادارلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلدى.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن مۇھەببەت قوشاقلىرى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇغى، تۈزۈلۈشىنىڭ نەپىسلىگى، كۈچلۈك لىرىك ھېسسىيات بىلەن تولۇپ-تاشقانلىغى ۋە گۈزەل ئوبرازلىق تىل ۋاستىسى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەنلىگى سەۋەپلىك دىققەتنى ئالاھىده جەلپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، مۇھەببەت تېمىسى بىلەن يېزىلغان بۇ خىلدىكى قوشاقلار ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ، قەدىمىي ئەجداتلىرىمىزنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئاكتىپ رول ئوينىغان. بۇ قوشاقلاردا گەرچە قىز، ئوغۇل ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت كۆيلەنگەندەك تۇرسىمۇ، ئەمما تۇپ ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، ئەڭگەكچى خەلق ئاممىسىغا خاس سەممىي ئىنسانىي خاراكتېر يورۇتۇپ بېرىلگەن، مەسىلەن:

باردى كۆزۈم يارۇقى،
ئالدى ئۆزۈم قونۇقى،
قالدى ئەرنىچ قانىقى،
ئەمدى ئودىن ئوزۇغۇر.
(كۆزۈمنىڭ يورۇغى كەتتى،
جىنىمنى ئالدى،
ئۇ قەيەردە بولغاي،
ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغىتار.)

دىگەن قوشاقتا سەممىي مۇھەببەتكە چىن قەلبى بىلەن بېرىلگەن ۋاپادار ئاشقىنىڭ ھىجران ئازابىدا قىينالغانلىغى، ۋاپادار يارىنىڭ ۋەسلىگە مۇيەسسەر بولۇشقا تولىمۇ ئىنتىزار بولۇۋاتقانلىغى بايان قىلىنغان.

ئاۋلاپ مەنى قويماڭىز،
ئايىق ئايىب قايماڭىز،
ئاقۇر كۆزۈم ياش تەڭىز،
تەگرە يۇرە قۇش ئۇچار.
(كۆڭلۈمنى ئەسىر قىلغاندىن كېيىن تاشلاپ كەتمەڭ،
بەرگەن سۆزىڭىزدىن يانماڭ.
كۆز ياشلىرىم دېڭىزدەك ئاقماقتا،
ئۇنىڭ ئەتراپىدا قۇشلار ئەگمەپ يۈرۈشىدۇ.)
يۈكنۇب ماڭا ئىملەدى،
كۆزۈم ياشىن ياملادى،
باغرىم ياشىن ئەملەدى،
ئەلكىن بولۇپ ئەل كۆچەر.

ئېگىلىپ ماڭا ئىشارەت قىلدى،
شۇنىڭ بىلەن كۆز ياشلىرىمنى ئېرتتى.
باغرىم يارىسىنى داۋالىدى،
بىراق ئۇ كۆچمەن بولۇپ كېتىپ قالدى.)

دېگەن قوشاقنىڭ ئالدىنقى كۇپلېتىدا ئۆز ئاشىغىغا قارىتا ۋەدىگە ۋاپا قىلىشنى ھاۋالە قىلغان سەممىي ئۆتۈنۈش ئاھاڭى جارانگلىسا، كېيىنكى كۇپلېتتىدا سادىق، مۇساپىر ئاشىغىنىڭ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلغانلىغى، "دېگىزدەك ئاقىقان كۆز ياشلىرى"نى قۇرۇتۇپ، دەردىگە ھەمدەم بولغانلىغى...قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان مەزمۇن كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

ئەينى زامانىدىكى فېئوداللىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر شارائىتىدا ئەركىن سۆيگۈ-مۇھەببەتنى مۇنداق قەتئى پوزىتسىيە بىلەن كۆيلەش خەلقنىڭ تەڭ-باراۋەر كىشىلىك مۇناسىۋەتلىرىگە بولغان تەلپۈنۈشىنىڭ ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى بولۇپ، ئۇ بىر خىل ئىلغار ئىدىيىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

6) «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن ماقال-تەمسىللەر

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا يەنە ئەينى دەۋرىدىكى خەلقلەر ئىچىدە كەڭ تارقالغان يۇرگەن ماقال-تەمسىللەردىن مىسال تەرىقىسىدە ئۇلگىلەر بېرىلگەن.

ھەممىگە ئايانكى، ماقال-تەمسىللەر قىسقا ۋە ئىخچام تۈزۈلگەن، مول ھەم چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇننى روشەن ئىپادىلەپ بېرىدىغان، ئوبرازلىقلىغى نىسبەتەن كۆچلۈك بولغان تۇراقلىق ئىبارە ۋە جۈملە-

لەردۇر.

ماقال-تەمسىللەر كىشىلەرنىڭ قۇرۇق ۋە خىيالىي ئىزدىنىشلىرى نەتىجىسىدە توقۇپ چىقىرىلغان بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي ھاياتتىكى تۈرلۈك ھادىسىلەردىن ھاسىل بولغان تەجرىبىلەرنىڭ خۇلاسىسىدىن مەيدانغا كەلگەن. شۇڭا ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ مول ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى، تۇرمۇش كۆز قارىشى، ئەقىل-پاراسىتى، تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھەققىدىكى باي بىلىملىرى، ئۆتكۈر مۇلاھىزىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولىدۇ، قىسقىسى، ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ ھاياتى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان بولىدۇ، شۇڭا فولكلورنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى بولغان ماقال-تەمسىللەرنى خەلقنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش تەجرىبىلىرى جەريانىدا پەيدا بولغان ساغلام ئوي-پىكىر، يارقىن ھېس-تۇيغۇلىرىنىڭ تۇراقلىق جۈملە شەكلىدە ئىپادىلىنىشى دەپ قاراش مۇمكىن. ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ ئىخچام يەكۈنىدۇر. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن ماقال-تەمسىللەر ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەينى زامانىدىكى ئىجتىمائىي ھايات تەجرىبىلىرىنى، دۇنيا ۋە مەئىشەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئۇگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

مىسال تەرىقىسىدە بېرىلگەن بۇ ماقال-تەمسىللەردە ئەمگەكنىڭ ئۇلۇغلۇغى، خەلق كۈچىنىڭ چەكسىز زورلۇغى، ئامما-نىڭ تاينىنىپ قىلىنغان ئىشنىڭ ھامان نەتىجىلىك بولىدىغانلىغى، سەممىي، ۋاپادار، بىلىملىك، مەرت بولۇشنىڭ لازىملىغى، تۇغۇلغان ئانا ۋەتىنى ئۈچۈن يۈكسەك مۇھەببەت قويۇش كېرەكلىگى قاتارلىقلار چۈشەندۈ-

رۇلگەن. بۇ ئارقىلىق كىشىلەرگە ئەمگەكنى سۆيۈش، ئىنتىپاقلىقنى كۈچەيتىش، ۋەجدانلىق، نومۇسچان بولۇش، ئادەمگەرچىلىك بىلەن ياشاش، مەرپەتلىك، پەزىلەتلىك، غەيرەتلىك بولۇش ھەققىدە تەربىيە بېرىلگەن جۈملىدىن ئاچكۆزلۈك، تويمىغۇرلۇق، ۋاپاسىزلىق، ھەسەتخورلۇق، زوراۋانلىققا ئوخشاش ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارغا خاس بولغان رەزىل ھادىسىلەر كۈچلۈك غەزەپ بىلەن ئەيىپلەنگەن، بۇ ئارقىلىق شۇ دەۋر كىشىلىرىگە بۇ ياماق ئىللەتلەردىن ساقلىنىش ھەققىدە تەربىيە بېرىلگەن. مەسىلەن:

ئەمگەك ئەكىنده قالماس.
(ئەمگەك بوشقا كەتمەيدۇ.)
ئارپاسىز ئات قىر ئاشالماس،
ئارقاسىز ئالىپ چىرىك سىيماس.
(ئارپىسىز ئات قىر ئاشالمايدۇ،
يارەمچىسىز باتۇر سەپنى يېمىرەلمەيدۇ.)
كېگەشلىك بىلىك ئۈزرەشۇر،
كېگەشسىز بىلىك ئۈپراشۇر.
(كېگەشلىك ئىش ئۈزلىشار،
كېگەشسىز ئىش بۇزۇلار.)
ئولا بولسا يول ئازماس،
بىلىك بولسا سۆز يازماس.
(بەلگە بولسا يولدىن ئازماس،
بىلىم بولسا سۆزدىن ئازماس.)
تىلكۇ ئۆز ئىنىگە ئۇرسە ئۇزۇ بولۇر.
(تۈلكە ئۆز ئۇۋىغا قاراپ ھۇۋلىسا قوتۇر بولۇر.)

ياقاداقى يالقاغالى،
ئەلىكدەكى ئىچغىنۇر.
(ياقىسىدىكىنى يالايمەن دەپ،
قولىدىكى تاۋاقلىرىدىن ئايرىلىپتۇ.)
قارغا قازقا ئۆتكۈنسە پۇتى سىنۇر.
(قاغا غازنى دورىسا پۇتى سۇنار.)

دىگەن ماقال-تەمسىلەر يۇقۇرقى قاراشلىرىمىزنىڭ جانلىق پاكىتىدۇر.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن ماقال-تەمسىلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمى قەدىمقى ئەجداتلىرىمىزنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ ئىخچام يەكۈنى سۈپىتىده (ياكى بىر ۋاستىلىك تەجرىبە ئەينىگى سۈپىتىده) تا ھازىرغىچە خەلقىمىز ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ، ئۆز تەربىيەۋى ئەھمىيىتىنى جارى قىلدۇرۇۋاتىدۇ. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ماقال-تەمسىللىرىنى تەكشۈرگەندە «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن ماقال-تەمسىللەرنىڭ ئۆز ئەينى بويىچە ساقلانغان شەكىللىرىنى ياكى سەل-پەل ئۆزگەرتىلگەن يېڭى تۈرىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن، مەسىلەن:

كىشى ئالاسى ئىچتىن،
يىلقى ئالاسى تاشتىن.
(ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىده،
ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا.)
ئاغىلدا ئوغلاق تۇغسا،
ئارىقدا ئوتى ئۆنەر.

(ئېغىلدا ئوغلاق تۇغۇلسا،
ئېرىقتا ئوتى ئۇنىدۇ.)
بۆرىنىڭ ئورتاق، قوزغۇنىنىڭ
يىغاچ باشدا.
(قاغا-قۇزغۇن بۆرىنىڭ تاپقىنىغا تەڭ شېرىك بولىدۇ،
ئۆزىنىڭ تاپقىنىنى بولسا دەرەخ ئۈچىدا ئولتۇرۇپ يەيدۇ.)
قىش قونۇقى ئوت
(قىشنىڭ گۈلى ئوت.)
كۆزەگۈ ئۈزۈن بولسا ئەلىك كۆيمەس
(كۆسەي ئۈزۈن بولسا قول كۆيمەس.)
دىگەن ماقال-تەمسىللەر خېلىلا بۇرۇنقى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندىمۇ قىلچە ئۆزگەرمىگەن هالدا خەلقىمىز ئارىسىدا ئېيتىلىپ كېلىۋاتىدۇ.
يازىداقى سۆۋلىن ئەزەرگەلى
ئەۋدەكى تاقاغۇ ئىچىغنىما.
(قىردىكى قىرغاۋۇلىنى ئۈۋلايمەن دەپ،
ئۆيدىكى توخۇنى قولدىن چىقىرىپ قويما.)
قۇتسىز قۇزۇققا كىرسە
قوم يامغۇر.
(بەختسىز قۇدۇققا چۈشسە قوم يامىدۇ.)
بولداچى بۇزاغۇ،
ئۆكۈز ئارا بەلگۈلۈگ
(ئۇي بولمىغان كالا
موزاي چېغىدا بەلگىلىك.)

دىگەنگە ئوخشاش ماقال-تەمسىللەر يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن پىشىپ، تاۋلىنىپ، مەنە جەھەتتىن تېخىمۇ كۈچلەندۈرۈلۈپ ئېيتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن:
تۇغمىنى دەپ تۆگىدىن قۇرۇق قاپتۇ،
بىتەلەيگە سۇ كەلسە هىلاكۇدىن① يا كەتتى.
ياخشى ئات تاي چېغىدىنلا بىلىنەر.
دىگەن ماقال-تەمسىللەرنى يۇقۇرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن ماقال-تەمسىللەرنىڭ يەنە بىر خىل تۈرى دەپ ئاتاش مۇمكىن.
«تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن ماقال-تەمسىلەرنىڭ تولىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇلار ساغلام مەزمۇنغا ئىگە، تۈزۈلۈشى ئىخچام، مەنتىقىلىگى كۈچلۈك، ئىلمىي-لىغى يۇقۇرى، ئۇلار كىشىلەرگە تۈرمۇش هەقىقىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، زېھنىنى ئاچىدۇ. نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، شەيئىلەرنى چوڭقۇر كۆزىتىشنى، ئەتراپلىق، توغرا باهالاشنى ئۆگىتىدۇ. شۇڭا بۇ ماقال-تەمسىللەر 11-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدىن تارتىپ خەلقىمىز ئارىسىدا ساقلىنىپ، ئۆزىنىڭ رولىنى، تەربىيۋى ئەھمىيىتىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى. مەسىلەن: "تۈلكە ئۆز ئۇۋىسىغا قاراپ هۇۋلىسا قوتۇر بولۇر" دىگەن ماقال كىشىلەرنى ۋەتەن سۆيۈشكە ئۈندەپ، ئۆز ۋەتىنىدىن يۇز ئۆرىگەن نومۇسسىز خائىنلارنىڭ ياخشى ئاقىۋەت كۆرمەيدىغانلىغىنى چۈشەندۈرسە، "ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، يارەمسىزنىڭ باتۇر سەپنى يىمىرەلمەس" دىگەن ماقال پەقەت ئاممىغا تايانغاندىلا، ئاندىن يېڭىلمەس كۈچكە ئىگە بولغىلى بولىدىغانلىغىنى ئىسپاتلاپ، ئۇلارنى ئىلگىرى ئىلگىرى ئىلگىر

غانلىغىنى، ئاممىدىن (يەنى ئارقا تايانچىتىن) ئايرىلغان باتۇرنىڭ دۇشمەننى يېڭەلمەيدىغانلىغىنى ئىپادىلەيدۇ، "يېغىنى سەل چاغلىسا باشقا چىقىدۇ" دىگەن ماقال بولسا دۇشمەندىن ھەمىشە ھوشيار تۇرۇش لازىملىغىنى تەكىتلىگەن، "قۇت بەلگۈسى بىلىگ" (بەختنىڭ بەلگىسى بىلىم) دىگەن ماقالنى ئالساق، ئۇنىڭدا تىرىشىپ بىلىم ئىگەللەش تەشەببۇس قىلىنغان، شۇڭا بۇ ماقال-تەمسىللەرنى ئەينى دەۋردىكى فولكلورنىڭ ئېسىل نەمۇنىسى دەپ قاراشقا، جۈملىدىن شۇ دەۋر يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا يۈكسەك تەسىر كۆرسەتكەن دەپ خۇلاسىلاشقا بولىدۇ. چۈنكى، «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن "قۇت بەلگۈسى بىلىگ" (بەختنىڭ بەلگىسى بىلىم) دىگەن ماقالنىڭ مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ يازغان «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ سەرلەۋھىسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغانلىغى ۋە "ئەردەم باشى تىل" (پەزىلەتنىڭ بېشى تىل) دىگەن ماقالنىڭ بولسا، ئۇنىڭ تىلنى تىزگىنلەش توغرىسىدىكى شېئىرىي پىكىرلىرىنىڭ مۇقەددىمىسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغانلىغى يۇقۇرقى خۇلاسىمىزنى كۈچلۈك ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

7) «تۈركى تىللار دىۋانى»دىكى يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى

ئالىم مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دىگەن شانلىق ئەسىرىگە ئەينى دەۋردىكى يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىغا ئائىت ئەدەبىي پارچىلارنىمۇ كىرگۈزگەن. سۆزلەرنى ئىزاھلاش ئۈچۈن مىسال سۈپىتىدە ئېلىنغان بۇ يازما ئەدەبىيات پارچىلىرى 11-ئەسىردىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان

خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ تېما دائىرىسىنى، شەكلىنى، مەزمۇن ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا، ئۆگىنىشىمىزدە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ ئەينى دەۋردىكى دىداكتىك ئەدەبىياتنىڭ نىسبەتەن راۋاجلانغانلىغىنى، ئىجتىمائىي ئەخلاققا ئائىت پەند-نەسىھەت شېئىرلىرىنىڭ كۆپلەپ بارلىققا كەلگەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، شۇنداقلا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى ئەنئەنىسى بىلەن ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئىجابىي تەسىرى ئۆزئارا زىچ بىرىكىپ كەتكەن ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى مەزمۇنىدىكى يېڭى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئالالقاچان شەكىللىنىپ بولغانلىغىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ. ئۇلاردا ئاروز ۋەزنىنىڭ كۆپ خىل بەھرىلىرىنىڭ قوللىنىلغانلىغىمۇ يۇقۇرقى قاراشنىڭ روشەن بىر دەلىلى.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دىكى يازما ئەدەبىيات پارچىلىرى ئىنتايىن كەڭ ۋە خىلمۇ-خىل مەزمۇنىدىكى شېئىرلاردىن ئايرىم ئۆزۈندە خاراكتېرىدە نەقىل كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈشى، بەدىئىي قۇرۇلمىسى جەھەتتىن بىرقەدەر مۇرەككەپ، رەڭدار ۋە نەپىس خۇسۇسىيەتكە ئىگە، جانلىق، پىشقان تىل بىلەن ئىپادىلەنگەن، بەدىئىيلىگى خېلىلا يۇقۇرى. بۇ شېئىرىي پارچىلار پىكىرلىرىنىڭ راۋان، ئىخچام بولۇشى، ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىڭ خىلمۇ-خىللىغى بىلەن دىققەتنى ئالاھىدە جەلىپ قىلىدۇ. ئۇلار ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن، مەيلى شەكىل، مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن، مەلۇم دەرىجىدە ئىلغار رول ئوينىغان. بۇنىڭدىن شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ۋە ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەپ-ياشنىغان رېئال مەنزىرىسىنى ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ، جۈملىدىن ئاشۇ شېئىرىي پارچىلاردا ئىپادىلەنگەن چوڭقۇر مەزمۇن، پاساھەتلىك ئۇسلۇبقا

ئاساسلىنىپ، ئۇلارنى 11 - ئەسىردىن ئىلگىرى ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

خاراكتېر جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ شېئىرلارنىڭ زور كۆپچىلىگى دىداكتىك ئەدەبىياتقا مەنسۇپ، چۈنكى، دىداكتىك ئەدەبىيات پەندـنەسىھەتنى ۋە ئەينى دەۋردە ئىلغار دەپ تونۇلغان ئىجتىمائىي ئەخلاق قائىدىلىرىنى تەشەببۇس قىلىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان بولىدۇ. «تۈركى تىللار دىۋانى»دىكى يازما ئەدەبىيات پارچىلىرىغىمۇ ئەنە شۇ مەزمۇن سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنى بىلىم ئېلىشقا، ياخشى خىسلەتلىك بولۇشقا، ئۆزىنى پاك تۇتۇش، خەلقنى سۆيۈش، مېھماندوست، خۇش مۇئامىلە بولۇشقا، ئەجداتلارنىڭ ئېسىل پەزىلىتىگە ۋارىسلىق قىلىشقا، ئىشچان، تىرىشچان، كەڭ قوساق، مەرت بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئالغىل ئۇگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلە،
بويدا ئۇلۇغ بىلگە بولۇپ بىلىكىڭ ئۇلە.
(ئوغۇل، مەندىن ئۇگۈت ـ نەسىھەت ئال، پەزىلەت تىلە،
خەلق ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ بىلىمىڭنى تارقات.)
بىلگە ئەرىگ ئەزگۈ تۇتۇپ سۆزىدىن ئەشت،
ئەرزەمىنى ئۇگرەنىپان ئىشقا سورا
(بىلىملىك ئادەمنى ئىزىدەتلەپ سۆزىنى ئىشت،
پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ ئىشقا ئاشۇر.)
ئەردەم تىلە ئۇگرەنىپان بولما كۆۋەز،
ئەردەمسىزدىن ئۇگۈنسە ئەڭمە گۈزە ئەگەر
(پەزىلەت تىلە، ئۇگىنىش بىلەن مەغرۇرلانما،

‹كىمكى› پەزىلەتسىز تۇرۇپ مەغرۇلانسا، سىناقتا ھۇدۇقىدۇ.)
دىگەن شېئىرىي پارچىلاردا بىلىم ئېلىش يولىدا قىلىشقا تېگىشلىك بولغان ئىشلار ۋە ئۆزلەشتۈرۈش زۆرۈر دەپ تونۇلغان پەزىلەتلەر چۈشەندۈرۈلگەن. ئىلىملىك بولۇش پەزىلەتلىك بولۇش دىمەكتۇر، پەزىلەتلىك ئادەملەر بىلىملىك ئادەملەرنى ھۆرمەتلەيدۇ. مەغرۇرلىنىش پەزىلەتسىز ئادەملەرگە خاس بەت پېئىلدۇر، ئۇنداق ئادەملەر ھامان ھايات سىناقلىرىغا جاۋاپ بېرەلمەيدۇ، دىگەن تۈپ ئىدىيە ئېچىپ بېرىلگەن.

كەلسە قالى يارلىغ بولۇپ، يۇنچىغ ئوما،
كەلدۇر ئانۇق بولمىش ئاشىغ توتما ئوما.
(‹ساڭا› يوقسۇل بىر مېھمان ھاجىتى چۈشۈپ كېلىپ قالسا،
تەييار بولغان ئاشنى ‹ئالدىغا› كەلتۈر، ئۇنى كۈتتۈرمە.)
كۆركلۈگ تونۇغ ئۆزۈڭگە،
تاتلىغ ئاشىغ ئازىنقا.
تۇتغىل قونۇق ئاغىرلىغ،
يازسۇن چاۋىك بۇزۇنقا.
(كۆركەم تونىنى ئۆزەڭگە قالدۇر،
تاتلىق ئاشنى ئۆزگىگە.
مېھمانىنى ئىززەتلە،
ئاڭقىنى ئەلگە يايسۇن.)
كەلسە قالى ئوغراپان
بەرگىل تاقى ئازۇقلۇق.
قارغىش قىلۇر ئومالار،
يۇنچىغ كۆرۈپ قونۇقلۇق

(بىر كىشى ھاجىتى چۇشۇپ كەلسە،
‹ئۇنىڭغا› ئوزۇقلۇق بەر.
مېھمان قىلىشنى ئېغىر كۆرسەڭ
ئۇلار قاغايدۇ.)

دىگەن شېئىرىي پارچىلاردا بولسا مېھماندوست، مۇئامىلىسى ئىللىق بولۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى ۋە ساھىپخانىنىڭ مېھمانلار ئالدىدا قانداق قىياپەت بىلەن تۇرۇشى لازىملىغى ئىپادىلەنگەن، جۇملىدىن كىيىۋالغان كۆركەم تونۇڭ (كىيىمىڭ) ئۆزەڭگىلا خاس نەرسىدۇر، ئەل ئارىسىدا ھۆرمەت تاپقان دەسەڭ چىرايلىق كىيىمگە تايىنىپ ئەمەس، بەلكى مېھماندوستلۇققا تايىنىپ تاپ! چۈنكى، ھۆرمەت ۋە شان-شەرەپ يوقسۇللارغا رەھىم-شەپقەتلىك، ھاجەتمەنلەرگە خۇش مۇئامىلىلىك مەرت ئادەملەرگە خاستۇر، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغانلار قاغىشقا مۇناسىپ بېخىل ئادەملەردۇر، دىگەن ئەخلاقىي قاراش ئېنىق شەرھىلەنگەن.

يەنە بىر قىسىم شېئىرىي پارچىلاردا سېخىلىقنىڭ پايدىسى ۋە سېخى بولۇش لازىملىغى، ئاتا-ئانىلارنى، خولۇم-خوشنىلارنى، پەزىلەتلىك ئادەملەرنى ھۆرمەتلەشنىڭ زۆرۈرلۈگى، ئوچۇق كۆڭۈل، باتۇر بولۇشقا ئىنتىلىش كېرەكلىگى ياخشى خىسلەتلەرنى تولۇقلاپ، يامان ئىللەتلەرنى يوقىتۇرماسلىق ھەققىدىكى نەسىھەتلەر بايان قىلىنغان، بېخىللىق، ئاچكۆزلۈك، ھورۇنلۇق، مەمەدانىلىققا ئوخشاش يامان ئىللەتلەر كەسكىن ئەيىپلەنگەن. دۇشمەندىن ھوشيار بولۇش، ھەمىشە ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىشقا تەييار تۇرۇش تەشەببۇس قىلىنغان، شۇنداقلا ئەينى دەۋردىكى جەمىيەتنىڭ مەنىۋى قىياپىتىدە يامان سۈپەتلىك جاراھەت ھالىتىدە ساقلىنىپ

كېلىۋاتقان قەبىھ ھادىسىلەر نەپرەت بىلەن پاش قىلىنغان. مەسىلەن:

ئۆتۈرۈك ئۇتۇن ئوغرىلايو يۈزگە باقار،
ئەلكىن تاشۇب بەرمىش ئاشىغ باشقا قاقار
(ھىيلىگەر، پەس ‹كىشى› يۈزگە ئوغرىلارچە قارايدۇ،
مۇساپىرنى قوغلاپ، بەرگەن ئاشنى باشقا قاقىدۇ.)
تاۋار ئۇچۇن تەڭرى ئەزلە مەزىپ،
ئۇيا قاداش ئوغلىنى چىنلا بوغار
(تاۋار ئۇچۇن تەڭرىنى يادىغا كەلتۈرمەي،
ئۇرۇق-تۇققىنىڭ ئوغلىنى راستىنلا بوغىدۇ.)
باردى ئەرەن قونۇق بۇلىپ قۇتقا ساقار،
قالدى ئالىغ ئۇيۇق كۆرۈپ ئەۋنى يىقار.
(مېھمان كەلسە، قۇت دەپ بىلەر ئەرلەركەتتى،
قارا كۆرۈپ ئۆيىنى چۈۋار پەسلەر قالدى.)
دىگەن پارچىلار يۇقۇرقى قاراشنىڭ دەللىلىدۇر.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئىزاھلاپ ئۆتۈش زۆرۈركى، مەشھۇر ئەدىپ ئەھمەت بىنىنى مەھمۇت يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» ناملىق داستانىدىكى:

بەخىل ناكەس ئوتۇن تاۋار پاسبانى،
يىغار، يەمەز، ئىچمەز، تۇتار بەك ئانى.
تاتۇرماز ئەسەنندە تۇز دوستىڭا،
ئۆلۇر، قالۇر، ئاخىر يىيۇر دۇشمەنى.
(بېخىل، ناكەس، ئەخمەق مۇلۇك ساقچىسىدۇ،
يىمەي-ئىچمەي يىغىدۇ ۋە ئۇنى چىك تۇتىدۇ.
ھايات ۋاقتىدا دوستىغا تۇزىنىمۇ تېتىتمايدۇ،

ئۇ ئۆلدۇ، «مېلى»قالدۇ،«ئاخىردا»مېلىنى دۇشمنى يەيدۇ)[1].

دىگەن پارچە «تۇركى تىللار دىۋانى»دىكى:

نەگمن تۇتا بەكلەيۇ ئۆزى يەمەس،
سارانلىقىن يىغلايۇ ئالتۇن يىغار.
(نەرسىنى چىڭ تۇتىدۇ، ئۆزى يىمەيدۇ،
بېخىللىق بىلەن يىغلاپ-قاخشاپ ئالتۇن يىغىدۇ.)

دىگەن شېئىرىي پارچە بىلەن مەزمۇن جەھەتتىن ئوخشاش دىگۈدەك يېزىلغان. بۇنىڭدىن ئەدىپ ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» ناملىق دىداكتىك داستانىنى يېزىشتا «تۇركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۇرۇلگەن شېئىرىي پارچىلاردىن ئۇلاغە ئالغانلىقىنى (ياكى شۇ شېئىرلارنىڭ پىكرىدىن پايدىلانغانلىقىنى) پەرەز قىلىش مۇمكىن.

يىغىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرىدا سۆزلەنگەن مەزمۇنلارنى كۆپ تەرەپلىمە ئىپادىلەيدىغان شېئىرىي پارچىلار «تۇركى تىللار دىۋانى»دا ناھايىتى كۆپ بېرىلگەن، ئۇلارنىڭ تەربىيۋى ئەھمىيىتى خېلىلا يۇقۇرى بولۇپ، قەدىمقى دەۋرلەردىن بۇيان خەلقنى ئىلھاملاندۇرۇپ كەلگەن، خەلق ئارىسىغا كۆپ تارقالغان، ماقال-تەمسىللەر ئورنىدا ئۆزلىشىپ كەتكەن. بۇ شېئىرىي پارچىلاردا ئەكس ئەتتۇرۇلگەن مەزمۇنلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش، ئىلىم-پەن ئىگەللەش پائالىيىتىمىزدە ئىجابىي رول ئويناىدۇ.

---

① «ئەتەبەتۇلھەقايىق»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1980 - يىل نەشرى، 38 - بەت.

8) «تۇركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۇرۇلگەن ئەدەبىي پارچىلارنىڭ چەكلىملىك

ناھايىتى ئېنىقكى، ئەزگۈچىلەر بىلەن ئېزىلگۈچىلەر ياشاپ تۇرغان جەمىيەتتە ھەممە كىشىنىڭ مەنپەئەتى ۋە دۇنيا قارىشىنى بىردەك ئىپادە قىلىدىغان ئومۇمىي ئەدەبىياتنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، بۇ جەمىيەتتە، لېنىن ئېيتقانىدەك، ئىككى خىل مىللىي مەدەنىيەت بار، ئۇنىڭ بىرى ئەكسىيەتچى ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشقا ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەشكە تىرىشىپ، يېڭىلىققا ۋە تەرەققىياتقا قارشى خىزمەت قىلىدۇ. ئىككىنچىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداپ، ئېكسپىلاتاتورلۇققا قارشى چېلىشىپ، خەلق ئەركىنلىگى ئىدىيىلىرىنى ئالغا سۈرىدۇ.

مانا بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، گەرچە «تۇركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۇرۇلگەن فولكلور ۋە يازما ئەدەبىيات پارچىلىرىنىڭ زور كۆپچىلىگى 11-ئەسىردىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئەمگەكچى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىدىيىسىنى، ئارزۇ-ئىنتىلىشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسىمۇ (بۇ ئاساسىي ئېقىم، ئەلۋەتتە)، بىراق ئۇنىڭ ئىچىدە يەنە ئەزگۈچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەكسىيەتچىل قاراشلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىپادىلىگەن ياكى شۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئىنتايىن ئاز سانىدىكى ئەدەبىي نەمۇنىلەرمۇ بار، بۇ خىلدىكى قىسمەن ناچار نەرسىلەرنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئۆچمەس نامايەندە — «تۇركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلۈپ قېلىشىنى، ئاساسەن، تەينى دەۋردىكى تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتتىن ئىزدەش كېرەك. چۈنكى، ئالىم

مەھمۇت قەشقەرى بۇنگدىن توققۇز يۇز نەچچە يىل ئىلگىرىكى فېئودالىزىم شارائىتىدا ياشىدى، ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇنىڭ سۆزلەرنى ئىزاھلاش ئۇچۇن كەلتۇرگەن مىساللىرىدا (خۇسۇسەن شېئىرىي پارچە، ماقال-تەمسىلەردە) ئىنتايىن ئاز ساندىكى ناچارنەرسىلەرنىڭ تاللىنىپ قالغانلىغىنى ھەددىدىن ئارتۇق كۆپتۇرۇۋېتىش مۇۋاپىق ئەمەس، ئۇنى پەقەت ئەينى دەۋردىكى ھۆكۈمران سىنىپ ئىدىيىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقنىڭ مەھسۇلى دەپ قاراش لازىم. ئەسەردە ئىپادىلەنگەن بۇنداق خاھىشلار ئۇنىڭ يۇكسەك ئەھمىيىتىنى، ئىلغار قاراشلىرىنى، بەدىئىي جەھەتتىكى ئاجايىپ پارلاق مۇۋەپپەقىيىتىنى قىلچە ئاجىزلاشتۇرالمايدۇ. ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بۇ ئۇلۇغ كىتابىنىڭ يۇكسەك ئەھمىيىتىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش، شان-شۆھرىتىنى قوغداشنى ئويلىغىنىمىزدا، بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىشىمىز، ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولۇشىمىز، چەكلىمىلىگىنى ئېنىق تونۇۋېلىشىمىز ۋە ئۇنىڭغامارکسىزىمچە تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق نۇقتىئىنەزەر بويىچە توغرا باھا بېرىشىمىز لازىم. مەسىلەن، شېئىرىي پارچىلاردىكى:

تۇركەن قاتۇن قاتىڭا
تەگۇر مەندىن قوشۇغ.
ئايغىل سىزىڭ تابۇغچى
ئۆتىنۇر يېڭى تابۇغ.

(تۇركەن خوتۇن قېشىغا مەندىن قوشاق يەتكۇز،
سىزنىڭ خىزمەتچىڭىز يېڭى خىزمەت ئۆتۈندۇ، دېگىن.)

تۇتچى ياغار بۇلتى
ئالتۇن تامار ئارىغ.

ئاقسا ئانىڭ ئاقىنى،
قاندى مەنىڭ قانىغ

(«ئۇنىڭ» بۇلۇتى ئۇزۇلمەي يېغۋاتىدۇ،
«ئۇنىڭدىن» ئېرىغ «ساپلا» ئالتۇن تېمىۋاتىدۇ،
ئۇنىڭ ئېقىنى ئاقسا، مېنىڭ تەشنالىغىم قاندى)

دېگەن كۆپلىتلاردا ھۆكۈمران سىنىپ ۋەكىللىرىگە ئىنتايىن كۆپتۇرمە مەدھىيىلەر ئوقۇلغان. يەنە:

ئەمگەكسىزىن تۇرغۇ يوق مۇندا تامۇ،
ئەزگۈلۈكۈگ كۆرمەزسەن ئازۇن چىقار.

(بۇ جاھاندا ياشاپ بولماس چەكمەي جاپا،
ھالاۋەتنى كۆرمەي تۇرۇپ دۇنيا تۇگەر.)

دېگەن پارچىدا ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ئەمگەكچى خەلقىنى بىخۇتلاشتۇرۇش ئىدىيىسى يەنى بۇ دۇنيادا مۇشەققەتسىز ياشاش مۇمكىن ئەمەس، ھالاۋەت كۆرگىچە ئۆمۈر تۇگەپ قالىدۇ، شۇڭا كۆرگەن كۈنۈڭگە سەۋر قىل، ئۇنىڭدىن قايغۇرۇپ نىمە قىلسەن، دېگەن قارىشى ئەكس ئەتكەن. ماقال-تەمسىلەر ئىچىدىكى:

تاشىغ ئىسرۇماسا ئۆپمىش كەرەك
(تاشنى چاينىغىلى بولمىسا سۆيۈش كېرەك.)

قۇل ياغى، ئىت بۆرى.
(قۇل يېغا، ئىت بۆرە.)

يەر باسرۇقى تاغ، يۇزۇن باسرۇقى بەگ
(يەر باستۇرۇغى تاغ،
خەلق باستۇرۇغى بەگ.)

دېگەن ماقال-تەمسىلەردە فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ چىرىك

جاھانسازلىق مەنتىقىسى، نەپ ۋە ئەمەل ئۈچۈن ھەرقانداق ياماندىن قىلىقلارنى قىلىشتىن باش تارتمايدىغانلىقىغا كۆرسىتىلگەن، ئۇلارنىڭ خۇنۇك دۇنيا قارىشى، ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىدىن ئۆزىنى ئۈستۈن قويۇشتەك مەنمەنلىك خاھىشى تەرغىپ قىلىنغان. شۇڭا بىز «تۈركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلۈپ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن فولكلور ۋە يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىغا توغرا ۋە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپى بويىچە، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئىنتايىن ئازچىلىقنى تەشكىل قىلىدىغان شاكىلىنى شاللىۋېتىپ، جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم.

9) «تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن فولكلور نەمۇنىلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىگى

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن فولكلور ۋە يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى بەدىئىي جەھەتتىكى يۈكسەك مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ نەمۇنىلەردىن قەدىمقى ئەجداتلىرىمىزنىڭ تەبىئەتنى يېڭىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى، ھېس-تۇيغۇلىرىنى، سىياسىي، ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى، ئەزگۈچىلەرگە بولغان غەزەپ-نەپرىتىنى، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، ئاسايىشتا ياشاش ئارزۇسىنى ھېس قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ مول كۆزىتىش ئىقتىدارىنى، باي تەسەۋۋۇر كۈچىنى ۋە ھازىرمۇ ئۆرنەك قىلىشقا بولىدىغان يۈكسەك بەدىئىي ماھارىتىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ نەمۇنىلەر، مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇغى، تىلىنىڭ جانلىقلىغى ۋە ئۆتكۈرلۈگى، ئوبرازلىرىنىڭ روشەنلىگى، قىزىقارلىق

لىغى، جۈملىدىن تۈزۈلۈشىنىڭ ئىخچام بولۇشى، ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە...قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ مۇۋاپىق قوللىنىلغانلىغى بىلەن روشەن خاراكتېرلىنىدۇ.

مەسىلەن، «پەسىل (باھار-ياز) قوشاقلىرى» ئىچىدىكى باھار يامغۇرىغا بېغىشلانغان بىر شېئىرىي پارچىدا بۇلۇتلار "ئاق تورىنى كېرىپ يايدى"، "سۇلار ئىگىراپ ئاقتى" دېگەن مىسرالار ئارقىلىق بۇلۇت ۋە سۇ ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن جانلاندۇرۇپ كۆرسىتىلگەن بولسا، «بايرام، مۇراسىم قوشاقلىرى» ئىچىدىكى بىر پارچىدا ئۇرۇقنىڭ بويىنى غازنىڭ بويىنىغا، مەيگە تولغان قەدەھلەر كۆزنىڭ چانقىغا ئوخشىتىلغان، بۇ ھەقىقەتەنمۇ دەل جايىدا قوللىنىلغان ئوبرازلىق ئوخشىتىش بولۇپ، كىشىگە بىر خىل يېقىملىق تۇيغۇ بەخش ئېتىدۇ.

بۇ نەمۇنىلەر ئىچىدە ياز بىلەن قىشنىڭ تالاش-تارتىشىنى ئىپادىلىگەن شېئىرىي پارچىلار جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىدىن ماھىرانە پايدىلىنىشنىڭ ياخشى ئۈلگىسىدۇر. ئۇنىڭدا ياز بىلەن قىش خۇددى تىرىك ئادەمدەك جانلىق كۆرسىتىلگەن، ئۇلار قەھرى-غەزەپكە كەلگەن كىشىلەردەك بىر-بىرىگە ھۇرپىيىشىدۇ، ھۇنەر-پەزىلەت ياسىغا ئوق بەتلىشىپ "جەڭگە كىرىشكە"، "بىر-بىرىنى يېڭىشكە" بەل باغلايدۇ، بىر مەيدان جىددىي سۆز جېڭى ئېلىپ بېرىپ، مۇنازىرە قىلىشىدۇ. ئاخىردا مۇنازىرە پەزىلەتلىك يازنىڭ غەلىبە قىلىشى، قىشنىڭ يېڭىلىشى بىلەن تۈگەيدۇ. بۇ پارچىلار ئەينى دەۋردىكى ئەمگەكچان ئەجداتلىرىمىزنىڭ چەكسىز باي تەسەۋۋۇر كۈچىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، چوڭقۇر مەنىگە، مول تەسەۋۋۇر كۈچىگە ئىگە. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇ ئەينى دەۋردىكى خەلقىمىزنىڭ تەبىئەت

هادىسلىرىگە بولغان قاراشلىرىنى بەدىئىي جەھەتتىن تولۇقلاپ ئوبرازلىق چۈشەندۈرگۈچى بىر مۇھىم پاكىتتۇر.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئىزاھلاشقا تېگىشلىككى، ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ بىرى بولغان مۇبالىغە ئۇسۇلىدىن توغرا ھەم مۇۋاپىق پايدىلىنىش بەدىئىي تەسۋىرنىڭ ئېنىق، ئوبرازلىق بولۇشىنى كۆچلۈك ئاساسلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. نەرسە ۋە ھادىسىلەرگە بولغان تونۇشنى يەنمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. «تۇركى تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن فولكلور ۋە يازما ئەدەبىيات پارچىلىرىدا مۇبالىغىلەش ئۇسۇلى ئاجايىپ تەسىرلىك ۋە دەل جايىدا قوللىنىلغان. بۇ ئارقىلىق ئۇقتۇرماقچى بولغان ئوي-پىكىر ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋاستىسى بىلەن ئېنىق ئىپادىلەپ بېرىلگەن. مەسىلەن، «مۇھەببەت قوشاقلىرى» ئىچىدىكى مۇنۇ پارچىدا:

ئاقۇر كۆزۈم ياش تەڭىز،
تەگرە يۇرەر قۇش ئۇچار.
(كۆز ياشلىرىم دېڭىزدەك ئاقماقتا،
ئۇنىڭ ئەتراپىدا قۇشلار ئەگمە يۈرىدۇ.)

دىيىش ئارقىلىق زامان زۇلمى تۇپەيلىدىن ئاشىغىدىن ئايرىلىپ، ھىجران ئازابىدا قالغان ۋاپادار مەشۇقەنىڭ پۇتكۈل قايغۇ-ھەسرىتى يېغىنچاق، ئوبرازلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىلگەن بولسا،

ئاقتۇرۇر كۆزۈم يۇلاق،
تۇشلەنۇر ئۆردەك، يوغاق.
(كۆزۈمدىن ‹ياش› بۇلاق ‹بولۇپ› ئاقىدۇ،
ئۇنىڭغا ئوخشاش ‹لار› چۈشىدۇ.)

دىگەن شېئىرىي پارچىدا ئەركسىز ۋە ھوقۇقسىز ئورۇندا قالغان ئەمگەكچى

خەلق ئاممىسىنىڭ ئازاپلىق تۇرمۇش كارتىنىسى روشەن سىزىپ بېرىلگەن، بۇ مىسرالارنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا، نامرات جاپاكەشلەرنىڭ "كۆزدىن ئاققان ياش" تامچىلىرىدىن "ئۆردەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۇ قۇشلىرى" ئۇزۇپ يۈرگۈدەك كۆل ھاسىل بولغان ئازاپلىق تارىخىنى يەنە بىر قېتىم كۆرگەندەك بولىمىز. مانا بۇ مۇۋاپىق قوللىنىلغان مۇبالىغە ۋاستىسىنىڭ كۈچى بولۇپ، كىشىنىڭ خاتىرىسىگە ئوڭايلا ئورنىشىپ قالىدۇ. يەنە بىر مەندىن ئالغاندا، يۇقۇرقى ئىككى شېئىرىي پارچىنى خەلقىمىز ئارىسىدا ئازاتلىقتىن ئىلگىرى كۆپلەپ ئېيتىلغان:

ئاھ ئۇرارمەن ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.
كۆز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

دىگەن قوشاقنىڭ قەدىمىي تۇرى دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. چۈنكى، فولكور ۋە يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىغا مەنسۇپ بولغان بۇ ئۇچ پارچە شېئىر ۋە قوشاقنى بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، ئۇلار ئارىسىدا ئۆزئارا يېقىنلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىغىنى، ئالدىنقىسىدىن كېيىنكىسىنىڭ نىسبەتەن مۇكەممەللىگىنى، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلاردا قوللىنىلغان مۇبالىغە ئۇسۇلىنىڭ يەنمۇ تولۇقلىنىپ ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەنلىگىنى ئېنىق ھېس قىلىمىز.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرنىڭ «تۇركى تىللار دىۋانى» نامىلىق ئۆلمەس ئەسىرى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئۆچمەس نامايەندە. ئۇ كۆپ مىللەتلىك ۋەتەنىمىزنىڭ مەدەنىي مىراسلار خەزىنىسىدە مەشئەلدەك نۇرلىنىپ

تۇرىدۇ. بىز بۇ نادىر ئەسەر ئارقىلىق 11 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى، تارىخى، جۇغراپىيىسى، ئېتنىنىك تەركىپلىرى ۋە باشقا ئىلمىي، مەدەنىي پائالىيەتلىرى ھەققىدە مۇكەممەل تارىخىي پاكىتلارغا ئىگە بولالايمىز. بۇ مەنبەدىن ئالغاندا، «تۈركى تىللار دىۋانى» تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى تەڭداشسىز ئەسەردۇر.

3. مەشھۇر ئالىم، مۇتەپەككۇر، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ

1) ئالىمنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى

«قۇتادغۇ بىلىك» («بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۇرگۈچى بىلىم») داستانى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ قاراخانىلار خانلىغى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن مەشھۇر يادىكارلىقلىرىنىڭ بىرىدۇر. بۇ ئەسەر 11 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر، ئاتاقلىق سىياسەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن قەشقەردە يېزىلىپ، قاراخانىلار سۇلتانى بۇغراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلىنغان. بۇغراخان ئەلى ھەسەن بۇ كىتاپ ئۈچۈن ئالىمغا "خاس ھاجىپ"①

① ھاجىپ (ئەرەبچە) ئارىچى، ۋاكالەتدار، خانىنىڭ ئىگە يېقىن مەسلىھەتچىسى دېگەن مەنىلەردىكى سۆز بولۇپ، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئېتىشچە، بۇ سۆزنىڭ قەدىمقى تۈركچىسى "تاياڭۇ" يەنى تايانچ، سەلتەنەت تايانچى، دۆلەت تۈۋرىگى دېمەكتۇر. («قۇتادغۇ بىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1984 ـ يىل نەشرى، «مۇقەددىمە»، 4 ـ بەتتىكى ئىزاھاتتىن ئېلىندى.)

دېگەن ئۇنۋانىنى بەرگەن.

ئالىم، مۇتەپەككۇر ۋە شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى ۋە تەرجىمھالىغا تەئەللۇق ماتېرىياللار ناھايىتى ئاز، ھەتتا يوقىنىڭ ئورنىدا. ئۇنىڭ ھاياتى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدىغان بىردىن ـ بىر مەنبە ئاپتورنىڭ شۆھرەتلىك ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك»تۇر. ئاپتور ئۇنىڭدىكى ئۆزىگە پەندـنەسىھەت قىلىش مەقسىدىدە يېرىم قالدۇرغان بېيىتلەرنىڭ 6627 ـ سىدە:

ئى يۈسۈف كېرەك سۆزنى سۆزلەكۇنى،
كېرەكسىز سۆزۈڭ كىزلە قىلغا قۇرا①.
(يۈسۈپ، سەن يارامىلىق، دۇرۇس سۆزنى ئېيت،
يارامسىزنى يوشۇر، زەرەرلىك، قارا.)

دەپ يېزىپ، ئۆز ئىسمىنى بىرلا قېتىم تىلغا ئالىدۇ. داستاندىن كېيىنرەك يېزىلغان ۋە ئۇنىڭ باش تەرىپىگە قوشۇپ تۇپلەنگەن نەسرى مۇقەددىمىدە بۇ توغرۇلۇق مۇنداق دېيىلىدۇ:

"... بۇ كىتابنى تەسنىف قىلغىلى بالاساغۇن مەۋلودلۇغ پەرھىز ئىزىسى ئەرتۇرۇر. ئەمما بۇ كىتابنى كاشغەر ئېلىنىدە تۇكەل قىلىپ مەشرىق مەلىكى تاۋغاچ بۇغراخان ئوسكىگە كىگۈرمىش تۇرۇر. مەلىك بۇغراخانما ئانى ئاغرلاپ ئۇلۇغلاپ ئۆز خاس ھاجىپلىقىنى بېرۇ يارلىقامىش تۇرۇر ئانىڭ ئۈچۈن يۈسۈف ئۇلۇغ خاس ھاجىپ تېپ ئاتى چاۋى ئازۇندا يايلمىش تۇرۇر..."

① بۇ باپتا «قۇتادغۇ بىلىك»تىن كەلتۈرۈلگەن نەقىللەرنىڭ تراڭسكرىپسىيىلىك تېكىستلىرى پۈتۈنلەي مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1984 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «قۇتادغۇ بىلىك»تىن ئېلىندى.

("... بۇ كتابنى يازغۇچى بالاساغۇندا تۇغۇلغان بىر تەقۋادار زاتتۇر. ئەمما، بۇ كتابنى قەشقەر ئېلىدە تاماملاپ، مەشرىق شاھى تاۋغاچ بۇغراخان ھۇزۇرىغا سۇنغاندۇر. شاھ بۇغراخانمۇ ئۇنى قەدىرلەپ «ۋە» ئۇلۇغلاپ، ئۇنىڭغا خاس ھاجىپلىقىنى ئىلتىپات قىلغان «ۋە» شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپ دەپ نام-شۆھرىتى دۇنياغا يېيىلغاندۇر...")

بۇ پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ، ئەسەر ئاپتورىنىڭ ئىسمىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىكەنلىگىنى، بالاساغۇندا تۇغۇلغانلىغىنى، مەشھۇر «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى قەدىمىي قەشقەر شەھىرىدە يېزىپ تاماملىغانلىغىنى بىلىۋالالايمىز.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھايات كۆچۈرگەن قەشقەر بىلەن بالاساغۇن ئۆز دەۋرىدە قاراخانىلار خانلىغىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي مەركەزلىرى ئىدى. بۇيۇك ئالىم ئۆز دەۋرىنىڭ سىياسىي ۋەقەلىرىگە قويۇق ئارىلاشتى، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىنى چۇشىنىش يولىدا قىزغىن ھەركەت قىلدى. زامانىنىڭ ئالدىنقى پەللىسىدە تۇرۇپ، جەمئىيەتنى نىسبەتەن توغرا كۆزەتتى، بىر تەرەققىپەرۋەر مۇتەپەككۇر سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئاپتورنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىغى ۋە قاچان ۋاپات بولغانلىغى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان، پەقەت ئۇنىڭ 6495-بەيتىدە كىتابنىڭ يېزىلغان ۋاقتى توغرۇلۇق:

يىل ئالتمىش ئىكى ئېردى تۆرت يۈز بىلە
بىتىيۇ تۆكەتتىم بۇ سۆز ئۇلگۈلە

(«ھىجرىيە» 462-يىلى سۆزۈمنى تۇرلۈك ئۇلگىلەر بىلەن «كىتابىقا» پۈتۈپ ئاخىرلاشتۇردۇم.) دىگەن پاكىت قىستۇ-

رۇلغان ھەمدە يەنە بىر بەيىتتا بۇ كىتابنى 18 ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ يېزىپ چىققانلىغى مۇنداق ئەسكەرتىلگەن:

تۆكەل 18 ئايدا ئايدىم بۇ سۆز،
ئوزوردۇم ئازىردىم سۆز ئەۋرىق تىرا.

(بۇ سۆزنى «كىتابنى» تولۇق 18 ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ تاللاپ، يېزىپ «تەھرىرلەپ» تىزىپ چىقتىم.)

داستاندىكى قەبرىلىقتىن زارلىنىپ، ئۆتۈپ كەتكەن ياشلىق دەۋرگە نىسبەتەن ئېچىنىش، ئۆكۈنۈش ئىپادىلەنگەن بەزى پارچىلاردا:

تىگوردى ماڭا ئىلگىن ئەلىگ ياشىم،
قوغۇ قىلدى قوزغۇن توسى تېگ باشىم،

(50 ياشلىق مەزگىلىم مېنى قول پۇلاڭلىتىپ «ئۆز يېنىغا» چاقىردى. قۇزغۇنىنىڭ رەڭگىدەك «قارا» چاچلىرىم ئاققۇنىڭ رەڭگىدەك ئاقىرىپ كەتتى.)

. . . . . .

ياروق يازدەك ئېردىم تۇمەن تۇ چەچەكلىك،
خازانمۇ تۇشۇتتۇم، قامۇغنى قۇرتتىم.
قادىك تېگ بۇدۇم ئېرتى ئوق تېگ كونى تۇز
ياتېگ ئەگرى بولدى ئەگىلدىم توڭىتتىم.

(نۇرلۇق باھار پەسلىدەك چېچەكلىك ئىدىم، غازاڭلارمۇ چۇشتى. ھەمىسى قۇرىدى. قېيىندەك مۇستەھكەم، ئوقىتەك تۇز ئىدىم، يادەك ئەگرى بولۇپ «مۇكچىيىپ» ئېگىلىپ قالدىم.)

دەپ يېزىلغان. مانا بۇ مەلۇماتلارغا ئاساسەن، تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن:

مەشھۇر ئالىم، مۇتەپەككۇر، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەخمىنەن مىلادى 1019 ـ يىللاردا چۈ دەرياسى بويىدىكى بالاساغۇن شەھىرىدە (ھازىر خارابىسلا قالغان) دۇنياغا كەلگەن، 1069 ـ 1070 ـ يىللار ئەتراپىدا مەشھۇر داستانى «قۇتادغۇ بىلىك»نى يېزىپ چىقىپ، ئەينى دەۋردىكى قاراخانىلار خاقانى بۇغراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ مەزمۇن ھەم بەدىئىيلىك جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ئاساسلىنىپ، ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ئالىي مەلۇماتلىق كىشى ئىكەنلىگىنى جەزملەشتۇرۇشكە بولىدۇ. داستاندا، تارىخ، پەلسەپە، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە ۋە دىنىي ئېتىقاتقا دائىر تۈپ مەسىلىلەر كەڭ ئورۇن ئالغان، بولۇپمۇ ئالىمنىڭ مېدىتسىنا ئىلمى توغرىسىدىكى كۆرسەتمىلىرى ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەشھۇر تېببىي ئالىمى ئىبنى سىنانىڭ تەلىماتلىرى بىلەن پىششىق تونۇش ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ. دېمەك، بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىدىكى ئالىي ئىلىم-پەن مەكتەپلىرىنى تۈگەتكەن كىشى بولۇپ، داستانىنى يېزىش جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ باي مەدەنىي مىراسلىرىنى چوڭقۇر ئۆزلەشتۈرۈپ ۋە ئۇنىڭغا تايىنىپ ئۆز ئەسىرىنى يۈكسەك قىممەتكە ۋە مەزمۇنغا ئىگە قىلالىدى.

"داستانىنىڭ ئەسلى قول يازمىسى تېخى تېپىلغىنى يوق. ھازىر ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغىنى ئۆز زامانىسىدىن خېلى كېيىن كۆچۈرۈلگەن ۋېنا، قاھىرە، پەرغانە (ياكى نەمەنگان) نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت.

ۋېنا نۇسخىسى مىلادى 1439 ـ يىلى ھېرات شەھىرىدە ھەسەن قارا سايىل شەمس دېگەن كىشى تەرىپىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىغا كۆچۈرۈلۈپ، مىلادى 1470 ـ يىلى ئىستامبۇلغا كەلتۈرۈلگەن ۋە كېيىن ئاۋستىرىيىلىك شەرقشۇناس ھاممەر پورگشتال بۇ نۇسخىنى ۋېنا ئوردا كۈتۈپخانىسىغا كەلتۈرگەن، بۇ ھازىرمۇ شۇ كۈتۈپخانىدا ساقلانماقتا (بۇ نۇسخا ھېرات شەھىرىدە كۆچۈرۈلگىنى ئۈچۈن ھېرات نۇسخىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ...

قاھىرە نۇسخىسى ئەرەب ھەرپى ئاساس قىلىنغان ئۇيغۇر يېزىغىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، قاھىرىدىكى 'ھىدىۋە' (ھازىرقى قىرال) كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ نۇسخىنى 1896 ـ يىلى نېمىس ئالىمى مورىتز تۈنجى قېتىم ئاشكارىلىغان...

پەرغانە نۇسخىسى ئەرەب ھەرپى ئاساس قىلىنغان ئۇيغۇر يېزىغىدا كۆچۈرۈلگەن ۋە ھەممىدىن تولۇق نۇسخا بولۇپ، بۇ نۇسخىنى تۈنجى قېتىم تاتار ئالىمى ئەھمەت زەكى ۋەلىدى 1914 ـ يىلى پەرغانىنىڭ نەمەنگان شەھىرىدىكى مۇھەممەت ھاجى ئىشان لالەرىش دېگەن كىشىنىڭ شەخسى كۈتۈپخانىسىدا كۆرگەن ۋە بۇ ھەقتە خەۋەر ئېلان قىلغان. 1924 ـ يىلى ئۆزبېك ئالىمى پىترەت بۇ نۇسخىنى قولغا چۈشۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولغان ۋە بىر يىلدىن كېيىن بۇ نۇسخا ھەققىدە ماقالە ئېلان قىلغان..."①

شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى شانلىق نامايەندە بولغان بۇ ئۆلمەس ئەسەرنىڭ 1823 ـ يىلى تولۇق بولمىغان فرانسۇزچە

① «قۇتادغۇ بىلىك»، «مۇقەددىمە»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1984 ـ يىل نەشرى، 4 ـ 5 ـ بەتلەر.

تەرجىمىسى، 1870 ـ يىلى مۇھىم قىسىملىرىنىڭ نېمىسچە تەرجىمىسى، 1910 ـ يىلى ترانسكرىپسىيىسى بىلەن نېمىس تىلىغا قىلىنغان تەرجىمىسى نەشىر قىلىندى ۋە ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولدى. 1943 ـ يىلى قاھىرە نۇسخىسىنىڭ فوتو نۇسخىسى تۇركىيىگە كەلتۈرۈلۈپ، نەشىر قىلىندى ھەم كېينىكى مەزگىللەردە ئۆزبېكچە ۋە تۇركچە ئىشلەنگەن ترانسكرىپسىيىلىك نۇسخىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن نەشىر قىلىندى.

"داستان ئايرىم تۆتلۈكلەرنى ھېساپقا ئالمىغاندا مەسنەۋى (ئىككىلىك) شەكلىدە ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىلغان بولۇپ، 3800 ـ ۋە 3801 ـ بېيىت بىلەن ئاخىرىدا ئىلاۋە قىلىنغان ئۇچ لىرىكىنىڭ ئىككىسى مۇتاقارىپ مۇسەممەنى سالىم (يەنى فەئۇلۇن. فەئۇلۇن. فەئۇلۇن) ۋەزنىدە، قالغان بېيىتلارنىڭ ھەممىسى مۇتاقارىپ مۇسەممەنى مەھزۇپ ياكى مەقسۇر (يەنى فەئۇلۇن. فەئۇلۇن. فەئۇلۇن. فەئۇل) ۋەزنىدە يېزىلغان"①.

ئومۇمىي ھەجمى جەھەتتىن ئالغاندا، داستان جەمئىي 85 باپقا بۆلۈنگەن، 6645 بېيىت، 13290 مىسرادىن تەركىپ تاپقان.

2) «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى

«قۇتادغۇ بىلىك» يېزىلغان ۋاقىت قاراخانىلار خانلىغى قۇرۇلۇپ تەخمىنەن ئىككى ئەسىر ئۆتكەن ۋاقىت بولۇپ، بۇ مەزگىلدە قاراخانىلار مەدەنىيىتى تازا گۈللىنىپ روناق تاپقان،

① «قۇتادغۇ بىلىك»، «مۇقەددىمە»، 5 ـ 6 ـ بەتلەر.

شۇنداقلا مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش مەرىپەت ئىگىلىرى مەيدانغا چىققان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ھاكىمىيەت بېشىدىكى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ئىچكى ئاداۋەتلىرى، ھوقۇق ۋە ئىمتىياز ئۈچۈن بىر ـ بىرىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشلەر، ئۆزئارا ئۇرۇش ـ يېغىلار ئۈزمەي پەيدا بولۇپ، خانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي سېستىمىسىدا بۆلۈنۈش، پارچىلىنىش كېلىپ چىققان ئىدى، نەتىجىدە خەلق تۇرمۇشى خاراپلىشىشقا يۈز تۇتۇپ، خانلىقنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى يامانلىشىشقا يۈزلەنگەن ئىدى.

يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ خىل تىنچسىز ھالەتنىڭ زەئىپلىشىشىنىڭ باشلىنىشىغا ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ئىچكى غوۋغالىرى سەۋەپ بولدى. مىلادى 1032 ـ يىلى ماۋۇرائۇننەھرده تۇرۇشلۇق غەرپ ۋالىسى ئىلى تېكىننىڭ ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلىشى بىلەن قاراخانىلار خانلىغى شەرق ۋە غەرپ دېگەن ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

شەرقىي قىسمىدا يۈسۈپ قەدىرخاندىن كېيىن سۇلايمان (مىلادى 1032 ـ يىلدىن 1057 ـ يىلغىچە) خاقان بولدى. ئۇ 1057 ـ يىلى ئۆزىنىڭ بىر تۇققان ئىنىسى مۇھەممەت بىلەن بولغان توقۇنۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. مۇھەممەت 15 ئاي ھاكىمىيەت تۇتۇپلا، ھۈسەينخان تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. ھۈسەينخان تەختكە چىقىپ بىر مەزگىلدىن كېيىن ئۆزىنىڭ خوتۇنى تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى. دادىسىنىڭ ئورنىغا خان بولغان ئىبراھىم بىر يىل ئۆتە ـ ئۆتمەيلا ئۆلتۈرۈلدى. كېيىن ئىبراھىمنىڭ ئورنىغا مەھمۇت خان بولدى. ئۇ ئاكىسىنىڭ ئوغلى ئەبۇ ئەلى ھەسەنىنىڭ ھەمكارلىغىدا شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلار خانلىغىنى بىرلىكە كەلتۈرگەن

بولسمۇ، بۇ ئىككى بىر تۇققاننىڭ ھەمكارلىغى بۇزۇلۇپ، خانلىق ھوقۇقى ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىن سۇلايمانغا ئۆتتى.

دىمەك، «قۇتادغۇ بىلىك» ئەنە شۇ دەۋردە يېزىلىپ، بۇغراخان ئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلىنغان ئىدى.

ھوقۇق ۋە ئىمتىياز تالىشىش ئۇرۇشلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان كەسكىن ۋەزىيەت، يوشۇرۇن قەست قىلىش، بىر-بىرىگە ئورا كولاشلار قاراخانىلار جەمىيىتىنىڭ نورمال تۇرمۇش تەرتىۋىنى زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى. گۇرۇھۋازلىق كەيپىياتى ئۆرلەپ قالدى، نەتىجىدە خاندانلىق قۇرۇلغانىدىن بۇيان شەكىللىنىشكە باشلىغان سىنىپىي بۆلۈنۈش تېخىمۇ كېڭەيدى. يەنى دىخانلار، كاسپىلار، مەدىكارلار، چوڭ فېئودال پومېشچىكلار، ھەربىي قوشۇنلار، مۇلكى ئەمەلدارلار ۋە باشقا تەبىقىلەر ئىنتايىن پەرقلىق ھالدا بىر-بىرىدىن ئاجرىلىپ تۇرۇشتى. ئېزىش-ئېزىلىش كۈچەيدى، بەگ-ئەمىرالار ئۆزى خان-ئۆزى خوجا بولۇۋېلىپ، خالىغانچە ئىش كۆرىدىغان، ئىچكى ئۇرۇش، جاڭجال، نىزالارنى پەيدا قىلىپ، ئۆزئارا تالان-تاراج قىلىدىغان، پۇقرالارغا خالىغانچە ئالۋاڭ-ياساق قويۇپ، مەزلۇم بىچارىلەرنى ئېزىش ھىساۋىغا چىرىك، ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇش كۆچۈرىدىغان يامان ۋەزىيەت شەكىللەندى. پارىخورلۇق، ھايانكەشلىك، بۇلاڭچىلىققا ئوخشاش يامان ئىشلار ئەدەپ كەتتى، جامائەت خەزىنىسى ۋە مۇلكى زور ۋەيرانچىلىققا دۇچ كەلدى، پۇقرالارنىڭ ئامانلىغىغا دەخلى-تەرۇز يەتتى. بۇ سەۋەپلىك خانىنىڭ ئابرويى كۈندىن-كۈنگە تۆۋەنلەپ كەتتى. سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي جەھەتلەردە "گۈللەنگەن ئالتۇن دەۋر" يىمىرىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى.

ئەمەلدارلاردىن ئادالەت، سودىگەرلەردىن ئىنساپ ۋە توغرىلىق يوقالدى.

ئالىم، مۇتەپەككۇر ۋە شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ زور ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئۆزىنىڭ بىۋاستە سەرگۈزەشتىلىرى ئارقىلىق ئېنىق چۈشەندى. قاراخانىلار ھاكىمىيىتىدە يۈز بەرگەن ئاشۇ يېڭى زىددىيەت ۋە يېڭى مەسىلىلەرنى مۇڭاپىق ھەل قىلمىغاندا، خاندانلىق يىمىرىلىپ، پۇقرالار ئۈچۈن زور پاجىئەلەرنىڭ سادىر بولىدىغانلىغىنى، ھوقۇق ۋە ئىمتىياز ئۈچۈن ھەممە ئەسكىلىكلەرنى قىلىشتىن يانمايدىغان ھۆكۈمران تەبىقىلەرنىڭ چىرىك ھەم چۈشكۈن ماھىيىتىنى مۇڭاپىق يوللار بىلەن پاش قىلىپ، ئۇلارغا تاقابىل تۇرمىغاندا ئەلدىن تىنچلىق يوقايدىغانلىغىنى، ئەنسىز ۋەزىيەتنىڭ شەكىللىنىدىغانلىغىنى ھېس قىلدى. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ يۇقۇرقى مۇھىم سىياسىي، ئىجتىمائىي كۆز قارىشىنى خانىغا ھەم خەلققە بىلدۈرۈش، قاراخانىلار جەمىيىتىدىكى تەڭسىزلىكلەرنى تۈگىتىش، مەركەزلەشكەن، خەلقى خاتىرجەم ياشايدىغان فېئودال خانلىقىنى تۇرغۇزۇش ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ، مەشھۇر ئېپىك داستانى — «قۇتادغۇ بىلىك»نى يېزىپ چىقتى.

3) «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ قىسقىچە ۋەقەلىگى

داستان نەزمى ۋە نەسرى شەكىلدە يېزىلغان ئىككى پارچە مۇقەددىمىدىن تاشقىرى، 1-باپتىن 12-باپقا قەدەر ئاساسەن قەسىدە بىلەن يېزىلغان. ئالىم بۇ قىسمدا تەڭرىگە ھەمدۇسانا، پەيغەمبەر ۋە چاھارىيالارغا مەدھىيە ئوقۇغاندىن كېيىن، پارلاق باھار پەسلىنى تەسۋىرلەيدۇ، ئاندىن قاراخانىلار ھۆكۈمرانى بۇغراخان

ئەلى ھەسەن بىن سۇلايمانغا مەدھىيە بېغىشلايدۇ، ئارقىدىنلا ئاسترونومىيە، ئىلىم-مەرىپەت، تىلنىڭ پەزىلىتى بىلەن قۇسۇرى ۋە پايدىسى بىلەن زىيىنى، ياخشىلىق، يامانلىق، بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ پەزىلىتى... قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە چوڭقۇر پەلسەپىۋى مۇلاھىزە ئېلىپ بارىدۇ، ھەمدە «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ نامى، مەنىسى ۋە ئۆزىنىڭ قېرىپ قالغانلىغى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ. 12-باپتىن باشلاپ داستانىنىڭ ئاساسىي سيۇژېتىغا كۆچۈپ، كۈنتۇغدى ئېلىك، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش، ئۇدغۇرمىش قاتارلىق تۆت نەپەر قەھرىمان پىرسۇناژنىڭ ھەركەت-پائالىيەتلىرىنى تەپسىلى تەسۋىرلەش ئارقىلىق داستانىنىڭ تۈپكى مەزمۇنىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنىڭ سىمۋولى بولغان كۈنتۇغدى ئېلىك ناملىق بىر خان بولۇپ، ئۇنىڭ ئادىللىق شۆھرىتى جاھانغا پۇر كېتىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئايتولدى ناملىق ئالىم خاقان كۈنتۇغدى ئېلىك بىلەن ئۇچرىشىدۇ. قايتا-قايتا سۆھبەتلىشىش داۋامىدا كۈنتۇغدى ئېلىك ئايتولدىنىڭ ئېسىل پەزىلىتىگە، دانالىغىغا ۋە ئەقىل-پاراسىتىگە قايىل بولۇپ، ئۇنى ۋەزىرلىككە تەيىنلەيدۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئايتولدىنىڭ سالامەتلىگى ناچارلاپ، كېسەل بولىدۇ. ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا ئۆز ئۆمرىنىڭ بەھۇدە ئۆتۈپ كەتكەنلىگىگە چوڭقۇر ئېچىنىدۇ. ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە قانداق ياشاش ۋە قانداق پەزىلەتلەرنى يېتىشتۈرۈش ھەققىدە بىر قاتار نەسىھەتلەرنى بايان قىلغاندىن كېيىن، ئۇنى كۈنتۇغدى ئېلىككە تونۇشتۇرۇپ، مەكتۇپ پۈتۈپ بېرىدۇ. ئاردىدىن كۆپ ئۆتمەي يورۇق ئالەم بىلەن ۋىدالىشىدۇ. كۈنتۇغدى ئېلىك ئايتول-

دىنىڭ ئۇمىدى ۋە تونۇشتۇرۇشىغا ئاساسەن، ئۆگدۈلمىشنى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋەزىرلىككە تەيىنلەيدۇ.

ئەنە شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئۆگدۈلمىشنىڭ ۋەزىرلىك ھاياتى باشلىنىدۇ، ئۇ ئاتىسى ئايتولدىنىڭ بۇۋاستە تەربىيىسى ۋە تەسىر-رىدە يېتىشتۇرگەن تالانتى، ئەقىل-پاراسىتى، گۈزەل ئەخلاقى بىلەن كۈنتۇغدى ئېلىكنى ئەلنى ئىدارە قىلىشتا ئادىل بولۇشقا چاقىرىپ، ياخشى مەسلىھەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بەگ (خان)نىڭ سۈپىتى، ۋەزىر بولىدىغان كىشىنىڭ ئەخلاقىي ئۆلچىمى، ئەسكەر باشلىغى، مۇشاۋۇر، ئىشىك ئاغىسى، يالاۋۇچ (ئەلچى)، پۈتۈكچى، خەزىنىدار، باش ئاشپەز، ئۇچملىك بېشى، تابۇغچى (خىزمەتچى) ... قاتارلىقلارنىڭ سالاھىيىتى ۋە تالىنىشى ھەققىدە يولۇق ۋە ئاقىلانە پىكىر، مۇلاھىزىلەرنى بايان قىلىدۇ. مەلۇم بىر كۈنى ئۆگ-دۈلمىش كۈنتۇغدى ئېلىك خان بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرۇپ، ئۆزىدىنمۇ پاراسەتلىك ھەم زېرەك ئۇدغۇرمىش ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ بارلىغىنى مەلۇم قىلىدۇ. كۈنتۇغدى ئېلىك ئۇدغۇرمىشنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىش مەزمۇندا نامە پۈتۈپ ئۆگدۈلمىشكە بېرىدۇ ھەم ئۇدغۇرمىشنى ئېلىپ كېلىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

بىراق، سەۋر-تاقەت ھەم قانائەتنىڭ سىمۋولى بولغان ئۇدغۇر-مىش تاغ-ئورمانلار ئارىسىدا تەنھا ئىستىقامەت قىلىپ تىنچ ھەم خاتىرجەم ھايات كۆچۈرۈشنى خالايدىغان كىشى ئىدى. ئۇ كۈن-تۇغدى ئېلىكنىڭ ئۈچ قېتىم خەت يېزىپ ۋەزىر ئۆگدۈلمىشنى قايتا-قايتا ئەۋەتكىنىگە قارىماي، قانائەتنى ھەمىدىن ئەۋزەل بىلىپ، ئوردىغا كېلىپ خىزمەت قىلىشتىن باش تارتىدۇ ۋە ئۇزۇن بايان قىلىپ كۈنتۇغدى ئېلىككە خەت يازىدۇ. كۈنتۇغدى ئېلىك

ئۇدغۇرمىشنىڭ ئوردا خىزمىتىگە كىرىشىنى قاتتىق تەلەپ قىلىپ، ئۆگدۈلمىشنى قايتا ئەۋەتىدۇ، ئىككى ئوتتۇرىدا كەسكىن مۇنازىرە بولىدۇ. ئاخىرى ئۇدغۇرمىش ئامالسىز ئوردىغا كىرىدۇ، ئەمما قايتا-قايتا ئۆزرە ئېيتىپ، يەنىلا يەككە-يېگانە ئىستىقامەت قىلىپ تىنچ ئۆمۈر ئۆتكۈزۈش مەقسىدى بىلەن قايتىپ كېتىدۇ. ئەمما ئۇ ھەر قېتىملىق سۆھبىتىدە ئەلنى ياخشى كۈنگە ئېرىشتۈرۈش، خەلقنى بەخت-سائادەت كەلتۈرۈش لازىملىغىنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

ئارىدىن خېلى كۆپ ۋاقىت ئۆتىدۇ. ئۆگدۈلمىش قېرىيىدۇ. ئۇمۇ ئۆتكەن كۈنلەرگە ھەسرەت چېكىپ ئۇدغۇرمىشقا ئوخشاش تەنھا ئىستىقامەت قىلماقچى بولىدۇ. ئۇدغۇرمىش ئۇنىڭ بۇ قارارىغا كەلگەندىلىگىنى بىلگەندىن كېيىن ئۆگدۈلمىشكە بۇ پىكىرىدىن ۋاز كېچىپ، ئوردىدا داۋاملىق قېلىشنىڭ لازىملىغىنى، جەمىيەتتە مۇئەييەن تەرتىپ ئورنىتىش ۋە ھەممە كىشى خاتىرجەم ئۆز تىرىكچىلىگىنى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان ياخشى شارائىتنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن ئاخىرغىچە خىزمەت قىلىشنىڭ پايدىلىق ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۆگدۈلمىش ئۇدغۇرمىشنىڭ بۇ مەسلىھەت ۋە تەكلىۋىگە ماقۇل بولۇپ، يېڭىۋاشتىن ئۆز ئىشىغا خۇشال-خۇرام كىرىشىپ كېتىدۇ.

ئارىدىن خېلى كۈنلەر ئۆتىدۇ، ئۇدغۇرمىشنىڭ سالامەتلىگى ناچارلاپ، كېسەل بولۇپ قالىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئۆگدۈلمىش ئۇدغۇرمىشنى يوقلاپ كېلىدۇ، ئۇدغۇرمىش ئۆگدۈلمىشكە ئۆزىنىڭ بىر چۈش كۆرگەنلىگىنى، چۈشىدە ئالدىدا يانتۇ قويۇلغان ئەللىك ۋاخىنلىق شوتىغا بىر-بىردىن ئۆرلەپ 50-سىگ قەدەر چىققانلىغىنى، بۇ جايدا بىر ئەتچى① سۇنغان سۇنى ئېلىپ، ئىچىپ

① مال سويغۇچى ياكى گۆش ساتقۇچى قاساپ. بۇ يەردە "ئەزرائىل" دېمەكچى.

تۇگىتىپ ئۇسۇزلۇغىغا قانغانلىغىنى، كېيىن كۆككە ئۆرلەپ ئۇچۇپ، بارا-بارا كۆزدىن يىراقلاشقانلىغىنى... ئېيتىپ بېرىدۇ. ئۆگدۈلمىش ئۇنىڭ چۈشىگە تەبىر بېرىپ، بۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنىڭ بەلگىسى، دەيدۇ. ئەمما ئۇدغۇرمىش ئۇنىڭغا ئىشەنمەي، بۇ ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىدىغانلىغىنىڭ بىشارىتى، دەيدۇ ۋە ئۆگدۈلمىشكە ۋىدالىشىش سۈپىتىدە بىرمۇنچىلىغان پايدىلىق نەسىھەتلەرنى قىلىپ، ئۇنى خۇش ئەخلاقلىق، قانائەتچان، ئېغىر-بېسىق، مۇلايىم، ئادىل، ھەققانىي، ئوچۇق كۆڭۈل بولۇشقا، ئۆزىنى پاك تۇتۇشقا دەۋەت قىلىدۇ.

ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ئۇدغۇرمىش كېسەلدىن ساقىيالماي ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

خاقان كۈنتۇغدى ئېلىك ئۆگدۈلمىشتىن ئۇدغۇرمىشنىڭ ۋاپاتى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ، تولىمۇ قايغۇرىدۇ. دوستى ۋە ئاقىل مەسلىھەتچىسى ئۇدغۇرمىشنىڭ قايغۇ-مۇسىبىتى سەۋىبىدىن چوڭقۇر ئازاپلىنىۋاتقان ئۆگدۈلمىشكە تەسەللى بېرىپ، ئارتۇقچە قايغۇرماسلىقنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ئۆگدۈلمىش بىرقانچە كۈننى ئۇدغۇرمىشنىڭ تەزىيىسى بىلەن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، يەنە ئۆز خىزمىتىگە كىرىشىپ كېتىدۇ، ھەتتا ئۇخلاش ۋە تاماق يېيىشنىمۇ ئۇنتۇغان ھالدا خانلىق ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش بىلەن مەشغۇل بولىدۇ...

قىسقىسى، كۈنتۇغدى ئېلىك، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش ۋە ئۇدغۇرمىشتىن ئىبارەت تۆت ئىجابىي قەھرىمانىنى دەۋر قىلغان ھالدا قانات يايدۇرۇلغان ۋەقەلىك مانا مۇشۇ جايدا ئاخىرلاشىدۇ. داستاننىڭ ئاخىرقى ئۇچ بابىدا ئالىم ئۆز ھاياتىنىڭ بەھۇدە زايە بولغانلىغىدىن ئەپسۇسلىنىدۇ، ياشىنىپ قالغانلىغىدىن شىكايەت

قىلدۇ، ۋاپا ۋە ساداقەت يوقالغان ئەينى دەۋرنىڭ بۇزۇقلۇغى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى ھەققىدە ھەسرەتلىنىپ سۆھبەت بايان قىلدۇ ھەمدە ئۆزىگە ۋەز-نەسىھەتلەرنى قىلىپ، داستاننى ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

4) «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى

"قۇتادغۇ بىلىك» ئۆزىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە مەزمۇنى بىلەن ھەممىدىن بۇرۇن بىر ئەدىبىي ئەسەر ۋە ئۇيغۇر داستانچىلىغىنىڭ تىپىك نەمۇنىسىدۇر. ئۇنىڭدا ئىرىكا ئامىللىرى بىلەن ئېپىك بايان، دىرامىلىق ئېپىزوتلار بىلەن تەبىئەت تەسۋىرى، ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر بىلەن شەخس (ئادەم) خاراكتېرى، پەلسەپىلىك تەپەككۇر بىلەن مەجاز (مېتافورا) ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن جىپسلاشتۇرۇلغان"①. ئۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھايات بىلەن زىچ باغلانغان، ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن رېئاللىقنى ئىنتايىن كۆچلۈك بولغان ئەدىبىي ئەسەردۇر.

ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئەسەردە خانلىقنى باشقۇرۇش يوللىرىنى، ئوردا خادىملىرىنىڭ بۇرچى ۋە ئەخلاقىي سۈپەتلىنى، ئىلىم-مەرىپەتنىڭ ئەھمىيىتىنى، جەمىيەت ۋە ئائىلە مەسىلىلىرىنى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي قاراشلىرىنى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسۇلدا، يەنى سىمۋوللۇق ئوبرازلار ئارقىلىق، كۆركەم ۋە ساپ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن بايان قىلغان، كۈنتۈغدى ئېلىك، ئايىتولدى، ئۆگدۈلمىش، ئۇدغۇرمىش قاتارلىق قويۇق سىمۋول تۈسىنى ئالغان پېرسوناژلارنىڭ سۆھبىتى، مۇنازىرىسى

① «قۇتادغۇ بىلىك». «مۇقەددىمە». 6-بەت.

ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى زۇلۇم ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى دەۋرنىڭ ئالدىنقى يۈكسەكلىگىدە تۇرۇپ يورۇتۇپ بەرگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئاساسەن فېئودالىلىق مۇناسىۋەتلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئالىمنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشتىكى مەقسىدى ھەر خىل قاتلاملارغا مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ ۋە ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ تۈرلۈك دەرىجە پەللىلىرىدە تۇرغان ئەمەلدارلارنىڭ ئۆزئارا ھەم خۇسۇسىي مۇناسىۋەتلىرىنى تەكشى بىر ئىزغا سېلىپ، خاقاندىن تاكى مەدىكارغىچە بولغان ھەر خىل گۇرۇھ، ھەر خىل كەسپىتكى كىشىلەرنىڭ ئەخلاق، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى بەلگىلىك تەرتىپكە كەلتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈگىنى تەكىتلەش، شۇنداقلا خاقان بىلەن پۇقرالار مۇناسىۋىتىدە نىسبەتەن ئادىللىق شەكىللەنگەن تىنچ ۋە بەختلىك جەمىيەت قۇرۇش غايىسىنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت.

ئالىمنىڭ بۇ مەقسىدى ئۇنىڭ ئەلنى باشقۇرۇش يوللىرىنى، ئادالەتلىك قانۇن-تۈزۈملەرنى ئورنىتىشنىڭ زۆرۈرلۈگىنى تەكىتلىشىدە ھەم ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي قاراشلىرىنى ئۆزىگە خاس بىر بەدىئىي شەكىل ئارقىلىق بايان قىلىشىدا روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

داستاننىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى توغرۇلۇق شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىشىلەردىن ئەڭ ئاۋال باتۇر ھەم ۋىجدانلىق بولۇشنى، ھەققانىيەتتە چىڭ تۇرۇشنى، بەخت-سائادەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن بىلىم ۋە ھۈنەر ئىگەللەشنى، سەۋر-تاقەتلىك، قانائەتلىك، مېھىر-شەپقەتلىك بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. يۇقۇرقى خۇسۇسىيەتلەرنى ئىنسان بالىسى ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر ۋە يۈكسەك ئەخلاقىي پەزىلەت سۈپىتىدە تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئىلىم-مەرىپەت بىلەن ئىش كۆرۈش، ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى

تەكتلەپ، تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك ئاساسىدىكى غايىۋى بەختلىك جەمىيەت قۇرۇش ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

داستاندىن ئورۇن ئالغان كەڭ ھەم چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇنلار ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس تۈپ ئالاھىدىلىگى بولغان ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، كونكرېت پېرسوناژلار ئوبرازلىرى يارىتىلىپ، شۇ پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرى مۇكەممەل شەكىلدە سىيۇژېتلار ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلگەن.

ئالىمنىڭ ئۆز تىلى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ كىتاپ تۆت شۆھرەتلىك خۇسۇسىيەتكە ئاساسلىنىدۇ. ئالىم ئادالەت بىلەن ھەقانىيەتنى، سائادەت بىلەن ئامەتنى، ئەقىل-ئىدراك بىلەن پەم-پاراسەتنى، سەۋر-تاقەت بىلەن ھايانى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي غايىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇپ، داستاننىڭ تېمىسىنى مۇشۇ تۆت خۇسۇسىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن تېپىكلەشتۈرۈپ يارىتىلغان پېرسوناژلارنىڭ ھەركەت-پائالىيەتلىرىگە ۋە سۆھبەت، مونازىرىلىرىگە مەركەزلەشتۈرىدۇ.

بۇ پېرسوناژلار:

1. ئادالەت ۋە ھەققانىيەت خىسلىتىگە ئىگە بولغان كۈنتۇغدى ئېلىك ئوبرازى بولۇپ، ئۇ خاقانغا سىمۋول قىلىنغان. ئالىم بۇ ئوبراز ئارقىلىق خاقاندىن ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنى كۈتسە، سىياسىي قاراشلىرىدا خەلق نامىدىن ئۇلارغا ئادىل ۋە دانا قانۇنلارنى تۈزۈپ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا يول ئېچىپ، جەمىيەتنى خەلقچىل-لاشتۇرۇش تەلۈنى قويىدۇ.

2. بەخت ۋە ئامەت خىسلىتىگە ئىگە بولغان ئايتولدى ئوبرازى بولۇپ، ئۇ ۋەزىرلەرگە سىمۋول قىلىنغان. ئالىم بۇ ئوبراز ئارقىلىق

ۋەزىرلەرگە بىلىملىك، ھۇشيار، پاك ئادەم بولۇش تەلۈنى قويىدۇ.

3. ئەقىل ۋە پاراسەت خىسلىتىگە ئىگە بولغان ئۆگدۈلمىش ئوبرازى بولۇپ، ئۇ ۋەزىرلەرنىڭ ئوغلىغا سىمۋول قىلىنغان. ئالىم بۇ ئوبراز ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئەخلاقىي تەلۈنى شەرھىلەپ، ئەقىل ۋە پاراسەتنى تەرەققىيات ھەم مەدەنىيەتكە بېغىشلاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

4. سەۋر-تاقەت بىلەن ھايا خىسلىتىگە ئىگە بولغان ئۇدغۇرمىش ئوبرازى بولۇپ، ئۇ ۋەزىرلەرنىڭ سەممىي مەسلىھەتچىسى ۋە يېقىن كىشىسىگە سىمۋول قىلىنغان. ئالىم بۇ ئوبراز ئارقىلىق چىدامىلىق، كىچىك پېئىل، كەمتەر، قانائەتچان، يېڭىلمەس بولۇشنى تەكتلەيدۇ.

قىسقىسى، دانا مۇتەپەككۇر ۋە ئەدىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقۇرقىدەك ۋاستىلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي قاراشلىرىنى بايان قىلىپ، ئەينى دەۋردىكى خاقان ۋە ئوردا خادىم-لىرىغا كۆپلىگەن پايدىلىق نەسىھەتلەرنى قىلىدۇ، ئۇلارنى خەلقە-پەرۋەر بولۇشقا ئۇندەيدۇ، ئاشۇ تۆت نەپەر پېرسوناژ ئارقىلىق ئوبراز-لاشتۇرۇلۇپ چۈشەندۈرۈلگەن تۆت شۆھرەتلىك خۇسۇسىيەتنى ئەلنى باشقۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئېسىل خىسلەت سۈپىتىدە ئوتتۇ-رىغا قويىدۇ.

ئومۇمەن، پۈتۈن داستاندا ئىپادىلەنگەن ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى قىسقىچە تۆۋەندىكى بەش نۇقتا بويىچە چۈشىنىش مۇمكىن.

بىرىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئادالەت ھەم-مىدىن ئاۋال بەگنىڭ (خاننىڭ) سىماسىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. شۇڭا ئۇ بەگنىڭ ئادىل بولۇشىنى، ئادالەتلىك قانۇن يۈرگۈزۈشىنى

تەلەپ قىلىدۇ، بەگ (خان) خاقانلىقنىڭ باش ۋەكىلى، بەگنىڭ قانداق بولۇشى خاقانلىقنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ. بۇيرۇق ئەدەپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ:

بۇدۇن قوي سانى ئول بەگى قويچىسى
باغىرساق كەرەك قويغا قوي قۇتچىسى
. . . . . .
(خەلق قوي، بەگ بولسا قويچى،
قوي باققۇچى قويغا مېھرىۋان بولۇشى كېرەك.)
. . . . . .
كۆيەر ئوت تۇرۇر كۈچ ياغۇسا كۆيەر
تۆرۈ سۇۋ تۇرار ئاقسا نېمەت ئۇنەر.
(كۈچ بىر كۆيۈۋاتقان ئوتكى، ئۇنىڭغا يېقىنلاشسا كىشى
كۆيىدۇ، قانۇن سۇدۇركى، ئۇ ئاقسا نېمەت ئۇنىدۇ)

دىگەن مىسرالار ئارقىلىق ياخشى بەگ (خان)، ياخشى قويچى (چوپان) ئۆز قويلىرىنى بۆرىدىن ئاسرىغاندەك، ئۆز خەلقىنى ئاپەتتىن ساقلىشى لازىم، قانۇندىن ئىبارەت بۇ ئەلۋەك سۇ بىلەن خەلقنى قاندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئارزۇ-ئارمانىنى گۈلدەك ئېچىلدۇرۇشى كېرەك، خەلقە ھەرگىز زورلۇق ئىشلەتمەسلىگى زۆرۈر، دەيدۇ. بەگدىن (خاندىن) بىلىم بىلەن خەلقنى باشلاشنى، قانۇن بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىشنى، نامرات دەرتمەنلەرگە خۇددى تۇپىتەك تەسەللى بېرىشنى تەلەپ قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

رەئىيەت ھەقى بار سەنىڭدە كۆر ئۇچ
بۇ ھەقنى ئۆتەگىل ئۆزۈن قىلما كۇچ
(ھەي بەگ، پۇقرانىڭ سېنىڭدە ئۇچ ھەققى بار،
بۇ ھەقنى زورلۇق قىلماي ئادا قىل.)

بىرسى ئەلنىڭدە ئاربغ تۇت كۆمۈش
ئىيارىن كۆدەزگىل ئاي بىلكى ئۆكۈش
(بىرى ئېلىڭدە كۆمۈش «پۇلىڭ» ساپلىغىنى ئاشۇر،
ئالتۇن-كۆمۈشىڭ قىممىتىنى دانالىق بىلەن كۆزەت.)
تاقى بىر بودۇنقا تۆرۈ بەر كۆنى
كۆتۈر بىر ئىكىدىن كۆچىن كۆر ئانى
(ئىككىنچى، توغرا قانۇن بىلەن خەلقنى تەمىنلە،
بىرى بىرىنى ئېزىدىغان ئىللەتنى ئەل ئىچىدە كۆتۈرۈۋەت.)

ئۇچۇنچى ئەمىن ئەت قامۇغ يوللاربغ
قاراقچىغ سەكەرچىگ ئاربتغىل ئاربغ
(ئۇچىنچى، يوللارنى قاراقچى ۋە ئوغرىلارنىڭ تەھدىتىدىن تەھلىكىلىرىدىن ئامان قىل.)
ئۆتەمىش بولورسەن رەئىيەت ھەقى
سەن ئۆترۈ ھەقىڭ قول ئاي ئېلچى تاقى
(خەلقىڭ شۇ ھەققىنى ئوتەپ بولغىنىڭدىن كېيىن،
ئۆزەڭمۇ مونۇ ھەققىنى تەلەپ قىل.)
. . . . . .
بىرى يارلىغىنى ئاغىر تۇتسالار
نەگۇ ئەرسە تەركىن ئانى قىلسالار
(بىرى قانداق يارلىق چىقارساڭ، «ئۇلار» ئەزىز بىلىپ تېز بېجىرىشى كېرەك.)
ئىكىنچ تىدماسالار خەزىنە ھەقى
ئۆدىنىدە تەگۈرسە ئاي ئەلگى ئاقى

(ئىككىنچى، خانلىق خەزىنىنىڭ ھەقىقىنى دەل ۋاقتىدا تاپشۇرۇشلىرى كېرەك.)

ئۇچۇنچى ياغمۇا ياغى بولسالار
سەۋەبلىك كىم ئېرسە ئانى سەۋسەلەر
(ئۇچىنچى، «ئۇلار» دۇشمىنىگە دۇشمەن بولۇشى، سەن كىمنى سۆيسەڭ، شۇنى سۆيۈشى كېرەك.)

ئۆتەمىش بولورسەن ئۆزۈڭ ھەقلارىن
ئولار ما ئۆتەمىش بولور ئۆز ھەقىن
(«شۇنداق قىلغاندا» ئۆز بۇرچۇڭنى ئادا قىلغان بولسەن، ئۇلارمۇ ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلغان بولىدۇ.)

ئىككىنچى، ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ خاقانلىقىنىڭ تۈزۈلۈشى توغرىسىدىكى پىكىرلىرىنى يەنمۇ كونكرېتلاشتۇرۇپ، بەگ (خان) بىلەن تاپۇغچىلار (ئوردا خادىملىرى) ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەت بارلىغىنى بايان قىلىدۇ. يەنى "تاپۇغچىلار بەگنىڭ (خانىنىڭ) ھەممە زەخمەتلىرىگە، باش ئاغرىغىغا مۇناسىۋەتلىك كىشىلەردۇر، ئۇلار بەگنىڭ ئىستەكلىرىگە يول ئاچىدۇ" دەپ كۆرسىتىپ، ئەلنىڭ ئاۋات ياكى خاراپ بولۇشىنىڭ پەقەت خانغىلا ئەمەس، بەلكى تاپۇغچىلارغىمۇ باغلىق ئىكەنلىگىنى تەكىتلەيدۇ، بۇ توغرىدا:

تاپۇغچى بىلە بەگلەر ئەلگى ئۆزار
تاپۇغچى بىلە ئەركلىگ ئەل كەنىد تۇزەر
(ئوردا خادىملىرى بىلەن بەگنىڭ قولى ئۆزىرىدۇ، خان ئوردا خادىملىرى بىلەن «بىللە» يۇرتنى تۇزەيدۇ.)

. . . . . .

ئاي ئەلىگ تاپۇغچى بىلە بەگ مەسەل
ساتىغچى ئوسۇغلۇغ بولۇر چىن تۇكەل
(ئەي خان، بەگ بىلەن ئوردا خادىملىرى گويا ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىغا ئوخشايدۇ)

ساتىغچى بەرۇر نەڭ ئاڭار مۇن سانى
ئالغلى ئالىر ئەلدە ئەۋرەر ئانى
(ساتقۇچى مالىن دەسمايە قىلىپ بەرسە، ئالغۇچى ئۇنى يۇرتتىن-يۇرتقا يۇرىتىدۇ)

يىل ئاي كۇن تۇكەسە ئاسىغ يۇمدارۇر
يۇز ئۇترۇ ئۇلاشۇر ئۆز ئاسغى ئالۇر
(يىل، ئاي، كۇن ئۆتۈشى بىلەن پايدا توپلىنىدۇ، يەنە يۇز كۆرۈشۈپ پايدىنى بۆلۈشىدۇ.)

مۇڭار مەڭزەر ئەمدى تاپۇغچى كىشى
بەگى بىرلە ئورتۇق ساقىشلىغ ئىشى
(شۇڭا بەگ بىلەن ئوردا خادىملىرى، ھەمكارلاشقان ئورتاق كىشىلەردۇر)

دەپ يېزىپ، بەگنىڭ (خانىنىڭ) تاپۇغچىلارغا ئادىل ۋە يوللۇق مۇئامىلە قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ قەدر-قىممىتىگە يېتىشنى تەكىتلەيدۇ ۋە:

ئايا بەگ بولۇغلى بۇدۇنقا ئۇلۇغ
بەدۇت ئەدگۇ تۇتغىل تابوغچى قۇلۇغ
(ئەي ئەلنىڭ ئۇلۇغى بولغان بەگ، خىزمەتچى قوللىرىڭنى ياخشى كۆر، يۇكسەلدۇر.)

. . . . . .

ئاسغلىغ قۇل ئېرسە ئوغۇلدا ياقمۇ
ئاسغسز ئوغۇلنى ياغى بىل ساقمۇ
(پايدىلىق قۇل ئوغۇلدىن يېقىمۇ، پايدىسىز ئوغۇلنى
دۇشمەن بىلىپ ئۇنىڭدىن قاچ.)

دەيدۇ.

ئالىمنىڭ نەزىرىدە، تاپۇغچىلار باش ۋەزىردىن تارتىپ تاكى ئىدىشچى باشى (مېھمان كۈتكۈچى) گىچە بولغان بارلىق خادىملار خانغا سادىق، ياخشى خىسلەتلىك كىشىلەردىن بولۇشى، شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسىسى ئۆز خىزمىتىگە ئائىت ھۇنەرلەرنى بىلىشى لازىم.

شائىر ۋەزىرنى دۆلەتنىڭ ئاساسىنى كۆكلەتكۈچى دەپ قاراپ، ۋەزىر ئىدراكلىق، مەرىپەتلىك، ھۇشيار، ئادىل، پاك كىشى بولۇشى كېرەك، دەيدۇ ھەمدە "ياخشى ۋەزىر باشقىلارغا سۈيىقەست بىلەن زىيانكەشلىك قىلماسلىغى لازىم" دىگەن نۇقتىنى تەكرار ئىزھار لايدۇ.

سۇ باشى (باش قوماندان) دىن بولسا ھەممىدىن ئاۋال باتۇرلۇقنى ھەم جاسارەتنى تەلەپ قىلىدۇ، سۇ باشى "دۇشمەندىن قورقمايدىغان، پولاتتەك مۇستەھكەم، جەسۇر، توغرا سۆزلۈك، يولۇاس سۈيەت كىشى بولۇشى"، مەرتلىك، جاسارەتلىك ۋە ھىلە بىلىشتەك پەزىلەتكە ئىگە بولۇشى لازىم؛ سۇ باشى (باش قوماندان) ئۇچۇن بىرلا ئات، كىيىم ۋە قورال بولسلا بەس، ئۇ "ئوغلۇم، قىزىم، خوتۇنۇم" دەپ مال يىغماسلىغى، "يەر، سۇ، بېغىم" دەپ كۆمۈش يىغماسلىغى زۆرۈركى، ئەسكەرلەر ئۇنىڭدىن ئۇلگە ئالسۇن؛ چۇنكى "ئارسلان ئىتلارغا باشلىق بولسا، ھەممە ئىتلار ئارسلانغا ئايلىنىدۇ،

ئەگەر ئارسلانغا ئىت باشچى بولسا، ئارسلانلارمۇ ئىتتەك ئوخشاپ قالىدۇ" دەيدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ باتۇرلۇق توغرىسىدىكى پىكرىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى ئەلنى ئىدارە قىلىش، خانلىقنى باشقۇرۇش يۇكسەكلىگىگە كۆتۈرىدۇ ۋە "دۇشمەن لاپ ئۇرۇشتىن يۇمشىمايدۇ، پەقەتلا قىلىچتىن قورقىدۇ، ئۆلۈمنى ئۇنتۇغان كىشىلا دۇشمەننى يېڭەلەيدۇ"، شۇڭا "دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۈچۇن ئوك قولدا قىلىچ، سول قولدا ئىلتىپات ۋە نېمەت، ئاغزىدا تاتلىق سۆز بولۇشى لازىم" دىگەن پىكرىنى ئالغا سۈرىدۇ:

ۋەزىر بىر ئىكىنچى سۇ باشلار ئەلەم
بىرىسى قىلىچ توتتى بىرى قەلەم
(بىرى ۋەزىر بولۇپ قەلەم تۇتىدۇ،
بىرى قىلىچ بىلەن ئەلەم تۇتىدۇ.)
بۇ ئەل باغى ئۆركى بۇ ئىكى تۇزەر
بۇ ئىكى بىرىكسە ئانى كىم ئۇزەر
(بۇ ئىككىسى ئەلنىڭ تەرتىۋىنى تۇزەيدۇ،
بۇ ئىككىسى بىرىكسە، ئۇنى كىم ئۇزەلەيدۇ.)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ خانلىقنى ئىلىم-مەرىپەت ئۇستىگە قۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئوردا خادىملىرىنىڭ ئىلىم ئوگىنىشىنى، ئىشلارنى قانۇن بويىچە ئىنچىكە ئىشلىشىنى، ئۆز ئىشىغا سادىق بولۇش ۋە ئۇنى سۆيۇشىنى زۆرۈرىيەت دەپ قارايدۇ، ئالىمنىڭ پىكرىچە "ئۇلۇغ ھاجىپ (باش مۇشاۋۇر) بەگنىڭ كۆرەر كۆزى"، شۇڭا ئۇ "ئۆتكۈر كۆز، سەزگۈر قۇلاققا ئىگە بولۇشى، گۈزەل سەزگەتلەرنى بىلمىگى، گۈزەل كىتاپلارنى يازالىشى، ھەممە ئىشنى بىلىم

بىلەن ئىشلىشى" كېرەك. يالاۋاچ (ئەلچى) بولسا ئۆز ماھارىتى بىلەن ئايرىلىپ تۇرۇشى، كىتاپلارنى ئوقۇشى، شېئىرنى چۈشىنىشى ۋە يازالىشى، تىبابەتچىلىك، ئالگېبرا پەنلىرىدىن خەۋەردار بولۇشى، ئۆرپ-ئادەتنى ئوبدان بىلىشى زۆرۈر.

يىغىپ ئېيتقاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەلنى قانداق ئىدارە قىلىش، ئوردا خىزمىتى ئۈچۈن لايىق كىشىلەرنى قانداق تاللاش توغرىسىدىكى قاراشلىرى يەنى ئەلنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇش، ئىلىم-مەرىپەت بىلەن ئىش كۆرۈش توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلىرى ئۇنىڭ ئىلغار پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ خاندانلىق تۈزۈلمىسىگە بولغان جانلىق تەتبىقلىنىشى بولۇپ، بۇ ئوتتۇرا ئەسىر فېئودال خانلىق تۈزۈمى شارائىتىدا يەنى ئۆسۈۋاتقان قاراخانىلار جەمىيىتىدە ناھايىتى زور ئىلغارلىق ۋە تەرەققىپەرۋەرلىك ئىدى. شۇڭا بۇ ئەسەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي رولىنى تەرەققىپەرۋەر ئىلغار رول دەپ باھالاشقا بولىدۇ.

ئۇچىنچى، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا جەمىيەتنىڭ ئىجتىمائىي گۈرۇھلارغا بۆلۈنۈش مەسىلىسى توغرىسىدا چوڭقۇر تەھلىل يۈرگۈزۈلگەن ۋە ئۇلارغا كونكرېت باھا بېرىلگەن، بولۇپمۇ جەمىيەتنىڭ زور كۆپچىلىگىنى تەشكىل قىلغۇچى دېخانلار بىلەن چارۋىچىلارغا بېرىلگەن باھا ئالىمنىڭ ئىلغار دۇنيا قارىشىنى، خەلقپەرۋەرلىگىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇ دېخانلار ھەققىدە ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن:

تارىغچى تۇرۇر كۆر تاقى بىر قۇتۇ
كەرەكلىگ كىشىلەر تۇرۇر بۇ بوتۇ
(يەنە بىر گۈرۈھ كىشىلەر دېخانلاردۇر،
ئۇلار ئىنتايىن كېرەكلىك كىشىلەردۇر.)

. . . . . .

قاموغ تەپرەنۈركە بۇلاردىن ئاسىغ
تۆزۈكە تەگمىر يەم ئىچمىدىن تاتىغ
(ئۇلار پۇتۇن جانلىقلارغا پايدا يەتكۈزىدۇ،
ھەممە ئۇلاردىن يەمەك-ئىچمەكنىك تەمىنى تېپتىيدۇ.)
تۆزۈ تىن توقىغلى ئاچىب تودغۇچى
مۆڭار بولدى موڭلۇغ تىرىگ بولغۇچى
(ھەممە جانلىق ئاچ-توق بولىدۇ،
تىرىك بولسىلا، ئۇنىڭغا موھتاج بولىدۇ.)

. . . . . .

قامۇغ تەپرەنگلى تۆزۈ يەر ئۆڭى
يورىغلى ئاشى ئول ئۇچۇغلى مەڭى
(ھەممە جانلىق ئۇنىڭدىن نېسىۋە ئالىدۇ،
ماڭىدىغنى ئاش يەيدۇ، ئۇچىدىغنى دان.)

دىگەن مىسرالارنى يازغان بولسا، چارۋىچىلار توغرۇلۇق:

مۇنىڭدا باسا ئول بۇ ئىگدىشچىلەر
قاموغ يىلقىلارقا بۇلار باشچىلار
(بۇلاردىن كېيىن چارۋىچىلار تۇرىدۇ،
ھەممە يىلقىنى ئۇلار باشقۇرىدۇ.)
پۇتۇن چىن بولۇرلار قاتى يوق بۇكى
كىشىلەرگە تەگمەز بۇلارنىڭ يۇكى
(بۇلار بەك ئاق كۆڭۈل ئادەملەر،
ھېچكىمگە ئۇلارنىڭ ئېغىرچىلىغى چۈشمەيدۇ.)
يەگۈ كەدگو مىنگو ئات ئادغىر سۈلۈك

بۇلاردىن چىقار ھەم يۇدۇرگۇ كۆلۈك
(يەمەك، كېيىم، مىندىغان ئات، جەك ئايغىرى،
يۈك ئارتىدىغان كۆلۈك بۇلاردىن چىقىدۇ.)
. . . . . .
ئاسغلىغ كىشىلەر بولور بۇ قۇتۇ
بۇلارغ يەمە ئەدگۇ تۇت ئاي بوتۇ
(بۇلار بىر تۇركۈم پايدىلىق كىشىلەردۇر، ئەي
ئەزىز، بۇلارنى ئالاھىدە ياخشى كۆرگىن.)

ئۇلار پۇتكۈل جەمىيەتنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى تەمىن ئەتكۈچىلەردۇر، شۇڭا ئۇلار بىلەن ئىللىق ھەم سەمىمىي مۇناسىۋەتتە بولۇش لازىم، دەيدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقۇرقى قاراشلىرى شۇ دەۋردىكى ھۆكۈمران سىنىپ ۋەكىللىرىنىڭ پىكرىدىن ئۆزىنىڭ تەرەققىپەرۋەرلىگى بىلەن پەرق قىلاتتى. چۈنكى، ھۆكۈمران سىنىپ ۋەكىللىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەيش-ئىشرەتلىك شەخسىي مەنپەئەتلىرىنى كۆزلىسە، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەلنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتاتتى. دېمەك، يۇقۇرقى پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ مۇئەييەنلەشتۇرۇش مۇمكىنكى، ئالىم جەمىيەتنىڭ ماددىي بايلىغىنى يارىتىۋچى ئەمگەكچى خەلقنىڭ رولىنى دەسلەپكى قەدەمدە تونۇپ يېتىپ، توغرا باھا بەرگەن.

تۆتىنچى، ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە ئۇلۇغ بىر مەرىپەتپەرۋەر سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىلىم-پەننى بىرىدىن-بىر توغرا يول، بۇ ئارقىلىق كىشىلەر بەخت-سائادەتكە ئېرىشىدۇ، ئارزۇ-ئارمانلىرىغا يېتىدۇ؛ بىلىم ئىنسان ئەقلىنىڭ مۇيەسسەر ھەنۇى ھاياتنىڭ ئوزۇغى، كىشى تۇغۇلۇپلا بىلىملىك بولمايدۇ،

تىرىشىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق بىلىمگە، ئەقىل-پاراسەتكە ئېرىشەلەيدۇ، بىلىم كىشىلىك جەمىيەتنى ئالغا ئىلگىرىلىتىدۇ، ئادەمنىڭ قەلبى تۇۋى يوق دېڭىز، ئىلىم بولسا ئۇنىڭ ئەڭ تېگىدە ياتقان ئۇنچە، كىشى دېڭىزدىن ئۇنچىنى چىقارمىسا، ئۇنىڭ تاشتىن نىمە پەرقى بولسۇن! دېگەن دانا پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە يەنە مۇنداق يازىدۇ:

بىلىگنى بەدۈك بىل ئوقۇشنى ئۇلۇغ
بۇ ئىكى بەدۈتۇر ئۆدۇرمىش قۇلۇغ
(بىلمنى بۇيۇك بىل، ئوقۇشنى ئۇلۇغ،
بۇ ئىككىسى يۇكسەلتۇرىدۇ قۇلنىمۇ تولۇق.)
. . . . . .
ئوقۇشلۇغ ئۇقار ئول بىلىكلىگ بىلىر
بىلىكلى، ئوقۇغلى تىلەككە تەگىر
(ئەقىللىق ئۇقىدۇ، بىلىملىك بىلىدۇ،
بىلىملىك، ئەقىللىق تىلىگىگە يېتىدۇ.)
. . . . . .
ئوقۇش بىرلە ئىشلە قامۇغ ئىش كۈدۈك
بىلىگ بىرلە بەكلە بۇبولمىش ئۆدۈگ
(ھەممە ئىشنى ئەقىل بىلەن ئىشلە،
زامانەگنى بىلىم بىلەن مۇستەھكەملە.)

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئىزاھلاشقا تېگىشلىككى، ئالىم ئۆزىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى ياخشىلاش توغرىسىدىكى پىكرلىرىنى ئىلىم-مەرىپەتنى ۋە مەدەنىيەتنى يۇكسەلدۈرۈش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراپ، جەمىيەتتىكى تەڭسىزلىك ۋە ناچار ئىللەتلەرنى ئىلىم-

پەن ئارقىلىق تۇزىمەكچى ۋە ئىسلاھ قىلماقچى بولىدۇ. بۇ ئوتتۇرا ئەسىر مەرىپەتپەرۋەرلىگىگە خاس بىر خۇسۇسىيەتتۇر، جەمىيەتتىكى تەڭسىزلىك ۋە ناچار ھادىسىلەرنى بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن تۇزەشكە، جەمىيەت ئەھۋالىنى ئەنە شۇ يول بىلەن ياخشىلاشقا ئىنتىلىشىنىڭ ئۆزى گەرچە ئىللەتسىزلىك تۈپ يىلتىزىنى كۆرۈپ يەتمىگەنلىكتىن دېرەك بەرسىمۇ، بۇ خەلق مەنپەئەتىنى، ئەينى دەۋرنىڭ تەرەققىياتىنى كۆزدە تۇتقانلىغى ئۈچۈن، بىر خىل ئىلغارلىققا ۋە تەرەققىپەرۋەرلىككە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

بەشىنچى، تالانتلىق شائىر ھەم چوڭقۇر بىلىم ئىگىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا نۇقتىلىق قىلىپ تىل مەسىلىسى توغرىسىدا ئالاھىدە توختىلىدۇ، ئىنسانىيەتنىڭ ئالاقە ۋاستىسى بولغان تىلنىڭ ئىجتىمائىي جەمىيەتنىڭ يۇكسىلىشىدىكى مۇھىم رولىنى ۋە ئورنىنى كۆچلۈك لوگىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە مۇلاھىزىلىرى ئارقىلىق چۈشەندۈرىدۇ، جۈملىدىن ئىلىم-پەندە كامالەتكە يېتىشىنىڭ، ئەقىل-پاراسەتلىك بولۇشنىڭ، ئەتراپلىق، توغرا پىكىر قىلىشنىڭ مۇھىم ئامىلى ۋە تەرجىمانى تىلدۇر، گۈزەل تىل (سۆز) ئارقىلىق كىشىلەر سائادەتكە ئېرىشىدۇ، تىل ئارقىلىق ئىنسانىنىڭ قەدر-قىممىتى ئاشىدۇ، دەپ كۆرسىتىپ، بۇ ھەقتە مۇنداق ھېكمەتلىك سۆزلەرنى يازىدۇ:

ئۇقۇشقا بىلىگكە بۇ تىلماچى تىل
يارۇتتاچى ئەرنى يورىق تىلنى بىل
(ئەقىل ۋە بىلىمنىڭ تەرجىمانى تىلدۇر،
ئادەمنى نۇرلاندۇرىدىغان روشەن تىلنى بىل.)
. . . . . .

تىل ئارسلان تۇرۇر كۆر ئىشكىتە ياتۇر
ئايا ئەۋلىگ ئەر، ساق باشىڭنى يېيۇر
(تىل ئىشكىتە ياتقان ئارسلاندۇر،
ھەي ئۆي ئىگىسى،ھەزەر قىل، بېشىڭنى يەيدۇ.)
. . . . . .
ئىكى نەڭ بىلە ئەر قارىماز ئۆزى
بىر ئەدگۇ قىلىنچى بىر ئەدگۇ سۆزى
(ئىككى نەرسە بىلەن ئادەم قېرىمايدۇ،
بىرى ياخشى قىلىق، بىرى ياخشى سۆز.)
. . . . . .
كىشى تۇغدى ئۆلدى سۆزى قالدى كۆر
ئۆزى باردى يالكۇق ئاتى قالدى كۆر
(كىشى تۇغۇلدۇ، ئۆلىدۇ، سۆزى قالىدۇ،
ئىنسان ئۆزى كېتىدۇ، ئېتى قالىدۇ.)

ئالىمنىڭ تىل توغرىسىدىكى يۇقۇرقى قاراشلىرىدىن: ئەدەپ-ئەخلاقلىق بولۇش، ئىلىم-پەن ئىگىلەش، كەڭ خەلق ئاممىسىغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئۈچۈن جەمئەن تىلدىكى گۈزەللىكتىن پايدىلىنىش كېرەك، قۇرۇق گەپنى ئەمەس، "تۇمەن سۆزنىڭ تۇگۈنىنى بىرلا سۆز بىلەن يېشىش"كە ماھىر بولۇش زۆرۈركى، ھەرگىزمۇ يارامسىز سۆزلەرنى ئېغىزدىن چىقارماسلىق لازىم، ئەنە شۇنداق قىلغاندىلا كىشىنىڭ قەدرى ئاشىدۇ، ئادەم بەختلىك بولىدۇ، دېگەن مەزمۇنىنى ئېنىق چۈشەندۈرىشىگە بولىدۇ. بۇ قاراشلار بۈگۈنكى يېڭى دەۋرىمىزدىمۇ يەنە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ بىزنىڭ كوممۇنىستىك ئەخلاقىي پەزىلىتىمىزنىڭ بىر ئۆلچىمى بولغان "سۆزى

گۈزەل بولۇش"نى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىمىزدا ئىلھاملاندۇرۇش رولىنى ئۆتەيدۇ.

يېقىنقى ئېيتقاندا، داستاندا ئىپادە قىلىنغان ئىجتىمائىي مەزمۇنلار ناھايىتى كەڭ ھەم چوڭقۇر بولۇشى بىلەن ئەھمىيەتلىكتۇر. ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ئىلغار پىكىرلەرنىڭ يەنە بىر سىي ھاياتنى قانداق مەقسەت بىلەن ئۆتكۈزۈش، قانداق ئۇسۇلدا ھايات كۆچۈرۈش توغرىسىدىكى چوڭقۇر مۇلاھىزىلەردىن ئىبارەت. ئالىم بۇ ھەقتە ئادەمىلەردە بولۇشقا تېگىشلىك ئېسىل ئومۇمىي خىسلەتلەرنى ۋە ئەخلاق ئۆلچىمىنى، ئائىلە ۋە پەرزەنت مەسىلىرىنى، جۇملىدىن شۇنىڭغا ئوخشاش بىر قاتار پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي ھەم پىداگوگىكىلىق مەسىلەرنى ئىجابىي ئوتتۇرىغا قويۇپ، دەل جايىدا ئېنىق يورۇتۇپ بەردى. بۇ ئەينى دەۋردىكى قاراخانىلار جەمىيىتىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان مەسىلەر ھىساپلىناتتى. ئالىم بۇ مەسىلەرنى جەمىيەتنى يۇكسەلدۇرۇش نۇقتىسىدىن ئوتتۇرىغا قويدى، تەكشۈردى ۋە بۇلارغا جاۋاپ بەردى.

دىمەك، ئالىمنىڭ يۇقۇرقىدەك ئىلغار، تەرەققىپەرۋەر ئىدىيىسى ئۇنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي قاراشلىرىنىڭ گۆھىرى بولۇپ، جەمىيەتنىڭ جىددىي تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى توغرۇلۇق يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىنىڭ دانا مۇتەپەككۇرى، ئۇلۇغ شائىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاتاقلىق جامائەت ئەربابى، تەرەققىپەرۋەر سىياسەتچىدۇر.

5) «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ بەدئىي ئالاھىدىلىگى

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى تارىخ، پەلسەپە، قانۇنشۇناسلىق، ئەخلاق پېنى ھەققىدىكى توغرا چۈشەنچىلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۇرگەن كاتتا بىر ئەدەبىي ئەسەر، ئۇنىڭدا لوگىكىلىق تەپەككۇر شەكلى ئارقىلىق مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلەر يورۇتۇپ بېرىلگەندىن تاشقىرى، ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلى بىلەنمۇ تولۇق ئىجتىمائىي ھادىسىلەر، رېئال تۇرمۇش تەپسىلاتلىرى، گۈزەل تەبىئىي مەنزىرىلەر ئاجايىپ ھېسسىياتلىق يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئۇنىڭدا خەلق ئەدەبىياتىدىكى كۆچلۈك ھېسسىياتچانلىق خۇسۇسىيەت ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەرنى روشەن ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە رېئالىستىك داستان دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. داستان بەدئىي جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچى، داستاننىڭ تىلى ئەدەبىي قائىدىلەرگە بويسۇنغان گۈزەل ئۇيغۇر تىلى بولۇپ، ئۇ ئەينى دەۋردىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىي تەلۇنى قانائەتلەندۇرۇش كامالىتىنى تاپقان ئومۇمىي ئەدەبىي تىلدۇر. ئۆز نۆۋىتىدە داستاننىڭ تىلىنى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ چىرايلىق نەمۇنىسى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. چۈنكى ئۇ نەپىس ۋە ساپ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. شۇڭا داستاننىڭ ئەھمىيىتى يالغۇز ئۇنىڭ بەدئىي قىممىتى جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ 11-ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاجايىپ نەپىس ئۇلگىسى بولغانلىغىدا كۆرۈلىدۇ.

ئىككىنچى، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئەدەبىي تۈزۈلۈشى جەھەتتىنمۇ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئۇنىڭدىكى پۈتۈن

ۋەقەلىك ئۇچىنچى شەخس تىلىدىن ئېچىپ بېرىلىدۇ، تەشەببۇس قىلىنماقچى بولغان ئاساسىي ئىدىيە پېرسوناژلارنىڭ دىئالوگى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدۇ، داستاننىڭ قۇرۇلمىسىنى تەشكىللىگۈچى ئاممىلار ئېچىدە دىئالوگ ۋە ئوبرازلىق ئوخشىتىش بىرىنچى ئورۇننى ئىگەللەيدۇ، تەسۋىر ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇ نۇقتىدىن يەنى ئاپتورنىڭ دىئالوگ شەكلىنى ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلغانلىغىغا قاراپ، داستاننى شېئىرىي دراما دەپ چۈشىنىشمۇ مۇمكىن.

ئۇچىنچى، ئالىم بۇ داستاندا ئەدەبىياتنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىگى بولغان ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە باي بەدىئىي تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئابستراكت ئۇقۇملارنى كونكرېت ئوبرازلارغا تايىنىپ چۈشەندۈردى. جانلاندۇرۇش، ئوبرازلاشتۇرۇش، ئوخشىتىش قاتارلىق ۋاستىلەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، يۇكسەك ئىدىئوگرا-ئاللىقا ئىگە پېرسوناژلار ئوبرازىنى، كىشىگە ساپ ھاياجان بەخش ئېتىدىغان كۆركەم مەنزىرە تەسۋىرىنى قېنىق ۋە رەڭدار سىزىپ بەردى.

ئالىم ئادالەت بىلەن ھەقىقانىيەتنى، بەخت-سائادەت بىلەن ئامەتنى، ئەقىل-ئىدراك بىلەن پەم-پاراسەتنى، سەۋر-تاقەت بىلەن قانائەت، ھايانى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي غايىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇشنى مەقسەت قىلىپ، ئاشۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىدىن ماھىرانە پايدىلاندى. يەنى ئىنسانىيەت ئارىسىدىكى ئەخلاق دائىرىسىگە كىرىدىغان ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى، سۈپەت-خۇسۇسىيەتلەر يىغىندىسىنى تۆت بۇيۇك خىسلەتكە مەركەزلەشتۈرۈپ، شۇ تۆت بۇيۇك خىسلەتنى ئىپادىلەش ئېھتىياجى بىلەن يارىتىلغان تۆت ئاساسلىق پېرسوناژنىڭ تىپىك ئوبرازىنى ئىشلەپ

چىقتى. ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى (ياكى تۈپ ئىدىيىسىنى) ئۇدۇلىسىغا، يالىڭاچ ھالەتتە ئەمەس، بەلكى كۈنتۈغدى ئېلىك، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش، ئۇدغۇرمىش قاتارلىق تۆت پېرسوناژنىڭ سوئال-جاۋاپلىرى، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەردى. مۇبادا ئۇ جانلاندۇرۇش ۋاستىسىدىن پايدىلانمىپ، بۇ تۆت نەپەر پېرسوناژنىڭ ئوبرازىنى سۈرەتلىمىگەن بولسا، داستاننىڭ ئۇنچۇۋالا يۈكسەك قىممەتكە ۋە شۆھرەتكە ئىگە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

تۆتىنچى، داستاندا گۈزەل تەبىئىي مەنزىرە تەسۋىرى تەسىرلىك ۋە جانلىق بېرىلگەن، تەسۋىرلىنىدىغان پېرسوناژنىڭ پسىخولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى ۋە رېئال ھالىتىگە زىچ بىرىكتۈرۈلگەن. شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ كۆركەم ۋە نەپىس جۈملىلەر ئارقىلىق تەبىئىي مۇھىت تەسۋىرىنى ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن ئوبرازلاشتۇرۇپ كۆرسىتىپ، كىشىلەرنىڭ باھارغا بولغان تەلپۈنۈشى، گۈزەل مەنزىرىلەرگە بولغان مۇھەببىتىنى رەڭدار، ئىخچام، ھېسسىياتلىق ئېچىپ بەرگەن، بۇ ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەجداتلىرى تۇرمۇشىنىڭ ئىنتۇزىيازمۇ-ئاللىغىنى يارىتىپ بېرىشكە تىرىشقان، بۇ ئالاھىدىلىك باھار مەنزىرىسى تەسۋىرلەنگەن تۆۋەندىكى مىسرالاردا ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ:

تۇغاردىن ئەسە كەلدى ئۆگدۈن يەلى
ئاڑۇن ئەتگۈكە ئاچتى ئۇشتماخ يولى
(شەرقتىن باھار شامىلى ئەستى،
جاھاننى بېزەش ئۈچۈن جەننەت يولىنى ئاچتى.)
. . . . . .

ئەرىنچىگ قىشىغ سۇردى يازقى ئەسىن
ياروق ياز يەنە قۇردى دۆلەت ياسىن
(ياز شامىلى كۆرۈمسىز قىشنى سۇردى،
پارلاق ياز دۆلەت ياسىنى يەنە بەتلىدى.)
. . . . . .
قۇرىمش يىغاچلار توناندى ياشىل
بەزەندى يىپۈن ئال سارىغ كۆك قىزىل
(قاخشال دەرەخلەر يېشىل كىيىندى،
قىزىل، ھال، سېرىق، كۆك رەڭلەر بىلەن بېزەندى.)
. . . . . .
يازى تاغ قىر ئوپرى تۆشەندى يادىپ
ئەتىندى قولى قاشى كۆك ئال كەدىپ
(دالا، تاغ، قىر، ئويمان تۆشەندى يېيىپ،
بېزەندى ۋادىلار يېشىل، ھال كىيىپ.)
تۇمەن تۇ چەچەكلەر يازىلدى كۇلە
يىپار تولدى كافۇر ئاڭۇن يىد بىلە
(تۇمەن رەڭ چېچەكلەر ئېچىلدى كۇلۇپ،
دۇنيا ئىپار، كافۇر ھىدىغا كەتتى تولۇپ.)
سەبا يەلى قوپتى قارانغۇ يىدىن
ئاڭۇن بارچە پۇترۇ يىپار بۇردى كىن
(تاڭ شامىلى قەلەمپۇر پۇراقلىرىنى چاچتى،
دۇنيانى ئىپار ھىدى قاپلىدى.)
قاز ئۆردەك قۇغۇ قىل قالىقىغ تۇدى
قاقىلايۇ قاينار يۇقارۇ قۇدى

(غاز، ئۆردەك، ئاققۇ، قىل① خۇشاللىق بىلەن
غاقىلداپ ئۇچۇشتى يۇقۇرى تۆۋەن.)
قايۇسى قوپار كۆر قايۇسى قونار
قايۇسى چاپار كۆر، قايۇ سۇۋ ئىچەر
(قارا، بىرى ئۇچسا، بىرى قونىدۇ.
بىرى ئۇزۇپ ئوينىسا بىرى سۇ ئىچىدۇ.)
كۆكىش تۇرنا كۆكتە ئۇنۇن ياڭقۇلار
تىزىلمىش تىترتەڭ ئۇچار يەلكۇرەر
(كۆكىش②، تۇرنىلار كۆكتە ئاۋازىنى ياڭرىتىدۇ،
تۆگىدەك تىزىلىپ، لەرزان ئۇچىدۇ.)
. . . . . .
ئەلىك كۇلمىز ئوينار چەچەكلەر ئۆزە
سىغۇن مۇيغاق ئاغنار يورىر تەپ كۆزە
(ئىلىك، جەرەن گۇللەر ئارا ئوينىشىدۇ،
ئارقار، تاغ ئۆچكىسى جۇپ-جۇپ بولۇپ سەكرىشىدۇ.)
قالىق قاشى تۇگدى كۆزى ياش ساچار
چەچەك يازدى يۇز كۆر كۇلەر قاتقۇرار
(ئاسمان قاپقىنى تۇرۇپ كۆزىدىن ياش تۆكتى،
كۆرگىنكى، چېچەكلەر گۇل ئېچىپ قاق-قاقلاپ كۇلدى.)
. . . . . .
بۇ تۇرلۇگ چەچەك يەردە مۇنچا بەدىز
يازى تاغ قىر ئوپرى ياشىل كۆك مەڭىز

① قىل — بىر خىل قۇشنىڭ نامى.
② كۆكىش — بىر خىل قۇشنىڭ نامى.

(يەر يۈزى خىلمۇ-خىل گۈللەر بىلەن قاپلاندى، گۈزەل مەنزىرە يۈز ئاچتى. دالا، تاغ، ئېدىر، قىرلار كۆك، يېشىل رەڭگە پۈركەندى.)

دېمەك، داستاندا بېرىلگەن يۇقۇرقى گۈزەل مەنزىرە تەسۋىرلىرى كىشى قەلبىگە ئاجايىپ يېقىملىق تەسىرات ۋە ھۇزۇر بەخش ئېتىدۇ، بۇ تالانتلىق شائىر ۋە ئالىمنىڭ بەدىئى ماھارىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

تالانتلىق شائىر ۋە ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ باي شېئىرىي تۈيغۇسى يالغۇز باھار مەنزىرىسى ۋە پەسىللەر تەسۋىرلەنگەن پارچىلاردىلا ئەمەس، بەلكى بىر سوتكا ۋاقىت ئىچىدىكى كەچ كىرىش، تاڭ ئېتىش ھالەتلىرىنى ئىپادىلىگەن پارچىلاردىمۇ ئاجايىپ جۇلالىق ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن:

شائىر قۇياش پېتىپ، كېچە باشلانغان ھالەتنى:

قالىق بوترو تۇتتى سەۋۈكلەر قاشى
ئاڑۇن بولدى زەنگى ھەبەش قىرتىشى
(ئاسمان مەشۇقەلەرنىڭ تۇم قارا قېشىغا ئوخشاپ،
جاھان ھەبەش زەڭگىنىڭ تۇسىنى ئالدى.)

. . . . . .

قودى ئىدتى كەسمە ياروق يۇز تۇدى
سەۋگۇ زۇلفى تولدى يۇقارۇ قودى
(ساما تۇم قارا چاچلىرىنى يېيىپ، نۇرانە يۈزىنى ياپتى،
ئۇنىڭ گۈزەل قارا چاچلىرى پۇتۇن يەر-يۈزىنى قاپلىدى.)

. . . . . .

دەپ ئىپادىلىسە، قۇياش كۆتۈرۈلۈپ، تاڭ ئاتقان ھالەتنى:

تۇمان تورقۇ قالغان كۆتەردى ئۇشۇن
ياروق يۇز كۆلەر تەگ يارۇدى ئاڑۇن
(يىپەك قالغان دۇپۇق سىزىغدىن، بېشىنى چىقىرىشى بىلەنلا،
جاھان كۈلۈپ شاتلانغان نۇرانە يۈزگە ئوخشاپ يورۇدى.)

. . . . . .

تۇغاردىن ياشىق باش كۆتۈردى ئۆرۇ
قوغۇ قىرتىشى بولدى دۇنيا تولۇ

(قۇياش شەرق تەرەپتىن ئۆز بېشىنى كۆتەردى،
جاھان ئاقىرىپ، ئاققۇ تۇسىگە كىردى.)

ياشىق قوپتى كۆگسىن كۆتەردى ئۆرۇ
ئاڑۇن تولدى كافۇر ساچارتەگ تولو

(قۇياش كۆكسىنى تۇتۇپ ئۆرە بولغاچقا،
پۇتۇن يەر-يۈزىگە كافۇر سېپىلگەندەك بولدى.)

فەرىشتە يۈزى تەگ يارۇدى ئاڑۇن
قالىق بولدى كافۇر ساچارتەگ يۇزۇن
(ئاسمان پەرىشتىنىڭ دۈگۈزەل، جامالىدەك يورۇدى،
كۆك ئاسمان كافۇر سېپىلگەندەك ئاقۇش تۇسكە كىردى)

دېگەن ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار ئارقىلىق ئاجايىپ ھېسسىياتلىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

مانا بۇ 11-ئەسىردە ياشىغان تالانتلىق شائىرىمىزنىڭ ئالىمى

پاساھەت ساھەسىدە ھەيران قالارلىق تالانت ۋە كامالەت يېتىشتۇرگەن بۇيۇك سەنئەتكار ئىكەنلىگىنىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

بەشىنچى، ئالىم، داستاننى يېزىش جەريانىدا پېرسوناژلارنىڭ ئىندىۋىدۇئال خاراكتېرىنى يارىتىش ئۇچۇن ئوبېكتىپ شەيئىلەرنى ئەتراپلىق كۇزىتىپ ۋە ئۇگىنىپ، ئۇلار ئىچىدىن ئۆزى ئىپادىلەمەكچى بولغان مەزمۇننى يورۇتۇپ بېرەلەيدىغان ماھىيەتلىك نەرسىلەرنى تاللىدى ھەمدە ئوبرازلىق ئوخشىتىش شەكلى ئارقىلىق ئۇنى پېرسوناژلار خاراكتېرىگە تەتبىقلاپ، روشەن ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە بەدىئىي ئوبراز ياراتتى.

مەسىلەن، داستاندا سۇ باشى (باش قوماندان)نىڭ خاراكتېرى مانا مۇنداق بېرىلگەن:

كەرەك سۇ باشىڭا بۇ بىر قاچ قىلىق
ياغمۇا يۇز ئۇرسا بۇ تۇزسە يورىق
(ياۋۇغا قارشى سەپ تۇزگەن قوماندان ئۇچۇن
مۇنۇ بىرنەچچە خۇسۇسىيەت زۆرۇر.)

ياغمدا كۆر ئارسلان يۇرەكلى كەرەك
قارىشتۇقتا ئەسرى بىلەكلى كەرەك
(سوقۇشقاندا يولۋاس يۇرەكلىك بولۇشى كېرەك،
تۇتۇشقاندا يىلپىز بىلەكلىك بولۇشى كېرەك.)

توكۇز تەگ تەتىلىگ بۆرى تەگ كۇچى
ئادىغلايۇ ئازغىر قۇتۇزتەگ ئۆچى
(توكۇزدەك تەرسا، بۆرىدەك كۇچلۇك، ئېپىقتەك ئېتىلغاق،

قوتازدەك ئۆچلۇك ساقلىغۇچى بولۇشى كېرەك.)
يانا ئالچى بولسا قىزىل تىلكۇ تەگ
تىتىر بۇغراسى تەگ كۆر ئۆچ سۇرسە كەك
(يەنە، قىزىل تۇلكىدەك ھىيلىگەر
بۇغرا تۆگمىدەك ئاداۋەتچى بولۇشى كېرەك.)
ساغىزغاندا ساقراق كەرەك تۇتسا ئۆز
قايا قوزغۇنى تەگ يىراق تۇتسا كۆز
(ئۆزىنى سېغىزخاندەك سەگەك تۇتۇشى،
قىيا قوزغۇنىدەك يىراقنى كۆرەلىشى كېرەك.)
ئۇلۇغ تۇتسا ھەمىيەت كۆز ئارسلانلايۇ
ئۇكى تەگ ئۇسۇز بولسا تۇنلە سايۇ
(ئارسلاندەك ھىممەتلىك بولسۇن،
كېچىسى ھۇقۇشتەك ئۇيقۇسىز بولسۇن.)

ئومۇملاشتۇرغاندا، ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر، شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ھەم ئېپىك، ھەم لىرىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە، ئۇنىڭدا پېرسوناژلار خاراكتېرىنى روشەن يورۇتۇپ بەرگۈچى مۇكەممەل شېئىرىي سىيۇژىت بولۇشتىن تاشقىرى، ئالىمنىڭ چوڭقۇر ھېسسىياتىي ئۇيغۇلىرىنى، بۇلاقتەك ئۇرغۇپ تۇرغان ساپ قەلب ھاياجىنىنى، نازۇك ئىچكى دۇنياسىنى بىۋاستە ئېچىپ بەرگەن ئېسىل لىرىك پارچىلارمۇ بار، بولۇپمۇ ئالىم ئۆز داستانىدا ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى، مائارىپ ۋە پسىخولوگىيىگە ئائىت ئىلمىي پىكىرلىرىنى كۇچلۇك ئىسپاتلاپ چۇشەندۇرۇش ئۇچۇن خەلق ماقال-تەمسىللىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان ۋە ئۇنىڭ ئېسىل روھىي ماھىيىتىنى ئۆز داستانىغا ئىجادىي

هالدا سۆدۇرگەن. مەھمۇت قەشقەرى تەرىپىدىن توپلىنىپ «تۈركى تىللار دىۋانى» غا كىرگۈزۈلگەن ماقال-تەمسىللەر ئىچىدىكى "قوت بەلگۈسى بىلىك" ("بەخت-سائادەتنىڭ بەلگىسى بىلىم") دېگەن ماقالنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» («بەخت-سائادەت كەلتۈرگۈچى بىلىم») دېگەن يېڭىچە شەكىل بىلەن داستانىنىڭ ماۋزۇسى قىلىپ قوبۇل قىلىنغانلىغى يۇقۇرقى قارىشىمىز ئۈچۈن بىر پاكىتتۇر. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «تىلنىڭ پەزىلىتى، پايدىسى، زېمىنى ھەققىدە» دېگەن باپتا يۇرگۈزگەن پىكىرلىرىنىڭ تۈپ مەزمۇنى «تۈركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن "ئەردەم باشى تىل" ("پەزىلەتنىڭ بېشى تىلدۇر") دېگەن ماقالنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئوخشايدۇ. بۇ مسالاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «قۇتادغۇ بىلىك» داستاندا ئەينى دەۋردىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل نەمۇنىلىرى ئىجادىي رەۋىشتە ئۆزلەشتۈرۈلۈپ قوللىنىلغان.

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بولۇپمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى يەنە بىر مۇھىم تۆھپىسى شۇكى، ئۇنىڭدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى بەزى نادىر ژانىرلار (مەسىلەن، رۇبائى، تەجنىس، تۇيۇق)نىڭ شۇ دەۋرلەردىن تارتىپ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مەۋجۇت ئىكەنلىگى، يەنى بۇ ژانىرلارنىڭ قەدىمدىن قالغان مىللى مىراسلىرىمىز ئىكەنلىگى روشەن نامايان قىلىنغان"①.

① «قۇتادغۇ بىلىك»، «مۇقەددىمە»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1984 ـ يىل نەشرى، 12 ـ 13 ـ بەتلەر.

بۇ پاكىتلار بىزگە، يېزىلىشتا تۇرغان ھېسسىياتلىق پىكىر ۋە يۇقۇرى بەدىئىي ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان يۇقۇرقى ژانىرلارنىڭ "قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن"لىگىنى①، "«قۇتادغۇ بىلىك»تە مانا شۇ سۆز سەنئىتىگىمۇ ئاساس سېلىنغان"لىغىنى② ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

داستاندا يەنە رەڭگا-رەڭ شېئىرىي ئالاھىدىلىك تەسىرلىك دراماتىك ئېلېمېنتلار بىلەن بىرىكىپ ئىپادىلەنگەن، چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇن كونكرېت پېرسونا‌ژلار ئوبرازى ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلگەن، بولۇپمۇ داستاننىڭ ئاساسىي قىسمى ھېكىمەتلىك سۆزلەر شەكلىدە بېرىلگەنلىگى سەۋەبىدىن، كىشىلەردە ئالاھىدە زور تەسىرات قالدۇرالايدۇ. بۇ تالانتلىق ئالمىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى پىششىق بىلىپلا قالماستىن، بەلكى بەدىئىي ئەدەبىياتقا خاس خىلمۇ-خىل ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن ئەركىن، بىمالال پايدىلىنىش ئىقتىدارىغىمۇ ئىگە ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. داستان شېئىرىي ئۇسلۇبىنىڭ كۆركەم ۋە ئاھاڭدارلىغى، تىلىنىڭ گۈزەل ۋە رەڭدار بولۇشى بىلەن ئەھمىيەتلىكتۇر.

لېكىن، شۇنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەككى، خۇددى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ «مۇقەددىمە»سىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، «قۇتادغۇ بىلىك» 11 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق ئەدەبىي ئەسەر بولغاچقا، بارلىق كلاسسىك مەدەنىي مىراسلارغا ئوخشاشلا، بۇ ئەسەر ۋە ئۇنىڭ

①② «قۇتادغۇ بىلىك»، «مۇقەددىمە»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1984 ـ يىل نەشرى، 12 ـ 13 ـ بەتلەر.

مۇئەللىپىمۇ بەزى جەھەتلەردە سىنپىي ھەم تارىخىي چەكلىمىلەردىن خالى بولالمىغان. شۇڭا، بىز تارىخىي ماتېرىيالنىڭ تەتبىقلاپ، ئۇنىڭ شاكىللىنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى پايدىلىق تەرەپلەرنى سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

6) «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئۇيغۇر تارىخىدا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا ۋە ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا غايەت چوڭ ئورۇن تۇتىدۇ.

1. ئۇمۇمەن مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئەڭ مۇھىم يېرىك بەدىئىي ئەسەر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇمۇمىي تەرەپلەردە قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى، ئىجتىمائىيىتىنى، پەن-مەدەنىيەت جەھەتتىكى يېڭى ئېقىم ۋە يۈزلىنىشلىرىنى تەتقىق قىلىشتا، ئۇگىنىشتە ئەھمىيەتلىك بىر قامۇس بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

2. داستان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى تارىخىدا تۇنجى قېتىم مەيدانغا چىققان كاتتا ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا 11-ئەسىردىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىلىگى ۋە بەدىئىي ماھارىتىنىڭ يۇكسەك مۇۋەپپەقىيىتى جۇلالاپ تۇرىدۇ. ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى تارىخىدا تۇنجى يول ئاچقۇچى ئاۋانگارت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەينى دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي،

ئىجتىمائىي، مەدەنىي تۇرمۇشىنى ئۈگىنىشتە ئەھمىيەتلىك ئەسەردۇر.

3. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئۆز زامانىسىدىلا ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى سۈپىتىدە شۆھرەت قازانغان داڭ چىقارغان ئىدى. شۇڭا "بۇ كىتاپ قايسى پادىشالىقا ياكى قايسى ئىقلىمغا يەتسە، غايەت ئۇزلۇغى ۋە پەۋقۇلئاددە گۈزەللىگىدىن، ئۇ ئەللەرنىڭ ھېكمىلىرى بىلەن ئالىملىرى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەر بىرى بىر تۇرلۇك ئات ۋە لەقەپ بەردى. چىنلىقلار «ئەدەبۇلمۇلۇك» (شاھلارنىڭ ئەدەپ قائىدىلىرى) دەپ ئاتىدى. ماچىن مۇلكىنىڭ ھېكمىلىرى «ئايىنۇل مەملىكە» (مەملىكەتنىڭ دەستۇرى) دىسە، مەشرىقلىقلار «زىننەتۇلئۇمرا» (ئەمىرلەر زىننىتى) دىدى؛ ئىرانلىقلار «شاھنامەئى تۈركى» دەپ ئات قويدى؛ بەزىلىرى «پەندنامەئى مۇلۇك» (پادىشالارغا نەسىھەت) دەپ ئاتىدى."① يەنە بىر مەنبەدىن ئالغاندا، بۇغراخان ئەلى ھەسەن بىننى سۇلايمانىنىڭ بۇ كىتاپ ئۈچۈن ئالىمغا "خاس ھاجىپ" دەپ نام بەرگەنلىگىمۇ كىتابنىڭ شۆھرىتىنى ئىسپاتلايدىغان مۇھىم بىر پاكىتتۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ مۇنچىۋالا شۆھرەت قازانىشى سەۋەبسىز ئەمەس، چۈنكى، بۇ ئەسەردە ئەلنى ئەڭ مۇھىمى قانۇن بىلەن باشقۇرۇش، ئىلىم-مەرىپەت بىلەن ئىش كۆرۈش، دىگەن ئىدىيە ئاساسىي ئورۇنغا قويۇلغان، شۇ دەۋردىكى ھاكىمىيەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئىلغار ئۇسۇلى ۋە تەرەققىپەرۋەر ئىدىيىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

---

① «قۇتادغۇ بىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىل نەشرى، 5-بەت.

خۇلاسلاپ ئېيتقاندا، ئەسەرنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى شۇ يەر-دىكى، بىرىنچىدىن: بۇ ئەسەر ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمىي يادىكارلىقلىرى ئىچىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن گۈزەل ئەدەبىيات ئۈلگىلىرىنىڭ بىرى. ئىككىنچىدىن: «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ، بولۇپمۇ قەدىمىي ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىل، ئۇسلۇب، ئەدەبىي ئۇسۇللىرىنى ئۇگىنىشتىكى بىردىن-بىر قىممەتلىك يادىكارلىق. ئۈچىنچىدىن: «قۇتادغۇ بىلىك» قاراخانىلار دەۋرىنىڭ تارىخىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەسىلىلەر يەنىلا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىش، بەلگىلەشتە ھازىرغا قەدەر قولىمىزدا بار بولغان ئەڭ مۇھىم تارىخىي، بەدىئىي ھۆججەتلەرنىڭ مۇھىم بىر قىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ناھايىتى كەڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىكى ئورنى ۋە رولى بەدىئىي ئەدەبىيات دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشتىكى قىممەتلىك پاكىت ھەم قامۇس بولۇپ قالدى.

ئۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى سۈپىتىدە مەدەنىيەت تارىخىمىزدا غايەت زور ئورۇن تۇتىدۇ.

4. خوجا ئەھمەت يەسەۋى ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى

ئۇيغۇرلار 10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، جەمىيەتتىكى بىردىن-بىر يېتەكچى

ئىدېئولوگىيە ئىسلام ئىدېئولوگىيىسىدىن ئىبارەت بولدى. بۇ خىل ئىدېئولوگىيە ئىجتىمائىي ئاڭ فورمىلىرىنىڭ بىرى بولغان بەدىئىي ئەدەبىياتتىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. نەتىجىدە بۇ دەۋردە ياشىغان مۇئەللىپلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە دىنىي ئىدېئولوگىيە ۋە ئىسلام ئەقىدىلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئەكس ئېتىشكە باشلىدى. بولۇپمۇ ئىسلام دىنىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىدە بولغان قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا دىنىي ئەقىدىلەر ۋە سوپىزىم بىلەن باغلىق بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەر مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى.

گەرچە بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئىدىيىسىدە ئاساسىي پرىنسىپ ئىسلام ئەقىدىلىرىدىن ئىبارەت بولسىمۇ، ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەسىلىلەر يەنىلا ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئىدى. يازغۇچىنىڭ ئۆزى ئېتىقات قىلغان دىن بىلەن باغلىق بولغان قاراشلىرىنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىدە ۋاستىلىك ياكى بىۋاستە ئەكس ئېتىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا، ئىسلام ئىدېئولوگىيىسى تەسىرىدىكى قاراخانىلار دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەرەققىيات ئاساسىي ئېقىمىنى تەشكىل قىلغان دۇنياۋى ئەدەبىياتتىمۇ دىنىي چۈشەنچىلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئەكس ئېتىشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس. لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، قاراخانىلار دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت، سىياسەت، ئەخلاق مەسىلىلىرىنى ئۆزىگە تېما قىلىپ، كىشىلەرنى ھاياتنى ئېتىراپ قىلىشقا، ھاياتنى، ئەلنى سۆيۈشكە دەۋەت قىلغۇچى دۇنياۋى ئەدەبىيات يەنىلا بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىدا تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىـ

يادا سوپىلىق ئېقىمى كېڭەيىشكە باشلىدى. بۇ ۋاقىتتا ئىدېئولوگىيە ساھەسىدە ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە بولغان سوپىلار ئۆزلىرىنىڭ سوپىلىق تەرغىباتلىرىنى، تەركى دۇنيالىقنى تارقىتىشتا شېئىرىيەتنىڭ بېيىتىچىلىق ۋانىرىدىن پايدىلاندى. ئۇلار ئۆز كۆز قاراشلىرىنى خەلقنىڭ جانلىق تىلى بىلەن يېزىلغان شېئىرلارغا سىڭدۈرۈپ، ھاپىزلىق قىلىپ ئوقۇش بىلەن خەلقنىڭ رايىنى تارتىشنى بىردىن-بىر ئۇسۇل قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بەدئىي ئەدەبىياتتا تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت ئالاھىدە بىر ئېقىم شەكىللەندى. ئەنە شۇ دەۋردە شېئىرىدىكى يەتتە سوپىلىقنى ئېلىپ كىرگۈچىلەرنىڭ بىرى خوجا ئەھمەت يەسەۋى بولۇپ، ئۇ ئەينى دەۋر تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدا ئۆز ئالدىغا ئالاھىدە مەكتەپ (ئەدەبىي ئېقىم) يارىتقان بىردىك نامايەندىدۇر.

ئەھمەت يەسەۋى 11-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 12-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىملىرىدا ياشىغان ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. يەسەۋىنىڭ تەرجىمھالىغا ئائىت تولۇق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. شۇنداقتىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئىكەنلىگى ۋە مىلادى 1160-يىلى ئۆلگەنلىگى ئۇنىڭ ئۆز شېئىرلىرى ۋە باشقا مەلۇماتلاردىن بىزگە بىلىنىدۇ. ئەھمەت يەسەۋى شۇ زاماننىڭ چوڭ شەيخلىرىدىن بولغان ئىبراھىم دىگەن كىشىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئارسلانبەگ (يەسەۋى بوۋىنى ئۆز شېئىرلىرىدا ئارسلانبابا نامى بىلەن تىلغا ئالىدۇ) ۋە يۈسۈپ ھەمدانى دىگەن مەشھۇر سوپىلاردىن ئىشانلىق تەلىمىنى ئالغان. كېيىنچە 12-ئەسىر سوپىزىمىدا ئىككى چوڭ ئېقىم شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىگە ئەينى دەۋرنىڭ مەشھۇر سوپىسى خوجا ئابدۇخالىق غىژدۋۋانى (يۈسۈپ ھەمدانىنىڭ شاگىرتى) باشچىلىق قىلغان بولسا (بۇ ئېقىمغا كېيىن مۇھەممەت باھاۋىدىن نەقشۋەندى

باشچىلىق قىلغان)، ئىككىنچىسىگە ئەھمەت يەسەۋى باشچىلىق قىلغان ئىدى. بۇ ئىككى ئېقىمنىڭ تۇپ قاراشلىرى بىر-بىرىدىن خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىق بولۇپ، بۇ پەرق شۇ زامان سوپىزىم ئەدەبىياتىدا ئىككى چوڭ ئېقىمنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەپ بولدى. ئەھمەت يەسەۋى ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ئاساسىي قارىشى كەمبەغەللىكنى ئەۋزەل بىلىش، تەقۋادار بولۇش، دۇنيا ۋە مەنىشەت ھېرىسىمەنلىگىدىن ۋاز كېچىشتىن ئىبارەت دەرۋىشلىك يولى ئىدى.

ئەھمەت يەسەۋى كىچىگىدىن باشلاپ سوپىلىق تەلىماتىنى ئالغان. ئۇ دەسلەپتە بۇخارادا سوپىلىقنى ئوگىنىپ، ئوستازى يۈسۈپ ھەمدانى ئۆلگەندىن كېيىن، ئونىڭ ئورنىدا مەلۇم ۋاقىت خەلىپەتلىك قىلغاندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن. بۇ ئەھۋالنى ئۇ ئۆز شېئىرىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ:

قۇل خوجا ئەھمەت سۆزلەگەنى ھەقنىڭ يادى،
ئىشتىماغان دوستلارىغە قالسۇن پەندى.
غەرىبلەنىپ ئۆز شەھرىغە قايتا ياندى،
تۇركىستاندا مازار بولۇپ قالدىم مانا.

يەسەۋى باشتىلا سوپىلىق روھىدا تەربىيىلەنگىنى ئۈچۈن، ئونىڭ ئىجادىيىتىمۇ پۈتۈنلەي شۇ روھتا بولغان. ئۇ ئۆز ئىجادىيىتى بىلەن ئەدەبىياتتا ئۆزى مەنسۇپ بولغان ئالاھىدە بىر ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلىپ، "يەسەۋى" نامىدا نۇرغۇن ھېكمەتلەر (پەلسەپىۋى شېئىرلار) ۋە "قۇل خوجا ئەھمەت" نامىدا كۆپلىگەن تەسەۋۋۇپ شېئىرلىرىنى يازغان. بۇ شېئىرلار «دىۋان ھېكمەت» نامى بىلەن توپلىنىپ، يېقىنقى چاغلارغىچە كەڭرى تارقالغاندىن تاشقىرى، ئايرىم "بايات" (بىرلەشمە شېئىرىي توپلام)لارغىمۇ كىرگۈزۈلۈپ، ھازىرغىچە يېتىپ

كه‌لگه‌ن.

يه‌سه‌ۇى ئۆزىنىڭ «هېكمه‌تنامه»سىده بايان قىلىپ ئۆتكه‌ن بىردىن-بىر قاراش ته‌قدىرگه ته‌ن بېرىش، دۇنياغا هېرىسمه‌ن بولماسلىق، ئېغىر كۇنلەرگه شۇكۇر قىلىپ، سەۋر-قانائه‌ت قىلىش قاتارلىق ته‌سەۋۋۇپ يولى ئاساسىدىكى قاراش بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ بارلىق تېمىلىرىمۇ ئه‌نه شۇ قاراشنىڭ يېتەكچىلىگه بويسۇندۇرۇلغان. بۇ خىل قاراش ئه‌همىيه‌ت يه‌سه‌ۇىنىڭ ئه‌دەبىي ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي تەرىپى. ئۇنىڭ بۇ قاراشلىرى ئۇتتۇرا ئاسىيا فېئودالىرىنىڭ ئىدىيەۇى قورالى بولۇپ خىزمه‌ت قىلغان.

لېكىن، ئه‌همىيه‌ت يه‌سه‌ۇى ئۆز شېئىرلىرىدا كەمبەغەل-يېتىملەرگه شه‌پقه‌ت قىلىش، كىشىنىڭ هەققىنى يىمەسلىك، نادانلار ۇه بىلىم-سىزلەر بىلەن بىللە بولماسلىق هەم ئۇلاردىن ياخشىلىق كۇتمەسلىك قاتارلىق مەزمۇنلار ئۇستىدىمۇ توختالغان. شۇڭلاشقا ئه‌همىيه‌ت يه‌سه‌ۇى شېئىرلىرىدىكى بۇ خىل ئىجابىي ئامىللارنى ئىنكار قىلىشقىمۇ بولمايدۇ، ئه‌لۋەتته. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى بۇ خىل ئىجابىي تەرەپلەر، دەل ئۇنىڭ ئه‌دەبىي ئەسەرلىرىنىڭ تا يېقىنقى يىللارغىچه كەڭ تارقىلىپ كه‌لگه‌نلىگىنىڭ ئاساسىي سەۋەۇى. بىز تۆۋەندە ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى بۇ خىل مەزمۇنلار ئىپادىلىنىگه‌ن مىسرالاردىن نەمۇنه كۆرەيلى:

كەمبەغەل ۇه يېتىملەرگه شه‌پقه‌ت كۆرسىتىش توغرىسىدا:

غەرىب-پەقىر، يېتىملەرنى قىلغىل شادمان،
خۇلقلەر قىلىپ ئەزىز جانىڭ قىلغىل قۇربان.

تۆئىمه تاپساڭ جانىڭ بىله قىلغىل مېهمان،
بۇ سۆزلەرنى هەقدىن ئىشتىب كه‌لدىم مانا.

نادانلاردىن ئۇمىت كۇتمەسلىك، ئۇلار بىلەن ئۇلپه‌ت بولماسلىق توغرىسىدا:

ئايا دوستلار نادان بىلەن ئىلپه‌ت بولۇب،
باغرىم كۆيۇب، جاندىن تويۇب ئۆلدۇم مانا.
توغرا ئېيتسام ئەگرى يولغا بوينىن تولغار،
قانلار يۇتۇب، غەم زەهرىنى تويدۇم مانا.

يەنه:

تەمەئ قىلما نادانلاردىن قەدرىڭ بىلمەس،
زۇلمه‌ت ئىچره يول ئاداشساڭ يولغه سالماس.
بوينۇڭ قىسىپ زارى قىلساڭ قولۇڭ تۇتماس،
نادانلاردىن شكۆه① ئەيلەب كه‌لدىم مانا.

ئه‌همىيه‌ت يه‌سه‌ۇى ئۆزىنىڭ بەزى هېكمەتلىرىنده زوراۇانلىق بىلەن مال-دۇنيا ئىگه‌للىگه‌ن هۆكۇمرانلارنى، ئۆز مەنپەئەتىنى دەپ ئاقنى قارا قىلىدىغان موللا، قازى، مۇپتى، ئىماملارنى، پاراخور، هارامتاماق ئەمەلدارلارنى "ئېغىر يۇك ئاستىدا قالغان ئېشەكلەر" دەپ ته‌نقىت قىلىدۇ. ئۇلارنى دوزاق ئوتى ۇه تەكرىنىڭ غەزىۇى بىلەن ئاگاهلاندۇرىدۇ. مانا بۇ نۇقتا يه‌سه‌ۇى شېئىرىيىتىدىكى بىز ئېيتقان ئالاهىده دىققه‌ت قىلىشقا تېگىشلىك بىر تەرەپتۇر.

---

① شكۆه — شىكايه‌ت.

دۇنيا مېنىڭ دېگەنلەر، جاھان مالىن ئالغانلار،
كەرگەس قۇشدەك بولۇبان ئول ھارامغە باتمىشلەر.

موللا، مۇپتى بولغانلار، يالغان دەئۋا قىلغانلار،
ئاقنى قارا قىلغانلار ئول تامۇغغە كىرمىشلەر.

قازى، ئىمام بولغانلار، ناھەق دەئۋا قىلغانلار،
ھۇمار يەڭلىغ بولۇبان يۈك ئاستىدا قالمىشلەر.

ھارام يىگەن ھاكىملار، رىشۋە ئالىب يىگەنلەر،
ئۆز بارماقىن تىشلەبان قورقۇب كۆرۈب قالمىشلەر.
بۇ مىسرالار يۇقۇرقى پىكرىمزنى تولۇق دەللەلەپ بېرىدۇ.
يۇقۇرقىلاردىن باشقا، يەسەۋى شېئىرلىرىدا يەنە زامان كۇلىپەتلىرى ۋە پەلەك قايغۇ ـ ھەسرەتلىرىمۇ يېزىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن يەسەۋى شېئىرلىرىدىكى ئالدامچى، پاراخور ئىشانلارغا قارشى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ خىل روھنى ئېتىراپ قىلىشىمىز، ئۇنىڭدىكى چۇشكۇن، ئۇمىتسىزلىك قاراشلارنى تەنقىدىي ئاساستا رەت قىلىشىمىز لازىم.
ئەھمەت يەسەۋى شېئىرىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم قىممىتى ئۇنىڭ تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ. يەسەۋى شېئىرلىرىنىڭ خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىشىدىكى يەنە بىر سەۋەپ ئۇنىڭ شېئىرى تىلىنىڭ ئىنتايىن ساپلىغى ۋە 12 ـ ئەسىردىكى تۇركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ جانلىق تىلىدىن ئىبارەت بولغانلىغىدا.
شائىر ياشىغان دەۋر قارا خانىلارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى بولۇپ، بۇ چاغلاردا تۇرلۇك نىزا ـ جىدەللەر سەۋەبىدىن خانلىق پارچىلىنىپ

كەتكەن بولسىمۇ، قاراخانىلار يارىتقان تىل بۇ رايونلاردا ياشىغۇچى خەلقلەر ئارىسىدا يەنىلا ئۆز تەسىرىنى يوقاتمىدى. خانلىق پارچىلىنىشتىن خېلى بۇرۇنلا يېزىكى تارىخىي شارائىت (ئىسلام دىنىنىڭ كىرىشى، ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ۋە باشقىلار) سەۋەبىدىن ئومۇملاشتۇرۇلۇپ "تۇركى تىل" دەپ ئاتالغان بىر خىل تىل قاراخانىلارنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىغى ۋە مەدەنىيەت تەسىرىنىڭ خارەزمغىچە يېتىپ بېرىشى ئارقىسىدا ماۋۇرائۇننەھر ئاھالىسىنىڭ تىلىغا ئۇنۇملۇك تەسىر قىلغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تىل بۇ رايونلارـ دىمۇ بىردىن ـ بىر يېتەكچى تىل بولۇپ قالغان ئىدى. يەسەۋى شېئىرىيىتىنىڭ تىلى ئەنە شۇ چاغدىكى تۇركى تىلىنىڭ خارەزىم شۇۋىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، بۇ تىل ئوغۇز ۋە قاراخان خارەزىم شۇۋىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئىدى. يەسەۋى شېئىرىيىتىنىڭ تىلى كېيىنكى چاغلاردا ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئوزۇقلۇق رول ئويناغان تىل جۇملىسىدىندۇر.
ئەھمەت يەسەۋى شېئىرلىرىنىڭ تىلى راۋان، ئىنتايىن ساپ بولۇپ، پۇتۇنلەي خەلقنىڭ جانلىق تىلىدىن ئىبارەت. يەسەۋى شېئىرلىرىدىكى بۇ خىل خۇسۇسىيەتنى يۇقۇرىدا بىز كۆرسەتپ ئۆتكەن پارچىلاردىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكى مىسرالاردىنمۇ ئېنىق كۆرەلەيمىز:

قۇل خوجا ئەھمەت خىزمەتىدە جان بەرمەسە،
دەھقان ئېرمەس كېتمەن چاپىب نان بەرمەسە.
ئاچىلماغاي گۇل غۇنچەسى نەم بولماسە،
نېچۈك ئىلاج ئېتەرمىنى بىلمەم دوستلار.

ئەھمەت يەسەۋىنىڭ شېئىرىي تىلىنىڭ ئەينى دەۋردە تۇركى تىلنىڭ

ساپلىغىنى ساقلاش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتىكى رولىنى ھەرگىزمۇ كەم مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ھەر بىر تارىخىي دەۋردە ھەر خىل نامىلار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تۈپ ئاساسى سۈپىتىدە ئۇزۇلمەي داۋام قىلغان ۋە ئۆسۈپ راۋاجلانغان ئۇيغۇر خەلق جانلىق تىلىنى ئالدىنقى ۋە كېيىنكى دەۋر خەلقلىرىنىڭ جانلىق تىلى بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرغانلىغى دىققەتكە سازاۋەردۇر. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، يەسەۋى شېئىرلىرى 12 ـ ئەسىردىكى "تۇركى تىل" ۋە ئۇنىڭ تۇرلۇك شۇبلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم مەنبە ھىساپلىنىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا، ئەھمەت يەسەۋى كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىز تارىخىدا مەلۇم تەسىرگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا تارىخىي شەخسلەر قاتارىدا مۇئامىلە قىلىپ، ئوبېكتىپ باھا بېرىشىمىز، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلىشىمىز لازىم.

5. ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكى ۋە ئۇنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» ناملىق داستانى

1) ئاپتورنىڭ تەرجىمھالى

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى، مەشھۇر ئەدىپ ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكى مۇھىم يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى بولغان «ئەتەبەتۇلھەقايىق» («ھەقىقەت ئىشىگى») ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئۆزىگە خاس مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانى مەزمۇن جەھەتتىن ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى ئەسەر، خاراكتېر جەھەتتىن دىداكتىك (پەند ـ نەسىھەت مەزمۇنىدىكى) ئەسەر، تۇزۇلۇشى جەھەتتىن شېئىرىي ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ سىياسىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرى، ئىستېتىك چۈشەنچىلىرى ئۆزىگە خاس بەدىئىي شەكىل ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان. داستان ئەينى دەۋردىكى قەشقەر (خاقانىيە) تىلىدا ئاروۇز ۋەزنىنىڭ مۇتە قارىق بەھىرىدە يېزىلغان.

داستاننىڭ مۇئەللىپى ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە تا ھازىرغىچە تەپسىلى مەلۇمات يوق. پەقەت داستاننىڭ ئاخىرىدا ئاپتور ئۆزى توغرۇلۇق:

ئەدىپ ئەھمەد ئاتىم، ئەدەپ ـ پەند سۆزۈم
سۆزۈم مۇندا قالۇر، بارۇر بۇ ئۆزۈم①
(ئېتىم ئەدىپ ئەھمەت، سۆزۈم پەند ـ نەسىھەت،
جىسمىم كېتەر، سۆزۈم مۇندا قالار)

دېيىش بىلەن چەكلەنگەن.

14 ـ ئەسىردىكى تۆمۇر خاندانلىغىنىڭ ئەمەلدارى بۈيۈك ئەمىر ئارسلان خوجا تارخان تەرىپىدىن يېزىلىپ، داستاننىڭ ئاخىرىغا ئىلاۋە قىلىنغان بىر شېئىردا:

ئەدىپنىڭ يەرى ئاتى يۈكنەك ئېرۇر،
سافالىغ ئەجەپ يەر كۆڭۈللەرى يارۇر.

---

① بۇ باپتا نەقىل كەلتۈرۈلگەن شېئىرىي پارچىلار ئەدىپ ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكنىڭ مىللەتىلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1980 ـ يىل نەشر قىلىنغان «ئەتەبەتۇلھەقايىق» دىگەن ئەسىردىن ئېلىندى.

ئاتاسى ئاتى مەھمۇدى يۈكنەكى،
ئەدىپ مەھمۇد ئوغلى يوق ئول ھىچ شەكى
(ئەدىپنىڭ يۇرتىنىڭ ئىسمى يۈكنەكتۇر،
ئۇ كۆكۈل يايرايدىغان ساپ ھاۋالىق ياخشى يەردۇر.
ئاتىسىنىڭ ئىسمى مەھمۇت يۈكنەكتۇر،
ئۇ ئەدىپ مەھمۇت ئوغلىدۇر، بۇنىڭدا ھىچ شەك يوقتۇر)
دەپ يېزىلغان.

ئاپتورى نامەلۇم يەنە بىر شېئىردا بولسا مۇنداق دېيىلگەن:

تۇغا كۆرمەز ئەردى ئەدىبنىڭ كۆزى،
تۇكەدى بۇ ئون تورت باپ ئىچرە سۆزى.
(ئەدىپنىڭ كۆزى تۇغما كۆرمەس ئىدى،
سۆزى بۇ 14 باپ ئىچىدە تاماملاندى.)

دىمەك، داستاندىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن يۇقۇرقى مىسرالارغا ئاساسلىنىپ، ئاپتورنىڭ ئىسمىنىڭ ئەھمەت، ئاتىسىنىڭ ئىسمىنىڭ مەھمۇت، تۇغۇلغان جايىنىڭ قاراخانىلار تەۋەلىگىدىكى يۈكنەك شەھىرى ئىكەنلىگىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ تۇغما ئەمەكشى ئىكەنلىگىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ.

«ئەتەبەتۈلھەقايىق» داستانىنىڭ تىلىدا ئىپادىلەنگەن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئەينى دەۋردە يېڭىدىن شەكىللىنىشكە باشلىغان چاغاتاي تىلى ئامىللىرىنىڭ ئارىلاش ئىشلىتىلگەنلىگىگە قاراپ، ئۇنى قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يەنى 13-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان دېيىشكە بولىدۇ.

داستان 14 باپ، 448 مىسرادىن تەركىپ تاپقان، ئۇنىڭغا كېيىن باشقىلار تەرىپىدىن يېزىلىپ ئىلاۋە قىلىنغان ئۇچ پارچە شېئىرنى قوشقاندا ھەممىسى 512 مىسرا بولىدۇ. ھازىر بۇ ئەسەرنىڭ ئۇچ نۇسخىسى بار، ئۇنىڭ بىرسى 1444-يىلى زەينۇل ئابىدىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن سەمەرقەندتە كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسى (A نۇسخا) بولۇپ، ھازىر ئىستامبۇلدىكى ئايا سوفىيا كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ، ئىككىنچىسى ئابدۇلرازاق قاتارلىقلار تەرىپىدىن 1480-يىلى ئىستامبۇلدا كۆچۈرۈلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن ئەرەپ يېزىغىدا قۇرمۇ-قۇر پاراللېل قىلىپ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى (B نۇسخا) بولۇپ، ئۇمۇ ئىستامبۇل ئايا سوفىيا كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئۇچىنچىسى ئىستامبۇلدا كۆچۈرۈلگەن، لېكىن ۋاقىتى ھەم كۆچۈرگۈچىسى مەلۇم بولمىغان نوقۇل ئەرەپ يېزىغى نۇسخىسى بولۇپ، ھازىر ئىستامبۇل توپكاپى ساراي كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا داستاننىڭ تولۇقسىز نۇسخىلىرى ۋە بەزى ئۇزۇندىلىرىمۇ ساقلانغان بولۇپ، بۇلار ھازىر تۈركىيىنىڭ ئەنقەرە كۇتۇپخانىسى بىلەن گېرمانىيىنىڭ بېرلىندىكى پروسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە قاراشلىق «تۈرك-ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرى» بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

داستان ئۆزىنىڭ B. C نۇسخىلىرىغا بېرىلگەن نامىغا ئاساسەن «ھىبەتۈلھەقايىق» («ھەقىقەتلەر سوغىسى») دەپمۇ ئاتىلىپ كەلگەن، ئەمما ئەسەرنىڭ Aنۇسخىسى باشقا نۇسخىلىرىدىن كونىراق ھەم مۇكەممەلرەك بولغانلىغى، «ئەتەبەتۈلھەقايىق» («ھەقىقەت ئىشىگى») دىگەن ماۋزۇ داستاننىڭ مەزمۇنىغا نىسبەتەن ئۇيغۇن كېلىدىغانلىغى ئۈچۈن ھازىر شۇ نام بىلەن ئاتىلىۋاتىدۇ.

«ئەتەبەتۈلھەقايىق» ناملىق بۇ داستان دۇنياغا تونۇلغاندىن كېيىن

بولۇپمۇ 20 ـ ئەسىردىن بۇيان ھەرقايسى ئەللەردىكى تۈركى تىللار تەتقىقاتچىلىرى، ئەدىبىياتشۇناسلىرى ۋە شەرقشۇناسلىرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە كۈچلۈك جەلپ قىلدى. ھەرقايسى ئەللەردىكى ئالىم ـ مۇتە- خەسسىلەر ئۇنى تەتقىق قىلىش، تەرجىمە قىلىش، تونۇشتۇرۇش، نەشر قىلىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۈركىيە ئالىمى نەجىپ ئاسىم، رەشىد رەھمەتى ئارات ۋە رۇس ئالىمى رادلوۋ قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ.

2) «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى

مەشھۇر ئەدىپ ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكى تالانتلىق ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپ باشلاپ بەرگەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدىبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى ئىزىدىن مېڭىپ «قۇتادغۇ بىلىك»كە ئوخشاش تارىخىي ئەھمىيەتلىك دىداكتىك داستان ــ «ئەتەبەتۇلھەقايىق»نى يېزىپ قالدۇردى.

ئۇ ئۆز داستانىدا ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ئوبرازلىق شەكىلدە تىل بىلەن ئىپادىلىدى، ئىلىم ـ مەرىپەتلىك بولۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى ئىخچام، تەسىرلىك مىسرالار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ، كىشىلەرنى مەرىپەتلىك بولۇشقا، ئىلىم ـ بىلىم ئىگەللەش ئۈچۈن تىرىشىپ ئۆگىنىشكە چاقىردى. مەرتلىك، ئادىللىق، كەمتەرلىك، كەڭ قورساقلىققا ئوخشاش ئىنسانىي خىسلەتلەرنى، ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلەتلەر ـ نى قىزغىن مەدھىيىلەپ، جاھىللىق، نادانلىق، خەسىسلىك، ئاچكۆز ـ لۈك، يالغانچىلىققا ئوخشاش ناچار ئىللەتلەرنى رەھىمسىز ئەيىپلىدى، ئۆتكۈر يۇمۇرىستىك تىللار بىلەن دەل جايىدا كېلىشتۇرۇپ مەسخىرە قىلدى. كىشىلەردىن كەم سۆز، ئېغىر ـ بېسىق، راستچىل، سەممىي

بولۇشنى، يالغانچىلىق قىلماسلىقنى، قۇرۇق گەپ قىلىشقا خۇشتار بولماسلىقنى، مال ـ دۇنياغا بېرىلمەسلىكنى، قەيسەر ئىرادىلىك، سەۋر ـ تاقەتلىك بولۇشنى تەلەپ قىلدى.

ئەدىپنىڭ بۇ خىل قاراشلىرى ئۆز زامانىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا خېلى ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئەينى دەۋردە مۇناسىپ ئىجابىي رول ئوينىغان.

ئومۇمەن ئالغاندا، داستان تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە 10 چوڭ مەسىلىنى دەۋر قىلىپ يېشىپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان يېڭى پىكىرلەر مۇلاھىزىسىنىڭ ئورۇنلۇقلۇغى، مەنتىقىسىنىڭ كۈچلۈكلۈگى، ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە باي تەسەۋۋۇر شەكىللىرىنىڭ مۇۋاپىق قوللىنىلغانلىغى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

شائىر داستانىنى ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئىسلام ئەدىبىياتىغا خاس تراديتسىيۇن ئۇسلۇب بويىچە باشلاپ ئاۋالقى تۆت باپتا قەسىدە بايان قىلغاندىن كېيىن، 5 ـ باپتا كىتاپنىڭ يېزىلىشى ھەققىدىكى مۇلاھىزىسىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

بەزەدىم كىتاپنى نەۋادىر سۆزۈن
باقىغلى ئوقىغلى ئاسىغ ئالسۇ دەپ
(بۇ كىتاپنى ئەڭ ئېسىل سۆزلەر بىلەن بېزىدىم،
«ئۇنى» كۆرگەن ـ ئوقۇغانلار بەھىر ئالسۇن دەپ.)

كېيىنكى باپلاردا بولسا ئۆزى تەشەببۇس قىلماقچى بولغان ئاساسىي مەقسەتكە كۆچىدۇ.

ئالدى بىلەن، ئىلىم ـ مەرىپەتنى يۇقۇرى باھالاپ، ئىلىم ـ پەن ئۇگىنىشنىڭ ئەھمىيىتىنى، خاسىيىتىنى چوڭقۇر مەنىلىك ئىخچام شېئىرىي مىسرالار ئارقىلىق روشەن ئىپادىلەيدۇ:

بىلگەدىن ئۇرۇرمەن سۆزۈمگە ئۇلا
بىلگىلىگە يا دوست ئۆزۈڭنى ئۇلا
بىلگ بىرلە بۇلنۇر سەئادەت يولى
بىلگ بىل سائادەت يولىنى بۇلا
(سۆزۈمگە بىلمەدىن ئاساس سالمەن،
ئەي دوستۇم، بىلمىلككە ئۆزەڭنى باغلا.
سائادەت يولى بىلىم بىلەن ئېچىلىدۇ،
بىلىم ئال، سائادەت يولىنى ئاچ.)

. . . . . .

سۆڭەككە يىلىگ تەگ ئەرەنكە بىلىگ
ئەرەن كۆركى ئەقىل ئول، سۆڭەكنىڭ يىلىگ
بىلىگسىز يىلىگسىز سۆڭەك تەگ ھالى
يىلىگسىز سۆڭەككە سۇنۇلماز ئەلىگ

. . . . . .

(ئادەمدە بىلىم بولۇشى سۆڭەكتە ئىلىك بولغانغا ئوخشايدۇ،
ئادەمنىڭ زىننىتى ئەقىل بولسا، سۆڭەكنىڭ ئىلىكتۇر.
بىلىمسىز ‹كىشى› ئىلىكسىز سۆڭەكتەك كاۋاك بولىدۇ،
‹ھالبۇكى› ئىلىكسىز سۆڭەككە ھېچكىم قول ئۇزاتمايدۇ.)

شائىر يۇقۇرقى مىسرالىرى ئارقىلىق ئىلىم-مەرىپەت ھەقىقىدىكى چوڭقۇر مەنىلىك كۆز قارىشى ھەم پىكرىنى ئوخشىتىش ۋە سىمۋوللاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، جانلىق، راۋان، چۇشىنىشلىك بايان قىلىدۇ. كىشىلەرنى بىلىملىك بولۇپ سائادەت يولىنى ئېچىشقا، نادانلىقتىن ھەزەر ئەيلەپ، پاراسەتلىك بولۇشقا ئۇندەيدۇ. سۆڭەكنىڭ جەۋھىرى ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئىلىك بولسا، ئادەمنىڭ

زىننىتى (ياكى قەدىر-قىممىتى) **ئۇنىڭ قەلبىدىكى** پاراسەت ۋە بىلىمدۇر دىگەن چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلەر بىلەن **مەرىپەتلىك** بولۇشنىڭ ئىنسان ھاياتى داۋامىدىكى **مۇھىم ئورنى ۋە** رولىنى دەل جايىدا چۇشەندۇرىدۇ. ئاندىن كېيىن بىلىمسىزلىكنىڭ زىيىنى ۋە ئاقىۋىتى توغرۇلۇق ئىجابىي قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىلىمسىزلىكنى، نادانلىقنى كېلىشتۇرۇپ قامچىلايدۇ:

بىلىگسىزكە ھەق سۆز تاتىغسىز ئەرۇر
ئاڭار پەند نەسىھەت ئاسىغسىز ئەرۇر
نە تۇرلۇگ ئارىغسىز ئەرىر يۇماقىن
جاھىل يۇپ ئارىماز ئارىغسىز ئەرۇر
(بىلىمسىزگە ھەق سۆز تەمسىز بىلىنىدۇ،
ئۇنىڭغا پەند-نەسىھەت پايدىسىز تۇيۇلىدۇ.
ھەرقانداق كىرىنى يۇيۇپ تازىلىغلى بولىدۇ،
‹لېكىن› نادانلىق يۇيۇپ تازىلىغلى بولمايدىغان كىرىدۇر.)

بۇ مىسرالاردا ھەق سۆزنىڭ (يەنى ھەقىقەتنىڭ) بىلىمسىز كىشىلەر ئۇچۇن ھېچبىر ئەھمىيىتى بولمايدىغانلىقىنى، نادانلىقنىڭ يۇيۇپ تازىلىغلى بولمايدىغان كىرگە ئوخشايدىغانلىقىنى شەرھىلەپ، ئۆزىنىڭ نادانلىق ۋە جاھالەتكە بولغان يىرگىنىش تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنە بىر مەندىن ئالغاندا، ھەقىقەتنى چۇشىنىش، پەند-نەسىھەتلەرگە قۇلاق سېلىپ، يارامىلىق كىشى بولۇش ئۇچۇن ئىلىم-بىلىم ئىگىللەشنىڭ زۆرۇرلۇگىنى بايان قىلىدۇ. جۇملىدىن يۇقۇرقى قاراشلىرىنى تۆۋەندىكى پىكرلەر ئارقىلىق خۇلاسىلايدۇ:

تاۋارسىزقا بىلگى تۇكەنمەز تاۋار
نەسەبسىزقا بىلگى يىرىلمەز نەسەب.

(مۇلۇكسىزگە بىلىم تۇگىمەس مۇلۇك،
نەسەپسىزگە بىلىم ئۇزۇلمەس نەسەپ.)

ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا: "ئوقۇش، بىلىم ئېلىش ئۈچۈن بىردىن-بىر تەرجىمان تىلدۇر، ئادەمنى ئادەم قىلغۇچى بىلگىنكى تىلدۇر" دەپ توغرا كۆرسەتكىنىگە ئوخشاش، ئەھمەت بىنىنى مەھمۇت يۈكنەكمۇ بۇ ئەسىردە "ئويلاپ سۆزلىگەن كىشىنىڭ سۆزى ئەڭ توغرا، كۆپ بىلجىرايدىغان تىل مۇرەسسەسىز دۇشمەن" دىگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەدەپ-ئەخلاقنىڭ بېشى بولغان تىل ھەققىدىكى قارىشىنى شەرھىلەپ، سۆزدە ئېھتىيات قىلىش، كېرەكسىز بىھۇدە گەپلەرنى سۆزلىمەسلىك، تىلنى تىزگىنلەش لازىملىغىنى تەلەپ قىلىدۇ. تىلنى، ئېسىل-پەزىلەتلىك كىشى بولۇشنىڭ دەسلەپكى ئۆلچىمى دەپ قارايدۇ، شۇنداقلا:

ئۆكۈش سۆزلەگەندە ئۆكۈنگەن تەلىم
تىلنى بىكلەگەندە ئۆكۈنمىش قانى
(كۆپ سۆزلىگەنلەردىن ئۆكۈنگەنلەر كۆپ،
تىلنى تىزگىنلىگەنلەردىن ئۆكۈنگىنى قېنى؟)
. . . . . .
ئىكى نەڭ بېرىكسە بىر ئەردە قالى
بۆكەندى ئول ئەركە مۇرۇۋۋەت يولى
بىر ئول ياڭشار ئەرسە كېرەكسىز سۆزۈڭ،
ئىكىنچ يالغان ئەرسە ئول ئەرنىڭ تىلى.
(ئەگەر بىر كىشىدە «مۇنۇ» ئىككى نەرسە بىرىكسە،
ئۇ كىشىگە ئادەمگەرچىلىك يولى ئېتىلىدۇ:

«ئۇنىڭ» بىرى قۇرۇق گەپنى كۆپ قىلىش بولسا،
ئىككىنچىسى يالغان سۆزلەشتۇر.)

دەپ يېزىپ، كەم سۆز، زېرەك بولۇشنىڭ، ئويلاپ سۆزلەشنىڭ ئادەم بالىسىنى قەدر-قىممەتكە ۋە ئىززەتكە ئىگە قىلىدىغانلىغىنى، شاللاقلىق ۋە مەمەدانىلىقنىڭ ئىنسان ئۈچۈن نومۇسلۇق ئىللەت ئىكەنلىگىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ھەمدە يالغان سۆزلىگۈچىلەردىن خەلق بىزار بولىدۇ، ئۇ خىلدىكى ئادەملەردە ئادەمگەرچىلىك ۋە ئەخلاقىي پەزىلەتنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، تىل ئىنسانىنىڭ ياخشى-يامانلىغىدىن بىشارەت بەرگۈچى مۇھىم ۋاستىدۇر، شۇڭا "يالغانچىدىن يىراق تۇرۇپ"، "ئۆمرۈڭنى راستچىللىق بىلەن" ئۆتكۈز، دىگەن پىكرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئاخىردا چىرايلىق ئوخشىتىش شەكلى ئارقىلىق راست گەپنى "ھەسەل"گە، "شىپا"غا، يالغان گەپنى "پىياز"غا، "كېسەل"گە تەقلىت قىلىپ، كىشىلەرنى زېرەك، ۋىجدانلىق بولۇشقا چاقىرىدۇ، "كېسەل" ۋە "پىياز"نىڭ ئاچچىق تەمى بىلەن ئىقبالىڭنى نابۇت قىلما، "ھەسەل" ۋە "شىپا" (ياكى راستچىللىق) ئارقىلىق بەخت ئىشىگىنى ئاچ، دەپ خىتاپ قىلىدۇ.

يۇقۇرىدا مىسال كەلتۈرگىنىمىزدەك، ئەدىپ ئەھمەت بىنىنى مەھمۇت يۈكنەكنىڭ تىل توغرىسىدىكى بۇ بايانلىرى ئاتاقلىق ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تىلنى تىزگىنلەش ھەققىدىكى قاراشلىرىنىڭ يېڭى بىر مەزمۇندا گەۋدىلىنىشى بولۇپ، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئاشۇ قاراشلىرىغا ئوخشاشلا يۈكسەك ئەھمىيەتكە ئىگە.

شائىر ئەھمەت بىنىنى مەھمۇت يۈكنەكى مەرتىلكىنى، سېخىلىقىنى

ئىنسان ئۇچۇن ئەڭ ئالىي پەزىلەت دەپ قارايدۇ، ئاچكۆزلۇك، بېخىللىق، تەكەببۇرلۇقنى قاتتىق ئەيىپلەپ، كىشىلەرنى بېخىل بولماسلىققا ئۈندەيدۇ. مەرتلىكنى بىلىملىك، مېھرىشەپقەتلىك بولۇشنىڭ بىردىن-بىر شەرتى سۈپىتىدە قاراپ مۇنداق يازىدۇ:

ئەگىلمەس كۆڭلۈنى ئاقى ئەر ئەگەر
تەگىلمەس مۇرادقا ئاقى ئەر تەگەر
(ئېگىلمەس كۆڭلۈنى مەرتلەر ئېگىدۇ،
يەتكىلى بولمايدىغان مۇراتقا مەرتلەر يېتىدۇ.)
. . . . . .
ئاقى ئەر بىلىگىنى يەنە بىلىدى كۆر
ئانىن ساتىتى مالىن سەنا ئالدى كۆر
تىرىلدى ئۇلامسز ئۇلامى بولۇپ
ئاڭۇندا ئات ئەدگۇ قودۇپ باردى كۆر
(قارا، مەرتلەر چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولىدۇ،
مال دۇنياسىنى شۇنىڭغا ساتىتى ۋە مەدھىيە ئالدى.
‹ئۇلار› مىسكىنلەرگە تىلەكداش بولۇپ ياشىدى،
‹بۇ› دۇنيادا ياخشى نام قالدۇرۇپ كەتتى.)

ئۇ "مەرتلىك بارلىق ئەيىپلەرنىڭ كىرىنى يۇيىدۇ"، "ھەممە تىل مەرتلەرگە مەدھىيە ئوقۇيدۇ."، ئىنسان خۇسۇسىيىتى ۋە تەبىئىتىنىڭ ئەڭ ئەۋزىلى "مەرتلىكتۇر"، كىشىلەر ئارىسىدا ئىززەتكە ئېرىشمەكچى بولۇشنى ئىزدىسەڭ، مەرتلىكنى ئۆزەڭگە دائىم ھەمرا قىل، دەيدۇ. بېخىللىقنى بولسا "داۋالاپ ساقايتقىلى بولمايدىغان كېسەل"گە ئوخشىتىپ:

تەرىپ كۆڭلى تۇدماز كۆزى سوق بەخىل
قۇل ئول مالقا مالى ئاڭا ئەركلىگ ئول

(يەغمش بىلەن ئاچكۆز بېخىلنىڭ كۆڭلى تويمايدۇ،
ئۇ مال-دۇنياغا قۇلدۇر، مال-دۇنيا ئۇنىڭغا ھاكىمدۇر.)

دىگەن مىسرالار ئارقىلىق ئاچكۆز، بېخىل ئادەملەرنىڭ يىرگىنىشلىك قىياپىتىنى، رەزىل خاراكتېرىنى دەل جايىدا ئوبرازلىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ، خەسىس، ئاچكۆز ئادەملەرنى "ساقايتقىلى بولمايدىغان كېسەل" بىلەن ئۆز ئۆمرىنى نابۇت قىلغۇچىلار، دەپ قاراپ، ئۇلاردىن نەپرەتلىنىدۇ.

شائىر كەمتەرلىك ۋە تەكەببۇرلۇق توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزگەنىدە، كەمتەرلىك بارچە ئەۋزەللىكلەرنىڭ ئۇلگىسى، تەكەببۇرلۇق ھەممە تىلدا ئەيىپلىنىدىغان رەزىل قىلىق، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسان بالىسى كەمتەر، كىچىك پېئىل بولۇشى كېرەك، دىگەن قاراشتا بولىدۇ، تەكەببۇر كىشىلەرگە مۇنداق دەپ خىتاپ قىلىدۇ:

تەكەببۇر لىباسىن كەدىپ تاپ سالىن
كەرىپ خەلقا كۆگزۈڭ تاپ ئۇسلان تىلىن
(تەكەببۇرلۇق تونىنى كىيگەن بولساڭ تېز سال،
خەلقىگە غادايغان بولساڭ دەرھال تىلىگىنى تۇزەت.)

شائىر، كىشىلەر ئارا مۇناسىۋەتتە كەڭ قوساق، سەۋرچان، مۇلايىم، يېراقنى كۆرىدىغان بولۇشنى، ئىچكى نىزا ۋە ئاداۋەتنى ئوتنى "مۇلايىملىق سۈيىنى چېچىپ ئۆچۈرۈش"نى، ئاجىزلارغا رەھىم-شەپقەت قىلىشنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ:

كەرەم بىربىناتەگ، ئاڭار ھىلىم ئۇل ئول
يا بوستان تەگ، ئول ھىلىم كەرەم ئال گۇل ئول
(كەڭ قوساقلىق گويا بىر بىنا بولسا، مۇلايىملىق ئۇنىڭ
ئۇلىدۇر،

ياكى مۇلايىملىق بىر بوستان بولسا، كەڭ قوساقلىق
‹ئۇنىڭدىكى› قىزىل گۈلدۇر.)

دىگەن مىسرالار ئارقىلىق كەڭ قوساقلىق بىلەن مۇلايىملىقنىڭ قان بىلەن گۆشتەك يېقىن مۇناسىۋىتىنى، كەڭ قوساق كىشىدە مۇلايىملىق پەزىلىتىنىڭ بولىدىغانلىغىنى، مۇلايىم كىشىلەرنىڭ ئىنسانىي مۇناسىۋەتتە قەلبى-كۆكسى كەڭ، مەرت كېلىدىغانلىغىنى ئوبرازلىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ، ئاخىردا بۇ ئىككى پەزىلەتنىڭ كۈشەندىسى بولغان تار قوساقلىق، قىزىلكۆزلۈك ئىللىتىنى ئەلگە مۇۋە بەرمەيدىغان مۇنىسز دەرەخكە ئوخشىتىپ، ئۇنى "مۇنىسز دەرەخنى كېسىپ قالىغانغا ئوخشاش ئادەمنىڭ بوستاندىن رەھىمسز كېسىپ تاشلاپ، كۆيدۈرۈپ ئۆرتىۋېتىشنى تەلەپ قىلدۇ. يۇقۇرقىلار ئۇنىڭ قەلبىدىكى خەلقپەرۋەرلىكىنى روشەن ئىپادىلىدۇر.

داستاننىڭ دىققەتكە سازاۋەر يەنە بىر مۇھىم نۇقتىسى شۇكى، شائىر ئەدەپ-ئەخلاق كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ ئېسىل پەزىلەتلەرنى يۇقۇرى ئاھاڭدا مەدھىيىلەپ كېلىۋېتىپ، بىردىنلا تەلەپپۇزنى غەزەپلىك ئېيىپنامە ساداسىغا ئۆزگەرتىدۇ-دە، ئەينى زاماننى قاپلاپ كەتكەن بۇزۇقلۇق، ئىشرەتپەرەسلىك، ئىككى يۈزلىمىلىك قاتارلىق خۇنۇك ئىللەتلەرگە قاتتىق نەپرەت ياغدۇرىدۇ، ئۆزى ياشاۋاتقان ئاشۇ دەۋرنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى تەنقىدىي رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ كېلىشتۇرۇپ قامچىلايدۇ، ئەھلى رىيالارنىڭ ئەخلاقسىزلىغى تۈپەيلىدىن "ۋاپا كۆلى سوغۇلۇپ، بۇلاقلىرى قۇرۇپ كەتكەن" جاھالەتلىك دەۋر ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئۇنى يۇمۇرىستىك ئۆتكۈر تىل بىلەن ئېچىپ تاشلايدۇ:

كىم ئۇل يۇزچى ئەرسە كىشى يىگى ئۇل
كەرەك ئەرسە يىگلىك يورى يۇزچى بول
كىم ئۇل يوللۇغ ئەرسە ئانىڭ يولى يوق
كىم ئۇل يولسۇز ئەرسە ئاڭار كىڭرۇ يول
(كىم ئىككى يۇزلىمىچى بولسا، شۇ ئەتىۋارلىق بولۇۋاتىدۇ،
ئەتىۋارلىق بولسىمەن دىسەڭ، ماڭ، ئىككى يۇزلىمىچى بول.
كىم يوللۇق بولسا، ئۇنىڭغا يول يوقتۇر،
كىم يولسز بولسا، ئۇنىڭغا يول كەڭدۇر.)

بۇ ئەينى دەۋردىكى تۆۋەن قاتلام ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ شائىر قەلبىمى ئارقىلىق ئىپادىلىنىۋاتقان ھەققانىي ساداسى، غەزەپلىك شىكايەتنامىسىدۇر!

يېغىپ ئېيتقاندا، ئەدىپ ئەھمەت بىنىنى مەھمۇت يۈكنەكى تەشەببۇس قىلغان ئېسىل پەزىلەتلەر ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يۈكسەك ئىلغارلىق ۋە تەرەققىپەرۋەرلىك روھىغا ئىگە، شائىرنىڭ ھەققانىيەتكە، ئەركىنلىككە ئىنتىلىش ئىرادىسى ئەسەردە يۇقۇرقى مەزمۇنلارنى چۆرىدىگەن ھالدا ئاجايىپ ئوبرازلىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن بولۇپ، كىشىگە يېقىملىق تەسىرات ۋە تەربىيە بەخش ئېتىدۇ؛ ئۇ ھېلىھەم ئۆز قىممىتىنى يوقاتقىنى يوق، شائىرنىڭ ئەنە شۇ ئەخلاقىي پەزىلىتى، سەممىيەتلىك ۋە ئادىللىقىغا، ھالاللىقىغا ئىنتىلىش روھى، تەرەققىپەرۋەر قاراشلىرى داستاننىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە تېگىشلىك ئاساسىي تەرىپىدۇر. بىز داستاندا ئىپادىلەنگەن بۇ خىل ئىلغار ئىجتىمائىي مەزمۇننى ئۇقۇنىپ ۋە تەتقىق قىلىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك مەنسۇي مەدەنىيەت يارىتىش پائالىيىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز كېرەك.

3) داستاننىڭ چەكلىملىكلىگى

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانى يۇقۇرقىدەك مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە تېگىشلىك تەرەققىپەرۋەر مەزمۇنغا ئىگە بولسىمۇ، ئۇنىڭدا يەنە بەزى توغرا بولمىغان كۆزقاراشلار، فېئودالىلىق ئەدەپ-يوسۇنىغا ئائىت بەزى پاسسىپ نەرسىلەر، بەختقارىشى توغرىسىدىكى بەزى ناموۋاپىق چۈشەنچىلەر بار. بۇنداق پاسسىپ نەرسىلەر داستاننىڭ شاكىلىغا تەۋە بىر ئامىلدۇر، لېكىن بۇ داستاننىڭ قەدر-قىممىتى ۋە ئىلغار ئەھمىيىتىگە ئەسلا داغ تەككۈزەلمەيدۇ. شائىر ئىجادىيىتىدە ساقلانغان بۇ خىلدىكى قىسمەن ناتوغرا قاراشلارنى مۇھىمى ئەينى دەۋرنىڭ تارىخىي چەكلىملىگىدىن ئىزدىشىمىز لازىم، چۈنكى، شائىر بۇنىڭدىن تەخمىنەن 900 يىل ئىلگىرىكى فېئودالىزىم مۇھىتىدا ياشىدى ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانىدى، شۇڭا ئۇنىڭ بەزى جەھەتلەردە سىنىپىي ۋە تارىخىي چەكلىمىلەردىن خالى بولالماسلىغى تەبىئىي ئىدى. بىز داستاننىڭ ئىلغار روھىي ماھىيىتىنى مۇئەييەنلەشتۇرغەن ۋاقتىمىزدا ئۇنىڭدىكى تارىخىي چەكلىملىكنى ئېنىق تونۇۋېلىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم.

4) «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستاننىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىگى

دىداكتىك داستان «ئەتەبەتۇلھەقايىق» مەزمۇن ۋە تىل خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئارتۇقچىلىققا ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى، بەدىئىي جەھەتتىنمۇ يۇكسەك دەرىجىگە يەتكەن ئەسەردۇر.

شائىر داستاندا باي تەسەۋۋۇر كۈچى، كۆركەم، ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلى، ئوخشىتىش، سىمۋولاشتۇرۇش قاتارلىق بەدىئىي

ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ قوللىنىپ، ئۆزىنىڭ ئارزۇ-غايىسىنى، نىمىنى تەشەببۇس قىلىپ، نىمىنى رەت قىلىدىغانلىغىنى ناھايىتى روشەن ئىپادىلەپ بەرگەن:

كونى سۆز ئەسىل تەگ بۇ يالغان بەسەل
بەسەل يەپ ئاچىتما ئاغىز يە ئەسەل.
بۇ يالغان سۆز ئىگ تەگ، كونى سۆز شىفا
بۇ بىر سۆز ئۇزاقى ئۇرۇلمىش مەسەل
(راست گەپ ھەسەلدەك، يالغىنى پىياز،
ھەسەل يىگىن، پىياز يەپ ئاغزىڭنى ئاچچىق قىلمىغىن.
يالغان سۆز گويا كېسەل، راست سۆز شىپادۇر،
بۇ بۇرۇندىن تارتىپ دىيىلىپ كەلگەن مەسەلدۇر.)

دىگەن مىسرالاردا باي تەسەۋۋۇر كۈچىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق راست گەپ بىلەن يالغان گەپنىڭ ئىبارەت ئىككى ئابستراكت ئۇقۇمنى ئىككى كونكرېت نەرسىنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، يالغان گەپنىڭ تېتىقسىزلىغىنى "پىياز"نىڭ ئاچچىقلىغىغا (ياكى "كېسەل"گە)، راست گەپنىڭ ھەققانىيلىغىنى "ھەسەل"نىڭ شىرىنلىگىگە (ياكى "شىپالىق دورىغا") ئوخشىتىپ ئوبرازلىق چۈشەندۈرگەن، كىشىلەرنى راستچىل، سەمىمىي بولۇشقا، يالغان سۆزلىمەسلىككە دەۋەت قىلغان.

يىمىشسىز يىغاچ تەگ كەرەمسىز كىشى
يىمىشسىز يىغاچ نى كەسىپ ئۆرتەگىل
(تار قوساق كىشى گويا مۇنسىز دەرەختۇر،
مۇنسىز دەرەخنى كېسىپ قالغىن.)

دىگەن مىسرالاردا بولسا تار قوساق، ھەسەتخور كىشلەرنىڭ ماھىيەتىنى مۇنەسسەز دەرەخكە ئوخشىتىپ، ئۇنداق كىشلەردىن خەلقنى ھېچقانداق مەنپەئەت يەتمەيدىغانلىغىنى ناھايىتى روشەن قايىل قىلارلىق كۆرسىتىپ بەرگەن.

ئومۇمەن يۇقۇرقى مىسالاردىن ئوخشىتىش شەكلىگە زىچ ماسلاشتۇرۇلغان سىلىشتۇرما مەزمۇننى، سىلىشتۇرما مەزمۇنىنى ئوبرازلىق خۇسۇسىيەت بىلەن تەمىن ئەتكەن ئېنىق ئوخشىتىش شەكلىنى ئوچۇق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

بۇ شائىرنىڭ كۆزىتىش ئىقتىدارىنىڭ نەقەدەر ئۇستۇنلۇكىنى، ئەتراپتىكى شەيئىلەرنى جانلىق ئۇگىنىپ، ئۇلارنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپىنى ئۆزى ئىلگىرى سۈرمەكچى بولغان پىكىرگە مۇۋاپىق تەتبىق قىلىشقا ماھىر ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

داستان يەنە پىشقان، ئاممىباپ، چۈشىنىشلىك ئەدىبىي تىل ئاساسىدا ئىپادىلەنگەنلىگى، پىكىرلىرىنىڭ ئورۇنلۇق، دەل جايىدا قويۇلغانلىغى ۋە رەڭگا-رەڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىگى بىلەن كىشىدە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرىدۇ. بولۇپمۇ كىشىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدىغىنى شۇكى، شائىر ئەينى دەۋردىكى يازما ئەدەبىيات ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تىل بايلىغىدىن كەڭ تۇردە پايدىلىنىپ، ماقال-تەمسىل خاراكتېرىنى ئالغان چوڭقۇر مەنىلىك ئەقلىيە سۆزلەرنى ئىجات قىلغان، بۇ ئارقىلىق داستانىنىڭ بەدىئىيلىگىنى يۇقۇرى سەۋىيىگە كۆتەرگەن. مەسىلەن:

ئايا ئەدگۈ ئۇمغان ئىسزلىك قىلىپ
تىكەن ئەدلەگەن ئەر ئۇزۇم بىچمەز ئول

(ئەي يامانلىق قىلىپ ياخشىلىق كۈتكەن «كىشى»،
تىكەن بېرىغان ئادەم ئۇزۇم ئالالمايدۇ.)

دىگەنگە ئوخشاش مىسرالار خۇددى ماقال-تەمسىللەرگە ئوخشاش كىشىگە چوڭقۇر تەربىيە ۋە ھۇزۇر بەخش ئېتىدۇ.

تۆتىنچى قىسىم
چاغاتاي تىلى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

بىرىنچى باپ
چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى توغرىسىدا

1. "چاغاتاي تىلى" ۋە "چاغاتاي ئەدەبىياتى" دېگەن ئىسىمنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىت

مىلادى 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مەملىكىتىمىزدىكى گوبى چۆللۈكىنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان موڭغۇللار تەرەققىي قىلىپ قۇدرەتلىك بىر كۈچكە ئايلاندى. 13 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا موڭغۇللارنىڭ باشلىغى تېمۇچىن (1162 ــ 1227) باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، دەسلەپكى قەدەمدە تارقاق موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، بۆلۈنۈش هالىتىدىكى ۋەزىيەتنى ئاخىرلاشتۇردى. ئۇ 1204 ـ يىلى ئۆز قول ئاستىدىكى قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، ئونون دەريا‌سى ۋادىسى ۋە بولۇن نۇر كۆلى بويلىرىدا، خاڭگاي ۋە ئالتاي تاغلىرى ئېتىگىدە ياشايدىغان تاتار، كېرەي، ئونغۇت قاتارلىق قەبىلىلەرنى بويسۇن-

دۇرۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا موڭغۇل يايلاقلىرىنىڭ غەربىدە ياشايدىغان تايانخان باشچىلىغىدىكى نايمانلارنى يېڭىش بىلەن، پۈتۈن موڭغۇل زېمىنىنى بىرلىككە كەلتۈردى. 1206 ـ يىلغا كەلگەندە تېمۇچىن قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئۆزىگە "چىڭگىزخان" ئۇنۋانىنى بېرىپ، قاغانلىق تەختىدە ئولتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىككە كەلگەن موڭغۇل ئاقسۆڭەكلەر هاكىمىيىتىنى بەرپا قىلىپ، ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشىنى باشلىۋەتتى، موڭغۇل قوشۇنلىرى ئۇزلۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلەپ، غەرپ بىلەن شەرققە تەڭلا يۇرۇش قىلدى.

چىڭگىزخان تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان نايمان خاقانى تايانخانىڭ ئوغلى شاهزادە كۈچلۈك ئۆزىنىڭ قالدۇق ئارمىيىسىنى باشلاپ، قارا ختاي دۆلىتىگە① قېچىپ كەلدى. كۈچلۈك 1211 ـ يىلغا

① بۇ دۆلەتنى قۇرغۇچى خىتايلار 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا هازىرقى شەرقىي شىمالىي جۇڭگو رايونىدا قۇدرەت تاپقان قەبىلىلەردىن بىرى ئىدى. ئۇلار 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا لياۋ خاندانلىغىنى قۇردى. 1224 ـ يىلى يەنە شۇ شەرقىي شىمالدا كۈچەيگەن جىن (ئالتانخان) قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا مەغلۇپ بولدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەلۈي تەيشى (يوللۇق تەيشى) دېگەن شاهزادىسىنىڭ باشچىلىغىدا غەربكە كۆچۈپ، ئورخون دەريا‌سى ۋادىسىدىكى قاتۇن بالىق شەهىرىگە ئورۇنلاشتى. يەلۈي تەيشى ئۆزىنى كىنەزدەپ ئېلان قىلدى. ئاندىن كېيىن غەربىي شىمالغا كۆچۈپ، يېنىسەي دەريا‌سى ۋادىسىدىكى قىرغىز رايونىغا باردى. قىرغىزلار قوغلۇۋەتكەندىن كېيىن، غەربىي جەنۇبقا كۆچۈپ، بېشبالىق دائىرىسىدە يەتتە ۋىلايەت، 18 قەبىلە قۇرۇلتىيىنى ئاچتى. ئەبۇلغازى باهادىرخانىنىڭ «تەۋارىخى شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىدا يېزىلىشىچە، قاراختايلار ئېسىل

كەلگەندە، قاراخىتاي خانلىغىدىن ھاكىمىيەتىنى تارتىۋالدى. ئارقىدىنلا قەشقەر، يەكەن، خوتەن ۋە تارىم ۋادىسىدىكى باشقا جايلارنى بېسىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمرانلىغىنى ئورناتتى. قاراخىتاي خانلىغىغا تەۋە زېمىنلارنى پۈتۈنلەي قولغا كىرگۈزدى.

كۈچلۈك چىڭگىزخانىڭ كونا دۈشمىنى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ چىڭگىزخان باشچىلىغىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ لەشكەرلىرىنى خۇددى ئوۋچىغا يولۇققان قۇشتەك ئۆزىگە جەلب قىلدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىغى بۇ چاغدا كۈچلۈكىنىڭ ئىلكىدىكى قاراخىتاي خانلىغىنىڭ ھامىلىغىدا بولۇپ، چىڭگىزخاننىڭ غەرپكە يۈرۈش قىلىپ، كۈچلۈكنى مەغلۇپ قىلىش سەپىرىدە بىردىن-بىر ئۆتەر يول ئىدى. شۇڭا چىڭگىزخان ئۆز دۈشمىنى كۈچلۈكنى يېڭىش ئۈچۈن ھوشيارلىق بىلەن ئىش كۆرۈپ، ئىدىقۇت خانلىغىنى دىپلوماتىيە جەھەتتىن يۇمشاتتى، ھەتتا تۇرپان ئىدىقۇتى بارچۇق تېكىننى ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلدى. شۇنداق قىلىپ كۈچلۈكىگە قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈشتىكى توسالغۇ كۈچىتىن ئوڭۇشلۇق بىلەن خالاس تاپتى. 1218-يىلى

دەريانى ۋادىسىغا كېلىپ، شەھەر سېلىپ، دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىككى يېلچە تۇرغان، كېيىن يەنە غەربىكە كۆچكەن ئىكەن. بۇ چاغدا شۇ دەۋردىكى بالاساغۇن خانى ئىلەك قاغلى، قارلۇقلارنىڭ خەۋپىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن يەلۈي تەيشى باشچىلىغىدىكى خىتايلارنى چاقىرىپ، بالاساغۇننىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئۇلارغا تاپشۇرۇپ بەردى. 1131-يىلى يەلۈي تەيشى چۈ دەريانى ۋادىسىدىكى مەركىزى غۇز ئوردا (ئەسلىدىكى بالاساغۇن) شەھىرىدە ئۆزىگە گۇرخان (تەڭرى قوللىغان پادىشا) دېگەن نامنى بەردى، قاراخىتاي خانلىغى تارىختا يەنە "غەربىي لياۋ خانلىغى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ ھەربىي قوماندانى جەبە نويانىنى 20 مىڭ لەشكەر بىلەن ئاتالانىدۇرۇپ، كۈچلۈكىكە قارشى جازا يۈرۈشى باشلىدى. جەبە نويان ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن كۈچلۈكنى قوغلاپ، بالقاش كۆلىدىن چىقىپ، ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىن ئۆتتى. تىيانشاننى كېزىپ، تارىم ئويمانلىغىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا يۈرۈش قىلدى. بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈش جەريانىدا موڭغۇل سەركەردىسى جەبە نويان قۇتلۇق بىلەن ئۆزىنى "دىنىي ئېتىقات ئەركىنلىگىنى ھىمايە قىلغۇچى" دەپ كۈچەپ تەشۋىق قىلدى ھەمدە يېتىپ بارغانلىكى يەردە ھەر بىر كىشىنىڭ ئۆز ئاتا-بوۋىسى ئىشەنگەن دىنغا ئىشىنىشىگە يول قويدى. دېمەك، بۇ جەھەتتە كۈچلۈككە ئوخشاش دىنىي چەكلەش سىياستىنى قوللانمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ يەتتە سۇنىڭ جەنۇبىنى، پەرغانە ۋە تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئىگەللىشى بىرقەدەر ئاسانغا چۈشتى، قانلىق ئۇرۇشلار بولمىدى. ھەتتا كۈچلۈك ھۆكۈمرانلىغىدىكى جايلاردا ياشاۋاتقان ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان ئاھالىلەر، جۈملىدىن پەرغانە ھاكىمىمۇ موڭغۇللار تەرەپكە ئۆتۈپ، كۈچلۈكنىڭ قوشۇنلىرىغا قارشى تۇردى. شىددەتلىك زەربىگە ئۇچرىغان كۈچلۈك قەشقەردىن بەدەخشانغا قاچقاندا تىرىك قولغا چۈشۈپ، موڭغۇللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. كۈچلۈك ھۆكۈمرانلىغىدىكى پۈتكۈل جايلار موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ سەلتەنىتى ئاستىغا ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخان موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ قىرغىغىغا يېتىپ باردى.

1219-يىلىنىڭ باشلىرىدا چىڭگىزخان ئوترار (فاراب) شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئىككى قاناتقا بۆلۈنگەن موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ بىر قانىتى چىڭگىزخانىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي بىلەن

ئۇچىنچى ئوغلى ئوكتايىنىڭ قوماندانلىغىدا ئوتراردا ھۇجۇم باشلىدى. يەنە بىر قانىتى چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇجىخاننىڭ قوماندانلىغىدا سىر دەريا‌سى بويىغا يېتىپ باردى. 1220 ـ يىلى بۇ ئىككى قوشۇن ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ بولۇپ، ئوترار شەھىرىنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. چىڭگىزخان ئاساسلىق ئارمىيىسىنى باشلاپ قىزىلقۇمدىن ئۆتۈپ، نۇر ئاتاغا كەلدى. 1220 ـ يىلى بۇخارانى، شۇ يىلى 3 ـ ئايدا سەمەرقەندنى ئىشغال قىلىپ، بۇ جايدا چاغاتاي ۋە ئوكتايلار بىلەن ئۇچراشتى. 1221 ـ يىلى جۇجىخان، چاغاتاي ۋە ئوكتايلارنىڭ قوشۇنى خارەزىمنى قورشاپ شىددەتلىك ھۇجۇمغا ئۆتتى. شۇ يىلى چىڭگىزخاننىڭ تۆتىنچى ئوغلى تولوي خۇراسانىنى بېسىۋېلىپ ۋەيران قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خارەزىم شاھلىغى ھالاك بولدى. پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسيا چىڭگىزخاننىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا ئۆتتى.

چىڭگىزخان ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشى ئارقىلىق قولىغا كىرگۈزۈۋالغان زېمىنلارنى تۆت ئوغلىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. چوڭ ئوغلى جۇجىخانغا ئىرتىش دەريا‌سىدىن تارتىپ، موڭغۇللار ئېتىنىڭ تۇيىغى تەككەنلىكى ئەڭ غەربىي رايونلار تەۋە بولدى. ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا ئىلى دەريا‌سىدىن تارتىپ ئامۇ دەريا‌سىغىچە بولغان بىپايان زېمىن، ماۋۇرائۇننەھر① ۋە ھازىرقى شىنجاڭ رايونى تەۋە بولدى. ئۈچىنچى ئوغلى ئوكتايغا ئېمىل، ئالتايىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئەسلىدىكى غەربىي

① ماۋۇرائۇننەھر ئەرەبچە دەريانىڭ نېرىقى تەرىپى دېگەن سۆز بولۇپ، ئامۇ ۋە سىر دەريالىرىنىڭ ئارىلىغىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ.

موڭغۇل زېمىنى تەۋە بولدى. تۆتىنچى ئوغلى تولۇيغا ئەسلىدىكى موڭغۇل زېمىنى (1206 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى موڭغۇل تەۋەلىگى) تەقسىملەپ بېرىلدى.

دىمەك، يۇقۇرقىدەك تارىخىي شارائىتلار تۈپەيلىدىن، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسيا رايونىدا ياشاۋاتقان تۈركى خەلقلەرنىڭ (جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ) سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتىدا كەسكىن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. بويسۇندۇرۇلغان ئاھالە چاغاتايىنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا ئۆتتى. چاغاتايغا تەۋە زېمىن شەرقتە ئېۋىرغول (قۇمۇل)دىن غەربتە ئامۇ دەريا‌سى ھەم غەزىنىگىچە، شىمالدا قورغاستىن جەنۇبتا دېھلىنىڭ شىمالىغىچە بولۇپ، مەركىزىي ئوردىسى ئالمىلىق (ھازىرقى قورغاستا خارابىسى بار) ئىدى. چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلار خېلى بىر زامانغىچە "چاغاتاي ئۇلۇسى" دەپ ئاتالدى. بەقەت مىلادى 1320 ـ يىلى ئۇنىڭ ئەۋلادى ئېسەن بۇقاخان ئالمىلىق شەھىرىدە "چاغاتاي خانلىغى"نى قۇرغانلىغىنى جاكالىغاندىن باشلاپ، چاغاتاي ئۇلۇسى "چاغاتاي خانلىغى" دەپ ئاتالدى. بىراق بۇ دەۋردە چاغاتاي ئۇلۇسى سەمەرقەند ۋە ئالمىلىقنى مەركەز قىلىپ ئىككى قىسىمغا (غەربىي ۋە شەرقىي چاغاتاي ئۇلۇسىغا) بۆلۈنگەن ئىدى.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىپ ئۆتۈش لازىمكى، موڭغۇللار زورلۇق كۈچى ئارقىلىق يىراق شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسيادىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنى بويسۇندۇرغان چاغلاردا تېخى ۋېئودالىق جەمىيەتنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھەتتا يېزىغىمۇ يوق ئىدى. قىسقىسى، ئۇلار ئۆزلىرى ئىشغال قىلغان رايونلاردىكى خەلقلەردىن (جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردىن) مەدەن-

مىيەت جەھەتتە خېلىلا تۆۋەن تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىستىلا-
چىلىق ئۇرۇشىنى ئاخىرلاشتۇرغان موڭغۇللار بويسۇندۇرۇلغان
رايونلاردا ئەلنى ئىداره قىلىش، جەمىيەتتە تەرتىپ ئورنىتىش،
ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت قىينىچىلىقىقا دۇچ
كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە دىخانچىلىق، ئورمانچىلىق ئىشلىرى نىسبە-
تەن تەرەققى قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنلىرىنى موڭغۇللار ئورۇن-
لاشقان رايونلارغا ئوخشاش چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا ئايلاندۇرۇپ
باشقۇرۇش تېخىمۇ ئەقىلغە سىغمايتتى. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار
خۇددى چىڭگىزخانىڭ باش ۋەكىلى يەللە چۈسەي كۆرسىتىپ
ئۆتكەندەك، زورلۇق ئۈستىگە تەسىس قىلىنغان بۇ ئىمپېراتورلۇقنى
زورلۇق بىلەنلا ئىداره قىلغىلى بولمايدىغانلىغىنى، يەنى قورال
كۈچى بىلەن تەشكىل قىلىنغان ئىمپېرىيىنى نىزام ۋە مەدەنىيەتكە
تايانماي باشقۇرغىلى بولمايدىغانلىغىنى ئېنىق پەملىگەن ئىدى.
شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆزلىرىدىن ئۈستۈن
بولغان تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر (بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار)
نىڭ مەدەنىيىتىنى، قانۇن-نىزاملىرىنى، ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش
ئۇسۇللىرىنى ئۆگىنىشكە ۋە ئۇنى كېڭەيتىپ قوللىنىشقا مەجبۇر
بولدى. شۇنداق قىلىپ موڭغۇل ھاكىمىيىتى بەرپا قىلىنغان رايون-
لاردا يەرلىكلەر (موڭغۇل ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان
خەلقلەر) دىن قوبۇل قىلىنغان، موڭغۇللار تەرىپىدىن يولغا قويۇل-
غان بىر خىل مەدەنىيەت قانات يېيىشقا باشلىدى. ئۇيغۇر ۋە باشقا
يەرلىك خەلقلەر ئىچىدىكى تالانتلىق ئالىملار، زىيالىلار، ئۇقۇمۇش-
لۇق كىشىلەر ھەمدە بىر بۆلۈك يۇقۇرى تەبىقە زاتلىرى موڭغۇل
ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئاپپاراتلىرىدا مۇھىم خىزمەتلەرگە قويۇلدى.

ئۇيغۇر تاتاتۇڭغانىڭ ئۇيغۇر يېزىغى ھەرپلىرى بىلەن موڭغۇل تىلىنى
ھەجىىر دەخلىسىز خاتىرىگە ئېلىشى موڭغۇللارنىڭ دىققىتىنى كۈچ-
لۈك ھالدا ئۆزىگە تارتتى. شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخان موڭغۇل
مەنسەپدارلىرىنىڭ بالىلىرىغا يېزىق ۋە مەدەنىيەت بىلىملىرىنى
ئۆگىتىشكە ئۇيغۇرلاردىن مەخسۇس مۇئەللىملەرنى بەلگىلىدى.
ئوردىغا جەلپ قىلىنغان بۇكىشىلەر پەن-مەدەنىيەت ئىشلىرىنى قانات
يايدۇرۇش، جايلارنى باشقۇرۇش جەھەتتە ئۆز تالانتىنى جارى
قىلدۇرۇپ، ئۆز ئاتا-بوۋىلىرى بارلىققا كەلتۈرگەن مول ئىلىم-پەن
تەجرىبىلىرى بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مەدەنىي ھاياتىغا كۈچ-
لۈك تەسىر كۆرسەتتى. بۇ يەردە تاشئاتۇن ئىسىملىك بىر ئۇيغۇرنىڭ
چىڭگىزخان ئوردىسىدا مىنىستىر دەرىجىلىك ۋەزىپىدە بولغانلىغىنى،
ئۇيغۇر ئىسمائىل خوجىنىڭ چىڭگىزخانغا مەخسۇس كاتىپ بولغان-
لىغىنى، مەھمۇت يالۋاچ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەخسۇتلارنىڭ جايلارنى
ئىشغال قىلىش ۋە باشقۇرۇشتا پەۋقۇلئاددە ئەلچىلىك ۋەزىپىلىرىنى
ئۆتىگەنلىگىنى ئەسلەپ ئۆتۈش ئارتۇقچە ئەمەس. ھەتتا يۈەن
سۇلالىسى (1260 — 1368) نىڭ قۇرغۇچىسى قۇبلايخان
(1215 — 1294)① بېيجىڭنى پايتەخت قىلىپ ھاكىمىيەت
يۈرگۈزگەن چاغلىرىدىمۇ خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشتىن تاش-
قىرى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىمۇ بار ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ قوبۇل
قىلدى، ئۇيغۇرلاردىن نۇرغۇن ئالىملارنى، قابىلىيەتلىك زىيالىلارنى
يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت تەركىۋىگە كىرگۈزدى. ئۇلار بۇ
جايدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ماكانلىشىپ، خەنزۇ ئالىملار بىلەن

① قۇبلايخان—چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى.

ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشىپ، يۇەن سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئۆچمەس ھەسسىلەرنى قوشتى. مەسىلەن، قۇبلايخانـ نىڭ ۋەزىرى لىيەن شىشەن ھىيا (廉希宪)، چەت ئەللەر بىلەن ئالاقە باغلاش ئەلچىسى، دېڭىز قاتناش ئالىمى يەكمىش (亦黑迷失)، ئوردا ئۇستازى (خانغا تەلىم بەرگۈچى) چانپۇسان يەللى (里普撒庵全)ھەم دەنبا (胆巴)، تاڭغۇتلارغا ۋە بۇددا ئىلمىگە مەسئۇل ۋەزىر سانغا(桑哥)، يۇنىنەنگە مەسئۇل ۋەزىر ئۆمەر (吾买尔) باش سوتچى بولۇق ھىيا (布鲁海牙) قاتارلىق ئەمەلـ دارلار، چاغان تۆمۇر (察罕帖木儿)ۋە كەم تۆمۇر (帖木廓扩) قاتارلىق ھەربىي سەركەردىلەر، 1267 ـ يىلى يىلنامە يېزىپ چىققان ۋە ئاستىرونومىيگە دائىر يەتتە خىل ئەسۋاپ ئىجات قىلىپ، بېيجىڭدا رەسەتخانە (ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىش مۇنبىرى) قۇرغان ئىلمى نۇجۇم ئالىمى جامالىددىن (丁鲁贾)، تارىخشۇناس شاھسۇبان، «لىياۋ سۇلالىسى تارىخى»نى ئىشلەشكە قاتناشقان لىيەن خۇيشەن ھىيا، ئاتاقلىق ئەدىپ گۇەن يۇنشى ھىيا (贯云石海涯)، مەشھۇر شائىر سادۇللا (萨都剌)، يۇەن دەۋرى مۇقاملىرى ئۇستىسى، مۇزىكاشۇناس گۇەن يۇكشى، ۋابا كېسىلىنى داۋالىغان ئاتاقلىق دوختۇر ياربق ھىيا (亚里亦)، يېزا ئىگىلىك ئالىمى لو مكشەن، ئاتاقلىق تەرجىمان ئەنزاك قاتارلىقلار شۇلارنىڭ ئىچىدىكى مەشھۇرلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئاكادېمىك كىرىنسكى مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: "ئۆزىنىڭ بىپايان ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن موڭغۇللارغا ئۇيغۇرلار مەدەنىي جەھەتتىن چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. موڭغۇللارغا بولغان بۇ تەسىرنىڭ چوڭلۇغىنىڭ ئوچۇق ئىپادىسى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى،

ئۇيغۇر ئېلىپبەسى موڭغۇل تىلى ئۈچۈن رەسمىي ئېلىپبە بولۇپ قوبۇل قىلىندى."

شۇنى ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ ئىستىلاسى سەۋىبىدىن ۋۇجۇتقا كەلگەن سىنىپىي ۋە دىنىي قارىمۇ ـ قارشىلىقلار ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ئېغىر ئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ چاغدىكى سىياسىي جەھەتتىكى بىرلىك ۋە قاتناش يوللىرىنىڭ راۋانلىغى تۈپەيلىدىن، سودا ـ تىجارەت، ھۈنەر ـ سانائەتنىڭ راۋاجلانغانلىغى، ھەر خىل دىنلارغا ئوخشاشلا يول قويۇش سىياسىتىنى قوللىنىش نەتىجىسىدە بۇ خىل دىنلارغا چېتىشلىق بولغان ھەر خىل مەدەنىيەتنىڭ تەڭ راۋاجلىنىش پۇرسىتىگە ئىگە بولغانلىغى، شۇنىڭدەك موڭغۇللار ئىگەللىگەن تېررىتورىيە مىسلىسىز كەڭ بولۇش بىلەن، بۇ جايلاردا ياشىغان ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزئارا مەدەنىيەت تارقىتىش ۋە ئالماشتۇرۇش شارائىتىغا ئېرىشكەنلىگى قاتارلىق ئامىللارمۇ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىدا بەلگىلىك رول ئوينىدى.

يىغىپ ئېيتقاندا، چىڭگىزخان ئىستىلاسى تۈپەيلىدىن ئۇرۇش ۋەيرانچىلىغى ۋە باشقا خىلمۇ ـ خىل زىددىيەتلەر ئەينى دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ خاراپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن پاراسەتلىك ۋە قابىلىيەتلىك ئەجدادلىرىمىز ياراتقان پارلاق مەدەنىيەت موڭغۇللارنىڭ ئېھتىياجى ھەم دەۋرنىڭ تەقەززاسى بىلەن يەنىلا يۇكسىلىش قەدىمىنى توختاتمىدى، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تارىخىدا ئۆچمەس تەسىرلەرنى قالدۇردى.

ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر تارىخىدا ئالاھىدە نام ئالغان "چاغاتاي تىلى" بىلەن "چاغاتاي ئەدەبىياتى" يۇقۇرقىدەك تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىي ھاياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى دەۋرىدىكى يۇكسەك سەمەرىسىدۇر.

2. چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى

ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇننى ئىگەللىگەن مۇھىم بىر باسقۇچ "چاغاتاي تىلى" دەۋرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ تىل چاغاتاي ئۇلۇسى (1227 — 1320) دەۋرىدە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئەنە شۇ دەۋردىن تارتىپ "چاغاتاي تىلى" دېگەن نام بىلەن ئاتىلىشقا باشلىغان ھەمدە تاكى 20 ـ ئەسىرگە قەدەر ئوتتۇرا ئاسىيا (جۇملىدىن شىنجاڭ)دىكى بارلىق تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغان.

تارىخ ئېتىراپ قىلغىنىدەك، ئۇيغۇر تىلى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئارىسىدا ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا غايەت زور رول ئويناندى. "قەدىمقى ئۇيغۇرلار مەدەنىي تەرەققىياتتا ئەڭ ئالغا كەتكەن خەلق بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئارىسىدا ئەدەبىي تىل ئىدى"①. "ئۇيغۇرلار تۈركى تىلدا

① شەمسىدىن سامى: «قامۇسۇل ئەئلام»، 3 ـ قىسىم.

سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئارىسىدا مەدەنىيەتنى ئەڭ يۇكسەك بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تىلى باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئۈچۈنمۇ ئەدەبىي تىل بولغان"①. مانا شۇ دەرىجىدە تەرەققى قىلىپ، بارلىق تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئۆز تەرەققىيات تارىخىدا قاراخانىلار دەۋرى، ئوغۇز ـ قىپچاق دەۋرى، چاغاتاي دەۋرىدىن ئىبارەت ئۈچ دەۋرنى بېشىدىن كۆچۈرگەن، "چاغاتاي تىلى" ئەنە شۇ ئالدىنقى ئىككى مۇھىم دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلىدۇر. «ئەتەبەتۈلھەقايىق»، «دىۋان ھېكمەت»لەرنى ئالساق، بۇلاردا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئۇستۇن ئورۇندا تۇرۇشتىن تاشقىرى، قاراخانىلار دەۋرىدىن "چاغاتاي تىلى" دەۋرىگە كۆچۈۋاتقان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋردىكى ئامىللىرىنىڭ ئىپادىلىنىپ تۇرۇشى بىزنىڭ يۇقۇرقى قارىشىمىزنىڭ دەلىلىدۇر.

چاغاتاي ئۇلۇسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەنئەنىلىرى يەنىمۇ كەڭرى تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان بىر قاتار خۇسۇسىيەتلەر ئەلىشىر ناۋايى دەۋرىگىچە بولغان بارلىق يادىكارلىقلاردا ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، 14 ـ ئەسىردە يېزىلغان «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، «تۈركى تەپسىر»، «مۇھەببەتنامە»، «بەختىيارنامە»، «مىراجنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردە، شۇنىڭدەك "چاغاتاي ئەدەبىياتى"نىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرى ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، ئەلىشىر ناۋايى ئەسەرلىرىدە بۇ

① ئەھمەت زەكى ۋەلىد توغان: «تۈرك ـ تاتار تارىخى».

هال تېخمۇ روشەن كۆزگە چېلىقمىدۇ. بۇ پاكىتمۇ "چاغاتاي تىلى"نىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىگىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر ناۋائىي "چاغاتاي ئەدەبىياتى"نىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرى لۇتفى، سەككاكىلارنى "ئۇيغۇر ئىبارەتىنىڭ فۇسھا-سىدىن ۋە تۈرك ئەلفازىنىڭ بولغاسىدىن"① (ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ئۇستىلىرىدىن ۋە تۈركى تىلنىڭ ماھىرلىرىدىن) دەپ كۆرسىتىپ، ئۇيغۇر ئىبارىلىرى بىلەن تۈركى تىلنى مەنداش قىلىپ تىلغا ئالغان. بۇ پاكىتمۇ "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتالغان تۈركى تىلنىڭ ئەمىلىيەتتە ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىگىنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسى ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىگىنى رۇس ئالىمى رادلوۋمۇ ئالاھىدە كۆرسىتىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: "تارىخىي شەرت-شارائىت ئاستىدا شەكىللەنگەن بۇ تىل ئەدەبىلىكتە خىلمۇ-خىل لەھجىلەردە سۆزلىشىدىغان شەرقىي تۈركى خەلقلەرنىڭ تىلى بولۇپ خىزمەت قىلماقتا. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىلىم-مەرىپىتى تەسىردىن بۇرۇن ۋە موڭغۇل قىسىملىرىنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن بۇرۇنلا يېتىلگەن بىر تىل بولۇپ، چاغاتاي تىلىغا ئاساس بولغان".

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، بۇ زېمىنىدا ياشىغۇچى خەلقلەر چاغاتايىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىدا بولدى. 1242-يىلى چاغاتاي ئۆلگەندىن كېيىن،

① ئەلىشىر ناۋائىي: «مەجالىسۇن نەفائىس».

ئۇنىڭ ۋارىسلىرى بۇ زېمىنىنى ئۇنىڭ نامى بىلەن باغلاپ "چاغاتاي ئۇلۇسى"، "چاغاتاي خانلىغى" دېگەن نامىلار بىلەن ئاتاشتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ رايونلاردا قوللىنىلغان ئەدەبىي تىل — ئۇيغۇر تىلى "چاغاتاي تىلى" دېگەن نام بىلەن، بۇ تىلنى خاتىرىلەيدىغان ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىق "چاغاتاي يېزىغى" دېگەن نام بىلەن، بۇ تىل ئارقىلىق يېزىلغان ئەدەبىيات بولسا "چاغاتاي ئەدەبىياتى" دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. بۇ خىل ئاتالغۇلار تا بۈگۈنكى كۈنگىچە ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

قەدىمقى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە ئۇنىڭ راۋاجى بولغان يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتىلىشىدا چاغاتاي خان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ تۈركى خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان ئۇيغۇر تىلىنى كېڭەيتىش جەھەتتە ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق سالاھىيىتىگە مۇناسىپ ئۇنۇملۇك ھەسسە قوشقانلىغىمۇ رول ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن. بىزنىڭ بۇ قارىشىمىزنى ئەھمەت زەكى ۋەلىد توغانىنىڭ «تۈرك-تاتار تارىخى» دېگەن كىتابىدىكى مۇنۇ مۇلاھىزىلەر تولۇق ئىسپاتلايدۇ: "چاغاتاي خان ھاكىم تەبىئەتلىك خان ئىدى. ئۇ مىللەتنىڭ ئىچىدە تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى بولغان ئۇيغۇر يېرىنىڭ ھەممە يېرىدە يۈردى. ئۇنىڭ دائىم ياخشى كۆرۈپ تۇرىدىغان يېرى ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرىدىن بېشىبالىق ۋە ئىلى دەريالىرى بويلىرى ئىدى. بۇ قاتتىق قوللۇق خان ئۆزىنىڭ بېسىمىنى ئۇيغۇر تىلىنى ساپ قىلىشقا، تەرەققى قىلدۇرۇشقا ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئابرويىنى كۆتۈرۈشكە سەرپ قىلدى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ شۇ قاتتىق قوللۇقلۇق بېسىمى ئارقىسىدا

تۈرك ئالىملىرى ئارىسىدىكى ئىران (پارس) تىلىغا مۇھەببەت باغلىغانلار يوقلىشىقا باشلىدى. مىللى تىل (ئۇيغۇر تىلى)دا ئەسەر يازىدىغانلار (ئالىملار، شائىرلار، ئەدىپلەر) كۆپەيىشكە باشلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا چاغاتايدىن بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر داۋام قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، تىلى قاتتىق قوللۇق چاغاتايىنىڭ ھىمىتى بىلەن چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتى، دەپ ئاتالدى. نۇرغۇنلىغان مىللى شائىرلار چاغاتايدىن كېيىن 'چاغاتاي ئەدەبىياتى، نامى بىلەن كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يازدى. 15-، 16-ئەسىرلەرگىچە چاغاتاي نامىدىكى بۇ ئەدەبىيات ئادەتتىن تاشقىرى تېز سۈرئەتتە تەرەققى قىلدى."

يەنە قەيت قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، "چاغاتاي تىلى" چاغاتاي خانىنىڭ تىلى ئەمەس، بەلكى 14-ئەسىردىن تارتىپ 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە پۈتكۈل تۈركى تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ چاغاتاي نامى بىلەن ئاتىلىشىدۇر. بۇ ھەقتە تۈركىيىدە نەشر قىلىنغان «ئوكيانوس»تىمۇ: "چاغاتاي تىلى شەرق تۈركىلىرىنىڭ 15-ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن يېزىق تىلى بولۇپ، چىڭگىزنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ ئىسمىدىن ئېلىنغان" دەپ ئىزاھلانغان، دىمەك ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىيات ۋە دۆلەت ئاپپاراتلىرىدا بىردىن-بىر يېزىق تىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن قازانغان بۈيۈك ئابرويى ئۈچۈن ھەمدە چاغاتاي ھۆكۈمرانلىغىدىكى زېمىنىنىڭ رەسمىي تىلىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن چاغاتاي نامى بىلەن ئۇلۇغلىنىپ "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتالغان.

3. چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى

خاقانىيە ئەدەبىي تىلى (قەشقەر تىلى) ئاساسىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىلى جەمىيەتنىڭ تەرەققىياتى، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تېز راۋاجلىنىپ، گۈللەپ-ياشنىشىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلدى ۋە مۇكەممەللىشىپ باردى.

12-ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەردە مەيدانغا كېلىپ، ئۇيغۇر يېزىغىدا خاتىرىلەنگەن بارلىق يادىكارلىقلارنىڭ ھەممىسى ساپ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ تىلى بۇ جەھەتتە ئالاھىدە خاراكتېرگە ئىگە. لېكىن 12-ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى كەسكىن ئۆزگىرىشكە قاراپ يۈزلەندى. بۇ ئۇيغۇرلار ياشىغان رايونلارغا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تارقىلىشى بىلەن ئىسلام ئىلىم-مەرىپىتىنىڭ ئۇستۇنلۇك قازىنىشى ۋە ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ ھۆكۈمران ئورۇن ئىگەللىشى سەۋەبىدىن بولدى. يەنى ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا كۆپ ساندىكى ئەرەب، پارس تىللىرى سىڭىپ كىردى. شۇنداق قىلىپ، كېيىنكى دەۋرلەردە "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغات تەركىۋى ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرنى ئۆزىگە سىڭدۈردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تىل خاقانىيە ئەدەبىي تىلى بىلەن بولغان كۆپ جەھەتتىكى بىرلىك، ئومۇملىق ھەم ئوخشاشلىقىنى ئۆزىدە ساقلىغان ھالدا، فونېتىكا، لېكسىكا، گراماتىكا جەھەتتىكى بىرمۇنچە يېڭىلىقلىرى بىلەن خاقانىيە ئەدەبىي تىلىدىن روشەن ھالدا پەرقلىنىشكە باش-

لىدى. چاغاتاي تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئۇستىدە ئىلىپ بېرىلغان ئىلمىي تەكشۈرۈشلەر بۇ تىلنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئۇستىدە تۆۋەندىكى يەكۈننى چىقىرىشىمىزغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ:

بىرىنچى، چاغاتاي تىلىدا خاقانىيە دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تراديتسىيىسى پۈختا ساقلانغىنى ھالدا، شەرقىي گۇرۇپپە-دىكى تىللار (ئۇيغۇر-قارلۇق، ئۇيغۇر-ئۆزبېك تىللىرى) غا خاس بولغان ئىلىپمېنتلار ئاساسلىق ئورۇنىنى تۇتىدۇ.

ئىككىنچى، چاغاتاي تىلىدا ئەرەب، پارس تىللىرىغا خاس ئامىل-لارمۇ خېلى سالماقنى ئىگەللەيدۇ.

ئۈچىنچى، چاغاتاي تىلىدا شەرقىي گۇرۇپپىدىكى تۈركى تىللار-نىڭ قۇرۇلمىلىرىغا خاس بولغان ئىلىپمېنتلاردىن باشقا، غەربىي جەنۇبى گۇرۇپپىدىكى ياكى ئوغۇز-قىپچاق گۇرۇپپىسىدىكى ئىلىپمېنت-لارمۇ (ئەزەربەيجان، تۈركمەن، ئوسمانلى تۈرك تىللىرى قۇرۇلمە-سىغا خاس ئىلىپمېنتلارمۇ) ئۇچرايدۇ. بىز تۆۋەندە "چاغاتاي تىلى" دىكى يۇقۇرقى خۇسۇسىيەتلەر ئۇستىدە ئايرىم-ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئامىللىرىنىڭ چاغاتاي تىلىدا ئاساسلىق ئورۇن تۇتىدىغانلىغى ھەققىدە

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى لېكسىكىسىدىكى كۆپلىگەن سۆز-ئىبارىلەر چاغاتاي تىلى لېكسىكىسىدا ئۆز پېتى ساقلىنىپ كەلدى. چاغاتاي تىلىدا ئەسەر يازغان رابغۇزى، ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، ناۋايى قاتارلىق بۇيۇك يازغۇچى-شائىرلاردىن تارتىپ

تاكى يېقىنقى دەۋرلەردە ئۆتكەن ئابدۇرەھىم نىزارى، موللا بىلال، تەجەللى قاتارلىق مەشھۇر ئەدىپلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى لېكسىكىسىغا ئائىت يازۇق (گۇنا)، ئاجۇن (دۇنيا)، ئىلىگ (قول)، تابۇغ (خىزمەت)، ئۆكۈش (كۆپ، نۇرغۇن)، ئۆكسۈك (كەم، ئاز)، ئۇلۇس (خەلق، مىللەت)، ئاداق (ئاياق)، تامۇغ (دۇزاق)، قامۇق (ھەممە)، يارۇغ (يورۇق)، قاتىغ (قاتتىق)... قاتارلىق سۆز-ئىبارىلەرنى كۆپ ئۇچرىتىمىز، مەسىلەن:

يەرگە كىرسەم كاشكى، چۈن يەتمەس ئول ئايغا ئىلىك،
مۇشكۈل ئەھۋالى تۇشۇبدۇر، يەر قاتىغۇ كۆك يىراق.
قۇرقەتىگدە تۆكتى شاھىم كۆزلەرىم دۇررى ياتىم،
ئول ئەداقىگغا تۇشۇب ھالىنى ئەيتسا تۇت قۇلاق.
(ئۇ ئايغا قولۇم يەتمىگەندىن كېيىن يەرگە كىرىپ كەتسەم ئىدى، كاشكى،
بۇ خۇددى يەر قاتتىق، ئاسمان يىراق دېگەندەك مۇشكۈل بىر ئەھۋال بولدى.
ئەي پادىشاھىم، سېنىڭ جۇدالىغىدا كۆزلىرىم گۆھەر چاچتى،
ئۇلار ئايىغىغا تۆكۈلۈپ ھالىنى ئېيتسا قۇلاق سال.)
— لۇتفى

يازۇقدۇر تۆكمەسۇن ياشىمنى لەئلىڭ،
كىم ئۇشبۇ ئال ياشىم قاندىن قالىشماس.
(ياقۇت لەۋلىرىڭ كۆز ياشلىرىمنى تۆكمىسۇن،
مېنىڭ بۇ قىزىل ياشلىرىم قاندىن قېلىشمايدۇ.)
— لۇتفى

كەل ئەي ساقى ساغەر ئەتكەل ئەتا،
ئۆكۈش هاجەتىم بولسۇن ئاندىن رەۋا.
(ئەي شاراپ قۇيغۇچى، ماڭا بىر پىياله مەي ئاتا قىلغىل،
ئۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن هاجىتىم راۋا بولۇپ كەتسۇن.)

— ئا.نىزارى

مېنىڭ هالىمنى بىر ياخشى مەھەللىده،
تابۇغنده ئەدا قىلغىل غەزەلده.
(مېنىڭ هالىمنى بىر ياخشى پۇرسەت تېپىپ،
ئۇنىڭ خىزمىتىده غەزەل ئارقىلىق بايان قىلغىن.)

— لۇتفى

ئۇلۇس ئىچىنده‌دۇر ئول بىگىم قىيا كۆرلۈك
خەيالى توختامىش ئاندىن كۆڭۈل سارايىنده.
(ئۇ قىيا باققۇچى خانىمنىڭ ئۆزى ئەل ئارىسىدا بولغان بىلەن،
ئۇنىڭ ئويى ئاللىقاچان كۆڭۈل سارىيىدىن ئورۇن ئاپتۇ.)

— لۇتفى

ئانى نەزم ئەتكى تەرهىڭ تازه بولغاي،
ئۇلۇسقه مەيل بىئەندازه بولغاي.
(ئۇنى شۇنداق يازغىنكى، سۆزلىرىڭ ساپ بولسۇن،
خەلقنىڭ مەيلىنى تارتىشتا تەڭدىشى بولمىسۇن.)

— ناۋايى

مەهۇەشىم بىر نەزەر ئېتسەڭ نە نىمەڭ ئۆكسۈگۈسى؟
بەنده ساری گۈزەر ئېتسەڭ نە نىمەڭ ئۆكسۈگۈسى؟
. . . . . .
بادەئى لەئلى لەبىڭدىن ماڭا بىر جۇرئە سۇنۇپ،
بىر يولى بىخەبەر ئېتسەڭ نە نىمەڭ ئۆكسۈگۈسى؟

(ئەي ئاي يۈزلۈگۈم، بىر نەزەر سېلىپ قويساڭ نىمەڭ
كېمىپ قالدۇ؟
بۇ قۇلۇڭ تەرەپكە بىر قاراپ قويساڭ نىمەڭ كېمىپ
قالدۇ؟
ياقۇت لەۋلىرىڭنىڭ شارابىدىن ماڭا بىر ئوتلام بېرىپ،
بىر اقلا هۇشسىزلاندۇرساڭ نىمەڭ كېمىپ قالدۇ؟)

— لۇتفى

قورقۇتما تامۇغدىن ئەي زاهىد يەخ،
جەننەت ماڭا بولغۇسى دىبان ئۇرما زەنەخ.
(ئەي زاهىت، مېنى دوزاق بىلەن قورقۇتما،
جەننەت ماڭا بولىدۇ، دەپ كاپشىما.)

— ناۋايى

نى جان سەن ئىنى پەرى رۇخساره مەهبۇب،
قامۇق باشتىن-ئەياق مەتبۇئۇ-مەرغۇب.
(ئەي پەرى يۈزلۈك يار، سەن قانداق جان بولۇپ
تۆرەلگەن؟
باشتىن ئايىغىڭغىچە شۇنداق گۈزەل ۋە كېلىشىملىك.)

— ئاتايى

چاغاتاي ئەدىبىياتىنىڭ نامايەندىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن يۇقۇرقى پارچىلاردىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكا-سىغا تەۋە بولغان سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى هازىر ئارخائىزىم بولۇپ ئىستېمالدىن قالغان بولسىمۇ، ئەمما يەنە بىر قىسمى هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدىبىي تىلىدا يەنىلا قوللىنىلماقتا. مەسە-لەن، ئىلىك (قول، ئىلىك)، ئۇجماق (جەننەت)، ئۆكسۈك (ئۆكسۈپ

قېلىش)، ئەرەب (پاكىز، ئېسىل) قاتارلىق سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ.

دىمەك، چاغاتاي تىلى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە خاقانىيە تىلىدىن فونېتىكا، لېكسىكا، گراممماتىكا جەھەتتىكى بىرمۇنچە يېڭىلىقلىرى (فونېتىكا جەھەتتىن بىرمۇنچە سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىشى، لېكسىكىسىدا نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئىستېمالدىن قېلىشى، سۆزلەرنىڭ سېمانتىكىسىدا مەنە ئۆزگىرىشىنىڭ يۈز بېرىشى، شۇنىڭدەك پېئىللارنىڭ ياسىلىشى، پېئىل تۈرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى، سۆيەتداش، رەۋىشداشلارنىڭ تۈرلىرى ۋە شەكىللىنىشى، ئاددىي ھەم قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ... قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىكلىرى) ئارقىلىق پەرقلەنسىمۇ، كونا ئەدەبىي تىل بىلەن يېڭى ئەدەبىي تىل ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاقلىق ۋە ئوخشاشلىق يەنىلا داۋاملىشىپ كەلدى.

ئىككىنچى، چاغاتاي تىلىدا ئەرەب، پارس تىللىرىغا خاس بولغان ئامىللارنىڭ خېلى كۆپ سالماقنى ئىگەللەيدىغانلىقى ھەققىدە

تۈركى تىللارنىڭ باشقا گۇرۇپپىلىرىدىكىگە ئوخشاش، چاغاتاي تىلىغىمۇ ئەرەبچە، پارسچە تەركىپلەر كۆپلەپ سىڭگەن. بۇ خىل تەركىپلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ يەنىلا ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ كەلگەچكە بۇ يەردە ئەرەبچە، پارسچە تەركىپلەرنىڭ چاغاتاي تىلىغا سىڭىپ كىرىشىنىڭ سەۋەبلىرى توغرىسىدا بىرئاز توختىلىپ ئۆتسەك ئارتۇقلۇق قىلماس.

ئىسلام دىنىنىڭ شەرقىگە تارقىلىشى، ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى سەۋەبلىك ئەرەب، پارس ئەدەبىياتى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ تونۇشتۇرۇلدى. بولۇپمۇ ئەينى دەۋردە دۇنياۋى شۆھرەت قازانغان پارس شائىرلىرىدىن ئۆمەر ھەييام، شەيخ سەئىدى، ھافىز شىرازى، رودا كى، مىرزا ئابدۇقادىر بىدىل، ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى، ئابدۇراخمان جامى قاتارلىقلارنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرى چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرى ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، ناۋايى قاتارلىقلارغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى. ئۇلار يۇقۇرقى شائىرلارنىڭ دۇنياۋى ئەدەبىيات جەھەتتىكى ياخشى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ھاياتقا بولغان مۇھەببەتنى، خەلقپەرۋەرلىكنى، ئادالەتنى كۈيلەشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويدى، بۇ ئارقىلىق چاغاتاي ئەدەبىياتى دەۋرىدىكى گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسىنى بارلىققا كەلتۈردى. تەبىئىيكى، ئەرەبچە، پارسچە سۆز-جۈملىلەر ئۆزىنىڭ دەبدەبە ۋە ھەشەمىتى بىلەن سۆز سەنئىتىنىڭ يۇقۇرى چوققىسى ھىساپلانغان ئاشۇ دەۋردە ئۇلارمۇ سۆز-جۈملىلەرنى رەڭدار ۋە ھەشەمەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئەرەبچە، پارسچە سۆز جۈملىلەرنى ئىشلەتمەي قالمىدى. شۇنداق قىلىپ ئەرەبچە، پارسچە تىللاردىن كىرگەن بۇ خىل سۆزلەر شېئىرىيەت لېكسىكىسى ھىساۋىدا كۆپلەپ قوللىنىلىپ، چاغاتاي تىلىنىڭ لۇغات تەركىۋىنى مەلۇم دەرىجىدە بېيىتتى. ئاشۇ مەزگىلدە بىر خىل ئۇقۇمنى شەكىل جەھەتتە ھەر خىل بولغان بىرمۇنچە سۆزلەر ئارقىلىق ئاتاش شائىرلارنىڭ ئومۇمىي ئادىتىگە ئايلانغان ئىدى. بۇ ئەھۋال ئۇلاردا ئەرەبچە، پارسچە تىل تەركىۋىدىن كۆپلەپ مەنىداش سۆزلەرنى ئىزدەش

زۆرۆرىيىتىنى تۇغدۇردى. مەسىلەن، سۆيگەن يارنى، ياخشى كۆرگەن كىشىنى ئاتاش ئۇچۇن نىگار، يار، جانان، نازىنىن، دىلرەبا، دىلبەر، دىلىستان، دىلدار، دىلەفگار، پەرى، پەرى پەيكەر، پەرئۆەش، پەرى چېھرە، ماھۆەش، ماھتابان، ماھرۇي، گۈلچەھرە، گۈلەندام، گۈلخام، گۈلبەدەن، گۈلرۇخ، گۈلئۇزار، گۈلجەبىن، گۈلرۇخسار، خوبرۇ، سەنەم، شەھسۋار قاتارلىق 30 غا يېقىن مەنىداش سۆزلەر قوللىنىلدى. ئۇنىدىن باشقا ئىچىملىكىنى بادە، شاراپ، مەي، سەھبا، خەمر قاتارلىق سۆزلەر بىلەن، ئىچىملىك قاچىسىنى بولسا جام، قەدەھ، پەيمانە... قاتارلىق ئاتالغۇلار بىلەن ئىپادىلەشنىڭ شۇ مەزگىللەردە شېئىرىيەت ئادىتىگە ئايلانغانلىغىمۇ بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ.

لېكىن شۇنىمۇ ئەسلەپ ئۆتۈش لازىمكى، ئەينى دەۋردە ئۇستۇن ئورۇننى ئىگەللىگەن ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ شۆھرىتى ئالىدىدا بىزنىڭ كىلاسسىكلىرىمىز ئۆز ئانا تىلىدا ئاجايىپ ئۆلىمەس ئەسەرلەرنى يارىتىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ غايەت گۈزەل، باي، يېقىملىق تىل ئىكەنلىگىدىن ئىبارەت ئەۋزەللىگىنى جاھانغا نامايىش قىلدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئەرەب، پارس تىللىرىغا چوقۇنۇش بىلەن ئۆز ئانا تىلىنى پەس كۆرىدىغان ھاماقەت ئاپتورلارغا كەسكىن رەددىيە بەردى. ئۇلارنى ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەرلەر يارىتىشقا دەۋەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ ئۆز ئانا تىلىنىڭ ئۇرنىنى ئىگەللەپ كېتىپ، بۇ تىلىنىڭ ساپلىغىنى بۇزۇشىغا مۇقابىل تۇرۇپ، ئۆز ئانا تىلىنى ساقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۇن ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلدى. تۇركى تىلىنى مەنسىتمەيدىغان قاراشلارغا كۇچلۇك زەربە بېرىپ، تۇركى تىل

(ئۇيغۇر تىلى)دىكى ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجى ئۈچۇن كەڭرى يول ئاچتى.

دەمەك، يۇقۇرقىدەك خىلمۇ-خىل سەۋەپلەر تۇپەيلىدىن چاغاتاي تىلى تەركىۋىگە ئەرەبچە، پارسچە تەركىپلەر كۆپلەپ سىڭىپ كىردى.

ئەرەب، پارس تىللىرىدىن چاغاتاي تىلىغا كىرگەن ھەر خىل تەركىپلەر تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1. ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ لېكسىكىسىغا تەۋە بولغان ھەر خىل سۆز-ئىبارىلەر تۇركۇم-تۇركۇملەپ چاغاتاي تىلىنىڭ لېكسىكىسىغا قوشۇلدى. نەتىجىدە قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تەركىۋىدىكى بىرمۇنچە سۆز-ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىنى ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆز-ئاتالغۇلار ئىگەللىدى، ئەسلىدىكى سۆز-ئاتالغۇلار ئىستىمالدىن چۇشۇپ قالدى. مەسىلەن:

قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا	چاغاتاي تىلىدا
بۇدۇن	خەلق
بالىق	شاھەر
كىشى	ئادەم
تېكىن	شاھزادە
قۇنچۇي	مەلىكە
قاغان	پادىشا
ئوتقاش	مەشئەل
ئوران	بەلگە
تالاي	ئوكيان

ئەش	دوست
قوت	بەخت
قويى	تۆۋەن
ئەلكەن	مېھمان
نەنگەن	دۇنيا ـ دەپسەنە
ساي	دەريا

بىز چاغاتاي ئەدەبىياتى نامايەندىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىگە نەزەر سالغىنىمىزدا، ئۇلارنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەرەب، پارس تىللىرى لېكسىكىسىغا تەۋە بولغان سۆز ـ ئىبارىلەرنى كۆپلەپ قوللانغانلىغىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز، مەسىلەن:

باغ قوپاردىم تالا ياغاچلىق،
ياش يوپۇرماق ئال چېچەك.
يىمىشى ھىكمەت فازائىل،
ھايات ئەخبار يۇلتۇزى.
(باغ بىنا قىلدىم تولا دەرەخلىك،
ياش يوپۇرماق، قىزىل چېچەك.
يىمىشى ئاجايىپ پەزىلەتلىككى،
ھاياتتىن خەۋەر بەرگۈچى يۇلتۇزدۇر.)
ـــ نەسىردىن رابغۇزى

دىلبەرا لەئىلىك شارابى ئابى كەۋسەردىن لەتىف،
قامەتىك نەخلى داغى سەرۋۇ سەنۇبەردىن لەتىف.
. . . . . .
ئىستە دۇك ئالەمدە ئۆمرى غەمگۇسارى تاپما دۇق،

غەم كۆنىنىدە يارۇ ھەمدەم جامۇ ـ ساغەردىن لەتىف.
(ئەي دىلبەر، ياقۇت لەۋلىرىنىڭ شارابى كەۋسەر سۈيىدىنمۇ يېقىملىق،
بوي تۇرقىڭ سەرۋ بىلەن ئارچا دەرىخىدىنمۇ گۈزەل.
ئالەمدە بىر تەسەللى بەرگۈچىنى ئۆمۈر بويى ئىزدەپ تاپالمىدىم،
غەم كۆنلىرىدە قەدەھ بىلەن پىيالىدىن ياخشىراق يار ـ بۇرادەر تاپالمىدىم.)
ـــ ئاتايى

ئى پەرى رۇخسارلەر بىزگە نىگاھ ئەيلەب ئۆتتۇڭ،
بىر نەزەر بىرلە گادانى پادىشا ئەيلەب ئۆتتۇڭ.
. . . . . .
ھەر نىچەكىم سىزگە زەخمەتتۇر، زاكاتى ھۆسن ئۈچۈن،
ئىلتىفاتى لۇتفى ساڭا گاھ ـ گاھ ئەيلەب ئۆتتۇڭ.
(ئەي پەرى يۈزلۈكلەر، بىزگىمۇ كۆز سېلىپ ئۆتتۈڭلار،
بىر قاراش بىلەن مەندەك گادانىنى پادىشائەيلەپ ئۆتتۈڭلار.
. . . . . .
سىزلەرگە ھەرقانچە مالالىق يەتسىمۇ، ھۆسنۈڭلارنىڭ زاكىتى ئۈچۈن،
لۇتفى تەرەپكە ئاندا ـ ساندا ئىلتىپات قىلىپ ئۆتتۈڭلار.)
ـــ لۇتفى

ياشۇرۇن غەمزەڭ قىلىچكىم قىلۇر كۆكسۈم شىكاف،
بۇكى مەخفىدۇر ئاڭا گويا قاشىڭ بولمىش غىلاف.
. . . . . .

مېھر ئاڭلاب ئاشق ئولدۇم سوڭرە يەتسە كوھى غەم،
نە ئەجەب ئىشق ئېپتتداسى ئەين① ئېرۇر پايانى قاف②.
قاشى كۆڭلۈم ئوغرىسىدۇر راكى ئولماغلىق نەسۇد،
ئوغرى باش سالغاچ قويى باردۇر دەللى ئىترافى.
(يوشۇرۇن جىلۇەڭ قىلىچتەك كۆكسۈمنى تىلىدۇ،
ئۇنىڭ يوشۇرۇنلۇغى قېشىڭنىڭ گويا ئۇنىڭغا غىلاپ
بولغانلىغدىندۇر.

. . . . . .

مېھر ـ شەپقەت كۆتۈپ ئاشق بولدۇم، كېيىن غەم ئاستىدا
قالسام
ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس، چۈنكى "ئىشق" سۆزىنىڭ بېشى
"ئەين" بىلەن باشلىنىپ "قاف" بىلەن ئاياقلىشىدۇغۇ.
قېشى كۆڭلۈمىنىڭ ئوغرىسى، بولمىسا نېمىشقا ئېگىلىپ
تۇرىدۇ؟
ئوغرىنىڭ بېشىنى تۆۋەن سېلىشى ئۇنىڭ ئۆز قىلمىشىغا
ئىقرار بولغانلىغى ئەمەسمۇ؟)
ـــ ناۋايى

① ② چاغاتاي يېزىغىدىكى "غ" ھەرپى "ئەين" دېيىلىدۇ. ئۇ ئەسلىدە ئەرەپ ئېلىپبەسىدىكى "ئاي ھەرپى" جۈملىسىدىن بولغاچقا، شائىر ئۇنى ئايغا ئېما قىلغان. "ق" ھەرپى بولسا "قاف" دەپ ئاتىلىشىغا ئاساسەن قاف تېغى (كۆھقاف)قا ئېما قىلىنغان. شائىر بۇ يەردە "ئىشق" سۆزىنىڭ چاغاتاي يېزىغىدا "غىشق "دەپ يېزىلىدىغانلىغىغا ئاساسلىنىپ، ئىشقى ـ مۇھەببەتنىڭ بېشى ئاي يۈزلۈكلەرنىڭ ھەۋىسى بىلەن باشلىنىپ، ئاخىرى كۆيۈپېقا تاشلاش بىلەن تامامىلىنىدۇ، يەنى بالا ـ قازا بىلەن تۈگەيدۇ، دېگەن مەقسەتنى ئۇقتۇرىدۇ.

يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن پارچىلاردىكى ھېكمەت، فازائىل، ئەخبار، دىلبەر، لەئل، شاراپ، ئابى كەۋسەر، لەتىفە، قامەت، نەخل، سەرۋ، سەنۇبەر، ئالەم، غەمگۇسار، ھەمدەم، جام، پەرى رۇخسار، نىگاھ، نەزەر، پادىشاھ، زەخمەت، زاكات، ئىلتىپات، لۇتف، گاھ ـ گاھ، شىكاب، مەخفى، غىلاف، مېھر، كۆھ، ئېپتىدا، پايان، راك، سۇد، دەللى، ئىترافى قاتارلىق سۆزلەر ئەرەب، پارس تىللىرى لېكسىكىسىغا تەۋە سۆز ـ ئىبارىلەردۇر.

ئەرەب، پارس تىللىرىدىن چاغاتاي تىلى تەركىۋىگە كىرگەن بۇ خىل سۆز ـ ئىبارىلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەركىۋىدىمۇ خېلى سالماقنى ئىگەللەيدۇ.

2. ئەرەب، پارس تىللىرىدىن چاغاتاي تىلى تەركىۋىگە كىرگەن سۆز ـ ئاتالغۇلار بىلەن بىرلىكتە ئەرەب، پارس تىلىدىكى مورفولوگىيىلىك ئېلېمېنتلار ـــ تۇرلۇك باغلىغۇچى سۆز ۋە يارەمچىلەرمۇ بۇ تىل تەركىۋىگە قوبۇل قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى خېلى ئۇنۇملۇك ئىشلىتىلگەن، تۆۋەندە بۇ جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى بىر ـ بىرلەپ كۆرۈپ ئۆتەيلى:

(1) ئەرەب گرامماتىكىسى بويىچە ئاخىرى تەنۇىن① بىلەن كەلگەن سۆزلەر چاغاتاي تىلىغا كۆپلەپ كىرگەن بولۇپ، بۇ خىل سۆزلەر ھالەت رەۋىشلىرى بولۇپ ھىزمەت قىلىدۇ، مەسىلەن:

كۆرگەلى ئاشۇقتە زۇلفۇڭنى قەمەرنىڭ دەۋرىدە،
خاتىرەم قالمىش كەشىش قەتئەن سەرۇ سامان ساری.

① ئەرەب تىلىدا سۆزنىڭ ئاخىرىدا "نۇن" ("ن") بولمىسمۇ " ، ، "، "=" بەلگىلىرى ئارقىلىق "ئۇن"، "ئەن"، "ئىن" دەپ نۇنلاشتۇرۇپ ئوقۇش تەنۇىن دېيىلىدۇ.

(ئاينىڭ گەردىشىدەك يېيىلىپ تۇرغان چېچىگىنى كۆرۈش
ئۈچۈن،
كۆكلۈم سەندىن بۇيرۇق ئېلىشقا ئىنتىزار بولۇپ تۇرۇپتۇ.)
— لۇتفى

بۇ خىل سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەركىۋىدە خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى "چاغاتاي تىلى" باسقۇچىدىن ھازىرقى زامان باسقۇچىغا ئۆتكەندىن كېيىنمۇ ئىستىمالدىن چۈشۈپ قالمای، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئىشلىتىلۋاتقان ئومۇمەن، شەخسەن، خۇسۇسەن، مەسىلەن، ئاساسەن، شەكىلەن، مەزمۇنەن، ئېتىۋارەن، ۋاكالىتەن، ۋىجدانەن، ھەقىقەتەن، سەھۋەن، ئەينەن، جەزمەن، نىسبەتەن، جاۋابەن، تامامەن، قەستەن، قەسەمەن، زاھىرەن... ۋە باشقىلار.

(2) پارسچە سۆز ئالدى قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان سۆزلەر چاغاتاي تىلى تەركىۋىدە (جۈملىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ) كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

"دەر" بىلەن ياسالغان سۆزلەر: دەرۋەقە، دەرھەقىقەت، دەرغەزەپ، دەرھال، دەرمەھەل...

"بە" بىلەن ياسالغان سۆزلەر: بەھۇزۇر، بەجانىدىل، بەئەينى، بەقۇۋۋەت...

"نا" بىلەن ياسالغان سۆزلەر: نائىنساپ، نائەھلى، نامەرت، نائۇمىت، ناتۇۋان، نامېھرىبان...

"بەت" بىلەن ياسالغان سۆزلەر: بەتنىيەت، بەتبۇي، بەتپېئىل، بەتىخۇ (بەتخۇي)، بەتبەشىرە، بەتبەخت...

(3) ئەرەب، پارس تىللىرىدىكى "ئەما"، "بەلكى (بەلى)"، "ئەگەر (گەر)"، "چۈنكى، "چۈن" قاتارلىق باغلىغۇچىلارمۇ چاغاتاي تىلىغا سىڭىپ كىرگەن.

(4) پارس تىلىدىكى پەرۋەر (خەلقپەرۋەر)، زار (پاختىزار)، ۋەن ياكى بەن (ھۈنەرۋەن)، كار (پىداكار)، كەش (جاپاكەش)، ۋاز (ئىشقىۋاز)، نامە (ۋەدىنامە)، ئىستان (بۇلبۇلىستان)، خور (خۇنخور)، نەما (جاھانىنەما)، ۋار (دىۋانىۋار)، ۋەش (مەھىۋەش) قاتارلىق سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ۋە يارىمچىلەرمۇ چاغاتاي تىلىغا سىڭىپ كىرىپ، بۇ تىلغا ئۇنۇملۇك ئۆزلىشىپ كەتكەن.

3. چاغاتاي تىلىدا "قىلماق"، "ئەتمەك"، "ئەيلەمەك" "بولماق" (ئولماق) قاتارلىق يارىمچى پېئىللارنىڭ ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرگە قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان قوشما پېئىللار كۆپلەپ ئۇچرايدۇ. بۇ ئاساسەن پارس تىلىدىكى شۇ خىل قۇرۇلمىلارغا تەقلىت قىلىنغان بولۇپ، بۇ خىل قوشما پېئىللار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. مەسىلەن، نەزەر قىلماق (نەزەر سالماق)، ناز قىلماق (نازلانماق)، رەھىم ئەتمەك (رەھىم قىلماق)، خۇشتار ئەيلىمەك (خۇشتار قىلماق)، ھەمدەم بولماق، ئاشكارا ئولماق ۋەھاكازالار...

4. سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى جەھەتتە چاغاتاي تىلىغا ئەرەبچە، پارسچە ئىزاپەتلىك بىرىكمىلەر كۆپلەپ كىرگەن بولۇپ، بۇ خىل بىرىكمىلەردە ئېنىقلىغۇچى سۆزلەر ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ كەينىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: چەرخى پەلەك (پەلەكنىڭ چاقى)، ھاياتى خىزر (خىزىرنىڭ ھاياتى)، گەشتى باغ (باغ سەيلىسى)، پادىشاھى ئالەم (ئالەمنىڭ پادىشاسى)، زۇلفى ئەنبەر (خۇش پۇراق

چاچ)، نۇرى بەسەر (كۆزنىڭ نۇرى)، بادەئى كۆكنار (كۆكنار شارابى)، مۇشكى خوتەن (خوتەن ئىپارى)، لەئلى بەدەخشان (بەدەخشان ياقۇتى)، ۋادەئى ئىشق (ئىشق ۋادىسى)، ۋەئدەئى ۋەسل (ۋىسال ۋەدىسى)، غۇنچەئى خەندان (كۇلۇپ تۇرغان غۇنچە) ئەينۇلھەيات (ھايات بۇلىغى)، بەھرۇنناجات (نىجات دەريياسى)، لسانۇتتەيىر (قۇشلار تىلى)،...

ئۇچنچى، چاغاتاي تىلى تەركىۋىدىكى تۇركى تىللارنىڭ غەربىي جەنۇبىي گۇرۇپپىسىغا خاس بولغان بەزى ئىلھىمىنتلار توغرىسىدا

چاغاتاي تىلىدا تۇركى تىللارنىڭ غەربىي جەنۇبىي گۇرۇپپىسىغا خاس بولغان مورفولوگىيىلىك ئىلھىمىنتلارنىڭ ئۇچرىشىشىنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئۆز تەرەققىيات تارىخى جەريانىدا بېسىپ ئۆتكەن ئىككىنچى دەۋر (ئوغۇز-قىپچاق دەۋرى) ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىدىن چۇشىنىش كېرەك. يەنى "چاغاتاي دەۋرى" ئوغۇز-قىپچاق دەۋرىنىڭ داۋامى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭدا تۇركى تىلىنىڭ غەربىي جەنۇبىي گۇرۇپپىسىغا خاس بولغان مورفولوگىيىلىك ئىلھىمىنتلار خېلىلا قويۇق. بىز بۇنى تۆۋەندە ئايرىم-ئايرىم كۆرۈپ ئۆتەيلى:

بۇ تىلدا شەخسلىك پىئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىنى بىلدۈرىدىغان "مىش" قوشۇمچىسى كۆپلەپ قوللىنىلغان. (بۇ "ئوغۇز ۋارديانتى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.)

بىزنىڭ شەيدا كۆڭۈل بىچارە بولمىش،
مەلامەت دەشتىدە ئاۋارە بولمىش.
. . . . . .
ناۋايى چارەدىن كۆپ دىمە سۆزكىم،
غەمىڭغە چارەسىزلىق چارە بولمىش.

(مېنىڭ شەيدا كۆڭلۈم بىچارە بولدى،
قايغۇ چۆلىدە ئاۋارە بولدى.
. . . . . .
ئەي ناۋايى چارىدىن تولا گەپ ئاچما،
سېنىڭ غېمىڭگە چارىسىزلىك چارە بولدى.)
— ناۋايى

بەزىدە بىرىنچى شەخستە كەلگەن ئۆتكەن زامان ۋە كېلىدىغان زامان پېئىللىرى "مىشام" قوشۇمچىسى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ، مەسىلەن، "ئولمىشام" (بولغان ئىدىم ياكى بولدۇم)، "قىلمىشام" (قىلغان ئىدىم ياكى قىلدىم)، "كەلتۇرمىشام" (كەلتۇرگەن ئىدىم ياكى كەلتۇردۇم)، "ئەتمىشام" (ئەتكەن ئىدىم ياكى ئەتتىم) دېگەنلەردەك.

ۋەسل بەرگىن ئۇزكى مەن ھىجران گۈلىن بۇي ئەتمىشام،
مېھر تەركىن تۇتكى مەن مېھنەت بىلەن خۇي ئەتمىشام.
(ۋىسال گۈلىنى ئۇزۇۋەت، مەن جۇدالىق گۈلىنى پۇرىدىم،
مېھىر-شەپقەتنى تەرك قىل، مەن جاپانى ئۆزەمگە ئادەت قىلدىم.)
— ناۋايى

تۇشتى بىر ئوت ھىجردىن جانىمنى ئۆرتەر لاغ-لاغ،
بىر كۆرۈپ جانانىنى جانىمغە بالا كەلتۇرمىشام.
ئەي نىيازى دەر ئىمىش كۆرگەچ سېنى بىداد ئىشق،
بىر كۆڭۈل ئالماق بىلە يۈز مىڭ بالا كەلتۇرمىشام.

(ئۇنىڭ جۇدالىغىدىن جېنىمغا بىر ئوت چۈشۈپ لاۋۇلداپ
كۆيدۈردى،
جانانىنى بىر كۆرۈپ جېنىمغا بالا كەلتۈرۈۋالدىم.
ئەي نىيازى، ساڭا زۇلۇم سېلىشنى خوپ كۆرگەن ئىشق:
كۆڭۈلنى بىر ئېلىپ قويۇپ، يۈز مىڭ بالاكەلتۈرىمەن،دەيدۇ.)
— نىيازى

بۇ خىل پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلى "مامىش"، "مەمىش" قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسىلىدۇ:

ماڭا ئەمدى سەرۇ ئىلە گۈل مۇددىئاسى قالمامىش،
سەرۇ بويلۇق گۈلجەبىنلىقلەر ھەۋاسى قالمامىش.
. . . . . .
ئەي ناۋايى گەر ۋەفاسى قالمامىش ئانىڭ ساڭا،
غەم يېمەكىم ئاڭاھۆسىنىڭ ۋەفاسى قالمامىش.
(ئەمدى ماڭا سەرۇ بىلەن گۈلنىڭ ئارزۇسى قالمىدى،
سەرۇ بويلۇق، گۈل بەدەنلىكلەرنىڭ ھەۋىسى قالمىدى.
ئەي ناۋايى، ساڭا ئۇنىڭ ۋاپاسى قالمىغان بولسا،
غەم يېمە، ئۇنىڭ چىرايىنىڭمۇ ۋاپاسى قالمايدۇ.)
— ناۋايى

ئۇنىڭدىن باشقا، يۇقۇرقىدەك بولۇشسىز پېئىللارنىڭ مەستەر شەكلى "ماماغ" قوشۇمچىسى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، "كەلمەماغ" (كەلمەسلىك)، "ئۇرماماغ" (ئۇرماسلىق)، "بارماماغ" (بارماسلىق)

ۋە باشقىلار.
چاغاتاي تىلىدا يەنە كونا ۋە يېڭى ئەزەربەيجان تىلىغا خاس بولغان ھازىرقى ۋە كېلىدىغان زامان پېئىل شەكلى كۆپ ئۇچرايدۇ، مەسىلەن: "بارۇرەم" (بارىمەن ياكى بېرىۋاتىمەن)، "ئۆپەرەم" (سۆيىمەن ياكى سۆيۈۋاتىمەن)...

بارۇرەم ئوريان تۇشۇب، تەن زەخمىدىن نالان كۆڭۈل،
ئول قەلەندەر دەككى قالغان زەڭ يا نىدىن تۇشۇب،
(ئۇستى-بېشىمدا ھېچنىمە يوق، يالىڭاچ كېتىۋاتىمەن بەدىنىم
جاراھەتىدىن كۆڭۈلۇم قاخشاپ،
گويا ئۇستى-بېشىدىن توپا تۆكۈلۈپ تۇرغان قەلەندەردەك.)
— ناۋايى

ياغلىغىڭ ئىلكىمدە ئەشكىمنى راۋانە ئەيلەرەم،
كۆزگە سۈرتۈب ئەشك ئەرتىماغنى باھانە ئەيلەرەم.
(ياغلىغىڭ قولۇمدا، كۆز ياشلىرىمنى تۆكمەكتىمەن،
ياش ئېيتماقنى باھانە قىلىپ ياغلىغىڭنى كۆزۈمگە
سۈرتۈۋاتىمەن.)
— ناۋايى

بۇنداق پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكلى "مام"، "مەم" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن: "بىلمەم" (بىلمەيمەن، بىلمەيۋاتىمەن)، "تۇتمام" (تۇتمايمەن، تۇتالمايۋاتىمەن) ۋە باشقىلار...

دىدىكىم: دىلىبەرىڭنىڭ دە سىناتىن،
دىدى: تىل غەيرەتىدىن تۇتىمام ئاتىن.
(دىدىكى: دىلبىرىڭنىڭ سۈپىتىنى بايان قىل، دىدى:
تىلسىمنىڭ ئاجىزلىغىدىن ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاتىيالمايمەن.)
— ناۋايى

چاغاتاي تىلىدا بىرىنچى شەخسته كەلگەن ھازىرقى زامان ۋە كې-
لىدىغان زامان پېئىللىرىنىڭ بولۇشسىز شەكلى "مان" قوشۇمچىسى بىلەنمۇ
ئىپادىلىنىدۇ، بۇ ئەزەربەيجان، تۈركىمەن لەھجىلىرىگە خاس
بولغان گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشتۇر. مەسىلەن، "بىلمان" (بىل-
مەيمەن)، "بەرمان" (بەرمەيمەن) ۋە باشقىلار...
دىدى: ئال گەنجۇ، قوي مەھرىن نەھانى،
دىدى: تۇپراققا بەرمان كەھيا نى.
(دىدى: خەزىنە ئال، مۇھەببەتنى قوي،
دىدى: مەن ئالتۇننى توپىغا بەرمەيمەن.)
— ناۋايى

سىررى ئىشقىڭنى رىئالمان ياز، ھەم ئالمانكىم،
تىل ئەيكى قەلەمۇ كۆڭلى قارا كەلدى جاۋاپ.
(ئىشقىڭنىڭ سىرىنى ھەم دىيەلمەيمەن، ھەم يازالمايمەن، چۈنكى،
تىلدىنمۇ، قەلەمدىنمۇ كۆڭلى قارا دىگەن جاۋاپ چىقىدۇ.)
— ناۋايى

چاغاتاي تىلىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ماي، مەي"

بىلەن ياسالغان بولۇشسىز شەكىلدىكى رەۋىشداشلارنىڭ مەنىسىنى
بىلدۈرىدىغان "مايىن، مەيىن" بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارمۇ كۆپ
تېپىلىدۇ. مەسىلەن: "تاپمايىن" (تاپماي، تاپماستىن)، "كەلمەيىن"
(كەلمەي، كەلمەستىن) دىگەنگە ئوخشاش.

ئاڭا تىغ ئۇرماغىندە تاپمايىن پەرق،
سىپىھر ئاندىنكى تاغ ئۇزرە تۇشەر بەرق.
(ئۇنىڭ ھەر بىر تىغ ئۇرغىنىدا چىقىقان ئۇچقۇنىنى،
تاغ ئۇستىگە چۈشكەن چاقماقتىن پەرق قىلغىلى بولمايتتى.)
— ناۋايى

تۇرمايىن تاغ يولىدا ماڭماقىغە باردۇر ئارزۇم،
كۆز يۈمۈپ ئاچقۇنچە يەتمەكلىككە باردۇر ئارزۇم.
(بۇ تاغ يولىدا توختماستىن ماڭغۇم كېلىدۇ،
كۆز يۈمۈپ ئاچقۇچە بىرىپ يەتكۇم كېلىدۇ.)
— قەلەندەر

ئوغۇز-قىپچاق ۋارىيانتى ھىساپلانغان يۆنۈلۈش كېلىش قوشۇمچە-
لىرى "ئا، ئە" چاغاتاي تىلىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى
"غا، قا، گە، كە"لەرنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ كۆپىنچە شېئىر-
لاردىكى ۋەزن ئېتىۋارى بىلەن قوللىنىلىدۇ:

جانىم چىقادۇر دەرت ئىلە جانانىمە ئەيتىڭ،
مەن خەستە گادا ھالىنى سۆلتانىمە ئەيتىڭ.

(دەرت بىلەن جېنىم چىقماقتا، بۇنى جانانىمغا ئېيتىڭلار،
مەن دەرتلىك گادانىڭ ھالىنى ئۇ پادىشايىمغا ئېيتىڭلار.)
— لۇتفى

چاغاتاي تىلىدا يەنە تۈركى تىلنىڭ غەربىي جەنۇبىي گۇرۇپپىسىغا خاس بولغان "ئۇيلە" (ئۇنداق، ئاشۇنداق)، "شۇيلە" (شۇنداق)، "بۇيلە" (بۇنداق، مۇشۇنداق) دېگەندەك كۆرسىتىش ئالماش سۆزلىرىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ:

دېمەكىم قەتلىمە ئۇشاق ناتەۋان ياخشى،
كى بۇيلە جەۋرەڭە مەن كەبى يامان ياخشى.
(ئۆلتۈرۈشۇم ئۈچۈن بىچارە ئاشقلار ياخشى دەپ قالمىغىن،
سېنىڭ بۇنداق جاپالىرىڭغا ماڭا ئوخشاش يامانلارنىڭ بولغىنى
ياخشى.)
— ناۋايى

يېغىنچاقلىغاندا، چاغاتاي تىلىنىڭ يۇقۇرقى خۇسۇسىيەتلىرى ئۇنىڭ قەدىمقى ۋە قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىگىنى، ئەرەب، پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ئابستراكت مەنىگە ئىگە سۆزلەرنى قوبۇل قىلىش ھېسابىغا ئۆزىنىڭ لۇغات سوستاۋىنى بېيىتىپ بارغانلىغىنى روشەن ھالدا ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇلار چاغاتاي تىلىنىڭ ئومۇمىي خەلق تىلى سۈپىتىدە ئۆسۈپ تەرەققى قىلىپ، قەدىمقى زامان ۋە قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى

بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرغۇچى كۆۋرۈك بولغانلىغىنى چۈشەندۈرۈش بىلەن بىرگە، بۇ تىلنىڭ 13-ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا "چاغاتاي ئەدەبىياتى" دېگەن ھۆرمەتلىك نام بىلەن قەدىرلىنىپ تىلغا ئېلىنىدىغان ئالاھىدە بىر باپ ئاچقانلىغىدىن گۇۋالىق بېرىدۇ.

4. چاغاتاي تىلىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى

چاغاتاي تىلى خېلى بۇرۇندىن تارتىپلا دۇنيا ئالىملىرىنىڭ ۋە تىلشۇناسلىرىنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى قوزغاپ كەلدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇن ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى بۇ تىل ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات ئىشلىرىغا بېغىشلىدى. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەپ بۇ تىلنىڭ كامالەتكە يەتكەن باي ۋە گۈزەل تىل بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش خەلقلەر مەدەنىيىتىنى بېيىتىش، يۇكسەلدۈرۈش ھەم ئۇنى جاھان مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشۇشتا ئۆزىنىڭ ۋاستىلىك رولىنى ئادا قىلغانلىغىدا.

9-ئەسىردىن 13-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان دەۋر (قارا خانىلار دەۋرى) ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئەدەبىياتى گۈللەپ ياشناش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان بىر ئالتۇن دەۋر بولغان بولسا، 13-ئەسىردىن 17-ئەسىر، ھەتتا 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان دەۋر (چاغاتاي ئەدەبىياتى دەۋرى)نى يەنە بىر ئالتۇن دەۋر دەپ ئاتاش مۇۋاپىق. بۇ دەۋردە شەكىللەنگەن ۋە راۋاجلانغان چاغاتاي تىلى ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭ رايونىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ

مللي، ئەدەبي يېزىق تىلى بولۇپ خزمەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە ئىجابي رول ئويناپ كەلدى.

تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ (جۈملىدىن ئۇيغۇر-لارنىڭ) تارىخى ۋە مەدەنىيىتى بۇ خەلقنىڭ تارىخى بىلەن، بولۇپمۇ مەدەنىيەت تارىخى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان ئەدەبي تىل ــ چاغاتاي تىلى بىلەن خاتىرىلەندى ۋە كېيىنكى ئەۋلاتلارغا يەتكۈزۈلدى. چاغاتاي تىلىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئۆچمەس تارىخي تۆھپىسىنى ھەرگىزمۇ كەم مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ. 700 يىلغا يېقىن ئۇزاق بىر تارىخي مەزگىلدە بىزنىڭ جاھانغا مەشھۇر ئالىملىرىمىز، ئەدىپلىرىمىز، شائىرلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ نادىر ئەسەرلىرىنى مۇشۇ تىل ئارقىلىق يېزىپ، بىزگە قالدۇردى. ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ قىممەتلىك مىراسلىرى مۇشۇ تىل ئارقىلىق دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشۇلدى. دېمەك، بۇ تىل بىزنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىمىزنى جاھانغا تارقىتىشتا ۋە ئۇنى دەۋرىمىزگىچە يەتكۈزۈپ بېرىشتە ئۆزىنىڭ ئەدەبي تىللىق رولىنى تولۇق ئادا قىلدى. بۇ جەھەتتە نەسىردىن رابغۇزنىڭ «قىسەسۇل ئەنبىيا» ناملىق مەشھۇر رومانى، ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى قاتارلىق سۆز ئۇستىلىرىنىڭ گۈزەل لىرىك غەزەللىرى، ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر ناۋائىنىڭ «خەمسە» ناملىق مەشھۇر داستانلار توپلىمى، «چاھاردىۋان»، «مۇھاكىمەتۇل لۇغاتەين»، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» قاتارلىق شېئىرىي ۋە نەسىرى ئەسەرلىرى، ئايباز بېكنىڭ «جاھاننامە» داستانى، خىرقىتى، زەلىلى، نۆبىتىلەرنىڭ داستان ۋە غەزەللىرى، ئابدۇرەھىم نىزارىنىڭ داستان ۋە غەزەللىرى ۋە باشقا نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنىڭ ئەنە شۇ چاغاتاي تىلىدا خاتىرىلەنگەنلىگىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، بۇ دەۋردە ياشىغان تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئالىملىرى، ئەدىپلىرى، شائىرلىرى ئۆزلىرى-نىڭ قىممەتلىك ئەسەرلىرىنى، دىنىي، ئەدەبي، پەلسەپىۋى ۋە پەن-تېخنىكىغا، تېبابەتچىلىككە ئائىت نۇرغۇنلىغان ئىجادىي ئەمگەكلىرىنى مۇشۇ تىلدا يېزىپ قالدۇرغان. بۇ دەۋردە بۇ تىلنى ئۇگىنىش ۋە بۇ تىل بىلەن ئەسەر يېزىش ئۇلار ئۈچۈن ئابروي ۋە ئەنئەنە بولۇپ قالغانلىغى ئەملىيەتتۇر.

دېمەك، ئۇيغۇر ۋە تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان باشقا خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبي تىلى بولۇپ خزمەت قىلغان چاغاتاي تىلىنىڭ بۇ خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈش ۋە ئۇنى زامانىمىزغىچە يەتكۈزۈپ بېرىشتە ئويناغان تارىخي رولى ئىنتايىن چوڭ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشىشتىن ئىلگىرى 13 ــ ئەسىردىن 20 ــ ئەسىرنىڭ باشلىرى-غىچە بولغان ئۇيغۇر ئەدەبي تىلى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ بىر پۈتۈنلۈگىنى تەمىن ئەتكۈچى چاغاتاي تىلىنىڭ تارىخي ئەھمىيىتىنى تولۇق تونۇشىمىز ۋە بۇ تىلنىڭ ئاساسي خۇسۇسىيەتلىرىنى پۈختا ئىگەللەشكە تىرىشىشىمىز لازىم.

5. چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرى

ئۆز تەرەققىيات تارىخىدا شانلىق مۇساپىلەرنى بېسىپ ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 13 ــ ئەسىردىن كېيىن يەنى چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلىدە ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى يول بىلەن راۋاجلاندى.

چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم شىنجاڭ رايونىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى زور دەرىجىدە ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئاپپاراتلىرىدا ئىشلىگەن ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرلىرى، ئالىملىرى ۋە دۆلەت ئەربابلىرى ئۆز خەلقىنىڭ ئەسىرلەردىن بۇيانقى مول ئىلىم-پەن تەجرىبىلىرى ئارقىلىق بۇ ئىمپېرىيىنىڭ مەدەنىي ھاياتىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتىپ، بۇ ۋەيرانچىلىقنىڭ ئورنىنى تېزلىك بىلەن تولدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، مەنتىقە، تىبابەتچىلىك، تارىخ ۋە جۇغراپىيە قاتارلىق پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بەدىئىي ئەدەبىياتمۇ تېز قەدەم بىلەن ئالغا يۈكسەلدى.

بولۇپمۇ تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ بۇرۇن مەدەنىي ھاياتقا كىرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئەدەبىي جەھەتتىن گۈزەل، چۈشىنىشلىك، كۆپ ئىپادىلىك بولغانلىقتىن موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىغىدىكى رايونلاردا ئورتاق ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە قوللىنىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تىل ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگەللىدى. بۇ ھال ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يەنمۇ گۈللىنىشىدە مۇھىم رول ئويناندى. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق ئەنئەنىلىرى بۇ دەۋرگە كەلگەندە يېڭى مەزمۇن ۋە يېڭى شەكىللەر بىلەن تولۇقلىنىپ، تېخىمۇ راۋاجلاندى ۋە بېيىپ باردى.

«قىسەسۇل ئەنبىيا» («قىسەئى رابغۇزى») نامىلىق ئەسىرى بىلەن ئۇيغۇر رومانچىلىغى تارىخىغا مەزمۇت ئۇل قويغان بۈيۈك رومانتىك يازغۇچى نەسىرىددىن رابغۇزى، ئۆزىنىڭ يېرىك داستان ۋە

غەزەللىرى بىلەن ئىنسان ھۆرلۈگىنى كۈيلىگەن، ئادالەت ۋە مەردىپەتنى ئۇلۇغلىغان بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئەلىشىر ناۋايى، ئۆتكۈر پەلسەپىۋى پىكىرگە، كۈچلۈك خەلقپەرۋەر روھقا ئىگە غەزەل ۋە رۇبائىلىرى ئارقىلىق خەلقنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ھەم ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ساپلىغى، تەرەققىياتى ئۈچۈن چېلىشقان مەشھۇر شائىرلاردىن لۇتفى، ئاتايى، سەككاكى قاتارلىقلار ئاشۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك نامايەندىلىرىدۇر.

ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەينى دەۋردىكى زالىم شاھلارنىڭ، پاراخور خىيانەتچى ئەمەلدارلارنىڭ، مۇتەئەسسىپ، جاھىل قارا كۈچلەرنىڭ چىرىك ئەپتى-بەشىرىسىنى پاش قىلىدى. خەلقنىڭ ئادالەتسىزلىكىگە، ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكىگە، جاھالەتكە ۋە ئېچىكى نىزا-ئاداۋەتكە قارشى نارازىلىقلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى. شۇ دەۋردىكى ئىلغار، تەرەققىپەرۋەر ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلىپ، زۇلۇم ۋە جاھالەتنىڭ مەدداھلىرى بولغان ساراي شائىرلىرى تەرىپىدىن قۇرۇتۇلۇش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى گۈلىشىگە باھار ئاپتۇدى بەخش ئېتىش بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزدا يېپىيېڭى سەھىپە ئاچتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەۋردىكى سىمۋولىزىمنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۆزىدە رېئاللىزىم ئامىللىرىنى خېلى دەرىجىدە جارى قىلدۇرغانلىغى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. تۆۋەندە بۇ دەۋر نامايەندىلىرى بىلەن ئايرىم-ئايرىم تونۇشۇپ ئۆتىمىز.

ئىككىنچى باب
13-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 15-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى

1. نەسىرىدىن رابغۇزى ۋە ئۇنىڭ «قىسسەئى رابغۇزى» دىگەن ئەسىرى

1) رابغۇزىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى

ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ ئىپتىخارى نەسىرىدىن بۇرھانىدىن ئوغلى رابغۇزى 13-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 14-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئەينى دەۋردىكى قەشقەرگە تەۋە بولغان ئۇلۇغ يولۇغ رابات دىگەن جايدىن. (يەنە بەزىلەر ئايرىم مەنبەلەردىكى ئۇلۇغ ئۇزلۇغ رابات غۇزى، دىگەن مەلۇماتلارغا ئاساسەن، "رابغۇزى"نى "رابات ئوغۇزى" نىڭ قىسقارغان شەكلى دەپ قارايدۇ.) نەسىرىدىن رابغۇزى يالغۇز مەشھۇر يازغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئۆز دەۋرىنىڭ يېتىلگەن مۇتەپەككۇرى بولۇش سالاھىيىتى بىلەنمۇ پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىغا تونۇلغان ئىدى. ئۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىنى ئۈگىنىپ ۋە ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭغا ھەقىقىي ۋارىسلىق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ

جاھانغا مەشھۇر رومانى «قىسسەئى رابغۇزى»نى يېزىپ قالدۇردى. بىز ئۇنىڭ بۇ رومانىدىكى ئۇستۇن بەدىئىي ماھارەتىكە، ئۇنىڭدا خاتىرىلەنگەن تارىخىي ۋەقەلەرگە، شۇنىڭدەك رومانىدا ئورۇن ئالغان چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكرلەرگە قاراپ، رابغۇزىنىڭ ئەرەب، پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى پۇختا ئۇگەنگەن، تارىخ، پەلسەپە ۋە دىنىي ئىلىملەرنى پىششىق ئىگەللىگەن قابىلىيەتلىك ئالىم ئىكەنلىگىنى بىلەلەيمىز.

رابغۇزى شەرق دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان رىۋايەتلەردىن پايدىلىنىپ يېزىپ چىققان «قىسسەئى رابغۇزى» ياكى «قىسسەسۇل ئەنبىيا» (پەيغەمبەرلەر قىسسىسى) سەرلەۋھىلىك بۇ رومان ھىجرىيە 710-يىلى، ھۇت ئېيىدا (مىلادى 1310-يىلى 3-ئايدا) يازغۇچىنىڭ يۇرتى رابات ئوغۇزدا مەيدانغا كەلدى. بۇ ھەقتە رومانىنىڭ ئۆزىدە مۇنداق مەلۇمات بار:

يەتتە يۈز ئون ئىردى يىلغا كىم بىتىلدى بۇ كىتاب،
تۇغمىش ئىردى ئول ئوغۇرده ھۇت سائادەت يۇلدۇزى.

رابغۇزى يەنە ئۆز رومانىدا پەيغەمبەرلەر تارىخىنى ئاساسىي مەزمۇن، باشقا تارىخىي رىۋايەتلەرنى قوشۇمچە قىلغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئېتىنى «قىسسەئى رابغۇزى» قويغانلىغىنى "مەقسۇرمۇندا پەيغەمبەرلەر قىسسەسى ئىردى. ۋە لاكىن ئادەمدىن يارىتىلغانلار بار ئۇچۇن ئاندىن ئاز قىلدىم. ئۇستەلىكە ئاسان بولسۇن تېپ «قىسسەئى رابغۇزى» ئات قويدۇم" دىگەن ئىزاھات بىلەن بايان قىلىپ ئۆتكەن.

كۆپ ساندىكى شەرقشۇناس ۋە تۈركشۇناس ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ

تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسەن «قىسسەئى رابغۇزى»نىڭ ساپ "خاقانىيە تىلى" (ئۇيغۇر تىلى) بىلەن يېزىلغانلىغىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. روماندىكى تىل ئەملىيىتىمۇ ئۇلارنىڭ پىكرىنىڭ توغرىلىغىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا كەسكىن ئېيتىشقا بولىدۇكى، رابغۇزى ئۆزىنىڭ «قىسسەئى رابغۇزى» ئەسىرى ئارقىلىق خاقانىيە ئەدەبىي تىلى ۋە خاقانىيە ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق ئەنئەنىلىرىنى قايتىدىن جەۋلانغا كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇر رومانچىلىغى تارىخىدا ئالاھىدە بىر سەھىپە ئاچتى. ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ تەرەققىياتىنى يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈردى. بۇ پاكىتلارغا ئاساسەن، نەسرىدىن رابغۇزىنى 14-ئەسىر ئۇيغۇر پروزا ئىجادىيىتىنىڭ پارلاق نامايەندىسى ۋە ئېپتىخارى دەپ ئاتاش تولىمۇ مۇناسىپ.

2) «قىسسەئى رابغۇزى»نىڭ مەزمۇنى ۋە قىممىتى

«قىسسەئى رابغۇزى» رومانىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ساقلانمىغان. ھازىر بۇ كىتابنىڭ 15-ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن بىر نۇسخىسى لوندوندا "بىرتانىيە مۇزېيى"دا ساقلانماقتا. 16-ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن يەنە بىر نۇسخىسى لېنىنگرادتا (سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتوتى قول يازمىلار بۆلۈمىدە) ساقلىنىۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا قىسمەن تولۇق بولمىغان قول يازما نۇسخىلىرىمۇ(15-، 16-ئەسىرلەرگە تەۋە) ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل-ئەدەبىيات ئىنستىتوتىدا ساقلانماقتا. كىتاپ «قىسسەسۇل ئەنبىيائى رابغۇزى» نامى بىلەن 1858-ۋە 1881-يىللىرى قازاندا ئارقىمۇ-ئارقا بەش مەرتىۋە نەشر قىلىنغان.

رومان 72 ماۋزۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك

پروزىسىنىڭ تۈزۈلۈشىگە خاس بولغان قىسسە ۋە رىۋايەتتىن ئىبارەت ھەر ئىككى شەكلىنى ئۆزىدە بىرلەشتۈرگەن. ئۇنىڭدىكى قىسسىلەر تامامەن نەسرى شەكىل بىلەن گۈزەل خاقانىيە شۇئىسى ئاساسىدا بايان قىلىنغاندىن تاشقىرى، قىسمەن جايلاردىكى مەدھىيىلەر، بەزى قىسسىلەرنىڭ خۇلاسىلىرى، ئايرىم لىرىك كۆچۈرمىلەر ۋە كىتابنىڭ خاتىمىسى شېئىرىي شەكىل بىلەن بايان قىلىنغان①.

رومانىنىڭ تىل ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى يېڭىلا شەكىللىنىشكە باشلىغان چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ رابغۇزى ياشىغان دەۋرلەرگە كەلگەندىمۇ يەنىلا خاقانىيە ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىدىن ئايرىلمىغانلىغىنى ئېنىق چۈشەندۈرىدۇ. يەنە بىر نۇقتىدىن ئالغاندا، «قۇتادغۇ بىلىك»تىن 250 يىل كېيىن يېزىلغان بۇ قىسسىدىكى «باھارىيات» شېئىرى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى «پارلاق باھار پەسلى ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى» بايدىكى بەدىئىي تەسۋىرلەر ئوتتۇرىسىدا يېقىنلىق ھەم ئوخشاشلىقنىڭ بولغانلىغىمۇ يۇقۇرقى پىكىرنى بەزى جەھەتلەردىن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. سېلىشتۇرۇشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، تۆۋەندە «قىسسەئى رابغۇزى»دىكى «باھارىيات» بىلەن، «قۇتادغۇ بىلىك»تىكى «پارلاق باھار پەسلى ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى بايانىدا» بايدىن ئېلىنغان ئىككى پارچىنى كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

كۈن ھەمەلگە كىردى ئەرسە كەلدى ئالەم نەۋرۇزى،

---

① روماندىكى كۆپلىگەن شېئىرلار ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بولسىمۇ، ئايرىم شېئىرلار ئەرەبچە يېزىلغان. يازغۇچىنىڭ مۇنداق قىلىشى ئۆزىنىڭ ئەرەب تىلى جەھەتتىكى ماھارىتىنى نامايىش قىلىش ئۈچۈن بولسا كېرەك.

كەچتى بەھمەن زەمخارىر قىش قالمادى قارى، بۇزى.
كۇن كېلە مىڭ كۆركى ئارتىپ، تىرىلۇر ئولمىش جاھان،
تاڭ پەزىرلەپ نەقشى بىرلە بىزەنۇر بۇ يەر يۇزى.
تاڭ ئاتاردا تورت ساربدىن ئەسنەيۇر بادى سەبا،
كىك يۇرۇر كىندىك يوپۇرتىك ئېسلانۇر بايان-يېزى.
تېرلىگى بىكىن ياغمزدىن ئويۇغى يېشىل، قىزىل،
ئاراسى بۇتاق، ياپۇرغاق، تال-چەچەكلەر تۇپ-تۇزى.
ئۆرلىسە يىغلاپ بۇلۇتلار گۇل چىقار بوستانۇ-باغ،
تال-يىغاچلەر يەڭ سالىشۇر ئويناپۇر بېك-باي قىزى.
كىرشانى، قىرقانى ئەڭلىك ياقسا تاغلار سۇرىتى،
تونلىغى تاڭسۇق تاۋاردىن رۇم، خىتاي ئەتلەس جوزى.
لاله ساغرۇقتىن ئىچەردە سايراپ ئەسرار ساندۇاچ،
تۇرنا ئۇن تارتىپ ئۆتەردە سەكرىشەر پاخلان-قوزى.
كۆكتە ئويناپ قول سالىشور كوۋ، قاز، قىل، قارلۇغاچ،
يەردە ئويناپ جۇپ ئالىشۇر ئاس، تىن، كىش قۇندۇزى.
نەي شەكەرلەر مۇنبەردە تۇتى قۇش مەجلىس تۇتار،
قۇمرى بۇلبۇل مۇقرى بولۇپ ئۇن تۇزەر تۇن-كۇندۇزى.
بىر ياغىز يەر كۆك مەڭزلىك ياشنايۇر مەيدان بولۇپ،
ئوغراشۇر ئايدىك چەچەكلەر تىكراسسىدە يۇلتۇزى.
(ھەمەل ئايلىرى كىرىپ، ئالەمنىڭ باش باھارى كەلدى،
بەھمەن ئاتلىق دىۋىگە ئوخشاش قىش كەتتى، قار، مۇزلار ئېرىدى.
مىڭلاپ گۇزەللىكنى جەم قىلىپ، يەر-جاھان تىرىلدىغان كۇنلەر
كەلدى،
يەر يۇزى تاڭنىڭ كۆركەم نەقشى بىلەن بېزەندى.

تاڭ ئاتار چاغدا تۆت تەرەپتىن تاڭ شامىلى سوقىدۇ،
چۆل-باياۋانلاردا كىيىكلەر ئەركىن نەپەس ئېلىپ يۇرۇشىدۇ.
تەرلىگەن قوڭۇر يەردىن دەرەخلەر بىخ سۇرۇپ،
يوپۇرماق چىقاردى، قىزىل، يېشىل چېچەكلەر ئېچىلدى.
بۇلۇتلار ئۆرلەپ، يىغلىسا، باغۇ-بوستانلار گۈللەيدۇ،
تال-چوكانلار جالا سالىدۇ، ئۇنى بەگ-بايلار قىزلىرى ئويناپدۇ.
تاغلار يۇزلىرىگە شەپەقتىن قىزىل ئەڭلىك ياققاندا،
رۇمنىڭ گۈزەل تاۋارلىرىدىن، قىتان ئەتلەسلىرىدىن تون كىيگەندەك
بولىدۇ.
بۇلبۇللار لاله پىيالىلىرىدىن شەرۇەت ئىچىپ سىر تۆكسە،
تۇرنىلار ئۇن سېلىپ ئۆتىدۇ، قوزا-پاخلان قىغىتىدۇ.
ئاسماندا كوۋ①، غاز، قىل قۇيرۇق، قالىغاچلار ئۇسۇل ئويناسا،
يەردە سۆسەر، تىيىن، كىش، قۇندۇزلار جۇپ-جۇپ بولۇپ
ئويناشىدۇ.
شېكەر قومۇشىنىڭ مۇنبىرىدە تۇتى قۇشلار بەزمە قۇرىدۇ،
بۇلبۇللار، پاختەكلەر كېچە-كۇندۇز قىرائەتچىدەڭ ئۇن سالىدۇ.
قوڭۇر يەر يېشىل يۇزلۇڭ مەيدان بولۇپ ياشنىدى،
ئايدەڭ چېچەكلەر گويا ئاسمان يۇلتۇزلىرىدەڭ جىلۋىلىنىدۇ.)②

توغاردىن ئېسە كەلدى ئۆڭدۇن يەلى،
ئازۇن ئېتىگۈكە ئاچتى ئۇشتماخ يولى

---

① كوۋ — بىر خىل قۇش.
② تېكىست «قىسسەسۇل ئەنبىيائى رابغۇزى»، 1881 - يىلى قازان، تاش باسما نۇسخىسىدىن ئېلىندى.

. . . . . .

ئېرىنچىگ قىشىغ سۈردى يازقى ئەسىن،
ياروق يازغا قۇردى دەۋلەت ياسىن.

ياشىق ياندى بولغاي يانا ئورنىڭا،
بالىق قۇيروقىندىن قوزى بۇرنىغا.

قۇرىمش يىغاچلار تونانىدى ياشىل،
بەزەندى يىپۈن ئال ساريغ كۆك قىزىل.

ياغىز يەر ياشىل تورقۇ يۇزكە بادى،
خىتاي ئارقىشى يايىتى تاۋغاچ ئەدى.

. . . . . .

قاز ئۆردەك قۇغو، قىل قالىقىغ تۇرى،
قاقىلايۇ قايىنار يوقۇرۇ قودى.

. . . . . .

كۆكىش تۇرنا كۆكتە ئۈنۈن ياڭقۇلار،
تىزىلمىش تىترتەگ ئۇچار يېلكۇرەر،

. . . . . .

چەچەكلىكتە ساندۇاچ ئۆتەر مىڭ ئۈنۈن،
ئوقۇر سۈرى ئەبرى تۈنۈن ھەم كۈنۈن.

ئەلىك كۈلمىز ئويىنار چەچەكلەر ئۆزە،
سىغۇن مۇيغاق ئاغنار يورىر تېپ كەزە.

تالىق قاشى تۇگدى كۆزى ياش ساچار،
چەچەك يازدى يۈز كۆركۈلەر قاتقۇرار.
(شەرقتىن باھارنىڭ شامىلى سوقۇپ،
جاھاننى بېزەش ئۈچۈن جەننەت يولىنى ئاچتى.

. . . . . .

ياز شامىلى جاپالىق قىشنى قوغلىدى،
پارلاق ياز يەنە دەۋلەت ياسىنى قۇردى.

قۇياش يەنە ئۆز ئورنىغا، يەنى
بېلىق قۇيرۇغىدىن قوزا بۇرنىغا ياندى بولغاي①.

قۇرۇغان دەرەخلەر يېشىل كىيىندى،
توق قىزىل، ھال، سېرىق، كۆك، قىزىل بېزەندى.

قوڭۇر يەر يۈزىگە يېشىل تورقا ياپتى،
گويا قىتان كارۋانلىرى تاۋغاچ رەختلىرىنى يايغاندەك بولدى.

. . . . . .

① ئۆتمۈشتىكى مۇنەججىملەر ئاسمانىنى 12 بۇرجىقا بۆلگەن. بۇنىڭ ئەرەبچە ئاتىلىشى: ھەمەل، سەرۇ، جەۋزا، ئەسەد، سۇنبۇل، سەرەتان، مىزان، ئەقرەب، قەۋس، جەدى، دەلۋە، ھۇت؛ ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى: قوزا، ئۇي، قوش كېزەك، يولۋاس، تىمساح، بۇغداي بېشى، تارازا، چايان، ياچاق، ئوغلاق، سوغا، بېلىق، دىمەك، بېلىق قىشنىڭ ئاخىرقى ئېيى، قوزا باھارنىڭ باشلانغۇچ ئېيى، شائىر بۇ يەردە "قىش كېتىپ باھار كەلدى" دىگەن ئۇقۇمنى شائىرانە تىل بىلەن "بېلىق قۇيرۇغىدىن قوزى بۇرنىغا" دەپ كىنايە سەنئىتى بىلەن ئىپادىلىگەن.

غاز، ئۆردەك، قىلقۇيرۇق، ئاققۇلار خۇشاللىق بىلەن
قاقىلداپ يۇقۇرى-تۆۋەن ئۇچۇشتى.
. . . . . .
كۆكىش①، تۇرنىلار تۆگىدەك تىزىلىپ،
كۆكتە يەلپۇنۇپ ئۇچىدۇ، ئاۋازلىرىنى ياڭرىتىدۇ.
. . . . . .
چېچەكلىكتە بۇلبۇللار مىڭ خىل ئاۋازدا سايراپ،
كېچە-كۈندۈز سۇرە ئەبرىنى② ئوقۇيدۇ.

ئىلىك ۋە جەرەن گۈل ئارا ئوينىشىدۇ،
ئارقار، تاغ ئۆچكىسى جۇپ-جۇپ سەكرىشىدۇ.

ئاسمان قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، كۆزلىرىدىن ياش تۆكتى،
چېچەكلەر يۇز ئېچىپ، قاقاقلاپ كۈلدى)③.

رابغۇزنىڭ رومانى پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىغا، بولۇپمۇ شەرق مۇسۇلمانلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان قەدىمقى زامانغا ئائىت ۋەقەلەرنى، يەيغەمبەرلەرنىڭ تەرجىمھالىنى، ھەر خىل تارىخىي رىۋايەتلەرنى، قەدىمقى مىفلارنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا يازغۇچىنىڭ

① كۆكىش — بىر خىل قۇش.
② سۇرە ئەبرە — داۋۇت پەيغەمبەرنىڭ مۇقام بىلەن ئوقۇغان «زابۇر» سۇرىلىرى.
③ تېكىست ۋە يەشمىسى «قۇتادغۇ بىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىل نەشرى، 52 - ، 53 - ، 54 - ، 55 - بەتلەردىن ئېلىندى.

تەرەققىپەرۋەرلىك بىلەن سۇغۇرۇلغان ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرى بىلەن يۈكسەك بەدىئىي ماھارىتى بىر-بىرىگە ئورگانىك ھالدا زىچ بىرىكىپ كەتكەن. رابغۇزى ئۆزىنىڭ ياخشىلىق ۋە گۈزەللىككە بولغان قاراشلىرىنى، خەلقپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى ئاجايىپ ئۇمىتۋارلىق بىلەن ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. رومان تىلىنىڭ ئوبرازلىق بولۇشى، ۋەقە-ھادىسىلەرنىڭ جانلىق، قىزىقارلىق، جىددىي سۇرەتلىنىشى، تەبىئەت مەنزىرە تەسۋىرلىرىنىڭ لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى بىلەن كىشىنى قايىل قىلىدۇ. بۇ ئاشۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەرەققىياتىدا دەۋرنىڭ سەۋىيىسىگە ماس پروزائىك مۇھتىنىڭ ئاللىقاچان شەكىللىنىپ بولغانلىغىدىن ئېنىق دېرەك بېرىدۇ.

«قىسسەئى رابغۇزى» ئۆزىنىڭ يۇقۇرقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئىجتىمائىي قىممىتى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ئەھمىيەتلىك ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىلمىي قىممىتى شۇ زامانداىكى پروزا ئىجادىيىتى ۋە پوئېزىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى، خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا، 13-ۋە 14-ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لېكسىكىسىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا كۆرۈلىدۇ. رومانىنىڭ ھازىرقى پەيتتىكى دۇنياۋى سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتىدىكى رولىنىمۇ ھەرگىز كەم مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ.

تۆۋەندە، بۇ رومانىدا مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەن مەشھۇر «يۇسۇپ-زۇلەيخا» قىسسىسى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

3) «يۇسۇپ ـ زۇلەيخا» قىسسىسىنىڭ مەزمۇنى

«قىسسەئى رابغۇزى» رومانىدا كىشىگە يېقىملىق تەربىيە ۋە تەسـ
رات بەخش ئېتىدىغان قىسسە «يۇسۇپ ـ زۇلەيخا» ھەقىقىدىكى
ھىكايىدۇر. بۇ رىۋايەت ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان كۆپلىگەن
شائىر ـ يازغۇچىلارنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىنى ئۆزىگە تارتقان ئىدى.
ئۇلار بۇ ئۆلمەس ماۋزۇنى ئۆز دەۋرلىرىگە خاس ئىجتىمائىي مەز ـ
مۇنلار بىلەن بېيىتىپ، تۇرلۇك ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي قاراشلىرىنى
ئۇنىڭغا چوڭقۇر سىڭدۈرۈشتى. بۇ ماۋزۇنى بىرىنچى قېتىم بۇيۇك
پارس شائىرى ئۇبۇلقاسىم پىردەۋسى (930 ــ 1024) بەدىئى ئەدـ
بىياتقا ئېلىپ كىرىپ، «يۇسۇپ ـ زۇلەيخا» داستانىنى يازغان ئىدى.
ئۇيغۇر ئەدىبىياتىدا بۇ ماۋزۇ تۇنجى قېتىم رابغۇزى تەرىپىدىن
قايتا ئىجادىي ھالدا ئىشلىنىپ، زور ھەجىملىك نەسىرى ئەسەر
«قىسسەئى رابغۇزى» دىن ئورۇن ئالدى.

«يۇسۇپ ـ زۇلەيخا» قىسسىسىدىكى ۋەقەلىك ياقۇپ پەيغەمبەرنىڭ
بالىلىرى ئوتتۇرىسىدا تۇغۇلغان بىر ـ بىرىنى كۆرەلمەسلىك، دۇش ـ
مەنلىك كەيپىياتلىرى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، توقۇنۇش ـ
لاردىن باشلىنىدۇ. يۇسۇپنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن ئاجايىپ سەرگۈ ـ
زەشتىلەر بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئاپتور ئۆزىنىڭ چىن ئىنسانىي
مۇھەببەت، ساداقەت، ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلەت، پاكلىق، ياخشىلىق
ۋە گۈزەللىككە بولغان قاراشلىرىنى، ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇ ـ
سىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. چىنلىق، ئادالەت، توغرۇلۇق ۋە ياخشىلىق ـ
نىڭ ساختىلىق، ناھەقچىلىق، ئەگىرىلىك ۋە يامانلىق ئۈستىدىن
چوقۇم غالىپ بولىدىغانلىغى توغرىسىدىكى ئۈمىتۋارلىق روھىنى

ماھىرلىق بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

ئاپتور يۇسۇپنى چىن ئىنسانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك پۈتكۈل
ئالىيجاناپ پەزىلەتلەرنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن بىر شەخس سۈپە ـ
تىدە تەسۋىرلەيدۇ. يۇسۇپ چىن مۇھەببەت ئىگىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ـ
دىكى پاكلىق ۋە ساپ ۋىجدان ئۇنىڭ تەڭداشسىز گۈزەل جامالىغا
تېخىمۇ گۈزەللىك بېغىشلايدۇ. يۇسۇپ ئۆزىگە ئاشىق بولۇپ،
مۇھەببەت يولىدا بارلىغىنى قۇربان قىلىشقا تەييار تۇرغان زۇلەيخاغا
پەرۋا قىلمايدۇ. بۇ ئەھۋال يۇسۇپنىڭ قەلبىدە مۇھەببەت تۇيغۇسـ
نىڭ يوقلۇغىدىن ئەمەس، بەلكى زۇلەيخانىڭ ئېرى بولغانلىغىدىن
ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن زۇلەيخا يۇسۇپنى قانچىكى ياخشى كۆرگەنـ
سېرى، يۇسۇپ ئۇنىڭدىن شۇنچىكى يىراقلىشىدۇ. زۇلەيخا قانچىكى
تەشنا بولسا، يۇسۇپ شۇنچە ئۆزىنى تارتىدۇ. ئاپتور بۇ تەپسىلاتلار
ئارقىلىق يۇسۇپ ئوبرازىدىكى پاك خىسلەتلەرنى يەنمۇ بىر بالداق
يۇقۇرى كۆتۈرۈپ مەدھىيىلەپ، ئۆزىنىڭ پاكلىق توغرىسىدىكى
ئىجتىمائى تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان.

قىسسىدىن كەلتۈرۈلگەن تۆۋەندىكى دىئالوگ يۇقۇرقى قاراشنى
ئىسپاتلاپ بېرىدۇ:

"... زۇلەيخانىڭ كۈندىن ـ كۈنگە ئىشقى غالىپ بولدى. بىركۈنى
يۇسۇپنى كىگۈردى. ئەيدى:

ــ ئەي يۇسۇپ، مېنىڭ كۆڭلۈمدە بىر نەرسە بار، ھېچ ئۆزەمگە
سىڭرە ئالمايمەن.

يۇسۇپ ئەيدى:

ــ مەن نى بىلەيمەن، كۆڭلۈڭدە نى بار؟

زۇلەيخا ئەيدى:

ـ مېنىڭ كۆڭلۈمده سېنىڭ ئىشقىڭ بار، ئەي يۈسۈپ سېنى بىسيار سۈيەرمەن.

يۈسۈپ ئەيدى:

ـ مېنى سۈگىنچە ئۆز ئەرىكىنى سۈگىل.

زۇلەيخا ئەيدى:

ـ ھېچ سەبرىم، تاقىتىم يوق، نېچۈك قىلايىن، ماڭا بىر نەسىھەت بىرلە پەند ئۇگرەتكىل.

يۈسۈپ ئەيدى:

ـ ئانىڭ ئىلاجى سەبر تۇرۇر، مېنىڭ يۈزۈمگە باقماغىل.

زۇلەيخا ئەيدى:

ـ مېنىڭ كۆزۈم يارۇغى سېنىڭ دىدارىڭ تۇرۇر، تىرىكلىگىم مەززەسى ساڭا خىزمەت قىلماق تۇرۇر.

يۈسۈپ بۇ سۆزلەرنى ئىشتىتى، ئەرسە زۇلەيخادىن قاچتى..."

بۇ مىسالدىن ئايانكى، يۈسۈپ پاكلىقىنى، سەمىمىلىكىنى ئۆزى ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك بايلىق دەپ قارايدۇ. ئاپتور بۇ يەردە يۈسۈپ ئوبرازىدىكى پاكلىق ۋە ساداقەتتىن ئىبارەت ياخشى خىسلەتنى تەسىرلىك يورۇتۇپ بەرگەن.

يۈسۈپ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە قىزغىن ۋەتەنپەرۋەر سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ئۇ ئۆگەي ئاكىلىرىنىڭ زىيانكەشلىگى تۈپەيلى قولدىن ـ قولغا سېتىلىپ، مىسىرغا كەلتۈرۈلۈش بىلەن زۇلەيخانىڭ قولىغا چۈشكەندىن باشلاپ تۈگۈلغان ئانا يۇرتى كەنئانىنى ھەرگىزمۇ ئېسىدىن چىقارمايدۇ. مېھرىبان ئاتىسىنى چوڭقۇر سېغىنىدۇ. ھەر دائىم كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ كەنئان تەرەپكە قاراپ تەلمۈرىدۇ. زۇلەيخانىڭ ئۆزى ئۈچۈن سالدۇرغان ھەشەمەتلىك شاھانە سارايلىرى، باغۋېبوستانلىرى ئۇنى قىلچە ئۆزىگە تارتالمايدۇ. ئۇلار يۈسۈپنىڭ ئالدىدا ئەخلەتتەك قەدىرسىز بىلىنىدۇ. ئاپتور يۈسۈپنىڭ ۋۇجۇدىدىكى بۇ ئۇلۇغۋار تۈيغۇنى تۆۋەندىكى دىئالوگلارغا مۇجەسسەملەشتۈرگەن:

"...زۇلەيخا يۈسۈپنى چارلاتتى، ئەرسە زۇلەيخا ئەيدى:

ـ ئەي يۈسۈپ، بوستان بىسيار كۆكەرمىش، قويغىل بوستانغە بارالى...

يۈسۈپ ئەيدى:

ـ ئەي زۇلەيخا، مېنىڭ بوستانىم كەنئاندا قالدى. ماڭا بوستان، تەختۇبەخت كېرەكمەس."

«يۈسۈپ ـ زۇلەيخا» قىسسىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن بۇ پارچىدا، يۈسۈپنىڭ پاك ئەخلاقى ۋە ھەرقانداق ۋاستە بىلەن يېڭىپ بولمايدىغان قىزغىن ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئاپتور تولىمۇ قىسقا، ئەمما مەزمۇنى چوڭقۇر بولغان يۇقۇرقى دىئالوگ ئارقىلىق يۈسۈپنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئېسىل پەزىلەتلەرنى ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن ئوبرازلاشتۇرۇپ ئىپادىلىگەن. شۇڭا يۈسۈپنىڭ سۆيۈملۈك ئوبرازى ئەسىرلەردىن بېرى خەلقىمىز ئارىسىدا ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ياشاپ كەلمەكتە. فولكلورىمىزدىكى "مىسرنىڭ پادىشالىغىدىن كەنئانىنىڭ گادايلىغى ياخشى" دىگەن تەمسىل ئەنە شۇ «يۈسۈپ ـ زۇلەيخا» قىسسىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، چوڭقۇر ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئاپتور كەڭ قوساقلىق، كەمتەرلىك، مەرتلىك، ئەپۇچانلىقىنى گۈزەل ئەخلاقنىڭ مۇھىم ئىپادىسى دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن

ئۇ «يۇسۇپ-زۇلەيخا» قىسسىسىده بۇ نۇقتىنى تەسرلىك تەپسىلاتلار ئارقىلىق قىزغىن تەشەببۇس قىلدى. مەسىلەن: يۇسۇپنى ئۆلتۈرۈش نىيىتىده بولغان، كېيىن قۇل ئورنىدا سېتىۋېتىشتىن باش تارتمىغان ئاكىلىرى ئاخىرى موھتاجلىق بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا — مىسرغا بارغاندا، يۇسۇپ ئۇلاردىن ئۆز هەممىتىنى، ياخشىلىغىنى زادىلا ئايمايدۇ. ئۆچ-ئاداۋەت ۋە ئىنتىقام دېگەنىنى قىلچە يادىغا كەلتۈرمەيدۇ. بەلكى، ئۆزىنىڭ ئالىيجاناپلىغى بىلەن ئۇلارنى خىجالەتچىلىكتە قالدۇرىدۇ، يەرگە قارىتىدۇ. بۇ ئاپتور قەلبىدىكى ئالىيجاناپ تۇيغۇنىڭ يۇسۇپ ئوبرازىدا يېغىنچاق ئىپادىلىنىشىدۇر.

«يۇسۇپ-زۇلەيخا» قىسسىسىده يەنە شۇ نەرسە قەدىرلىكىكى، ئاپتور يۇسۇپ ئوبرازىنى سۈرەتلەش جەريانىدا، كىشىلەرنى هاكاۋۇر بولماسلىققا، هەرقانچە يۇقۇرى مەرتىۋىگە ئېرىشكەن هالەتتىمۇ ئۆزىگە تەمەننا قويۇشتىن ساقلىنىشقا دەۋەت قىلىدۇ. مەسىلەن، قىسسىده يۇسۇپنىڭ ئاكىلىرى تەرىپىدىن قۇل قىلىپ سېتىلغانلىغىنىڭ سەۋەبىنى ئاپتور مۇنداق بىر كىچىك تەپسىلات ئارقىلىق ئىپادىلىگەن:

"... يۇسۇپ ئەلەيهىسسالام بىر كۈنى ئائىلىسىگە باقىپ ئەيدىلەركى: 'ئەگەر مەن قۇل بولسام هېچكىم پۇل، مال بېرىپ ئالالماس ئىدى، مېنىڭ باهامغا كىم يېتەر؟' ئول بائىسدىن 18 پۇچەك يارماققا ساتىلدىلەر."

دېمەك، بىز بۇ تەپسىلاتنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا تەكەببۇرلۇق ۋە ئۆزىگە تەمەننا قويۇشنىڭ ئىنسان ئۈچۈن نەقەدەر يامان دۈشمەن ئىكەنلىگىنى يەنە بىر قېتىم ئايدىڭلاشتۇرۇۋالالايمىز.

ئاپتور تەرىپىدىن قىسسىگە ماهىرلىق بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان

بۇ تەپسىلات ئەسىرلەردىن بۇيان كلاسسىكلىرىمىزنىڭ هاكاۋۇرلۇق ۋە تەكەببۇرلۇقنى تەنقىت قىلىشدىكى بىر مۇهىم تېمىسى بولۇپ كەلدى. بۇ پىكىرنىڭ دەلىلى سۈپىتىده 18-ئەسىردە ئۆتكەن تالانتلىق ئۇيغۇر شائىرى موللا بىلال بىن موللا يۇسۇپنىڭ:

جامالى بەيئىنى يۇسۇپ دىلىدا پۇر باها بىلدى،
قىلىپ قۇل رۇسياه گەردۇن پۇچەك پۇلغا ئەنى ساتتى.

(يۇسۇپ ئۆز كۆڭلىده جامالىنىڭ باهاسىنى بەكمۇ يۇقۇرى بىلگەن ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن قارا يۇز پەلەك ئۇنى پۇچەك پۇلغا قۇل قىلىپ ساتتى.)

دېگەن ئىككى مىسرا شېئىرنىى مىسال كەلتۈرۈشنىڭ ئۆزىلا كۇپايه.

ئاپتور قىسسىده يەنە هەسەتخورلۇق، تار قوساقلىق ئىللىتىگە گىرىپتار بولغۇچىلارنىڭ هەرقانداق پەسكەشلىك ۋە ياۋۇزلۇقتىن باش تارتمايدىغانلىغىنى، هەتتا بىر تۇققان قېرىندىشىنىمۇ ئۆز شەخسىي غەرىزى ئۈچۈن نومۇسسىزلارچە قۇربان قىلىشقا تەييار تۇرىدىغانلىغىنى يۇسۇپنىڭ ئاكىلىرى ئوبرازىغا مەركەزلەشتۈرۈپ ئىپادىلەپ، شەخسىيەتچى، چاكىنا ئادەملەرنىڭ تىپىك ئوبرازىنى ياراتقان.

قىسسىدىكى يۇسۇپنىڭ ئاكىلىرى ئۆز شەخسىيىتى يولىدا هەرقانداق ياۋۇزلۇقلارنى قىلىشتىن يانمايدىغان هەسەتخور، يالغانچى، تۆهمەتخور، ئالدامچى، تاش يۈرەك قارا نىيەتلەردۇر. ئۇلار يۇسۇپنى كۆرەلمەي، ئۇنى كۆزدىن يوقىتىش يولىدا هەتتا ئۇنى ئۆلتۈرۈش نىيىتىگىچە بېرىپ يېتىدۇ. لېكىن بۇ جاللاتلىقنىڭ ئاقۇۋەتسىزلىكىنى ئۇ ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسىدا يۇسۇپنى ئۆلتۈرۈشنى ئويلىغان ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئۆلۈمگە يېقىنلىشىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسىدا يۇسۇپنى ئۆلتۈرۈشنى ئويلىغان ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئۆلۈمگە يېقىنلىشىدۇ.

تىدىن قورقۇپ، يۇسۇپنى قۇل قىلىپ ساتىدۇ. ئۇنىڭغا "ئوغرى، قاچقاق، يىغلاڭغۇ" دىگەن بەتناملارنى توقۇيدۇ. ئاتىسىنى ئالداش كويىدا تۇرلۇك يالغانچىلىقلارنى قىلدۇ. ھەتتا گۇناھسىز سەرگەردان بۇرىگىمۇ تۆھمەت يۈزىسىدىن ئېغىر ئازاپلارنى سالىدۇ. لېكىن ئىشنىڭ ئاخىرى ئۇلارنىڭ يۇسۇپ ئالدىدا قارا يۈزلەرچە بېشى تۆۋەن بولۇش بىلەن تاماملىنىدۇ. ئاپىتور يۇسۇپنىڭ ئاكىلىرى ئوبرازىنى ياراتقاندا پاكلىق، ھەققانىيەت ۋە چىنلىقنىڭ پەسكەشلىك، ياۋۇزلۇق ۋە ساختىلىق ئۈستىدىن چوقۇم غالىپ كېلىدىغانلىغىنى يۈكسەك ئىشەنچ ۋە ئۈمىتۋارلىق روھ بىلەن ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

رابغۇزى قىسسىگە يەنە ۋەتەنپەرۋەرلەرنىڭ قەدىرلىنىشى، ۋەتەن خائىنلىرىنىڭ جازالىنىشى توغرىسىدىكى ئارزۇ-غايىسىنى سىڭدۇرگەن. بۇ ساقى بىلەن باقاۋۇل ئوبرازىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئاپتور بۇ ئىككى ئوبرازنى بىر-بىرىگە سېلىشتۇرما قىلىش ئارقىلىق يارىتىپ، ئۆزىنىڭ يۇقۇرىدىكى كۆز قارىشىنى ئۇنۇملۇك ھالدا ئاشكارىلىغان. قىسسىدە ساقى ئۆز كىشىلىرىگە سادىق، توغرا نىيەتلىك، ئۆز ۋەتىنىنى قىزغىن سۆيىدىغان كىشى بولۇپ گەۋدىلەنسە، باقاۋۇل پۇل ۋە ئەمەل ئۈچۈن ئۆز ۋەتىنىنى ياتلارغا سېتىشتىن يانمايدىغان، سۆيىقەستچى ۋەتەن خائىنى بولۇپ، كۆز ئالدىمىزدا پەيدا بولىدۇ. ساقى ئۆز ساداقىتىنىڭ ئەجرىنى كۆرۈپ، زىندانىدىن قۇتۇلۇپ ، ياخشى كۈنگە ئېرىشسە، باقاۋۇل سۆيىقەستلىك يول بىلەن مىسرنى چاڭگىلىغا كىرگۈزمەكچى بولغان چەتتىن كەلگەن دۇشمەنلەر ئۈچۈن كەتمەن چاپقان ساتقۇنلۇغىنىڭ جازاسىنى تارتىپ، دارغا ئېسىلىدۇ. يازغۇچى بۇ ئىككى ئوبرازنى ياراتقاندا، يەنىلا ئۆزىنىڭ ۋەتەن سۆيۈش توغرىسىدىكى ئىلغار كۆز قارىشىنى

چىقىش نۇقتىسى قىلغان.

«يۇسۇپ-زۇلەيخا» قىسسىسى باشتىن-ئاياق چىدام-غەيرەت، ئۈمىتۋارلىق توغرىسىدىكى ئوپتىمىستىك روھ بىلەن تولغان. يازغۇچى ئۆزىنىڭ "بارلىق مېھنەتنىڭ ئاخىرى راھەتتۇر، بارلىق قايغۇنىڭ ئاخىرى شاتلىقتۇر" دىگەنگە ئوخشاش چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەزمۇندىكى جۇملىلەر ئارقىلىق، كىشىلەرنى كەلگۈسىگە ئۈمىت بىلەن قاراشقا رىغبەتلەندۈرگەن.

ئومۇمەن ئالغاندا، «يۇسۇپ-زۇلەيخا» قىسسىسى بۈيۈك رومانتىك يازغۇچى نەسرىدىن رابغۇزنىڭ ئەينى دەۋردىكى جەمىيەت رېئاللىقىنى لىرىغا بولغان توغرا تونۇشىنى ئوبرازلىق يورۇتۇپ بەرگەن. ئاپتور بۇ قىسسە ئارقىلىق ئۆزى ياشاپ تۇرغان دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي قىياپىتىنى ئوبېكتىپ ئاساستا ئەكس ئەتتۇرۇشكە تىرىشتى ۋە بۇ جەھەتتە بەلگىلىك مۇۋەپپەقىيەت قازاندى.

4) «يۇسۇپ-زۇلەيخا» قىسسىسىنىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى

قىسسە تىلىنىڭ ئوبرازلىق بولۇشى، ۋەقە ھادىسىلەرنى تەسۋىرلەشتىكى جانلىق، قىزىقارلىق بولۇشتەك خۇسۇسىيتى، تەپسىلاتلارنىڭ رەڭدار، ھېسسىياتلىق سۆزلەتلىنىشى قاتارلىق بەدىئىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. ئۇنىڭدا 14-ئەسىردىكى ئۇيغۇر پروزا ئىجادىيىتىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بىز قىسسىنىڭ بۇ خىلدىكى بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە تايىنىپ تۇرۇپ، ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ ئەنئەنىۋى باي تەجرىبىلىرى بىلەن ئېنىق

تونۇشالايمىز.

قىسسە خىلمۇ-خىل ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ قوللىنىشنىڭ يۇكسەك نەمۇنىسى بولۇشقا مۇناسىپ. ئۇنىڭدا ئېيتقا بىلەن لىرىكا، مۇلاھىزە بىلەن ئوبېكتىپ يەكۈن بىر-بىرىگە ئورگانىك ھالدا زىچ بىرىككەن بولۇپ، بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئۇنىڭدىكى بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچىنى ئاشۇرغان.

قىسسىدە تەبىئەت-مەنزىرە تەسۋىرلىرى تەسىرلىك، جانلىق، يارقىن سىزىپ بېرىلگەن. شۇنىڭدەك قىسسىدە ئىپادە قىلماقچى بولغان مەركىزىي ئىدىيىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇلغان. مەسىلەن، قىسسىدە گۈزەل ياز پەسلىنىڭ كىشى قەلبىنى ئەسىر قىلغۇچى سېھىرلىك مەنزىرىسى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

"...ياز كۈنى بولدى. بۇ كۈن ئاتلىغ سۇلتان ھوت ئاتلىق قىشلاقنى قويۇپ، ھەمەل ئاتلىغ يايلاققا ئوغرادى. ئىدىر، كۆك يىغلار، ياغىز يەر كۆلەر. بۇلۇت كۆزلەرىدىن ياش ئاقسا، يەر يۇزىدە كۆك چىمگانلەر كۆلەر. ئۇسرۇك سەبا ئەسنەپ تويار. بوستان تابە يولىدىن سەبا كىرىپ، كۆرۈشتۇرۇپ، يىغاچلەر باشىدە تۇگمە تۇگەر. چەچەكلەر تۇگمەسىن يىرتىپ بۇزار. لالە كۆيلەكى ياقاسىن تارتىپ ئۇزەر. يەر-يۇزىگە نەقىش بېزەر. بارچە گۈللەر تۇن قاراسىدىن قوش كۆزىگە سۇرمە تارتار، كۈندۇز نۇرىدىن كىرىشان تارتار. بۇ تاقلەر سالىنىپ ئويىنار. ساندۇاچ قۇش سۇبنىپ سايلار. قۇمرىلەر لىس تۇتار، ئەندى قىش كۆچتى، ياز قازى قوندى، تارىلمىش قۇشلار يىغلدى. ئۇلۇك يەرلەر تىرىلدى..."①

① قىسسىدىن ئېلىنغان نەقىللەر «قىسسەسۇل ئەنبىيائى رابغۇزى»، 1881 - يىلى قازان تاش باسما نۇسخىسىدىن ئېلىندى.

باز ئايلىرىنىڭ مەنزىرىسى تەسۋىرلەنگەن بۇ پارچە تىلىنىڭ ئوبرازچانلىغى، بەدىئىي تەسۋىر جەھەتتىكى ئاجايىپ روشەن ئېنىقلىغى بىلەن خۇددى كۆكۈل تارلىرىنى تىترەتكۈچى يېقىملىق سىمفونىيىنىڭ ئاۋازىغا ئوخشاش كىتاپخانىنىڭ قۇلاق تۇۋىدە جارانلايدۇ، ھېس، تەپەككۇرىنى قوزغىتىدۇ. بۇ مۇزاپىق قوللىنىلغان ئوبرازلىق ئوخشىتىش ۋە جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئاپتورنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ قوللىنىش جەھەتتە كامالەتكە يەتكەن قەلەم ئىگىسى ئىكەنلىگىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

2. ئاتايى ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى ھەققىدە

1) شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا پەخرىلىك ئورۇن تۇتقان مەشھۇر شائىرلارنىڭ بىرى ئاتايىدۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ بەدىئىي جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەن لىرىك غەزەللىرى ئارقىلىق دۇنياۋى ئەدەبىيات ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان.

ئاتايىنىڭ تەرجىمھالى ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرى ھەقىقىدە ئەتراپلىق مەلۇماتلار يوق. بەزى مەنبەلەر ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ تازا گۈللىگەن دەۋرى 15-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا توغرا كېلىدىغانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ. شائىر ئۆزىنىڭ بۇ سەمەرىلىك ئىجادىي دەۋرىنى مەلۇم تارىخىي سەۋەپلەر بىلەن سەمەرقەند، ھېرات ۋە بەلخ شەھەرلىرىدە ئۆتكۈزگەن. ئۇنىڭ غەزەللىرى ئىچىدىكى ئايرىم مىسرالار بۇ پىكرىنى دەللىلەيدۇ. ئەلىشىر ناۋايىمۇ «مەجالىسۇن نەفائىس»

دىگەن ئەسىردە ئاتايى توغرۇلۇق قىسمەن مەلۇماتلارنى يېزىپ قالدۇرغان. بىز ناۋايىنىڭ بۇ ئەسەردىكى قىسقىلا مەلۇماتىدىنمۇ ئۇنىڭ بەلخ شەھىردە تۇغۇلغانلىقى، ئەھمەت يەسەۋىنىڭ قەبرىندىشى ئىسمائىل ئاتىنىڭ ئوغلى (ئىبراھىم شەيخنىڭ نەۋرىسى) ئىكەنلىگىنى بىلىۋالالايمىز.

ئاتايىنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىدە "ئاتايى" تەخەللۇسىنى قوللانغانلىغىمۇ ئۇنىڭ شەيخلەر نەسىبىگە تەۋە ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

شائىر گەرچە كېلىپ چىقىش ئېتىۋارى جەھەتتىن سوپىلار جەمەتىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي ھاياتتىكى تۇرلۇك زىددىيەت-توقۇنۇشلارنىڭ ئۇنىڭ ئېڭىغا بولغان تەسىرى تۈپەيلىدىن، دۇنيا قاراش جەھەتتە پەيدىن-پەي ئىلگىرىلەپ، ھاياتنى تەرەققىپەر-ۋەرلىك نۇقتىسىدىن كۆزەتتى، ھاياتقا ۋە كەلگۈسىگە مۇھەببەت ۋە ئۈمىتۋارلىق بىلەن قارىدى. شۇنىڭ بىلەن دۇنياۋى ئەدىبىياتنىڭ راۋاجى ئۈچۈن ئۇنۇملۇك ئەمگەك سىڭدۈردى.

ئاتايى شېئىرلىرىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىرلا قول يازما نۇسخىلىق دىۋانى بولۇپ، ھازىر لېنىنگرادتا (سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە) ساقلانماقتا.

2) ئاتايى شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە تىلى

ئاتايى ئۆز ئانا تىلى (ئۇيغۇر تىلى)دا تەسىرلىك لىرىك غەزەل-لەرنى يازغان تالانتلىق سۆز ئۇستىسىدۇر. ئۇنىڭ نامى ئۇيغۇر ئەدە-بىياتىدا غەزەلچىلىكنى باشلاپ بەرگەن ۋە ئۇنى كامالەتكە يەتكۈزگەن لۇتفى، سەككاكى، ناۋايىلارنىڭ نامى بىلەن بىرلىكتە تىلغا ئېلىنىدۇ. شائىرنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىن غەزەلدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ غەزەللىرى

ھېسسىياتقا باي بولۇپ، ئىنتايىن چوڭقۇر مەنىگە ئىگە. تىلى بولسا تازا، نەپىس، ئوبرازچان، چۈچۈك ۋە يېقىملىقتۇر. شېئىرىي خۇسۇ-سىيەت جەھەتتىن ئالغاندا، ئاتايى غەزەللىرىنىڭ ۋەزنى شوخ، قۇرۇلمىسى پۈختا ۋە جانلىق. ئۇنىڭ غەزەللىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا، شائىر ئىجادىيىتىنىڭ ھايات گۈزەللىگىنى سۆيۈش ۋە ئۇنىڭغا ئىنتىلىش، چىن مۇھەببەتنى ئۇلۇغلاش، ۋاپادارلىقنى تەشەببۇس قىلىش قاتار-لىق مەزمۇنلارنى كۈيلەشكە قارىتىلغانلىغىنى ئېنىق ھېس قىلىمىز.

شائىر ئىجتىمائىي ھاياتنى تەرەققىيات ۋە ئىلغارلىق نۇقتىسىدىن كۆزەتكەن. ئاتايى ئۆز غەزەللىرىدە خۇشامەتگۈي ساراي شائىرلىرىغا ئوخشاش ئەينى زامان ھۆكۈمرانلىرىغا، زالىم پادىشا-لارغا قارىغۇلارچە مەدھىيە ئوقۇشتىن ساقلاندى. ئۇ دارىتىملاش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ ۋەكىللىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇشى بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، خەلقنىڭ ھال-ئەھۋالى ۋە غەم-قايغۇسى بىلەن قىلچە كارى بولمىغانلىغىنى ۋاستىلىك ھالدا پاش قىلدى. سۆيگەن يارغا بولغان ساداقىتى ۋە ۋىسال ئارزۇسىنى ئىپادىلەشنى ۋاستە قىلىپ، مەنسەپ شوتىسىغا يامىشىپ، ھەمىشە يۇقۇرىغا چىقىشنى كۆزلەيدىغان، مەنسەپپەرەس، خۇشامەتچى، تاماخور شەخسلەرنى تەنقىت قىلدى. شائىرنىڭ:

خۇبلاردىن ئاتايى لۇتفى ئىستەر،
خانلارغا نە ئىش يەساقى بىرلە.
(ئاتايى گۈزەللەردىن مەرھەمەت ئىزدەيدۇ،
خانلارنىڭ ئۆز خىزمەتكارلىرى بىلەن چاتىغى بولمىغىنىغا
ئوخشاش، ئۇنىڭ مەن بىلەن نىمە كارى.)

تىلەر ئەل مەنسەبى ئالى ۋە لېكىن،
ئاتايى سەرۋ ئازادىگا بەندە.
(خەق يۇقۇرى مەنسەپكە چىقىشنى تىلەيدۇ،
لېكىن، ئاتايى سەرۋىدەك كېلىشكەن بويۇگا قۇل.)
ئاتايمغە بوسۇغاگدىن ئورۇن بەر،
سارايۇ خاھى ئايۇان ھاجەت ئېرمەس.
(ئاتايمغا ئايۇان-سارايلار كېرەك ئەمەس،
ئۇنىگا بوسۇغاگدىن ئورۇن بەرسەگلا بولغىنى.)
دىگەن مىسرالىرى يۇقۇرقى پىكرىمىزنىگ ئىسپاتىدۇر.

شائىر ئۆز غەزەللىرىدە ھاياتقا قىزغىن مۇھەببەت بىلەن قارىغۇچى كىشىلەر ئۈچۈن ئۆز ئارزۇسى يولىدا كۆرىشىپ غەم-قايغۇدىن قۇتۇلۇشتىن باشقا ھېچقانداق بىر تەسەللى بەرگۈچىنىگ يوقلۇغىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. جۇملىدىن ھاياتىنىگ چىن گۈزەللىكىگە (يەنى "ئاي يۈزلۈگ گۈزەل"گە) ئىنتىلگۈچى كىشى رەنجۇ-كۈلپەتكە دۇچ كەلسىمۇ ھېچ گەپ ئەمەس، چۈنكى دۇنيادا ئۇنىگدىنمۇ گۈزەلرەگ نەرسە تېپىلمايدۇ، دىگەن كۆز قاراشنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

دىلبەرا لەئىلگ شارابى ئابى كەۋسەردىن لەتىف،
قامەتىگ نەخلى داغى سەرۋۇ-سەنۇ بەردىن لەتىف.
. . . . . .
ئىستە دۇگ ئالەمدە ئۆمرى غەمگۇسارى تاپما دۇق،
غەم كۈننده يارۇ-ھەمدەم جامۇ-ساغەردىن لەتىف.
ھەجرىدىن يەتسە ئاتايى نالەسى كۆككە نە ئەيب،
چۈن تاپىلماس دۇنيادا ئول ماھى پەيكەردىن لەتىف.

(ئەي دىلبەر، ياقۇت لېۋىڭنىگ شارابى كەۋسەر سۇيىدىنمۇ يېقىملىق.
بوي-تۇرقۇگ سەرۋ بىلەن ئارچىدىنمۇ گۈزەل.
. . . . . .
ئالەمدە بىر تەسەللى بەرگۈچىنى ئۆمۇر بويى ئىزدەپ تاپالمىدىم،
غەم-قايغۇ كۈنلىرىدە قەدەھ بىلەن پىيالىدىن باشقا ياخشىراق يار-ھەمدەم تاپالمىدىم.
جۇدالىق سەۋىۋىدىن ئاتايىنىگ نالىسى كۆككە يەتسە ئەيپ ئەتمەگلار،
چۈنكى، دۇنيادا ئۇ ئاي يۈزلۈگتىن باشقا گۈزەلرەگ يار يوق.)

دىگەن مىسرادىن شائىر ئىجادىيىتىدىكى ئاشۇ خىل خاھىشنى روشەن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

شائىر ئىجتىمائىي ھاياتنىگ قىممىتى، گۈزەللىگى ۋە لەززىتى ۋاپا، ساداقەت ۋە تەۋرەنمەس ئەقىدىدە، ئۇنىگدىن ئايرىلغان ھايات (مەيلى ئۇ جەمئىيەت بەرپا قىلىنىگ قولىدىن مەي ئىچكەندەگ شۆھرەتلىگ ۋە سائادەتلىگ بولسۇن) تەمسىز ھاياتتۇر. شۇنىگ ئۈچۈن ھەقىقىي ئىنسان بولۇشنى ئارزۇ قىلغان كىشى ئۆز ئەقىدىسى يولىدا ھەرقانداق قىيىنچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرىشى ۋە ئۇ ئەقىدىگە مەگگۇ سادىق قېلىشى، ۋاپا ھەم ساداقەتنى ئەگ ئالىي بىلىشى، ئۇنى قەدىرلىشى لازىم، دەپ قارايدۇ. شۇگلاشقا ئۇ ئۆز غەزەللىرىدە مۇنداق يازىدۇ:

ۋافا قىلكىم يىگىتلىگ بوستانى،
ھەمىشە تازا ۋۇجۇدۇم تېپىلماس.

(ۋاپا قىل، يىگىتلىك بوستانى
ھەمىشە مۇنداق گۈزەل ۋە كۆڭۈللۈك بولۇۋەرمەيدۇ.)

گەر فەلەك ئۆلتۈرسە يۇز قەتلە مېنى ھېچ باك ئەمەس،
بۇ ئۆلۈمدۇركىم، ئۆلەدۇرمەن نىگارىمدىن يىراق.
(پەلەك مېنى يۇز قېتىم ئۆلتۈرسىمۇ ھېچ گەپ ئەمەس،
بۇ شۇنداق ئۆلۈمكى، نىگارىمدىن يىراق چۈشۈپ
ئۆلۈۋاتىمەن.)

سەنسىز بۇ جاھان ئەيشى ئەلەمدۇر ماڭا ئى دوست،
شادلىغى ھەم مەھنەتۇ غەمدۇر ماڭا ئى دوست.
. . . . . .
كۆڭلۈم يۇزىنى جەبر ئىلە چۈن سەندىن ئۆيۈرمان،
ئاخىر نەچە بۇ جەبرۇ سەتەمدۇر ماڭا ئى دوست.
. . . . . .
قوي قىسەئى جەمشىدنى جامى ئىلكىندىن،
گەر بولسا دەمى مۈلكەتى جەمدۇر ماڭا، ئى دوست.
(ئەي دوست، سەنسىز بۇ جاھاندا ياشاش ماڭا بىر ئازاپ،
خۇشاللىقمۇ ماڭا جاپا بىلەن غەمدەكلا بىر نەرسە.
. . . . . .
مەن قانچە جەبر-جاپا كۆرسەمۇ كۆڭلۈم يۇزىنى
سەندىن ئۆرىمەيمەن،
ئەي دوست، بۇ جەبر-زۇلۇم ماڭا قانچىلىك گەپ.
. . . . . .
جەمشىتنىڭ بەزمىسى توغرىسىدىكى قىسسىنى ئېيتمايلا قوي،
بىر دەملىك سۆھبىتىڭ ماڭا جەمشىتنىڭ مەملىكىتى
بىلەن تەڭ.)

يۇقۇرىدىكى ئۇچ نۇقتىدا كەلتۈرۈلگەن مىساللارغا ئاساسەن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىنكى، شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدە شۇ دەۋردىكى دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ ئىلغار خاھىشلىرى مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ. ئاتايىنىڭ ئۆز غەزەللىرىدە ھاياتنى قىزغىن كۆيلىگەنلىگى، رېئال گۈزەللىككە مۇھەببەت باغلىغۇچى سۈپىتىدە تۇرۇپ، جاھالەت پەردىسى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ كۆز نۇرىنى توسۇشقا ئۇرۇنغۇچىلارنى ئۆتكۈر ھەجۋىگە ئالغانلىغى، ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن پارس شائىرلىرى ئۆمەر ھەييام ۋە ھافىز شىرازىلارنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر يولۇققانلىغىنى مەلۇم تەرەپلەردىن ئىسپاتلايدۇ.

ئەمدى ئاتايى غەزەللىرىنىڭ بەدىئىيلىگى ھەققىدە قىسقىچە توختالغاندا، تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن سۆز ئېچىشقا بولىدۇ:

ئاتايى غەزەللىرى شېئىرىي شەكىل ۋە تىل ئۇسلۇبى جەھەتتە خەلق ئېغىز ئىجادىغا، بولۇپمۇ خەلق قوشاقلىرىغا تولىمۇ يېقىن.

«دىۋان شەيخزادە ئاتايى»دىكى 260 پارچە غەزەلنىڭ 100 پارچىدىن ئارتۇغراغى ئەسلىدە تۈركى خەلق قوشاقلىرىنىڭ ۋەزنى بولغان بەھرى رەمەل مۇسەممەن مەقسۇر ۋەزنىدە يېزىلغانلىغى ۋە بۇ غەزەللەردە ماقال-تەمسىل خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان خەلق تىلى ۋە خەلق ئىبارىلىرى قوللىنىلغانلىغى بۇنى تولۇق دەلىللەپ بېرىدۇ.

غەنىمەت تۇت جەمالۇ ھۆسن دەۋرىن،
مەسەلدۇركىم! يەنە بۇ دەم تاپىلماس.
(ھۆسن-جامال دەۋرىنى غەنىمەت بىل،
خەلقتە: ئوتكەن ۋاقىت يانماس، دىگەن تەمسىل بار.)

جۇدا بولغالى مەن زۇلفۇ-يۈزۈڭدىن،
كۆزۈمگە نە قارا كۆرۈندى، نە ئاق.
(يۈزۈڭ بىلەن چېچىڭدىن ئايرىلغاندىن بۇيان،
كۆزۈمگە نە ئاق، نە قارا كۆرۈنمەيدىغان بولۇپ قالدى.)
بىرىنىڭ غەبغىبدۇر سىبى سىمىن،
بىرىنىڭ ئىككى بادامى مۇقەششەر.
. . . . . .
بىرىنىڭ ئىككى قاشىدۇر يەڭگى ئاي،
بىرىنىڭ تەلئەتىدۇر ئەيدى ئەكبەر.
(بىرىنىڭ ئىگىگى ئاق ئالمىدەك،
بىرىنىڭ قاپاقلىرى ئەڭ ياخشى بادام.
. . . . . .
بىرسىنىڭ ئىككى قېشى يېڭى چىققاي ئايدەك،
يەنە بىرىنىڭ يۈزى تولۇن ئاي.)

كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن ئاتايىنىڭ خەلق ئېغىز ئىجادىدىن ئۇنۇملۇك ئۇلگە ئالغانلىغىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن.

ئاتايى غەزەللىرىدە كۆزگە چېلىقىدىغان يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇنىڭ شېئىرلىرى ساپ ۋە نەپىس ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. باشقىچە ئېيتقاندا، شائىر ئۆز غەزەللىرىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ گۈزەللىگىنى، ئۇنىڭ ئىپادىلەش جەھەتتىكى كەڭ ئىمكانىيىتىنى تولۇق نامايىش قىلغان. ئەلىشىر ناۋايىمۇ ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» ئەسىرىدە ئاتايى توغرىسىدا توختالغاندا، ئۇنىڭ ئۆز ئانا تىلىغا قىزغىن ئىشتىياق باغلىغانلىغى، ئۆز ئانا تىلىدا ئىجات قىلىشقا قىزغىن

بېرىلگەنلىگى ۋە ئۆز خەلقى شېئىرىيىتىنىڭ قائىدىلىرىگە تولۇق ئەھمىيەت بەرگەنلىگى قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. ئاتايىنىڭ پارس تىلى پۈتكۈل ھاكىمىيەت، ئىلىم-پەن، ئەدەبىيات ئىشلىرىدا ھۆكۈمران ئورۇن تۇتقان ئەينى دەۋردە ئۆز ئانا تىلىنىڭ ساپلىغى ئۈچۈن كۆرەشكەنلىگى ئۇنىڭ قەدىرلەشكە مۇناسىپ يەنە بىر ئۇلۇغ ئەجرى ھىساپلىنىدۇ.

3. سەككاكى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

1) سەككاكىنىڭ ھاياتى ۋە تۇھپىلىرى

"ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ چېچەنلىرىدىن مەۋلانە سەككاكى"① 14- ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 15- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىردۇر. ئۇ ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىدە غەزەل ئەدەبىياتىنى باشلاپ بەرگەن ۋە قەسىدە ژانىرىنى تەرەققى قىلدۇرغان مەشھۇر نامايەندىلەرنىڭ بىرى. سەككاكى ماۋۇرائۇننەھىردە ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ سەمەرىلىك ئىجادىيەت يىللىرىمۇ ماۋۇرائۇننەھىرگە تەۋە سەمەرقەندتە ئۆتكەن. شائىرنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان يىللىرى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق.

شائىر سەككاكىنىڭ زامانىمىزغىچە پەقەت ئەللىك نەچچە غەزەلدىن ئىبارەت بولغان تولۇقسىز دىۋانىنىڭ قول يازمىسىلا يېتىپ كەلگەن. دىۋان شەرقنىڭ كىتابەتچىلىك ئەنئەنىسى بويىچە

① ئەلىشىر ناۋايى: «مەجالىسۇن نەفائىس»تىن.

تۇزۇلگەن بولۇپ، ئاۋال ھەمد، نەئت بىلەن باشلىنىدۇ. كېيىن ئۇنىڭدا ھاجى مۇھەممەت پارساغا بېغىشلانغان بىر قەسىدە، خەلىل سۇلتانغا بىر قەسىدە، مىرزا ئۇلۇغبەك نامىغا تۆت قەسىدە، ئارسلان خوجا تارقانغا ئاتالغان تۆت قەسىدە بېرىلگەن.

سەككاكىنىڭ قەسىدىلىرى شائىرنىڭ ياشىغان دەۋرىنى بىر قەدەر ئېنىقلاشقا ئازراق مۇمكىنچىلىك بېرىدۇ.

«دىۋان سەككاكى» دىكى خەلىل سۇلتانغا بېغىشلانغان قەسىدە شۇبھىسىز ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، شائىر بۇ قەسىدىنى خەلىل سۇلتان ئۆز بوۋىسى تېمۇرنىڭ تەختگە ۋارىس بولۇپ ئولتۇرغان يىللىرى (1410 ـ 1405) يازغان.

1410 ـ يىلىدىن كېيىن شاھرۇخ خەلىل سۇلتانىدىن سەلتەنەتنى تارتىپ ئېلىپ پايتەختىنى ھېراتقا (بۈگۈنكى ئافغانىستان تەۋەسىدە) كۆچۈرگەن. خەلىل سۇلتاننى بولسا راي دېگەن جايغا ھاكىملىققا تەينىلىگەن. ئارىدىن ئانچە ئۆزاق ئۆتمەي، خەلىل سۇلتان ئاشۇ جايدا زەھەرلىنىپ ئۆلگەن. دېمەك، سەككاكى ئۆزىنىڭ خەلىل سۇلتانغا بېغىشلانغان قەسىدىسىنى 1410 ـ يىلىدىن كېيىن (خەلىل سۇلتان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن) يېزىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ پاكىتلار شائىرنىڭ 14 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا (تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، تۆتىنچى چارىگىدە) دۇنياغا كەلگەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، شائىر ئەلىشىر ناۋايى 1467 ـ يىلىدىن 1469 ـ يىلغىچە سەمەرقەندتە بولغان مەزگىللىرىدە سەككاكىنى ئۇچراتمىغان ئىدى. شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، سەككاكى بەلكىم بۇ مەزگىلدىن بۇرۇنراق ۋاپات بولغان بولۇشى مۇمكىن.

شائىر سەككاكىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ناۋايىنىڭ سۆزى

بويىچە ئېيتقاندا دانىشمەن ئۇلۇغبەك دەۋرىدە كامالەتكە يەتكەن. چۈنكى تۆمۈرلەر ئەۋلادلىرىدىن بولغان ھۆكۈمرانلار ئىچىدە ئىلىم-پەن ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىغا ئەڭ قىزغىن كۆڭۈل بۆلگەن كىشى ئالىم ئۇلۇغبەك ئىدى. ئۇ ئىلىم ئەھلىلىرىنى، ئەدىپ ـ سەنئەتكارلارنى ئۈيۈشتۇرۇپ، پەن ـ مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۇنۇملۇك شارائىت يارىتىپ بەرگەندىن تاشقىرى، ئۆزىمۇ بۇ ساھەگە كۆپلىگەن ئەمگەك سىڭدۈردى. ئۇلۇغبەك ھەم شائىر، ھەم مۇنەججىم (ئاسترونوم) بولۇپ، ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىلمىي ئەمگەكلىرى ۋە ئاتاقلىق رەسەتخانىسى (ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىش ئورنى) بىلەن زور شەرەپكە مۇيەسسەر بولغان ئىدى. مەشھۇر "ئۇلۇغبەك مەدرىسى"مۇ ئەنە شۇ چاغدا بىنا قىلدۇرۇلغان ئىدى. دېمەك، ئۇلۇغبەك ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە مەدەنىي تەرەققىياتقا كەڭرى يول ئېچىپ بېرىش بىلەن، كۆپلىگەن ئالىم ۋە شائىرلارغا ھامىلىق قىلدى. سەككاكىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىمۇ ئەنە شۇ مەدەنىي گۈللىنىش دەۋرىدە كامالغا يەتتى.

بۇيۇك مۇتەپەككۇر ئەلىشىر ناۋايى سەككاكىنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىگە يۇكسەك باھا بېرىپ، ئۇنى "ئۇيغۇر سۆز سەنئىتىدە كامالەتكە يەتكەن ھەم پاساھەتلىك شائىر" دەپ تەرىپلىگەن ھەتتا ئۇنى ئۆز ئۇستازى سۈپىتىدە تىلغا ئالغان ئىدى.

شائىر سەككاكى ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىرلارنىڭ شېئىرىيەتتىكى ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبلىرىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارىتىش بىلەن، ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى يېڭى ـ يېڭى بىر پەللىگە كۆتەردى. چوڭقۇر مەزمۇنلۇق، ھېسسىياتقا باي لىرىك غەزەللىرى ۋە قەسىدىلىرى ئارقىلىق يېڭى

پىكىر ۋە يېڭى شەكىللەرنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۆزىدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ياشىغان شائىرلارنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرىگە ئۈنۈملۈك تەسىرلەرنى كۆرسەتتى.

يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، سەككاكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىي ھاياتىدا تەسىرى زور بولغان مەشھۇر تۈركىگۇي (تۈركى تىلدا يازغۇچى)دۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ نەپىس ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان شېئىرلىرى ئارقىلىق ئاشۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ساپلىقى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن چېلىشتى، چۈنكى، سەككاكى (جۈملىدىن ئاتايى ۋە لۇتفى) ياشىغان مەزگىللەردە تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىدا، پارس تىلىنىڭ تەسىرى بەك كۈچەيىپ، پارس تىلىدا يېزىلىمىغان شېئىر شېئىر ئەمەس، دېگەندەك ئەپسانە گەپلەر كەڭ تارقىلىپ، مىللىي (تۈركى) ئەدەبىي تىل چەتكە قېقىلىشقا باشلىغان ئىدى. بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك، بۇ چاغدا تۈركى تىل-ئەدەبىياتنى مۇشۇنداق ھالاكەت خەۋپىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىسلا قۇتقۇزۇپ قالدى. شائىر سەككاكى ئەنە شۇ پارلاق ئەنئەنگە ۋارىسلىق قىلىشتا، بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا ئۆچمەس خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى. ئاتايى، لۇتفى، ناۋايى قاتارلىق شائىرلار بىلەن بىر قاتاردا ئۇيغۇر تىلىنى جەۋلانغا كەلتۈرۈپ، يەنە بىر ئاجايىپ گۈزەل شېئىرىيەت دۇنياسىنى ئاچتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەدەبىي قىممىتىدىن باشقا ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى بولۇپمۇ لېكسىكىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم مەنبە بولۇپ سانىلىدۇ.

2) سەككاكى شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى

سەككاكى غەزەللىرى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ چىرايلىق ئۈلگىسى ۋە نادىر نەمۇنىسى بولۇپ، يېقىملىق تەلەپپۇزغا، باي تەسەۋۋۇر كۈچىگە، جۇشقۇن ھېسسىياتقا، چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە. شائىرنىڭ غەزەللىرىدە چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئاساسىي تېما قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ھاياتقا بولغان گۈزەل سېزىم ۋە چوڭقۇر پىكىرلەر ئىزھار قىلىنغان. شائىر ئۆزىنىڭ ۋاپا، ساداقەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى، گۈزەل ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئۆزىگە خاس بىر بەدىئىي ئۇسلۇب بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ غەزەللىرى تىل ئۇسلۇبىدىن ئالغاندا خەلق تىلىغا بەكمۇ يېقىن، ئوبرازلىق؛ شەكىل جەھەتتىن خىلمۇ-خىل ۋە گۈزەل تەسۋىرلەرگە بايدۇر.

سەككاكى ئۆز غەزەللىرىدە پاك ئىنسانىي مۇھەببەتنى زور ماھارەت بىلەن كۈيلىدى. ئىجتىمائىي ئەخلاققا ئائىت كونكرېت مەسىلىلەرنى ۋىجدان ۋە نومۇس مەسىلىسىگە باغلاپ ھەل قىلىشقا تىرىشتى، شۇنىڭدەك ئۇنى ئېنىق جاۋاپ بىلەن تەمىن ئەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئەينى چاغدىكى جەمىيەت ئۈچۈن ئىلغارلىق ھىساپلانغان تۈرلۈك قاراشلىرىنى شېئىرىي ئىپادە بىلەن قىزغىن تەشەببۇس قىلدى.

ئى راست قەدىڭ سەرۋى راۋان جان چەمەننىدە،
يۈزۈڭ كەبى گۈل يوق گۈلىستان چەمەننىدە.
بۇ شۇھە بىلەن سەن يۈرۈسەن ھەرچەمەن ئىچرە،
ھۆر يۈرۈمەگەي ئالتىنە رىزۋان چەمەننىدە.

. . . . . .

قوللۇقغه بىتىك بېرۇرۇ يۇز شادلىق ئەيلەر،
زۇلغۇڭ قەدىگە سۇنبۇلۇ رەيھان چەمەنىندە.
يۇز پارە قىلۇر گۇل يۇزۇڭ ئالىندە ئۆزىنى،
چۇن تاپمادى ئول رەۋنەقۇ قان چەمەنىندە.

(تۇپ-تۇز كېلىشكەن بويۇڭ جان چىمەنىمدە ئۆسكەن بىر گۇزەل سەرۇ،
گۇلىستان چىمەنلەردە يۇزۇگدەك چىرايلىق بىرمۇ گۇل يوق.
بۇ شوخلۇق بىلەن چىمەنلەردە يۇرسەڭ،
جەننەتنىڭ ھۇر-پەرىشتىلىرىمۇ ئالدىگدا يۇرۇشتىن خىجىل بولىدۇ.

. . . . . .

چىمەنىدىكى سۇمبۇل بىلەن رەيھان چېچىڭ بىلەن بويۇڭغا
بىز قۇل بولساق دەپ خۇشاللىق بىلەن خەت بېرىدۇ.
يۇزۇڭ ئالدىدا گۇل ئۆزىنى يۇز پارە قىلىدۇ،
چۇنكى، ئۇنىڭ چىمەنىدە گۇللەپ ياشنىشىغا كۆزى يەتمەيدۇ.)

شائىر بۇ مىسرالاردا تەگداشسىز ئاجايىپ گۇزەللىكىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۇرگەن گۇزەل مەشۇقنىڭ لىرىك ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇنىڭغا ئۆز مەدھىيىسىنى بېغىشلايدۇ. قارىماققا بۇ شېئىردا ئۆز يارىغا مەدھىيە ئوقۇۋاتقان ھىممەتلىك ئاشىقنىڭ ساغلام ھېسسىياتى ئەكس ئېتىۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ، بىراق تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇنىڭغا ئەينى دەۋر ئۇچۇن ئىلغار ۋە تەرەققىپەرۋەر ھىساپلانغان بەزى مەزمۇنلار سىڭدۇرۇلگەن. شائىر ئايالىلار ھوقۇقسىز، ئەركىسز ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئەينى شارائىتتا، ئۇلارغا

بولغان خەيرىخاھلىغىنى، ئايالىلارنىڭ كىشىلىك دۇنياسىدىكى ئورنى ۋە قىممىتىنى ماھىرلىق بىلەن كۇيلەپ، ئايالىلارغا بولغان ھېسداشلىق ۋە ئۇلارنىڭ ئىنسانىي ھوقۇقىنى قوغداشقا ئىنتىلىشتەك ساغلام ھېسسىياتىنى ئەكس ئەتتۇردى. ئەڭ مۇھىمى شائىر يۇقۇرقى مىسرالاردا ھايات گۇزەللىگىنى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن تەسۋىرلەپ، ئۆزىنىڭ بۇ گۇزەللىكە بولغان مۇھەببىتىنى زوق-شوق بىلەن بايان قىلدى. شۇنىڭ ئۇچۇن سەكىكاكى ئىجادىيىتىدىكى ساغلام مۇھەببەت كۇيلىرىگە دەۋرنىڭ ئىلغار خاھىشلىرى سىڭدۇرۇلگەن، دەپ قاراش مۇۋاپىق.

شائىر سەكىكاكى مېھىر-شەپقەت ۋە ۋاپادارلىقنى قىزغىن سۆيگۈچىدۇر. تۆۋەندىكى مىسرالاردا شائىرنىڭ بۇ خىل ئىدىيىسى روشەن ئەكس ئېتىدۇ:

قارا كۆز بىرلە بىر غەمزە قىلىپ يۇزمىڭ جەفا قىلما،
كەرەشمە بىرلە ئالەمنى مەنىكتەك مۇپتەلا قىلما

. . . . . .

باغىر قان ئەيلەدىڭ جەبرۇ-جەفالار بىرلە سۇلتانىم،
كۆزۇم ياشى بىلە ھەردەم يۇزۇمدىن ماجەرا قىلما.

(قارا كۆزۇڭ بىلەن بىر غەمزە قىلىپ قويۇپ، ماڭا يۇز مىڭ جاپا قىلما،
ناز-كەرەشمە بىلەن ئالەمنى مەندەك بالاغا دۇچار قىلما.

. . . . . .

ئەي شاھىم، جەبر-جاپا بىلەن باغرىمنى قان قىلدىڭ،
ھەمىشە يۇزۇمدىن كۆز يېشىمنى ئاققۇزما.)

نار ياڭاقىڭ ئارزۇسىدا جاننى بىمار ئەيلەمە،
ھىچ يوق ئېركەن يازۇقۇم مېنى گىرىپتار ئەيلەمە.

(ئانار يۇزۇڭنىڭ ئارزۇسىدا يۇرسەم كۆڭلۈمنى جاراھەت قىلما،
ھېچ گۇناھىم يوق تۇرۇقلۇق، مېنى بالاغا قويما.)
زۇلمۇ - سەتەمنى زۇلغۇڭۇكافىر كۆزۇڭگە ئۇگرەتىپ،
بۇ كەڭ جاھاننى سەن ماڭا بىر تار زىندان ئەيلەمە.

(جەبر - زۇلۇم قىلىشنى كاپىرانە كۆزۇڭ بىلەن چېچىڭغا ئۇگىتىپ،
بۇ كەڭ جاھاننى مەن ئۇچۇن بىر تار زىندانغا ئايلاندۇرما.)

شائىر يۇقۇرقى مىسرالاردا جەبر - زۇلۇمنى كۆپ تارتىپ، مېھرۇڭاپا ۋە رەھىم - شەپقەتكە تەشنا بولغان بىر ئاشىق سۈپىتىدە ئۆز مەشۇقىغە مۇراجىئەت قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ڭاپا ۋە مېھر - شەپقەت توغرىسىدىكى ئېسىل ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. شائىرنىڭ مېھرۇ - شەپقەت ئورنىنى تاش يۈرەكلىك، ڭاپا ئورنىنى جاپا ئىگەللىگەن ئەينى دەۋردە مۇنچە تەشنالىق بىلەن رەھىم - شەپقەت ۋە ڭاپا تەلەپ قىلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپى ئەمەس ئىدى. يەنى، سەككاكى ئادالەتسىز فېئودالىق زامان رېئاللىقلىرىغا نارازى بولغۇچى كىشى ئىدى. شائىر ياشىغان دەۋردىكى ئىچكى نىزالار، ھۆكۈمران - لارنىڭ ئۆزئارا تەخت تالىشىشلىرى، ھەر كۇنى يۇز بېرىپ تۇرىدىغان زۇلۇم ۋە پاجىئەلەر يۇرتقا خانۇۋەيرانچىلىق، خەلقتە چەكسىز جەبر - جاپالارنى ئېلىپ كەلگەن ئىدى. بۇ ئەھۋاللار سەككاكىمۇ تەسىر قىلدى. شۇڭا ئۇ ئۆز غەزەللىرىدە بىر تەرەپتىن رەھىم - شەپقەت تۇيغۇلىرىنى كۇيلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئەيىبى زامان رېئاللىقلىرىغا بولغان نارازىلىغىنى ئىپادىلىدى:

بىزنى رەقىبلەر ئۆلتۇرە دۇريوق ساڭا خەبەر،
ئەي ڭاي نېچە تارتالى ئىتلار ماجالىنى.
. . . . . .
ھەرلەھزە قافتەك كېلۇر ئالىمغە تايغۇ، ئاھ،
سەككاكىنىڭ نەكۆرمەدى بۇ قاتىخ ئالىنى.
(رەقىپلەر مېنى ئۆلتۇرمەكچى، بۇنىڭدىن سېنىڭ خەۋىرىڭ يوق،
ڭاي - ڭاي، قاچانغىچە ئىتنىڭ كۇنىنى كۆرەرمەن.
ئاھ، ئالدىمغا ھەردەم كۇيقاپتەك قايغۇ يۇزلەنمەكتە،
سەككاكىنىڭ شۇم پىشانىسى نىمىلەرنى كۆرمىدى دەيسەن؟!)

دىگەن مىسرالار يۇقۇرقى پىكرىمىزنىڭ ئوبدان دەللىلىدۇر.
سەككاكى ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە ساداقەت ڭە جان پىدالىقىنى تەشەببۇس قىلىپ:
ئەگەر شىرىن ئۇچۇن فەرھاد ئىشقى كوھكەن بولسا،
نىتاڭ سەككاكى ھەم جانا يولۇڭدا جانكەن بولدى.
(شىرىنىڭ ئىشقىدا فەرھاد تاغ كەسكۇچى بولغان بولسا،
ئەي يار، سەككاكىمۇ يولۇڭدا جېنىنى پىدا قىلسا ئەجەپ ئەمەس.)
دەپ يازغان بولسا، يەنە بىر غەزىلىدە پاك كۆڭۇل، ساداقەتمەن يارغا تەلپۇنۇش ئارزۇسىنى ڭاستە قىلىپ، ئۆزىنىڭ قايناق ئۇمىت ڭە ئارمانلىرىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:
ئەگەر قاشىمدا ئۇل گۇلئۇزار بولسا ئىدى،
غەمىي يوق ئېردى غەمىم گەر ھەزار بولسا ئىدى.

. . . . . .

كۆزۈم باغىر قاندىن يۇز نىگار قىلماس ئىدى،
ئەگەر كۆڭۈلگە مۇڭاپىق نىگار بولسا ئىدى.
بىرەر كۆڭۈل غەمدىن بولسا ۋاقىف دوست،
نە قايغۇ دۇشمەن سەدھەزار بولسا ئىدى.
ئۆلەردە قالماغاي ئېردى بۇ ھەسرەت،
رەقىب ئىت بىكىن ئىشكدە زار بولسا ئىدى.
(ئەگەر قېشىمدا ئاشۇ گۈل يۈزلۈك يار بولغاندا ئىدى،
مىڭلاپ غېمىم بولسىمۇ غەم ھىساپلىمايتتىم.

. . . . . .

ئەگەر كۆڭلۈمگە مۇڭاپىق بىر يار بولسا ئىدى،
يۇز نىگار بولسىمۇ كۆزۈم قانلىق ياش تۆكمىگەن بولاتتى.
دوستلىرىم كۆڭلۈمدىكى غەمدىن ئازراقلا خەۋەر تاپسا
ئىدى،
يۇز مىڭلاپ دۇشمىنىم بولسىمۇ قايغۇرمىغان بولاتتىم.
رەقىپلەر ئىشىگىڭ ئالدىدا ئىتتەك خار بولۇپ يۇرسە
ئىدى،
ئۆلەر ۋاقتىمدا كۆڭلۈمدە قىلچە ھەسرەت قالمىغان بولاتتى.)

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، شائىر بۇ مىسرالاردا ئاشىق ئۆز كۆڭلىگە ياققان ساداقەتمەن مەشۇغىسى بىلەن ۋىسال مىنۇتلىرىدا قوشۇلغان، كىشىلەر ئارىسىدا دوستلۇق ۋە مېھرىۋانلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان، دۇشمەنلەر ئىتقا ئوخشاش خار-زار بولۇپ، ئۆز قىلمىشىغا مۇڭاپىق جازاسىنى تارتقان ئازادە زامانىغا تەلپۈنۈشتىن ئىبارەت گۈزەل غايىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

شائىر ئىجادىدىكى دىققەتنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدىغان بىر نۇقتا شۇكى، ئەينى دەۋردە تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدىن چىققان بىرمۇنچە ئەدىپ، شائىرلار ئۆزلىرىگە پارس تىلىنى كەسپىي تىل قىلىۋېلىپ، ئۆز ئانا تىلىغا ئەھمىيەت بەرمەيۋاتقان، ھەتتا ئۇنى كەمسىتىۋاتقان شارائىتتا، ئۇ ئۆز ئانا تىلى بىلەن ئاجايىپ گۈزەل ئەسەرلەرنى يارىتتى. بۇ سەككاكىنىڭ ئۆز خەلقىنىڭ تىلىنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن كۈرەشكەنلىگىنىڭ روشەن ئىپادىسى ھىساپلىنىدۇ. شائىر غەزەللىرىدىكى تۆۋەندىكى مىسرالاردىن ئاشۇ خىل روھنىڭ بەزى ئالامەتلىرىنى ئېنىق كۆرۈش مۇمكىن:

كىم ئېرمەس ئول ئاي مۇپتەلاسى،
يالغۇز ماڭا يوق ئانىڭ بەلاسى،

. . . . . .

كىم كۆرسەئانىڭ يۈزىنى ئەيتۇر،
نەتۇرفە ئېرۇر بۇ تۇرك بەلاسى.
تۇركانە ئىر ئىرلاغۇنچە ئانىڭ،
كۆيدۇردى مېنى يالاي بۇلاسى.
(ئۇ ئاينىڭ ئىشقىغا گىرىپتار بولمىغان كىم بار،
ئۇنىڭ بالاسىغا ئۇچرىغان مەنلا ئەمەس.

. . . . . .

ئۇنىڭ يۈزىنى كۆرگەن كىشىلەر:
بۇ تۇرك بالىسى ئاجايىپ ئىكەن دېيىشىدۇ.
ئۇ تۇركچە ناخشا ئېيتسا،
ئۇنىڭ مۇڭلۇق ئاۋازى يۈرىگىمنى كۆيدۇرىدۇ.)

ناھايىتى ئېنىقكى، شائىر "يار" توغرىسىدا يازغان چاغدا، "تۇرك

بالسى"، "تۇركچه ناخشا" دىگەن سۆزلەرنى ھېچقاچان مەقسەتسىزلا تىلغا ئالغىنى يوق. بۇ سۆزلەرگە شائىرنىڭ ئۆز خەلقى ۋە ئۆز ئانا تىلغا بولغان قىزغىن مۇھەببىتى تەبىئىي ھالدا سىڭدۇرۇلگەن.

شائىر سەككاكىنىڭ غەزەللىرى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى بىلەن بەدىئىي جەھەتتىمۇ يۇقۇرى قىممەتكە ئىگە. شائىر ئۆز غەزەللىرىدە ئىستىلستىكىنىڭ شېئىرىي ئوبراز يارىتىشتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش مەقسىدىدە، ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغان. بولۇپمۇ سۈپەتلەش، ئوخشتىش، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە قاتارلىق ۋاستىلەرنى چىۋەرلىك بىلەن قوللىنىپ، ئىپادىلىمەكچى بولغان لىرىك ھېسسىياتنى ئوبرازلىق خۇسۇسىيەت بىلەن تەمىن ئەتكەن. بۇ ئارقىلىق شېئىرىي پىكىرنى روشەن، جانلىق، كونكرىت ئەكس ئەتتۈرگەن. مەسىلەن:

ئى قامەتى سەرۋ، كۆزى نەرگىس، ئېگى لالە،
زۇلفۇڭ ئېرۇر ئول لالە ئۈزە مۇشكى كەلالە.
(ئەي سەرۋ بويلۇق، نەگىس، لالە مەكىزلىك يار،
چاچلىرىڭ ئاشۇ لالە ئۇستىدە خۇش پۇراق چاچقۇچى ئىپار.)
مېنىكتەك گويىيا كۆردى يۈزۈڭنى ئەبرى نەۋرۇزى،
كۆزىن ياشىدىن يەر يۈزى ۋەردى ياسىمەن بولدى.
(ئەتىيازنىڭ بۇلۇتلىرى يۈزۈڭنى كۆرگەندە ماڭا ئوخشاش،
كۆز يېشى بىلەن يەر يۈزىنى ياسىمەنزارلىققا ئايلاندۇرۇۋەتتى.)
جانىم كۆرگەن جەنانىڭ مىڭدە بىرىن،
بولۇر گەر كۆرسە سەندان پارە-پارە.
كۆلۈردە كۆرسە ئاغزى بىرلە تىشىن،
بولۇر گۈلنارى خەندان پارە-پارە.

(ئەگەر مەن كۆرگەن جاپانىڭ مىڭدىن بىرىنى كۆرسە،
تۆمۇرچىنىڭ سەندىلىمۇ پارە-پارە بولۇپ كېتەتتى.
ئاغزى بىلەن چىشىنى كۈلگەن چېغىدا كۆرسە،
كۈلۈپ تۇرغان ئانار گۈلى قات-قات يېرىلىدۇ.)

سەككاكى غەزەللىرىنىڭ يۇقۇرى بەدىئىي سەۋىيىسىگە مىسال بولغۇچى يۇقۇرقى مىسرالاردا، شائىر ماھىر قەلەم ئىگىسى سۈپىتىدە شېئىرىي پىكىر ۋە شېئىرىي ھېسسىياتنى يارقىن يورۇتۇپ بەرگۈچى تۇرلۈك ۋاستىلەردىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، چوڭقۇر ۋە باي مەزمۇننى بەكمۇ ئىخچام ئىپادىلەپ بەرگەن. بىز بۇنىڭدىن سەككاكىنىڭ كۆزىتىش ئىقتىدارىنىڭ نەقەدەر يۇقۇرىلىغىنى، باي تەسەۋۋۇرغا، ئوبرازلىق تەپەككۇر قابىلىيىتىگە ئىگە كامالەتكە يەتكەن شائىر ئىكەنلىگىنى ئېنىق ھېس قىلىمىز.

4. خەلقپەرۋەر شائىر ئەبەيدۇللا لۇتفى

1) شائىر ياشىغان دەۋر

كىشى قەلبىنى ھاياجانغا سالغۇچى لىرىك غەزەللىرى ئارقىلىق دۇنياۋى شۆھرەت قازانغان بۇيۈك ئۇيغۇر شائىرى مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى ياشىغان دەۋر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاقساق تۆمۈر (تۆمۈرلەڭ)① ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان تارىخىي پەيتكە توغرا كېلىدۇ. ئاقساق تۆمۈردىن بۇرۇن ماۋۇرائۇننەھر ۋە

① مىلادى 1370 - 1405 - يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن.

"موغۇلستان"① ئۆلكىلىرى چاغاتاي ئۇلۇسى تەۋەلىگىدە بولۇپ، 14 ـ ئەسىرنىڭ ئوچىنچى چارىگىدىن باشلاپ، چاغاتاي ئۇلۇسى ئىككى قىسمىغا يەنى ماۋۇرائۇننەھر بىلەن موغۇلستانغا ئايرىلدى. بۇنىڭ سەۋدۇى بارلاس قەبىلىسىدىن بولغان تۆمۇرنىڭ ھەر خىل يوللار بىلەن بارا ـ بارا ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈپ، ماۋۇرائۇننەھر رايونىنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرغانلىغىدىن ئىدى. ئاقساق تۆمۇر 1360 ـ يىلدىن باشلاپ دەسلەپكى قەدەمدە باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، 1370 ـ يىلى ھاكىمىيەتنى ئىگەللىگەندىن تارتىپ، تاكى 1405 ـ يىلى ئۆلگەنگە قەدەر بولغان يىرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە دىگۈدەك ھەربىي يۈرۈشلەرنى قىلىپ، پۈتۈن خۇراسان، دەشتى قىپچاق، ئىران، ھىندىستان، تۈركىيە قاتارلىق جايلارنى قولغا كىرگۈزۈپ، تۆمۇرلەر سۇلالىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. تۆمۇر ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ئارىسىدا تاج ـ تەخت تالىشىش جىدەللىرى ئۇزلۇكسىز بولۇپ تۇردى. تۆمۇرنىڭ نەۋرىسى خەلىل سۇلتاننىڭ تۆمۇر تەرىپىدىن

① موغۇلستان ـ ئەسلىدە شەرقتە قارا شەھەر، غەرپتە ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە شەھىرىنىڭ غەربى، شىمالدا كۆكچە دېڭىز (بالقاش كۆلى)، جەنۇبتا قاراقۇرۇمغىچە بولغان ھەم شىمالىي شىنجاڭدىكى جۇڭغار ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ (ماڭلاي سۇيە) قاتارلىق رايونلار تارىختا "موغۇلستان" دەپ ئاتىلىدۇ. 1348 ـ يىلى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۇر (مىلادى 1331 ـ 1363) بۇرۇنقى چاغاتاي خانلىغى تەۋەلىگىدىكى بىر قانچە پادىشالىق ۋە بەگلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ خانلىق قۇرغان، بۇ خانلىقنىڭ نامى "موغۇلستان" دەپ ئاتالغان. موغۇلستان 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ پارچىلىنىشقا باشلىغان. 1514 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۇر ئەۋلادلىرىدىن سۇلتان سەئىدخان موغۇلستان خانلىغىنىڭ پارچىلانغان بىر قانچە رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، يەركەن خانلىغىنى قۇرغان.

تەخت ۋارىسى قىلىپ تەينىلەنگەن پىرمۇھەممەت مىرزىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشىدىن تارتىپ، تاكى ئەبۇ سەئىد (1459 ـ يىلدىن 1469 ـ يىلغىچە ھېرات تەختىدە ئولتۇرغان) زامانىسىغىچە بولغان يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە شاھلىق تاجى شاھرۇخ مىرزا، ئۇلۇغبەك، ئابدۇللاتىپ، ئابدۇللا، ئوبۇلقاسىم بابۇر قاتارلىق شاھزادىلەرنىڭ بېشىدىن ئالماشتى. تاجنىڭ بۇ خىل يەگگۈشلىنىشى ھىچقاچان تىپ ـ تىنچ بولغىنى يوق. بۇ جەريانىدا بارلىق فېئودال ھۆكۈمران گۇرۇھلارغا خاس بولغان ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشتىن ئىبارەت ھاكىمىيەت تارتىۋېلىشنىڭ تۈرلۈك ئۇسۇلى قوللىنىلىشتىن تاشقىرى، قارىمۇ ـ قارشى تەرەپلەرنىڭ قوشۇن تارتىپ قان تۆكۈشى نەتىجىسىدە خەلقنىڭ بېشىغا نۇرغۇنلىغان بالايى ـ ئاپەت ھەم ۋەيرانچىلىقلار كەلدى، يۇرت ـ ماكان خانەۋەيران بولدى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى خاراپلىشىپ، بېشىغا تولمۇ ئېغىر كۈنلەر چۈشتى. زۇلۇم ۋە ئۇرۇش ۋەيرانچىلىغىدىن بىزار بولغان خەلق ئادالەت ھەم تىنچلىققا تەشنا بولدى. بۇ خىل ئىجتىمائى شارائىت خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولغان ۋە ئۇلار بىلەن بىللە ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن شائىر لۇتفىنىڭ ئىجادىيەت تېمىسىنى ياراتقۇچى ئاساسىي زېمىن بولدى. يەنى ئۇرۇش ـ جىدەللەردىن خانەۋەيران بولغان خەلقنىڭ تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىكىنى تىلەش ئارزۇلىرى، ئادالەتكە تەلپۈنۈشلىرى، بىرلىك ـ ئىتتىپاقلىق غايىلىرى لۇتفى ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

شائىر ئىجادىدا خەلق ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنىڭ كۈيلىنىشىنى ئەينى زامانىدىكى ئىجتىمائىي شارائىتتىن ئايرىپ قارىغىلى بولمىغىنىدەك، ئۇنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىنى يۇقۇرى بەدىئىي سەۋىيىدە يارىتالايدىغان

كامالەتكە يەتكەن ئىستىدات ئىگىسى بولۇپ يېتىلىشىنىمۇ بەزى ئىجتىمائىي ئامىللارنىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. گەرچە تۆمۇرلەر زامانىدا ھاكىمىيەت تالىشىش ئۇرۇشلىرى ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئىلىم-پەن ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرى يەنىلا ئۆز ئىجاتكارلىرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن داۋاملىق تەرەققى قىلىشتىن توختىمىدى. پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسى تۆمۇرلەر ھاكىمىيىتىدىن خېلى بۇرۇنلا ئىككىگە ئايرىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ ئىككى زېمىندىكى خەلقلەرنى بىر تېپتىكى مەدەنىيەت بىرلىگىنىڭ بىردىنبىر مۇھىم ئىپادىسى بولغان ئەدەبىي تىل (ھازىرقى پەيتتە"چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتىلىۋاتقان تىل) باغلاپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ پەن-مەدەنىيەت، ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرى بىر گەۋدە سۈپىتىدە راۋاجلىنىپ باردى. بۇ چاغلاردا ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، پەلسەپە، تارىخ، مەنتىقە (لوگىكا) قاتارلىق پەنلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە بىناكارلىق، ھەيكەلتاراشلىق قاتارلىق ھۈنەر-سەنئەت ئىشلىرىنىڭ راۋاجى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولدى. مەشھۇر ئۇلۇغبەك رەسەتخانىسىمۇ ئاشۇ دەۋردە (مىلادى 1428-يىلى) قۇرۇلغان ئىدى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، "تۆمۇر زىننەت ۋە ھەشەمەتتىن، سەنئەت ۋە ئىلىمدىن ئۈزمەي، پەرۋانىدەك بەك كۆپ لەززەت ئالىدىكەن."① بابۇرنىڭ مەلۇمات بېرىشچە، سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ سارىيىدا بېرىلگەن بىر زىياپەتتە مۇكەممەل بىر مۇزىكا ھەيئىتى بولغان ئىكەن. ئىلىم-پەن ۋە سەنئەت ئىشلىرىغا بەجانىدىل ئۆزىنى ئاتىغان، ھەم شۇ سەۋەبلىك

① ئەھمەت رەپىق: «بۈيۈك تارىخى ئۇمۇمى»دىن.

قارا كۈچلەر ۋەكىلى خوجا ئەھرار (ئەينى دەۋردىكى سوپىزىم ئېقىمىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى)نىڭ سۈيىقەستى بىلەن ئۆز ئوغلى ئابدۇللەتىپ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئوقۇمۇشلۇق ئۇلۇغبەكتىن باشقا ھۆكۈمرانلارنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىغا قىزىقىشى گەرچە ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋى زوقىنى قاندۇرۇش يولىدىكى بىر خىل ھەۋەس بولسىمۇ، لېكىن بۇ پۈتكۈل جەمىيەتنىڭ مەنىۋى ھاياتىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتمەي قالمىدى.

ئالاھىدە قەيت قىلىپ ئۆتۈش لازىمكى، تۆمۇرلەردىن ئايرىلىپ چىققان خۇراسان دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان ھېرات شۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن ئىدى. بۇ جايغا شەرقنىڭ بۈيۈك ئالىملىرى، شائىرلىرى توپلانغان بولۇپ، بۇ يەردە بولۇپمۇ ئەدەبىيات ئىشلىرى ئاجايىپ يۇكسەلگەن ئىدى. شائىرنىڭ ئىلىم-مەرىپەت بىرقەدەر راۋاج تاپقان ئاشۇ دەۋردە شەرق غەزەلچىلىگى يۇقۇرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن ھېراتتا ياشىغانلىغى ئۈنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇر، ئالىم ۋە شائىر بولۇپ يېتىشىپ چىقىشىدا زور رول ئوينىدى.

2) شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي ئەمگەكلىرى

بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، لۇتفى موغۇلىستانلىق بولۇپ، ئۆز ئۆمرىنى ماۋۇرائۇننەھر بىلەن ھېراتتا① (شەھەرنىڭ چېتىدىكى دېھى كانار دېگەن جايدا) ئۆتكۈزگەن ۋە شۇ جايلاردا ئىجادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە توغرا

① ھېرات-ھازىرقى ئافغانىستانىنىڭ غەربىدىكى شەھەر. 15-ئەسىردە خۇراسان دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان.

كېلىدۇكى، ئەينى زاماندا "موغۇلستان"دا ھەر دائىم بولۇپ تۇرغان ھوقۇق ۋە ئىمتىياز تالىشىش ئۇرۇشلىرى، دىنىي ماجىرالار ئەلنىڭ خاتىرجەملىگىنى بۇزۇپ، خەلقنە بالا-قازا، مەدەنىيەتكە ۋەيرانچىلىق كەلتۈرگەن ئىدى. شۇ سەۋەپتىن بىر بۆلۈك ئالىملار ۋە شائىرلار ئۆز ھاياتىنى قوغداپ، تىنچ ئىجادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ كاپالىتىگە ئېرىشىش مەقسىدىدە "موغۇلستان"دىن خۇراسانغا ھىجرەت قىلىپ (كۆچۈپ بېرىپ)، شۇ جايلاردىكى مەدەنىيەت راۋاجلانغان شەھەرلەردە ئۆز ئىجادىنى داۋاملاشتۇرغان ئىدى. شائىر لۇتفىنىڭ ئاشۇنداق سەۋەپلەر بىلەن موغۇلستاندىن ھېرات تەرەپلەرگە بېرىپ ماكانلاشقانلىغى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. خوتەنلىك تارىخچى موللا ئىسمەتۇللا مۆجىزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»دا "بۇ ئەزىز مۇشۇ موغۇلستاندىن ئېرىدىلەر"① دەپ يازغانلىغىمۇ بىزنىڭ يۇقۇرقى پىكرىمىزنى دەللىلەيدۇ.

لۇتفى تەخمىنەن مىلادى 1366-يىلى تۇغۇلۇپ، 1465-يىلى ھېراتتا ۋاپات بولدى. ئۇ ئۆز ئۆمرىنى تولىمۇ غېرىپلىقتا ئۆتكۈزدى. شائىر باللىق چاغلىرىدىن باشلاپلا ئىلىم تەھسىل قىلىش ۋە شېئىر يېزىشقا قىزغىن ھەۋەس باغلاپ، بىر ئەسرلىك ئۆمرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئىجادىيەتكە بېغىشلىدى. ئۇ ئۆز زامانداشلىرى سەككاكى، ئاتايى قاتارلىقلار بىلەن بىر قاتاردا ئۇيغۇر تىلىدا گۈزەل ئەسەرلەر يارىتىپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈش ھەم ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ساپلىغىنى قوغداش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش ئىشلىرىدا

① «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982-يىل نەشرى، 39-بەت.

زور تۆھپە قوشتى. ھەر خىل ئىجتىمائىي، تارىخىي سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، ئەرەب ۋە پارس تىللىرى ھۆكۈمران ئورۇندا بولۇپ، تۈركى تىل پەس كۆرۈلۈۋاتقان، بۇ تىلدا گۈزەل ئەسەرلەر يازغىلى بولمايدۇ، دېگەن قاراشلار ئەۋج ئېلىپ، تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرگە مەنسۇپ بولغان بىرمۇنچە شائىرلارمۇ ئەرەب، پارس تىللىرىدا ئەسەر يېزىشقا بېرىلىپ، ئۆز ئانا تىلىنى ئېتىۋارسىز قالدۇرۇۋاتقان ئاشۇ شارائىتتا، لۇتفى ئۆز ئەملىيىتى ئارقىلىق بۇ تىلنىڭ باي، گۈزەل ھەم پاساھەتلىك تىل ئىكەنلىگىنى نامايىش قىلدى. دەرۋەقە لۇتفىنىڭ پارس تىلىدىمۇ نۇرغۇن شېئىرلار يازغانلىغى، ھەتتا بۇ تىلدا يازغان شېئىرلىرىنىڭ مۇكەممەل بىر دىۋانىنىڭمۇ بارلىغى ھەققىدە مەلۇماتلار بار.

لۇتفى ئۆز زامانىسىنىڭ بۆيۈك مۇتەپەككۇرى، مەشھۇر سۆز سەنئەتكارى، يىرىك تۈركىگۇيى ۋە پارسگۇيى (پارس تىلىدا يازغۇچى) دۇر. ئەلشىر ناۋائىنىڭ ئېيتىشىچە، تۈركىگۇيلۇقتا ئۇنىڭ شۆھرىتى ئىراققا قەدەر كەڭ يېيىلغان بولۇپ، پارسگۇيلۇقتا ئەينى دەۋرنىڭ ئۇلۇغ پارس شائىرلىرىغا تەڭلىشەلەيدىغان سۆز ئۇستىسىدۇر. لۇتفى ئۆزىنىڭ بۇنداق بۆيۈك ئىستىداتى ۋە ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئۇلۇغ شائىر ئەلشىر ناۋائىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭلاشقا ناۋائىي لۇتفىنى "مەلىكۇل كەلام" (سۆز پادىشاسى) دەپ ئاتىغان ئىدى. ناۋائىنىڭ يەنە ئۇنى سەككاكى بىلەن بىرگە قوشۇپ: "ئۇيغۇر ئىبارەتنىڭ قوسھاسىدىن ۋە تۈرك ئەلغازىنىڭ بولغاسىدىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى رەھمەتۇللاكىم ھەر بىرىنىڭ شىردىن ئەبياتى ئىشتەھارى تۈركىستاندا بىغايەت ۋە بىرىنىڭ لەتىف غەزەلىياتى ئىنتىشارى ئىراق ۋە خۇراساندا بىنەھايەتدۇر..." (ئۇيغۇر

غۇر ئىبارىلىرىنىڭ ئۇستىلىرىدىن تۇرك تىلىنىڭ ماھىرلىرىدىن ئاللانىڭ مەرھىمىتىگە ئېرىشكەن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى دۇركى، ھەر بىرىنىڭ تاتلىق شېئىرلىرى شۆھرىتى تۇركستاندا چەكسىز شۆھرەت قازاندى ۋە ھەر بىرىنىڭ يېقىملىق-گۈزەل غەزەللىرى ئىراق ۋە خۇراساندا ئۇزۇلمەي تارقالماقتا..." دەپ تەرىپلىشىمۇ لۇتفىنىڭ ناۋايىغا بەرگەن تەسىرىنىڭ ئىنتايىن چوڭلۇغىنى، ئۇنىڭ ئۇستۇن شۆھرەت قازانغان مەشھۇر شائىر ئىكەنلىگىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. ناۋايى يەنە ئۆزىنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغاتەين» ئەسىرىدە لۇتفىنى ئۇلۇغ پارس شائىرلىرىدىن سەئدى ۋە ھافىز شىرازىلار بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ تىلغا ئالغان ئىدى. ناۋايىغا زامانداش تارىخچى مىرخۇندنىڭ مەلۇمات بېرىشىگە قارىغاندا، ئۇيغۇر غەزەل-چىلىگىنىڭ پېشۋالىرىدىن بولغان ياشانغان شائىر لۇتفى بىلەن 10-12 ياشلىق بالا شائىر ئەلىشىر ئوتتۇرىسىدا ئۇستاز ۋە شاگىرتلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان. ئۇستاز شائىر ئۆز شاگىرتىنىڭ تالانتىغا قىزىقىپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ئاڭلىغان. ئۇ بىر قېتىم ئەلىشىرنىڭ:

ئارەزىن ياپقاچ كۆزۈمدىن ساچىلۇر ھەرلەھزە ياش،
بۇيلەكىم پەيدا بولۇر يۇلتۇز نېھان بولغاچ قۇياش،

(ئۇ جاماڭنى يوشۇرغاچقا كۆزلىرىمدىن ھە دەپ ياشلار قۇيۇلىدۇ، بۇ گويا قۇياش پاتقاندا، يۇلتۇز پەيدا بولغانغا ئوخشاش ئەھۋال.) دېگەن سەدىرە بىلەن باشلىنىدىغان بىر غەزىلىنى ئاڭلىغان چاغدا، ئۇ ياش شائىرغا ئىلھام بېرىپ: "پۈتۈن ئۆمرۈمدە يازغان شېئىرلىرىمنى مۇشۇ بىر غەزەلگە تېگىشىشكە تەييارمەن" دېگەن ئىكەن. شائىر لۇتفىنىڭ رەغبەتلەندۈرۈش خاراكتېرىدىكى بۇ سۆزىدىن ئۇنىڭ ئەلىشىر ناۋايىنىڭ ئۇلۇغ ئابىلىيەت ئىگىسى بولۇپ يېتىلىشىدە نەقەدەر زور رول ئوينىغانلىغىنى كۆرۈپ يېتىش تەس ئەمەس. ئەلىشىر ناۋايىنىڭ لۇتفىنى "ئۇستازىم"، "ئەزىز ۋە تەۋەررۈك كىشى" دەپ ئاتىغانلىغىمۇ تاسادىپىي ئەمەس.

شائىر لۇتفىنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئۇنىڭ ئۆزىدىن كېيىن ئۆتكەن شائىرلارغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ناۋايى بىلەن بىرگە بۇيۇك ئەزەربەيجان شائىرى فۇزۇلى (1498 — 1556) لۇتفى غەزەللىرىگە مۇخەممەسلەر يازغان ئىدى.

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1982-يىل نەشىر قىلىنغان «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق كىتابنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، لۇتفىنىڭ ئۆز ئۆمرىدە 20 دىن ئارتۇق يىرىك ئەسەر يازغانلىغى مەلۇم. ئۇ ئۆز ئىجادىي پائالىيىتى جەريانىدا، ئۇيغۇر ۋە پارس تىللىرىدا نۇرغۇن غەزەللەرنى يازغان بولۇپ، پارس تىلىدا يازغان غەزەللىرى ھازىرغىچە دىۋان ھالىتىدە يېتىپ كېلەلمىگەن. پەقەت بىزگە قەدەر يېتىپ كەلگىنى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان مۇكەممەل بىر كىتاپ — «دىۋان لۇتفى» بولۇپ، بۇ دىۋان پادىشا شاھرۇخقا بېغىشلانغان ئىككى قەسىدە، 280 غەزەل ۋە بىرقانچە قىتئە، تۇيۇق، رۇبائىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ دىۋاننىڭ تۇنجى قول يازما نۇسخىلىرى ھازىر تاشكەنت، لېنىنگراد ۋە لوندون كۇتۇپخانىلىرىدا ساقلانماقتا. شائىرنىڭ ئىجادىدا ئۇنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. داستاننىڭ پەقەت بىرلا قول يازما نۇسخىسى بولۇپ، بىرتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا. «سەفىنەتۇششۇئرا» («شائىرلار تەزكىرىسى») ناملىق كىتابنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شائىرنىڭ 15-ئەسىرنىڭ بۇيۇك تارىخچىسى شەرەفدىن ئەلى يەزدىنىڭ ئاقساق تۆمۈر ھەققىدىكى «زەپەرنامە» ناملىق نەسرى شەكلىدىكى تارىخىي

ئەسىردىنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، 20 مىڭ مىسرالىق چوڭ تېپتىكى داستانغا ئايلاندۇرۇپ چىققانلىقىنى مەلۇم. ئەپسۇسكى بۇ داستان هازىرغىچە تېپىلغىنى يوق. ئۇنىڭدىن باشقا، لۇتفى «مەشھۇنۇل ھەقايىق» («ھەقىقەتلەر شەئنى») ناملىق پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. 1892-يىلى يەركەن ھۆكۈمدارى تاجى مۇھەممەتبەگ شېئىرىي يول بىلەن يېزىلغان بۇ ئەسەرنى نەسرى يول بىلەن شەرھىلەپ، ئۇنىڭغا «رەخالۇل جان ئەبۋابۇل جىنان» دەپ نام بەرگەن.

لۇتفى ئۆزىنىڭ غەزەل ۋە داستانلىرىدا ھايات گۈزەللىگىنى، ئادالەتنى، مېھىر-شەپقەتنى، چىن مۇھەببەتنى، گۈزەل ئارزۇ-ئارمانىنى، ئايالىلار ھوقۇقى ۋە ئايالىلار باراۋەرلىگىنى، ساداقەت، ۋاپادارلىق، قەھرىمانلىق قاتارلىق ياخشى خىسلەتلەرنى، تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىقنى ئاساسىي تېما قىلىدۇ. ئۇ ئىلىم-مەرىپەتنى ئۇلۇغلىغان، ھۆرىيەتپەرۋەر ۋە خەلقپەرۋەر شائىر سۈپىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ھۆرمەتلىك ئورۇن تۇتىدۇ.

3) لۇتفى غەزەللىرى

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى غەزەل ژانىرىنىڭ پىشۇالىرىدىن بولغان لۇتفى ئۆز ئىجادىي پائالىيىتى داۋامىدا مەزمۇن ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىن كىشىگە چوڭقۇر تەسىرات بېغىشلىغۇچى ئىلغار پىكىرگە ئىگە كۆپلىگەن غەزەللەرنى يازدى. شائىر ئۆز غەزەللىرىدە ھاياتقا بولغان مۇھەببەتنى، ئادالەت ۋە مېھىر-شەپقەتنى، چوڭقۇر خەلقپەرۋەرلىك روھىنى، ئىنسان ھۆرلۈگىگە تەلپۈنۇشتەك ئۇلۇغۋار

ئارزۇ-ئارمانىنى ئاساسىي تېما قىلىپ كۆيلىدى. "يار"غا خىتاپ قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ۋاپا، ساداقەت، ۋىجدان توغرىسىدىكى ئىلغار ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى ئېنىق شەرھىلەپ بەردى. بۇ مەزمۇنلار ئۇنىڭ تۆۋەندىكى مىسرالىرىدا ئېنىق كۆزگە تاشلىنىدۇ:

جەمالۇ-ھۆسنىگە سۆز يوق، ۋەنا كېرەك بولسا،
مەنى خۇر ئۆلتۈرەدۇرسەن رەۋا كېرەك بولسا.
. . . . . .
كۆڭۈلنى ئۆزگىگە بەرگىل دېمەڭكى، مۇشكۈلدۇر،
جاھاندا سىز كەبى بىر دىلرەبا كېرەك بولسا.
. . . . . .
جەمالۇ جاھ ئىلىدىن يۈز فەراغەتىم باردۇر،
ئۇرامۇڭ ئىتى ماڭا ئاشنا كېرەك بولسا.
(ۋاپا قىلىدىغانلىكى بولساڭ ھۆسنۇ-جامالىڭدا گەپ يوق،
راۋا كۆرسەڭ مېنى ئۆزەڭ ئۆلتۈرسەن.
. . . . . .
كۆڭۈلنى باشقىغا بەرگىن دېمە، جاھاندا ساڭا ئوخشاش
بىر دىلرەبا كېرەك بولۇپ تۇرغاندا، بۇ ئوڭاي ئەمەس.
. . . . . .

ساھىپ جامالىلار بىلەن مەنسەپ ئىگىلىرىدىن پۇتۇنلەي ئازاتمەن، كېرەك بولسا، كوچاڭدىكى ئىت بىلەن ئاشنا بولاي.)

شائىر بۇ يەردە ئۆزىنىڭ تاشقى گۈزەللىكىگە تەمەننا قويغۇچى چاكىنلارنىڭ ۋە ئۆز مەنسۇى بىلەن پەخرلىنىپ يۈرۈشىنى راھەت ھىساپلايدىغان تەكەببۇر ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىتىدىن "ۋاپادار ئىگار"نىڭ كوچىسىدىكى ئىت بىلەن ئاشنا بولۇشنى ئەۋزەل ھەم

ئەلا بىلمىدۇ. زالىم شاھلار ئۈچۈن مەددادھىلىق قىلغۇچى ساراي شائىرلىرىغا خاس ئىللەتلەردىن خالى بولۇش ئىرادىسىنى جاكالايدۇ.

شائىر ئۆز غەزەللىرىدە ساداقەت ۋە ۋاپادارلىق توغرىسىدىكى ئىلغار قاراشلىرىنى يەنىمۇ بىر پەللە يۇقۇرى كۆتۈرۈپ شەرھىلەپ، دىيانەتسىزلىك ۋە ۋاپاسىزلىقتىن ئىبارەت خۇنۇك خۇسۇسىيەتلەرنى تەنقىت قىلىدۇ. جۈملىدىن ۋاپاسىز ئىنسانلار قۇياش بىلەن تەڭلەشكۈدەك سالاھىيەتكە ئىگە بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنداق كىشىلەر ئەلگە بەربىر مەنپەئەت ۋە ياخشىلىق كەلتۈرمەيدۇ، دىگەن ئەخلاقىي پوزىتسىيىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى مىسرالارنى كەلتۈرۈش مۇمكىن:

نىگارا سەنزىن مەندىن نەھاسىل؟
ئەگەر جان بولماسا سەندىن نەھاسىل؟
چۈگۈلدىن رەڭ ئىمەس بۇلبۇلغا بۇيىيە،
باھارۇ باغۇ گۈلشەندىن نە ھاسىل؟
جەفاڭۇ ئىشۋەلەرنى فەن تۇتۇبسەن،
مۇنىڭتەك ئىشۋە پۇر فەندىن نەھاسىل؟
كىشىكىم يوق تۇرۇر مەھرۇ-ۋەفاسى،
ئەگەر خۇرشىددۇر ئاندىن نەھاسىل؟
بۇ تۇرلۇك ھۆسن ئىلە لۇتفى قۇلۇڭغە،
ئىنايەت قىلماساڭ سەندىن نە ھاسىل؟

(ئەي نىگار، سەن بولمىساڭ، مېنىڭ ياشىشىمدىن نەمە پايدا؟
ئەگەر جان بولمىسا، تەننىڭ نەمە پايدىسى بار؟
گۈلنىڭ رەڭگى بولمىسا، ئۇ ئوت-چۆپكە ئوخشاش بىر نەرسە،
ئۇ چاغدا باھارنىڭ، باغنىڭ، گۈلشەننىڭ نەمە پايدىسى بار؟

جاپا بىلەن ناز-كەرەشمىنى ئۆزەڭگە ھۇنەر قىلمۇ؟ ئاپسەن،
مۇنداق ناز قىلىش بىلەن ھىلىگەرلىكنىڭ نەمە پايدىسى بار؟
كىشىنىڭ مېھىر-ۋاپاسى بولمىسا،
ئەگەر قۇياش بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭدىن نەمە پايدا؟
لۇتفى قۇلۇڭغا ئىلتىپات قىلمىساڭ،
چىرايلىق بولغىنىڭ بىلەن، سېنىڭ بولغىنىڭدىن نەمە پايدا؟)

لۇتفى پاك مۇھەببەتنى قەدىرلىگۈچىدۇر. ئۇ چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى دۇنيانىڭ مال-مۈلكىدىن ئۈستۈن قويىدۇ. مۈلۈكپەرەس بېخىل ئادەملەرنى ئەيىپلەش بىلەن بىرگە كىشىلەردىن پاك ۋىجدان ۋە سەمىمىي دوستلۇق بۇرچىنى ئادا قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، ئۇلارنى مەرتلىك، سېخىلىق، كەڭ قوساقلىق قاتارلىق ياخشى پەزىلەتلەرگە دەۋەت قىلىدۇ. شائىر غەزەللىرىدىكى:

گەر ئۆزگە كىشىلەر تىلەسە مالۇ-مەنال ئۇل،
ۋىسالىڭ دۇرۇر ئانجاق سەنەمۇ لۇتفى مىرادى.

(ئەگەرچە باشقا كىشىلەر مال-دۇنيا تىلىسىمۇ،
ۋىسالىڭ شۇنچە گۈزەل تۇرغان يەردە لۇتفىنىڭ مۇرادى سەن سەنەم بولماي كىم بولسۇن.)

ئەي كۆڭۈل جاننى خەيالى ئالدىدا قىل پىشكەش،
ھەرنىمە بولسا ئەزىز، ئىلتۇر كىشى مېھمان ساڭا.

(ئەي كۆڭۈل جاننى ئۇنىڭغا سوۋغا قىل،
كىشىلەر ياخشى كۆرگەن نەرسىنى مېھمانىنىڭ ئالدىغا قويىدۇ.)

دىگەن مىسرالاردىن بۇ خىل روھنى چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن.

جەبىر-جاپا دەستىدىن باغرى كاۋاپ بولۇپ، غەم-ئەندىشىنى ئۇزۇق، كۆز يېشىنى شاراپ قىلىپ يۇتقان شائىر ئۆز غەزەللىرىدە

مېهر-شەپقەتتىن قىلچە ئەسەر بولمىغان جاپاكار زامان ئۇستىدىن غەزەپلىك شكايەت قىلدۇ. شۇنىڭدەك مەقسەتكە يېتىش يولىدا كۆلپەت ۋە خەۋپ-خەتەردىن قورقماسلىق كېرەكلىگىنى تەشەببۇس قىلدۇ. جۈملىدىن ئۆز ئارزۇ-ئارمانلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا بولغان ئۈمىتۋارلىق روھىنى ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن:

ئاھكىم باغرىم پىراق ئوتى ئۆزە بولدى كەباب،
مەجلىسىم نۇقلى غەمۇ-ئەندۇھۇ كۆز ياشىم شاراب،
(ئاھ، باغرىم پىراق ئوتىدا كاۋاپ بولدى،
ئوزۇغۇم عەم-ئەندىشە، شارابىم كۆز ياشلىرىم بولدى.)

دىدىمكى: رەقىبىمنى قاشىڭدىن كۆتەر، ئەيتۇر:

بىر گۈل قەنىكىم ئالدە يۈز خار تاپىلماس.

(مەن رەقىبىمنى قېشىڭدىن قوغلىۋەت، دىسەم، ئۇ:

ئۈستىدە يۈزلەپ تىكەن بولمايدىغان گۈل نەدىمۇ بولسۇن، دىدى.)

بىر نەفەسته ئۆلگەي ئېردىم فۇرقەتىڭىڭ دەستىدىن،
ۋەسل ئۈمىدىدۇر ماڭا ئۆلمەكنى دىشۋار ئەيلىگەن.

(جۇدالىق دەردىدىن تىن تاتمايلا ئۆلگەن بولاتتىم،

پەقەت ۋىسالىڭنىڭ ئۈمىدى ماڭا ئۆلۈمنى يېراق قىلدى.)

دىگەن مىسرالاردىن يۇقۇرقى نۇقتىلارنى ئېنىق چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ.

شائىر ئۆز ئۆمرىنى تولىمۇ غېرىپلىقتا، قىينچىلىقتا ئۆتكۈزدى. بۇ ھال ئۇنىڭدا مۇستەھكەم ئىرادە ۋە بەرداشلىقنى يېتىلدۈردى. شۇڭا ئۇ ئۆز غەزەللىرىدە، باشقا قىلچ كەلگەن تەقدىردىمۇ ھەققانىيەت ئۈچۈن ئارقىغا چېكىنمەسلىك كېرەك، دىگەن ئالىيجاناپ روھنى ئىپادىلىدى:

بولماسا گەر ئول سەنەمى گۈل ئۈزار،
بىزگە خازانتەك ئولۇر بۇ نەۋ باھار.
ياردىن ئەگەر كەلسە قىلچ باشىمە،
زەررە فىراق ئەتمەگەيمەن ئىختىيار.
(ئۇ گۈل يۈزلۈك سەنەم بولمىسا،
بۇ نەۋباھار ماڭا كۈزدەكلا بىلىنىدۇ.
ياردىن بېشىمغا قىلىچ كەلسىمۇ،
ھەرگىز قېشىدىن ئايرىلىشنى خالمايمەن.)

لۇتفى غەزەللىرىنىڭ قەدىرلەشكە تېگىشلىك يەنە بىر تەرىپى ئۇنىڭدا يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇنىڭ كۈيلەنگەنلىگىدە كۆرۈلىدۇ.

شائىر لۇتفى ھېراتتا ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان مەزگىللەردىمۇ ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتىنى چوڭقۇر سېغىنىش بىلەن تىلغا ئالىدۇ. ئۇ ئىنسانىنىڭ بەخت-سائادىتى، شاتلىق ۋە ئامىتى ئۇنىڭ تۇغۇلغان ئانا يۇرتىدا بولىدۇ، ئۆزگە يۇرتتا تېپىش مۇمكىن بولمىغان ماددى ۋە مەنىۋى پاراۋانلىقنى ئۆز ئانا ماكانىڭدىن تاپالايسەن، دىگەن قىزغىن ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى:

قاشۇ كۆزۈڭ غارەتىنده لۇتفىدىن كەتتى كۆڭۈل،
ئاقىبەت تاپتىم سۇراغىن چىنى تۇركستان① سارى.

(قاش-كۆزۈڭ بۇلاڭ-تالاڭ قىلغانلىغىدىن لۇتفى كۆڭلىدىن ئايرىلىپ قالدى،
ئۇنىڭ ئىز-دېرىكىنى ئاقىۋەت چىنى تۇركستانىدىن تاپتىم.)

① بۇ جايدا موغۇلستان كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

دىگەن مىسرالار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. شائىرنىڭ بۇ خىل ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى بەكمۇ قەدىرلىكتۇر.

بەدىئىيلىك نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، لۇتفى غەزەللىرىنىڭ ئۇسلۇبى راۋان، تىلى ئوبرازلىق ۋە ئاممىباپ بولۇپ، يېقىملىق تەلەپپۇزغا، مۇزىكىلىق رېتىمغا ئىگە. شائىر ئۆز غەزەللىرىنىڭ تىلى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ئۇستىدە كۆڭۈل قويۇپ ئىشلەپ، بۇ جەھەتتە يۈكسەك مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. شۇڭا ئۇنىڭ گۈزەل لىرىكىلىرى ئۆز ۋاقتىدا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان ئىدى. بۈنىڭغا ئاساسەن ئۇنىڭ غەزەللىرىنى 15 - ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مۇنەۋۋەر نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ. شائىرنىڭ غەزەللىرى مەزمۇن ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن ئۇنىڭ ئۆزىدىن كېيىنكى مەشھۇر شائىرلارغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن. بۈيۈك شائىر ئەلىشىر ناۋائىي بىلەن ئاتاقلىق ئەزەربەيجان شائىرى فۇزۇلىلارنىڭ لۇتفى غەزەللىرىگە مۇخەممەسلەر يازغانلىغى شائىر لىرىكىلىرىنىڭ كۆچلۈك جەلپ قىلىش قۇۋۋىتىگە ئىگە ئىكەنلىگىنى مەلۇم تەرەپلەردىن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

لۇتفى غەزەللىرىدىكى مۇھىم ئالاھىدىلىكلەر ئاساسەن تۆۋەندىكى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، شائىر لۇتفى ئۆز ئىجادىي پائالىيىتى داۋامىدا ئەينى دەۋردىكى گۈزەل ئۇيغۇر فولكلورىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلاندى. فولكلور ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق ئۆز غەزەللىرىنىڭ بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچىنى ئاشۇردى. بولۇپمۇ خەلق ماقال - تەمسىللىرى، بېيىت - قوشاقلىرىنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ۋە قۇرۇلمىسىدىن ئىجادىي پايدىلىنىپ، چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇننى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرگۈچى ئويناق غەزەللەرنى يارىتتى. شۇڭا ئۇنىڭ لىرىكىلىرىنىڭ تىلى خەلق تىلىغا بەكمۇ يېقىن، قۇرۇلمىسى زىچ، ئۇسلۇبى يەڭگىل ۋە راۋاندۇر. مەسىلەن، شائىرنىڭ:

دىلبەر ساغىنماغان جەھەتى بۇ فىراق ئىمىش،
كۆزدىن يىراق بولسا، كۆڭۈلدىن يىراق ئىمىش.
(دىلبەر سېغىنمىغانلىغى ئۈچۈن، جۇدالىق يۇزلەندى،
چۈنكى، كۆزدىن يىراق بولسا، كۆڭۈلدىن يىراق بولىدۇ.)

دىگەن جۈپ مىسراسىدىن ئۇنىڭ "كۆزدىن يىراق، كۆڭۈلدىن يىراق" دىگەن خەلق ماقالىنى شېئىردا ئىجادىي قوللىنىپ، ئۇنى تېخىمۇ يالتىرىتۇەتكەنلىگىنى ئېنىق ھېس قىلىمىز. تۆۋەندىكى بەش بەيىتتىن تەركىپ تاپقان غەزەلدە بولسا جۈپ مىسرالارنىڭ ھەممىسى خەلق ماقال - تەمسىللىرىدىن تۇزۇلگەن:

ئاياقتىكى تۇشەر ھەرلەھزە گىسۇ،
مەسەلدۇركىم: "چىراق تۇۋى قاراڭغۇ."
تۇتارمەن كۆزكى كۆرسەم ئارەزىگنى،
كى دەرلەر: "ئاققان ئارىقتا ئاقار سۇ."
يۇزۇڭنى تۇتتۇم ئارتۇق ئايۇ - كۈندىن،
"كىشىنىڭ كۆزىدۇر ئارى تارازۇ."
كۆزۈڭ قانمىدىن ئەيمەنمەس ئەجەبدۇر،
كى "قورقار قايدا كىم قان كۆرسە ھىندۇ."
تىلەر ۋەسلىگنى لۇتفى قىل ئىجابەت،
كى ئەيتۇرلەر: "تىلەگەننى تىلەگۈ."
(ئۆرۈم چاچلىرىڭ ھەمىشە تاپىنىڭغا چۈشۈپ تۇرىدۇ،
تەمسىلدە ئېيتىلغان: "چىراق تۇۋى قاراڭغۇ" دىگەندەك.

يۇزۇڭگە قارىغانچە قارىغۇم كېلىدۇ،
چۈنكى، "ئاققان ئېرىقتا سۇ ئاقار" دەيدۇ ئەمەسمۇ.
يۇزۇڭنى ئاي بىلەن كۈندىن ئارتۇق بىلىمەن،
"ئادەمنىڭ كۆزى راستىنلا تارازۇ."
ئەجەپ ئىشكى، كۆزۈڭ قېنىمنى تۆكۈشتىن ئەيمەنمەيدۇ،
"قاراقچى قاندىن قورقماپتۇ" دىگەن گەپ بار-دە.
لۇتفى ۋەسلىڭنى تىلەيدۇ، تىلىگىنى ئىجابەت قىل،
چۈنكى، "كىمنىڭ تىلىگى بولسا تىلسۇن" دىگەن سۆز
بار ئەمەسمۇ؟)

نەقىل قىلىنغان يۇقۇرقى مىسرالاردا قوللىنىلغان ماقال-تەمسىللەر شېئىرنىڭ مەزمۇنىنى چوڭقۇرلاتىش، ئىپادىلەش ئۈنۈمىنى ۋە تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇش، تىلنى بېيىتىش، بەدىئىي قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش جەھەتلەردە زۆرۈر رول ئوينىغان.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ غەزەل ژانىرىدا ھېسسىياتنى ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەشنى، شېئىرىي پىكىرنى گۈزەل ئوخشىتىش، يېقىملىق جانلاندۇرۇش ۋە مۇۋاپىق مۇبالىغە ئۇسۇلى بىلەن يورۇتۇپ بېرىشنى باشلاپ بەرگەن سۆز ئۇستىلىرىنىڭ بىرى شائىر لۇتفىدۇر. ئۇنىڭ غەزەللىرى مەزمۇنىنىڭ كۆچلۈك مەنتىقىلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكى، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ دەل جايىدا قوللىنىلغانلىغى بىلەن كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدۇ.

قەدەم باس كۆز ئۆزە كىرپىككە باقماي،
تىكەن باتماس ئاياقتا بولسا نەمناك.

(كىرپىكلىرىمدىن ھەزەر قىلماي، كۆزۈمنىڭ ئۇستىگە دەسسە،
ھۆل تىكەن كىشىنىڭ تاپىنىغا كىرمەيدۇ.)

كۆرمىش قارا ساچ ھالقىسى ئاستىنىدە مەڭگۈنى،
جىم ئورناسىدە ئول كىشىكىم نۇقتە سالىبدۇر.
(قارا چاچلىرىڭنىڭ ئاستىدىكى مەڭنى كۆرگەن كىشى،
خۇددى "ج" ھەرپىگە كىمدۇ بىرى چېكىت قويۇپتۇ دەپ
قىياس قىلىشى مۇمكىن.)
كۆزۈم ياشىدىن ئەيمەنگىل ئاخىر،
كى ھەر بىر مەۋجى تۇپاندىن قەلىشماس.
(كۆز ياشلىرىمدىن ئەيمىنىشنى بىل،
چۈنكى، ھەر بىر دولقۇنى توپان بالاسىدىن قېلىشمايدۇ.)
گۈلنىڭ يىغاچى ئاستىدا ئولتۇرىكى، قوپار يەل،
گۈل باشىغە چۈن گۈل ساچىلۇر ياخشى كۆرۈنۈر.
(گۈل شېخىنىڭ ئاستىدا ئولتۇر، شامال چىقاندا،
گۈل ئۇستىگە گۈل چېچىلسا چىرايلىق كۆرۈنىدۇ.)
دىگەن مىسرالاردىكى ئوبرازلىق تەپەككۇر، سىمۇوللۇق بىشارەت ۋە ئېنىق ئوخشىتىش، مۇۋاپىق مۇبالىغىلەر ھەققىدە ئارتۇقچە ئىزاھات بېرىش ھاجەتسىز بولسا كېرەك.

ئۇچىنچى، لۇتفى غەزەللىرى ئويناق ئىچكى ھېسسىيات، چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىر ئارقىلىق ھاياتنىڭ كىشىلەر سېزىپ يەتمىگەن تەرەپلىرىنى ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن ئېچىپ بېرىدىغانلىغى ۋە كىشىلەرگە گۈزەل سېزىم ھەم چوڭقۇر تەسىرات بېغىشلايدىغانلىغى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ:

قىلۇر دەئۋائى نۇر ئول شەمئى مەجلىس،
مەگەر پەرۋانە شامىدىن ئالىبدۇر.
(ئولتۇرۇشنى يورۇتىدىغان شام نۇر داۋاسى قىلىدۇ،
ئەما پەرۋانە يورۇقلۇقنى مېنىڭ كېچەمدىن ئالغان.)

كۆرسەم كېرەك ئايۇ-كۈن بۇلۇتسز،
ساچنى كېتەرلىك ياڭاقلىزدىن.
(يۇزلىزنى يېپىپ تۇرغان چېچلىزنى قايرىۋېتىك،
بۇلۇتسز ئاسماندا ئاي بىلەن كۈننى كۆرۈشنى ئىزدىگەندەك،
جامالىزنى ئوچۇق كۆرۈشنى ئارزۇ قىلمەن.)

يۇقۇرقى مىسرالار شائىرنىڭ هاياتنى چوڭقۇر كۆزىتىش ئارقىلىق تۇرمۇشتىن ئىخچام يەكۈن چىقارغانلىغىنى مەلۇم تەرەپلەردىن ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

بىزگە ئېنىقكى، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى غەزەل ژانىرى شېئىرىي پىكىرلەرنىڭ ئىنتايىن ئۇيۇل ۋە ئىخچام بولۇشنى، شېئىرىي دېتالـ لارنىڭ زەنجىرسىمان تۇتىشىپ كېلىشنى ئۆزىگە ئاساسىي شەرت قىلىدۇ. بۇنداق ئالاهىدىلىك لۇتفى غەزەللىرىدە يېتەرلىك دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن:

كۆكەردى چەمەن گۈلئۇزارىم قانى؟
سەهى سەرۋ بويلۇق نىگارىم قانى؟
تاپىبدۇر بۇ كۈن ۋەسل گۈل ئەندەلىب،
دەرىغا، مېنى ئول نەۋ باهارىم قانى؟

(چەمەنلەر كۆكەردى، مېنىڭ گۈل يۈزلۈك يارىم نەدىدۇ؟
بوي تۇرقى سەرۋىدەك چىرايلىق نىگارىم نەدىدۇ؟
بۇگۈن بۇلبۇل گۈلنىڭ ۋەسلىگە ئېرىشىپتۇ،
هەي دەرىخ، مېنىڭ نەۋباهارىم قاچان كېلىدىكىن؟)

بۇ مىسرالاردىكى هەر بىر پىكىرنىڭ بىر-بىرىگە ماسلىغى، دېتالـ لارنىڭ ئۆزئارا تۇتىشىپ كېتىشى پۈتۈن شېئىر قۇرۇلمىسىدىلا ئەمەس، هەتتا هەر بىر بەيتنىڭ ئالدىنقى مىسراسى بىلەن كېيىنكى

مىسراسى ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىكتىمۇ تولۇق كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەتلەر شائىرنىڭ كامالەتكە يەتكەن مەشھۇر غەزەل ئۇستىسى ئىكەنلىگىنى تولۇق دەلىللەپ بېرىدۇ.

4) شائىرنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى

لۇتفى جەمىيەتتىكى ئىجتىمائىي ئاممىلارنىڭ تەسىرى ۋە تىرىشچ ئەمگەك قىلىش جەريانىدا كامالەتكە يەتكەن قەلەمى ئارقىلىق ئەينى زامانىدىكى تاج-تەخت ئۇچۇن بولغان قانلىق ئۇرۇشلاردىن بىزگىنـ گەن خەلقنىڭ تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىكىگە بولغان ئىنتىلىشىنى زور ماهارەت بىلەن كۆيلىدى. شائىرنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى ئۇنىڭ تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىككە تەلپۈنۈش ئارزۇ-غايىسىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى بىردىن-بىر ئەسىرىدۇر.

«گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى لۇتفى ئىجادىي ئەمگەكلىرىنىڭ ئەڭ نادىر دىن هىساپلىنىدۇ.

داستاننىڭ خاتىمىسىدىكى:

تارىخى سەككىز يۈز ئون تۆرت ئېردى هىجرەت،
كى نەقش ئەتتىم بۇ مەنزۇرى مۇهەببەت.

دىگەن مىسرالارغا قارىغاندا، شائىر بۇ ئەسىرىنى هىجرىيە 814-يىلى (مىلادى 1411-يىلى) يېزىپ چىققانلىغى ناهايىتىمۇ ئېنىق.

داستان 120 باپ، 2400 مىسرادىن ئىبارەت بولۇپ، كلاسسىك تراديتسىيە بويىچە هەمد، نەئت، مەدهىيە ۋە ئەسەرنىڭ مەيدانغا كەلتۈرۈلۈشى قاتارلىق باپلاردىن كېيىن ئاساسىي قىسىم يېزىلغان.

شائىر داستاننىڭ كىرىش قىسمىدا، بۇ ئەسەرنى ئىنتايىن ئېغىر تۇرمۇش شارائىتىدا يېزىپ چىققانلىغىنى بايان قىلىپ مۇنداق

يازدۇ:

ئوشۇل كۈنلەرکى ۋەقتىم ئېردى ناشەش،
بۇزۇلغان بۇ كۆڭۈلده يۇز تۈمەن غەش.
پەرىشانلىغ بىله ئەقلىم مۇشەۋۋەش،
تىرىكلىك نامۇلايىم، ئۆمر ناخەش.
نەبىر ھەمدەمكى ئول ھەمساز بولغاي،
نەبىر مەھرەمكى ئول ھەمراز بولغاي.

داستاننىڭ كېرىش قىسمى تامامىلانغاندىن كېيىن، ئاساسىي ۋەقەلىك ھىكايە قىلىنىدۇ: نەۋشات مەملىكتىنىڭ پادىشاسى فەرۇخنىڭ ئوغلى نەۋرۇز ھۆسنى كامالىغا تولۇپ، بالىغ بولغان كۈنلەرنىڭ بىرىده فەرخار مەملىكتىنىڭ پادىشاسى مۇشكىنىنىڭ قىزى گۈلنى چۈشىده كۆرۈپ، گۈل تۇتقان شاراپنى ئىچكەن تۇپەيلى ئۇنىڭغا ئاشق بولۇپ قالىدۇ. ئويغانغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىشق ئوتى يەنمۇ ئۆرلەپ، كېچە-كۈندۈز گۈلنىڭ پىراقى بىلەن پەريات چېكىدۇ. نەۋرۇز ئۆز چۈشىگە تەبىر تېپىش ئۈچۈن كېتىۋېتىپ، بىر بۆلۈك كارۋانلارغا ئۇچرىشىپ، ئۇلارغا ئۆز چۈشىنى ئېيتىدۇ. ئۇلاردىن فەرخار ئېلىدىن كەلگەن ۋە گۈلنىڭ ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەردار بولغان بۇلبۇل كۆپنىڭ قاتاردا نەۋرۇزنىڭ ھالىغا يېتىدۇ. نەۋرۇز بۇلبۇلدىن ئۆز مەشۇغى گۈلنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق ئۇققاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن دوستلۇق ئورنىتىدۇ. كېيىن نەۋرۇزنىڭ گۈل ۋەسلىگە يېتىشى ئۈچۈن بۇلبۇل چىن دوستلۇق بۇرچىنى ئادا قىلىپ، زور ياردەم كۆرسىتىدۇ.

نەۋرۇز كېچە-كۈندۈز گۈلنىڭ ئىشقىدا كۆيۈپ، ئاخىرى فەرخار ئېلىگە بېرىش ئۈچۈن ئاتلىنىدۇ، بۇنى سەزگەن پادىشا فەررۇخ

ئوغلىنىڭ بۇ ئەھۋالىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، نۇرغۇن مال-دۇنيا بىلەن بەھمەن دېگەن بىر بەگنىڭ ھەمراللىغىدا فەرخارغا يولىغا سالىدۇ. بەھمەن يولدا نەۋرۇزنى ئۆز ئېتىقادىدىن يېنىشقا زورلىغان بولسىمۇ، نەۋرۇز ئۇنىڭ سۆزىنىڭ بىلىگە تېپىدۇ. نەتىجىده بەھمەن خىيانەت يولىغا چۈشۈپ، نەۋرۇز ئوخلاپ قالىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مال-دۇنيانى ئېلىپ قېچىپ كېتىدۇ. لېكىن نەۋرۇز سادىق دوستلىرىنىڭ ياردىمى ئاستىدا فەرخارغا يېتىپ كېلىدۇ. فەرخاردا گۈلنىڭ ئىنىگانىسى سەۋسەن گۈلنىڭ نەۋرۇزغا ئىشق باغلىغانلىغىنى ئاڭلاپ، گۈلنى قاتتىق توسىدۇ. لېكىن كېيىن گۈل بىلەن نەۋرۇزنىڭ بىر-بىرىگە بولغان ساداقىتىدىن تەسىرلىنىپ، ئۇلارنىڭ بىر-بىرىگە قوشۇلۇشى ئۈچۈن تىلەكداش بولۇپ، ياردەم كۆرسىتىدۇ.

گۈل بىلەن نەۋرۇز ۋىسال ئارزۇسىدا يۈرگەن كۈنلەردە، گۈلنىڭ ئاتىسى شاھ مۇشكىن چىن مەملىكتىدىن كەلگەن ئەلچىلەرگە رازىلىق بىلدۈرۈپ، قىزىنى چىن خاقانىغا خوتۇنلۇققا بەرمەكچى بولىدۇ. بۇ پەيتته گۈل بىلەن نەۋرۇز بۇلبۇل بىلەن سەۋسەنىنىڭ ھامىلىغىدا يوشۇرۇن ئۇچرىشىپ، قېچىشنىڭ پىلانىنى تۈزىدۇ ھەمده خاقانى چىن ئەلچىلىرى گۈلنى ئېلىپ كېتىۋاتقان سەپەر ئۈستىده ئۇچرىشىپ قېچىپ كېتىدۇ. لېكىن چېگرىدا يەلدا ئىسىملىك قورۇقچى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، چىن خاقانى ئالدىغا كەلتۈرۈلىدۇ.

گۈل بىلەن نەۋرۇز ئىككىنچى قېتىم قاچقاندا، چىن خاقانىنىڭ ئۆلۈشى بىلەن خەۋپىتىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، يولدا ئۇچرىغان دەريادىن ئۆتۈش ئۈچۈن كېمىگە چۈشكەنده، كېمىنىڭ بوران زەخمىدىن پارچىلىنىپ كېتىشى تۈپەيلىدىن يەنه جۇدالىققا يولۇقىدۇ. پارچىلانغان كېمە شاللىرىغا چىقىۋالغان گۈل بىلەن نەۋرۇز دولقۇنلىنىڭ

ئېقتىشى بىلەن ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئەدەن بىلەن يەمەنگە بېرىپ قالىدۇ. بۇ مەزگىلدە بىر-بىرى بىلەن ئاداۋەتتە تۇرۇۋاتقان بۇ ئىككى مەملىكەتتە جەڭ تەييارلىغى كېتىۋاتاتتى، ئەدەن پادىشاسى ئۆزىنى شاھزادە قىلىپ كۆرسەتكەن گۈلىنىڭ ئارسلانلار بىلەن ئېلىشىشتىكى باتۇرلۇغىنى ئاڭلاپ، ئۇنى ئۆز لەشكەرلىرىگە باشلىق قىلىۋالىدۇ. يەمەن پادىشاسىمۇ نەۋرۇزنىڭ باتۇر ۋە شاھ نەسلى ئىكەنلىگىنى پەم قىلىپ، ئۇنى لەشكەر باشلىغى قىلىۋالىدۇ. جەڭ باشلىنىپ، ئىككى تەرەپنىڭ باتۇرلىرى يەكمۇ-يەك ئۇچرىشىدۇ.

گۈل يەمەن قوشۇنلىرىنىڭ ئىلگىرىكى سەرداری بەھرامنى بىر قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلىغاندىن كېيىن، مەيدانىدا نەۋرۇزغا دۇچ كېلىدۇ، لېكىن ئۇ نەۋرۇزنى ئۇنىدىن تونۇپ قېلىپ، ئۆزىنى ئۇنىڭ قۇچىغىغا ئاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قانىغا بويالغۇسى جەڭ مەيدانى شاتلىقىغا چۆمۈپ، ھىجران قايغۇسى ۋىسال خۇشاللىغىغا ئورۇن بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ يەمەن پادىشاسى رەپئ بىلەن ئەدەن پادىشاسى بەدىئ ئۆزئارا يارىشىدۇ.

كېيىنكى كۈنلەردە ھەج مەۋسۇمىدا نەۋرۇز بىلەن گۈل ئۆز ئاتىلىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. گۈل بىلەن نەۋرۇزنىڭ رىشتە بولۇشى سەۋەبلىك بۇ تۆت ئەل پادىشالىرى كېڭەش ئۆتكۈزىدۇ. كېڭەش جەريانىدا شاھ فەرۇخنىڭ تۆت مەملىكەتنى بىرلەشتۇرۇپ، ئىتتىپاقلاشقان بىر ئەل قۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىۋى بىردەك قوللاشقا ئېرىشىدۇ. نەتىجىدە تۆت مەملىكەتنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بىرلىككە كەلگەن دۆلەت قۇرۇلىدۇ ۋە بۇ مەملىكەتكە نەۋرۇز پادىشا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تەنچ-خاتىرجەم ئۆمۈر سۈرۈشنىڭ كاپالىتىگە ئېرىشىدۇ.

* * *

شائىر لۇتفى بۇ داستاندا نەۋرۇز بىلەن گۈل ئوبرازىنى ئاساس قىلىپ، بۇلبۇل، سەۋسەن، بەھمەن، يەلدا، شەيخ ناجى، بەھرام قاتارلىقلار ئوبرازىنىمۇ يارىتىش ئارقىلىق چىن مۇھەببەتنى، ساداقەت ۋە پىداكارلىقنى، مەرتلىك ۋە قەھرىمانلىقنى مەدھىيىلەيدۇ. قەلبىدە مۇھەببەتتىن قىلچىمۇ ئەسەر بولمىغان، ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئاياق ئاستى قىلغان قارا كۈچلەرگە نەپرەت بىلدۈرىدۇ. ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك ۋە ئاياللار باراۋەرلىگى ئىدىيىسىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق، بىرلىك-ئىتتىپاقلىق توغرىسىدىكى غايىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

داستاندا شائىرنىڭ ئادالەتسىز زامانغا بولغان نارازىلىغى، زۇلۇم ۋە تەكسىزلىك ئۇستىدىن قىلغان شىكايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شائىر بۇلبۇلنىڭ نەۋرۇز تىلىدىن گۈلگە قارىتىپ ئېيتقان غەزىلىدە پادىشاغا كىنايە قىلىش ئارقىلىق، ھۆكۈمرانلار ئەيىش-ئىشرەتتە ياشايدىغان، بىچارە خەلق كۆزىدىن قان ئاققۇزۇپ، قايغۇ-ھەسرەتتە كۈن ئۆتكۈزىدىغان ئادالەتسىز تۈزۈمنى پاش قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

سەن ئاندىق مەسنەد ئۇستىدە قەدەھ نۇش،
مەن ئۇش مۇندىق ئەسرۇ زارۇ مەدھۇش.
سەن ئاندىق نازۇئىشرەت بىرلە ئەنگىز،
مەن ئۇش مۇندىق سىرىشكىم بىرلە خۇنرىز.
سەن ئاندىق تەختۇ-بەخت پادىشاھى،
مەنۇ فەريادۇ ئاھۇ سۇبھى گاھى.
(سەن تەخت ئۇستىدە شاراپ ئىچىسەن،
مەن بولسام خارۇ-زار، ھۇشسىز ئەسرىمەن.

سەن نازـ ئىشرەت بىلەن مەشغۇل سەن،
مەن كۆز ياشلىرىم بىلەن قان ئاققۇزىمەن.
سەن تەختۇـ بەخت ئىگىسى بولغان پادىشاسەن،
مەن سەھەرلەردە ئاھـ پەريات چەككۈچىمەن.)

مانا مۇشۇنداق تەڭسىزلىك ۋە زۇلۇم ھۆكۈم سۈرگەن ئادالەتسىز زامان كىشىلەرنى ھامان ئۆز ئىختىيارى بىلەن قويمايتتى، كىشىلەرنىڭ بىرەمىلىك خۇشاللىغى ئۈستىدىمۇ ھەسەت قىلىپ، ئۇلارغا مىڭ باھانىلەر بىلەن بالايىـ ئاپەت كەلتۈرەتتى، شۇڭلاشقا شائىر گۈل بىلەن نەۋرۇز دىدار كۆرۈشكەندە تەتۈر پەلەكنىڭ ئۆز مەنتىقىسىگە خىلاپ ھالدا بۇ ئىككى ئاشىقـ مەشۇقنىڭ قوشۇلۇشىغا يول قويغانلىغىغا ھەيران بولىدۇ:

فەلەك يارەب نىچۈكدىن بولدى غافىل،
كى تۈشتى ئىككى يار ئانداق مۇقابىل.
(ئى خۇدا، پەلەك نىمە ئۈچۈن غەپلەتتە قالدى،
بۇ ئىككى يار قانداقسىگە بىر يەردە بولۇپ قالدى؟)

بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلغىنى: كىشىلەرگە دائىما جۇدالىق كەلتۈرگۈچى تەتۈر زامان قانداق بولۇپ ئۇلارنىڭ ۋىسال مىنۇتلىرىدا ئۇچرىشىشىغا يول قويىدى؟ دىگەندىن ئىبارەت ئىدى. شائىر بۇ تەتۈر پەلەكنىڭ ئاخىرقى ھىساپتا ئۆز مەنتىقىسىگە زادى خىلاپلىق قىلمايدىغانلىغىنى:

بۇ دەۋرلەتتىن ھەسەت ئىتتىب زامانە،
يەنە ئەنگىز قىلدى مىڭ باھانە.
(زامان بۇ راھەتتىن ھەسەت قىلىپ،
يەنە مىڭ باھانىلەر قوزغاتتى.)

دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدىن كېيىن، سەتەمكار زامان ئۈستىدىن مۇنداق خۇلاسە چىقىرىدۇ:

فەلەكنى مۇنىدىن ئۆزگە نە ئىشى بار،
كى بىر نۇش ئورنىدا يۇز مىڭ نىشى بار.
(پەلەكنىڭ راھەت شارابىدىن بىر ئوتلىتىپ قويۇپ،
يۇز مىڭ نەشتەر ئۇرۇشتىن باشقا يەنە نىمە ئىشى بولسۇن؟!)

بۇ مىسرالار شائىر تەرىپىدىن ئادالەتسىز زامانغا بىرىلگەن ناھايىتى لايىق ئىخچام خاراكتېرىستىكىدۇر.

شائىر لۇتفى داستاندا زۇلۇم ۋە ئۇرۇش تۈپەيلىدىن ئاچـ يالڭاچلىقتا كۈن ئۆتكۈرگەن ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئېغىر ئەھۋالىنى ئىنتايىن ئېچىنىش بىلەن يازىدۇ:

ياتۇر يېرى تۆشەگى يەر ئىدى پەست،
كۈننىچە بالىغ ئېتى يەر ئىدى بەس.
قەرى ھەم بىۋۇجۇد ئېردىيۇ مۇھتاج،
تويا ئاش كۆرمەگەن ئاچۇيالاڭغاچ.
تونىنده بىر خاراپ ئەسكى چاپانى.
بويىنده چىقماغان بىر قىلچە جانى.
(ئۇنىڭ ياتىدىغان يېرى داق يەر ئىدى،
كۈن بويى بېلىق گۆشى بىلەن ئوزۇقلىناتتى.
ئۆزى قېرى، كۈچسىز، موھتاج ئىدى،
تويغۇدەك ئاش كۆرمەي، ئاچـ يالڭاچ يۈرەتتى.
ئۇچىسىدا بىر يىرتىلغان ئەسكى چاپىنى،
جىسمىدا چىقماي قالغان قىلدەك جېنىلا بار ئىدى.)

شائىر خەلقنى بۇنداق خاراپلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ بىردىن-بىر

يولى ئەلده تىنچلىق ئورنىتىش دەپ قارايتتى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئەينى زاماندىكى پادىشالارنىڭ تاج-تەخت تالىشىش يولىدا ئېلىپ بارغان قالايمقان ئۇرۇشلىرىنى ئاياقلاشتۇرۇش، ئارىدىكى دۇشمەنلىكنى تۈگىتىپ، ئىناق ۋە ئىتتىپاق ئۆتۈش، تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك ھەم بىرلىك توغرىسىدىكى غايە-ئارزۇلىرى بۇ داستاندا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. گەرچە بۇ خىل ئارزۇ بىلەن خەلقىنى زۇلۇم ۋە خانۇەيرانچىلىقتىن قۇتۇلدۇرغىلى بولمىسىمۇ، شائىرنىڭ قانىلىق ئۇرۇشلارنى توختىتىش ھەققىدىكى غايىلىرى ئۆز زامانىسىغا كۆرە ئىلغارلىق ئىدى:

كېچىپ ھىجران كېچەسى، ئوچتى مېھنەت،
يارۇدى سۇبھ ۋەسلۇ كەتتى غۇربەت.
سائادەت يۈزلەنىپ نەكبەت تۈگەندى،
يېتىلدى دەۋلەتۇ مېھنەت تۈگەندى.
جەفاسىدىن فەلەك بولدى پۇشايمان،
فەرەھ كەلدىيۇ غەم بولدى پەرىشان.
بۇ خۇش كۈنلەر تەڭرى بەردى مەقسۇد،
تىلەگەنتەك تىلەكلەر بولدى مەۋجۇد.
(ھىجران كېچىسى ئۆتۈپ، زۇلمەت تۈگىدى،
ۋىسال سەھىرى يورۇپ، غۇربەتچىلىك يوقالدى.
بەخت-سائادەت يۈزلىنىپ، بەختسىزلىك كۆتۈرۈلدى،
جاپا-مۇشەققەت تۈگەپ، راھەت كۈنلەر بولدى.
زامان سالغان جاپالىرىغا پۇشايمان قىلدى،
خۇشاللىق كەلدى، غەم-قايغۇ تارقالدى.

تەڭرى بۇ ياخشى كۈنلەرنى بېرىپ، مەقسەتكە يەتكۈزدى،
تىلەكلىرىمىز كۈتكەندەك ھەل بولدى.)

يەمەن پادىشاسى بىلەن ئەدەن پادىشاسى ئۆزئارا ياراشقاندىن كېيىنكى تىنچ كۈنلەر مەدھىيىلەنگەن بۇ مىسرالار شائىرنىڭ تىنچلىق ئارزۇسى توغرىسىدىكى يۇقۇرقى خۇلاسىمزنى دەللىلىگەندىن تاشقىرى، داستاننىڭ تۆت دۆلەت بىرلىشىپ، نەۋرۇزنىڭ شاھ بولۇشى بىلەن ئاياقلاشقانلىغىمۇ بىزنىڭ بۇ ھەقتىكى قارىشىمىزنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەستىقلايدۇ:

قامۇق مېھنەت قوپۇپ، خۇشلۇق بولۇپ يۇز،
فەلەك يارى قىلىپ ئىشلەر بولۇپ تۇز.
جەھاندا كىمنىكىم كۆرسەڭ تەرەپساز،
ئۇلۇس خۇش ۋەقتۇ ئالەم ئەيش پەرداز.
يەتى ئىقلىمدە سانچىشۇ ئۇرۇش يوق،
كۈننىچە چىرغالاڭدىن ئۆزگە ئىش يوق.
(ھەممە جاپالار تۈگەپ، خۇشاللىق يۈزلەندى،
زامان يار بەرگەچكە ئىشلار تۈزلەندى.
دۇنيادا كىمنى كۆرسەڭ خۇشاللىقتا چۆمگەن،
خەلق خۇش ۋاق، ئالەم ئەيش «راھەت» بىلەن مەشغۇل.
يەتتە ئىقلىمدا ئۇرۇش-سانجىش تۈگىدى،
كۈن بويى ئويۇن-كۈلكىدىن باشقا ئىش يوق.)

يۇقۇرقى مىسرالاردا تەسۋىرلەنگەن خاتىرجەم ۋە بەختىيار تۇرمۇش شائىرنىڭ بىردىن-بىر ئارزۇ-غايىسى ئىدى.

* * *

«گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن يۇقۇرقى

ئەدىبلەر ئەسەردىكى بىرقانچە ئىجابى ۋە سەلبى ئوبراز ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

لۇتفىنىڭ چىن سۆيگۈ-مۇھەببەت، ساداقەت، مەرتلىك ۋە خەلقپەرۋەرلىك توغرىسىدىكى ئىلغار ئىدىيىسى داستاندىكى نەۋرۇز ئوبرازىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. نەۋرۇز گۈلنى چۈشىدە كۆرگەندىن تارتىپ باشتىن-ئاياق ئۇنى سۆيىدۇ ۋە كېچە-كۈندۈز ئۇنى يادلايدۇ. ھەتتا ئۇ گۈلنىڭ ۋىسالىنى ئىزدەپ فەرخارغا قىلغان سەپەر ئۈستىدە بەھمەنگە ئوخشاشلارنىڭ ئىشق يولىدىن قايتىش توغرىسىدىكى پەند-نەسىھەتلىرى ۋە مال-مۈلۈكنى ئېلىپ، خيانەتكارانە ھالدا قېچىپ كېتىشلىرىگە قىلچە پىسەنت قىلماي، ئاخىر فەرخارغا كېلىدۇ. شائىر نەۋرۇزنىڭ گۈلگە بولغان ساداقىتىنى بايان قىلىپ، نەۋرۇز تىلىدىن مۇنداق يازىدۇ:

سەباتەك بۇ چىمەن فەرراشىدۇرمەن،
نەيەرگە بارسا گۈل يولداشىدۇرمەن.
. . . . . .
تىلەسۇن گەر تىلەمەسۇن مېنى گۈل،
قۇلىدۇر (مەن) بولنىچە تۇپراغىم كۈل.
مەن ئۆلمەنكىم ئاياغىنىڭ ئىزىمەن،
ئەگەر ئۆلسەم بوساغاسى توزىمەن.
(خۇددى شامالغا ئوخشاش بۇ گۈلزارنىڭ خىزمەتكارىمەن،
گۈل قەيەرگە بارسا، مەن ئۇنىڭ يولدىشىمەن.
گۈل مېنى خالىسۇن، خالىمىسۇن،
تاكى تۇپرىغىم گۈل بولغۇچە مەن ئۇنىڭ قۇلىمەن.

ئۆلمىسەملا، ئۇنىڭ ئايىغىنىڭ ئىزىمەن،
ئەگەر ئۆلسەم بوسۇغىسىنىڭ توپىسىمەن.)

نەۋرۇز يالغۇز ھۆسن-جامال ئىگىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىشتا ھاتەم①، جۇنەلەردىنمۇ② ئۇستۇن پەزىلەتكە ئىگە شەخستۇر:

كەرەم ئىچرە ئېرۇر ھاتەم گەداسى،
بېرۇر بىر دەمدە مىڭ جۇنە باھاسى.
(ياخشىلىقتا ھاتەممۇ ئۇنىڭ ئالدىدا گويا بىر گادايدۇر،
ئۇ ھەر نەپەسته جۇنەدەك سېخىنىڭ باھاسىنى بېرىۋېتىدۇ.)

نەۋرۇز ئوبرازىنى تولۇقلىغۇچى خىسلەتلەرنىڭ يەنە بىرى خەلقپەرۋەرلىكتۇر. نەۋرۇزنىڭ كەمبەغەل بېلىقچىغا ئۇچراپ، ئۇنىڭ ئېغىر ئەھۋالىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا رەھىمى كېلىپ، ئۆزىنى قۇل قىلىپ سېتىش توغرىسىدا تەدبىر كۆرسىتىش بىلەن بېلىقچىنى ياماق كۈندىن قۇتۇلدۇرغانلىغى بۇنىڭ ئىسپاتىدۇر. باشقىلارنىڭ بەخت-سائادىتى ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلىش (قۇللۇقتا رازى بولۇش) نەۋرۇزدىكى يۈكسەك ئالىيجاناپلىقنىڭ روشەن بەلگىسىدۇر.

نەۋرۇز يەنە كەڭ قوساقلىق ۋە مەرتلىكتىن ئىبارەت ياخشى پەزىلەتكە ئىگە. ئۇنىڭ مەرتلىگى، كەڭ قوساقلىغى بەھرام مەنسەپ تالىشىپ ھەسەت قىلغاندا، ئۇنىڭغا لەشكەر باشلىقلىغىنى ئۆتۈنۈپ بەرگەنلىگىدە كۆرۈلىدۇ.

لۇتفى نەۋرۇز ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق كىشىلەرنى ساداقەت-

---

①② ھاتەم، جۇنە — رىۋايەتلەردىكى سېخىلىق بىلەن داڭ چىقارغان كىشىلەر.

مەن، مەرت بولۇشقا، خەلقنى سۆيۈشكە ئۈندەيدۇ.

شائىر لۇتفى ئاياللار ئۆز ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولغان فېئودالىزىم شارائىتىدە ياشاپ تۇرۇقلۇق، ئاياللارغا بولغان زور ھۆرمىتىنى ئىپادىلەپ، گۈلدىن ئىبارەت ئۆز ئەقىدىسىدىن قايتمايدىغان، قەتئىي ئىرادىلىك، ساداقەتمەن، باتۇر، قەھرىمان قىزنىڭ ئوبرازىنى ياراتتى. گۈل نەۋرۇزنىڭ ئۆزىگە ئاشىق بولغانلىغىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، نەۋرۇزنىڭ ساداقىتىگە ساداقەت بىلەن جاۋاپ قايتۇرىدۇ. سەۋسەنىڭ ئىشىق يولىدىن قايتۇرۇش ئۈچۈن قىلغان بارلىق سۆزـ ھەرىكەتلىرىنى يېڭىپ، نەۋرۇزغا بولغان مۇھەببىتىگە باشتىنـ ئاياق سادىق بولىدۇ. تۆۋەندىكى مىسرالار گۈلنىڭ نەۋرۇزغا بولغان چىن مۇھەببىتى ۋە ساداقىتىگە دەللىدۇر:

ئەگەر سەن قىلماس ئىرسەڭ مەندىن ئۆزگە،
مېنىڭ بارى كىمىم بار سەندىن ئۆزگە.

. . . . . .

يۈز ئۈيۈرساڭ داغى مەن يۈز چۆۋۈرمان،
غەمگىدىن باشقا بىللاھكىم دەم ئۇرمان.

. . . . . .

سېنىڭ بىرلە تامۇغ خۇلد بەرىندۇر،
بېھىشتىم سەنسىزىن تەھتۇششەرىندۇر.
(ئەگەر سەن مەندىن باشقىنى دېمىسەڭ،
مېنىڭمۇ سەندىن باشقا ھېچكىمىم يوق.

. . . . . .

سەن يۈز ئۆرىسەڭمۇ مەن يۈز ئۆرىمەيمەن،
قەسەم قىلىمەنكى، مېنىڭ ھەر بىر نەپەسىم سېنىڭ غېمىڭسىز ئۆتمەيدۇ.

. . . . . .

سەن بولساڭلا دوزاقمۇ ماڭا جەننەتتۇر،
سەنسىز بەھىشمۇ مەن ئۈچۈن دوزاقنىڭ تەختىدۇر.)

گۈلنىڭ ساداقىتىنى ئۇنىڭ ئۆز ئاتىسى كەلتۇرۇپ چىقارغان چىن خاقانغا خوتۇن بولۇش تەقدىرىگە قارشى خېيىمـ خەتەردىن قورقماي كۈرەش قىلىپ، نەۋرۇز بىلەن ئىككى نۆۋەت قاچقانلىغىدىنمۇ كۆرۈـ ۋىلىش مۇمكىن.

گۈل مەرتلىك ۋە باتۇرلۇقتا ئەرلەر بىلەن تەڭ تۇرىدۇلا ئەمەس، بەلكى ئۇلاردىن ئېشىپ چۈشىدۇ. گۈل دەريادىن ئامان چىقىپ ئەدەن پادىشاسىنىڭ غەۋۋاسلىرىغا① ئۇچرىشىپ، يولدا ئۇلار بىلەن بىرلىكتە ئارسلانلار توپىغا دۇچ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ قورقۇپ ئىككىلەنگەن ھەمراللرىنى مۇستەھكەم تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇـدە، ئارسـ لانلارغا قارشى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. شائىر گۈلنىڭ باتۇرلۇغىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

كى ناگاھ بىر بۆلۈك ئارسلان قازادىن،
بۇلۇتتەك كۆكرەشب چىقتى ئارادىن.
گۈل ئولدەم قامچىلاپ ئىلگەرى چىقتى،
ئىكى ـ ئۇچىن بىر ئوق بىرلە يىقتتى.
كۆرۈب ئارسلانلار ئول يىقارشەست،
بارى بولدى قارا تۇپراق بىلە پەست.
(توساتتىن بىر بۆلۈك ئارسلانلار پەيدا بولۇپ.
گويا بۇلۇتتەك گۈركىرەپ ئېتىلىپ كەلدى.

① غەۋۋاس ـ دېگىزنىڭ ئاستىغا چۈشكۈچىلەر.

گۈل دەرھال ئېتىنى قامچىلاپ ئالدىغا چىقتى،
بىر ئوق بىلەن ئىككى-ئۈچىنى بىراقلا يىقىتتى.
ئۇنىڭ چاققانلىق بىلەن قىلغان ھۈجۇمىدىن
ئارسلانلارنىڭ ھەممىسى بىراقلا يەر چىشلىدى.)

شائىر گۈلنىڭ مەرتلىك ۋە قەھرىمانلىغىنى ئۇنىڭدىكى ھىممەت، غۇرۇر، ئار-نومۇس ھەمدە ۋىجدان بىلەن باغلاپ، يەنىمۇ يۇقۇرى پەللىگە كۆتۈرىدۇ. گۈل "جەڭگە كىرگەندە مىڭ ئاتلىق ئۇدۇل تۇرالمايدۇ، ئاچچىغى كەلگەندە تۇمەنلىگەن كىشىگىمۇ ئارقىسىنى قىلمايدۇ" دەپ ئاتىغى چىققان بەھرامغا قارشى يەككىمۇ-يەككە جەڭگە چىقىدۇ-دە، "بۇلۇتتەك گۈركىرەپ، چاقماقتەك چېقىلىپ، ھۈجۇمغا ئۆتىدۇ. ئۇ يەنە بەھرامنىڭ چوڭچىلىق بىلەن قىلغان بىمەنە سۆزلىرىگە جاۋاپ بېرىپ: "ئەي جاھىل، تىك ئولتۇر، قولۇڭدا ئەرلىك جاسارىتىڭ بولسا كۆرسەت!" دەيدۇ-دە، بەھرامنىڭ شىددەتلىك ھۈجۇمىنى قايتۇرغاندىن كېيىن، بىر قىلىچ ئۇرۇپ ئۇنى يەرگە يىقىتىدۇ. داستاندا جەڭنىڭ بۇ مەنزىرىسى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

ئۆتۈشۈردە گۈلى فەرخار ھەم نىز،
ھەما يىلدىن چىقاردى تىغى خۇنرىز.
ئانىڭتەك چالدى غەيرەتتىن بېلىنە،
كى مىررىخ ئافەرىن قىلدى ئېلىنە.
بۆلۈندى ئورتادىن بەھرام خۇنخار،
ئاتى ساغراسىدىن تۈشدى نىگۇنسار.

(فەرخارلىق گۈل نۆۋەت ئېلىپ،
قالقان ئاستىدىن قان تۆككۈچى قىلىچىنى چىقاردى.

ئۇ قىلىچىنى بەھرامنىڭ بېلىگە شۇنداق كۈچ بىلەن چاپتىكى،
ھەتتا مارس يۇلتۇزىمۇ ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇدى.
شۇنىڭ بىلەن قانخور بەھرام ئوتتۇرىدىن ئىككى بۆلۈندى
ۋە ئېتىنىڭ ساغرىسىدىن موللاق ئېتىپ چۈشتى.)

شائىر گۈل ئوبرازىنى ياراتقاندا، ئايالىلار باراۋەرلىگىنى، ئۇلارنىڭ ئەرلەر بىلەن تەڭ ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە بولۇشىنى، ھەتتا دۆلەت ئىشلىرىغىمۇ ئارىلىشىشىنى ئارزۇ قىلغان.

داستاندىكى بۇلبۇل دوستلۇق بۇرچىنى ھەممىدىن ئەلا بىلگۈچى ئاق كۆڭۈل، خالىس، شەخسىيەتسىز، ۋاپادار دوستنىڭ ئوبرازىدۇر. ئۇ نەۋرۇز بىلەن گۈلنىڭ مۇرات-مەقسەتكە يېتىشى ئۈچۈن جېنىنى ئايىماي خالىس ياردەم قىلىدۇ، ئۆز ئەجرى بەدىلىگە ئۇلاردىن ھېچنىمە تاما قىلمايدۇ. گۈل بىلەن نەۋرۇزنىڭ خۇشاللىغىنى ئۆز خۇشاللىغىم دەپ بىلىدۇ. بۇلبۇلدىكى بۇ خىل ئالىيجاناپ پەزىلەتلەر قارا نىيەتى ۋە ئۆز شەخسىيىتى ئۈچۈن دوستلىرىغا زىيان سالىدىغان، "دوستلۇق" ئىبارىسى نىقاۋى ئاستىدا ھەمىشە باشقىلارنى چىشلەيدىغان ئىت مەنتىقلىك كىشىلەردىكى يۈزسىزلىك ۋە ۋاپاسىزلىقنىڭ تەتۈرىدۇر. بۇلبۇلنىڭ دوستلۇق ساداقىتىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈكلۈگىنى ئۇنىڭ نەۋرۇزغا بەرگەن تۆۋەندىكى ۋەدىسىدىن كۆرۈپ ئۆتۈش كۇپايە:

ئاياقتىن بىر زامان ئولتۇرمايىن خۇش،
تىرىك بارىنچە بىر دەم ئۇرمايىن خۇش.
چىداغانچە قىلىپ ئەفسۇنۇ نەيرەڭ،
بارىب ئەفسۇن ئىتەيىن مىڭ تۇمەن فەڭ.

مەگەر كىم ئول پەرى تەسخىر بولغاي،
زۇلەيخا بىرلە يۇسۇپ بىر بولغاي.
(باشتىن-ئاياق بىر دەممۇ خۇشال ئولتۇرماي،
تىرىك بولسامۇ بىر نەپەس خۇشال بولماي،
كۇچۇمنىڭ بېرىچە جادۇ-نەيرەڭ ئىشلىتەي،
ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ تۇمەنمىڭ ھۇنەر كۆرسىتەي.
شۇنىڭ بىلەن ئول پەرنى بويسۇندۇرۇپ،
يۇسۇپ بىلەن زۇلەيخانى بىر-بىرىگە قوشاي.)

داستاندىكى سەۋسەنمۇ ئىجابىي ئوبرازلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا تېگىشلىكتۇر. گەرچە ئۇ ھىلە-مىكىر، ئالدامچىلىقنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغان، تىلى ئارقىلىق كىشىلەرگە خەنجەر ئۇرۇپ، يىگىنە سانجىيدىغان ئايال بولسىمۇ، قەلبى ھەقىقەتتىن تەسىرلەنگەندىن كېيىن، گۈل بىلەن نەۋرۇزغا نۇرغۇن ياردەم قىلىدۇ. سەۋ-سەنىڭ كېيىنكى پائالىيەتلىرى ۋاپادارلىقنىڭ نەمۇنىسىدۇر. شائىر سەۋسەن ئوبرازىنى يارىتىشقا، قەتئىي ئىرادە ۋە مۇستەھكەم ئەقىدىنىڭ:

خىيەل ئىچرە كىچىك شاگىردى ئىبلىس،
ئاياقدىن باش ۋۇجۇدى مەكرۇ-تەلبىس.
(ھىلىگەرلىكتە شەيتانمۇ كىچىك شاگىرتى بولغان،
ۋۇجۇدى باشتىن-ئاياق ھىيلە-نەيرەڭ بىلەن تولغان.)

كىشىلەرنىمۇ تەسىرلەندۇرەلەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى ئەكس ئەتتۇرگەن ۋە شۇ خىل كىشىلەرنىڭ ئىنساپقا كېلىشىنى ئارزۇ قىلغان.
شائىر ئۆز داستانىدا فەرۇخنى ئۇرۇش-جەدەلنى خالىمايدىغان،

بىرلىك-ئىتتىپاقلىقنى ئارزۇ قىلىدىغان ئادالەتپەرۋەر شاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. فەرۇخنىڭ ئىتتىپاقلىق ۋە ئىناقلىقنى ئىزدەيدىغانلىغىنى ئۇنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرى دەللىدۇر:

تىكەللى ئىتتىپاق ئۇستىدە ئەلنى،
قىلالى ئورتادا تەئىين بىر ئەلنى.
ھامان خۇشدۇركى جان ئورتادا بولسا،
نەكىم ئەزا ئىچىندە بارسا-كەلسە.
. . . . . .
مۇخالىپلىق ئەگەر قويسا ئارادىن،
قۇتۇلۇرسىز تۆگەنمەس ماجرادىن.
(ئەلنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ تىنچىتايلى،
ئوتتۇردا بىر ئەلنى بەلگىلەيلى.
جان ئادەم جىسمىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ،
ئۇ ياقتىن-بۇ ياققا يۇرۇپ تۇرسا نىمىدىگەن ياخشى.
. . . . . .
ئارىدىن ئىختىلاپلار كۆتۇرۈلسە،
تۆگىمەيدىغان جەدەل-ماجرادىن قۇتۇلغىلى بولىدۇ.)

لۇتفى «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدا يۇقۇرىدىكى ئىجابىي ئوبراز-لاردىن تاشقىرى، بەھمەن، يەلدا، شەيخ ناجى، بەھرام قاتارلىق سەلبى ئوبرازلارنىمۇ يارىتىپ، ئەينى دەۋر شائىتىدىكى بىرمۇنچە رېئال مەسىلىلەر ۋە تىپىك شەخسلەرگە توغرا باھا بەرگەن.
شائىر بەھمەن ئوبرازى ئارقىلىق قەلبى دوستلۇق ۋە ۋاپادارلىق خىسلىتىدىن تامامەن مەھرۇم بولغان، مۇھەببەتنىڭ نىمىلىگىنىمۇ

بىلمەيدىغان ۋاپاسىز، خىيانەتكارلارنىڭ تىپىنى يارىتقان.

داستاندىكى يەلدا يۈرىگىدە مۇھەببەتتىن قىلچىمۇ ئەسەر بولمىغان، چىن سۆيگۈ-مۇھەببەتنى ئايال ئاستى قىلغۇچى ياۋۇز قارا كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى بولۇپ، شائىر ئۇنىڭ نەپرەتلىك ئوبرازىنى مۇنداق سۈرەتلەيدۇ:

بار ئىردى ئاندا بىر زەنگىئى خۇنخار،
زوھەلدىن① نەھسراق، مىررىخ② كىردار.
ئورنىنىدە ئىچىپ قان قانماغۇچى،
يانار ئوتتىدىن يۇز ئۆرۈپ يانماغۇچى.
ئاتى يەلدا③، يۈزى يەلدا تۇنىتەك،
كۆزى دەۋزەخ، يۈزى مەھشەر كۈنىتەك.

(ئۇ يەردە بىر قانخور زەڭگى بار ئىدى،
زوھەلدىنمۇ نەس، مىررىختىنمۇ يامان خۇيلۇق ئىدى.
ئۇ قان ئىچىپ قانمايدىغان،
ھەتتا يېنىۋاتقان ئوتتىنمۇ يانمايدىغان نەرسە ئىدى.
ئۇنىڭ ئېتىمۇ يەلدا④، يۈزىمۇ قىش كېچىسىدەك قارا ئىدى،
كۆزلىرى گويا دوزاقتا ئوخشاش، يۈزى قىيامەت كۈنىدەك
دەھشەتلىك ئىدى.)

---

① زوھەل (ۋىنىرا) — كونا چۈشەنچىدە زوھەل يۇلتۇزى نەس يۇلتۇز دەپ قارىلىدۇ.

② مىررىخ (مارس) — كونا چۈشەنچىدە مىررىخ يۇلتۇزى قان تۆكۈش يۇلتۇزى دەپ قارىلىدۇ.

③ يەلدا — قىش (زىمىستان).

④ يەلدا — قىش (زىمىستان).

شائىر داستاندا ھىيلىگەر، ئالدامچى، خەسىس ۋە تاماخور شەيخلەر ئوبرازىنى يارىتىشنىمۇ نەزەردىن چەتتە قالدۇرمىغان. شەيخ ناجى ئەنە شۇ خىلدىكى كىشىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ بېشىغا ئېغىر كۇن كېلىپ قېچىپ كېتىۋاتقان گۇل بىلەن نەۋرۇزغا ھېسداشلىق قىلىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە تەقۋادارلىقتىن بىرمۇنچە سۆز سېتىپ، تۇرلۇك يالغان-ياۋىداق گەپلەر بىلەن نەۋرۇزنىڭ ئالتۇن كەمىرىنى، گۇلنىڭ چاپىنىنى شۇلۇۋالىدۇ. شەيخنىڭ خەسىسلىگى شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، ئۇ گۇل بىلەن نەۋرۇزنىڭ ئالدىغا سالغان داستىخاندىكى ئارپا نېنى بىلەن سوغۇق سۇغا ئۇلارنىڭ ئېغىز تېگىشىگىلا پۇرسەت بېرىدۇ-دە، داستىخاننى يىغىشتۇرىدۇ. شائىر:

يۇرۇتتى دىۋ ئوزە ھۆكمىن سۇلايمان،
مۇنكتەكلەرنى قىلمادى مۇسۇلمان.
بۇ يول ئازغۇرغۇچى كۆرگۈزسە تەلبىس،
ئەجەب يوقتۇركى يولدىن ئازسا ئىبلىس.

(دىۋىلەرگە ئۆز ھۆكمىنى يۈرگۈزگەن سۇلايمان پەيغەمبەرمۇ بۇنىڭغا ئوخشاشلارنى يولغا كىرگۈزەلمىدى.
بۇ يول ئازدۇرغۇچى ئالدامچىلىق ھۇنىرىنى ئىشقا سالغاندا
ھەتتا شەيتانىنىڭمۇ يولدىن ئېزىشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس.)

دىگەن مىسرالاردا ئەنە شۇ خىلدىكى ھىيلىگەر، ئالدامچىلارنىڭ خاراكتېرىنى ئۇستىلىق بىلەن ئېچىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ ئۇلارغا بولغان كۈچلۈك نەپرىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

داستاندا تەسۋىرلەنگەن بەھرام مەنسەپپەرەس، ھەسەتخور لارنىڭ تىپىك ۋەكىلىدۇر. ئۇ نەۋرۇزنىڭ يەمەن قوشۇنلىرىغا سەردار بولغانلىقىنى كۆرەلمەي، ئۇنىڭ ئۈستىدىن ھەسەت قىلىدۇ. بەھرام

هەسەتخورلاردا بولىدىغان قورقۇنچاقلىق، ھاكاۋۇرلۇق قاتارلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئۇ بىر تۇرۇپ گۈل باشچىلىغىدىكى ئەدەن قوشۇنلىرىنى كۆرۈپ، قورقۇپ ئۆزىنى يوقىتىپ قويسا، بىر تۇرۇپ ئۇيات كۆچىدىن گۈلگە قارشى مەيدانغا چۈشۈپ، چوڭچىلىق قىلىشقا باشلايدۇ.

ئەدەنلىقلارغا ئوخشاماس يۈرۈشۈك،
ئېرۇر تۇركانە ئاتغە ئولتۇرۇشۇك.
ئۆزۈڭگە رەھم قىل قانىڭنى تۆكمە،
تەنىڭدىن كۈچ بىلە جانىڭنى سۆكمە.
ئاتىڭدىن تۈش ئاتىم تويناغىنى ئۆپ،
ئۆزۈڭنى بىل فۇزۇللۇق قىلماغىل كۆپ.
(يۈرۈشلىرىڭ ئەدەنلىقلارغا ئوخشمايدۇ،
ئاتتا ئولتۇرۇشۇڭمۇ تۇركلەرگە خاس.
ئۆزەڭگە رەھمىڭ كەلسۇن، بىكاردىن قېنىڭنى تۆكمە،
جېنىڭنى تېنىڭدىن جۇدا قىلىشقا زورۇقما.
ئېتىڭدىن چۈش، ئېتىمنىڭ تۇيغىنى سۆي،
ئۆزەڭنى بىل، تولا ھەددىڭدىن ئاشما!)

شائىر ھەسەتخور، چوڭچىلارنىڭ شەرمەندە ئاقىۋىتىنى كۆرسىتىش نىيىتىدە، بەھرامنى گۈلنىڭ قىلچى ئاستىدا ھالاك قىلىدۇ. ھەسەتخورلار گەرچە ھەرقانداق شارائىتتا قانۇنىي جازاغا تارتىلمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ھەسەتخورلۇق كېسىلىگە مۇپتىلا بولغان بىرىنچى كۈندىن باشلاپلا روھىي جەھەتتىن ئاللىقاچان جازالىنىپ بولغان كىشىلەر بولۇپ، ھەسەت خەنجىرى بىلەن ئۆز يۈرىگىنى ئۆزى تىلغۇغۇچىلايدۇر. ئۆزلىرىنىڭ ھەسەتخورلۇق خۇيى-پەيلى تۈپەيلىدىن

ئۇلارنىڭ راھىتىمۇ ئاچچىق، يۇتقىنى قان، ئىچكىنى زەھەردۇر. شائىر بەھرام ئوبرازىنى ياراتقاندا، بۇ ھەقىقەتنى قايتا تەكىتلەش بىلەن ھەسەتخورلارنىڭ مەڭگۈ ئۆز مەقسىدىگە يېتەلمەيدىغانلىغىنى ئىسپاتلاپ بەرگەن.

* * *

«گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىنىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى يۇقۇرى قىممىتىمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر.

شائىر لۇتفى ئۆز غەزەللىرىنىڭ بەدىئىي كۈچىگە ئەھمىيەت بەرگەندەك، بۇ داستانىنىڭمۇ بەدىئى جەھەتتە مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا ئالاھىدە ئېتىۋار بىلەن قارىغان. داستانىنىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۇسلۇبىنىڭ يەڭگىل بولۇشى، سىيۇژىت قۇرۇلمىسىنىڭ پۇختىلىغى، ئوبرازلارنىڭ مۇكەممەل ۋە جانلىق يارىتىلىشى، مۇھىت ۋە تەبىئەت مەنزىرىسىنىڭ يارقىن تەسۋىرلىنىشى، تىلىنىڭ راۋان ۋە ئوبرازلىق بولۇشى قاتارلىق تەرەپلەردە ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

داستانىنىڭ كومپوزىتسىيىسى شەرق داستانچىلىغى ئەنئەنىسى بويىچە قۇرۇلغان بولۇپ، تولىمۇ پۇختا ۋە ئىزچىللىققا ئىگە. داستانىنى تەشكىل قىلغان ھەر بىر باپتا ئەسەردىكى ئىدىيىنى تەدرىجى يورۇتۇپ بېرىشكە خىزمەت قىلىدىغان بىر مۇھىم ۋەقە بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇ ۋەقەلەر بىر-بىرى بىلەن ئورگانىك ھالدا زىچ باغلانغان. يەنى داستانىنىڭ ھەر بىر بابىنى بىر ئېپىزوت دەپ قارىغاندا، ئالدىنقى ئېپىزوت بىلەن كېيىنكى ئېپىزوتلار مۇستەھكەم بىر رىشتە بىلەن چېتىلغاندەك ئۆزئارا تۇتىشىپ كەتكەن. شۇڭلاشقا پېرسوناژلار ئوبرازى ۋەقەنىڭ تەرەققىياتى بويىچە تەدرىجى جانلىنىپ بارىدۇ ۋە

مۇكەممەللىشدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن قۇرۇلمىدىكى بۇ خىل پۈختىلىق، داستان ۋەقەلىگىنىڭ مۇنداق روشەن بولۇشى داستاننىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ ئېنىق ۋە ئايدىڭ بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرگەن.

ئوبرازلارنىڭ جانلىق ۋە مۇكەممەل يارىتىلىشى داستانىنىڭ ئەڭ چوڭ مۇۋەپپەقىيىتىدۇر. شائىر ئوبراز يارىتىشتا پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى سىزىپ بېرىش، پورتىرېتى (تاشقى قىياپىتى)نى سۈرەتلەش، پېرسوناژلارغا ئۆزىگە خاس تىل بېرىش قاتارلىق تەرەپلەرگە ئالاھىدە ئېتىۋار بىلەن قارىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن داستاندىكى ھەر بىر ئوبراز ئۆزىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى قىياپىتى، سۆزھەرىكىتى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا خۇددى جانلىق ئادەمدەك گەۋدىلەنىدۇ. مەسىلەن، گۈل ئۆزىنىڭ:

بۇتى نېبۇد مەگەر ھۆرى پەرىزاد،
لەبى نازىك، بويى چۈن سەرۇ ئازاد.
پەرىشان ساچلارى گۈل ياپراغىندە،
تۇمەنمىك شۇھلەر ھەر باقماغىندە.

(ئۇ بىر سەنەم ئەمەس، بەلكى ھۆر-پەرىزاتىنىڭ ئۆزى،
لەۋلىرى نازۇك، بويى خۇددى تۇز ئۆسكەن سەرۋىدەك.
يېيىلغان چاچلىرى گۈل بەرگىنى ئەسلەتسە،
ھەر بىر قارىشى تۇمەنمىك ناز-كەرەشمىنى بەجا قىلىدۇ.)

دېگەندەك گۈزەل تاشقى قىياپىتى بىلەن ئالدىمىزدا پەيدا بولسا، نەۋرۇز گۈلگە سېلىشتۇرما قىلىنغان ھالدا، گۈزەللىكىتە گۈلدىنمۇ ئارتۇق لەتاپەت بىلەن جانلىنىدۇ:

ئەگەر سەن گۈلسەن، ئول ئايدىن ئەردۇر،
ۋەگەر سەن ھۆرسەن، ئول خۇد پەرىدۇر.

(ئەگەر سەن گۈل بولساڭ، ئۇ ئايدىنمۇ ئۈستۈندۇر،
ئەگەر سەن ھۆر بولساڭ، ئۇ خۇددى پەرىدۇر.)

بۇنىڭدىن باشقا، گۈل ئۆزىنىڭ:

يۈز ئويۇرساڭ داغى مەن يۈز چوۋۇرمان،
غەمىڭدىن باشقا بىللاھكىم دەم ئۇرمان.

(سەن يۈز ئۆرۈسەڭمۇ، مەن يۈز ئۆرۈمەيمەن،
قەسەم قىلمەنكى، ھەر بىر نەپىسىم سېنىڭ غېمىڭسىز ئۆتمەيدۇ.)

دەپ بەرگەن ۋەدىسى (روھىي گۈزەللىگى) بىلەن بىزنىڭ مۇھەببىتىمىزگە سازاۋەر بولسا، نەۋرۇز:

تىلەسۇن گەر تىلە مەسۇن مېنى گۈل،
قۇلىدۇر (مەن) بولىنچە تۇپراغىم كۈل.

(گۈل مېنى خالىسۇن، خالىمىسۇن،
تاكى تۇپرىغىم كۈلگە ئايلانغۇچە مەن ئۇنىڭ قۇلىمەن.)

دەپ بىلدۈرگەن ساداقىتى بىلەن بىزنىڭ ھۆرمىتىمىزنى قوزغايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، داستانىدىكى "قان ئىچىپ قانمىغۇچى"، "ھەتتا يانار ئوتتىن يۈز ئۆرۈپ يانمىغۇچى"، يۈزى قىش كېچىسىدەك قارا ۋە سوغۇق، قىيامەت كۈنىدەك دەھشەتلىك، كۆزى دوزاخقا ئوخشايدىغان يەلدا، ھىيلە-مىكىر بىلەن شەيتانىنمۇ ئازدۇرالايدىغان شەيخ ناجى، ھاكاۋۇر ۋە ھەسەتخور بەھرام قاتارلىقلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ خاراكتېرى، تاشقى قىياپىتى، ھەرىكىتى ۋە سۆزلىرى ئارقىلىق كۆز ئالدىمىزدا نەپرەتلىك قىياپەت بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. دېمەك، شائىر خاس خاراكتېر، خاس پورتىرېت، خاس تىل بېرىش ئارقىلىق پېرسوناژلار ئوبرازىنى مۇكەممەل ۋە جانلىق ياراتقان.

داستاندا تەبىئەت مەنزىرىلىرى تولىمۇ يارقىن ۋە گۈزەل تەسۋىر-

لەنگەن بولۇپ، بۇنداق تەسۋىرلەر قەھرىمانلارنىڭ ئىچكى دۇنيا-سىنى ئېچىپ بېرىش، ئاپتورنىڭ ۋەقەگە بولغان مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭ-لاشتۇرۇش، ئەسەردە كەيپىيات يارىتىش قاتارلىق تەرەپلەر ئۈچۈن ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلدۇرۇلغان. بىز داستاندا ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن تەسۋىرلەنگەن گۈزەل تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى خېلى كۆپ ئۇچرىتىمىز. بۇلبۇل نەۋرۇزنىڭ مۇھەببەتلىك سالامىنى ئېلىپ فەرخارغا قايتىپ كەلگەن چاغدىكى فەرخارنىڭ كۆرۈنۈشى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

بولۇپ فەرخار جەننەتدىن نەمۇدار،
بېھىشتى ئەدناتەك شەھر گۈلزار.
ھەۋا ئەيسا دەمىتەك روھىپەرۋەر،
يەغاچلار تۇبى-يۇ، ئاقار سۇكەۋسەر.
چەمەنلەر ئىچرە قۇشلارنىڭ سەفىرى،
يەغاچلار ئۈچۈ گۈللەرنىڭ سەرىرى.

(فەرخار جەننەتتىنمۇ گۈزەللىشىپ،
شەھەر گويا بېھىشتى ئەدنادەك① گۈلزارلىققا ئايلانغان.
ھاۋا خۇددى ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ نەپىسىدەك جان بېغىشلايتتى،
دەرەخلەر جەننەت دەرىخىدەك، ئېقىن سۇلار كەۋسەر سۇيىدەك ئىدى.
چىمەنلەردە قۇشلار يېقىملىق سايرايتتى،
دەرەخلەرنىڭ ئۈچى گۈل-چېچەكلەرگە تەخت ئىدى.)

بىز بۇ گۈزەل تەسۋىرلەرنى ئوقۇغىنىمىزدا، لۇتفىنىڭ ھەقىقەتەن

① بېھىشتى ئەدنا (جەننەتۇل ئەدنا) — ئىسلام دىنىي ئەقىدىسىدىكى سەككىز جەننەتنىڭ بىرى.

بەدىئىي تەسۋىرنىڭ ماھىر ئۇستىسى ئىكەنلىكىگە قايىل بولىمىز.

شائىر ئۆز داستانىنىڭ تىلىغىمۇ نۇرغۇن ئەمگەك سىڭدۈرگەن. ئۇ داستان تىلىنىڭ ئىخچام ۋە ئوبرازلىق بولۇشىغا تولىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن.

لۇتفى گۈزەل ئوخشىتىش، مۇۋاپىق مۇبالىغە قىلىشتەك ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىنمۇ ئوبدان پايدىلانغان. بولۇپمۇ شائىر گۈزەل ۋە جانلىق ئوخشىتىشنىڭ ئاجايىپ چېۋەرلىرىدىندۇر. شائىر بەھرام بىلەن گۈل يەككىمۇ-يەككە ئېلىشقاندا، گۈلنىڭ بەھرام ئۈرغان قىلىچتىن قوغدىنىپ، ئۆزىنى قالقانىنىڭ دالدىسىغا ئالغانلىغىنى ئاي بۇلۇتنىڭ ئىچىگە كىرگەنلىگىگە ئوخشىتىپ مۇنداق يازىدۇ:

بۇ گەز بەھرام ئاچىغدىن چەكتى بىر تىغ،
ياپىب قالقانىنى كىردى ماھ دەرمىغ.

(بەھرام ئاچچىغدىن بىر قىلىچ ئۇرۇۋىدى، گۈل قالقانىنى دالدا قىلدى،
بۇ چاغدا گويا ئاي بۇلۇتنىڭ ئىچىگە كىرگەندەك بولدى.)

بۇنىڭدەك ئوبرازلىق ئوخشىتىشلارنى داستانىنىڭ كۆپچىلىك مىسرالىردا ئۇچرىتىشقا بولىدۇ.

داستاندا نەۋرۇز گۈلنى تۇنجى قېتىم كۆرگەن چاغدىكى ئۇنىڭ پەرىشان ھالى مۇنداق مۇبالىغە قىلىنىدۇ:

كى ئالەم ئۆرتەنە يازدى دەمىندىن،
فەلەك ماتەم تونىن كەيدى غەمىندىن.
(ئۇنىڭ نەپىسىدىن ئالەم كۆيۈشكە باشلىدى،
غەم-قايغۇسىدىن ئاسمان ماتەم تونىنى كىيدى.)

لۇتفى داستان تىلىنىڭ ئوبرازلىق بولۇشى ۋە ئۇنىڭ قايىل قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇش مەقسىدىدە خەلق تىلى ۋە خەلق تەبىرلە-

رددىن ئىجادىي پايدىلانغان. شۇڭلاشقا داستان تىلى تولىمۇ راۋان ۋە خەلق تىلىغا يېقىن چىققان. مەسىلەن:

قەرىب ئەردى ئۆزى ئوغلى قىزى يوق،
قارادا بۇيىيۇ، قاردا ئىزى يوق.
(ئۆزى قېرىپ قالغان، ئوغۇل ياكى قىزى يوق ئىدى،
قاردا بويى، قاردا ئىزى يوق ئىدى.)
چۆلۈگەن سۇنى كۆرمەيىن ئىنانماس،
نەچە سۇراسەلەر سۇساغى قانماس.
(ئۇسسىغان سۇنى كۆرمەي ئىشەنمەس،
"سۇ" دەپ قانچە سورىسىمۇ ئۇسسۇزلۇغى قانماس.)

شائىر ئۆز دەۋرىنىڭ بۇيۇك مۇتەپەككۇرى سۈپىتىدە ئۆز داستانىدا كۆپلىگەن پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇھىم تەرىبىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە كۆز قاراشلارنى ئەكس ئەتتۇرگەن. بۇنداق پىكىرلەر ئورۇن ئالغان مىسرالار، خۇددى خەلق ماقال-تەمسىللىرىگە ئوخشاش، شەكىل جەھەتتە ئىنتايىن ئۇيۇللۇققا، مەزمۇن جەھەتتە بەكمۇ تىرەنلىككە ئىگىدۇر. مەسىلەن:

نە مىھنەت بار ئانىكىم راھەتى يوق،
نە نەكبەتكىم سوڭنىدە دەۋلەتى يوق.
(راھىتى بولمىغان جاپا-مۇشەققەت يوق،
ئاخىرى بەخت بولمايدىغان ھېچقانداق بەختسىزلىكمۇ يوق.)
سېۋىك سېۋگەن ئۆلۈمدىن پىكىر قىلماس،
ئېتىن قايچا بىلەن توغراسا بىلمەس.
(سۆيگۈ سۆيگەن كىشىلەر ئۆلۈمنى ئويلىمايدۇ،
گۆشنى قايچا بىلەن توغرىسىمۇ سەزمەيدۇ.)

ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش زۆرۈرکى، لۇتفى ئۆز ئىجادىيىتى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا رېئالىزىم بىلەن رومانتىزىمنى بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى باشلاپ بەرگۈچىلەرنىڭ بىرى. «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدىكى رېئالىزم ۋە رومانتىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى 15-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئىلغار رېئالىزم بىلەن تەرەققىپەرۋەر رومانتىزىمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

لۇتفى ئەينى تارىخىي شارائىتتىكى رېئال ھاياتنىڭ خاراكتېرلىك تەرەپلىرىنى ھۇشيارلىق بىلەن سېزىپ، تىپىك خاراكتېرلەرنى ماھىرلىق بىلەن يارىتىپ، پۈتكۈل جەمىيەت ئۇچۇن ئومۇمىي بولغان رېئال ۋەقەلەر ۋە تىپىك شەخسلەرنى ھەققانىيەت بىلەن تەسۋىرلەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىرمۇنچە رېئال مەسىلىلەرگە جەمىيەت تەرەققىياتى مەيدانىدا تۇرۇپ توغرا ۋە ھەققانىي باھا بەردى. بۇ لۇتفى ئىجادىيىتىدىكى رېئالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى بولۇپ، «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدا ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ. نەۋرۇز بىلەن گۈلنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى، پادىشالار ئارىسىدىكى ئاداۋەت ۋە ئۇرۇش-جەدەللەر، بېلىقچىنىڭ ئاچ-يالىڭاچلىقتىكى ئىبرەت ئەھۋالى ئەينى دەۋر ئۇچۇن خاراكتېرلىك بولغان رېئال ھادىسىلەردۇر. داستانىدىكى يەلدا، ناجى، بەخمەن ۋە بەھرامىلار فېئودال يۇقۇرى قاتلام گۇرۇھ ۋەكىللىرى بولۇپ، رېئالىستىك ئوبرازلاردۇر. دېمەك، لۇتفى داستانىدا ئۆز زامانىسىدىكى رېئال تۇرمۇشنى مەلۇم دەرىجىدە رېئالىزىملىق مەيدانىدا تۇرۇپ، چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇردى. بۇ جەھەتتىن لۇتفىنى رېئالىزىملىق خاھىشقا خېلى دەرىجىدە يېرىلگەن شائىر دەپ قاراشقا بولىدۇ.

لۇتفى رېئالىزمچى بولۇش بىلەن بىرگە، ئۆز نۆۋىتىدە رومانتىك

شائىردۇر. ئۇ ئۆز داستاندا ياراتقان ئوبرازلار ئارقىلىق بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىدى. داستاندىكى ئوبرازلار ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان تىنچلىق، خاتىرجەملىك، ئاسايىشلىق ۋە بىرلىك-ئىتتىپاقلىق ئىدىيىلىرى شائىرنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرى بولۇپ، رومانتىزىملىق خاراكتېرگە ئىگە. شائىرنىڭ بۇ خىل خىيال ئارزۇلىرى ھېئودالىزىم شارائىتىدا ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن بولمايدىغان غايىۋى ئىدىيە بولسىمۇ، ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا تەرەققىپەرۋەر ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

ئۇچىنچى باب
ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر ئەلىشىر ناۋائى

1. شائىرنىڭ ھاياتى ۋە تۆھپىلىرى

ئۇيغۇر ۋە تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان باشقا مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتىكى ئۇلۇغ خىزمەتلىرى بىلەن 15-ئەسىر مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە تەڭداشسىز زور تۆھپە قوشقان بۈيۈك شائىر ۋە مۇتەپەككۇر نىزامىدىن ئەلىشىر ناۋائى مىلادى 1441-يىلى 9-فېۋرالدا ھېرات① شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن.

① ھېرات — ھازىرقى ئافغانىستانىنىڭ غەربىدىكى قەدىمقى بىر شەھەر. مىلادىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردىن 1-ئەسىرگىچە باكتىرىيە سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان ۋە "ھېرى" (كېيىنكى ۋاقىتلاردا "ھېرا") دەپ ئاتالغان.

ئاكادېمىك ئىززەت سۇلتانىنىڭ سەئىدىيە خانلىغى دەۋرىدىكى مەشھۇر تارىخچى مىرزا ھەيدەر قەشقەرىنىڭ «تارىخى رەشىدى» ناملىق كىتابىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئىسپاتلىغىنىغا قارىغاندا، "ئەلىشىر ناۋايى ھېراتتا ئۇيغۇر باقشىسى (كاتىۋى، ئۇستازى) غىياسىدىن كېچىك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان"①. مىرزا ھەيدەرنىڭ ناۋايى تۇغرىسىدىكى بۇ مەلۇماتىنى ئا.ئا.سېمېنوۋ، ئەھمەت زەكى ۋەلىدى تۇغانلارمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە تەكىتلەپ ئۆتكەن.

ئەلىشىر ناۋايىنىڭ بەزى ئۇرۇق-تۇققانلىرى تۆمۈرىيلەر سارىيىغا يېقىن كىشىلەردىن بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى غىياسىدىن بارلاسمۇ خۇراسان شاھى ئۇبۇلقاسىم بابۇر سارىيىدا ھەربىي ئەمەلدار بولغان ئىدى.

ئەلىشىر باشلانغۇچ بىلىمنى ھېراتتا ئالدى. ئۇنىڭ ئاجايىپ تالانتى ۋە قابىلىيىتى مەكتەپ يېشىدىكى يىللاردىلا نامايان بولۇشقا باشلىغان ئىدى. پادىشا شاھرۇخ ۋاپاتىدىن كېيىن ئەۋج ئالغان تاج-تەخت تالىشىش ئۇرۇشلىرىنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن ناۋايى ئائىلىسىنىڭ ھېراتتىن ئىراقنىڭ تەفت شەھرىگە كۆچۈشى سەۋەپلىك ئەلىشىرغا ئۆز ئوقۇشىنى تەفتىدە داۋاملاشتۇرۇشقا توغرا كەلدى. ئۇ تەفت شەھىرىدە 15-ئەسىرنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى شەرەفىدىن

مىلادى 7-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئەرەب خەلىپىلىگى تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئاسىيادا مۇھىم ئىسلام مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان. مىلادى 15-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ خۇراسان دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان.

① ئىززەت سۇلتان. ئەسەرلەر. تاشكەنت 1973-يىلى «ناۋايىنىڭ قەلەم دەپتەرلىرى»، 28-بەتكە قارالسۇن.

ئەلى يەزدى (هجرى 858 ـ يىلى، يەنى 1454 ـ يىلى ۋاپات بولغان) بىلەن ئۇچراشتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتلەردە بولدى. ئالىم ئەلىشىرنىڭ يۇقۇرى تالانتى ۋە ئۆتكۈر ئەقىل ـ پاراسىتىگە قايىل بولۇپ، ئۇنىڭغا كۆپ ئىلھام بەردى. شەرەفىدىن ئەلى يەزدى بىلەن ئۇچرىشىش ناۋايىنىڭ باللىق چاغلىرىدىكى ئەڭ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە زور ئىش بولدى.

ئاربىدىن ئىككى ـ ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن، جىدەل ـ ماجرالار پەيدا بولۇپ، يەنى ئوبۇلقاسىم بابۇر تەختىگە چىقتى. ناۋايىنىڭ ئاتىسىمۇ ئائىلىسىنى ئېلىپ ھېراتقا قايتىپ كېلىش بىلەن، پادىشا ساربىيغا خىزمەتكە كىردى. ئەلىشىر ھېراتتا ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇردى. ئۇ مۇشۇ دەۋرىدىلا ئىلىم ـ مەرىپەتكە، ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە قىزغىن بېرىلدى. تېخى ئەمدىلا ئون ياشقا كىرگەن ئەلىشىر شەيخ سەئدى (مىلادى 1203 ـــ 1292) نىڭ «گۈلىستان»، «بوستان» ئەسەرلىرىنى، پەرىدىدىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت تەير» («قۇشلار مەنتىقىسى») كىتابىنى پۈتۈن ـ پۈتۈن يادلىغان ئىدى. «مەنتىقۇت تەير»نىڭ ياش ئەلىشىرغا بەرگەن تەسىرى ئانچە ياخشى بولمىدى. يەنى بۇ كىتاپ ئۇنىڭدا جەمجەت ۋە يالغۇز يۈرىدىغان كەيپىياتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىدى. لېكىن دادىسىنىڭ بۇ كىتابىنى كۆرۈشىنى قاتتىق چەكلىشى تۈپەيلىدىن، ئەلىشىردا ھاياتقا بولغان مۇھەببەت ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك كۆز قاراشلىرىنىڭ تەدرىجى ئۆسۈشى بىلەن «مەنتىقۇت تەير»نىڭ تەسىرى ئۇزاققا بارمىدى. ناۋايى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا (60 يېشىدا) يازغان «لىسانۇت تەير» («قۇشلار تىلى») ئەسىرىدە بۇ ئەھۋالنى ئېنىق ئەسلەپ ئۆتىدۇ.

ئەلىشىر ياشىغان مۇھىت ئۇنىڭ كېيىنكى كۈنلەردە ئۆز دەۋرىنىڭ

ئەڭ بىلىملىك كىشىسى، ئۇلۇغ شائىرى بولۇپ يېتىشىشىدە چوڭ رول ئويناندى. ئەلىشىرنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭ ئەتراپلىق بىلىم ئېلىشى ئۈچۈن تولۇق شەرت ـ شارائىت يارىتىپ بەردى. ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر مۇزىكاشۇناسى خوجا يۈسۈپ بۇرھانىددىن مۇزىكا ئۇگەنىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە تارىخ، ئەدەبىيات، ھۆسىن خەت، رەسىم قاتارلىق ساھەلەر بىلەنمۇ شۇغۇللاندى. ئەلىشىرنىڭ ئاتىسى ئەدەبىياتنى سۆيىدىغان، ئىلىم ئەھلىلىرىنى قەدىرلەيدىغان، بىلىملىك شائىر كىشى ئىدى. ئۇنىڭ تاغىلىرى غەربىي ۋە كابۇللارمۇ شائىر ئىدى. شۇڭلاشقا ئەلىشىرلار ئائىلىسىگە شائىرلار ۋە ئالىملار توپلىنىپ، مۇشائىرە ۋە مۇنازىرىلەر ئېلىپ باراتتى. بۇ ئەھۋال ناۋايىدا ئەدەبىياتقا بولغان قىزغىن ھەۋەسنى ئۆزلۇكسىز ئۇلغايتتى. ئۇ بەدىئىي ئەسەرلەرنى قىزىقىپ ئوقۇشتىن تاشقىرى ئۆزىمۇ شېئىر يېزىشقا كىرىشىپ، باللىق چاغلىرىدىلا شائىرلىقنىڭ يارقىن ئۇچقۇنلىرىنى چېچىشقا باشلىدى. ئۇنىڭدىكى پارلاپ تۇرغان تالانت نۇرى زامانىسىنىڭ مەشھۇر شائىرلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقان ئىدى. ئەلىشىر بۇ يىللاردا ئەينى دەۋرنىڭ پىشقەدەم شائىرى مىرشاھى بىلەن خەت ـ ئالاقىدە بولغاندىن تاشقىرى، ئاتاقلىق شائىر لۇتفى بىلەن تونۇشتى. لۇتفىمۇ بالا شائىرنىڭ تالانتىغا قىزىقىپ، ئۇنىڭ قابىلىيىتىگە يۇكسەك باھا بەردى. ناۋايىغا زامانداش تارىخچى مىرخۇندنىڭ① بايان قىلىشىچە، بىر كۈنى لۇتفى ئەلىشىردىن يېڭى

① مىرخۇند ـــ مۇھەممەد ئىبنى خاۋەندشاھ ئىبنى مەھمۇت مىرخۇند، مىلادى 1498 ـ يىلى ۋاپات بولغان. مەشھۇر تارىخ كىتابى «رەۋزەتۇسسەفا»نىڭ ئاپتورى.

يازغان غەزەللىرىدىن بىرىنى ئوقۇپ بېرىشنى سورىغان. ياش شائىر:

ئارەزىن ياپقاچ كۆزۈمدىن ساچىلۇر ھەرلەھزە ياش،
بۇيلەكىم پەيدا بولۇر يۈلتۈز، نىھان بولغاچ قۇياش.

(ئۇ جامالىنى يوشۇرغاچقا كۆزۈمدىن ھە دەپ ياشلار قۇيۇلدۇ. بۇ گويا قۇياش پاتقاندا، يۈلتۈز پەيدا بولغانغا ئوخشاش ئەھۋال.) دىگەن سەدرە بىلەن باشلانغان غەزىلنى ئوقۇپ بەرگەندە، ئۇستاز شائىر بەكمۇ تەسىرلەنگەن.

ئەلىشىر 12 — 13 ياشلارغا كىرگەندە ئاتىسى ۋاپات بولۇپ، ئوبۇلقاسىم بابۇرنىڭ قولىدا قالىدۇ ۋە ئۇنىڭ تەربىيىسىدە بولىدۇ. 15 يېشىدىن باشلاپ شائىرلىق بىلەن شۆھرەت قازانغان ياش ئەلىشىر ھۈسەيىن بايقارا① بىلەن بىللە ئوبۇلقاسىم بابۇرنىڭ سارىيىدا خىزمەت قىلىشقا باشلايدۇ. 1456 ـ يىلى بابۇر بىلەن بىللە مەشھەدكە بارىدۇ. 1457 ـ يىلى بابۇر ئۆلگەندىن كېيىن، ھۈسەيىن بايقارا تەخت ئىگىلىش ئۈچۈن كۈچ ئۇيۇشتۇرۇش نىيىتىدە مەرۋىگە كېتىدۇ. ناۋايى مەشھەدتە قېلىپ ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇ يەردە ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر شائىرى كامال تۇرباتى بىلەن ئۇچرىشىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن دوستلۇق ئالاقىسى ئورنىتىدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ بىلىم ئېلىش دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ، پەلسەپە، مەنتىقە، ماتېماتىكا پەنلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ. بولۇپمۇ ئىسلام پەلسەپىسىنى، ئەرەب ۋە شەرق

① ھۈسەيىن بايقارا — سۇلتان ساھىپ قىران ھۈسەيىن باھادىرخان (ھۈسەيىن بىننى مەنسۇر بىننى بايقارا بىننى شەيخ ئۆمەر)، 1469 — يىلى ھېرات تەختىدە ئولتۇرغان، 1505 ـ يىلى ۋاپات بولغان، مەشھۇر شائىر بولۇپ، بىرمۇنچە شېئىر ۋە غەزەللەرنى يازغان.

مۇسۇلمان ئەدەبىياتىنى قېتىقىنىپ تەتقىق قىلىدۇ. جۈملىدىن ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، نىزامى گەنجەۋى، خۇسراۋ دېھلەۋى، ئاتايى، لۇتفى ۋە باشقا شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تىرىشىپ ئوقۇيدۇ. شۇنىڭدەك ئۇجادىيەتكە قىزغىن بېرىلىپ، تۈركى ۋە پارسى تىللاردا نۇرغۇن شېئىرلارنى يازىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ "زۇللىسانەين" (ئىككى تىل ئىگىسى) دىگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ئۇ ئۆزىنىڭ تۈركى تىلدا يازغان غەزەللىرىگە "ناۋايى" (كۆي، ئاھاڭ دىگەن مەنىدە)، پارس تىلىدا يازغان غەزەللىرىگە بولسا "فانى" (ۋاقىتلىق يوقالغۇچى دىگەن مەنىدە) دەپ تەخەللۇس قويىدۇ.

ناۋايى مەشھەدتە شائىر سەئىد ھەسەن ئەردەشىر بىلەن تونۇشىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن دوستلۇق ئورنىتىدۇ. پېشقەدەم شائىر ياش ئەلىشىرنىڭ ئۇجادىي ئىشلىرى ئۈچۈن زور ئىلھام بېرىدۇ. ناۋايى بۇ ئەھۋالنى ئەسلەپ كېيىن «ھالەتى سەئىد ھەسەن ئەردەشىر» ناملىق ئەسىرىنى يارىتتى.

ناۋايى 18 — 19 ياشلىرىدا ئالىم ۋە شائىر سەئىددىن قەشقەرىنىڭ شاگىرتى، بۇيۇك تاجىك شائىرى ئابدۇراخمان جامى (1414 — 1492) بىلەن تونۇشىدۇ. بۇ تونۇشۇش ناۋايىنىڭ ھاياتى ۋە ئۇجادىيىتىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگە چوڭ ئىش بولدى. ئابدۇراخمان جامى ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى، ئاتاقلىق سەنئەتكارى بولۇپ، نۇرغۇن شائىر ۋە سەنئەتكارلارنىڭ ئۇستازى ئىدى. ئۇ ناۋايىنىڭ تالانتىغا قايىل بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەم شاگىرت، ھەم دوست، ھەم پەرزەنت ھىساۋىدا قاراپ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇجادىيەت ئىشلىرىدا مەسلىھەتلىشەتتى. ناۋايى ئۆز ئەسىرىنى جامىغا، جامى بولسا ناۋايىغا ئوقۇپ بېرىپ ئۆزئارا پىكىر سورىشاتتى. كېيىنكى كۈنلەردە ئىككى ئوتتۇرىدىكى

مۇناسىۋەت ئىككى ئۇلۇغ ئالىم ۋە شائىرنىڭ دوستلۇق ۋە ئىجادىي ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىگە ئايلاندى. ناۋائىي بىرنەچچە ئەسىرنى (مەسىلەن، «خەمسە»نى) جامىنىڭ ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن، جامى بولسا بىرنەچچە ئەسىرنى (مەسىلەن، «مۇزىكا ھەققىدە رىسالە»نى) ناۋائىينىڭ مەسلىھەتى بىلەن يازغان ئىدى.

1459 ـ يىلى ئەبۇ سەئىد① تەختكە چىقىقاندىن كېيىن ۋاقىتلىق تىنچلىق پەيتىدە ئەلىشىر ناۋائىي مەشھەدتىن ھېراتقا قايتىپ كېلىپ، ئەبۇ سەئىد ساربېغا خىزمەتكە كىردى. ئەبۇ سەئىد ئىنتايىن زالىم پادىشا بولغاچقا، ئۇنىڭغا قارشى قوزغىلاڭلار پات ـ پات بولۇپ تۇراتتى. ئەبۇ سەئىدنىڭ خەلقىغە سالغان زۇلمىدىن نارازى بولغان شائىر ئۆزىنىڭ مەشھەدتىكى ئۇستازى سەئىد ھەسەن ئەردەشىرغا يازغان شېئىرىدا مەكتۇب «ھەسبى ھال» («ھال ـ ئەھۋال بايانى»)دا شۇ چاغدىكى مۇھىمش كۈنلەرنىڭ رېئال كۆرۈنۈشلىرىنى تەسۋىرلەپ بەردى. ناۋائىينىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي، سىياسىي كۆز قاراشلىرىنى ئۇگىنىشكە چوڭ ياردەم بېرىدىغان بىردىن ـ بىر ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ ئەسەردە ئەبۇ سەئىد زامانىدا دوستلۇق، ساخاۋەت، ياخشىلىقنىڭ ئورنىنى دۈشمەنلىك، بېخىللىق، يامانلىق ۋە ھەسەتخورلۇق ئىگەللىگەنلىگى، ئەمەلدارلار، ئالدامچى روھانىلارنىڭ ۋەخپىلەرنى ئىگەللىۋېلىپ، ئۇنىڭغا شاراپ ئۇچۇن تەك (ئۇزۇم) تەككەنلىگى، شۇنىڭ بىلەن ئاھالىنى ۋەيران قىلغانلىغى پاش قىلىندۇ:

① ئەبۇ سەئىد ـ سۇلتان ئەبۇ سەئىد بىننى مۇھەممەت بىننى مىرانشاھ بىننى تۆمۇر، مىلادى 1459 ـ يىلى تەختكە چىقىپ، 1469 ـ يىلى ئەزەربەيجان ۋالىسى ئۇزۇن ھەسەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

ھەم ئەۋقاتنى سەدر ئەملاك ئېتىپ،
ۋەلى كۆپرەگنى مەي ئۇچۇن تەك ئېكىب،
ھەم ئەل مەنزىلىنى شاھ كاتەكتەك بۇزۇب،
تاۋۇغ ئورنىغا چۇغز ئولتۇرغۇزۇب.
(ۋەخپىلەرنى روھانىلار ئۆز مۇلكىگە ئايلاندۇرۇۋالدى،
ئۇنىڭ كۆپ قىسمىغا شاراپ ئۇچۇن ئۇزۇم تېرىدى.
پادىشا خەلقىنىڭ ماكانلىرىنى توخۇ كاتىگىنى بۇزغاندەك
بۇزۇپ تاشلاپ،
توخۇنىڭ ئورنىغا ھۇقۇش ئۇۋلاتتى.)

بۇ دەۋردە ئەمەلدارلار ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۇن بىر تەرەپتىن بىگۇنا خەلقنىڭ قېنىنى تۆكسە، يەنە بىر تەرەپتىن تەمەخورلۇق، پارىخورلۇق ھۇنىرىنى ئىشقا سالاتتى. شائىر بۇ ھەقتە «ھەسبى ھال»دا مۇنداق يازىدۇ:

قاراپۇل ئۇچۇن ئەيلەبان قەتل قەن،
ئۆلۈكتىن تەمەئ ئەيلەب ئەمما كەفەن.
. . . . . .
ئۆلۈم كەلسە بىر زارى بىدىل سارى،
مەدەد ئەيلە بان لىك قاتىل سارى.
(بىر تىيىن ئۇچۇن ئادەم ئۆلتۈرۈشنى ھۇنەر قىلىپ،
ئۆلۈكتىن كېپەن تەمە قىلىشىدۇ.
. . . . . .
بىر بىچارە دىلى ئۇزۇككە قازا كەلسە،
يەنىلا قاتىلغا مەدەت بېرىشىدۇ.)

ناۋايى بۇ ئەسىردە يەنە جەبر-زۇلۇم دەستىدىن نۇرغۇن ئالىم ۋە شائىرلارنىڭ باشقا جايلارغا باش ئېلىپ كەتكەنلىگىنى، بۇ ئېغىر شارائىتنىڭ ئۆز ئىجادىغىمۇ تەسىر يەتكۈزگەنلىگىنى، شۇنداقتىمۇ ئۆز مەقسىدىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا قەتئى بەل باغلىغانلىغىنى ئىزھار قىلىپ ئۆتىدۇ.

ئەلىشىر ناۋايى 1485-يىلى يازغان «سەددى ئىسكەندەر» («ئىسكەندەر سېپىلى») ناملىق داستاندا زالىم پادىشا ئەبۇ سەئىد ھەققىدە يېزىپ، ئۇنىڭ ھالاكىتىگە لەشكەرلىرىنىڭ نارازىلىغى سەۋەپ بولغانلىغىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

تارىخچى مىرخۇندنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ناۋايى دوستى پالۋان مۇھەممەت كۇچىتۇڭگۇر① بىلەن ھېراتتىكى باغى سەنىدە سەيلە قىلىپ كېتىۋاتقاندا، زىرائەتلىرى سۇسىز قېلىپ، تىلەمچىلىك بىلەن كۇن ئۆتكۈزۈۋاتقان بىر دېخان ۋەزىرلەرنىڭ زورلۇغى ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ، پادىشادىن ئادالەت تەلەپ قىلىپ كەلگەنلىگىنى ئېيتقاندا، ناۋايى ئۇنىڭغا قاراپ تۆۋەندىكى بەيىتنى ئوقۇغان:

گەداكى نان ئەزدەرى شاھ جۇست،
بى بايادزى ئابى خۇدەش دەست شۇست.
(پادىشانىڭ ئىشىگىدىن نان تىلىگەن گادای،
ئۆز سۇيىدىن قولىنى يۇمىغى كېرەك.)

① پالۋان مۇھەممەت كۇچىتۇڭگۇر — ناۋايىنىڭ ئەڭ يېقىن سەپدىشى، ئالىم، شائىر ۋە مۇزىكانت. ھۇسەيىن بايقارا ئوردىسىدا مۇھىم ئەمەلدە بولغان. خوتەنلىك شائىر مولا ئىسمەتۇللا «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»دا بۇ زات ھەققىدە كەڭرى مەلۇمات بەرگەن («تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982-يىل نەشرىگە قارالسۇن).

ئەبۇ سەئىد ناۋايىنىڭ نارازىلىغىدىن خەۋاردار ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ناۋايى ئەبۇ سەئىدكە قارشى تەخت تالىشىش ئۇرۇشى قىلىۋاتقان ھۇسەيىن بايقارانىڭ ساۋاقدىشى ئىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئەبۇ سەئىدكە قارشى خەلق قوزغىلاڭچىلىرى سېپىدە ناۋايىنىڭ تاغىلىرى كابۇلى بىلەن غەرىبىلەرمۇ بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ناۋايىنىڭ ھېراتتا تۇرۇشنى ئۆزى ئۈچۈن زور خەۋپ دەپ بىلگەن ئەبۇ سەئىد 1467-يىلى شائىرنى سەمەرقەندكە سۈرگۈن قىلىدى. بارلىق مال-مۈلكى ئەبۇ سەئىد تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىنغىنى ئۈچۈن ئېغىر كۇنگە قالغان شائىر سەمەرقەندتە يەنىلا تىرىشىپ ئۇگەنىدى. ئالىملار، شائىرلار بىلەن تونۇشتى. ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر ئالىمى فەزلۇللا ئەبۇللەيستىن تەلىم ئالدى. ناۋايى «مەجالىسۇن نەفائىس» («گۈزەللەر يىغىلىشى») دىگەن ئەسىردە فەزلۇللا ئەبۇللەيسىنىڭ مەشھۇر ھوقۇقشۇناس ئالىم ئىكەنلىگىنى، ئۇنىڭدىن ئىكىكى يىل ساۋاق ئالغانلىغىنى، مەزكۇر ئالىمنىڭ ئۆزىنى پەرزەنىدىم دەپ قارىغانلىغىنى بايان قىلىدۇ.

سەمەرقەند ئەينى دەۋرنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ، نۇرغۇن جايلاردىن كىشىلەر كېلىپ، بۇ يەردە بىلىم ئالاتتى. ناۋايى بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن بېرىلىپ ئۆز بىلىمىنى تولۇقلايدۇ. سەككاكى ۋە باشقا شائىرلارنىڭ ئىجادى بىلەن تونۇشىدۇ. شائىر بۇ ھەقتىكى تەسىراتلىرىنى «خەمسە»دە ئەسلەپ ئۆتكەن ئىدى.

ناۋايى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان چاغاتاي تىلى — تۇركى ئەدەبىي تىلىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش جەھەتتىكى كۆرەشلىرىنى سەمەرقەندتىكى چاغلاردىلا باشلىغان ئىدى. ئۇ

نۇركى تىلنى كەمستكۇچىلەرگە ئۆز ئەملىيىتى ئارقىلىق رەددىيە بېرىش بىلەن، ئۇلارنى ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر يېزىشقا ئۇندىدى.

ناۋايى سەمەرقەندتە ئىككى يىل تۇردى. ئەبۇ سەئىد 1469 ـ يىلى غەربىي ئىرانغا قىلغان ھۇجۇمىدا مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇسەيىن بايقارا پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ھېراتقا كىردى ۋە شاھلىق تەختىگە ئولتۇردى. ناۋايىمۇ شۇ يىلى ئاپرىلدا ھېراتقا قايتىپ كەلدى. ساراي ئۇچۇن ناۋايىدەك دانا ۋە پاراسەتلىك كىشىلەرنىڭ بولۇشىنى زۆرۈر دەپ بىلگەن ھۇسەيىن بايقارا شائىرنى سارايغا چاقىرىپ، ئۇنىڭغا "مۆھۈردار" (تامغىچى)لىق ۋەزىپىسىنى تاپشۇردى. ناۋايى بۇ چاغلاردا ھۇسەيىن بايقارا ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئەلنىڭ پۈتۈنلۈگىنى قولغا كەلتۈرۈش يۇزىسىدىن، بۆلگۈنچى شاھزادىلەر ۋە ئەمىرلەرگە قارشى كۈرەشتە چوڭ رول ئوينىدى. خىيانەتچى ئەمەلدارلارنى ئوردىدىن چەتلەشتۈردى، شۇنىڭ بىلەن ناۋايىنىڭ ئابرويى كۈنسېرى ئۆسۈپ باردى.

ناۋايى ئىجادىيەت بىلەن كەڭرى شۇغۇللىنىش مەقسىدىدە "تامغىچى"لىق ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بېرىدۇ. لېكىن ناۋايىدەك بىر كىشىنىڭ ئوردىدا بولۇشىنى مۇھىم بىلگەن ھۇسەيىن بايقارا ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا (1472 ـ يىلى)ئۇنى ۋەزىرلىككە تەيىنلەيدۇ. ناۋايى ۋەزىر بولغان يىللاردا تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق ئۇچۇن كۈرەش قىلدى، ھۇسەيىن بايقارا بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى بەدىئۇز زامان ئوتتۇرىسىدىكى ئىداۋەت ۋە ئۇرۇشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۇچۇن كۈچ چىقاردى.

ناۋايى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئىلغار قاراشلىرى بىلەن باشقا

ۋەزىر ۋە ئەمەلدارلاردىن تۈپتىن پەرق قىلاتتى. شۇڭا ئۇ ۋەزىرلىكتە تۇرغان چاغلاردا مەدىنىيەتنىڭ گۈللىنىشى ئۇچۇن پايدىلىق بولغان بەزى ئىشلارنى قىلدى. ئۇ ئۆز ئەتراپىغا ئالىملار، شائىرلار، سەنئەتكارلارنى توپلاپ، ئۇلار بىلەن ھەمكارلاشتى، ئۇلارغا ھەر تەرەپلىمە ياردەم بەردى ۋە ئىجادىي ئىشلارنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىگە (تىلشۇناسلىق، تارىخ، مېدىتسىنا، رەسساملىق، خەتتاتلىق، مۇزىكاشۇناسلىق قاتارلىق ئىلمىي ئىشلارغا) ئۆزى بىۋاستە رەھبەرلىك قىلدى. زامانىغا زامانداش تارىخچى مىرخۇندنىڭ خاتىرىلىشىچە، تارىخىي ۋەقەلەرنى رەتلەپ، كىتاپ قىلىپ يېزىپ چىقىشنى ئۇنىڭغا ئۆز دوستى ناۋايى تاپشۇرغان. مادداى قىيىنچىلىقلار تۈپەيلىدىن مىرخۇند ئۇزاق ۋاقىت يېزىشقا كىرىشەلمىگەنىدە، ناۋايى يەنە ئۆزى بىنا قىلغان "ئىخلاسىيە" خانىقاسىدىكى ئۆزىگە تەۋە بولغان مەخسۇس ئۆيىنى پۈتۈن كىتاپ ۋە جاھازلىرى بىلەن ئۇنىڭغا بەرگەن. مىرخۇند ئۆزىنىڭ مەشھۇر تارىخ كىتاۋى «تەۋارىخى رەۋزەتۇسسەفا»نى① ناۋايىنىڭ تۆۋەندىكى كۆرسەتمىسى بويىچە يازغان ئىدى: "شۇنداغ بىر تارىخ كىتاۋى تەرتىپ قىلىنسۇنكىم، ئۇنىڭ ئىبارىلىرى مەجاز، ئىستىئارە، كىنايە ۋە باشقا مۇرەككەپلىكلەرگە ئۇرالمىغان بولسۇن. كىتاپ بىر مۇقەددىمە، يەتتە قىسىم ۋە بىر خاتىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالسۇن. ھەر بىر قىسىم مۇستەقىل بىر كىتاپ شەكلىدە بولسۇن. ئوقۇغۇچى ئۇ قىسىملاردىن بىرنى ئوقۇغاندا

① «تەۋارىخى رەۋزەتۇسسەفا» دىگەن ئەسەرنىڭ ئەسلى نامى «رەۋزەتۇسسەفائى فى سىرەتۇل ئەنبىيا ۋە مۇلكى ۋە ئەلىخەلافا» بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئالتە تومۇق ئەسەر.

دا، باشقا قىسملارنى ۋاراقلاپ كۆرۈشكە مەجبۇر بولمىسۇن...“

يۇقۇرقىلاردىن ناۋايىنىڭ ئالىملار ۋە سەنئەتكارلارغا قانچىلىك غەمخورلۇق قىلغانلىقى ۋە يار-يۆلەكتە بولغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈشكە بولىدۇ. زامانىسىنىڭ مەشھۇر رەسسامى بەھزاد، كامالەتكە يەتكەن خەتتات سۇلتان ئەلى مەشھەدى قاتارلىقلارمۇ ناۋايىنىڭ ھامىلىغىدا يېتىشىپ چىقتى. مۇزىكانت قۇلمۇھەممەتمۇ «ناۋا» نامىلىق مۇقامنىڭ ئىجاتچىسى بولغان ناۋايىنىڭ تەربىيىسىدە يېتىلدى.

ناۋايى ۋەزىرلىك دەۋرلىرىدە يەنە بىناكارلىق-قۇرۇلۇش ئىشلىرى ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىنى قۇرۇش جەھەتلەردىمۇ خەلققە پايدىلىق زور خىزمەتلەرنى قىلدى.

ناۋايىنىڭ مەدەنىيەت ۋە قۇرۇلۇش ساھەسىدىكى بۈيۈك خىزمەتلىرى سارايدىكى بىر بۆلۈك جاھىللارنىڭ نارازىلىقىغا ۋە قارشىلىغىغا ئۇچرىدى. ئۇلار دۆلەت ئىقتىسادىنى خالىغانچە بۆلەك-تالاق قىلىش ئىمكانىيىتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، تۈرلۈك بوھتان ۋە ئىغۋالارنى ئويدۇرۇپ چىقىرىش بىلەن ناۋايىنى سارايدىن چەتلەشتۈرۈشكە تىرىشاتتى. ناۋايى ئىنتايىن سەۋىلىك ئىچىدە، ئىجادىيەت ئىشلىرىغا كۆپرەك ۋاقىت چىقىرىش نىيىتى بىلەن 1476-يىلى ۋەزىرلىكتىن ئىستىپا بەردى. ئۇ ئوردىدىن چەتلەشتۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ، بىر تەرەپتىن، يەنىلا سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، سارايدىكى نىزالارنى تۈگىتىش، ئەلىنىڭ خاتىرجەملىگىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ئۆز تىرىشچانلىقىنى قىلچە ئايىمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىجادىي ئىشلارغا قاتتىق بېرىلىپ، يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى بايلىقلىرى ۋە تارىخ ماتېرىياللىرىنى توپلاش، ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە 1483-

يىلىدىن 1485-يىلغىچە بولغان قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا «ھەيرەتۈل ئەبرار» («ياخشى كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىغى»)، «فەرھادۋە شىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئى سەييارە» («يەتتە سەييارە»)، «سەددى ئىسكەندەر» («ئىسكەندەر سېپىلى») قاتارلىق بەش داستانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان داستانلار توپلىمى — «خەمسە»نى يېزىپ چىقتى.

ناۋايى ئابروينىڭ كۈندىن-كۈنگە ئۆسۈپ كېتىۋاتقانلىغى ئۈنۈڭ دۈشمەنلىرىنى خاتىرجەمسىزلەندۈردى. ئۇلار پادىشانى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىش يولىدا تۈرلۈك چارىلەرنى ئىشقا سالدى. ھۈسەيىن بايقارا ئەيش-ئىشرەتكە تولىمۇ بېرىلىپ كېتىپ، ئوردا ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىغاچقا، خەزىنە خوراپ، مالىيە ئىشلىرى ئېغىر ئەھۋالدا قالغاندا، ناۋايىنىڭ دۈشمەنلىرى بۇ ئىشتىن ئۆز سىياسىي مەقسەتلىرى ئۈچۈن پايدىلاندى. مەجدىدىن (ناۋايىنىڭ تەلىۋى بويىچە ئوردىدىن چەتلەشتۈرۈلگەن ۋەزىر) قاتارلىق پۈرسەتپەرەسلەر ئالتۇن-كۈمۈش ھەدىيە قىلىش يولى بىلەن ھۈسەيىن بايقارانىڭ تىزگىنىنى تامامەن قولغا ئېلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئوردا جاھىللىرىنىڭ ناۋايىنى ھېراتتىن چەتلەشتۈرۈش توغرىسىدىكى جىددىي تەلىۋى ئاستىدا، ھۈسەيىن بايقارا شائىرنى ئاستىراباد شەھىرىگە ھاكىم قىلىش باھانىسى بىلەن پايتەختتىن چەتلەشتۈردى.

شۇنداق قىلىپ ناۋايى 1487-يىلى ئاستىرابادقا باردى. ئۇ بۇ يەردە تېزدىن ئىشلارنى تەرتىپكە سالدى. خىيانەتچى ئەمەلدارلارنى ئىشتىن بوشاتتى. بىناكارلىق-قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى يولغا قويدى. ئالىم ۋە سەنئەتكارلار بىلەن تونۇشتى، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا ياردەم بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئىشلىرىنى ئۆزلۈكسىز

داۋاملاشتۇردى. ناۋايى بۇ يەردە تۈركى تىلدا يازغان بارلىق غەزەللىرىنى توپلاپ، «چاھاردىۋان» (تۆت توپلام) نامى بىلەن مەشھۇر بولغان «خەزائىنۇل مەئانى» («مەنىلەر خەزىنىسى») نامىلىق شېئىرى دىۋانىنى ھەم پارس تىلىدىكى بارلىق شېئىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان توپلام — «دىۋان فانى»نى تۈزۈشكە كىرىشتى.

ناۋايى ئاسترابادتىن ھېراتقا قايتىش نىيىتىنى پادىشاغا بىر قانچە قېتىم ئىلتىماس ئارقىلىق بىلدۈرگەن بولسىمۇ، شائىرنىڭ بۇ خەتلىرى ھۈسەين بايقارا تەرەپتىن جاۋاپسىز قالدۇرۇلدى. ھەتتا ئۆزى ھېراتقا كېلىپ، پادىشادىن ھېراتتا قېلىشنى ئىلتىماس قىلغان چاغدىمۇ، يەنىلا ئاسترابادقا قايتىش توغرىسىدا يارلىق ئالدى. ناۋايىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن شائىرنىڭ دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان سۇيىقەست پاش بولغاندىن كېيىنلا، پادىشا ناۋايىنىڭ ھېراتقا قايتىش تەلۈبىنى ماقۇللاشقا مەجبۇر بولدى.

ناۋايى ھېراتقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن گەرچە سارايدا خىزمەت قىلىش نىيىتىدە بولمىسىمۇ، خەلقنى نەزەرىدە تۇتۇپ، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى يولغا قويۇش، ئاتا-بالا (شاھ ۋە شاھزادىلەر) ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش-جىدەللەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەرەپلەردە كۈچ چىقىرىپ ئىشلىدى. شۇنىڭغا قارىماي قارىمۇ-قارشىلىقلار كۈچەيىپ، ئۇرۇش ئوتى تۇتىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. بۇ يىللاردا ناۋايىنىڭ قەلبىنى ئازاپلايدىغان بىر قاتار ۋەقەلەر ئارقا-ئارقىدىن يۈز بېرىشكە باشلىدى: 1492-يىلى ئۇستازى ئابدۇراخمان جامى ۋاپات بولدى. ناۋايىنىڭ ئىنىسى دەرۋىش ئەلى ۋەزىر مەجدىدىننىڭ ناۋايىغا بوھتان چاپلىغانلىقى، پادىشانىڭ بۇنىڭغا ئىشەنگەنلىگى تۈپەيلىدىن ئىسيان

كۆتۈرگەن ئىدى. كېيىن ناۋايىنىڭ ئارتۇقچە قان تۆكمەسلىك توغرىسىدىكى تەكلىۋى بىلەن ھۈسەين بايقارا بىلەن ياراشقان بولسىمۇ، شاھنىڭ ۋاپاسىزلىقى تۈپەيلىدىن زىندانغا تاشلاندى. 1496-يىلى ھۈسەين بايقارا نىزامۇلمولك قاتارلىق ئوردا جاھىللىرى قۇرغان توزاقتا چۈشۈپ، نەۋرىسى مۆمىن مىرزا (بەدىئۇز زامانىنىڭ ئوغلى)نى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى. بۇنىڭ بىلەن پادىشا ھەم ئۇنىڭ ئوغلى ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت تېخىمۇ كۈچەيىپ، قوشۇن تارتىش دەرىجىسىگىچە بېرىپ يەتتى. 1499-يىلى ھۈسەين بايقارا ئوردىدىكى پىتنىچىلەرنىڭ ئىغۋالىرىغا ئىشىنىپ، ناۋايىنىڭ سۆيۈملۈك شاگىرتى مىرزا ھەيدەر سەبۇھىنى ئۆلتۈردى. يۇقۇرقى ھادىسىلەر شائىرنى روھىي جەھەتتىن ئېغىر زەربىگە ئۇچراتتى. قىسقىسى، ناۋايى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ۋەزىيەتنىڭ تىنچسىزلىغى ئىچىدە ئېغىر قايغۇ بىلەن ئۆتتى. شائىر شۇنىڭغا قارىماي بارلىق ۋۇجۇدى بىلەن ئىجادىيەتكە كىرىشىپ، ئۆز كۆڭلىگە پۈككەن پىلانلىرىنى ئورۇنلىدى. ناۋايى بۇ يىللاردا لىرىك شېئىرلار يېزىشنى داۋاملاشتۇرۇشتىن تاشقىرى، تۆۋەندىكى بىرقانچە ئىلمىي، بەدىئىي ئەسەرلەرنى ياراتتى: 1488-يىلى «تارىخى مۇلكى ئەجەم» («ئىران شاھلىرى تارىخى»)نى، 1490-يىلى «ھالەتى سەئىد ھەسەن ئەردەشىر» نامىلىق ئەسىرىنى، 1491-يىلى «مەجالىسۇن نەفائىس» («گۈزەللەر يىغىلىشى»)نى، 1498-، 1499-يىللاردا «لىسانۇت تەير» («قۇشلار تىلى») نامىلىق پەلسەپىۋى ئەسىرىنى، 1499-يىلى «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» («ئىككى تىل مۇھاكىمىسى»)نى، 1500-يىلى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» («كۆڭۈلنىڭ دوستى»)نى يازدى. ئۇندىن باشقا يەنە «سىراجىل مۇسلىمىن» («مۇسۇلمانلار چىرىغى»)، «ئاروز تۈركى» (ئاروز ۋەزنى

توغرىسىدىكى نەزىرىيۋى ئەسەر)، «مىزانۇل ئەۋزان» («ۋەزىنلەر ئۆلچىمى») قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنىمۇ ئىجات قىلدى.

ئىجادىي ئەمگەكنىڭ قاتتىق چارچىتىشى ۋە ئېغىر قايغۇ-ھەسرەتنىڭ بېسىشىدىن جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتلەردىن ئاجىزلاشقان شائىر كېسەللىكىگە دۇچار بولۇپ، 1501-يىل 1-ئاينىڭ 3-كۈنى 60 يېشىدا ھېراتتا ۋاپات بولىدۇ. ئۇلۇغ شائىرنىڭ يۇرتىغا سوقۇشتىن توختىغان ئاشۇ كۈنى پۈتۈن خۇراسان خەلقى زور قايغۇغا چۆمدى. ھېرات شەھرىدىكى قەبرە-ياش ھەممە ئادەم كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈپ، ئۆزىنىڭ بۇ سۆيۈملۈك كىشىسى بىلەن ۋىدالاشتى.

2. مەشھۇر داستانلار توپلىمى ــ «خەمسە»

«خەمسە» ئەرەبچە بەش دېگەن سۆز بولۇپ، 12-ئەسىردىن باشلاپ، شەرق داستانچىلىغىدا مۇستەقىل بەش داستاندىن تۇرغان كىتاپ «خەمسە» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. 12-ئەسىردە ياشىغان بۇيۇك ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجەۋى (1141 — 1203) ئۆزىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر «خەمسە»سىنى زور مۇۋەپپەقىيەت بىلەن يېزىپ چىققاندىن كېيىن، شەرقنىڭ ئاتاقلىق شائىرلىرى ئارىسىدا «خەمسە» يېزىش بىلەن ئۆز ماھارىتىنى نامايىش قىلىش بىر خىل ئادەتكە ئايلانغان ئىدى. نىزامىدىن كېيىن نۇرغۇن شائىرلار «خەمسە» يازغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىسى نىزامىغا يېتىشەلمىدى. 14-ئەسىرگە كەلگەندە، مەشھۇر شائىر ئەمىر خۇسراۋ دېھلەۋى① نىزامىنىڭ يولىدىن مېڭىپ، «خەمسە» يېزىشتا زور مۇۋەپپەقىيەت

① ئەمىر خۇسراۋ دېھلەۋى ــ ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان

قازاندى.

15-ئەسىرگە كەلگەندە بۇيۇك شائىر ئەلىشىر ناۋائىي بۇ جەھەتتە قەلەم تەۋرىتىپ، دۇنيادا تەڭداشسىز مەشھۇر «خەمسە»سىنى يېزىپ چىقتى.

نۇرغۇن لىرىك ئەسەرلەر يېزىش ئارقىلىق بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئىنتايىن زور تەجرىبە توپلىغان شائىر 1483-يىلى «خەمسە» يېزىشقا كىرىشىپ، ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدىلا 52 مىڭ مىسرادىن ئىبارەت بولغان بەش چوڭ داستانىنى يېزىپ پۈتتۈردى. بۇ داستانلار: «ھەيرەتۇل ئەبرار»(«ياخشى كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىغى»)، «فەرھاد ۋە شىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئى سەييارە» («يەتتە سەييارە»)، «سەددى ئىسكەندەر» («ئىسكەندەر سېپىلى») قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. شائىر بۇ ئەسەرلىرىدە بۇرۇنقى شەرق كلاسسىكلىرى يازغان ۋە رىۋايەتكە ئايلىنىپ كەتكەن ئەنئەنىۋى سىيۇژىتلاردىن پايدىلىنىپ، تەسىرلىك ۋەقەلەر ئارقىلىق نۇرغۇن قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىنى ئىجادىي ھالدا يارىتىپ، 15-ئەسىر ھاياتىغا دائىر نۇرغۇن ئىجتىمائىي، تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە مۇھىم مەسىلىلەرنى زور بەدىئىي ماھارەت بىلەن يورۇتۇپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن ناۋائىي شەرق داستانچىلىغى سەھىپىسىدە داھىيانە ئورۇنغا ئىگە بولدى.

بىز «خەمسە»نى تەشكىل قىلغان داستانلار ئىچىدە «فەرھاد ۋە

"لاچىن" قەبىلىسىدىن بولۇپ، مىلادى 1253 ــ يىلى كىش شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. كېيىن ھىندىستانغا بېرىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك مۇھاجىرلىق تۇرمۇشىنى باشتىن كۆچۈرۈپ، 1325 ــ يىلى دېھلىدە ۋاپات بولغان.

شىرىن» داستانى ئۇستىدە نۇقتىلىق توختالغانىدىن باشقا، قالغان داستانلار ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرىپ ئۆتىمىز.

1) «ھەيرەتۇل ئەبرار»

بۇ تەلىم-تەربىيە خاراكتېرىدىكى پەلسەپىۋى داستان بولۇپ، 1483-يىلى يېزىلغان. بۇنىڭدا «خەمسە»دىكى باشقا داستانلاردىكىگە ئوخشاش باشتىن-ئاياق بىر سىيۇژىت يولىغا ئىگە بولغان ۋەقەلەر بايان قىلىنمايدۇ. پۈتۈن داستان 64 باپتىن ئىبارەت بولۇپ، 44 باپ داستاننىڭ كىرىش ۋە خاتىمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئاساسىي قىسمى 20 باپتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ باپلار "ماقالات"لاردىن① تەشكىل تاپقان. شائىر داستاننىڭ ھەر بىر ماقالاتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئايرىم-ئايرىم مەسىلىلەر ئۇستىدە توختىلىدۇ. بۇ ماقالاتلار زالىم ھۆكۈمرانلارنى پاش قىلىش، جاھىل مۇتەسسىپ كۆچىلەرنى تەنقىت قىلىش، ئادالەت، سېخىلىق، ئەدەپ-ئەخلاق، ۋاپا، دوستلۇق، راستچىللىق، توغرىلىق، ئەمگەكنى سۆيۈش، بىلىمنى قەدىرلەش قاتارلىق نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. شائىر ماقالاتتىكى پىكىر ۋە مۇلاھىزىلەرنى چوڭقۇر ۋە تەسىرلىك قىلىش ئۈچۈن، ھەر بىر ماقالات ئىچىدە قىسقا ھىكايە ۋە مەسەللەرنى مىسال ئورنىدا كەلتۈرىدۇ.

① ماقالات — كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى مۇلاھىزە، ھىكايەت، لىرىك نەزمە (رۇبائى، قىتئە ۋە باشقا خىلدىكى شېئىرىي پارچىلار) قاتارلىقلاردىن تەشكىللەنگەن بىر خىل ئۇسلۇپتىكى ئىپادىلەش شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭدا كۆپىنچە مۇئەللىپنىڭ دۇنيا قارىشى، پەلسەپىۋى نۇقتىسىنەزەرلىرى توغرىسىدىكى ھېكمەتلىك پىكىرلەر ئورۇن ئالغان بولىدۇ.

ناۋايى «ھەيرەتۇل ئەبرار»دا:

كۆڭلى كىشى خۇشلىغىدىن خۇش كېرەك،
ناخۇش ئەگەر بولسا مۇشەۋۋەش كېرەك.
ئادەمى ئېرسەك دېمەگىل ئادەمى،
ئانىكى يوق ئەل ھەمدىن غەمى.
(كۆڭلۈڭ خەلقنىڭ خۇشاللىغىدىن خۇشال بولسۇن،
خەلق خۇشال بولمىسا، سېنىڭمۇ كۆڭلۈڭ بۇزۇلسۇن.
ئەگەر سەن ئادەم بولىدىغان بولساڭ،
خەلق ھېمىدىن غەم يېمىگەن كىشىلەرنى ئادەم دېمە.)

دېگەن مەركىزىي ئىدىيە ئاساسىدا ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە خەلقپەرۋەرلىك غايىلىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، جاھىللىق، مۇناپىقلىق، تەمەخورلۇق قاتارلىق يامان ئىللەتلەرنى قاتتىق سۆكىدۇ.

ناۋايى ئەل-يۇرتنى بۇلاش-تالاش ۋە خەلقنى جەبر-زۇلۇم سىلىش ھىساۋىغا ھەشەمەتلىك قەسىر-سارايلارنى سالدۇرۇپ، ئەيش-ئىشرەتتە ياشايدىغان زالىم پادىشالاردىن قاتتىق نەپرەتلىنىدۇ:

قەسىرىكى بەزم ئاندا مۇھەيىيا بولۇپ،
زىينەتلى فىردەۋسى مۇئەللا بولۇپ.
پەردەلەرى رىشتەسى ئەل جانىدىن،
لەئلىيۇ شىنگەرفى ئۇلۇس قانىدىن.
كۆزلەرىدىن چۇ ئۇيقۇ مەئزۇل ئولۇپ،
ھەر بىرى بىر زۇلمىغە مەشغۇل بولۇپ.
. . . . . .

زۇلمىڭ ئېغىر كۈندۈز، فسقىڭ كېچە،
زۇلمىڭ ئىلە فسقىڭ نېچە بولغاي نېچە.
(بۇ شۇنداق قەسىركى، ئۇ يەردە بەزىلەر دائىم تەييار،
فىرەۋسى ئاتلىق جەننەتنىڭ ئۆزىدەك چىرايلىق
زىننەتلەنگەن.
پەردىلىرىنىڭ يېپلىرى ئەلنىڭ جېنىدىن ئىگىرىلگەن،
ئۇ يەردىكى قىزىل ياقۇت تاشلار ۋە بويالغان خەلقنىڭ
قېنىدىن رەڭ ئالغان.

ھەر بىرى بىر زۇلۇم بىلەن مەشغۇل،
ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدىن ئۇيقۇ قاچقان،
. . . . . .
كۈندۈزى زۇلۇم قىلسەن، كېچىسى بۇزۇقچىلىق،
بۇ بۇزۇقچىلىق بىلەن زۇلۇمنىڭ چېكى بارمۇ، يوق؟)

شائىر پادىشالارنىڭ خەلق ئۈستىگە سالغان ئېغىر جەبىر-زۇلمىنى پاش قىلغاندا، ئۇلارنى زۇلۇم ئارقىلىق ئۆز ھالاكىتىنى تېزلىتىدىغانلىغى بىلەن ئاگاھلاندۇرۇپ:

زۇلمۇڭ ئەمەس ئىدى خەلايىققە كەم،
كىم قىلادۇر سەن ئۇنى ئۆزۈڭگە ھەم.
(خەلققە سالغان زۇلمۇڭ قانچە كۆپ بولسا،
ئۆزەڭگە شۇنچە كۆپ زۇلۇم قىلغان بولىسەن.)

دەپ يازىدۇ.

ناۋايى خەلقنىڭ، مەملىكەتنىڭ تەقدىرىنى پادىشاغا باغلايتتى. ئۇ ئادىل پادىشا خەلقنىڭ خۇشال-خۇرام ياشىشى ۋە مەملىكەتنىڭ ئاۋات بولۇشىنىڭ كاپالىتى بولسا، زالىم پادىشا خەلقنىڭ ۋەيران،

يۇرتنىڭ خاراب بولۇشىغا سەۋەپ بولىدۇ، دەپ ھىساپلايدۇ:

شاھكى ئىشى ئەدل ئىلە بۇنياد ئېتەر،
ئەدل بۇزۇغ مۇلكى ئاباد ئېتەر.
(پادىشانىڭ ئىشى ئادالەت بىلەن راۋاج تاپىدۇ،
ئادالەت ۋەيرانە مەملىكەتنى ئاۋات قىلىدۇ.)

شائىر پادىشالارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ۋەكىلى ئىكەنلىگىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئادالەتلىك بولۇشىدىن ئۈمىت كۈتكىلى بولمايدىغانلىغىنى چۈشىنىپ يەتمەيدۇ. قانداقلا بولمىسۇن، ناۋايى پادىشالارنى ئادالەتكە دەۋەت قىلىشتا مەملىكەت ۋە خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتقىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ بۇ قارىشى ئەينى دەۋر ئۈچۈن ئىلغارلىققا ئىگە ئىدى.

شائىرنىڭ ئادالەتنى تەشەببۇس قىلىشى بىلەن بىرگە زالىم پادىشالارنى تەنقىت قىلىشى ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇ خەلقنىڭ زالىملارغا ۋە زۇلۇمغا قارشى نەپرىتىنى ئىپادىلەيتتى. بۇ جەھەتتىن داستاننىڭ 19-ماقالاتىدا كەلتۈرۈلگەن بەھرام ھەققىدىكى ھىكايە خاراكتېرلىكتۇر: پادىشا بەھرام ئۇۋغا چىقىپ، بىر يېزىدا قونۇپ قالىدۇ، بۇ يېزا ئىنتايىن خاراپ ۋە ۋەيران بولغان ئىدى. ھىكايىدا پادىشانىڭ زۇلمى نەتىجىسىدە بۇ يېزىنىڭ ئەنە شۇنداق ۋەيرانە بولۇپ كەتكەنلىگى بەھرامنىڭ سوئالىغا جاۋاپ بەرگەن بىر دېخان تىلىدىن سۆزلىنىدۇ. بۇ ھىكايە خېلى قويۇق رېئالىزىم خاھىشىغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا پادىشا زۇلمى ئاستىدا خاراپ بولغان يېزىلارنىڭ تىپىك تەسۋىرى سىزىپ بېرىلگەن.

پادىشانىڭ ئالۋاڭ-سېلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ساراي ئەمەلدارلىرى ھەر خىل يوللار بىلەن سېلىقلارنى ئېغىرلىتىپ، خەلق بېشىغا

تۇرلۇك بالايى-ئاپەتلەرنى كەلتۈرەتتى. ئۇلار خەلقنىڭ يەر-سۇلىرىنى، ئۆي-مۈلۈكلىرىنى، ھەتتا خوتۇن-قىزلىرىنىمۇ زورلۇق بىلەن تارتىپ ئېلىش ئىمتىيازىغا ئىگە ئىدى. بۇ خىل زالىم ئەمەلدارلارنىڭ قىلمىشلىرىغا قاتتىق غەزەپلەنگەن شائىر داستانىنىڭ 12-ماقالاتىدا ئۇلارنى پاش قىلىشقا چوڭ ئورۇن بېرىدۇ. ناۋايى بۇ ماقالاتتا كەلتۈرۈلگەن بىر ھىكايىدا سېلىق يىققۇچى ئەمەلدار قەيسى بارغانلىكى يېزىنىڭ خاراپ بولغانلىغىنى، ئۆز تىرىكچىلىگىنى ئارانلا ئېلىپ كېتىۋاتقان بىچارە خەلقنىڭ يەنىمۇ ئېغىر موھتاجلىقتا قالغانلىغىنى يېزىپ، بۇنداق ئەمەلدارلارنى ئايىغى تەككەنلىكى ئۆيگە بالا، بەلكى ۋابا ئېلىپ بارغۇچىلار، دەپ قامچىلايدۇ:

ھاسىل ئوشۇل ئۆيگە بەلا داربان،
قايسى بەلا، ۋەبا داربان.
(قەدىمى يەتكەن ئۆيگە بالا تېگىدۇ،
بالا ئەمەس، بەلكى ۋابا تېگىدۇ.)

ناۋايى ئاچكۆزلۈك، تەمەخورلۇقنى ئۆزىگە كەسىپ قىلۋالغان جاھىل، ئالدامچى سوپىلارنى شەپقەتسىز تەنقىت قىلىدۇ ۋە ئۇلار ھەققىدە مۇنداق خۇلاسىگە كېلىدۇ:

بۇ ئېل ئېرۇر بارچە ياماندىن يامان،
ھەرنە يوق ئاندىن يامان، ئاندىن يامان.
(بۇ كىشىلەر بارلىق يامانلارنىڭ يامىنىدۇر،
دۇنيادا ھەرقانچە يامانلار بولسا ئۇلارچىلىك بولمايدۇ.)

ناۋايىنىڭ ئالدامچى ئىشانلارنى تەنقىت قىلىشىمۇ زور ئىلغارلىق بولۇپ، ئۇ خەلقنى جاھالەتكە قارشى ئويغىنىشقا چاقىرىشتا زور ئەھ-

مىيەتكە ئىگە ئىدى.

ناۋايى داستاندا بىر تەرەپتىن ئەمگەكنى سۆيۈش، راستچىللىق، ساداقەت، توغرىلىق قاتارلىق ئالىيجاناپ پەزىلەتلەرنى مەدھىيىلەپ، يەنە بىر تەرەپتىن تەمەخورلۇق، ئاچكۆزلۈك قاتارلىق ناچار خۇسۇسىيەتلەرنى تەنقىت قىلىدۇ.

شائىر باشقىلاردىن تاما قىلماي، ئۆزىنىڭ ئىككى بىلىگىگە تايىنىپ ياشاشنىڭ ئەۋزەللىگىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ھاتەم① توغرىسىدىكى بىر ھىكايىنى كەلتۈرىدۇ. ئۇنىڭدا كەمبەغەل قېرى ئوتۇنچى بىلەن ھاتەمنىڭ سۆھبىتىنى يېزىپ، ئۆز ئەمگىگى بىلەن كۈن كۆچۈرگۈچى ئوتۇنچىنىڭ سېخى ھاتەمگە قارىغاندا ئالىي ھىممەتلىك ئىكەنلىگىنى بايان قىلىدۇ:

بىر دەرەم ئالماق چىكىسىدىن دەست رەنج،
ياخشىراق ئاندىنكى بىراۋ بەرسە گەنج.
سەن داغى چىككىل بۇ تىكەن مىھنەتىن،
تارتماغىل ھاتەمى تەي مىننەتىن.
(ئۆز قولۇڭنىڭ مېھنىتى بىلەن كەلگەن بىر تىيىن،
باشقىلار بەرگەن خەزىنىدىن ئەلا.
سەنمۇ بۇ تىكەننىڭ جاپاسىنى تارتقىنكى،
ھەرگىزمۇ ھاتەمتەيدىن مىننەت كۆرمىگىن.)

① ھاتەم—ئەبۇ ئەدى بىننىئابدۇللا بىننى سەئىد ھاتەم تەي. قەدىمقى زامانىدىكى مەشھۇر ئەرەب شائىرى. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ئۇ ئۆزىنىڭ ناھايىتى سېخىلىغى بىلەن داڭ چىقارغان.

هاتەم بۇ قېرى ئوتۇنچىنىڭ ئۆز ئەمگىگى بىلەن هايات
كۆچۈرگەنلىگىنى ماختاپ، ئۇنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىگە تەن بېرىدۇ:

ئولكى بۇ يەڭلىغ سۆزى مەۋزۇن ئىدى،
مېنىدىن ئانىڭ هممەتى ئەفزۇن ئىدى.
(ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى جايىدا ئىدى،
ئۇنىڭ هممىتى مېنىڭكىدىن ئۇستۇن ئىدى.)

ناۋايى داستاندا مەخسۇس بىر ماقالاتتا ئەدەپ-ئەخلاق توغرىسىدا يېزىپ، ئۇنىڭدا كەمتەرلىك، ئاتا-ئانىنى هۆرمەت قىلىش، چارە-تەدبىرلىك بولۇش، ئىتتىپاق بولۇش، راست سۆزلەش، بىلىمنىڭ قەدىر-قىممىتىگە يېتىش قاتارلىق مەسىلىلەر هەققىدە قىممەتلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ۋاپاسىزلىق، كۆپ سۆزلەش قاتارلىق يامانلىقلارنى ئادەتتە رەنجىتىدۇ.

شائىر بۇ ماقالاتتا كىشىلەرنى هۇنەر-كەسىپ ئىگىلەشكە دەۋەت قىلىش بىلەن بىرگە، ئۇيۇشۇشقانلىقنىمۇ چاقىرىدۇ:

يوق هۇنەرى يالغۇز ئىسە يۈزكىشى،
قايدا كىشى سانىدا يالغۇز كىشى.
فەرد كىشى دەردىگە تاپالماس دەۋا،
يالغۇز ئاۋۇ جىننىكىم چىقماس سەدا.

(هۇنىرى يوق يۈز كىشى يالغۇز كىشىگە تەڭ،
يالغۇز كىشىنى قانداقمۇ ئادەم قاتارىدا
سانىغىلى بولسۇن؟

تەنها ئادەم تاپالماس دەردىگە داۋا،
يالغۇز قولدىن چىقماس چاۋاك ئەسلا.)

شائىر ياشلارنى "قۇياش" ۋە "ئاي"دىن ئىبارەت بولغان ئاتا-ئانىنى هۆرمەت قىلىشقا، ئۇلارنىڭ ئەجرىنى ئاقلاشقا چاقىرىپ مۇنداق يازىدۇ:

باشىنى پىدا ئەيلە ئاتا قاشىغە،
جىسمىنى قىل سەدقە ئانا باشىغە.
تۇن كۆڭۈلگە ئەيلەگەلى نۇرفاش،
بىرسىن ئاي ئاڭلا، بىرسىن قۇياش.
(بېشىڭنى ئاتاڭغا پىدا قىل،
ۋۇجۇدۇڭنى ئاناڭ ئۈچۈن سەدقە قىل.
قارا ئىغۇ كۆڭۈلگە نۇر چېچىش ئۈچۈن،
بىرسىنى ئاي، بىرسىنى قۇياش بىل.)

ناۋايى راستچىللىقنىڭ پايدىسى، يالغانچىلىقنىڭ زىيىنىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن، يالغان سۆزلەشكە ئادەتلىنىپ قالغانلىغى تۈپەيلىدىن ئۆلۈمگە دۇچار بولغان كەكلىك توغرىسىدىكى مەسەلنى كەلتۈرىدۇ: شىر بىلەن دوست بولغان كەكلىك ئۆزىنىڭ يالغانچىلىق ئادىتى بويىچە "ئۇۋچى ماڭا توزاق قويدى" دەپ ۋارقىراپ، شىرنى بىرقانچە قېتىم ئالدايدۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە كەكلىك توزاققا چۈشۈپ قېلىپ، شىرنى ياردەمگە چاقىرىدۇ. شىر بولسا، مېنى يەنە ئالداۋاتسا كېرەك دەپ ئويلاپ، ياردەمگە بارمايدۇ. چۈنكى شىر:

كۆپ ئىشتىب ئېردى بۇ يالغانىنى،
بۇيلە گۇمان قىلدى چىن ئەفغانىنى.
(بۇنداق يالغان سۆزلەرنى كۆپ ئاڭلىغان ئىدى،
شۇڭلاشقا ئۇنىڭ راست پەريادىنىمۇ يالغان دەپ گۇمان قىلدى.)

شائىر بۇ مەسەلدىن مۇنداق خۇلاسە چىقىرىدۇ:

سۆزدە، ناۋايى، نى دىسەڭ چىن دىگىل،
راست نەۋا نەغمىغە تەھسىن دىگىل.

(ناۋايى، سۆزلىگەندە نىمە سۆزلىسەڭ راست سۆزلە،
ھەقىقىي ناۋا-نەغمىگە ئاپىرىن ئېيتىمەن.)

ناۋايى داستانىنىڭ 11-ماقالاتىدا بىلىمنىڭ ئەھمىيىتى ۋە نادانلىقنىڭ زىيىنى ھەققىدە يازىدۇ. ئۇ بۇ باپتا ئەينى دەۋردە بىلىم ئېلىشقا ياخشى شارائىت بولمىغانلىقى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ:

خەلق كوپۇ، يوق بىر يارى ئانىڭ،
كۆزىدىن ئۇيقۇ شەھرى دىيارى ئانىڭ.

كوچا كوپۇ، ئوي كۆپۇ، بازار ھەم،
بىلمەيىن ئولكىم قايان ئۇرغاي قەدەم.

غۇربەت ئوتى كۆڭۈلغە كار ئەيلە بان،
جاننىنى يالغۇزلىغى زار ئەيلەبان.

نە تاپىلىب كۆندۈز ئانىڭ مەسكەنى،
نە بىلىنىب كېچە ئانىڭ مەئمەنى.

غۇربەت ئارا ھالى ياماندىن يامان،
ھەرنە يوق ئاندىن يامان، ئاندىن يامان.

(خەلق كۆپ، لېكىن ئۇنىڭ بىرمۇ دوستى يوق ئىدى،
شەھەر-يۇرتى كۆزىدىن ئۇيقان ئىدى.
كوچا كۆپ، ئوي كۆپ، بازارمۇ كۆپ،
ئۇ قەيەرگە بېرىشنى بىلمەيتتى.
يوقسۇزلۇق ئوتى باغرىنى كۆيدۈرۈپ،
يالغۇزلۇق جېنىنى زار قاخشىتاتتى.
كۆندۈزى تۇرارغا يەر تېپىلمايتتى،
كېچىسى ئۇنىڭغا ئارام جايمۇ يوق ئىدى.
غېرىپلىقتا ئۇنىڭ ھالى بەكمۇ يامان ئىدى،
ھەرقانچە دىشۋارلىق بولار بۇنىڭچە بولماس.)

شائىر يۇقۇرقى مىسرالاردا يالغۇزلۇق ۋە كەمبەغەلچىلىكتە ئوقۇغان مۇساپىر ئوقۇغۇچىنىڭ يار-يۆلەكسىز تارتقان ئازاپلىرىنى چوڭقۇر ھەسرەت بىلەن تەسۋىرلىگەندىن كېيىن، ماقالاتنىڭ كېيىنكى مىسرالىرىدا ئەنە شۇنداق مۇساپىرلىقنىڭ دەردىنى تارتىپ، ئاچ-يالىڭاچلىقتا ئوقۇپ بىلىم ئالغان كىشىلەرنىڭ جەمىيەتتە ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە بولالماي، يەنىلا موھتاجلىقتا كۈن كۆچۈرگەنلىگىدىن قاتتىق قايغۇرىدۇ.

ناۋايى داستانىدا يەنە:

ئىلىم، نەۋايى، ساڭا مەقسۇد بىل،
ئەندىكى ئىلىم ئولدى، ئەمەل ئەيلەگىل.

(ناۋايى، بىلىم ئېلىشنى ئۆزىگە مەقسەت بىلگىن،
بىلىم ئىگەللىگەن ئىكەنسەن ئۇنى ئەمەلدە ئىشلەت.)

دەپ يېزىپ، بىلىم ئېلىشنى مەقسەت دەپ بىلگەن كىشى ئۇگەنگەن بىلىمنى ئەمەلدە ئىشلىتىشى لازىم دەپ تەكىتلەيدۇ. ئۇ ئۇگەنگەن

بىلمنى مەنسەپكە چىقىشنىڭ ۋاستىسى دەپ بىلىپ، جاھىل، نادان ئەمىر ۋە ئەمەلدارلارغا تەخسىكەشلىك قىلغۇچى كىشىلەردىن يىرگەنىدۇ. ئۇلارنى ئىلمىي بولغان بىلەن، ئەمىلىيەتتە، نادان كىشىلەر دەپ تەنقىت قىلىدۇ:

ئىلمنى ۋاستەئى جاھ ئېتەر،
ئۆزىنىۋ، خەلقنى گۇمراھ ئېتەر.
ئالىم ئەگەر جاھ ئۈچۈن بولسا زەلىل،
ئىلمى ئانىڭ جەھلىگە بولغاي دەلىل.

(بىلمنى مەنسەپكە چىقىشنىڭ ۋاستىسى قىلغۇچىلار،
ئۆزىنىمۇ، خەلقنىمۇ يولدىن ئازدۇرىدۇ.
ئالىم ئەگەر ئۆزىنى مەنسەپ ئۈچۈن خار قىلىدىكەن،
ئۇنىڭ بىلمى ئۆز نادانلىقىغا دەلىلدۇر.)

شائىر «ھەيرەتۇل ئەبرار»دا ئۆز دەۋرىنىڭ تەرەققىيەرۋەر كىشىسى سۈپىتىدە يەنە كۆپلىگەن ئەھمىيەتلىك مەسىلىلەر ئۈستىدە پىكىر-مۇلاھىزىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

داستان بەدىئىي جەھەتتىن ئالغاندىمۇ يۇقۇرى قىممەتكە ئىگە. ماقالاتلاردىكى پىكىر-مۇلاھىزىلەر بىلەن بىرلىگەن ھىكايە ۋە مەسەللەردە خەلق ئېغىز ئىجادى (مەسەللەر، چۆچەكلەر، ماقال-تەمسىللەر)دىن ئىجادىي يوسۇندا پايدىلىنىلغان بولۇپ، داستاندا ئۇلار قايتىدىن جانلاندۇرۇلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن داستاندا قوللىنىلغان چوڭقۇر مەزمۇنلۇق پەلسەپىۋى پىكىرلەر ئورۇن ئالغان بەزى جۈملىلەر كىيىنكى چاغلاردا خەلق ماقال-تەمسىللىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن.

2) «لەيلى ۋە مەجنۇن»

شائىر بۇ داستانىنى 1483-يىلى يازغان بولۇپ، ئۇنىڭدا، فېئودال-لىق تۈزۈمنىڭ چىرىك قائىدە-يوسۇنلىرىنىڭ بوغۇشى ئارقىسىدا ۋىسال ئارزۇسىغا يېتەلمىگەن لەيلى بىلەن قەيس (مەجنۇن)نىڭ مۇھەببەت پاجىئەسى ھىكايە قىلىنىدۇ.

ناۋائىي ئۆزاق مۇددەت ساراي خىزمىتىگە ئارىلىشىش ۋە جەمە-يەتنى كۆزىتىش جەريانىدا، فېئودال ھۆكۈمران كۈچلەرنىڭ ئەخلا-قىي بۇزۇقلۇغىنى، مەنىۋى چۈشكۈنلۈگىنى تېخىمۇ ئەتراپلىق تونۇپ يەتكەن ئىدى. بولۇپمۇ ئۆزلىرى ئوت قويۇپ تۇرۇقلۇق باشقىلارنىڭ چىراق يانداۇرۇشىغىمۇ يول قويمايدىغان بۇ قارا كۈچ-لەرنىڭ ھەممە بۇزۇقچىلىقلارنى ئۆزلىرى قىلىپ تۇرۇقلۇق ساپ سۆيگۈ-مۇھەببەتتىن ئىبارەت ئىنسانىيەت مەنىۋى تۇرمۇشنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى بولغان بۇ نازۇك ھېس-تۇيغۇنى بوغىدىغان، تۇرلۈك يوللار بىلەن ياشلارنىڭ ئەركىن مۇھەببىتىگە جېنىنىڭ بېرىچە قارشى تۇرىدىغان جىنايى قىلمىشلىرى ئىنسانىي ھوقۇق ۋە ئەركىن مۇھەببەتنىڭ ھامىسى بولغان شائىرنى تولىمۇ غەزەپلەندۇر-گەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ناۋائىي فېئودال كۈچلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇقنى ئاياق-ئاستى قىلىپ، گۇناسىز ياشلارنىڭ پاجىئەسىگە سەۋەپ بولۇشتەك جىنايى قىلمىشنى پاش قىلىش، ئۆزىنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق ۋە ئەركىن مۇھەببەتنى ھىمايە قىلىش ئارزۇسىنى ئىپادىلەش مەقسىدىدە بۇ داستانىنى يېزىپ چىققتى.

ناۋائىي «لەيلى ۋە مەجنۇن»نى يېزىشتا پۈتكۈل شەرق خەلقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ، شەرقتىكى ھەممە مىللەت خەلقلىرىنىڭ

ئورتاق فولكلور بايلىغا ئايلىنىپ كەتكەن لەيلى بىلەن مەجنۇن توغرىسىدىكى خەلق رىۋايىتىنى ئاساس قىلىدى. ئۇنىڭغا بىرمۇنچە ۋەقەلەرنى قوشۇپ ئىجادىي ھالدا بايىتتى. ئۇنى 15 ـ ئەسىر ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ رېئال كارتىنىلىرى بىلەن زىچ بىرىكتۇردى.

«لەيلى ۋە مەجنۇن» توغرىسىدىكى بۇ گۈزەل رىۋايەتنى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرگەن كىشى شەرق ئەدەبىياتىدا «خەمسە»چىلىكنى باشلاپ بەرگەن مەشھۇر ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجەۋىدۇر. نىزامىدىن كېيىن تا ناۋائىغىچە بولغان سەككىز ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە بۇ ماۋزۇدا قەلەم تەۋرەتكۈچىلەر خۇسراۋ دېھلەۋى، خاتەفى، شەيخىم سۇھەيلى قاتارلىق 20گە يېقىن كىشىگە يەتكەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى نىزامىغا تەڭلىشەلمىدى.

ئۇيغۇر تىلىدا تۇنجى قېتىم «لەيلى ۋە مەجنۇن» رىۋايىتىگە ئاساسەن داستان يازغان كىشى ئەلىشىر ناۋائىي بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ داستاندا نىزامى ماڭغان يولنى قايتا تەكرارلىماستىن، يېڭى پىكىر ۋە يېڭى كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇڭلاشقا بۇ تېمىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە ناۋائىي يازغان «لەيلى ۋە مەجنۇن» تەڭداشسىزدۇر.

داستاندا لەيلى بىلەن مەجنۇننىڭ ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىلىرى ھەققىدە مۇنداق ۋەقە ھېكايە قىلىنىدۇ:

ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىدىكى كىچىك بىر قەبىلە باشلىغىنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان قەيس ئۆسۈپ مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە، ئاتىسىدىن باي ۋە ئابرويلۇقراق بولغان يەنە بىر قەبىلە باشلىغى ــ لەيلىنىڭ ئاتىسى ئۆز قىزى ئۈچۈن ئاچتۇرغان مەكتەپكە كىرىپ، لەيلى

بىلەن ئوقۇشقا باشلايدۇ. قەيس مەكتەپتە ئۆزىنىڭ ئەدەپلىكلىگى، ئەقىللىقلىغى بىلەن باشقا بالىلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بىلىمى، شائىرلىق تالانتى ھەتتا ئۇستازلىرىنىمۇ ھەيران قالدۇرىدۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇزاقتىن بۇيان لەيلىنىڭ ئىشقىدا يانغان قەيس ئۇنىڭغا ئۆز مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىدۇ. ئوخشاشلا خىلدىن بېرى قەيسكە مۇھەببەت باغلىغان لەيلىمۇ ئۇنىڭغا ئۆز ساداقىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇلار فېئوداللىق كونا ئادەتلەرنىڭ چەكلىمىسىدىن قورقۇپ، ئۇزاققىچە ئۆز مۇھەببەتلىرىنى يوشۇرۇن ساقلايدۇ. لېكىن قەيسنىڭ مۇھەببەت ئىنتىزارلىغى بۇ سىرنىڭ ئاشكارا بولۇپ قېلىشىغا سەۋەپ بولىدۇ. قەيس فېئودالىق ئەنئەنىلەرنىڭ بارلىق توساقلىرىغا پىسەنت قىلماي لەيلىگە بولغان مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىپ شېئىرلار يازىدۇ. قەيسنىڭ ئۆز دەۋرىنىڭ ئەنئەنۋى قائىدىلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئىنسانىي ھوقۇق بابىدا يېڭى دۇنيا ئېچىشقا ئۇرۇنۇشتەك بۇ ئىسيانكارلىق ھەرىكىتى كونا ئادەت كۈچلىرىنىڭ قارشىلىغىغا دۇچ كېلىپ، كىشىلەرنىڭ مەسخىرە ۋە دوقلىرىنى قوزغايدۇ. ئۇنىڭ لەيلى ئىشقىغا بېغىشلانغان ناخشا ـ غەزەللىرىنى ئاڭلىغان كىشىلەر ئۇنى "مەجنۇن" (سارىڭ، ئەقىلدىن ئازغان) دەپ ئەيىپلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ "مەجنۇن" دېگەن بۇ نام ئۇنىڭ لەيلىگە بولغان ھەقىقىي ئاشقىلىغىنىڭ تامغىسى بولۇپ قالىدۇ. لېكىن قەيس يەنىلا ئەدەپ ـ ئەخلاقنى ساقلاپ، ئەس ـ ھوشى بىلەن ئىش كۆرىدۇ.

قەيسنىڭ ئىشق كوچىسىغا كىرىپ قېلىپ، مەجنۇنلۇقىغا دۇچار بولغانلىغىنى باشقىلاردىن ئاڭلىغان لەيلىنىڭ ئاتىسى دەسلەپتە ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆز قىزى لەيلىگە ئاشىق ئىكەنلىگىنى بىلگەندىن كېيىن، غەزەپكە كېلىپ، قەيسنىڭ

ئايغىنى كىشەنگە بەخت قىلدۇ. قەيسى كىشەنىنى چېقىپ تاشلاپ چۆلگە قېچىپ كېتىدۇ. قەيسىنىڭ ئاتىسى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى چۆلدىن قايتۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ۋاپاسىز ئىجتىمائىي مۇھىتتىن كۆڭلى قالغان قەيس رەھىمسىزلىكنى ئۆزىگە كەسىپ قىلىۋالغان بۇ كىشىلەر توپىدىن ئالاقىسىنى ئۈزۈپ، چۆل-باياۋانلارغا كېتىپ، كىيىكلەر بىلەن سىرداشىدۇ. ئۇلارغا دەرت ۋە مۇڭلىرىنى تۆكىدۇ. كۈنلەردىن بىر كۈنى چۆلگە ئوۋغا چىققان نەۋفەل ئاتلىق بىر كىشى ئۆز ھەمراللىرى بىلەن بىرگە قەيسكە يولۇقىدۇ. ئۇ قەيسنىڭ سەرگۈزەشتلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قەيسكە ئىچ ئاغرىتىدۇ ۋە ئادەمگەرچىلىك يۈزىسىدىن لەيلىنىڭ ئاتىسىغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ. لەيلىنىڭ ئاتىسى ئۇنى قەتئىي رەت قىلىدۇ. نەۋفەل بولسا لەيلىنىڭ ئاتىسىغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىدۇ. ئۆزىگە كېلىۋاتقان خەۋپىنى قىزىنىڭ قېنى بىلەن توسۇماقچى بولغان لەيلىنىڭ ئاتىسى لەيلىگە تەخ كۆتۈرىدۇ. بۇنى كۆرگەن قەيس نەۋفەلگە يالۋۇرۇپ، ئۇرۇشنى توختىتىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. كېيىن ئۆز ئاتىسىنىڭ قىستىشى ۋە نەۋفەلنىڭ يۈزى بىلەن نەۋفەلنىڭ قىزىغا ئۆيلەنمەكچى بولىدۇ. بۇ ھال قەيسنى تېخىمۇ ئازاپقا قالدۇرىدۇ. قەيس بىلەن لەيلىنىڭ مۇھەببىتىدىن خەۋەر تاپقان نەۋفەلنىڭ قىزى ئۇلارنىڭ ھالىغا قايغۇرىدۇ. چۈنكى، ئۇمۇ لەيلى بىلەن قەيسكە ئوخشاش ئەركىن مۇھەببەت گۈلىنىڭ پۇرىغىدىن بىنەسىپ ئىدى. يەنى ئۇنىڭمۇ سۆيگەن يىگىتى بار ئىدى. قەيس نەۋفەلنىڭ قىزىنىڭ ئۆزلىرى بىلەن تەقدىرداش ئىكەنلىگىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا سەۋر-تاقەتلىك بولۇش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىپ، ئۇنىڭ قېشىدىن كېتىپ قالىدۇ.

بۇ چاغدا لەيلىنىڭ دەرت-ئەلىمىمۇ قەيسىنىڭكىدىن كەم ئەمەس ئىدى. ئۇ كۈچلۈك بېسىم ۋە ئېغىر تەھدىتلەر ئاستىدا زار-زار يىغلايدۇ. ئۇنىڭ:

فەريادكى ئۆلگىدەك غەمىم بار،
تاڭ يوق، ئۆزۈمگە ماتەمىم بار.
(دات-پەريات! غەم بىلەن جېنىم چىقماقتا،
ئۆزەمگە-ئۆزەم ماتەم تۇتسام ئەجەپلەنمەڭلار.)

دەپ قاخشاشلىرىغا ھېچكىم قۇلاق سالمايدۇ. ئۇ ئەلەم بىلەن گۈل ئارىلاپ يۈرگەن بىر كۈنى ئىبنى سالام ئىسىملىك بىر شاھزادىنىڭ ئۇنىڭغا كۆزى چۈشۈپ قېلىپ، ھىساپسىز مال-دۇنيالار بەدىلىگە ئۇنى قولغا كىرگۈزمەكچى بولىدۇ. لەيلىنىڭ ئاتىسىمۇ رازىلىق بىلدۈرىدۇ. لەيلى جاھىل ئاتىسىنىڭ پۇل-دۇنيا ھېرىسمەنلىگىنىڭ قۇربانى بولۇپ ئىبنى سالامغا ئۇزۇتۇلغان كۈنى ئەپلىك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قېچىپ، چۆلگە بارىدۇ ۋە مەجنۇن بىلەن كۆرۈشۈپ، مۇڭ-زارلىرىنى تۆكۈپ قايتىپ كېلىدۇ.

قەيس جۇدالىقتا سەرسان بولۇپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاتا-ئانىسىنىڭ ۋاپات بولغانلىقى چۈشىدە بىشارەت بولۇپ، ئۆز قەبىلىسىگە قايتىدۇ ۋە ئاتا-ئانىسىنىڭ قەۋرىسىنى قۇچاقلاپ، پەريات چېكىپ ھۇشسىزلىنىدۇ. لەيلىمۇ بۇ ئېغىر كۈنلەرنىڭ ئەلىمىگە چىدىماي بىر يىقىلغانچە ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا قەيس ئۆزىگە بىشارەت بولغان ئاۋازدىن ھۇشىغا كېلىپ، لەيلىنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ ۋە لەيلىنىڭ جان ئۇزگەنلىگىنى ئاڭلايدۇ-دە، شۇ جايىنىڭ ئۆزىدىلا كۆز يۇمىدۇ. لەيلىنىڭ جان ئۇزۇش ئالدىدىكى ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، خالايىق ئۇلارنىڭ جەسىدىنى بىر گۆرگە دەپنە قىلىدۇ.

ناۋايى داستاندا يۇقۇرقى ۋەقەلەرنى ھىكايە قىلىش ئارقىلىق فېئودالىق جەمىيەتتە ھەقلىق ھالدا مۇھەببەت ئەركىنلىگىنى تەلەپ قىلغىنى ئۈچۈن گۇناھقا بۇيرۇلغان لەيلى بىلەن قەيسىكە ئوخشاش سانسىز ياشلارنىڭ ئاقلىغۇچىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، فېئودالىق تۈزۈمنىڭ قانلىق جىنايىتىنى پاش قىلىدۇ. ئىنسانىي مۇھەببەتنى زادىلا چۈشەنمەيدىغان، كىشىلىك ھوقۇقىنى ئاياق ئاستى قىلىدىغان قارا كۈچلەرنىڭ مەنىۋى چۈشكۈنلۈكىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ئىنسانىيەت ئازاتلىغى، ئەركىن مۇھەببەت ھەققىدىكى ئىلغار قاراشلىرىنى يەنمۇ يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈپ گەۋدىلەندۈرىدۇ.

ناۋايى داستاندا كىشىلىك ئەركىنلىگى، ئايالىلار ئازاتلىغى توغرىسىدىكى بىر قاتار ئىلغار تەشەببۇسلىرىنى قەيس، لەيلى، نەۋفەل قاتارلىق ئىجابىي ئوبرازلاردا مەركەزلىك ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

شائىر قەيس (مەجنۇن) ئوبرازىنى ياراتقاندا، ئۇنى زامانىسىنىڭ ھەر جەھەتتىن يېتىلگەن كىشىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. قەيس ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر زېھنى، يۇقۇرى بىلىمى، ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلىتى، قەيسەرلىگى بىلەن بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئۈلۈغ بىر كىشى بولۇپ گەۋدىلىنىدۇ. ئۇ فېئودالىق قائىدە-يوسۇنلارنىڭ ئۆز بېشىغا كەلتۈرگەن بارلىق ئازاب-كۈلپەتلىرىگە بەرداشلىق بېرىپ، فېئودالىزىمنىڭ مەنىۋى كىشەنلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاشقا جۈرئەت قىلىدۇ. ھەر-قانداق قىيىن شارائىت ئاستىدىمۇ ئۆزىنىڭ پاك ساقلاپ، ساپ مۇھەببەتكە ئاخىرغىچە سادىق بولۇپ قالىدۇ. مۇھەببەتنىڭ نىملىگىنى چىن مەنىسى بىلەن چۈشەنگەن قەيس ئۆزىنىڭ لەيلىگە بولغان مۇھەببىتىنى قەدىرلىگەن ھالدا، باشقىلارنىڭ مۇھەببىتىگە ھۆرمەت قىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئوبرازىنى تېخىمۇ نۇرلاندۇرىدۇ. دېمەك، قەيس

شەخسىنىڭ ئازاتلىغى، مۇھەببەت ئەركىنلىگى يولىدا فېئودالىزىم ئىسكەنجىلىرىنىڭ بوغۇشىغا قارشى جەڭ ئېلان قىلغان قەيسەر ئىسيان-كارنىڭ ئوبرازىدۇر.

داستاندا تەسۋىرلەنگەن لەيلى فېئودالىق ئەدەپ-ئەخلاقىنىڭ روھىي كىشەنلىرىگە قارشى چىقىپ، ئەركىن مۇھەببەت ئۈچۈن كۈرەش قىلغان، ئۆز ئەقىدىسى يولىدا بارلىغىدىن كەچكەن سادا-قەتمەن، پاك ۋىجدانلىق خوتۇن-قىزلارنىڭ تىپىك ئوبرازىدۇر. لەيلى قەيسنى يالغۇز شەخسىي مۇھەببەت يۇزىسىدىنلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ بىلەن پىكىر، ئېتىقاد ۋە مەسلەك جەھەتلەردە ئوخشاش بولغىنى ئۈچۈن سۆيىدۇ. ئۇلارنىڭ ياخشىلىق ۋە يامانلىق توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرى ئوخشاش بولۇپ، مۇھەببەت ياكى نەپرىتىمۇ بىر يەردىن چىقىدۇ. لەيلى ئەنە شۇ مەنىۋى رىشتە ئارقىلىق قەيسكە باغلانغان-لىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭ يولىدا ھەرقانداق ئېغىرچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرىدۇ، ھەتتا بۇ يولدا ئۆلۈمگىمۇ رازى بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۆز مۇھەببىتىگە مەڭگۈ سادىق بولۇپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

داستاندىكى يەنە بىر ئىجابىي ئوبراز نەۋفەلدۇر. ئۇ بىلىمنى قىزغىن سۆيىدىغان، ئىنسانپەرۋەر، جەسۇر، مەرت كىشى. ئۇ ئاق كۆڭۈللۈك، خالىسلىق قاتارلىق خىسلەتلەرگە ئىگە. نەۋفەل قەيسنى ئۇچراتقاندا، ئۇنىڭ ئېغىر ئەھۋالىغا ئىچىنىدۇ. ئۇنى ياردەمچىسىز تاشلاپ كېتىشكە ئەسلا كۆزى قىيمايدۇ، ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ، لەيلىنىڭ ئاتىسىغا خەت يازىدۇ. بۇ خالىسانە تەلەۋى لەيلىنىڭ ئاتىسى تەرەپتىن رەت قىلىنغاندا، قەيس ئۇچۇن جەڭگە ئاتلىنىدۇ. دېمەك، نەۋفەل دوستلۇق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىكنى ئۆزىگە يار قىلغان ئىدىئال ئوبرازدۇر.

ناۋايى كىشىلىك ھوقۇقى ۋە ئىنسانىي مۇھەببەتنىك دۇشمەنلىرىگە بولغان نەپرىتىنى لەيلىنىك ئاتىسى ۋە ئىبنى سالامغا ئوخشاش سەلبى ئوبرازلاردا مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

داستاندا لەيلىنىك ئاتىسى ئار-نومۇسنى قىلچە بىلمەيدىغان زالىم، ئاچكۆز، پەس، ۋىجدانسىز شەخس سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ پۇل-دۇنيا ئۈچۈن ھەرقانداق پەسكەشلىكلەرنى قىلىشتىن زادىلا يانمايدۇ. رەھىمسىزلىكتە ئۆچىغا چىققان بولۇپ، كىشىنىڭ داد-پەريادىغا قىلچە قۇلاق سالمايدۇ. لەيلى، قەيس ۋە قەيسنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ قاتىلى دەل ئاشۇ لەيلىنىڭ ئاتىسىدۇر. دېمەك، لەيلىنىڭ ئاتىسى ئىنسان ھۆرلۈگى ۋە پاك ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ ئەشەددىي دۇشمەنلىرى بولغان فېئودال قارا كۈچلەرنىڭ باش ۋەكىلىدۇر.

داستاندىكى يەنە بىر سەلبىي ئوبراز ئىبنى سالام بولۇپ، ئۇ ئىنسانىي مۇھەببەتنى قىلچە چۈشەنمەيدىغان، كىشىلىكنىڭ قەدىر-قىممىتىنى مال-دۇنيا بىلەن ئۆلچەيدىغان پەزىلەتسىز، كالتە پەم شەخس.

داستان بەدىئىي جەھەتتىنمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان بولۇپ، ئۇنىڭدا پىسخولوگىيىلىك تەسۋىرلەر بىلەن تەبىئەت تەسۋىرلىرى بەكمۇ جايىدا بېرىلگەن. بۇ تەسۋىرلەر كەيپىيات يارىتىش، پېرسونازلارنىڭ ئىچكى كۆچۈرمىلىرىنى بېرىش ۋە خاراكتېرنى ئېچىشتا، شۇنىڭدەك كىتابخانلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىشتا ئالاھىدە رول ئوينىغان.

3) «سەبئى سەييارە»

بۇ داستان 1484-يىلى يېزىلغان. ئۇ بەھرام ۋە دىلارام توغرىسىدىكى قەلبىلاشتۇرغۇچى ھىكايە ۋە بۇ قېتىم ئاستىدىكى يەتتە

ھىكايىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ھىكايىلەر ئەسلىدە خەلق ئېغىز ئىجادى (ئەپسانە ۋە چۆچەكلەر)نى ئاساس قىلغان.

ناۋايى «سەبئى سەييارە»دە ئەينى دەۋردىكى فېئودال پادىشا-لارنىڭ مەملىكەت ۋە خەلق بىلەن زادىلا كارى بولماي، شەخسىي مەنپەئەت ۋە ئەيش-ئىشرەت گىردابىغا كىرىپ قالغانلىغىنى بەھرام ئوبرازى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بەھرام-نىڭ پاجىئەسى ئارقىلىق ئۇلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ، ئادالەتلىك ۋە ئىنساپلىق بولۇشقا چاقىرىدۇ.

داستاندا دىلئارام پاك ۋىجدانلىق ۋە ئىنساپلىق قىز سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ.

ناۋايى داستاندا يەنە ئاخى، فەررۇخ، سەئىد، مەسئۇد، مېھىر، سۇھەيل، مۇقبىلغا ئوخشاش ئوبرازلار ۋاستىسى بىلەن ئادىللىق، راستچىللىق، توغرىلىق، قەھرىمانلىق، سېخىلىق، مېھماندوستلۇق قاتارلىق ياخشى خىسلەتلەرنى تەشەببۇس قىلىدۇ. زەيد، زەھھاپ، جەيسۇر، بەللۇ، مۇدبىر قاتارلىق ئوبرازلار ئارقىلىق ھىيلىگەرلىك، مەنسەپپەرەسلىك، ئىككى يۈزلىمىلىك، جاھىللىق، يالغانچىلىق، قارا نىيەتلىككە ئوخشاش قەبىھلىكنى تەنقىت قىلىدۇ.

داستاندىكى قېلىپلىغۇچى ھىكايىدە ئىككى ئاساسىي ئوبراز بار: بۇلاردىن بىرى بەھرام بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە ئادىل پادىشا بولغان، كېيىن ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتكەنلىگى سەۋەبىدىن ھالاك بولغان. ناۋايى «سەبئى سەييارە»دە بەھرام ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق ئۆز زامانىدىكى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانى ئاگاھلاندۇرۇشنىمۇ كۆزدە تۇتقان ئىدى. بۇ ھىكايىدىكى يەنە بىر ئوبراز دىلئارام بولۇپ، ئۇ قەلبى ساپ، سەنئەتكار، لېكىن ھوقۇقى ئايال ئاستى

قىلىنىپ، پۇل ھىساۋىغا سېتىلغان قىز. دىلئارام نىجاتلىقنى بىلمەيدۇ، شۇڭا ئۇ ئاخىرىدا بەھرام بىلەن بىرگە ھالاك بولىدۇ.

شائىر بىرىنچى ھىكايىدىكى ئاخىرى ۋە فەررۇخ ئوبرازلىرىدا سېخىلىق، ئالىي ھىممەتلىك، ۋاپادارلىق قاتارلىق خىسلەتلەرنى مەدھىيىلەيدۇ. گۈلچېھرە ساداقەتمەن، ۋاپادار ئاياللارنىڭ نەمۇنىسى قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ.

ئىككىنچى ھىكايىدىكى زەيد، زەھھاپ ۋە باشقا ئوبرازلار ئارقىلىق فېئودال پادىشالار سارىيىدىكى ھېيلىگەرلىك، ئىككى يۈزلىمىلىك، مەنسەپپەرەسلىك تەنقىت قىلىنىدۇ، ئىلىم ۋە ھۈنەرنىڭ قىممىتى يۇقىرى باھالىنىدۇ.

ئۈچىنچى ھىكايىدىكى سەئىد ئوبرازى ئارقىلىق مەرتلىك ۋە شجائەت ئۈلۈغلىنىدۇ.

تۆتىنچى ھىكايىنىڭ تېمىسى سېخىلىق، ئادالەت ۋە دوستلۇققا بېغىشلانغان. بۇ ھىكايىدىكى مەسئۇد بىلەن جۈنە ئوبرازى ئارقىلىق سېخىلىق ۋە ئادالەت مەدھىيىلىنىدۇ. جاھىل ھاكىم جەيسۇر ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرى بەللۇ تەرىپىدىن زىندانغا تاشلانغان مەسئۇدنى بەللۇنىڭ قىزى گۈلرۇخ قۇتۇلدۇرىدۇ. مەسئۇد بىلەن گۈلرۇخ بەختىيار ھايات كۆچۈرىدۇ. بۇ ھىكايىدە تەسۋىرلەنگەن دىخان ئوبرازى راستلىق ۋە قەھرىمانلىق قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن خاراكتېرلىكتۇر.

داستاننىڭ بەشىنچى ھىكايىسىدە مېھىر ۋە سۇھەيل ئوبرازى ئارقىلىق قەھرىمانلىق ۋە پىداكارلىق تەشەببۇس قىلىنىدۇ.

ئالتىنچى ھىكايىدە بولسا بىر-بىرىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان ئىككى شەخسنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان: بۇلاردىن بىرى مۇقبىل بولۇپ، ئۇ ساپ كۆڭۈل، راستچىل، غەيرەتلىك يىگىت. ئىككىنچى

ئوبراز مۇدبىر بولسا يالغانچى، ھىيلىگەر، قارا نىيەت شەخس. مۇقبىل ئۆزىدىكى ياخشى خىسلەتلەر بىلەن بەختلىك بولسا، مۇدبىر يالغانچىلىغى تۈپەيلىدىن ھالاك بولىدۇ. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مۇقبىل بىر قاتار ياخشى خىسلەتلەرگە ئىگە بولسىمۇ، يەنىلا بەزى پاسسىپلىقلاردىنمۇ خالى ئەمەس. ئۇ بەخت-سائادەت ئۈچۈن ئاكتىپ كۈرەش قىلمايدۇ، خەلق بىلەن بىرگە بولمايدۇ. شۇنىڭغا قارىماي بۇ ھىكايىدە ناۋايىنىڭ توغرىلىق، راستچىللىق، چىداملىقلىق قاتارلىق خىسلەتلەرنى تەرغىپ قىلىشى ھارامزادىلىك، يالغانچىلىق، مۇناپىقلىقنى ئەيىپلەش جەھەتتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

يەتتىنچى ھىكايىدە سەنئەت ۋە ئۇنىڭ سېھرى كۈچى ھەقىقىدە سۆزلىنىپ، ئۇلۇغ مۇزىكانتنىڭ ئوبرازى يارىتىلىدۇ.

ناۋايى «سەبئى سەييارە»دە خەلق ئېغىز ئىجادىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. داستاندىكى ھىكايىلەر خەلق چۆچەكلىرى خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك ئىجابىي قەھرىمانلارنىڭ غەلبىسى بىلەن ئاياقلىشىدۇ.

4) «سەددى ئىسكەندەر»

ناۋايى ئۆزىنىڭ ئادالەت كۆز قارىشىنى بۇ داستاندىكى ئىسكەندەر ئوبرازىدا گەۋدىلەندۈرىدۇ. ناۋايى ئىسكەندەرنى ئادىل، مەرىپەتلىك پادىشا سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. ئۇ مەملىكەتتە تىنچلىق ۋە ئادالەت ئورنىتىدۇ. خەلقنىڭ ئۇستىدىكى ئېغىرچىلىقلارنى يەڭگىللىتىدۇ. دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ ئادالەت ئورنىتىپ، ئۇ جايلارنى ئاۋات قىلىدۇ.

داستاندىكى ئىسكەندەر قىرۋان دىگەن ئۆلكىدە خەلقنى "يەئجۇجى ۋە مەئجۇجى" دەپ ئاتالغان ۋەھشىلەرنىڭ زۇلمىدىن ساقلاش ئۈچۈن سېپىل سوقتۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسكەندەر سېپىلى تىنچلىق ۋە ئاسايىشتلىق سېپىلىدۇر.

داستاندا يەنە دوستلارغا مۇھەببەت، دۇشمەنگە نەپرەت ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلگەن. داستاندا يارىتىلغان چىن قىزى ئوبرازى بۇ جەھەتتە خاراكتېرلىكتۇر. ناۋايى بۇ ئوبرازنى زور مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلىگەن. ئۇ ئىسكەندەرنىڭ لەشكەرلىرى ۋەھشىلەر باشلىغىغا قارشى جەڭگە كىرىشكە پېتىنالماي تۇرغاندا، ئۆزى جەڭگە كىرىپ، ئۇنى يېڭىش بىلەن، كىشىلەرنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرىدۇ.

ناۋايى ئۆز داستانىدىكى ئىسكەندەرگە ئوخشاش پادىشانىڭ بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى. ئۇ ئىسكەندەر ئوبرازى ئارقىلىق ئۆز دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلارغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنى ئادىل ۋە ئىنساپلىق قىلىش ئارزۇسىدا بولغان ئىدى.

5) «فەرھاد ۋە شىرىن»

بىرىنچى، داستانىنىڭ يېزىلىشى

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانى ئەلىشىر ناۋايىنىڭ «خەمسە»سى ئىچىدىكى بەش داستانىنىڭ بىرى. شائىرنىڭ يىرىك ئەسەرلىرىدىن «ھەيرەتۇل ئەبرار»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئى سەييارە»، «سەددى ئىسكەندەر» قاتارلىق داستانلىرى ئىچىدە «فەرھاد ۋە شىرىن» ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ناۋايى بۇ داستانىنى 1884 ـ يىلى يازغان.

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانى شەرق ئەدەبىياتىدا ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. بۇ داستان مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرى بۇرۇنلا ھېكايە

خەلق ئىچىدە رىۋايەت ۋە چۆچەك شەكلىدە تارقالغان ئىدى.

بۇ گۈزەل ھېكايە 7 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەردە ئىران خەلقى ئارىسىدا «خۇسراۋ ۋە شىرىن» ناملىق داستان ھالىتىدە مەيدانغا كەلگەن. ئەينى دەۋردە 7 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئىران شاھى خۇسراۋ پەرۋىزنىڭ نامى بىلەن باغلىنىپ، يۇقۇرقى ئىسىم بىلەن ئاتالغان ئىدى.

كېيىنكى چاغلاردا خۇسراۋ، شىرىن، فەرھاد ھەققىدىكى بۇ ھېكايە شەرقتىكى نۇرغۇن قەلەم ئىگىلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىشقا باشلىدى. خۇسراۋ ۋە شىرىن ھەققىدىكى بۇ ھېكايىنى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرگەن كىشى 10 ـ ئەسىردە ياشىغان ئاتاقلىق ئىران شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىدۇر. لېكىن فىردەۋسى داستانىنىڭ كېيىنكى نۇسخىلىرىدىكى فەرھاد ھەققىدە ھېچنىمە دىمەيدۇ. فىردەۋسىنىڭ داستانىدىكى ۋەقەلىك مۇنداق:

...ئىران شاھى خۇسراۋ ئوۋ قىلىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، شىرىننى ئۇچراتىپ، ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ ۋە شىرىنگە ئۆيلەنمەكچى بولىدۇ. لېكىن شىرىن شاھلار نەسلىدىن بولمىغاچقا، خۇسراۋنىڭ ئەتراپىدىكى ئەمەلدارلار پادىشانىڭ ئۇنىڭغا ئۆيلىنىشىگە قارشى تۇرىدۇ. خۇسراۋ يۇرت چوڭلىرىنىڭ مەجلىسىنى چاقىرىپ، ئۇلارنى ماقۇل كەلتۈرىدۇ ۋە شىرىنگە ئۆيلىنىدۇ. خۇسراۋنىڭ ئالدىنقى خوتۇنى مەريەمدىن بولغان ئوغلى شىرۇيا ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئىران شاھلىغىنى ئۆز قولىغا ئالىدۇ ۋە شىرىنگە ئۆيلەنمەكچى بولىدۇ. شىرىن بولسا خۇسراۋنىڭ قەۋرىسىدە زەھەر ئىچىپ ئۆلىدۇ. فىردەۋسىنىڭ داستانىدا فەرھاد بولمىغىنىدەك شاپۇرمۇ يوق ئىدى.

فىردەۋسىدىن كېيىن 12 ـ ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئەزەربەيجان

شائىرى نىزامى گەنجەۋى «خۇسراۋ ۋە شىرىن» توغرىسىدىكى بۇ ھىكايىنى قايتىدىن ئۆزگەرتىپ، پارس تىلىدىكى داستان «خۇسراۋ ۋە شىرىن»نى ياراتقىنى ۋە ئۇنى داستانلار توپلىمى «خەمسە»گە كىرگۈزدى. لېكىن بۇ داستانىدىكى ئاساسلىق پېرسوناژ يەنىلا خۇسراۋ بىلەن شىرىن ئىدى. فەرھاد بولسا ئىككىنچى ئورۇندا تەسۋىرلەنگەن ئىدى. شاپۇر پەقەت بىر ئۇستا رەسسام ۋە ھىيلىگەر سەييا‌ھ بولۇپ، خۇسراۋنىڭ سۆھبەتدىشىلىق سالاھىيىتى بىلەنلا داستاندىن ئورۇن ئالغان. نىزامى داستانىدا ۋەقەلىكىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

...ئەرمىنىيە گۈزىلى شىرىن ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغان شاپۇر ئۇنى دەرھال خۇسراۋغا يەتكۈزىدۇ. خىلمۇ-خىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، خۇسراۋنىمۇ شىرىنگە تونۇشتۇرۇش بىلەن، بۇ ئىككىسىنى بىر-بىرىگە كۆڭۈل قويدۇرىدۇ. خۇسراۋ دادىسى بىلەن ئۇرۇشۇپ، مەدايىندىن قېچىپ، ئەرمەنگە بېرىپ، مېھنىبانۇغا سېغىنىدۇ. شىرىن مەدايىندىكى ئىران شاھىغا سېغىنىدۇ. شاپۇر شىرىنگە خۇسراۋنىڭ ئەرمەنگە بارغانلىقىدىن خەۋەر ئېلىپ كېلىدۇ. شىرىن ئەرمەنگە قايتىدۇ. خۇسراۋ دادىسىنىڭ ئۆلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، ئىرانغا قايتىپ، مەدايىندا سەلتەنەتكە ئولتۇرىدۇ. خۇسراۋ بىلەن شىرىن يەنە ئۇچرىشالمايدۇ. شۇ ئاردا مەدايىندا ئىسيان كۆتۈرۈلىدۇ، خۇسراۋ يېڭىلىدۇ. كېيىن ئىراندىن ئەزەربەيجانغا، ئاندىن مېھنىبانۇنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، شىرىن بىلەن كۆرۈشىدۇ.

شىرىن يېڭىلگەن شاھنى قارشى ئالمايدۇ. خۇسراۋ نائىلاج رۇم (رىم)غا بېرىپ، ئىمپېراتورنىڭ قىزى مەريەمگە ئۆيلىنىدۇ. رىمدىن چوڭ قوشۇن باشلاپ، ئىرانغا يۈرۈش قىلىدۇ، ئۆز رەقىبى بەھرامى

چۇبىنىنى تەختتىن ئاغدۇرىدۇ. شىرىن خۇسراۋ دۇشمىنىنى يەڭگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا خوتۇن بولۇشقا ۋەدە بەرگىنى ئۈچۈن، ئۆز ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىش قارارىغا كېلىدۇ.

بۇ مەزگىلدە مېھنىبانۇ ۋاپات بولۇپ، ئەرمەنستاندا يالغۇز شىرىنلا قالغان ئىدى. ئۇ ئەرمەنستاندىن چىقىپ، مەدايىنغا كېلىدۇ، خۇسراۋنىڭ خوتۇنى مەريەم ئۇلارنىڭ قوشۇلۇشىغا توسالغۇ بولىدۇ. ۋەقە راۋاجلىنىپ، مۇشۇ جايغا يەتكەندىلا، ئاندىن فەرھاد مەيدانغا چىقىدۇ. داستاندا فەرھاد چىن شاھزادىسى ئەمەس، پەقەت شاپۇر بىلەن چىن خاقانلىقىغا بېرىپ ئوقۇپ كەلگەن بىلىملىك، قەيسەر يىگىت سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ شىرىنغا ئاتاپ بىر سۇت كانىلى قازىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنلا خۇسراۋ بىلەن ئۇچرىشىدۇ. خۇسراۋ فەرھادتىن ئەنسىرەپ، ئۇنىڭغا "بىستون تېغىدىن مېنىڭ قوشۇنۇم ئۆتىدىغان بىر يول ياساپ بەرسەڭ، شۇ ۋاقىتتا شىرىنىنى ئالسەن" دەيدۇ. فەرھاد ئىشقا كىرىشىپ، ئۆز بىلىمى ئارقىلىق ئاجايىپ مۆجىزىلەرنى كۆرسىتىشكە باشلايدۇ. فەرھادقا ئورۇنلىغىلى بولمايدىغان قىيىن ئىشنى تاپشۇرۇپ، ئۇنى ۋەيران قىلىۋېتىشنى كۆزلىگەن خۇسراۋ ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئالدىدا ۋەسۋەسىگە چۈشىدۇ ۋە ھىيلىگەر مومای ۋاستىسى بىلەن ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ.

فەرھادنىڭ ۋەقەگە قاتنىشىشى شۇ يەردە تۈگەيدۇ. لېكىن داستان يەنە داۋام قىلىدۇ: خۇسراۋ شەكەر دېگەن بىر قىزنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنىڭغا ئۆيلىنىدۇ. كېيىن شىرىنمۇ خوتۇنلۇقىغا ئالىدۇ. فىردەۋسىنىڭ داستانىدا بايان قىلىنغانغا ئوخشاش، نىزامىنىڭ بۇ داستانىدىمۇ شىرۇيا ئۆز ئاتىسى خۇسراۋنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە شىرىنگە ئۆيلەنمەكچى بولىدۇ. شىرىن خۇسراۋنىڭ ئۆلۈگى ئۈستىدە ئۆزىگە

پىچاق سېلىپ ئۆلدۇ، ۋەقە شۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ.

نىزامىنىڭ بۇ داستانى زور مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ. يۇزلىگەن تەقلىتچى شائىرلار نىزامىغا ئوخشىتىپ «خۇسراۋ ۋە شىرىن» ماۋزۇسىدا داستانلار يېزىشىدۇ. لېكىن ھېچقايسىسى بۇيۇك سۆز ئۇستىسى نىزامىغا تەڭلىشەلمەيدۇ.

نىزامىدىن كېيىن خۇسراۋ ۋە شىرىن داستانىنى يېزىپ، شۆھرەت قازانغان شائىر 14-ئەسىردە ياشىغان خۇسراۋ دېھلىۋىدۇر. ئۇ ئۆز داستانىغا نىزامى داستانىدىكى ۋەقەلەرنى تولۇق قوبۇل قىلدى. نىزامى داستان سيۇژىتىنى قانداق باشلىغان بولسا، ئۇمۇ شۇنداق باشلىدى. قانداق تۈگەتكەن بولسا، شۇ ئۇسۇل بىلەن تۈگەتتى.

فىردەۋسىدىن بەش ئەسىر، نىزامىدىن ئۇچ ئەسىر، ئەمىر خۇسراۋ دېھلىۋىدىن بىر ئەسىر كېيىن بۇ گۈزەل ماۋزۇغا بىزنىڭ بۇيۇك شائىرىمىز يۇكسەك ئىشەنچ بىلەن مۇراجىئەت قىلدى. ئۇ گۈزەل ۋە نەپىس ئۇيغۇر تىلى بىلەن «فەرھاد ۋە شىرىن» ناملىق يېپ-يېڭى، ئۆلمەس ئەسىرنى يېزىپ چىقتى.

ئەلىشىر ناۋايى بۇ داستانىنى يېزىش جەريانىدا، نىزامى گەنجىۋى، خۇسراۋ دېھلىۋىلەرنىڭ ئىجادىيىتىنى تىرىشىپ ئۆگەنىدى ۋە تەتقىق قىلدى، تەجرىبىلەرنى پۇختا يەكۈنلىدى. بۇ ئارقىلىق ئۆز داستانىنى پۈتۈنلەي باشقىچە ۋەقەلىك بىلەن بېزەپ، يېپ-يېڭى بەدىئىي سەۋىيە بىلەن ياراتتى. ناۋايى داستانىنىڭ ۋەقەلىگى ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان خوتەن شاھزادىسى فەرھاد بىلەن ئەرمەن مەلىكىسى شىرىنىنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىسى ھېكايە قىلىنغان گۈزەل رىۋايەتكە يەكمۇ يېقىن. شائىر ئۆز داستانىدا چىن

شاھزادىسى فەرھادنى ئاساسىي قەھرىمان پېرسوناژ سۈپىتىدە، خۇسراۋنى بولسا سەلبى پېرسوناژ قىلىپ تەسۋىرلەپ، بۇ ئىككىسىنى بىر-بىرىگە قارشى قويىدى. مانا بۇ ھال داستاندىكى پۈتكۈل ۋەقەلىك مەزمۇنىنىڭ تامامەن باشقىچە ئىشلىنىشىگە ئېلىپ كەلدى.

ناۋايى نىزامى ۋە خۇسراۋ دېھلىۋىلەرنىڭ يۇكسەك بەدىئىي ماھارىتىگە ۋە مۇۋەپپەقىيىتىگە يۇقۇرى باھا بەردى. بولۇپمۇ بۇيۇك سۆز سەنئەتكارى نىزامىنى ئەڭ يۇقۇرى ئورۇنغا قويىدى. ئۇ «فەرھاد ۋە شىرىن»نى يېزىشقا كىرىشكەندە، كۆز ئالدىدا نىزامى گەنجىۋىگە ئوخشاش سۆز سەنئىتىنىڭ ھەيۋەتلىك "شىر"ى تۇرغانلىغىنى ئېنىق ھېس قىلاتتى. شۇڭا ئۇ داستانىنىڭ كىرىش بابىدا:

ئەمەس ئاسان بۇ مەيدان ئىچرە تۇرماق،
نىزامى پەنجەسىگە پەنجە ئۇرماق.
كېرەك شىر ئالدە ھەم شىر جەڭى،
ئەگەر شىر ئولماسا بارى پەلەڭى.
(بۇ مەيدانغا چۈشۈش ئاسان ئەمەس،
نىزامى بىلەن تۇتۇشۇش قىيىن.
شىرنىڭ ئالدىدا شىر جېڭى قىلىش كېرەك،
ئەگەر شىر بولمىغاندىمۇ، يولۋاس بولۇش لازىم.)

دەپ يازغان ئىدى. ناۋايى نىزامى بىلەن بەسلىشىش ۋە ئۇ چىقىقان چوققىغا چىقىشنىڭ ئاسان ئەمەسلىگىنى ئېنىق چۈشەنگەن ئىدى. شۇڭا ئۇ نىزامى داستانىغا تەڭلىشەلەيدىغان ئۇلۇغ ئەسەر يارىتىش ئۈچۈن نىزامىدەك قۇدرەت بولۇش كېرەك، يەنى شىر بىلەن ئېلىشىش ئۈچۈن شىر بولۇش، ھېچ بولمىغاندا، يولۋاس بولۇش لازىم، دەپ قارايدۇ. ناۋايى ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئەمەلىيىتى داۋامىدا ئۆزى-

نىڭ بۇ ئارزۇسغا تولۇق يېتىپ، شېئىرىيەتنىڭ نىزامى گەنجىۋىچە شىرى بولۇپ يېتىشتى.

ناۋايى نىزامى گەنجىۋىدىن ئۆگىنىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىنى قايتىدىن باھالاپ چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ «فەرھاد ۋە شىرىن»نى يېزىشتا نىزامىنىڭ بىر تەقلىتچىسى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئۆز ئانا تىلىدا يېڭىچە پىكىر بىلەن تولغان گۈزەل بەدىئىي ئەسەرلەر يېزىشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويغان ئىجاتكار سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى، داستان ۋەقەلىكىگە بەكمۇ چوڭ ۋە مۇھىم تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزدى. نەتىجىدە نىزامى ۋە دېھلىۋىلەرنىڭ داستانىدا باش قەھرىمان بولغان خۇسراۋنى ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ، سەلبىي تىپ سۈپىتىدە تەسۋىرلىدى. ناۋايى خۇسراۋدىن ئىبارەت بۇ شەخسنى ئىنتايىن يامان كۆردى. خۇسراۋنى بىگۈنا كىشىلەرنىڭ قېنىغا زامىن بولغۇچى قاتىل، ئەركىن مۇھەببەتنىڭ كۈشەندىسى، ھىيلىگەر ۋە زالىم ئادەم، دەپ قارىدى. شۇنىڭدەك خۇسراۋنى ھەقىقىي ئىنسانىي پەزىلەتتىن مەھرۇم بولغان قارا نىيەت شاھ، ئۇنىڭدا ئادەمگەرچىلىك ۋە ھەقىقىي مۇھەببەتتىن ئەسەر يوق، ئۇ بۇگۈن مەرىيەمگە، ئەتىسى شەكەرگە، ئۆگۈنى شىرىنگە ئاشىق بولىدىغان بىۋاپا، ۋىجدانسىز شەخس، دەپ بىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خۇسراۋغا ئوخشاش ياۋۇز شاھلارغا مەددىاھ بولۇشنى، ئۇلارنى ماختاشنى نومۇس دەپ قارىدى ۋە ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن شائىرلارنىڭ بۇ جەھەتتە خاتا قىلغانلىغىنى تەنقىت قىلىپ:

ۋەلى چەككەنلەر ئۇشبۇ جامدىن راھ،
سەراسەر بولدىلەر خۇسراۋغا مەددىاھ.

كى مۇلكى ئانداغۇ، ئايىنى مۇنداغ،
سىپاھى ئانداغۇ، تەمكىنى مۇنداغ.
. . . . . .
ئۇلەر نەزمىنىڭ ئالىدە مەنى زار،
چۇ پەھم ئەتتىمكى كۆرگۈمدۇر كۆپ ئازار
زەرۇرەتكىم سالىب بىر ئۆزگىچە تەرھ،
بۇ مېھنەتنامىنى قىلغۇمدۇرۇر شەرھ.
(بىراق، بۇ قەدەھتىن مەي ئىچكەنلەر،
باشتىن-ئاياق خۇسراۋغا مەددىاھ بولۇشتى.
ئۇلار: خۇسراۋنىڭ مەملىكىتى ئۇنداق، رەسىم-قائىدىلىرى مۇنداق،
قوشۇنلىرى ئۇنداق، ئۇستۇنلۇكى ۋە ئىمكانىيىتى مۇنداق دەپ ماختاشتى.
. . . . . .
ئۇلارنىڭ يازغانلىرىدىن بىزارلىق ھېس قىلدىم،
كۆپلەپ ئازار يەيدىغانلىغىمنى پەم قىلدىم.
شۇڭا باشقىچە يول تۇتۇشنى زۆرۇر دەپ بىلىپ،
بۇ مېھنەتنامىنى بايان قىلىشقا كىرىشتىم.)
دەپ يازدى.

ناۋايى «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىنى يېزىشتىن ئىلگىرى فىردەۋسى، نىزامى، خۇسراۋ دېھلىۋىلەرنىڭ داستانلىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن تەنقىدىي ئۆگىنىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى. بەلكى مۇشۇ توغرۇلۇق خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان گۈزەل ئەپسانە، رىۋايەتلەرنى، چۆچەكلەرنى تولۇق توپلىدى، ھەر خىل

تارىخىي ماتېرىياللارنى يىغىدى، ئىجتىهات بىلەن ئۇگەنىدى. ناۋايى داستانىنى يېزىش جەريانىدا بېشىدىن كۆچۈرگەن بۇ جەريانلارنى ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئەگەرچە نەزم دىلىكەش بولسا مەسمۇئە،
ئانىڭ ئەفسانەسى ھەم بولسا مەتبۇئە.
بۇرۇن ئەت ھەم نىكىم بولسا تەۋارىخ،
بارىدىن ئىستە بۇ فەرخۇندە تارىخ.

(ئەگەر سېنىڭ دىلىنى تارتقۇچى نەزمىلىرىڭنى باشقىلار ئاڭلايدىغان بولسا،
ئۇنىڭدىكى ئەپسانىلەرمۇ كۆڭۈلگە ياقىدىغان بولسۇن.
ئاۋال بۇ ھەقتىكى ھەرقانداق تارىخنى توپلا،
بۇ قۇتلۇق تارىخنى شۇ كىتاپلاردىن ئىزدە.)

شۇنداق قىلىپ، ناۋايى چوڭقۇر ئۇگىنىش، ئەتراپلىق ئىزدىنىش، ئىجادىي پىكىر قىلىش يولى بىلەن بۇ داستاننى زور مۇۋەپپەقىيەت بىلەن تاماملىدى.

ئىككىنچى، «فەرھاد ۋە شىرىن»نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

«فەرھاد ۋە شىرىن» داستانى باتۇر ۋە ئەقىللىق پەرھاد بىلەن ۋىجدانلىق، ساھىپجامال قىز شىرىننىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىنى دەۋر قىلغان ھالدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ ئۆلمەس ماۋزۇلىرىدىن بولغان مۇھەببەت ۋە ھايات ھەقىقىدىكى چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇن روشەن يورۇتۇپ بېرىلگەن. ناۋايى مۇھەببەت پاجىئەسى بىلەن ھايات تراگىدىيىسى تارىخنى گىرەلەشتۇرۇپ بايان قىلىش ئارقىلىق تىرەن مەنىگە ئىگە ھېكمەتلىك پىكىر

ۋە تۇيغۇلارنى ئوتتۇرىغا قويغان.

داستاننىڭ ئاساسىي تېمىسى ساپ ۋە سەممىي ئىنسانىي سۆيگۈدۇر. بۇ سۆيگۈ داستاندىكى ئوبرازلارنىڭ تەدرىجى ئۆسۈپ يېتىشى، مۇكەممەللىشىش جەريانىدا، مۇھەببەت ئەركىنلىگى، كىشىلىك ئەركىنلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، دوستلۇق، ۋاپا، ساداقەت، باتۇرلۇق، ئادالەت، مەملىكەت ئاسايىشلىغى، ئاياللار ھوقۇقى، ئەمگەكنى سۆيۈش، مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋە ئەلنىڭ ئاۋاتلىغى قاتارلىق ئىدىيىلەر بىلەن باغلانغان ھالدا راۋاجلىنىپ باردۇ.

داستاندىكى ئاساسلىق پېرسوناژلار ــ فەرھاد بىلەن شىرىننىڭ تەقدىرى 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ياشىغان خەلقلەرنىڭ تەقدىرىنى، بولۇپمۇ تەڭسىزلىك ھۆكۈم سۈرگەن فېئودالىق جەمىيەتتىكى مىڭلىغان ـ مىليونلىغان يېگانە ـ قىزلارنىڭ تەقدىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن. ناۋايى بۇ ئىككى تىپىك پېرسوناژ ئارقىلىق خەلق ئارزۇسىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرىدۇ، پاك ئىنسانىي ھاياتقا مەدھىيە ئوقۇيدۇ. زۇلمەتلىك تۈزۈم كەلتۈرۈپ چىقارغان پاجىئەلەر تۇپەيلىدىن ۋەيران بولغان ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ ئۆلۈمگە ۋە قايغۇسىغا ئۆزىنىڭ مۇڭلۇق مەرسىيىسىنى بېغىشلايدۇ. جۇملىدىن ئۆزىنىڭ ئەينى زامانىغا نىسبەتەن ئىلغارلىقىنى ئىپادىلىگۈچى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە، ھاياتلىق بىلەن ئۆلۈم، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشلار توغرىسىدا چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە پەلسەپىۋى ھۆكۈملىرىنى ئاجايىپ تەسىرلىك بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن بايان قىلىدۇ:

كىشىنىڭ نىچە كۆپىرەك گەۋھەرى پاك،
ئانىڭ بىدادىدىن كوپرەك ئەلەمناك.
چۇ ئەسلى پاك گەۋھەر كەلدى ياقۇت،
تېشىپ باغرىنى قان ئەيلەر ئاڭا قۇت.
قويا‌شكىم، كائىنات ئاندىن ئالۇر نۇر،
قىلۇر ھەر تۇن ئارا تۇپراققا مەستۇر.
بەسى ساغەرنىڭ ئاندىن قانى تولغاي،
كى بىر دەم فاسقى خۇشھال بولغاي.
ئىتىپ يۇز جەۋھەرى پاكىزەنى خاك،
كى ئاندىن بەنگەيى بولغاي فەرەھناك.
بېرىپ بىر نەخلىغە ھەردەم شىكەستى،
كى تىنغاي تابىدىن ئاتەشپەرەستى.
تۆكۈپ فەرھاد قانىن بىمەدارا،
كى خۇسراۋ مەيدىن ئولغاي مەجلىس ئارا.
(كىشىنىڭ گۆھىرى قانچىكى پاك بولسا،
ئۇنىڭغا قىلىنغان زۇلۇمۇ شۇنچىكى قايغۇلۇق بولىدۇ.
گۆھەرنىڭ ئەڭ ئېسىلى ياقۇتتۇر،
زامان ئۇنى تېشىپ باغرىنى قان قىلىدۇ.
قۇياشتىن پۈتكۈل كائىنات نۇر ئالىدۇ،
بىراق، ھەر بىر تۇن ئۇنى قارا تۇپراققا كۆمۈۋېتىدۇ.
پىيالىلارغا قىپ-قىزىل قان تولدۇرۇلغان،
ئۇ بىر ئىپلاسنىڭ بىرەملىك شاتلىغى ئۈچۈندۇر.
يۇزلەپ ساپ گۆھەرنى توپىغا مىلەشتىن،
بىر نېشكەش خۇشال بولىدۇ.

ياش كۆچەتنى سۇندۇرۇپ قالاشتىن،
ئاتەشپەرەسنىڭلا كۆڭلى تىنىدۇ.
فەرھادنىڭ قېنىنى ئايىماي تۆكۈشتىن،
خۇسراۋ بەزم قۇرۇپ شاراپ ئىچىدۇ.)

ناۋايى يۇقۇرقى مىسرالاردا يامانلارنىڭ خۇشاللىغى ياخشىلارنىڭ پاجىئەسى ئۈستىگە قۇرۇلغان ئادالەتسىز زامانىنىڭ دائىملىق قائىدىسىنى مەنتىقىلىق ئاساستا چۈشەندۈرىدۇ. تۆۋەندىكى:

كى ئى زالىم سىپىھرى كىنە پەرۋەرد،
چىقاردىڭ ئۆشبۇ خاكى جىسىدىن گەرد.
. . . . . .
نىچە جانىمغە مۇنچە كېچە بولغاي؟
كېچە جانىمغە مۇنچە نىچە بولغاي؟
باشىمغە كۆركى تۇننى كېلتۈرۈبسەن،
دىمان تۇننى قارا كۇن كېلتۈرۈبسەن.
(ئەي ئاداۋەت ساقلىغۇچى زالىم پەلەك،
بۇ توپىغا ئايلانغان جىسىمىدىن چاڭ چىقىرىۋەتتىڭغۇ.
. . . . . .
مېنىڭ جېنىمغا نىمە ئۈچۈن مۇنچە كېچە بولدى؟
بۇنداق كېچە جېنىمغا يەنە قانچىلىك بولار؟
قارا، بېشىمغا تۇننى كەلتۈردۇڭ،
تۇننى ئەمەس، بەلكى قارا كۇن كەلتۈردۇڭ.)

دىگەن مىسرالاردا بولسا، فەرھادنىڭ تىلى بىلەن، ۋاپاسىز، زۇلمەتلىك دۇنياغا قارىتىپ: "مېنىڭ بېشىمغا نىمىشقا مۇنچە قارا كۇنلەرنى كەلتۈرىسەن، زۇلۇمنىڭ چېكى بارمۇ، يوق؟" دەپ خىتاپ قىلىدۇ.

داستاندا ئىچىپ بېرىلگەن ئەڭ ئاساسلىق مەزمۇنلارنىڭ بىرى ئىنسانپەرۋەرلىكتۇر. ناۋايىنىڭ بۇ ئىدىيىسى فەرھاد بىلەن شىرىننىڭ ئوبرازىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. فەرھاد بىلەن شىرىن ئوتتۇرىسىدىكى ساپ ۋە سەمىمىي مۇھەببەت، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە ئۆز ئەركى يولىدىكى كۈرەشلىرى داستانغا سىڭدۈرۈلگەن ئىنسانغا مۇھەببەت ۋە ئىنسانلار ھوقۇقىنى ھىمايە قىلىشتىن ئىبارەت تۈپ مەزمۇن بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. داستانىنىڭ باش قەھرىمانلىرى فەرھاد بىلەن شىرىن (بولۇپمۇ فەرھاد) ئۆز كۈچ-قۇۋۋىتىنى، بىلىم ھەم قابىلىيىتىنى ئىنسانىيەتنىڭ بەختى ۋە تىنچلىغى ئۈچۈن بېغىشلايدۇ. داستاندىكى باشقا ئىجابىي ئوبرازلارنىڭ ھايات پائالىيەتىمۇ ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئاسايىشلىق ئىزدەشكە قارىتىلغان. بۇ نۇقتا فەرھادنىڭ ئۆز ئېلىدە ئەمگەكچى خەلق مەنپەئەتىنى ھىمايە قىلىشى، شىرىن ۋە مېھنىبانۇلارنىڭ ئەلنىڭ سۇ قېينىچىلىغىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تىرىشقانلىغى، فەرھادنىڭ بۇ ئىشتا ئۆزى باش بولۇپ، خەلقنىڭ ئۇستىدىكى ئېغىرچىلىقلارنى يەڭگىللەتكەنلىگى، خەلقنى ئاسراپ، خۇسراۋغا قارشى تەنھا جەڭگە چىققانلىغى قاتارلىق تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

ناۋايى ئۆز داستاندا خوتەن شاھزادىسى فەرھاد، ئەرمەن گۈزىلى شىرىن، ئىران يېگىتى شاپۇر قاتارلىقلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق ئىنسانىيەت دوستلۇغى، خەلقلەر ھەمكارلىغى ئىدىيىسىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ناۋايى كىشىلەرگە ئۇلارنىڭ يۈرتى، ئېتىقادى ياكى ئورۇن-مەرتىۋىسى، بايلىغىغا قاراپ ئەمەس، بەلكى چىن ئىنسانىي پەزىلەتلىرىگە قاراپ باھا بېرىدۇ. داستاندا ئىرانلىق شاپۇر ئېسىل ئىنسانىي خىسلەتلىرى

بىلەن ئىجابىي ئوبراز قىلىپ تەسۋىرلەنگەن بولسا، ئىرانلىق خۇسراۋ زالىم ۋە جاھىل پادىشا سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. شائىر ھەقلىق يوسۇندا: ياخشى كىشىلەر ئىراندىنمۇ، ئەرمەنىستاندىنمۇ، چىن مەملىكىتىدىنمۇ تېپىلىدۇ، بۇ خىل كىشىلەر ئۆزىنىڭ بۈيۈك پەزىلەتلىرى بىلەن ئۆزئارا ھەقىقىي دوستلۇق ئورنىتالايدۇ، دەپ قارايدۇ.

داستاندا ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە خەلقپەرۋەرلىك غايىلىرى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن زىچ باغلانغان. فەرھاد بىلەن شىرىن ۋەتەنپەرۋەر قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىدۇر. فەرھاد ئۆز مەملىكىتىنىمۇ، شىرىننىڭ مەملىكىتىنىمۇ قىزغىن سۆيىدۇ. ئۇنىڭ تىنچلىغى ۋە ئاۋاتلىغى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. فەرھاد بىلەن شىرىن مېھنىبانۇ بىلەن بىرلىكتە مەملىكەتنى سۇ بىلەن تەمىنلەش ۋە ئىمارەتلەر قۇرۇپ ئاۋات قىلىشتا زور پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدۇ. خۇسراۋ ھۇجۇم قىلغاندا، فەرھاد ئەلنىڭ تىنچلىغى، مەملىكەتنىڭ ئامانلىغى ئۈچۈن قەھرىمانلارچە ئۇرۇش قىلىدۇ.

ئۇمتۇارلىق داستاندىكى ئاساسىي ئىدىيىلەرنىڭ بىرىدۇر. فەرھاد بىلەن شىرىن ئەڭ ئېغىر مىنۇتلاردىمۇ ئۇمتسىزلىكىگە چۈشمەيدۇ. داستاندا گەرچە باش قەھرىمانلار ھالاك بولسىمۇ، لېكىن ئەسەر يەنىلا يۈكسەك ئۇمتۇارلىق كەيپىياتى بىلەن تاماملىنىدۇ. فەرھادنىڭ ئېمىلىداش بىر تۇققىنى بەھرام ئەرمەنىستانغا كېلىپ، شىرۇيانى مەغلۇپ قىلىش بىلەن، ئەرمىنىينى باسقۇنچىلارنىڭ چاڭگىلىدىن ئازات قىلىدۇ. مەملىكەتتە ئادالەت ئورنىتىدۇ.

ئەمگەكنى سۆيۈش ۋە ئىجاتكارلىق داستاندىكى مۇھىم مەركىزىي ئىدىيىلەرنىڭ بىرىدۇر. ناۋايى شۇڭلاشقا بۇ داستانىنى ئىككىنچى بىر نام بىلەن «مېھنەتنامە» دەپمۇ ئاتايدۇ. ئەمگەكنى سۆيۈش ۋە

ئىجاتكارلىق ئىدىيىلىرى بولۇپمۇ فەرھاد ئوبرازىدا ئۆزىنىڭ يارقىن ئىپادىسىنى تاپقان. فەرھاد ئۆز كۈچ-قۇدرىتىنى ئەمگەكــە — ئىنسانىيەت سائادىتى ئۈچۈن بولغان شەرەپلىك پائالىيەتكە سەرپ قىلىدۇ. ئۇ ئەقىللىق، بىلىملىك، ئىجاتكار شەخس بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىنىڭ پۈتكۈل ئىقتىدارىنى خەلق ئىشىغا بەخش ئېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقمۇ فەرھادنى ياخشى كۆرىدۇ. ئەلىشىر ناۋايىمۇ ئۆزى ياراتقان ئىجاتكار ۋە مېھنەت سۆيەر ئوغۇل فەرھادنىڭ ئوبرازىدىن ناھايىتى زور ئىلھام ئالغان ئىدى:

بۇ كان قازماقنى ئولكىم قىلدى پىشە،
كېرەك خارا فىگان ئىلكىدە تىشە.
ساڭا بۇ تىشە ۋارلىق بولسا مەتلۇب،
ئېرۇر فەرھاد ھەمسۆھبەتلىغى خوب
بۇ كان ئىشقىدە تىشەڭ خارەرىز ئەت،
ئانى فەرھاد تاشى بىرلە تىز ئەت.
(كىمكى بۇ كاننى قازماقنى ئۆزىگە كەسىپ قىلىدىكەن،
ئۇنىڭ قولىدا تاش كېسەر مېتىن بولۇشى كېرەك.
ئەگەر سەندە مېتىنچى بولۇش تەلىۋى بولسا،
فەرھاد بىلەن سۆھبەتداش بولمىغىڭ كېرەك.
بۇ كاننىڭ مۇھەببىتىدە مېتىنلىكنى تاش كېسەر قىل،
ئۇنى فەرھادنىڭ تېشىغا بىلەپ ئىتتىكلەتكىن.)

ناۋايى بىلىمنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە ئىجادىيەت يارىتىشتىكى ئەھمىيىتىنى بەكمۇ يۇقىرى باھالايدۇ. داستاندا يالغۇز باش قەھرىمانلارلا ئەمەس، باشقا يانداش ئىجابىي قەھرى-

مانلارمۇ بىلىملىك، ئەقىللىق، ھۈنەرۋەن ۋە سەنئەتكار كىشىلەر سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. شائىر بىلىمنىڭ، ئەقىل ۋە تەپەككۇرنىڭ رولىغا ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىدۇ.

ئايالــلار ھۆرلۈگى ۋە ئايالــلار ھوقۇقى ئىدىيىسىمۇ داستاندا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. شائىر ياشىغان دەۋرىدىكى فېئودال-پادىشالىق تۈزۈمنىڭ ئىسكەنجىسى ئاستىدا، ئايالالار تامامەن ئەركسىز ۋە ھوقۇقسىز ئورۇندا بولۇپ، قاتتىق خارلىناتتى ۋە بوزەك قىلىناتتى. شائىر مانا شۇنداق شارائىتتىمۇ ئايالــلار ھوقۇقىنى قەتئىي ھىمايە قىلىپ، ئايالــلار يالغۇز ئىــلىم، مېھنەت ۋە ئىجادىيەتتىلا ئەمەس، ھەتتا دۆلەت باشقۇرۇش ئىشلىرىدىمۇ ئەرلەردىن قېلىشمايدۇ، دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ناۋايى ئەلنى ئەقىلغە مۇۋاپىق ئوبدان باشقۇرغان ئايال پادىشا مېھنىبانۇ بىلەن ئىلىم-پەن ۋە ھۈنەر سەنئەتتە كامالەتكە يەتكەن شىرىن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئون قىز ئوبرازىنى زور ماھارەت بىلەن يارىتتى.

خۇلاسە قىلغاندا، ئەلىشىر ناۋايى ئۆزىنىڭ «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىدا چىن مۇھەببەت ھەققىدىكى ئارزۇلىرىنى ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئەمگەكنى قىزغىن سۆيۈش، بىلىمنى قەدىرلەش، ئىجاتكارلىق، باتۇرلۇق، پىداكارلىق، ئايالــلار ھۆرلۈگى قاتارلىق ئىلغار ئىدىيىلەر بىلەن ئورگانىك ھالدا زىچ بىرىكتۇرگەن ئاساستا ئىپادىلىگەن.

شائىرنىڭ بۇنداق ئىدىيىسى ھازىرمۇ ئىجتىمائىي، تەربىيىۋى جەھەتتىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇچىنچى، داستاندىكى ئاساسلىق ئوبرازلار

ناۋايى «فەرھاد ۋە شىرىن»دا ئىككى خىل دۇنيانى — يامانلىق

ۋە ياخشىلىق دۇنياسىنى، زۇلۇم ۋە ئادالەت دۇنياسىنى، جاپا ۋە ۋاپا دۇنياسىنى ياراتتى. بۇ ئىككى خىل دۇنيا بىرى فەرھاد، شىرىن، شاپۇر، مېھىنبانۇ، بەھرام ئوبرازلىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولسا، يەنە بىرى خۇسراۋ، شىرۇيا ۋە ئۇنىڭ ھېيلىگەر شېرىكلىرى ئوبرازىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

تۆۋەندە داستاندىكى ئاساسلىق ئىجابىي ۋە سەلبىي ئوبرازلار ھەققىدە ئايرىم-ئايرىم توختىلىمىز:

فەرھاد ئوبرازى: ناۋايىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئەمگەك سۆيۈش، ئىجاتكارلىق، بىلىم-ھۈنەرنىڭ قۇدرىتى توغرىسىدىكى ئىلغار كۆز قاراشلىرى ئاساسلىغى داستاندىكى قەھرىمان پېرسوناژ فەرھاد ئوبرازىدا روشەن گەۋدىلىنىدۇ.

فەرھاد باللىق چاغلىرىدىن باشلاپ ئىنسانىي ئەخلاق پەزىلەتلىرىگە ئىگە بولۇپ ئۆسىدۇ. ئۇنىڭدىكى بۇ خىل ياخشى خىسلەتلەر ئىنسانىيەتكە بولغان مۇھەببەت ۋە ھۆرمەت، ئىنسانىيەتنىڭ بەختى ھەم خۇشاللىغى ئۈچۈن بولغان كۈرەش يولىدا باغلانغان ھالدا راۋاجلىنىدۇ ۋە مۇكەممەللىشىدۇ.

ناۋايى فەرھاد ئوبرازى ئارقىلىق ئەمگەك ۋە ئىجاتكارلىقنى يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن مەدھىيىلەيدۇ. فەرھادنىڭ ئۆلمەس ئوبرازى ئۇنىڭ ئەمگەكچانلىغى بىلەن ئىجاتكارلىغىدا كامال تاپقان. ئاجايىپ نازۇك ۋە گۈزەل سېزىمغا ئىگە بولغان فەرھاد كېچىگىدىن باشلاپلا ناھايىتى ئەقىللىق ۋە زېرەك بالا بولۇپ چوڭ بولىدۇ:

ئەجەبدۇر ئۇچ ياشىدا كۆزگە تەتقال،
نېچۈككىم ئون ياشىدا ئۆزگە ئەتقال.

قالىپ بۇ ئىشدا ئەل ھەيرانى ئانىڭ،
سىپىھرۇ مېھر سەرگەردانى ئانىڭ.

. . . . . .

قايۇ ئىلمىكى يوق ئاندىن نىھانراق،
ئۇنىڭ قاشىدا يوق ئاندىن ئايانراق.

(ئەجەپ ئىشكى ئۇچ ياشتىكى بۇ بالا،
ئون ياشقا كىرگەن بالىنىڭ دىتىنى بېرەتتى.
ئۇنىڭغا ھەممە كىشى ھەيران ئىدى،
پەلەكمۇ، قۇياشمۇ ئۇنىڭ بېشىدا سەرگەردان ئىدى.

. . . . . .

ئۇنىڭغا مەلۇم بولمىغان ئىلىملەر يوق ئىدى،
بەلكى بۇ بىلىملەر ئۇنىڭ ئالدىدا ئوچۇق ۋە ئايدىڭ ئىدى.)

فەرھاد زور ھەۋەس بىلەن ئىلىم-مەرىپەت ئىگەللەشكە بېرىلىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي نۇرغۇن بىلىملەرنى ئىگەللىۋالىدۇ. ئۇنىڭ زېھنى بارغانسېرى ئۆزىنىڭ سۆزۈك ئۇچقۇنلىرىنى چېچىشقا باشلايدۇ:

ئەگەر بىر قەتلە كۆردى ئول سەباقنى،
يەنە ئاچماق يوق ئېردى ئول ۋەراقنى.
نى سۆزنىكىم ئوقۇپ كۆڭلىگە يازىب،
دىمە كۆڭلىكى جان لەۋھىگە قازىب.
ئوقۇپ ئۆتمەك، ئوقۇپ ئۆتمەك شىئارى،
قالىب يادىدا سەفھە-سەفھە بارى.
جەھاندا قالمادى ئول يەتمەگەن ئىلىم،
بىلىب تەھقىقىنى كەسب ئەتمەگەن ئىلىم.
(ئەگەر ئۇ ھەر بىر ساۋاقنى بىر قېتىملا ئوقۇسا،

شۇ ژاراقنى ئىككىنچى قېتىم ئېچىش يوق ئىدى.
قانـداقـلا سۆزنى ئوقۇمـسۇن، كۆڭـلىـگە يېزىـپ ئالاتـتى،
ڭۆڭلىگىلا ئەمەس، جان لەۋھسىگە ئويۇپ ئالاتتى.
ئۇ قايتا ـ قايتا ئوقۇشنى ئۆزىگە شوئار قىلغان،
ئوقۇغانلىرى بەتمۇ ـ بەت يادىدا قالاتتى.
دۇنيادا ئۇ ئىگەللىمگەن ئىلىم قالمىدى،
ئۇ ھەقىقىتىگە يەتمىگەن بىرمۇ بىلىم قالمىدى.)

فەرھادتىكى ئەقىلنىڭ قۇدرىتى شۇ قەدەر زورىكى، ئۇ ھەرقانداق ئىشقا كۆز سالسا، شۇ ئىشنىڭ پۈتۈن سىرلىرىنى دەرھال بىلىۋالىدۇ. بۇنى ئۇنىڭ بۇيۇك ھۇنەر ئۇستىلىرى قارەن ۋە مانىلارنى بىردەمدىلا ئۆزىنىڭ شاگىرتى ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويـغانلىغـدىن كۆرۈۋېلىـش مۇمكىن:

ئانىڭدەك قىلدى خارە يۇنماغىن ۋىرد
كى يۈز قارەن قاشىدە بولدى شاگىرد.
. . . . . .
قايۇ سۈرەتكى مانى چەكتى تىمسال،
ئاڭا فەرھاد ئاچتى سىھر فىلھال.

(فەرھاد تاش يونۇشنى شۇنچىلىك ئۇگەندىكى،
ئۇنىڭ ئالدىدا يۈزلەپ قارەن بولسىمۇ شاگىرت بولاتتى.
. . . . . .
ماتى قايسى سۈرەتنى سىزىشقا باشلىسا،
فەرھاد سىھىر كۆرسەتكەندەك ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇگىنىۋالاتتى.)

فەرھاد ئەقلى بىلىمدىن باشقا، جىـسمانىي ۋە ھەربىي قابىلىيەت جەھەتتىنمۇ يۇقۇرى ئىستىداتقا ئىگە بولىدۇ. ئۇ سۇ ئۈزۈش، چەۋاندازلىق، ئوقيا ئېتىش قاتارلىق ماھارەتلەرنىمۇ ئىگەللەپ، تەڭداشسىز كامالەت ھاسىل قىلىدۇ. 12 ياشتا ئۇنىڭدا 20 ياشلىق يىگىتنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى بولىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەقلىي ۋە جىسمانىي كۈچ ـ قۇۋۋىتى بىلەن كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

فەرھاد كىچىگىدىن باشلاپلا كەمتەر، نەزەر دائىرىسى كەڭ، پاك دىل، سەمىمىي بولۇپ يېتىشىدۇ. بۇ خىسلەتلەر ئۇنىڭ ئوبرازىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرىدۇ. ئۇنىڭ بۇ خىسلەتلىرى داستاندىكى:

ھەم ئول ئىلمى بەلەند ئاۋازە بىرلە،
بۇنىڭدەك زورى بىئەندازە بىرلە.
ئۆزىن ئەبجەد ئوقۇر ئەلدىن تۇتۇب كەم،
دىمە دانىشكى زورى دەست ئىلە ھەم.
ئاڭا تەڭ پادىشالىق ھەم گادالىق،
گەدالىقا تەڭ ئەتمەي پادىشالىغ.
دىمان ھەم كۆڭلى پاكۇ ھەم كۆزى پاك،
تىلى پاكۇ، سۆزى پاكۇ، ئۆزى پاك.
(ئۇ شۇنداق يۈكسەك بىلىمى بىلەن،
ھەم تەڭداشسىز كۈچ ـ قۇدرىتى بىلەن،
يەنىلا ئۆزىنى ئەبجەد ئوقۇيدىغانلاردىن تۆۋەن تۇتاتتى،
بۇ كەمـتەرلـىك بىلىمـىدىلا ئەمەس، كۈچ ـ غەيرەت
جەھەتـتـىمۇ كۆرۈلەتتى.
ئۇنىڭغا پادىشالىق بىلەن گادايلىق باراۋەر ئىدى،
ئۇ گادايلىققا پادىشالىقنى تەڭ قىلمايتتى.
ئۇنىڭ يالغۇز كۆڭلى پاك، كۆزى پاكلا ئەمەس،
بەلـكى ئۇنىڭ تىلى پاك، سۆزى پاك، ئۆزىمۇ پاك.)

دىگەن مىسرالاردا ئېنىق گەۋدىلەنگەن.

فەرھادتىكى ئېسىل پەزىلەتلەرنىڭ بىرى — باشقىلارغا مېھرى-شەپقەت قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇشتىن ئىبارەت. فەرھاد باشقىلارنىڭ غېمى-قايغۇسىنى ئۆز قايغۇم دەپ بىلىدۇ، ئۇلار دەرت تارتسا، ئوخشاشلا ئاھ-پىغان چېكىدۇ:

بىراۋكىم زار يىغلاب، يىغلاب ئول زار،
تاپىب كۆڭلى ئەل ئازارىدىن ئازار.
چىقارىب سۇزلۇغ سۆز باشىدىن دۇد،
ساۋۇق ئاھ ئەيلەب ئاھىن ئاتەش ئالۇد.
بولۇب ئەل ئەندۇھىدىن كۆڭلى غەمناك،
ياقا چاكىن كۆرۈب كۆكسىن قىلىب چاك.
(بىرەر كىم زار يىغلىسا، ئۇمۇ زار يىغلايتتى،
خەلق ئازار يىسە، ئۇنىڭ كۆڭلىمۇ ئازار يەيتتى.
ئوتلۇق سۆزلەرنى سۆزلىسە بېشىدىن ئىس چىقاتتى،
سوغۇق ئاھلىرى ئوتلۇق ئاھقا ئالمىشاتتى.
كۆڭلى ئەل غېمىدىن غەمكىن بولاتتى،
ئۇلارنىڭ پەريادىنى كۆرگەندە، باغرى تىلىناتتى.)

بۇ مىسرالاردىن ئايانكى، فەرھاد خەلق ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئالدىدا ئۆز ئۇستىگە ناھايىتى يۈكسەك مەسئۇلىيەتنى ئالغان ئالىيجاپ، شەخسىيەتسىز، پىداكار شەخستۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ بىلىم ۋە قابىلىيىتىنى ئىنسانىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا بېغىشلايدۇ. فەرھاد ئەرمەنىستانغا بېرىپ، سۇ قېزىنچىلىغىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن مىكىر مۇشەققەت بىلەن تاغ كېسىپ، قانال قېزىۋاتقان كىشىلەرنى كۆرىدۇ-دە، ئىچى ئاغرىيدۇ. ئۇلارغا ئۆز بىلىمى ۋە قابىلىيىتىنى

ئىشقا سېلىپ، پىداكارانە ياردەم بېرىش قارارىغا كېلىدۇ:

دىدى: بو نەچە مەزلۇمى سەتەمكەش،
فەلەك بىدادىدىن بولغان ئەلەمكەش.
كى ۋەيرانلىغلەردە يۈز خەلەلدۇر،
ئەگەر قىلسام مەدەد ۋاقىئ مەھەلدۇر.
ھۇنەرنى ئاسرابان نېتكۈمدۇر ئاخىر،
ئالىب تۇپراققىمۇ كەتكۈمدۇر ئاخىر.
(ئۇ مۇنداق دىدى: بۇلار زۇلۇمىغا ئۇچرىغۇچى،
پەلەك زۇلمىدىن ئەلەم چەككۈچىلەر ئىكەنغۇ.
ئۇلار يۈزلەپ توسالغۇلاردىن ۋەيران بولۇپتۇ،
ھازىر ئۇلارغا ياردەم بېرىشىمنىڭ دەل ۋاقتى ئەمەسمۇ؟!
ھۇنەرنى ئاياپ نىمىمۇ قىلىمەن،
ياكى ئۇنى گۆرگە ئېلىپ كېتەتتىممۇ؟!)

يۇقۇرقىلاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، باتۇر فەرھاد ئىلىم-مەرىپەت، ئىجات-ئىجتىھات بۇلىغىدا سۇغىرىپ كامالىغا يەتكۈزگەن ئۆز تالانتىنى ئادەملەرنىڭ مۇشكۈلىنى ئاسانلىتىش، ئۇلارنىڭ قېينى-چىلىغىنى ھەل قىلىشقا ئىشلىتىدۇ. قىسمەتنىڭ ئېغىر يۈكلىرى ئاستىدا يەنچىلۋاتقان جاپاكەش كىشىلەرنى كۆرگەندە، ئۇنىڭ يۈرەك-باغرى تىلىم-تىلىم بولۇپ كېتىدۇ. ئىنسانىيەتكە بولغان سەمىمى مۇھەببەت ئۇنىڭغا جاسارەت بەخش ئېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ تاش ئويغۇچىلارنىڭ يۇكىنى يەڭگىللىتىپ، ئۇلار ئۇچ يىلدا قىلغان ئىشنى شەخسەن ئۆزى بىر يىلدا تۈگىتىدۇ. فەرھادنىڭ تاش كەسكۈچى مېتىنى ئالدىدا قارا تاغلار خۇددى ئۆتكۈر پىچاققا دۇچ كەلگەن سېرىق مايدەك ھەش-پەش دىگۈچە ئۇگە-ئۇگە بولۇپ

كېتىدۇ.

ناۋايى فەرھادنىڭ ئۆلۈڭ مۆجىزىلەرنى يارىتالىشىدىكى سەۋەبنى يۇقۇرى بىلىمگە ۋە ئۆتكۈر پاراسەتكە ئىگە بولغانلىقىدىن دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ ئۆز داستاندا فەرھادنىڭ تىلى ئارقىلىق تەپەككۇر ۋە ئەقىلنىڭ كۈچىگە يۇقۇرى باھا بېرىپ مۇنداق يازىدۇ:

دىدى: ھەر ئىشكى قىلمىش ئادەمزاد،
تەپەككۇر بىرلە بىلمىش ئادەمزاد.
ئۆلۈم ئىچرە ماڭا تا بولدى مۇدھەل،
تاپىلماس مۇشكىلى مەن قىلماغان ھەل.

(ئۇ مۇنداق دىدى: كىشىلەر ھەرقانداق ئىشنى قىلىشقا ئاتلانسا، ئۇنىڭ يولىنى تەپەككۇر ئارقىلىق بىلەلەيدۇ.
ماڭا ھەرقانداق توسالغۇلار دۇچ كەلسىمۇ،
بىلىم بىلەن بۇ مۇشكۈللەرنى تولۇق ھەل قىلدىم.)

فەرھاد ئۇبرازىنى نۇرلاندۇرغۇچى خىسلەتلەرنىڭ يەنە بىرى ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەم خەلقپەرۋەرلىكتۇر. فەرھاد پۈتكۈل پائالىيىتى داۋامىدا ئەلنىڭ ئاۋات، خەلقنىڭ پاراۋان بولۇشى ئۈچۈن تىرىشىدۇ. شىرىننى سۆيگەن فەرھاد ئۇنىڭ ۋەتىنىمۇ، خەلقىمۇ قىزغىن سۆيىدۇ. ئۇنىڭ يۈرتىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن دۈشمەنگە قارشى قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلىدۇ. شىرىننىڭ ۋەتىنى ۋە ئۇنىڭ خەلقى دۇچ كەلگەن مۇشكۈل كۈنلەر فەرھاد ئۈچۈنمۇ ئەڭ ئازاپلىق پەيتلەر بولۇپ بىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ خەلق بېشىغا چۈشكەن بالايى-ئاپەتنى يوق قىلىشقا ئالدى بىلەن ئۆزى مەردانە كۆكرەك كېرىدۇ. دىمەك، فەرھادنىڭ پۈتۈن تەقدىرى ۋەتەن ۋە خەلق تەقدىرى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، ئەلدە تىنچلىق، خەلقتە

خاتىرجەملىك بولغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ خۇسۇسىي تەقدىرىمۇ نىجاتلىققا ئېرىشكەن بولاتتى. فەرھاد ئوبرازىنىڭ ئەڭ مۇھىم ماھىيەتلىك تەرەپلىرىدىن بىرى مانا مۇشۇ.

فەرھاد ۋاپا، ساداقەت خىسلىتىگە، سۈنماس ئىرادىگە ئىگە ئالىيجاناپ شەخس. ناۋايى فەرھادتىن ئىبارەت مەزمۇنلۇق بۇيۇك ئادەم ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق خۇسراۋ ۋەكىللىگەندىكى مەنۇى پۈچەك ۋە ئۆلۈك ھاياتقا نەپرەت بىلدۈرىدۇ. ناۋايى قەلبىي ئاستىدىكى فەرھاد پاك ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئادەمزات يۈكسەكلىگىنىڭ بىر مۇھىم بەلگىسى سۈپىتىدە چۈشىنىدۇ. ئۇنىڭ پاك خىسلىتى، قابىلىيىتى، بىلىمى ۋە باتۇرلۇغى ئالدىدا زالىم شاھ خۇسراۋ شاھلىق تاجىنى كىيىپ تەختكە چىقىقان ئىككى ئىياقلىق ۋەھشى ھايۋان ئورنىغا چۈشىدۇ. فەرھادنىڭ خۇسراۋ بىلەن بولغان مۇنۇ دىئالوگى بۇنىڭ ئىسپاتىدۇر:

دىدى: نىدۇر ساڭا ئالەمدە پىشە؟
دىدى: ئىشق ئىچرە مەجنۇنلۇق ھەمىشە.
دىدى: بۇ ئىشقدىن ئىنكار قىلغىل،
دىدى: بۇ سۆزدىن ئىسسىقار قىلغىل.
. . . . . .
دىدى: ئىشقدىن يوق جۇز زىيان بۇد،
دىدى: بۇ كەلدى سەۋدا ئەھلىگە سۇد.
. . . . . .
دىدى: بۇ ئىشق تەركى ياخشىراقدۇر،
دىدى: بۇ شۇە ئاشقدىن يىراقدۇر.
. . . . . .

دىدى: ئال گەنجۇ قوي مەھرىن نەھانى،
دىدى: تۇپراقتا بەرمان كىمىيانى!
. . . . . .
دىدىكىم: شاھغە بولما شىركەت ئەندىش،
دىدى: ئىشق ئىچرە تەڭدۇر شاھۇ دەرۋىش.
. . . . . .
دىدى: جانىڭغە بۇ ئىشدىن ئەلەم بار،
دىدى: ئىشق ئىچرە جاندىن كىمگە غەم بار؟!
. . . . . .
دىدى: ئىشق ئىچرە قەتلىك ھۆكۈم ئەتكۈم،
دىدى: ئىشقدە مەقسۇدىمغە يەتكۈم،
(خۇسراۋ: ئالەمدە سېنىڭ ھۇنىرىڭ نىمە؟
فەرھاد: ھۇنىرىم ئىشق يولىدا دائىما مەجنۇنلۇق.
. . . . . .
خۇسراۋ: سەن بۇ ئىشقتىن ۋاز كەچكىن،
فەرھاد: سەنمۇ بۇ سۆزۈڭگە توۋا قىلغىن.
. . . . . .
خۇسراۋ: بۇ ئىشقتا زىياندىن باشقا نەرسە يوققۇ؟!
فەرھاد: ئىشق ئەھلىنىڭ تاپقان پايدىسى شۇ
زىيانىنىڭ ئۆزى.
. . . . . .
خۇسراۋ: بۇ ئىشقنى تەرك قىلغىنىڭ ياخشى،
فەرھاد: مۇنداق ئىش ئاشق رەسمىدە يوق.
. . . . . .

خۇسراۋ: مال-دۇنيا بەرەي، سەن بۇ ئىشقنى تاشلا،
فەرھاد: ئالتۇننى توپىغا تېڭىشمەيمەن.
. . . . . .
خۇسراۋ: شاھقا شېرىك بولمەن دەپ ئويلما،
فەرھاد: ئىشق يولىدا پادىشا بىلەن دەرۋىش باراۋەر.
. . . . . .
خۇسراۋ: بۇ ئىشتىن جېنىڭغا ئەلەم يەتمىسۇن يەنە؟!
فەرھاد: ئىشق يولىدا كىمۇ جېنىدىن غەم يىسۇن؟!
. . . . . .
خۇسراۋ: بۇ ئىشقىڭ ئۇچۇن سېنى ئۆلتۈمگە بۇيرۇيمەن،
فەرھاد: ئۇنداقتا مەنمۇ ئىشق يولىدا ئارزۇيۇمغا يەتكەن
بولىمەن.)

فەرھاد خۇسراۋنىڭ سوئاللىرىغا بەرگەن ھەر بىر ئۆتكۈر جاۋاۋى ئارقىلىق ئۇنى يەر بىلەن يەكسان قىلىدۇ. فەرھادنىڭ ئالىيجاناپ پىكىرلىرى چاقماق ئۇرغاندەك خۇسراۋنىڭ رەزىل ئىچكى دۇنياسىنى تىترىتىۋېتىدۇ. ئۇنىڭ مەنىۋى پۈچەكلىكىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. فەرھادنىڭ ئۆتكۈر مۇلاھىزە شەھىرى بىلەن باغرى تىلىنغان خۇسراۋنىڭ جېنى قاخشاپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھىيلە-نەيرەڭ ئىشلىتىپ، فەرھادنى يۇرتتىن يىراق جايىدا ھالاك قىلىدۇ.

لېكىن فەرھاد ئۆلۈم ئالدىدىمۇ دزىمەندىن قىساس ئېلىشنى، خۇسراۋنى يېڭىپ ئادالەت ئورنىتىشنى يادىدىن چىقارمايدۇ. ئۆزىنىڭ بۇ ئارزۇ-ئارمانلىرىنى دوستلىرىغا ۋەسىيەت ئورنىدا قالدۇرۇپ، ۋەتەن ۋە خەلق بىلەن خوشلىشىدۇ:

كېرەككىم جەمئ ئولۇب تارتىب سىپاھلەر،
تۇتۇب سۇگ ئويلەكىم ئۆلگەندە شاھلەر.
بۇرۇن خۇسراۋغە چۇن ئەبرى باھاران،
قىلىب ئاھ ئوقلەردىن تىيرى باران.
فىغان ئوتىدىن ئۆرتەب كىشۋەرىنى،
كۇل ئەيلەب تاجۇ-تەختۇ ئەنسەرىنى.
بولۇب گىريان بۇ زارۇ بىنەۋاغە،
بېرىك بارۇ-يوقىن سىيلى فەناغە،
ۋەفا قەسرىن بۇ يەكلىغ ئەيلەب ئاباد،
رەۋانىمنى ئۆزىگزدىن قىلىك شاد.
(ھەممىگلار جەم بولۇپ قوشۇن تارتىگلار،
شاھلار ئۆلگەندىكدەك ھازا تۇتۇگلار.
ئەگ ئاۋال خۇسراۋغا باھار يامغۇردەك
ئاھ ئوقلىرىنى ئېتىپ، تىرىپىرەن قىلىگلار.
ئۇنىگ مەملىكتىنى پىغان ئوتى بىلەن كۆيدۇرۇپ،
تاجۇ-تەختىنى كۇل قىلىگلار.
بۇ بىچارە دەرتمەنگە ياش تۆكۇپ،
خۇسراۋنىگ بار-يوقىنى يوقلۇق كەلكۇنىگە غەرق قىلىگلار.
ۋاپا قەسرىنى مانا شۇنداق ئاۋات قىلىپ،
مېنىگ روھىمنى ئۆزەگلاردىن خۇشال قىلىگلار.)

ئومۇملاشتۇرغاندا، بۇيۇگ سۆز سەنئەتكارى ئەلىشىر ناۋايى فەرھاد ئوبرازىغا ئۆزىنىگ بارلىق ئارزۇ-ئارمانلىرىنى، ئىلغار كۆز قاراشلىرىنى، شۇنىگدەگ كىشىلىگ تۇرمۇشىنىگ ھەرقايسى ساھەلىرىگە بېرىپ تاقىلىدىغان سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقي

نۇقتىئىنەزەرلىرىنى مۇجەسسەملىدى. گەرچە ئۇ فەرھاد ئوبرازىنى ئاجايىپ زور ماھارەت بىلەن يېزىپ چىقىقان بولسىمۇ، لېكىن فەرھادنىگ شەخسىي قەھرىمانلىغى ۋە كۇچ-قۇدرىتىگە بەكمۇ ئارتۇقچە باھا بېرىۋەتتى. بۇ ھال فەرھادنى قىسمەن ھالاردا خەلقتىن ئايرىپ قويىدۇ. مەلۇمكى، ناۋايى تارىخىي چەكلىمىلىگ تۇپەيلىدىن، خەلقنىگ كۇچ-قۇدرىتىنى ۋە خەلق ئىتتىپاقلىغىنىگ رولىنى توغرا مۆلچەرلىيەلمىگەن.

شىرىن ئوبرازى: ناۋايى ئايالار ئادەم قاتارىدا ھىساپلاي-مايدىغان فېئودالىزىم شارائىتىدا ياشاپ تۇرۇقلۇق، ئەينى دەۋرنىگ چەكلىمىسىدىن جەسۇرانە ھالقىپ ئۆتۈپ، ئايالار ھوقۇقى ۋە ئايالار باراۋەرلىگى مەسىلىسىدە ئىلغار قاراشلىرىنى تەسىرلىگ شېئىرىي سىيۇژىتلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرۇشنى داستاندىكى مۇھىم ۋەزىپىلەرنىگ بىرى قىلىدى. ئۇ ئۆز داستانىدا ئايالارغا زور ھۆرمەت بىلەن قاراپ، شىرىنگە ئوخشاش تەسىرلىگ ئىجابىي ئوبرازلارنى ياراتتى. داستاندىكى باش قەھرە-مانلارنىگ بىرى بولغان شىرىن ئۆزىنىگ پۈتۈن خاراكتېر-خۇسۇ-سىيەتلىرى ئارقىلىق فەرھاد بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان ئوبراز بولۇپ، ئۇمۇ ئىنسانپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر، مۇس-تەھكەم ئىرادىگە، گۈزەل ئەخلاقي پەزىلەتكە ئىگە شەخسىتۇر.

شىرىن بىلەن فەرھاد ئوتتۇرىسىدىكى ساپ مۇھەببەتنىگ ئاساسى بۇ ئىككىسىدىكى ئورتاق مەنۇى بىرلىكتىن ئىبارەت. شىرىن فەرھاد بىلەن ئورتاق غايىگە، ئورتاق پەزىلەتكە، ئورتاق ئىرادە بىرلىگىگە ئىگە. ئۇ جاسارەت ۋە مەرتلىكتە، ۋەتەن ۋە خەلقنى قىزغىن سۆيۈشتە فەرھادتىن ھېچ قېلىشمايدۇ. دېمەگ، فەرھادتىكى خىسلەت-

لەر شىرىنگىمۇ خاس بولۇپ، ئۇ ئۆزىنى تولۇق مەنىدىكى چىن ئىنسان دەپ چۈشىنىدۇ. فەرھادقا سەمىمىي مۇھەببىتى ۋە چىن قەلبى بىلەن ھېسداشلىق قىلىدۇ. ئۇنىڭغا ھەمدەم بولىدۇ. قايغۇسىنى يېنىكلىتىدۇ. ئەگەر شىرىندىكى مەرتىلىك ۋە ساداقەت فەرھاد بىلەن تەڭ بولمىغاندا ئىدى، فەرھاد ئوبرازىمۇ ئۇنچىۋالا مۇكەممەل بولالمىغان بولاتتى. بۇ جەھەتتىن ئالىغاندا، فەرھاد ئوبرازىنىڭ مەنىۋى تولدۇرغۇچىسى شىرىن ئوبرازىدۇر.

شىرىن مەرىپەتپەرۋەر ھاممىسى قولىدا بىلىملىك، ئەقىللىق قىز بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۇ ئەل-يۇرتنىڭ ئامانلىغى، خەلقنىڭ پاراۋانلىغى ئۈچۈن ئىزدىنىدۇ ۋە كۆرەش قىلىدۇ. قانال قېزىش-سۇ چىقىرىش ئىشلىرىغا ھاممىسى بىلەن بىرلىكتە قاتنىشىدۇ. شىرىن ئۆزى بولۇق-تۇرغان پەزىلەتلىك يىگىت فەرھادنىڭ سىماسىدا ئىنسانىنىڭ بەختى ئۈچۈن پىداكارانە كۆرەش قىلىدىغان بىر شەخسنىڭ خىسلەتىنى كۆرىدۇ. فەرھادنىڭ قەھرىمانلىغى، ئىجاتكارلىغى شىرىننى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ:

كى ئى نادىر يىگىت ئافاق ئىچىندە،
يىگانە چەرخ نىلى تاق ئىچىندە.
نى سەن ئوخشاب جەھاندا بىر كىشىگە،
نى قىلغان ئىشىڭ ئوخشار ئەل ئىشىگە.
بولۇب ئىردۇق ھوسۇلى بىرلە ئاجىز،
ھۇنەر ئېرمەس كۆكۈل كۆرگۈزدى مۇئجىز.
ئەگەر يۇز قارن ئۆزر ئايىن بولالى،
نىتىب بىر كۈنچىلىك ئۆزرىڭ قىلالى

(ئەي دۇنيادا ئاز تېپىلىدىغان يىگىت،
كۆك ئاسمان گۈمبىزى ئىچىدە يالغۇزلا يىگىت.
سەن دۇنيادا بىرەر كىشىگىمۇ ئوخشمايسەن،
قىلغان ئىشىڭمۇ ئادەمىلەرنىڭ ئىشىغا ئوخشمايدۇ.
بۇ ئىشنى قىلىشتا ئۇنۇمنىڭ ئازلىغىدىن قىينالغان
ئىدۇق،
سېنىڭ قولۇڭ ھۇنەر ئەمەس مۆجىزىلەرنى كۆرسەتتى.
ئەگەر يۇز ئەسىر ساڭا مىننەتدارلىق بىلدۇرسەكمۇ،
بىر كۈنلۈك ئىشىڭنىڭ ھەققىچىلىك قىلالمايمىز.)

فەرھاد بىلەن شىرىننىڭ مۇھەببىتى ئەمگەكتە، خەلق مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتا، ۋەتەنىنى قوغداش كۈرىشىدە تېخىمۇ چىڭىپ بارىدۇ ۋە مۇستەھكەملىنىدۇ. شىرىن ئۆزىگە ئوخشاش ھەقىقىي ئىنسانىنى سۆيىدۇ. شۇڭا ئۇ زالىم خۇسراۋنىڭ تەلىۋىنى رەت قىلىپ:

ماڭا نە يارۇ نە ئاشىق ھەۋەسدۇر،
ئەگەر ئادەم ئېرسەم ئۇشبۇ بەسدۇر.
(مەن يەنە قايسى يار ۋە قايسى
ئاشىقنى ھەۋەس قىلاي؟!
ئەگەر مەن چىن ئىنسان ئىكەنمەن،
ماڭا مۇشۇنىڭ ئۆزىلا كۇپايە.)

دەيدۇ. شىرىن بۇ جاۋاۋى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەن ساداقەتلىك بىر ئىنسان بولغىنىم ئۈچۈن قەلبى پاك مۇھەببەتكە تولغان پەزىلەتلىك يىگىت فەرھادنىلا سۆيىمەن، ئۆز مۇھەببىتىمگە مەگگۇ سادىق بولۇپ ياشاشنى شەرەپ دەپ بىلىمەن: ماڭا فەرھادنىڭ پاك

قەلبى بولسلا كۆپايە، دىگەن تەسىرلىك ئەھدىنامىسىنى جاكالايدۇ.

داستانىنىڭ ئەڭ گۈزەل ۋە ئەھمىيەتلىك ئېپىزوتلىرىدىن بىرى شىرىننىڭ مەرھادقا يازغان خېتى بولۇپ، ئۇ ۋىجدانلىق، ساداقەتمەن قىز شىرىننىڭ ئوبرازىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش رولىنى ئوينىغان، شىرىننى تېخمۇ پاك، ھەقىقىي ئىنسان سۈپىتىدە گەۋدىلەندۈرگەن:

نەدۇر ئەھۋالىڭ ئەي زارۇ-غەريبىم،
ۋىسالىم دەۋلەتىدىن بىنەسىبىم.
قاتىغ غۇربەت ئارا ھالىڭ نە ئېركىن؟
ئاچىغ فۇرقەتتە ئەھۋالىڭ نە ئېركىن؟
. . . . . .
نى بولغاي ئېردى چەرخى زۇلم پىشە،
مېنى سەندىن جۇدا قىلماي ھەمىشە.
خىرامىڭ چاغى يولداش بولسام ئېردىم،
سوكۇنىڭ ۋەقتى قولداش بولسام ئېردىم.
قۇياش يەكلىغ بولۇپ كۈندۈز قەرىنىڭ،
بولۇپ تۈن سايە يەكلىغ ھەمنىشىنىڭ.
تىكەن كىرسە كەنگىغە كىنەسىدىن،
چىقارسام ئېردى كىرفىڭ ئىگىنەسىدىن.
. . . . . .
دىمان مەندىن سېنىڭ دەردىڭ ئېرۈركەم،
سېنىڭ ھەم كۆپ تۇرۇر دەردىڭ، مېنىڭ ھەم.
ۋەلى يۇز مۇنچە دەردى تازە بىرلە،
غەمۇ ئەندۇھ بىئەندازە بىرلە.

بۇ دەردۇ غۇربەتىگنى ياد ئىتەرمەن،
ھەزىن جانىمغە يۇز سداد ئىتەرمەن.
(ئەي، زارلىق ئىلكىدە غېرىپ بولغان،
ۋىسالىم دۆلىتىدىن نېسىۋىسى بولمىغان بىچارە، ئەھۋالىڭ قانداق؟
قاتتىق غۇربەتچىلىكتە ھالىڭ نىمە بولدىكىن؟
ئاچچىق جۇدالىقتا ئەھۋالىڭ نىمە بولدىكىن؟
. . . . . .
بۇ زۇلۇمنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغان زالىم پەلەك،
مېنى سەندىن جۇدا قىلمىغان بولسا نىمە بولاتتى؟!
يول يۇرگەندە يولداشىڭ بولسام،
ئولتۇرغىنىڭدا قولداشىڭ بولسام.
كۈندۈزى قۇياشتەك ساڭا يار بولسام،
كېچىلىرى سايەڭدەك سەندىن ئايرىلمىسام،
دۇنيانىڭ ئۆچلۇگىدىن ئايىغىڭغا تىكەن كىرسە،
ئۇنى كىرپىگىم بىلەن سۇغۇرۇپ ئالسام.
. . . . . .
مەن سېنىڭ دەردىڭنى مېنىڭكىدىن كەم دىمەيمەن،
سېنىڭ دەردىڭ كۆپ، مېنىڭمۇ ھەم كۆپ.
لېكىن، مۇنداق يۇزلەپ پاك دەرت
ۋە ئوخشىشى يوق غەم-قايغۇ بىلەن تۇرۇپمۇ
سېنىڭ دەردىڭنى ۋە غېرىپلىغىڭنى ئەسلەيمەن،
بىچارە جېنىمغا يۇزلەپ زۇلۇم سالمەن.)
بۇ سۆزلەر ۋاپادار، ساداقەتمەن، مۇستەھكەم ئىرادىلىك ئىنسان

شىرىننىڭ پاك ئىچكى دۇنياسىنى ئوبرازلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شىرىن خۇسراۋنىڭ ياۋۇز نىيىتىنى بىلگەن ئىدى. ئۇ ئۆز ئىللەنىڭ بۇ زالىمنىڭ قولىغا چۈشۈشىنى، پۇقرالارنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشىنى ئەسلا خالىمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ خۇسراۋغا قارشى كۈرەشتى. لېكىن زۇلۇم ئىلاھى خۇسراۋنىڭ قولى ئۇزۇن كەلدى. ئۇ ھىيلە-مىكىر بىلەن فەرھادنى ئۆلتۈرۈپ، مەملىكەتنى خەۋپ ئاستىدا قالدۇردى. بۇ چاغدا شىرىن ئۈچۈن ئىككىلا يول قالغان ئىدى: يا ئۆلۈش، ياكى ياشاش. شىرىن ئالدىنقىسىنى تاللىۋالدى. چۈنكى، شىرىن زۇلۇمغا باش ئېگىشتىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرەتتى. بۇ شىرىننىڭ تەۋرەنمەس ئىرادىگە ئىگە ۋىجدانلىق قىز ئىكەنلىگىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

يۇقۇرقى پاكىتلارغا ئاساسەن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىنكى، شىرىن ۋاپادار مەھبۇبە ۋە بىلىملىك، قەيسەر ئىرادىلىك، خەلقپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر قىزنىڭ ئوبرازىدۇر.

شاپۇر ئوبرازى: داستاندىكى تېمانىڭ ئىدىيىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى ئاساسلىق ئوبرازلارنىڭ بىرى شاپۇر ئوبرازى بولۇپ، ئۇ سەممىي، ساپ دىل بىر كىشى، قابىلىيەتتە ئۇستۇن تالانت ئىگىسى، ئۇستا رەسسام ئىدى:

ھۇنەر بابىدە ئۇستادى زامانە،
زامان ئىچرە نەققاشى يىگانە.
قەلەم ئەھلىگە ئانىڭ تەرھى دەستۇر،
جاھان ئەھلى دىبان ئاتىنى شاپۇر.
(ھۇنەر بابىدا زامانىنىڭ ئۇستازى ئىدى،
نەققاشلىقتىمۇ زامانىنىڭ يىگانىسى ئىدى.

رەسساملار ئۇنىڭ قىلغانلىرىنى قانۇن دەپ بىلىشەتتى،
جاھان خەلقى ئۇنىڭ ئېتىنى شاپۇر دەپ ئاتايتتى.)

شاپۇر ياخشىلىقنى ئۇنتۇمايدۇ، دوستىغا ئۆمۈرۋايەت سادىق بولۇپ قالىدۇ. فەرھاد شاپۇرنى ۋە ئۇنىڭ ھەمراللىرىنى دېگىزدا قاراقچىلاردىن قۇتقۇزۇپ قالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن فەرھاد ئوتتۇرىسىدا چىن ئىنسانىي دوستلۇق رىشتىسى باغلىنىدۇ. شاپۇر فەرھادنىڭ سەرگۈزەشتە ۋە ئارزۇلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىش، ئۇنى بەختيار قىلىشنى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس دوستلۇق بۇرچى دەپ تونۇيدۇ ھەمدە فەرھاد ئالدىدا مۇنداق ۋەدە بېرىدۇ:

ھەم ئول گەنجكى بولمىشتۇر ئۆمىدىڭ،
يېتىشمەي فۇفلىگە مەندىن كەلىدىڭ.
بارۇر بولساڭ ساڭا رەھبەرلىغ ئەيلەي،
دىمەي رەھبەرلىغ چاكارلىغ ئەيلەي.
(ئەگەر شۇ خەزىنىگە ئېرىشىش ئۈمىدىڭ بولىدىغان بولسا،
ھەم ئۇ خەزىنىنىڭ ئاچقۇچى ماڭا باغلىق بولۇپ قالغان بولسا،
بارىدىغان بولساڭ ساڭا يول باشلىغۇچى بولاي،
يول باشلىغۇچى ئەمەس، بەلكى چاكىرىڭ بولاي.)

شاپۇر فەرھادنى ئەرمەنستانغا ئېلىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ ھەممە ئىشىغا يار-يۆلەك بولىدۇ. فەرھادنىڭ سۆيۈملۈكى شىرىنگىمۇ ساداقەتمەن ئاكا بولىدۇ. ئۇنىڭ دۆلىتىنى خۇسراۋنىڭ ھۇجۇمىدىن ھمايە قىلىشتا ئاجايىپ مەرتلىك كۆرسىتىدۇ. فەرھاد ئۆلۈم ئالدىدا

شاپۇرغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، مۇنداق دەيدۇ:

نى قانكىم يۇتمەدىڭ ھەمدەملىغمدىن،
نى غەمكىم چەكمەدىڭ مەھرەملىغمدىن.
قاچان ئول ۋەقتىدىنكىم ھەمدەڭ ئولدۇڭ،
گىرىپتارۇ بالاۋۇ ماتەم ئولدۇڭ.
(ماڭا ھەمدەم بولغىنىڭ ئۇچۇن قانلار يۇتتۇڭ،
ماڭا ھەمرا بولغىنىڭ ئۇچۇن غەم-قايغۇ چەكتىڭ.
ماڭا سەن قايسى ۋاقىتتا ھەمدەم بولدۇڭ، شۇندىن
باشلاپلا بالا ۋە ماتەمگە گىرىپتار بولدۇڭ.)

شاپۇر فەرھادنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىنمۇ يەنە ئۇنىڭغا سادىق قالىدۇ. فەرھادنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، ئۇنىڭ ئېمىلداش بىر تۇققىنى بەھرام بىلەن بىرگە خۇسراۋنىڭ ئوغلى شىرۋىيانى يېڭىپ، ئەرمەنىستانغا ئاساياشلىق ئورنىتىدۇ. ناۋايى فەرھاد ئوبرازىنى ياراتقاندا، كىشىلەر دوستلۇغى ئىدىيىسىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

مېھنىبانۇ ئوبرازى: ناۋايى ياراتقان ئاجايىپ ئوبرازلاردىن بىرى مېھنىبانۇدۇر. ناۋايى 15-ئەسىر ئۇچۇن غايىۋى ھۆكۈمران بولغان مېھنىبانۇ ئوبرازىنى ياراتتى. مېھنىبانۇ بىلىملىك، ئادالەتلىك ھۆكۈمدار. ئۇ مەملىكەتنىڭ ئاۋاتلىغى ۋە خەلقىنىڭ خاتىرجەملىگى ئۈچۇن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ، كۆڭۈل ۋە قانال ياساش ئىشىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ، جەمئىي سەككىسى شېرىنىڭ تەربىيىسىگە چوڭ ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئۇنى بىلىملىك، قابىلىيەتلىك قىلىپ تەربىيىلەيدۇ، ئوردىغا تالانت ۋە قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى توپلايدۇ:

بىرى ئەشئارى بەھرى ئىچرە غەۋۋاس،
بىرى ئەدۋارى دەۋرى ئىچرە رەققاس.

بىرى مەنتىق رۇسۇمىدە رەقەمكەش،
بىرى ھەيئەت رۇقۇمىدە قەلەمكەش.
بىرىنىڭ شۇھسى ئىلمى ھەقايىق،
بەلاغەتتە بىرى ئېيتىپ دەقايىق.
بىرى تارىخدىن سۆزلەپ فەسانە،
بىرى ھىكمەت فەنى ئىچرە يىگانە.
ھىساب ئىچرە بىرىنىڭ زېھنى بارىب،
مۇئەممادا بىرسى ئات چىقارىب.
بۇ فەنلەردە بۇلەر بىر-بىردىن ئەھسەن،
يۇز ئول فەنلىك ئارا ھەرقايىسى يەكفەن.
دىلارامۇ، دىلارايۇ، دىلاسا،
گۈلەندامۇ، سۇمەنبۇيۇ، سۇمەنسا.
پەرىچېھرە، پەرىزادۇ، پەرىۋەش،
پەرى پەيكار، زېھى ئون ئىسىم دىلكەش.
(بىرى شېئىرىيەت دېڭىزىدا گۆھەر سۇزگۈچى،
بىرى ئاسمان گۈمبىزى دائىرىسى ئىچىدە ئۇسۇلچى.
بىرى مەنتىق — لوگىكا ئىلمىنىڭ قائىدىلىرىنى سۆزلەيدۇ،
بىرى ھەيئەت ئىلمى رەقەملىرىگە قەلەم چېكىدۇ.
بىرىنىڭ كەسپى ھەقىقەتلەر ئىلمى،
بىرى تىل-ئەدەبىياتنىڭ نازۇك مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىدۇ،
بىرى تارىختىن ئەپسانىلەر سۆزلەيدۇ،
بىرى پەلسەپە ئىلمىدە يىگانىدۇر.
بىرىنىڭ زېھنى ھىساپ پېنىدە ئۆتكۇر،
بىرى مۇئەمما① ئېيتىشتا داڭ چىقارغان.

① مۇئەمما — مۇرەككەپ شېئىرىي تېپىشماق.

بۇ پەنلەردە ئۇلار بىر-بىرىدىن ئۇستۇن،
يۇزلىگەن ئىلىملىك كىشىلەر ئارىسىدا ئۇلار ئۆز ئالدىغا ئۇستا.
ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى: دىلئارام، دىلئارا، دىلئاسا،
گۈلەندەم، سۈمەنبۇ، سۈمەنسا،
پەرىچېھرە، پەرىزاد، پەرىۋەش،
پەرى پەيكەرلەردىن ئىبارەت بولۇپ،
بۇ ئون ئىسىم ئۆزئارا دىلكەشتۇر.)

مېھمانبانۇ كىشىلەرنىڭ نازۇك مەقسەتلىرىنى چۈشىنىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىدۇ. ئۇ فەرھادنى مۆجىزىلەر يارىتقان ئىش مەيدانىدا كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قايىل بولىدۇ-دە، بېشىدىن مەرۋايىتلار چاچىدۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ فەرھادنى ھۆرمەت قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا كۆيۈنىدۇ. شۇنىڭدەك جەيھۇنى شىرىن بىلەن فەرھاد ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەتنى قىزغىن ھىمايە قىلىدۇ. چۈنكى، مېھمانبانۇ فەرھادنى تۇنجى قېتىم ئۇچراتقانىدا، ئۇنىڭ سىماسىدىن ئۇلۇغ بىر ئىنسانىنى — ۋاپادار، ساداقەتمەن، ئەمگەكچان، ئىجاتكار، قەھرىمان، ۋەتەنپەرۋەر بىر شەخسنى كۆرگەن ئىدى.

مېھمانبانۇ ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر ئايال. ئۇ مەملىكەت ۋە خەلقنىڭ خۇسراۋنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمەسلىگى ئۈچۈن نۇرغۇن جاسارەت ۋە تەدبىر كۆرسىتىدۇ. پەقەت نائىلاج قالغاندىلا خۇسراۋ بىلەن سۈلھ تۈزىدۇ. شۇنىڭدىمۇ مەملىكەتنىڭ خاراپ، خەلقنىڭ ۋەيران بولۇپ كەتمەسلىگىنى نەزەردە تۇتىدۇ.

داستاندا ئاياللار ئىچىدىن چىققان پادىشا مېھمانبانۇ ئەلنى ئاۋات قىلىشقا، خەلقنى خاتىرجەم قىلىشقا ھەركەت قىلسا، ئەرلەر ئىچىدىن چىققان زالىم پادىشا خۇسراۋ مەملىكەتنى خاراپ قىلىدۇ، خەلقنىڭ

بېشىغا بالا-قازا كەلتۈرىدۇ. ناۋايى بۇ ئارقىلىق كىشىنىڭ ياخشى-يامانلىغى ئۇنىڭ قانداق جىنىستىن ئىكەنلىكىگە باغلىق ئەمەس، دىگەن ئىلغار ئىجتىمائىي قارىشىنى جاكالايدۇ. ناۋايىنىڭ بۇ قارىشى زور تەرەققىپەرۋەرلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

دىمەك، ناۋايى مېھمانبانۇ ئوبرازىنى ياراتقاندا، فېئودالىق قاراش ۋە ئۇنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىغا قارشى چىققان ھالدا، ئاياللارنىڭ بىلىملىك بولۇشىنى، تۇرلۇك ھۈنەر-كەسىپلەرنى ئۆگىنىشى لازىملىغىنى، ھەتتا دۆلەتنى ئىدارە قىلىش دەرىجىسىگىچە كۆتۈرۈلۈشىنى ئارزۇ قىلغان. لېكىن ناۋايى زۇلۇم ۋە ئاسارەت ھۆكۈم سۈرگەن فېئودالىق تۈزۈم شارائىتىدا ئۆز ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىغىنى چۈشەنمەيتتى، چۈشىنىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

بەھرام ئوبرازى: داستاندىكى بەھرام ئادالەت ۋە ساداقەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. بەھرام مەرت، باتۇر، ئادىل، ساداقەتمەن شەخس. ئۇ ئۆزىنىڭ بالىلىق دەۋرىدىكى دوستى فەرھادنى ئۇنتۇمايدۇ، ئۇنى ئىزدەپ ئەرمەنستانغا كېلىدۇ. فەرھاد بىلەن شىرىننىڭ ئۆلۈمى ئۇنىڭ يۈرىگىدە ئۆز دوستلىرىغا نىسبەتەن چوڭقۇر قايغۇ، دۈشمەنگە نىسبەتەن نەپرەت ۋە ئۆچمەنلىك قوزغىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەرمەنستاننى باسقۇنچىلار قولىدىن قۇتۇلدۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئالدىغا قويىدۇ. ئاخىر ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە شىرۇيانى يېڭىپ، ئەلدە تىنچلىق، خاتىرجەملىك ۋە ئادالەت ئورنىتىدۇ. شىرۇيادىن ئۇرۇش بۇزغۇنچىلىغى ئۇچۇن تۆلەم ئېلىپ، ئەرمەن خەلقىغە تاپشۇرىدۇ ۋە شىرۇيانى ئەرمەنستاندىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. خارابىلەرنى قايتىدىن ياساپ، ئەسلىگە

كەلتۇرىدۇ. ئەرمەن خەلقىنىڭ ئۆز ھوقۇقىنى قولغا تاپشۇرۇپ چىقىپ كېتىدۇ. ئۆز ئەجرى ئۈچۈن ئەرمەنستانلىلاردىن ھېچ نەرسە تەلەپ قىلمايدۇ.

بەھرام چىن مەنسى بىلەن ساداقەتمەن دوست ئوبرازىدۇر. ئۇ فەرھادنىڭ قەۋرىسىنى قۇچاغلاپ يىغلىغان ھالدا، ئۆزىنىڭ يۈرەك مەرسىيىسىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

كۆزۈم چىقسۇن سېنى كۆرگۈنچە مۇنداق،
كېسىلسۇن تىل، سېنى سورغۇنچە مۇنداق.
نىلەر كەلمىش بېشىڭغا غۇربەت ئىچرە،
نى غۇربەتلەر چېكىبسەن شىددەت ئىچرە.
. . . . . .
كۆزۈڭ ئاچىب كۆتەرگىل باشىڭ ئاخىر،
كى كەلمىش بىر ھەزىن قولداشىڭ ئاخىر.
نى ئۇيقۇدۇركى يەتتى كۆككە ھۇيۇم،
جەھانغە ئوت سالدى گۈفتۇ گۈيۇم.
. . . . . .
كۆز ئاچماسسەن دىبان: كەلگەن قۇلۇمدۇر،
مەسەل چىن بولدىكىم: "ئۇيقۇ ئۆلۈمدۇر."
. . . . . .
بۇ ئىشنىڭ تاقەتى مەندىن يىراقدۇر،
مۇنى كۆرگۈنچە ئۆلسەم ياخشىراقدۇر.
(سېنى مۇنداق ھالدا كۆرگۈچە كۆزۈم چىقسۇن،
سېنى مۇنداق ھالدا سورىغۇچە تىلىم كېسىلسۇن.

غېرىپلىقتا بېشىڭغا شۇنداق ئىشلار چۈشۈپ،
بۇ ئازاپلار ئىچىدە شۇنداق غۇربەتكە يولۇقۇپسەن.
. . . . . .
كۆزۈڭنى ئېچىپ، بېشىڭنى كۆتۈرسەڭچۇ ئاخىر،
بىر قايغۇلۇق قولدىشىڭ بېشىڭغا كەلدى.
ئاھلىرىم كۆككە يەتتى، سۆزلىرىم جاھانغا ئوت تۇتاشتۇردى،
نىمىشقا تۇرمايسەن، بۇ قانداق ئۇيقۇ زادى؟
. . . . . .
قۇلۇم كەلدى، دەلدى دەپ كۆزۈڭنى ئېچىپمۇ قويمايسەن،
"ئۇيقۇ ئۆلۈمدۇر" دىگەن ماقال راست ئوخشىمامدۇ؟
. . . . . .
مەندە بۇ ئىشقا چىدىغۇدەك تاقەت قالمىدى،
بۇنى كۆرگۈچە ئۆلگىنىم ياخشىراق.)

ناۋايى بەھرام ئوبرازنى يارىتقاندا، دوستلار بىر-بىرىنىڭ ئىشىنى تولۇقلىشى، بىرى باشلىغان ئىشنى يەنە بىرى ئاخىرىغا يەتكۈزۈشى، بىرى ۋۇجۇتقا چىقىرالمىغانىنى يەنە بىرى بەرپا قىلىشى، بىرى تىكلىيەلمىگەنىنى بىرى تۇرغۇزۇشى لازىم، دىگەن پىكرىنى ئالغا سۈرىدۇ.

داستاندىكى سەلبىي ئوبرازلار: ناۋايى داستاندا خۇسراۋ، شىرۇيا، مەككار موماي قاتارلىق سەلبىي ئوبرازلارنى يارىتىپ، ئادەملەرنىڭ ئىككىنچى گۇرۇھىنى ــ ياخشىلىق ۋە ئىنسانىي پەزىلەتلەردىن تامامەن مەھرۇم بولغان، ئۆز شەخسىيىتى يولىدا ھەرقانداق رەزىللىكتىن قول تارتمايدىغان ياۋۇزلارنى، ھەقىقەت ۋە ئۇلۇغ مەقسەتلەرنىڭ، گۈزەل ئارزۇ-تىلەكنىڭ دۈشمەنلىرىنى پاش قىلدى.

خۇسراۋ قاتارلىق بۇ بىر گۈرۇھ كىشىلەر كۆرۈنۈشتە ئادەم بولسىمۇ، چىن مەنىسى بىلەن ئىنسانلىقتىن بىر توپ ۋەھشى ھايۋانلاردۇر. ئۇلارنىڭ زۇلمى تۈپەيلىدىن ئاۋات ماكانلار خارابىگە ئايلىنىدۇ، خاتىرجەملىك ئورنىنى ئۇرۇش-جىدەللەر ئىگەللەيدۇ، خەلق ۋە دۆلەت تالان-تاراج قىلىنىدۇ، سانسىزلىغان بىگۇنا كىشىلەرنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا بولىدۇ. ناۋايى تەنچىلىق ۋە خاتىرجەملىك دۇشمەنلىرىنىڭ سىمۋولى بولغان بۇ خىل كىشىلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىپ، فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ رەزىل خاراكتېرىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. تېمۇرلەڭ شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تاج-تەخت تالىشىش ئۇرۇشلىرىنى قاتتىق قارىلايدۇ. شاھ ۋە شاھزادىلەرنىڭ مەنىۋى چۈشكۈنلۈكىنى، جاھىللىغىنى قاتتىق تەنقىت قىلىدۇ. شائىر يارىتقان بۇ سەلبىي ئوبرازلار 15-ئەسىر ھاياتى ئۈچۈن ئىنتايىن تىپىك ۋە خاراكتېرلىك ئوبرازلاردۇر.

تۆۋەندە بۇ ئوبرازلار ئۈستىدە ئايرىم-ئايرىم توختىلىمىز:

خۇسراۋ ئوبرازى: خۇسراۋ ئىنسان ھۆرلۈكىنىڭ ۋە كىشىلىك ھوقۇقىنىڭ رەھىمسىز قاتىلى بولغان زالىم ۋە جاھىل پادىشا. ئۇنىڭ بارلىق ئىشلىرى ئۆزىنىڭ شەخسىي ئەيش-ئىشرىتى ئۈچۈن خەلقنى تالاپ بايلىق توپلاشقا، باش كېسىپ، قانلار تۆكۈشكە، كىشىلەرنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرىنى كۆككە توزۇتۇشقا قارىتىلغان. ئۇ شېرىنىڭ گۈزەللىگىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ بىرنەچچە خوتۇنىنىڭ بارلىقىغا قارىماي، ئۇنى خوتۇنلۇققا ئېلىش يولى بىلەن ئەرمەنىستانىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالماقچى بولىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ قارا نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن قىلىچىنىڭ كۈچىگە تايانماقچى بولىدۇ. قورال كۈچى بىلەن مەقسەتكە يېتەلمىگەندىن كېيىن ھىيلە-مىكىر

ئىشلىتىدۇ. ئۇنىڭ پۈتكۈل ھايات مەنتىقىسى زورلۇق ۋە ھىيلە-مىكىر ئاساسىغا قۇرۇلغان. ئۇ پەقەت شۇ ئاساستىلا ياشىيالايدۇ. خۇسراۋ ھىيلە-مىكىرنى ياقتۇرغاچقا، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ھىيلىگەرلەرمۇ ئۇنى قوللايدۇ. خۇسراۋ سۆيگۈ-مۇھەببەتنىڭ نىملىگىنى چۈشەنمەيدۇ، ئۇ بۇنى چۈشىنىش ئىقتىدارىدىن تامامەن مەھرۇم. ئۇ ئىشق سۆزىنى پەقەت باشقىلاردىنلا ئاڭلىغان بولۇپ، گەرچە ئىشقتىن لاپ ئۇرسىمۇ، دىلىدا ھەقىقىي ئىشقتىن قىلچىمۇ ئەسەر يوق. ناۋايى خۇسراۋدىكى بۇ مەنىۋى ئاجىزلىقلارنى فەرھاد تىلىنى ۋاستە قىلىپ مۇنداق ئېچىپ تاشلايدۇ:

بىراۋنىكىم بېرىپ مۇلكىنى بەرباد،
قىلۇرسەن نازەنىن كۆڭلىنى ناشاد.
شىكەستىغە سەتەم ياسىن قۇرارسەن،
ئىشتىدىم ئىشق لافى ھەم ئۇرارسەن.
(باشقىلارنىڭ ئەل-يۇرتىنى ۋەيران قىلىپ،
نازىنىن كۆڭلىنى قايغۇغا سالسەن.
ئۇنى يارىلاش ئۈچۈن زۇلۇم ئوقياسىنى قۇرسەن،
شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە ئىشقتىن لاپ ئۇرسەن.)

ناۋايى خۇسراۋنى كىشىلىك گۈلستانىغا چۈشكەن بىر ھاشارات سۈپىتىدە چۈشىنىدۇ ۋە شۇنداق تەسۋىرلەيدۇ. خۇسراۋ شۇنچىلىك زالىمكى، ئۇنىڭ دەستىدىن فەرھاد، شېرىن، مېھىنبانۇلار ئۆلىدۇ، ئەرمەن خەلقى خاراپ بولىدۇ. ناۋايى تەسۋىرى ئاستىدىكى خۇسراۋ ئىنسانىيەتنىڭ ئاپىتىدۇر.

ئىشتىب خەلقدىن ئىشق سۆزىنى،
ئەڭا شاھى رەقىب ئەتكەي ئۆزىنى.

بىراۋغا كۆرمەي ئۆزىن ئاشىق ئەتكەي،
بۇ ئاشىقلىقدا ئۇزىن سادىق ئەتكەي.
يىغىپ خەيلۇ سىپاھۇ ۋەھشەت ئەنگىز،
چېكىپ گەردۇنغا يۇز مىڭ تىغى خۇنرىز.
ئانىڭ مۇلكىگە سالغاي قەتلۇ تاراج،
بەدەنىدىن باش تۇشۇرگەي، باشىدىن تاج.
. . . . . .
نى رام ئەيلەپ ئانى دەر خاست بىرلە،
نى ئەيلەپ قەتل زەربى راست بىرلە.
. . . . . .
ھەم ئاخىر كۆرگۈزۈپ مەكرى نىھانى،
قىلىپ يۇز رىۋۇ بىھۇش ئەيلەپ ئانى.
ئېسى يوقلۇقىدە ئەيلەپ مەكرۇ-تەدبىر،
ئەياغ باشىغە سالىپ بەندۇ زەنجىر.
. . . . . .
كى ئادىل شاھ قىلىپ مەكرۇ فۇسۇن ھەم،
بولۇر ئېرمىش بۇ غايەتغە زەبۇن ھەم.
ئادالەت ئۇشبۇ بولغاي لەۋھەشەللاھ!
شجائەت مۇنچە بولغاي باركاللاھ!
(خەقتىن مۇھەببەت سۆزىنى ئاڭلىۋالغان شاھ،
ئۆزىنى بىچارە ئاشىقا رەقىب دەپ بىلگىنى قىزىق.
كۆرمەستىن تۇرۇپ، بىراۋغا ئۆزىنى ئاشىق دەپ ھىساپلايدۇ،
يەنە بۇ ئاشىقلىقتا مەن سادىق دەپ ئاتايدۇ.
شۇ قەدەر ۋەھشىلىك بىلەن قوشۇن تارتىپ،
يۇز مىڭلىغان قان تۆككۈچى قىلىچىنى ئاسماندا ئويناتىدۇ.

يەنە ئۇ قىزنىڭ ئۆلكىسىنى تالان-تاراج ۋە قىرغىن قىلىدۇ،
تەندىن باشىنى، باشتىن تاجنى چۈشۈرىدۇ.
. . . . . .
يا يالۋۇرۇش بىلەن ئۇنى ئۆزىگە رام قىلماي،
ياكى يۇزمۇ-يۇز جەڭگە چىقىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتمەي،
. . . . . .
ئاخىرىدا يوشۇرۇن ھىيلە ئىشلىتىپ،
خىلمۇ-خىل يول بىلەن ئۇنى بىھۇش قىلىپ،
ھۇشى يوق چاغدا مىكىر-تەدبىر ئىشلىتىپ،
بېشىدىن ئايىغىچە كىشەن-زەنجىرگە بەنت قىلىدۇ.
. . . . . .
ئۆزىنى "ئادىل" دەۋالغان پادىشا شۇنچە كۆپ ھىيلە-مىكىر
ئىشلىتىپ،
شۇ قەدەر پەسلىشىپ كېتەمدۇ؟
تووا، ئادالەت دېگەن شۇنداق بولىدىكەن-دە!
شجائەت دېگەنمۇ شۇنداق بولىدىكەن-دە! باركاللا! باركاللا!
دېمەك، خۇسراۋ "مۇھەببەت"، "ئادالەت" نىقاۋى ئاستىدا،
ئەنە شۇنداق پەسكەشلىك ۋە ياۋۇزلۇقتىن باش تارتمايدىغان
زالىم ھۆكۈمراندۇر. ناۋايى خۇسراۋ ئوبرازىنى ياراتقاندا، رېئال
ھاياتنىڭ ئەڭ نازۇك تەرەپلىرىنىمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىپ،
فېئودالىق جەمىيەتنىڭ چىرىكلىگىنى ناھايىتى جايىدا ئېچىپ
بەردى، فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىپلاس روھىي دۇنياسىنى پاش
قىلدى.

شىرۇيا ئوبرازى: داستاندا يارىتىلغان سەلبىي ئوبراز شىرۇيا

ئۆزىنىڭ جاھىللىغى، ئىنساپسىزلىغى، ھايا‌سىزلىغى ۋە باشقا مەنپەئى چۈشكۈنلۈكى بىلەن ئۆز دادىسى خۇسراۋدىن ئەسلا قېلىشمايدۇ. ئۇمۇ دادىسىغا ئوخشاشلا ياللىغان ئاشىق بولۇپ، پۈتۈن ھاياتى داۋامىدا قىلغان ئەڭ چوڭ ئىشى دادىسىنى ئۆلتۈرۈشتۇر. شىرۇيا گەرچە ھەقىقەتتىن تامامەن مەھرۇم بولسىمۇ، كۈندەشلىك رەشكى بىلەن دادىسىنى ئۆلتۈرىدۇ. ئۇ:

ئاتا قەتلىغە بۇ ئىش مۇنھەسىردۇر،
بۇ ئىشغە ئىشىق غەۋغاسى مۇسىردۇر.
چۇ ئاشىق باردۇر ئۆز قەتلىغە بىباك،
يەنەلار قەتلىغە كۆڭلىدە نى باك؟
ئانى دەفئ ئەيلەسەم ئالەم مېنىڭدۇر،
بۇ مېھرى ئالەم ئارا ھەم مېنىڭدۇر.
(بۇ ئىش ئاتامنىڭ ئۆلۈشىگە باغلىقتۇر،
بۇ ئىشقا ئىشق غەۋغاسى سەۋەپكار.
ئاشىق كىشى ئۆلۈمدىن باش تارتمايدۇ يۇ،
باشقىلارنى ئۆلتۈرۈشتىن نېمە غەم يېسۇن؟!
ئۇنى يوقاتسام ئالەم مېنىڭ بولىدۇ،
شۇنىڭ بىلەن بۇ جاھان قۇياشى ــ شىرىن ماڭا تەۋە بولىدۇ.)

دەيدۇ. شىرۇيانىڭ بۇ سۆزىدىن ئۇنىڭ روھى بۇزۇقلۇغىنى، ئىنساپسىزلىغىنى ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى ۋە ئۇنىڭ رەزىل مەنتىقىسىنى ئېنىق چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ ئېگىنىنى قۇسقاندەك، شىرۇيا دادىسى خۇسراۋدىنمۇ رەسۋا چىقىدۇ. ئۇنىڭ مەقسىدى، خۇددى دادىسىغا ئوخشاشلا تاج ـ تەخت ئىگەللەش، ئەرمەنستاننى، شىرىننى قولىغا كىرگۈزۈشتىن ئىبارەت بولۇپ، يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن

مىسرالار ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىقرارنامىسىدۇر. شىرۇيامۇ بارلىق قارا نىيەت مەنسەپپەرەسلەرگە ئوخشاش ئاخىرقى ھىساپتا ئۆز مەقسىدىگە يېتەلمەيدۇ.

ناۋايىنىڭ خۇسراۋ بىلەن شىرۇيا ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت ۋە نىزالارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. فېئودال پادىشالار بىلەن شاھزادىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناقىشە ھۆججەتلىرى تارىختا كۆپ قېتىم كۆرۈلگەنگە ئوخشاش، ناۋايى ياشىغان 15 ـ ئەسىر ئۇچۇنمۇ خاراكتېرلىك ھادىسە ئىدى. يەنى ئەينى زامانداپادىشا ھۆسەيىن بايقارا بىلەن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى (بولۇپمۇ بەدىئۇززامان) ئوتتۇرىسىدىكى تەخت تالىشىش ئۇرۇشى ھەدەپ ئەۋج ئالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ناۋايى شاھ ۋە شاھزادىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناقىشە جەدەللەرنى ئەيىپلەش مەقسىدىدە، داستانىدا خۇسراۋ بىلەن شىرۇيا ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ ـ قارشىلىقنى بايان قىلىشقا ئالاھىدە ئېھتىياجلارنى ئاجراتتى. ناۋايى شىرۇيا ئوبرازىنى يارىتىپ، شاھ ۋە شاھزادىلەرنى مەنەن ئاگاھلاندۇردى. ئۇلارنىڭ قانخورلۇقىنىڭ ئاخىرقى ھىساپتا ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى ۋە پاجىئەسى بىلەن ئاخىرلىشىدىغانلىقىنى يوشۇرۇن ئۇسۇل بىلەن ئۇقتۇردى. بۇ خاھىشنى:

ئوغۇل قىلمادى ئانىڭ قەسدى جانى،
كى دەۋران ئىستەدى فەرھاد قانى.
. . . . . .
تۆكۈپ قان خەلق باغرى پارەسىدىن،
ھەم ئاقتى قانى باغرى پارەسىدىن.
. . . . . .

بىراۋغه كىم بىراۋدىن يەتدى ئافات،
ھەمانەكىم قاتىغراقدۇر مۇكافات.
. . . . . .
سەتەمدىن بەس ئىلىكنى چەكمەك ئەۋلا،
ۋە فاۋۇ ـ مىھر تۇخمىن ئېكمەك ئەۋلا.
. . . . . .
چۇ مەزرە ئىچرە ساچتىك ھەرنە دانە،
ھومۇل دانە كۆتەرگۈك جاۋدانە.
(ئەسلىدە ئۇنىڭ جېنىغا قەست قىلغان ئوغلى بولماي،
دەۋران بولدى، چۇنكى، دەۋران فەرھادنىڭ قېنى ئۈچۈن
قىساس ئالدى.
. . . . . .
ئۇ خەلقنىڭ يارىلىق باغرىدىن قان تۆككەن ئىدى،
ئۇنىڭ قېنىمۇ ئۆز بېغىر پاراسى قولىدا تۆكۈلدى.
. . . . . .
ئەگەر بىر كىشى يەنە بىر كىشىگە ئاپەت يەتكۈزسە،
ئۇنىڭغا تېگىدىغان مۇكاپات يەنىمۇ قاتتىق بولىدۇ.
. . . . . .
شۇنىڭ ئۈچۈن زۇلۇمدىن قول ئۈزۈش،
ۋاپا ۋە مېھر ـ شەپقەت ئۈرۈغىنى چېچىش ھەممىدىن ئەلا.
. . . . . .
يەرگە قانداق ئۇرۇق چاچقان بولساڭ،
ئاخىرىدا ئەلۋەتتە شۇنى يېغىۋالسەن.)
دېمەك، ناۋايى شېرۋيا ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق جاھالەتلىك

فېئودالىزىم تۈزۈمى ۋەكىللىرىنىڭ خۇنۇك ئەپتى بەشىرىسىنى دەل جايىدا ئېچىپ كۆرسەتكەن. شېرۋيا ئوبرازىنىڭ سەلبىي جەھەتتىكى ئىجتىمائىي قىممىتىمۇ شۇ يەردە كۆرۈلىدۇ.

ھېيلىگەر موماي ئوبرازى: داستاندىكى ھېيلىگەر موماي خۇسراۋ-نىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى ۋە قولدىشىدۇر. ئۇنى پۈتۈن قىلمىشلىرىغا قاراپ، ئىنسان دېيىشكە تىل بارمايدۇ. ئۇنىڭدا ئادەمگەرچىلىكتىن ۋە ئىنسانىلىق خىسلەتتىن قىلچىمۇ ئەسەر يوق. ئۇ ئۆزىدىن بېرەر قېتىمىمۇ راست گەپ قىلىپ باقمىغان. ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى ھېيلە ـ مىكىر ۋە نەيرەڭ بىلەن يۇغۇرۇلغان. ئۇ ھېيلە ـ نەيرەڭلىرىنى ئىشقا سالسا، قورام تاشلارنىمۇ مومىدەك ئېرىتىۋېتىدۇ. ئۆز ئالدامچىلىغى بىلەن ئوغۇلىنى ئانىغا، قىزنى ئاتىغا چېتىپ، ئەر ـ خوتۇن قىلىۋېتەلەيدۇ. ھېيلە ۋە زۇلۇم بىلەن كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىنى خاراپلاشتۇرىدۇ. ئۇ شۇ قەدەر ھېيلىگەركى، ئەپسۇن ۋە سېھىر (جادۇ)بىلەن پولاتتەك مۇستەھكەم ئىرادىلىك فەرھادنىمۇ بىردەمدىلا بەربات قىلىپ تاشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، خۇسراۋنىڭ نەپەسدىشى بولغان بۇ جادۇگەر ئەڭ ئاخىرىدا فەرھاد ۋە شېرىنىڭ ھاياتىغا زامىن بولغۇچى رەھىمسىز قاتىلغا ئايلىنىدۇ. ناۋايى داستاندا بۇ ھېيلىگەر دەللە توغرۇلۇق:

خوتۇنى مەكىردىن يۇزىدە يۇز چىن،
تىلىگە ئۆتمەيىن ئۆمرىدە بىر چىن.
چۇساز ئەيلەپ فۇسۇنى ھىلەئى شۇم،
قولىدە خارە يۇمشاب، ئۈيلەكىم مۇم.
. . . . . .
(يۇزىگە ئالدامچىلىق سىزىغىدەك يۇزلەپ قورۇق چۈشكەن،

ئۆمرىده بىرەر قېتىممۇ راست گەپ قىلمىغان بۇ موماي
ئەگەر ئۆزىنىڭ شۇملۇق هىيللىرىنى ئىشقا سالسا،
قولىغا ئالغان تاشنى مومدەك ئېرىتىۋېتەلەيدۇ.)
دەپ يازىدۇ.

ناۋايى قەلىمى ئاستىدىكى بۇ هىيلىگەر موماي خۇسراۋنىڭ جادۇگەرلىك سەنئىتىنى ئۇستىدە، هىيلە-نەيرەڭ بازغىنى بىلەن سوقۇلغان قىلىچتۇر. بۇ قىلىچ خۇسراۋنىڭ رەقىبلىرىنىڭ، يەنى ھەققىي ئىنسانلىق خۇسۇسىيەتىكە ئىگە ئالىيجاناپ كىشىلەرنىڭ بېشىنى كېسىدۇ. گۈزەل تۇيغۇ ۋە ئېسىل ئارزۇ-ئارمانلار رىشتىسىنى رەھىمسىز قىرقىپ تاشلايدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە زالىم شاھ خۇسراۋ هىيلە-مىكىرگە، هىيلە ۋە مىكىر ئىشلىتىدىغانلار خۇسراۋغا تايىنىدۇ. ئۇلارسىز خۇسراۋ مۇتلەق ياشىيالمايدۇ ۋە ھۆكۈمرانلىقىمۇ قىلالمايدۇ. شۇنىڭدەك هىيلىگەرلەرمۇ خۇسراۋسىز هايات كۆچۈرەلمەيدۇ ۋە كۈن ئالالمايدۇ. بۇ بىر پەلسەپىۋى باغلىنىشتۇر.

ناۋايى هىيلىگەر موماي ئوبرازىنى ياراتقاندا، هىيلە-مىكىر ۋاستىسى بىلەن جاھاننى قالايمىقان قىلىدىغان، ھەققانىيەتنىڭ يولىغا توزاق قۇرىدىغان، گۈزەللىكنى چەيلەشكە ئۇرۇنىدىغان ئىككى يۈزلىمچى ئالدامچىلارنى نەپرەت بىلەن پاش قىلىدۇ.

تۆتىنچى، «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى

ناۋايى «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىدا ئۆز قەلەمىنىڭ تەڭداشسىز قۇدرىتىنى نامايىش قىلدى. شائىر «فەرھاد ۋە شىرىن»نى يېزىش ئۈچۈن قەلەم تەۋرەتكەن چاغدا، ھەمىشە يېڭىلىق ئىزدەشكە

ئىنتىلەتتى. ھەتتا "بىرنەچچە ئېغىز سۆز بولسىمۇ، باشقىلارنىڭ كۆزى چۈشمىگەن سۆزلەرنى تېپىش"نى ئويلايتتى. ئۇ باشقىلار ئات چېپىپ ئۆتكەن يولنىڭ چېكىدا قېلىشنى، كىشىلەر ئېيتىپ بولغانىنى قايتىلاپ تەكرارلاشنى بىر ئىجاتكار ئۈچۈن مۇناسىپ ئىش ئەمەس، دەپ چۈشىنەتتى. جۈملىدىن هايات بوستانلىغىدىكى تېخى باشقىلارنىڭ ئىزى چۈشمىگەن چىمەنلەردىكى گۈل-چېچەكلەرنى پەقەت مېھنەت سىڭدۈرۈش ئارقىلىق تېرىۋېلىش كېرەك، دەپ هىساپلايتتى. ناۋايى بۇ هەقتە داستاننىڭ كىرىش قىسمىدا مۇنداق يازغان ئىدى:

ئانى نەزم ئەتكى تەرھىڭ تازە بولغاي،
ئۇلۇغسە مەيل بىئەندازە بولغاي.
يوق ئېرسە نەزم قىلغانىنى خەلايىق،
مۇكەررەر ئەيلەمەڭ سەندىن نە لايىق.
خۇش ئېرمەس ئەل سوڭىنچە رەخش سۈرماق،
يولىكسم ئەل يۈگۈرمىشتۇر يۈگۈرماق.
بىراۋكسم بىر چەمەندە سايىر ئېردى،
نىچە كسم گۈل ئېچىلغان كۆردى تەردى.
هەم ئۇل يەردە ئېمەس گۈل ئىستەمەڭ خوب،
بۇ بوستان سەھنىدە گۈل كۆب، چەمەن كۆب.
(ئۇنى شۇنداق يازغىنىكى، سۆزلىرىڭ ساپ بولسۇن،
خەلقنىڭ مەيلىنى تارتىشتا تەڭدىشى بولمىسۇن،
بولمىسا، باشقىلار يېزىپ بولغانىنى
تەكرارلاۋېرىش ساڭا لايىق ئەمەس.
خەقنىڭ ئارقىسىدىن ئات چېپىش ياخشى ئەمەس،
خەق يۈگۈرگەن يولدا ئارقىدىن يۈگۈرۈش خوپ ئەمەس.

باشقىلار سەيلە قىلىپ بولغان،
ئېچىلغان گۈللەرنىڭ ھەممىسىنى تېرىۋالغان چىمەنىدىن
گۈل ئاختۇرۇش بولمىغان ئىش،
بۇ بوستان ئىچىدە گۈلمۇ كۆپ، چىمەنمۇ كۆپ.)

دىمەك، يۇقۇرقى ئارزۇنى ئۆز ئالدىغا قويغان شائىر ئۆز داستانىنى بەدىئىي جەھەتتىن ئەڭ يۇكسەك پەللىگە كۆتۈرۈپ، بۇ جەھەتتە زور مۇۋەپپەقىيەت قازاندى.

داستانىنىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئاساسلىغى تۆۋەندىكى تەرەپلەردە كۆزگە چېلىقىدۇ:

بىرىنچى، داستان كومپوزىتسىيە جەھەتتىن ئىنتايىن ئۈيۇلۇققا ۋە مۇكەممەللىككە ئىگە. پۈتۈن داستان كىرىش باپلىرىنى قوشۇپ ھىساپلىغاندا جەمئىي 46 باپ بولۇپ، ھەر بىر باپتا داستاننىڭ مۇھىم بىر ۋەقەلىگى ھىكايە قىلىنىدۇ. ھەر بىر باپ ئۆزىدە ھىكايە قىلىنغان ۋەقەلىكنىڭ ئورگانىكلىق تۇتاشلىغى ئارقىلىق ئۆزئارا زىچ باغلانغان بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن داستاننىڭ كومپوزىتسىيە-سىيۇژىت قۇرۇلۇشى ئىزچىللىققا ئىگە قىلىنغان. داستاندىكى پېرسوناژلار ئۆزئارا زىچ تۇتاشتۇرۇلغان ۋەقەلەرنىڭ راۋاجى ئارقىلىق ئۆسۈپ بارىدۇ ۋە تېمىڭ ئوبرازلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. شائىر فەرھاد بىلەن شىرىننىڭ ھايات سەرگۈزەشتلىرىنى كۆپىرەك ھىكايە قىلىش ئارقىلىق داستاننىڭ تېماتىك ئىدىيىسىنى ئاستا-ئاستا يورۇتۇپ بېرىدۇ. فەرھادنىڭ ئوقۇپ بىلىم ئىلىشى، "جاھاننەما"نىڭ سىرىنى بىلىش ئۈچۈن يونانغا بېرىشى، قايتىپ كېلىپ، "جاھاننەما"دا شىرىننى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا غايىۋانە ئاشىق بولۇشى، ئۆزى ئۈچۈن سېلىنغان قەسىرلەرنى ياساش جەريانىدا ھەر خىل ھۈنەر-كەسىپلەرنى

ئۆگەللىشى ... قاتارلىقلار ھەقىقىدىكى ۋەقەلەر ئۇنى تەدرىجى ھالدا كۆز ئالدىمىزدا ئەقىللىق، زېرەك، بىلىملىك، باتۇر، ئىستداتلىق شەخس قىلىپ گەۋدىلەندۈرسە، فەرھادنىڭ خۇسراۋ بىلەن بولغان كۈرىشى توغرىسىدىكى تەسۋىرلەر ئۇنى ئالىيجانابلىقتا ئەڭ يۇكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەن بۇيۇك ئىنسان سۈپىتىدە گەۋدىلەندۈرىدۇ. دىمەك، داستاندىكى ۋەقەلەر ئەسەر ئىدىيىسىنىڭ تەلۈي بويىچە ئىخچام، رەتلىك، زەنجىرسىمان ھالەتتە بىر-بىرىگە زىچ تۇتاشتۇرۇلغان.

ئىككىنچى، ناۋايى داستاندىكى ئوبرازلارنى ئاجايىپ زور مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ياراتتى. ھەر بىر ئوبرازنى ئۆزىگە خاس بەلگىلىك خۇسۇسىيەتلەر بىلەن تۇرلەندۈردى. شۇڭا داستاندىكى پېرسوناژلار ئۆز دۇنيا قارىشى، مەقسىدى، مىجەز-خۇلقى، تاشقى قىياپىتى ئارقىلىق بىر-بىرىدىن ئېنىق ئاجرىلىپ تۇرىدۇ. فەرھاد ئىجاتكارلىغى، شىجائىتى، ئەقىللىقلىغى ۋە كىلىشكەن تاشقى قىياپىتى بىلەن، شىرىن گۈزەل خۇلقى-مىجەزى، مېھىر-شەپقەتلىكلىگى، ساداقىتى، قابىلىيىتى ۋە ئاجايىپ لەتاپىتى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا جانلىق ئادەمدەك گەۋدىلىنىدۇ، بىزنىڭ ھېسداشلىغىمىزنى قوزغايدۇ. داستاندىكى سەلبىي ئوبرازلار بولسا زالىملىق، جاھىللىق، مەككارلىق ۋە باشقا مەنۇي چۈشكۈنلۈكى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا يىرگىنىشلىك مەخلۇقلار قىياپىتىدە پەيدا بولىدۇ-دە، بىزنىڭ نەپرەت ۋە غەزىۋىمىزنى قوزغايدۇ. بۇ جەھەتتە خۇسراۋنىڭ قەبىھ-سەت قىياپىتى ئۇنىڭ رەھىمسىزلىگى ۋە زالىملىغىنى ئېچىپ بېرىشتە ئالاھىدە رول ئويناغانلىغىنى ئەسلەپ ئۆتۈش كۇپايە.

ناۋايى ئوبراز يارىتىشتا پېرسوناژلارنىڭ تىلىغا بەكمۇ ئەھمىيەت

بىلەن قارىغان. ئۇ داستاندىكى ھەر بىر قەھرىمانغا ئۆزىگە خاس تىل بېرىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىڭ ئاشكارىلىنىشىغا ئىزچىل كۆڭۈل بۆلگەن. فەرھاد بىلەن خۇسراۋ ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرىنى ئەسلىگىنىمىزدە بۇ نۇقتا تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ: فەرھاد بىلەن خۇسراۋنىڭ تىلى ئىپادە ۋە ئۇسلۇب يېقىدىن بىر-بىرىگە زادىلا ئوخشىمايدۇ. فەرھادنىڭ سۆزلىرى پىكىر جەھەتتىن قەتئىي، ئوچۇق ھەم ئايدىڭ بولۇپ، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ دانالىغى، مەرتلىگى، مۇستەھكەم ئىرادىسى، مەنىۋى جەھەتتىكى گۈزەللىگى تولۇق بىلىنىپ تۇرىدۇ. خۇسراۋنىڭ سۆزلىرى بولسا پىكىر جەھەتتىن ئاجىز، مەنتىق جەھەتتىن بىمەنە بولۇپ، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ نادانلىغى، جاھىللىغى، مەنمەنلىگى، ئومۇمەن روھىي پەسكەشلىگى ئېنىق مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. شىرىننىڭ فەرھادقا يازغان خېتىنىڭ ئىپادە ئۇسلۇبىدىن ئۇنىڭ ساپ نىيەتلىك، ئاق كۆڭۈل، سادەقەتمەن، ۋاپادار قىز ئىكەنلىگىنى بايقۇۋېلىش مۇمكىن. دېمەك، شائىر ئۆز قەھرىمانلىرىغا خاس تىل بېرىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى تولۇق ئېچىپ بەرگەن.

ئۇچىنچى، ناۋايى «فەرھاد ۋە شىرىن»دا ھىكايە قىلىش بىلەن لىرىك ئىپادىنى زىچ بىرلەشتۈرۈش (ئېنىقراق ئېيتقاندا، لىرىكا بىلەن ئېپىكنى ماسلاشتۇرۇش) ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىدىيىۋى پوزىتسىيىسىنى، ۋەقەگە بولغان مۇناسىۋىتىنى، قەھرىمانلارغا بولغان مۇھەببەت ياكى نەپرىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. يەنى بىر تەرەپتىن قەھرىمانلارنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ روھىي كۆچۈرمىلىرىنى، ئارزۇ-تىلەكلىرىنى ئىپادىلىگەن. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، «فەرھاد ۋە شىرىن»نى لىرو-

ئېپىك داستان دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. داستانلار ئادەتتە لىرىك ۋە ئېپىك داستانلار دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمما ئېپىك داستانلاردىمۇ لىرىكا بولمىسا، داستاندا ھىكايە قىلىنغان ۋەقەلەر قۇرۇق بايانلاردىن ئىبارەت بولۇپ قالىدۇ-دە، كىتابخانلاردا چوڭقۇر تەسىرات ۋە بەدئىي زوق قوزغىتالمايدۇ. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، «فەرھاد ۋە شىرىن»دىكى لىرىكىلار داستانغا جان بېغىشلىغۇچى ھېسسىياتلار دۇردانىسىدىن ئىبارەتتۇر. ناۋايى داستاندا ئۆزىنىڭ لىرىك ھېسسىياتلىرىنى ئەسەر ياكى ئېپىزوتىنىڭ باشلىنىشىدا، ۋەقەلىكلەرنىڭ ئارىسىدا، ئەسەر ئاخىرى بىلەن ئېپىزوت ئاخىرلىرىدا لىرىك كىرىش، لىرىك چېكىنىش، لىرىك خاتىمە تەرزىدە بەرگەن. بۇنداق لىرىك پارچىلار ۋەقەلەرنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە ئىدىيىۋى خۇلاسە چىقىرىشتا، ئاپتورنىڭ ئۆز قەھرىمانلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، كەيپىياتىنى، دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلەشتە، ئېپىزوتلارنى بىر-بىرىگە باغلاشتا ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلغان. بۇ ھەقتە تۆۋەندە بىرنەچچە مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتەيلى.

لىرىك كىرىش:

ماڭا چۈن تالىيى فەرخۇندە كەۋكەب،
بۇ ئەۋج ئۆزرە بىسات ئەتتى مۇرەتتەب.
مەلەك ئەۋۋەل پەرى بىرلە سۆپۈردى،
فەلەك ئەنجۇم سىرشكىدىن سۇ ئۇردى.
(يۇلتۇزلارغا ئوخشاش كۆلۈپ تۇرغان تالىيىم،
بۇ يۇكسەكلىك ئۈستىدە ماڭا ئورۇن تەييارلىدى.
ئاۋال پەرىشتىلەر كېلىپ، ئۇنى پەيلىرى بىلەن سۆپۈردى،
ئاسمان يۇلتۇزلارنىڭ كۆز ياشلىرىدىن سۇ سەپتى.)

داستاننىڭ ئۇچىنچى بابىنىڭ بېشىدىكى بۇ لىرىك كىرىشتە شائىر داستانىدا پايدىلانغان مەنبەلەرنى يېزىشتىن بۇرۇن ئۆز ھېسسىياتىنى لىرىك ئۇسۇلدا ئىزھالاپ بەرگەن.

لىرىك چېكىنىش:

ناۋايى فەرھادنىڭ ئەجدىھانى ئۆلتۈرگەنلىگى ھەققىدىكى ۋەقەنى ھىكايە قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ توغرۇلۇق ئېچىنىش ئارىسىدا مۇنداق لىرىك چېكىنىش بېرىدۇ:

نە خۇشدۇر ئەجدەر ئۆلمەك رەنج بىرلە،
كىشى قىلماق تەنەئۈم گەنج بىرلە.
قۇياش فەرھادى تېز تارتىپ سىنان تېز،
قاراتاغ ئەجدەرىغە بولدى خۇزىز.
(ئەجدىھانىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، ئادەملەرنىڭ خەزىنىلەردىن مەنپەئەتلىنىشى

نىمىدىگەن زور خۇشاللىق - ھە!
قۇياش فەرھادى ئۆتكۈر نەيزىسىنى توغرىلاپ،
قاراتاغ ئەجدىھاسىنىڭ قېنىنى تۆكىمەكچى بولدى.)

شائىر بۇ لىرىك چېكىنمىدە فەرھادنىڭ ئەجدىھانى ئۆلتۈرگەنلىگىدىن زوقلىنىپ، زۇلۇمنىڭ سىمۋولى بولغان ئەجدىھانىڭ ئۆلۈشىدىن كېيىن كىشىلەرنىڭ خەزىنىگە ئېرىشكەنلىگىگە بەكمۇ خۇشال بولىدۇ. شۇڭا ئۆز خۇشاللىغىنى ۋەقە ئارىسىدا يۇقۇرقى لىرىك چېكىنمە بىلەن ئىپادىلىگەن.

لىرىك خاتىمە:

خۇسراۋ شىرىن بىلەن فەرھاد ئوتتۇرىسىدا شاپۇرنىڭ ئالاقە باغلىغۇچىلىق ئىشىنى بېجىرىۋاتقانلىغىنى ئاڭلاپ، شاپۇرنى تۇتۇۋې-

لىش ئارقىلىق فەرھادنى ئۆلتۈرۈشكە چارە ئىزدەيدۇ. ناۋايى بۇ جەريانىنى ھىكايە قىلىش ۋاقتىدا ئۆز قايغۇسىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

كېتۈر ساقى قەدەھكىم بىر غەسم بار.
كىم ئول غەمدىن ئاجايىب ماتەمم بار.
مەلامەت خەيلى قەسدى جانىم ئەتمىش،
قەدەھ تۇتكىم قولۇمدىن چارە كەتمىش.
(ئەي ساقى، قەدەھ تۇت، چۈنكى بىر غېمىم بار.
ئۇ غەم بىلەن تولىمۇ مۇسىبەتتىمەن.
جاپا قوشۇنلىرى جېنىمغا قەست قىلماقتا،
قەدەھ تۇت، قولۇمدىن چارە كەتتى!)

تۆتىنچى، شائىر داستاندا مۇھىتنىڭ ھەر خىل كارتىنىلىرىنى، تەسىئەت مەنزىرىلىرىنى ئاجايىپ سەلتەنەتلىك كۆرۈنۈشتە تەسۋىرلىدى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ناۋايى بەدىئىي تەسۋىرنى كۆركەم، ئوبرازلىق قىلىپ سىزىپ بېرىشنىڭ ماھىر ئۇستىسىدۇر. شائىر داستانىنىڭ 9-بابىدا گويا تەڭداشسىز ماھىر رەسسام سۈپىتىدە يىلىنىڭ تۆت پەسلىنى شۇنداق چىرايلىق تەسۋىرلىگەنكى، بىز بۇ قىسمىنى ئوقۇغاندا، گويا بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا يىلنىڭ تۆت پەسلى قوينىدا سەيلە قىلغانىدەك بولىمىز. مەسىلەن، ئۇنىڭدا قىش مەنزىرىسى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

ساۋۇردى چۈن شەجەر بەرگىنى سەرسەر،
سۇنىڭ سىمابىنى دەي قىلدى مەرمەر.
ھەۋا داغى بۇلۇتدىن كەيدى سنجاب،
بۇلۇت داغى ھەۋاغا ساچدى سىماب.

دەي ئۇستادى نەچكۈككىم زەرگەرى چىن،
زىلال ئەتقالى لەۋھىن قىلدى سىمىن.
بۇلۇتدىنكىم تامىب ھەر قەترەئى سۇ،
بۇرۇدەتدىن ياغىب ئالەمگە ئىنجۇ.
(قاتتىق شامال دەرەخ يوپۇرماقلىرىنى ئۈچۈردى،
سوغۇق سۇ سىمابىنى مەرمەر قىلدى.
ھاۋا بۇلۇتتىن كۈلرەڭ جۇۋا كىيدى،
بۇلۇتمۇ ھاۋاغا سىماپ چاچتى.
سوغۇق كۈنلەر ئۇستازى خۇددى چىن زەرگەرلىرىگە
ئوخشاش،
بالىلارغا سۈزۈك سۇدىن كۈمۈش لەۋھە ياساپ بەردى.
بۇلۇتتىن تامچىغان ھەر تامچە سۇ،
سوغۇقنىڭ تۇپەيلىدىن ئالەمگە ئونچە بولۇپ ياغدى.)

شائىر بۇ خىل تەسۋىرلەرنى بېرىش ئارقىلىق كەيپىيات يارىتىش، پېرسونازلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئېچىپ بېرىش، كىتابخانلاردا كۈچلۈك تەسىرات قوزغاش جەھەتلەردە زور ئۇنۇمگە ئىگە بولغان.

بەشىنچى، ناۋايى «فەرھاد ۋە شىرىن»دا خەلق ئېغىز ئىجادىدىن ئۇنۇملۇك ۋە ئىجادىي پايدىلاندى. بۇ شائىرنىڭ تۇرلۇك ۋەقەلەر تەسۋىرلىرىنى بايان قىلىشىدا، بەدىئىي فانتازىيىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىشى ۋە تىل ئىشلىتىشتە خەلق ئېغىز ئىجادى ئىزىدىن مېڭىشىدا ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. مەسىلەن، فەرھادنىڭ ئەجدىھاغا قارشى كۈرىشى، ئەھرەمەن ئاتىلىق ۋەھشى دىۋىنى يېڭىشى، ئىسكەندەر تىلسىمنى ئېچىشى، سوقرات ھېكىم بىلەن ئۇچرىشىشى، جاھانناما شىرىنىنى كۆرۈشى، دېڭىزدا خەتەرگە ئۇچراپ،

كېيىن ئۇنىڭدىن خالاس تېپىشى ۋە باشقا پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان ئېپىزوتلار بەدىئىي تەسۋىر جەھەتتىن خەلق چۆچەكلىرى ۋە ئەپسانىلىرىغا تولىمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. يەنە كېلىپ، بۇ تەسۋىرلەر بەكمۇ مۇكەممەل بولۇپ، كىشىلەرنى ئۆزىگە بەكمۇ جەلپ قىلىدۇ.

ئالتىنچى، شائىر ئوبراز يارىتىشتا بولسۇن، ۋەقەلەر تەسۋىرىنى ئىشلەشتە بولسۇن، ياكى ئۆزىنىڭ لىرىك ھېسسىياتىنى ئىپادىلەشتە بولسۇن ئوخشىتىش، مۇبالىغە، سۈپەتلەش ۋە باشقا مەجازى ۋاستىلەردىن ئىنتايىن ماھىرانە پايدىلاندى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ناۋايىنى ئىلمى پاساھەت (بەدىئىيات-ئىستىلىستىكا) پېنىنىڭ پېشۋاسى دېيىشكە ھەقلىقمىز. بۇ ھەقتە «فەرھاد ۋە شىرىن»دىن بىرنەچچە مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن:

كېتۈردىلەر بۇ خىنكى باد پايماي،
راۋان مىندى شەفەق گۈلگۈنىدە ئاي.
(شىرىنىڭ شامالدەك ئۇچقۇر قەدەملىك ئېتىنى كەلتۈرۈشتى،
ئۇ ئاتقا مىنۈندى، گويا گۈل رەڭلىك شەپەق ئۇستىدە
ئاي كۈرۈنگەندەك بولدى.)

ناۋايى بۇ ئىككى مىسرا ئارقىلىق شىرىنىڭ ئاتقا مىنىشىنى ئاينىڭ شەپەق ئۇستىدە كۆرۈنۈشىگە ئوخشاتسا،

چۈچمقتى يەلگە گۈل بەرگى تەردەك،
فەلەك رەخشىگە مېھرى خاۋەردەك.
(شىرىن يېڭى ئېچىلغان گۈل بەرگى شامالدا ئۇچقاندەك،
ئات ئۇستىگە چمقتى،
بۇ گويا نۇرلۇق قۇياش ئاسمان ئېتىغا مىنگەنگە
ئوخشايتتى.)

دىگەن مىسرالاردا بولسا، شېرىنىڭ ئاتقا مىنىشىنى شامالدا يېنىڭ ئۇچقان گۈل بەرگىگە، قۇياشنىڭ كۆككە كۆتۈرۈلۈشىگە ئوخشىتىپ تەسۋىرلىگەن.

ناۋايى كۈز مەنزىرىسىنى سۈرەتلىگەندە، ئىستىلىستىكىدىن مۇنداق پايدىلانغان:

ساريخ ياپراغ ئۈزەكىم ئولتۇرۇب زاغ،
بولۇب ئانداغكى ساريخ لالەدە داغ.
تېرەك سارغار تېبان يۈز زاربلەردەك،
ساريخ ئاغرىخ بىلە بىماربلەردەك.
چەمەننىڭ ھەر يىغاچى بىر ساريخ قۇش،
بولۇب بارى تۈلەك ئەييامىغە تۇش.
(سارغايغان ياپراقلار ئارىسىدا ئولتۇرغان قاغا
خۇددى سېرىق لالىنىڭ يۈزىدىكى داغقا ئوخشايتتى.
تېرەكلەر دەرتمەنلەرنىڭ يۈزىدەك سارغايغان،
ئۈلار گويا سېرىق كېسەل بىلەن ئاغرىغان كىشىلەرگە
مىسال ئىدى.
چىمەنىدىكى ھەر بىر دەرەخ بىر سېرىق قۇشتەك
كۆرۈنەتتى.
خۇددى ئۈلار تۈۋلەش چاغلىرىدىكىدەك ئىدى.)

يۇقۇرقى قىسقىغىنا مىسالالاردىن ئەلىشىر ناۋايىنىڭ باي بەدىئىي تەپەككۇر قابىلىيىتىنى، بەدىئىياتتا كامالەتكە يەتكەن سۆز سەنئەتكارى ئىكەنلىگىنى بايقۇيالىش ئانچە تەس ئەمەس.

3. ناۋايى لىرىكىسى — «چاھار دىۋان»

1) ناۋايى لىرىكىسى ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

لىرىكا ناۋايى ئىجادىيىتىدە زور سالماقنى ئىگەللەيدۇ. شائىر بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپ، تاكى تىنىغى توختىغانغا قەدەر زور ئىجتىھات بىلەن ئىجات قىلىپ، نۇرغۇن لىرىك ئەسەرلەرنى يارىتتى. «چاھار دىۋان» (تۆت توپلام)، «دىۋان فانى» (شائىرنىڭ پارس تىلىدا يازغان شېئىرلار دىۋانى)دىن ئىبارەت ئىكىكى چوڭ كىتاپ ئۇنىڭ زور ھەجمىدىكى لىرىك ئەسەرلەر توپلىمىدۇر. شائىرنىڭ «ھەسىبى ھال» («ھال-ئەھۋال بايانى») ناملىق شېئىرىي مەكتۇبى، «تۆھپەتۇل ئەفكار» («پىكىرلەر سوغىسى») قاتارلىق قەسىدىلىرىمۇ ئۇنىڭ لىرىك ئەسەرلىرى ئىچىگە كىرىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، «خەمسە»، «لىسانۇت تەير» («قۇشلار تىلى»)، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» («كۆڭۈلنىڭ دوستى») قاتارلىق ئەمگەكلىرى ئىچىدىكى لىرىك پارچىلار ۋە ئايرىم مۇستەقىل شېئىرلارمۇ ناۋايىنىڭ لىرىك مىراسلىرى ھىساپلىنىدۇ.

ناۋايى لىرىك ئەسەرلىرىنىڭ ئەڭ ئاساسلىقى 44 مىڭ 803 مىسرا شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «چاھار دىۋان»دۇر. بۇ شائىرنىڭ تۈركى تىلدا يازغان بارلىق شېئىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ناۋايى ئۇنىڭغا «خەزائىنۇل مەئانى» («مەنىلەر خەزىنىسى») دەپ نام قويغان بولسىمۇ، بۇ كىتاپ تۆت دىۋاندىن ئىبارەت بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «چاردىۋان» («چاھار دىۋان») نامى بىلەن ئاتاپ كەلگەن.

شائىر پۈتۈن ئۆمرىدە يازغان تۇركى تىلدىكى لىرىك شېئىر-لىرىنى ۋاقىت ۋە مەزمۇن ئېتىۋارى بىلەن تۆتكە بۆلۈپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە ئۆزىگە خاس نام قويىدى. بالىلىقنىڭ پاك تۇيغۇ ۋە غارايىپ سىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شېئىرلارنى بىر توپلام قىلىپ، ئۇنىڭغا «غارايىبئوس سىغەر» («ياشلىق غارايىپلىقلىرى») دەپ، يىگىتلىكنىڭ تەڭداشسىز جۇشقۇن سېزىملىرى كۆيلەنگەن شېئىرلارنى بىر توپلام قىلىپ، ئۇنىڭغا «نەۋادىرۇش شەباب» («يىگىتلىك نادىرلىقلىرى») دەپ، قىران چاغلارنىڭ ئالتۇن ۋەز-نىدىكى گۈزەل تۇيغۇلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن شېئىرلارنى بىر توپلام قىلىپ، ئۇنىڭغا «بەدايىئۇل ۋەسەت» («ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى») دەپ، ئۆمۈرنىڭ چاچ ئاقارسىمۇ، يەنىلا ياشلىق جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ئاخىرقى يىللىرى ئۈچۈن خاس بولغان شېئىرلارنى بىر توپلام قىلىپ، ئۇنىڭغا «پەۋائىدۇل كىبار» («قېرى-لىقنىڭ پايدىلىرى») دەپ ئايرىم-ئايرىم ئىسىم قويىدى. ھەر بىر دىۋان يەنە شەرقنىڭ دىۋان تۈزۈش ئەنئەنىسى بويىچە قاپىيە ئېتىۋارى بىلەن ئېلىپبە تەرتىۋىنى ئاساس قىلىپ رەتلەنگەن بولۇپ، قاپىيىسى ئوخشاش ھەرپ بىلەن ئاياقلاشقان شېئىرلاردىن تەشكىل تاپقان ھەر بىر بۆلۈمگە ئايرىم-ئايرىم سەرلەۋھىلەر قويۇلغان. مەسىلەن، "مىم" (م) بىلەن تۈگىگەن بارلىق شېئىرلارغا «مىم ھەرپى مەھبۇبلىرىنىڭ مەلاھەتلىرى»، "دال" (د) بىلەن تۈگىگەن شېئىر-لارغا «دال ھەرپى دىلرەبالىرىنىڭ دەرتلىرى» دەپ ماۋزۇ قويىغانغا ئوخشاش.

لىرىكا ئىجادىيىتىدە شەرق شېئىرىيىتىنىڭ ھەر خىل ژانىر ۋە شەكىللىرىنى جارى قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، كىشىنى ھەيـ

ران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ مۆجىزىلەرنى ياراتقان بۇيۈك شائىر ناۋايى ئۆزىنىڭ تۇرلۇك سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي قاراشلىرىنى «چاھار دىۋان»دىكى ھەر خىل بەھرىلەردە يېزىلغان لىرىك شېئىر-لىرىغا چوڭقۇر سىڭدۈرگەن.

«چاھار دىۋان»دىكى شېئىرلار شەكىل جەھەتتىن خىلمۇ-خىل بولۇشتىن تاشقىرى، مەزمۇن جەھەتتىنمۇ خىلمۇ-خىل. ناۋايى ياشىغان ئىجتىمائىي مۇھىتتىكى ھەر خىل زىددىيەتلەر ۋە ئۇ ئۆز بېشى-دىن كۆچۈرگەن ۋەقەلەر شائىر لىرىكىسىنى مۇھىم ئىجتىمائىي تېمىلار بىلەن تەمىنلىدى. ناۋايى ئۆز لىرىكىسىدا 15-ئەسىرنىڭ ئەڭ ئىلغار كىشىسى — ئادالەتپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر ئادىمى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، تەخت تالىشىش ئۇرۇشلىرى ھە دەپ ئەۋج ئالغان، زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىك خەلقە بالايى-ئاپەت كەلتۈرگەن، مەرىپەتسىزلىك ۋە نادانلىق كىشىلەرنى جاھالەتتە قالدۇرغان، ھېيلىگەرلىك، ئالدامچىلىق، ساختىپەزلىك، ھەسەتخورلۇق، مۇناپىقلىق (ئىككى يۈزلىمىلىك)، تۆھمەتخورلۇق يامراپ كەتكەن فېئودال پادىشالىق تۈزۈم ئاستىدىكى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىش ئارقىلىق ھاسىل قىلغان تۇيغۇ-تەسـ-راتلىرىنى ئىنتايىن يۇقۇرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن كۆيلەپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا لىرىكىنى يېپ-يېڭى بىر پەللىگە كۆتەردى ھەم ئۆنى تەڭدىشى يوق ئاجايىپ سەنئەتكارلىق قۇدرەت بىلەن گۈللەندۈردى. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، ناۋايىنى ئۆز دەۋ-رىگە ياردىشا، لىرىكا كىشۋەرىستانىنىڭ شاھى دەپ ئاتاش ۋە ئۇنىڭغا لىرىكا ساھەسىنىڭ داھىسى دەپ باھا بېرىش ھېچقانداق ئارتۇق-لۇق قىلمايدۇ.

ناۋايى لىرىكىسى بەدىئي جەھەتتە ئىنتايىن يۇكسەك بولۇش بىلەن بىرگە، تېماتىك دائىرىسىنىڭ كەڭلىگى، مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇغى جەھەتتىمۇ ئۆزگىچە بولۇپ، بارلىق شائىرلار لىرىكىسىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شائىر لىرىكىلىرىدا ئۆزىنىڭ بارلىق ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئۈچۈن ئومۇمىي ۋە يېتەكچى تېما بولغان ئادالەت، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئىنسانىي سۆيگۈ، ساداقەت، مېھرۇ-ۋاپا، مەرتلىك، راستچىللىق، توغرىلىق، دوستلۇق قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئاساسىي تېما قىلىدۇ. زالىم پادىشالارنى، پاراخور، بۇلاڭچى ئەمەلدارلارنى، جاھىل، ھىلىگەر، ئالدامچى، خوشامەتچى شەخسلەرنى پاش قىلىش ۋە ئۇلارنى قامچىلاشمۇ ناۋايى لىرىكىسىنىڭ مۇھىم تېمىلىرىدىندۇر. ناۋايى لىرىكىلىرىغا سىڭدۈرۈلگەن ئىدىيىلەرگە قاراپ، ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئەڭ ئىلغار سىياسىي، ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى كۆزقاراشلارغا ئىگە كىشى ئىكەنلىگىگە گۇمانسىز ئىشىنىمىز. تۆۋەندە ناۋايى لىرىكىسىدىكى مەزمۇنلار ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

2) ناۋايى لىرىكىسىدىكى ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئادالەت كۆز قارىشى توغرىسىدا

ئەلىشىر ناۋايى ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر شائىردۇر. ناۋايى ئىنسانپەرۋەرلىگىنىڭ ئاساسىنى خەلقپەرۋەرلىك تەشكىل قىلىدۇ. خەلقپەرۋەرلىك خۇددى قىممەت باھا ئېسىل ئۇنچە-مارجانلارغا ئۆتكۈزۈلگەن بىر ئالتۇن رىشتىگە ئوخشاش ناۋايى لىرىكىسىنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. ناۋايى خەلقىنى قىزغىن سۆيىدۇ، ئۇلارنىڭ خاتىرجەم ياخشى كۈن كۆرۈشىنى ئارزۇ قىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ

خەلقنىڭ قايغۇسىدىن قايغۇرىدۇ. خەلققە بالايى-ئاپەت كەلتۈرگەن زالىم پەلەك، رەھىمسىز زامانىنى، بۇ زۇلۇمنى خەلققە يۈكلىگەن زالىم شاھلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى قارا نىيەت ساراي ئەمەلدارلىرىنى رەھىمسىز پاش قىلىدۇ ھەم ئۇلاردىن قاتتىق نەپرەتلىنىدۇ. ئادالەتنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىنى ئارزۇ قىلىدۇ.

ناۋايى خەلقنىڭ جەبىر-زۇلۇم ئاستىدا دەرت چېكىۋاتقانلىغىدىن پەريات چېكىدۇ:

يۇز جەفا قىلسا ماڭا بىر قەتلە فەرياد ئەيلە بان،
ئەلگە قىلسا بىر جەفا يۇز قەتلە فەرياد ئەيلەرەم.
(ماڭا يۇزلەپ جاپا قىلسا، پەقەت بىر قېتىملا پەريات چېكىمەن،
خەلقە بىر جاپا قىلسا، يۇزلەپ پەريات چېكىمەن.)

يۇقۇرقى مىسرالاردىن مەلۇمكى، شائىر ئۆزى يۇزلەپ جاپا تارتسىمۇ، پەقەت بىر قېتىملا پەريات چېكىدۇ، خەلق بىر جاپاغا يولۇقسا، يۇزلەپ پەريات چېكىدۇ. دېمەككى، ئۇ ئۆزىگە قارىغاندا، خەلقنى يۇزلەپ ھەسسە ياخشى كۆرىدۇ (بۇ يەردىكى يۇز چەكلىك مەنىدىكى يۇز ئەمەس، ئەلۋەتتە.)

خەلقنى شۇ قەدەر قىزغىن سۆيگەن شائىر خەلقنىڭ ئېغىر ئەھۋالىغا قاتتىق ئېچىنىدۇ، شۇ سەۋەپلىك ئۇ شەربەت ئورنىغا قان، ئەزا ئورنىغا غەم يۇتىدۇ:

شەربەت ماڭا خۇناب، غىزا غەم بولمىش،
بەستەر قارا توپراغۇ ئاھ ھەمدەم بولمىش.
ھالىمغە خەلايىق ئىشى ماتەم بولمىش،
سەنسىز ئۆلەرىم سەئىب ئىدى، ئۇ ھەم بولمىش.

(شەربتىم قان، غەزايىم غەلبىدىن ئىبارەت بولدى،
ياتار يېرىم قارا تۇپراق، ھەدىسىم ئاھ-پىغان بولدى.
بۇ ئەھۋالىمغا خەلقنىڭ ماتەمى سەۋەپ بولدى،
سەنسىز ئۆلمىگىم مۇمكىن ئىدى، ئۇ ھەم بولدى.)

خەلقنىڭ دەرت-ئەلىمىنى چۈشىنىپ، چوڭقۇر ھەسرەت چەككەن شائىر خەلق ئىغىر ئازاپ ئىچىدە ھايات كۆچۈرگەن جاپاكار زامان ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

فەلەك دەھرىن، زامان دۇشمىنى، بەدىن رەۋزەن ئۈزە رەۋزەن،
قەلب جان ھەسرەتىدىن تەن، چىقىپ تەن كىشۋەرىدىن جان.
(پەلەك قاراقچى، زامان دۇشمىنى، بەدىن تۆشۈك ئۈستىگە تۆشۈك،
تەن جان ئۈچۈن ھەسرەت چەكتى، جان تەندىن جۇدا بولدى.)

ناۋايىنىڭ زامانىنىڭ زالىملىغى ۋە رەھىمسىزلىگى ھەققىدە يازغاندىن كېيىن يەنە مۇنداق پارچىلارنى كەلتۈرۈش مۇمكىن:

بەرھەم دۇرۇر ئالەمۇ زالىم ئەفلاك،
بىمېھر دۇرۇر ئەنجۇمۇ دەۋران بىباك.
قاي سەرۋ چەمەندە جىلۋە قىلدى چەلاك،
كىم يەرگە تۆكۈلمەدى نىچۈككىم خاشاك؟!
(ئالەم رەھىمسىز، پەلەك زالىمدۇر،
يۇلتۇزلار مېھرسىز، دەۋران ۋاپاسىزدۇر.
چىمەندە چىرايلىق جىلۋە قىلغان سەرۋ دەرىخى،
ئوت-خەسلەردەك يەرگە تۆكۈلمەي قالدى؟!)

يەنە:

كىم كۆردى ئىكىن جەھاندا ئايا خۇشلۇق،
تا بىر كىشى ئەيلەگەي تەمەننا خۇشلۇق.
يۇز يىلدا ئەگەر بىر بولسا پەيدا خۇشلۇق،
ئامادە دۇرۇر يانىدا يۇز ناخۇشلۇق.
(خۇشاللىقنى ئۇمىت قىلغان كىشىلەردىن،
جاھاندا كىم خۇشاللىق كۆردىكىن؟!
ئەگەر يۇز يىلدا بىر خۇشاللىق نەسىپ بولسا،
ئۇنىڭ كەينىدىن يۇزلەپ خاپىلىق تەيىار تۇرىدۇ.)

ناۋايى بىر خۇشاللىق ئۈرنىدا يۇزلەپ خاپىلىق تەيىار تۇرغان بىرەھىم، شەپقەتسىز دەۋران — فېئودالىق تۈزۈم شارائىتىدا خەلقنىڭ ھەمدەم بولۇش يۈكسەكلىگىدە تۇرۇپ، خەلقنىڭ غەم-قايغۇسى، ئاھۇ-زارىنىڭ مەنبەئىنى بىرقەدەر چۈشىنىپ يېتىدۇ. ئۇ خەلقنىڭ كۆز ياشلىرىغا پادىشالار، خانىشلار ۋە ساراي ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇشى سەۋەپ بولدى، دەپ كۆرسىتىدۇ. شائىر بۇ ھەقتە:

قاتمۇ كۈلكۈڭدىن ئاقتى خەلق ياشى،
كى يامغۇر بائىسىدۇر يادە تاشى.
(يادىچىلارنىڭ يادا تېشى① يامغۇرغا سەۋەپ بولغىنىدەك،
سېنىڭ كۈلكە-خۇشاللىقلىرىڭ خەلقنىڭ كۆز ياشلىرىنى ئاققۇزدى.)

① يادىچىلار يادا تاشقا ئايەت ئوقۇسا، توختىماي يامغۇر ياغىدۇ، دەيدىغان كونىچە قاراشلار بار.

دەپ يېزىپ، ئەي پادىشا، سېنىڭ كۆلكەڭ (ئەيش-ئىشرەتلىرىڭ) خەلقىنىڭ كۆز ياشلىرىغا سەۋەپ بولدى، دەپ خىتاپ قىلدۇ. ھەقىقەتەن خان-خانىشلارنىڭ راھەتلىك تۇرمۇشى خانىۋەيران بولغان خەلقنىڭ قانلىق كۆز ياشلىرى بەدىلىگە كېلەتتى. خۇددى شائىر ئۆزىنىڭ «ھەيرەتۈل ئەبرار» داستانىدا يازغىنىدەك، "شاھ سارايلىرىنىڭ پەردىلىرىنىڭ يېپى ئەل جېنىدىن"، ئۇ يەردىكى "ياقۇت تاشلار ۋە قىزىل بوياقلار ئەل قېنىدىن" ئىدى. خەلقىنىڭ راھەت كۆرسىتىش ئەمەس، بەلكى نەشتەر ئۇرۇش، شاراپ ئورنىغا قانلار يۇتقۇزۇش ۋېئوداللىق زامانىنىڭ كۈندىلىك ھايات قائىدىسى ئىدى. پېيالىلارغا تولدۇرۇلغان قان شارابى زالىملار خۇشلۇغىنىڭ ماتېرىيالى ئىدى.

نۇش ئېمەسدۇر دەھر بەزمىدە كېرەككىم نىش دۇرۇر،
مەي دېمەكىم ساغەرى دەۋران ئىچىدە قان ئېرۇر.
(زامان بەزمىسىدە كېرەك قىلىنۇاتقىنى راھەت ئەمەس،
بەلكى نەشتەردۇر،
دەۋران پېيالىسىغا تولدۇرۇلغانىنى شاراپ دەپ قالما، ئۇ
قىزىل قاندۇر.)

ناۋايى، خەلقنىڭ ئۇستىدىكى ئېغىر جەبر-زۇلۇملارنى كۆرگەن ئىكەن، بۇ زۇلۇمنى خەلقىگە يۈكلىگەن زالىم پادىشالارنى قاتتىق پاش قىلىدۇ، ئۇلارنى "جاھان خەزىنىسىگە ئىگە بولۇۋالغان ئەجدىھا، خەلقىگە قەھرى-غەزەپ بىلەن ئوت چاچقۇچى" دەپ ئەيىپلەيدۇ. ئۇ:

شاھا ئېل جەۋھەر جانىن چىقاردىڭ،
جەۋاھىر ھېرىسىدىن بىداد ئېتىب فاش،

(ئەي پادىشا، جەۋھەرگە تويماي، خەلقىگە زۇلۇم
سېلىپ،
ئۇلارنىڭ جان گۆھەرلىرىنى سۇغۇرۇپ ئالدىڭ.)

دەپ يېزىپ، پادىشالارنىڭ مال-دۇنيا ئۈچۈن خەلقىنىڭ جېنىغا زامىن بولۇۋاتقانلىقىغا قاتتىق نەپرەت بىلدۈرىدۇ.

شائىر مەملىكەت ۋەيرانچىلىغىنىڭ مەنبەسى پادىشا زۇلمى، ئەگەر پادىشا خەلقىگە زۇلۇم سالسا، ئەل ئىچىدە زالىملىق ئەۋج ئالىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ سۆيگۈ تېمىسىدىكى بەزى غەزەللىرىدە يارىنىڭ جاپاسىدىن شىكايەت قىلىشنى ۋاستە قىلىپ، يۇقۇرقى قاراشلىرىنى ئۇستىلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرىدۇ:

دەمادەم جەۋر ئىلە بۇزدۇڭ ناۋايى كۆڭلىن ئەنداقكىم،
بۇزۇلغاي مۇلك، گەر زۇلم ئېتسە شاھى كامران ھەر دەم.
(پادىشا زۇلۇم قىلىپ، مەملىكەتنى ۋەيران قىلغىنىغا
ئوخشاش،
سەن دەمۇ-دەم جاپا قىلىپ، ناۋايى كۆڭلىنى خاراپ
قىلدىڭ.)

يەنە:

سەن جەفا قىلغاچ كۆڭۈل جان بىرلە تەركىن تۇتتىلەر،
بولسا شاھ زالىم ئەل ئىچرە زۇلمغا بولغاي رىۋاج.
(سەن جاپا قىلغىنىڭ ئۈچۈن كۆڭلۈم جاندىن كەچتى،
پادىشا زالىم بولسا، ئەل ئارىسىدا زۇلۇم ئەۋج ئالمىدۇ
ئەمەسمۇ؟!)

ناۋايى پادىشالارنىڭ تاج-تەخت تالىشىپ قىلغان جەڭ-جىدەللىرىنىڭ خەلقىگە سالغان ۋەيرانچىلىغىدىن قاتتىق بىزار ئىدى.

شۇكلاشقا، ئۇ بىر غەزىلىدە پادىشالارنىڭ بۇ خىل قىلمىشىنى ۋاستە-
لىك هالدا مۇنداق پاش قىلىدۇ:

ئالغىلى كۆڭلىن ناۋايىنىڭ تالاشۇر خوبلەر،
شاهلار ئانداقكى مۇلك ئۈستىدە قىلغايلەر تالاش.
(خۇددى پادىشالار تەخت ئۈچۈن جەدەل قىلغىنىغا
ئوخشاش،
ئۇ گۈزەللەرمۇ ناۋايىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىش
ئۈچۈن بىر بىرى بىلەن ماجرا قىلىدۇ.)

مەلۇمكى، خەلقنىڭ بېشىدا زۇلۇم قىلىچىنى ئويناتقۇچى بارلىق
زالىملارنىڭ ئاقىۋىتى ئۆز قىلىچىنىڭ ئۆز كۆكسىنى غىلاپ قىلىشى
بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. خەلق بېشىنى كەسكەن قىلىچ ئاخىرقى هساپتا
ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ كۆكسىنى تىلىدۇ. ناۋايى جەمئىيەت تەرەققىيات
تارىخىنىڭ مۇقەررەر قانۇنى بولغان بۇ هەقىقەتنى ئۆز لىرىكىسىدا
مۇنداق بايان قىلىدۇ:

راۋان تىغى هەم ئېل باشىدا دائىم،
ۋە ئۆز كۆكسىدۇر ئانىڭ غىلابى.
بۇ هالەتغە تانۇقدۇر ئېل باشىنىڭ —
سەفاسى بىرلە ئۆز كۆكسى شىكافى.
(هەر دائىم خەلقنىڭ بېشىدا ئويناتقان قىلىچ،
ئۇنىڭ ئۆز كۆكسىنى غىلاپ قىلىدۇ.
بۇ شۇنى كۆرسىتىدۇكى، خەلقنىڭ بېشى قانچىلىك
كېسىلسە،
ئۇنىڭ كۆكسىمۇ شۇنچىلىك تىلىنىدۇ.)

ناۋايى زالىم پادىشالارنى پاش قىلىش بىلەن بىرگە، پادىشالار

ئازىلاپ ئۆز يېنىغا تارتقان توغرا يول تۇتمىغۇچى پاراخور، تاما-
خور، خوشامەتچى، قارا نىيەت ساراي ئەمەلدارلىرىنىمۇ قاتتىق
سۆكىدۇ. ئۇ بۇنداق كىشىلەرنى ئۆز يېنىغا تارتقان نادان، ئەخمەق
پادىشالارنىڭ بۇ خىل قىلمىشلىرىدىن نارازى بولىدۇ:

شاه يانىن فەرزىن كەبى كاجلەر مەقام ئېتمىش، نىتاڭ،
راستروئلەر ئېرسەدىن گەر تۇتسەلەر رۇهدەك قىراق.
(پادىشانىڭ يېنىدا فەرزىنگە ئوخشاش ئەگرى يۇرگۇچىلەر
ئورۇن ئالغان بولسا،
رۇهقا ئوخشاش تۇز ماڭغۇچىلارنىڭ چەتتىن ئورۇن
ئېلىشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس.)

شائىر بۇ يەردە شاخمات ئويۇنى ۋە ئۇنىڭدىكى پىگورا (ئۇرۇق)
لارنىڭ ئورۇن تەرتىۋىدىن پايدىلىنىپ، هىيلىگەرلىك، خۇشامەتچىلىك
بىلەن مەنسەپكە چىقىۋالغان ئەگرى نىيەتلىك كىشىلەرنى شاهنىڭ
يېنىغا تىزىلىدىغان فەرزىن (ۋەز، ئۇ شاخمات ئويۇنىدا قىيپاچ يەنى
ئەگرى يول بىلەن ماڭغۇزۇلىدۇ)گە، قەلبى پاك، توغرا نىيەتلىك
كىشىلەرنى شاخمات تاختىسىنىڭ ئەڭ چېتىگە — شاهنىن بەكمۇ يىراقتا
تىزىلىدىغان رۇه (توپچى ئەسكەر پىگورىسى، ئۇ شاخمات ئويۇنىدا
تۇز يول بىلەن ماڭغۇزۇلىدۇ)قا ئوخشىتىدۇ. بۇ ئارقىلىق قابىلىيەتسىز،
ئەگرى نىيەتلىك كىشىلەر هەمىشە شاهقا يېقىن (ئۇستۇن ئەمەلدە)
تۇرىدىغان، قابىلىيەتلىك، تۇز كۆڭۈل كىشىلەر چەتكە تېپىپ تاشلى-
نىدىغان ئادالەتسىزلىكنى پاش قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شاه ۋە ئۇنىڭ
ئەتراپىدىكى قارا نىيەت ئەمەلدارلارغا نەپرەت بىلدۈرسە، توغرا
نىيەتلى تۇپەيلىدىن چەتكە قېقىلغان ياخشى كىشىلەرگە هېسداشلىق
بىلدۈرىدۇ. ناۋايى بۇ يەردە ئادالەتسىز فېئودال پادىشالىق تۇزۇمدە

دائىم يۇز بېرىدىغان ياخشىلارنى چەتكە قېقىپ، يامانلارنى يانغا تارتىدىغان ئومۇمىي ئەھۋالنى ئۇستىلىق بىلەن پاش قىلىدۇ.

ناۋايى پادىشانىڭ نادانلىغى ۋە ئەقىلسىزلىغى تۈپەيلىدىن سارايغا يىغۇلىنىغان ھەم ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىلگەن كىشىلەرنىڭ ئاخىرقى ھىساپتا پادىشانى كۆيدۈرۈپ تاشلايدىغان ئوت ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىپ:

بىراۋنىڭ خەۋپى كۆپرەك شاھ قاشىندە،
كى شاھنىڭ بار ئاڭا تەئىمى كۆپرەك.
ئېرۇر شاھ مەجلىسى ئوتكىم، كى ئوتغە،
يېقىنراق بولسا كۆيمەك بىمى كۆپرەك.
(كىمنىڭ خەۋپى كۆپرەك بولسا، شۇ شاھنىڭ قېشىدا،
يەنە پادىشا ئۇنىڭغا جىقراق تازىم قىلىدۇ.
پادىشانىڭ ئەتراپىدىكىلەر بىر ئوتتۇركى،
ئوتقا يېقىن بولغانىنىڭ كۆيمەك خەۋپى كۆپرەك بولىدۇ.)

دەپ يازىدۇ. بۇ ئارقىلىق پادىشالارنى بۇ خىل يامان كىشىلەرنىڭ كەلتۈرگۈسى زىيانلىرىدىن ئاگاھلاندۇرىدۇ.

شائىر پادىشا سارىيىدىكى خەلقە زىيان سالغۇچى جاھىللارنى قاتتىق سۆكىدۇ، ئۇ بارلىق جاھىللارنىڭ ئاقىۋىتى ئاخىرقى ھىساپتا ئۆزىگە زىيان سېلىش بىلەن ئاخىرلىشىدىغانلىغىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

جاھىلكى ھەسەد بولغاي ئۇنىڭ جەھلىگە زەم،
يۇز ئېل كۆزىدىن ئاڭلاسا ئۆز كۆزىدە كەم.
كۆزلەرنى ئەلىشماقغە چېكىب تىغۇ سەتەم،
ئېل كۆزىنى ئويغا يۇ ئۆز كۆزىنى ھەم.

(جاھىللارنىڭ جاھىللىغىغا ئۇلارنىڭ ھەسەتخورلۇغى سەۋەپچى،
يۇز قېتىم باشقىلارنىڭ كۆرگەنلىگىنى ئاڭلىسىمۇ، ئۆز نەزىرىدە
يەنىلا ئىشەنمەيدۇ.
كۆز ئويۇش ئۇچۇن زۇلۇم تىغنى ئويىنتىپ،
ئاخىردا خەلقنىڭ كۆزىنى ئويۇش بىلەن تەڭ ئۆز كۆزىنىمۇ
ئويىدۇ.)

ناۋايىنىڭ زالىم شاھلارنى، قارا نىيەت ئەمەلدارلارنى تەنقىت قىلىشى ئەينى دەۋر ئۇچۇن ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ خەلقنىڭ قېئودالىق زۇلۇم ۋە زالىملارغا قارشى نارازىلىغىنى ۋە نەپرىتىنى ئىپادىلەيتتى.

شۇنىمۇ نەزەرگە ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، ناۋايى لىرىكىلىرىدا مەملىكەت ۋە خەلقنىڭ تەقدىرىنى پادىشالارغا باغلايدىغان مەزمۇنلارمۇ بار. ئۇ زالىم پادىشالار مەملىكەتنىڭ خاراپ، خەلقنىڭ ۋەيران بولۇشىغا سەۋەپچى بولىدۇ، دەپ قارىغىنىغا ئوخشاش، ئادىل پادىشالار يۇرتنىڭ ئاۋات، خەلقنىڭ خۇشال-خۇرام ياشىشىنىڭ كاپالىتى، دەپ قارايدۇ. "پادىشا ئادالەتنى كەسىپ قىلسا، ئۇ ئالەمنى خۇددى كۇندەك بىر دەمدە يورۇتۇۋېتىدۇ، ئەگەر ئۇ زۇلۇم قىلسا، خۇددى كېچە قاراڭغۇلۇغى چۇشكەندەك، پۈتۈن ئالەمنى قاراڭغۇلۇق قاپلايدۇ، دەپ ھىساپلايدۇ ۋە پادىشالارغا ئادالەتنى تەرغىپ قىلىدۇ. ناۋايى بىر قىسىم لىرىكىلىرىدا ئۆزىنىڭ بۇ خىل كۆز قارىشىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

ئەدل ئەيلەكى ئول خەلق ھاياتى بولمىش،
خۇش ئول كىشكىم ئەدل سىغاتى بولمىش.

هەم مۇلك بىلە ئەدل جىھادى بولمىش،
هەم ئەدل بىلە مۇلك سەباتى بولمىش.
(ئادالەت يۇرگۈز، ئۇ خەلقنىڭ ھاياتىدۇر،
ئادىل بولۇش كىشىلەرنىڭ ياخشى سۈپىتىدۇر.
مەملىكەت بولغاندا ئادالەتلىك ئۇرۇش بولىدۇ،
ئادالەت بىلەن مەملىكەت تىنچلىنىدۇ.)

شائىر بۇ رۇبائىدا، ئادالەتنى خەلقنىڭ ھاياتى، كىشىلەرنىڭ ياخشى سۈپىتى، مەملىكەتنىڭ تىنچ بولۇشىنىڭ كاپالىتى دەپ ھىساپلايدۇ. لېكىن ناۋايىنىڭ ئادالەت توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى نوقۇل ئادالەت كۆز قارىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدىن قانداق قىلغاندا ئادالەت ئورناتقىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق جاۋاپقا ئېرىشكىلى بولمايتتى. چۈنكى، ناۋايى پادىشالارنىڭ ھەققىي ئادالەتلىك بولۇشىدىن ئۈمىت كۈتكىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتەلمەيتتى. شۇڭلاشقا ئۇ پادىشالارنى ئادالەت ۋە ئىنساپقا چاقىرىش يولى بىلەن ئادالەت ئورنىتىش مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. ناۋايى لىرىكىسىدىكى بۇ خىل ئامىللارنى مۇھىمى ئۇنىڭ تارىخىي جەھەتتىكى چەكلىمىلىگىدىن كۆرۈش لازىم.

3) ناۋايى لىرىكىسىدىكى ھايات گۈزەللىگىنى سۆيۈش ئىدىيىلىرى

15 - ئەسىر سوپىزىم تەرەپدارلىرىنىڭ كىشىلەرنى ھاياتتىن بەزدۈرىدىغان تەركىدۇنياچىلىق تەرغىباتلىرىغا قارشى ھايات گۈزەللىگىنى سۆيۈش غايىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش، زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىرىنى ياقلىغۇچىلىرى بولغان ھېيلىگەر، ئالدامچى سوپىلارنى

تەنقىت قىلىش ھەم ئۇلارغا نەپرەت بىلدۈرۈش ناۋايى لىرىكىسىدىكى رېئالىزىم ئامىللىرىدۇر.

شائىرنىڭ ھايات گۈزەللىگىنى سۆيۈش كۆز قارىشى ئۇنىڭ «چاھاردىۋان»دىكى لىرىكىلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىغا سىڭدۈرۈلگەن. شائىر ئۆزىنىڭ لىرىكىلىرىدا رېئال دۇنيانى ئىنكار قىلىغۇچى، كىشىلەرنى تەركىدۇنىيالىققا باشلىغۇچى ئالدامچى شەيخىلەردىن يىرگىنىدۇ. ئۇ ئۇلاردىن ھېچقانداق پايدا كەلمەيدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ۋەز - نەسىھەتلىرىدىن كۆرە "مەي"، "بادە فۇرۇش" (شاراپ ساتقۇچى) تىن ئىبارەت رېئاللىقتىنلا مەنە تاپقىلى بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ مۇنداق يازىدۇ:

يىللار تۇتۇبان شەيخ مەقالاتىغا كۇش،
نە كۆڭلىمە زەۋق يەتدى، نە جانىمە جۇش.
جانىمە نەۋا سالدى، كۆڭلىمە خۇرۇش،
بىر جۇرئە بىلە مۇغبىچەئى بادە فۇرۇش.
(قانچە يىللار شەيخلەرنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالدىم،
ئۇنىڭدىن نە كۆڭلۇم زوقلانمىدى، نە جېنىم ھۇزۇر تاپمىدى.
پەقەت مەيپۇرۇش گۈزەل بىر ئوتلام شاراپ تۇتۇپلا،
جېنىمغا ناۋا، كۆڭلۇمگە ھۇزۇر بەخش ئەتتى.)

شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن، شائىر بىرنەچچە غەزىلىنى مەخسۇس مەككار شەيخلەرگە بېغىشلاپ، ئۇلارنىڭ ئەمگەك قىلماي ئالدامچىلىق ۋە تەمەخورلۇق بىلەن باشقىلاردىن مەنپەئەت شۇلۇۋالىدىغان يىرگىنىشلىك قىلمىشلىرىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. ئۇ "شەيخ" رادىپلىق بىر غەزىلىدە:

مېنى ئىشقدىن مەنئ ئىتەر ساددە شەيخ،
دىمە ساددە شەيخ، ئەيتكىم لادە شەيخ.
. . . . . .
رىيا بەھرى ئىچرە تەمەئ بەك قىيىن،
سالىبدۇر ئەسادىن تۇتۇپ خادە شەيخ.
. . . . . .
كىرەر ئادەمى سانغە قىلسا نۇش،
فەنا دەيردە بىر قەدەھ بادە شەيخ.
(نادان شەيخلەر مېنى ئىشق يولىدىن توسىدۇ،
ئۇنى ساددە دىگەندىن كۆرە دۆت، ئەخمەق دىگەن ياخشى.
. . . . . .
رىياكارلىق دېگىزىدا تەمەخورلۇق قىرغىقىغا چىقىش بەك
قىيىن،
شۇڭا ئۇ ھاسىسىنى خادا قىلىپ بۇ دېگىزغا چۈشۈپتۇ.
. . . . . .
ئۇ مەيخانىغا بېرىپ بىر قەدەھ شاراپ ئىچكەندىلا،
ئاندىن ئادەم قاتارىغا ئۆتەلەيدۇ.)

دەپ يېزىپ، نادان شەيخلەرنىڭ كۆلكىلىك قىياپىتىنى سىزىپ بېرىدۇ. ناۋايى ئۇلارنى ئادەم قاتارىدا ھىساپلىمايدۇ، ئۇلار پەقەت بىر قەدەھ شاراپ ئىچكەندىلا (ھېيلىگەرلىك ئەپسۇنلىرىنى ئۇنتۇغاندىلا) ئاندىن ئىنسان قاتارىغا كىرەلەيدۇ، دەيدۇ.

كىر خارابات ئىچرەۋۇ بول رەندىلەر ۋابەستەسى،
خانىقەھدە بولغىچە ئەھلى رىياغە مۇبتەلا.

(خانىقاغا كىرىپ رىياكارلارغا ئارىلاشقۇچە،
مەيخانىغا كىرىپ، ھاياسىزلارغا قوشۇل.)

بۇ مىسرالاردىن مەلۇمكى، شائىر ئاغزىدا دىگەنلىرىگە ئەمەل قىلمايدىغان ئالدامچىلاردىن نەپرەتلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، ئۇ يەنە بىر غەزىلدە پۈتۈن قىلمىشى بىلەن "شەيتانىنىڭ ئۆزى" بولغان شەيخلەرنىڭ مۇنبىرىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئوتتا كۆيدۈرۈۋېتىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنى بۇ خىل شەيتان سۈپەتلىك ئادەملەرگە يېقىنلاشماسلىقا، ئۇلارنىڭ ئالدامچىلىق زەنجىرىگە باغلىنىپ قالماسلىققا دەۋەت قىلىدۇ:

ئىبلىس سۈپەت ئىل ساڑى مەيل ئېتمە ناۋايى،
تا بولماغاسەن زەرقۇرىيا قەيدىدە مەغلۇل.
(ئەي ناۋايى، شەيتانغا ئوخشاش بۇ كىشىلەرگە يېقىنلاشما،
ئۇنىڭ ئالدامچىلىق زەنجىرىگە باغلىنىپ قالما.)

ناۋايىنىڭ بۇ خىل رېئالىزملىق ئىدىيىسى ئالدامچى ئىشانلار مۇھىم ئىجتىمائىي ئورۇندا تۇرغان ھېئودالىزم جەمىيىتىگە نىسبەتەن ئالغاندا، ئالاھىدە جۇرئەت بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىلغار قاراشتۇر.

4) ناۋايى لىرىكىسىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن تۇرلۇك ئىجتىمائىي - ئەخلاقىي قاراشلار

ئەلىشىر ناۋايى مەيلى دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ ئۆلمەس تېمىلىرىدىن بولغان سۆيگۈ - مۇھەببەت توغرىسىدىكى ئىشقى غەزەللىرىدە بولسۇن، مەيلى باشقا خىلدىكى لىرىك شېئىرلىرىدا بولسۇن، نەسىلەرگە چىن مۇھەببەتنى ئۇلۇغلاش، ساداقەت، ۋاپا قاتارلىق ئەخلا-

قمي كۆز قاراش بىلەن سۇغىرىلىغان گۈزەل سېزىملەرنى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، دوستلۇق، راستچىللىق، توغرىلىق، ياخشىلىق، بىلىمگە مۇھەببەت باغلاش قاتارلىق خىسلەتلەردىن پەرۋىش تاپقان پەزىلەتلەر توغرىسىدىكى ئېسىل تۇيغۇلارنى يادىكار قىلدى.

ناۋايى چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى شۇ قەدەر ئۇلۇغلايدۇكى، گۈلخاندا ياتقان ئاشقىنىڭ ئاستىدىكى كۈلنى پادىشانىڭ تەختىدىن، ئۇنىڭ بېشىنى چۈلغۇالغان ئىشق ئوتىنى شاھلىق تاجىدىن ئۈستۈن بىلىدۇ:

گۈلخان ئارا ئاستىدا ئوت، ئوريان باشىدا ئىشق ئوتى،
بۇ نەۋئى تاجۇ-تەخت ئىلە سەن-سەن ناۋايى پادىشا.
(گۈلخان ئارا ئاستىدا كۈل، يالاڭباشتاق بېشىدا ئىشق ئوتى،
ئەي ناۋايى، بۇنداق تاج-تەخت بىلەن سەن قايسى پادىشادىن كەم؟)

ناۋايى چىن مۇھەببەتىنىڭ بىردىن-بىر شەرتىنى ساداقەت ۋە پىداكارلىق دەپ قارايدۇ:

يار ئولدۇركىم تىلىيۇ كۆڭلى ئانىڭ بولسا بىر،
كىم تىلى ئۆزگەيۇ كۆڭلى ئۆزگىدۇر ئول يار ئەمەس.
(تىلى بىلەن دىلى بىر بولغانلارنى يار دېگىلى بولىدۇ،
تىلى بىلەن دىلى ئوخشىمايدىغانلارنى يار دېگىلى بولمايدۇ.)

ئۆز لىرىكىلىرىدا "يار"، "جانان"نى ۋاستە قىلىپ، ۋاپا، سادىقەت ئىدىيىسىنى ئىلگىرى سۈرگەن شائىر ساداقەتنىڭ ئۈلچىمىنى جان پىدالىق دەپ كۆرسىتىدۇ:

قىلماغان جانىن پىدا جانانغا يەتمەس دەر ئىمىش،
ئەي ناۋايى، ئۇشبۇ سۆز بىرلە فىدا يۈز جان ئاڭا.
(جاندىن كەچمىگۈچە جانانغا يەتمەس، دەپتىكەن،
ئەي ناۋايى، بۇ سۆزگە ئاساسەن يۈز جان بولسىمۇ ئۇنىڭغا پىدا قىل.)

يەنە:

جانىمداغى "جىم" ئىككى "دال"نىڭغا فىدا،
ئاندىن سوڭ "ئەلىف" تازە نىھالىڭغە فىدا.
"نۇن"نى داغى ئەنبەرىن ھىلالىڭغە فىدا،
قالغان ئىككى نۇقتە ئىككى خالىڭغە فىدا①.
("جان" دېگەن سۆزدىكى "جىم" ھەرپى
ئىككى تال ئەگمە چېچىڭغا پىدا بولسۇن،
ئۇنىڭدىكى "ئەلىف" كېلىشكەن بويۇڭغا پىدا بولسۇن.

① شائىر بۇ رۇبائىسىدا "جەھنەم ساڭا پىدا" دېگەننى ئىپادىلەش ئۈچۈن "جان" دېگەن سۆزنى ئۈچ ھەرپكە پارچىلايدۇ. بۇلار "جىم" (ج)، "ئەلىف" (ا)، "نۇن" (ن)لاردىن ئىبارەت بولۇپ، يارنىڭ ھەر بىر گۈزەللىگىگە تەققاسلانغان. "دال" ئەگمە مەنىسىدە بولۇپ، بۇرۇنقى چاغلاردا قىزلارنىڭ قۇلاق تۈۋىنى بويلاپ ئېگىپ قويۇلىدىغان چېكە چېچىنى، "نىھال" ياش كۆچەت مەنىسىدە بولۇپ، كېلىشكەن قەددى-قامەتنى، "ھىلال" يېڭى كۆرۈنگەن ئاي مەنىسىدە بولۇپ، ئەگمە قاشنى بىلدۈرىدۇ. ئىككى چېكىت بولسا، ئىككى تال قارا خالغا بېغىشلىما قىلىپ ئېلىنغان. شائىر بۇ يەردە "ج"، "ا"، "ن" ھەرپلىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭدىكى ئىككى چېكىتنىڭ شەكىل جەھەتتە چاچ، قامەت، قاشقا ئوخشايدىغانلىغىغا ئاساسلانغان. بۇ يەردىكى "يار" نوقۇل ھالدىكى يار ئۇقۇمى بولماستىن، يارغا نىسبەتەن پۈتۈن "جان"نىڭ زىر-زەۋىرىنى قالدۇرماي پىدا قىلىش ھەققەتەن تەڭداشسىزدۇر.

"نۇن" ھەرپى يېڭى چىققان ئايغا ئوخشاش ئەگمە قېشىغا پىدا بولسۇن،
قالغان ئىككى چېكىت بولسا ئىككى تال قارا خالىغا پىدا بولسۇن.)

ناۋايى نۇرغۇن شېئىرلىرىدا كىشىلەرنى جارى قىلىدۇرۇشقا تېگىشلىك ياخشى پەزىلەتلەرگە ئۈندىسە، قىلماسلىققا تېگىشلىك يامان خۇسۇسىيەتلەردىن ساقلىنىشقا دەۋەت قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ھاياتنا كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان كۆپلىگەن ئەخلاقىي مەسىلىلەر ئۇستىدە قىممەتلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئادالەت، مەرىپەت ۋە ياخشىلىقنىڭ تەشەببۇسچىسى بولغان شائىر ئۆز لىرىكىلىرىدا زالىملارنى، ئەبلەخلەرنى، نادانلارنى يېقىنلىشىشقا بولمايدىغان ئىت ۋە ئىشەكلەرنىڭ ئۆزى دەپ ئەيىپلەشتىن تاشقىرى، مۇھىمى كىشىلەرنى بۇ خىل يامان ئادەملەر بىلەن يېقىنلاشماسلىققا، ئۇلار بىلەن ھەمداستىخان ۋە ھەمراز (سىرداش) بولماسلىققا چاقىرىدۇ:

سەفىخ زالىم ئىلە بولما خان ئۇزە ھەمدەست،
مۇناسىب بولمادى ئىت ھەمتەباقىلىققا.
ئۆزۈڭگە ئەبلەخۇ نادانىنى ئەيلەمە ھەمراز،
كى ياخشى ئېرمەس ئىشەك ھەمسەباقىلىققا.
(زالىملار بىلەن بىر داستىخاندا بولما،
چۈنكى، ئىت بىلەن ھەمتاۋاق بولۇش مۇناسىپ ئىش ئەمەس.
ئەبلەخ، نادانلار بىلەن سىرداش بولما،
چۈنكى، ئىشەك بىلەن ساۋاقداش بولۇش ياخشى ئەمەس.)

ناۋايى سۆيىمەست، ھېيلە بىلەن ئادەملەرنى ئورىغا ئىتتىرىدىغان

تىلى شېكەر، دىلى زەھەر كىشىلەردىن ھەزەر قىلىشقا، ئۇلارنىڭ كەلتۈرگۈسى زىيانلىرىدىن ھۇشيارلىق بىلەن ساقلىنىشقا دەۋەت قىلىپ، مۇنداق يازىدۇ:

چۈدۈشمەن ئولدى قەدىمى، زىيانىدىن ھەزەر ئەت،
ئەگەرچە نۇتقى راۋانبەخش، جانغا راھەت ئېرۇر.
(گەرچە سۆزلىرى يېقىملىق، جانغا راھەت بېغىشلايدىغان بولسىمۇ، ئۇ سېنىڭ كونا دۈشمىنىڭ بولىدىكەن، ئۇنىڭ زىيانلىرىدىن ھۇشيار بول.)

يالغانچى، مۇناپىق (ئىككى يۈزلىمچى)، خۇشامەتچى، تەمەخور، نەپسانىيەت كىشىلەردىن يىرگەنگەن شائىر ئۇلارغا نەپرەت بىلدۈرۈپ، بۇنداق كىشىلەرنىڭ قولىنىڭ چىقىپ، بېلىنىڭ سۇنۇشىنى، نەپسىنىڭ توختاپ، تىلىنىڭ كېسىلىشىنى تىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەردە بۇ خىل ئىللەتلەردىن خالى بولۇش تۇيغۇسىنى ئويغىتىدۇ:

كىمكى مەخلۇق خىزمەتىگە كەمەر،
چۈست ئىتەر ياخشىراق ئوشالسا بېلى.
قول قاۋۇشتۇرغۇنچە بۇ ئەۋلا،
كى چىقسا ئىلكى، سىنسا بېلى.
چۇ خوشامەت دىگەننى باشلاسا، كاش،
كىم تۇتۇلسا دەمى، كېسىلسە تىلى.
بىراۋكىم بىر ئاياق ئاش ئۈچۈن قۇل،
يۈزىگە كېرەكتۇر قازاننىڭ قارىسى.
(كىمكى مەخلۇق خىزمىتىگە بەل باغلىسا،
بېلىنىڭ ئوشتۇلغىنى ياخشىراق.

قول قوۋۇشتۇرۇپ، ئېگىلىپ تۇرغاندىن كۆرە،
قولى چىقىپ، بېلى سۇنغىنى ئەلا.
خۇشامەت قىلىشنى باشلىغان چاغلىرىدا،
دېمى تۇتۇلۇپ، تىلى كېسىلسە ئىدى، كاشكى.
كىمكى بىر تاۋاق ئاش ئۈچۈن قۇل بولىدىكەن،
ئۇنىڭ يۈزىگە قازانىنىڭ قارىسى كېرەك.)

ناۋايى يەنە كۆپلىگەن لىرىكىلىرىدا، كىشىلەرنى غەرەزسىز ۋە خالىسلىق بىلەن دوستلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا، ئۇلار ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلاشقا ھەرقاچان تەييار تۇرۇشقا چاقىرىدۇ:

ئولكى سۆزۈڭ تۈشتى ھەبىب ئالىندە خوب،
مۇندىن يولىغا باشىڭ قويۇب، تۇپراغىن ئۆپ.
ئەھبابغە ھەم بىرىن - بىرىن خىزمەت ئېتىپ،
غەرەز ئىلە نىياز ئەيلە دىمە كۆپدىن - كۆپ.
(دوستۇڭ ئالدىدا سۆزلىرىڭ توغرا بولسۇن،
ئۇنىڭ يولىغا بېشىڭنى قويۇپ، ئىزىنى سۆي.
دوستلار ئۈچۈن ئۆزمەي خىزمەت قىل،
ھەرگىزمۇ، پايدا كۆلەرمىكىن، دىگەن غەرەزدە بولما.)

دوستلۇق ئادەملەر ئارىسىدىكى بىر خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت بولۇپ، ئۇنىڭ قىممىتى نىيەت ۋە ھەركەتتە، جاپا ۋە راھەتتە، قايغۇ ۋە خۇشاللىقتا، ھايات ۋە ماماتلىقتا بىلله بولۇش بىلەن ئۆلچىنىدۇ. لېكىن شۇنداق ئادەملەرمۇ بارىكى، "دوستلۇق" دىگەنده ئالدى بىلەن ئۆز مەنپەئەتىنى كۆزده تۇتىدۇ. غەرەزسىزلىك، خالىسلىق ئۇستىده گەپ ساتسىمۇ، ئەملىيەتته، ئۇنى بىر چەتكە قايرىپ قويىدۇ. شائىر مۇنداق ۋاپاسىز ئادەملەرنى "ئادەم نەسلى

ئەمەس" دەپ كۆرسىتىدۇ:

ھەر قەرىزادىكى ئۆز مەجنۇنىغا قىلماس ۋەفا،
بىلكى ئاندىنىدۇركى ئېرمەس نەسىل ئادەم ئەي رەفىق.
(ئۆز مەجنۇنىغا ۋاپا قىلمايدىكەن، ئۇ پەرىزات بولغىنى بىلەن،
ئۇنى ئادەم نەسلىدىن دىگىلى بولمايدۇ.)

ناۋايى ئۆز لىرىكىلىرىدا راستچىللىق، توغرىلىق قاتارلىق ياخشى خىسلەتلەرنى تەرغىب قىلىدۇ. ئۇ راستچىللىق ۋە توغرىلىقنى ھەر ئىشنىڭ ئوكۇشلۇق بولۇشىنىڭ، شۇنداقلا سانسىز قىيىنچىلىقلار بولسىمۇ، ئۇنى ھەل قىلىشنىڭ كاپالىتى، دەپ بىلىدۇ:

تۇزلۇككە مايىل ئولكى، ئىشىڭ بارغاي ئىلگەرى،
يۇز مۇشكۇل ئولسا، يوقسە مىڭ ئالىدە ھەر زامان.
يۇز سەھپە بىر قەلەم بىرلە كاتىب قىلۇر رەقەم،
مىڭ قوينى بىر ئەسا بىرلە ھەر يان سۈرەر شۇبان.
(تۇزلۇككە يول تۇت، ئىشلىرىڭ ئالغا باسىدۇ،
ئالدىڭدا يۇزلەپ، ھەتتا مىڭلاپ قىيىنچىلىق بولسىمۇ ھەل بولىدۇ.
يۇزلەپ سەھپىنى كاتىپلار بىر قەلەم بىلەن يېزىپ چىقىدۇ،
مىڭ قوينى پادىچىلار بىر تاياق بىلەنلا باشقۇرىدۇ.)

شائىر بۇ يەردە كاتىپنىڭ بىر قەلەم بىلەن يۈزلەپ ۋاراقنى خەت پۈتەلىگەنلىگى، پادىچىنىڭ بىر تاياق بىلەن مىڭلاپ قويلارنى باشقۇرالىغانلىغى ئۈلارنىڭ قولىدىكى قەلەم بىلەن تاياقنىڭ ئىبارەت قورالىنىڭ تۇز بولغانلىغىدىن دىگەن چۈشەنچىنى ئوخشىتىش ۋاستىسى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ، كىشىلەردە تۇز (تەرسا) بولۇش تۈيغۇسىنى ئويغىتىدۇ.

شائر بىر پەرتدە①:

بۇ گۈلشەن ئىچىرە يوقتۇر كۈللىگە سەبات،
ئەجەب سائادەت ئېرۇر چىقسا ياخشىلىق بىلە ئات.
(دۇنيا گۈلشىندە ھىچكىم مەڭگۇ قالالمايدۇ،
ياخشىلىق بىلەن ياخشى نام قالدۇرۇش بەختتۇر.)

دەپ يېزىپ، كىشىلەرنى ياخشىلىق بىلەن نام قالدۇرۇشقا ئۇندىسە، يەنە بىر رۇبائىسىدا ياخشى-يامان ئادەملەرنى ئايرىشنىڭ بىردىن-بىر مىزانى خەلقتىن ئىبارەت، دىگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرۈپ مۇنداق يازىدۇ:

ئېل قاچسا بىراۋدىن ئېل يامانى بىل ئانى،
ئەھۋالدە ئىدبار نىشانى بىل ئانى.
پېئىل ئىچرە ئۇلۇس بالايى جانى بىل ئانى،
ئالەم ئېلىنىڭ يامان-يامانى بىل ئانى.
(خەلق كىمدىن قاچسا، ئۇنى ئادەمنىڭ يامنى بىل،
ئۇنىڭ ئەھۋالدا يامانلىق بەلگىسى بار، دەپ بىل.
ئۇنى خەلقىنىڭ جېنىغا بالا-قازا كەلتۈرىدىغان خۇي-پەيلى بار دەپ بىل،
قىسقىسى، ئالەم خەلقىنىڭ ئەڭ يامنى دەپ بىل.)

بۇ مىسرالاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ياخشى-يامان ئادەمنى ئۆلچەش مىزانى شەكسىز توغرا مىزان بولۇپ، ھەر بىر كىشىنىڭ ھەرقانداق شارائىتتا ئۆزىنى باھالاپ-دەڭسەپ كۆرۈشى ئۈچۈنمۇ بىردىن-بىر

① پەرت — يەككە، يالغۇز دىگەن سۆز بولۇپ، كلاسسىك شېئىرىيەتتە ئىككى مىسرا (تاق بېيت) لىق شېئىرنى پارچىنى شۇ نام بىلەن ئاتايدۇ.

ھەقىقىي ئۆلچەم بولالايدۇ.

كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىش غايىسىمۇ ناۋايى لىرىكىسىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىلغار ئەخلاقىي كۆز قاراشلارنىڭ بىرىدۇر. شائىر مەنسەپ ۋە مەرتىۋىگە ئىگە بولۇۋېلىپلا ھىچ كىشىنى "پوش" دىمەيدىغان، شۇ كۈندىن باشلاپلا كۆرەڭلەپ، باشقىلارغا جاپا ۋە زۇلۇم سېلىشنى ئۆزىگە ئادەت قىلىۋالمىغان كىشىلەرنى تەنقىت قىلىپ، ئۇلارنى كىشىلەرگە يامانلىق قىلماسلىققا، ياخشىلىق قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلارغا: ئەگەر سەن كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلمىساڭ، يامانلىقمۇ قىلما، پايدا يەتكۈزمىسەڭمۇ، زىيان سالما. يامانلىق قىلماسلىق بىلەن زىيان سالماسلىقنىڭ ئۆزى ياخشىلىق قىلغان بىلەن باراۋەر، دەپ تەۋسىيە قىلىدۇ:

ھەر كىشىكىم تاپسا دەۋران ئىچىرە جاھۇ-ئىتىبار،
كىم ئۇنىڭ زاتىدە بىدادۇ-سەتەم بولغاي قىلىق.
ياخشىلىق گەر قىلماسا، بارى يامانلىق قىلماسۇن،
كىم يامانلىق قىلماسا قىلغانچە بار ئول ياخشىلىق.
(بەزىلەر بۇ زامانىدا مەنسەپ ۋە ئابرويغا ئىگە بولسا، باشقىلارغا زۇلۇم سېلىشنى ئادەت قىلىدۇ.
ئەگەر ياخشىلىق قىلمىسا، يامانلىقمۇ قىلمىسۇن،
يامانلىق قىلماسلىقنىڭ ئۆزى ياخشىلىق قىلغانغا باراۋەر.)

يەنە:

دەھر ئېلىدىن نەفئ ئەگەر يوقدۇر زەرەر ھەم بولماسا،
مەرھەم ئەر يوقدۇر كۆڭۈلگە نەشتەر ھەم بولماسا.
ئالەم ئەھلى بەزمىدىن گەر يوق جىگەرگۈن ساغەرى،
كاشكى يۇزمىڭ قەدەھ خۇنى جىگەر ھەم بولماسا.

(زامان كىشىلىرىدىن مەنپەئەت كەلمەسمۇ، زىيان ھەم
كەلمەسكەن،
كۆڭۈلگە شىپاسى بولمىسمۇ، نەشتەر ھەم بولمىسكەن.
ئالەم كىشىلىرى بەزمىسىدە جىگەر رەڭلىك شاراپ
تولدۇرۇلغان پىيالە نېسىپ بولمىسمۇ،
خەلقنىڭ جىگەر قانلىرى بىلەن تولغان قەدەھلەرمۇ
بولمىسكەن.)

ناۋايى يەنە بىر قانچە شېئىرىدا يامان كىشىلەرگە يېقىنلاشماسلىقنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ئۇ "قازانغا يولۇقساڭ قارىسى يۇقىدۇ" دېگەن ھەقىقەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ مۇنداق يازىدۇ:

يۇقار يامانلىغ ئاڭا كىم كېرەر يامان ئېل ئارا،
كۆمۈرغە ئىلىك ئۇرغان قىلۇر ئىلكىن قارا.
(كىمكى يامانلارغا قېتىلسا، يامانلىق يۇقىدۇ،
كۆمۈرگە قول تەققانىنىڭ قولى قارا بولىدۇ.)

ناۋايى ئىلىم-پەننى قىزغىن سۆيىدۇ. دۇنيادىكى بارلىق سىرلارنى پەقەت ئىلىم-پەن ئارقىلىقلا ئاچقىلى بولىدىغانلىقىنى ياخشى چۈشەنگەن شائىر كىشىلەرنى بىلىم ئىگىلەشكە، ئۇگەنگەن بىلىمنى ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىشكە دەۋەت قىلىدۇ:

ئىلمدىن كەسب قىلكىم سۇد ئېرمەس،
چەرخ مۇشكۈللىرىنى قىلماق ھەل.
لېكىن ئول ئىلىم داغى سۇد ئېتمەس،
بىلىبان ئاڭا بولماسا ئەمەل.
(ئىلىم ئېلىشنى كەسىپ قىل، بولمىسا،
دۇنيانىڭ قېيىن ئىشلىرىنى ھەل قىلغىلى بولمايدۇ.

لېكىن بىلگەنىنى ئەمەلدە ئىشلەتمىسە،
ئۇنداق بىلىمنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق.)

شائىر بىلىم ۋە ھۈنەرنى ئىنسانىنىڭ ياخشى پەزىلىتى دەپ چۈشەنگەچكە، بىلىم ۋە ھۈنەرسىز كىشىلەرنى تەنقىت قىلىدۇ. ئۇ دۇنياغا كېلىپ بىرەر ھۈنەر ئىگىسى بولماي كەتكەن كىشىلەرنى "مونچىغا چۈشۈپ، ناپاك چىققان" لارغا ئوخشىتىدۇ:

كەمال ئەت كەسبكىم ئالەم، ئۆيىدىن —
ساڭا فەرز ئولماغاي غەمناك چىقماق.
جاھاندىن ناتامام ئۆتمەك، بەئەينى —
ئېرۇر ھاممامدىن ناپاك چىقماق.
(كەسىپ ئۆگىنىپ، ئۇنى كامالەتكە يەتكۈز،
ئالەم ئۆيىدىن غەمكىن چىقماق ساڭا پەرز ئەمەس.
جاھاندىن مۇراتسىز ئۆتۈش بەئەينى
مۇنچىغا چۈشۈپ پاكلانماي چىقىنىغا ئوخشايدۇ.)

ناۋايى يەنە بەزى رۇبائى ۋە پارچىلىرىدا كىشىلەرنى "ئىنسانىنى ھايۋاندىن جۇدا قىلغان گۆھەر شەرىف" تىلىنى ئاسراشقا، ئاغزىغا كەلگەننى سۆزلەۋەرمەسلىككە، سۆزلىگەندە قىسقا، لېكىن مەنىلىك سۆزلەشكە، يەنى ئاز ئەمما ساز سۆزلەشكە دەۋەت قىلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلارغا ساقلاشقا تېگىشلىك سىرلارنى چوقۇم ساقلاش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدۇ:

ھەركىمسەكى سۆز دېمەك شىئارىدا دۇرۇر،
مەئنا گۈلى نۇتقىنىڭ باھارىدا دۇرۇر.
سۆزكىم دېمەسۇن ئولكى ئىختىيارىدا دۇرۇر،
سۆز ياخشىلىغى ئىقتىسارىدە دۇرۇر.

(سۆزنى هەممە كىشى سۆزلەيدۇ،
ئەمما مەنىلەر گۈلى ئۇنىڭ نۇتقىنىڭ باھارىدا بولىدۇ.
قانداق سۆزلەش، كىشىنىڭ ئۆز ئىختىيارى،
لېكىن سۆزنىڭ ياخشىسى قىسقا بولىدۇ.)

رازنى ئاسرا چۈنكى خاش ئەتتىڭ،
يەنە پىنھان قولۇرنى قىلما ھەۋەس.
كۆڭلۈڭ ئىچرە نەپەس كەبى رازدۇر،
قايتماس كىمسەدىن چۈچىقدى نەپەس.
(سىرنى ساقلا، ئەگەر ئۇنى ئاشكارىلىساڭ،
قايتىدىن ئۇنى يوشۇرۇشنى ھەۋەس قىلما.
كۆڭۈلدىكى سىر خۇددى نەپەسكە ئوخشايدۇ،
چىقارغان نەپەسنى ھېچكىم قايتۇرۇۋالالمايدۇ.)

تەمەخور بولماسلىق، ھالال ياشاشقا ئۇندەش توغرىسىدىكى لىرىكىلار «چاھار دىۋان»دا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. دەرۋەقە، تەمەخورلۇق ھورۇنلۇق ۋە تەييارتاپلىقنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئۇ بارلىق ئاجىزلىق ۋە خارلىقنىڭ مەنبەسىدۇر. كىمكى تەمەخور بولىدىكەن، ئۇ كىشىلەر ئارىسىدا ھامان ئۆز ئاجىزلىغىنى ئىپادىلەيدۇ. دۇنيادا ھالال ياشىغانلارنىڭ ھامان يۈزى يورۇق بولىدۇ. جاھانىدىكى ئەڭ كۆچلۈكلەر تەمەخورلۇقنى تەرك ئېتىپ، ئۆزىنىڭ پىشانە تەرى بىلەن ياشىغانلاردۇر. تەمەخورلار ئەگەر ئالدامچى بولمايدىكەن، كىشىلەر قولىغا مىسكىنلىك بىلەن تەلمۈرگۈچى ئاچ قوساق ئىتلاردۇر. شائىر بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرىنى تۆۋەندىكى مىسرالارغا يىغىنچاقلايدۇ:

ئەي ناۋايى ئالەم ئەھلىدىن تەمەئىسىز يوق كىشى،
ھەر كىشىدە بۇ سۈپەت يوقتۇر ئاڭا بولغاي شەرەپ.

سەن ئەگەر تەركى تەمەئ قىلساڭ ئۇلۇغ ئىشدۇر بۇ كىم،
ئالەم ئەھلى بارچە بولغاي بىر تەرەپ، سەن بىر تەرەپ.
(ئەي ناۋايى، ئالەم كىشىلىرى ئىچىدىن تەمەسىزلەرنى تاپقىلى بولمايدۇ،
كىمدە بۇ خۇسۇسىيەت بولمىسا، ئۇنىڭغا شەرەپتۇر.
ئەگەر سەن تەمەخور بولمىساڭ، بۇ شۇنداق ئۇلۇغ ئىش بولىدۇكى،
پۈتۈن ئالەمدىكى كىشىلەر بىر تەرەپ بولسىمۇ، سەن ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلەيسەن.)

ناۋايى فېئوداللىق قائىدە-تۈزۈملەرنىڭ ئايالىلارنىڭ ھوقۇقسىز ئاياق ئاستى قىلىشىغا قارشى ھالدا، ئايالىلارغا زور ھۆرمەت بىلەن قارىدى. ئۇلارنىڭ ئېسىل پەزىلەتلىرىنى قەدىرلىدى. ئۇنىساپسىز ناپاك ئەرلەرنىڭ مىليونىدىن ئەدەپلىك، پاك ئايالىلارنىڭ پۈتۈنلۈك ئىزى ياخشى دەپ بىلدى:

يۈز تۈمەن ناپاك ئەردىن ياخشىراق،
پاك خاتۇنلارنىڭ ئاياغىنىڭ ئىزى.

شائىر ئۆز يۇرتىنى قىزغىن سۆيىدۇ. ئۇ بىر رۇبائىسىدا، غېرىپلىق ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ، ۋەتەنگە بولغان مۇھەببىتىنى مۇنداق ئىزھار قىلىدۇ:

غۇربەتتە غەرىب شادمان بولماس ئىمىش،
ئېل ئاڭا رەپىقۇ مېھرىبان بولماس ئىمىش.
ئالتۇن قەپەس ئىچرە گەر قىزىل گۈل بولسا،
بۇلبۇلغا تىكەندەك ئاشيان بولماس ئىمىش.

(غېرىپلار يوقسۇزلۇق بىلەن خۇشال بولمايدۇ،
كىشىلەر ئۇلارغا دوستلۇق ۋە مېھرىبانلىق كۆرسەتمەيدۇ.
ئالتۇن قەپەز قىزىل گۈللەر بىلەن بېزەپ قويۇلسىمۇ،
بۇلبۇلغا تەكەنچىلىك ماكان بولالمايدۇ.)

بۇ رۇبائى كىشىلەرگە ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى بېغىشلىغاندىن تاشقىرى، يۇرەكتە ئەركىنلىك سېغىنىنى ئويغىتىدۇ. دېگەندەك، بۇلبۇلنىڭ ماكانى ئوچۇق ئاسمان بوشلۇغى ئاستىدىكى گۈلزار تۇرۇقلۇق، ئۇ قىزىل گۈل بىلەن بېزەپ قويۇلغان قەپەزگە سولاپ قويۇلىدىكەن، ئۇنىڭغا بۇنداق خورلۇق ئاستىدىكى راھەتتىن گۈلدىكى تەكەن ئازاۋىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئەركىن قانات كېرىپ پەرۋاز قىلىپ ئوچۇش ئەلا ئەمەسمۇ!؟ قەپەز ئالتۇندىن ياسالسىمۇ بەربىر قەپەز-دە!...

ئومۇمەن ئالغاندا، ئەلشىر ناۋايى ئۆزىنىڭ ئۆلمەس لىرىكىلىرىدا دەۋرىنىڭ مۇھىم ئاكتۇئال مەسىلىرىنى ئاساس قىلغان ناھايىتى كەڭ مەزمۇنلار ئۇستىدە قەلەم تەۋرىتىپ، كۆپلىگەن ئىلغار قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇنىڭ تەرەققىپەرۋەر كۆز قاراشلىرى ھېلىمۇ كىشىلەرگە نىسبەتەن رېئال تەربىيۇى ئەھمىيەتكە ئىگە.

5) ناۋايى لىرىكىسىنىڭ بەدىئي قىممىتى

ناۋايى لىرىكىسى تېماتىك دائىرىسىنىڭ ئىنتايىن كەڭلىگى، مەزمۇنىنىڭ تولىمۇ چوڭقۇرلۇغىدىن تاشقىرى، بەدىئي جەھەتتىكى يۇكسەكلىگى بىلەنمۇ كىشىنى قايىل قىلىدۇ. ناۋايى ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۇركى تىلدا يازغان شائىرلارنىڭ، شۇنداقلا پۈتكۈل شەرق شائىرلىرىنىڭ لىرىكا ئىجادىيىتىدىكى ياخشى

ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارىتىش بىلەن ئۆز لىرىكىسىنى كامالەتكە يەتكۈزدى. ئۇ لىرىك تۈرىنىڭ ھەممە ژانىرلىرىدا (غەزەل، قەسىدە، مۇخەممەس، رۇبائى، قىتئە، تۇيۇق، مۇستەزاد ۋە باشقا ژانىرلاردا) ھەم ئاروز ۋەزىنىنىڭ ھەممە بەھرلىرىدە دىگۈدەك قەلەم تەۋرىتىپ، بۇ جەھەتتە ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا يەتكۈدەك ئىسىل نەمۇنە تىكلەپ بەردى.

ناۋايى لىرىكىسىنىڭ قىممىتىنى ئۆز لايىغىدا باھالاپ چىقىش ئوڭاي ئىش ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇنىڭ ئۈچۈن شائىر لىرىكىسىدىكى ئەدىبىي مېتود، ئەدىبىي ئۇسلۇب، تىل، ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋاستىلىرى، تۈرلۈك ئىپادىلەش شەكىللىرى ۋە باشقىلار ئۇستىدە ئەتراپلىق پىكىر يۈرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. بىز بۇ يەردە پەقەت ئۇنىڭ غەزەل ۋە رۇبائىلىرىدىكى بەزى ئۆزگىچىلىكلەر ئۇستىدىلا توختىلىپ ئۆتەمەكچىمىز.

ناۋايى غەزەل ئىجادىيىتى جەھەتتە، بولۇپمۇ ئۇنىڭدىكى شېئىرىي پىكىرنى ئورگانىكلىق باغلىنىشقا ئىگە قىلىش جەھەتتە يېڭى ئۇلۇغ يارىتىپ بەردى. ناۋايىغىچە بولغان كۆپلىگەن شائىرلار غەزەل كومپوزىتسىيىسىنىڭ پۈختا ۋە پىكىرلەرنىڭ ئىزچىل بولۇشىغا ئانچە ئېتىۋار بەرمىگەن ئىدى. يەنى ئۇلار مەلۇم تېمىدا يازغان غەزىلەنىڭ بىر بېيىتىدا بىر مەسىلە ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزگەن بولسا، باشقا بېيىتىدا يەنە باشقا بىر مەسىلە ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزىدۇ. بۇنداق غەزەللەر گەرچە بىر تېما ئۇستىدە يېزىلىۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ، بىر چوڭ مەزمۇن ئىچىدىكى بىر-بىرىگە ئانچە يېقىن بولمىغان مەسىلىلەر ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقانلىغى ئوڭايلا كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇنداق غەزەللەردە پىكىر چېچىلاڭغۇلۇغى يۈز

بېرىدۇ-دە، بۇنىڭ بىلەن شېئىرنىڭ تەسىرىي كۈچى تۆۋەنلەيدۇ. ئوقۇغۇچىنىڭ تۇيغۇ-تەسىراتى قالايمىقانلىشىدۇ. بۇنداق ئەھۋال بىزنىڭ ھازىرقى زامان غەزەلچىلىگىمىزدىمۇ كۆپلەپ ئۇچرايدۇ.

بىز ناۋايى غەزەللىرىگە سەپسالغىنىمىزدا ئەھۋالنىڭ تامامەن باشقىچە ئىكەنلىگىنى، يەنى ئۇنىڭ غەزەللىرى كومپوزىتسىيە جەھەتتىن پۈختا ۋە ئۈيۈللۇققا ئىگە ئىكەنلىگىنى ھېس قىلىمىز. ئۇ بىر غەزىلىدە تاللىۋالغان تېمىنى دەۋر قىلىپ، پەيدىن-پەي شۇ تېمىنى يورۇتىدۇ. ئالدىنقى بەيىتتە ئېيتىلغان پىكىرنى كېيىنكى بەيىتتە راۋاجلاندۇرىدۇ. بىر بەيىتنىڭ ئۆزىدىمۇ ئالدىنقى مىسرادا ئېيتىلغان پىكىرنى كېيىنكى مىسرادا ئىزاھلايدۇ، ياكى تۇرداش بولغان ئىككىنچى بىر خىل پىكىر بىلەن ئىسپاتلايدۇ. شۇنداق قىلىپ غەزەلنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن پىكىرنى يەكۈنلەيدۇ، ياكى ئاخىرقى ھۆكۈمنى چىقىرىدۇ. شۇڭلاشقا ناۋايى غەزەللىرىدە لىرىك قەھرىمان ئوبرازى پەيدىن-پەي ئۆسۈپ، بارا-بارا مۇكەممەللىشىدۇ. ناۋايى ئىجادىيىتىدە غەزەلنىڭ بۇنداق پۈختا ۋە ئىزچىل قۇرۇلۇشقا ئىگە شەكلى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، بۇنداق غەزەللەر "ۋاقىئە بەند غەزەل" نامى بىلەن ئاتىلىپ، كېيىنكى شائىرلارنىڭ غەزەل ئىجادىيىتى ئۈچۈن ئۆرنەك بولدى.

ناۋايى غەزەللىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇنىڭدا رېئاللىزىم ۋە ساتىرا ئېلېمېنتلىرى ئالاھىدە ئورۇن ئالغان. شائىر غەزەللىرىدىكى رېئاللىزىم ۋە ساتىرا ئېلېمېنتلىرى زالىم پادىشالارنىڭ زۇلمىنى ياش قىلىش، زاماندىن شىكايەت قىلىش، ھېيلىگەر، ئالدامچى شەيخلەرنى تەنقىت قىلىش قاتارلىق تەرەپلەردە كۆرۈنىدۇ. بۇ مەندىن ئالغاندا، ناۋايىنى ئۆز زامانىدا رېئاللىزىم خاھىشىغا

خېلى دەرىجىدە بېرىلگەن شائىر دەپ ئېيتىش مۇمكىن.

ناۋايىنىڭ يۇكسەك بەدىئىي ماھارىتىنى ئۇنىڭ تۇرلۇك ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرى سىڭدۈرۈلگەن ھەر خىل تېمىدىكى رۇبائى ۋە قىتئەلىرىدىمۇ روشەن كۆرۈش مۇمكىن. شائىرنىڭ رۇبائىلىرى تىل ۋە بەدىئىي قۇرۇلما جەھەتتىن ئىنتايىن پۈختا ئىشلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا رېئال ھاياتنى چىن مەنىسى بىلەن ئىنچىكە كۆزىتىش ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھۆكۈم، ئەقلىي خۇلاسىلەر ۋە پەلسەپىۋى پىكىرلەر ئورۇن ئالغان. شۇڭا ناۋايى رۇبائىلىرىنىڭ قايىل قىلىش كۈچى ئىنتايىن زور.

قىسقىسى، ناۋايى ئۆز لىرىكىلىرىنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تولۇق كامالەتكە يەتكۈزدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خەلقىمىز ناۋايى لىرىكىلىرىنى سۆيۈپ ئوقۇيدۇ. ناۋايى لىرىكىلىرى تاكى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ھەر دەرىجىلىك مەدرىسىلىرىدە ئەدەبىيات دەرسلىگى قىلىنىپ كەلدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ نۇرغۇن تېكستلىرىمۇ ناۋايى غەزەللىرىدىن ئىبارەت بەش ئەسىردىن بۇيان ئۇيغۇر غەزەلچىلىگىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تەسىر كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان ناۋايى غەزەللىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر غەزەلچىلىگىنىڭ يۇكسىلىشىدىمۇ تۈرتكىلىك رول ئوينىماقتا.

4. ئەلىشىر ناۋايىنىڭ ئەسىرلىرى

1) «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»

1. ئەسەرنىڭ يېزىلىشى

«مەھبۇبۇل قۇلۇپ» (كۆڭۈلنىڭ دوستى) ــ ئەلىشىر ناۋايىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋە ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئەسەرلىرىدىن بىرى.

ناۋايى ئۇيغۇر بەدىئىي پروزىسىنىڭ يېڭى ۋە نادىر نەمۇنىسى بولغان بۇ ئەسىرىنى ھىجرىيە 906 ــ يىلى (مىلادى 1500 ــ يىلى) يازغانلىغىنى ئەسەرنىڭ خاتىمىسى ئورنىدىكى بىر رۇبائىدا "ئەبجەت"① ئۇسۇلى بىلەن خاتىرىلەپ قالدۇرغان:

بۇ نامەغەكىم لىسانىم بولدى قايىل،
ھەر نەۋئ ئېل ئىشغە كىلكىم ئولدى نايىل.
تەئرىخى چۇ خۇش لەفزدىن ئولدى ھاسىل،
ھەركىم ئوقۇسا ئىلاھا ئولغاي خۇشدىل.
(بۇ پۇتۇككە سۆزلىرىم قايىل بولدى،
قەلبىمىم ھەر تۇرلۇك كىشىلەرنىڭ خىزمىتىگە مۇيەسسەر بولدى.
ئەسەرنىڭ تارىخى خۇش لەۋزدىن ھاسىل بولدى،
ئىلاھا، كىم بۇنى ئوقۇسا كۆڭلى شاتلانغاي.)

«مەھبۇبۇل قۇلۇپ»نىڭ يېزىلغان ۋاقتى رۇبائىنىڭ ئۇچىنچى مىسرا سىدىكى "گۈزەل" دىگەن مەنىنى بېرىدىغان "خۇش" سۆزىگە

① ئەبجەت ــ كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى سانلارنى ھەرپلەر بىلەن، ھەرپلەرنى سانلار بىلەن خاتىرىلەش ئۇسۇلى.

يوشۇرۇنغان بولۇپ، بۇ سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئورنىغا ئەبجەت قائىدىسى بويىچە سان قويساق 906 ــ ھىجرىيە يىلى كېلىپ چىقىدۇ:

خ+و+ش=خوش

906=300+6+600

ناۋايى پۇتكۇل ئۆمرىدىكى تەجرىبە ۋە بىلىملىرىنىڭ يەكۈنى بولغان بۇ ئىجادىي ئەمگىگىدە رېئال ھاياتتىكى زور ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۈستىدە پىكىر ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، زامانىسىغا كۆرە ئىلغار قاراشلارنى، پەلسەپىۋى ھۆكۈملەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

«مەھبۇبۇل قۇلۇپ»نىڭ كىرىش قىسمىغا ئاساسلانغاندا، مۇئەللىپنىڭ بۇ ئەسەرنى تاسادىپىي يازمىغانلىغى بايقىلىدۇ. ناۋايى بۇ قىسمدا ياشلىق چاغلىرىدىن تارتىپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بېسىپ ئۆتكەن ھايات مۇساپىسىنى ئەسلەپ، دەۋرنىڭ خىلمۇ-خىل غەۋغالىرى ۋە زاماننىڭ رەڭۋازلىغى تۇپەيلىدىن ھەر خىل سۇرەتتە مەيدانغا چىقىپ، ئوخشىمىغان كويلاردا بولغانلىغىنى، ياخشىلار بىلەنمۇ، يامانلار بىلەنمۇ ئارىلاشقانلىغىنى، گاھىدا ۋەيرانىلاردا نالىزار قىلغان بولسا، گاھىدا ئىززەت ۋە ھۆرمەت بوستانىدا سورۇن تۇزگەنلىگىنى يېزىپ كېلىپ، ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى تۆۋەندىكى مەسنەۋىگە يىغىنچاقلايدۇ:

گەھى تاپتىم فەلەكدىن ناتەۋانلىغ،
گەھى كۆردۇم زەماندىن كامرانلىغ.
بەسى ئىسىغ-ساۋۇغ كۆردۇم زەماندا،
بەسى ئاچىغ-چۇچۇك تاتتىم جاھاندا.
(گاھى پەلەكتىن ماڭا بىچارىلىق يەتتى،
گاھىدا زامانىدىن دۆلەتمەنلىك كۆردۇم.

زامانىنىڭ ئىسسىق-سوغۇقىنى باشتىن كۆچۈردۇم،
دۇنيانىڭ ئاچچىق-چۈچۈگىنى بەكمۇ تېتىدىم.)

ناۋايىنىڭ هاياتىغا ئائىت ماتېريياللار ۋە باشقا تارىخىي يازمىلار-دىن مەلۇمكى، ناۋايىنىڭ نەسەبىي گەرچە شاھ سارايلىرىغا يېقىن كىشىلەردىن بولسىمۇ، لېكىن ئەينى دەۋردىكى ئۇرۇش-جەدەللەر-نىڭ ۋەيرانچىلىغى ۋە ئادالەتسىزلىكلەر تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ ئائىلىسى-نىڭ تۇرمۇشى خېلىرجەمسىزلىكتە ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە 11، 12 ياشلىرىدىلا يېتىملىك كۈنىگە قالغان شائىر ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىن باشلاپلا تۇرمۇشنىڭ ئاچچىق-چۈچۈگىنى تېتىشقا باشلايدۇ. ھەتتا كېيىنكى دەۋرلەردە پادىشا ئەبۇ سەئىد ۋە ھۈسەيىن بايقارا ئوردا-لىرىدا ئەمەلدار ۋە ۋەزىر بولغان چاغلاردىمۇ ھەسەتخور جاھىللار-نىڭ چەتكە قېقىشىغا ئۇچراپ، ئوردىدىن چەتلەشتۈرۈلۈش بىلەن باشقا جايلارغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ. ناۋايى بۇ جەريانىدا، ئوردىدىكى ئادالەتسىزلىك، بۇزۇقچىلىقلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ. خەلق بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭ مۇڭ-زارلىرىنى ئۆز قۇلىغى بىلەن ئاڭلايدۇ. جەمىيەتتىكى ھەر تەبىقە كىشىلىرى بىلەن ئارىلە-شىش نەتىجىسىدە، ئىجتىمائىي هاياتتىكى ھەر خىل ۋەقە-ھادىسە ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىپ يېتىدۇ. نەتىجىدە كۆپلىگەن تەجرىبە ۋە بىلىملەرنى توپلايدۇ. بۇ ھال شائىرنى خەلق بىلەن بېقىنلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ قەلبىدە زالىملارغا نىسبەتەن ئۆچمەن-لىكنى ئۇلغايتىدۇ. جەمىيەتتىكى يارىماس، ناچار قىلمىشلارغا قارىتا نەپرەت، ياخشى خۇلق ۋە ياخشى خىسلەتلەرگە قارىتا مۇھەببەت هېسسىياتىنى يېتىلدۇرىدۇ.

ناۋايىنىڭ نەزىرىدە، "ھەر كويدا يۈگۈرۈپ"، "ياخشى ۋە يامان-

نىڭ خۇيى-پەيلىنى بىلىپ"، "يامان ۋە ياخشىنىڭ خىسلەتلىرىنى تەجرىبە قىلىپ"، "ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن راھەت ۋە نەشتەر كۆكسىگە يەتكەن" كىشى ئۆز تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى باشقىلارغا قالدۇرۇپ كېتىشى لازىم ئىدى. چۈنكى، بەزى كىشىلەر "بۇ ھاللار-دىن خەۋەرسىز، كۆڭۈللىرى بۇ ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئەسەرسىز" ئىدى. يەنى:

نە بىلگەي ئول كىشكىم شەھدۇ مەينى تاتمابدۇر،
كى ھەجرۇ-ۋەسل كەبى ئول چۈچۈكدۇرۇر بۇ ئاچىغ.
بىلۇر زەلىل مۇسافىركى پۇيە ئەيلەردە،
قۇم ئانى ئالدە يۇمشاغۇ خارەدۇر قاتىغ.
(ھەسەل بىلەن شاراپ ۋىسال بىلەن ھەجرانغا ئوخشايدۇ،
ئۇنى تېتىپ كۆرمىگەن كىشى قايسى تاتلىق، قايسى
ئاچچىق، بۇنى نىمە بىلسۇن؟!
قۇمنىڭ يۇمشاقلىغى، تاشنىڭ قاتتىقلىغىنى،
خارلانغان مۇساپىرلار يۇگۈرگەندە بىلىدۇ.)

دېگەندەك ئىدى. ھالبۇكى، شائىرغا بۇ خىل كىشىلەرنى ئويغاتماق، ئۇلارنى ئۆز تەجرىبىسىدىن بەھرى ئالدۇرماق ۋە ھۇشيار قىلماق تولىمۇ لازىم كۆرۈندى. چۈنكى، شائىرنىڭ مەقسىدى كىشىلەر ھەر خىل گۇرۇھ، ھەر خىل تەبىقە ئادەملىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە خۇسۇ-سىيەتلىرىدىن خەۋەر تاپسۇن، نامۇناسىپ كىشىلەرگە سۆھبەتداش بولمىسۇن، ئېزىتقۇلارنىڭ ھىيلە-مىكىرلىرىدىن كالىتەك يىمىسۇن، مېنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىمدىن ئۇلگە ۋە ئىبرەت ئالسۇن، دېگەن-لەردىن ئىبارەت ئىدى.

دەمەك، ناۋايى ئۆز تەجرىبە-بىلىملىرىدىن كىشىلەرنى بەھرىمەن

قىلىپ، بۇ ئارقىلىق ئۇلارنى تەربىيىلەش مەقسەتىدە «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»نى يېزىپ چىقتى.

2. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى

«مەھبۇبۇل قۇلۇپ» مۇقەددىمە (كىرىش قىسمى) دىن بۆلەك ئۇچ چوڭ قىسمغا بۆلۈنگەن.

مۇقەددىمىدە كلاسسىك تېرادىتسىيە بويىچە "ھەمد"، "نەئت"لەر بايان قىلىنغاندىن كېيىن، ئەسەرنىڭ يېزىلىش سەۋەپلىرى، قىسمەلارغا بۆلۈنۈشى، مۇئەللىپنىڭ كىتاپخانىلاردىن كۆتىدىغان ئۇمىدى قاتارلىقلار بايان قىلىنغان.

بىرىنچى قىسىم "پەسىل" دەپ ئاتالغان 40 باپتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭغا جەمىيەتتىكى تۈرلۈك ئىجتىمائىي تەبىقىلەر ۋە ھەر خىل ھۈنەر-كەسىپكە تەۋە كىشىلەرنىڭ جەمىيەتتە تۇتقان ئورنى، رولى، ھەم خاراكتېر-خۇسۇسىيەتلىرى ئاپتورنىڭ ئۆز دۇنيا قارىشى بويىچە تەھلىل قىلىنىدۇ، باھا ۋە كۆز قاراشلار، مۇھەببەت ياكى نەپرەت ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. زالىم پادىشالار، نائىساپ ۋەزىرلەر، قارا نىيەت ئەمەلدارلار، ئالدامچى مۇپتى، قازىلار، سودىگەرلەر قاتارلىق ھۆكۈمران گۇرۇھ ۋە تەبىقىلەر، شۇنىڭدەك ئالدامچىلىق، ھىيلىگەرلىك، تەييارتاپلىق، يالغانچىلىق قاتارلىق ناچار ئىللەتلەرنى ئۆزىگە يۇقتۇرۇۋالغان ھەر خىل كىشىلەر قاتتىق تەنقىتلىنىدۇ. ئۇلار ئادالەتكە، ئىنساپقا، خالىسلىققا، ياخشىلىققا دەۋەت قىلىنىدۇ. كىشىلەرگە پايدا-مەنپەئەت يەتكۈزگۈچى، ئۆز مېھنىتى بىلەن ھالال ياشىغۇچى ئەمگەكچىلەر، بولۇپمۇ دېخانلار قىزغىن مۇھەببەت ۋە يۇقىرى ھۆرمەت بىلەن مەدھىيىلىنىدۇ.

ئىككىنچى قىسىم ئون باپتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ قىسىمدا توۋا، ئىبادەت، تەۋەككۇل، قانائەت، سەۋر، تەۋازۇ (ئۆزىنى تۆۋەن تۇتۇش، ئەدەپلىك بولۇش)، زىكرى قىلىش، تەۋەججۇ (يەكدىللىق)، رىزا (رازىلىق)، ئىشق قاتارلىق ئون مەزمۇن بايان قىلىنىدۇ.

ئۈچىنچى قىسىم، ياخشى خۇلق ۋە يامان خۇسۇسىيەتلەرنىڭ نەتىجىسى توغرىسىدىكى تەنبىيە-نەسىھەتلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ قىسىمدا نۇرغۇنلىغان ھېكمەتلىك پەلسەپىۋى پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ قىسىم ناۋايى تەجرىبە-بىلىملىرىنىڭ يەكۈنى بولۇپ، پۈتۈن ئەسەرنىڭ جەۋھىرى ھىساپلىنىدۇ. ناۋايى بۇ قىسىمدا، كىشىلەرنى راست سۆزلەشكە، مۇلايىم-يۇمشاق بولۇشقا، بىلىم ئۆلىشىقا ۋە ئۇنى ئەمەلدە ئىشلىتىشكە، ئەخلاقلىق، كەمتەر، ئېغىر-بېسىق بولۇشقا، باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىشقا، بىر-بىرىگە ۋاپا ۋە شەپقەت قىلىشقا، ئەلگە خىزمەت قىلىشقا چاقىرىدۇ. نادانلىق، جاھىللىق، بېخىللىق، يالغانچىلىق، ۋاپاسىزلىق، تەكەببۇرلۇق، ئابرويپەرەسلىك، ھىممەتسىزلىك، ئاچكۆزلۈك قاتارلىق ناچار خۇسۇسىيەتلەرنى تەنقىت قىلىدۇ ھەم ئۇنىڭ زىيانلىق ئاقىۋىتىنى بىر-بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

«مەھبۇبۇل قۇلۇپ» شەكىل تەرەپتىنمۇ ئۆزىگە خاس ئۆزگىچىلىككە ئىگە.

ئەسەردىكى ئۇچ قىسىم شەكىل ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتە بىر-بىرىدىن روشەن پەرق قىلىدۇ. ئاپتور ئۇچ قىسمىدىكى ئوخشاش بولمىغان مەزمۇنىنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن، بۇ ئۈچ قىسىم ئۇچۇن ئوخشاش بولمىغان شەكىل تاللىۋالغان:

بىرىنچى قىسمىدىكى "پەسىل" دەپ ئاتالغان 40 بۆلەك گەرچە

ھەجىم جەھەتتىن ئوخشاش بولمىسمۇ، ئۇلار شەكىل تەرەپتىن ئۆز-ئارا ئوخشاشلىقتا ئىگە. ئاپتور ھەممە "پەسىل"دە ئوخشاشلا مۇلاھىزە بايانىنى ئاساس قىلىپ، ئاخىرىدا ھەر خىل لىرىك پارچىلار (نەزم، بەيىت، قىتئە، رۇبائى، مەسنەۋى) ئارقىلىق ئۆز مۇلاھىزىلىرىدىن يەكۈن چىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللانغان.

ئىككىنچى قىسىمدا ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتى ماقالاتچىلىق ئەنئەنىسى بويىچە ئىش كۆرۈلگەن. يەنى بۇ قىسىمدىكى ئون باپنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاشلا ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلە ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلۈپ، ھەر خىل لىرىك پارچىلار ۋاستىسى بىلەن بۇ مۇلاھىزىلەردىن يەكۈن چىقىرىش، ئارقىدىن ھىكايەت (ئېپىك پارچىلار) ئارقىلىق ئۆز مۇلاھىزىلىرىنى دەللىلەپ، ئاخىرىدا يەنە لىرىك پارچىلار ئارقىلىق ھۆكۈم خاراكتېرىدىكى خۇلاسىلارنى بېرىش يولى بىلەن باپنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. بۇ قىسىمدىن ناۋايىنىڭ شەرق ماقالاتچىلىق ئەنئەنىسىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرگەنلىگىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

ئۇچىنچى قىسىمدا، ئوخشاش بولمىغان ھەجىمدىكى "تەنبىيە" دەپ ئاتالغان 120 پارچىدىن ئارتۇق نەسىھەتنامە بېرىلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نىسبەتەن كەڭرەك ھەجىمدىكى تەنبىيىلەرگە لىرىك پارچىلار ئارىلاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، كىچىكرەك ھەجىمدىكى قالغان تەنبىيىلەردە بۇ خىل پارچىلارنى ئۇچراتمايمىز. يەنە قىسمىنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇچ تەنبىيىدە زۆرۈرىيەت يۈزىسىدىنلا ئۇچ تەمسىل بېرىلگەن. مەزمۇن ئېتىۋارىدىن ئالغاندا، بۇ تەنبىيىلەر ئاساسەن خىلمۇ-خىل بولسىمۇ، بەزى تەنبىيىلەردىكى پىكىرلەرنىڭ يەنە

باشقا تەنبىيىلەردە ئانچە-مۇنچە تەكرارلانغانلىغىنى ئۇچرىتىمىز.

3. جەمىيەت ئەزالىرىغا باھا

ناۋايى 15-ئەسىر فېئودال پادىشالىق تۈزۈمى ئاستىدىكى خۇراسان شاھلىغى جەمىيىتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىش ئارقىلىق، بۇ جەمىيەتنى تەشكىل قىلغان ھەرقايسى گۇرۇھ ۋە تەبىقىلەر ئۈستىدىن چىقارغان يەكۈنلىرىنى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا بىر-بىرلەپ ئوتتۇرىغا قويدى، ئۆزىنىڭ جەمىيەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى قاتلىمىنى تەشكىل قىلغۇچى پادىشالاردىن تارتىپ، ئەڭ تۆۋەن قاتلام ھىساپلانغان دېخانلارغىچە باھا ۋە كۆزقاراشلىرىنى بايان قىلدى. گەرچە ئۇنىڭ بۇ باھا ۋە كۆزقاراشلىرى ئەينى زامانىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئىدېئولوگىيىنى يېتەكچى قىلسىمۇ، كۆپ تەرەپلەردە يەنىلا زامانىسىغا كۆرە ئىلغارلىققا ئىگە ئىدى.

ناۋايى كىشىلەرگە باھا بەرگەندە ئادىللىق، توغرىلىق، پاكلىقتىن ئىبارەت ئۆلچەمنى چىقىش نۇقتىسى قىلىدۇ. ئۇنىڭ نەزىرىدە پادىشا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئەمەلدارلار ئادالەتنى جارى قىلسا، جەمىيەت كىشىلىرى توغرا يولدا ماڭسا، زامان چوقۇم تۈزىلەتتى. زامانىنىڭ بۇزۇقلۇغىغا پادىشانىڭ ئادالەتسىزلىگى، ۋەزىر ۋە نايىپلارنىڭ زالىملىغى، ساداقەتسىزلىگى سەۋەپ بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەملىكەتتە ئادىل پادىشانىڭ بولۇشى، ئۇنىڭ ئەتراپىغا "پادىشاغا دىلداش" ئەمەلدارلار قويۇلۇشى لازىم ئىدى. زامانىنىڭ تۈزىلىشى ئۈچۈن يەنە جەمىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئۆز كەسىپلىرىنى ھالالىق بىلەن ئادا قىلىشى، باشقىلارنى ئالدىماسلىغى، ناچار يوللاردىن ئۆزىنى تارتىشى كېرەك ئىدى. جەمىيەت ئەزالىرىغا باھا بېرىشتە

يۇقۇرقىلارنى ئاساس قىلغان شائىر ئۆز ئەسىرىدە ئادىل پادىشالارنى، "ئىسلام پانا بەگلەر"نى مەدھىيىلىگەن بولسا، زالىم ۋە جاھىل پادىشالارنى، قارا نىيەت ۋەزىر، ئەمەلدارلارنى، پاراخور قازى-مۇپتىلارنى، بەتخۇي تېۋىپلارنى، ماختانچاق، قابىلىيەتسىز شائىرلارنى، ھىيلىگەر شەيخىلەرنى، ئالدامچى پالچىلارنى، نائىنساپ ئېلىپ-ساتارلارنى قاتتىق قامچىلايدۇ.

ناۋايى مەملىكەتنىڭ تەقدىرىنى پادىشاغا باغلايتتى. ئۇنىڭ باشقا ئەسەرلىرىدىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بۇ قاراش «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» تىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ئۇنىڭ ئادىل پادىشالارنى مەدھىيەلەپ، زالىم پادىشالارنى قامچىلىشى ئۇنىڭ نوقۇل ئادالەت كۆز قارىشىنىڭ مۇھىم تەركىۋي قىسمى بولۇپ، 15-ئەسىر شائىتىدىن ئالغاندا بىر خىل ئىلغارلىق خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى.

ناۋايى ۋەزىرلەر ئۇستىدە توختالغاندا، ساداقەتسىز ۋەزىرلەرنى "مەملىكەت خەلقى يىقىنىنى تەرگۈچىلەر، مەملىكەتنى بەربات بەرگۈچىلەر، بۇلار جۇملىسى چاپانلار، خالايىققا يەتكۈزۈر زىيانلار.... نەشتىرى قانچىلىغان مەزلۇملارغا سانجىلغاي، ئۇمىت شۇكى، باشلىرى ئەجەل تاشى بىلەن يانجىلغاي" دەپ يازسا، پاراخور قازى ۋە مۇپتىلار ھەققىدە: "بىر تىنىن ئۇچۇن يۇز ھەقنى ناھەق قىلغۇچى... بىر ساپ ئۇزۇم ئۇچۇن بىر باغنى كۆيدۈرمەكتىن ئەلەمى يوق، بىر قاچا بۇغداي ئۇچۇن بىر خاماننى ۋەيران قىلىشتىن ئەلەمى يوق" دەپ يېزىپ، بۇ خىلدىكى كىشىلەرنى ھەقلىق ھالدا ساۋايدۇ.

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا يەنە جەمئىيەتنىڭ مۇھىم ئەزالىرى ھىساپلانغان شائىرلار، موللىلار، تېۋىپلار، سازەندىلەر، شەيخىلەر، كاسىپ-ھۇنەرۋەنلەر، ئېلىپساتارلار، زىندان باقىۋچىلار، ئەۋكەر-

لەر، ئايالالار ئۇستىدىمۇ ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ ئىجتىمائىي گۇرۇھ ئەزالىرىنىڭ بىر-بىرىگە تۇپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى سەپتىكى ۋەكىللىرى (ياخشىلار ۋە يامانلار)نىڭ ماھىيەتلىك بەلگىلىرىنى ئېچىپ بېرىدۇ. بىز بۇلار ئىچىدىن "دائىما بىرنى يۇز قىلىشنى، بۆزنى تاۋار-دۇردۇنغا ئۆرۈشنى ئويلايدىغان، سودا ئۇچۇن دېگىزغا، مەرۋايىتنى دەپ لەھەڭنىڭ ئاغزىغا قەدەم قويىدىغان، يېڭىنى ئايال ئەسكى چاپان كىيۈالىدىغان، تاتلىق غىزانى ساقلاپ، قۇرۇق نان ئاجلايدىغان، ئاچكۆز، پىخسىق سودىگەرلەر — ئېلىپساتارلار تەنقىت قىلىنغان، "بارچە خۇي-پەيلى ھىيلىگەرلىك ۋە جىمى ھەركىتى غەرەزلىك، ۋەقەلىرى بارى يالغان" ئالدامچى شەيخىلەر قامچىلانغان تۆۋەندىكى ئىككى پارچىنى كۆرۈپ ئۆتسەك كۆپايە:

"ئېلىشتا كىتانى① بۆز دەپ، سېتىشتا بۆز ھەققىدە كىتاندىن ئارتۇق سۆز دەپ، شالنى② تورقە③ ئورنىغا ئۆتكۈزىلسە تەخىر يوق ۋە بورىنى زەربەپست (زەر چېكىلگەنە رەخت) ئورنىدا ساتالسا تەقسىر يوق..."

"يەكتىگى ئۇنىڭ ئەيىبنى يايغۇچى، ئالدامچىلىق چاقىدا ئىگەرىلگەن ئۇنىڭ ھەر يېپى. رەڭۋازلىقتۇر تەسۋى سىرىمىغى، كىشىگە كۆرسىتىش ئۇچۇندۇر ئۇزاق ناماز ئوقۇمىغى، ئول دۆلەتمەنگە دۆلەتتۇر كۆلا بىلەن سەللە، ئۇزۇن ساڭگىلىتىلغان سەللە ئۇچى تۆلكە قۇيرۇغىدىن بەلگە، مەھەلسىز چىققان ئاۋازلىرى ناھايىتى سوغۇق،

① كىتان — كاناپتىن ئىشلەنگەن قىممەت باھا رەخت، كېيىم.
② شال — يۇڭدىن توقۇلغان ئاددى رەختتىن تىكىلگەن كېيىم.
③ تورقە — كىتاندىن تىكىلگەن قىممەت باھا كېيىم.

گویاکی ۋاقىتسىز قىچقارغان تاۋۇق...“

ناۋايى ئاياللارغا باھا بەرگەنـده ئىلغار پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويسىمۇ، تارىخىي چەكلىملىك تۇپەيلىدىن، قىسمەن ھاللاردا بەزى پاسسىپ كۆزقاراشلارنىڭ ئەسەردە ئورۇن ئېلىشىغا يول قويغان. ئۇ فېئودالىق قائىدە-تۈزۈملەرنىڭ ئاياللارنى پەس كۆرىدىغان، ئۇلارنىڭ ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىدىغان ئىسكەنجىلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئاياللارنى ”ئۆينىڭ زىننىتى“، ”دۆلەت ۋە جەمىيەتنىڭ تىرىگى“، ”تۇرمۇشنى سەرەمجانلاشتۇرغۇچىلار، قايغۇ ۋە خۇشاللىقنا ئۆز ھەمرىيى بىلەن بىللە بولغۇچىلار“ دەپ مەدھىيىلىگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۇنىڭغا زىت ھالدا، ئۇنداق ئاياللار دۇنيادا ناھايىتى ئاز تېپىلىدۇ، ھەتتا ”يۈز يىلدا ئانىسىدىن بىرى تۇغۇلمايدۇ“ دەپ قارايدۇ. ئۇ ئاياللار ئىچىدىكى ”ئىبلىس خۇيلۇق، دىۋە سۈپەتلىك“ يامان كىشىلەرنى تەنقىت قىلغانىدىمۇ، ئۇلاردىكى تۇرلۇك نۇقسانلارنىڭ مەنبەسىنى ئاياللارنىڭ ”ناقىس ۋە چەپ يارىتىلغان“ لىغىدىن ئىزدەيدۇ. ئاپتورنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى بۇنداق زىددىيەتلىك ھاللارنى يەنىلا ئۇنىڭ تارىخىي چەكلىملىكىدىن كۆرۈش لازىم.

«مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تىكى قەدىرلەشكە تېگىشلىك مەزمۇنلارنىڭ بىرى ئۇنىڭدىكى دىخانلار ھەقىقىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئادىل باھادۇر. ئۇ دىخانلارنى راستچىل، قەلبى ساپ، ئالەمنى مەمۇر قىلغۇچى، پۇتۇن ئالەمدىكى جانلىقلارغا ھايات يولىنى ئاچقۇچى، كىشىلەرگە قۇۋۋەت ۋە بەركەت بېغىشلىغۇچى، دەپ قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىشىغا بەركەت-سائادەت تىلەيدۇ. تۆۋەندىكى قۇرلار بۇنىڭغا مىسالدۇر: ”دىخانىكى ئۇرۇق ساچار، يەر يىرتىماق

بىلە رىسقى يولىن ئاچار... ئالەم مەئمۇرلىغى ئۇلاردىن، ئالەم خەلقى شاتلىغى مەغرۇرلۇغى ئۇلاردىن. ھەر يانغا قىلىسىلەر ھەركەت، خەلقە قۇۋۋەت يەتكۈزگەي ھەم بەركەت. دىخانىكى تۇزلۇك بىلەن ئۇرۇق چاچار، ھەق بىرىگە يۇزلەپ ئىشىكىنى ئاچار، تا چاچقان ئۇرۇغىي كۆكەرگىچە، ئوراپ، خامان قىلىپ ھوسۇلىنى كۆتۈرگىچە، قۇرۇت-قۇشلار ئۇنىڭدىن بەھرىمەن، دەشت ھايۋانلىرى ئۇنىڭ بىلەن خۇرسەن... سائىل (تىلەمچىلەر) خالتىسىدا ئۇنىڭدىن ئوزۇق، شاھ خەزىنىسىدە ئۇنىڭدىن چاچرىغان مال تولۇق...“

4. بىر يۇرۇش تەشەببۇسلار

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا توۋا، ئىبادەت، تەۋەككۇل قىلىش، ئىبادەت قوبۇل بولغۇچە قانائەت قىلىش، سەۋر-تاقەت بىلەن ئۆزىگە چىدام بېرىش، ئالىلانى دائىما ياد ئېتىش، ھەر ئىشقا كىرىشكەنىدە خۇدا يولىدا يەكدىل بولۇش قاتارلىق بىر يۇرۇش ئەنئەنىۋى ئىسلام تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇلار مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتى ئۇچۇن ئادەت بولۇپ ئۆزلىشىپ كەتكەن تراديتسىيلىك تېمىلار بولۇپ، ناۋايىنىڭ بۇلاردىن ئەگىپ ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ناۋايى تەشەببۇس قىلغان كۆز قاراشلار ئىچىدە تەۋازۇ (كەمتەرلىك، مۇلايىملىق) رىزا، ئىشق قاتارلىقلارمۇ بار.

ئاپتور تەۋازۇ توغرىسىدا يازغانىدا، ئادەم ۋۇجۇدىدا بولۇشقا تېگىشلىك بۇ ئېسىل تەبىئەت ۋە گۈزەل ئەخلاقنى سۈپەتلەيدىغان مۇنداق قۇرلارغا ئورۇن بېرىدۇ: تەۋازۇدىن ”دوستلۇق گۈلشەنىدە نەزاھەت گۈللىرى ئېچىلىدۇ ۋە ئول گۈلشەندىن دوست-ئىلىپەت

بەزمىسكە تۇرلۇك گۈللەر چېچىلىدۇ"، "ساخاۋەت قىلماي ئەلنى شات قىلىدۇ، نەرسە ئاتا قىلماي كىشنى غەمدىن خالاس قىلىدۇ"، "كىچىك-لەر مېھرىنى چوڭلار كۆڭلىگە سالىدۇ ۋە بۇ مۇھەببەت كۆڭۈلدە مەڭگۈ قالىدۇ"، "تەۋازۇ ۋە ئەدەپتىن كىشىلەرگە تازىم ۋە ھۆرمەت يېتەر ۋەئۇل ئۇرۇقنى تېرىغان كىشى بۇ جەۋاھىر ھوسۇلىنى جەمئى ئىتەر..."

ناۋايى ئەسەرنىڭ رىزا توغرىسىدىكى بايىدا، دوست رازىلىغى ئۈچۈن جان پىدا قىلىش، ھەتتا جاننى تەلەپ قىلسا رازىلىق بىلەن ئۇنىڭغا بېرىش توغرىسىدىكى ئابستراكت ئىنسانىيەت دوستلۇغى توغرىسىدا يازىدۇ. ئۇنى ھەق رىزاسى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ.

ئەسەرنىڭ ئىشق توغرىسىدىكى بايىدا ئىشقنىڭ نىمىلىگى ۋە ئۇنىڭ تۇرلۇكچە خىللىرى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈلىدۇ. ناۋايى ئىشققا مۇنداق تەبىر بېرىدۇ: "ئىشق يۇلدۇزدۇركى پارلاپ تۇرغان، ئىنسانىيەت كۆزىنىڭ نۇر ۋە روشەنلىگى ئۇنىدىن؛ گۆھەردۇركى جۇلاراپ تۇرغان، ئادەملىك تاجىنىڭ زىننەت ۋە باھاسى ئۇنىدىن. قۇياشتۇركى تولۇق چىققان، مىسكىن دىللار تىكەنزارلىغى ئۇنىدىن گۈلشەن؛ ئايدۇركى نۇر چېچىپ تۇرغان، قاراڭغۇ دىللار شەبىستانى① ئۇنىدىن روشەن. دېگىزدۇركى پايانسىز، ھەر دولقۇنى يۈزلەپ ئەقىل-ھۇش كېمىسىنى چۆمدۇرگەن؛ شولادۇركى ئوتلۇق، كۆپ جانۇ-كۆڭۈلنى ئېرىتىپ سۇ قىلغان. چاقتۇركى يالتىراپ چاقىقان، كۆپ جانۇ-كۆڭۈلنى كۈل قىلغان؛ ئەجدىھادۇركى قانخور، ئالەمنى دەم تارتماق ئاڭا مەقسەت؛ پادىشادۇركى غەزەپلىك، مەقسىدى ئالەم ئەھلىنى بىر يولى ئۆلتۈرمەك..." بۇ تەبىرلەردىن مەلۇمكى،

① شەبىستان — قاراڭغۇ ماكان.

ئىشق ئۇلۇغ مەقسەتلەرنىڭ تۇرتكىسىدە ئىنسان ۋۇجۇدىنى ئىختىيارسىز چۇلغىغان ھارارەتلىك ئەقىدە بولۇپ، ئۇ كىشىنى مەقسەت گۈلشىنىگە باشلايدىغان تەڭداشسىز قۇدرەتلىك بىر كۈچ. بۇ يولدا ھەرقانداق خەۋپ-خەتەردىن قورقماسلىق، تۇرلۇك قىيىنچىلىقلارغا بەرداشلىق بەرگەنلەرلا ئۆز ئارزۇسىغا يېتەلەيدۇ. دېمەك، ئاپتور تىلغا ئالغان بۇ ئىشق سۆزى گۈزەل بىر يارغا بولغان نوقۇل ھالدىكى ئىشق بولماس-تىن، كىشىلەر يۈرىگىدە ئويغىنىپ، ئۇلارنىڭ جانۇ-كۆڭلىنى ئەسىر قىلغان يېگانىمەس بىر ئەقىدىنىڭ "ئىشق" سۆزى بىلەن ئاتىلىشىدۇر.

5. پايدىلىق نەسىھەتلەر

«مەھبۇبۇل قۇلۇب»نىڭ ئۇچىنچى قىسمىدا "تەنبىيە" نامى بىلەن نۇرغۇنلىغان نەسىھەتنامىلەر بېرىلگەن. بۇ نەسىھەتنامىلەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئىجتىمائىي ئەخلاققا ئائىت بولغان كۆپ مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېغىنچاقلىغاندا، ئۇلار تۆۋەن-دىكىلەرگە مەركەزلىشىدۇ: ئىلىمنى ئۇلۇغلاش، ئۇگەنگەنىنى ئەمەلدە ئىشلىتىش؛ ئۆمۈرنى بىھۇدە زايا قىلماسلىق، ياشلىقنى قەدىرلەش، قېرىغاندا ئۆكۈنمەسلىك؛ ئەدەپلىك، مۇلايىم بولۇش؛ تىلنى ئاسراش، ئاز ۋە ئويلاپ سۆزلەش، گۈزەل ۋە يۇمشاق سۆزلۈك بولۇش؛ كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىش، خەيىر-ساخاۋەتلىك بولۇش، بېخىللىق قىلماسلىق؛ ياخشىلار بىلەن ھەمدەم بولۇش، يامانلارنى دوست تۇتماسلىق؛ خەلق ئۈچۈن ئىشلەش؛ سىرنى ياخشى ساقلاش؛ راست سۆزلەش، يالغانچىلىق قىلماسلىق؛ كىشىلەرگە تۆھمەت چاپلىماسلىق؛ گەپ توشۇماسلىق، غەيۋەت قىلماسلىق، دۇشمەنىدىن ھۇشيار بولۇش، يامانلارغا يامانلىق قىلىش؛ ۋاپادار بولۇش،

بۇاپالىق قىلماسلىق؛ ھالال ياشاش، دۇنيادىن پاك ئۆتۈش؛ بەختۇي بولماسلىق، ئوچۇق چىراي بولۇش؛ كىشىنىڭ ئەيىپىنى ئاچماسلىق، ئۆز خاتالىغىنى تونۇش؛ كۆڭۈلىنىڭ كەينىگە كىرمەسلىك، ئالدىراڭغۇ بولماسلىق؛ شۆھرەتپەرەس ۋە تەكەببۇر بولماسلىق؛ تەمەخور بولماسلىق، نەپسىنىڭ كەينىگە كىرمەسلىك؛ شۈكۈر-قانائەت قىلىش ۋە باشقىلار...

يۈقۇرىدىكىلەر 15-ئەسىر شەرق ئەدەبىياتىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ مۆتىۋەر تېمىلىرى سانىلاتتى. ناۋايى بۇ ھەقتىكى ئىلغار قاراشلىرىنى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا يۇقۇرى ماھارەت بىلەن يورۇتۇپ بەردى. تۆۋەندە بۇلاردىن ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە نەمۇنىلەرنى كەلتۈرىمىز:

ناۋايى ئەسەرنىڭ بىرقانچە جايىدا ئىلىم ئۇگىنىش ۋە ئۇگەنگەنىنى ئەمەلدە قوللىنىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلغان. ئۇ ئەقىل-پاراسەت يۈزىسىدىن "پادىشانىمۇ كەمبەغەلگە ھاجەتمەن قىلىدىغان" ئىلىمدىن ئىبارەت بۇ قۇدرەتلىك نەرسىنى ئىگەللەشتە بىلىمگەنىنى سوراش، مۇشەققەتلەرگە بەرداشلىق بېرىشنى تەكىتلەيدۇ. مەسىلەن:

بىلىمگەنىنى سوراپ ئۇرگەنگەن ئالىم،
ئارلانىپ سورامغان ئۆزىگە زالىم.
ئۇرگە نۇردىن قاچقان لەۋەندە،
ئىمگەك تارتىپ ئۇرگەنگەن خىرەدمەندە.
(بىلمىگەنىنى سوراپ ئۇگەنگەن ئالىم،
نومۇس قىلىپ سورىمغان ئۆزىگە زالىم.
ئۇگىنىشتىن قاچقان ياردەمسىز كىشىدۇر،
جاپا چېكىپ ئۇگەنگەن كىشى ئەقىللىق.)

ئاپتور بىلىم ئىلىپ ئىشلەتمەسلىكنى كارىز قېزىپ سۇ باشلاپ، ئۇرۇق چاچمىغانغا، ئۇرۇق چاچىمۇ، ھوسۇلىنى يىغمىغانغا تەققاسلايدۇ:

ئىلىم ئوقۇپ قىلماغان ئەمەل مەقبۇل،
دانە ساچىپ كۆرتەمەدى مەھسۇل.
(بىلىم ئىلىپ ئىشلىتىشنى قىلمىغان قوبۇل،
ئۇرۇق چاچتى ۋە لېكىن يىغمىدى ھوسۇل.)

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا، "ئۆمۈرنىڭ گۈلشەنى ۋە باھارى"، "ھايات قاراڭغۇلۇغىنىڭ سەھەرى" بولغان ياشلىق بىلەن ئۆمۈرنىڭ ھەممە زەئىپلىكلىرى مەلۇم بولىدىغان قېرىلىق چاغلارنى سىلىشتۇرۇپ، كىشىلەرنى ياشلىقنىڭ قەدرىگە يېتىشكە دەۋەت قىلىدۇ:

ئەھباب، يىگىتلىكنى غەنىمەت تۇتىڭىز،
ئۆزى قارىلىغ مەھنەتىدىن قۇتقارىڭىز.
ئائىن ئاداۋەت ھەسەددىن ئۆتىڭىز،
ھەر نەۋئ ئىلە ئۆزىنى نېچە كۈن ئاۋۇتىڭىز.
(دوستۇم، يىگىتلىكنى غەنىمەت بىل،
ئۆزەڭنى قېرىلىق جاپاسىدىن قۇتقاز.
ئاداۋەت ۋە ھەسەتنى يۇغىن،
ئىشقىلىپ ئۆزەڭنى بىرنەچچە كۈن خۇشال تۇت.)

ئاپتور «مەھبۇبۇل قولۇپ»نىڭ تەنبىيلەر قىسمىدا ئەدەپلىك، مۇلايىم، ئېغىر-بېسىق بولۇش لازىملىغىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ "ئەدەپ-ئەخلاق شەخسىنىڭ قىممەت باھالىق كىيىمى، ئادەملىك تارازىسىنىڭ تېشى"، شۇڭلاشقا "ئۆمرۇڭنى ھايا ۋە ئەدەپ بىلەن ئۆتكۈز" دەپ تەۋسىيە قىلىدۇ:

هەلىم ئىنسان ۋۇجۇدىنىڭ فەۋاكلىغ باغدۇر،
ئادەمىلىغ ئالەمنىڭ جەۋاھىرلىغ تاغى.
(مۇلايىملىق ئىنسان ۋۇجۇدىنىڭ پاكلىق بېغىدۇر،
ئادەملىك ئالىمنىڭ گۈھەرلىك تېغى.)

ۋە :

ئېغىرلىق ۋەزىندىدۇر سىيل دىن ھەرايى تاغى،
يەڭىللىك فەرتىدىن بەرباد ئېرۇر قامغاق ياپراغى.
(ئېغىر بولغاچ غەم يىمەس سەلدىن ھېرات تېغى،
يەڭگىل بولغاچ توزۇپ كېتەر قامقاق ياپرىغى.)

گۈزەل ۋە يۇمشاق سۆزلۈك بولۇش توغرىسىدىكى پىكىرلەر «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» تىكى تەنبىيلەرنىڭ قىممەتلىكلىرىدىندۇر. ناۋايى گۈزەل ۋە يۇمشاق سۆزنى ئۆلۈككە جان بېغىشلىغۇچى قۇدرەتكە ئىگە، دەپ ھىساپلايدۇ. شۇڭلاشقا، ئۇ كىشىلەرنى يامان سۆز بىلەن باشقىلارنىڭ كۆڭلىگە جاراھەت، ئۆز بېشىغا ئاپەت كەلتۈرۈشتىن ساقلىنىشقا چاقىرىدۇ:

يامان تىللىك ئانداقكى، ئېل كۆڭلىگە جەراھەت يەتكۈرۈر، ئۆز باشىغە ھەم ئاپەت يەتكۈرۈر.

نادانلىقنىڭ مەۋھەش ھەرزە بىلەن بوغزىن قىرماغى، ئىشەكنىڭ جەھتسىز ئەۋازە قەھتەرماغى.

خۇشگۇي سۆزنى رەفىق ۋە مەۋاسا بىلە ئېيتقاي، كۆڭۈلغە يۇز غەم كىلەدۇرغان بولسا، ئانىڭ سۆزىدىن قايتقاي. سۆزدە دۇر ھەر ياخشىلىقكى ئىمكانى بار، مۇندىن دەبدۇرلەركى، نەفەسنىڭ جانى بار.

(يامان سۆزلۈك ئادەم كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە جاراھەت يەتكۈزەر، ئۆز بېشىغا ھەم ئاپەت.

نادانلىقنىڭ ئەنسىز لاۋزا سۆزلەر بىلەن كاكىرىمىغى ئىشەكنىڭ زورلاپ ھاكىرىمىغى.

چىرايلىق سۆزلىگۈچىلەر سۆزنى دوستانە ۋە يارەم تەرىقىسىدە ئېيتقاي، كۆڭۈلگە يۇزلەپ غەم كېلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ سۆزى بىلەن قايتقاي. سۆزدە ھەرقانداق ياخشىلىقنىڭ ئىمكانى بار، بۇ ھەقتە نەپەسنىڭ جېنى بار دىگەن گەپ بار.)

ناۋايى ئادەم بىلەن ھايۋاننىڭ تىل ئارقىلىق پەرقلىنىدىغانلىغىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىنىدە، كىشىلەرگە تىلنى ئاسراش، ئويلاپ سۆزلەش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدۇ:

تىلىگە ئىختىيارسىز، ئەلگە ئېتىبارسىز،
ھەرزە گۈيكىم كوپ تەكەللۇم سۈرگەي،
ئىتدېكىدۇركى، كىنچە تاتقۇنچە ھۇرگەي...
تىلىگىنى ئىختىيارىڭدا ئاسراغىل ۋە سۆزۈڭنى
ئىھتىيات بىلەن دىگىل. مەھەللىدە ئېيتۇر
سۆزى ئېيت، ئاسراما، ئېيتماس سۆز
تەكراسغا يولىما. سۆزبارکى، ئېيتقۇ-
چىنىڭ تەنسىغە جان كىيۈرۈر ۋە سۆز
بارکى، ئەيتقۇچىنىڭ باشىن يەلگە بېرۈر...
سۆزنى كۆڭۈلدە پىشقارماگۈنچە تىلگە
كېلتۈرمە ۋە ھەرنەكىم كۆڭۈلدە بار تىلغە
سۈرمە، ئەيتۇر سۆزنى ئەيت، ئەيتماس
سۆزدىن قايت!
(تىلغا ئىختىيارسىز، كىشىلەر ئالدىدا ئېتىۋارسىز.

لاۋزا گەپ قىلغۇچىلار تولا گەپ سۇرىدۇ،
گويا ئىنتقا ئوخشايدۇكى، ئالدىغا سۆزگەك
كەلگۈچە ھۇردۇ... تىلىگىنى ئۆزلۈكسىز
ئاسرىغىل ۋە سۆزۈڭنى ئېھتىيات بىلەن دېگىل.
جايىدا كەلگەن سۆزنى ئېيت، ئايما،
دېيىشكە تېگىشلىك بولمىغان سۆزگە يولىما.
شۇنداق سۆز بارىكى، ئېيتقۇچىنىڭ تېنىگە جان
كىرگۈزىدۇ، شۇنداق سۆزمۇ بارىكى،
دېگۈچىنىڭ بېشىنى كەتكۈزىدۇ...
سۆزنى كۆكۈلدە پىشۇرۇۋالمىغۇچە دېمە،
كۆكۈلۈڭدە نېمە بولسا، سۆزلەۋەرمە.
دېيىشكە تېگىشلىك سۆزنى ئېيت،
دېمەسلىكە تېگىشلىك سۆزدىن قايت!)

تىلىنى ئاسراش توغرىسىدا ئېيتىلغان بۇ ھېكمەتلىك پىكىرلەر ھەققىدە ھەرقانداق ئىزاھات بېرىشمۇ ئارتۇقتۇر.

كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىش توغرىسىدىكى تەشەببۇسلار ناۋايى ئىلگىرى سۈرگەن قىممەتلىك ئىدىيىلەرنىڭ بىرىدۇر. ئۇ ياخشىلىقنى "مەڭگۈلۈك سائادەت"، "ئىنسانىيەت بېغىنىڭ دىل چالغۇچى مۇسىقىسى" دەپ سۈپەتلىسە، بېخىلىقنى "يامغۇرسىز ئەبرى باھار①، پۇراقسىز مۇشكى تاتار"، "مۇسىز ياغاچ"، گۈھەرسىز سەدەپ"، دەپ ئەيىپلەيدۇ. بۇ توغرىدا ئەسەردىن مۇنۇ بېيىتنى كەلتۈرۈش مۇمكىن:

ياخشىلىغ تۇخمىنى ساچقىلكىم ئىرىر دەھقانغە سۆز،
كىم قەيۇ تۇخمىكى ئەكسىلىك غەبرە تۇت ھەم ئانى كۆز،

①ئەبرى باھار — باھار بۇلۇتى.

(ياخشىلىقتىن چاچ ئۇرۇق، دېخانغا تەمسىلدۇر بۇ سۆز،
نېمىدىن چاچساڭ ئۇرۇق يەرگە، ئالۇرسەن ئانى كۆز.)

ناۋايى ئېھسان، ساخاۋەت، كەرەم، مۇرەۋۋەت ئىبارىلىرىنى ياخشىلىقنىڭ ئىبارەت بىر سۆزگە مۇجەسسەملەيدۇ. ياخشىلىق يەنى كەمبەغەللەرگە ياردەم قىلىش، ئاجىزلارنى يۆلەش، ياخشىلىقتا ياخشىلىق بىلەن جاۋاپ قايتۇرۇش ناۋايىنىڭ ئارزۇسى بولۇپ، بۇ فېئودال پادىشالىق تۈزۈم شارائىتىدىكى ئەينى دەۋردە ئەمەلگە ئېشىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا ئىجتىمائىي ھاياتتا ھەر بىر كىشى ھەمىشە ئېسىدە چىڭ تۇتۇشى لازىم بولغان بىر مۇھىم نۇقتا — ياخشىلار بىلەن ھەمدەم بولۇش، يامانلارغا قوشۇلماسلىق توغرىسىدىمۇ توختىلىپ ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە نادانلارنى دوست تۇتماسلىق ھەققىدە كېڭەك نەسىھەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ نادانلارنى "ئېشەك، بەلكى ئېشەكتىن كەمرەك" دەپ ئەيىپلەش بىلەن، ئۇلارنى دوست بولۇشقا مۇناسىپ ئەمەس، دەپ ھىساپلايدۇ:

نادان دوستنى دوست سانىغا كېيۇرمە ۋە خىرەد شەمئىن
ئانى ھەرزە ئەفسانەسى يېلىدىن ئۆچۈرمە. بەسا ئەتىغالكى ئەين
مۇھەببەت يولىدىن ئاتا ساقالىن تارتىب ئۇزۇبدۇر ۋە سۇججادەسى
مېھرابىدە بىئەدەبلىغ كۆرگۈزۈبدۇر، بەسامەسكى نىياز يۇزىدىن
ئەياغ ئۆپكەلىسى ئىگىلىبدۇر، بىئىختىيار قەيدىن پاك دامەنلەر
ئىستەكىن مەلۇە س قىلىبدۇر. (نادان دوستنى دوست سانىغا
كىرگۈزمە ۋە ئۇنىڭ بىمەنە ئەپسانىسى شامىلىدىن ئۆچۈرمە.
قارا، كىچىك بالا مۇھەببەت يۇزىسىدىن ئاتا-ئانىسىنىڭ
ساقلىنى تارتىپ يولىدۇ ۋە مېھراپتا سەجدىدە تۇرغانىدا،

بوينىغا مسنۇبلىپ ئەدەپسىزلىك قىلىدۇ ھەمدە نامىزىنى بۇزىدۇ. قارا، مەس ھۆرمەت يۇزىسىدىن پۈت سۆيگىلى ئېگىلىدۇ، ئەمما ئىختىيارسىز قەي قىلىپ، پاك كىشىلەر ئېتىگىنى بۇلغايدۇ.)

ناۋايى: "دانا دۇشمەندىن نەپ ئىمكانى بار، نادان دوستتىن زەرەر ئىمكانى كۆپرەك" دىگەن ھېكمەتلىك سۆز بىلەن بۇ ھەقتىكى پىكرىنى خۇلاسىلايدۇ.

«مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا ئوتتۇرىغا قويۇلغان نەسىھەتلەر ئىچىدە ئەڭ قىممەتلىك بولغىنى خەلق ئۇچۇن جان پىدالىق بىلەن ئىشلەش توغرىسىدىكى نەسىھەتتۇر. ناۋايى كىشىلەرنى ۋاقىتلىق ئۆمۇرنى خەلق خىزمىتىگە سەرپ قىلىپ، "ئۆمر جاۋىدان" (مەڭگۇلۇك ئۆمۇر)گە ئىگە بولۇشقا، باش كەتسىمۇ بۇ بۇرچنى ئۇنتۇماسلىققا ئۇندەيدۇ. ئۇ بۇ مەقسەتتە:

ئىرانلار خىزمەتىدىن چەكسەڭىل باش،
ئەگەر باشىڭغا گەردۇنىدىن ياغار تاش.
گەر ئول تاشلار بىلەن باشىڭ ئوشالغاي،
سائادەت خەتتىدۇر گەر زەخمى قالغاي.
(كىشىلەر خىزمىتىدىن تارتىمغىل باش،
پەلەكتىن ياغسىمۇ باشىڭغا گەر تاش.
ئەگەر شۇ تاش بىلەن باشىڭ يېرىلسا،
بەختىڭ بەلگىسى بىل تاتۇغى قالسا.)

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» تا "كۆڭۇل خەزىنىسىنىڭ قۇلۇپى"نىڭ ئاچقۇچى بولغان تىلنى راستلىققا، سەمىمىيلىككە ئىشلىتىش كېرەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ راست سۆز بىلەن يالغان سۆزنىڭ قىممىتىنى سېلىش-

تۇرۇش بىلەن، يالغانچىلىقنىڭ شەرمەندە ئاقىۋىتىدىن كىشىلەرنى ئاگاھلاندۇرىدۇ، ئۇلارنى راست سۆزلەشكە، راست سۆزدىن ئىبارەت بۇ گۆھەرنى قەدىرلەشكە چاقىرىدۇ:

چىن سۆز مۆئىتەبەر، ياخشى سۆز مۇختەسەر...سۆزكى فەساھەت يۇزىدىن مۇزەييەن ئېمەسدۇر، ئاڭا چىنلىق زەيۇرى بەسدۇر، يالغانچى ھەر نېچەكىم سۆزىدە فەسھراق، سۆزى قەبىھراق. چىن سۆز نېچەكى بىتەكەللۇپ، قايىلغە سادە لىغدىن يوق تەئسۇق. گۇلگە يىرتۇق لىباسدىن نى زىيان، دۇرغە بەدشەكىل سەدەفدىن نى نۇقسان...ھەركىمكى سۆزى چىن بولماغاي، راستلار كۆڭلىگە ئول سۆز قوبۇل ئايىن بولماغاي. يالغانچى سۆزىن بىر-ئىككى قەتلە ئۆتكەرگەي، ئۆزگە نىتكەي؟! يالغانى زاھىر بولغاندىن كېيىن رەسۋالغى يەتكەي... چىن سۆزنى يالغانغە چۇلغاما، ۋە چىن ئېيتار تىلنى يالغانغە بۇلغاما. يالغانچى كىشى ئېمەس، يالغان ئەيتماغ ئىرانلار ئىشى ئېمەس. يالغان سۆز دىگۇچىنى بىئىتىبار قىلۇر، نېچۇكىم ئول گوھەرنى خەرەفدېك خار قىلۇر. ئولكى چىن سۆزنى يالغانغا قاتار، دۇررى سەمىنى نىجاسەتىغە ئاتار. (راست گەپ ئەتىۋا، ياخشى سۆز قىسقا بولىدۇ... سۆزكى گۈزەللىك جەھەتتىن زىننەتلىك ئەمەستۇر، ئۇنىڭغا چىنلىق كۆركى بەستۇر. يالغانچىنىڭ سۆزى قانچىكى گۈزەلدۇر، سۆزىدە قەبىھلىك شۇنچىكى تۇگەلدۇر. راست سۆز قانچىكى تۇز ئېيتىلىپتۇر، ئۇنىڭ ساددىلىغدىن ئىشەنچىكە گۇمان يوقتۇر. گۇلگە يىرتىق كىيمىدىن①

① ئاپتور بۇ يەردە گۇلنىڭ تالا-تالا بەرگىنى كۆزدە تۇتقان.

نمه زىيان، گۆھەرگە كۆرۈمسز سەدەپتىن نمه نۇقسان؟!...
كىمنىڭ سۆزى راست ئەمەس، راستچىللار كۆڭلىگە ماس
ئەمەس، يالغانچى سۆزنى بىر-ئىككى قېتىم ئۆتكۈزگەي، باشقا
نمه قىلالىغاي؟! يالغىنى ئاشكارا بولغاندىن كېيىن رەسۋا بولغاي...
راست سۆزنى يالغانغا چولغىما، راست سۆزلۈك تىلنى
يالغان بىلەن بۇلغىما. يالغانچى كىشى ئەمەس، يالغان
سۆزلىمەك ھەقسىزي ئادەملەرنىشى ئەمەس. يالغان سۆز
سۆزلىگۈچىنى ئېتىۋارسىز قىلۇر، گۆھەرنى ساپالدەك خار قىلۇر.
كىمكى يالغان سۆزنى راست سۆزگە قاتار، قىممەت باھا
مەرۋايىتنى نىجاسەتكە ئاتار.)

"كۈمۈشنى ئالتۇن بىلەن روكەش قىلغۇچى شەرمەندە زەرگەر"
لەر — يالغانچىلاردىن قاتتىق نەپرەتلەنگەن ناۋايى:

ئول كىشنى قۇتلۇغ ئەيۇدىن تاشقارى
سۈرمەك كېرەك، قۇتلۇغ ئەيۇ دۇنيا
دۇرۇر، يەنى ئۆلتۈرمەك كېرەك.
(ئۇنداق كىشنى قۇتلۇق ئۆيدىن تاشقىرى
سۈرمەك كېرەك، بۇ قۇتسلۇق ئۆي
دۇنيادۇر، يەنى ئۆلتۈرمەك كېرەك.)

دەپ يېزىپ، يالغانچىلارغا بولغان كۈچلۈك غەزىۋىنى بىلدۈرىدۇ.

ناۋايى كىشىلەرگە يالغان سۆز بىلەن بوھتان قىلغۇچى قارا
يۈزلەرنى، گەپ توشۇغۇچىلارنى، ھەسەتخورلارنى قاتتىق تەنقىت
قىلىدۇ. ئۇ بوھتان ۋە غەيۋەتنى كىشىلەرگە ھالاكەت كەلتۈرگۈچى
زەھەر، دەپ كۆرسىتىدۇ. "ئۆز خۇي-پەيلى تۈپەيلىدىن راھىتمۇ
ئاچچىق" بولىدىغان ھەسەتخورلارنمۇ بۇنداق تەنقىتتىن چەتتە

قويمايدۇ.

ناۋايىنىڭ دۇشمەنلەر ۋە يامان كىشىلەرگە قانداق مۇئامىلە قىلىش
كېرەكلىگى ھەققىدىكى پىكىرلىرى ئىچىدە ئۇنىڭ يامانلارغا شەپقەت
قىلماسلىق توغرىسىدىكى كۆزقارىشى ئەڭ ئەھمىيەتلىكتۇر.

يامانلارغا لۇتفۇ-كەرەم، ياخشىلارغا مەۋجەب زەرەر ۋە ئەلەم.
مۇشۇككە رىئايەت، كەبۇ تەرغە ئافەتدۇر. شەغال جانىبىن
تۇتماق، تاۋۇغ تۇخمن قۇرۇتماقدۇر. فەرد بۆرىنى قوزى بىلەن
قىلغان سىمز، كىيىك جەمئىغەدۇر رەھىمسز.

(يامانلارغا ياخشىلىق يەتكۈزمەك ياخشىلارغا زىيان ۋە
ئەلەم كەلتۈرمەكتۇر. مۇشۇككە يول قويماق كەپتەرنى ئاپەتكە
يولۇقتۇرماقتۇر. تۈلكىنىڭ تەرىپىنى ئالماق توخۇنىڭ ئۇرۇغىنى
قۇرۇتماقتۇر. يالغۇز بۆرىنى قوزا بىلەن قىلسا سېمىز، ئۇدۇر
كىيىكلەر توپىغا رەھىمسز.)

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا ۋاپا ۋە مېھىر-شەپقەت توغرىسىدا
كۆپرەك توختىلىدۇ. ئۇنىڭ كىشىلەردىن ۋاپادار بولۇش، بىر-بىرىگە
شەپقەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلىشى "جاھان گۈلشىنى ۋاپا گۈلىدىن
زىننەتسز ۋە ئىنسانىيەت گۈلى ۋاپا پۇرىغىدىن بۇيسز" بولغان
فېئودالىق تۈزۈم شارائىتىدىن ئىلىپ ئېيتقانداء، تاسادىپىي ئەمەس
ئىدى. زۇلۇم ۋە رەھىمسزلىك ئەۋج ئالغان ئاشۇ دەۋردە ۋاپاسزلىق
ناۋايى ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرى ئوخشاشلا يولۇققان ھايات قائىدىسى
ئىدى. شۇڭا، ناۋايى مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:

دەۋر بۇۋەفالىرى جەۋرىدىن داد،
دەھر بىھايالىرى بىدادىدىن فىغانۇ-فەرياد.

(زامان ۋاپاسزلىرىنىڭ جەۋرىدىن دات،
جاھان ھاياسزلىرى زۇلمىدىن پىغانۇ-پەريات!)

ئاپتور ۋاپا توغرىسىدا سۆزلىگەندە، ۋاپانىڭ نىمە ئىكەنلىگى، ۋاپاسزلارنىڭ ماھىيىتى ۋە ۋاپاسزلاردىن ئۇمىت كۈتمەسلىك قاتارلىق ئۇچ مەسىلە ئۈستىدە ئۆز پىكرىنى بايان قىلىدۇ. مەسىلەن:

ۋەفاغە ھەيا بىلە پەيۋەستەلىغ، ئانداغكى، ھاياغە ۋەفا بىلە
ۋابەستەلىغ...ۋەفا زەيلىدە ھەيا زىكرى ...ھەركۆڭۈلدە-كىم
ۋەفا مەسكەن قىلۇر، ھەيا ھەم قىلۇر ۋە ھەرمەسكەندەكىم ئول
تاپىلۇر، بۇ ھەم تاپىلۇر.

(ۋاپا ھايا بىلەن تۇتاشتۇر، شۇنداقلا ھاياغا ۋاپا ئۇلدۇر...
ۋاپانىڭ كەينىدىن ھايا سۆزلىنىدۇ...قايسى كۆڭۈلدە ۋاپا ماكان
تۇتقان بولسا،، ھاياموۇ ماكان تۇتىدۇ. قايسى ماكاندا ۋاپا تېپىلسا،
ھاياموۇ تېپىلار.)

ۋاپاسزلار توغرىسىدا:

ۋەفاسىزدا ھەيا يوق، ھەياسزدا ۋەفا يوق...ئادەمى شەرىف
ئەلكۈنىندۇر ۋە ئىت نەجىس لەئىن...ۋەفالىغ قوتۇرئىت ياخشى-
راقكى ۋەفاسز خۇش بەرنا يىگىتتىدىن.

(ۋاپاسىزدا ھايا يوق، ھاياسىزدا ۋاپا يوق. ئادەم ئۇلۇغ
ۋە شەرەپلىكتۇر. ئىت پاسكىنا ۋە لەنەتلىكتۇر... ۋاپادار قوتۇر
ئىت ۋاپاسىز خۇش قامەت يىگىتتىن ياخشىراق.)

ۋاپاسزلاردىن ئۇمىت كۈتمەسلىك توغرىسىدا:

ھەركىمكى بىۋەفادۇر، ئانا كۆڭۈل باغلىماق خاتادۇر.
(كىمكى بولسا بىۋاپا، ئانا دىل بەرمەك خاتا.)

ئۇنىڭدىن باشقا، ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا ئوچۇق يۈزلۈك

بولۇش، تىز ئاچچىقلانماسلىق، ئالدىراڭغۇ بولماسلىق، باشقىلارنىڭ ئەيىبىنى كۆرگەندە، ئالدى بىلەن ئۆز ئەيىبىنىمۇ كۆرۈش توغرىسىدىمۇ ئەھمىيەتلىك نەسىھەتلەرنى قىلىدۇ. شۆھرەتپەرەسلىك، تەكەببۇرلۇق، تەمەخورلۇق، نەپسانىيەتلىك قاتارلىق يامان خۇسۇسىيەتلەرنىڭ زىيانلىق ئاقىۋىتىدىن كىشىلەرنى ئاگاھلاندۇرىدۇ.

دىمەك، ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا كىشىلىك ھاياتتا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بىر قاتار چوڭ-چوڭ ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي مەسىلىلەردىن تارتىپ، تۇرمۇشتىكى كىشىلەر نەزىرىگە ئانچە يېقىن بولمىغان بەزى كىچىك ئىشلار (مەسىلەن، چاقچاق قىلماسلىق، مەينى قانداق ئىچىش مەسىلىلىرىگە ئوخشاش)غىچە نۇرغۇنلىغان پايدىلىق نەسىھەت ۋە مەسلىھەتلەرنى بەرگەن. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» ھېلىمۇ زور تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا نۇرغۇنلىغان ئىجابىي پىكىرلەرگە يانداشقان ھالدا، تارىخىي چەكلىمىلىك تۇپەيلىدىن بەزىبىر پاسسىپ كۆز قاراشلارمۇ ئۇرۇن ئالغان. بۇلار شاھلارغا بولغان تونۇش، ئايالالارغا بولغان مۇئامىلە، تۇرلۇك تەبىقىلەرگە قارىتىلغان تەھلىل ۋە باھا، زۇلۇم ۋە ۋاپاسزلىقنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسىگە بولغان تونۇش قاتارلىق تەرەپلەردە كۆزگە چېلىقىدۇ.

ناۋايى دۆلەتنىڭ، خەلقنىڭ تەقدىرىنى پادىشاغا باغلايدۇ. پادىشا ئادىل بولسىلا گويا "تەكەندىن گۈللەر ئېچىلغاندەك" ھەممە جايىنى ئاۋاتلىق قاپلايدۇ، دەپ ھىساپلايدۇ. ئۇنىڭچە "ئايالالار چەپ ياندىن ناقىس يارىتىلغان"، شۇڭلاشقا "خوتۇنغا ئىشەنمەسلىك كېرەك." جەمىيەتتىكى ھەر خىل تەبىقىلەر قانداقلا بولمىسۇن، ھەق يولىنى

تۇتسلا بولدى. ئۇلارنىڭ ھۆكۈمران ياكى مەھكۇم بولۇشى جەمىيەتـ
تە تۇتقان ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. زامانىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن
زامان كىشىلىرىنىڭ تەپىئىتىنى ئۆزگەرتىش كېرەك، ھەممە زۇلۇم
ۋە ۋاپاسىزلىقنىڭ مەنبەسى زامان كىشىلىرىنىڭ ئەسكىلىگى، يەنى
ئۇلارنىڭ بىۋاپالىغى ۋە بىھايالىغى. شۇڭلاشقا جەمئى ئېغىرچىلىقلارغا
رازى بولۇش ۋە سەۋر قىلىش لازىم. بۇ خىل چەكلىمىلىك
قىسمەنلىكتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»نىڭ يۇقۇرى
قىممىتىگە ھەرگىزمۇ تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ.

6. «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»نىڭ بەدئىي قىممىتى

«مەھبۇبۇل قۇلۇپ»نىڭ بەدئىي قىممىتىگە باھا بېرىش قىيىن بىر
ئىش، شۇنداق بولسىمۇ تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن سۆز ئېچىشقا
بولىدۇ.

ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتىدىكى
ماقالاتچىلىقنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرى بىلەن ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ
سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈشىنىڭ نەمۇنىسىنى
يارىتىپ، بەدئىي پروزىنى يېڭىچە شەكىل، يېڭىچە ئۇسلۇب بىلەن
جانلاندۇردى. «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» مەزمۇن جەھەتتە ناۋايىنىڭ
پۈتۈن ئۆمرىدىكى تەجرىبە ۋە بىلىملىرىنىڭ يەكۈنى بولغىنىغا
ئوخشاش، بەدئىي ئۇسلۇب جەھەتتە، ئۇنىڭ ئەينى زامان ۋە
ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەرنىڭ يازما ئەدەبىياتى بىلەن خەلق ئېغىز
ئىجادىنى ئۈگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا ھاسىل قىلغان
ئۇزاق مۇددەتلىك يېزىقچىلىق تەجرىبىلىرىنىڭ جەۋھىرىدۇر.
ناۋايى ئۆزىنىڭ پۈتكۈل ئىجادىي يولىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتـ

دىن كەڭرى ۋە ئەتراپلىق ماتېرىيال توپلىغان، ئۇنىڭدىن ئۇزۇق
ئالغان. شۇڭلاشقا ئۇ «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ
ياخشى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭدىكى ئەپلىك ۋە
گۈزەل شەكىللەردىن ئىجادىي پايدىلانىدى. بۇنى ئەسەرنىڭ خەلق
چۆچەكلىرىدە بولىدىغان سەج ئۇسۇلىدا يېزىلغانلىغىدىن ئېنىق
كۆرۈش مۇمكىن:

يىگىتلىك ئۆمر گۈلشەنىنىڭ باھارىدۇر ۋە ھايات شەبىستانىنىڭ
نەھارى.
(يىگىتلىك ئۆمۈر گۈلشەنىنىڭ باھارى ۋە ھايات قاراڭغۇلۇغىنىڭ
نەھارى.①)
تەلۇە قۇلاغنى پەند، قۇيۇن ئاياغنى بەند.
(تەلۇنگە نەسىھەت قىلماق، قۇيۇننىڭ پۇتىغا ئىشكەل سالماق.)

ناۋايى خەلق ئېغىز ئىجادىدىن ئۇزۇق ئالغىنى ئۈچۈن «مەھبۇبۇل
قۇلۇپ»تا مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن خەلق ماقال-تەمسىللىرىگە
ئوخشاش، ياكى ئۇنىڭغا يېقىن بولغان نۇرغۇن ماقال-تەمسىل ۋە
ھېكمەتلىك سۆزلەرنى ياراتتى. بۇ ئەھۋال ئەسەرنىڭ ئۈچىنچى
قىسمىدىكى "تەنبىيە" دەپ ئاتالغان نەسىھەتنامىلەردە كۆپ ئۇچرايدۇ.
ئەسەردىكى خەلق ماقال-تەمسىللىرىگە تولىمۇ ئوخشاپ كېتىدىغان
بۇ ھېكمەتلىك جۈملىلەردە ھەرقانداق ئىزاھنىمۇ كېرەك قىلمايدىغان
خۇلاسە خاراكتېرلىك پەلسەپىۋى ھۆكۈملەر ئىزۇن ئالغان بولۇپ،
كۆپىنچىسى شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتە ماقال-تەمسىللەرنىڭ

---

① نەھار—تاڭ، كۈندۈز، سەھەر.

خۇسۇسىيىتىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ماقال-تەمسىللەردىن ئانچە پەرق قىلغىلمۇ بولمايدۇ. بۇنداق ھېكمەتلىك سۆزلەر خەلق ئىچىگە كەڭ تارقىلىپ، كېيىنكى چاغلاردا خەلقنىڭ فولكلور بايلىغىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ ھەقتە ئەسەردىن بىرنەچچە نەمۇنە كەلتۈرۈش ھاجەتسىز ئەمەس:

دەرتلىك كۆڭۈل — شوللىق چىراق، ياشلىق كۆز — سۇلۇق بۇلاق.

ئوتنىڭ ئىشى قورىماق، يەلنىڭ ئىشى سورىماق.

سۇنىڭ مەزىسى مۇز بىلەن، ئاشنىڭ لەززىتى تۇز بىلەن.

ساقلىق تىلسەڭ كۆپ يېمە، ئىززەت تىلسەڭ كۆپ دېمە.

تەمەخوردىن كەرەم تىلمە، گادايدىن دەرەم (تىلمە).

ئەرنىڭ قىلغى، سۆتنىڭ ئىللىغى.

ياساڭچۇق مەردانە بولماس، كېپىنەك پەرۋانە بولماس.

پاسىقتىن ھايا تىلمە، زالىمدىن ۋاپا (تىلمە).

ئىشقسىز كېسەك، دەرتسىز ئېشەك.

بالىنىڭ ئىشى نېمە بولماس، پىستە شاكىلى كېمە (بولماس).

يامان بىلەن ياخشى ئارىسىدا كۆپ پەرقتۇر، ئىككى كېمىنىڭ ئوچىنى تۇتقان سۇغا غەرقتۇر.

ياماندىن ياخشىلىق كۆزلىمەك قورۇق خىيالدۇر، مۇشۇكتىن كەپتەرگە شەپقەت مەھەلدۇر.

پايدىسىز سۆزنى كۆپ ئېيتما، پايدىلىق سۆزنى كۆپ ئاڭلاشتىن قاچما.

ئاز دېگەن ئاز يېگىلۇر، ئاز يېگەن ئاز يېقىلۇر.

ئېغىزغا كەلگەننى دېمەك نادانلىنىڭ ئىشى، ئالدىغا كەلگەننى يېمەك ھايۋانىنىڭ ئىشى.

ۋاپاسىزدا ھايا يوق، ھاياسىزدا ۋاپا (يوق).

مۇڭسىز ياغاچ ئوتۇن، يامغۇرسىز بۇلۇت تۇتۇن.

ئاپتور «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن لوگىكىلىق تەپەككۇرنى ئۆزئارا زىچ بىرلەشتۈرۈپ، دۇنياسىكى تۇرلۇك مۇرەككەپ ھادىسىلەرنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى پەلسەپە نۇقتىسىدىن چوڭقۇر چۈشەندۈرىدۇ. شۇڭلاشقا ئەسەردە بېرىلگەن ھەر بىر نەسىھەت كىشىلەردە يېڭى بىر ئەقىل پەيدا قىلىدۇ.

«مەھبۇبۇل قۇلۇپ» ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مۇجەسسەملەنگەن جىمى بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى پروزىدا نامايىش قىلىشنىڭ نادىر ئۈلگىسىدۇر. گەرچە «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ پروزا تۈرىگە تەۋە بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئورۇن ئالغان چوڭقۇر شېئىرىي پىكىر، گۈزەل، ئوبرازلىق شېئىرىي تىل، رەڭدار ۋە خىلمۇخىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئاپتورنىڭ ئىنچىكە كۆزىتىش ئىقتىدارى بىلەن يۇكسەك بەدىئىي تەسەۋۋۇرىنىڭ مەھسۇلى بولغان بۇ ئەسەرنى بىر لىرىك داستان باسقۇچىغا كۆتۈرگەن. ئەسەرنىڭ كىشىلەرگە بېغىشلايدىغان ئاجايىپ گۈزەل ۋە نازۇك ئېستېتىك زوقىدىن بەھرىمان قىلالىغان ھەر بىر كىشى بىزنىڭ بۇ پىكرىمىزدىن ھەرگىز گۇمانلانمايدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە تىلىنىڭ بەدىئىي بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ناۋايى «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا بۇ پرىنسىپقا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، ئەسەر تىلىنىڭ گۈزەل بولۇشىنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇ جانلىق تىلدا

ئىشلىتىلىدىغان بەزى ئاتالغۇلارنى ئۆز پېتىچە ئىشلەتكەنىدە قوپال بولۇپ قالىدىغانلىقى ھەمدە ئۇنىڭ كىشىلەرگە بېغىشلايدىغان ئېستېتىك زوقىنىڭ تۆۋەن بولىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئورنىغا شۇ مەنىنى بېرىدىغان ئوبرازلىق سۆزلەرنى ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنى قوللانغان. مەسىلەن:

مالليغ نادانىنىڭ دىمىگى،
ئالتۇنلۇغ چىبىنىڭ يىمىگى.
(مال ـ دۇنيا نادانىنىڭ دەيدىغىنى،
ئالتۇنلۇق چۈشىنىڭ يەيدىغىنى.)

مەلۇمكى، ئاپتور بۇ يەردە چۈشىنىڭ ئوزۇغى بولغان نىجاسەتنىڭ ئۆز ئېتىنى دېگەندە ئەدەبىي بولمايدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى "ئالتۇنلۇق" دېگەن ئىبارە بىلەن ئاتىغان.

«مەھبۇبۇل قۇلۇپ»نىڭ تىلى 15 ـ ئەسىردىكى تۇركى تىلدا سۆزلىشىدىغان پۈتكۈل مىللەتلەر ئۈچۈن ئورتاق بولغان چاغاتاي تىلى بولۇپ، ناۋايى ئۆز ئەسىرىدە بۇ تىلنىڭ باي لېكسىكىسىنى، يۇكسەك دەرىجىدىكى ئىپادىلەش قۇدرىتىنى نامايىش قىلغان. ئۇ ئەسەرنى باشتىن ـ ئاياق قاپىيىلىك نەسىر بىلەن يازغانلىقى ئۈچۈن، گەرچە قاپىيە ئېھتىياجى بىلەن ئەرەب، پارس تىللىرىغا كۆپرەك مۇراجىئەت قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا چاغاتاي تىلىنىڭ ئەسەردىكى مۇناسىپ ئورنىغا چەكلىمە بەرمىگەن. باشقىچە ئېيتقاندا، چاغاتاي ئەدەبىي ئاتالغۇلىرى ئورنىغا زورمۇ ـ زور ھالدا ئەرەبچە، پارسچە ئاتالغۇلارنى كىرگۈزمىگەن. پەقەت سۆز تەكرارلىغىنىڭ يۈز بەرمەسلىگى ئۈچۈنلا ئەزەبچە، پارسچە ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەن.

يەنە قەيت قىلىش زۆرۈركى، ناۋايى ئۆز ئەسىرىدە چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسى بولغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ باي لېكسىكىسىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغان. «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا تەۋە بولغان كۆپلىگەن سۆزلەرنىڭ قوللىنىلغانلىقى، بىر تەرەپتىن، ئەينى دەۋر ئەدەبىي تىلىنىڭ قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىدە ساقلىغانلىقىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ناۋايىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەقدىرى ئوچۇن سىڭدۈرگەن بۈيۈك ئەجرىنى روشەن يورۇتۇپ بېرىدۇ. «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»تا ناۋايىغا زامانداش باشقا شائىر ـ يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرىتىش مۇمكىن بولمىغان قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەۋە كۆپلىگەن سۆزلەرنىڭ ئورۇن ئېلىشى بىزنىڭ يۇقۇرقى پىكرىمىزنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دەللىلەپ بېرىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» 15 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ياخشى ماتېرىيالدۇر.

2) «مۇھاكىمەتۇل لۇغاتەين»

ئەلىشىر ناۋايى تۇركى ئەدەبىي تىلىنى قوغداش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدىمۇ قەدەرلەشكە ئەرزىيدىغان ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلدى، بۇ جەھەتتە ئۇ ئۆزى ئەلەم تەۋرىتىپ، ئۆز ئانا تىلىدا نۇرغۇنلىغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يارىتىش بىلەن بىرگە، باشقا تۇركى شائىرلارنىمۇ تۇركى تىلدا ئەسەرلەر يارىتىشقا دەۋەت قىلىشتىن تاشقىرى، ئەدەبىي تىل پەلسەپىسى ۋە ئەدەبىيات نەزەرىيىسى توغرىسىدىمۇ بىرقانچە ئەسەرنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇ ئارقىلىق ئۆز خەلقىنىڭ

تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئۇلۇغ ئىشنى ھەل قىلىش يولىدا كۆرەشتى. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغاتەين» («ئىككى تىل توغرىسىدا مۇھاكىمە») ئەسىرى خاراكتېرلىكتۇر.

ناۋايى بۇ ئەسىرىنى مىلادى 1499 ـ يىلى (ھىجرىيە 905 ـ يىلى) يازغان. ناۋايى بۇ ئەسەردە تۈركى تىل بىلەن پارس تىلىنى سېلىشتۇرۇپ، تۈركى تىلنىڭ پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغانلىقىنى ھەتتا بەزى جەھەتلەردە پارس تىلىدىن يۇقۇرى تۇرىدىغانلىقىنى، تۈركى تىل بىلەن ئېسىل ئەسەرلەرنى يېزىش مۇمكىنلىگىنى ئىسپاتلاپ چىققان ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇ دەۋردىكى تۈركى تىلنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىراماتىكىسىغا دائىر نۇرغۇن قىممەتلىك مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئەلىشىر ناۋاينىڭ بۇ ئەسىرىنى يېزىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ئەمەس ئىدى.

بىزگە شۇ نەرسە ئايانكى، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي قىسمى (قارا خانىلار تېررىتورىيىسىدىكى خەلقلەر) ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، بۇ رايوندا ئىلىم ـ پەن تىلى ئەرەب تىلى بولغىنىغا ئوخشاش، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسىملىرىدا ئىلىم ـ پەن ۋە ئەدەبىيات تىلى پارس تىلى بولۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ ئىراندا قۇرۇلغان تۈركى خانلىقلار ــ سەلجۇقىلار دۆلىتى پارس تىلىنى رەسمىي دۆلەت تىلى ۋە ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللانغاندىن كېيىن، بۇ تىلنىڭ كەڭرى قانات يېيىشىغا تېخىمۇ ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. بۇ ئەھۋال ۋە باشقا تارىخىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن، تۆمۇرىلەر سۇلالىسى دەۋرىدە (14 ــ 16 ـ ئەسىرلەر) ئەرەب ۋە پارس تىللىرى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا بويلاپ ناھايىتى كەڭ يايراپ كېتىش

بىلەن، ئىلىم ـ پەن ۋە ئەدەبىيات تىلى بولۇپ قېلىش ئارقىسىدا، ھاكىم تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن تۈركى ئەدىپ ـ شائىرلار ئۆزلىرىگە پارس تىلىنى بىردىن ـ بىر كەسپىي تىل قىلىۋېلىپ، ئۆز ئانا تىلىغا ئەھمىيەت بەرمەيدىغان، ھەتتا ئۇنى يارىتمايدىغان بولۇپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ چاغدا پارس تىلىدا يېزىلمىغان ئەسەرلەر ئىجادىيەت ھىساپلانمايدىغان، تۈركى تىلدا يازغانلار مەسخىرە قىلىنىدىغان ئەھۋال شەكىللەندى. "پارسى شەكەرەست"، "ئەرەبى ھەسەلەست"① دېگەن بىمەنە ماختاشلار ئەۋج ئالغان ئاشۇ شارائىتتا، ئۆز ئانا تىلىنى چەكسىز سۆيگەن ئەلىشىر ناۋايى تۈركى تىلنى قوتۇلدۇرۇۋېلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش مەقسىدىدە، تۈركى تىلنىڭ ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىن زادىلا قېلىشمايدىغانلىقىنى، بولۇپمۇ پارس تىلىدىن بىرمۇنچە جەھەتلەردە ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ قارىدى. ئۇ تۈركى تىلنىڭ گۈزەل، بايى ۋە راۋان تىل ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئىككى تەرەپلىمە ئەمگەك قىلدى: بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ جانلىق تىلىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز ئانا تىلىدا گۈزەل ۋە يېرىك ئەسەرلەرنى يېزىپ، تۈركى تىلنىڭ كەڭ ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىگىنى، بۇ تىلدا ئاجايىپ نادىر ئەسەرلەرنى يارىتىش مۇمكىنلىگىنى ئەمىلىي

① شۇ چاغلاردا پارسگۈيلار (پارس تىلىدا يازىدىغانلار) پارس تىلىنى شېكەرگە ئوخشىتىپ "پارسى شەكەرەست" (پارس تىلى شېكەردەك) دىسە، ئەرەب تىلىغا ئەقىدە باغلىغۇچىلار ئەرەپ تىلىنى ھەسەلگە ئوخشىتىپ "ئەرەبى ھەسەلەست" (ئەرەب تىلى ھەسەلدەك) دەپ ماختاشقان ئىدى.

دەللىدى، شۇنىڭ بىلەن تۈركى ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى يېڭى باسقۇچقا كۆتەردى. ئىككىنچى تەرەپتىن «مىزانۇل ئەۋزان» («ۋەزىنلەرنىڭ ئۆلچىمى»)، «مۇھاكىمەتۈل لۇغاتەين» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىش ئارقىلىق تۈركى تىلىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى ئىلمىي ۋە نەزەرىيىۋى ئاساستا شەرھىلىدى. شۇنىڭ بىلەن "تۈركى ھۇنەر-رەست"① (تۈركى تىل ھۇنەر-سەنئەت تىلى) ئىكەنلىگىنى تولۇق ئاساسلاپ بەردى.

ناۋايى «مۇھاكىمەتۈل لۇغاتەين»دە ئۇزاق يىللار داۋامىدا تۈركى ۋە پارسى تىللارنى ئىلمىي ئاساستا تەكشۈرۈش ۋە بۇ تىلدا ھەر خىل تېپتىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يارىتىش جەريانىدا توپلىغان قىممەتلىك تەجرىبە ۋە بىلىملىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. باشقىچە ئېيتقاندا، ناۋايى بۇ ئەسەرنى يېزىشتىن ئاۋال تۈركى تىلنى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش بىلەنلا قالماي، پارس تىلىنمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرگەن ئىدى. بۇنى ناۋايىنىڭ پارس تىلى مەستانىلىرىغا قارىتىپ ئېيتقان مۇنۇ سۆزلىرىدىن ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز: "...بۇ سۆزلەردىن دۇشمەنلەر بىلەن مۇخالىپلىرىم مېنى ئۆزىنىڭ تەبىئىتى تۈركى تىلغا مايىل بولغىنى ئۈچۈن بۇ تىلنىڭ تەرىپىدە مۇبالىغە قىلىۋاتىدۇ ۋە پارس تىلى بىلەن ئانچە ئالاقىسى بولمىغاچقا، ئۇنى رەت قىلىشتىمۇ گەپنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى، دەپ گۇمان قىلىشمىسۇن. ھالبۇكى، پارس تىلى تەتقىقاتىدا ۋە پارسچە سۆزلەردىن پايدىلىنىشتا ھېچكىم تېخى مەنچىلىك ئىش قىلالمىغىنى يوق. بۇ تىلنىڭ ئارتۇق ۋە كەم تەرەپلىرىنى ھېچكىم مېنىڭدىن ئارتۇقراق بىلمەس." ناۋايىنىڭ

① ناۋايى تۈركى تىلنى ماختاپ، شۇنداق سۆيەتلىگەن ئىدى.

ئۆزىنى "سۆز ئەھلى خامىنىڭ باش تەرگۈچىسى، سۆز گۆھەرلىرى خەزىنىسىنىڭ ئىشەنچىلىك ئامانەت ساقلىغۇچىسى" دەپ ئاتىشىمۇ ئاساسسىز ئەمەس ئىدى.

ناۋايى بۇ ئەسىردە پارس تىلى ۋە تۈركى تىلىنىڭ لېكسىكىلىق بايلىغى ۋە گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى خاراكتېرلىك مىساللار ئارقىلىق سېلىشتۇرۇپ كۆرسىتىپ، تۈركى تىلىنىڭ باي ۋە كەڭرى ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە تىل ئىكەنلىگىنى پاكىتلار ئارقىلىق ئىشەنەرلىك ۋە قايىل قىلارلىق ھالدا ئىسپاتلاپ كۆرسەتتى. ئۇ تۈركى تىلىنىڭ چوڭقۇر مەنىلىكىگى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: "تۈركى سۆزلەرنىڭ ئىگىلىرى كۆپ ھاللاردا ئەڭ ئۇششاق ئۇقۇملار ئۈچۈنمۇ مۇبالىغە يولى بىلەن مەخسۇس سۆزلەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. بۇنى شۇ تىلنىڭ ئىگىلىرى ياكى ئالىملىرى چۈشەندۈرۈپ بەرمىگۈچە، باشقىلار ئۇنىڭ تېگىگە يېتەلمەيدۇ." ئۇ ئارقىدىن پارس تىلىدا ۋارىيانتى بولمىغان يۈزلەپ سۆزلەرنى مىسال كەلتۈرۈپ، پارس تىلىدا بۇ سۆزلەردىكى ئۇقۇملارنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن بىرقانچە سۆزدىن تەشكىل تاپقان ئۇزۇن بىرىكمىلەرنى تۈزۈشكە ۋە ئۇلاردا يەنە ئەرەبچە سۆزلەرنى ئىشلىتىشكە توغرا كېلىدىغانلىغىنى كۆرسىتىش بىلەن، تۈركى تىلىنىڭ لېكسىكىلىق بايلىغى پارس تىلىنىڭكىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىغىنى دەللىلىدى. بولۇپمۇ پارس تىلىدا ۋارىيانتى بولمىغان تۈركى سۆزلەرنىڭ شېئىرىيەتتە قوللىنىلىشى ھەققىدە خاراكتېرلىك مىساللارنى كەلتۈرۈش ئارقىلىق تۈركى تىلىنىڭ "ئاجايىپ نازۇك ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان" ئەۋزەللىگىنى ئىسپاتلىدى.

ناۋايى بۇ ئەسىردە تۈركى تىلىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى مۇنازىرە

تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە دەللىلەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ تىلنىڭ ئىمكانىيەتلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىش ئارزۇسىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: "...يېغىپ ئېيتقاندا، تۈركى تىلدا مۇنداق ئىنچىكىلىك ۋە نەپىسلىك ناھايىتى كۆپ. بۈگۈنگىچە ھېچ كىشى ئۇنى چىن مەنىسى بىلەن مۇلاھىزە قىلمىغىنى ئۈچۈن ئاشكارا بولماي كەلمەكتە...ئەگەر كىشى ياخشىلاپ مۇلاھىزە ۋە تەھلىل قىلىدىغان بولسا، تۈركى سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن نەقەدەر كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇغىنى، ئۇسلۇب جەھەتتىن نەقەدەر پەسىھ ئىكەنلىگىنى، بۇ تىلدا مەنىنى راۋان، ئېنىق، ئوچۇق ئىپادىلەشنىڭ ئاسانلىغىنى بىلگەن بولاتتى. تۈركى تىلنىڭ كەڭ مەنىلىكلىگى، ھەر تەرەپلىمىلىكلىگى شۇنچە دەللىلەر بىلەن ئىسپاتلانغان ھالدا، ئەمدى بۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدىكى شائىرلار ئۆزىنىڭ شۇنداق گۈزەل ۋە باي تىلى تۇرۇقلۇق ئۆز قابىلىيەت ۋە ماھارىتىنى باشقا تىل بىلەن كۆرسىتىمەن، دەپ ئاۋارە بولمىسا ئىدى. ئەگەر ئىككى تىلدا يېزىش ئىقتىدارى بولسا، ئۆز تىلدا كۆپرەك يازسا ئىدى..."

ناۋائىنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغاتەين» دىگەن ئەسىرى ئۆز زامانىسىدىلا جامائەتچىلىكنىڭ ناھايىتى زور دىققىتىنى تارتقان ئىدى. ئۇنىڭ پارسچە (پارس تىلىدا يازغۇچى) تۈركى شائىرلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر يارىتىشقا قايتىشىدا، تۈركى ئەدەبىي تىلىنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا ئويناغان رولى تەڭداشسىز بولغان ئىدى. بۇ ئەسەر 19-ئەسىردىن باشلاپ دۇنياۋى تەسىر قوزغىدى. نۇرغۇنلىغان ئالىم ۋە ئەدىپلەر ئۇنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى.

ناۋائىنىڭ بۇ ئەسىرى ئۆز ئەھمىيىتى جەھەتتىن ئېيتقاندا، يالغۇز تۈركى تىلنىڭ ئەۋزەللىگىنى ئاساسلاپ بېرىش بىلەنلا قالماي،

تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجى ۋە ئىستىقبالى ئۈچۈنمۇ كەڭ ۋە يېڭى يول ئېچىپ بەردى. بۇ ھەقتە رۇس ئالىمى ئا. ك. بوروۋكوۋنىڭ تۆۋەندىكى سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈش مۇمكىن: "«مۇھاكىمەتۇل لۇغاتەين» شۇنداق كىتابكى، تۈپ ماھىيىتى جەھەتتىن ئۇنىڭدا گەپ تىل ئۇستىدىلا بارمايدۇ. بۇ كىتابتا يەنە باشقا پىكىر، يەنى ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ تەقدىرى ھەققىدىكى پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۆزى ھايات چاغىدىلا ھەممە ئېتىراپ قىلغان ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئۇستاز ئەلىشىر ناۋائىي ھەقىقانىي ھالدا شۇنداق بىر شان-شەرەپكە سازاۋەر بولدىكى، ئۇزاق ئەسىرلىك مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن ۋە يۇقۇرى شۆھرەت قازانغان پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئابرويى راسا كۆتۈرۈلگەن پەيتتە، ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ مۇستەھكەم ئاساسىنى قۇردى. ناۋائىي ئۆزىنىڭ «لىسانۇت تەير» («قۇشلار تىلى») ناملىق داستانىدا ئېيتقىنىدەك، ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىنى قۇرغۇچى بولغانلىغى بىلەن ئىپتىخارلىنىشقا تامامەن ھەقلىقتۇر."

3) «مەجالسۇن نەفائىس»

«مەجالسۇن نەفائىس» «گۈزەللەر يىغىلىشى) — ئاپتوبىئوگرافىك (تەرجىمھال خاراكتېرىدىكى) ئەسەر بولۇپ، ناۋائىي ئۇنى 1491-يىلى يېزىپ قالدۇرغان.

ناۋائىنىڭ ئۆمرى ئاخىرقى ئون يىلغا قەدەم قويغان بىر پەيتتە، ئۇ ئۆز ئۆمرىدە تونۇشقان، مۇھىم ئىلمىي سۆھبەتلەردە بولغان، ئۆزىگە قىزغىن يارەدەم ۋە مەدەتكارلىق كۆرسەتكەن فەزلۇللا ئەبۇلـ لەيس ، شەرەفىدىن ئەلى يەزدى، كامال تۇرباتى، سەئىد ھەسەن

ئەردەشىر، لۇتفى، سەككاكى قاتارلىق ئالىم ۋە ئەدىپ-شائىرلار ئارقا-ئارقىدىن ئالەمدىن ئۆتكەن ئىدى. ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە ئىلىم-پەن ساھەسىدە ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق زور ئابروي ۋە تەسىرگە ئىگە بولغان بۇ ئالىم ۋە ئەدىپلەرنىڭ ۋاپاتى ناۋايىغا چوڭقۇر قايغۇ-ئەلەم كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇلارغا بولغان چەكسىز ھۆرمىتى ۋە مۇھەببىتىنى ئىپادىلەش ھەم ئۇلارنىڭ نامىنى تارىخ سەھىپىسىدە قالدۇرۇش مەقسىدىدە بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىققان. ناۋايى «مەجالىسۇن نەفائىس»تا بۇ ئەسەرنى يېزىشقا سەۋەپ بولغان يۇقۇرقى ئامىللار توغرىسىدا ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتكەن.

شائىر ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىدە 355 تەن ئارتۇق مەشھۇر ئالىم، يازغۇچى-شائىر ۋە ئەدىپنىڭ ھاياتى، ئىجادىيەت پائالىيەتلىرى ئۇستىدە توختىلىدۇ، ئۇلارغا ۋە ئۇلارنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىگە قارىتا بەلگىلىك باھا ۋە كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ھەتتا بەزى ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن خاراكتېرلىك پارچىلارنى كەلتۈرىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، «مەجالىسۇن نەفائىس»تا ئاپتوبىئوگرافىيىلىك خاراكتېردىن تاشقىرى، بىبلىئوگرافىيىلىك① خاراكتېرنىڭمۇ بارلىغى كۆزگە چېلىقىدۇ.

ناۋايى «مەجالىسۇن نەفائىس»تا خاتىرىلىگەن ئالىم، يازغۇچى-شائىرلاردىن 35 تەن ئارتۇق كىشى تۈركى تىل (جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى)دا يازغانلار بولۇپ، ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە ئۇلار ئۈچۈن خېلى

① بىبلىئوگرافىيە — ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرى تىزىمى، ياكى مۇندەرىجىلىرى، شۇنىڭدەك مۇھىم مەزمۇنلىرى خاتىرىلەنگەن ئەسەرلەر.

كەڭ سەھىپىلەرنى ئاجراتقان ھەم ئۇلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ، يۇقۇرى ھۆرمىتى ۋە قىزغىن مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلغان.

ناۋايى ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» دىگەن ئەسىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەرىكۈندىكى ئاپتوبىئوگرافىيىلىك ئەدەبىيات (تەرجىمھال ئەدەبىياتى)قا تۇنجى قېتىم ئاساس سالغان نامايەندە بولۇش سۈپىتى بىلەنمۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر. ئاپتورنىڭ بۇ ئەسىرىدە ئىسمى تىلغا ئېلىنىپ، مەلۇمات بېرىلگەن ئالىم ۋە ئەدىپلەرنىڭ بىر قىسمى ناۋايى زامانداشلىرىدىن بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمى ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن كىشىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھاياتى، تەۋەلىگى، ئىجادىي ئەمگەكلىرى ھەققىدە ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولۇشتا «مەجالىسۇن نەفائىس»نىڭ رولى بەكمۇ چوڭ، يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، تەۋەلىگى ھەققىدە تالاش-تارتىش بولۇۋاتقان بەزى ئالىم، شائىر، يازغۇچىلار ئۈستىدە ئېنىق ھۆكۈم چىقىرىشتىمۇ، ناۋايىنىڭ بۇ ئەسىرى ئادەتتىكىدەك سودىيەدۇر.

بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەسەرلىرى بىلەن ئىسمى بىزگە تونۇشلۇق بولغان بىر قىسىم مۇئەللىپلەردىن باشقا، ھەر خىل تارىخىي سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئەسەرلىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن يەنە بىر قىسىم ئالىم، شائىر-يازغۇچىلار ناملىرىمۇ «مەجالىسۇن نەفائىس»تا ساقلىنىپ قېلىشى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەرجىمھال ئەدەبىياتىنىڭ شانلىق نەمۇنىسى ھىساپلانغان بۇ ئەسەرنىڭ تارىخىي ۋە ئىلمىي قىممىتىنى يەنىمۇ يۇكسەكلىككە كۆتۈرىدۇ.

5. ناۋايى مىراسلىرىنىڭ ئەھمىيىتى

دۇنيا مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان

دانىشمەن ئۇستاز ئەلشىر ناۋائىينىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن مىراس-لىرى ئۆزىنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى يۈكسەك قىممىتى بىلەن بەكمۇ زور تەربىيۋى، ئىلمىي، بەدىئىي، ئېستېتىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

ناۋايى ئۆز ئەسەرلىرىدە 15-ئەسىرگە خاس بولغان تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئەينى دەۋردە ياشىغانلار ئۈچۈنمۇ، كېيىنكىلەر ئۈچۈنمۇ تەربىيۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان نۇرغۇنلىغان ئاكتۇئال مەسىلىلەرنى بەدىئىي يول بىلەن يورۇتۇپ بېرىپ، كۆپلىگەن ئىلغار قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. شائىرنىڭ «خەمسە»، «چاھاردىۋان»، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك، ۋاپا، ساداقەت، ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى ھازىرمۇ، كەلگۈسىدىمۇ كىشىلەرگە سائادەت ۋە زىننەت بېغىشلىغۇچى ئېسىل پەزىلەتلەر جۇملىسىدىن بولۇپ، شائىرنىڭ بۇ ئىلغار قاراشلىرى ئەۋلاتلارنى تەربىيىلەش ۋە يېتەكلەش قىممىتىگە ئىگە.

ناۋايى ئۆزىنىڭ يۇقۇرى ئىلمىي قىممەتكە، زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىلمىي، تارىخىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلىرى ئارقىلىق تىلشۇناسلىق ئىلمى، تارىخ، ئەدەبىيات تارىخى، ئەدەبىيات نەزىرىيىسى، پەلسەپە قاتارلىق ساھەلەرگە زور تۆھپىلەرنى قوشتى، «مۇھاكىمەتۇل لۇغاتەين»، «تارىخى مۇلكى ئەجەم»، «مەجالىسۇن نەفائىس»، «مىزانۇل ئەۋزان»، «لىسانۇت تەير» قاتارلىق ئەسەرلەر بۇ جەھەتتە ھازىرمۇ ئۇستۇن قىممەتكە ئىگە.

ناۋايى ئىجادىيىتىنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە بۇ دەۋرلەر ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرىدىن

لىرىنىڭ ئىجادىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى ھەرگىزمۇ كەم مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ. ناۋايىغا زامانداش بولغان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكەن نۇرغۇن شائىر-يازغۇچىلىرىمىز ناۋايىنىڭ ئىجادىيىتىدىن ئىلھام ۋە ئوزۇق ئالدى، ئۇنى ئۆزىگە ئۇستاز ھىساپلاپ، ئەدەبىي مىراسلىرىدىن ئۈنۈملۈك ئۇگەندى. كېيىنكى دەۋرلەردە ياشىغان نۇرغۇنلىغان شائىرلار ناۋايىي ئىزىدىن مېڭىپ، ئۇنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە بىر قاتار غەزەلىيات ۋە داستانلارنى ياراتتى. بۇ ئەسەرلەر كېيىنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر مىراسلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. يەركەن خانلىغى دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرىدىن سەئىدخان، زوھرىدىن مۇھەممەت بابۇر قاتارلىق شائىرلار ناۋايىنىڭ غەزەل ۋە رۇبائىچىلىق ئۇسلۇبىدىن ئۆرنەك ئالغان. ئايازبەك قۇشچىنىڭ «جاھاننامە» داستانىدىمۇ ناۋايىنىڭ داستانچىلىق ئۇسلۇبىغا خاس ئامىللارنى كۆپلەپ ئۇچرىتىش مۇمكىن. قىدىرخان ياركەندىنىڭ «ئون ئىككى مۇقام» تېكىستلىرىنى تاللاشتا ناۋايى غەزەللىرىنى ئاساس قىلغانلىغىمۇ ناۋايىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان كۈچلۈك تەسىرىدىن بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەركەن خانلىغى دەۋرىدىن كېيىنكى چاغلاردا ئۆتكەن تالانتلىق ئۇيغۇر شائىرلىرى ئابدۇرەھىم نىزارى، خىرقىتى، زەلىلى، نۆبىتى، تەجەللى، موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ، ئۆمەر باقى قاتارلىقلاردىن تارتىپ، تاكى 20-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرىدىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، نىم شېھىت-كىچە بولغانلارنىڭ ئىجادىيىتىدىن ئىلھام ئالمىغىنى ۋە ئۇنىڭدىن ئۇگەنمىگىنى يوق.

ناۋايىي ئىجادىيىتىنىڭ كىشىگە بېرىدىغان ئېستېتىك زوقى ئىنتايىن يۇقۇرى. شۇڭا خەلقىمىز ئۇنى سۆيۈپ ئوقۇپ، ئۆزلىرىنىڭ

روهىي ئوزۇغى قىلىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ نۇرغۇن غەزەللىرى، رۇبا-ئىلىرى يېغىلىش-سورۇنلاردا كىشىلەر تەرىپىدىن يادقا ئوقۇلۇپ كەلمەكتە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ كۆپلىگەن ئاھاڭلىرىمۇ ناۋايىي غەزەللىرى بىلەن جارانلايدۇ.

شۇنىمۇ نەزەرگە ئېلىش كېرەككى، ناۋايىي مىراسلىرىدا ئۇنىڭ ئىلغار-تەرەققىپەرۋەر كۆز قاراشلىرىغا زىت ھالدا بەزى پاسسىپ ئامىللارمۇ ئەكس ئەتكەن، بۇ ناۋايىي ئىجادىيىتىدىكى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلارنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئۇنى شائىر ياشىغان تارىخىي، ئىجتىمائىي شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىدىن كۆرۈش كېرەك. ناۋايىي ئىجادىيىتىنى تەتقىق قىلغاندا ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغاندا، تارىخقا ھۆرمەت قىلىش پوزىتسىيىسىدە، يەنى تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق كۆز قاراشتا چىڭ تۇرۇش كېرەك. ناۋايىي ئىجادىيىتىدىكى قىسمەن پاسسىپ ئامىللار ئۇنىڭ ئۇلۇغ تۆھپىسىگە ۋە يۈكسەك ئابرويىغا ھەرگىزمۇ نۇقسان يەتكۈزەلمەيدۇ.

تۆتىنچى باب
يەركەن خانلىغى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

1. يەركەن خانلىغىنىڭ قۇرۇلۇشى

مىلادى 14-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ موغۇلستاندا ھۆكۈم سۈرگەن چاغاتاي ۋارىسلىرى بىلەن موغۇلستان ھاكىمىيە-

تىنىڭ تايانچىسى بولغان دوغلات ھۆكۈمرانلىرى پەيدىن-پەي پارچىلىنىشقا قاراپ يۈزلەندى. ئىلى — ئالمىلىقنى مەركەز قىلغان چاغاتاي ئۇلۇسى خانلىرىدىن تۇغلۇق تېمۇرخان 1363-يىلى ئۆزلىگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئىلياس خوجا بىلەن دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىغى قەمەرىددىن ئارىسىدا سەلتەنەت تەختىنى تالىشىش ماجرالىرى تېخىمۇ كۈچىيىپ، ھىجرىيە 770-يىلى (مىلادى 1368-يىلى) قەمەرىددىن قەشقەردە مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى، بۇنىڭدىن ئىككى يىل بۇرۇن يەنى مىلادى 1366-يىلى سەمەرقەندتە ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇرۇپ، چاغاتاي ئۇلۇسى تەركىۋىدىن بۆلۈنۈپ چىققان تېمۇرلەڭ (مىلادى 1333 — 1405-يىللار) پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىرقانچە قېتىم پەرغانە ۋادىسى، سىر دەرياسىنىڭ بويلىرى ۋە قەشقەر ئەتراپىغا لەشكەر تارتىپ بۇ جايىنى ئېغىر خانىۋەيران قىلدى. تېمۇرلەڭ ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن جىدەللەر سەۋىۋىدىن، تېمۇر ئىمپېرىيىسى بىرقەدەر ئاجىزلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى يەنە بىرقانچە قېتىم قەشقەر ئەتراپىغا لەشكەر ئەۋەتىپ، بۇ جايىنى ئىگەللەشكە ئۇرۇندى، بىراق يەرلىك ھەر مىللەت خەلقى دوغلات قەبىلىسىنىڭ رەھبىرى مىرزا ئابابەكرىنىڭ رەھبەرلىگىدە ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇپلا قالماي، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىياغىمۇ بىرقانچە قېتىم لەشكەر تارتىپ باردى. نەتىجىدە ئىلگىرىكى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تەۋەلىگى ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلاندى.

مىلادى 1403-يىلى خىزىرخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن تەخت تالىشىش ئۇرۇشلىرى ئۆزلۈكسىز كۈچىيىپ، موغۇلستاندا زور بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. ھەرقايسى شاھزادىلەر ئۆز ئالدىغا بولۇ-

ۋالدى. لېكىن 1462 ـ يىلىغا كەلگەندە خىزىر خوجىنىڭ ئەۋرىسى يۇنۇسخان خانلىقىغا ئولتۇرۇپ، ئەتراپىتىكى ئۇششاق خانلىقلارنى جۇملىدىن يەركەنىي مەركەز قىلغان دوغلات ھۆكۈمىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، موغۇلستاندا بىرقەدەر تىنچ ھاكىمىيەتنى بارلىققا كەلتۈردى. ھىجرىيە 872 ـ يىلى (مىلادى 1467 ـ يىلى) يەركەنىي بېسىپ ياتقان ئاباباكرى مىرزا دوغلاتى ھەيدەر مۇھەممەت مىرزىنى مەغلۇپ قىلىپ، قەشقەرنى بېسىۋېلىپ، موغۇلستاننى بارچىلاپ يەنە مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، ئۆزىنى خان دەپ جاكالىدى. يۇنۇسخان ۋە مۇھەممەتخانلار ئاباباكرى مىرزىغا قارشى لەشكەر تارتىپ كۆپ قېتىم ئۇرۇشقان بولسىمۇ، ھەر قېتىمدا زور مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئەكسىچە ئاباباكرى مىرزا يەنىمۇ كۈچەيىپ، يەركەن بىلەن قەشقەرنى بازا قىلىۋېلىپ، ئىلگىرـ ئاخىر بولۇپ پامىر ئىگىزلىگى، فەرغانە ۋادىسى، ئۇزگەن، لاداخ، خوتەن ۋە ئاقسۇنىڭ غەربىدىكى جايلارنى ئىگەللىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن يۇقۇرقى جايلاردا ئۆزبېنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنى يۇرگۈزۈپ، خەلقە زور بالايىـ ئاپەتلەرنى كەلتۈردى.

مىلادى 1487 ـ يىلى يۇنۇسخان ئۆلگەندىن كېيىن، موغۇلستانىنىڭ بۆلۈنمىچىلىك ھالىتى تېخىمۇ كۈچەيدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مەھمۇتـ خان خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىنى بۆلۈۋېلىپ، تاشكەنت رايونىنىڭ بىردىنـ بىر نوپۇزلۇق ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. ئىككىنچى ئوغلى ئەھمەتخان ئاقسۇدىن تۇرپان، قۇمۇلارغىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىغىدا تۇتتى، شۇنداق قىلىپ، پۈتكۈل موغۇلستان تەۋەلىگى دوغلات قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئاباباكرى ۋە مەھمۇتخان، ئەھمەتخان قاتارلىق ھۆكۈمرانلارنىڭ ئايرىۋېلىپ

باشقۇرۇشىغا چۈشۈپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇچ بۆلەكىكە بۆلۈنۈپ كەتتى.

1502 ـ يىلى شايبانخان كەڭ كۆلەمدە قوشۇن تارتىپ، تاشكەنت ۋە پەرغانە ئويمانلىغىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۆزىگە شەپقەت قىلغان مەھمۇتخانغا قارشى چىقتى. زور تەھدىتكە دۇچ كەلگەن مەھمۇتخان ئۆز قېرىنداشى ئەھمەتخانىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. ئەھمەتخان چوڭ ئوغلى مەنسۇرخانىنى تۇرپانىدا قالدۇرۇپ، يەنە بىر ئوغلى سەئىدخانىنى ئېلىپ شايبانخانغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلاندى. شايبانخان 30 مىڭ لەشكىرى بىلەن پەرغانىغا يېقىن جايدا مەھمۇتخان، ئەھمەتـ خان ۋە سەئىدخانلارنىڭ لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى ئەسىر ئالدى. ئاردىدىن ئۇزان ئۆتمەي شايبانخان تاشكەنت ۋە پەرغانە ئويمانلىغىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئاكاـ ئۇكا مەھمۇتـ خان ۋە ئەھمەتخانلارنى قويۇپ بەردى. سەئىدخان تۇتقۇنلۇقتىن قېچىپ تۇرپانغا قايتىپ كەلدى.

1509 ـ يىلى مەھمۇتخان يەنە بىر قېتىم شايبانخانغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىپ يەنە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. شايبانخان شۇ يىلى خوجەنت دېگەن جايدا مەھمۇتخان بىلەن ئۇنىڭ ئالتە نەپەر ئوغلىنى چېپىپ تاشلىدى، ئەھمەتخان ئاقسۇدا كېسەللىك سەۋەۋى بىلەن ئۆلدى. شۇنداق قىلىپ، بۇرۇنقى موغۇلستان زېمىنىنىڭ مەھمۇتخان بۆلۈۋالغان قىسمى پۈتۈنلەي شايبانخانىنىڭ قول ئاستىغا ئۆتتى.

ئەھمەتخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مەنسۇرخان بىر تەرەپتىن قۇمۇل ۋە خېشى كاردۇرى قاتارلىق جايلارغا داۋاملىق ھۇجۇم قىلدى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزبېنىڭ قېرىنداشلىرىنى جېنىنىڭ بېرىچە چەتكە قاقتى. بولۇپمۇ ئۆز ئىنىلىرى خەلىلخان ۋە سەئىدخانـ

لارنىڭ تۇرپاندا تۇرۇشىغا ئەسلا يول قويمىدى، مەنسۇرخانىنىڭ يەكلىشى تۇپەيلىدىن، خەلىلخان ۋە سەئىدخانلار 1509 ـ يىلى ئىسسىق كۆل ئەتراپىغا بېرىپ، يەتتە سۇدىكى قىرغىزلارنى باشلاپ، مەنسۇر-خانغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتتى. مەنسۇرخان ئۆزى لەشكەر باشلاپ ئالمۇتا ئەتراپىغا يېتىپ كېلىپ، خەلىلخان ۋە سەئىدخانلارنىڭ لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. خەلىلخان ئەنجانغا قېچىپ بارغاندا، شۇ يەردىكى ئۆزبېكلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. سەئىدخان ھىجرىيە 915 ـ يىلى 8 ـ ئايدا (مىلادى 1590 ـ يىلى 10 ـ ئايدا) بەدەخ-شان ئارقىلىق ئافغانىستاندىكى تاغىسى زاھىرىددىن بابۇر شاھنىڭ قېشىغا باردى. مىلادى 1510 ـ يىلى قەشقەرنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، ئابابەكرى مىرزىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن سەئىد مۇھەممەت سۇلتان ۋە ئەلى بەگچەك مىرزىلار مەغلۇپ بولۇپ ئەنجانغا قېچىپ بېرىۋالغان ئىدى. ئۇلار شۇ جايدا كۈچ توپلاپ ئابابەكرى مىرزىغا قارشى ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى ۋە كابۇلدىكى سەئىدخاننىڭ قېشىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى ئەنجانغا كېلىشكە تەكلىپ قىلدى. مىلادى 1511 ـ يىلىنىڭ بېشىدا سەئىدخان ئەنجانغا بېرىپ تالاس، نارىن، ئىلى دەرياسى ۋادىلىرى ۋە ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى قىرغىز، موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ بىر ھاكىمىيەت قۇردى. ئابابەكرى مىرزا بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن نۇرغۇن لەشكەر باشلاپ، ئەنجانغا — سەئىدخان قاتارلىقلارغا قارشى يۈرۈش قىلدى. ئىككى تەرەپ ئەنجانغا يېقىن تۇتلۇق (ئۇزملىك) دېگەن جايدا كەسكىن جەڭ قىلدى، ئابابەكرى مىرزا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، قەشقەرگە چېكىنىپ كەلدى. ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇرۇشتا تارتقان بارلىق زىيانلىرىنى ۋە ئۆچمنى خەلقتىن ئالدى. ۋەھشىيانە ھالدا قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭ-

چىلىق يۈرگۈزدى. موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخى ھەمدى» ناملىق كىتابىدا "دۇنيا تارىخىدا ئابابەكرىدەك زوراۋان قاتىلدىن يەنە بىرنى تاپقىلى بولمايدۇ" دەپ يازغان ئىدى. سەئىدىيە دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق شائىرى ئايازبېك قۇشچىمۇ ئۆزىنىڭ «جاھان-نامە» ناملىق داستانىدا ئابابەكرىنىڭ زالىملىغى ھەققىدە مۇنداق مىسرالارنى قالدۇرغان ئىدى:

ئابابەكرى ئېردى كاشغەر ھاكىمى،
كى يوق ئېردى رۇستەمدىن ئانىڭ كەمى،
ئانىڭ ئىلكىدىكى ئەل-ئۇلۇس تەمام،
تاپىب ئېردى بەندۇ-بالادا مەقام.
ئولۇب بەندى زىندانده ئۆلگەنلەرى،
قازىق بىرلە دەرمانده قالغانلەرى.
تۇتۇب بەزىلەرنىڭ قولاغىن كېسىب،
قولاغۇ ئىلكۇ ئاياغىن كېسىپ.
يەنە بەزىلەرنى تۇتۇب ئاختىلاب،

ئابابەكرى مىرزىنىڭ زالىملىغى ۋە زوراۋانلىغى ئۇنىڭ ئۆز ئىچىدىكى سىنىپىي ۋە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئىنقىرازغا ئېلىپ كەلدى.

ئابابەكرى مىرزا قارا كۆڭۈل، گۇمانخور، زالىم بىر ئادەم بولغاچقا، قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلاردىن تارتىپ ئاددى پۇقرالار-غىچە ھەممىسىنى قاتتىق قاخشاتقان ئىدى. مەسىلەن، ئۇ ئۆزىگە سادىقلىق بىلەن ئىشلىگەن ئاتاقلىق ھەربىي قوماندانى ئىمىر ۋەلىنى گۇمان سەۋىۋى بىلەن ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى، ھەتتا ئۇنىڭ ئۇرۇق-تۇققانلىرىنىمۇ قوشۇپ قىلىچتىن ئۆتكۈزدى. ئارقىدىن يەنە "ئىمىر

ۆەلىنى ئۆلتۇردۇم، ئەمدى قالغانلىرىمۇ مەندىن گۇمانلىنىشى مۇمكىن" دېگەن خىيال بىلەن ئۆز-ئۆزىدىن گۇمانلىنىپ، ۆەزىرى شاھانە كۇكۇلداش بىلەن ھەربىي قوماندانى مۇھەممەت بەگلەرنى ئاۋال ئاختا قىلۇېتىپ، كېيىن بىراقلا ئۆلتۇرۇۆەتتى.

"... ئاباېەكرى مىرزا ئۆمىرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە شۇنداق زالىملاشتىكى، ئۇنىڭ زۇلمىنى قەلەم بىلەن يېزىپ تۇگەتكىلى بولمايدۇ، ئاباېەكرى مىرزا ئالىملاردىن: 'بىر يۇرتتىن بىر تۇركۇم ئادەملەر يەنە بىر يۇرتقا بارسا، پىتنە-پاساتقا سەۆەب بولىدىغان بولسا، بېرىش-كېلىشنى مەنئى قىلىشقا بولامدۇ؟' دەپ سورايدۇ. ئالىملار: 'پىتنە-پاسات بولىدىغان بولسا، مەنئى قىلىش توغرا بولىدۇ' دەيدۇ. ئۇ، بۇ سۆز بىلەن كىشىلەرنىڭ شەھەردىن-شەھەرگە بېرىشىنى مەنئى قىلدى. جۇملىدىن مادۇ، چىكراك ئايمغىنى تۇتۇپ، 'مەن سىلەرنى مەنئى قىلىمەن' دەپ 3000 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ پۇتىنى تىزىدىن كېسىپ تاشلىدى، ئۇ 'ئادەملەرنى ئۆلتۇرمىدىم' دەيدۇ، ئەمما بۇ پۇتى كېسىلگەن كىشىلەر ئۆلۇپ كېتىدۇ. ئۇ بۇ خىل زۇلۇملارنى كۆپ قىلدۇ"①.

دەمەك، يۇقۇرقىدەك ۆەھشىيانە ھەركەتلەر ۆە زورلۇقلار ئاباېەكرى مىرزا ھۆكۇمرانلىغىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىغا يەنە بىر تەرەپتىن ئوبېكتىپ شارائىت يارىتىپ بەردى.

ھىجرىيە 920-يىل 5-ئايدا (مىلادى 1514-يىل 6-ئايدا) سەئىدخان 4 مىڭ 700 دىن ئارتۇق قىرغىز ۆە باشقا قەبىلە لەشكەرلىرىنى باشلاپ تورغارت ئارقىلىق ئاتۇشقا كېلىپ، ئاباېەكرى

① «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» كۆچۇرمىسى، 58-بەت.

مىرزىغا ھۇجۇم قىلىپ، شىددەتلىك جەڭلەرنى ئېلىپ بارىدى. قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەنلەردىكى زۇلۇمدىن جاق تويغان خەلق سەئىدخانغا ماسلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ جايلار ناھايىتى تېزلا سەئىدخاننىڭ قول ئاستىغا ئۆتتى. خەلقنىڭ قوللىشى ئاستىدا پامىر ئىگىزلىگى، بەدەخشان (بۇگۇنكى ئافغانىستان تەۆەسىدە)، شەرقتە كۇچارنىڭ غەربى، جەنۇبتا قاراقۇرۇم، شىمالدا تالاس، نارىن دەريا بويلىرى، ئىسسىق كۆل ۆە پەرغانە ئويمانلىغى قاتارلىق جايلار سەئىدخان ھۆكۇمرانلىغى ئاستىغا ئۆتتى. يەتتەسۇ ئەترافىدا ياشايدىغان قازاق قەبىلىلىرىمۇ ئۆزلۇكىدىن سۇلتان سەئىدخانغا باش ئەگدى، نەتىجىدە ھىجرىيە 920-يىل 7-ئاينىڭ 30-كۇنى (مىلادى 1514-يىل 8-ئاينىڭ 21-كۇنى) قەشقەر سۇلتانلىغى قۇرۇلدى، ئۇزاق ئۆتمەي خانلىق مەركىزىنىڭ يەركەنگە يۆتكىلىشى بىلەن، بۇ خانلىقنىڭ نامى "يەركەن خانلىغى" دەپ ئاتالدى①. سەئىدخان خانلىقنىڭ تۇنجى سۇلتانى بولدى. شۇڭلاشقا بۇ خانلىق تارىختا "سەئىدىيە خانلىغى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

يەركەن خانلىغى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سەئىدخان كۆپلىگەن ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە خانلىقنى مۇستەھكەملىدى. ئاباېەكرى گۇرۇھىدىن غەنىمەت ئالغان ئالتۇن-كۇمۇش، مال-مۇلۇكلەرنىڭ بىر قىسمىنى پۇقرالارغا ۆە ئەسكەرلەرگە تارقىتىپ بەردى. ئون يىلغىچە پۇقرالاردىن باج ئالماسلىق چارىسىنى ئاشكارا بەلگىلىدى②؛ مۇستەبىت

① ئەنۆەر بايتۇر: «شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۆەتەن بىرلىگە قوشقان تۆھپىسى»، 1980-يىل خەنزۇچە نەشرى، 136-بەت.

② «تارىخى ھەمدى»، قول يازما.

ھۆكۈمران ئابابەكرى مىرزا دەۋرىدە سەرگەردان بولۇپ، ياقا يۇرتلارغا چىقىپ كەتكەن كىشىلەرنىڭ ئۆز ماكانىغا قايتىپ كېلىپ، تېرىقچىلىق قىلىشى توغرىسىدا پەرمان چىقىرىپ، ۋەيران بولغان ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ خىل ئىجتىمائىي ئاساس ئارقىلىق دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، سودا-سانائەت، قول ھۈنەرۋەنلىك ئىشلىرىدا گۈللەپ-ياشناش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. سەئىدخان ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللاندى. تەڭرى (تيانشان) تاغلىرىنىڭ شىمالىغا يۇرۇش قىلىپ، بۇ جايلارنى ئىگەللەشتىن باشقا، ھىجرىيە 922-يىل 1-ئايدا (ميلادى 1516-يىل 2-ئايدا) قېرىنداشى مەنسۇرخان بىلەن ياراشتى. مەنسۇرخان سەئىدىيە سۇلتانلىغى تەركىۋىگە ئۆتتى. نەتىجىدە "كۈچار، قاراشەھەر، قۇمۇل قاتارلىق جايلارغىچە بولغان كەڭ زېمىنلارمۇ بۇ خانلىقنىڭ تەۋەلىگىگە ئۆتتى"①. شۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە سۇلتانلىغىنىڭ زېمىنى تېخىمۇ كېڭەيدى. تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك بارلىققا كەلدى. ئەينى مەزگىلدە "قۇمۇلدىن تارتىپ بەدەخشانغىچە بولغان يولدا سەپەر قىلغۇچى ھەرقانداق كىشى باج-سېلىقتىن ئازات ئىدى ھەمدە ئوزۇق-تۈلۈك ئالمىسىمۇ بارغانلا يېرىدە مېھمانغا ئوخشاش كۈتۈلەتتى"②.

ميلادى 1533-يىلى سەئىدخان تىبەتكە بولغان بىر قېتىملىق ھەربىي يۇرۇشتە كېسەللىك سەۋەبىدىن بىلەن ۋاپات بولدى. ئورنىغا

① قېرىنداشلار قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 2-قىسىم، 149-بەت.

② «تارىخى رەشىدى (زەيلى)»دىن.

چوڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخان تەختكە ئولتۇردى. سۇلتان ئابدۇرەشىد ناھايىتى كۈچلۈك ۋە بىلىملىك پادىشا ئىدى، ئابدۇرەشىدخان 16 يېشىدىن تارتىپ دادىسى سەئىدخانغا ئەگىشىپ كۆپ قېتىم ئۇرۇشقا قاتنىشىپ، "مەشھۇر مەرگەن"، "ئۇستا قىلىچۋاز"① دېگەن نامغا ئىگە بولغان ۋە بىر مەزگىل بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي (يەتتە سۇ)دا ۋالىمۇ بولغان ئىدى. مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» دە بايان قىلىشىچە، "مەرھۇم سۇلتان سەئىدخاندىن كېيىن ئابدۇرەشىدخانمۇ ئوقنى ياخشى ئاتار كىشى يوق ئىدى. ئوقى ھەرگىز خاتا كەتمەيتتى، تېگىپ ئۆتمەي قالمايتتى؛ شۇنىڭدەك (ئۇ) ھەر بىر ئىشتا تەڭدىشى يوق زات ئىدى، مۇزىكىدا ئۇستاز ئىدى. جۇملىدىن «ئىشرەت ئەڭگىز» (خۇشاللىق قوزغاش) دېگەن بىر مۇقام ئىجات قىلدى②. بۇ مۇقام ئالدىدا بارلىق ساز تەسلىم بولدى. چارتار، دۇتار، ساتار، قالۇن، راۋاپ، ئۇد، غىجەك قاتارلىق سازلارنى ياخشى چالاتتى، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ساز چالغاندا، ھەرقانداق بىمەزاق (زوق-شوقى يوق) كىشى بولسىمۇ تەسىر قىلاتتى ۋە تەسىرلىك ھالەت پەيدا قىلاتتى..."③

سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يەركەن خانلىغى ئېغىر ھالدىكى بۆلۈنۈش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. ئالدى بىلەن بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى قازاقلار سەركەردىسى ئاقىنەزەرخان ئىسيان

① «تارىخى رەشىدى (زەيلى)»دىن.

② موللا ئىسمەتۇللا مۆجىزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» ناملىق كىتابىدا «ئىشرەت ئەڭگىز» مۇقامىنى مەلىكە ئاماننىسانىڭ ئىجات قىلغانلىغى يېزىلغان.

③ «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» كۆچۈرمىسى، 82-بەت.

كۆتۈردى. ئارقىدىنلا ئىسىق كۆل ئەتراپىدىكى قىرغىزلار سەردارى مۇھەممەتخانمۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ، يەركەن خانلىغىنى پارچىلىۋەتتى. پۈرسەتتىن پايدىلانغان مەنسۇرخان ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئاق-سۇغا ھۇجۇم قىلدى. ئەمدىلا تەختكە چىقىقان 24 ياشلىق سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆزى بىۋاستە لەشكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىپ، ئالدى بىلەن مەنسۇرخاننىڭ ئىسيانىنى بېسىقتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە قازاق ۋە قىرغىزلارنىڭ ئىسيانىنى تىنجىتىپ، ئىلى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى، ئىسسىق كۆل ئەتراپى ۋە پەرغانە ئويمانلىغى قاتارلىق جايلارنى قايتىدىن قولغا كەلتۈردى، يەركەن خانلىغىنىڭ غەربىي شىمال رايونىنى بىرلىككە كەلتۈردى ۋە مۇستەھكەملىدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆز ھۆكۈمرانلىغى دەۋرىدە (مىلادى 1533 ــ 1570 ـ يىللار) جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىغا ئىگە كۆپلىگەن ئاكتىپ تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئۆز تەۋەلىگىدە ھەرقايسى رايونلارنىڭ دىخانچىلىق، قول سانائىتى ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە راۋاجلاندۇردى. ھەممىلا يەردە خەلقنىڭ مەدەنىيىتى، ئەدەبىيات ـ سەنئىتى، ئىلمىي پائالىيىتىنى ئىلگىرى سۈردى. ھاكىمىيەت سىستېمىسىنى تەرتىپكە سالدى. ئابدۇرەشىدخانىنىڭ دۆلەت ئەرباپلىرى قاۋۇل، ساداقەتمەن كىشىلەردىن ئىدى. "سۇلتان ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدە دۆلەت ئەرباپلىرىدىن شائىرلار كۆپ ئىدى"①.

ئابدۇرەشىدخان يېزا ئىگىلىك ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇردى. سودا ئىشلىرىنى ئالغا

① «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» كۆچۈرمىسى، 88 ـ بەت.

سۈردى. ئىتتىپاقلىق ۋە خاتىرجەملىك ئاساسىدا ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنى گۈللەندۈردى. ئۇنىڭ يېتەكچىلىگىدە قەشقەردە «خاقانىيە مەدرىسەسى» كېڭەيتىپ قۇرۇلدى. يەركەندىمۇ يۇقۇرى بىلىم يۇرتلىرى تەسىس قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن ئىلمىي پائالىيەت تازا جانلىنىپ كەتتى ۋە ھەرقايسى ئىلمىي ئېقىملار ئەركىن بەس ـ مۇنازىرە قىلىدىغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. دۆلەتلىك كۇتۇپخانا، قول سانائەت ئىشخانىلىرى، سودا كارۋان ئەترەتلىرى ئۈيۈشتۈرۈلدى. خانلىقنىڭ سودا، تىجارەت مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ھالقىپ چىقىپ، ئىران، ئافغانىستان، ئەرەبىستان ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغىچە يېتىپ باردى. سودا، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يەنمۇ جانلاندى. سودا، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ جانلىنىشىغا ئەگىشىپ خانلىق تەۋەسىدىكى ھەر مىللەت خەلقنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ ئۆستى. خانلىق مەركىزى يەركەندە «دىۋانخانە» (خانلىق كاتىباتخانا) قۇرۇلۇپ، ئالىي بىلىم يۇرتى ۋە تەتقىقات ئورنىغا ئايلاندۇرۇلدى. بۇ جايدا ئۇيغۇر ئالىملىرى، شائىرلىرى، يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى كۆچۈرۈلۈپ تارقىتىلاتتى. يەركەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدىكى تالىپلارغا شۇ چاغدىكى مەشھۇر جامائەت ئەرباپلىرى ۋە ئابدۇرەشىدخان، قىدىرخان يارکەندى، ئايازبېك قۇشچى، مىرزا مىرەك چالىشى، نەفسە (ئامانىسا خېنىم) قاتارلىق ئاتاقلىق ئەدىپلەر، مۇزىكانتلار، ئالىملار تىلشۇناسلىق، تارىخ، ئەدەبىيات، ئاستىرونومىيە، مېدىتسىنا، ھىساپ، ئەرەب تىلى، پارس تىلى، ئوردۇ تىلى ۋە يېزا ئىگىلىك، قول سانائەت بىلىملىرىنى ئۆگىتەتتى. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بۇ جايغا بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ئىراق،

ئافغانستان، كەشمىر قاتارلىق دۆلەتلەردىنمۇ كۆپلىگەن تەلەپكارلار كېلىپ، ئىلىم تەھسىل قىلغان ئىكەن، نەتىجىدە زور بىر تۈركۈم تالانت ئىگىلىرى يېتىشتۈرۈلگەن ئىكەن.

ئابدۇرەشىدخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە خەتتاتلىق تەرەققى قىلغان، مەشھۇر ھۆسن خەتچىلەر بىرقانچە يۈزگە، تالىپلار بىرنەچچە مىڭغا يەتكەن ئىدى. كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى مەشھۇر پېشۋالاردىن فارابى، ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكى، رابغۇزى، مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى، نىزامىدىن ئەلىشىر ناۋايى، مەۋلانە سەكاكى، زاھىرىددىن بابۇر...قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى كەڭ تارقالغان ئىدى.

ئومۇملاشتۇرغاندا، ئابدۇرەشىدخان ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىل يەركەن خانلىغىنىڭ مەدەنىي ھاياتى ئىنتايىن جانلانغان بىر مەزگىل بولۇپ، بۇ دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىيات-سەنئىتى‌گۈللەنگەن يەنە بىر "ئالتۇن دەۋر" سۈپىتىدە تارىخ بېتىدىن شۆھرەتلىك ئورۇن ئالدى.

مىلادى 1570-يىلى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان 61 يېشىدا ۋاپات بولدى. ھاكىمىيەت ئۇچۇن بولغان قانلىق جەڭلەردىن كېيىن، ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇكېرىمخان خان بولدى. ئۇ تەرەققىپەرۋەر كىشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ دەۋردە بۆلۈنۈش ئانچە كۆپ بولمىدى. مەدەنىيەت ۋە ئىلىم-پەن راۋاجلىنىپ باردى.

ئابدۇكېرىمخان ھىجرىيە 1002-يىلى (مىلادى 1593-يىلى) ۋاپات بولدى. يەركەن خانلىغىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى سەئىدخان، ئابدۇرەشىدخان، ئابدۇكېرىمخاندىن ئىبارەت ئۈچ ئەۋلات ھۆكۈمرانلىق قىلغان 80 يىلچە ۋاقىت بولۇپ، بۇ دەۋردە يۇرتنا تىنچلىق، بىرلىك

ئورنىتىلغاچقا، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت، ئىلىم-پەن ئىنتايىن يۇكسەلگەن ئىدى.

بىراق كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە يامان غەرەزلىك خوجىلارنىڭ قۇتراتىشى، ھاكىمىيەت بېشىغا چىقۋالغان شاھزادىلەرنىڭ ئىقتىدارسىزلىغى تۈپەيلىدىن ئىختىلاپ ۋە سەلتەنەت تالىشىش ئۇرۇشلىرى يۈز بېرىپ، خانلىق پارچىلىنىش ۋە ئىنقىراز بولۇشقا قاراپ يۈز تۇتتى. ئابدۇكېرىمخاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەتخان (بۇ قابىلىيەتسىز كىشى ئىدى)، ئۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەتخانىنىڭ ئوغلى ئەھمەتخان (ئۇ سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى)، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئابدۇللەتىپخانلار سۇلتان بولدى. بۇ چاغدا تەخت تالىشىش كۈندىن-كۈنگە كۈچەيدى. ھىجرىيە 1048-(مىلادى 1638-) يىلىغا كەلگەندە ئابدۇرەشىدخانىنىڭ نەۋرىسى ئابدۇللاخان باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، جىددى تەدبىر قوللىنىپ، يەركەن خانلىغىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈردى.

ئابدۇللاخان تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە، يەركەن خانلىغى تەۋەسىدىكى ئۇرۇش-يېغىلىقلار سەۋىۋىدىن خاراپ بولغان شەھەرلەر ئاۋات قىلىندى، يوللار راۋانلاشتۇرۇلۇپ، ئۆتەڭلەر تۇرغۇزۇلدى، شەھەرلەردە مەدرىس، جامەلەر بىنا قىلىندى. ئۇيغۇر بىناكارلىغى ۋە نەققاشچىلىق سەنئىتى سەۋىيىسى بۇ دەۋردە خېلى يۇقۇرى كۆتۈرۈلدى. ئابدۇللاخان ئىلىم-مەرىپەت ئەھلىلىرىنى ئۆزىگە يېقىن دوست تۇتتى ۋە ئۇلارنىڭ ئىلمىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىغا شارائىت يارىتىپ بەردى.

مەدەنىيەت ئىشلىرى قايتا گۈللىنىشكە قاراپ يۈزلەنگەن بۇ ۋەزىيەت خېلى بىر مەزگىل داۋاملاشتى. لېكىن بۇ چاغلاردا يەركەن

خانلىغى تەۋەسىدە باش كۆتۈرۈپ قۇتۇرغان يامان غەرەزلىك سوپە-
لارنىڭ "ئاق تاغلىق"لار ۋە "قارا تاغلىق"لار ماجراسى تۈپەيلە-
دىن يەركەن خانلىغى مۇنقەرز بولۇشقا قاراپ يۈز تۇتتى. خانلىق-
نىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، خەلق تۇرمۇشى
كۈتىدىن - كۈنگە ناچارلىشىپ، ئىلىم - پەن ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت
ئىشلىرىمۇ زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. بولۇپمۇ مىلادى 1670 - يىلى
يەركەن خانلىغى تەختىگە ئىسمائىلخان ئولتۇرغاندىن كېيىن، "ئاق
تاغلىق"لار، "قارا تاغلىق"لار ماجرالىرى ھە دەپ كۆچەيدى.
ئاپپاق خوجىنىڭ (خوجا ھىدايىتۇللانىڭ) كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ
خىل تەسىردىن غەزەپلەنگەن ئىسمائىلخان ئاپپاق خوجىنى يەركەن-
دىن قوغلاپ چىقاردى. خوجا ھىدايىتۇللا ئىشان شۇ چىقىپ كەتە-
كەنچە تىبەت لاماسى ۋە دىبالىرغا يالۋۇرۇپ يۈرۈپ، جۇڭغار تۆرە-
لىرىنىڭ باشچىسى غالدانىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشكە مۇيەسسەر
بولدى. غالدانىڭ 12 مىڭ ئەسكىرىگە يول باشلاپ، 1682 - يىلى
يەركەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، ئىسمائىلخاننى
ئەسىرگە ئېلىپ جۇڭغارلارغا تاپشۇرۇپ بەردى. نەتىجىدە 168 يىل
ھۆكۈم سۈرگەن يەركەن خانلىغى يىمىرىلدى.

خۇلاسە قىلغاندا، سەئىدخان 1514 - يىلى دوغلات قەبىلىسى
ئەۋلادلىرىدىن خانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، يەركەن خانلىغىنى
قۇردى. يەركەن خانلىغى قۇرۇلۇپ، تاكى ئاياقلاشقانغا قەدەر يەر-
كەن خانلىغىغا تەۋە رايونلاردىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىقتىسا-
دىي ھەم مەدەنىي تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشى ئۈچۈن ئوبدان شارائىت-
لارنى يارىتىپ بەردى. شۇڭا بۇ تارىخىي دەۋردە ئەدەبىيات - سەنئەت
ئىشلىرى گۈللەپ ياشناش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. دۇنيا مەدەنە-

يەت تارىخىدا، جۇملىدىن ئېلىمىز مەدەنىيەت تارىخىدا پەخىرلىك
ئورۇن ئىگەللىگەن، ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر كلاسسىك مۇزىكىسى —
«ئون ئىككى مۇقام» ئەنە شۇ دەۋرگە كەلگەندە رەتلىنىشكە باشلىدى.
ئابدۇرەشىدخان، ئاماننىساخان، مىرزا ھەيدەر، قىدىرخان يارکەندى،
مەۋلانە خۇلقى، مىرزا مىرەك چالىشى، ئاياز بېك قۇشچى، مىرزا
مەھمۇت جوراس قاتارلىق مەشھۇر سىياسىئونلار، شائىرلار، مۇزىكا-
شۇناسلار، مۇئەررىخلەر، ئالىم - ئەدىپلەر يېتىشىپ چىقتى.

تۆۋەندە بۇلارنىڭ ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان
نامايەندىلەر تونۇشتۇرۇلىدۇ.

2. يەركەن خانلىغى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى

1) ئاياز بېك قۇشچى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

سۇلتان سەئىدخان ۋە سۇلتان ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدىكى گۈل-
لەنگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىلى، مەشھۇر شائىر ئاياز-
بېك قۇشچىنىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇماتقا ئىگە
ئەمەسمىز. بەزى ئىشەنچلىك مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇ سۇلتان
سەئىدخاننىڭ ياشلىق دەۋرىدىكى يېقىنلىرىدىن بولۇپ، سەئىدىيە
خانلىغىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى
ئۆتىگەن، سۇلتان سەئىدخان بىلەن كۆپلىگەن ھەربىي يۈرۈشلەردە
بىللە بولغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئاياز بېك يالغۇز تالانتلىق شائىر
بولۇپلا قالماستىن، داڭدار ھەربىي سەركەردە ۋە قابىلىيەتلىك جاما-
ئەت ئەربابىدۇر.

شائىر ئايازبېك قۇشچىنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن دەۋرىمىز-گىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ناھايىتى ئاز. يېقىنقى يىللارغا قەدەر ئۇنىڭ بەزى تارىخنامىلاردا خاتىرىلىنىپ قالدۇرۇلغان قىسمەن غەزەللىرىلا جامائەتچىلىككە تونۇشلۇق ئىدى. شۇنداقتىمۇ كىشىلەر شائىرنىڭ تىرەن پىكىر ۋە يۈكسەك بەدىئىيلىككە ئىگە ئاز ساندىكى بۇ غەزەللىرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇنىڭ يەنە كۆپلىگەن يىرىك ئەسەر-لەرنى يازغانلىغىنى ئېھتىمالدىن چەتتە قالدۇرمىغان ئىدى. ئايازبېك-نىڭ «مەھمۇتنامە» ۋە «جاھانئامە» قاتارلىق زور ھەجىملىك ئىككى داستانىنىڭ يېڭىدىن تېپىلىشى بۇ پەرەزنىڭ تامامەن توغرىلىغىنى ئىسپاتلىدى.

ئايازبېكنىڭ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ خانلىق تەختىگە چىققان-لىقىغا بېغىشلانغان:

ساقى مەيى فەرەھ بەخش تۇتكىم باھار كەلدى،
ئىشرەت زامانى يەتتى ئۇل گۈلئۇزار كەلدى.

(ئەي ساقى، خۇشاللىق بېغىشلىغۇچى شاراپ تۇت، چۈنكى باھار كەلدى،
ئۇل گۈل يۈزلۈك كىشى بىلەن، شاتلىق چاغلىرى يېتىپ كەلدى.)

سەدرىسى بىلەن باشلانغان بىر غەزىلى بىلەن ھېيت قۇربانغا بېغىشلانغان:

ئەيدۇ باھار ئەييامىدۇر، ساقى لەبا-لەب جام تۇت.
ئەيشو تەرەب دەۋرانىدۇر جامى مەيى گۈلغام تۇت.

(ئەي ساقى، بۇ باھار كۈنلىرىدىكى ھېيتتۇر، لىقمۇ-لىق تولدۇرۇلغان قەدەھ تۇت،

بۇ پەيت راھەت-پاراغەت دەۋرىدۇر، گۈل رەڭلىك مەي تولدۇرۇلغان جام تۇت.)

سەدرىسى بىلەن باشلانغان يەنە بىر غەزىلى ئاتاقلىق تارىخچى مەھمۇت جۇراسنىڭ «تارىخى رەشىدى (زەيلى)»سىدە خاتىرىلەن-گەن بولۇپ، مەزمۇن ۋە بەدىئىي جەھەتلەردىن بەلگىلىك ئالاھىدە-لىكلەرگە ئىگە. شائىر غەزەللىرىنىڭ كۆپ قىسمى دىگۈدەك بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇنىڭ «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» دىكى مۇشۇ غەزەللىرىدىنلا نەمۇنە كەلتۈرۈشكە مەجبۇرمىز.

ئايازبېك سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا بېغىشلاپ يازغان يۇقۇرقى غەزىلىدە، ئابدۇرەشىدخانىنىڭ تەخت ئۇستىدە بولغانلىقىغا نىسبەتەن خۇرسەنلىگىنى ۋە ئۇنىڭدىن كۈتىدىغان ئۈمىدىنى ئىزھار قىلغىنىدا، كىنايىلەش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، زامانىنىڭ مۇرۇۋۋەتسىز ئىكەنلە-گىنى، ئۇنىڭ كىشىلەرگە غەم-غۇسسە يەتكۈزىدىغانلىغىنى، شۇڭا "بەش كۈنلۈك"لا ئەيش-ئىشرەتنى دەپ يۇرتۇبرىشكە بولمايدە-غانلىغىنى قەلەم ئىزىدىن چەتتە قالدۇرمىدى:

دەۋران ئەيشۇ-ئىشرەت بەش كۈن ئېرۇر غەنىمەت،
چۈن چەرخى بى مۇرەۋۋەت ناپايدار كەلدى.
يەتكۈزغۇسسەگەردۇن، چەك بادە بولما مەھزۇن،
تەسكىن غەمگە گۈلگۈن مەيى سازاۋمر كەلدى.

(دەۋرنىڭ ئەيش-ئىشرىتى پەقەت بەش كۈنلۈكلا غەنىمەت،
چۈنكى، بۇ مۇرۇۋۋەتسىز، ئايىغى ياراشمايدىغان زامانىدۇر.
زامان غەم-غۇسسە كەلتۈرسە، مالال بولما، شاراپ ئىچ،
غەمنى پەسەيتىش ئۈچۈن گۈل رەڭلىك مەي كەلتۈرۈلدى.)

بۇ مىسرالاردىن ئايازبېكنىڭ ئابدۇرەشىدخانىنى ۋاقتلىق كەيپ-

ساپانی ئەمەس، بەلکی ئەل ئىشنى كۆپرەك ئويلاشقا دەۋەت قىلغان-لىقتىن بىشارەت بەرگەنلىگنى قىسمەن بولسمۇ كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

يۇقۇرقى مىسرالار يەنە شائىرنىڭ چوڭقۇر ۋە تەسىرلىك شېئىرىي پىكىرگە ئىگە غەزەل ئۇستىسى ئىكەنلىگىنى، راۋان تىل، يەڭگىل ۋەزىن ئارقىلىق ئۆز ھېسسىياتىنى جايىدا ئەكس ئەتتۈرگەنلىگىنى، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ زىچ قاپلىنىگە، ھەر خىل بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرىگە ئىگە ئىكەنلىگىنى مەلۇم تەرەپلەردىن ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئايازبېكنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەدەبىي مىراسلىرى ئىچىدە ئۇنىڭ داستانلىرى ئاساسىي ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. بىز شائىرنىڭ يۇقۇرىدا تىلغا ئالغان ئىككى داستانىدىن «مەھمۇتنامە»نىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن، «جاھاننامە» ئۇستىدە كەڭ-رەك توختىلىپ ئۆتىمىز.

«مەھمۇتنامە» شائىر ھاياتىنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا، ئۇنىڭ ئۆز ئوغلىغا نەسىھەت قىلىش تەرزىدە يېزىلغان ئۇگۈت-نەسىھەت خاراكتېرلىك دىداكتىك داستان بولۇپ، ئۇنىڭدا كىشىلىك تۇرمۇشتا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئەدەپ-ئەخلاق، قائىدە-يوسۇنلار توغرى-سىدا ياشلارغا پايدىلىق مەسلىھەتلەر بېرىلگەن. داستاندا زامانىسغا كۆرە بەلگىلىك ئىلغارلىققا ئىگە كۆپلىگەن ئىجابىي پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇلار بۈگۈنكى دەۋرىمىزدىمۇ ياشلارنى تەربىيىلەش جەھەتتە يەنىلا مەلۇم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

«جاھاننامە» ئايازبېك قۇشچىنىڭ شائىرلىق تالانتىنىڭ بىردىن-بىر گۈۋاچىسى سۈپىتىدە يەركەن خانلىغى دەۋرىنىڭ شېئىرىيەت ئاسمىنىدا نۇرلۇق يۇلتۇزدەك چاقنىغان گۈزەل داستان بولۇپ،

ئۇنىڭدا يەركەن خانلىغى تارىخىغا، ئاپتورنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە سىياسىي پوزىتسىيىسىگە ئائىت بىر قاتار مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

«جاھاننامە» داستانى ھىجرىيە 939-يىلى (مىلادى 1533-يىلى) يېزىلغان. بەزىلەر داستاندىكى ناھايىتى روشەن خاتىرىلەرگە سەپ-سالماي، ئۇنىڭ مۇقەددىمىسىدە بايان قىلىنغان ئەسەرنىڭ يېزىلىش سەۋەبىگە ئائىت مەلۇماتلارنىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىنى نەزەردىن چەتتە قالدۇرۇش بىلەن، ئولپاك ئۇسۇل قوللىنىپ، "«جاھاننامە» داستانى شايبانخاننىڭ سەئىدىيگە تەۋە بولغان بەدەخشان زۇبەر قەلئەسىگە سالغان تەھدىدىگە قارشى ھەربىي يۈرۈشلەر پەيتىدە يېزىلغان" دەپ قارايدۇ، بۇ ھەقتە بىزنىڭ كۆز قارىشىمىز باشقىچە. داستانىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھەقىقىدىكى ھۆكۈم بەزى تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەن پەيتىگە چېتىشلىق بولغىنى ئۈچۈن، بۇ مەسىلە ئۇستىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتۈشنى لايىق كۆرىمىز.

دەرۋەقە، 15-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، بوۋىسى ئوبۇلخەيرىخان ئۆلگەندىن كېيىن پارچىلىنىپ كەتكەن دەشتى قىپچاق ئۆزبېكلىرىنى قايتىدىن ئۇيۇشتۇرغان مۇھەممەت شايبانخان (1450-1510) ئەتراپتىكى جايلارغا قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلەش بىلەن، 16-ئەسىرنىڭ بېشىدىلا پۈتكۈل ماۋۇرا-ئۇننەھر ۋە خۇراسان رايونلىرىنى ئۆز سەلتەنىتى ئاستىغا ئالدى. بۇ جەريانداا تاشكەنت ۋە پەرغانە ئويمانلىقىغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، بۇ رايونلارنىڭ ھاكىمى بولغان مەھمۇتخان ۋە ئۇنىڭ ئاقسۈدىن يارىدەمگە كەلگەن ئىنىسى ئەھمەتخانلار بىلەن بىرنەچچە قېتىم

ئۇرۇشۇپ، خوجەنت پاجىئەسىنى① پەيدا قىلىش بىلەن، بۇرۇنقى موغۇلستان زېمىنىنىڭ مەھمۇتخان قولىدىكى قىسمىنى تولۇق دىگۈدەك ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالدى. مىلادى 1510-يىلى شايبانخان ئىران پادىشاسى ئىسمائىل شاھ بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ چاغدىكى ئوڭۇشلۇق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ ئەنجاندا كۈچ توپلىغان ئۆز هامىيلىرىنىڭ تەكلىۋى بىلەن سۇلتان سەئىدخان ئەنجانغا كېلىپ، تاغىسى مەھمۇتخانىنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. بۇ دەل 1511-يىلىنىڭ بېشى ئىدى. دەمەك، شايبانخان 1510-يىلى ئۆلگەن ئىكەن، ئۇنىڭ هەربىي پائالىيەتلىرىنىڭ ۋاقتى بىلەن داستانىنىڭ يېزىلىش ۋاقتى ئوتتۇرىسىدا هىچقانداق باغلىنىش يوق. چۈنكى، ئايازبېك داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە گەپنى سەئىدخانىنىڭ ئەنجان سەپىرىدىن باشلاپ، ئۇنىڭ ئەنجاندىن قەشقەرگە قاراپ مىرزا ئابابەكرى ئۇستىگە ئاتلىنىشى، يەكەن سەئىدىيە سۇلتانلىغنى قۇرۇشى، كېيىن بەدەخشان هاكىمى مىرزىخانىنىڭ "مۇستەقىل" لىقىغا قارشى يۈرۈش قىلىشى، بۇ جەريانلاردا ئۆزىنىڭ سەئىدخان بىلەن بىللە بولغانلىغى قاتارلىقلارنى يېزىش بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ. داستاننى باشتىن-ئاياق ئوقۇغان هەر بىر كىشى مۇقەددىمىدە ئەسلەپ ئۆتۈلگەن بۇ تارىخىي سەرگۈزەشتىلەر بىلەن ئەسەرنى يېزىشتىكى سەۋەپ ۋە مەقسەت ئوتتۇرىسىدا زىچ

① خوجەنت پاجىئەسى—1509-يىلى مەھمۇتخان شايبانىخانغا قارشى قايتۇرما هۇجۇمغا ئۆتۈپ يەنە يېڭىلگەندىن كېيىن، بەش ئوغلى بىلەن بىرلىكتە خوجەنتتە شايبانخان تەرىپىدىن چېپىپ تاشلاندى. بۇ ۋەقە تارىختا خوجەنت پاجىئەسى ياكى مەھمۇتخان پاجىئەسى دەپ ئاتالىدى.

باغلىنىشىنىڭ بارلىغنى ئوڭايلا بايقىغالايدۇ.

ئايازبېك داستاندا ئۆزىنىڭ "يىگىتلىك غۇرۇرى بىلە" "گاهى ئولتۇرۇپ، گاهى جەۋلان ئۇرۇپ"، "كۆڭۈل خۇشلىغان يەردە مەجلىس قۇرۇپ، مەي ئىچمەككە مەشغۇل بولۇپ..."، "هەمىشە خۇشال ۋە خۇش ئەهۋال... ئويناپ كۈلۈپ" يۈرگەن كۈنلەردە پەلەكنىڭ بۇ خىل خاترجەملىكنى بەربات ئېتىشى بىلەن، ئۇرۇق-تۇققان ۋە يارۇ-قاياشلىرىدىن ئايرىلىپ، سەئىدخان بىلەن بىللە ئەنجانغا كەلگەنلىگىنى ئەسلەپ مۇنداق يازىدۇ:

خەبەردار ئولۇپ بۇ هىكايەت ئىشت،
ئوشۇل ۋە قتلەركىم بارئىردىم يىگىت.
. . . . . .
پەلەك ئاقىبەت شەجەر بۇنياد ئىتىب،
بۇ جەمئىييىتىمزنى بەرباد ئىتىب.
. . . . . .
مەن ئول جەمئىدىن ئايرىلىپ يالغۇزۇن،
بۇخاقانكى هەق ياشىن قىلسۇن ئۇزۇن.
جاهان ئىچرە بىمىسل ئول جان ئېرۇر،
ئاتادىن ئاتا خان بەرى خان ئېرۇر.
تا بۇغىنده كەلدىم قەدىمىي قۇلى،
نىچۇككىم گۇل ئولسا بولۇر بۇلبۇلى.
ئەلب ئولتۇرۇب ئەندىجان مۇلكىنى،
ئالاي دەب خەيالى جەهان مۇلكىنى.
(بۇ هىكايەنى ئاڭلاپ خەۋەردار بولغىنكى،
ئۇ چاغلار مېنىڭ يىگىتلىك پەيتلىرىم ئىدى.

. . . . . .

پەلەك ئاخىر باشقىچە يول تۇتۇپ،
بۇ جەمىيتىمىزنى بەربات قىلدى.

. . . . . .

مەن ئول جامائەتتىن يالغۇز ئايرىلىپ قالدىم،
ئاللا بۇ خاقانىنىڭ يېشىنى ئۇزۇن قىلسۇنكى.
ئۇ جاھاندا ئوخشىشى بولمىغان بىر جان بولۇپ،
ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ خان ئىدى.
خۇددى گۈلنىڭ بۇلبۇلى بولغىنىدەك،
قەدىمىي قۇلى بولغان مەن ئۇنىڭ خىزمىتىدە
بولۇپ بۇ يەرگە كەلدىم.
ئۇ ئەنجان ۋىلايىتىنى ئالغاندىن كېيىن،
پۈتۈن جاھانىنى ئېلىشنى خىيال قىلاتتى.)

يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەنلەردە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئابابەكرى مىرزا سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئاتا دۈشمىنى ئىدى. سەئىدخان ئەنجاندا خان بولۇپ تۇرغان تۆت يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، پەرغانە رايونىنىمۇ قولغا كىرگۈزۈۋېلىش نىيىتىدە سەئىدخانغا قارشى بىرقانچە قېتىم چوڭ-كىچىك ھەربىي ئۇرۇنۇشلاردا بولۇپ يېڭىلگەن ئابابەكرى مىرزا، ئەتراپقا قاراتقان كېڭەيمچىلىكىنى داۋاملىق جىددىيلەشتۈرۈش بىلەن بىرلىكتە، ئىچكى جەھەتتە تولىمۇ مۇستەبىتلىك سىياسەت يۈرگۈزۈپ، خەلق ئۈستىگە مىسلىسىز زۇلۇم ۋە بالايى-ئاپەتلەرنى يۇكلىگەن ئىدى. ئابابەكرى مىرزىنىڭ بۇ خىل قىلمىشلىرىدىن غەزەپلەنگەن

سەئىدخان بارلىق دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن كېڭىشىپ، قەشقەرگە ئابابەكرى مىرزا ئۈستىگە يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا قارار ماقۇللىدى. شۇنىڭ بىلەن دەرھال ئاتلىنىپ، ئابابەكرى مىرزىنى يېڭىش بىلەن، 1514-يىلى يەركەن خانلىغىنى قۇردى.

شائىر بۇ قېتىمقى تارىخىي يۈرۈشكە ئابابەكرىنىڭ زالىملىغى سەۋەپ بولغانلىغىنى ئەسلەپ:

بولۇپ ئۇشبۇلەر بائىسى شەھرۇيار،
بولۇپ ئىتتىپاقۇ سىغارۇ-كىبار.
راۋان بولدى خان كاشغەر مۇلكىغە،
كىم ئول خەبىرى بىخەبەر مۇلكىغە.

. . . . . .

يېتىب خان ئالەم ئەلىب قەلئەسىن،
تەۋبەتكە قاچىب ئول سالىب قەلئەسىن.
سوڭىغە تۇشۇپ چىرىك ئاخىر يېتىب،
باشىنى ئەلىب كەلدىلەر قۇل ئىتىب.

. . . . . .

(ئۇ شەھەرگە يۈرۈشكە شۇلار سەۋەپ بولۇپ،
چوڭ-كىچىك ھەممىسى ئىتتىپاقلاشتى.
شۇنىڭ بىلەن خان قەشقەرگە،
يەنى بۇ خەۋەرسىزنىڭ مەملىكىتىگە راۋان بولدى①.

. . . . . .

ئالەم شاھى بولغان خان ئۇ يەرگە بېرىپ قەلئەنى ئالدى،
ئابابەكرى قەلئەنى تاشلاپ تېبەتكە قاچتى.

①ئابابەكرى مىرزىنى دېمەكچى.

ئەسكەرلەر كەينىدىن قوغلاپ يېتىپ،
كاللىسىنى ئېلىپ كەلدى.)

دەپ يازغان ئىدى.

سەئىدخان ئاباباكرى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، "ئادالەت بىلە تەخت ئۆزرە ئولتۇرۇپ" ئىش يۈرگۈزۈۋاتقان پەيتلەردە، بەدەخشان ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى مىرزاخان (سەئىد خانىنىڭ تاغىسى خان مىرزىنىڭ ئوغلى)نىڭ ئۆزبېك تۆرىلىرىنىڭ سۈكۈت قىلىشى ۋە قۇتراتىشى ئارقىسىدا، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغانلىغى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئېلىپ بەدەخشانغا كىشى كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سەئىدخان ئۆزى باش بولۇپ، بەدەخشان يۈرۈشىگە ئاتلىنىدۇ.

كى ۋاقىتنى ئولۇپ ئانداق ئەييام ئىشى،
كەلىبان بەدەخشان ساربدىن كىشى.
خەبەر بەردى: بىسەر قالىبدۇر ئۇلۇس،
بۇزۇغلۇقغە كۆكۈل سالىبدۇر ئۇلۇس.
ئول ئەلنى ئىلىكلاماسا، خان ئازىب،
ئەسر ئولغۇسىدۇر پەقىرۇ-غەرىب.
ئولۇر ئول ۋىلايەتكە ئۆزبېك كېلىپ،
مېنى ئەل ئىبەردىلەر ئانداق بىلىپ.
. . . . . .
ئىشتىگەچ راۋان بولدى خان ئول زامان،
بۇ قۇلغە دىدىكىم: راۋان بول، راۋان.
كى سەندىن خەبەر تابسۇن ئەل بۇرناراق.

بارۇر بىزمۇ ئەلگە نەدىندۇر يىراق.
راۋان بولدۇم ئەمرى ئىلاھى بىلەن،
كىرىپ يولغە پەرمان شاھى بىلەن.
(شۇ كۈنلەردە مۇنداق ۋەقە سادىر بولدىكى،
بەدەخشاندىن كىشى كېلىپ:
خەلق باشچىسىز قالدى،
كىشىلەر بۇزۇقلۇققا مەيل قىلماقتا.
ئۇلارنى باشلاپ، ئۇچىلمىسا، خانىنىڭ ئېزىشى بىلەن،
كەمبەغەل بىچارىلەر ئەسىر بولۇپ كېتىدۇ.
ئۇ ۋىلايەتكە ئۆزبېكلەر كەلدى،
مېنى كىشىلەر ئالاھىدە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى، دەپ
خەۋەر بەردى.

. . . . . .

بۇنى ئاڭلاپ خان دەرھال ئاتلاندى،
ماڭا دىدىكى: چاپسان يولغا چىق.
ئەلگە سەن بۇرۇنراق خەۋەر يەتكۈز،
بىزمۇ ئۇزۇنغا قالماي يېتىپ بارىمىز.
ئاللانىڭ ئەمرى، شاھنىڭ پەرمانى بىلەن،
يولغا راۋان بولدۇم.)

يۇقۇرقىلاردىن مەلۇمكى، ئايازبېك بۇ قېتىمقى بەدەخشان يۈرۈشىگە قاتناشقانلا ئەمەس، بەلكى خانىنىڭ ئالدىن خەۋەر يەتكۈزگۈچى ئەلچىسى سۈپىتىدە بەدەخشانغا بارغان.

ئايازبېكنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرىنى بىر-بىرلەپ ئەسلەپ ئۆتۈشى داستانىنىڭ يېزىلىشىنىڭ دەل مۇشۇ قېتىمقى بەدەخشان

سەپىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ئىدى.
(بۇ ئەسلىمىنىڭ بىزنى زۆرۈر تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىش جەھەتتىكى رولىنى كەم مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.) ئاردىدىن 20 يىل ئۆتۈپ ئايازبېگىنىڭ يەنە بەدەخشانغا كېلىشى "ئۇنتۇلغان، ئۆچكەن پىراق ئوتلىرى"نىڭ قايتىدىن يېنىشىغا سەۋەپ بولىدۇ. شائىر «جاھاننامە»دە 20 يىل ئىلگىرى بۇ يەردە سۆيگەن يارىنىڭ بولغانلىغىنى، بۇ قېتىم بۇ يەرگە كەلگەندە، ئاشۇ تونۇش باغۇ-سەھرا، مەنزىللەرنى يەنە ئۆز پېتىچە ئۇچراتقانلىغىنى، لېكىن يارۇ-بۇرا-دەرلەردىن بولسا ئەسەرمۇ كۆرمىگەنلىگىنى، پەلەك دۇچار قىلغان بۇ ماتەملىك ھال بىلەن ئازاپلىنىپ، قانچىلىغان تۇنلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزگەنلىگىنى، شۇنداق كېچىلەرنىڭ بىرىدە ئۆزىدەكلا كۆزىگە ئۇيقۇ يولىمغان ھەمراينىڭ غەم-قايغۇنى قوغلاپ، ئۇيقۇ كەلتۈرۈش نىيىتىدە فىرۇز شاھ بىلەن پەرىزات توغرىسىدىكى بۇ گۈزەل ھىكايىنى سۆزلەپ بەرگەنلىگىنى يازىدۇ. بۇ ھەقتە داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق مىسرالار بار:

يىراق كەتتۇق ئاندىن يىگىرمە يىل بەرى،
بولۇپ ئېردىكىم يارى بىر ئول سارى.

. . . . . .

ئوشول چاغدىكىم جەمئ ئەھباب ئىلە،
يۇرۇپ ئولتۇرۇپ ئېردىم ئەسباب ئىلە.
بارىنى تاندىم، يۇرۇپ ئول زەمان،
بارىسى كۆزۈمگە كۆرۈندى ئايان.
ئوشول باغۇ-سەھراۋۇ مەنزىلكى بار،
تۇرۇبدۇر يېرىدە بارى بەرقارار.

. . . . . .

بىرىدىن ئەسەر كۆرمۇدۇم ئول زامان،
قاراڭغۇلۇق ئولدى كۆزۈمگە جاھان.

. . . . . .

ئۇنۇت بولغان ئۆچكەن فىراق ئوتلىرى،
تۇتاشتى ۋۇجۇدۇمغە ئاندىن بەرى.

. . . . . .

نەكۈندۈز كۆڭۈلدىن چىقار ئېردى غەم،
نەكېچە يىتەر ئېردى ئۇيقۇ ھەم.
بۇ يەڭلىغ كۆيۈب ئۆرتەنىب ھەركېچە،
فىراق ئوتى بىرلە يانىب ھەركېچە.

. . . . . .

بىراۋ ئۇشبۇ ھالىمدىن ئاگاھ ئىدى،
مېنىڭ بىرلەكىم ئاندا ھەمراھ ئىدى.
ئاڭا ھەم پۈتۈن ئۇيقۇسىزلىق يېتىب،
ماڭا ئۇيقۇ ئۇچقانىن مەلۇم ئىتىب.

. . . . . .

دىدى: بىر ھىكايەت قىلاي شاھىت ئول،
بولۇب بائىس ئۇيقۇ كۆزۈڭىزدە يول.

. . . . . .

تەكەللۇمغە تىلدىن راۋان ئەيلەدى،
راۋان داستانىن بايان ئەيلەدى.

(20 يىلدىن بېرى بۇ يەردىن يىراقتا كەتتىم،
بۇ تەرەپتە بىر «سۆيگەن» يارىمۇ بولمىغان.

. . . . . .

ئۇ چاغلاردا جمعى دوستلار بىلەن بىللە،
ھەممە نەرسە تەل، ئولتۇرۇپ-قوپۇپ يۇرەتتىم.
ئۇ زامانلاردا يۇرگەن جايلارنىڭ ھەممىسىنى تونۇدۇم،
ھەممىسى كۆزۈمگە ئايان بولدى.
ئاشۇ باغۇ-سەھرا ۋە مەنزىللەر قانداق بولغان بولسا،
‹ھەممىسى› ئۆز ئورنىدا شۇ پېتىچە تۇرۇپتۇ.

. . . . . .

‹لېكىن بىللە يۇرگەنلەرنىڭ› بىرىدىن ئەسەر كۆرمىدىم،
پۈتۈن ئالەم كۆزۈمگە قاراڭغۇ كۆرۈندى.
شۇنىڭ بىلەن ئۇنتۇلغان ۋە ئۆچكەن پىراق ئوتلىرى
ۋۇجۇدۇمغا قايتىدىن تۇتاشتى.
نە كۈندۈزى كۆڭلۈمدىن غەم كۆتۈرۈلمىدى،
نە كېچىسى كۆزۈمگە ئۇيقۇ يولىمىدى.
مۇشۇ خىلدا كۆيۈپ-ئۆرتىنىپ،
پىراق ئوتى بىلەن يېنىپ ئۆتكەن كېچىلەرنىڭ بىرىدە،
ئۇ يەردە مەن بىلەن ھەمرا بولغان بىرسى،
مېنىڭ بۇ ئەھۋالىمنى تۈيغان ئىدى.
ئۇنىڭغىمۇ ئۇيقۇسىزلىق يەتكەن بولۇپ،
مەندىن ئۇيقۇ قاچقانلىغىنى پەملەپ، مۇنداق دېدى:
مەن بىر ھېكايە ئېيتىپ بېرەي، ئاڭلاڭ،
كۆزىڭىزگە ئۇيقۇ كېلىشىگە سەۋەپ بولۇپ قالسا ئەجەپ
ئەمەس.

‹شۇنىڭ بىلەن ئۇ› سۆزلەشكە كىرىشتى-دە، ئۆز
داستانىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدى.)

ئىنچىكىرەك ئويلاشقا تېگىشلىگى شۇكى، ئايازبېگنىڭ «جاھاننامە»نى يېزىشىغا مۇشۇ قېتىمقى بەدەخشان يۇرۇشى سەۋەپ بولغانلىغى ناھايىتى ئېنىق بولسىمۇ، داستان يېزىلغان پەيتىنى شايبانىخاننىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى بولغان چاغلارغا توغرىلاش پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى، شايبانىخان 1510-يىلدىن بۇرۇن پائالىيەت ئېلىپ بارغان. (شۇ يىلنىڭ ئۆزىدە ئۆلگەن.) سەئىدخانىنىڭ بەدەخشان يۇرۇشى بولسا 1529-يىلى بولغان. ئۇنداق بولىدىكەن، تەھقىقكى، «جاھاننامە» 1529-يىلدىن كېيىن يېزىلغان. داستانىنى مۇشۇ قېتىملىق ھەربىي يۇرۇش پەيتىنىڭ ئۆزىدە يېزىلغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا توغرا كەلگەندىمۇ، ئەسەرنىڭ ئۆزىدە بېرىلگەن مەلۇماتلار بۇ قاراشنى يەنىلا رەت قىلىدۇ. شائىر داستانىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە تولىمۇ ئېنىق قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

تىزىلدى كېلىپ نەزمە سۆلكىن تۇتۇپ،
تامام ئولدى بۇنيادىدىن يىل ئۆتۈپ.

. . . . . .

يىل ئات ئېردى ماچىن تارىخىدا،
رەجەپ ئاي فەرخۇندە تارىخىدا.
(نەزمىلەر توپ-توپ بولۇپ كېلىپ، تىزىلىشقا باشلىدى،
يېزىشقا كىرىشىپ بىر يىلدىن كېيىن تاماملىدىم.

. . . . . .

بۇ چاغ، خاسىيەتلىك ماچىن تارىخىدا
ئات يىلى، رەجەپ ئېيى ئىدى.)

«جاهانـنامه»نىڭ خاتـمـسىدىكى بۇ مسـرالاردىـن شائىرنىڭ داستانىنى يېزىشقا كىرىـشىپ، بىر يىلدىن كېيىن، يەنى ئات يىلى، رەجەپ ئېيىدا پۈتـتۈرۈپ تامامـلىغانلىـغىنى بىلـۋالـمىز. ئەگەر مۇئەللىپ داستانىنىڭ يېزىلـغان ۋاقتى توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەنده، پەقەت ئات يىلى ۋە رەجەپ ئېيى بىلەنلا چەكلەنـگەن بولسا ئىـدى بۇ تولـمۇ ئېنىقسىز بولغان بولاتتى، ئەلۋەتته. لېكىن، ئەسەر يېزىلـغان يىـل ۋە ئايـنىڭ نامـىنى خاتىرىـلىگەن شائىرنىڭ ئېنىق يىل هىساۋى توغرىسىدا مەلۇمات بەرمەي ئۈتۈپ كېتىدىغانـلىغى ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىـش. شۇنىڭ ئۈچۈن كىلاسسىكلىرىـمىزنىڭ ئەسەر يىلنامـىلىرىنى كۆپىنـچە خاتـمە ئورنىـدىكى باپـلارغا "ئەبجەت" (سانلارنى هەرپلەر بىلەن ياكى هەرپلەرنى سانلار بىلەن ئىپادىلەش ئۇسۇلى) بىلەن يوشۇرىدىغانلىغىنى هىساپقا ئېلىپ، يۇقۇرقى مسرا-لاردىكى "خۇشاللىق"، "خاسيەتلىك" دىگەن مەنـىلەردە كېلىدىغان "فەرخۇندە" سۆزىگە دىققەت قىلىمىز. شۇنـداق قىلىپ "فەرخۇندە" نىڭ چاغاتاي يېزىغىدا "فرخندە" يېزىلىدىغانلىـقىغا ئاساسـلىنىپ، بۇ سۆزنىڭ هەر بىر هەرپلىـرى ئورنىغا ئەبجەت هىـساۋى بويىچە سان قويۇپ جەملىسەك، تۆۋەندىكى يىلنامە كېلىپ چىقىدۇ:

ف + ر + خ + ن + د + ه = فرخنده.

80 + 200 + 600 + 50 + 4 + 5 = 939

دىمەك، داستان هىجرىيە، 939 - يىلى ئات يىلى، رەجەپ ئېيىـدا (مىلادى 1533 - يىل 7 - ئايدا)، يەنى بەدەخشان يۇرۇشـىدىن تۆت يىل كېيىن يېزىلىپ پۈتكەن.

«جاهاننامه»ده ئالغا سۈرۈلـگەن پىكىر هەقىقىده توغـرا يەكۈن چىقىرىش ئۈچۈن، ئالـدى بىلەن شائىرنىڭ بۇ داستانىنى يېزىشتىكى

مەقسىدىنى چۈشىنىپ يېتىش زۆرۈر، داستاننىڭ خاتىمىسىدىكى:

بۇ ئول قىسسه ئېردىكىم ئول هەمنىشىن،
قىلىب ئېردى كۆڭلۈمنى كۆرگەچ هەزىن.
مۇڭاپىق كۆرۈپ ئانى ئۆز هالىمه،
مۇناسىب كۆرۈنۈپ ئۆز ئەهۋالىمه.
خەيال ئەيلەدىم ئېرسه تەقرىب ئىله،
بۇ چاغلىق هىكايەت تەرتىب ئىله.
(بۇ ئاشۇ سۆهبەتدىشىم مېنىڭ كۆڭلۈمنى قايغۇلۇق كۆرۈپ،
ئېيىتىپ بەرگەن قىسسه ئىدى.
ئۇ ئۆز ئەهۋالىمغا مۇناسىپ كۆرۈنگەچكه،
ئۇنى ئۆزەم يولۇققان ئەهۋاللار بىلەن ئوخشاش كۆرۈپ،
شۇنىڭ بىلەن يېقىنلىق هېس قىلىپ،
بۇ هىكايىنى يېزىپ چىقتىم.)

دىگەن مسـرالاردىـن شۇنى بىـلىش مۇمكىنـكى، ئايازبېك ئۆز هەمرىيىدىن بۇ قىـسـىنى ئاڭـلىغانـدىن كېـيىن، بۇنىڭـدا هىـكايه قىلىنغان ئالەم هادىسىلىرى ۋە هايات قىسمەتـلىرىـنىڭ ئۆز سەرگۈ-زەشتلىرىگه تولـمۇ ئوخشاپ كېتىدىغانلىـغىنى هېس قىلغان. بۇ هال ئۇنىڭ تەبىئەت ۋە جەمىيەت (پەلەك) قانۇنـلىرى توغرىسىدا ئۇزاق يىللاردىن بېـرى هاسـىل قىلـغان پەلـسەپـۋى بىلىمـلىرىنى يېڭى دەلىـلـەر بىلەن تەمـىن ئەتـكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تەخـت، تاش قەدەھ ۋە شام هەققىده:

نەكىم سەرگۈزەشت ئەيلەگەن ئېردى تەخت،
فەلەك جەبر ئىله زۇلمىدىن نەرم-سەخت.

. . . . . .

سۇراهى ئىچى هەم تولا قان ئىدى،
فەلەك دەردى بەھەد بايان ئەيلەدى.
. . . . . .
دىيەلمەي غەمىن شەمئ هەم زارئىدى،
فەلەكدىن بەسى ئوتلرى بار ئىدى.
(تەخت پۇتۇن سەرگۇزەشتلرىنى،
پەلەك جەبر-زۇلمىنىڭ ئىسىق-سوغۇقىنى بايان قىلدى.
. . . . . .
قەدەھىنىڭ ئىچى هەم قانغا تولغان ئىدى،
پەلەكتىن كۆرگەن هىساپسز دەرت-ئەلەملرىنى تۆكتى.
. . . . . .
شامۇ ئۆز غەملرىنى ئېيتالماي زارلىناتتى،
ئۇنىڭمۇ پەلەكتىن يەتكەن ئوتلرى بار ئىدى.)
دەپ يازغان بولسا، ئۆزى هەققىدە:
گەزارىمنى سالدى فەلەك گەردىشى،
هەمىشە بۇدۇر ئەلگە ئانىڭ ئىشى.
كى هەر رەڭ بىلە بىر جاپا ئەيلەگەي،
جاپاسى بىلە مۇبتەلا ئەيلەگەي.
(ئاقىۋەت پەلەك مېنى بۇ كويغا سالدى،
ئۇنىڭ كىشىلەرگە هەمىشە قىلىدىغىنى شۇنىڭدىن ئىبارەت.
هەر خىل رەڭۋازلىق بىلەن بىر جاپا قىلدۇ.
جاپاسى بىلەن كىشىلەرنى مۇپتىلا قىلدۇ.)
دەپ يېزىپ، تەبىئەتتىكى بارلىق شەيئىلەرنىڭ فەلەك (ئالەم) قىسمەتلىرىدىن خالى بولالمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنداق

قىلىپ شائىر ئۆزىنىڭ ئالەم قانۇنلىرى توغرىسىدىكى چوڭقۇر پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى دەللىلەش مەقسىدىدە بۇ گۈزەل قىسسىنى داستان شەكلىدە يېزىپ قالدۇرغان.

ئايازبېك قۇشچىنىڭ 2650 مىسرادىن ئىبارەت بۇ داستاندا مۇنداق هىكايە بايان قىلىنىدۇ:

بىر زامانلاردا شەهرىيار ناملىق بىر مەملىكەتتە شەهسۋار ئاتلىق بىر پادىشا ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغۇلسىزلىق دەردىدىن باشقا هىچقانداق غېمى يوق ئىدى. پادىشا شەهسۋار 200 ياشقا يېقىنلاشقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئىسمىنى فىرۇز شاه قويىدۇ. ئەقىللىق، بىلىملىك ۋە باتۇر بولۇپ ئۆسۈپ بالاغەتكە يەتكەن فىرۇزشاه خۇشال ئۆمۈر كۆچۈرۈپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، كەچلىك بەزمىدە شاراپ ئىچىپ، ئۇخلاپ چۈش كۆرىدۇ. چۈشىدە گۈزەل چارباغدىكى قەسىر ئىچىدە پەرىلەر ئارىسىدا بولىدۇ. پەرىلەر ئۇنى تەخت ئۈستىگە تەكلىپ قىلىدۇ. فىرۇز شاه پەرىلەر شاهى گۈزەل رەنا ئويۇشتۇرغان بەزمىدە، ئۇ سۇنغان بىر جام شاراپنى ئىچىپ خۇدىنى يوقىتىدۇ. ئويغانغاندىن كېيىن ئۇلاردىن هىچ نام-نىشان كۆرمەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ رەنا ئىسىملىك بۇ پەرىزاتلار شاهىغا ئاشىق بولۇپ، كۈن-تۈن ئۇنىڭ ئوت پىراقىدا يانىدۇ، ئەھۋالى كۈندىن-كۈنگە يامانلىشىشقا باشلايدۇ. بۇ ئىشنى پەم قىلغان سەلىم ئاتلىق ۋەزىر فىرۇز شاهنىڭ سىرداش دوستى بولغان ئۆز ئوغلى فىرۇزراينى شاهزادىنىڭ غەمكىن بولۇشىدىكى سەۋەبنى ئۇقۇشقا ئۇندەيدۇ. شاهزادە چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى فىرۇزرايغا ئېيتىدۇ. ئىككى دوست مەسلىھەتلىشىپ، بۇ سىرنى هىچكىمگە ئېيتماسلىقىقا، رەنانىڭ ۋىسالى نېسىپ

بولغۇچە تاقەت قىلىشقا، بۇرۇنقىدەك ئويناپ-كۈلۈپ يۈرۈشكە كېلىشۋالدۇ. كېيىن شاھزادىنىڭ تەلىۋى بىلەن ئاتىسى باشلىق كىشىلەر ئۇنى ئوۋغا ئېلىپ چىقىدۇ. ئوۋدا ئۇنىڭ ئالدىدىن بىر كىيىك ئۆتىدۇ. فىرۇزشاھ ھەچنىمىگە قارىماي كىيىكنى قوغلاپ، ئاخىرى چۈشىدە كۆرگەن چار باقىغا كېلىپ قالىدۇ. پەرىلەر ئۇنى كۆشىگىگە سېلىپ پەرىزات رەنانىڭ قېشىغا ئېلىپ كىرىدۇ. شاھزادە رەنانى كۆرۈش بىلەن تەڭ بىھۇش بولۇپ يىقىلىدۇ. پەرىلەر شاھى ئۇنى ئۆز قۇچىغىدا ھۇشىغا كەلتۈرىدۇ. ئۇلار تەخت ئۈستىدە خۇشال بەزمە قۇرۇپ ئەھۋاللىشىدۇ. پەرىزات شاھزادىگە ئۇچ تۈرلۈك شەرت قويۇپ، ئۇنى ئورۇنلىسا، ۋىسال گۈلىستانىغا مۇيەسسەر بولىدىغانلىغىنى ئېيتىدۇ. بۇ شەرت بويىچە پەرىزات ئۇچ نۆۋەت ئۇخلىغاندا، قاتتىق ئۇن بىلەن ۋارقىرىمايى، قول بىلەن تۈرتمەي، گۈزەل ۋە مەنىلىك سۆز بىلەن ئۇنى ئۇچ قېتىم ئويغىتىش كېرەك ئىدى.

پەرىزات بىرىنچى قېتىم ئۇخلىغانىدا، شاھزادە پەرىزات ياتقان تەخت بىلەن سۆزلىشىدۇ. تەخت ئۆزىنىڭ بىر زامانلاردا مىسر سەھراسىدا ئۆسكەن بۇك-باراقسان دەرەخ بولغانلىغىنى، ئەتراپقا قويۇق سايە تاشلاپ، تومۇزنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە چاڭقىغان يولۇچىلارغا ئارام بېغىشلىغانلىغىنى، كۈنلەر يېتىپ قۇرۇپ تاختال بولۇپ، ئاخىر تەخت قىلىنغانلىغىنى ھىكايە قىلىپ، گۈللىنىشنى خاراپلىق بىلەن ئاخىرلاشتۇرغۇچى پەلەك جەبرىدىن مۇنداق شىكايەت قىلىدۇ:

مېنىڭ ھەم ئىچمىدە پاراۋان ئەلەم،
فەلەك جەبرىدىن ئېرىدى نى ئىتەي بۇ دەم.

. . . . . .

تۇرۇپ ئۇستۇقۇمدا قىلىب ئىھتمام،
قويۇپ بەندە-بەندەمگە ئەررە تامام.
قىلىب خەۋلە-خەۋلە بۇرۇن ئول ئەنى،
تىلىب تەختە-تەختە سوڭ ئول خەۋلەنى.

. . . . . .

قىلىب ئېرىدى ئاندىن نەچە تەخت جۇب،
فەلەك گەردەشىدىن بولۇپ غۇسسە كۆب.

شاھزادە تەختىنىڭ ھىكايىسىگە ئۇلاپلا ياغاچچى، ماشىنىچى، زەرگەر ۋە موللا قاتارلىق تۆت سەپەرداشىنىڭ ياغاچتىن ياسىلىپ، گۈزەل قىز ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن سەنەم ئۇستىدىكى مۇرەككەپ داۋانى ئوتتۇرىغا قويغاندا، پەرىزات ئىختىيارسىز ئويغىنىدۇ-دە، بىرىنچى شەرت ئادا بولىدۇ.

پەرىزات ئىككىنچى قېتىم ئۇخلىغاندا، شاھزادە تاشتىن ياسالغان مەي قاچىسى بىلەن ئەھۋاللىشىدۇ. تاش جام ئۆزىنىڭ بىر زامانلار-دا ئاسماندىن چۈشۈپ، ئىلبىرز تېغى ئۈستىدە مۇئەللەق توختىغان سەنگى نەھەڭ (چوڭ مېتېئورىت) ئىكەنلىگىنى، سۇلايمان، جەمشىت، كەيقۇبات، ئادقەۋمى ۋە ئىسكەندەر دەۋرلىرىنىمۇ بېشىدىن ئۆتكۈز-گەنلىگىنى، كېيىن قاتتىق يەرتەۋرەش نەتىجىسىدە دومىلاپ چۈشۈپ، پارچە-پارچە بولغانلىغىنى، ئاخىر ئوبۇلخەيرى ھەككاك ئاتلىق تاشچى تەرىپىدىن قاچا قىلىپ ياسالغانلىغىنى ھىكايە قىلىپ، ئۇزۇلۇكسىز يۇز بېرىپ تۇرىدىغان پەلەك ھادىسىلىرى ئۈستىدىن مۇنداق شىكايەت قىلىدۇ:

فەلەك كۆرسىتەر بولدى چۈن سەرزەنىش،
جاھاندىن تۈشەر بولدى باشمغە ئىش.
. . . . . .
تۆبەمگە قويۇپ ئەرزە ھەر يان كېسىپ،
مىتىنلەر ئېتىپ ھەر يانمە نېسىپ.
سەتەمكار ئېلدىن ئىچىم كوۋلانىپ،
تاشمدىن تەنىم خەرج يەپ ئايلانىپ.
تامام ئولدۇم ئېرسە مېنى تابشۇرۇپ،
مېنى پىشكەش قىلدى ئول كەلتۈرۈپ.
(پەلەك مېنى كۆيدۈرەر بولدى،
جاھاندىن بېشىمغا ئىش چۈشەر بولدى.
. . . . . .
ئۇستۈمگە ھەرە قويۇپ، ھەر يانغا كەستى،
پۈتۈن يېرىمگە مىتىن زەربى نېسىپ بولدى.
زالىملار تەرىپىدىن ئىچىم كولاندى،
تېشمدىن ئىچىمگىچە زەربە يىمگەن يېرىم قالمىدى.
شۇنىڭ بىلەن تۈگىدىم، كېيىن مېنى بۇ يەرگە كەلتۈرۈپ،
سوغا قىلىپ تاپشۇردى.)

شاھزادە تاش قەدەھىنىڭ ھىكايىسىگە ئۇلاپ، زاھىت قىزغا تەگلا ئاشىق بولۇپ قالغان سەنگباز (تاش ئاتار)، بەگ، سپاھ قاتارلىق ئۇچ كىشىنىڭ قىز دېۋە قولىدىن قۇتۇلدۇرۇلغاندىن كېيىنكى مۇرەككەپ داۋانى ئوتتۇرىغا قويغانىدا، پەرىزات يەنە ئىختىيارسىز ئويغىنىدۇ-دە، ئىككىنچى شەرت ئادا بولىدۇ.

پەرىزات ئۇچىنچى قېتىم ئۇخلىغاندا، شاھزادە ئوردىدا ياندۇرۇل-

غان شام بىلەن سۆھبەتلىشىدۇ. شام ئۆزىنىڭ بىر زامانىلاردا قوزا بولغانلىقى، ئىككىنى قوزىلىغانلىقى، ئاخىر قېرىپ قىسىر قالغاندا، سەمرىتىلىپ قاسساپقا سېتىلغانلىقى، گۆشى كىشىلەرگە ئوزۇق، مېيى شامنىڭ خام ماتېرىيالى بولغانلىقى قاتارلىقلارنى ھىكايە قىلىپ، ۋاپاسىز پەلەكنىڭ جەبرىدىن مۇنداق شىكايەت قىلىدۇ:

ئاياغمنى باغلاپ تۇرۇپ تىغى تىز،
قويۇپ ھەلقۇمە بولۇپ خۇنابە رىز.
تېرەمنى سويۇپ پارە-پارە قىلىپ،
كاناردە ھەر پارىسى سانچىلىپ.
ئالىپ باردى ھەركىشى بىر پارەنى،
قىلىپ توھمە ئول پارە بىچارىنى.
ياغمنى قىلىپ جەمئ بىر شەمئىرىز،
ئالىپ ساتقۇن ئىلتىپ قىلىپ رىز-رىز.
قۇيۇپ شەمئ قىلىپ دەستە-دەستە ئاسىپ،
دۇكان ئۆزرە قويدى ئول ئېردى نەسىپ.
(ئايغمنى باغلاپ تۇرۇپ،
ئىتتىك پىچاقنى بوغۇزۇمغا قويۇپ قېنىمنى تۆكتى،
تېرەمنى سويۇپ، گۆشۈمنى پارە-پارە قىلىپ،
كاناريغا سانجىپ ئاستى.
كىشىلەر بىرەر پارچىدىن ئېلىشتى
ۋە ئۇ بىچارە پارچىنى ئوزۇق قىلىشتى.
يېغمنى بىر شامچى سېتىۋېلىپ،
ئاپىرىپ ئېرىتتى.

شام قىلىپ قۇيۇپ، دەستە-دەستە قىلىپ دۇكىنىغا ئاستى،
مانا بۇ ماڭا نېسىپ بولغان ئىكەن.)

شاھزادە شامنىڭ ھىكايىسىگە ئۇلاپلا قاراقچى تەرىپىدىن بېشى تېنىدىن جۇدا قىلىنغان ئىككى دوستنىڭ ئۇلاردىن بىرىنىڭ مەشۇغى بولغان قىز تەرىپىدىن باشلىرى بىلەن گەۋدىلىرى ئالماشتۇرۇلغان ھالدا تىرىلدۈرۈلگەندىن كېيىنكى قىز تەۋەلىگى ھەققىدىكى مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، پەرىزات يەنە بىر قېتىم ئىختىيارسىز ئويغىنىدۇ-دە، ئۇچىنچى شەرت ئادا بولدۇ.

شۇنداق قىلىپ پەرىزات ئۆز ۋەدىسى بويىچە شاھزادىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتىدۇ. قىزنىڭ ئاتىسى شاھ تاجى، ئانىسى ماھرۇيلەر كېلىپ، قىزنىڭ بەختىدىن شاتلىنىپ، ئىككى ئاي توي ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئاپتور داستاننىڭ مۇشۇ جايىدا شاھزادىنىڭ ئاتىسى شاھسۇارنىڭ ئۆز ئوغلىنىڭ دېرىگىنى ئالالماي ھىجران ئازابىدا دەرت تارتقانلىغىنى، ئانىسىنىڭ پەرزەنت پىراقىدا ئۆرتىنىپ ئالەمدىن ئۆتكەنلىگىنى ھىكايە قىلىدۇ. شۇنداق كۇنلەرنىڭ بىرىدە شاھزادە چۈشىدە ئاتىسىنى قاراڭغۇ ئوردا ئىچىدە ئوغلىنىڭ دىدارىنى تىلەپ، ناله-پەريات چېكىۋاتقان ھالدا كۆرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەلىكە رەنانى ئېلىپ، شەھرى سىمنگە بارىدۇ. شاھسۇار تاجۇ-تەختىنى ئوغلىغا ئۆتۈنۈپ بېرىپ ۋاپات بولىدۇ. فىرۇزشاھ تەختتە 150 يىل ئولتۇرىدۇ. كېيىن مەلىكە رەنا ۋاپات بولۇپ، فىرۇزشاھ سەلتەنەتتىن ۋازكېچىدۇ. لېكىن خەلقنىڭ ئارزۇسى ھەمدە ۋەزىر فىرۇزراينىڭ نەسىھىتى بىلەن تەختنى ئۆز ئوغلى پەرروخسۇارغا ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ. شاھسۇار تەركى دۇنيالىقنى تاشلاپ، ئۆز ئوغلىغا مەملىكەتنى باشقۇرۇش رەسىم-يوسۇنلىرىنى ئۆگىتىپ يۇرگەن كۇنلەرنىڭ بىرىدە، ئوۋغا

چىقىپ، ھېلىقى كىيىكنى يەنە ئۇچرىتىدۇ. ئۇنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، باشتىكى چار باققا يېتىپ بارىدۇ. قارىسا ئىلگىرىكى ئاۋاتلىق ۋە پەرىزاتلاردىن ئەسەرمۇ كۆرۈنمەيدۇ... شۇنىڭ بىلەن داستان ۋەقەلىگى ئاياقلىشىدۇ.

ئايازبېك گەرچە ئۇزلۇكسىز يۇز بېرىپ تۇرىدىغان ئالەم ئۆزگىرىشلىرىنى ماتېرىيالىستىك ئاساستا چۈشەنمىسىمۇ (ئۇنىڭغا مۇنداق تەلەپ قويۇش كۇلكىلىك بولار ئىدى، ئەلۋەتتە،)، لېكىن ئۇ نىملا بولمىسۇن بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ مۇقەررەرلىگى توغرىسىدىكى قانۇنىيەتنى، يەنى ھاياتلىق، گۇللىنىش، خۇشاللىق، ئىسال قاتارلىقلارنىڭ مەڭگۇلۇك ئەمەسلىگىنى، ئۇنىڭغا ئۆلۈم، خاراپلىق، قايغۇ، ھىجران ئاممىلىرىنىڭ يوشۇرۇنغانلىغىنى بىلىپ يەتكەن.

شائىر بۇ ھەقتىكى پەلسەپىۋى كۆز قارىشىنى داستاندا كەلتۇرگەن تەخت، تاش قەدەھ، شام ھىكايىلىرى ئارقىلىق دەللىلەيدۇ. قاراڭ: پەلەك جەبر-زۇلمىدىن تىلسىم-تىلىم قىلىنغان ياغاچتىن ياسالغان تەخت بىر زامانلاردا بۆك-باراقسان دەرەخ ئەمەسمىدى!؟ پەلەك دەرىدىدىن ئىچى قىزىل قانغا تولغان تاش قەدەھ بىر چاغلاردا ئىلىبرز تېغىنىڭ ئۇستىدىكى يۇكسەكلىكتە مۇنەللەق تۇرغان مېتېئورىت ئەمەسمىدى؟! پەلەك قىلمىشلىرىدىن ئوت بولۇپ يانغان شام بىر ۋاقىتلاردا ئىگىسىگە قوشلاپ قوزا بەرگەن پاقلان ئەمەسمىدى؟!

شائىرنىڭ بۇ پەلسەپىۋى قارىشىغا دەلىل سۈپىتىدە، ئۇنىڭ تۆۋەندىكى لىرىك چېكىنمىسىنى مىسال كەلتۇرۇش مۇمكىن:

يېتىب گۇلشەنى ئىشرەت ئىچرە قۇيۇن،
ئۇچۇرماقتا گۇللەرنى باشلار ئويۇن.

خازان بۇرجىغا كەلتۈرۈر يۈز باھار،
قويار شاخى گۈللەرنى ببەر گىبار.
قىلۇر تىرە تۈن ۋەسل ئەييامنى،
ياپار يۈزىگە ھجر ئەجەل دامنى.
. . . . . .
ئۆلۈم باردۇر تا جاھان باردۇر،
فىراقۇ بۇ ئاھۇ-فغان باردۇر.
(خۇشاللىق گۈلشەنگە قۇيۇن كېلىپ،
گۈللەرنى ئۈچۈرۈش ئۈچۈن ئويۇن باشلايدۇ.
باھار كۈز بىلەن ئالمىشىپ،
گۈل شېخىنى بەرگسىز قالدۇرىدۇ.
ھجران ئەجەل پەردىسىنى يۈزىگە يېپىپ،
ۋىسال كۈندۈزىنى قاراڭغۇ كېچىگە ئايلاندۇرىدۇ.
. . . . . .
جاھان مەۋجۇتكى، ئۆلۈم تۇغمەيدۇ،
جۇدالىق-ئاھۇپىغانمۇ تۇغمەيدۇ.)

ئايازبېگنىڭ «جاھاننامە»دە پادىشا شەھسۋار، شاھزادە فىرۇز-شاھ، مەلىكە رەنا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ گۈزەل ئوبرازىنى يارىتىش جەريانىدا، ئۆلارنىڭ بېشىغا كەلگەن قايغۇ، ھجران، ئۆلۈم سەرگۈزەشتىلىرىنى يېزىشىمۇ، شۇنىڭدەك بۇ سەرگۈزەشتىلەرنى "ئۆز ئەھۋالىمغا مۇناسىپ كۆرۈندى" دەپ قاراپ، داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى بېرىشىمۇ، يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئالەمنىڭ قارارسىزلىغىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئىدى. شائىر داستانىنىڭ خاتىمىسىگە ئاجراتقان بىر بۆلىگىدە:

بىنا بولغانى بۇ رابات جاھان،
ئۆتەرلەر كېلىپ تىنمايىن كارۋان.
بىرىسى خەبەردار ئېمەسكىم قايان—
بارۇرلەر، نە يولۇ نە مەنزىل ئايان.
بىرىن بىرىنىڭ سوڭىچە دەمبەدەم،
ئەزىمەت قىلىبان بولۇرلەر ئەدەم.
خەبەردار ئېمەس ھىچ ئۇلاردىن كىشى،
كى نە بولدى ئېركىن ئۇلارنىڭ ئىشى.
تۇمەنمىڭ بارىب بىرى يانمايدۇ،
بارىب ئول تولۇب بۇ تۇگەنمەيدۇ.
(بۇ جاھان ئۆتكى بىنا بولغاندىن بېرى،
كارۋانلار تىنماستىن كېلىپ-كېتىپ تۇردى.
نەگە بارىدىغانلىغىنى بىرمۇ كىشى بىلمەيدۇ،
نە يول ۋە نە مەنزىل ئايان ئەمەس.
دەمۇ-دەم بىرى بىرىنىڭ كەينىدىن
مېڭىپ، ئاخىرى يوقىلىدۇ.
ئۇلارنىڭ ئىشى نىمە بولغانلىغىدىن ،
ھىچ كىشىنىڭ خەۋىرى يوق.
تۇمەن مىڭلاپ بېرىپ بىرىمۇ يانمىدى،
يا ئۇ يەر توشۇپ كەتمىدى، يا بۇ يەردىكىلەر تۇگەپ
كەتمىدى.

دەپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئالەم ۋە ھاياتلىق توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنى يەنمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن، ئۇنى بەدئىي ئۇسۇلدا ئىخچام خۇلاسىلايدۇ. ئۇنىڭ بۇ خىل قاراشلىرى ئۇلۇغ

پارس شائىرى ئۆمەر ھەييامنىڭ بىر رۇبائىسىدىكى:

قولۇمدىن كەتتى ئۇ سەرمايەم ئەپسۇس،
ئەجەلدىن خۇن بولدى كۆپ ئادەم ئەپسۇس.
كەلمىدى كەتكەندىن بىرسى، قايتمىدى،
سورايتتىم: قانداق، ــ دەپ، ــ ئۇ ئالەم؟ ئەپسۇس①.

دىگەن كۆز قاراشقا تولىمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئايازبېك ئالەمنىڭ قارارسىزلىقى ھەقىقىدىكى پىكرىنى ئالغا سۈرگىنىدە، ئۇنىڭدىن ھېچقاچان پاسسىپ ۋە چۈشكۈن يەكۈن چىقارمايدۇ. ئۇ: ئالەمنىڭ ۋاپاسىزلىقى (بىقارارلىقى) ئۇنىڭ كىشى ئۆمرىنى ئېلىپ كېتىشىدە. ئۆتۈۋاتقىنى ۋاقىت (سائەت، كۈن، ئاي، يىل) ئەمەس، بەلكى ئۆمۈر، ئۇ ساڭا تەكرارلىنىپ ئۆتۈۋاتقاندەك كۆرۈنگەن بىلەن، ئەمەلىيەتتە، سېنى جاھانىدىن ئېلىپ كەتمەكتىك كۆيىدا، دەپ تەۋسىيە قىلىدۇ:

ئايازا ئەجەب غەپلەت ئىرمەسمۇ بۇ،
كى سەن خاكى بىدار خاكى ئۇيۇ.
سەمەند ھاياتنىڭ ئەزىمەتتە دۇر،
نىكەم ھاسىلى نەقدىڭ ئول ئاتتەدۇر.
بارۇر تىنمايۇ نېچە مەنزىل قالۇر،
ئۆتەرسەنۇ غەپلەتتە ھاسىل قالۇر.
نەۋاقتۇ نە سائەتكى سەندىن بۇگۈن،
ئۆتەر ئۆمر ئىرۇر ئول ئىمەسدۇر ئۇ كۈن.

① «ئۆمەر ھەييام رۇبائىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 ــ يىل نەشرى، 39 ــ بەت.

يوق ئىرسە ئوشۇل ۋاقت سائەت تۇرۇر،
كىم ئايۇ، يىلۇ ھەر كۈنۇ تۈن يۇرۇر.
ئۆتەردىڭ كۆرۈنەر ساڭا ئول، ۋەلى ــ
يۇرۇرلەر جاھاندىن سېنى سورغالى.

(ئەي ئاياز، سەن خاكى ئويغاق، خاكى ئۇيقۇدا بول،
بۇ شۇنداق ئاجايىپ غەپلەتكى:
ھاياتنىڭ تۇلپارى چېپىپ تۇرىدۇ،
سېنىڭ جان ھاسىلىڭ ئول ئاتنىڭ ئۈستىدە.
ئۇ قانچىلىغان مەنزىللەرنى قالدۇرۇپ يۇرۇپ تۇرىدۇ،
سەن غەپلەتتە ئۆتىسەن ــ دە، ھەممە نەرسە قالىدۇ.
ئۆتۈۋاتقىنى ۋاقىت، سائەت، كۈن ئەمەس،
ئۇ كېتىۋاتقان ئۆمۈردۇر.
ئەگەر ئۇنى ۋاقىت، سائەت دىسەكمۇ،
يەنىلا ئايلار، يىللار كېچە ــ كۈندۈز يۇرۇپ تۇرىدۇ.
ئۇ ساڭا ئۆتۈۋاتقاندەك كۆرۈنگىنى بىلەن،
سېنى دۇنيادىن ئېلىپ كېتىشنىڭ قەستىدە يۇرىدۇ.)

يۇقۇرقى مىسرالاردا شائىرنىڭ ئۆمۈرنى بىھۇدە ئۆتكۈزمەسلىك، ۋاقىتنى قەدىرلەش توغرىسىدىكى قىممەتلىك پىكرىنىڭ ئورۇن ئالغانلىغى ئېنىق.

«جاھاننامە» داستانى مەملىكەتتە ئادالەت يۈرگۈزۈش، خەلققە ياخشىلىق قىلىش قاتارلىق ئىلغار مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىغى بىلەنمۇ قەدىرلىكتۇر. شائىر ئۆزىنىڭ ئادالەت كۆز قارىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش يۈزىسىدىن، داستاننىڭ بىرقانچە جايىدا بۇ ھەقتە تەپسىلى توختىلىپ ئۆتىدۇ. بىز بۇلاردىن ۋەزىر سەلمىنىڭ پادىشا شەھسۇارغا،

شەھسۇارنىڭ ئۆز ئوغلى فىرۇزشاھقا قىلغان نەسىھەتلىرىدىن ئىككى نەمۇنە كەلتۈرۈپ ئۆتسەك ئارتۇقلۇق قىلمايدۇ.

سەلىم:

نىكىم بەندۇ زىندانى باردۇر بارىن،
قويۇڭۇ بېرىڭ ئانچە سەمۇ-زەرىن.
. . . . . .
يېتىمۇ، پەقىرۇ، غەرىبۇ ئەسىر،
تۇلۇ بىۋە خاھى يىگىت، خاھى پىر.
بېرىڭ خىلئەت تۇ، ئاشۇ-نانۇ تائام،
قۇرۇق قالماسۇن بەندەئى خاسۇ-ئام.
(زىندانغا تاشلانغانلارنىڭ ھەممىسىنى قويۇپ بېرىڭ،
ئۇلارغا ئالتۇن-كۈمۈش تارقىتىپ بېرىڭ.
. . . . . .
يېتىملەر، پېقىر-غېرىپلار، ئەسىرلەر بولسۇن،
تۇل خوتۇن، ياش يىگىت، قېرىلار بولسۇن،
بىرمۇ كىشىنى قۇرۇق قالدۇرماستىن
ئۇلارغا كىيىم-كېچەك، ئاش-نان بېرىڭ.)

شەھسۇار:

تۇزۇك تەرھ ئىلە ئەدل بۇنياد قىل،
ئادالەت بىلەمۇلك ئاباد قىل.
. . . . . .
ئۇلۇس ياخشى خۇلقۇڭدىن ئولسۇن خۇشال،
نىكىم ئىتتىدىن مۇلكۇڭ ئولسۇن ئامان.
ئۇلۇس كۆڭلىكىم شاھدىن جەمئ ئېرۇر،
نە مەقسۇدكىم بولسا تەگرى بېرۇر.

دىل ئازارلىق پىشەسى شۇمدۇر،
نە بولغاي دىل ئازارى مەلۇمدۇر.
بولۇب رەھمدىل خەلق ئىچىن شاد قىل،
دۇئادا بىرەرتە بىز ھەم ياد قىل.
(مۇڭاپىق چارلەر بىلەن ئادالەتنى يولغا قوي،
ئادالەت بىلەن مەملىكەتنى ئاۋات قىل.
. . . . . .
خەلق ياخشى خۇلقۇڭدىن خوشال بولسۇن،
مەملىكتىڭ توپىلاڭلاردىن ئامان بولسۇن.
پادىشا خەلقنى خاتىرجەم قىلسا،
ئاللا ئۇنى ھەرقانداق مەقسەتكە يەتكۈزىدۇ.
دىل ئازارلىق يولى شۇملۇقنى كەلتۈرىدۇ،
دىل ئازارىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇمدۇر.
رەھمدىل بولۇپ خەلقنى خۇشال قىل،
بىزنىمۇ دۇئا بىلەن ئانچە-مۇنچە يادلاپ قوي.)

ئايازبەك قۇشچىنىڭ «جاھانئامە» داستانى ئوبرازلىرىنىڭ گۈزەل ۋە مۇكەممەللىگى، تىلىنىڭ نەپىسلىگى، ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ رەڭمۇ-رەڭلىگى قاتارلىق بەدىئىي يۇكسەكلىگى بىلەنمۇ ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ. ئۇ سەئىدىيە دەۋرى تارىخىنى، ئەدەبىياتىنى ۋە ئەدەبىي تىلىنى ئۆگىنىش ھەم تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك يادىكارلىق ھىساپلىنىدۇ.

2) سەئىدخان

سۇلتان سەئىدخان تەخمىنەن مىلادى 1484-يىللىرى دۇنياغا

كەلدى. سۇلتان سەئىدخان كىچىگدىن باشلاپ شۇ دەۋردىكى نامدار ئالىم-ئەدىپلەرنىڭ تەربىيىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان، يەنە بىر تەرەپتىن ئەسكىرىي مەشىق ۋە چامباشچىلىق ماھارىتىگىمۇ يۇكسەك ھەۋەس قويۇپ، بىرىلىپ ئۇگەنگەن، نەتىجىدە ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر قىلىچۋازى ۋە مەرگىنى بولۇپ تونۇلغان ھەم شۇ دەۋرنىڭ قابىل ھەربىي يولباشچىسى بولۇپ يېتىشكەن.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئۆسمۇرلۇك ۋە ياشلىق دەۋرلىرى بىر خىل ئەنسىز مۇھىت ئىچىدە ئۆتكەن. ياش سەئىدخانمۇ فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ تەخت تالىشىش ئۈچۈن قوزغىغان سۇيىقەستلىك جەڭگى-جىدەللىرى ئىچىدە ھايات كۆچۈرگەن، بۇ ھال ئۇنىڭغا ئىجابىي جەھەتتىن كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭا ئۇ مىلادى 1514-يىلى 30 يېشىدا يەركەندە خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ، يەركەن خانلىغىنى قۇرغاندىن كېيىن جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ تەلەپلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان بىر قاتار ئىلغار قانۇن-تۈزۈملەرنى يولغا قويۇپ، يەركەن خانلىغىنى سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىن مۇستەھكەملىگەن ۋە گۈللەندۈرگەن، ئىلىم-مەرىپەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا بەلگىلىك ھەسسە قوشقان. سۇلتان سەئىدخان ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىلىم خۇمارى، پەن-مەدەنىيەتنى سۆيىدىغان، ئەدەبىيات-سەنئەتنى ياخشى كۆرىدىغان كىشى ئىدى. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ شېئىرلارنى ياخشى يازىدىكەن.

"سۇلتان سەئىدخان ھىممەتلىك، سېخى، شىجائەتلىك ۋە خۇش تەبىئەت، ئادىل، مۇسۇلمان، شائىر پادىشاھ ئىدى. پارسى ۋە

تۈركى شېئىرلارنى ئىجات قىلىپ يازاتتى"①.

مەلۇمكى، سەئىدخانىڭ پارس تىلىنى پۈختا بىلگەنلىگىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى بىلىملىك كىشىلەردىن بولغانلىغى ھەمدە كۆپلىگەن شېئىرلارنى مىراس قىلىپ قالدۇرۇپ كەتكەنلىگى ناھايىتمۇ ئېنىق. ئەمما ئۇنىڭ «تارىخى رەشىدى (زەيلى)»دە مەھمۇت جوراس تەرىپىدىن خاتىرىلەنگەن ئىككى پارچە غەزىلدىن باشقا ئەسەرلىرى تا ھازىرغا قەدەر تېپىلمىدى. شائىرنىڭ بۇ ئىككى غەزىلى مانا مۇنداق يېزىلغان:

قايسى گۈلشەنىڭ يۈزۈڭتەك بىر گۈلى رەئناسى بار؟
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىڭدەك بۈلبۈلى شەيداسى بار؟

ھۆر بىرلە جەننە تۇلمە ئۇانى كۆڭلۇم نەيلەسۇن،
يارىنىڭ كويىدا يۈزمىڭ جەننە تۇلمە ئۇاسى بار.

لەئلىدىن خەتتى بېرۇر ھەر دەم تىرىكلىككە نىشان،
خۇش نىشانەدۇركى ئىككى قاشىدىن تۇغراسى بار②.

بىر چۇچۇك سۆز بىرلە ئۆلگەن جىسمىمە بەرىدىڭ ھايات،
لەئلى جان بەخشىدە گويياكىم مەسىھ ئەنفاسى بار.
يۈزى ئۇزرە كاكۇل ۋە زۇلفىن پەرىشان كۆرگەلى،
ئى سەئىدى ئاشۇفتە كۆڭلۇمنىڭ ئەجەپ سەۋداسى بار.

---

① «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» دىن.
② تۇغرا — سىزىلغان سىزىق، سىزىپ قويغاندەك قاش.

(قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈڭدەك رەنا گۈلى بار؟
قايسى گۈلنىڭ ماڭا ئوخشاش شەيدا بۇلبۇلى بار؟
يارنىڭ كويىدا يۈزمىڭلاپ جەننەتۇلمەئۋا① تۇرغان يەردە،
جەننەت ۋە ھۆرنى نىمە قىلاي.
لەۋلىرى ئۆلۈكنى تىرىلدۈرۈشتىن بەلگە بېرىدۇ،
سىزنىڭ قويغاندەك ئىككى قېشى توغرىسىغا تۇرغان
چىرايلىق نىشاندۇر.
تاتلىق بىر سۆز بىلەن ئۆلۈك تېنىمگە جان بەردىڭ،
لەۋلىرىڭنىڭ جان بېغىشلىشىدا ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ
نەپىسى بار.
يۈزىنى كوكۈلا چاچلىرى يېپىلىپ چۈشۈپ تۇرغان ھالدا
كۆرۈش ئۈچۈن،
ئەي سەنەمدى، پەرىشان كۆڭلۈم ئەجەپ بىر سەۋداغا
قالدى.)

شائىرنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان يۇقۇرقى بىرنەچچى غەزىلىدە ئىپادىلەنگەن رېئال ھاياتنى قىزغىن سۆيۈشتەك ئاجايىپ قىزغىنلىق ۋە مۇھەببەتتىن، يېقىملىق ھەم ئويناق شائىرانە ھېسسىياتتىن ئۇنىڭ بىر خىل ئىلغار قارىشى، شېئىرىي تەپەككۇر ۋە بەدىئىي ماھارەت جەھەتتىكى نازۇك، پاساھەتلىك ئۇسلۇبى روشەن بىلىنىدۇ.

شۇكر لىللا ھالەتىم زاھىر بولۇپتۇر يارغە،
ئەمدى يار ئالدىدا ئۆزنى كۆرسىتەي ئەغيارغە.
سەير ئۇچۇن كىرسە گۈلستان ئىچرە ئول سەرۋى ژاران،
بەندە بولسۇن سەرۋ ئازات ئول قەدۇ رەفتارىغە،

① جەننەتۇلمەئۋا ــ سەككىز جەننەتتىن بىرىنىڭ نامى.

ناز ئىلە تا ئاتلانىپ شەھەر ئىچرە سالدى راستۇخىز،
جان بىلە بەردىم كۆڭۈل ئول دىلبەرى ئەييارغە،
دوستلار ئەيب ئەتمەڭىز قان يىغلىسام مەن زارىنى،
بەس كىلە ئالمام نىتەي بۇ دىدەئى خۇنبارغە.
ئى سەنەمدى ئول يارىدىن تاپتىڭ مۇرادىڭنى تامام،
بارچەسى بولدى مۇيەسسەر شۇكر بىرۇ بارغا.
(خۇداغا شۇكۇر، ئەھۋالىم يارغا مەلۇم بولۇپتۇ،
ئەمدى يار ئالدىدا ياتلارغا ئۆزەمنى كۆرسىتەي.
ئۇ سەرۋى بويلۇق يار سەيلە ئۇچۇن گۈلستانغا كىرسە،
سەرۋىمۇ ئۇنىڭ قامەت ۋە مېڭىشلىرىغا قۇل بولسۇن.
ناز بىلەن ئاتلىنىپ چىقىپ، پۇتۇن شەھەرگە غەۋغا سالدى،
مەن جانۇ-كۆڭلۈمنى ئاشۇ ئەييار دىلبەرگە بېرىۋەتتىم.
دوستلار، قان يىغلىسام، مەن بىچارىنى ئەيىپ قىلماڭلار،
قانداق قىلاي، بۇ قان بولغان كۆڭۈلنى ھەرگىز باسالمىدىم.
ئەي سەنەم، ئول يارىدىن يەنە مۇرادىڭ ھاسىل بولدى،
خۇداغا شۇكۇر، ھەممە مەقسەتلىرىڭ ھەل بولدى.)
سەنەمخانىنىڭ بۇ غەزىلى راۋان ۋە ئوبرازلىق تىل ئامىلىغا، گۈزەل ئوخشىتىش شەكىللىرىگە ئىگە بولۇپ، ۋەزنى چاققان، شېئىرىي پىكىرلىرى بىر-بىرىگە زىچ تۇتاشتۇر.

يۇقۇرىدا مىسال قىلىنغان ئىككى پارچە غەزەلدە ئىپادىلەنگەن تېمەن شېئىرىي مەزمۇنغا، مول تەسەۋۋۇر كۇچىگە، ۋەزىن جەھەتتىكى راۋانلىق ۋە تىل ئىشلىتىش جەھەتتىكى سىپايىلىق، نازاكەتلىككە قاراپ، سۆلتان سەنەمخانىنىڭ يېتىلگەن شائىر ئىكەنلىگىنى جەزمەن لەشتۇرۇشكە بولىدۇ.

3) ئابدۇرەشىدخان

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان سەئىدىيە خانلىغىنىڭ مەشھۇر سىياسەتچىسى، قابىلىيەتلىك ھەربىي سەركەردىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇ دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسچىسى ۋە گۈللەندۇرگۈچىسى، شۇنداقلا يېتىلگەن شائىر، تالانتلىق كومپوزىتورىدۇر.

مەھمۇت جوراسنىڭ «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» ناملىق كىتابتا بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، "سۇلتان ئابدۇرەشىدخان... ھەر كارۇ دىيارىدا بەمەسەلىنىدا ئىدى (تەخمىنى يوق ئىدى.) ئىلمى مۇسەممەدا ماھىر ئىدى، بەلكى مۇسەننىف ئىدى."، "... خۇش نەۋس (چىرايلىق ھۆسن خەت يازغۇچى) ئىدى، پارسى ۋە تۈركى شېئىرلارنى ئىجات قىلىشتا كامىل شائىر ئىدى."

ئۇ دادىسى سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ، بىر تەرەپتىن سەئىدىيە خانلىغىنىڭ بىرلىگى ۋە قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن كۈچ چىقارغان بولسا، ئىككىنچى تەرەپتىن مەدەنىيەتنى گۈللەندۇرۇش يولىدا ئۈنۈملۈك چارىلەرنى ئىشقا سالدى. ئۇ خانلىققا تەۋە بولغان بارلىق جايلاردىكى تالانت ئىگىلىرىنى، قابىلىيەتلىك ئالىم-ئەدىپلەرنى، مۇزىكانتلارنى، ھۈنەر ئەھلىلىرىنى ئۆز يېنىغا يىغىپ، مەدەنىيەتنى ئورتاق گۈللەندۇرۇشكە جەلپ قىلدى. شۇ سەۋەپتىن، سەئىدىيە خانلىغى دەۋردە مەدەنىيەت ئالاھىدە گۈللەپ ياشنىدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان سەنئەتنى جېنىدىنمۇ ئەۋزەل كۆرىدىغان مەرىپەتپەرۋەر كىشى ئىدى. مولا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمىدى»سىدە ئېيتىلىشىچە، "ئابدۇرەشىدخان مولا، فازىل شائىر،

فارسى ۋە تۈركى نەزمىلەرنى ياخشى ئېيتۇر ئىدى. ئىلمى مۇسەممەدا گويا فىساغۇرس سانى (ئىككىنچى فىساغۇرس) ئىدىلەر..."

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان دەۋردە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ۋە مۇزىكىسى يەنە بىر قېتىم راۋاجلاندى ھەم رەتلەندى. بۇ ئىشلارغا سۇلتان ئابدۇرەشىدخان شەخسەن ئۆزى قاتناشتى ۋە يېتەكچىلىك قىلدى.

ئابدۇرەشىدخاننىڭ مەلىكە ئاماننىساغا ئوخشاش تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىققان بىر قىزغا ئۆيلىنىشىمۇ تاسادىپىي بولماستىن، بەلكى ئاماننىسا خېنىمدىكى ئەدەبىيات-سەنئەت ئىقتىدارىنىڭ سېھرىلىك كۈچىدىن بولغان ئىدى. شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن، ئابدۇرەشىدخان دەۋردە قەدىرخان يارىكەندى ۋە ئاماننىساخانلارنىڭ رىياسەتچىلىگىدە ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئانىسى «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ ئەنئەنىۋى مۇقام، داستان، مەشرەپلەر ئاساسىدا تۈنجى قېتىم يۇرۇشلەشتۇرۇلگەنلىگى ھەققىدە مەلۇماتلار بار.

يەركەن خانلىغى دەۋردە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا شەخسەن ئۆزى قەلەم تەۋرىتىپ تۆھپە قوشقان شائىر، پادىشا ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئۆز ئۆمرىدە نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغانلىغى تارىخىي خاتىرىلەردە بايان قىلىنغان. سەئىدىيە دەۋرى تارىخچىسى مەھمۇت جوراسنىڭ: "سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ شېئىرلىرى كۆپ ئىدى، ئەمما بۇ قىسقا تارىخنا ھەر بىر شېئىرىدىن يۈزدىن بىرى، بەلكى مىڭدىن بىرىنى يازدىم"① دەپ خاتىرە قالدۇرغانلىغىمۇ ئابدۇرەشىدخاننىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتى ساھەسىدە يېتىلگەن قەلەم ئىگىسى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

① «تارىخى رەشىدى (زەيلى)»دىن.

ئابدۇرەشىدخان ئۆز ئىجادىي پائالىيىتى داۋامىدا «دىۋان رەشىدى»، «غەزەلىياتى رەشىدى»، «سەلاتىننامە» قاتارلىق قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان، بىراق ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن، بۇنىڭدىكى سەۋەپ: ئابدۇرەشىدخان ۋە ئامانىساخانلاردىن 100 يىل كېيىن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باشلىغى غالدانىنىڭ قوشۇنىغا يۆلىنىپ تەختكە چىققان ئاپپاق خوجا ئۇيغۇر مەدىنىيىتىنى يەنە بىر قېتىم زور دەرىجىدە ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى. ئۆز مەسلىگى ۋە سىياسىي ئېھتىياجىغا خىلاپ بولغان ئىلغار مەزمۇندىكى كىتاپ-ئەسەرلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى، ئىلىم ئەھلىلىرىنى قىرغىن قىلىپ، ئۇيغۇر مەدىنىيىتىنىڭ يەركەن خانلىغى دەۋرىدىكى قىممەتلىك بايلىقلىرىنى تەلۈلىك بىلەن ئۆرتەپ كۈلگە ئايلاندۇرۇۋەتتى! جۈملىدىن ئاتاقلىق مۇزىكاشۇناس ۋە شائىرە ئامانىسا خېنىم ئىجات قىلغان «ئىشرەت ئەگىز» ناملىق مۇقامنى ئېيتىشنى چەكلەش بىلەن بىرگە، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئەسەرلىرىنىمۇ ياۋۇز قوللىرى بىلەن نابۇت قىلىۋەتتى. شۇڭا بىز ئابدۇرەشىدخانىنىڭ بەدىئىي ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە توختالغىنىمىزدا، پەقەت «تارىخى رەشىدى (زەيلى)»دە مەھمۇت جوراس تەرىپىدىن خاتىرىلەپ قويۇلغان بىرنەچچە غەزەلى بىلەن چەكلىنىشكە مەجبۇر بولىمىز. شائىرنىڭ بۇ غەزەللىرىدىن ئۇنىڭ ئەينى دەۋردىكى بىرقەدەر ئىلغار پىكىرلىك كىشى ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

دەرۋەقە، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ــ فېئودال ھۆكۈمران، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ ۋەكىلى، ئۇنىڭ تۇتقان يولى يەنىلا فېئودال خانلىقنى مۇستەھكەملەش ئىكەنلىگىدە گەپ يوق. بىراق،

ئۇ ئۆزىگە ئوخشاش ھۆكۈمرانلاردىن مەلۇم دەرىجىدىكى ئادالەتپەرۋەرلىگى، مەرىپەتپەرۋەرلىگى، ئەينى دەۋر خەلقىنىڭ ئۇچۇن بەلگىلىك ئۇنۇملۇك ئىشلارنى قىلغانلىغى بىلەن روشەن پەرقلىنىدۇ. بۇنى ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا ئىپادىلەنگەن مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋە ئادالەت توغرىسىدىكى قاراشلاردىن ئېنىق چۈشىنىش مۇمكىن.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆز ئۆمرىدە سۆيگۈ-مۇھەببەت تېمىسىدىكى شېئىرلاردىن تاشقىرى، مەخسۇسلا ئىجتىمائىي تېمىدىكى غەزەللەرنىمۇ يازغان. ئۇ بۇ مەزمۇندىكى غەزەللىرىدە ئادالەت توغرۇلۇق مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ، دۇنيانىڭ كارى چاغلىق، تەخت ئۈستىدە غادىيىپ ئولتۇرغان شاھلارمۇ بىر كۈن ئۆلىدۇ، شۇڭلاشقا سەن زالىم پادىشا شەددادتەك ئوخشاش رەھىمسىز بولما، سېنىڭ قولۇڭدىكى دۇنيا-دەۋلەت پەقەت ئىنتقا تاشلاپ بېرىلگەن سۆڭەكچىلىكلا بىر نەرسە، دەپ قارايدۇ، بۇ مەزمۇن ئۇنىڭ تۆۋەندىكى غەزىلىدە ئېنىق ئەكس ئەتكەن:

دۇنيا بىر ھۆسن ئەھلىدەك نامېھرىبانى پىشى ئەمەس،
كىمكى سۆيسە سۇددىدىن① ئاخىر زىيانى پىشى ئەمەس.
دۇنيانى باقى تەسەررۇق تۇتماغىل شەددادەك،
نىچە بىر ئىت كەم دىگەندەك ئۇستىخۇانى پىشى ئەمەس.

دۇنياغا فەرزەندى ئادەمنى ئىبەرمەكتىن غەرەز،
قۇللىغىم قىلغايمۇ دەپ، بىرئىمتىھانى پىشى ئەمەس.
سەلتەنەت تەختىدە مەندۇرمەن دىگەن ئول شاھلار،
جان بېرۇرده بىر گەدايى ناتەۋانى پىشى ئەمەس.

① "سۇد" ــ پايدا-نەپ.

ئى رەشىدى بولمىغىل مەغرۇر جاھان گۈلزارىغا،
قايسى گۈلشەنىڭ گۈلى ئاخىر خازانى پىش ئەمەس.
(دۇنيا بىر نامپەرىۋان گۈزەلدىن باشقا نەرسە ئەمەس،
كىمنى ئۇنىڭ پايدىسىنى كۆزلىسە، ئۇنىڭغا زىياندىن باشقا ئاقىۋەت
يوق.

دۇنيانى شەددادتەك ئوخشاش مەڭگۈلۈك دەپ ئويلىما،
بۇ گويا ئىتقا لەززەتلىك سۆڭەك تاشلاپ بەرگەندەك بىر ئىش.
دۇنياغا ئادەم پەرزەنتىنى كەلتۈرۈشتىن مەقسەت،
مېنىڭ قۇللۇغۇمنى قىلامدۇ، يوق؟ دەپ ئىمتىھان قىلىشتىن ئىبارەت.
سەلتەنەت ـ تەخت ئۈستىدە مەندۇرمەن دەپ غادايغان شاھلارمۇ،
ئۆلۈم ئالدىدا ئاجىز گادای بىلەن باراۋەر.
ئەي رەشىدى، جاھان گۈلزارىدىن مەغرۇرلىنىپ كەتمە،
قايسى گۈلزاردىكى گۈل ئاخىر خازان بولمايدۇ؟)

شائىرنىڭ بۇ غەزەلدە ئەكس ئەتكەن قاراشلىرى ماھىيەتتە ئۇنىڭ ئۆزىگىمۇ بىرىلگەن تەنبىيە بولۇپ، ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن بەلگىلىك ئىلغارلىققا ئىگە.

شائىر ئابدۇرەشىدخان، ئەجرۇ ـ مېھنەت سىڭدۈرمەي ۋە ئەقىدە ـ ئىخلاس تۇرغۇزماي تۇرۇپ ئۆزىنى بەرەر ئارزۇ ـ ئارمانىنىڭ ئىشقىدە ۋازى دەۋىلىشىنى تولىمۇ بىمەنىلىك ھېسابلايدۇ. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆز ئۆمرىگە ئۆكۈنۈپ يازغان بىر غەزىلىدە:

ئى رەشىدى سەن ئۆزۈڭنى بىھۇدە ئاشىق دىمە،
ئىشقىنىڭ مەيدانىدا بىر ھايۇ ـ ھويى قىلمىدىم.
(ئىشق يولىدا بەرەر قېتىم ئاھ ـ ھەسرەت چەكمەي تۇرۇپ،
ئى رەشىدى، سەن ئۆزەڭنى بىھۇدە ئاشىق دىمىگىن.)

دەپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان.

دىمەك، بىز شائىر ئابدۇرەشىدخانىنىڭ يۇقۇرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن شېئىرلىرىنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا، ئۇنىڭ مىسرالارغا سىڭدۈرۈلگەن ئۆتكۈر، ۋەزمىن تۇيغۇلىرىدىن ئىختىيارسىز تەسىرلىنىپ، چوڭقۇر ئويغا چۆكىمىز. ئابدۇرەشىدخان غەزەللىرى تىل جەھەتتىن راۋانلىقا، پىكىر جەھەتتىن ئۇيۇللۇققا ئىگە بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئوبرازلىقلىغى، جانلىقلىغى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. شائىر ئۆز غەزەللىرىدە ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋاستىسىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ، شېئىرىي پىكىرنى ئېنىق ۋە يارقىن يورۇتۇپ بەرگەن.

مەسىلەن، ئۇنىڭ پارس تىلىدا يېزىلغان شېئىرىدا مۇنداق مىسرالار بار:

گەر قەدەترا سەرۇى گۇيەم، سەرۋەررا رەفتار نېست،
گەر لەبەترا غۇنچە خانەم، غۇنچەرا گۇفتار نېست.
(گەر بويۇڭنى سەرۇى دىسەم، سەرۋىنىڭ يوق مېڭىشى،
گەر لېۋىڭنى غۇنچە دىسەم، غۇنچىنىڭ يوق سۆزلىشى.)

شائىر بۇ مىسرالاردا سېلىشتۇرما ئوخشىتىش ئۇسۇلىنى دەل جايىدا قوللىنىپ، "جانان" ۋاستىسى ئارقىلىق ئادەمدىن ئىبارەت گۈزەللىكنى بەرپا قىلغۇچى مۆجىزات ئىگىسىنى يۇقۇرى ئورۇندا قويىدۇ، جۈملىدىن سەرۇى ھەرقانچە زىلۋا بوي ۋە چىرايلىق بولسىمۇ، ئۇ ئادەمگە ئوخشاش ھەركەتلىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس؛ غۇنچە قانچىكى گۈزەل بولسىمۇ، ئۇ ئادەمگە خاس ھېسسىيات، تەپەككۇر ھەم تىلدىن مەھرۇم، شۇڭا ئۇ سۆزلىيەلمەيدۇ، ھالبۇكى "جانان" سەرۇى بىلەن غۇنچىدىكى ئۆزلۇقىنى ئۆزىدە

مۇجەسسەملەشتۇرگەندىن تاشقىرى، خۇش قىلىق ۋە شىرىن سۆزلىرى ئارقىلىق مەنەن گۈزەلدۇر. شۇڭا بۇ خىل نەرسىلەر بىلەن ئادەمنى تەڭلەشتۇرۇش تولىمۇ مەنىسىزلىكتۇر، ئادەم تامام مەخلۇقاتتىن ئۈلۈغ، دېگەن ئىجتىمائىي چۈشەنچىسىنى يوقۇتۇپ بەرگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۇيغۇر بىناكارلىغى ۋە نەققاشچىلىغىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا زۆرۈر پۈرسەت ۋە ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بېرىپ، كاتتا-كاتتا قۇرۇلۇشلارنى (قەشقەر چاسىدىكى مەدرىسنى ۋە يەركەن ھارۋا-جابدۇق كارخانىسى يېنىدىكى مەدرىسنى) ياساتقان ئىدى. قەشقەردىكى يۇسۇپ خاس ھاجىپ زىيارەتگاھىنى تۇمەننىڭ بويىدىن ھازىرقى ئورنىغا كۆچۈرۈپ ياساتقۇزغان ئىدى.

دېمەك، بۇ مەرىپەتپەرۋەر شائىر مەدىنىيەت ۋە تەرەققىياتىنىڭ ھامىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن سەئىدىيە دەۋرى ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

4) شائىرە ئاماننىسا ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرى

ئاتاقلىق مۇزىكاشۇناس ۋە تالانتلىق شائىرە ئاماننىسا خېنىم دولان يۇرتى (ھازىرقى مەكىت ناھىيىسى)نىڭ تىزناپ دەرياسى بويىدىكى قومۇش مەھەللە يېزىسىدا نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئاتىسىنىڭ يېتەكلىشى ۋە ئۆزىنىڭ قىزغىنلىغى بىلەن كىچىگىدىن باشلاپلا ساتار ھەم تەمبۇر چېلىشنى ئۆگىنىشكە باشلايدۇ، كۈندۈزلىرى مەكتەپتە ئوقۇسا، كەچلىرى مۇزىكا بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ، ساز چېلىشنى مەشىق قىلىدۇ.

ئاماننىسا ئۆز ئارزۇسى بويىدا پىداكارانە ئىزدىنىۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە سۇلتان ئابدۇرەشىدخان شىكارغا چىقىش مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ تەرەپلەرگە كېلىپ قالىدۇ. ئاماننىسادىكى قابىلىيەت ۋە ئىستىدات سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. سەنئەت ۋە مەرىپەتنى ئۆزىگە دوست تۇتقان ئابدۇرەشىدخان ئاماننىسانى ئۆز نىكاھىغا ئالىدۇ. «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق كىتابنىڭ مۇئەللىپى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۇجىزىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، مەرىپەتپەرۋەر سۇلتاننىڭ كەمبەغەل تالانت ئىگىسى ئاماننىسا خېنىمنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىشى مانا مۇنداق بولغان ئىكەن:

"... سۇلتان ئۆز ۋەزىر-ئەمىر ۋە لەشكەرلىرى بىلەن پايتەختى يەركەندىن ئاتلىنىپ چىقىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكان دەشتىگە شىكارغا يۈزلەندى ۋە نەچچە كۈن شۇ ئەتراپتا بولىدى. سۇلتاننىڭ كېچىلىرى دىخانچە ساددا كېيىملەرنى كىيىپ قونۇچى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىۋانە قونىدىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەھۋالدارلارنىڭ رەئىيەلەرگە زۇلۇم-سەتەم قىلغانلىغىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بىر كۈنى سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەھرىمى بىلەن بىر خارابە ئۆيگە قونۇچى سۈپىتىدە كىردى. بۇ ئۆي مەھمۇت ئاتلىق بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى. بۇ مەلىكە بولسا شۇ مەھمۇتنىڭ قىزى ئىدى. سۇلتان ئۆينىڭ بۇلۇڭىدا تۇرغان بىر تەمبۇرنى كۆرۈپ قېلىپ، مەھمۇتتىن تەمبۇر چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدى. مەھمۇت: 'مەن تەمبۇر چېلىشنى بىلمەيمەن، مۇشۇ قىزىمىز ماڭا تەمبۇر ئېلىپ بەر، دەپ خاپا قىلىپ ئالدۇرغان، قىزىم چالىدۇ' دەپ جاۋاپ بەردى. سۇلتان: 'ئەمسە، قىزىڭىز چېلىپ بەرسۇن' دىدى. مەھمۇت قىزىغا ئەمر

قىلدى. قىز تەمبۇرنى ئېلىپ پەنجىگاھ مۇقامىغا شۇنداق چالدىكى، سۇلتان ھەيران قالدى. بولۇپمۇ قىز ئۆزى يازغان بىر شېئىرنى مۇقامغا سېلىپ ئوقۇغاندا، سۇلتان قىزنىڭ مۇھەببتىدە كۆيۈپ بەھۇش بولۇپ كەتتى، شېئىرنىڭ باشلانما بېيتى مۇنداق ئىدى:

سەكا يۇز شۇكۇر يارەب بىزگە ئادىل پادىشاھ قىلدىڭ،
فەقىر-مىسكىنغە ئابدۇرەشىدخاننى فەناھ قىلدىڭ.
(خۇدا ساكا يۇز شۇكۇر، بىزگە ئادىل پادىشا بەردىڭ،
پېقىر-مىسكىنگە ئابدۇرەشىدخاننى پانا قىلدىڭ.)

بۇ غەزەلنىڭ چۇشۇرگە بېيتى مۇنداق باغلانغان ئىدى:

نەفسى كېچە-كۈندۈز دۈنيا قىل تەگرى تەقدىسقە،
كى شاھىڭ ھەققىدە قىلمايي دۈنيا قاتتىغ گۇناھ قىلدىڭ.
(ئەي نەفسى، ئۇلۇغ تەگرىگە كېچە-كۈندۈز دۈنيا قىلغىن،
ئەگەر شاھ ھەققىدە دۈنيا قىلمىساڭ، قاتتىق گۇناھ قىلغان بولىسەن.)

غەزەل تامام بولۇشىغا، سۇلتان ئالدىراپ: 'نەفسى دېگەن شائىرە كىم؟ سىز بۇ غەزەلنى نەدىن ئۇگەنگەن؟' دەپ سوراشقان ئىدى، قىز: 'خەقنىڭ غەزىلىنىمۇ ياد ئېلىپ ئوقۇمىدىكەن، مەن ناۋايى، فۇزۇلى① شېئىرلىرىدىن باشقىنى ئوقۇمايمەن. بۇ غەزەل ئۆزەمنىڭ، نەفسى مېنىڭ تەخەللۇسۇم' دەپ جاۋاپ بەردى. سۇلتان ئۇنىڭ نەچچە ياشقا كىرگەنلىكىنى سورىدى. ئاتىسى: '13 ياشقا كىردى'

① فۇزۇلى — مۇھەممەت ئىمىن فۇزۇلى، "چاغاتاي ئەدەبىياتى"نىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى، ئەزەربەيجانىنىڭ مەشھۇر كلاسسىك شائىرى. ئۇ 1504 - يىلى ھازىرقى ئىراقنىڭ باغدات شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، 1526 - يىلى ۋاپات بولغان، «كۇللىيات دىۋان فۇزۇلى» قاتارلىق توپلاملىرى بار.

دەپ جاۋاپ بەردى. سۇلتان تېخىمۇ ھەيران بولدى. ئاڭغىچە ئاماننسا خېنىم قوپۇپ، ئۆزى يازغان بىرنەچچە شېئىرنى ئەكېلىپ كۆرسەتتى. خېتىنىڭ ھۆسنى ئۆزىنىڭ ھۆسنى بىلەن بەسلىشەتتى. پادىشانىڭ بۇ خەتنى شۇنچە كىچىك نارەسىدىنىڭ يازغىنىغا ئىشەنگۈسى كەلمەي: 'قېنى ئەمسە، مەن قاراپ تۇراي، بىر شېئىر يېزىپ بېقىڭ' دېگەن ئىدى. قىز دۇۋەت، قەلەم ۋە قەغەز ئېلىپ كېلىپ توۋەندىكى بېيتنى يازدى:

يارەب بۇ بەندە قىلدى ئەجەب سۇئىزەن مەكا،
گويا بۇ ئۆيگە ئۇندى بۇ ئاخشام تىكەن مەكا.
(خۇدا بۇ بەندە ماكا تولىمۇ گۇمانلىق كۆزدە قارىدى،
گويا بۇ ئۆيدە بۇگۇن ئاخشام مەن ئۇچۇن بىر تىكەن ئۇنىدى.)

سۇلتان كۈلۈپ: 'ئىشەنىدىم، مېنى مەسخىرە قىلماڭ' دىدى ۋە مەھرىمى بىلەن تاشقىرىغا چىقىپ: 'بىز ھېلى كېلىمىز' دەپ كېتىپ قالدى. ئۇ لەشكارگاھىغا بېرىپ، ۋەزىر-ئەمىرلەرگە بولغان ئەھۋالنى بايان قىلدى. بېشىغا تاج كىيىپ، ئۇستىگە دەۋاج ياپتى، دەرھال ئون قوي ۋە شايى-ئەتلەسلەر تەييارلاندى. تۇن يېرىمدا 40 كىشى مەھمۇتنىڭ ئۆيىگە كېلىپ مەقسەتنى بايان قىلدى. پادىشا ئۆزىنى ئاشكارا قىلىپ، توي قىلىپ قىزنى نىكاھىغا ئالدى..."①

شائىرە ئاماننسا خېنىم ئۆز ئۆمرىدە مۇزىكا، خەتتاتلىق، شېئىر-

① موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزى. «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982 - يىل نەشرى، 65 - ، 66 - ، 67 - بەتلەر.

رىيەت ۋە ئىجتىمائىيەت ھەققىدە خەلق ئۇچۇن زور تۆھپىلەرنى قالدۇردى. بۇ ھەقتە «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق كىتابتا مۇنداق دېيىلدۇ: "ئامانىسا خېنىم «دىۋان نەفسى»گە ئوخشاش قىممەتلىك ۋە مەشھۇر شېئىرلار توپلىمىنى، خوتۇن-قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدىكى «ئەخلاقى جەمىلە» («گۈزەل ئەخلاق») ناملىق بىر كىتاپ يازدى. «شۇرۇھۇلقۇلۇب» («قەلبلەر شەرھى») ناملىق بىر رىسالە يازدى. شائىرلىق، نەغمىچىلىك ۋە خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدەك مەنىلىك كىتاپ ئاز. 'ئىشرەت ئەگگىز' ناملىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ مەلىكە ئىجات قىلغان ئىدى"①. بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۇزىكا ۋە خەتتاتلىق بىلىمى توغرىسىدا يازغان ئەسىرى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، مۇنداق ئەسەرلەر دۇنياغا كەم كەلگەن.

ئامانىساخان قىدىرخان ياركەندىلەر بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېسىل مۇزىكا بايلىقى بولغان «ئون ئىككى مۇقام»نى رەتلەش ئىشىغا ناھايىتى زور تۆھپە قوشقان.

خەلقنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئۆمرىنى بەخش ئەتكەن بۇ يالقۇنلۇق يۈرەك 1567-يىلى بىمەھەل سوقۇشتىن توختىدى.

ئۇنىڭ تۆھپىسى ۋە قەدىرلىك نامى خەلقىمىزنىڭ قىممەتلىك «ئون ئىككى مۇقام» ئاھاڭلىرىنىڭ جارانلىشىغا ئەگىشىپ، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە دىللاردا يادلىنىدۇ!

① «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982-يىل نەشرى، 67-بەت.

5) قىدىرخان ياركەندى

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، قىدىرخان ياركەندى يەركەن خانلىغى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، شائىر ۋە مۇزىكا-شۇناس بولۇپ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئوردىسىدا باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. سىياسىي جەھەتتە يەركەن خانلىغىنىڭ بىرلىكى، تەرەققىياتى، مەدەنىي ھاياتىنىڭ جانلىنىشى يولىدا ئاجايىپ زور تۆھپىلەرنى ياراتقان. بۇ ئاتاقلىق ئالىمنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىغى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. پەقەت مولا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق كىتابىدا يېزىشچە، قىدىرخان ياركەندى ئابدۇرەشىدخان ۋاپاتىدىن ئىككى يىل كېيىن (مىلادى 1572-يىلى) ۋاپات بولغان①.

يۇسۇپ قىدىرخان ئەينى زامانىدىكى داڭلىق مۇزىكاشۇناس ھەم شائىر بولۇپ، ئۇنىڭ "ئىراقتىن، ئىراندىن، تەبرىزدىن، خارەزم، سەمەرقەند، ئىستامبۇل، كەشمىر، بەلخ، شىراز قاتارلىق يىراق شەھەرلەردىن مۇزىكا ئۇگىنىشكە كەلگەن شاگىرتلىرى بار ئىدى"②. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇزىكانىتلىق ھاياتى داۋامىدا راۋاپىنى ئىسلاھ قىلغان ھەمدە "ھەشتار" ناملىق سەككىز تارلىق چالغۇ ئەسۋاپىنى كەشپ قىلغان، "ۋىسال" ناملىق بىر مۇقامنى ئىجات قىلىپ، ئۆز شاگىرت-

① «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982-يىل نەشرى، 59-بەت.

② «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982-يىل نەشرى، 58-بەت.

لىرىغا ئۇگەتكەن ئىدى.

قىدىرخان يارىكەندى يەنە ئاتاقلىق شائىر بولۇپ، ئۆز ئىجادىي پائالىيىتى داۋامىدا «دىۋان قىدىر» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى تۈزگەن، مەرىپەتپەرۋەر سۇلتان ئابدۇرىشىتخان شۇڭا ئۇنى غىزا-دىمۇ، ئولتۇرۇش-قوپۇشتىمۇ ئۆز يېنىدىن ئايرىمايتتى.

ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» تېكىستلىرىنىڭ بەزىلىرىدە قىدىرخان يازغان شېئىرلارنىڭ ئازلا بىر قىسمى ساقلىنىپ قالغان. گەرچە بۇ تېكىستلەردە، ئاغزاكى تارقىلىش سەۋەبىدىن ئەينى دەۋرنىڭ (ياكى ئاپتورنىڭ) ئەسلىي تىل ئۇسلۇبى قىسمەن ئۆزگەرتىلگەن (شۇ دەۋرگە ماس كېلىدىغان، ئەمما كېيىنكى دەۋردىكىلەر چۈشەنمەيدىغان بەزى ئاتالغۇلار قايتا سەيلەنگەن) بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەزمۇن ۋە شەكىل ئالاھىدىلىگى قىدىرخان يارىكەندىنىڭ شېئىرىيەت جەھەتتە كامالەتكە يەتكەنلىگىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، ئۇ ئۆزى يازغان بىر تېكىستتە مۇقامغا باھا بېرىپ مۇنداق يازىدۇ:

مۇقام جاھاندا تاڭنىڭ ساباسى،
جانانغا جانكى قالۇن ساداسى.
ھېچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل ساداسى،
ئالەمدە يوقكى بۇنىڭ باھاسى.

يەنە بىر تېكىستتە «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ شەكىللىنىشىنى ئەسلىتىپ مۇنداق دەيدۇ:

ھەشتارىمىز قىلسا خەندان دىيارىمنىڭ بوستانىدا،
قۇزغۇن ئۆلۈپ، بۇلبۇل كۈلەر نەغمە مەشرەپ داستانىدا.

ئون ئىككى چوڭ تولۇن ئايدەك دىل رىشتىگە مەشئەل ياقار،
ئۇنىڭ ئەمەس، بۇنىڭ ئەمەس يوقسۇللارنىڭ بوستانىدا.

يەنە بىر نۇقتىدىن ئالغاندا، قىدىرخان يارىكەندى «ئون ئىككى مۇقام» توغرۇلۇق، ئۆزىنىڭ مۇقامغا بولغان مۇھەببىتى ۋە سۆيۈنۈشى توغرۇلۇق مۇنداق يازغان:

پەلەكتىن بىر سادا كەلمىش چېچىپ ھەردەم ھالاۋەتنى،
گاداي ئىزدەپمۇ جەننەتتىن تاپالماس ئۇ ساخاۋەتنى.

ئاتا قىلسا مۇنارىنى ياساپ كەۋسەرى ھەل تاشتىن،
قىدىر ئۆلمەس مۇقام ئىچرە قىلىپ گۈمزان جاھالەتنى.

قىدىرخان يارىكەندى ئامانىسا خېنىم بىلەن بىرگە «ئون ئىككى مۇقام»نى رەتلەشتە، ئۇنىڭ تېكىستلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتە ۋە خەلق ئارىسىغا تارقىتىشتا ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ «ئون ئىككى مۇقام»نى رەتلەش، خەلققە يەتكۈزۈپ بېرىش ھەم بەدىئىي ئىجادىيەت جەريانىدا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى خەلقىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مەڭگۈ ساقلانغۇسى!

بەشىنچى باب
17-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

سىمۇۋولىزىم ئاساس، رېئالىزىم قوشۇمچە قىلىنغان قەدىمقى ئۇيغۇر

ئەدەبىياتى 17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەرگە كەلگەندە مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن يەنمۇ بېيىپ، راۋاجلىنىپ باردى. ئۇيغۇر پوئېزىيىسىدە رېئالىزملىق خاھىش ئىلگىرىكىگە نىسبەتەن تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ، شېئىرىي ئىجادىيەتتىكى ئاساسىي ئېقىمغا ئايلاندى.

بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان مۇھەممەت ئىمىن خوجامقۇلى، ئابدۇللا خاراباتى، مۇھەممەت سىدىق زەلىلى، نۇبىتى، موللا ئەلەم شەھيارى قاتارلىق مەشھۇر شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ رېئالىزملىق خاھىش چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن لىرىك داستانلىرى، لىرىك غەزەللىرى ئارقىلىق بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ باي خەزىنىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، ئۇنى بېيىتتى ۋە راۋاجلاندۇردى.

پروزا ساھەسىدىمۇ ئالىم مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى تەرىپىدىن يېزىلغان دىداكتىك ئەسەر «سىدىقنامە»گە ئوخشاش ئىلمىي نەزىرىيىۋى ئەسەرلەر، تەزكىرە ھەم تەرجىمە ئەسەرلىرى مەيدانغا چىقتى.

خىرقىتى، خاراباتى، زەلىلى، نۇبىتى، موللا ئەلەم شەھيارى قاتارلىق شائىرلار ياشىغان دەۋر يەركەن خانلىغى ئاخىرلاشقان، چىڭ ئىمپېرىيىسى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرىلىرىنى تېخى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئۇلگۈرمىگەن، بولۇپمۇ ئىچكى قالايمىقانچىلىق، جاھالەت ۋە زۇلۇم ئەدەپ كېتىپ، خەلق تۇرمۇشى ئىنتايىن خاراپلاشقان، ئاپپاق خوجا باشچىلىغىدىكى ھۆكۈمران گۇرۇھ تەرىپىدىن پەيدا قىلىنغان يېغىلىق ۋە ئىچكى جاڭجاللار چېكىدىن ئاشقان دەۋر ئىدى.

تارىخىي كىتابلاردا ئاشۇ دەۋردىكى قانلىق پاجىئەلەرنىڭ ئىجتىمائى يىلتىزى توغرىسىدا مۇنداق ئىزاھ بېرىلگەن:

15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇخارادىن خوجا مەخدۇم ئەزەم

(خوجا ئەھمەت كاسانى) دىگەن كىشى قەشقەرگە كەلدى، ئۇ ئۆز تەرغىباتلىرى بىلەن قەشقەر ھۆكۈمرانلىرىغا يېقىپ قالدى. ئۇنىڭ خوجا مۇھەممەت ئىمىن ۋە خوجا ئىسھاق ۋەلى قاتارلىق 13 ئوغلى بولغان ئىدى. مەخدۇم ئەزەم قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى خوجا مۇھەممەت ئىمىن (ئىمام كالان) بىلەن ئىسھاق ۋەلى كەينى ـ كەينىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسان دىگەن جايدىن قەشقەر، يەركەن قاتارلىق جايلارغا كېلىپ، ئۆزلىرىگە مۇرىت توپلاپ، ھوقۇق ۋە ئابروي تالىشىش جىدىلىنى باشلىۋەتتى. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ قەشقەردە ئىككى گۇرۇھ شەكىللەندى. خوجا مۇھەممەت ئىمىن تەرەپدارلىرى "ئىشقىيە"، ئىسھاق ۋەلى تەرەپدارلىرى "ئىسھاقىيە" دىگەن نام بىلەن ئاتالدى. بۇ ئىككى ئوغۇلنىڭ كۆپلىگەن ئەگەشكۈچىلىرى بار ئىدى.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئاپپاق خوجا دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ ئۆز ئەگەشكۈچىلىرىگە (ئاق تاغلىقلارغا) "ئاق تاقىيا (باش كىيىم)" كىيىشنى بۇيرۇغان ئىكەن، خوجا ئىسھاقنىڭ نەۋرىسى خوجا ئەبەيدۇللا بولسا ئۆز مۇرىتلىرىغا (قارا تاغلىقلارغا) "قارا تاقىيا" كىيىشنى بۇيرۇغان ئىكەن، نەتىجىدە بۇلار "ئاق تاقىيالىقلار" ۋە "قارا تاقىيالىقلار" دىگەن نام بىلەنمۇ ئاتالغان ئىكەن. تىلدىكى تەلەپپۇزنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن، بۇ نامىلار "ئاق تاغلىق" ۋە "قارا تاغلىق" بولۇپ ئۆزگەرگەن ئىكەن.

دىمەك، ئاخىرقى ھىساپتا، خوجا مۇھەممەت ئىمىن پەيدا قىلغان "ئىشقىيە" تەرەپدارلىرى (ئاق تاغلىقلار) بىلەن ئىسھاق ۋەلى پەيدا قىلغان "ئىسھاقىيە" تەرەپدارلىرى (قارا تاغلىقلار) يەركەن خانلىغى تەۋەسىدىكى خەلقلەرنى دەھشەتلىك ئازاپ ـ ئوقۇبەت ۋە

ئىچكى ئۇرۇش قاينىمىغا سۆرەپ كىردى. بۇنىڭ بىلەن پاجىئەلىك قىرغىنچىلىقلار، قەستلەپ ئۆلتۈرۈشلەر ئارقا-ئارقىدىن مەيدانغا چىققىلى تۇردى. ھەتتا بۇ قارىمۇ-قارشى ئىككى گۇرۇھنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇپ تۇرغان خوجا ئەۋلاتلىرىمۇ بىر-بىرىنى ئۆچۈرىتىپ قالسلا قويىنى بوغۇزلىغاندەك بوغۇزلاپ ئۆلتۈردى ياكى زەھەر بېرىپ ھالاك قىلدى. مەسىلەن، خوجا مۇھەممەت ئىمىننىڭ (ئىمام كالانىڭ) ئوغلى خوجا مۇھەممەت يۈسۈپنى (ھىدايەتۇللا ئىشانىڭ دادىسىنى) خوجا ئىسھاقنىڭ نەۋرىسى خوجا ئابدۇللا زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرگەن. ئاپپاق خوجا بولسا ئابدۇللا خوجىنىڭ كەشمىرده تۇرۇۋاتقان ئوغلى شۇئەيىپ خوجىنى خەت يېزىپ ئالداپ ئەپكەلدۇرۇپ، تىزناپ بويىدا سوپىلارغا بۇيرۇپ ئۆلتۈرگۈزگەن. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى مەنسەپ، ئىمتىياز تالىشىشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، ئەنە شۇ بىر تۇققان ئىشانلارنىڭ كاساپىتىدىن كېلىپ چىققان ئىدى.

دىمەك، شۇ يوسۇندا ئۆتكۈرلەشكەن "ئاق تاغلىقلار" ۋە "قارا تاغلىقلار" زىددىيىتى ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىدا پاجىئەلىك ھالەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەپچى بولدى. بۇ مەزگىل دەل 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بولۇپ، ئەينى دەۋرده قەشقەرده يەركەن خانلىغىنىڭ كېيىنكى خانى ئىسمائىلخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتاتتى. "ئاق تاغلىقلار" ۋە "قارا تاغلىقلار"نىڭ جەڭگى-جىدەللىرىدىن بىزار بولغان ئىسمايىلخان مىلادى 1670-يىلى ھىدايەتۇللا ئىشانى قوغلاپ چىقىرىۋەتتى. خوجا ھىدايەتۇللا يەركەن خانلىغى تەۋەسىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن بەدەخشان، كەشمىر، كاسان، پەرغانە، تىبەت ھەم ئىلى قاتارلىق جايلاردا قاتراپ يۈرۈپ، مىلادى 1682-يىلى تىبەت

ھۆكۈمرانى دىبا ساڭجىجاسو قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئايىغىغا باش قويۇپ، يېلىنىپ يالىدىم تەلەپ قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

"...مەن مۇسۇلمانلار فىرقەسىنىڭ خوجاسىدۇرمەن، يارىكەندە، كاشغەر مېنىڭ مۇرىد مۇخلىسلىرىمدۇر، ھالا بىراۋ كېلىپ مەندىن سويۇپ ئېلىپ①، مېنى قوغلاپ چىقاردى. سىزدىن ئىلتىماس قىلادۇرمەنكى، كىشى بۇيرۇپ، مېنىڭ يۇرتۇمنى قولۇمغا ئېلىپ بەرگەيسىز"②.

"بىراھمان③ ئېيتادۇركى، بۇ يەردىن④ ئۇ يەرگە⑤ كىشى بارمىغى بىسيار⑥ دېشۇئاردۇر، دەپ. ئىلىدىكى قالماقنىڭ تۆرەسىگە نامە پۈتتىكى، — ئىسى بۇشۇتخان⑦، خوجا ئاپپاق بىسيار ئۇلۇغ كىشى ئىكەن، يارىكەندە، كاشغەرنىڭ خوجاسى ئىكەن، بۇنىڭ يۇرتىنى ئىسمائىلخان سويۇپ ئېلىپ، مۇنى قوغلاپ چىقاريپدۇر. كېرەكسىكم، لەشكەر بۇيرۇپ بۇنىڭ يۇرتىنى قولغا ئېلىپ بەرگەيسىز،...دەپ"⑧.

ئاپپاق خوجا تىبەت ھۆكۈمرانى دىبا ساڭجىجاسونىڭ جۇڭغار يۇقۇرى قاتلام ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ باشلىغى غالدانغا يازغان خېتىنى ئېلىپ ئىلىغا كەلدى.

بۇ مەزگىلده شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمى ئۇيغۇرلىرىنىڭ

---

① سويۇپ ئېلىپ — تارتىپ ئېلىپ دىمەكچى.
② «تەزكىرەئى خوجىكان».
③ بىراھمان — بۇ يەردە ساڭجىجاسو كۆزده تۇتۇلىدۇ.
④ بۇ يەر — تىبەتنى دىمەكچى.
⑤ ئۇ يەر — قەشقەر، يەكەنلەرنى كۆرسىتىدۇ.
⑥ بىسيار — كۆپ، نۇرغۇن.
⑦ بۇشۇتخان — بوشۇقتۇخان غالداننى كۆرسىتىدۇ.
⑧ «تەزكىرەئى خوجىكان».

جۇڭغار قەبىلىسىگە تەۋە ئىدى. جۇڭغارلار خېلى يىللاردىن بۇيان چىڭ ئىمپېرىيىسىگە تەۋە بولۇشقا جان-جەھلى بىلەن قارشى تۇرۇپ كەلگەن ئىدى، ئۇلار بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. تىبەتنىڭ لىخاسادىكى بۇددا ئوردىسى ئۇيىرات موڭغۇللىرىنىڭ دىنىي مەركىزى بولۇپ، ئۇلار شۇ جايدىكى "لاما"غا بويسۇناتتى. يەنە بىر نۇقتىدىن ئالغاندا، جۇڭغار يۇقۇرى قاتلام ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ باشلىغى غالدان بۇرۇن تىبەتتە لاما بولغان بولۇپ، ئۇ ساڭجىجاسونىڭ ساۋاقدىشى ۋە تىبەتنىڭ دىبالىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە ئىدى. ئاپپاق خوجا دىبا ساڭجىجاسونىڭ خېتىنى غالدانغا ئەكېلىپ تاپشۇردى. قارا نىيەت غالدان ئەينى دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىش خام-خىيالىدا بولۇۋاتاتتى. شۇڭا ئۇ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ "ئاپپاق خوجىغا ياردەم بېرىش" بانىسى بىلەن، مىلادى 1682-يىلى ئاپپاق خوجىنىڭ يول باشلىشىدا قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ كېلىپ، قانلىق ئۇرۇش باشلىدى. ئىسمائىلخانىنىڭ قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئوغلى باباق سۇلتاننى ئۆلتۈرۈپ، قەشقەرنى ئىگىلىدى. ئارقىدىنلا يەركەنگە ھوجۇم باشلاپ، يەركەن ھۆكۈمرانى ئىشەزبەگنى جەڭدە ھالاك قىلغاندىن كېيىن، ئىسمائىلخاننى ئەسىرگە ئالدى. شۇنىڭ بىلەن يەركەن خانلىغى تامامەن يىمىرىلدى. خوجا ھىدايىتۇللا (ئاپپاق خوجا) شەھەرگە كىرىپ تەختكە ئولتۇردى. ئۇ خان بولغاندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى خوجا يەھيا (خان خوجا)نى قەشقەرگە ھاكىم قىلىپ تەينىلىدى ۋە ئۆزى بىرىنچى بولۇپ قول سېلىپ، يەركەن خانلىغى دەۋرىدىكى دۆلەتلىك كۇتۇپخانىلاردا، ئىلمىي مۇئەسسەسەلەردە، ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ساقلىنىۋاتقان كىتاپ-لارنى كۆيدۈرۈشتىن ئىبارەت ئەشەددى ياۋايىلىقنى قوتراتتى. مەش-

ھۇر ئالىملارنى، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرنى، ئەدىپ-تەرجىمانلارنى ۋەھشىلەرچە دارغا ئاستى ھەم ئۆز يۇرتلىرىدىن قوغلاپ چىقاردى. قىسقىسى، يەركەن خانلىغى دەۋردە مەيدانغا كەلگەن خەلق مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى تەلۇبلىك يالقۇنىدا ئۆرتەپ ۋەيران قىلدى (ھىدايىتۇللا ئىشاندىن بۇرۇنقى كىتاپ-ۋەسىقىلەرنىڭ تېپىلماسلىغى ئەنە شۇ سەۋەپتىندۇر).

ئاپپاق خوجىنى يۆلەپ تەختكە چىقارغان غالدان 1682-يىلى ئىسمائىلخاننى ئەسىر سۈپىتىدە ئىلغا ئېلىپ كەتتى. غالدانغا يۆلىنىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ئاپپاق خوجا "قارا تاغلىقلار"نى رەھىمسىز باستۇردى. مىڭلىغان گۇناھسىز كىشىلەرنىڭ قېنى تۆكۈلدى. «تەزكىرە-ئى خوجىكان» (خوجىلار تەزكىرىسى) دېگەن كىتاپتا شۇ قېتىمقى پاجىئەلەر توغرۇلۇق "تۆكۈلگەن قانلاردىن ئۆگىمەن چۆگىلەيتتى" دەپ يېزىلغان.

1694-يىلى ئاپپاق خوجا ئۆلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاپپاق خوجىنىڭ خوتۇنلىرى ۋە ئوغۇللىرى ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش ماجرالىرى كېلىپ چىقتى. يۇقۇرقىدەك تارىخىي، ئىجتىمائىي سەۋەپ-لەر تۈپەيلىدىن خەلق تۇرمۇشى خاراپلاشتى. جەنۇبىي شىنجاڭ يەرلىك فېئودالларنىڭ دەھشەتلىك ئېزىشىگە ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى ئەينى دەۋر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تىزگىنىنى قولىغا ئېلىۋالغان جۇڭغار يۇقۇرى قاتلام ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوشلاپ زۇلۇم سالدىغان، ئوچۇق-ئاشكارا بۇلاڭچىلىق قىلدىغان پاجىئە ئوچمىغا ئايلانىدى، سانسىز ئەمگەكچى خەلق ئۆز يۇرتلىرىدىن مەجبۇرى ھەيدەپ چىقىرىلىپ جۇڭغارىيىگە كۆچۈرگۈزۈۋېتىلدى.

دىمەك، شائىر خىرقىتى، ئابدۇللا خاراباتى، زەلىلى، نۆبىتى،

موللا ئەلەم شەھیاری...قاتارلىقلار ياشغان دەۋر ئەنە شۇنداق قانلىق دەۋر بولۇپ، خەلق تۇرمۇشى خاراپلاشقان، ئادالەت ۋە ھەقىقەت كۆمۈلگەن، زۇلۇم ھەم پاجىئە كۈچەيگەن، ھەققانىيەتنى كۈيلەش مەنئى قىلىنغان چاغلار ئىدى.

شائىر خىرقىتى، خاراباتى، زەللىلى، نۆبىتى...قاتارلىقلار ئەنە شۇ زۇلمەتلىك دەۋردە گۈلدۈرلىگەن گۈلدۈرمامدەك، قارا تۇن كۆكسىگە خەنجەر ئۇرۇپ، جاھالەت ئۈستىدىن ئىسيان كۆتۈردى. ئۆزلىرىنىڭ پارلاق ئىجادىي ئەمگىگى ئارقىلىق خەلقنىڭ ھەقسانىي يۈرەك ساداسىنى، ئەركىنلىك ھەم سائادەتكە ئىنتىلىش تىلىگىنى ئەكس ئەتتۈردى. تۆۋەندە بۇ توغرۇلۇق ئايرىم-ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. مۇھەممەت ئىمىن خوجامقۇلى (خىرقىتى) ۋە ئۇنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى

1) شائىرنىڭ تەرجىمھالى

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى بىلەن شۆھرەت قازانغان خىرقىتى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

شائىرنىڭ ئەسلى ئىسمى مۇھەممەت ئىمىن، ئاتىسىنىڭ ئىسمى خوجامقۇلى بولۇپ، خىرقىتى ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر. ئۇ مىلادى 1634-يىلى (ھىجرىيە 1044-يىلى) قەشقەر يېڭى شەھەرنىڭ باغچى يېزىسىدا باغۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. يېڭى شەھەردە ۋە قەشقەردىكى مەشھۇر «ساجىئە» مەدرىسىدە 16 يىل ئىلىم تەھسىل قىلدى. ئەرەب، پارس تىلىنى پۇختا ئىگەللەپ، ئەرەب ھەم

شەرق ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى بىلەن تونۇشتى. كېيىنچە ئۆزبېكنىڭ ئاتا كەسپى بولغان باغۋەنچىلىك كەسپى بىلەن تۇرمۇش كۆچۈردى. 30 ياشقا تولغان مەزگىلدە دادىسى خوجامقۇلى بىلەن بىرگە ئاپپاق خوجا ھۆزۈردا باغۋەن، چىراقچى، كاۋاپچى بولۇپ ئىشلىدى.

بەدىئىي ئەدەبىياتقا بولغان قىزىقىش ئۇنىڭدا ياشلىغىدىنلا باشلانغان ئىدى. ئۇ دەسلەپ قىسقا-قىسقا غەزەللەرنى يېزىپ، ئۆسۈۋاتقان شائىرلىق تالانتى ئۇچۇن مۇستەھكەم ئاساس تۇرغۇزدى.

ئۇ مىلادى 1670-يىلى 36 ياشقا كىرگەن مەزگىلىدە، تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە ئۆلمەس ئەسىرى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام»نى يېزىپ چىقتى. ئۆزىنىڭ بۇ پارلاق ئىجادىي ئەمگىگى ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى خەلق ئاممىسىغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئۆزىنىڭ زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىش جاسارىتىنى ئەكس ئەتتۈردى.

خىرقىتى مىلادى 1724-يىلى 90 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

تۆۋەندە شائىرنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

2) «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

شائىر خىرقىتى ئۆز داستانىدا ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ماھىرلىق بىلەن سىۋۇللاشتۇرۇپ، ئىخچام، جانلىق ئەكس ئەتتۈردى. پاك قەلبىدە مەۋج ئۇرغان يورۇقلۇققا ۋە ئادالەتكە ئىنتىلىش ھېسسىياتىنى، خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى، ئېزىلگۈچى جاپاكەش ئاممىغا بولغان سەمىمىي مۇھەببە-

تىنى كۆچلۈك ئىنكاس قىلىپ بەردى. زۇلمەتلىك قارا دەۋرگە ھەم زۇلۇم ئەھلىلىرىگە بولغان پۈتمەس قەھرۇ-غەزىۋىنى دادىل ئوتتۇ-رىغا قويۇپ، جاھالەت ھەم قاراڭغۇلۇق ئۈستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلدى. سىمۇۋولستىك ئوبراز "سابا"، "قىزىلگۈل"، "بۈلبۈل" قاتار-لىقلار ئارقىلىق زۇلۇم ئەھلىلىرىنىڭ رەزىل ماھىيىتىنى پاش قىلدى؛ خەلقنىڭ ئەركىن، باراۋەر، بەختلىك ھاياتقا تەلپۈنۈشتەك گۈزەل ئارزۇسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىنكاس قىلىپ بەردى. زامان رېئاللىق-لىرىنىڭ ئۆز زىممىسىگە يۈكلىگەن مەجبۇرىيەتلىرىنى يارقىن لىرىك ھېسسىياتى بىلەن رومانتىك ئۇسۇلدا ئادا قىلدى. جۈملىدىن مۇھەب-بەت بىلەن مېھنەتنىڭ خاسىيىتىنى قىزغىن مەدھىيىلەپ، ئۇلارنىڭ بىر-بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى گۈزەل، تەسىرلىك، جانلىق ئىپادىلىدى. داستان ماۋزۇسىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەت-كام» دەپ قويۇلغانلىغىمۇ بۇ قاراشنى دەللىلىشى مۇمكىن.

ئومۇمەن، بۇ داستان تۆت قىسىمغا بۆلۈنگەن، ھەر بىر قىسمىدىكى ئىزھار قىلىنىشچە بولغان مەزمۇن بىرقانچە ئېپىزوت ئارقىلىق ئوبرازلىق چۈشەندۈرۈلگەن. داستانىنىڭ بىرىنچى قىسمى ئۇنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنىڭ لىرىك ئۇسۇلدا تاپشۇرۇلۇشى بولۇپ، شائىر بۇ قىسمىدا چوڭقۇر پەلسەپىۋى مۇلاھىزە، ئۆتكۈر مەنتىقىي تەپەككۇر، ئوبرازلىق ئوخشىتىش، پاساھەتلىك تىل ۋاستىسى ئارقىلىق پۈتكۈل ئەسەر سىيۇژىتىغا سىڭدۈرمەكچى بولغان تۇپ ئىدىيىنى كۆچلۈك لىرىك ھېسسىيات بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدۇ؛ ئەسەرنىڭ كېيىنكى مىسرالىردا تونۇشتۇرماقچى بولغان ۋەقەلىكلەرنى روشەن ئىدىيىۋى خاھىش بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بولۇپمۇ "مۇھەببەتتىن نېمە ئىشلارنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىدىغانلىغى، مېھنەتنىڭ نېمە ئىشقا ئائىت بولىدىغانلىغى"

ھەققىدە ئوبرازلىق پىكىر يۈرگۈزىدۇ؛ جۈملىدىن، مۇھەببەت ياكى ئۇلۇغۋار ئارزۇ ئۇچۇن بەل باغلىغان كىشىنىڭ تىلى بىلەن دىلى بىر بولۇشى كېرەك، ئۆز سۆيگۈسىنى جان-دىل بىلەن قەدىرلىشى، ۋاپا ۋە ياخشىلىقنى ئۇنىڭدىن ئايرىماسلىغى زۆرۈركى، ھەرگىزمۇ تېشى پال-پال، ئىچى غال-غال بولماسلىغى لازىم، دىگەن ئىجتىمائىي قارىشىنى ئېنىق شەرھىلەپ، ئاڭلىق مۇھەببەتنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ:

چاھارۇم زاھىرۇ باتىن مۇۋاپىق
بولۇر، گەر بولمىسا دەرلەر مۇناپىق.
مۇۋاپىق ئولدۇرۇركىم ئىككى سۆزلەر،
مۇۋاپىق ئىككى ئالەم بىرنى كۆزلەر.
. . . . . .
ھەر ئىشتا ھەركىشىدە يوق ھەقىقەت،
ئول ئىشقا ئولتۇرۇشقا قىلما نىيەت.

(تۆتىنچى، مۇھەببەت يولىغا ئاتلانغانلارنىڭ ئىچى بىلەن تېشى بىر بولۇشى لازىم، ئۇنداق بولمىسا، بۇ كىشىلەر مۇناپىق دەپ ئاتىلىدۇ.
مۇناپىق شۇنداق بولىدۇكى، ئۇ ئىككى خىل سۆزلەيدۇ، تىلى بىلەن دىلى بىر بولغان كىشىلەر ئىككى دۇنيادىن بىرنى كۆزلەيدۇ.

. . . . . .

ئەگەر ھەرقانداق ئىشتا كىشىدە ھەقىقەت بولمىسا، ئۇ ئىشقا ئاتلانماسلىغى لازىم.)

ئۇ بۇ مىسرالىردا يۇقۇرقى قاراشلىرىنى يەنىمۇ يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈپ ئىزاھلاپ، ئاغزىدا مۇھەببەت، قەلبىدە بولسا خىيانەت

بولغان ئىككى يۈزلىمىلەرنى رەھىمسىز رەۋىشتە ئەيىپلەيدۇ. بۇ ئار-
قىلىق ئەينى دەۋردىكى ئەزگۈچى زالىملارنىڭ ۋاپاسىزلىغىنى،
مۇناپىقلىغىنى، مەككار، ئالدامچىلىغىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلىدۇ.
ئارقىدىنلا پەرۋانە بىلەن شەمئىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىدىكى
ماھىيەتلىك تەرەپنى تاللۇبلىپ تۇرۇپ، ھەقىقانىي مۇھەببەتنىڭ
(ياكى مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇلۇغۋار ئارزۇنىڭ) قەدىرلىك
ئىكەنلىگىنى ئاجايىپ تەسىرلىك گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇ توغرۇلۇق:

بى ناگاھ بولدى بىر پەرۋانە پەيدا،
ئۇ بولدى شەمئىنىڭ ھۆسنىگە شەيدا.
. . . . . .
ئۇرۇپ شەمئى ئوتىغا گاھ قاناتىن،
ئۆزەي دەپ دۇنيادىن تارى ھاياتىن.
. . . . . .
بولۇپ پەرۋانە شەمئى ئوتىغا ۋاسل،
قۇچۇپ مەشۇق ئېتىپ مەقسۇدى ھاسىل.
تۆكۈلدى جان سۇيى، تەن زەرپى سۇندى،
پانا بولدى يىقىلدى ھەم كۆڭلى تىندى.
(توساتتىن بىر پەرۋانە پەيدا بولۇپ،
چىراقنىڭ جامالىغا شەيدا بولدى.
. . . . . .
ئۇ، دۇنيادىن ھايات ۋىشتىسىنى ئۆزۈش ئۈچۈن،
قانىتىنى چىراققا دائىما ئۇراتتى.
. . . . . .

پەرۋانە چىراق ئوتىنىڭ ۋەسلىگە يېتىش بىلەن
مەشۇقىنى قۇچاقلاپ، مەقسىدىنى ھاسىل قىلدى.
جان سۇيى تۆكۈلۈپ، ۋۇجۇدىنىڭ قۇدرىتى كەتتى،
يىقىلدى-دە، تۇگەشتى، شۇنىڭ بىلەن كۆڭلى تىندى.)

دەپ يېزىپ، ئۆز مۇھەببىتى (ئارزۇسى) يولىدا جان بېرىشنى
بەخت-سائادەت دەپ بىلىدىغان پەرۋانە تەسۋىرى ئارقىلىق ھەقىقانىي
مۇھەببەت (ئۇلۇغۋار ئارزۇ)نىڭ مۇئىسى ئەنە شۇ پەرۋانىغا ئوخشاش
ئۆلۈمدىنمۇ قورقمايدىغان پەزىلەت ئىگىلىرىگە خاس، مۇھەببەت
يولىدا كۈرەشكۈچىلەر ئۈچۈن جاپا-رىياز‌ەت چېكىش خۇشاللىق
ھىساپلىنىشى كېرەك، چۈنكى ئەنە شۇنداق جەريانلارنى باشتىن
كەچۈرگەندىلا، ئاندىن ئۇلۇغۋار ئارزۇغا يەتكىلى بولىدۇ، دىگەن
ھەقىقەتنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

شائىرنىڭ بۇ ھەقىقانىي تۇيغۇسى ئۇنىڭ تۆۋەندىكى لىرىك
ھېسسىياتلىرىدىمۇ ئېنىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان:

كىشى ئاشق ئىسە ئوتتىن يانارمۇ؟
ئەزىز مەشۇقىغە جانىن ئايارمۇ؟
دىلۇجان بىلە ھەركىم بولسا ئاشق،
بولۇر مەشۇقىغە جاندەك مۇۋاپىق.
(ئاشق كىشى ئوتتىن يانامدۇ؟
قەدىردان مەشۇقىدىن جېنىنى ئايامدۇ؟
كىمدە-كىم بىجانىدىل ئاشق بولسا،
مەشۇقىنىڭ ۋۇجۇدىغا جانغا ئوخشاش قوشۇلۇپ كېتىدۇ.)

شائىرنىڭ مۇھەببەت بىلەن مېھنەتىنىڭ ئۆزئارا سەۋەپ-نەتىجە
مۇناسىۋىتى ۋە بىر-بىرىگە بولغان تەسىرىنى ئوبرازلىق ئوخشىتىش

شەكلى بىلەن دەل جايدا يېشىپ كۆرسەتكەنلىگى ئۈنۈك تۆۋەندىكى قاراشلىرىدا روشەن ئىپادىلىنىدۇ:

سۈمۈر مېھنەت شارابىن نېچە ئاچچىغ،
بولۇر تۇز ئۇستى ئاچچىغ، ئاستى تاتلىغ.
. . . . . .
جېكىپ جان ئەتمەيىن چاك يەرنى دىخان،
قاچان تازا زىمنگە باش ئېتەر دان.
ئۇنەرمۇ دان ئەگەر نەم ئولمسا يەر،
چۈمۈپ دان بىخ ئۇرۇپ بەس كۆرسەتەر سەر.
ئىرور نىمەت ئەگەر مېھنەت ئىچىندە،
بىلىك زەر ساپ بولۇر ھىرقەت ئىچىندە.
(جاپا شارابى قانچە ئاچچىق بولسىمۇ ئۇنى ئىچكىن،
تۇز ئاچچىقتەك تۇرسىمۇ تاماققا تەم كىرگۈزىدۇ.
. . . . . .
ئەگەر دىخان جان تىكىپ يەرنى تىلغىمسا،
قاچان ئاق يەردە زىرائەت ئۇنۇپ باش تارتقان؟
يەر نەم بولمسا ئۇرۇق ئۇنەمدۇ؟
ئۇرۇق تۆپراقتا چۈمۈپ، بىخ يېرىپ ئاندىن كۆكىرىپ چىقىدۇ.
نېمەت ئەمگەك بىلەن بارلىققا كېلىدۇ،
ئالتۇن بوتا ئىچىدە ساپ بولىدۇ.)

ئۆز نۆۋىتىدە شائىر بۇ مىسرالار ئارقىلىق مۇھەببەت (ياكى غايە) يولىدا كۆرەش قىلىشنى خالىغان كىشى ئۈچۈن مېھنەت (مۇشەققەت) شارابى ئاچچىق بىلىنمەسلىگى لازىم، چۈنكى، ئۇنىڭ "ئۇستى ئاچچىق" بولغان بىلەن "ئاستى تاتلىق" بولىدۇ، ئالتۇن بۇتا (قاپ)

ئىچىدە ساپ بولغىنىدەك، ھەرقانداق نېمەتمۇ جاپالىق مېھنەتتىن پەيدا بولىدۇ، دېخانىنىڭ جاپالىق مېھنىتى بولمىسا، دان (ئۇرۇق) قانداقمۇ بىخ سۈرۈپ باش تۇتالايدۇ؟ شۇڭا ئىرادىلىك بولغان ئادەم ھەرگىزمۇ جاپادىن قاچماسلىغى لازىم، دېگەن تۈپ ئىدىيىنى ئىچىپ بېرىدۇ. بۇ شائىرنىڭ مېھنەتكە ۋە مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىغا بولغان سەمىمىي مۇھەببىتىنىڭ ئىخچام ئىپادىلىنىشى بولۇپ، يۈكسەك ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئومۇمەن، داستاننىڭ بۇ قىسمىدا شائىرنىڭ ھەققانىيەتكە ۋە ئادالەتكە تەلپۈنگەن پاك قەلبى كۈچلۈك لىرىك ھېسسىيات بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل ئەسەر سىيۇژىتىدا ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئىدىيۇى مەزمۇننىڭ يېغىنچاق ئىپادىلىنىشىدۇر.

شائىر خىرقىتى داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ئەسەر ۋەقەلىگىنى بۇاستە بايان قىلىشقا كۆچۈپ، ئۇنىڭ قاتناشقۇچىلىرى بىلەن كىتاپخانىلارنى ئۇچراشتۇرىدۇ. سەمۇۋلىستىك ئوبرازلار ۋۇجۇدىدىكى خاراكتېرلىك خۇسۇسىيەتلەرنى مۇناسىپ ھالدا چۈشەندۈرىدۇ، ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ يارىدىمى ئارقىلىق ئۇلارنى قايسى مەقسەت بىلەن ۋەقەلىك سەھنىسىگە چىقارغانلىغىنى روشەن ئىزاھلايدۇ.

ۋەقەلىك باشلىنىش بىلەنلا ھەققانىيەتنىڭ ۋە سەمىمىي مۇھەببەتنىڭ ئەلچىسى ساباۋەيدانغا چىقىدۇ. ئۇ جاھانىنى سەر ئېتىپ، خۇددى "پەلەكتىن يۇلتۇز تۆكۈلگەندەك خىلمۇ-خىل گۈللەر ئىچىلىپ تۇرغان گۈلشەنگە يېتىپ كېلىدۇ. رەڭمۇ-رەڭ، تۇركۈم-تۇركۈم گۈللەر ئىچىدىن ھەممە گۈللەرنىڭ گۈزىلى ۋە ئەۋزىلى بولغان قىزىلگۈلنى كۆرۈپ چەكسىز سۆيۈندۇ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىدۇ. "نازاكەتتە تۇرغە خۇش خۇي" بولغان قىزىلگۈل ھەققىدە

زوقلىنىش ھېسسىياتى بىلەن:

قىزىلگۈلدىن مۇشام جان مۇئەتتەر،
قاچان بولغاي بۇ گۈلدەك مۇشكى ئەنبەر.

. . . . . .

بۇ گۈل ھۆسنىگە بىر ئاشىق كېرەكتۇر،
مۇھەببەت يولىدا سادىق كېرەكتۇر.

(قىزىلگۈلدىن چېچىلغان خۇش پۇراق جانىنى مۇئەتتەر قىلدى،
مۇشكى ئەنبەر دېگەن نەرسىلەر قاچانمۇ بۇ گۈلدەك بولالسۇن؟

. . . . . .

بۇ گۈلنىڭ جامالىغا بىر ئاشىق لازىم،
مۇھەببەت يولىدا سادىق بولغۇچى لازىم.)

دەپ تەسەۋۋۇر قىلىدۇ ھەمدە قىزىلگۈلگە قاراپ: ــ جاھانىنى ئىزدەپ سېنىڭ ئاشۇ گۈزەللىگىڭگە مۇناسىپ بىر يار تېپىپ ۋەسلىگە يەتكۈزسەم نېمە دەيسەن؟ دەيدۇ، قىزىلگۈل بۇ پىكىرگە قوشۇلمىغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ. سابا غۇيۇلداپ ئۇچقان پېتى يەنە بىر گۈلشەنگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ جايدا قىزىلگۈل يوق ئىدى. بىناگاھ سابانىڭ كۆزى چىمەندە بارچە قۇشلاردىن مۇكەممەل ۋە يېقىملىق سايراۋاتقان بۇلبۇلغا چۈشىدۇ.

سابا ئەيدى بۇ قۇشنىڭكىم يۈزىدىن ــ
يانار نۇر، ئوت يانار ئەيغان سۆزىدىن.

. . . . . .

نەۋا قىلسا ئۇنىدىن جان تامادۇر،
سىزىپ باغرى كۆزىدىن قان تامادۇر.

. . . . . .

قىلادۇر زەۋقى تۇغيان قىلسا پەرۋاز،
چىقارۇر سايرابان دىلكەش خۇش ئاۋاز.

(شامال دېدى: بۇ قۇشنىڭ يۈزىدىن
نۇر يانغىدۇ، ئېيتقان سۆزىدىن ئوت يانىدۇ.

. . . . . .

ناۋا قىلىپ سايرىسا ئاۋازىدىن جان تامىدۇ،
ئىچى سېرىلىپ، كۆزلىرىدىن قان تامىدۇ.

. . . . . .

پەرۋاز قىلغان چېغىدا زوقى دولقۇنلىنىپ تاشىدۇ،
سايرىغىنىدا دىلنى تارتقۇچى خۇش ئاۋاز چىقىرىدۇ.)

سابا "باشقا قۇشلارغا قوشۇلىماي يالغۇز يۈرگەن" بۇ دەرتمەن قۇشنىڭ ھالىغا يېتىش مەقسىدىدە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ھەمسۆھبەت بولىدۇ. ئۇنىڭ بىر گۈل ئۈچۈن كېچە ـ كۈندۈز ھەسرەت چېكىۋاتقان مىسكىن ھالىتىگە قاتتىق ئېچىنىدۇ. بۇلبۇلنىڭ سەممىي مۇھەببىتىنى كۆزگە ئىلمىغان ۋە ئۇنى خارلىغان گۈلى قەھـ ـقەھكە نىسبەتەن نەپرەتلىنىش ھېسسىياتىدا بولىدۇ. ئاخىرىدا بۇلبۇلغا قىزىلگۈلنى تونۇشتۇرۇپ: "قىزىلگۈلدەك يارىڭ بولسا، نە ئارمان قالاتتى" دەيدۇ...

گۈلى قەھـ ـقەھتىن ۋاپا كۆرمىگەن بۇلبۇلنىڭ قەلبى ئاق كۆڭۈل سابانىڭ ۋاستىچى بولۇشى بىلەن قىزىلگۈلگە باغلىنىدۇ. ئۇ قىزىلگۈلگە نامە پۈتۈپ ئەۋەتىدۇ، قىزىلگۈل جاۋاپنامە يازىدۇ. بۇلبۇل قىزىلگۈلـ نىڭ سەممىي جاۋاۋىنى كۆرگەندىن كېيىن، سابانىڭ يول باشلىـ شىدا قىزىلگۈلنىڭ ماكانىغا قاراپ ئاتلىنىدۇ.

دېمەك، شائىر خىرقىتى داستانىنىڭ بۇ قىسمىدا تېپىك ئەھمىيەتكە

ئىگە يۇقۇرقى ۋەقەلەرنى تەپسىلى سۈرەتلەش ئارقىلىق ھەققانىيەت ئەلچىسى سابانىڭ، يورۇقلۇق ۋە ئادالەتنىڭ سىمۋولى قىزىلگۈلنىڭ، زۇلمەتلىك تۈندە تاڭ باھارىغا، ئادالەت گۈلىستانىغا تەلپۈنگەن بۇلبۇلنىڭ ئوبرازىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ياراتتى. ئەينى دەۋر رېئاللىقلىرىنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپىنى، ھەققانىيەت ئاستىن-ئۈستۈن قىلىنغان، مەزلۇم جاپاكەشلەر ئەركىنلىك ۋە ھۆرىيەتتىن مەھرۇم بولغان پاجىئەلىك كۆرۈنۈشلەرنى رومانتىك ئۇسۇل بىلەن سىمۋولاشتۇرۇپ ئېچىپ بەردى. يوقسۇل پۇقرالارنىڭ ئاھۇ-زارىغا يەتمەيدىغان، ئاجىزلارنى خالىغانچە ئايىاق ئاستى قىلىدىغان ئەزگۈچى زالىملارنىڭ رەزىل قىلمىشلىرىنى "گۈلى قەھ-قەھ"دىن ئىبارەت ئوبراز ئارقىلىق كىنايىلەشتۇرۇپ ئىپادىلىدى.

داستاننىڭ بۇ قىسمىدا كىشىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە جەلىپ قىلىدىغىنى سابا بىلەن بۇلبۇل ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگدۇر. شائىر ئۇنىڭدا سابا بىلەن بۇلبۇلنىڭ سوئال-جاۋاپلىرىنى چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە ئوبرازلىق شېئىرىي جۈملىلەر ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھېئودالىزىم شارائىتىدىكى تۆۋەن قاتلام ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى (جۈملىدىن ئۆزى) دۇچ كېلىۋاتقان كۈلپەتلىك تارىخىي قىسمەتنى، رەھىمسىز قارا تۈننى غەزەپ بىلەن پاش قىلدى؛ خەلقنىڭ ئارزۇ-ئارمىنىنى كۈيلەپ، دەردىنى ئىزھار قىلدى:

دىدى: قايىدىن بولۇرسەن مۇرغى خۇشخان؟
دىدى بۇلبۇل: ماكانىم ئىرەمىس ئەئىيان.
دىدى؛ نەۋجەھىدىن ئەيلەرسەن ئەفغان؟
دىدى: بىر گۈل ئۈچۈن باغرىم مېنىڭ قان.
. . . . . .

دىدى: ئالەمنى ئۆرتەر دەردۇ ھالىڭ،
دىدى بولسۇن مۇبارەك ياخشى پالىڭ.
. . . . . .
دىدى: ئى خەستە ھالىڭ نەگىچە دۇر؟
دىدى: غەمدىن ماڭا كۈندۈز كېچەدۇر.
. . . . . .
دىدى: شەرھ ئەيلەگىل ھالىڭ خارابى،
دىدى: ئىشق ئوتىدىن باغرىم كاۋابى.
. . . . . .
دىدى: جىسمىڭ نېدىندۇر پېچ تابى؟
دىدى: جامىمدىدۇر مېھنەت شارابى.

(سابا: ئەي خۇش ئاۋاز قۇش، سەن قەيەردىن بولسەن؟
بۇلبۇل: مېنىڭ ماكانىم ئايان ئەمەس.
سابا: نىمە سەۋەپتىن پىغان چېكىسەن؟
بۇلبۇل: بىر گۈل ئۈچۈن مېنىڭ باغرىم قان.
. . . . . .
سابا: دەرت-ئەھۋالىڭ ئالەمنى كۆيدۈرۈۋەتتىغۇ؟
بۇلبۇل: ئاچقان ياخشى پالىڭغا مۇبارەك بولسۇن.
. . . . . .
سابا: ئى بىچارە، سېنىڭ ئەھۋالىڭ قەيەردىن-قەيەرگىچە؟
بۇلبۇل: غەم-قايغۇ بىلەن ماڭا كۈندۈزمۇ كېچە.
. . . . . .
سابا: بايان قىلغىن، ھالىڭ نېمىشقا خاراپ؟
بۇلبۇل: ئىشق ئوتىدىن مېنىڭ باغرىم كاۋاپ.

ساباː ۋۇجۇدۇڭنىڭ كۆيۈشىدىكى سەۋەپ نىمە؟

بۇلبۇلː مېنىڭ قەدەھىمگە جاپا شارابى تولدۇرۇلغان.)

دىگەن مىسرالار يۇقۇرقى قارىشىمىزنىڭ پاكىتىدۇر.

خۇلاسىلاپ ئېيتقاندا، داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا شائىرنىڭ جاپاكەش ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىغا بولغان ھېسداشلىغى، گۈزەل، ئەركىن ھاياتقا بولغان ئىنتىلىشى، زۇلمەتلىك قارا دەۋرگە بولغان نەپرىتى ساباۋە قىزلىگۈلدىن ئىبارەت سىمۋوللىستىك ئوبرازلار ۋۇجۇدىدا ئاجايىپ روشەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، كىشىنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈرىدۇ.

داستاننىڭ ئۇچىنچى قىسمىدا ئەسەرنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولغان قىزىلگۈل بىلەن بۇلبۇل ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت ۋەقەلىگى كۆچلۈك لىرىك ھېسسىيات، باي تەسەۋۋۇر كۈچى، چىرايلىق تىل ۋاستىسى يارىدىمى بىلەن تەسىرلىك ئېچىپ بېرىلگەن، بۇ قىسمىنى پۈتكۈل داستان سىيۇژىتىدىكى يۇقۇرى پەللە دەپ چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ.

بىناگاھ كەلدى گۈلنى كۆردى بۇلبۇل،
ئاچىلىپ لەخشەيەڭلىغ ھەر قىزىلگۈل.
. . . . . .
گىرەلىك غۇنچە مىسلى لەئلى مارجان،
يېزىلغان گۈل كەبى مەشۇقى خەندان.
. . . . . .
ئېنىڭ ھەر غۇنچەسى چۈن قەددى دىلبەر،
ئىسىدىن ھەر تەرەپ گۈلشەن مۇئەتتەر.
. . . . . .
جامالى شوئلەسى كۆزنى قاماتۇر،
تۇشۇپ ئەكسى ساردىغ يۈزنى قىزارتۇر.

(ئاخىرى بۇلبۇل كېلىپ گۈلنى كۆردى،
بۇ يەردىكى قىزىلگۈللەر چوغدەك ئېچىلىپ كەتكەن ئىدى.
. . . . . .
تۇگۈلگەن غۇنچىلار گويا ياقۇت دانىلىرىغا ئوخشايتتى،
ئېچىلغان گۈللەر كۈلۈپ تۇرغان مەشۇقەغە ئوخشايتتى.
. . . . . .
ئۇنىڭ ھەر بىر غۇنچىسى يارنىڭ بويىغا ئوخشايتتى،
پۇرىغىدىن چىمەننىڭ ھەممە يېرى خۇش پۇراققا تولغان ئىدى.
. . . . . .
جامالىنىڭ شولىسى كۆزنى قاماشتۇراتتى،
ئۇ سېرىق چىرايىنىمۇ قىزارتاتتى.)

قىزىلگۈل ۋۇجۇدىدىكى بۇ گۈزەللىك بۇلبۇلنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ. بۇلبۇل ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا قىزىلگۈل شېخىغا قونۇپ ناۋا تۇزىدۇ. گۈلنىڭ تىكىنى بەدىنىنى تىلىپ جاراھەت قىلسىمۇ "ئۇنىڭ گۈزەل جامالىنى جېنىغا داۋا" بىلىپ، بۇ ئازاپقا بەرداشلىق بېرىدۇ، قىزىلگۈلگە بولغان سەمىمىي مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىپ مۇنداق غەزەل ئېيتىدۇː

دىدى بۇ گۈلگە بۇلبۇل: سەرۇ نازىم،
ساڭا جان بىلەدۇر بۇ ئىشق بازىم.
. . . . . .
قاچان بولدۇڭ كۆزۈمگە جىلۋەگەر سەن،
نىسار ئەتتىم ئوشۇلدەم كۆپ ۋە ئازىم.

(قىزىلگۈلگە بۇلبۇل مۇنداق دىدىː ئى سەرۋىدەك نازلىق يار،
ساڭا مەن بىجانىدىل ئىشقۇازمەن.

. . . . . .

سەن كۆزۈمگە جىلۋە قىلىپ كۆرۈنگەن كۈندىن تارتىپ،
بارۇ-يوقۇمنى ساڭا بېغىشلىغانمەن.)

قىزىلگۈل بۇلبۇلنىڭ بۇ غەزىلىنى ئاڭلاپ، ناز بىلەن تەبەسسۇم قىلىدۇ. ئىككىيلەن ئۆزئارا سوئال-جاۋاپ قىلىشىدۇ.

بۇلبۇل بىلەن قىزىلگۈل ئوتتۇرىسىدىكى بۇ دىئالوگ سابا بىلەن بۇلبۇل ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگنىڭ داۋامى بولۇپ، ئۆز نۆۋىتىدە سەۋزىلىتىك ئوبراز بۇلبۇلنىڭ خاراكتېر-خۇسۇسىيەتلىرىنى روشەن ئىچىپ بېرىش رولىغا ئىگە.

دىدى: نە ۋەجھىدىن ھالىڭ خاراپتۇر؟
دىدى: ئىشق ئوتىدىن باغرىم كاۋاپتۇر.
دىدى: نە ۋەجھىدىن يەتتى مالامەت؟
دىدى: ھېچ تاپمادىم غەمدىن پاراغەت
. . . . . .

(گۈل: نېمە سەۋەپتىن ھالىڭ خاراپ؟
بۇلبۇل: ئىشق ئوتىدىن باغرىم كاۋاپ.
گۈل: نېمە سەۋەپتىن ساڭا بۇ ئېغىرچىلىقلار يەتتى؟
بۇلبۇل: غەم-قايغۇدىن زادىلا خالاس بولالمىدىم.)

سوئال-جاۋاپ مانا مۇشۇنداق داۋام قىلىدۇ. ھەر ئىككىيلەن "كۆڭلىدىكى سىرلىرىنى بىر بىرىگە ئېيتىشىپ"، ئۆزئارا دىلكەشلىك قىلىشىدۇ، بىراق ئۆزىگە مۇناسىپ يار تاپالمايۋاتقان مۇددەت پەرىشان ئۆتكەن قىزىلگۈل بۇلبۇلنىڭ مۇھەببىتىنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن بىردىنلا پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتىپ، ئەتەي سوغۇق مۇئامىلىدە بولىدۇ. بۇ ئىش ھار كەلگەن

بۇلبۇل ئاخىرى گۈلنىڭ تەكىتىنى بانا قىلىپ قايتىپ كېتىدۇ.

شائىرنىڭ بۇ ئوخشىتىشىدا ۋەقەلىكنى يۇقۇرقىدەك ئورۇنلاشتۇرۇشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ئەمەس، چۈنكى ئۇزاق مۇددەت ئۆز ئارزۇسىغا يېتەلمەي پەرىشان ئۆتكەن قىزىلگۈلنىڭ تۇنجى قېتىم يۈز كۆرۈشكەن بۇلبۇلنى سىناپ باقماقچى بولغانلىغى تەبىئىي بىر ئىش ئىدى. شائىر بۇ ئارقىلىق قىزىلگۈلنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ھەققانىيەت ۋە ئادالەت سەمەرەسىنى ئاجايىپ چىۋەرلىك بىلەن گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن.

يۇقۇرقى كۆرۈنۈشتىن كېيىنلا ھەققانىيەت ۋە پاك مۇھەببەتنىڭ ئەلچىسى سابا جاھانىنى ئايلىنىپ، يەنە گۈلشەنگە يېتىپ كېلىدۇ، قارىسا بۇلبۇل يوق، قىزىلگۈلمۇ خامۇش ھالەتتە تۇرغان. ئەجەپلەنگەن سابا شۇ ھامان قىزىلگۈلدىن سوراپ، بۇلبۇلنىڭ ئاغرىنىپ كېتىپ قالغانلىغىنى بىلىدۇ. قىزىلگۈل ساباغا: مەن بۇلبۇل بىلەن تۇنجى رەت كۆرۈشكەندە، ئۇنىڭ راست ياكى يالغان ئاشىق ئىكەنلىگىنى سىناپ باقاي، دەپ قەستەن بىپەرۋا بولۇۋالغان ئىدىم، شۇڭا ئۇ رەنجىپ كېتىپ قالدى، دەيدۇ. سابا گۈلنىڭ بۇ قىلغىنىنىڭ خاتا بولغانلىغىنى قايىل قىلارلىق پاكىتلار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ، ئۇنىڭغا تەنبىھ بېرىدۇ. قىزىلگۈل بۇ قىلغىنىغا پۇشايمان يەپ، خىجىل بولىدۇ، بۇلبۇلغا قايتا تەكلىپنامە يازىدۇ. سابا تەكلىپنامىنى ئېلىپ، بۇلبۇلنى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن سەھەرلەپ يولغا چىقىدۇ. پىراق دەشتىدە يىگانە ھەسرەت چېكىۋاتقان بۇلبۇلنى ئاخىر ئىزدەپ تاپىدۇ:

سابا ئول ۋەقتىدە بۇلبۇلغا كۆرۈندى،
تەنۇ جانى بىلە بۇلبۇل سۆيۈندى.
. . . . . .

دىدى: ئى بۇلبۇل ئەھۋالىڭ نە بولغاي؟
بۇ غۇربەت ئىچرە ئىشغالىڭ نە بولغاي؟
. . . . . .
ساڭا گۈل بەردى فۇرقەتنامەسىنى،
يۈزىن قان قىلدى يىرتىپ جامەسىنى.
(بۇ چاغدا سابا بۇلبۇلغا يولۇقتى،
بۇلبۇل جان دىلى بىلەن سۆيۈندى.
. . . . . .
سابا دىدى: ئەي بۇلبۇل ئەھۋالىڭ قانداق؟
بۇ غېرىپلىقتا نىمە كويدا بولىۋاتىسەن؟
. . . . . .
گۈل ساڭا جۇدالىق خېتىنى ئەۋەتتى،
ئۇ ياقا يىرتىپ يۈزلىرىنى قان قىلدى.)

بۇلبۇل ساباىنى كۆرۈپ خۇشاللىنىدۇ. سابا كەلتۈرگەن مەكتۇپىنى ئوقۇپ، چەكسىز سۆيۈندۇ. "نىمە ئۈچۈن قىزىلگۈلنى تاشلاپ كەتتىڭ؟" دىگەن سوئالغا بۇلبۇل: "ئۇنىڭ تىكىنىگە چىداشلىق بېرەلمىدىم، ئۇ بەدىنىمنى تىلىپ جاراھەت قىلغۇەتتى" دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان سابا ئۇنىڭغا مۇنداق نەسىھەت قىلىدۇ:

سابا ئەيدى: تىكەنسىز گۈل بولۇرمۇ؟
مۇشەققەتسىز جاھاندا قۇل بولۇرمۇ؟
كىشى كۆرمەي دىسە دەردۇ بالانى،
تىلەب ياد ئەتمەگەي كۆزى قارانى.
(ساباىنى مۇنداق دىدى: جاھاندا تىكەنسىز گۈل،
مۇشەققەتسىز قۇل قاچان بولغان؟

كىشى بالا كۆرمەي دىسە،
قارا كۆزلەرنى خىيال قىلىپ، تىلمەسلىگى كېرەك.)

ساباىنىڭ بۇ ئاقىلانە مەسلىھەتىدىن بۇلبۇلنىڭ كۆڭلى تەسكىن تاپىدۇ، قەلبىنى چىرمىۋالغان گۇمانىي خىياللارنىڭ تەسىرىدىن خالاس بولىدۇ، ساباىنىڭ باشلىشىدا قىزىلگۈل ھۆزۈرىغا يەنى پاك مۇھەببەتنىڭ رەڭدار گۈلشىنىگە قاراپ يول ئالىدۇ، ھىجران مۇھەببەتىنى تاۋلاپ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ۋەسل مۇسىنى يېتىشتۈرىدۇ، قىزىلگۈل بىلەن بۇلبۇل بەختلىك ھالدا بىر بىرى بىلەن قوشۇلىدۇ:

سابا بۇلبۇلنى كۆردى ئۇ شول ۋەقت،
ئاچىلدى دەردۇ فۇرقەت باغلاغان بەخت.
سالام قىلدى يەر ئۆپتى گۈلگە بۇلبۇل،
ئەلەيك ئالدى سالامغا قىزىلگۈل.
(ساباىنى ئاشۇ ۋاقىتتا بۇلبۇلنى كۆردى،
دەرت ۋە جۇدالىق بىلەن توسۇلغان بەخت يۈز ئاچىتى.
گۈل بۇلبۇلغا سالام قىلىپ يەرنى سۆيدى،
قىزىلگۈل ئۇنىڭ سالامغا جاۋاپ قايتۇردى.)

دىمەك، پۈتكۈل ئەسەرنىڭ ئەنە شۇنداق زور خۇشاللىق بىلەن تەنتەنىلىك ئاخىرلىشىدى شائىر قەلبىدە مەۋج ئۇرغان ھەقىقانىيەت ۋە ئادالەتكە ئىنتىلىش تۇيغۇسىنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بولغان ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلى ئارقىلىق يەكۈنلىنىشى بولۇپ، چوڭقۇر تەسىر قىلىش كۈچى بىلەن تولۇپ تاشقان.

بىز بۇ قىسمىدا بايان قىلىنغان ۋەقەلىكتىن: يورۇقلۇقتا ۋە ئادالەتكە ئىنتىلگەن كىشىدە چوقۇم قەتئى ئىرادە، كۆرەشچان روھ بولۇشى كېرەككى، ئۇ يېڭىم يولدا تەۋرىنىپ قالماسلىغى لازىم، "گۈل-

نىڭ تىكىنىدىن قورقۇپ، ئارقىغا چېكىنمەسلىگى لازىم"؛ شۇنداق قىلغاندىلا كۆزلىگەن ئۇلۇغ غايىگە يەتكىلى بولىدۇ، دېگەن ئۇمىتۋار-لىق روھىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ شائىر خىرقىتىنىڭ ئەينى دەۋر-دىكى پاجىئەلىك ربئاللىقلارغا قارشى كەسكىن جەڭ ئېلان قىلىشى بولۇپ، كۈچلۈك تەرىبىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

داستاننىڭ تۆتىنچى قىسمى بولسا پۈتكۈل ئەسەرنىڭ لىرىك خاتىمىسى بولۇپ، شائىر بۇ قىسىمدا داستان سىيۇژىتىغا سىڭدۈرۈلگەن ئىدىيىۋى مەزمۇننى ناھايىتى ئىخچام خۇلاسىلاپ، ئۇنىڭدىن تەسىرلىك مەنتىقىي يەكۈن چىقىرىدۇ، ئۆزىنىڭ داستاننى يېزىش ئارقىلىق نىمە دېمەكچى بولغانلىغىنى يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەرھىلەيدۇ. قىسقىسى، ساباۋ، بۇلبۇل، قىزىلگۈل ۋە گۈلى قەھ-قەھ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ نوقۇل مۇھەببەت ۋەقەسىلا ئەمەس، بەلكى ئەينى دەۋردىكى پاجىئەلىك ربئاللىقلارنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشى ئىكەنلىگىنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلەر بىلەن يېشىپ كۆرسىتىدۇ. بۇ قىسمىدىكى:

جاھاندا يوق بالا بادى خازانده‌ك،
شەجەرلەر بەرگىن ئەيلەر زەپىرانده‌ك.
قۇرۇتۇپ يۇزدىن ئالغاي رەڭگى سەبزىن،
يۇگۇرۇپ جاننى ئالغاي ئاب زەھرىن.
(جاھاندا كۆز بورىنده‌ك ئاپەت يوق،
ئۇ دەرەخ يوپۇرماقلىرىنى زەپىرەڭده‌ك سارغايتۇۋېتىدۇ.
ئۇنىڭدىن يېشىللىقنى كۆتىرىپ قۇرۇتۇۋېتىدۇ،
غۇيۇلداپ ئۇچۇپ زەھەر سۇيى بىلەن جاننى ئالىدۇ.)

دېگەن مىسرالاردا ئەينى دەۋردىكى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلارنىڭ

ئادالەتسىزلىگىنى، ئۇلارنىڭ ئەلگە كەلتۈرگەن ئاپەتلىرىنى يىغىنچاق، ئوبرازلىق سۈرەتلەپ بېرىدۇ:

كىشى ھەق ئىشقا باغلاسا نىيەتنى،
كۆرۈر ئانىڭ ئاخىر خاسىيەتنى.
. . . . . .
بەدەن كاندۇر، ئېنىڭ لەئلى مۇھەببەت،
بۇ تەندىن كان ئالۇم كىم قىلسا مېھنەت.
مۇھەببەت ئادەمنىڭدۇر باھاسى
مۇھەببەت بولسا يوقتۇر ئىنتىھاسى.
. . . . . .
نەمەتلۇبدۇر ئەگەر يوق بولسا تالىب،
ئەگەر ھۆسنى ئېرور ھەر چەندە غالىپ.
(ھەققانىي ئىشقا نىيەت باغلىغان كىشى،
ئاخىردا ئۇنىڭ خاسىيىتىنى كۆردۇ.
. . . . . .
تەنىنى كان دېسەك، مۇھەببەت ئۇنىڭدىكى ياقۇتتۇر،
كىم جاپا چەكسە، بۇ كاندىن ياقۇتنى شۇ ئالالايدۇ.
مۇھەببەت ــ ئادەمنىڭ باھاسى،
مۇھەببەتلىك كىشىنىڭ باھاسى چەكسىزدۇر.)
. . . . . .
كىشىنىڭ ھۆسنى قانچە گۈزەل بولسىمۇ،
ئەگەر ھېرىدارى بولمىسا، ئۇنىڭ نىمە ئەھمىيىتى بار.)

دېگەن مىسرالار بولسا ھەققانىيەت ۋە ئادالەت ۋەسلىگە مۇيەسسەر بولۇش ئۈچۈن قەتئىي ئىرادە تىكلىگەنلەر مېھنەتىنى ئۆزىگە يار

ئەيلسلا چوقۇم ئۆز ئارزۇسغا يېتىپ، ئاخىر ئۇنىڭ خاسىيىتىنى كۆردىۇ، چۈنكى مۇھەببەت مېھنەت (جاپا چېكىش) ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كېلىدۇ ھەم ئۆز قىممىتىنى تاپىدۇ، بۇ مەنىدىن ئالغاندا، مۇھەببەتلىك كىشى ئۆلمەس كىشىدۇر، دېگەن مەزمۇنلارنى ئىپادىلەيدۇ.

شائىر بۇ قىسمدا يەنە ئەينى دەۋردىكى ئىستىبداد ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنى كۆزگە ئىلماي، ئۇلارنى ئەزگەنلىگىدىن ھەزەپلىنىدۇ، بۇ رودىپايلارنىڭ ئاخىر خەلق تەرىپىدىن ئىرغىتىپ تاشلىنىدىغانلىغىنى ئۆتكۈر مۇلاھىزىلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن:

نەۋكەرلەر بولمىسا شاھ ھەم گادادۇر،
قايۇ شاھ بىر-بىرىن ھۆكمىن تۇتادۇر.
قىلالماس بىرسى-بىرسىگە ئۇلۇغلۇق،
نېچۈنكىم شاھلىق ياسى قۇرۇغلۇق.
بارى شاھ جەمئ ئىسە يوقتۇر رەئىيەت،
قاچان قىلغاي ئۇلار بىر-بىرىگە خىزمەت.
. . . . . .
گادا بىرلە پۇزۇندۇر شاھ زاتى،
گادانىڭ دولىتى شاھ ئىلتىپاتى،
(ئەسكىرى يوق پادىشا گاداي بىلەن باراۋەر،
ئۇ ھالدا قايسى پادىشا بىر-بىرىنىڭ گېپىگە كىرىدۇ؟
ئۇنداقتا ئۇلار بىر-بىرىگىمۇ چوڭچىلىق قىلالمايدۇ،
شاھلىق ياسىنمۇ قۇرالمايدۇ.
ھەممە شاھنى جەملىسىمۇ پۇقراغا تەڭ بولالمايدۇ،
پادىشالار قاچان بىر-بىرىگە خىزمەت قىلىپ باققان؟

. . . . . .

پادىشانىڭ مەرتىۋىسى كەمبەغەللەر بىلەنلا ئۆستۈندۇر،
كەمبەغەللەرنىڭ دۆلەت كۆرۈشى شاھنىڭ ئىلتىپاتىغا باغلىق.)

قىسقىسى، شائىر خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى سابا، بۇلبۇل، قىزىلگۈل قاتارلىق سىمۋولىستىك ئوبرازلارنىڭ خاراكتېر-خۇسۇسىيەتلىرىنى سۈرەتلەش ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى رومانتىك ئۇسۇلدا ئەكس ئەتتۈرگەن لىرىك ئەسەردۇر، ئۇنىڭدا زۇلمەتكە نىسبەتەن شىكايەت، ئەركىن ھاياتقا بولغان مۇھەببەت يالقۇنى لاۋۇلداپ تۇرىدۇ.

3) «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىگى

«مۇھەببەتنامە ۋەمېھنەتكام» داستانىلىرىك داستان بولۇپ، بەدىئىي قۇرۇلمىسى جەھەتتىنمۇ ئۆزىگە خاس روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنىڭدا ھېسسىيات ۋە تەسەۋۋۇر ئاساسىي ئورۇنىنى ئىگەللەيدۇ. داستان شائىرنىڭ يۈكسەك ئەدەبىي ماھارىتىنى ۋە بەدىئىي تىل ۋاستىسى جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەنلىگىنى تۆۋەندىكى تۆت نۇقتىدىن ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

بىرىنچى، شائىر داستاندا سىمۋول، ئوخشىتىش، كىنايە، مۇبالىغە، جانلاندۇرۇش قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن ماھىرانە پايدىلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىمەكچى بولغان غايىۋى مەزمۇننى كونكرېت سىمۋولىستىك ئوبرازلارنىڭ تەسۋىرى ئارقىلىق ئىخچام، جانلىق ئىپادىلەپ بەردى. بولۇپمۇ داستاننىڭ تېماتىك ئىدىيىسىنى ئېچىپ بېرىشتە ئىنچىكە كۆزىتىش، پۇختا ئۆگىنىش ئارقىلىق تەبىئەت دۇنياسىدىكى

مەۋجۇت شەيئىلەر ئىچىدىن سابا، قىزىلگۈل، بۇلبۇل، گۈلى قەھـقەھ قاتارلىقلارنى تاللۇيلىپ، ئۇلارنى ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن جانلاندۇرۇپ تەسۋىرلەپ، ئۇنى ئۆز مەقسىدىنى ئىنكاس قىلىپ بېرىشكە خىزمەت قىلدۇردى. قىسقىسى تەبىئەت دۇنياسىدىكى شەيئىـلەرنى ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋرىنىڭ ماھىيەتلىك كۆرۈنۈشلىرىگە ئاجايىپ پۇختىلىق بىلەن تەتبىقلاپ، چوڭقۇر ئىدىيۋى مەزمۇنىنى مۇكەممەل يارىتىلغان سىمۋولىستىك ئوبرازلارغا تايىنىپ ئەكس ئەتتۈردى.

بۇ ئوبرازلارنىڭ بىرسى سابا بولۇپ، ئۇ دەرتىمەن خەلقىمىزگە بەخت يارىتىشقا ئىنتىلىدىغان، ياخشىلىق، ۋاپادارلىقنىڭ زۇلۇم ۋە ۋاپاسىزلىق ئالدىدا خار بولۇشىغا چىداپ تۇرالمايدىغان، مىسكىن بىچارىلەرگە ياردەم قىلىپ، ئۇلارنى قاراڭغۇلۇق ھەم ئازاپتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسىتىدىغان ئالىيجاناپ غايىۋى قەھرىمانلىنىڭ ئوبرازىدۇر.

بىز بۇ ئوبرازنىڭ ۋۇجۇدىدىن رەزىللىك ھەم ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى شىددەتلىك ھۇجۇم يالقۇننى كۆرگەندەك بولىمىز.

ئىككىنچىسى قىزىلگۈل ئوبرازى بولۇپ، ئۇ سەممىي، ئەخلاقلىق، ئاڭلىق، مۇھەببەت ئوتىدا كۆيگەن ۋاپادار مەشۇقە ئوبرازىدۇر، يەنە بىر مەنىدىن ئېيتقاندا، يورۇقلۇق ۋە ئادالەتنىڭ سىمۋولىدۇر. شائىر گۈلنىڭ چىمەنده يالغۇز ۋە يىگانە ھەسرەت چېكىۋاتقانلىغىنى سۈرەتلەش ئارقىلىق ، بۇنى ھەقىقەتنى ھەم ئادالەتنى خارلىغان فېئودالىق تۈزۈمگە دارىتمىلايدۇ.

ئۈچىنچىسى بۇلبۇل ئوبرازىدۇر، ئۇ، مۇھەببەتنى، يورۇقلۇق ۋە ئادالەتنى قەدىرلەيدىغان سەممي ئاشىق ئوبرازىدۇر. شائىر گۈلى قەھـقەھنىڭ بۇلبۇل مۇھەببىتىنى كۆزگە ئىلمىغانلىغىنى

سۈرەتلەش ئارقىلىق، ئەلگە زۇلۇم سالغۇچى نائەھلىلەرنىڭ ياخشى ئادەمـلەرگە ۋابال قىلىۋاتقانلىغىنى ئېچىپ تاشلىماقچى بولغان.

تۆتىنچىسى گۈلى قەھـقەھ ئوبرازى بولۇپ، ئۇ ۋاپاسىز زۇلۇم ئەھلىلىرىگە سىمۋول قىلىنغان، شائىر بۇ ئوبراز ۋاستىسى ئارقىلىق ئەلگە ھەسسىلەپ زۇلۇم سالغان زالىم كۈچلەرگە بولغان نەپرىتىنى ئىپادىلەشنى نىيەت قىلغان، بىراق، ئالدىنقى ئۈچ ئوبرازغا سېلىشتۇرغاندا، گۈلى قەھـقەھنىڭ ئوبرازى تازا مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلمىغان، مەۋھۇم، خۇنۇك قىياپەتتە سىزىپ بېرىلگەن. بۇ شائىرنىڭ بەك ئېھتىياتچان پوزىتسىيە قوللانغانلىغىمۇ ياكى پىكىرلىرىنى تولىمۇ يالىڭاچ ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ھەزەر قىلغانلىغىمۇ، ئەيتاۋۇر، كىشىدە ئانچە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرالمايدۇ.

ئىككىنچى، شائىر داستاندا كۆچلۈك لىرىك ھېسسىيات بىلەن ئەھمىيەتلىك ۋەقە، تەپسىلاتلارنى بىر بىرىگە شۇنداق زىچ گىرەلەشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرگەنكى، ئۇنىڭدا شائىرنىڭ بۇلاقمىتەك ئۇرغۇپ تۇرغان ئىچكى دۇنياسىنى بىۋاستە ئىپادىلىگەن ھېسسىيات ۋە تەسەۋۋۇرلار كىشىگە ئاجايىپ بىر نازۇك تەسىرات بەخش ئېتىدۇ. سىمۋولىستىك ئوبرازلارنىڭ خاس ئىندىۋىدۇئال خاراكتېرىنى روشەن ئىپادىلەپ بەرگۈچى شېئىرىي سىيۇژىتلار بولسا كىشىلەرنى ئۆزىگە كۈچلۈك جەلپ قىلىدۇ، ھېس، تەپەككۇرىنى، تەسەۋۋۇرىنى قوزغىتىدۇ.

ئۈچىنچى، داستاننىڭ كومپوزىتسىيىسى ھەققىدە توختىلىدىغان بولساق، ئۇ قۇرۇلمىسىنىڭ ئەپچىللىگى، ھەر بىر قىسمىدىكى باشلىنىشنىڭ پۇختا، زىچ تەشكىل قىلىنىشى، ئوبرازلارنىڭ جانلىق، گۈزەل سۈرەتلىنىشى، تەسۋىرلىرىنىڭ رەڭدار، كۆركەم-

لىگى، بەدىئى سۈرەتلەش ئېلىمېنتلىرىغا باي ئىكەنلىگى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. شائىر ئۇيغۇر داستانچىلىغىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكىللىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، داستانىنىڭ قۇرۇلمىسىدا بۇاستە ئىپادىلەنگەن لىرىك ھېسسىيات بىلەن ۋاستىلىك ھىكايە قىلىنغان شېئىرىي سىيۇژېتلارنى ئورگانىك ھالدا بىرلىككە كەلتۈردى. بولۇپمۇ داستاندا قىزىلگۈل بىلەن بۇلبۇل ئوبرازىدىكى لىرىك ھېسسىيات شۇنداق تەسىرلىك يېزىلغانكى، ئۇلار بىر-بىرىگە ناھايىتى مۇۋاپىق بىرلەشتۈرۈلگەن، قەھرىمانىنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا ئوبدان ماسلاشتۇرۇلغان؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئالىغاندا، شائىرنىڭ تەسۋىرىدىكى ھېسسىياتلار قانداقتۇ لەيلەپ تۇرغان تۇتۇق نەرسە ئەمەس، بەلكى ئىنتايىن كۆچلۈك، تەسىرلىك، رەڭدار بولۇپ، چوڭقۇر ئىدىيۈىلىككە ئىگە، كىتاپخانلاردا زور ھاياجان توزغىيالايدۇ.

مەسىلەن، شائىر خىرقىتى بۇلبۇلنىڭ گۈلنىڭ تىكىنىگە بولغان رەشكىنى:

ئۆزۈمنى ئاتەشىن ھۆسنىگە ئۇرسام،
ئۇ شول ئوت بىرلە كۈل بولسام توزۇسام.
ھاۋادا مەۋج ئۇرۇپ يۈرسەم تۇتۇندەك،
قارا قىلسام جاھاننى تىرە تۇندەك.
تۇتۇلسا كۈن كۆزى چۈشمىسە گۈلغا،
مۇيەسسەر بولسا يالغۇز ۋەسلى قۇلغا.
(ئۆزەمنى ئۇنىڭ ئوتلۇق جامالىغا ئۇرسام،
شۇ ئوت بىلەن كۆيۈپ، كۈل بولۇپ توزۇپ كەتسەم.
ھاۋادا تۇتۇنگە ئوخشاش دولقۇنلىنىپ ئۇزسەم،
جاھاننى قاراڭغۇ كېچىدەك قارا قىلۋەتسەم.

كۈن تۇتۇلسا، ئۇنىڭ كۆزى گۈلگە چۈشمىسە ئىكەن،
گۈل ۋەسلى يالغۇزلا بۇ بېقىر قۇلغا مۇيەسسەر بولسىكەن.)

دەپ ئىپادىلىسە، قىزىلگۈلنىڭ تىلىدىن:

مېنى قويماڭ، كېلىڭ، غەم ئىچرە يالغۇز،
تىكەنگە باقماڭۇ يۈزۈمگە باقىڭ.
(مېنى يالغۇز غەمدە قويماي قېشىمغا كەل،
تىكەنگە قارىماي، دىدارىمغا قارا.)

دىگەن ھېسسىياتنى يېزىپ، ھەر ئىككىيلەنىنىڭ ۋۈجۇدىدىكى ئورتاق ھەققانىي پەزىلەتنى كۆچلۈك گەۋدىلەندۇرگەن.

تۆتىنچى، شائىر خىرقىتى داستانىنى ئاروز ۋەزنىنىڭ "مۇتەقارىب" بەھرىدە يازغان، ئۇ كۆچلۈك ئاھاڭدارلىققا ئىگە، ئوقۇشقا ئەپلىك، رىتمى بىر خىل، قاپىيىسى توق بولۇپ، ئارىلىرىدا غەزەللىرىمۇ بېرىلگەن. تىل ئۇسلۇبىدىن قاراپ داستانىنى ئەينى دەۋردىكى خەلق فولكلورىدىن ئۇنۇملۇك ئۇلگە ئالغان، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ھەتتا بەزى مىسرالىرىنى ماقال-تەمسىل، خەلق قوشاقلىرىدىن ئاجرىتىشمۇ قىيىن. مەسىلەن:

مېنىڭ جان چەكمەگىم بىر يار ئۈچۈندۇر،
دەغى قان يۇتماغىم دىدار ئۈچۈندۇر.
ئىرور ئىشق ئەھلىگە ئوت ئىچرە كۆيمەك،
غەرەز ئۆلمەك ئېرۇر خوبلارنى سۆيمەك.
(مېنىڭ جان بېغىشلىشىم ئاشۇ بىر يار ئۈچۈن،
قان يۇتۇشۇمۇ ئۇنىڭ دىدارى ئۈچۈن.
ئىشق ئەھلىگە ئوتتا كۆيمەك نېسىپ بولغان،
گۈزەللەرنى سۆيمەكتىن مەقسەت ئۆلۈش ئۈچۈن.)

دىگەن مىسرالار يۇقۇرقى پىكرىمىزنىڭ دەللىلىدۇر.

2. مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى

1) شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى

ئابدۇللا ئوغلى مۇھەممەت خاراباتى① 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى.

ئۇ ئاقسۇنىڭ ئىگەرچى يېزىسىدىكى چوغتال كەنتىدە تۇغۇلۇپ، شۇ يەردە ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇرغان. چوغتال كەنتىدە ھازىرمۇ بار بولغان "ھاجى خاراباتى" خانىقاسىدىكى مەقبەرە شائىر يەرلىگىنىڭ دەل ئۆزىدۇر.

خاراباتى ئۆسمۇرلۈك ۋە ياشلىق چاغلىرىدىن باشلاپلا ئىلىم ئىگەللەشكە قىزغىن بىرىلىپ، ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە قاتارلىق پەنلەرنى ئۆگەنگەن. خاراباتى مازىرىدا شەيخلىق قىلىش بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن 96 ياشلىق مەمتىمىن شەيخنىڭ ئېيتىشلىرى ۋە «ھاجى خاراباتى تەزكىرىسى»دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شائىرنىڭ ئەينى دەۋردە ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، شۇ زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان بۇخارا‌غا

① خاراباتى ــ شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى بولۇپ، "خارابات" سۆزىنىڭ "مەيخانا" دەپ يېشىلىشى بويىچە، "مەيخانا ئەھلى" دىگەن مەنىگە ئىگە. كېيىنكى چاغلاردا ۋەيران بولغانلارنى "خاراباتى" دەپ ئاتاشمۇ شۇ سۆزدىن كېلىپ چىققان.

بېرىپ ئوقۇغانلىغى، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆز يۇرتىدا دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىغى، دىن ۋە پەلسەپىگە ئائىت چوڭ ـ چوڭ مۇنازىرىلەرگە قاتناشقانلىغى ھەمدە بۇ جەھەتتىكى كۆز قاراشلىرىنى شەرھىلەپ بىرقانچە ئەسەر يازغانلىغى مەلۇم.

خاراباتى توغرىسىدىكى تارىخىي مەنبەلەردە يەنە ئۇنىڭ ئۆز ئۆمرىنىڭ كېيىنكى يىللىرىنى شۇ دەۋردىكى خىلمۇ ـ خىل دىنىي مەزھەپ ـ گۇرۇھلارنىڭ پىكىر ۋە مەسلەك جەھەتتىكى قارىمۇ ـ قارشىلىغى تۇپەيلىدىن يۇز بەرگەن نىزالار ئىچىدە ئۆتكۈزگەنلىگى ۋە بۇ نىزالاردا ئۆزىگە خاس كۆز قاراش ۋە يول تۇتۇپ، باشقا مەزھەپ ـ گۇرۇھلاردىن ئايرىلىپ چىققانلىغى، ئاخىرىدا، بۇ خىل جاھىل ۋە نادان مەزھەپ ـ گۇرۇھلارنىڭ چىرىك، چۈشكۈن ئىدىيىۋى پىكىر ئېقىمىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن بۆسۈپ چىقىشقا ئامالسىز قالغانلىغى، نەتىجىدە ئۆزىنىڭ بارلىق مال ـ مۈلكىنى كەمبەغەللەرگە بۆلۈپ بېرىپ، تەركى دۇنيالىقتا ئاشق سۈپەت كۈن كۆچۈرۈپ، 92 يېشىدا ۋاپات بولغانلىغى سۆزلىنىدۇ.

ئۆز دەۋرىدە يېتۈك شائىر سۈپىتىدە تونۇلغان خاراباتىنىڭ كۆپلىگەن ئەسەرلىرى ئىچىدە بىزگىچە يېتىپ كەلگىنى پەقەت «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» ناملىق بىرلا ئەسەر بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ قول يازما ۋە باسما ھالەتتىكى بىرقانچە خىل نۇسخىسى ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇلاردىن ھىجرىيە 1238 ـ يىلى (مىلادى 1822 ـ 1823 ـ يىلى) ئاقسۇلۇق كاتىپ موللا مۇھەممەت خوجا بىننى موللا توختى سوپى ئاخۇن تەرىپىدىن كۆچۈرۈلۈپ، ھازىر ئاقسۇ كونا شەھەر مەدىنىيەت يۇرتىدا ساقلىنىۋاتقان (قول يازما) نۇسخىنى، ھىجرىيە 1327 ـ يىلى (مىلادى 1909 ـ يىلى) تاشكەنت ئارىپجانوۋ

مەتبەسىدە بېسىلىپ، ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى، يەنە تەخمىنەن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاشكەنت «غۇلامىيە» مەتبەسىدە بېسىلىپ، ھازىر مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن.

شائىر خارابات<u>ى</u> پىكرى<u>ۋ</u>ە ھېسسىيات جەھەتتە تۆۋەن تەبىقە ئەمگەكچى خەلقى بىلەن تولىمۇ يېقىن بولغىنى ئۈچۈن، كىشىلەر تا ھازىرغىچە ئۇنىڭ نامىنى ئۇلۇغلاپ تىلغا ئېلىپ كەلمەكتە.

2) شائىرنىڭ «كۇللىيات مەسنەۋى خارابات<u>ى</u>» دېگەن ئەسىرى

ئاپتور بۇ دىۋاننى ھىجرىيە 1146 ـ يىلى (مىلادى 1733 ـ يىلى) يېزىپ تاماملىغان. ئەسەرنىڭ خاتىمىسىدىكى:

نى ھىساب ئەيلەدىم تارىخىغە،
مىڭ ۋە يۈز يانە قىرىق ئالتىغە.

دېگەن مىسرالار بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

«كۇللىيات مەسنەۋى خارابات<u>ى</u>» («خارابات<u>ى</u>نىڭ مەسنەۋىلەر توپلىمى») ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان 13000 مىسرا شېئىردىن تەشكىل تاپقان چوڭ ھەجىملىك پەندـ نەسىھەت خاراكتېرىدىكى دىداكتىك دىۋان بولۇپ، ئۇ "بايان" ۋە "پەسل" دەپ ئاتالغان 112 پارچە نەسىھەتنامە (مۇناجات ۋە ھىكايەتلەر بۇنىڭ سىرتىدا)نى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭدا دىنىي ئەقىدىلەردىن باشقا سەمىمىلىك، راستچىللىق، كەمتەرلىك، كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىش ۋە شەپقەتلىك بولۇش قاتارلىق ياخشى

ئەخلاقىي پەزىلەت، ئىنسانپەرۋەرلىك، مېھنەت سۆيەرلىك، ئىجاتـ كارلىق، ئىلىم ـ مەرىپەتنى ئۇلۇغلاش، ھالال ياشاش قاتارلىق ئېسىل خىسلەتلەر توغرىسىدىكى ئىجابىي پىكىرلەر ئىلگىرى سۈرۈلگەن. شۇنىڭدەك مەملىكەتتە ئادالەت يۈرگۈزۈشنى تەشەببۇس قىلىش يۈزىسىدىن پادىشا ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك مىزانلىرى كۆرسىتىپ بېرىلگەن، مۇناپىقلىق (ئىككى يۈزلىمىلىك)، ئاچكۆزلۈك، تەمەخورلۇق، زالىملىق، ئوغرىلىق، ھورۇنلۇق، پاراخورلۇق، تەكەببۇرلۇق، ھەسەتخورلۇق، پىتنىخورلۇق، راھەتپەرەسلىك، مەمەدانىلىققا ئوخشاش يامراس ئادەتلەر تەنقىت قىلىنغان.

شائىر خارابات<u>ى</u>نىڭ قىزغىن ئىجادىيەت يىللىرى شاھزادىلەرنىڭ تەختە تالىشىش يولىدا ئۆزئارا ئېلىپ بارغان جەڭ ـ جىدەللىرى ۋە ياماندىن نىيەتلىك سوپىلارنىڭ بۇزغۇنچىلىغى تۈپەيلىدىن سەئىدىيە سۇلتانلىغى مۇنقەرز بولۇشقا قاراپ يۈزلەنگەن، ھىدايىتۇللا ئىشان (ئاپپاق خوجا) ۋەكىللىگىدىكى جاھىل ـ نادان مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ ھەر خىل يوللار بىلەن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋېلىشى نەتىجىسىدە خەلق تۇڭگىمەس بالايى ـ ئاپەتكە يولۇقۇپ، مەدەنىيەت ۋەيران بولغان، جەمىيەت تەرتىۋى تولىمۇ قالايمىقانلاشقان، پۇرسەتپەرەس ئىشانلارنىڭ خەلقنى قۇللۇق ۋە نادانلىق گىرداۋىغا ئىتتىرىدىغان ئالدامچىلىق تەرغىباتلىرى ئەدەپ كەتكەن، نەتىجىدە ئىجتىمائىي ئەخلاق زور دەرىجىدە بۇزۇلغان تارىخىي مەزگىللەرگە تۇغرا كېلىدۇ. شائىر يېزىپ قالدۇرغان تۆۋەندىكى مىسرالار ئۇ ياشىغان ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ يارقىن تەسۋىرىدۇر:

هەممىسى بىر-بىرسىنىڭ قەستىدەدۇر،
تىغ-زەھەر ئالۇد ئەنىڭ دەستىدەدۇر.
ھىچ كىشى قورقماس كىشىنىڭ ھەققىدىن،
يادىغە يەتمەس ھەققەت قەھرىدىن.
خاھ قازى، خاھ مۇپتى، خاھى مۇھتەسىب،
ئىستەمەس ھەرگىز ھالالەتدىن نەسىب.
(ھەممە كىشى بىر-بىرىنى قەستلىشىدۇ،
ئۇلار قوللىرىغا زەھەر بىلەن سۇغىرىلغان تىغ ئېلىشقان.
ھىچ كىشى باشقىلارنىڭ ھەققىدىن قورقمايدۇ،
ھەققەتنىڭ غەزەپ قىلىشى يادىغىمۇ يەتمەيدۇ.
قازى بولسۇن، مۇپتى بولسۇن، مۇھتەسىپ بولسۇن،
ھەرگىز ھالاللىقتىن نېسىۋە ئىزدىمەيدۇ.)

خاراباتى ئاشۇ تارىخىي مۇھىتنىڭ يارىماس تەرەپلىرىدىن نارازى بولۇپ، جەمىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىۋى ۋە كىشىلىك ئەخلاقىنى بەلگىلىك يولغا سېلىش ئارزۇسىدا ياخشىلىق، سەممىيلىك، قانائەت، سەۋر، ئىنسانپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ھالاللىق، رەھىمدىللىق... ۋە باشقىلار قاتارلىق ئۇتۇقلارنى ئەسىر شەرق ئەدەبىياتىنىڭ مۇقەددەس تېمىلىرىغا مۇراجىئەت قىلىدۇ ھەمدە بۇ جەھەتتە زامانىسىغا كۆرە بىرمۇنچە ئىلغار پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

جەسەتكە دەسسەپ ھاكىمىيەت ئىگەللەش، بىر-بىرىگە ئۇرا كولاش، دۇشمەنلىشىش ھە دەپ ئەۋج ئېلىپ، ئادەملەر ئارىسىدا مېھىر-شەپقەت كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن زامان ئىللەتلىرىدىن بىركەنگەن شائىر كىشىلەرنى بىر-بىرىگە ياخشىلىق قىلىشقا ئۇندەيدۇ. ئۇ، باشقىلارنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزلىگەن كىشىلەر مۇرادىغا يېتىدۇ،

ئامانلىقتا مۇيەسسەر بولىدۇ، ئۇنداق كىشىلەرنى خەلقمۇ ھۆرمەتلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى مىسرالارنى كەلتۈرۈش مۇمكىن:

كۆزلەگەيسەن ھەر كىشىغە مەنپەئەت،
تا مىرادىڭغا يېتەرسەن ئاقىبەت.
ئەي قاياشىم ئىستەسەك بولماق ئامان،
ياخشىلىق بىسيارقىل خەلقى جاھان.
بولسا كىمنى ئادەتى جودۇكەرەم،
ئول خەلايىق ئىچرە بولغاي مۇھتەرەم.
(سەن كىشىلەرنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزلىسەك،
ئاخىرىدا چوقۇم مۇرادىڭغا يېتىسەن.
ئەي قاياش، ئامانلىقنى ئىزدىسەك،
خەلقى ئالەمگە كۆپلەپ ياخشىلىق قىل.
كىم مەرتلىك ۋە ياخشىلىقنى ئۆزىگە ئادەت قىلسا،
ئۇ خەلق ئىچىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ.)

خەلقپەرۋەرلىك خاراباتنىڭ ئىلغار كۆز قاراشلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇ خەلقنىڭ ئېغىر ئەھۋالىغا ئېچىنغان ھالدا، يۇرتتا ئەدلى-ئادالەتنىڭ يوقىلىۋاتقانلىقىنى ئارزۇ قىلىدۇ، پادىشالارنىڭ ئادىل بولۇشىنى ئىزدەيدۇ، زالىم پادىشالارنى ئۆز زالىملىغى تۈپەيلى گۇمران بولۇش ئاقىۋىتىدىن ئاگاھلاندۇرىدۇ:

ئەي مەلەك سورغىل رەئىييەت ھالىنى،
ئۇنىس-ئىلپەت بىرلە بەرھەم دادىنى.
. . . . . .
زۇلمنى كۆپ قىلسا دۆلەتتىن بوشار،
نى مەھنەت كۆپ كۆلسە غۇدرەتتىن بوشار.

. . . . . .

شاهی ئادىل شەھرىغە نىئمەت ياغۇر،
شاهى زالىم شەھرىغە لەئنەت ياغۇر.
شاهى ئادىل شەرئىنى پەيدا قىلۇر،
شاهى جاهىل پىسقىنى پەيدا قىلۇر.

. . . . . .

شاهىغە يوق ئەدلىدىن ياخشى ئەمەل،
شاهىغەھەم لازىم بولۇر چەندان ئەمەل.
(ئەي شاه، پۇقرالارنىڭ هالىنى سورىغىن،
ساڭا يېقىن ياكى يىراق بولسۇن، ھەممىنىڭ دادىغا يەتكىن.

. . . . . .

قايسى شاه زۇلۇمنى كۆپ قىلسا دۆلەتتىن بوشايدۇ،
جاپا تارتماي، راهەت كۆرۈشنىلا بىلسە يەرگە ئۇرۇلىدۇ.

. . . . . .

ئادىل پادىشالارنىڭ شەھرىگە دائىم توقچىلىق ياغىدۇ،
زالىم پادىشالارنىڭ شەھرىگە بولسا لەنەتلەر ياغىدۇ.
پادىشا ئادىل بولسا، قانۇن-تۈزۈملەرنى يولغا قويىدۇ،
پادىشا زالىم بولسا، يامان ئىشلارنى پەيدا قىلىدۇ.

. . . . . .

پادىشالارغا كۆپ ئىشلارنى قىلىشقا توغرا كېلىدۇ،
بۇنىڭ ئۈچىدە ئادالەتتىنمۇ ياخشىراق ئىش يوق.)

ئادىل پادىشالار بىلەن زالىم پادىشالار سېلىشتۇرما قىلىنغان هالدا، ئادالەت ئۇلۇغلانغان يۇقۇرقى مىسرالاردا شائىرنىڭ پادىشالارنى ئادالەتكە، ئىنساپقا چاقىرىشى خەلقنى كۆزدە تۇتۇش نۇقتىسىدىن

ئېيتقاندا، ئەينى دەۋردە بەلگىلىك ئىلغارلىققا ئىگە.

«كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»دا "ئادەمنىڭ ۋۇجۇد ئىمارىتىدىكى گۈلزارلىق"، "ئىنسان كۆڭلى ئىچىدىكى گۆھەر"، "كىشىلەرنى ئۆلۈمدىن نىجات تاپقۇزغۇچى ئابىھايات" — ئىسلىم-مەرىپەت ھەققىدە ئالاھىدە بىر باپ ئاجرىتىلغانلىقىدىن تاشقىرى، «ئالىملارنىڭ پەزىلىتى ھەققىدە بايان» قاتارلىق باشقا باپلاردىمۇ بۇ ھەقتە ئاجايىپ چوڭقۇر مەنىلىك پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىسلامنىڭ مىسلىسىز كۈچ-قۇدرىتى، بىلىم ئىگىلىشنىڭ خاسىيىتى، بىلىملىك بولۇش ئۈچۈن جاپا-مۇشەققەتكە چىداپ ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلۈگى، ئىسلام ئەھلى (ئالىملار)نى ھۆرمەتلەش كېرەكلىگى توغرىسىدا كەڭرى سۆزلىنىدۇ. بۇلار ئەسەر مەزمۇنىنىڭ مېغىزى بولۇپ، زۆرۈرىيەت يۈزىسىدىن تەپسىلى مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

بولمىسا ھەركىمدە ئىلمۇ-مەرىپەت،
قويسا ھەر ساڑى قەدەم بولغاي غەلەت.

. . . . . .

ئېيتاي ئەي تالىب ساڭا چەندان سۆزەن،
مەرىپەتسىز جىسمىدۇر جانسىز بەدەن.
چەشمەكور كۆرمەس جاهاننى ئەي ئەمەك،
ئىلمى دىل كۆرگەي جاهاننى يەكبە-يەك.
ئەيب ئېمەسدۇركى نەچە گاچا تىل،
ئىلمسىزلىك ئەيبى دىلدۇر ئەيبى دىل.

. . . . . .

كىمده بولسا مەئرەپەت ئىنسان تۇرۇر،
بارچە مۇشكۈللەر ئاڭا ئاسان تۇرۇر.
. . . . . .
تاپمىغى ھەركىم ئۇنى ئاسان ئېمەس،
ئىچمىسە① ھەركىم ئۇنى ئىنسان ئېمەس.
. . . . . .
مەئرەپەتلىك ئادىمى خەيرۇلبەشەر،
مەئرەپەتسىز ئادىمى ئىتتىن بەتەر.
. . . . . .
ھىچ لەززەت ئىلمدىن خۇشتەر ئېمەس،
ئىلمسىزلەر خەلق ئارا بەختەر ئېمەس.
. . . . . .
ئىلم بىرلە سەير ئېتەر ئەرشۇ-ئەلا،
ھەم فەلەك ھەم يەرۇ ھەم تەختەسارا.
. . . . . .
ئىلمغە قىل ئەي قاياش، ئۆمرۇڭنى سەرپ،
بەھر ئالغىن ئىلمدىن بىرنەچچە ھەرپ.
. . . . . .
ئەي قاياشىم، ئىستە ئالىم سۆھبەتىن،
جانۇ-كۆكلۈڭ بىرلە قىلغىل خىزمەتىن.
. . . . . .
ھەر دىيارىنىڭ چىراغى ئالىمى،
ھەر قارا تۇنىنىڭكى ماھى ئالىمى.

① مەرىپەت سۈيىنى دىمەكچى.

. . . . . .
ھەر دىيارىنىڭكى باغى ئالىمى،
ھەر دىيارىنىڭكى شاھى ئالىمى.
(كىمده ئىلىم-مەرىپەت بولمىسا،
ئۇ قايسى تەرەپكە قەدەم باسسىمۇ خاتالىشىدۇ.
ئەي ئوقۇغۇچى، مەن ساڭا كۆپرەك سۆزلەي،
مەرىپەتسىز كىشىنىڭ بەدىنى گويا جانسىز جىسمدۇر.
ئەي قېرىنداش، كۆزى كور كىشى جاھاننى كۆرەلمەيدۇ،
لېكىن دىلىنى ئىلىم بىلەن يورۇتقان كىشى
كور بولسىمۇ، جاھاننى ئەينەن كۆرەلەيدۇ.
تىلىنىڭ گاچا بولۇشى ئەيىپ ئەمەس،
دىلنى ئىلىم بىلەن يورۇتماسلىق چوڭ ئەيىپتۇر.
كىمده مەرىپەت بولمىكەن، ئۇ ھەقىقىي ئىنساندۇر،
بارلىق قىيىنچىلىقلار ئۇنىڭ ئالدىدا ئاساندۇر.
مەرىپەت (ئابىھاياتى)نى تاپقان ئاسان ئەمەس،
ئۇنى ئىچمىگەن ئىنسان ئادەم قاتارىغا كىرمەيدۇ.
مەرىپەتلىك كىشى ئادەملەرنىڭ ئەڭ ياخشىسىدۇر،
مەرىپەتسىز كىشى ئىتتىنمۇ بەتتەردۇر.
ھەرقانداق لەززەت ئىلمنىڭ لەززىتىگە يەتمەيدۇ،
ئىلمسىز كىشىلەر خەلق ئارىسىدا ئېتىۋارسىزدۇر.
ئىلىم بىلەن ئەڭ بۈيۈك يۈكسەكلىككە چىققىلى،
ئاسماندىن تارتىپ يەرنىڭ تەكتىگىچە سەيلە قىلغىلى بولىدۇ.
ئەي قاياشىم، ئۆمرۇڭنى ئىلمگە سەرپ قىلغىن،
بىرنەچچە ھەرپ بولسىمۇ ئىلمدىن بەھر ئالغىن.

ئەي قاياشىم، ئالىملار بىلەن سۆھبەتداش بول،
بىجانىدىل ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى قىل.
ئالىملار ھەر ماكانىنىڭ چىرىغىدۇر،
بارلىق قاراڭغۇ كېچىلەرنى يورۇتقۇچى ئايدۇر.
ئالىملار ھەر زېمىنىنىڭ بېغىدۇر،
ۋە مەملىكەتنىڭ شاھىدۇر.)

شائىر يەنە ئەمگەكنى سۆيۈش ۋە ئۇنى ئۇلۇغلاش توغرىسىدا توختىلىپ، ئۇنىڭ خاسىيىتى ھەققىدە:

ئىشلىگەن خەلق نازۇ-نېمەتلەر يىگەي،
كىمكى بىكار ئۆتسە ھەسرەتلەر يىگەي.

دەپ يازغان بولسا، سەممىي ۋە غايىلىك بولۇش توغرىسىدا:

ئابدى بولغىلى، فاسىق بولمىغىل،
سالىھى بولغىل مۇناپىق بولمىغىل.
(ئەقىدىلىك بولغىنى، قارا كۆڭۈل بولما،
سەممىي بولغىنى، ئىككى يۈزلىمە بولما.)

دەپ تەۋسىيە قىلىدۇ.

خارابىتى ئۆز ئەسىردە مۇناپىقلىق، ئورۇنسىز كۆپ سۆزلەش، ھەسەتخورلۇق، غەيۋەتخورلۇق، ئابرويىپەرەسلىك، نادانلىق-ئەخمەقلىق قاتارلىق كىشىلىك ئەخلاقنى زىيىت ھادىسىلەرنى تەنقىتلەشكىمۇ ئالاھىدە سەھىپە ئاجراتقان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپتور بۇ خىل يامان ئادەتلەرنى يوقىتۇرۇۋالغان كىشىلەرنى ئورۇنلۇق قامچىلايدۇ. ئادەملەرنى ئۇنىڭ زىيانلىق ئاقىۋىتىگە يولۇقۇپ قېلىشتىن ھەزەر قىلىشقا چاقىرىدۇ. تۆۋەندىكى مىسرالار بۇلارنىڭ مىسالىدۇر:

نېچە ئىشلەر بىلىم مۇناپىقلار ئىشى،
قەست ئىلە گەر ئۇنى قىلسا ھەر كىشى.
ۋەدىسىگە قىلماغاي ھەرگىز ۋەپا،
كۆڭلىدە يوقتۇر ئۇنىڭ سىدقۇ-سافا.
كىم مۇنافىق بىرلەگەر ھەمراھىدۇر،
ئاڭلاغىل ھەر ئىككىسى گۇمراھىدۇر.

(بىرقانچە ئىش بارىكى، ئۇ مۇناپىقلارنىڭ ئىشىدۇر،
كىمكى كىشىلەرنى قەستلىسە، ئۇ مۇناپىقتۇر.
مۇناپىقلار ھەرگىز ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدۇ،
ئۇلارنىڭ كۆڭلىدە راستلىق ۋە پاكلىق يوق.
كىمكى مۇناپىق بىلەن دىلداش بولىدىكەن،
بىلگىنكى، بۇمۇ مۇناپىققا ئوخشاش يولدىن چىقىدۇ.)

— «سەممىيلەر ۋە مۇناپىقلار ھەققىدە بايان»دىن

قايسى ئەلدە گەپ تولادۇر بەركە ئاز،
قايسى ئەلدە ئىش تولادۇر بەركە ساز.
. . . . . .
ئەي بۇرادەر ئۆتتى ئۆمرۈڭ بىخەبەر،
ھەر كىشى كۆپ سۆزلىسە تاپقاي زەرەر.

— «كۆپ سۆزلىمەكنىڭ قەبىھلىگى»دىن

ھەر كىشكىم خەلق ئارا غۇممازلىق ئىزدى،
دىۋە، شەيتان بىرلە ئول ھەمراز ئىزدى.
ھەر كىشكىم خەلق ئارا شەككاكدۇر،
ھىچ شەك يوقتۇركى ئول ناپاكدۇر.
. . . . . .

بولسا گەرشەهر ئىچرە بىر غۇمماز ئوغۇل،
ئىتتىپاق ئول شەهردە بولماس قوبۇل.
بولسا گەرخەلق ئىچرە بىر شەككاكى شىر،
تەڭرى ھەرگىز ئول تەرەپ قىلماس نەزىر.
(كىمكى خەلق ئىچىدە غەيۋەتخور بولسا،
ئۇنداقلار دۈشە بىلەن شەيتانغا سىرداشتۇر.
كىمكى خەلق ئارىسىدا گەپ توشۇغۇچى ـ سۆزەنچى بولسا،
شۇبھىسىزكى، ئۇ ئىپلاستۇر.
ئەگەر ھەرقانداق شەھەردە بىر غەيۋەتخور بولسا،
ئۇ شەھەردە ئىتتىپاقلىقتىن سۆز ئېچىشقا بولمايدۇ.
ئەگەر خەلق ئىچىدە بىر سۆزەنچى بولسا،
خۇدا ئۇ يەرگە ھەرگىز نەزەر قىلمايدۇ.)

ـــ «بۇ پەسلىدە خەلق ئارا غۇمماز‌لارنى ئېيتۇر»دىن.

ئاڭلاغىل بۇ سۆزنى ئەي نادان قاياش،
ئادەمى بىر كوزا بولسا ھەشم تاش.
يۈك ئېغىر بولسا كىشىنى تىندۇرۇر،
كوزىدا تاش بولسا بىر كۈن سۈندۇرۇر.
(ئەي نادان دوستۇم، ئاڭلىغىن،
ئادەم بىر كوزا بولسا، ئابروييپەرەسلىك بىر تاشتۇر.
يۈك ئېغىر بولسا، ئادەمنى ھارغۇزىدۇ،
كوزىدا تاش بولسا، ئاخىر بىر كۈن ئۇنى سۈندۈرىدۇ.)

ـــ «ئابروييپەرەسلىكنىڭ يامانلىغى ھەققىدە»دىن.

بولماغاي ئۆمرىدە ئاخماق بەھرەۋەر،
يوق تۇرۇر ئاخماق كەبى كۆتە نەزەر.

. . . . . .

ئەي ئوغۇل بول دائىم ئاخماقتىن يىراق،
بولماغايسەن ھىچ ۋاقىت غەمدىن يىراق.
(ئەخمەقلەرئۆمۈر بويى ھىچ نەرسىدىن بەھر ئالالمايدۇ،
ئەخمەقتەك نەزىرى قىسقا كىمەرسە يوقتۇر.
ئەي ئوغۇل، ئەخمەقلەردىن دائىم يىراق بول،
ئۇنداق قىلمىساڭ غەمدىن يىراق بولالمايسەن.)

ـــ «ئەخمەقلەر ھەققىدە بايان»دىن .

«كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»دا بىرنەچچە ھىكايەت بېرىلگەن بولۇپ، بۇلاردىن بىزنىڭ دىققىتىمىزنى ئۆزىگە تارتىدىغىنى مال ـ دۇنياپەرەس ئوچ ئاچكۆز توغرىسىدىكى ھىكايەتتۇر. ئۇنىڭدا مۇنداق بىر كىچىك ۋەقە ھىكايە قىلىنىدۇ: ئوچ كىشى بايلىق ئىزدەپ يولغا چىقىپ، بىر خىش ئالتۇن تېپىۋالىدۇ. ئۇلار ئۆزاقتىن بۇيان ئاچ ۋە ئۇسسۇز بولغاچقا، يېشى كىچىك بىرسىنى شەھەرگە ئوزۇق تېپىپ كېلىشكە بۇيرۇيدۇ. قېپىقالغان ئىككىسى ئالتۇننى ئۆزلىرى بۆلۈشمەكچى بولۇپ، تاماققا كەتكەن ھەرىينى ئۆلتۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىدۇ. ھېلىقى بىرىمۇ بۇ ئىككىسىنى ئۆلتۇرۇۋېتىپ، ئالتۇننى يالغۇز ئۆزىلا ئېلىش مەقسىدىدە، تاماقنى زەھەر سېلىپ ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇ كەلگەندىن كېيىن بۇ يەردىكى ئىككىسى ئۇنى پىچاق بىلەن ئۆلتۇرۇپ، خاتىرجەم ھالدا تاماقنى تۈتۈش قىلىدۇ. نەتىجىدە بۇلارمۇ ئۆلۈپ، بىر خىش ئالتۇن ئۆز جايىدا قالىدۇ. ئاپتور بۇ ۋەقەنى ھىكايە قىلىش ئارقىلىق بايلىققا بېرىلىپ، ئاچكۆزلۈك قىلىشنىڭ ھالاكەتلىك ئاقىۋىتىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ، يامان نىيەتنىڭ يامان ئاقىۋەت بىلەن نەتىجىلىنىدىغانلىغى بىلەن

كىشىلەرنى ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئۇ ھىكايەتنى:

بارچە ئەخلاق باشىدۇر رەھىمەت، ۋاپا،
پۇلنى دەپ قىلما قېرىنداشقا جاپا.

دىگەن نەسىھەت بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

خاراباتنىڭ نەپسىنىڭ كەينىگە كىرمەسلىك توغرىسىدىكى كۆز قارىشى ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى باشقا بىرنەچچە باپتىمۇ ئۇبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئەي برادەر نەفس بىر ئەژدەر تۇرۇر،
ئەژدەرى ئەسغەر ئېمەس ئەكبەر تۇرۇر.
ئۇشبۇ ئەژدەردىن داۋام بول ۋەھمناك،
قىلغاي ئول ۋەقتىنى تاپىب بىر كۈن ھەلاك.
. . . . . .
نەفس بىر ئىتدۇركى سەمرىتمە ئەنى،
ئول سىمىز بولسا ئالىب ئۇرغاي سېنى.
(ئەي بۇرادەر، نەپس بىر ئەجدىھادۇر،
ئەجدىھا بولغانىدىمۇ، كىچىگى ئەمەس چوڭىدۇر.
بۇ ئەجدىھادىن دائىما ۋەھىمىلىك بول،
ئۇ پەيتنى تېپىپ بىر كۈنى سېنى ھالاك قىلمىسۇن.
نەپس بىر ئىتكى، ئۇنى سەمرىتمىگىن،
ئۇ سەمىرسە، سېنى يەرگە ئۇرىدۇ.)

دىگەن مىسرالار بۇنىڭغا دەلىل بولىدۇ.

خاراباتى ھايا بىلەن ۋاپانى قوشكىزەك دەپ قارايدۇ. ئۇ "ھاياسىزدا ۋاپا يوق، ۋاپاسىزدا ھايا" دىگەن بۇ ھەقىقەتنى تولىمۇ ئوبدان چۈشىنىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ:

بىھايالەردىن ۋافا كۆز تۇتقانىڭ،
گوييا ئاغزىڭدا ئوتنى يۇتقانىڭ.

دىگەن مىسرالىرى دىققەتكە سازاۋەردۇر.

«كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»دا ئورۇن ئالغان، بۇگۈنكى دەۋر ئۇچۇنمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە ئىلغار كۆز قاراش ۋە تەشەببۇسلاردىن يەنە نۇرغۇن نەمۇنىلەر كۆرسىتىش مۇمكىن بولسىمۇ، يۇقۇرىدا توختىلىپ ئۆتۈلگەنلەر بۇ جەھەتتە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، بۇلار بىزنى يەنە كۆپلەپ سۆزلەش ھاجىتىدىن خالاس قىلىدۇ.

شۇنى ئېيتماي ئۆتۈپ كېتىشكە بولمايدۇكى، «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»دا نۇرغۇنلىغان ئىلغار پەلسەپىۋى پىكىرلەر بىلەن بىر قاتاردا، دەۋر چەكلىمىسىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە، يەنە بىرمۇنچە پاسسىپ كۆز قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ ئەينى دەۋردىكى ئىسلامىيەت تەسىرىدىكى شەرق ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە بىر تارماق بولۇپ شەكىللەنگەن خىلمۇ-خىل ئېقىمدىكى سوپىزىم ئەدەبىياتىنىڭ تەركىبى دۇنياچىلىق، تەقدىرگە تەن بېرىشتىن ئىبارەت نېگىزلىك ئىدىئولوگىيىسىنىڭ تەشۋىق قىلىنىشىدا كۆرۈلىدۇ. خاراباتى كىشىلەرگە نەسىھەت قىلغاندا، ئۇلارنى بۇ دۇنيادا خالايىقنىڭ نەپرىتى، ئاخىرەتتە ئاللانىڭ غەزىۋىگە ئۇچراشتىن ساقلىنىڭلار، دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئۇنىڭ ھەر بىر نەسىھىتى كىشىلەر بىر-بىرىنى ئالداپ، بىر-بىرىگە ئۇرا كولاپ، بىر-بىرىنى قەستلىشىدىغان، ئىنسانلارغا بالايى-ئاپەت كەلتۈرگۈچى ئاچكۆزلۈك، ئەمەلپەرەسلىك، تەكەببۇرلۇق، پۇل-دۇنياغا بېرىلىش قاتارلىق يامان ھادىسىلەرنىڭ مەنبەسى بولغان "ۋاپاسىز دۇنيا" ۋە

ئۇنىڭ ساختا ئادەملىرىنى تەرك قىلىپ، ھەممىنى تەڭرى يولىغا بېغىشلاشنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، شائىرنىڭ كېيىنكى چاغلاردا بارلىق مال-مۈلكىنى كەمبەغەللەرگە بۆلۈپ بېرىپ، دەرۋىشلىك بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزگەنلىگىنىڭ تاسادىپىي ئەھمىيىتى بايقىيالايمىز.

«كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»دىكى خېلى كۆپلىگەن مىسرالاردىن مەلۇمكى، خاراباتنىڭ دىنىي يول بىلەن نىجاتلىق ئىزدەش، ئارزۇ-غايە، بەخت سائادەتنى شۇ يول بىلەن ھەل قىلىش كۆز قارىشى ئەينى دەۋردىكى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئورنىنى يۇقۇرى كۆتۈرۈش يولىدا، مالىمانچىلىق ۋە خەلقنىڭ نادانلىقىدىن پايدىلىنىپ، نەپ ئېلىش كويىدا بولۇۋاتقان ساختىپەز، نادان سوپى-ئىشانلارنىڭ ئالدامچىلىق تەشەببۇسلىرىدىن ئالاھىدە پەرق قىلىدۇ. ئۇ: "تەنپەرەسلىك بۇتپەرەسلىكتىن يامان" دەپ يېزىپ، ئۆزلىرىنى "ئەۋلىيا" ئاتىۋېلىپ، كىشىلەرنى توزاقتا چۈشۈرۈشنى قەستلەيدىغان ئالدامچىلارنىڭ قەبىھلىگىنى پاش قىلىدۇ. بۇ ھەقتە شائىرنىڭ تۆۋەندىكى مىسرالىرىنى كەلتۈرۈش ئارتۇقلۇق قىلمايدۇ:

سوپى گەر ئامى ئېرۇر ئەييار دۇر،
مال جەمئ ئەيلەرگە ئول تەييار دۇر.
(بىلمىسز سوپىلار ھارامزادە كېلىدۇ،
ئۇلار مال-دۇنيا توپلاشقىلا تەييار.)

خاراباتنىڭ:

بايلار ئالدىدە گەردەن قىلما خەم،
ئەھلى دۇنيالارغە ھەرگىز ئۇرما دەم.

(بايلارنىڭ ئالدىدا بوينۇڭنى ئەگمە،
مال-دۇنيا ئىگىلىرىگە يالىۋۇرما.)

دەپ يازغانلىغىمۇ، ئۇنىڭ زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ مەددىاھلىرى بولغان گۇپپاڭچى سوپىلاردىن تامامەن ئۆزگىچە يول تۇتقانلىغىنىڭ دەللىلىدۇر.

بۇنىڭدىن مەلۇمكى، «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»دىكى بەزى پاسسىپ كۆز قاراشلارنىلا كۆرۈپ، ئۇنى كونكىرىت تەھلىل قىلماسلىققا، ئۇنىڭدىكى ئىلغار پىكىرلەردىن چەتنەپ ئۆتۈپ كېتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ.

ئەمدى «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»نىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز:

«كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» تېمىسىنىڭ كەڭ، خىلمۇ-خىللىغى، مەزمۇنىنىڭ موللۇغى، ئۇسلۇب جەھەتتە ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتى ئۇسلۇبىنى ئۆزىدە ئىجادىي گەۋدىلەندۈرگەنلىگى، ئىپادىلەش كۈچىنىڭ ئۆتكۈرلۈگى، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ بەدىئىي ئېلېمېنتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەنلىگى، تىلىنىڭ ساددا ۋە ساپلىغى قاتارلىق ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەن، خاراباتى ئىجادىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي تۈس ئالغانلىغىنىڭ گۈۋاھى سۈپىتىدە ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ.

ئەسەردىكى نەسىھەتلەش ئۇسۇللىرى ئاساسەن بىر-بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئاپتور ھەر بىر نەسىھەتتە باشتىن-ئاياق نەسىھەت قىلغۇچى (ئاپتور)، تۆپىدىن نازارەت قىلغۇچى (خەلق ۋەتەڭرى)، نەسىھەت قىلىنغۇچى (ئاپتور، ئوغۇل، ئەمەك، قايناش، بۇرادەر، نادان، ...قاتارلىقلار)نىڭ لىرىك ئوبرازىنى يارىتىش ئۈچۈن،

تەبئىي ھالدا بىر-بىرىگە تۇتۇشۇپ تۇرىدىغان لىرىك سىيۇژىت (ھىكايەتلەردىكى ئېپىك سىيۇژىتلار بۇنىڭ سىرتىدا)قا تايانغان. بۇ ئارقىلىق ئەسەردىكى ھۆكۈم ۋە نەسىھەتلەرنىڭ مەنتىقىي باغلىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرغان.

بىز ئەسەرنى ئوقۇغىنىمىزدا، بارلىق باپلارنىڭ ئاخىرى:

مەن نېچۈك ئەيلەي كۆڭۈلنى شادلار،
قايسى بىر غەمدىن قىلاي پەريادلار،

دېگەن بېيىت بىلەن ئاخىرلاشقانلىغىنى كۆرىمىز. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، خاراباتى ئۆز نەسىھەتنامىسىدا ئۇسلۇب جەھەتتە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئاروز ۋەزنىنىڭ تەرجىبەند شەكلىنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرگەن.

خاراباتى يەنە شەرق ئەدەبىياتىدىكى دىداكتىك ئەسەرلەردە قوللىنىش ئەنئەنە بولۇپ كەتكەن نەسىھەت بىلەن ھىكايەتنى كىرىشتۈرۈپ بايان قىلىش ئۇسلۇبىنى قىسمەن قوبۇل قىلغان بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ئۆز كۆز قارىشىنى ئۇنۇملۇك ئىسپاتلاش مەقسىدىگە يەتكەن. بولۇپمۇ ئۇ بۇ ھىكايەتلەرنى شېئىرىي شەكىل بىلەن بېرىپ، ئۇنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرگەن.

شائىرنىڭ بەدىئىي ماھارىتى ئۇنىڭ ئۆز ئەسىرىدە ھەر خىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن چەۋەرلىك بىلەن قوللانغانلىغىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. خاراباتى نەقىل كەلتۈرۈش، رىتورىك تەكرارلاش، ئوبرازلىق ئوخشىتىش، گۈزەل سۆيەتلەشلەر ئارقىلىق ئۆز پىكرىنى تولىمۇ تەسىرلىك ئىپادىلەپ بەرگەن.

شائىر ئۆز تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا ئۇنى پۇختا ئاساسقا ئىگە قىلىش ۋە كىتابخانلارنى قايىل قىلىش مەقسىدىدە، ھەر

خىل مەزمۇنلاردىكى خەلق رىۋايەتلىرىگە مۇراجىئەت قىلىش بىلەن، ئۇلاردىن نەقىل كەلتۈرگەن، شۇنىڭدەك بۇ رىۋايەتلەرنى ئۆز ئەسىرىدە تېخىمۇ جانلاندۇرۇۋەتكەن. مەسىلەن، مۇناپىقلىق توغرىسىدا يازغانداء، شەمرى① توغرىسىدىكى رىۋايەتتىن، ئىلىم ئىگەللەشنىڭ زۆرۈرلۈگى ھەققىدە يازغانداء، شەمس تەبرىزى② ۋە ئىسكەندەر③ ھەقىقىدىكى رىۋايەتلەردىن، ئىشق توغرىسىدا يازغانداء، يۇسۇپ بىلەن زۇلەيخا قىسسىسىدىن نەقىل كەلتۈرگەن. بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى بىرنەچچە مىسرانى مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتۈش كۆپايە:

مەئىرەپەت گويا كى بىر ئابى ھايات،
ئىچسەكسىم ئۆلمەستىن تاپقاي نەجات.
ئەي برادەر، ئول سۇ زۇلمەتتىن نېرى④،
ئىستەگەيسەن ئۇنى ئىسكەندەر كەبى.

ئۇنىڭدىن باشقا ئەسەردىكى تەكرارلاش، ئوخشىتىش، سۆيەتلەش

---

① شەمرى «رەۋزەتۇل شەھىدا» دېگەن قىسسىدىكى خەلىپە ئەلىنىڭ ئوغلىنى قەتل قىلغان.

② شەمس تەبرىزى ئىران ئەزەر بەيجانىنىڭ تەبرىز شەھىرىدىن. زامانىسىنىڭ تەڭداشسىز بۆيۈك ئالىمى ۋە شائىرى.

③ مىلاددىن بۇرۇنقى 4-ئەسىردە ئۆتكەن ماكىدونىيە پادىشاسى ئىسكەندەر ماكىدونسكى.رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشچە، ئۇ ھەربىي يۈرۈشلىرىنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئۆلمەسلىك ئۆچۈن ئابىھايات (ھاياتلىق سۇيى)ئىزدەپ، خەتەرلەرگە پىسەنت قىلماي زۇلمەتكە كىرگەنمىش.

④ زۇلمەت — شەرق ئەپسانىلىرىدا ئېيتىلىشچە، قاراڭغۇلۇق بىلەن قاپلانغان ئىنتايىن سوغۇق ماكان بولۇپ، ئۇ يەرگە بارالىغانلار ئابىھاياتنى تاپالارمىش.

قاتارلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرىغىمۇ بىرنەچچە مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتۈش بىھاجەت ئەمەس:

رىتورىك تەكرار:

ئەلھەزەر، يائەلھەزەر، يائەلھەزەر،
غەيبدىن كىم دەم ئۇرار قىلغىل گۇزەر.
(كىمكى غەيۋەتتىن سۆز ئاچسا، نېرى كەتكەن،
ئۇنداقلاردىن ساقلان، ساقلان، يەنە ساقلان!)

ئوخشىتىش:

ئىلىم بىر ئاتتۇركى خۇش رەپتارلىغ،
كىمكى مەركەب بولسا كۆرمەس خارلىغ.
(ئىلىم ئاجايىپ چىرايلىق ماڭىدىغان بىر ئاتكى،
كىمكى ئۇنىڭغا مىنسە خارلىق كۆرمەيدۇ.)

سۈپەتلەش:

ھەر دىيارىنىڭكى شاھى ئالىمى،
ھەر قارا تۇنىنىڭكى ماھى ئالىمى.
(ئالىملار ھەر زېمىنىنىڭ پادىشاسىدۇر،
ئۇلار قارا ئاغۇ كېچىلەرنى يورۇتقۇچى ئايدۇر.)

يەنە:

ئەي بىرادەر، ياخشى ئەخلاق نەتۇرۇر،
ياخشى ئەخلاق راستلىق، پالكەت تۇرۇر.
(ئەي بۇرادەر، ياخشى ئەخلاق قايسى؟
ياخشى ئەخلاق راستلىق ۋە پاكلىقتۇر.)

«كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»دا خەلق ماقال-تەمسىللىرىگە ئوخشاش پۇختا ۋە ئۈيۈللۇقتا ئىگە تىرەن مەزمۇنلۇق پەلسەپىۋى

ھۆكۈملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىسرالارنى كۆپلەپ ئۇچرىتىش مۇمكىن. بۇنىڭدىن خاراباتىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن ۋە ئۇنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرگەن شائىر ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن:

ھەر تۆمۈر بولغان بىلەن ئالماس ئېمەس،
ھەركىشى بولغان بىلەن ئول خاس ئېمەس.
(ھەرقانداق تۆمۈر ئالماس بولالمايدۇ،
ھەرقانداق كىشى ئۆزىنى ئادەم دېگەن بىلەن ئۇلارنىڭ
ھەممىسلا ئادەم قاتارىغا كىرەلمەيدۇ.)

يەنە:

كىم ھەسەت قىلسا قانائەت ئاندە يوق،
كىم تەمەئ قىلسا ھالاۋەت ئاندە يوق.
(كىم ھەسەت قىلسا، ئۇنىڭدا قانائەت بولمىغان بولىدۇ،
كىم تەمەخور بولسا، راھەت كۆرمەيدۇ.)

«كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى»نىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى ئەڭ زور ئۇتۇغى شۇكى، شائىر ئۇنىڭدا 17-، 18-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى جەۋلانغا كەلتۈرگەن ۋە ئۇنىڭ گۈزەللىگىنى، ئىپادىلەش ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈكلۈگىنى نامايىش قىلغان. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى ۋە سۆيۈندۈرىدىغىنى ئەسەرنىڭ ساددا ۋە ساپ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانلىقىدىن ئىبارەتتۇر.

ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، خاراباتىنىڭ بۇ ئەسىرى ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي تۇس ئالغانلىغىنى ئىسپاتلاپ بەرگۈچى نادىر شېئىرىي نەمۇنە بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە مىراسلار قاتارىدىن ئورۇن

تۇتىدۇ. ئۇ 17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى، تىل ۋە ئەدەبىياتىنى، دىن ۋە ئەخلاقىي كۆز قاراشلىرىنى تەنقىت قىلىشتا پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

3. مۇھەممەت سىدىق زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

1) شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى

خەلقىنى، ۋەتەنىنى، ئادالەتنى، مەرىپەتنى قەلبىدىن سۆيگەن جاھانگەشتى ـ ئاشىق شائىر زەلىلى 18 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى.

زەلىلىنىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. شائىرنىڭ بىزگە قالدۇرغان ئەدەبىي مىراسلىرىغا مۇراجىئەت قىلىش ئارقىلىقلا ئۇنىڭ پائالىيىتى ھەققىدىكى قىسمەن پاكىتلارغا ئېرىشكىلى بولىدۇ. زەلىلىنىڭ «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەت شېرىپ» ناملىق تارىخىي داستانىنى، شۇ داستاندا بايان قىلىنغىنىدەك، ھىجرىيە 1155 ـ يىلى (مىلادى 1742 ـ يىلى) 70 ياشتا يازغانلىقىغا ئاساسلىنىپ، شائىرنى تەخمىنەن ھىجرىيە 1083 ـ يىلى (مىلادى 1672 ـ يىلى) تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قىياس قىلساقمۇ، ئۇنىڭ قاچان ۋاپات بولغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق بىرنىمە دېيىش قىيىن. نەمىلا بولمىسۇن، زەلىلىنىڭ 17 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ھەم 18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ ئۆتكەن ۋە شۇ دەۋرلەردە ئىجات قىلغان شائىر ئىكەنلىگى ناھايىتى ئېنىق.

شائىر زەلىلى ئەينى دەۋرنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولغان

يەركەندە كەمبەغەل ئائىلىدە تۇغۇلىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ «سەپەرنامە» سىدە ئەسلەپ ئۆتكىنىدەك، يەركەندىكى بىلىم يۇرتلىرى ـ مەدرىس ۋە خانىقالاردا ئوقۇپ بىلىم ئالىدۇ. شائىر بۇ جەريانىدا بەدىئىي ئەدەبىياتقا قىزغىن ھەۋەس باغلاپ، ئۇيغۇر ۋە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى نامايەندىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشىدۇ. ماھىر مۇزىكانتلار، تالانتلىق شائىرلار ماكانلاشقان يەركەن شەھىرى ياش زەلىلىنىڭ يۇمران شائىرلىق تالانتىنى، مۇزىكىغا بولغان ئىشتىياقىنى يېتىلدۇرگۈچى بۆشۈك بولىدۇ. شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدىن ئۇنىڭ ياش چاغلىرىدىلا ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆزلەشتۈرگەنلىگىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

شائىر ياشىغان دەۋر ھىدايەتۇللا ئىشان (ئاپاق خوجا) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى، كېيىنچە بولسا "قارا تاغلىقلار" ھۆكۈمرانلىق قىلغان تارىخىي پەيتكە توغرا كېلىدۇ. بۇ دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىشانچىلىقنىڭ تەسىرى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بولۇپ، بۇ تەسىر قىسمەن تەرەپلەردە زەلىلىگىمۇ ئۆز كۈچىنى كۆرسەتمەي قالمىدى. لېكىن زەلىلى ئۆزى ياشىغان ئېغىر تۇرمۇش شارائىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى نەتىجىسىدە ئالدامچى، ئىككى يۈزلىمە سوپىلاردىن تۇپتىن پەرقلىنىدىغان، شۇ زامانىدىكى ئىلغار ھېس ـ تۇيغۇ ۋە رېئالىستىك چۈشەنچىگە ئىگە ئاشىق شائىر بولۇپ يېتىلدى.

زەلىلى خېلى ئۇزاققىچە يەركەندە تۇرۇپ، قىيىن تۇرمۇش ئىچىدە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كېيىن 40 ياشقا كىرگەندە خوددى ئۆزى ئەسلەپ ئۆتكىنىدەك، "ئۇلۇغ مازار" ۋە "ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلىپ"، "ئۆز كۆڭلىنى بېزەش" ئۈچۈن "ئاھىنى بەلباغ، ئاياقنى ئۇلاق قىلىپ" يەركەننى تاشلاپ سەپەرگە چىقىدۇ، شائىرنىڭ

ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ سەپەرگە ئاتلىنىشى ئۇنىڭ نەزىرىدە خۇددى ئۆزى:

قەلەندەرمەن جاھانىنى تەرك ئېتىپ قىلدىم سەپەر تەنھا،
چۇ سۇمرۇغىكى پەرۋاز ئەيلەگەن بىبالۇ-پەر تەنھا.
شەھى روھى زىمىننىڭ تەختۇ-تاجىن ئارزۇ قىلماي،
گادايۇ-پەقىرلەرچۇن سەير ئېتەرمەن بەھرۇ بەر تەنھا.
(قانات-قۇيرۇقسىز پەرۋاز قىلغان سۇمرۇققا ئوخشاش،
جاھانىنى تەرك قىلىپ تەنھا سەپەر قىلغان قەلەندەرمەن.
پۇتۇن يەر-جاھان پادىشاسىنىڭ تاجۇ-تەختىنى ئارزۇ قىلماي،
كەمبەغەل-گادايلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئۈچۇن يالغۇز سەيرى قىلىمەن.)

دەپ يازغىنىغا ئوخشاش ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە بېغىشلانغان بولۇپ، نوقۇل ھالدىكى تەركىدۇنيالىق ۋە سەرگەردانلەقتىن پەرق قىلاتتى. يەنى ئۇنىڭ مەقسىدى:

تەركى جاھان قىلماغىم سەيرى جاھاندۇر غەرەز،
ئەيلەگىلى ئۇمتىھان ياخشى-يامانىدۇر غەرەز.
(جاھانىنى تەرك قىلىمغىم جاھانىنى سەيرى قىلىش ئۈچۈندۇر،
شۇنىڭدەك ياخشى-يامانىنى پەرق قىلىش ئۈچۈندۇر.)

دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

زەلىلى سەپەر جەريانىدا ئاۋال قەشقەر ۋە ئاتۇش مەشھەتلەرگە بېرىپ، ئۇ يەرلەردە ئۇچ يىلدىن كۆپرەك تۇرىدۇ. كېيىن ئۇ يەردىن يەركەنگە قايتىپ كېلىپ، ئۇزاق ئۆتمەي ئىنىسى دەلىلى ۋە

مولالاغەزەل دېگەن كىشىنىڭ ھەمراللىغىدا خوتەنگە سەپەر قىلىپ، ئۇ تەرەپلەرنى ئايلىنىدۇ. شائىر يېشى 50كە يەتكەچە بولغان ئارىلىقتا خوتەندە ھايات كۆچۈرىدۇ. دېمەك، شائىر ئۆمرىدە كۆپلىگەن شەھەر ۋە يېزىلارنى كەزگەن بولسىمۇ، ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى يەركەن بىلەن خوتەندە ئۆتكۈزىدۇ.

شائىر زەلىلىنىڭ 10 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت قىلغان ساياھىتى ئۇنىڭ ئىدىيە ۋە دۇنيا قارىشىدا زور ئىلگىرىلەشلەرنى بارلىقىغا كەلتۈردى. بىر تەرەپتىن، زەلىلى يۇرت كېزىپ، ئايلىنىش جەريانىدا خەلق بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭ ئاھ-زارلىرىنى ئۆز قۇلىغى بىلەن ئاڭلايدۇ، تارتقان ئازاب-ئوقۇبەت ۋە دەرت-ئەلەملىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ. بۇ ھال خەلق ئىچىدىن چىققان شائىرنى خەلق بىلەن تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ خوتەندە ياشىغان مەزگىللەردە خوجىلار ماجىرالىرى ۋە سوپىزىمىنىڭ تەسىرىگە كەمرەك ئۇچرايدۇ.

يۇقۇرىدىكى سەۋەپلەر ئارقىسىدا شائىر ئىجادىيىتىدە ئىدىيە جەھەتتىن زور بۇرۇلۇش مەيدانغا كېلىدۇ. يەنى بۇ چاغدا شائىر ئىجادىيىتىدە رېئاللىستىك خاھىش ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن زەلىلى ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك، مەردىپەتپەرۋەرلىك، زامانىدىن نارازىلىق ئىدىيىلىرى بىلەن سۇغىرىلغان، ئالدامچى مۇتەئەسسىپ كۆچلەرنى قامچىلايدىغان چوڭقۇر مەزمۇنلۇق ئۆتكۈر غەزەللەرنى يېزىشقا باشلايدۇ. دېمەك، شائىر ئۆز ئەسەرلىرىدە رېئال تۇرمۇشنى چىن مەنىسى بىلەن ئەينەن كۆرسىتىشكە تىرىشىدۇ. بۇ جەھەتتىن زەلىلىنى 18-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى رېئاللىستىك ئېقىمنىڭ بىردىن-بىر ۋەكىلى دەپ

ئاتاشقا بولىدۇ.

زەلىلى ئۆز ئۆمرىدە نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغا قەدەر ئۇنىڭ ئەسەرلىرى تولۇق تېپىلمىدى. بۇلاردىن بىزگە قولىيازما ھالىتىدە يېتىپ كەلگەنلىرى: 133 غەزەل، 19 مۇخەممەس، 5 مۇستەزاد، 46 پارسى غەزەل، 26 رۇبائى، «سەپەرنامە» (1720 ـ يىلى 46 يېشىدا يازغان 1400 بەيىتلىق داستان)، «تەزكىرەئى چىھلىتەن» (1736 ـ يىلى 62 يېشىدا يازغان 565 بەيىتلىق رىۋايەت)، «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەت شىرىپ» (1744 ـ يىلى 70 يېشىدا يازغان 770 بەيىتلىق تارىخىي داستان) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

2) شائىر لىرىكىلىرىدا ئالغا سۈرۈلگەن پىكىرلەر

زەلىلى ئۆز زامانىسىنىڭ يېتىلگەن قەلەم ئىگىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىنىڭ يالقۇنلۇق ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى بەدىئىي شەكىل بىلەن لىرىكىلىق ئىپادىلەشكە كۈچەرەك بېرىلگەن شائىردۇر.

زەلىلى ئىجادىيىتىنىڭ مۇھىم سالمىقىنى ئۇنىڭ غەزەللىرى ئىگەللەيدۇ. شائىرنىڭ غەزەللىرى ۋەتەنىنى، مەرىپەتنى قىزغىن سۆيۈش، ئادالەتكە تەلپۈنۈش، خەلققە ھەمدەم بولۇش، زامان ۋە زۇلۇم ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش، ھېيلىگەر سوپى ـ خوجىلارغا نەپرەت بىلدۈرۈش قاتارلىق ئىلغار پىكىرلەرنى ئالغا سۈرگەنلىگى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

زەلىلى غەزەللىرىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى ئۇنىڭ ئۆزى كەزگەن شەھەر ۋە يېزىلارنى قىزغىن مۇھەببەت بىلەن كۈيلىگەن شېئىرلىرىدا، شۇنداقلا سەپەر جەريانىدا ئانا يۇرتى

يەركەننى ئەسلەپ ۋە سېغىنىپ يازغان مىسرالىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. شائىر بىر غەزىلىدە:

پەرىشاندۇر كۆڭۈل تا كاكۇلۇڭ تارىدىن ئايرىلدى،
دىمان ئاشۇپتە بولغاي بى ۋەتەن ئەلبەتتە ـ ئەلبەتتە.
(كوكۇلاڭنىڭ رىشتىسىدىن ئايرىلىپ كەتكەچكە كۆڭلۇم
چېچىلىپ كەتتى،
ۋەتەنسىزلىكتىن كۆڭۈل تېخىمۇ پەرىشان بولىدۇ، ئەلۋەتتە.)

دەپ يېزىپ، ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلغان چاغدىكى پەرىشان كەيپىياتىنى چوڭقۇر ھەسرەت بىلەن بايان قىلىدۇ.

يۇرت كېزىپ مۇساپىر بولۇپ يۈرگەن شائىر يۇرت ـ ۋەتەندىن ئايرىلىشنىڭ كىشىگە چەكسىز قايغۇ ۋە سېغىنىش بېغىشلايدىغانلىغىنى ئىپادىلەپ مۇنداق يازىدۇ:

ئىقلىمغا شاھ بولسا ئەگەر مەردۇ مۇساپىر،
غۇربەت ئېلى كۆڭلىدە چۈن بۇلبۇل دىلگىر.
(ئەگەر مەرت مۇساپىر بىرەر ئەلگە پادىشا بولسىمۇ،
دىلى سۇنۇق بۇلبۇلدەك يەنىلا ئۆزىنىڭ غېرىپ يۇرتىنى
سېغىنىدۇ.)

شائىرنىڭ ئۆز غەزەللىرىدە تۇغۇلغان ئانا يۇرتىنى مۇھەببەت ۋە سېغىنىش ھېسسىياتى بىلەن ئەسلىشى ئۇنىڭدىكى ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كونكرېت ئىپادىسىدۇر.

زەلىلى مەرىپەتنى قىزغىن سۆيىدۇ ۋە ئۇنى قەدىرلەيدۇ. ئۇ مەرىپەتنى ئۇلۇغلىغاندا، ئەينى زامانىدىكى مەرىپەت ۋە ھەققانىيەتنىڭ دۈشمەنلىرى بولغان جاھىل ۋە نادان مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ ۋە ئۇلارنى قاتتىق قامچىلايدۇ:

قەدری تاجی مەئرەپەت بىلمەسمىكىن زاھىد ئېلى،
خاتىرى خۇشدۇر ھەمىشە جۇببەڭۇ-دەستاردىن.
(سوپى-زاھىتلار مەرىپەت تاجىنىڭ قەدرىنى بىلمەمدىكىن،
ئۇلار ھەمىشە تون-سەللە بىلەنلا كۆڭلىنى خوش قىلىشدۇ.)

شائىرنىڭ مەرىپەت نۇرىنى توسقۇچى قارا بۇلۇت بولغان نادان سوپىلارنى ئەيىپلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. شائىر شۇ دەۋردە جەمىيەتتىكى يۇقۇرى قاتلام تەبىقە كىشىلىرىنىڭ خېلى سالمىغنى تەشكىل قىلغان بۇ گۇرۇھقا ئارىلىشىش ۋە ئۇلارنىڭ خۇي-پەيلى ھەم قىلمىشلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تەمەخور، ئالدامچى، ئىككى يۈزلىمە كىشىلەر ئىكەنلىگىنى تونۇپ يەتكەن ئىدى. شۇڭا ئۇ:

ئەربەئىن ئولتۇردى بولغايكىم رىيادىن شەيخلەر،
قول ئاچىب ھەرگىز دۇئا قىلماس نىيازى بولماسا.
(شەيخلەر رىياكارلىق بىلەن قىرىق كۈن ئىبادەتتە ئولتۇرسىمۇ،
نىياز-سەدىقە بولمىسا، ھەرگىز قول ئېچىپ دۇئا قىلمايدۇ.)

دەپ يېزىپ، يالغان تەقۋادارلارنىڭ ئىنتايىن مۇناسىپ خاراكتېرىستىكسىنى سىزىپ بېرىدۇ.

زەلىلى زالىملار ۋە مۇناپىقلاردىن قاتتىق نەپرەتلەنسە، ئەمگەكچى خەلقىگە، بولۇپمۇ دىخانلارغا زور ھۆرمەت بىلەن قارايدۇ. ئۇ بىر غەزەلىدە "تىلىنى زۇلپىقار"، "ئەقلىنى دۇلدۇل" قىلىش ئارقىلىق جەڭ ئېلان قىلىپ:

مۇناپىقلارغا بۇ مەيدان ئىچىندە،
تىلمىدۇر زۇلپىقار، ئەقلىم دۇلدۇل.
(بۇ مەيداندا مۇناپىقلار ئۇچۇن،
تىلىم زۇلپىقار بولسا، ئەقلىم دۇلدۇلدۇر.)

دەپ يازسا، يەنە بىر غەزەلىدە، دىخانلارنى ئۇلۇغلاپ، ئۇلارنى زور ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىپ مۇنداق يازىدۇ:

دەھقان كۆھەن سال نەسىھەت ئايىبدۇر،
ئالەمگە ئىكىن ئىنجۇلارىن يايىبدۇر.
رۇخسارى باھار ئۆمرىنى تىيرە قىلۇر،
ھەر ئادەمزادىكى سۇيىن لايىبدۇر.
(دىخاننىڭ نەسىھىتىگە قۇلاق سال،
ئۇ ئالەمگە ئېكىن مەرۋايىتلىرىنى چېچىپتۇ،
كىمكى ئۇنىڭ سۇيىنى لېيىتمىدىكەن①،
ئۆمۇر باھارىنىڭ يۇزىنى قارا قىلىدۇ.)

زەلىلىنىڭ ئەمگەكچى خەلقىگە بولغان مۇھەببىتى ئۇنىڭ جەمىيەتىكى ئورنى تەرەپتىن بەلگىلەنگەن. يوقسۇزلۇقتا كۈن كۆچۈرگەن شائىر ئۆز ئۆمرىدە نۇرغۇن جايلارنى كېزىپ، خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئېغىر ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ، قەلبىنى چوڭقۇر چۈشىنىدۇ. ئەمگەكچى خەلق بىلەن بولغان تەقدىرداشلىق شائىر يۇرىگىدە ئەمگەكچىلەرگە قارىتا قىزغىن مۇھەببەت ھېسسىياتىنى قوزغىتىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ بىر مۇستەھزادتا دىخانلارنىڭ ئۇستۇن نەزەرلىك ئالىيجاناپ كىشىلەر ئىكەنلىگىنى مەدھىيىلىسە،

① بۇ مىسرا—كىمكى دىخانغا چېقىلىدىكەن دېگەن مەنىدە.

ئىككى يۈزلىمە ئىشانىلار بىلەن بايىلارنىڭ بۇلار ئالىدىدا مال ۋە باشقىلار ئارقىلىق ماختىنىشقا، مەغرۇرلىنىشقا قىلچە ھەققىي يوقلۇغىنى مۇنداق ئىزھار قىلىدۇ:

مەغرۇر ناماز ئولىغىل ئەي زاھىد خۇدبىن،
مىكر ئىلەرىيادىن.
دەھقان سەمىندۇر قاشىدە تۇدەئى خەسدۇر،
مانەندى پۇچەك پۇل.
ئەتلەسنى زەللى كۆزىگە قىلما مۇباھات،
ئەي ئەھلى تەۋەنگەر،
پەشمىنە كۆلاھى بىلە بۇ خىرقەئى بەسدۇر،
ئەرزۇيى تەۋەككۇل.
(ئەي تەكەببۇر سوپى، نامزىك بىلەن مەغرۇرلانما،
ھىيە ۋە ئىككى يۈزلۈك بىلەن.
دىخانىنىڭ ئالىدىدا قىممەت باھا نەرسىلەرمۇ بىر دۆۋە
ئەخلەت،

بەئەينى پۇچەك پۇل.
ئەتلەسنى زەللىگە كوز-كوز قىلىپ ماختانما،
ئەي بايلار،
يۇگدىن توقۇلغان كۆلا بىلەن جەندىسى
ئۇنىڭغا كۆپايىدۇر.)

زەللى شەئىرلىرىدا زالىم پادىشالارنى پاش قىلىش ۋە ئۇلارنى ئادالەتكە چاقىرىش خاھىشىمۇ ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ: "پادىشانىڭ نېمەت بىلەن تولغان داستىخىنىدىن ئالغان بىر تال قەن ياكى ناۋات زەنجىر-كىشەنگە ئىلىنىدۇرگۈچى دانغا ئوخشاش نەرسە" دەپ

قارايدۇ. شۇڭا ئۇ ئادالەتكە تەلپۈنگەندە، ئالدى بىلەن پادىشالارنىڭ ئادىل بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ:

ئەي شاھ خۇدا ھەمىشە يارىڭ بولسۇن،
گەردۇن قەدەمىڭدىكى غۇبارىڭ بولسۇن.
ھەممەت بىلە بۇ تۇغ-ئەلەم جىلۋىگەر ئولدى،
ھەممەت ئىللىڭدە زۇلپىقارىڭ بولسۇن.
(ئەي شاھ، خۇدا ھەمىشە ساڭا يار بولسۇن،
پەلەك پۇتۇڭنىڭ ئاستىدىكى چاڭ-توپا بولسۇن.
بۇ تۇغ-ئەلەملەر ھەممەت بىلەن يەلپۇلدىگەن،
ھەممەت ئىلكىڭدە زۇلپىقارىڭ بولسۇن.)

ياكى:

شاھ رەئىيەتكە سەتەم قىلماغاي.
بىر نەپەس ئەدلىنى كەم قىلماغاي.
(پادىشا پۇقراغا زۇلۇم سالمىسكەن،
بىر نەپەسمۇ ئادالەتنى كەم قىلمىسكەن.)

شائىرنىڭ ئادالەتنى شاھلارغا باغلاش كۆز قارىشى گەرچە ئەلىشىر ناۋايى ئادالەتپەرۋەرلىگىگە ئوخشاش ئوتتۇرا ئەسىردە كەڭ ئەۋج ئالغان نوقۇل ئادالەت كۆزقارىشى بولسىمۇ، خەلقنى نەزەردە تۇتۇپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇنداق ئادالەت كۆز قارىشى شۇ زاماندا ئىلغارلىققا ئىگە ئىدى.

زەللى لىرىكىسىدىكى ئاساسلىق ئىدىيىۋى خاھىشلارنىڭ بىرى ئادالەتسىز، تەڭسىز زامان ۋە ئۇنىڭ خەلقە كەلتۈرگەن بالايى-ئاپەتلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىشتىن ئىبارەت. شائىر ئۆزىنىڭ بۇ خىل ئىدىيىۋى كەيپىياتىنى ئۆز لىرىكىلىرىدا بىۋاستە

هالدا:

گەردىش روزىگارىدىن تۇلكىنى دەي قەينىئاتا،
تار زاماندىن دەغى خەرس ئىلە خۇكنى ئەمەك.
(دەۋر تىرىكچىلىگى تۇپەيلىدىن تۇلكىنى قەينىاتا دىسەم
بولغۇدەك،
زامانىنىڭ تارلىغىدىن تىلىم تۇتۇلۇپ توڭگۇزنى هاما
دىسەم بولغۇدەك.)

دەپ يازغان بولسا، روهىي نىجاتلىق ئىزدەشتىن ۋازكەچپ، ئىنسانىي سۆيگۈنى مەزمۇن قىلغان يەنە بىر قىسىم شېئىرلىرىدا، ئىشقى-مۇھەببەتنى ۋاستە قىلىپ، خەلقنىڭ دەرت-ئەلىمى، ئۆزىنىڭ ئېغىر ئەھۋالى ۋە زامان كۇلپەتلىرى ئۈستىدىن مۇنداق شىكايەت قىلىدۇ:

كەھەم ئوتتىدا كۆيسەلەر ئادەم ئاتا كەبى بۇ ئەل،
ئۆرتەدى باھارىمنى فۇرقەتىدىن جانىم كەبەك.
(بۇ خەلق سامان ئوتتىدا ئادەم ئاتىدەك كۆيگەن بولسا،
جۇدالىق دەردى باھارىمنى كۆيدۇرۇپ، قورۇلغان
كەكلىكتەك قىلىۋەتتى.)

ياكى:

سەھەر گەردۇنغە يەتتى چەككەنىمدىن ئاھ پۇر دەردى،
گۇۋاھىمدۇر كۆزۈمنىڭ ياشى بىرلە چېھرەئى زەردى.
(سەھەرلەردە دەرتلىك چەككەن ئاھلىرىم پەلەككە يەتتى،
كۆز يېشىم بىلەن سېرىق رەڭگىم بۇنىڭغا گۇۋادۇر.)

روهىي نىجاتلىق ئىزدەشتىن كۆرە، ھەقىقىي ئارزۇ-ئىستەك يولىدا جان پىدالىق بىلەن ئىزدىنىشكە ئاتلىنىشنى كۆيلەش شائىرنىڭ خېلى

كۆپ لىرىكىلىرىنىڭ تېمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇ ئۆزى كۆزلىگەن ئارزۇ-ئارمانلىرى يولىدا بېشىنىڭ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ قالمايدۇ. يوقىتىپ قويغان بۇ "گۆھەر"نى تېپىش مەقسىدىدە، ئۇ ھەرقانداق مال-دۇنيانى كۆزگە ئىلمايدۇ. مەسىلەن:

باشىڭ كېتەر دىمەگىل قورقۇتۇپ مېنى زاھىد،
مۇھەببەت ئەھلىنى ئىستەرەم تا ئاياغىم بار.
. . . . . .
زەللىلى ھېچ خەزىنە نەزەرگە كەلمەيدۇر،
جەۋاھىر يوقاتىبمەن ئانى سۇراغىم بار.
(ئەي سوپى، مېنى بېشىڭ كېتىدۇ، دەپ قورقۇتما،
پۈتۈملا قالدىكەن، مۇھەببەت ئەھلىنى ئىزدەيمەن.
. . . . . .
مەن زەللىلى ھېچقانداق خەزىنىنى كۆزگە ئىلمايمەن،
چۈنكى، مەن گۆھەر يوقاتتىم، شۇنى ئىزدەيمەن.)

ئۆز ئۆمرىنىڭ خېلى بىر قىسمىنى جاھان كېزىش بىلەن ئۆتكۈزگەن ئۇمىتۋار شائىر زەللىنىڭ لىرىكىلىرى ئۇنىڭ يۈرەك قانلىرىدىن پەرۋىش تاپقان سۆز گۈلزارىدۇر. ئۇ بىزنىڭ كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزدە مەڭگۈ خازان بولماي پۇراق چېچىپ تۇرىدۇ. شائىر ئۆز شېئىرلىرىنىڭ كىشىلەر قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدىغانلىقىغا تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن قاراپ مۇنداق يازغان ئىدى:

نەسلى جاھاندا قالمادى دىمەڭ تەلبە زەللىنىڭ،
ئۆلگەندىن كېيىن كۆرۈڭ ھەر غەزەلدىن بىر ئوغۇل.
(بۇ تەلۋە زەللىنىڭ جاھاندا نەسلى قالمىدى، دەپ قالماڭلار،
ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ھەر غەزىلىدىن بىر ئوغۇل تۆرىلىدۇ.)

3) شائىر غەزەللىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىگى

زەلىلى ئۆز زامانىسىنىڭ قەلبىنى خېلىلا پىشقان يېتۇك شائىرلىردىن بىرى. ئۇنىڭ لىرىكىلىرى تىلىنىڭ گۈزەللىگى، شېئىرىي پىكرىنىڭ چوڭقۇرلۇغى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شائىر ئۆز لىرىكىلىرىدا ئىستىلىستىكىسىنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ ۋە ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇپ قوللىنىپ، ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇب يارىتىقان. ئۇنىڭ لىرىكىلىرىدىكى گۈزەل ۋە ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار، نەپىس جانلاندۇرۇشلار، مۇۋاپىق مۇبالىغىلەر، ئۆز جايىدا ئىشلىتىلگەن سىمۋولۇشلار ئۇنىڭ كامالەتكە يەتكەن بەدىئىي ماھارىتىدىن بەلگە بېرىدۇ. بىز تۆۋەندە زەلىلى شېئىرلىرىدا قوللىنىلغان تۈرلۈك ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئۈستىدە بىرنەچچە مىسال كۆرۈپ ئۆتەيلى:

ئوخشىتىش:

لەيلەك خالىنى كۆرگەچ تەن ئۆيىدە ناتەلۇن كۆڭلۈم،
قۇشدۇركىم قەپەسدە تەلپۈنۈپ كۆپ ئىز-تىراب ئەيلەپ.
(لېۋىڭنىڭ ئۈستىدىكى خالىنى كۆرۈش بىلەن، تېنىمدىكى بۇ بىچارە كۆڭلۈم،
خۇددى قەپەزدە تەلپۈنگەن قۇشتەك تاقەتسىزلەندى.)

ياكى:

سېنى لەيلىئى رەنادەك ئاجايىب دىلرەبا دەرلەر،
مېنى مەجنۇنى ھەيرانەك كويۇڭدا بىر گادا دەرلەر.
(سېنى گۈزەل لەيلىدەك ئاجايىپ سۆيۈملۈك دېيىشدۇ،
مېنى مەجنۇندەك كويۇڭدا گاڭگىراپ يۈرگەن بىر گاداي دېيىشدۇ.)

جانلاندۇرۇش:

تاغ ئۆزرە چىقىپ ئېردى تاماشە بىلە شىرىن،
كۆرگۈزدى نەۋا نالەسىدىن تىشەئى فەرھاد.
(شىرىن تاغ ئۈستىگە تاماشا قىلىپ چىققان ئىدى،
فەرھادنىڭ تاش كەسكۈچى كەكسى نالە قىلىپ ناۋا ئاڭلاتتى.)

ياكى:

نەكافىر كۆزلەرنىڭ ئالەمنى تەنھا ئەيلەدى تاراج،
شەبىخۇن كەلتۈرەر غەم (. . .)① يۈز مىڭ ئىتاب ئەيلەپ.
(كۆزلىرىڭ نىمىدىگەن رەھىمسىز، ئۇ ئالەمنى ئۆزى يالغۇز بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى،
كېچىلىرى غەم-قايغۇ ھۇجۇم قىلىپ، ماڭا يۈز مىڭلاپ ئازاپ كەلتۈرىدۇ.)

مۇبالىغە:

تەبەسسۇم ئەيلەبان تاكى نەزەر قىلساڭ گۆرىستانغا،
قوپۇپ گوردىن بارى مۇردە ھەمە ۋاھەسرەتا دەرلەر.
(ئەگەر سەن گۆرىستانغا تەبەسسۇم بىلەن نەزەر تاشلىساڭ،
گۆردىكى جەمى ئۆلۈكلەر ئورنىدىن تۇرۇپ، ۋاي-دات دېيىشىدۇ.)

سىمۋولۇش:

باھارى ئارەزىڭ تاپتى تەراۋەت ئەمدى خەت چىقسۇن،
بى رەڭگى ئەرغۇانى، ياسىمەن ئەلبەتتە-ئەلبەتتە.

① بۇ جايدا ئۇچ بوغۇملۇق بىر سۆز چۈشۈپ قالغان.

(يۇزۇڭ باھاردەك ئېچىلىپ ياشناپ كەتتى،
قىزىلگۈل بىلەن ياسىمەن گۈلىنىڭ رەڭگى جامالىڭ
ئالدىدا ھېچ گەپ ئەمەس، ئەلۋەتتە.)

زەلىلى ئۆز شېئىرلىرىنى راۋان ۋەزىن، توق قاپىيىلەر بىلەن يېزىشتىن تاشقىرى، بەزى غەزەللىرىگە تۈيۇق شەكىلدىكىدەك شەكىل-داش سۆزلەردىن قاپىيە بېرىش ئارقىلىق شېئىرىنىڭ سەنئەتلىك خۇسۇسىيىتىنى ۋە ئاھاڭدارلىغىنى ئاشۇرغان. مەسىلەن:

كىرپىگىڭنى بىر-بىرىگە قاقىشىڭ،
تەك كېلۇر ئالەمگە ئوتلار ياقىشىڭ.
ياقىشىڭغا ئوسما قويغاچ ئەيدى ئەل:
قاندا زەڭ تۇتقان قىلىچدۇر ياقىشىڭ.
(كىرپىگىڭنى بىر-بىرىگە قېقىشلىرىڭ،
خۇددى جاھانغا ئوت قويغىنىڭ بىلەن تەڭ.
ئەگمە قېشىڭغا ئوسما قويغىنىڭ ئۇچۇن كىشىلەر:
بۇ قاشمىدۇ، ياكى قان بىلەن داتلاشقان قىلىچمىدۇ؟
دېيىشىدۇ.)

4) شائىرنىڭ «سەپەرنامە» داستانى

«سەپەرنامە» زەلىلى داستانلىرى ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە يىرىك داستاندۇر. ئەسەرنىڭ ئاخىرىدىكى:

مىڭ يۇز ئوتتۇز بىر ئەيدى تارىخى،
بېشى مىڭ ئوتتۇرى يۇز بىر نەخى.
ئەيدى سەپەرنامە زەلىلى غۇلام،
خەتى كىتاپ ئولدى ئىشەنبە تەمام.

دېگەن مىسرالاردىن شائىرنىڭ بۇ داستانىنى ھىجرىيە 1331-يىلى (مىلادى 1720-يىلى) سەيشەنبە كۈنى تامامىلىغانلىغى ۋە ئۇنىڭغا «سەپەرنامە» ئىسمىنى بەرگەنلىگىنى بىلەلەيمىز.

شائىر «سەپەرنامە»سىدە سەپەر جەريانىدا ئۆزى ئۇچراتقان رېئال مەسىلەرنى يازغانلىغى ئۇچۇن، بىز ئۇنىڭ بۇ داستانىدىن ئەينى دەۋردىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيەۋى ئەھۋالى توغرىسىدىكى بىلىملەرگە، تارىخقا ئائىت مۇھىم ماتېرىياللارغا، شۇ زامانىدىكى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە زەلىلى ھاياتىغا دائىر زۆرۈر پاكىتلارغا ئىگە بولالايمىز. داستاندا يېزىلغان تارىخىي رىۋايەتلەر، ئاتاقلىق شەخسلەر ۋە مازايى-ماشايىخلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلار بىزنىڭ شائىر ياشىغان زامانىدىكى تارىخ ۋە مەدەنىيەتكە ئائىت مەسىلەرنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۇچۇن چوڭ ياردەم بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، داستان بىزنىڭ 18-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ۋە ئەدەبىي تىلىنى ئۇگىنىش ھەمدە تەتقىق قىلىشىمىزدىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

زەلىلى «سەپەرنامە»نى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ داستانچىلىق ئەنئەنىسى بويىچە يازغان. ئەسەرنى باش تەرىپىدىكى مۇناجات (خۇدا ۋە پەيغەمبەر مەدھىيىسى)، ئەۋلىيالار تەرىپلىرى، بىرقانچە رىۋايەتتىن باشقا چوڭ ئىككى قىسىمغا ئاجرىتىپ چۇشىنىش مۇمكىن: ئالدىنقى قىسىمدا شائىرنىڭ ئانا يۇرتى يەركەنتنىڭ ياخشى تەرىپلىرى ۋە قەشقەر بىلەن ئاتۇش مەشھەتكە قىلغان سەپىرىنىڭ جەريانى بايان قىلىنىدۇ. كېيىنكى قىسىمدا بولسا زەلىلىنىڭ قەشقەر ۋە ئاتۇشتىن قايتىپ كەلگەنلىگى، شۇنىڭ بىلەن ئىنىسى دەلىلى ۋە موللا غەزەل دېگەن كىشىنىڭ ھەمراھىدا خوتەنگە قىلغان سەپىرىنىڭ

ئومۇمى ئەھۋالى سۆزلىنىدۇ.

داستاندىكى ۋەقەلەرنىڭ بايان قىلىنىش تەرتىۋىگە كەلسەك، ئۇ خەلق داستانلىرىدىكى رەتلىك بايان قىلىش ئۇسۇلى بويىچە يېزىلغان. ئېنىق ئېيتقاندا، زەلىلى ئۆز سەپىرىنى قەيەردىن قانداق باشلاپ، قانداق ئاياقلاشتۇرغان بولسا، داستاندىكى ۋەقەلەرمۇ شۇ تەرتىپ بويىچە بايان قىلىنغان. بۇ خىل خۇسۇسىيەت ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى ئەنئەنىۋى بايان قىلىش شەكلىگە ئائىتتۇر.

زەلىلى ئۆزىنىڭ بۇ سەپىرىنى باشلاشتىكى مەقسىدىنى "مازارى-ماشايىخ"، "ئەۋلىيالار مازارلىرى"نى تاۋاپ قىلىش ئىدى، دەپ يازغان بولسىمۇ، لېكىن، داستاندا بايان قىلىنىشچە، سەپەرنىڭ دائىرىسى بۇ مەقسەتتىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەن. بۇنداق بولۇشىنى ئۇنىڭ ئەسلىي تۇرمۇش بۇلغىغا چۆككەنلىگىنىڭ نەتىجىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

شائىر داستاندا، خۇددى غەزەللىرىدىكىدەك ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى، زامانغا بولغان نارازىلىغىنى يۇكسەك ماھارەت بىلەن ئىپادە قىلدى.

زەلىلى ئەسلىدە خەلق بىلەن تەقدىرداش، يەنى بىچارە خەلققە ئوخشاش "ئەسىرى قەپەس" ئىدى. خەلق بىلەن بولغان مۇنداق تەقدىرداشلىق ئۇنى خەلق بىلەن بولغان ھەمنەپەسلىكىگە ئېلىپ كېلىدۇ، بۇ خىل ھەمنەپەسلىك ئۇنى خەلق ئارىسىغا تېخىمۇ تارتىش بىلەن، خەلققە دىلداش قىلىدۇ. يەنى قەپەزدىكى بۇلبۇل "ئۇچماق ئۇچۇن دائىما تەلپۈنىدۇ"، "ئۇنىڭ نالىسىدىن خەلق ئوزۇق ئالىدۇ."

شائىر ئۆزىنىڭ بۇ خىل تۇيغۇسىنى بايان قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

كىمكى بالا چەكمىدى ئاشىق ئەمەس،
بۇلبۇلى شولدۇركى ئەسىرى قەپەس.
ئۇچماق ئۇچۇن ھەردەمى جۇش ئەيلەگەي،
نالەسىدىن خەلق خۇرۇش ئەيلەگەي.
(كىمكى بالا كۆرمىسە، ئۇنى ئاشىق دېگىلى بولمايدۇ،
بۇلبۇل شولدۇركى، ئۇ قەپەزگە بەنتتۇر.
ئۇ دائىما ئۇچۇش ئۇچۇن تەلپۈنىدۇ،
نالە-پەريادىدىن كىشىلەر ھۇزۇر ئالىدۇ.)

زەلىلىنىڭ خەلق ئارىسىغا بېرىشى، ئۆزى ئېيتقىنىغا ئوخشاش، ئۇنى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھىساپسىز خەزىنىسىگە ئىگە قىلىدۇ. شائىر ئەنە شۇنداق خەزىنىنى مەنبە قىلىش ئاساسىدا ئۆز داستانىنى بېيىتىدۇ.

يېلىنجاپ تۇرغان ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك «سەپەرنامە» داستانىنىڭ بىردىن-بىر ئاساسىي تېمىسىدۇر. كىندىك قېنى تۆكۈلگەن مۇبارەك دىيارنى، ئەل-يۇرتنى سۆيۈش ۋە ئۇنى قەدىرلەشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىدىيە داستانىنىڭ پۈتۈن قىسمىغا چوڭقۇر سىڭدۈرۈلگەن. شائىر ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتى يەركەنىنى "شاھلارنىڭ شاھى"، "بەخت كانى" دەپ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ. يۇرتنىڭ تاش-توپىلىرىنى خۇش پۇراق مۇشكىتىن ئۈستۈن، باغ-ۋارانلىرىنى جەننەتنى ئەسكە سالىدۇ، جەننەتنىمۇ گۈزەل، جانغا راھەت بېغىشلايدۇ، دەپ تەرىپلەيدۇ. ئۆز ئېلىنىڭ مۇبارەك زېمىنى بولغان قاراقاشنى "ماچىن غۇنچىسىنىڭ گۈلى"، "چىننى يورۇتقۇچى قۇياش"، چىرىيەنى "تەبىئىي گۈزەل يارالغان جاي"، "كۆرمىگەن ئادەمنىڭ يۇرىگى داغدا قالىدۇ" دەپ سۈپەتلىسە، كېرىيەنى "چارباغ"، نىيە زېمىنىنى "مۇشكى خوتەن (خوتەن ئىپارى)دىنمۇ خۇش پۇراق" دەپ

مەدھىيلەيدۇ.

زەلىلى ۋەتەنىپەرۋەرلىگىنىڭ داستانىدىكى يەنە بىر ئىپادىسى ئۇنىڭ ئۆزى كەزگەن مۇقەددەس يۇرتلاردىكى "كۆكئول قۇشىنى ئوۋلىغۇچى" "قاراقاش"، "بادام قاپاق"، "كۆزلىرى سىيا" نازىنىن گۈزەللەرنى ئوتتەك قىزغىن مۇھەببەت بىلەن كۈيلىگەنلىگىدە ئېنىق كۆرۈلىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ بىر جايىدا قارىقاشنىڭ گۈزەللىرىنى:

خالۇ خەتتى زۇلفى چۈن نەقش نىگار،
مۇرغى كۆكئوللەرنى قىلۇرلەر شىكار.
كاكۇلىنىڭ تارى داغى دام دۇر،
كۆزلەرى گويا كى چۈن بادامدۇر.
. . . . . .
ھەم قارا كۆز ھەم قارا قاشى ئەجەب،
ھەم قارا زۇلفى، يۇزىدۇر روز شەب.
. . . . . .
زاھىد ئەگەرچەندە ئېرۇر پاكباز،
كۆرسە ئۇلار قاشىدا قىلغاي ناماز.
(مەك ۋە چاچلىرى بىلەن نەقىشلەنگەن نىگار،
كۆكئولىنىڭ قۇشىنى ئوۋلايدۇ.
ئۇنىڭ كوكۇلىسىنىڭ تارلىرى توزاق بولسا،
كۆزلىرى گويا كى بادامغا ئوخشايدۇ.
. . . . . .
ھەم قارا كۆز، ھەم قارىقاش،
ھەم قارا چاچ، يۇزى بولسا كېچە قارىسىدىكى كۈندۇز.
. . . . . .

زاھىدلار قانچە پاك-ھالال بولسىمۇ،
ئۇلارنى كۆرگەندە سەجدە قىلىدۇ.)

دەپ تەرىپلىسە، ئىككىنچى بىر جايىدا، ئۆزىنى ئەسىر قىلىپ، "يۇرىگىدىن چاقىرغان" كىرىيە نازىنىنى مۇنداق سۇرەتلەيدۇ:

كەلدى كۈنى تەۋفكە بىر نازەنىن،
ئارەزى جەننەت گۈلىدىن ھەم مەھىن.
ھەر كىشىكى كۆردى پەرىدۇر دىدى،
رىشتەئى جان پۇر خەم زۇلفى ئىدى.
كۆزلەرى بادام، سىيادىن قارا،
كاكۇلىدۇر بەلكى گۈنادىن قارا.
قامەتى شەمشاد پەرىزادەئى،
ئەلنى ئەسىر ئەيلەگەي ئازادەئى.
(بىر كۈنى تاۋاپقا بىر نازىنىن كەلدى.
ئۇنىڭ جامالى جەننەت گۈلىدىنمۇ زىيادە چىرايلىق ئىدى.
ئۇنى كۆرگەنلەر پەرىنىڭ ئۆزى دېيىشتى،
ئەگىم چاچلىرى جانىنىڭ رىشتىسى ئىدى.
بادامغا ئوخشاش كۆزلىرى سىيادىن،
كوكۇلسى بولسا گۈنادىن قارا ئىدى.
قامىتى شەمشاتقا ئوخشاش كېلىشكەن بۇ گۈزەل پەرىزات،
كىشىنى ئۆزىگە ئەسىر قىلاتتى.)

يۇقۇرقى مىسرالار، بىر تەرەپتىن، شائىرنىڭ ئۆز ۋەتىنىدىكى گۈزەل ۋەتەنداشلىرىدىن پەخرلىنىش ھېسسىياتىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەكچى ئىيالالارغا بولغان ھېسداشلىغى ۋە ھۆرمىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

زەلىلى ئۆز يۇرتى ۋە ئۆز ئېلىنى قانچىلىك قىزغىن سۆيسە، بۇ زېمىندا ياشىغان ئاق كۆڭۈل، مېھماندوست خەلقنىمۇ شۇنچىلىك قىزغىن سۆيىدۇ. شائىرنىڭ خەلقە بولغان ئىلىق مۇھەببىتى تۆۋەندىكى ئىككى مىسرادا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان:

خەلقىنى كۆردۈمكى ئەجەب دىلرەبا،
ياردىن، ئۇلار كۆرمەسۇن ھەرگىز بالا.

(خەلقى ئاجايىپ يېقىملىق ـ دىلىنى تارتقۇچى ئىدى،
ياردىن، ئۇلار ھەرگىزمۇ بالا كۆرمىسۇن.)

يۇقۇرقىلاردىن ئېنىق ھېس قىلىشقا بولىدۇكى، زەلىلىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىگى بىلەن خەلقپەرۋەرلىگى خۇددى گۆش بىلەن قاندەك ئۆزئارا بىرىكىپ كەتكەن.

ۋەتەنپەرۋەر شائىر زەلىلىنىڭ ئۆز يۇرتى ۋە ئۆز خەلقىغە بولغان چەكسىز مۇھەببىتى ئەينى زاماندا كەم كۆرۈلىدىغان نادىر ئۇلۇگە بولۇپلا قالماي، بەلكى، بۈگۈنكى كۈندىمۇ قەدىرلەشكە ۋە ئۆگىنىشكە تېگىشلىك ئېسىل خىسلەتتۇر.

زەلىلى «سەپەرنامە» داستانىدا ئۆزىنىڭ خوتەندىكى چاغلىرىدا بېشىغا كەلگەن يېتىملىك تۇرمۇشىدىن شىكايەت قىلىش ئارقىلىق يۇرەككە داغ سالغۇچى رەھىمسىز زامانىنى پاش قىلىدۇ، يېتىملىك ۋە غېرىپلىقتىن چوڭقۇر ھەسرەت چېكىدۇ:

ھەر يېتىمكى جاھان ئىچرە دۇرۇر،
يىغلار ئانىڭ ھالىغە ئەھلى قۇبۇر.
لەيكىن ئىستەھەيدۇر ئانى ھېچكىم،
كۆككە ئەگەر يەتسە نەزەرى يېتىم.

(بۇ جاھاندىكى يېتىملەرنىڭ ھالىغا
ھەتتاكى گۆرستاندىكى ئۆلۈكلەرمۇ يىغلايدۇ.
ئەگەر يېتىملەر كۆككە تىكىلىپ تەلمۈرسىمۇ،
لېكىن ئۇنى ھېچكىم ئىزدىمەيدۇ.)

بۇ مىسرالاردا ئىپادىلەنگەن شائىرنىڭ ئاھۇزارى ئەينى زامانىدىكى سانسىز غېرىپ ـ يېتىملەرنىڭ ئاھ ـ پىغانلىرىنىڭ شائىر تىلىدىن ئەكس ئېتىشى ئىدى. «سەپەرنامە»نىڭ بۇ خىل رېئالىستىك روھى ئۇنىڭ قىممىتىنى زامانىدىن ـ زامانغىچە ساقلاپ كەلمەكتە.

شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، شائىر ئۆز دەۋرىدىكى سوپىزىملىق ۋە فېئوداللىق ئىجتىمائىي قاراشلارنىڭ تەسىرىدىن چەتتە قالالمىغاچقا، ئۇنىڭ بۇ داستانى تارىخىي جەھەتتە بەزى چەكلىمىلىكتىن خالى بولالمىغان. بىز بۇ خىل چەكلىمىلىكنى نەزەرگە ئېلىپ، داستانغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم.

4. نۆبىتى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

مەشھۇر لىرىك شائىر نۆبىتى 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 18 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا خوتەندە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. شائىرنىڭ ھاياتى توغرىسىدا تېخىمۇ چوڭقۇر ئېنىق مەلۇمات بولمىغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى (نۆبىتى ئۇنىڭ تەخەللۇسىنلا بىلدۈرىدۇ)، قاچان تۇغۇلۇپ، قاچان ۋاپات بولغانلىغى ھەققىدە مۇقىم بىر خۇلاسىگە كېلىش قىيىن. لېكىن شائىرنىڭ تۇنجى شېئىرىي دىۋانىنى ھىجرىيە 1160 ـ يىلى (مىلادى 1747 ـ يىلى) 50 ياشقا كىرگەن مەزگىلدە تۇزگەنلىگىگە ئاساسەن،

ئۇنى تەخمىنەن مىلادى 1697 ـ يىللىرى ئەتراپىدا تۇغۇلغان دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن.

ئۇنىڭ ئۆز دىۋانىدىن ئېلىنغان:

ئۆمرۈم ئەللىكە يېتىپ قالدى ھەنۇز مەن ئەل ئەمەس،
قىلمادىم ياخشى ئەمەل، بىھۇدە ئۆمر ئۆتتى دەرىغ.
(يېشىم 50كە يەتكەن بولسىمۇ، تېخىچە مەن ئادەم
بولمىدىم، ئىست! ياخشى ئىش قىلالمىدىم، ئۆمرۈم بىھۇدە
ئۆتتۈپ كەتتى.)

دىگەن مىسرالارغا ھەم تۆۋەندىكى:

ئەي يارانلار بىز ئۆلۈرمىز يادىكار قالدى كالام،
كىشىدىن قالغاي جاھاندا بىر نىشانە ياخشى نام.
مىڭ يۈز ئاتمىش ئېردى پەيغەمبەر نەبىنىڭ ھىجرەتى،
بۇ كىتابى نۆبىتى تەسنىفى بولدى ۋەسسەلام.
(ئەي دوستلار، بىز ئۆلمىز، سۆزىمىز يادىكار بولۇپ قالدۇ،
كىشىدىن جاھاندا بىر ياخشى نام، بىر ياخشى نىشان قېلىشى
لازىم.

ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ بىر يۈز ئاتمىشىنچى يىلى،
نۆبىتىنىڭ بۇ كىتابى يېزىلىپ پۈتۈپ تاماملاندى.)

دىگەن مىسرالار يۇقۇرقى قارىشىمىزنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئۆزبېكنىڭ لىرىك غەزەللىرى بىلەن خەلق ئارىسىدا كاتتا شۆھرەت قازانغان رومانتىك شائىر نۆبىتىنىڭ غەزەللىرى مۇكەممەل بىر دىۋان ھالىتىدە زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ دىۋان ئەينى دەۋردىكى داڭدار خەتتاتلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلۈپ، قولدىن ـ قولغا ئۆتكەن ۋە كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىمىز سەھىپىسىدە ھۆرمەتلىك ئورۇنغا نائىل

بولغان، ھازىرمۇ «دىۋان نۆبىتى» ناملىق بۇ كىتابنىڭ بىرنەچچە خىل نۇسخىسى ساقلانماقتا.

بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شائىر نۆبىتى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىنى تولىمۇ غۇربەتچىلىكتە دوراپ ئۆرۈشلۇق، خەتاتلىق قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن، بۇ ھال ئۇنى خەلقتە يېقىنلاشتۇرغان. شۇڭا ئۇ ئۆز لىرىكىلىرىدا تەرەققىپەرۋەر، خەلقىپەرۋەر، ۋەتەنىپەرۋەر بىر شائىر سۈپىتىدە ئۇتتۇرىغا چىقتى. بۇ ئارقىلىق 18 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پەخرلىك ئورۇن ئىگەللىدى.

نۆبىتى غەزەللىرىدە روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان تىرەن لىرىك ھىسسىيات، ئوبرازلىق تىل شەكلى، يېقىملىق گۈزەل ئۇسۇلۇپقا قاراپ، ئۇنى بۈيۈك ئۇيغۇر شائىرلىرى لۇتفى، سەككاكى ۋە ئەلىشىر ناۋائىلارنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ لىرىكىلىرى لوگىكىلىق خۇسۇسىيتى جەھەتتىكى راۋانلىغى، ھەر خىل بەدىئىي ئىپادىلەش شەكىللىرىنىڭ مۇۋاپىق قوللىنىلغانلىغى، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئورگانىك بىرلىكە ئىگە ئىكەنلىگى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئۇ شېئىرىيەتتە تىل سەنئىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ ئاجايىپ نەمۇنىسىنى ياراتقان شائىرلىرىمىزنىڭ بىرسىدۇر.

نۆبىتى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن تەرەققىپەرۋەر شائىر بولغىنى ئۈچۈن، ئۆز غەزەللىرىدە ۋەتەنىپەرۋەرلىك، خەلقىپەرۋەرلىك، ئادالەت، ئىنسانىغا مۇھەببەت، ۋاپا، ساداقەت ۋە سەمىمىيەت، ھاياتنى قەدىرلەش... قاتارلىقلارنى ئاساسىي تېما قىلىدۇ. جۈملىدىن تەڭسىزلىكە، ئاياللار ھوقۇقىنىڭ دەپسەندە قىلىنىشىغا قارىتا ئۆز نارازىلىغىنى ئىپادىلەيدۇ.

ۋەتەنپەرۋەرلىك نۆبىتى غەزەللىرىدىكى قەدىرلەشكە تېگىشلىك بىردىن-بىر ئىلغار مەزمۇندۇر. شائىر ئۆزى تۇغۇلغان ئەزىز يۇرتىنى، ئۇنىڭ رەڭمۇ-رەڭ گۈللەر بىلەن ئورالغان، كۆمۈش سۇلۇق ئۆيناق دەريالار ئېقىپ تۇرغان ھەيۋەتلىك سىماسىنى تولۇپ تاشقان قىزغىن مۇھەببەت ۋە يۈكسەك ھۆرمەت بىلەن مەدھىيىلەيدۇ. "خوتەننى" رادىئىلىق غەزىلى نۆبىتى ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى ئاجايىپ پارلاق ئۇلگىسىدۇر. شائىر بۇ غەزەلدە شېئىرىيەتتىكى ھەيران قالارلىق بەدىئىي تالانتىنى جىلۋە قىلدۇرۇپ، ئۆز يۇرتى خوتەننى مانا مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

رەۋزىگە مانەند خىيال ئەت خوتەننى،
بېھىشتىن زىياد مىسال ئەت خوتەننى.
خوجەستە خاكى رەھمەت سۈرمىسى،
كۆزۈڭگە تۇتىيا خال ئەت خوتەننى.
پەرىلەر بۇسەسى تۇرفە شىرىندۇر،
ھۆرلەر لەبىگە بال ئەت خوتەننى.
تەلئەتىگە خۇرشىد، كۆزلەرىگە ئەختەر،
يادەك قاشىغە ھىلال ئەت خوتەننى.
مۇئەللىمى ئافاق، بىنىشىن سۇخەنگۇي،
تىنلىگە دەرس، ماقال ئەت خوتەننى.
جاھان شائىرلەرى گۈلشەنى باغى،
خەمسەڭگە قۇرباش، ئىتتىال ئەت خوتەننى.
سەن ھەم نۆبىتى سياھ روي ئېلىگە،
رەقىبلەر كۆزىگە زاۋال ئەت خوتەننى.

(باقتا ئوخشىتىپ خىيال قىل خوتەننى،
بېھىشتىنمۇ ئارتۇق بىل خوتەننى.
تۇپرىغى رەھمەت سۈرمىسىدۇر،
كۆزۈڭگە تۇتىيا قىل خوتەننى.
پەرىلەرنىڭ سۆيۈشلىرى بەكمۇ شىرىندۇر،
ھۆرلەرنىڭ لېۋىگە بال ئەت خوتەننى.
جاماللىغا قۇياش، كۆزلىرىگە يۇلتۇز،
ئەگىم قاشلىرىغا ئاي بىل خوتەننى.
دۇنياغا مۇئەللىم، ئوخشىشى يوق سۆز ئۇستىسى،
بالىلارغا دەرس بولغۇچى ماقال بىر خوتەننى.
جاھان شائىرلىرىنىڭ گۈلشەن بېغى،
يازماقچى بولغان خەمسەڭگە① قۇر بېشى قىل خوتەننى.
نۆبىتى، سەنمۇ قارا يۈزلەرگە،
رەقىبلەر كۆزىگە زاۋال كەلتۈرگۈچى بىل خوتەننى.)

دېمەك، شائىر بۇ غەزىلىدە ئۆزىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن مۇبارەك دىيارنىڭ قەدىرلىك ھەم ئەلا ئىكەنلىگىنى، ئۇنىڭ ئالتۇن تۇپرىغىنىڭ رەھمەت سۈرمىسى ئىكەنلىگىنى، مۇبارەك دىيار — خوتەنىنىڭ گۈزەللەر جاماللىغا نۇر بەرگۈچى قۇياش، كۆزلىرىنى يورۇتقۇچى يۇلتۇز (گۆھەر) ئىكەنلىگىنى چىرايلىق ئوخشىتىش شەكلى بىلەن ئىخچام، جانلىق، تەسىرلىك ئىپادىلەپ، بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئانا ۋەتەندىن چەكسىز سۆيۈنۈش ۋە غۇرۇرلىنىش ھېسسىـ

① خەمسە — شەرق ئەدەبىياتىدىكى بەش پارچە داستاندىن تەركىپ تاپقان يىرىك داستانلار توپلىمى.

ياتىنى ئوبرازلىق سۆزەتلەپ بېرىدۇ.

مۇساھىبىم قىلساڭ پەيام ئەۋۋەل خوتەندىن باشلاغىل،
دىلىمدىكى، خۇرشىد يۈزۈم ئول سىيمىتەندىن باشلاغىل.
باشقا گەپكە ئاچما لەب، يوقتۇر بۇنىڭدا خاسىيەت،
دىل ئارام تاپار خىرەم ئول جانۇ-تەندىن باشلاغىل.

(سۆھبەتدىشىم، سالامدىن كېيىن گەپنى ئەۋۋەل خوتەندىن باشلا،

«ئۇ» قۇياش يۈزلۈك دىلبەر، كۈمۈش بەدەندىن باشلا.
سۆزنى ئول جانۇ-تەندىن باشلساڭ كۆڭۈللەر
ئارام ۋە خۇشاللىق تاپىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقىسىغا
ئېغىز ئاچما، چۈنكى ئۇنىڭدا بۇنىڭچىلىك خاسىيەت يوق.)

دىگەن غەزىلدە بولسا، دۇنيادىكى ھەممە سۆھبەتلەردىن ئەڭ خاسىيەتلىك سۆھبەت، ئۆزى تۇغۇلغان ئالتۇن دىيار ھەققىدە سۆز ئاچماقدۇر، چۈنكى ئۇ دىلغا ئارام بەخش ئەتكۈچى قۇياش يۈزلۈكلەر ماكانلاشقان مۇقەددەس جايدۇر، دىگەندىن ئىبارەت ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى جۇلالانغان ئۇلۇغۋار پىكرىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ نەمۇدىگەن قىممەتلىك روھ-ھە!

نۆبىتى ئۆز غەزەللىردە يەنە سەممىي ئىنسانىي مۇھەببەتنى كۈيلەيدۇ. ئۇنىڭ غەزەللىردە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىغا مەنسۇپ بولغان پاك مۇھەببەت، ۋاپادار، ئاق كۆڭۈل پۇقرالارنىڭ ھىجران مىنۇتلىرىدىمۇ سۆيگۈنىڭ خېيىم-خەتىرى ئالدىدا ئۆز ئىرادىسىدىن ھەرگىز ئارقىغا يانمايدىغان مەردانە قىياپىتى، يۈكسەك ئارزۇ-ئارمانلىرى ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، شائىر ئۆز غەزەللىردە گۈزەل ئارزۇ يولىدا جانىنى پىدا قىلىشنى تەشەببۇس

قىلىدۇ، ئۇ "پەقەت جاندىن كەچكەن كىشىلا جانانىغا يېتەلەيدۇ" دىگەن قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

مەسىلەن:

ناگھان چىقتى ھەرەمدىن بىر پەرى رۇخسارلىق،
. . . . . .
سىنەم ئۇزرە تەگدىكىم نەززارەسىدىن تىرە ئىشتى،
ناۋەكى پەيكاندىن بولدۇم جەراھەتدارلىق.
نەچە كۈن بولدى جەراھەت دەردىدىن جىسمىم زەئىف،
ئەيلەبان يار كويدا شامۇ-سەھەر بىدارلىق.
تارىيازەت چەكمەيىن تاپماسكى ۋەسلى يارىنى،
تاتىرىكمەن ئەيلەسەم ئالدىدا خىزمەتكارلىق.

(خاس ئۆيدىن تۇيۇقسىزلا بىر پەرى رۇخسار چىقىپ كەلدى،
. . . . . .
كۆز بېقىشىدىن «ئۇنىڭ» ئىشقى كۆكسۈمگە قادالدى،
كىرپىك ئوقلىرى «دىلىمنى» جاراھەت قىلدى.
بۇ جاراھەتنىڭ دەردىدىن كۈندىن-كۈنگە جىسمىم زەئىپلەشتى،
ئاشۇ يار كويدا شامۇ-سەھەرلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزدۇم.
رىيازەت چەكمىگۈنچە «ھىچ كىشى» يار ۋەسلىنى تاپالمايدۇ،
تىرىكلا بولىدىكەنمەن ئۇنىڭ ئالدىدا خىزمەتكارلىق قىلىمەن.)

شائىر ۋاپا ۋە ساداقەتنى قىزغىن سۆيىدۇ، كىشىلەرنى ۋاپادار بولۇشقا ئۈندەيدۇ، ۋاپاسىزلىقتىن كۆڭلى قالغانلىغىنى ئىزھار قىلىپ:

ۋەئدە بىرلە كۆرگۈزۈپ مېھرۇ-ۋەفالىق رەسمىنى،
ئىلتىپات ئەيلەبكى مەن بىچارەنى شاد ئەتتىگىز.

كۆب ئۇمىدىم بار ئىدىكىم ۋەتەندىگە قىلغاي ۋەفا،
بىۋەفالىغ ئەيلەبان كۆڭلۈمنى ناشاد ئەتتىڭىز.
(ۋەدە قىلىپ مېھرۇ-ۋاپالىق يولىنى تۇتتىڭىز،
ئىلتىپات قىلىپ مەن بىچارىنى خۇشال قىلدىڭىز.
ۋەدىسىگە ۋاپا قىلار دەپ ئۇمىت كۆز تۇتقان ئىدىم،
لېكىن بىۋاپالىق قىلىپ كۆڭلۈمنى رەنجىتتىڭىز.)

دەپ يازىدۇ.

شائىر نۆۋىتى كۆپلىگەن لىرىكىلىرىدا ئادالەت ۋە ھەقانىيەت ھەققىدە ئەتراپلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، كىشىلەرنى راستچىل، ھەقىقەتنى قەدىرلەيدىغان بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ، جۇملىدىن ھەقسىزلىك، ئادالەتسىزلىك ياقلىغانلىغى ئۈچۈنلا زوراۋان كۈچلەرنىڭ ئازاپلىشى ۋە باستۇرۇشىغا دۇچار بولغان مېھنەتكەش خەلق ئاممىسى بىلەن ھەمنەپەس ۋە تەقدىرداش ئىكەنلىگىنى:

پەرۋىزۇ تەرارۇ قاتىل ئەيلەسە ناگاھ خىرىس،
كۆكرىگىم قالقان قىلىپ يايىڭغا ئوقداش مەن بولاي.
سەن تۇپەيلى ھەر بىداد سوراق ماڭا بولسا نېسىپ،
سىل-سىلەدار ئالدىدا تۇرۇپ جاۋاپداش مەن بولاي.
(ئەگەر خۇسراۋ پەرۋىز ۋە تەرارغا ئوخشاش قاتىللار
ساڭا خىرىس قىلسا، كۆكرىگىمنى قالقان قىلىپ، يايىڭغا
مەن ئوق بولاي.
سەن ئۇچۇن ھەرقانداق زۇلۇم ۋە سوئال-سوراقلار
بېشىمغا كەلسە، ۋەھىملىك دار ئالدىدا تۇرۇپمۇ
سەن ئۇچۇن مەن جاۋاپ بېرەي.)

دېگەن مەردانە مىسرالىرى ئارقىلىق جاكالايدۇ.

دەرۋەقە، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا بەزى فېئودالىلىق ئەنئەنىۋى قاراشلار ئەكس ئەتكەن قىسمەن چۈشكۈن مىسرالارمۇ بار، بۇ ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن ئىجادىي ئەمەلىيىتى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم زىددىيەت بارلىغىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شائىر شېئىرلىرىدىكى بۇ خىل چەكلىمىلىكىگە نىسبەتەن تەنقىدىي پوزىتسىيىدە بولۇش زۆرۈر، ئەلۋەتتە.

بەدىئىي ئالاھىدىلىك نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، نۆۋىتى ئۆز غەزەللىرىدە چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى ئوبرازلىق تىل شەكلى بىلەن كۆركەملەشتۈرۈپ ئىپادىلەشنىڭ يەنە بىر پارلاق نەمۇنىسىنى ياراتقان سۆز ئۇستىسىدۇر. ئۇنىڭ غەزەللىرى شەكلىنىڭ خىلمۇ-خىللىغى، تىلىنىڭ راۋان ھەم پاساھەتلىكلىگى، ئوخشىتىش ۋە مەجازلىرىنىڭ گۈزەل، تەسىرلىك بولۇشى، بىر ئوقۇش بىلەنلا كىشىنىڭ خاتىرىسىگە ئوڭايلا ئورنىشىپ قالىدىغان خۇسۇسىيىتى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئاي يۈزىنى كۆرگەلى قويماسكى ئول ئەغيارلەر،
ئاي بۇلۇتقە بولدى پىنھان، زۇلفى رۇخسار ئالدىدا.
(رەقىبلەر «ئۇنىڭ» ئاي يۈزىنى كۆرگىلى قويۇشمايدۇ،
خۇددى ئاي بۇلۇتلار ئارىسىغا يوشۇرۇنغاندەك ئۇ كۆزۈمدىن
يوقتى.)

. . . . . .

ھەرزەمان قىلغىل كىشىگە ياخشىلىقنى پىشەئى،
ياخشىلىق كۆز تۇتمىغىل تۇخمى يامانلىق تېرىسىپ.

. . . . . .

دېگەن مىسرالاردا قوللىنىلغان ئوبرازلىق ئوخشىتىش، ماقال خاراكتېرىنى ئالغان تاۋلانغان تىل ئامىللىرى ھەققىدە ئارتۇقچە ئىزاھات

بېرىش هاجەتسىز بولسا كېرەك.

نۆۋىتى شېئىرلىرى شېئىردىي پىكىرلىرىنىڭ مەنتىقىي جەھەتتىن زىچ باغلىنىپ كەلگەنلىگى بىلەنمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. ئۇنىڭ ھەر بىر لىرىك غەزىلىنىڭ ئايرىم-ئايرىم مىسرالىرىدىكى ئوي-پىكىر پۈتۈن غەزەلدە ئىپادىلەنگەن ئاساسىي ئىدىيىگە زىچ باغلانغان بولۇپ، مەزمۇن جەھەتتىن بىرلىك ۋە ئۈيۇللۇققا ئىگە. شۇڭا ئۇ خەلق ئىچىگە كەڭ ئومۇملاشقان، ھەتتا كونا ئېيتىدائىي مەكتەپلەردە دەرسلىك سۈپىتىدە قوللىنىلغان. تەتقىقات نەتىجىسىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ بىر بۆلۈك لىرىك غەزەللىرى «ئون ئىككى مۇقام» ئاھاڭلىرىنىڭ تېكىستى قىلىنىپ، ئەسرلەردىن بېرى خەلقىمىز ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلگەن، بۇنىڭدىن شائىر شېئىرلىرىنىڭ خەلق تىلىغا يېقىن، يۇكسەك دەرىجىدە مەھلىيا قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىگىنى بىلۈۋېلىشقا بولىدۇ.

5. مولا ئەلەم شەھىيارى ۋە ئۇنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى

1) ئاپتورنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى خەزىنىسىدە ئۆزىگە خاس ئورۇن تۇتقان «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى تىل، ئۇسلۇبىنىڭ راۋان، جانلىقلىغى، بەدىئىي كۈچىنىڭ يۇقۇرىلىغى، خىلمۇ-خىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ مۇۋاپىق قوللىنىلغانلىغى، ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ روشەن ۋە چوڭقۇر بولۇشى بىلەن كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ داستان ھىجرىيە 1153-يىلى (مىلادى 1740-يىلى) لىرىك شائىر، پاسا-

ھەتلىك سۆز ئۇستىسى مولا ئەلەم شەھيارى تەرىپىدىن يېزىلغان. داستاننىڭ ئاخىرىدىكى:

ئوقۇبان سەير قىلسۇنلار بۇ داستان،
كى ئاشقلار ئۈچۈن قىلدىم گۈلۈستان.
بۇ كىتاب تارىخ قونىگاسىن فۇج،
بولۇپتۇر بىر مىڭ يۈز ئەللىكۇ ئۈچ.
(ئاشقلار ئۈچۈن گۈلىستان «بىنا» قىلدىم،
بۇ داستاننى ئوقۇغانلار «گۈلىستاننى» سەيلە قىلسۇن.
بۇ كىتابنىڭ يېزىلىش تارىخىنى دىسەك،
بىر مىڭ بىر يۈز ئەللىك ئۈچىنچى يىلدۇر.)

دىگەن مىسرالار يۇقۇرقى قارىشىمىزنى ئىسپاتلايدۇ.

داستان ئاپتورىنىڭ تەرجىمھالى ۋە ھاياتى توغرىسىدىكى ئىشەنچلىك پاكىتلار يوقىنىڭ ئورنىدا، شائىر ئىسمىنىڭ مولا ئەلەم شەھيارى دەپ ئاتالغانلىغى ۋە داستان يېزىلغان ۋاقىتنىڭ "ھىجرىيە 1153-يىلى" دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەنلىگى سەۋەپلىك، بۇ تالانتلىق شائىرنى 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق شەھيار (ھازىرقى شايار) ناھىيىسىدە دۇنياغا كەلگەن، ئۆز زامانىسىدىكى يۇقۇرى بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇپ، ئىلىم تەھسىل قىلغان ئۇقۇمۇشلۇق كىشى دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان چوڭقۇر ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى قاراشلار، سەۋۋىلىستىك ئوبرازلار ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلگەن ئەينى دەۋر رېئاللىقلىرى شائىر پىكرىنىڭ مەنتىقە جەھەتتىن پىشقانلىغىنى، بەدىئىي ئىپادىلەش ئىقتىدارىنىڭ كامالەتكە يەتكەنلىگىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ بۇ رېئال جەمئىيەتنى ئۇزاق مۇددەت تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغانلىقىنىڭ، ئەينى دەۋر-

دىكى مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈزۈم رەزىللىكلىرىنى مۇئەييەن تارىخىي جەريان داۋامىدا ئەملىي تونۇپ يەتكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، شائىرنىڭ داستانىنى خېلى ياشىنىپ قالغان مەزگىلىدە يازغانلىغىنى قىسمەن بولسىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىشى مۇمكىن.

داستاندىن كەڭ ئورۇن ئالغان چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇنغا، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان يۇقۇرى سەۋىيىدىكى بەدىئىي ماھارەتكە ئاساسلىنىپ شۇنى تەكرار قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، شائىر موللا ئەلەم شەھىيارنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى يالغۇز «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى بىلەنلا چەكلەنمىگەن بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭ يەنە نۇرغۇن لىرىك غەزەللىرى، رۇبائىياتلىرىنىڭ بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەرلەر تېخىغىچە مەلۇم بولغىنى يوق، ھازىرچە شائىرنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنى، بەدىئىي ئىقتىدارىنى، ئىجتىمائى، پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي قاراشلىرىنى بىرقەدەر چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان بىردىن-بىر مەنبە ئۇنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق داستانىدۇر.

داستان ئومۇمىي ھەجمى جەھەتتىن 1500 مىسرادىن ئارتۇق شېئىردىن تەركىپ تاپقان، مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان. ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە موللا ئەلەم شەھىيارنىڭ ئىلغار دۇنيا قارىشىنى، ئەركىنلىك، باراۋەرلىكنى تەلەپۇنۇش روھىنى، ئىجتىمائىي ئەخلاق كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ تەرەققىپەرۋەر تەشەببۇسلىرىنى، كونا دۇنياغا بولغان نەپرىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

2) «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنىڭ ۋەقەلىگى

داستانىنىڭ ۋەقەلىگى باشلىنىشى بىلەنلا كۆز ئالدىمىزدا مانا

مۇنداق مەنزىرە نامايان بولىدۇ:

... رەڭمۇ-رەڭ گۈللەر ئېچىلغان چىمەنزار ۋادا، خىلمۇ-خىل قۇشلار چۇرۇقلىشىپ سايرىشىدۇ. جاھانكەشتى بولۇپ ئالەمنى سەير ئېتىپ، بۇ چىمەنگە كەلگەن ساباىنىڭ كۆزى مۇھەببەت شەۋقىدە ھەممە قۇشلاردىن جاراڭلىق سايراۋاتقان بۇلبۇلغا چۈشىدۇ. بۇلبۇلنىڭ شىرىن ناۋاسىدىن ھۇزۇرلانغان ساباىنىڭ جېنى سۆيۈنىدۇ. ئۆزى ئۇچراتقان پەزىلەتلىك قىزىلگۈلنى بۇلبۇلغا تونۇشتۇرۇشنى مۇناسىپ بىلىپ، بۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، بۇلبۇلنى قايىل قىلىدۇ، بۇلبۇل قىزىلگۈلگە غايىۋانە ئاشىق بولۇپ غەزەل ئېيتىدۇ، ساباىدىن ئۆزىنى گۈل ۋەسلىگە مۇيەسسەر قىلىشنى ئۆتۈنىدۇ. ساباى قىزىلگۈل قېشىغا كېلىپ، بۇلبۇلنىڭ تەرىپىنى قىلىدۇ، گۈلنىڭ سەممىي مۇھەببىتىنى ئويغىتىدۇ. قىزىلگۈل ئۆز مۇھەببىتىنى شېئىرنامە قىلىپ پۇتۇپ ساباغا بېرىدۇ، قىزىلگۈل بۇلبۇلنى چاقىرىپ ئەكىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، بىر-بىرىگە سەممىي كۆڭۈل بەرگەن ئىككى ئاشىق-مەشۇقنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن، ساباى بۇلبۇلنى چاقىرىپ كېلىپ گۈل بىلەن ئۇچراشتۇرىدۇ. بىراق، "شۇكۇر، يار ۋىسالىغا يەتتىم" دەپ سۆيۈنگەن بۇلبۇلنىڭ دىلىنى گۈلنىڭ يېنىدا "ئولتۇرغان" تىكەننىڭ زەربىسى جاراھەت ئەيلەيدۇ. رەشىك ئوتىدا ئۆرتەنگەن بۇلبۇل دەردىگە داۋا ئىزدەش نىيىتى بىلەن كېتىپ قالىدۇ.

تاڭ سەھەردە قىزىلگۈل ھەرىمگە يېتىپ كەلگەن ساباى بۇلبۇلنى سورايدۇ، قىزىلگۈل ئۇنىڭ سەۋەپسىز كېتىپ قالغانلىغىدىن ناھە قىلىپ ساباغا مۇنداق دەيدۇ:

ئەگەر تاپساڭ سابا مەھزۇن قۇلۇمنى،
ئالىب كەل ھەمدەم ئەيلەب بۇلبۇلۇمنى.
(سابا، ئەگەر سەن ئۇ بىچارە قۇل بۇلبۇلۇمنى يولۇقتۇرساڭ،
ئۆزەڭگە ھەمرا قىلۇپلىپ، مېنىڭ قېشىمغا ئېلىپ كەل.)

سابا بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، بۇلبۇلنى ئىزدەيدۇ، بىر چىمەنزارغا كېلىپ، گۈلنىڭ پىراقىدا ھەسرەت چېكىۋاتقان بۇلبۇل بىلەن ئۇچرىشىدۇ، ئۇنىڭغا گۈلنىڭ سالامىنى يەتكۈزىدۇ. گۈلنىڭ تىكىنىدىن غەم يىگەنلىگىنىڭ بىھۇدە ئىكەنلىگىنى بۇلبۇلغا ئەسكەرتىپ:

كىشى يارى ئۇچۇن كۆرسە جەفانى،
ئانىڭ ئورنىغا يار ئەتكەي ۋەفانى.
(كىشى يارى ئۇچۇن جاپا چەكسە،
ئاخىرىدا ئۇنىڭ ئورنىغا ۋاپانى يارقىلالايدۇ.)

دەيدۇ.

بۇ سۆزدىن بۇلبۇلنىڭ كۆڭلى تەسكىن تېپىپ، ساباغا ئەگىشىپ ھاۋادا پەرۋاز قىلىپ ، گۈل ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۇن يىراق سەپەرگە ئاتلىنىدۇ.

بۇلبۇل نەچچە كۈنلەر مەنزىلمۇ-مەنزىل يول يۈرۈپ، قۇشلار ماكانىغا يېتىپ كېلىپ، ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىدۇ، ھەمسۆھبەتتە بولىدۇ. ئۆزىنىڭ قىزىلگۈل ئىشتىياقىدا دەرتكە گىرىپتار بولغانلىغىنى ئىزھار قىلىدۇ. تەكەببۇر قۇش ھۇمايۇن بۇلبۇلغا ئۆزىنى "پۈتۈن قۇشلارنىڭ پادىشاسىمەن" دەپ تونۇشتۇرىدۇ، ئۆزىنىڭ قانائەتسىلىك ئىكەنلىگىدىن ماختىنىپ: "كىمنىڭ بېشىغا سايەم چۈشسە، شۇ جاھانغا پادىشا بولىدۇ" دەپ پو ئاتىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان بۇلبۇل دەرھال:

"سەن مەجازى ئالەمنىڭ پادىشاسىسەن، ھىممەتسىز، پەس تەبئەت ئىپلاس نەرسىسەن" دەپ ھۇمايۇنىنى قاتتىق مەسخىرە قىلىدۇ. بۇلبۇل ئارقىدىن تاۋۇس بىلەن ئۇچرىشىدۇ، ئۇنىڭ كىيىمپەرەسلىگىدىن، زىبۇ-زىننەتلىك لىباسى بىلەن پەخىرلىنىپ يۈرگەنلىگىدىن يىرگىنىپ، ئۇنىمۇ تاشلاپ، كۆڭۈلدىكىدەك ھەمسۆھبەت ئىزدەش نىيىتى بىلەن شاتۇتىنىڭ قېشىغا بارىدۇ. شاتۇتى ئۆزىنى "جاھاندا مەندىن شىرىن زابان قۇش يوق، تىلمىدىن دۇر بىرلە گۆھەر ساچىلىدۇ، ھەرقانداق بىئەقىل شىرىن زابانىمنى ئىشتىسە دانا ۋە ئاقىل كىشىگە ئايلىنىدۇ" دەپ ماختايدۇ، بۇلبۇل شاتۇتىنىڭ بۇنداق مەغرۇرلۇغىنى قاتتىق ئەيىپلەپ، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ كەكلىكنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىدۇ، كەكلىكنىڭ پو ئېتىشلىرىنى "بەس، كۆپ سۆزلىمە، ئەي قىزىلكۆز! سەن نەپسىڭ ئۇچۇن ھەمىشە توزاقىغا چۈشىدىغان پەس تەبئەت تۇرۇقلۇق، نىمەڭگە لاپ ئۇرىسەن؟!" دىگەنگە ئوخشاس كەسكىن سۆزلىرى ئارقىلىق رەت قىلىدۇ.

بۇلبۇل مانا شۇ يوسۇندا ئۆزىنى "ھەقىقەت ئەھلىنىڭ سەرۋەرىمەن" دەۋالغان قۇمرى بىلەن، "جاھاندا سادىق ئاشىق پەقەت بىرلا ئۆزۈم" دەپ تىلىنى چاينىغان پاختەك بىلەن، "بۇ جاھاننىڭ سوپىسى يالغۇزمەن، مېنى تەۋەررۈك بىلىپ تاۋاپ قىل" دەپ ئۆزىگە تەمەننا قىلغان سوپىسوپىياڭ بىلەن، جۇملىدىن "نامازىم بىلەن بېھىشنى سېتىپ ئالالايمەن" دەپ تەكەببۇرلارچە سۆز ساتقان رىياكار قۇش ھۆپۈپ بىلەن بىرمۇ-بىر ئۇچرىشىپ ھەمسۆھبەت بولىدۇ، ئۇلارنىڭ مەنۇى قىياپىتىدىن قاتتىق يىرگىنىدۇ، مەزكۇر ۋاددىكى سەكسىز قۇشنىڭ ئومۇمىي سىرلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولغان بۇلبۇلنىڭ كۆڭلى تېخىمۇ مۇڭغا تولىدۇ، ئۆز دەردىگە ھەمدەرت بولغان ھەمجە-

نىس دوستىنىڭ بۇ ۋادا قۇشلىرىدىن تېپىلمايدىغانلىغىنى ئەمىلى
ھېس قىلغان بۇلبۇل بۇ ۋاپاسىز، ساختىپەز، ئىككى يۈزلىمە قۇشلار
دۇنياسىدىن ئايرىلىپ، ئۆز يولىغا راۋان بولىدۇ، سابا بىلەن كۆرۈ-
شۇپ ئۇنىڭغا: "بۇ دۇنيادا دەردىمگە دەرمان بولغۇچى، توغرا يول
كۆرسەتكۈچى دانا پەقەتلا سەن! قېنى ماڭا يول باشلا!" دەپ
خىتاپ قىلىدۇ، سابانىڭ رەھنىخاھلىغىدا قىزىلگۈل ماكانىنى كۆزلەپ
سەپەرگە ئاتلىنىدۇ.

نەچچە كۈنلەر يول يۈرۈپ، ئاخىرى گۈلىنىڭ قېشىغا يېتىپ
كېلىدۇ، قىزىلگۈل بىلەن ئەمدىلا ئۇچرىشاي دېگەندە ئۆزىنى "مەرد
جاھانى" دەپ ئاتىۋالغان بىر نائىنساپ بۇلبۇلنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ
ئاۋازىغا مەس بولۇپ، ئۇنى سېتىۋالماقچى بولىدۇ. مەزكۇر ۋادىدىكى
بىر دىيانەتسىز باغۋەن ھېلىقى "مەرد جاھانى"دىن ئالتۇن، پۇل
ئېلىپ، بۇلبۇلنى قەپەزگە بەنت قىلىپ، ئۇنىڭغا ساتىدۇ. بۇلبۇلغا
پۈتۈن ئالەم قاراڭغۇ تۇيۇلىدۇ، كەينىدىنلا يېتىپ كەلگەن سابا
بۇلبۇلنى قەپەز ئىچىدە كۆرۈپ، نائىلاج تۇرۇپ قالىدۇ. ھەققانىي
سۆيگۈ-مۇھەببەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىۋاتقان قەيسەر بۇلبۇل
قەپەز ئىچىدە قاتتىق بىر "ئاھ!" تارتىدۇ-دە، جېنىدىن جۇدا بولىدۇ.

بۇلبۇلنى سېتىۋېلىپ قەپەزگە گىرىپتار قىلغان ھېلىقى ئەخمەق
"مەرد جاھانى":

كى مەن بىلىمەم ئىدىم مۇنداق ئۆلۈمنى،
قاچان زايە قىلۇر ئېردىم پۇلۇمنى.
(ئەگەر ئۇنىڭ «بۇلبۇلنىڭ» مۇشۇنداق ھالەتتە
ئۆلۈشىنى بىلگەن بولسام، پۇلۇمنى ھېچقاچان زايە قىلمىغان
بولاتتىم.)

دەپ پەريات سالىدۇ.

داستاننىڭ ئاخىرىدا شائىر ئۆزىگە ۋە دوستلىرىغا مۇنداق
نەسىھەت قىلىپ كىتابنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ:

كەل ئەي ئاشىق مۇھەببەتلىك كۆزۈڭ ئاچ،
مۇھەببەتسىز كىشىدىن تۇرغىل يىراق قاچ.

3) «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنىڭ ئىدىيۋى مەزمۇنى

شائىر مۇللا ئەلەم شەھىيارى ئەينى دەۋردىكى ئەكسىيەتچى
فېئودالىلىق تۈزۈم كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىجتىمائىي ھايات پاجىئەلە-
رىنى سىمۋولىستىك ئوبرازلار ۋاستىسى ئارقىلىق يۇكسەك تېپىك-
لىككە كۆتۈرۈپ سۈرەتلەپ، فېئودالىزىم جەمىيىتىنىڭ خۇنۇك ئەپتى-
بەشرىسىنى ئېچىپ تاشلىدى، سىمۋولىستىك باش قەھرىمان بۇلبۇل
ئوبرازىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتتى. قىزىلگۈل بىلەن بۇلبۇل ئوتتۇ-
رىسىدىكى تەبىئىي مۇناسىۋەت شەكلىنى يەنمۇ بىر بالداق يۇقۇرى
پەللىگە كۆتۈرۈپ، ئۇنى ئەينى زامان رېئاللىقلىرىنى ئەينەن ئېچىپ
بېرىش، ئۆزىنىڭ زامانىغا بولغان نارازىلىغى ۋە قارشىلىغىنى
ئوبرازلىق ئىپادىلەشتىكى جانلىق ۋاستىگە ئايلاندۇردى. ئاساسلىق
سىمۋولىستىك ئوبراز بۇلبۇلنىڭ ھەققانىيەتكە، ئەركىنلىككە، سەمىمىي
سۆيگۈ-مۇھەببەتكە ئىنتىلىش روھىنى قىزغىن ئىشتىياق بىلەن كۈي-
لىدى. بۇلبۇل دۇچ كەلگەن بەختسىزلىكلەرنىڭ پاجىئەلىك كۆرۈ-
نۈشلىرىنى يەنمۇ تېپىكلەشتۈرۈپ ئەكس ئەتتۈرۈپ، پاك مۇھەب-
بەت، ھەققانىيەت ۋە ئەركىنلىكتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدىغان قارا
دەۋرگە كىنايە قىلدى. داستاندىكى سىمۋولىستىك باش قەھرىمان
بۇلبۇلنىڭ تراگىدىيىسى ئارقىلىق قارا دەۋرنىڭ (فېئودالىزىمنىڭ)

ئاق كۆڭۈل خەلق ئامما ئۈچۈن قانلىق زوراۋانلىقلاردىن غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلدى، تەبىئەت دۇنياسىدا مەۋجۇت شەيئىلەر ئىچىدىن نۇقتىلىق ھالدا سابا، بۇلبۇل، قىزىلگۈلدىن ئىبارەت ئۈچ مەۋجۇداتنى تاللاپ، ئۇلارنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەركىنلىك، باراۋەرلىكىگە، ھۆر، پاراۋان ھاياتقا ئىنتىلىش غايىسىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە سۈرەتلىدى. ھۈمايۇن، تاۋۇس، شاتۇتى، كەكلىك، قۇمرى، پاختەك، سوپىسوپىياك، ھۆپۈپ قاتارلىقلارنى ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ بىر پۈتۈن چىرىك ئەخلاقىي سىستېمىسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە كۆرۈپ، ئەزگۈچى زوراۋانلارنىڭ يىرگىنىشلىك ماھىيىتىگە بۇ قۇشلاردىكى قىسمەن ئالاھىدىلىكلەرنى ماھىرانە تەتبىقلىدى، مۇشۇ ۋاستىنىڭ ياردىمى بىلەن ۋاپاسىز، ئىككى يۈزلىمە، مەككار فېئودالزىم گۇماشتىلىرىنى ئېچىپ تاشلىدى، ئېزىلگۈچىلەر بىلەن ئەزگۈچىلەرنىڭ تۈپتىن قارىمۇ-قارشى بولغان ئەخلاقىي، ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى جانلىق سىلىشتۇرۇپ كۆرسەتتى. سىمۋولستىك ئوبراز بۇلبۇلنىڭ تراگىدىيىلىك ئاقىۋىتىنى تەسىرلىك، جانلىق، سىمۋوللۇق مۇھىت ئىچىگە قويۇپ ئىپادىلەپ، فېئودالزىم دىمەك بىگۇنا ئىنسانلارنىڭ بېشىغا چۈشكەن سىرتماق دىمەكتۇر، دىگەن ئاساسىي ئىدىيىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويالىدى. نەزەردىن ساقىت ئەمەسكى، فېئودالزىم دەۋرىدىكى ئۈيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىللىرى ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسىنى ئاڭلىق، سەمىمىي مۇھەببەتنى كۈيلەشكە، ئەركىنلىك، باراۋەرلىكنى تەلەپ قىلىشقا بېغىشلىغان بولۇپ، بۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئاشۇلار ۋەكىللىگىدىكى كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئامما‌سىنىڭ زۇلۇمغا، ئادالەتسىزلىككە قارشى جەڭ ئېلان قىلىش ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدۇ، مولا ئەلەم

شەھىرىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىمۇ ئەنە شۇ جۈملىدىكى ياخشى ئەسەردۇر.

بۇ مەزمۇن داستاندا تۆۋەندىكى ئۇچ تەرەپتىن ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

بىرىنچى، شائىر داستاندا ئاجىز بىچارىلەرنىڭ ھەقىقىي تاڭ باھارىنى قولغا كەلتۈرۈش ئارزۇسىنى، ئاقىل، توغرا، قابىل، شەخسىيەتسىز يولباشچىغا ئىنتىلىش تەقەززاسىنى سىمۋولىستىك ئوبراز سابا ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈردى.

مەسىلەن، زۇلۇمغا، ۋاپاسىزلىققا ۋە ئىككى يۈزلىمىلىكىگە قايسى يول بىلەن قارشى تۇرۇشنى ئېنىق ئاڭقىرالمىغان بۇلبۇل ئۆزىنىڭ غەم-ئەلىمىگە زەررىچە ھەمدەم بولمىغان زاماناشىلىرى ئالدىدا مۇڭلىنىپ سايراۋاتقاندا، سابا پەيدا بولىدۇ-دە، بۇلبۇلغا مۇنداق ئەقىل كۆرسىتىپ تەربىيە بېرىدۇ:

بېرىپ گۈلەرگە كۆڭلۈڭ لال بولما،
يامان-ياخشى قاشىندە خار بولما.
موھىبىلەر ئاراسىدا بىر موھىب بار،
گادايى ئول قىلۇر بولساڭ گىرىفتار.
ئاتى ئېرۇر قىزىلگۈل ئول چەمەندە،
سىپاتىنى قىلۇرلەر ئەنجۈمەندە.
. . . . . .
تىلەر ئول ھەم ئۆزىگە يار دايىم،
كى بولساڭلار ئىكاۋلەن يار دايىم.

(گۈلەرگە كۆڭلۈڭنى بېرىپ ئاخىردا تىلىك تۆتۈلمىسۇن، ياخشى-يامان ئالدىدا خارلىقا قالما.

دوستلار ئارىسىدا بىر دوست بار،
ئەگەر ئۇنىڭغا يولۇقساڭ ئۆزىگە گىرىپتار قىلىدۇ.
ئۇنىڭ ئېتى قىزىلگۈل،
يىغىلىشلاردا ئۇنىڭ تەرىپىنى قىلىشىدۇ.
. . . . . .
ئۇمۇ دائىم ئۆزىگە يار تىلەيدۇ،
ئىككىلار دائىما يار بولىشالار ياخشى بولاتتى.)

ساباڭ بۇنەسىھىتىنى ئاڭلىغان بۇلبۇل چىن قەلبىدىن سۆيۈنۈپ، ئۇنىڭ كۆرسەتكەن ئەقلىنى ۋە تەربىيىسىنى قوبۇل قىلىدۇ، نەتىجىدە قىزىلگۈلگە تەبىئىي باغلىنىپ، ساباڭ ۋاستىچىلىغى ئارقىلىق گۈل بىلەن ئۇچرىشىدۇ.

ئىككىنچى قېتىم سادىدە بۇلبۇل گۈلنىڭ تىكەندىن رەشىك قىلىپ كېتىپ قالىدۇ، باشقا بىر چىمەنزارغا بېرىپ، سۈمبۈلىنىڭ شېخىغا قونۇپ، گۈل پىراقىدا پەريات قىلىدۇ. ساباڭ ئۇنى ئىزدەپ تېپىپ، گۈلنىڭ سالامىنى يەتكۈزىدۇ، گۈلنىڭ تىكەندىن رەنجىپ، ياخشى-ياماننى ئىلغىماستىن سۈمبۈل بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇۋاتقان بۇلبۇلغا سەمىمي كۆيۈنۈش ھېسسىياتى بىلەن تەنبىھ بېرىپ، ئۇنى پارلاق ۋە توغرا يولغا دالالەت قىلىدۇ:

... سالام ئەيدى ساڭا ئول نازەنىن گۈل،
كېلىپ كۆرسۇن دىدى سەرگىشتە بۇلبۇل.
تۇتۇپ گۈل ئىتەكىن قىلغىن ناۋاسەن،
بۇ يەڭلىغ يەردە بولما مۇپتىلاسەن.
يامانلار سۆھبەتىدە بولما ھەرگىز،
ئۇلارنىڭ سۆھبەتىدۇر پىتنە-ئەڭگىز.

ئىشت، ناجىنس بىرلە قىلمە سۆھبەت،
يېتەر ئاندىن ساڭا كۆپ رەنج-مېھنەت.
يامانلار سۆھبەتىدە تۇرما، قاچغىل،
ئۇلارنىڭ سۆھبەتىدۇر زەھرى قاتىل.
(ئۇ نازىنىن گۈل ساڭا سالام ئېيتتى،
ئاۋارە بۇلبۇل كېلىپ مېنى كۆرسۇن، دىدى.
گۈلنىڭ ئېتىگىگە ئېسىلىپ ناۋا قىلغىن،
مۇنداق يەرگە مۇپتىلا بولۇپ قېلىشتىن ساقلان.
يامانلار بىلەن ھەرگىز ھەمسۆھبەت بولما،
ئۇلارنىڭ سۆھبىتى پىتنە قوزغاتقۇچى قاتىلدۇر.
ئاڭلىغىن، ناجىنسلار بىلەن سۆھبەت قىلما،
ئۇلاردىن ساڭا كۆپ جاپا-مۇشەققەت يېتىدۇ.
يامانلار بىلەن بىر يەردە بولۇشتىن قاچ،
ئۇلارنىڭ سۆھبىتى جان ئالغۇچى زەھەردۇر.)

دانىشمەن ساباڭ بۇ سۆزىدىن ئەقىل تاپقان بۇلبۇل يېڭىۋاشتىن ئويغىنىدۇ، بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈل تىكىنىدىن رەشىك قىلىپ، مۇنداق ئىرادىسىزلىكىدىن سادىر قىلغۇاتقانلىغىنى سەزگەن ساباڭ بۇلبۇلغا مۇنداق ئىلھام بېرىدۇ:

ئايا بۇلبۇل ئىشت مەندىن بۇ سۆزنى،
ئۆتەر ئۆمرۈڭ يۇمۇپ-ئاچقۇنچە كۆزنى.
. . . . . .
تىكەندىن دىلىڭنى سەن رىشە قىلما،
تەۋەككۈل قىل، تولا ئەندىشە قىلما.
. . . . . .

جافاسىدىن قاچىب ئاشىق بولۇرمۇ،
مۇھەببەت يولىدا سادىق بولۇرمۇ.
قاچان ئاشىق جافادىن قاچقۇسىدۇر،
جافا قۇفلى ۋاپانىڭ ئاچقۇسىدۇر.
. . . . . .
بەلەند پەرۋازە بول، ھەرگۈلگە باقما،
سۇ يەڭلىغ ھەر شەجەر تەھتىغە ئاقما.
كۆڭۈلنى جەمئى تۇتغىل، ئىككى بۆلمە،
ھەۋەس بىرلە يۇرۇپ ھەرگۈلنى سۆيمە.

(ئەي بۇلبۇل، مېنىڭ بۇ سۆزۈمنى ئاڭلا،
ئۆمرۈڭ كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ئۆتۈپ كېتىدۇ.
. . . . . .
جاپادىن قاچقان ئاشىق بولالامدۇ،
مۇنداقلارنى مۇھەببەت يولىدا سادىق دېگىلى بولامدۇ؟
چىن ئاشىقلار قاچان جاپادىن قاچقان؟
جاپا ــ ۋاپا قۇلۇپىنىڭ ئاچقۇچىدۇر.
. . . . . .
ئىگىز ئۇچ، كۆرۈنگەنلا گۈلگە نەزەر سالما،
سۇغا ئوخشاش كۆرۈنگەنلا دەرەخنىڭ يىلتىزىغا ئاقما.
كۆڭلۈڭنى پۈتۈن تۇت، ئىككىگە بۆلمە،
ھەۋەس يۇرۇپ ئۇچرىغانلا گۈلنى سۆيمە.)

دېمەك، يۇقۇرقى مىسرالاردىن بىز، جاپا ــ مۇشەققەتتە نەمە قىلىشنى بىلەلمەي تېنەپ يۈرگەن ۋاپادار، ساددا بۇلبۇلغا ئۆزىنىڭ

كۆچلۈك مەنتىقلىككە، يول كۆرسىتىش خاراكتېرىگە ئىگە ھېكمەتلىك سۆزلىرى ئارقىلىق تەربىيە بېرىۋاتقان دانىشمەن ساباڭنىڭ يېلىنجاپ تۇرۇۋاتقان ئۇلۇغۋار قەلب ــ كۆكسىنى ئېنىق كۆرگەنىدەك بولمىز.

بۇ ئاددىي مېسىنەتكەشلەر ئاممىسىنىڭ شائىر قەلبىنى بىلەن ئىپادىلىگۈچى دانا، توغرا، باھادىر يولباشچىغا تەلپۈنۈش غايىسىنىڭ ئوبرازلىق، ئىخچام ئەكس ئەتتۈرۈلۈشىدۇر. چۈنكى، شائىر ئەينى دەۋردە مۇشۇنداق قابىل يېتەكچىنىڭ بولۇشىنى، زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچىلارنى توغرا يولغا باشلاپ، قاراڭغۇلۇقتىن، ئېچىنىشلىق پاجىئەدىن قۇتۇلدۇرۇشنى تولىمۇ ئارزۇ قىلاتتى. شۇڭا ئۇ ئۆز ئارزۇسىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ساباڭنى تاللاپلىپ، ئۇنى قىزغىن مۇھەببەت بىلەن سۆيۈنۈپ تەسۋىرلىدى؛ خارلانغان جاپاكەشلەر ئارزۇسىغا يېتىش ئۈچۈن ھەمدەرت، ھەمنەپەس يولباشچىلارغا ئىگە بولۇشى، ئۇلارنىڭ رەھبەرلىگىدە ئىتتىپاق بولۇپ كۈرەش قىلىشلىرى زۆرۈر، شۇنداق قىلغاندىلا، كۈتكەن تىلىگىگە يېتەلەيدۇ، دېگەن ئىدىيىنى سىمۋولىستىك ئوبراز ساباڭ ئارقىلىق روشەن يورۇتۇپ بەردى. بۇ شائىرنىڭ ئىلغار خەلقپەرۋەرلىك روھىنىڭ داستاندا ئىپادىلەنگەن يارقىن بىر كۆرۈنۈشىدۇر.

ئىككىنچى، شائىر داستانىدىكى سىمۋولىستىك ئوبراز بۇلبۇل ئارقىلىق ھوقۇقسىز، ئەركسىز ئورۇندا تۇرغان ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ زۇلۇمغا، زوراۋانلىققا قارشى قەيسەرانە ئىسيان كۆتۈرۈش روھىنى، ھاقارەت ۋە تەھدىتكە قىلچىمۇ تىز پۈكمەيدىغان تەۋرەنمەس ئىرادىسىنى، ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچىل كۈچلەرگە قارشى تىنمۇستىن كۈرەش قىلىدىغان ئالىيجاناپ خىسلىتىنى ئېچىپ بەردى. بۇ مەزمۇن ئاساسلىق ئوبراز بۇلبۇلنىڭ تۆۋەندىكى تەسۋىرىدە روشەن

ئەكس ئېتىدۇ:

...ساباينىڭ يول باشلىشىدا قىزىلگۈل ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن مۇشكۈل سەپەرگە ئاتلانغان بۇلبۇل ئوتنۇرا يولدا بىر بۆلۈك قوشلار بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارغا ھەمسۆھبەت بولىدۇ.

شائىر بۇ قوشلارنىڭ ئىچىدىكى ھۇمايۇننى فېئودال خان-تۆرە-لەرنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ، بۇ ئارقىلىق ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ ياۋۇز ماھىيىتىنى، ئۇنىڭ قولىغا قىلىچ، سول قولىغا زەيتۇن شېخى تۇتقان ئىككى يۈزلىمىلىك قىياپىتىنى پاش قىلىدۇ.

مەسىلەن، بۇلبۇلنىڭ سورىغان سوئالىغا ھۇمايۇن مۇنداق جاۋاپ بېرىدۇ:

دىدى بۇ قۇش: مېنىڭ ئىشىم جەھاندا،
ئاتىم مەشھۇردۇر بۇ ئاسماندا.
بۇ ۋادىنى قىلىبمەن سەيرگاھى،
ئىرۇرمەن جۈملە قۇشلار پادىشاھى.
مېنىڭ ھەركىم باشىغە تۇشسە سايەم،
جاھانغا پادىشا بولغاي ئۇ شۇلدەم.

. . . . . .

قىلىپ نەپسىمنى مەھبۇس قانائەت،
سىتەمنى كۆردۈم ئۆز جېنىمغا راھەت.
(بۇ قۇش شۇنداق دىدى: مەن جاھاندا بىر،
ئېتىم ئاسماندا مەشھۇر.
مەن بارلىق قۇشلارنىڭ پادىشاسى،
شۇڭا بۇ ۋادىلار مېنىڭ سەيرگاھىمدۇر.

مېنىڭ سايەم كىمنىڭ بېشىغا چۈشسە،
ئۇ شۇ ھامانلا جاھانغا پادىشا بولىدۇ.

. . . . . .

نەپسىمنى تۇتقۇنغا ئايلاندۇرۇپ،
ئۆز جېنىمغا زۇلۇم سېلىشنى راھەت بىلمەن.)

بۇ سۆزنى ئاڭلىغان بۇلبۇل غەزىپىدىن يېرىلغۇدەك بولۇپ، ئۆزىدە يوق سۈپەتلەر بىلەن ئۆزىنى ماختاۋاتقان چۈپرەندە ھۇمايۇنغا قاتتىق رەددىيە بېرىدۇ:

ئۆزۈڭگە ئەي ھۇمايۇن بولما مەغرۇر،
بىناگاھ يەتمەگەي ئەلگە شەرى شور.
غاجارىسەن ئىت كەبى ئەسكى سۈيەكنى،
جاراھەتلەر قىلۇر جانۇ-يۈرەكنى.

. . . . . .

ئىكەنسەن هېممىتىڭ يوق پەس تەبئەت،
ئۆزۈڭنى قىلماغىل شاھلىققا نىسبەت.
(ئەي ھۇمايۇن ئۆزەڭچە مەغرۇرلانما،
ئويلىمىغان يەردىن ئەلگە كاساپىتىڭ يۇقۇپ يۇرمىسۇن.
ئىتقا ئوخشاش كونا سۆڭەكنى غاجىلايسەن،
بۇ ئارقىلىق ئۆز يۈرىگىڭنى جاراھەت قىلىسەن.

. . . . . .

ئەزەلدىن هېممىتىڭ يوق پەس تەبئەت ئىكەنسەن،
ئۆزەڭنى شاھلىققا تەڭ قىلۇالما.)

بىز يۇقۇرقى مىسرالاردا سۈرەتلەنگەن ھۇمايۇننىڭ ۋۇجۇدىدىن فېئودالىزمنىڭ قارا نىيەت، تەلۋە، يالغان خەلقپەرۋەر ھاكىم

ئەمەلدارلىردىكى چىرىك تەبىئىتىنى، خۇنۈك قىياپىتىنى ئېنىق كۆرگەندەك بولىمىز. شائىر ھۈمايۇندىن ئىبارەت بۇ سەۋۋلىستىك ئوبراز ئارقىلىق فېئودال خان-ئەمەلدارلارنىك ئەپتى-بەشىرىسىنى دەل جايىدا ئېچىپ تاشلايدۇ. ئارقىدىنلا ئەينى دەۋردىكى ھەشەمەتخور، خۇشامەتچى فېئودال تۆرىلەرنىك مەنىۋى قىياپىتىنى تاۋۇس ۋە شاتۇتلەرنىك تەبىئىي ئالاھىدىلىكلىرىگە تەتبىق قىلىپ ئوبراز-لاشتۇرۇپ، باي تەسەۋۋۇرنىك يارىمى بىلەن ئۇلارنىك شەرمەندىسىنى چىقىرىدۇ.

مەسىلەن، ھەشەمەتخور، ياسانچۇق تاۋۇسنى:

لىباسقا بولماغىل مەغرۇر چەندان،
كىيەر ئەگىنىگە پەخر ئەتكۈچى نادان.
. . . . . .
دىدىك ئالتۇن ئەلەم سەن قۇيرۇغۇڭنى،
قايۇ قۇش تۇتتۇسىدۇر بۇيرۇغۇڭنى.
ئەمەس ئالتۇن ئەلەم زەررىن سۇفۇرگى،
تامىدۇر نىلۇفەر ئۈزرە توفۇرگى.

(ئېسىل كىيىملىرىڭ بىلەن ئانچە مەغرۇرلىنىپ كەتمە،
كىيگەن كىيىملىرى بىلەن پەخرلەنگۈچىلەر نادانىدۇر.
. . . . . .
قۇيرۇغۇڭنى تېخى ئالتۇن ئەلەم دەۋاپسەن،
قايسى بىر قۇش سېنىڭ گېپىڭگە كىرسۇن؟
قۇيرۇغۇڭ ئالتۇن ئەلەم ئەمەس، بەلكى زەر يالتىلىغان بىر
سۇپۇرگە،
ئۇ خۇددى نىلۇپەرنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن تۈكۈرۈكىگىلا
ئوخشايدۇ.)

دەپ ئەيىپلىسە، ھەمىشە خوجايىنى تەكرارلىغان سۆزلەرنى قارىسىغا يادلاپ يۈرۈش ئارقىلىق جېنىنى باقىدىغان دورامچى قۇش شاتۇتنى:

ئەجايىپ خۇد پىسەند خۇد نەماسەن،
ئەمەس شاھ تۇتى خۇدبىن گەداسەن.
قاچان ئاقىل كىشى ئۆزىن ئۇرارلاف،
قىلورمۇ تالىبى ھەق ئۆزىن ئەۋساف.

(سەن ئۆزەڭگە ئاجايىپ ئىشىنىدىغان، خۇدىنى يوقاتقان بىر نىمكەنسەن.
سەن پادىشا تۇتى ئەمەس، بەلكى بىر دۆت، خۇدىنى يوقاتقان گادايسەن.
ئەقىللىق كىشى قاچانمۇ ئۆزىنى ماختاپ باققان؟
ھەققە تالىپ بولغۇچىلار ئۆزىنى شۇنداقمۇ ئاشۇرامدۇ؟)

دەپ دۇمبالايدۇ.

دىمەك، شائىر بۇلبۇلنىڭ رەددىيىسىدىن پايدىلىنىپ، پۇقرالارنى قاتتىق قاقتى-سوقتى قىلىش ھىساۋىغا مال-مۇلۇك توپلاپ، ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇش كۆچۈرىدىغان فېئودال زومىگەرلەرنى، ئۇلارنىڭ سادىق مالىيى بولغان ئىككى يۈزلىمچى خۇشامەتچىلەرنى، شەخسىي نەپسى ئۈچۈن ۋىجدانىنى سېتىشتىن يانمايدىغان رەزىل ساراي مەدھىيىچىلىرىنى تىنىپ تاشلايدۇ، ئۇلار ئۈستىدىن قاتتىق مەسخىرە بىلەن كۈلىدۇ.

ئۇنىڭغا ئۇلاپلا بۇلبۇلنىڭ كەكىلىك، قۇمرى، سوپىسوپىياڭ، ھۆپۈپ قاتارلىق قۇشلار بىلەن بولغان مۇنازىرىسىنى ئايرىم-ئايرىم ئېپىزوتلار ئارقىلىق تەسۋىرلەپ، بۇ ئارقىلىق فېئودال خان-تۆرە-

لەرنىڭ خەلقنى ئېزىشتىكى قولچومىغى بولغان ۋىجدانسىز مەھەللى بەگلەرگە، چۈپرەندە مالايلارغا خەنجەردەك ئۆتكۈر تىل ۋاستىسى بىلەن ئەجەللىك پەشۋا بېرىدۇ. مەسىلەن:

دىدى بۇلبۇل كەبكىنى: ئەي قىزىلگۈز،
كىشى كۆب سۆزلىسە يالغان بولۇر سۆز.
. . . . . .
ئۆزۈڭ كۆب يورغىلاپ دايىم يۈرۈرسەن،
تىلەب نەفسىڭ دايىما ئاھ ئۇرارسەن.

(بۇلبۇل كەكلىكە مۇنداق دىدى: ئەي قىزىلگۈز،
كۆپ سۆزلىگەن كىشىنىڭ سۆزى يالغان بولىدۇ.
. . . . . .
ئۆزەڭ دائىم يورغىلاپ يۈرسەن،
ھەمىشە نەپسىڭنى دەپ ئاھ ئۇرىسەن.)

دىگەن مىسرالاردا سىمۋوللۇق ئوبراز كەكلىك ئارقىلىق پۈل ئۈچۈن ھەرقانداق پەسكەشلىكتىنمۇ يانمايدىغان فېئودالىزىم غالچىلىرىنى نەپرەت بىلەن ئەيىپلەيدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، بۇلبۇلنىڭ سەككىز قۇش بىلەن ئېلىپ بارغان مۇنازىرىسى ماھىيەتتە شائىرنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئەزگۈچى زومىگەرلەرگە ئاشكارا جەڭ ئېلان قىلىشى بولۇپ، ئۇنىڭدا خەلقنىڭ دۈشمەنگە قارشى ھارماي-تالماي كۈرەش قىلىدىغان مەردانە ئىرادىسى يالقۇنجاپ تۇرىدۇ.

ئەمدى ئاساسلىق پېرسوناژ بۇلبۇلنىڭ ئاخىرقى پاجىئەسگە كەلسەك، ئۇ بۇلبۇلنىڭ ھەققانىيەت يولىدا خېيىم-خەتەرگە پىسەنت

قىلمايدىغان ئېسىل پەزىلىتىگە ھېچقانداق نۇقسان يەتكۈزەلمەيدۇ. چۈنكى، بۇلبۇل سەككىز قۇشنىڭ (يەنى ئەزگۈچى ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ) ئۇزۇل-كېسىل چېگرا ئاجرىتىپ، قىزىلگۈل ۋەسلىگە (ئەركىنلىك ۋە سائادەتكە) يېتىش مەقسىدى بىلەن ئۇزلۇكسىز تىرىشىۋاتقاندا، يەنە بەختسىزلىككە ئۇچرايدۇ. زالىم ۋە رەھىمسىز ئەزگۈچىلەرنىڭ تېپى بولغان بىر "مەرد جاھانى"نىڭ قەپەزگە سولاپ ئازاپلىشى نەتىجىسىدە ئېچىنىشلىق ھالاك بولىدۇ.

مانا بۇ ئۇلۇغ غايە يولىدا ئاداقچە قەيسەرانە كۈرەش قىلغان باھادىر پالۋانىڭ تەسىرلىك قارشىلىق كۆرسىتىش روھى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۆچمەس قىساس يالقۇنى لاۋۇلداپ تۇرىدۇ.

ئومۇمەن، موللا ئەلەم شەھىيارى سىمۋولىستىك ئوبراز بۇلبۇلنىڭ پاجىئەسى ئارقىلىق فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىنى ئوبرازلىق چۈشەندۈردى. ئۆز نۆۋىتىدە بۇلبۇلنىڭ پاجىئەسىنى ئەينى دەۋرنىڭ ھەقىقىي تراگېدىيىسى دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ.

ئۇچىنچى، شائىر موللا ئەلەم شەھىيارى ئۆز داستانىدا مېھنەتكەش، ئاددى خەلقەرنىڭ ھەرقانداق قىيىن شارائىتلارغا دۇچ كەلگەندىمۇ ئۆزىنىڭ ئار-نومۇسىنى، ۋىجدانىنى پاك ساقلايدىغان گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلىتىنى سىمۋولىستىك ئوبراز قىزىلگۈل ئارقىلىق روشەن ئىپادىلەپ بەردى. مەسىلەن، بۇلبۇل تىكەندىن رەشك ئەيلەپ قايتىپ كەتكەندە، جۇدالىقتا قالغان گۈل ئۆز ھېسسىياتىنى:

كى ئەي باد سابا خوش كەلدىڭ ئەي يار،
ساڭا فاش ئەيلەيىن ھەر نەۋئى ئەسرار.

ماڭا بۇلبۇل نىچە كۈن بولدى ھەمدەم،
ۋىسالىمنى قىلىب دەردىگە مەرھەم.
نە بولدى بىلمەدىم كەتتى قاشىمدىن،
فىراقى كەتمەدى ھەرگىز باشىمدىن.
(ئەي تاڭ شامىلى، ئەي يار خۇش كېلىپسەن،
ساڭا ھەممە سىرلىرىمنى ئاشكارا قىلاي.
بۇلبۇل ۋىسالىمنى دەردىگە شىپا قىلىپ،
ماڭا بىرنەچچە كۈنلا ھەمدەم بولغان ئىدى.
نىمە بولدىكىن ـ تاڭ، كېتىپ قالدى، بىلەلمىدىم،
ئەمما ئۇنىڭ ئىشقى خىيالىمدىن زادىلا كەتمىدى.)
دىگەن يالقۇنلۇق سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلەيدۇ.
داستاندا گۈلنىڭ تىلىدىن بېرىلگەن تۆۋەندىكى غەزەلمۇ يۇقۇرقى قاراشلىرىمىزنىڭ روشەن دەللىلىدۇر:

دىدى بۇلبۇل بۇ كۆڭلۈم مېھرىبانى،
مۇھەببەت گۈلشەننىڭ كامرانى.
بۇ گۈلشەن سەنسىز زىندانە غەمدۇر،
ماڭا بەرگىل كېلىب غەمدىن ئامانى.
چىمەننى سەير ئېتىب ھەرگىز جاھاندا،
تاپالمايسەن مېنىڭدەك دىلرەبانى.
نە قىلسۇن ئىككى ئالەم راھەتىنى،
كىشى يارىدىن ئايرىلغان زەمانى.
(بۇلبۇل دىدىكى: ئەي كۆڭلۈمنىڭ مېھرىبانى،
مۇھەببەت گۈلشەننىڭ سائادەتمىنى.
سەنسىز بۇ گۈلشەن ماڭا غەم زىندانىدۇر،

سەن كېلىپ مېنى بۇ غەمدىن خالاس قىل.
چىمەنلەرنى ئايلىنىپ چىقساڭمۇ،
مېنىڭدەك دىلرەبانى بۇ جاھاندىن تاپالمايسەن.
كىشى يارىدىن ئايرىلغاندا،
ئىككى ئالەم راھىتىنى نىمە قىلسۇن؟)
خۇلاسىلىغاندا، شائىر مولا ئەلەم شەھىرىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق تراگېدىيىلىك داستانى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى مىراسلىرى ئىچىدىكى ئىدىيۇلىگى روشەن، ئوبرازلىرى نىسبەتەن جانلىق ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا 18 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشى سىمۋولىستىك ئوبرازلار ياردىمى بىلەن جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىنىڭ ئۈلۈغۋار، گۈزەل مەنىۋى دۇنياسى، ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلىتى مەدھىيىلەنگەن، زالىم ئەمەلدارلارنىڭ خۇنۇك ئەپتى ـ بەشىرىسى، مەنىۋى چىرىكلىگى، ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىقىقان ياۋۇزلۇقلىرى دەل جايىدا ئېچىپ تاشلانغان.
داستان ئۆزىنىڭ رېئال ئەھمىيىتى، بەدىئىي سۈپەتلەش ئىلھىمىنتلىرىغا باي بولۇشى بىلەن كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلىرىمىز گۈلزارلىغىدا كۆركەم ئېچىلغان بىر دەستە قىزىلگۈلدەك جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ.

4) «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىگى

ھەرقانداق بىر ئەسەرنىڭ، بولۇپمۇ ئېپىك شېئىرلارنىڭ يۇقۇرى ئىدىيۇلىككە، يۈكسەك بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇش ـ بولماسلىغى يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ ئىلغار بولۇش ـ

بولماسلىغىغا، خىلمۇ-خىل ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، مول تەسەۋۋۇر ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلى ئارقىلىق كونكرېت پېرسوناژلار ئوبرازىنى يارىتىش-يارىتالماسلىغىغا زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر.

شائىر موللا ئەلەم شەھىيارى ئۆزىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىدا تەرەققىپەرۋەر، دېموكراتىك ئەدەبىي سۈپەتتىدە مەيدانغا چىقىپ، 18-ئەسىردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى، سىياسىي، ئەدەبىۋى، ئەخلاقىي قىياپىتىنى دەل جايىدا، روشەن ئىپادىلەپ بەردى. خىلمۇ-خىل بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىمەكچى بولغان چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇننى يېغىنچاق، يارقىن، ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈردى. شائىرنىڭ بۇ جەھەتتىكى بەدىئىي ماھارىتى تۆۋەندىكى تۆت نۇقتىدا ئېنىق كۆرۈلىدۇ:

بىرىنچى، شائىر داستاندا ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى بايلىغىنىڭ مول خەزىنىسىدىن كەڭ تۈردە پايدىلىنىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ لىرىك ھېسسىياتىنى ئىپادىلەشتىكى بەدىئىي بۇلاقىقا ئايلاندۇردى. بولۇپمۇ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى تىل، ئۇسلۇب، ۋەقەلىك يېقىندىن ئالغاندا، خەلق چۆچەكلىرىگە ئوخشاش ھېكايىلەشتۈرۈش ئالاھىدىلىگىگە ئىگە. سىيۇژىتلارنىڭ تەشكىللىنىشى، مەنزىرە تەسۋىرلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، قۇشلارنىڭ كەسكىن بەس-مۇنازىرىلىرىدە قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىغىنىڭ قوشاق، ماقال-تەمسىللىرىنىڭ پۈرىنى خېلىلا كۆچلۈك. مەسىلەن، داستاندىكى:

قەدىمى دۇركى گۈل بىرلە تەكەنسىز،
باھارى بولمىغاي ھەرگىز خازانسىز.

(ئەزەلدىن تارتىپ تەكەنسىز گۈل،
خازانسىز باھار بولغان ئەمەس.)

دېگەن مىسرالار يۇقۇرقى قاراشلىرىمىزنىڭ دەلىلىدۇر. نەقىل قىلىنغان بۇ بەيىتلەرنى خەلقىمىز ئارىسىدا ئۇزاقتىن بېرى ياشاپ كېلىۋاتقان ماقال-تەمسىللەرنىڭ ئىككىنچى بىر ۋارىيانتى دەپ ئاتاشىمۇ مۇمكىن. بۇ شائىرنىڭ ئەينى دەۋردىكى خەلق فولكلورىنى ئىجادىي ئۆگىنىپ، ئۇنىڭدىن مول ئوزۇق ئالغانلىغىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى، داستاننىڭ سيۇژىتى ئىخچام، ھەركەتچان، ئىدىيىۋى مەزمۇنى ئېنىق، قۇرۇلمىسى ئىنتايىن زىچ، ئوبرازلىرى جانلىق بولۇپ، ئوقۇغان كىشىگە چوڭقۇر بەدىئىي ھۇزۇر بەخش ئېتىدۇ. تىل خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن ئالغاندا، داستان ئەينى دەۋردىكى چۇشىنىشلىك، ئاممىباپ، راۋان ئەدەبىي تىل ئاساسىدا ئىشلەنگەنلىگى سەۋەپلىك كىشىدە كۆچلۈك ھاياجانلىق تەسىرات قوزغىيالايدۇ. بولۇپمۇ ئۇ گۈزەل شېئىرىي سېزىمغا، ئاھاڭدارلىققا ئىگە، ئوقۇشقىمۇ ئەپلىك، ئاسان ئەستە قالدۇرغىلى بولىدۇ.

مەسىلەن:

جافاسىدىن قاچىب ئاشىق بولۇرمۇ؟
مۇھەببەت يولىدا سادىق بولۇرمۇ؟
قاچان ئاشىق جەفادىن قاچىۋسىدۇر،
جافا قۇفلى ۋەفانىڭ ئاچقۇسىدۇر.

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇچىنچى، شائىر ئوبرازلىق ئىپادىلەش شەكىللىرىنىڭ بىرسى بولغان سىمۋول ئۇسۇلىدىن جانلىق پايدىلىنىپ، روشەن ئىدىيىۋىلىك ۋە روشەن بەدىئىيلىككە ئىگە بولغان بىر تۈركۈم سىمۋولىستىك ئوبراز-

لارنى ئۇتۇقلۇق ياراتتى.

سەۋوللاشتۇرۇش ئۇسۇلى ئىستىلستىك ۋاستىلەر ئىچىدىكى بىر خىل ئۇسۇل بولۇپ، ئاپتور بۇ ئۇسۇلنى قوللانغاندا، ئۆزى ئىپادىلەمەكچى بولغان شەيئىنىڭ نامىنى توغرىدىن-توغرا ئوتتۇرىغا قويماي، بۇ شەيئى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتى بولمىغان باشقا بىر شەيئىنى سۆزەتلەش ئارقىلىق، ئۇنىڭ مەنىۋى قىياپىتىنى، ئوبرازىنى ئېچىپ بېرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كىتابخانلارنىڭ كۆچلۈك ھاياجىنىنى ۋە تەپەككۇرىنى قوزغاپ، ئۆز ئەسىرىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى ئاشۇرالايدۇ.

شائىر مولا ئەلەم شەھىيارى ئۆز داستانىدا ئىپادىلىمەكچى بولغان تەرەققىپەرۋەر، خەلقچىل ئىدىيىنى كونكىرىت سىمۋول ھاراكتېرلىك شەيئىلەرگە تايىنىپ ئىپادىلىدى.

مەسىلەن، سابا، بۇلبۇل، گۈل، ھۇمايۇن، تاۋۇس، شاتۇتى... قاتارلىق مەۋجۇداتلارنى سىمۋول سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ، ئۆزى ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغان شەيئىلەرنىڭ تۈپ مەنىلىرىنى ئوبرازلىق چۈشەندۈردى.

تۆتىنچى، جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، سىمۋول سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان شەيئىلەرنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىنى، مەنىۋى قىياپىتىنى يەنمۇ بىر پەللە يۇكسەكلىكە كۆتۈرۈپ، ئۇلارنى بەئەينى تىرىك ئادەمدەك جانلىق سۆزەتلىدى. داستاننى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا سابا، بۇلبۇل، قىزىلگۈل ۋە ھۇمايۇن، تاۋۇس...قاتارلىقلار كۆز ئالدىمىزدا ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن گەۋدىلىنىدۇ، ئۆزئارا تالاش-تارتىش قىلىشىدۇ، مۇڭغا چۆكىدۇ، غەزەپلىنىدۇ، يىغلايدۇ، كۈلىدۇ، سۆيۈنىدۇ...

مانا بۇ شائىرنىڭ باي تەسەۋۋۇر ۋە بەدىئىي ئىپادىلەش شەكىللىرىنى ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن قوللانغانلىغىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئۇ چوڭقۇر مەنىگە، كۈچلۈك ھېس-ھاياجان قوزغىتىش خاراكتېرىگە ئىگە.

ئومۇملاشتۇرغاندا، شائىر مولا ئەلەم شەھىيارىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستاندا قوللىنىلغان بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى نىسبەتەن يۇكسەك، ئۇ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇر بولۇشىغا تۇرتكە بولىدىغان بىر مۇھىم ئامىل سۈپىتىدە گۈلنى تۇسلەندۇرۇپ تۇرىدىغان يېشىل يوپۇرماقتەك جۇلالىنىپ تۇرىدۇ.

6. موللا بىلال ئىبنى يۇسۇپ خوتەنى

1) شائىرنىڭ ھاياتى توغرىسىدا

«دىۋان بىلالى» سەرلەۋھىلىك شېئىرلار توپلىمى بىلەن تونۇلغان شائىر موللا بىلال ئىبنى يۇسۇپ خوتەنى 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ تەرجىمھالى ۋە ئىجادىي پائالىيىتىنى ئېنىق يورۇتۇپ بېرىدىغان پاكىتلار ھازىرغىچە تېپىلغىنى ۋە ئەملىيلەشكىنى يوق. شائىر موللا بىلال ئىبنى يۇسۇپ خوتەنىنىڭ ۋاپاتىدىن تەخمىنەن بىر ئەسىر كېيىن، ھىجرىيە 1238-يىلى (مىلادى 1822-يىلى) خوتەنلىك خەتتات موللا نىياز تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن (ھازىر بىزگە مەلۇم بولغان) «دىۋان بىلالى» نامىلىق قولىازمىدىكى:

ئىبنى يۇسۇپ ئېردى پەرزەندى خوتەن،
تۇركى تىلدىن ئۆزگە تىلنى بىلمەگەن.

دىگەن مىسرالارغا قاراپ، شائىرنىڭ خوتەنده تۇغۇلغان ۋە ئىلمي، ئىجادي پائالىيەتلەر بىلەن مەشغۇل بولغانلىغىنى پەرەز قىلالىساقمۇ، قاچان، قەيەردە ۋاپات بولغانلىغى ھەققىده بىر نەرسە دىيىش قىيىن. «دىۋان بىلالى»دىن ئورۇن ئالغان شېئىرلارنىڭ تىل قۇرۇلمىسى، ئەدەبي ئۇسلۇبى شائىرنىڭ 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىغىنى بەزى تەرەپلەردىن ئىزاھلاپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى ھەققىدىكى ئېنىق خۇلاسىلەر كەلگۈسى ئىزدىنىشلەر داۋامىدا مەيدانغا چىققۇسى.

2) «دىۋان بىلالى»نىڭ ئاساسي مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى

«دىۋان بىلالى» جەمئىي 41 بۆلۈمدىن، 1138 مىسرا شېئىردىن تۇزۇلگەن بولۇپ، ئۇ كلاسسىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مەسنەۋى شەكلىده، ئاروزنىڭ "بەھرى مۇتەقارىب سەرىئ مەقتۇئ" (مۇتەقارىب-نىڭ تېز ئۇزۇك بەھرى، مۇستەپئىلۇن مۇفتەئىلۇن فائىلان) ۋەزنىده يېزىلغان، ئاساسي تېمىسى ۋە مەزمۇنى نۇقتىسىدىن ئالغاندا مەسەل، ئىبرەتلىك ھېكايە، قىسقا ھەجىملىك داستان قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

شائىر موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى ئۆز دىۋانىدا ئاساسلىغى سىمۋولىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۆزىنىڭ تۇپ كۆز قاراش، تەشەببۇسلىرىنى كىنايە قىلىش يولى بىلەن ئىپادىلەيدۇ. بەدىئي ئەدەبىياتنىڭ جانلاندۇرۇش (ئادەملەشتۇرۇش) ۋاستىسىدىن ماھىرانە پايدىلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىمەكچى بولغان

مەزمۇنىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن تاللاپ ئىلىنغان ئۇچار قاناتلارنى ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن سۈپەتلەپ، شۇ خىل ۋاستىلەر-نىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئىجتىمائىي، ئەخلاقي، پەلسەپىۋى قاراش-لىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، بەزى ئەسەرلەردە ھېكايە سۆزلەش يولى بىلەن تۇپ مەقسەتنى ئېچىپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

شائىر «تەمەخورنىڭ تەلۋىسى» دىگەن شېئىرىي ھېكايىسىده تەمە-خورلۇق كېسىلگە گىرىپتار بولۇپ ئۆزىنى خارلىقىغا تاشلىغان بىر نادان ئۇستىدىن ئاچچىق كۈلىدۇ. ھاۋا ئىسسىپ كەتكەن ياز كۈن-لىرىنىڭ بىرىده تۆكلىرى پارقىراپ تۇرغان تۇلكىنى يولدا ئۇچراتقان ھېلىقى تەمەخور كۆزلىرىنى كۆككە تىكىپ: "ئىلاھى، ماڭا ئەنە شۇ تۇلكە كېيىۋالغان جۇۋىغا ئوخشاش بىر جۇۋا بەر، ئەگەر ئۇنداق بولمايدىكەن، مېنىڭ جېنىمنى ئال!" دەيدۇ، شۇ ئان غايىپتىن: "ھازىر كۈن بەك ئىسسىق تۇرسا، تۇلكىنىڭ ئۇستىدىكى-دەك جۇۋىنى تەقەززالىق بىلەن تەلەپ قىلىپ نېمە قىلىسەن؟" دىگەن ئاۋاز كېلىدۇ. بۇ تەمەخور شۇ ئانلا جاۋاپ بېرىپ: "كۈن ئىسسىق بولسا كۈندۈزىغۇ سالقىنلاپ ئۆيىده ئولتۇرارمەن، ئەمما كېچىسى ھاۋا سوۋۇپ قالسا قانداق قىلىمەن؟ تىلىگىنىمنى بەرمەي مېنى قاچانغىچە مۇنداق زارلىتىسەن؟!" دەيدۇ. غايىپتىن كەلگەن ئاۋاز ئون كۈندىن كېيىن ئۇ تەلەپ قىلغان جۇۋىنى بېرىدىغانلىغىنى ئېيتىدۇ. ئون كۈننى ئىنتىزارلىق بىلەن ياش تۆكۈپ ئۆتكۈزگەن بۇ تەمەخور ئاخىر جۇۋىنى تاپشۇرۇۋالىدۇ، تۇلكىنىڭ جۇۋىسىغا (تېرىسىگە) ئوخشاپ كەتكەن، تۇكلىرىنىڭ تالاسى ئۇزۇن-ئۇزۇن كەلگەن بۇ جۇۋىنى كۆرگەن تەمەخورنىڭ جان-پېنى چىقىپ، شۇ ئان كۆككە قاراپ:

. . . . . .

ئەجەب ئۇستا ئىمىشسەن دۇزەلىككە.
ماڭا تون بەرمەي ئون كۇننى جۇدەتتىڭ،
بۇ ئون كۇندە بۇلارنىمۇ ياماتتىڭ.
خەزىنەڭگە مەگەر ئوت تۇشتى ئوخشار،
كى تون تابماي يامادىڭمۇ ياماغلار؟

. . . . . .

(ئەجەپمۇ ئۇستا ياماقچى ئىكەنسەنغۇ،
ئون كۇنگىچە ‹تىلىگەن› تونىنى بەرمەي مېنى جۇدىتىۋەتتىڭ.
بۇ ئون كۇن ئىچىدە بۇلارنىمۇ يامىغان ئوخشايسەن،
خەزىنەڭگە ئوت تۇتىشىپ كەتكەنگە ئوخشىمامدۇ،
نېمىشقا ‹تەييار› تونىنى ئەپچىقماي، ياماقچىلىق قىلدىڭ؟)
دەپ چالۇاقايدۇ.

شائىرنىڭ ماھىر قەلىمى سىزىپ بەرگەن يۇقۇرقى ئوبرازدىن بىز ئۆزى ئېرىشكەن دۇنيا مەنزىرسىگە ھېچبىرسىگە رازى بولمايدىغان، بەلكى تىلىگىنىگە يېتىپ تۇرۇقلۇقىمۇ يەنە ئۆز نەپسىگە ھاي بېرەلمەيدىغان، ھەممە نەرسىگە ئىگە بولۇشنى ئاچكۆزلۈك بىلەن تەقەززا قىلىدىغان بىر تەمەخورنىڭ كۇلكىلىك قىياپىتىنى كۆرگەندەك بولىمىز.

شائىر بۇ شېئىرىي ھېكايىسى ئارقىلىق تەمەخورلۇق ۋە ئاچكۆزلۈك كىسىلىگە گىرىپتار بولغان مۇلۇكچەرەس، تويماس ئادەملەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلىدۇ.

«ھۇما قۇشنىڭ① تەمەنناسى» ۋە «ھود-ھودنىڭ② ھۇما قۇشقا

① ھۇما قۇش — رىۋايەتلەردىكى بەخت قۇشى، ئۇنىڭ سايىسى بېشىغا چۈشكەن كىشى جاھانغا پادىشا بولارمىش.
② ھود-ھود — ھۆپۆپ.

بەرگەن جاۋابى» دېگەن مەسەللىرىدە خەلق رىۋايەتلىرىدىكى "بەخت قۇشى" نامى بىلەن ئاتالغان ھۇمانىڭ ماختانچاق، مەنمەنلىگىنى، ئەسكى سۆڭەكنى (تاپنى) ئوزۇق قىلىدىغان يامان ئادىتى تۇرۇقلۇقىمۇ ئۇنى "ئۆز نەپسىمنى دۇشمەن كۆرگەنلىگىم، قانائەت قىلغانلىغىم" دەۋالىدىغانلىغىنى ھەجۋى قىلىش ئارقىلىق، ئاغزىدىن "ئەدەپ، ئىنساپ، دىيانەت، پاكلىق" چۇشمەيدىغان، ئەمىلىيەتتە بولسا ئاجىز، بىچارىلەرنى خانىۋەيران قىلىشتىنمۇ يانمايدىغان ھاكىم، بەگلەرگە بولغان غەزەپ-نەپرىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

«قارچىغىنىڭ ئارزۇسى» دېگەن مەسەلدە يۇقۇرقى ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى يەنىمۇ بىر پەللە يۇقۇرى كۆتۈرۈپ، "شاھ قولىغا قونۇش" ھەۋىسىدە بولۇۋاتقان قارچىغا ھەققىدە:

...ئەيدى: سەرگەردان يۇرۇرمەن قان يۇتۇپ،
شاھ ئىلكىدە قونارغا كۆز تۇتۇپ.
مەن نىقاب تارتىپ يۇرۇرمەن ئىنتىزار،
شاھ قېشىدا بولغامەن دەپ ئىئتىبار.
(‹قارچىغا› دېدىكى: پادىشانىڭ قولىغا قاچانمۇ
قونالارمەن دېگەن ئويدا قان يۇتۇپ سەرگەردان
يۇرمەكتىمەن.
پادىشا ھۇزۇرىدا ئەتۋارلىق بولۇشنى كۆزلەپ،
يۇزۇمگىمۇ نىقاپ تارتىۋالدىم ھەم ئىنتىزار بولدۇم.)

دېگەن مىسرالارنى يېزىپ، زالىم خانلاردىن ئۇمىت كۈتكۈچى نادان قارچىغىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىدۇ، بۇ ئارقىلىق يۇقۇرى قاتلام ئەزگۈچى سىنىپلاردىن شەپقەت تەمە قىلغۇچى نادانلاردىن يىرگىنىش تۇيغۇسىنى ئېچىپ بېرىدۇ. «ھود-ھودنىڭ قارچىغا نەسىھىتى»

دىگەن مەسەلدە هود-هود (ھ ۆپۈپ)نىڭ تىلىدىن قارچىغا قارىتىپ:

...هود-هود ئەيدى: ئەي گىرىپتارى مەجاز①،
نە ھەققەت بار سەندە نە مەجاز.
. . . . . .
كىمكى بولسا دۇنيا شاھىغە بېقىن،
خالى بولماس بىر زامان ئول قايغۇدىن.
. . . . . .
دۇنيا شاھى پىل مەسەل ئاتەش ئېرور،
كىم يىراقتۇر ھالى ئېنىڭ خۇش ئېرور.
مۇمكىن ئولسا سەن ئۇلاردىن بول يىراق،
بۇ ھەققەت سۆز ئېرور بىل ئىنتىپاق.

دىگەن مىسرالارنى يېزىش ئارقىلىق، بىر تەرەپتىن، "شاھقا بېقىن بولۇش" تەمەسىدە يۈرگەن قارچىغىنىڭ نۇقسانلىرىنى قاتتىق ئەيىپلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ ئەينى دەۋرىدىكى زالىم خانئەمىرالارغا بولغان ئۆچمەنلىگىنى، نەپرەت ۋە پەس كۆرۈشىنى ھېسسىياتىنى سىمۋوللۇق ئۇسۇل بىلەن چۈشەندۈرۈپ ئۆتىدۇ.

شائىر موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى ئۆز دىۋانىغا كىرگۈزۈلگەن «لوقمان ھېكمىتى»② نەسىھىتى» نامىلىق پەند-نەسىھەت

① مەجاز — يالغان، قۇرۇق سۆلكەت، جا، ئەسلى ئۆزى ئەمەس، مېتافورا.

② لوقمان ھېكىم — ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقە داڭقى تارالغان مەشھۇر بىر زات. بۇ زات ئىلىم-ھېكمەت، پەلسەپە پەنلىرىنىڭ بۈيۈك ئۇستازى. ئىلمى تىب (مېدىتسىنا)نىڭ ئاتاقلىق تەلىماتچىسى بولۇپ، نۇرغۇن ئىجادىي ئەسەرلىرى جاھانغا يادىكار قالغان.

مەزمۇنىدىكى ئەسىردە ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە مەنسۇپ مۇھىم مەسىلىلەر توغرۇلۇق تەپسىلى توختىلىدۇ. شائىرنىڭ قارىشىچە، گۈزەل ئەخلاق ئىنسان ۋۇجۇدىدىكى ئېسىل گۆھەرلەر، شۇڭا ھەر بىر كىشى ئەخلاقلىق بولۇشى، باشقىلارغا ئەخلاقلىق بولۇش ھەققىدە نەسىھەت قىلىشى، ئۆز نەسىھىتىدە ئېيتىلغان ئىشلارنى ئۆزى باشلامچى بولۇپ ئورۇنلىشى، بىلىملىك كىشىلەردىن ئۆزىگە ھەمسۆھبەت ئىزدىشى لازىم.

بۇ قاراشنى ئۇنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىدىن چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن:

... ھەرنەسىھەت قىلساڭ ئېلگە ئەي جۇۋان،
ئەۋۋەل ئۆزۈڭ قىل ئەمەل، قىلماي گۇمان.
چۈن تەكەللۇم ئەيلەسەڭ ھەددىڭنى بىل،
ھەم داغى ياخشى-يامانىنى پەرق قىل.
. . . . . .
ھەر كىشى بىرلە مۇساھىب بولماغىل.
دوستلۇق قىلماقغە راغىب بولماغىل.
دانىش ئەھلى بىرلە بولغىل ئاشنا،
ئەبلەھنى ناداندىن ئايرىل بول پانا.
خەيرلىغ ئىشلارغا خىددىۋ جەھد قىل،
سۆزلەمە ھەرگىز سۆزۈڭنى بى دەلىل.

(...ئەي يىگىت، ئەلگە نەسىھەت قىلىشتىن بۇرۇن،
ئۆز نەسىھىتىڭدە ئېيتىلغانلارغا ئۆزەڭ شەكسىز ئەمەل قىل.
سۆزلىگەندە ئۆز خۇدۇڭنى بىلىپ سۆزلە،
ياخشى-يامانىنى پەرق ئېتىدىغان بول.

. . . . . .

ئۇچرىغانلا كىشى بىلەن سۆھبەتداش بولۇشقا
ۋە دوستلۇق ئورنىتىشقا ئالدىراپ كەتمە،
بىلىم ئەھلىلىرىگە ئاشنا بول،
ئەخمەق ھەم بىلىمسىزلەردىن چەك-چېگرا ئاجرات.
ياخشىلىققا مەنسۇپ ئىشلارنى تىرىشىپ ئورۇنلا،
دەلىل-ئىسپاتسىز سۆز قىلىشتىن ساقلان.)

شائىر موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى بۇ ئەسىردە يەنە دوستلارنى ھۆرمەتلەش، ئاتا-ئانىلارنى ئىززەتلەش، ئىلىم بەرگەن ئۇستازلارنى قەدىرلەش، سېخى بولۇش، مېھمانلارنى ياخشى كۈتۈش، ئامىدىن (جامائەتتىن) ئايرىلماسلىق، ئۆزىنىڭ تاپقىنىغا يارىشا خىراجەت قىلىش، ھەشەمەتچىلىك قىلىپ كېيىن خىجالىتىنى تارتماسلىق، غەيۋەت-شىكايەتتىن يىراق بولۇش...قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدىمۇ مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ، مەسىلەن:

. . . . . .

دوستلارنى قىل ھەمىشە ئېھتىرام،
ھەم يېگىتلىكنى غەنىمەت بىل مۇدام.

. . . . . .

ئاتا-ئانا ئىززەتىن قىلماق كېرەك،
جان ۋەتەندە خىزمەتىن قىلماق كېرەك.
ئاتادىن ھەم ياخشى بىل ئۇستازنى،
ئىززەتۇ-ئىكرامۇ قىل ئۇستازنى.
ئەھلى ئالەم بىرلە سەن بول مۇتتەسىل،

تاتىرىك بارسەن ساخاۋەت پىشە قىل.

. . . . . .

مېھمان كەلسە ئۆيۈڭگە ناگھان،
خىزمىتىنى ياخشى قىل ئەي نەۋجەۋان.
ھەرقاچان بولغىل جامائەتلەرغە يار،
بارچە ئىشدا قىل مىيانە ئىختىيار.
ھاسلاتىڭغا ياراشا خەرجە قىل،
ئېھتىياج بولغاندا ئاجىز بولماغىل.
ئەلنىڭ ئۆيىگە يېتىشسەڭ ناگھان،
ساقلاغىل كۆزۈ-تىلىڭنى ئول زامان.

. . . . . .

(دوستلىرىڭغا ھەمىشەم ئېھتىرام قىل،
يېگىتلىك چېغىڭنى غەنىمەت بىل.

. . . . . .

ئاتا-ئانىلارنىڭ ئىززىتىنى قىلىش،
جان-دىل بىلەن ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىش زۆرۈردۇر.
‹بىلىم› بەرگەن ئۇستازنى ئاتاڭدىنمۇ ياخشى بىل،
ئۇنىڭغا ئىززەت ھەم ئىكرام قىل.
ئەھلى ئالەم ‹پاك ئادەملەر› بىلەن زىچ ئارىلىشىپ كەت،
تىرىكلا بولساڭ ساخاۋەتنى ئۆزەڭگە كەسىپ ئەت.

. . . . . .

مۇبادا ئۆيۈڭگە مېھمان كېلىپ قالسا،
ئى يېگىت، ئۇنىڭ خىزمىتىنى ياخشى قىل.
ھەمىشە جامائەتلەر بىلەن بىرگە بول،
ھەممە ئىشتا ئوتتۇرىچە بولۇشنى ئىختىيار قىل.

تاپاۋىتىڭگە قاراپراق خىراجەت قىلىشنى بىل،
«چۈنكى» بىر نەرسىگە ئېھتىياجىڭ چۈشكەندە قىسلمايسەن.
ناۋادا خەقنىڭ ئۆيىگە مېھمان بولۇپ بېرىپ قالساڭ،
ھەمىشە كۆز ھەم تىلىڭغا ئوبدان ئىگە بول.
دىگەنلەردەك.

خۇلاسلىغاندا، شائىر موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى ئۆزىنىڭ يۇقۇرقىدەك سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي قىممەتكە ئىگە مەسەل، داستان، ھىكايىلىرى بىلەن 17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇشقا مۇناسىپ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ مول، تىلىنىڭ جانلىق، يېنىك، راۋان بولۇشى ۋە ئۆز دەۋرىگە يارىشا يۇقۇرى سەنئەتلىك تەسىر قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىگى بىلەن روشەن خاراكتېرلىنىپ تۇرىدۇ.

7. مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى ۋە ئۇنىڭ دىداكتىك ئەسىرى «سىدىقنامە»

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەخلاقىي قاراشلىرىنى، ئىجتىمائىي ھايات، ئىلىم ـ مەرىپەت، ۋىجدان، نومۇس، ھايا...قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدىكى ئۆلچەم ۋە پرىنسىپلىرىنى شۇ دەۋر شائىرلىرى بىرقەدەر چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق شەرھىلەپ بەرگەن دىداكتىك ئەسەر ـــ «سىدىقنامە» كلاسسىك ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ نادىر نەمۇنىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر 18 ـ ئەسىردە ياشىغان ئەخلاقشۇناس ئالىم مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى تەرىپىدىن يېزىلغان.

ئەسەر مۇئەللىپىنىڭ ھاياتى ۋە تەرجىمھالىغا ئائىت تەپسىلى ماتېرىياللار (قىسمەن پاكىتلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا) تا ھازىرغىچە تولۇق مەلۇم بولماي كېلىۋاتىدۇ. ئاپتور تەرىپىدىن «سىدىقنامە»نىڭ كىرىش سۆزىگە ۋە ئايرىم باپلىرىغا كىرگۈزۈلگەن قىسمەن ماتېرىياللارغا، ئاساسەن ئىچىدىكى بەزى دەللىلەرگە ئاساسلانغاندا، مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى مىلادى 1715 ـ يىلى ئاتۇشتا تۇغۇلغان. ئاتۇش ۋە قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئۇگىنىش ۋە ئىلمىي تەتقىقاتلار بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ جەريانىدا ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، تىلى، تارىخى، مەدەنىيىتى، پەلسەپە ۋە قانۇنچىلىققا دائىر بىلىملەرنى ئەتراپلىق، پۇختا ئىگىلىۋالغاي، ئەرەب ۋە پارس تىللىرىنىڭ قابىل ئۇستىسىغا ئايلىنىپ، ئەرەب، پارس ئەدەبىياتى بىلەنمۇ چوڭقۇر تونۇشۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ يېتۈك ئالىملىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان، بولۇپمۇ ئۇ ئىلمىي پائالىيىتى داۋامىدا مەخسۇس ئەخلاقشۇناسلىق ساھەسىدە كۆپ ئىزدەنگەن ۋە بۇ ھەقتىكى مىراسلار بىلەن كۆپ تونۇشقان. ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى ئاساسىدىكى شەرق مەدەنىيىتى نامايەندىلىرىنى ئۇگىنىش ھەم ئۇلارنىڭ ئەمگىگىنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا 11 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئىران ئالىمى قابۇس ئىبنى ۋەشمگىرنىڭ ئۆز ئوغلى گىلان شاھىقا ۋەسىيەت ئورنىدا يېزىپ قالدۇرغان دىداكتىك ئەسىرى «قابۇسنامە»نىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىغاچقا، ئۆزىمۇ شۇنداق مەزمۇندا بىرەر دىداكتىك ئەسەر يېزىشنى پىلانلىغان. بۇ مەقسەدنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق كەڭ زىيالىلارنى زىيارەت قىلىپ، يازماقچى بولغان كىتاۋى ئۈچۈن خەلق ئىچىدىن مول تېما ماتېرىيالى ۋە مەزمۇن ئاساسلىرىنى توپلىغان. كېيىنرەك ئەينى

دەۋردىكى قەشقەر ھاكىمى مۇھەممەت ئىبراھىم بەگ كېيىك بەگ ئوغلىنىڭ① تەۋسىيىسى ۋە قوللىشى بىلەن، مىلادى 1785 ـ يىلى مەزكۇر كىتابنى يېزىشقا كىرىشىپ، ئىككى يىلدىن كېيىن (1787 ـ يىلى) تاماملىغان ھەم ئۇنى «سىدىقنامە» دەپ ئاتىغان.

«سىدىقنامە»نىڭ كىرىش قىسمىدا ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان:

ياشىم يەتمىش بەشكە يەتكەندە كۆرەشتىم تاغ ئىلە،
قازدىم بەھرى يەتكەي دەپ تاغنى تىرناغىم بىلە.

دېگەن مىسرالار "ئەلگە بەھرى يەتكۈزۈش" مەقسىدىدە ئىزدەنگەن ئالىمنىڭ 75 ياشلىق مەزگىلىدە بۇ كىتاپ ئۈچۈن قەلەم تەۋرەتكەنلىگىنى، ياشانغانلىغا قارىماي خۇددى تىرناق بىلەن تاغ كولىغاندەك مۇشەققەتلىك ئەجرىلەرنى سىڭدۈرۈپ، ئۆزى ياشىغان ئىشنى قەتئىي ئىرادە بىلەن ئۈتۈقلۇق ئەمەلگە ئاشۇرغانلىغىنى ئىنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كىتاپ نەپىس ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان، گەرچە ئاپتورنىڭ ئۆزى ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ نادىر ئۇستىسى ۋە يېتۈك ئالىم دەپ تونۇلغان مەشھۇر زات بولسىمۇ، ئەينى مەزگىلەردە خېلىلا باش كۆتۈرۈپ قالغان ئەرەب ياكى پارس تىلىدا ئەسەر يېزىشتىن ئىبارەت رامكىنى دادىل بۇزۇپ تاشلاپ، ئۆز كىتابىنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مەزمۇنلۇق سۆز گۆھەرلىرى بىلەن بېزىگەن. ئۆزىنىڭ بۇ قىلغىنىنى زور ئىپتىخارلىق دەپ چۈشەنگەن

① مۇھەممەت ئىبراھىم بەگ ـ 1750 ـ يىللاردىن كېيىن قەشقەرگە ھاكىم بولغان خوش كېيىك بەگنىڭ ئوغلى، ئۇ دادىسى خوش كېيىك قىرغىزلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن قەشقەرگە ھاكىم بولغان، مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى ئەنە شۇ ئادەم ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋردە ياشىغان ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

ئاپتور بۇ نۇقتىنى كىتابنىڭ كىرىش قىسمىدا ئالاھىدە ئەسكەرتىپ: "پۈتۈن ئالەمنى خاسقا بەھرە يەتكۈرمەك ئۈچۈن بۇ دىيارنىڭ خەلقى ئەلىفازى تۈركى بىلەن سۆزلەشكەچكە مەن بۇ ئەسەرنى تۈرك لەفزى بىرلە يازدىم" دەيدۇ.

«سىدىقنامە» ئىجتىمائىي ئەخلاق تەربىيىسىگە ئائىت ناھايىتى كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خاس دىداكتىك خاراكتېردىكى نەسرى ئەسەردۇر، ئاپتور مەزمۇن ئېتىۋارى بىلەن "بۇ كىتابنى قىرىق تۆت باپ بىلەن بەنا قىلدىم" دەپ خاتىرە قالدۇرىدۇ. كىتابتا كىشىلىك ئەخلاقنىڭ ئومۇمىي قائىدىلىرى، ياخشى بىلەن يامانىنى، گۈزەل بىلەن سەتنى، توغرا بىلەن خاتانى...پەرق ئېتىشنىڭ مىزان ـ ئۆلچەملىرى تەپسىلى ئېچىپ بېرىلگەندىن باشقا، سىياسەت، قانۇن، ئەدەبىيات، دىن، تىل، تارىخ، مەدەنىيەتكە دائىر مەسىلىلەرمۇ تەھلىل قىلىنىدۇ. ئومۇمەن قەدىمقى ئۇيغۇرلار ـ نىڭ مىللىي تۇرمۇش مۇھىتىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن ۋە ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقا مۇكەممەللىشىۋاتقان ئېتىكىلىق قاراشلىرى بىرقەدەر سىستېمىلاشتۇرۇلۇپ، نەزىرىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ بايان قىلىنىدۇ. تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرغاندا، ئاپتور «سىدىقنامە»دە مۇھىم نۇقتا قىلىپ ئاتا ـ ئانىلارنى ھۆرمەتلەش، تىل ـ نۇتۇق ھەققىدىكى پرىنسىپال تەلەپلەر، بىلىم ۋە ھۈنەر ئىگىلەش، پاراسەتلىك، ئېھتىياتچان، سەۋرچان، قانائەتلىك، مۇرەۋۋەتلىك، ۋاپادار بولۇش، كېڭەشلىك ۋە بامەسلىھەت ئىش قىلىش... قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەرەن مەزمۇنغا ۋە پۇختا لوگىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە جۈملىلەر بىلەن ئوبرازلىق يورۇتۇپ بېرىدۇ.

بىرىنچى، ئاپتور ئاتا ـ ئانىلارنى ھۆرمەتلەش توغرۇلۇق توختالـ

غىنىدا: "ئاتا-ئانىنىڭ ئەڭ ئاددىي ھەققىي ئۇشبۇدۇركىم، ئاتا-ئاناڭنىڭ ۋاستە بولۇشى بىلەن سەن دۇنياغا تۇغۇلدۇڭ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتا-ئاناڭنى ھەمىشە ھۆرمەت قىل ۋە ئۇلۇغ بىل، ئاتا-ئاناڭ سېنى كىچىگىڭدىن تارتىپ مېھر-مۇھەببەت بىلەن پەرۋىرىش قىلىپ چوڭ قىلدى، ياخشى ئىش، ياخشى كەسىپلەرنى ئۆگەتتى، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ياخشى ئادەم بولۇشۇڭنى تىلەيدۇ..." دەپ يېزىپ، كىشىلەردىن ئۆز ئاتا-ئانىلىرىغا كۆيۈنۈشنى، ئۇلارنى رەنجىتمەسلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاتا-ئانىسىنى خارلىغان، كەمستىكەن ۋە پەس كۆرگەن ھارامزادە پەرزەنتلەرنى پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ نەپرىتىگە سازاۋەر بولغۇچىلار، ئىپلاس ئادەملەر، دەپ قاراپ، بۇنداق كىشىلەردىن قاتتىق نەپرەتلىنىدۇ، ئاتا-ئانا بىلەن پەرزەنت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەش ئۈچۈن، چىرايلىق ئوخشتىش شەكلى بىلەن: "ئاتا-ئانا دەرەخنىڭ غولىغا، بالا دەرەخنىڭ شېخىغا ئوخشايدۇ، شاخ غولنىڭ قەدىرىنى بىلمىسە، شاخنىڭمۇ قىممىتى بولمايدۇ؛ ياكى ئاتا-ئانىنى مۇنىڭ دەرەخكە ئوخشىتىش مۇمكىن، مۇنىڭ دەرەخنىڭ تەرىپىسى ياخشى بولسا، ئۇنىڭ مۇىسى ھەم كۆپ، ھەم يوغان، ھەم شىرىن بولىدۇ" دەپ يازىدۇ.

ئىككىنچى، ئاپتور ئەقىل-پاراسەتلىك، بىلىملىك، ھۈنەرلىك بولۇشنى "ئوغرى ئالالايدىغان، ئوت كۆيدۇرۇۋېتەلمەيدىغان، سۇ ئاقتۇرۇۋېتەلمەيدىغان" پۈتمەس-تۈگىمەس بايلىق دەپ قارايدۇ، بۇ توغرىدا: "پۇل-مالنىڭ يوقلۇغىدىن كەمبەغەل بولساڭمۇ، ئەقىل-پاراسەت، غەيرەتىكە باي بولغىل، سېنىڭدە ئەقىل-پاراسەت، غەيرەتىڭ بولۇشى پۇل-مالنىڭ بولۇشىدىن كۆپ ئەۋزەلدۇر،

چۈنكى، ئەقىل-پاراسەت، غەيرەت بولسىلا، پۇل-مالنى تاپقىلى بولىدۇ. پۇل-مال بىلەن ئەقىل-پاراسەتنى تاپقىلى بولمايدۇ. پۇل-مال كۆپ بولۇپ ئەقىل-پاراسەت بولمىسا، (كىشى)پات پۇرسەتتە موھتاج ۋە گادای بولىدۇ..." دىگەن دانا مۇلاھىزىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كىشىلەرنى پاراسەتلىك بولۇشقا ئۈندەيدۇ. ئاپتورنىڭ قارىشىچە، "شەرەپ ئەقىل بىلەن ھۈنەردىن، ئۇلۇغلۇق ئىلىم بىلەن پاراسەتتىن ھاسىل بولىدۇ."، "گۆھەرنىڭ كۆپ بولۇشىدىن كۆرە ھۈنەرنىڭ كۆپ بولۇشى" ئىنسان ئۈچۈن زور سائادەتتۇر، "ھۈنەرسىز كىشى قانچە ئالىي نەسەبلىك ئېسىلزادە بولغىنى بىلەن خالايىق ئارىسىدا ھۆرمەتكە ئىگە بولالمايدۇ"، "ھۈنەر ئۆگەنمەسلىك ۋە تىرىشماسلىق جاھىللىق ۋە موھتاجلىققا رازى بولغانلىق بولىدۇ، ھۈنەر ئۆگەنمەك (بىلىملىك بولماق) بىلەن بەدەننىڭ سالامەتلىگى ئاشىدۇ؛ ھورۇنلۇق ۋە سۈسلۇق بەدەننىڭ سالامەتلىگىنى بۇزىدۇ"، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسان ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا تىرىشىپ ئۆگىنىشى كېرەك!

ئۇچىنچى، ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە جەمىيەت ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتنىڭ مۇھىم ۋاستىسى بولغان تىل ھەققىدىمۇ توختىلىپ: "ھەممە ھۈنەرلەرنىڭ ياخشىراقى ھەم بىرىنچىسى ياخشى سۆزلەشنى ئۆگىنىشتۇر، ئىنسان ھەممە مەخلۇقاتتىن ياخشى ۋە ئۈستۈن تۇرىدۇ، ئىنسانىنىڭ ھايۋانىدىن پەرقى ئون تۈرلۈك بولىدۇ، ئۇنىڭ بەشى ئىنسانىنىڭ ئىچىدە، بەشى ئىنسانىنىڭ تېشىدا بولىدۇ. ئىچىدىكىسى: سۆزلىمەك، ئۆگەنمەك، ئېھتىياتكار بولماق، ئەستە ساقلىماق، خىيال ۋە تەپەككۇر قىلماق؛ تېشىدىكىسى: ئاڭلىماق، كۆرمەك، پۇرىماق، سىلىماق، ئېيتماق. شۇ سەۋەپتىن ئىنسان پۈتۈن ھايۋانىدىن ئۈلۈغراقدۇر."،... "تىلىگىنى ياخشى سۆزلەرنى سۆزلەشكە ئادەتلەندۇر-

گىل، تىلىك قايسى سۆزنى سۆزلەشكە ئادەتلەنسە، شۇ سۆزنى ئېيتىدۇ، ياخشى سۆز ئىلىم ۋە ھۈنەرنىڭ زىيادىلىگىنىڭ ئالامىتىدۇر" دەپ يازىدۇ. ئاپتورنىڭ سۆز، نۇتۇق ھەققىدە ئوتتۇرىغا قويغان پرىنسىپ ۋە ئۆلچىمىگە ئاساسلانغاندا، ئىلىم ۋە ھۈنەرنىڭ پۈرىغى بولمىغان سۆز ھەرگىز ياخشى سۆز ھىساپلانمايدۇ، پايدىسى يوق سۆزلەرنى كۆپ ۋالاقلاش كىشىگە زىيان ئېلىپ كېلىدۇ، باشقىلار سورىمىغان سۆزلەرگە جاۋاپ بېرىش، ئېھتىياتسىزلىق بىلەن گەپ قىلىۋېرىش، يالغان ئېيتىشلارنىڭ ھەممىسى پاراسەت ۋە بىلىمنى ۋەيران قىلغانلىق، گۆھەرنى تاشقا ئۇرغانلىقتۇر!

تۆتىنچى، ئاپتور«سىدىقنامە»دە كىشىلەر ئارا مېھرىۋان، ئىناق بولۇش، باشقىلارنىڭ غېمىنى ئۆز غېمى قاتارىدا ھىساپلاش ۋە ئۇلارغا غەرەزسىز، خالىس ياردەم قىلىشتىن ئىبارەت ئىدىيىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. "...بىر كىشىگە ياخشىلىق قىلساڭ، ــ دەيدۇ ئاپتور، ــ ئۇ كىشى قانچە خۇشال بولغان بولسا، سېنىڭ كۆڭلۈڭدىمۇ شۇنچە خۇشلۇق، راھەت سەزگۈسى پەيدا بولىدۇ. بىر كىشىگە يامانلىق قىلساڭ، يالغۇز ئۇ كىشىدىلا ئەمەس، بەلكى سېنىڭ كۆڭلۈڭدىمۇ بىئاراملىق، غەشلىك پەيدا بولىدۇ، ئۆزۈڭ خۇشال بولماي تۇرۇپ، كىشىنى خوشال قىلالمايسەن، ئۆزۈڭ رەنجىمەي تۇرۇپ، كىشىنى رەنجىتەلمەيسەن، قولۇڭدىن كەلسە باشقىلارغا ياخشىلىق قىلغىل، تىلىك باشقا، دىلىك باشقا بولمىغىل.....ئۇرۇق-تۇققانلىرىڭنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلغىل. يېشى چوڭ، قېرى كىشىلەرنى كۆپ ئىززەت-ھۆرمەت قىل، ياماندىن نىيەتلىك كىشىلەردىن كۆپ ئېھتىيات قىل، ئېھتىياتسىزلىق نادانلىقنىڭ ئالامىتىدۇر..."

بەشىنچى، كەمتەر، مۇلايىم، سەمىمىي بولۇش، كېڭەشلىك ۋە

بامەسلىھەت ئىش قىلىش «سىدىقنامە»دە ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئېسىل پەزىلەتلەرنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ. ئاپتورنىڭ پىكرىچە، ئۆزىگە ھەددىدىن ئارتۇق ئىشىنىش، ئۆزىنى بەكمۇ بىلەرمەن چاغلاش، تەكەببۇرلۇق، مەمەدانىلىق قىلىشلارنىڭ ھەممىسى ئەخلاقسىزلىق ھىساپلىنىدۇ. بۇنداق "ئۆزىگە بەك ئىشىنىپ كەتكەن كىشىلەر ھەمىشە پۇشايماندىن خالى بولالمايدۇ"؛ شۇڭا گۈزەل ئەخلاقلىق، پەزىلەت ئىگىسى بولۇشنى خالايدىغان كىشىلەر كەمتەر، ئېھتىياتچان بولۇشى، بىرەر ئىشنى ئۆز ئالدىغا كېسىپ ھەل قىلغۇدەك بىلىم ھەم قابىلىيىتى بولغان ھالەتتىمۇ باشقىلار بىلەن پىكىرلىشىشىتىن ، كېڭىشىشتىن قاچماسلىغى كېرەك، مېھرىبان دوستلار ۋە ئاقىل قېرىلاردىن مەسلىھەت ئالمىغى زۆرۈر، چۈنكى، "بىر كىشىنىڭ بىلگىنى ھامان ئىككى كىشىنىڭ بىلگىنىگە يەتمەيدۇ، بىر كۆزنىڭ كۆرگىنىمۇ ھامان ئىككى كۆزنىڭ كۆرگىنىگە يەتمەيدۇ." شۇڭا ئىنسان بىلىمى ۋە ھۈنەر كامالىتى قانچە كۆپەيسە، شۇنچە كەمتەر بولۇشى كېرەك. "كەمتەرلىك دانا بىلەن نادانىنى ئايرىيدىغان مىزاندۇر!"

ئالتىنچى، ئاپتور «سىدىقنامە»دە يەنە يامانلىق ۋە ياخشىلىقنىڭ چەك-چېگرىسى ھەققىدە توختىلىپ "يامان ئىش قىلىش، بېخىللىق، ئۇنتۇغاقلىق، يالغان سۆزلەشتىن شەرمى ھايا قىلىش"نىڭ زۆرۈرلۈگىنى، ئاقىل كىشىلەرنىڭ ياخشى (ھەقسىقىي) سۆزلەرنى قىلىشنى نومۇس ھەم ئەيىپ بىلمەسلىگى لازىملىغىنى تەكتىلەپ ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ تەشەببۇسلىردىن ئەقلىي يەكۈن چىقىرىپ: "ياخشىلىق ۋە ۋۇجۇدانىلىقنىڭ ئېتىداسى نومۇس ھەم شەرم-ھايادۇر، يامانلىقنىڭ ئېتىداسى نومۇسسىزلىقتۇر، نادان ۋە جاھىل كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولمىغىل، خۇسۇسەن ئۆزىنى دانا، بىلىملىك

همساپلايدىغان كىشىلەردىن يىراق بولغىل، چۈنكى مۇنداق بىر تەمسىل بار:

يامانىڭ ياخشىسى بولغۇنچە ياخشىنىڭ يامانى بول،

قارامۇق دانىسى بولغۇنچە بۇغداينىڭ سامانى بول...“

دەپ يازىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي تەلىۋى بويىچە گۈزەل پەزىلەتلەرنىڭ پرىنسىپلىرىنى: ”ھەممە ياخشىلىق ۋە ئوبدانلىقنىڭ ئاساسى مۇنۇ سەككىز ئىشتۇر: بىرىنچى، ئىلىم ئۆرگەنمەك، ئىككىنچى، نەپسىنى يىغماق، ئۈچىنچى، ياخشىلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولماق، تۆتىنچى، راست سۆزلىمەك، بەشىنچى، خالىس ۋە ئادىل بولماق، ئالتىنچى، كىشىلەرگە ئازار بېرىشتىن بىزار بولماق، يەتتىنچى، باشقىلارنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرمەك، سەككىزىنچى، شەرم-ھايالىق بولماق“ دىگەن سەككىز نۇقتىغا يىغىنچاقلايدۇ.

مەشھۇر ئەخلاقشۇناس ئالىم تەرىپىدىن يۇقۇرقى ئالتە نۇقتىدا تەھلىل قىلىنغان ئېتىكىلىق چۈشەنچىلەر بۇگۈنكى كۈندىمۇ يەنە تەشەببۇس قىلىشقا، كېڭەيتىشكە تېگىشلىك قىممەتكە ئىگە بولۇشى بىلەن ئەھمىيەتلىكتۇر.

ئەسەرنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتى توغرىسىدا ئومۇمىلاشتۇرۇپ شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، گەرچە بۇ ئەسەر دىداكتىك خاراكتېرىدىكى مۇلاھىزە، شەرھىلەرنى، لوگىكىلىق ئەقلىي خۇلاسە ۋە پەلسەپىۋى بايانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا يەنە گۈزەل ئەدەبىياتقا خاس بولغان ئوخشىتىش، سىمىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە...قاتارلىق ۋاستىلەر دەل جايىدا ئەپچىل قوللىنىلغان، ئەسەرنىڭ ئارىسىغا قىستۇرۇلغان شېئىرلار بولسا مەزمۇن، تەل، شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن ئورگانىك بىرلىكە ئىگە قىلىنغان

بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرى تۆگۈلگەن مۇشتتەك ئىخچام ۋە زىچ ئىپادىلەنگەن، مەسىلەن:

ئى كۆڭۈل قاچغىل بايابانىدا ۋەھشىلەر كەبى،
تۇتمىغىل ئۇلپەت يامانلار بىرلە ياخشىلەر كەبى.
تۇتقىچە ئۇلپەت يامانلار بىرلە، تەنھالىقتا بول،
لەئلە كانى ئىچرە قابالغان بەدەخشىلەر كەبى

(ئى كۆڭۈل، يامانلار بىلەن ياخشىلارغا ئۇلپەت بولغاندەك ئۇلپەت بولما،
ئۇلاردىن بايا‌ۋاندىكى ۋەھشى ھايۋانلارنىڭ قېچىشىدەك يىراق قاچ.
يامانلارنى ئۇلپەت تۇتقىچە تەنھالىقتا ئۆتكىنىڭ ياخشى،
خۇددى لەئلە كانى ئىچىدە بەلگىسىز قامىلىپ ياتقان
بەدەخشان ياقۇتىدەك.

. . . . . .

كىم يامانلىق ئەيلىسە تاپماس يامانلىقتىن ئامان،
ئول يامانلىق ئاپىتى يانغاي ئۆزىگە بىگۇمان.)

دىگەن مىسرالاردا ئاپتور كىشىلەرنى يامانلاردىن چەك-چېگرا ئاجرىتىشقا كەسكىن ۋە قەتئىي پوزىتسىيە بىلەن دەۋەت قىلىپ، يامانلىق ۋە رەزىللىكتىن يىرگىنىش تۇيغۇسىنى ئاجايىپ ئۆتكۈر شېئىرىي تىل بىلەن ئوبرازلىق ئىپادىلەيدۇ.

8. ئەھمەت خوجامنىياز ئوغلى (قىسۇرى)

شائىر موللا ئەھمەت خوجامنىياز ئوغلى (قىسۇرى) مىلادى

1717-يىلى پىچان ناھىيىسىگە قاراشلىق لۇكچۇن رايونى بازار مەدرىس ئالدى مەھەللىسىدە مەرىپەتپەرۋەر تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ مەلۇماتىنى ئاساسەن ئۆز دادىسىدىن ئالغان، ئۇنىڭ دادىسى خوجامنىياز ئەينى دەۋردىكى تەجرىبىلىك تېۋىپ ۋە يۇقۇرى مەلۇماتلىق موللا كىشى بولۇپ، گۈدەك ئوغلىنىڭ تەربىيىلىنىشىگە قىزغىن كۆڭۈل بۆلگەن. بولغۇسى شائىر ئەھمەت دادىسى خوجامنىيازنىڭ تەسىرى ۋە تەربىيىسى نەتىجىسىدە ئىلىم-پەنگە، ئەدەبىيات، تارىخ ۋە تىبابەتچىلىككە قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، بۇ ساھەدە ئىجتىھات بىلەن تىرىشىپ ئۇگەنگەن. لۇكچۇن ۋاقلىق مەدرىسىتە، كېيىنچىرەك قەشقەر خانلىق مەدرىسىتە ئۆتكۈزگەن ئوقۇغۇچىلىق (تالىبى ئىلملىق) ھاياتى داۋامىدا بىر تەرەپتىن ئۆزىدىن بۇرۇنقى مۇنەۋۋەر ئۇيغۇر ئەدىپلىرىنىڭ ئىلمىي، بەدىئىي ئەسەرلىرىنى زوق-شوق بىلەن ئوقۇغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەرەپ، پارس تىللىرىنى مۇكەممەل ئىگەللەپ، شەرق ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرى ھەم ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت يولىلىرى ھەققىدە چوڭقۇر ساۋاتقا ئىگە بولغان، نەتىجىدە ئۆزىمۇ ئىلھاملىنىپ، قولىغا قەلەم ئېلىپ گۈزەل ئەدەبىيات ساھەسىدىكى دەسلەپكى مەشقلىرىنى قىزغىنلىق بىلەن باشلىۋەتكەن. قوشۇمچە ئۇيغۇر مىللى تىبابەتكە دائىر كەسپىي بىلىملەرنى بېرىلىپ ئوگىنىپ، بەلگىلىك ئىقتىدارغا ئىگە بولغان.

شائىر ئەھمەت خوجامنىياز ئوغلى قەشقەر خانلىق مەدرىسىتىكى تالىپلىق ھاياتىنى تاماملاپ ئانا يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، لۇكچۇن ۋاقلىق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسلىگىگە تەينىلەنگەن، كېيىنچە ئەلەم ئاخۇنلۇق ۋەزىپىسىنىمۇ قوشۇمچە بېجىرگەن. مەرىپەتنى ۋە

تەرەققىپەرۋەرلىكنى تەشەببۇس قىلىش، ياش گۈدەكلەرنى تەربىيەلەپ بىلىم ئىگىلىرىگە ئايلاندۇرۇش...قاتارلىق خاسىيەتلىك ئىشلارغا قىزغىنلىق بىلەن بېرىلگەن ياش شائىر ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىلمىي ئەمگەكلىرى داۋامىدا قولىغا كەلتۈرگەن مال-مۈلۈكلىرىنى غېرىپ-غۇرۇبا، ئاجىز، مىسكىنلەرگە ئىئانە قىلىپ بېرىۋېتىپ، ئۆزى كەمبەغەللىكتە ئۆمۈر كۆچۈرگەن، پۇل، دۇنياغا ئەسلا بېرىلمىگەن.

شائىر 20 نەچچە ياشلىرىدىن باشلاپ قەۋرى (كەمچىلىك ئۆتكۈزگۈچى) تەخەللۇسى بىلەن شېئىرلار يېزىشقا كىرىشىپ، بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ پوئېزىيە ژانىرىدا كۆپلىگەن لىرىكىلارنى ئىجات قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئەينى دەۋردىكى كونا مەكتەپلەرنىڭ ئاساسلىق ئوقۇش كىتابى ئورنىدا قوللىنىلغان ئەرەب-پارس تىلىغا ئائىت كىتاپ، رىسالىلەر ئۇچۇن نەپىس ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا شەرھ يېزىپ دەرسلىكلەرنى تۈزۈپ چىقىپ، شۇ دەۋر مائارىپىنىڭ يۇكسىلىشىگە مۇناسىپ ھەسسىسىنى قوشقان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇستەقىل پىكىر قىلىش قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈش، ئەتراپلىق تەربىيىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىدىدە ئىلمىي يىغىلىشلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ، شېئىرىي تېپىشماقلارنى تېپىش ئويۇنلىرىنى تەشكىللەپ، ئىلىم-مەرىپەتنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە بىلىمنى قەدىرلەش توغرىسىدا مەزمۇنلۇق، جانلىق ئىلمىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرغان. جۈملىدىن "ۋاقلارغا نەسىھەت" دېگەنگە ئوخشاش شېئىرلارنى يېزىپ، ئۆز دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلاردىن ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ قەدرىگە يېتىشنى، ئادىللىق بىلەن يۇرت باشقۇرۇپ ھەر خىل يامان ھادىسىلەرگە يول قويماسلىقنى، پۇقرالارپەرۋەر، ھەققانىي، خالىس بولۇشنى تەلەپ قىلغان، بۇ تەشەببۇسقا سەل قارىغۇچىلارنىڭ

جەزمەن پالاكەتكە ئۇچرايدىغانلىغىنى ئاگاھلاندۇرغان.

شائىر ئەھمەت خوجامنىياز ئوغلى ئازغىنا كەم بىر ئەسىرلىك ئىلمىي، ئىجادىي پائالىيىتى داۋامىدا لىرىك غەزەل، مۇخەممەسلەرنى يېزىشتىن تاشقىرى، مىلادى 1802-يىلى 3 مىڭ مىسرالىق مەشھۇر دىداكتىك داستان «رەۋزەتۇلخۇزرا» («كۆكلەم باغ»)نى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. ئىلمىي، بەدىئىي تەرجىمە ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، «تارىخى ئەسھابۇلكەھف»، «قەسىدە بوردىيە»... قاتارلىق ئەرەب، پارس تىللىرىدا يېزىلغان دىنىي، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

بىر ئەسىردىن كۆپرەك ئۆمۈر كۆرگەن شائىر مىلادى 1827-يىلى ۋاپات بولىدۇ. (ئۇنىڭ قەبرىسى پىچانغا قاراشلىق تۈيۈق رايونىنىڭ مازار ئالدى مەھەللىسىدە ھازىرغىچىلىك مۇھاپىزەت قىلىنىپ كەلمەكتە.)

«رەۋزەتۇلخۇزرا» سەرلەۋھىلىك داستان شائىر ئەھمەت خوجامنىياز ئوغلىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتلىرى ئىچىدە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىردىن-بىر يىرىك بەدىئىي مىراستۇر.

شائىر بۇ داستاندا:

شېئىردا گەر يوق پاساھەتتىن نىشان،
بى تەكەللۇپ نەزمىنى قىلدى ئايان.
تاكى يات بولغاي ئاسان دەپ نەزمىدە،
ئوقۇبان بىر-بىرگە ياشلار بەزمىدە.
ئەيلەدىم چۈن باغ بۇ ئەبيات ئاڭا،
رەۋزە تۇلخۇزرانى قىلدىم ئات ئاڭا.

(شېئىردا گۈزەللىكتىن نىشان بولمىسا،
«ئۇ» تەكەللۇپسىزلا نەزمە ئەيلىگەنگە تەڭدۇر.
چۈشىنىكسىز نەرسىلەر بۇ نەزمىدە ئاسان بولسۇن،
ياشلار بەزمىلەردە بىر-بىرىگە ئوقۇپ بەرسۇن، دەپ،
شېئىرلىرىمدىن بىر باغ بىنا قىلىپ،
ئۇنىڭغا «كۆكلەم باغ» دىگەن ئاتنى قويدۇم.)

دىگەن مىسرالىرى ئارقىلىق ئەسەرنى يېزىشتىكى مەقسىدىنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتكەندىن كېيىن ئاساسىي ماۋزۇغا كۆچۈپ، مۇھەببەت پاكلىغى، مەرىپەتپەرۋەر بولۇش، ئادالەتنى سۆيۈش، گۈزەل ئەخلاق ۋە پاراسەت ئىگىسى بولۇش...ھەققىدىكى پەند-نەسىھەتلەرنى بايان قىلىدۇ؛ ئەينى دەۋرنىڭ مەنىۋى قىياپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تۇرلۇك يامان ئىللەتلەرنى، ياۋۇزلۇق ۋە ئەخلاقسىزلىقلارنى نەپرەت بىلەن پاش قىلىدۇ؛ ئۆزىنىڭ ئەخلاق ۋە ئىجتىمائىيەت توغرىسىدىكى ئىلغار تەشەببۇسلىرىنى مەزمۇنلۇق پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلەر، ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار ئارقىلىق روشەن شەرھىلەپ ئۆتىدۇ، تەلىم-تەربىيە ۋە پاك ئىنسانىي پەزىلەتنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان ئىبرەتلىك مەسەل، ھېكايەتلەرنى بايان قىلىدۇ.

«رەۋزەتۇلخۇزرا» داستانىدىكى نېگىزلىك قاراش ئاساسەن شائىرنىڭ ئىجتىمائىي ھايات ۋە ئەخلاق توغرىسىدىكى تەرەن بايانلىرىدا ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ. شائىر داستانىنىڭ «نەسىھەتى پەرزەند» دىگەن بابىدا بۇ توغرۇلۇق تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتىدۇ. شائىرنىڭ قارىشىچە، تەجرىبىلىك ياخشى كىشىلەرنىڭ، زېرەك پەزىلەت ئەھلىلىرىنىڭ نەسىھىتىگە قۇلاق سېلىش ياخشى ئەخلاق جۇملىسىدىندۇر، شۇڭا ئۇ ھايات سىناقلىرىدىن ئۆتكەن ھەققانىي تەشەببۇس-

لارنى، گۈزەل ئەخلاقىي سۈپەتلەرنى گۆھەر خەزىنىسىدىنمۇ ئەتىۋار، دەپ قارايدۇ. بۇ مەزمۇن مۇنۇ مىسرالاردا ئېنىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان:

. . . . . .

نەسىھەتنى سېنىڭ غەيرىڭغە مۇنداق قىلمىدى ئەخمەت،
جەۋاھىرنى تونۇر سەررافمۇ، كى زەر قەدرىنى زەرگەرلەر.
نەسىھەتلىك سۆزۈمنى قەدرىنى بىل، قويماغىل يەردە،
قۇلاق تۇتقىل ئېرور ھەر بىر سۆزۈم مەقسەتكە رەھبەرلەر.

. . . . . .

كەل، نەسىھەتكە قۇلاق سال ئەي ئوغۇل،
سۆزلىرىمنى ئاڭلاغىل، ئەتكىل قوبۇل.
مېھرىبان بولسا غەنى پەرزەندىڭغە،
كۆپ جەۋاھىر سەرف ئېتەر دىلبەندىڭغە.
يوق پېقىر ئاجىز داداڭنىڭ جەۋھىرى،
لەيلى باردۇر ئاغزىدا سۆز گەۋھىرى.
دۇر كەبى سۆزلەر ساڭا ئەيلەر نىسار،
ئال ئانى ئەتكىل گۈھەردەك ئىئتىبار.
ھەم ئۆزۈڭگە ھەم خالايىقىقا تامام،
ياخشى ئەپئالىڭدىن ئولغاي نەپئى ئام.

(ئەھمەت بۇ نەسىھەتنى سېنىڭدىن ئۆزگىگە قىلمىدى،
سەررافمۇ جەۋھەرنىڭ، زەرگەر ئالتۇننىڭ قەدرىنى بىلمىدىغۇ.
بۇ نەسىھەتلىك سۆزۈمنىڭ قەدرىنى بىلىپ ئەمەل قىل،
يەردە قويما،
قۇلىغىڭدا چىڭ تۇت، بىلىشىڭ كېرەككى، بۇ نەسىھەتلىرىم
مەقسەتكە يەتكۈزىدىغان يولباشچىدۇر.

ئەي ئوغۇل، كەل بۇ نەسىھەتىمگە قۇلاق سال،
سۆزلىرىمنى ئاڭلاپ قوبۇل قىل.
باي ئادەملەر ئۆز پەرزەندىگە كۆيۈنسە،
ئۇنىڭغا ئاتاپ كۆپ جەۋاھىرلارنى سەرپ قىلىدىكەن.
مەن ئاجىز داداڭنىڭ ساڭا سەرپ ئەتكۈدەك جەۋھىرىمۇ
يوق،
لېكىن ئۇنىڭ ئاغزىدا سۆز گۆھىرى تولۇپ كەتكەندۇر.
گۆھەردەك بۇ سۆزلەرنى ساڭا تەقدىم قىلاي،
ئۇلارنى گۆھەر قاتاردا ھىساپلاپ ئېتىۋارغا ئال.
خەلققە ھەم ئۆزەڭگە،
ياخشى خۇسۇسىيەتلىرىڭ بىلەن پايدا يەتكۈز.)

شائىرنىڭ «رەۋزەتۇلئەخۋزرا» داستانىدا ئىپادىلەنگەن ئىجتىمائىي قاراشلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئادەم ھەممە مەخلۇقاتتىن ئۈلۈغ ۋە ھۆرمەتلىك ئەقىل ئىگىسىدۇر، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانىنى قەدىرلەش، پاك پەزىلەتكە ۋە ۋىجدانغا باي ئەقىللىق كىشىلەرگە ئىشىنىش بەكمۇ زۆرۈردۇر.

ئۇنىڭ بۇ قاراشلىرىنى تۆۋەندىكى ئوبرازلىق سېلىشتۇرۇشلىرىدىن ئېنىق ھېس قىلغىلى بولىدۇ:

...بولسا ئادەم ئات، ئىت ھەمراھ ئەگەر،
كار تاپشۇرماق ئاڭا دىلخاھ ئەگەر.
قايسىنىڭ قولىغا بەرسەڭ ئىختىيار،
چار پاغا بەرمەك ئالماس سازۋار.
ئىتنى ھاكىم ئەيلەسەڭ قالماس ئوزۇق،
ئەيلەگەي بىرەمدە خۇرجۇننى قۇرۇق.

تاشلىغاي مەشغۇل ئولۇپ موردا‌ربغە،
ئات بىلەن ئادەمنى خارۇ-زا‌ربغە.
ئات ئەگەر بولسا ھېكىم بولماس راۋان،
قايداسۇ، يايلاق ئىسە تۇتقاي ماكان.
ئىتنى ئاچقا ئۆلتۈرۈر ئادەمنى ھەم،
ھەم ئۆزىن دەررەندىلەر قىلغاي ئەدەم.
ئادىمى ئىلكىدە گەر بولسا جىلاۋ،
ئۆزى ھەم بولغاي سالامەت ئول ئىكاۋ.
(ئادەم، ئات، ئىت «ساڭا» ھەمرا بولۇپ،
بىرسىگە ئىش تاپشۇرۇش توغرا كەلسە؛
ئىتنى ھاكىم قىلىپ قويساك، ئوزۇقلارنى قالدۇرماي
بىردەمدىلا خورجۇننى قورۇقداپ قويمدۇ.
قاپ يېمىش بىلەنلا مەشغۇل بولۇپ كېتىپ،
ئادەم بىلەن ئاتنى خار-زارلىقتا قالدۇرمدۇ.
ئات ئەگەر ھېكىمبەگلىكە تەيىنلەنسە، يولدا راۋان
يۈرمەيدۇ.
قەيەردە يايلاق بولسا شۇ يەرنى ماكان قىلۇالمدۇ؛
ئىت بىلەن ئادەمنى بولسا ئاچلىق ئىلكىدە ھالاكەتكە
گىرىپتار قىلمدۇ،
ھەم ئۆزىنى دەررەندىلەردەك يوقلۇققا مەھكۇم قىلمدۇ.
ئەگەر شۇ ھۆكۈم ئادەمنىڭ ئىلكىدە بولسا،
ئادەمنىڭ ئۆزىمۇ، ئاتمۇ، ئىتمۇ سالامەت بولالايدۇ.)
شائىر ئۆز داستانىدا يەنە "مۇھتاجلىقنىڭ بېشى ھورۇنلۇقتۇر"
دىگەن قاراشتا بولىدۇ، كىشىلەرنى ھورۇن بولماسلىققا، ئەمگەكنى

سۆيۈشكە، جۈپ قولى بىلەن مەئىشەت ۋە ئىگىلىك يارىتىشقا
ئۇندەيدۇ:

بىتەكەللۈپ كىرمەگەي ئاغزىڭغا نان،
بىتەسەررۇف قامىتىڭ كەيمەس چاپان.
نە لىباسىڭ توقۇماق سوزماقسىز،
نە غىزايىڭ تېرىماق، ئورماقسىز.
پايدا قىلماس كۆزگە سۇرسەڭ ئوسمىنى،
روشەن ئەتمەكلىككە سۇرگىل سۇرمىنى.
(ھەرەج تارتماي تۇرۇپ، نان تېپىپ يىيەلمەيسەن،
خىراجەت قىلماي تۇرۇپ، قامىتىڭگە تون ياپالمايسەن.
توقۇپ، تارتىپ سوزمسا كىيىملىگىڭ،
تېرىپ، ئورمسا ئوزۇقلۇغۇڭ پۈتمەيدۇ.
كۆزگە ئوسما سۇرگەننىڭ پايدىسى يوق،
كۆزنى روشەنلەشتۇرەي دىسەڭ، سۇرمە تارتىشىڭ كېرەك.)

شائىرنىڭ مۇلاھىزىشچە، ئاڭلىغانلىكى نەرسىنى تەكشۈرۈپ
تەھقىقلەپ كۆرمەستىن، ھەممىلا يەردە قالايمىقان بىلجىرلاپ يۈرۈش
يالغانچىلىقنىڭ ئىپادىسىدۇر. كىشىلەرنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئېغىر-
چىلىقلارنى كۆرگەندە ياردەم ۋە ئىلھام بېرىشنىڭ ئورنىغا مازاق
قىلىپ كۈلۈشنىڭ ئۆزى قەبىھلىكىنىڭ ئالامىتىدۇر. ئاقىل ئىنسان
ئۆزىنى چەكلەشكە ماھىر بولۇشى، كەمتەرلىك، كىچىك پېئىللىقنى
يار تۇتۇشى، يېڭىلمەسلىغى لازىم:

ھەر ئىشتەكەننى دىمەڭ تەھقىق سىز،
ئۇشبۇ بەس يالغانچىلىققا ئەي ئىزىز.

هەر ئەجەبكە ئەيلىمە ھەم خەندە كۆب،
بولما ھەر بىر ئىشقا خوش نازەندە كۆب
مەدھىغە مەغرۇر بولۇردىن ھەم يىراق
بولغايۇ، تاپقاي ئۇ نېكىم ياخشىراق.
بىر دەرەم بەرسە ساڭا بىر زىشتى خۇي،
دىمىگىن يۇسۇپ مەسەللىك خوبرۇي.
(ئەي ئەزىز «ئوغلۇم»، ئاڭلىغانىنىڭ ھەممىسىنى
تەھقىلەپ كۆرمەستىن سۆزلەۋېرىش يالغانچىلىققا دەللىدۇر.
بىرەر ھەيران قالارلىق ئىشنى كۆرسەڭ، ئارتۇقچە كۈلۈۋەرمە،
بىرەر ئۇتۇقلۇق ئىشقا يولۇقساڭ ھەددىدىن ئارتۇق خۇشال-
لىنىپ كەتمە.
ماختاپ قويسا مەغرۇرلىنىشتىن يىراق بولغان كىشى،
قانداقلىكى ياخشى نەرسە بولىدىكەن، ئۇنىڭغا ئېرىشەلەيدۇ،
ياماق خۇيلۇق بىرەرسى ساڭا بىر دەرەم بەرسە،
ئۇنى ئالدىراپ يۇسۇپ «پەيغەمبەردەك» خۇش چىراي دەپ
تونىما.)

بەدئىيلىك نۇقتىسىدىن ئالغاندا، «رەۋزەتۇلخۇزرا» داستانى پىتىلگەن بەدئىي شەكىلگە، ئوبرازلىق تىل ئاملىغا، ھەر خىل ئىپادە-لەش ۋاستىلىرىگە باي ئەسەردۇر. شائىر بۇ داستانىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتا ئۆزىدىن بۇرۇنقى كلاسسىك ئەدىپلەرنىڭ ئېسىل ئەنئە-نىلىرىنى تىرىشىپ ئۆگىنىش بىلەن بىرگە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مول تىل بايلىغى ۋە ماقال، تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆزلىرىدىن ئۆرنەكلەر ئېلىپ، داستانىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى ئاشۇرغان.
مەسىلەن:

رەنجىسىز كىمدۇركى تابقاي گەنجىنى،
گەنج تابماقلىققە چەككىل رەنجىنى.
. . . . . .
ھەر كىشى بولسا ئۇنىڭ يارى ياماق،
كۆرگۈسكىم ئول ياماقدىن مىڭ زىيان.
(مۇشەققەت چەكمەي تۇرۇپ كىم خەزىنە «بايلىق» تاپالايدۇ؟
خەزىنە «بايلىق» تاپاي دېسەڭ مۇشەققەت چېكىشكە
تەييارلان.
. . . . . .
كىمنىڭ يارى «ئولپىتى» ياماق بولسا،
ئۇ ئاشۇ ياماقدىن مىڭلارچە زىيان كۆرىدۇ.)

دىگەن مىسرالاردىن بىز "جاپا چەكمىگۈنچە ھالاۋەت يوق"، "قازانغا يولۇقساڭ قارىسى يۇقار، ياماقنا يولۇقساڭ يارىسى" دىگەن خەلق ماقال-تەمسىللىرىنىڭ ئىككىنچى بىر خىل ۋاريانتىنى كۆر-گەندەك بولىمىز.

شائىر موللا ئەھمەت خوجامنىياز ئوغلىنىڭ «رەۋزەتۇلخۇزرا» داستانىدىن باشقا سان جەھەتتىن ئانچە كۆپ بولمىغان بىر قىسىم لىرىك غەزەل، مۇخەممەسلىرىمۇ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن، بىراق، بۇ پارچە-پۈرات يادىكارلىقلار ئىدىيۇنلىك ۋە بەدئىيلىك نۇقتىسى-دىن ئالغاندا تۆۋەنرەك، تەقلىتچىلىك پۈرىغى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان لىرىكلاردىن ھىساپلىنىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ خىلدىكى ئەسەرلەر شائىرنىڭ ئومۇمىي لىرىك ئىجادىيىتىگە ۋەكىللىك قىلال-مايدىغان ئۇششاق، جۈزئىي تەرمىلەردۇر، شۇڭا كىتابىمىزدا ئۇ توغرۇلۇق تەپسىلي توختالمايمىز. شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتىگە

دائىر قىزغىن داۋام قىلدۇاتقان ئىلمىي ئىزدىنىشلەر يېقىن كەلگۈسىدە بىزنى ئۇنىڭ لىرىكا ئىجادىيىتىنى يورۇتۇپ بەرگۈچى ئاساسلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئەتكۈسى.

9. لىرىك شائىر قەلەندەر

كىشى يۇرىكىگە گۈزەل سېزىم ۋە نازۇك تۇيغۇ بېغىشلىغۇچى شېئىرلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئىلىشقا تېگىشلىك بولغان لىرىك شائىر قەلەندەرنىڭ ئىسمىنىڭ كىملىگى، قاچاندىن-قاچانغىچە ياشىغانلىغى، قەيەردە تۇغۇلۇپ، قەيەردە ۋاپات بولغانلىغى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. شۇنداقتىمۇ شائىرنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن تولۇقسىز دىۋانىغا تايىنىپ، ئۇنىڭ تەرجىمھالىغا دائىر بەزى تەخمىنىلەرنى ئوتتۇرىغا قويالايمىز.

شائىر قەلەندەرنىڭ قول يازما دىۋانىنىڭ ئاخىرقى بېتىگە يېزىلغان "تارىخى بىر مىڭ ئىككى يۈز يىگىرمە بىر يەلەڭ يىلى ئەيد قۇربان" دىگەن يىلنامىنى نەزەرگە ئالغاندا، دىۋانىنىڭ پۈتۈلگەن ياكى كۆچۈرۈلگەن ۋاقتىنى مىلادى 1807-يىلى 2-ئايىنىڭ 19-كۈنى دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بۇنى شائىرنىڭ "قىلساڭ" رادىفلىق بىر غەزىلىدىكى:

ئۆتۈبدۇر قۇللۇغۇڭ ئەي پەرىۋەش ياشىم ئاتمىشىدىن،
ئۆلەر چاغىم بولۇبدۇر نەبولۇر جانا رىزا قىلساڭ.

دىگەن مىسرالار بىلەن مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ قاراپ، ئۇنى دىۋان تۈپلەنگەن ۋاقىتتىن سەل بۇرۇن (بۇ غەزەلنى يازغاندا) 60 ياشتىن

ئاشقان دەپ ھىساپلىساق، شائىرنى 18-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدا تۇغۇلغان بولسا كېرەك، دەپ پەرەز قىلالايمىز. ئەگەر شائىر بۇ غەزەلنى دىۋان تۈپلەنگەن ۋاقىتتىن خېلى بۇرۇن يازغان دەپ گۇمان قىلساق، ئۇنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتىنى 18-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدىن تېخىمۇ ئىلدىغا سۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. نەمىلا بولمىسۇن، قەلەندەرنى 18-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى چارىگىدىن 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ياشاپ ئۆتكەن شائىر دەپ ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن.

شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئەسلى يۇرتى "قۇندۇز"[1] دىگەن جاي ئىكەنلىگىنى، كېيىن خوتەنگە بېرىپ، ئۇ يەردە خېلى ئۇزاق بىر مەزگىل ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىغىنى بىلىشكە بولىدۇ. بۇ شېئىرلار بىزگە يەنە شۇنىڭدىن ئۇچۇر بېرىدۇكى، شائىر قەلەندەرنىڭ ئۆمرى خاتىرجەملىكتە ئۆتمىگەن. ئۇ سەرگەردان بولۇپ، ئۆز يۇرتى قۇندۇزدىن خوتەنگە بارغان. قۇندۇزدىن خوتەنگە بېرىشىمۇ شائىرنىڭ ئۆز ئىختىيارى بىلەن بولمىغان. بۇ تەخمىنلىرىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى مىسرالارنى كەلتۈرىمىز:

گۇناھىم نە ئىدىكىم قۇندۇزى جەننەت نىشانىمدىن،
يەلەڭ سالغۇ تاشىدەك چۆرۈلۈپ خوتەن ساری ئاتتى.
(نەمە گۇناھىم بار ئىدىكىن، يەلەڭ خۇددى سالغا تېشىدەك
جەننەتتىن بەلگە بەرگۈچى يۇرتۇم قۇندۇزدىن خوتەن
تەرەپكە چۆرۈپ تاشلىدى.)

---

① قۇندۇز — ھازىرقى يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ بىر يېزىسى.

شائىر خوتەنـدە مۇساپىر بولۇپ يۇرگەن چاغـلىرىـدا، ئۆزىـنىڭ سۆيۈملۈك يۇرتى "جەننەت نـشان" قۇنـدۇزنى بەكـمۇ سېغىنـدۇ، ئۇنى قايتىلاپ بىر كۆرۈشنى تولىمۇ ئارزۇ قىلىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەنە شۇ سېغىنىشىنى تۆۋەندىكى مىسرالاردا ئىزھار قىلىدۇ:

بەر قەلەندەرغە ئىلاھا قۇندۇزى جەننەت نـشان،
يۇسۇپى كەنئانغە قىلغىل شەھرى دەۋراننى نەسىب.
(ئەي خۇدا، قەلەندەرگە جەنـنەتتىن نـشان بەرگۈچـى
قۇندۇزنى ئاتا قىل،
بۇ كەنئانلىق يۇسۇپكە ئۆز شەھرىنى نېسىپ قىل.)

ياكى:

بىر يولى يۇز مىڭ كۆرۈپ، خوتەندە مىڭ يول ئۆتكىچە،
قۇندۇزى جەننەت نىشانىنى شاد كۆرسەم ئېردى كاش.
(خوتەندە مـىڭ قېتـىم تۆرىلـىپ، ئۇنى يۈزمىڭ قېـتىم
كۆرگەندىن،
جەننەتتىن بەلگە بەرگۈچى قۇندۇزۇمنى خۇشال ھالدا بىر
كۆرسەم ئىدى كاشكى.)

شائىر قەلەندەرنىڭ ئارزۇلـرى ئەمەلـگە ئېشـىپ، ئۆز يۇرتـىغا قايتىپ كەلگەنلىگى، ياكى خوتەندە ئۆمرىـنىڭ ئاخىرغـىچە تۇرۇپ، شۇ يەردە ۋاپات بولغانـلىغى ئېنىق ئەمەس. قىسقـىسى، شائـىرنىڭ شېئىرلىرىدىن ئۇنىڭ ھاياتىغا دائىر تولۇق مەلۇماتقا ئېرىشەلمىسەكمۇ، بۇ شېئىرلاردىن ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ خېـلى كۆپ قىسمىنى مۇساپىرلىقتا ئۆتكۈزگەن ئاشـىق شائىر ئىكەنلىگى ھەقـقىدە بەزى تەخمىنلەرنى ئوتتۇرىـغا قويۇش ئىمـكانىيـىتىگە ئىگە بولالايمىز. شائـىرنىڭ ئۆز

تەخەللۇسىنى "قەلەندەر" دەپ ئاتىشىمۇ شۇ سەۋەپتىن بولسا كېرەك.

شائىر قەلەنـدەرنىڭ غەزەللـىرى تامامەن دىـگۈدەك مۇھەببـەت لىرىكىلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا چىن ئىنسانىي سۆيگۈ تېمىسى ۋاپاسـاداقەت، ياخـشىلىق، زامان جەبىر-جاپالىرى ئۈسـتىدىن شىكايەت، ئارزۇ-ئۈمىت قاتارلىق ئىجتىمائىي مەزمۇنلار بىلەن گىرەلەشتۇرۇلگەن ھالدا يورۇتۇپ بېرىلگەن.

ئۆز غەزەللىرىدە مۇھەببەت توغرىسىدىكى ئاجايىپ نازۇك ھېس-تۇيغۇنى بەكمۇ تەسىرلىـك ھالـدا كۆيلىـگەن شائىر چىن ئىنـسانىي مۇھەببەتنى ھەقىقىي يوسۇندا ئۇلۇغلايدۇ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ھاياتىدىنمۇ ئەۋزەل بىلىدۇ. ئۇ مۇھەبـبەت (ئارزۇ-ئارمان) بىلەن شۇ قەدەر بىر تەن-بىر جان بولۇپ كەتكەنـكى، ئۇلۇشـتىن ئەمەس، بەلـكى ئۆلـگەنـدىن كېـيىن مۇھەبـبەتنىڭ ئۆز ۋۇجۇدىـدىن جۇدا بولۇپ كېـتىشىدىنلا ئەنسىرەيدۇ:

ئۆلۈمدىن يوق تۇرۇر زارىم، ۋەلى قورقۇنچىم ئاندىندۇر،
سەپەر قىلسام بۇ دۇنيادىن مۇھەببەت دەر-بەدەر بولغاي.
(ئۆلۈمدىن زارلىمايمەن، لېكىن شۇنىڭدىن قورقىمەنكى،
مەن دۇنيادىن كەتسەم مۇھەببەت مەندىن كېتىپ قالىدۇ.)

شائىر قەلەندەر ھاياتىنىڭ مەنىسى ئارزۇ، ئۈمىت ۋە ئىستەكتە دەپ ھىساپلايدۇ. شۇڭا ئۇ، دۇنـيادا مۇھەبـبەتلا ھاياتـقا مەزمۇن بېرەلەيدۇ، ھاياتتىكى غەيـرى مەزمۇنـلارنىڭ ھەممـىسى بۇ مەزمۇنغا يەتمەيدۇ، دەپ تەۋسىيە قىلىدۇ:

شۇكۇر لىللاھ ئەي قەلەندەر ئول پەرىۋەش ۋەسپىدە،
سېنى تاپقان مەزمۇنىڭغە ھېچ مەزمۇن ئوخشاماس.

(خۇداغا شۈكۈر، ئەي قەلەندەر، ئاشۇ پەرىشتىڭ شەنى
بىلەن،
سەن تاپقان مەزمۇنغا ھەچقانداق مەزمۇن يېتەلمەيدۇ.)

ناھايىتىمۇ روشەنكى، شائىر قەلەندەرنىڭ چىن مۇھەببەتنى ھەممىدىن ئەلا بىلىشىنىڭ سەۋەبىمۇ ئۇنىڭ مۇھەببەتنى ھاياتقا مەزمۇن بەرگۈچى بىردىن-بىر ئامىل دەپ تونۇغانلىغىدا. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ:

جەننەتۈل پىردەۋسنى قىلماسدۇر ھەرگىز ئارزۇ،
تا قەلەندەرنى سىز ئەي گۈلچېھرە مېھمان قىلمىڭىز.
(ئەي گۈل يۈزلۈك، ئەگەر سىز قەلەندەرنى مېھمان
قىلمىڭىز،
ئۇ پىردەۋس ئاتلىق جەننەتنىمۇ ئارزۇ قىلمايدۇ.)

ياكى:

گەر مۇيەسسەر بولسا شول دۇنيادا يۈزۈڭ كۆرگەلى،
ھۆر جەننەتتىن كۆڭۈل ئەلبەتتە ئۈزگەن ياخشىراق.
(ئەگەر مۇشۇ دۇنيادا يۈزۈڭنى كۆرۈشكە نىسىپ بولسا،
جەننەت ھۆرلىرىدىن كۆڭۈل ئۈزگەن ياخشىراق،
ئەلۋەتتە.)

دەپ يېزىشى تاسادىپىي ئەمەس.

ھەقىقىي ئاشىق (گۈزەل ئارزۇ-ئارمانىنى ئۆزىگە يار قىلغان كىشى) ۋىسال (مەقسەتكە يېتىش) يولىدا دەرت-ئەلەم چېكىشتىن، مال-دۇنيانىڭ قولىدىن كېتىشىدىن، ھەتتا ھاياتىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن قىلچە ئەندىشە قىلمايدۇ. بۇ يولدا جانىنى ئايىغۇچىلار ئاشىق بولمايلا قالماستىن، ئۇلار "جانان"نىڭ "دىدار دۆلىتى"دىنمۇ

تامامەن مەھرۇمدۇر. ئىنسانىيەت جەمىيىتىدە ئەزەلدىن مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان بۇ ھايات قائىدىسى شائىر غەزەللىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى مۇنداق تاپقان:

ۋەسل باغىدىن دىماغىغە ئانىڭ بۇيى تامار،
كىم ساربغ تا يۈزىنى، كۆزىنى تا قان ئەيلەمەس.
. . . . . .
تاپماس ھەرگىز، ئەي قەلەندەر، دەۋلەتى دىدارىنى،
ھەر كىشى تا ياربغە جانىنى قۇربان ئەيلەمەس.
تاكىشى تەرك ئەتمەسە دۇنيايى دوننىڭ شۇغلىنى،
ۋەسل باغىنىڭ، قەلەندەر، سەيرىن ئاسان ئەيلەمەس.
(چىرايىنى سېرىق، كۆزىنى قان قىلمىغۇچە،
ۋىسال باغلىرىنىڭ خۇش ھىدى ئاشىق دىمىغىغا يەتمەيدۇ.
. . . . . .
كىمكى يار ئۈچۈن ئۆز جېنىنى قۇربان قىلمىسا،
ئۇ دىدار دۆلىتىدىن نېسىۋىسىزدۇر.
ئەي قەلەندەر، بۇ رەزىل دۇنيانىڭ مەشغۇلاتىدىن
ۋازكەچمىسە،
كىشىگە ۋىسال باغلىرىنى سەيلە قىلىش ئاسانلاشمايدۇ.)

چىن مۇھەببەت (ئۈلۈغۋار ئارزۇ)نىڭ دۇشمەنلىرى بولغان "شۇم رەقىب"لەردىن ئىنتايىن يىرگەنگەن شائىر ئۆز غەزەللىرىدە ئىنسانلىق خىسلىتىدىن تامامەن مەھرۇم بولغان بۇ مەخلۇقلارغا چەكسىز غەزەپ-نەپرەت بىلدۈرىدۇ. ئۇ:

مەقسەدىمدۇر خەنجەرى خۇنرىز ئىلە،
شۇم رەقىب باشىنى ئۈزسەم مەھۋەشىم.

(ئەي ئاي سۇپەت يار، قان تۆككۈچى خەنجەر بىلەن
شۇم رەقىبلەرنىڭ كاللىسنى ئالسام، مەقسىدىمگە يەتكەن
بولاتتىم.)

دىگەن مىسرالاردا دۇشمەنلەردىن ئۆچ ئېلىش يولىدىكى كۈچلۈك ئىرادىسىنى بىلدۈرگەن بولسا، تۆۋەندىكى بىر بەيىتتە ئۆزى ئەقىدە قىلغان گۈزەللەردىن دۇشمەنلىرىنىڭ قېنىنى تۆكۈشنى، ياكى ئۇنى ئازاپلاشنى كۈتىدۇ:

چۆرۈلۈرمەن باشىدىن ئول شوخىنىڭ پەرۋانەدەك،
سەگ رەقىبنىڭ قانىدىن ئاقىزسا دەريايى فرات.
(ئەگەر ئۇ گۈزەل ئىت رەقىبلەرنىڭ قېنىنى فرات
دەرياسىدەك ئاققۇزسا،
ئۇنىڭ بېشىدىن پەرۋانىدەك ئايلانغان بولاتتىم.)

ياكى:

گەر مۇسۇلمانزادە بولساڭ، ئەي مەھى نامېھرىبان،
شۇم رەقىبى بەددىيانەت جانغە بىداد قىل.
(ئەي نامېھرىبان ئاي، ئەگەر سەن مۇسۇلمان بالىسى بولساڭ،
دىيانەتسىز رەقىبنىڭ جېنىغا جەبر قىل.)

قەلەندەرنىڭ ھەممە غەزەللىرى دىگۈدەك مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا مۇھەببەت توغرىسىدىكى ئىدىيۇى ھېسسىياتتىن باشقا، يەنە بىر بۆلۈك ئىجتىمائىي مەسىلەر ئىستېتىمۇ پىكىر يۈرگۈزۈلگەن. پۈتۈن ئۆمرىنى "مېھنەت (جاپا-ئۇستىدىمۇ پىكىر يۈرگۈزۈلگەن. پۈتۈن ئۆمرىنى "مېھنەت (جاپا-مۇشەققەت) ۋە ھەسرەت بىلەن ئۆتكۈزگەن" شائىر بۇ جەبر-جاپانى كىشىلەر ئۇستىگە يۈكلىگەن سەتەمكار پەلەك — تەڭسىز زامان ئۇستى-

دىن شىكايەت قىلىش ۋە ئۇنى پاش قىلىشنى نەزەردىن چەتتە قالدۇرمىدى. ئۇ بىر قىسىم غەزەللىرىدە:

نە گۇناھىم بار ئىدى قىلدىڭ فەلەك ياردىن جۇدا،
دىمەگىل سەن ياردىن، بىل گەۋھەرى جاندىن جۇدا.
(ئەي پەلەك، نىمە گۇناھىم بار ئىدى، مېنى ياردىن جۇدا
قىلدىڭ،
ياردىن ئەمەس، بەلكى جان گۆھىرىمدىن جۇدا قىلدىڭ.)

ۋە:

مۇنچە ئۆچ بولماق فەلەك ئىشق ئەھلىگە بىلمەم نىدۇر؟
قىسقا قىلدى سۇبھى ۋەسلىن، شامى ھىجرانىن ئۇزۇن.
(بىلمەيمەن، پەلەك ئىشق ئەھلىگە نىمانچە ئۆچتۇ؟
ئۇ ۋىسال سەھىرىنى قىسقا، جۇدالىق كېچىسىنى ئۇزاق قىلدى.)

دەپ يېزىپ، زامان زۇلمى ئۇستىدىن ۋاستىلىك ھالدا شىكايەت قىلغان بولسا، يەنە بىر قىسىم غەزەللىرىدە ئادالەتسىز فېئودالىلىق تۈزۈمنىڭ قىلمىشلىرىنى بىۋاستە پاش قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا بولغان كۈچلۈك نارازىلىغىنى بايان قىلىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ "فەلەك" رادىفلىك شېئىرى خاراكتېرلىكتۇر. تۆۋەندە بۇ غەزەللەرنىڭ بىرنەچچە بەيىتىنى كەلتۈرىمىز:

ھەر نىچە قىلسام جەھاندا ئەيىش-ئىشرەت ئۆمرىمە،
ھەر بىرى ئۇرنىدا مىڭ جەبرۇ-جەپا قىلدى فەلەك.
كۆرمەدىم جەبرۇ-جەپادىن ئۆزگە ھەرگىز دەھر ئارا،
لۇتف ئىتەردىن ماڭا گويا كىم ئىبا قىلدى فەلەك.
ئەھلى فەزلۇ دانىش ئەھلىگە . . .① دەردۇ-ئەلەم،
دون ئېلىن ئالەم ئارا كامىن راۋا قىلدى فەلەك.

① بۇ ئورۇندا ئىككى بوغۇملۇق بىر سۆز چۈشۈپ قالغان.

(دۇنيادا ئۆمرۈم بويىچە قانچىلىك راھەت كۆرگەن
بولسام،
پەلەك بۇ راھەتنىڭ بىرىنىڭ ئورنىدا مىڭلاپ جەبر-جاپا
قىلدى.
زامان ئارا جەبر-جاپادىن باشقا ھىچنىمە كۆرمىدىم،
پەلەك گويا ماڭا ياخشىلىق قىلىشتىن نومۇس قىلدى.
پەلەك ئەقىللىق، پەزىلەتلىك كىشىلەرگە دەرت-ئەلەم
كەلتۈرۈپ،

پەس-رەزىللەرنى مۇرات-مەقسەتكە يەتكۈزدى.)

شائىر قەلەندەر زامان زۇلمى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپلا قالماي، بەلكى بۇ زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشنى ئارزۇ قىلغان. ئۇ مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا ئەركىنلىك ۋە ھۆرلۈككە تەلپۈنگەن:

كىچەۋۇ كۈندۈز دۇئايىم بۇ دۇرۇر: قىلغىل مېنى،
كۈلپەتى ئەندوھ بىلە ھەم دەردى دەۋراندىن خەلاس.
(كىچە-كۈندۈز دۇئايىم شۇكى: مېنى
غەم كۈلپىتى بىلەن زامان دەرتلىرىدىن خالاس قىل.)

ناھايىتى ئېنىقكى، شائىرنىڭ ھۆرلۈك ئارزۇسى تەلەپ ۋە ئىلتىجا بىلەنلا چەكلەنمەي، ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسى ئۆز زامانداشلىرىنىڭ يۈرەك ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىگى ئۈچۈن قەدىرلىكتۇر.

بۇ ئۆمرۈگە قەلەندەر ئىنتىمادى قىلماغىل ھەرگىز،
كىچە ھەر نىچەكىم بولسۇن ئۇزاق، ئاخىر سەھەر بولغاي.
(ئەي قەلەندەر، بۇ ئۆمرۈگنى شۇنداق ئۆتكۈزىدۇ دەپ
ئىشىنىپ قالما،
كىچە ھەرقانچە ئۇزۇن بولسىمۇ، ئاخىر تاڭ ئاتىدۇ.)

شائىرنىڭ ئۇمىتسىزلىق بىلەن تولغان يۇقۇرىدىكى مىسرالىرى ئۇنىڭ ھۆرلۈك ۋە ئەركىنلىكىگە بولغان ئىشەنچىسىنىڭ شاھىدىدۇر. ئۇنىڭ بۇ كۆز قارىشى جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيىتى توغرىسىدىكى چوڭقۇر پەلسەپىۋى ھۆكۈمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، قەلەندەر شېئىرلىرى سوپىزىملىق تەلىماتنىڭ بەزى تەسىرلىرىدىن خالى بولالمىغان. بۇ خىل تەسىرنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شائىرنىڭ كۆپچىلىك ئەسەرلىرى ئۆزىنىڭ ئىلغار مەزمۇنى، يۇقۇرى بەدىئىي قىممىتى بىلەن بىزنىڭ ئېسىل مىراسلىرىمىز قاتارىدىن ئالاھىدە ئورۇن ئىگىلىشقا مۇناسىپتۇر.

ئەمدى قەلەندەر غەزەللىرىنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەققىدە ئازراق توختىلايلى:

شائىر قەلەندەرنىڭ شېئىرلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىنىڭ خېلىلا كامالەتكە يەتكەن شائىرى ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا باي، چوڭقۇر شېئىرىي مەزمۇنلار ئۇستۇن بەدىئىي تالانت بىلەن يورۇتۇپ بېرىلگەن.

ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغىنى شائىر غەزەللىرىنىڭ تېمىدۇر. قەلەندەر غەزەللىرىدە ئىنتايىن نازۇك ۋە گۈزەل شېئىرىي ھېسسىيات بەكمۇ نەپىس، راۋان، رەڭدار، ئوبرازلىق شېئىرىي تىل ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان. بىز شائىرنىڭ غەزەللىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئۇنىڭ شېئىرىي تىلىنىڭ خەلق تىلىغا بەكمۇ يېقىنلىغىنى، ئىبارىلىرىنىڭ تولىمۇ ئوچۇق-ئايدىڭ ئوقۇمغا ئىگە ئىكەنلىگىنى ھېس قىلىمىز:

تۇشتى كۆڭلۈمىنىڭ قۇشى جانا كەبۇتەر خانەگە،
گەر ئۇچاي دىسە ئانىڭ قۇيرۇق-قاناتىنى يۇلۇڭ.
. . . . . .
مۇنچە جەبرۇ-زۇلۇم قىلماقتىن نە ئىبرەتى مەقسەتىڭ،
ئىشلەتۇر بولساڭ قۇلۇڭمەن، گەر ساتۇر بولساڭ پۇلۇڭ.
(ئەي جېنىم، كۆڭلۈم قۇشى كەپتەرخانىڭغا قوندى،
ئەگەر ئۇچۇپ كېتەي دىسە، قانات-قۇيرۇغىنى يۇلۇۋېتىڭ.
. . . . . .
مۇنچە جەبر-زۇلۇم قىلىشتىن مەقسەتىڭ نىمە ئىدى؟
ئەگەر ئىشلىتىمەن دىسەڭ قۇلۇڭمەن، ساتساڭ پۇلۇڭغۇ.)

يۇقۇرقى مىسرالاردا قوللىنىلغان تىل ئىنتايىن راۋان ۋە ئاممىباپ بولۇپ، ئاجايىپ يارقىن شېئىرىي ئوبرازنى كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شائىر قەلەندەر ئىستىلىستىكىنىڭ ماھىرىدۇر. ئۇ غەزەللىرىدە ئىستىلىستىكىنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىمەكچى بولغان ئىدىيۋى ھېسسىياتنى تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ كونكرېت، تېخىمۇ روشەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. مەسىلەن:

دىمەڭمىز باردۇر بۇتۇن كۆڭلۈم مېنىڭ ئەھبابلار،
تەكسە مۇنچە غەم تاشى ئول شىشە قالۇرمۇ بۇتۇن.
(ئەي دوستلار، مېنىڭ كۆڭلۈمنى پۈتۈن دەپ ئويلىماڭلار،
مۇنچىۋالا غەم تېشى تەككەن تۇرسا، ئۇ ئەينەك ساق قالامدۇ؟)

ياكى:

ئىشىگىدە شۇم رەقىبلەر ھەر يانىمدىن تارتىشۇر،
بىر ئۆلۈكنىڭ ئۈستىدە كۆپ قارغا قىلغاندەك تالاش.
(بىر ئۆلۈك تەننى نۇرغۇن قاغا تالاشقاندەك،
سېنىڭ ئىشىگىدە شۇم رەقىپلەر ھەر يېنىمدىن تارتىشماقتا.)

دېگەن مىسرالارنى ئوقۇغىنىمىزدا، كۆڭلى غەم-قايغۇ بىلەن گويا كى تاش زەربىدىن چۈل-چۈل قىلىۋېتىلگەن ئەينەككە ئوخشاش خاراپ بولغان دەرتمەن ئاشقىنىڭ سىماسىنى، شۇنىڭدەك ۋىسال ئىزدەپ يار ئىشىگى ئالدىغا بارغان ئاشقىنىڭ ئۆز دۇشمەنلىرى ئارىسىدا قېلىپ، خۇددى نۇرغۇنلىغان قاغىلار قاقىلداپ، بىر ئۆلۈك تەننى چوقۇۋاتقاندەك ئەھۋالغا دۇچ كەلگەنلىگىنى كۆرگەندەك بولىمىز. بىز بۇ يەردە شائىرنىڭ ئوبرازلىق ئوخشىتىشىنىڭ رولىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەنلىگىنى ئېنىق ھېس قىلىمىز.

ئاھ ئوتىدىن تولدى ئالەم، بولماسا يوق ئىبرەتى ئوت،
كۆز ياشىم تا قۇيمادىم ھەجرىڭدە دەريا بولمادى.
(ئەسلىدە دۇنيادا ئوت يوق ئىدى، پەقەت ئاھلىرىم بىلەن
ئوتقا تولدى،
جۇدالىقتا كۆز ياشلىرىمنى توكمىگەن بولسام دەريامۇ
بولمايىتتى.)

شائىر يۇقۇرقى مىسرالاردا يۇقۇرى دەرىجىدىكى ئاشۇرۇپ مۇبالىغە قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق، كۈچلۈك شېئىرىي تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز ھېسسىياتىنى تولىمۇ تەسىرلىك ئىپادە قىلغان. بۇ يەردە بىزنىڭ دىققىتىمىزنى ئالاھىدە تارتىدىغىنى مۇبالىغىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئاساس قىلغانلىغىدۇر. ئەگەر ئالەمنى قاپلىغان "ئوت" ئاشقىنىڭ ئوتلۇق ئاھىنى، "دەريا" بولسا ئۇنىڭ توختىماي ئاققان

كۆز ياشلىرىنى ئاساس قىلمىغاندا ئىدى، بۇ يەردىكى مۇبالىغە مەنمىز، قۇرۇق بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالغان بولاتتى، ئەلۋەتتە.

شائىر قەلەندەرنىڭ غەزەللىرى شېئىرىي دېتالىلارنىڭ ئىنتايىن يارقىن تەسۋىرلىنىشى بىلەن خاراكتېرلىكتۇر. شائىر ئۆز غەزەللىرىدە سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، خاراكتېر جەھەتتىن بىر-بىرىگە يېقىن بولغان شەيئىلەرنى بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇش يولى بىلەن، ئۆزى بايان قىلماقچى بولغان ئوي-پىكىرنى تېخىمۇ ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. مەسىلەن:

ياقىشىڭغا ئوخشاماس ئاي، يۈزىڭگە كۈن ئوخشاماس،
لالە داغىمدەك ئەمەس، ئەشكىمگە جەيھۇن ئوخشاماس.
ئىشق ئىلى ئىچرە ئەجايىپمىز ئىكەۋ مۇتازمىز،
ساڭا لەيلى ئوخشاماسۇ، ماڭا مەجنۇن ئوخشاماس.
. . . . . .
لەبلەرىڭدەك لەئلى يوقىدۇر، ئاغزىڭ ئوخشە غۇنچەئى،
تىشلەرىڭغە ئەي پەرىۋەش دۇررى مەكنۇن ئوخشاماس.
. . . . . .
بىر غەربى ناتەۋانىنى مۇنچە كۆيدۈرمەك ئىدۇر،
نالەۋۇ ئەفغا نىمە سەرتارۇ قانۇن ئوخشاماس.
(يادەك قېشىڭغا ئاي ئوخشمايدۇ، يۈزۈڭگە كۈن
ئوخشمايدۇ.
لالىنىڭ دېغى مېنىڭ يۈرەك دېغىمدەك ئەمەس،
جەيھۇننىڭ① سۈيى كۆز ياشلىرىمغا يەتمەيدۇ.

---

① جەيھۇن — ئامۇ دەريانىڭ نامى.

ئىككىمىز ئاشىقلار ئىچىدە ئاجايىپ ئۇستۇنمىز،
ساڭا لەيلى، ماڭا مەجنۇن تەڭ كېلەلمەيدۇ.
. . . . . .
لېۋىڭگە ئوخشايدىغان ھېچقانداق ياقۇت يوق، ئاغزىڭغا
ئوخشايدىغان غۇنچىمۇ يوق،
ئەي پەرى تۈسلۈك يار، ھەرقانچە ئەتىۋارلىق مەرۋايىتىمۇ
چىشلىرىڭغا تەڭ ئەمەس.
. . . . . .
بىر ئاجىز غېرىپنى مۇنچىۋالا كۆيدۈرگىنىڭ نىمىسى،
ساتار بىلەن قالۇننىڭ ئاۋازىمۇ نالە-پىغانىمىنىڭ مۇڭغا
يەتمەيدۇ.)

يارنىڭ قېشىنى يېڭى چىقىقان ئايغا، يۈزىنى كۈنگە، لېۋىنى ياقۇتقا، ئاغزىنى غۇنچىغا، چىشلىرىنى ئۇنچە-مەرۋايىتقا، ئاشقىنىڭ يۈرەك داغلىرىنى لالىدىكى داغقا، كۆز ياشلىرىنى جەيھۇن دەرياسىغا، ئاشقىنى مەجنۇنغا، مەشۇقنى لەيلىگە ئوخشىتىپ تەسۋىرلەش كلاسسىكلىرىمىز ئارىسىدا ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئەنئەنە ئىدى. شائىر قەلەندەر بۇ خىل ئەنئەنە رامكىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، شېئىرىي دېتالىلارنى سېلىشتۇرۇش يولى بىلەن ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپ، ھېسسىياتنى تېخىمۇ تەسىرلىك ئىزھار قىلىشنىڭ يېڭىچە ئۇلگىسىنى ياراتتى.

شائىر قەلەندەر ھېكمەتلىك سۆز ۋە پەلسەپىۋى پىكىرلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز شېئىرلىرىنىڭ تەسىرىي كۈچىنى ئاشۇرۇشقا ئېتىۋار بىلەن قارىغان. ئۇ شېئىرلىرىدا گۈلنىڭ تىكىنى، مۇھەببەتنىڭ ھىجرانى بارلىغى، شۇنىڭدەك جاپانىڭ ئاخىرى راھەت، كېچە-

نىڭ كەينى كۈندۈز ئىكەنلىگى ھەققىدىكى كۆچلۈك پەلسەپىۋى خاراكتىردىكى پىكىر ۋە كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شېئىرنىڭ قايىل قىلىش كۈچىنى ئۆستۈرگەن. مەسىلەن:

بار دۇرۇر دۇنيا ئىچىندە كىمسەنىڭ بىر ئاپەتى،
ئىشق ئىلى جانغە بولدى فۇرقەتى ھىجران بالا.
(دۇنيادا ھەرقانداق ئادەمنىڭ بىر ئاپىتى بولىدۇ،
مۇھەببەت ئەھلى جېنىنىڭ بالاسى ھىجراندۇر.)

ياكى:

ئەي قەلەندەر شۇم رەقىبدىن مۇنچە سەن ئىكرانماغىل،
گۈل بىلە بوستان باغىنىڭ بۈلبۈلى ھەم زاغى بار.
(ئەي قەلەندەر، شۇم رەقىبلەردىن ئۇنچۇالا زارلانما،
گۈل ۋە باغۇ-بوستانلارنىڭمۇ بۈلبۈلى بىلەن بىلە
قاغىسىمۇ بولىدۇ ئەمەسمۇ؟!)

ئومۇمەن ئالغاندا، شائىر قەلەندەرنىڭ مەزمۇن ۋە بەدىئى جەھەتتە خېلىلا يۇقۇرى قىممەتكە ئىگە غەزەللىرى بىزنىڭ كلاسسىك شېئىرىيەت ئەنئەنىلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشىمىزدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

10. شائىر مەھزۇن خوتەنى

شائىر مەھزۇن خوتەنىنىڭ ئەسلى ئىسمى (مەھزۇن خوتەنى ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى بولۇپ، غەيرىي خوتەنلىك دىگەن مەنىدە) ۋە ئۇنىڭ تەپسىلى تەرجىمھالى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتقا

ئىگە ئەمەسمىز. پەقەت ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى بەزى مىسرالار بىزگە ئۇنىڭ ھاياتى ھەققىدىكى قىسمەن پاكىتلارغا ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ. شائىرنىڭ يۇرت كېزىپ يۈرگەن چاغلىرىدا ئۆز يۇرتىنى سېغىنىپ:

مېنى مەھزۇن نېتەي بۇ غۇربەت ئىچرە،
خوتەن مۆلكى مېنىڭ ئېردى دىيارىم.
(مەن مەھزۇن بۇ غېرىپلىقتا قانداق قىلاي،
خوتەن دىيارى مېنىڭ يۇرتۇم ئىدى.)

دەپ يازغانلىغىغا ۋە يەنە بىر شېئىرىدا 18 ـ ئەسىردە خوتەندە ياشاپ ئۆتكەن خوجا ئىسھاقنى تىلغا ئالغانلىغىغا ئاساسەن، شائىر مەھزۇننىڭ ئانا يۇرتى خوتەن ئىكەنلىگىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ 18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا دۇنياغا كەلگەنلىگىنى پەرەز قىلالايمىز.

ۋەتەنپەرۋەر لىرىك شائىر مەھزۇن خوتەنىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدىن تەركىپ تاپقان «دىۋان مەھزۇن» بىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ توپلامدىكى شېئىرلار ئاساسەن مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا يەنە زامان زۇلمى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش، ئەل-يۇرتنى (ۋەتەننى) قىزغىن سۆيۈش قاتارلىق ئىدىيۋى تۈيغۇلار ئورۇن ئالغان.

يەلەك (زامان) زۇلمىدىن "غەم خەنجىرى باغرىغا قادالغان" شائىر كىشىلەرنى ئۈستى-ئۈستىلەپ دەردۇ-بالا ۋە غەم-قايغۇغا، ماتەمگە گىرىپتار قىلغۇچى فېئودالىق تۈزۈم ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

نه چاره ئی كۆڭۈل هەركۈن يېتەر دەردۇ-بەلا بىزگە،
جەفادىن ئۆزگە ھېچ ئىش يازمادى كېلكى قازا بىزگە.
نەسىب ئەتمىش پەلەك خۇنا بەئى ھەسرەتنى غەم بىرلە،
كۆرەرمۇ بادەئى ئىشرەتنى ئۇل ھەرگىز راۋا بىزگە.
. . . . . .
نە ئەيىش ئولغاي ئوتۇب گۈل پەسلى ئى مەھزۇن بۇ باغ ئىچرە،
بولۇپتۇر ھەر نەپەس يۇزخارى مېھنەت موپتلا بىزگە.
(ئەي كۆڭلۈم، ھەركۈنى كېلۈاتقان دەردۇ-بالاغا نىمە چارە بار؟
قازانىڭ قەلبمى بىزگە جاپادىن باشقىنى يازمايتۇ.
زامان بىزگە قايغۇ-ھەسرەتنىڭ قان-زەرداپلىرىنى نېسىپ قىلدى،
ئۇ بىزگە خۇشاللىق شارابىنى ھەرگىزمۇ راۋا كۆرمەيدۇ.
. . . . . .
ئەي مەھزۇن، گۈل پەسلى (باھار) ئۆتكەن تۇرسا،
بۇ باغدا قانداقمۇ راھەت سۈرگىلى بولسۇن؟!
چۈنكى، بىزگە ھەر نەپەستە يۇزلەپ جەبر-جاپا تەكەنلىرى سانجىلماقتا.)

ياكى:
ئەيكىم خىيال ئەيلەب شەپەق خۇرشىد تابىدىن دىمە،
گەردۇن يۇزىدىن ساچراغان قۇربانلاردىن قان ئېرۇر.
(شەپەق قىزىللىغىنى قۇياش تەپتىدىن بولغان دەپ خىيال قىلما،
ئۇ پەلەك يۇزىدىن چاچرىغان قۇربانلار قېنىدۇر.)

بىز مەھزۇن غەزەللىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئۇنىڭ كۆپچىلىك غەزەللىرىگە تولۇپ-تاشقان ئۇمىتۋارلىق روھ سىڭدۈرۈلگەنلىگىنى كۆرىمىز. شائىرنىڭ ئۇمىتۋارلىغى ئۇنىڭ ۋىسال ئۇمىدى بىلەن كۆڭلىنى ئاۋۇتۇشلىرىدا ئىپادىلىنىدۇ:

باغلاماڭلار ھىجر تېغى زەخمىن ئەي ئەھبابلار،
بۇ سەتەمدىن ۋەسل ئۇممىدى بىرلە خەندانىدۇر تېنىم.
(ئەي دوستلار، جۇدالىق تېغىدىن بولغان يارىلارنى
تاكىمەن دەپ ئاۋارە بولماڭلار،
ۋىسال ئۇمىدىدە بۇ زۇلۇمدىن يەنىلا ۋۇجۇدۇم خۇشالدۇر.)

خەلقنى قىزغىن سۆيگەن شائىر مەھزۇن ئۆز غەزەللىرىدە خەلقنى ئويلىمايدىغان، ئۇلارنىڭ مۇڭ-زارلىرىغا قۇلاق سالمايدىغان، ھەتتا ئۆز نەپسى ۋە مەنسەپ-مەرتىۋىنى دەپ خەلق مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىدىغان پۇچەك روھىي دۇنيا قۇللۇغىدىكى كىشىلەردىن قاتتىق يىرگىنىدۇ، ئۆزىنىڭ خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولۇشتەك ئالىيجاناپ پەزىلىتىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ بىر غەزىلىدە:

قەرىلمقدىن قامەتىم خەم بولدى قىلدىم خەيرىباد،
ئەلنى ياد ئەتمەس خۇنۇكلار بىرلە قالماي ئۇلپەتىم.
ياخشىراقدۇر گۈشە تۇتماقلىق ماڭا ئەل يادىرا،
نەپسىنى، مەنسەپنى سۆيگەنلەرگە قالماي رىغبەتىم.
(قەرىلمقتىن قامىتىم پۈكۈلدى، ئەلنى سۆيمەيدىغان
خۇنۇك ئادەملەردىن قول ئۈزۈپ ياخشى قىلدىم.
مەن ئۇچۇن خەلق كۆڭلىدىن ئورۇن تۇتماق ئەلا،
نەپسىنى، مەنسەپنى سۆيگەنلەرگە رىغبىتىم يوق.)
دەپ يېزىپ، بۇ ھەقتىكى ھېسسىياتىنى تولۇق ئىزھار قىلغان.

شائىر مەھزۇن ۋەتەنپەرۋەر شائىر، ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىگى ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك يۇرتىنى سېغىنىش ۋە ئۇنىڭ قوينىغا قايتىپ كېتىشنى ئارزۇ قىلىش قاتارلىق تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ ئالتە شەھەر (جەنۇبىي شىنجاڭ)نى ئايلىنىپ يۈرگەن چاغلىرىدا، ئۆز يۇرتى خوتەنىنى ئەسلەپ:

مەھزۇن خوتەنگە ئالتە شەھەر چار باغمدىن،
كەچكىل مۇقامى ئەسلىغە يان، ئۆز دىيار خوب.
(ئەي مەھزۇن، ئەسلى يۇرتىڭغا قايت،
ساڭا ئالتە شەھەر چار باغلىرىدىن ئۆز دىيارىڭ ياخشى.)

دەپ يازىدۇ. ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كونكرېت بولىدىغانلىغىنى نەزەردىن چەتتە قالدۇرمىغان كىشى بۇ مىسرالارغا شائىرنىڭ چوغدەك يېلىنجاپ تۇرغان قىزغىن ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇلىرى سىڭدۈرۈلگەنلىگىنى ئوڭايلا بايقۇالالايدۇ.

شائىر ھايات گۈزەللىگىنى قىزغىن سۆيىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى لىرىك ھېسسىياتىنى كىشىلەرنى ھاياتتىن قول ئۈزۈشكە دەۋەت قىلغۇچى بىلىمسىز ئىشانلارغا قارشى قويىدۇ. شۇڭا، ئۇ بىر غەزىلىدە مۇنداق يازىدۇ:

جەننەتۇل فىردەۋس ئارا سەن بولماسلىڭ ئى مەھ جەبىن،
تاڭ ئىمەستۇر كەچسەم ئاندىن چۈن ۋىسالىڭنى كۆرۈپ.
(ئەي ئاي پىشانىلىك يار، ئەگەر فىردەۋسى ئالتىنچى جەننەتتە سەن بولمايدىكەنسەن،
ۋىسالىڭنى كۆرگەن چاغدا مەن ئۇنىڭدىن ۋازكەچسەم ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس.)

مەھزۇننىڭ كۆپچىلىك شائىرلىرى سۆيگۈ-مۇھەببەت تېمىسىغا

بېغىشلانغان. ئۇ بۇ خىل شائىرلىرىدا ھەقىقىي سۆيگۈنى قەدىرلەيدۇ، ۋاپا ھەم ساداقەتنى ئارزۇ قىلىدۇ. شائىر چىن ئاشىقلىقنى، ئىنسانىي مۇھەببەتنى شۇ قەدەر ئۇلۇغلايدۇكى، ئاشىقلىق يولىدىكى پاك گادايلىقنى پادىشالىقتىن، ئىشق يولىدا گىرىپتار بولغان زىنداننى پادىشالىق تەختىدىن ئەلا بىلىدۇ:

نەقد تاپماي بەرگىلى قەللاشلىقدىن مەي تىلەب،
دەير ئارا بولغان گادالىق پادىشا بولغاندىن ئۆز.
سەلتەنەت تەختى ھەمە ئۇششاقلەرغە دەھر ئارا،
كىشۋەرى ئىشق ئىچرە ئىبرەمس گۈشەئى زىنداندىن بوز.
(كەمبەغەللىكتىن بەرگىلى پۇل تاپالماي مەي تىلەش بىلەن —
مەيخانىدا قىلغان تىلەمچىلىك پادىشا بولغاندىن ئۆز.
ئىشق مەملىكتى ئىچىدىكى زىنداننىڭ بۇلۇڭى،
ئاشىقلار ئۈچۈن پادىشالىق تەختىدىنمۇ چىرايلىق.)

بىز مەھزۇن شائىرلىرىدىن ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئىلغار پىكىرلىك شائىر ئىكەنلىگىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز.

شائىر مەھزۇننىڭ شائىرلىرى ئۇسلۇب جەھەتتىن ئاممىباپ، تىل جەھەتتىن راۋان، يېنىك، ئوبرازلىق بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. باشقىچە ئېيتقاندا، شائىر ئۆز شائىرلىرىنىڭ تىلىنى بەدىئىي پىششىقلاپ ئىشلەشنىڭ بازغىنىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭ جانلىقلىغىنى، تەسىرچانلىقلىغىنى ئاشۇرغان، مەسىلەن ئۇ:

گۈل ياقاچاك ئەيلەدى رۇخسارى ئالىڭنى كۆرۈب،
سەرۇ ئەر-ئەر تىترەدى نازۇك نىھالىڭنى كۆرۈب.

يەكى ئاي قان يىغلادى، ئىرمەس شەپەق چەرخ ئۇزره كىم،
قامەتىن خەم ئەيلەبان مۇشكىن ھىلالىكنى كۆرۈب.
سەير ئېتىب كۆڭلۈم قۇشى باغلاندى زولپىك تارىغە،
دانە يەڭلىغ كىم لەبىك ئۇستىدە خالىكنى كۆرۈپ.
خىزرى سويى بىرلە ئەيسا ياشۇنۇپ بولدى خىجىل،
لەئلىك ئىچرە ناگھان شىرىن زۇلالىكنى كۆرۈپ.
(گۇل سېنىك گۈزەل جامالىكنى كۆرۈپ ياقا يىرتىتى
«ئېچىلدى»،
تۇز ئۆسىدىغان سۇۋادانلارمۇ سېنىك نازۇك بويلىرىكنى
كۆرۈپ تىترەپ كەتتى.
يېكى چىققان ئاي سېنىك ئىپارەك قارا قاشلىرىكنى
كۆرۈپ، قامىتىنى ئەگدى.
ئۇيۇقتىكى قىزىللىقنى شەپەق دەپ قالمىغىن، ئۇ ئاشۇ
يېكى ئاينىك قانلىق يېشىدۇر.
كۆڭلۈمنىك قۇشى لېۋىكنىك ئۇستىدىكى دانغا ئوخشاش
خالنى كۆرۈپ «دانمىكىن دەپ»،
ئايلىنىپ كېلىپ چىچىكنىك تاللىرىغا باغلىنىپ قالدى.
سېنىك ياقۇت لەۋلىرىكدىكى شىرىن سۆيۈكىنى كۆرۈش
بىلەن،
ئەيسا پەيغەمبەرمۇ ئۆزىنىك ھاياتلىق سۆيىنى كۆتەرگەن
پېتى خىجىل بولۇپ، ئۆزىنى دالدىغا ئالدى.)

دىگەن مىسرالاردا ئۆزىنىك ئاجايىپ بەدىئىي ماھارىتىنى نامايان قىلغان. بىز بۇ مىسرالارنى ئوقۇغىنىمىزدا، بىر-بىرىگە ماھىرلىق بىلەن گىرەلەشتۇرۇۋېتىلگەن ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىك شېئىرغا

پۈتمەس-تۈگىمەس جان بېغىشلىغانلىغىنى تولۇق ھېس قىلىمىز. شۇنىڭدەك، بىر-بىرىگە چىرمىشىپ رەڭمۇ-رەڭ ئېچىلغان خىلمۇ-خىل گۈللەرنىك كۆركەم تىزمىسىنى كۆرگەندەك بولىمىز.

11. مولا نىيازقارى سابىر

يۇز يىللار مابەينىدە ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ كېلىۋاتقان تەنقىدىي رېئالىزملىق ئەسەر «ئەرزنامە» ۋە تارىخىي داستان «تەزكىرەئى ئىمام زەبىھۇللا» (تۆت ئىمام تەزكىرىسى) نىك ئاپتورى مولا نىياز بىننى قارى سابىر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە شائىر ھەم تارىخچىدۇر. شائىرنىك ھاياتى ۋە ئىلمىي پائالىيەتلىرىگە دائىر قىسمەن پاكىتلارنى پەقەت ئۇنىك بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىر پارچە شېئىرىدىكى:

ئانا مۆلكۈم① خوتەن چاقار تاغى،
تۆرت ئىمامىلار مۇھەببى② مەن داغى.
قارى سابىر كىچىك ئوغلىمىشمەن،
زەئىپۇ-ناتەۋان③ تۇغۇلمىشمەن.
يېشىم ئالتە-يەتتىگە يەتمىش،
بۇ ئاپا دۇنيادىن ئاتام كەتمىش.

دىگەن مىسرالارغا ئاساسلىنىپ بىلۈۋىلىش مۇمكىن، ئېنىقكى، شائىر

① ئانا مۆلكۈم — ئانا يۇرتۇم، ئانا ماكانىم.
② موھىب — دوست، دوستى، يېقىنى.
③ زەئىپۇ-ناتەۋان — ئاجىز، كۈچسىز، بىچارە.

ۋە تارىخچى مولا نياز بىننى قارى سابىر ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق چىرا ناھىيىسىنىڭ چاقار دەريا‌سى ۋادىسىدا دۇنياغا كەلگەن. شائىرغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ ئۆزىنىڭ يېتىم ۋە ئاجىزلىغىغا قارىماي ئىلىم ئىگەللەشكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلگەن. ئىسلام پەلسەپىسى، دىنىي نەزىرىيە ۋە تىل، ئەدەبىيات قاتارلىق پەنلەر ساھەسىدە زامانىسىنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق كىشىسىگە ئايلانغان. ئۆزىمۇ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆمرىدە تارىخ ۋە بەدىئىي ئەدەبىياتقا دائىر خېلى ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى ئەمگەكلىرىدىن يالغۇز 2340 مىسرا شېئىردىن تەركىپ تاپقان 11 باپلىق تارىخىي داستان «تەزكىرەئى ئىمام زەبىھۇللا» بىلەن 48 مىسرادىن تۈزۈلگەن تەنقىدي رېئالىزملىق ئەسەر «ئەرزنامە» دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. قالغانلىرى ھەر خىل ئىجتىمائىي سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن يوقلىپ كەتكەن.

«تەزكىرەئى ئىمام زەبىھۇللا» ناملىق داستان ھىجرىيە 1212 ـ يىلى (مىلادى 1797 ـ يىلى) خوتەنده يېزىلغان. ئۇنىڭدا ئاساسلىغى يۇسۇپ قەدىرخانغا دائىر بەزى ۋەقەلەر، ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن مەۋارەئۇننەھىردىن كەلگەن ئىمام نەسىرىددىن باشلىق تۆت نەپەر ئىمامنىڭ نەسەپنامىسى، ئۇلارنىڭ خوتەنىنى ئىسلامغا كىرگۈزۈش يولىدا يۈرگۈزگەن ھەربىي پائالىيەتلىرى ھەم ئىمامىلارنىڭ خوتەنده ھالاك بولۇشى، خوتەنىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى... قاتارلىق مۇرەككەپ ۋەقەلىكلەر ئۆزىگە خاس بىر بەدىئىي يول بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. بۇ ئەسەر ئەدەبىي قىممىتىدىن باشقا، شىنجاڭ رايونىدا

ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىش تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە تەكشۈرۈشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«ئەرزنامە» شائىر مولا نياز بىننى قارى سابىرنىڭ شېئىرىي ئىجادىيەتلىرى ئىچىدە بىزگىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئىنتايىن قىممەتلىك يادىكارلىقتۇر. شائىر بۇ ئەسىرىدە تەنقىدىي رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئىرىنىڭ بۇزۇلغان سەۋىيىدىن ئۆيىدىن قوغلاندى قىلىنغان بىر بىچارە قېرى ئايالنىڭ ئېچىنىشلىق ھايات كارتىنىسىنى سىزىپ چىقىدۇ. ئەسەرنىڭ ۋەقەلىگى كۇلپەتكە ئۇچرىغۇچى ئاشۇ قېرى ئايالنىڭ ئۆز تىلىدىن يۇقۇرىغا قىلىنغان ئەرز تەرىقىسىدە بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەمگەكچى ئايالالارنى خارلىغان فېئودالىلىق قارا تۈزۈمگە قارشى جەسۇرانە ئىسيان كۆتۈرۈش روھى لاۋۇلداپ تۇرىدۇ.

بەدىئىيلىك نۇقتىسىدىن ئالغاندا، شېئىرنىڭ تىلى جانلىق ۋە تاڭسىق، ئۇنىڭدا كۆيدۈرگۈچ يۇمۇرىستىك ئىبارىلەر بىلەن ئوبرازلىق ئوخشتىش، سىيلىشتۇرۇش، مۇبالىغە قاتارلىق گۈزەل ئەدەبىيات ئاممىلىرى شۇنداق زىچ بىرىكىپ كەتكەنكى، ئوقۇغان كىشىدە چوڭقۇر تەسىرات پەيدا بولىدۇ.

شائىر جىنايەتكارانە كونا جەمىيەتكە، ئاجىز، بىچارىلەرگە زۇلۇم قىلىدىغان ۋە كۇلپەت كەلتۈرىدىغان قارا تۈزۈمگە بولغان نەپرىتىنى ئىپادىلەشتە سۆزنى توپ ـ توغرىسىغا ئەمىر ئالدىغا ئەرز ـ دەرت ئېيتىپ كەلگەن بىر قېرى مەزلۇمنىڭ تىلىدىن باشلايدۇ:

ئىشككە كېلىپدۇر قېرى پىرزەن①،

---

① پىرزەن ــ قېرى ئايال.

بۇ دادىمغا يەتكىل ئەمىرزادە① سەن.
ئۆزۈم بىۋە②، ئاجىز ھەم ئەر يوق ماڭا،
كېلىپ دادخاھلىق قىلىپمەن③ ساڭا.
. . . . . .
خۇدا ھۆرمىتى سەن بۇ ئەرزىمنى سورا!
پالاكەتكە چۈشكەن بۇ ھالىمنى كۆر!

ئۆزى يولۇققان بەختسىزلىك ۋە ھىمايىسىزلىق ئالدىدا نېمە قىلارىنى بىلەلمىگەن بىچارە قېرى ئايال ئەمىر ئىشىگىگە بويۇن قىسىپ تەلمۈرۈپ، ئۆزىنىڭ مەشئۇم قارا قىسمەتلىرىدىن زارلىنىدۇ. 22 يىلنىڭ ئالدىدىكى ھالىتى بىلەن موھتاجلىق ۋە خارلىقتا قالغان بۈگۈنكى ھالىتىنى پاكىتلار ئارقىلىق سېلىشتۇرۇپ، ئاجىز، مەزلۇملارنى ئاياق ئاستى قىلغان، ئادەم قاتارىدا كۆرمىگەن قارا دەۋرنى ئەيىپلەيدۇ. بۇ دەۋرنىڭ يول قويۇشى بىلەن پۇل-مېلىغا يۆلىنىپ ھەددىدىن ئېشىپ، 22 يىل بىرگە تۇرمۇش كۆچۈرگەن، قۇلدەك ئىشلەتكەن ئايالىنى ھايداپ چىقارغان تاش يۈرەك ئېرى (فېئودال پومېشچىكلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى) ئۇستىدىن غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلىدۇ:

قېرى دەپ مېنى قويدى④، ئالدى جۇۋان،
گادايلىق قىلۇرمەن تىلەپ ئاشۇ-نان.

① ئەمىر زادە — ئەمىر قىلغۇچى، ھۆكۈمران.
② بىۋە — تۇل، ئەرسىز ئايال.
③ دادخاھلىق قىلىپمەن — دادىمنى ئېيتىمەن، دەردىمنى تۆكىمەن.
④ قويدى — قويۇۋەتتى.

دادام يوق، ئانام يوق مەن يېتىم خوتۇن،
يىمەككە ئاشىم يوق، قالارغا ئوتۇن.
بارارغا يېرىم يوق قاتىپدۇر بېشىم،
كى دەريا سۈيىدەك ئاقىپدۇر يېشىم.
. . . . . .
بۇ ئادەمگە تەككەندە مەن ياش ئىدىم،
ئاجايىپ چىرايلىق قەلەمقاش ئىدىم.
. . . . . .
لۈدىم لەئلە يەڭلىغ① قەلەمقاش ئىدىم،
جۇۋان چۆرىلەر ئىچرە مەن باش ئىدىم.
كى بىلمەي بۇ ئەسكى گادايغا تېگىپ،
خوتۇن قىلدى، تۇردۇم بويۇننى ئېگىپ.
يىگىرمە ئىككى يىل بولۇپ بىر ئۆيدە بىز،
تېپىپ بەش بالا — ئۇچ ئوغۇل، ئىككى قىز.
زامانىدىن يېتىپدۇر قېرىلىق ماڭا،
بۇ ھالەتتە مەن ئەرزىمەپمەن② ئاڭا،
دىدى: "ئى قېرى، بۇ ساقالىمغا باق،
ساقالىم قارادۇر، بېشىڭ بولدى ئاق.
چىشىڭ ھەم چۈشۈبدۇر بولۇپسەن قېرى.
خۇشۇم يوق، چىقىپ كەت كۆزۈمدىن نېرى."
قىلىپ زۇلۇم مۇنداق چىقاردى ئۇرۇپ،
ئالىپ بەر ئۆچۈمنى تەپتىشلەپ سورۇپ③.

① لەئلە يەڭلىغ — لەئلى ياقۇتقا ئوخشاش.
② ئەرزىمەپمەن — يارىماپتىمەن، يارىماي قاپتىمەن.
③ تەپتىشلەپ سورۇپ — تەكشۈرۈپ ۋە سوراپ.

سالىب ئىشقا قىلغان مېنى مازكەبى،
چىقاردى سويۇپ يەنە پىياز كەبى.
ئەقىدە قىلب ئىشلىدىم روز شەب①.
كېچە يېغلىدىم رىزقى ھەقدىن تىلەب.
كى قىش ياز ئىشلەب قاپاردى قولۇم،
بىكارغا كېتەرمۇ بۇ تاپقان پۇلۇم؟!
ئۇلۇغ ھاكىم ۋە پادىشاھىمغا② داد،
ئادالەت قىلىب ئەيلە كۆڭلۈمنى شاد.
ئېتىب ئەدلىيەر ئەرزۇ ھالىمنى سور،
قىلىب كەتمەسۇن زۇلۇم ئاجىزغا زور.

مانا بۇ مىسرالارنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئىختىيارسىز 22 يىلنىڭ ئالدىدىكى چىرايلىق، كېلىشكەن، گۈل قامەتلىك دىخان قىزى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. بۇ نازىنىنىڭ گۈزەل جامالىغا كۆزى چۈشكەن باي پۇل-مېلىغا يۆلىنىپ ئۇنى نىكاھىغا ئالىدۇ. ھايۋانى نەپسى قانغاندىن كېيىن، بۇ بىچارىنى قۇلدەك ئىشلىتىدۇ، ئۇرۇپ-تىللايدۇ، ئويۇنچۇق قاتارىدا كۆرىدۇ. ھەتتا بەش بالىسى بار تۇرۇق-لۇقمۇ نارەسىدە بالىلىرىنىڭ يۈز-خاتىرىسىنى قىلماي، "بېشى ئاقارغان" بىچارە ئاننى ئۆيدىن بىر تېيىنسىز قوغلاپ چىقىرىدۇ، ئاندىن ياش جۈۋانغا ئۆيلىنىدۇ...

مانا بۇ زۇلمەتلىك فېئودالىق جەمىيەتتە ياشىغۇچى جاپاكەش

---

① روز شەب — كېچە - كۈندۈز.

② پادىشاھىم — بۇ يەردە داۋالارنى سورىغۇچى (سوتچى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئەمگەكچى ئاياللار دۇچ كېلىۋاتقان پاجىئەلىك قىسمەتلەرنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشى ئەمەسمۇ؟!

شائىر مولا نىياز بىننى قارى ساىبر كىشىنى ھاياجانلاندۇرغۇچى ئوتلۇق مىسرالىرى ئارقىلىق فېئودالىق جەمىيەتنىڭ مېھنەتكەش ئاياللارنى ئويۇنچۇق قاتارىدا كۆرۈپ، خالىغانچە ئاياق ئاستى قىلىدىغان شەرمەندە ماھىيىتىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلىدۇ. شۇڭا بىز ئەسەرنىڭ ئاساسىي قەھرىمانى بولغان قېرى ئاجىزەنى ئەينى دەۋردىكى فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمى ۋە ئەدەپ-ئەخلاق قارىشىنىڭ زىيانكەشلىگىگە ئۇچرىغۇچى جاپاكەش ئەمگەكچى ئاياللارنىڭ تىپىك ئوبرازى، دەپ قارىساق، بەش بالىلىق بولغان خوتۇنىنى قېرى كۆرۈپ ھەيدەپ چىقارغان ۋە ياش جۈۋانغا ئۆيلەنگەن ھېلىقى قارا كۆڭۈل ئەرنى ئىزگۈ-شەپقەتتىن ئەسەر بولمىغان ۋىجدانسىز فېئو-دال پومېشچىكلارنىڭ ۋەكىلى دەپ باھالىيالايمىز.

شائىر قىسقىغىنا 48 مىسرالىق بۇ ئەسىردە فېئودالىزىمنىڭ نىكاھ ۋە ئائىلە مەسىلىسىدىكى ئادالەتسىزلىگى، مەنىۋى چۈشكۈنلۈگى ۋە ساختىلىغىنى روشەن پاش قىلىپ بەردى. ئاياللارنىڭ ئىنسانى ھوقۇقى ۋە ھۆرلۈگىنى قوغداش مەۋقەسىدە چىڭ تۇرۇپ، ئاياللارنى كۆڭۈل ئاچىدىغان ئويۇنچۇق ئورنىدا كۆرىدىغان، ئۇلارغا ھېچقانداق ئەركىنلىك بەرمىگەن فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى مەردانە ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئاياللار باراۋەرلىگىنى تەشەببۇس قىلدى. زۇلۇم-نىڭ ئاجىزلار ئۈستىدىن زورلۇق قىلىشىغا ھەرگىز تاقەت قىلىپ تۇرالمايدىغان ھەققانىي تۇيغۇسىنى ئىپادىلىدى.

بۇ مەزمۇنلار شائىرنىڭ تەرەققىپەرۋەرلىكىنى ۋە مەنىۋى گۈزەل-لىكنى تەشەببۇس قىلىغۇچى ئىلغار پىكىرلىك زات ئىكەنلىگىنى،

زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە پۈتكۈل ۋۇجۇدى بىلەن ئۆچ ئىكەنلەـ
گىنى، گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتنى تەشەببۇس قىلىشتا، كىشىلەرنى
ۋاپادار، ساداقەتلىك، ۋىجدانلىق بولۇشقا چاقىرىشتا ئەينى
دەۋرنىڭ ئالدىنقى پەللىسىدە تۇرغانلىغىنى ئېنىق ئىسپاتلاپ
بېرىدۇ. شۇڭا بىز شائىر موللا نىياز ھاننى قارى ساۋىرنى ئۇيغۇر كە
لاسسىك شېئىرىيىتىدە تەنقىدىي رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى
قوللانىپ، ياۋۇز فېئودالىلىق تۈزۈمىگە قارشى جەڭ ئېلان قىلغان
ئىلغار پىكىرلىك خەلقچىل شائىر دەپىشكە ھەقلىقمىز.

ئالتىنچى باپ
18ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 18ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ يېڭى بىر دەۋرگە قەدەم قويىدى. بۇ دەۋرگە كەلگەنىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغار يۇقۇرى قاتلام ئەكسىيەتچىلىرىنى ۋە چوڭ كىچىك خوجا ۋەقەسىنى بېسىقتۇرۇپ، 1759ـ يىلى دەسلەپكى قەدەمدە شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرى بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي جەھەتلەردە ئالاقىلەر تېخىمۇ قويۇقلاشتى. بۇ مەزگىلدە قۇمۇل، تۇرپان، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا مانىجۇچە،

خەنزۇچە ئۇيغۇنگەن بىر بۆلۈك ئۇقۇمۇشلۇق زىيالىلار جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بۇخارا، ھىندىستان، كابۇل، ئىراق... قاتارلىق ئورۇنلارغا بېرىپ ئوقۇغان ئىسلام دىنى زىيالىلىرىمۇ پەيدىن ـ پەي كۆپىيىشكە ۋە ئۆز ئىلمىلىرى بىلەن كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىدى. بولۇپمۇ بۇ دەۋرگە كەلگەندە، مەدەنىيەتـ مائارىپ، ئاقارتىش ئىشلىرى بىرقەدەر راۋاجلانىدى.

1790ـ يىللاردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەينى مەزگىلدە شىنجاڭدا يۇز نەچچە مەدرىسىنىڭ بارلىغى مەلۇم. ئۇنىڭدىن باشقا تۇرپان، كۇچار، قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق ئاساسلىق شەھەرلەردە تىبابەتچىلىك، قول سانائەت، نەپىس سەنئەت ئىشلىرى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. «شىپاھىلىقۇلۇپ»قا ئوخشاش مېدىتسىنالىغا ئائىت ئىلمىي ئەسەرلەر كەڭ تۈردە تارقالدى. ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى «12 مۇقام» خەلق ئىچىدە تارقىلىشقا ۋە ئومۇملىشىشقا باشلىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئالغاندا، پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى رايون خاراكتېرلىك بىرلىكىكە كەلتۈرۈلدى. خەلق ئىگىلىگىنىڭ فېئودال قالاقلىق ھالىتى يەنىلا ساقلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما بىر مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەن تىنچلىق شارائىتى تۇپەيلىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بەزى يۇكسىلىشلەر ۋە يېڭىلىنىشلار شەكىللەندى. لېكىن شۇنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، گەرچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جەمىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىغا ئىگە قىسمەن چارىلەرنى قوللانغان بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ۋەكىلى ئىدى. ئۇلار ئېكسپىلاتاتسىيىدىن ۋە باستۇرۇشتىن زادىلا ۋازكەچمەيتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا ئەۋەتكەن ھەربىي ۋە سىياسىي ئەمەلـ

دارلار كۈندىن-كۈنگە چىرىكلىشىشكە قاراپ يۈز تۇتتى. بولۇپمۇ ئۇلار يەرلىك فېئودال پومېشچىكلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، خەلقنى قاتتىق ئەزدى ۋە خانىۋەيرانچىلىقىغا ئۇچراتتى. ئەمما، خەلق تۇرمۇشى ئەنە شۇنداق خاراپلاشقان بولسىمۇ، مەملىكەت ئىچىدە ئورنىغان بىرلىك ۋە تىنچلىق شارائىتى تۇپەيلىدىن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسى قويۇقلاشتى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ يۇقۇرقى ئىجتىمائىي رېئاللىق چوڭقۇر ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. خوتەنلىك شائىر قاسىمى «تەزكىرەئى ئارسلانخان» ناملىق داستانى، شائىر مولا رەھىم «مۇھەببەتنامە» ناملىق داستانىنى يازدى. يەركەنلىك شائىر ئۆمەر باقى 1792-يىلى ئەلشىر ناۋائىنىڭ «فەرھاد ۋە شىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» قاتارلىق داستانلىرىنى، ئالىم مولا سىدىق ياركەندى بولسا مەشھۇر داستانلار توپلىمى «خەمسە ناۋايى»نى شېئىرىي شەكىلدىن نەسرى شەكىلگە ئايلاندۇرۇپ، رومان شەكىلگە كەلتۈرۈپ ئىشلەپ چىقتى. شائىر مولا يۇنۇس ياركەندى 1791-يىلى ئابدۇراخمان جامىغا تەقلىت قىلىپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئېپىك داستان — «يۇسۇپ-زۇلەيخا»نى يېزىپ قالدۇردى. بۇ ئەسەرلەر ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى لىرىك يوسۇندا ئوبرازلىق بايان قىلىنغانلىغى ۋە شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ تۇرمۇشى خېلى ئىپادىلەنگەنلىگى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ھەتتا ئۇلارنىڭ بەزىلىرىدە ۋاستىلىك يوسۇندا ئەينى جەمىيەتتىكى تارىخىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي كۆرەشلەر خېلى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، قىسقىسى، يۇقۇرقى ئەسەرلەردە ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن ھەقىقەت، ئادالەت ۋە ئەركىن مۇھەببەت ھەققىدە كىشىلەرگە ئۇمىت ۋە جاسارەت بەخش ئەتكۈچى

كونكرىت بەدىئىي ئوبرازلار يارىتىلغان.

چىڭ سۇلالىسى پادىشاسى چىيەنلۇڭنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە، مانجۇ ئەمەلدارلىرى يەنىمۇ چىرىكلىشىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنى دەھشەتلىك ئەزدى، خەلق ئۇستىدىكى ئالۋاڭ-ياساق، باج-سېلىقلارنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى. ئۆز لەشكەرلىرىنىڭ ھەممە تەمىناتلىرىنى پۈتۈنلەي خەلقنىڭ ئۇستىگە ئارتتى. سېپىل سوقۇش، پوتەي سېلىش، مىس كان ئېچىش قاتارلىق قۇرۇلۇشلارغا پۇقرالارنى ھەقسىز ئىشلىتىپ، ئۇلارغا چىدىغۇسىز ئازاپ-ئوقۇبەت، كۈلپەتلەرنى كەلتۈردى. زۇلۇمغا، ئېكسپىلاتاتسىيگە قارشى چىققانلار دەھشەتلىك ھالدا باستۇرۇلدى. بۇ ھال ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئوبرازلىق ئەكس ئەتتى. خەلقنىڭ مۇڭ-زارىنى كۈيلەپ، ئۇلارنىڭ ئارزۇ-ئارمىنىنى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىپادىلىگەن شائىر، ئەدىپلىرىمىز خەلقپەرۋەرلىك روھ بىلەن سۇغىرىلغان مۇنەۋۋەر رېئاللىستىك ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ ئارقىلىق ئەينى دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي جەھەتتىكى رېئال ئەھۋالىنى، ئەخلاقىي قىياپىتىنى دەل جايىدا سىزىپ كۆرسەتتى. شائىر ئابدۇرەھىم نىزارىنىڭ داستانلىرى، غەربىي، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى، نورۇزئاخۇن زىيائى، ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى، نوزۇگۇم، گۈمنام، سادىر پالۋان، مولا شاكىر، مولا بىلال بىننى مولا يۈسۈپ، سىيىت مۇھەممەت ھېيىت مۇھەممەت ئوغلى، مولا ئىسمەتۇللا ئىبنى نېمەتۇللا مۆجىزى، ئەھمەتشاھ قاراقاشى، مولا ئەلى ئىمىن ئوغلى، خەستە، مولا مۇسا سايرامى، سابىرئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر (ناقىس) ۋە ھۈسەينخان تەجەللى... قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

تۆۋەندە يۇقۇرىدا ئىسمى ئاتالغان ئالىملار، ئەدىپلەر ۋە شائىرلار ھەققىدە ئايرىم-ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. تالانتلىق شائىر ئابدۇرەھىم نىزارى

1) شائىرنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى داستانچىلىغدىكى "ئۇچىنچى دەۋر"نىڭ شانلىق نامايەندىسى بولغان مەشھۇر شائىر ئابدۇرەھىم نىزارى ئۆزىنىڭ پارلاق ئىجادىي ئەمگىگى ئارقىلىق ۋەتىنىمىز مەدەنىيەت تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان تالانتلىق ئەدىپتۇر. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تارىخىي دەۋرنىڭ دىققەتكە سازاۋەر مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىنى تېما قىلىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى، تارىخى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە ئىسلام-پەن ئەھۋالىغا دائىر رېئالىزملىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە كۆپلىگەن ياخشى ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇردى.

شائىر ئابدۇرەھىم نىزارى 1770-يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ بۇلاق بېشى مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇ دەسلەپ دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، ئەينى دەۋرنىڭ يۇقۇرى بىلىم يۇرتى ھىساپلانغان قەشقەر «خانلىق مەدرىسى»تە ئىسلام تەھسىل قىلدى، ئوقۇش ھاياتى جەريانىدا ئەرەب، پارس تىللىرىنى مۇكەممەل ئىگەللىدى. پارس ئەدەبىياتىنىڭ مۇھتەرەم كلاسسىكلىرى بولغان شەيخ سەئدى، خوجا ھافىز شىرازى ۋە ئابدۇراخمان جامى قاتارلىق مەشھۇر ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشتى. جۇملىدىن بۇيۇك سۆز سەنئەتكارى نىزامىدىن ئەلىشىر ناۋائىينىڭ ۋە

مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى، ئاتايى، سەككاكىلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلىرىنى ئوقۇدى ۋە ئۇلار ئۈستىدە تەھلىل، تەتقىقات ئېلىپ باردى.

نىزارى ئوقۇش يىللىرىدىن باشلاپلا بەدىئىي ئەدەبىياتقا قىزىقىپ، ئۆزىمۇ ھەۋەس بىلەن ئىجات ئېتىشكە بېرىلدى، كەڭ خەلق ئاممىسى ۋە زامانداش شائىرلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتتى. ھۆسن خەت ئىلمىگىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، بۇ جەھەتتە ئۈستۈن قابىلىيەت ئىگىسىگە ئايلاندى.

ئابدۇرەھىم نىزارىنىڭ ھاياتى ۋە بىساھا ئىلمىي ئەمگەكلىرى مانجۇ فېئودال ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ چىرىكلىشىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقان مەزگىلىگە توغرا كەلدى. بۇ دەۋردە يەنى 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر خەلقى ۋەتىنىمىزدىكى قېرىنداش ھەر مىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاشلا مانجۇ ئىستىبدات ھاكىمىيىتىنىڭ قاتتىق زۇلمىغا ئۇچراپ، ئىنتايىن جاپا-مۇشەققەتلىك تۇرمۇش كۆچۈرمەكتە ئىدى. شائىر ھاياتىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يوقسۇللۇق ئىچىدە ئۆتتى. ئۇ ئۆزاق بىر مەزگىلگىچە خەت-چەك يېزىپ بېرىش، كىتاپ نۇسخىلىرىنى كۆچۈرۈپ سېتىش... قاتارلىق ئەمگەكلەرگە تايىنىپ تۇرمۇش كۆچۈردى. بۇ جەريانىدا ئۇ خەلقنىڭ شىللىسىدىن بېسىپ تۇرغان فېئودالىلىق تۈزۈم ۋە بالايى-ئاپەتلەرنىڭ ئاھانەتلىرىنى بىۋاستە ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزدى. بۇ ھال ئۇنىڭ قەلبىدە ئېزىلگۈچى مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىغا بولغان مۇھەببەت ۋە ھېسداشلىق تۇيغۇسىنى، زۇلۇمغا ۋە قاراڭغۇ جەمىيەتكە بولغان نەپرەتنى قوزغىدى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە فېئودالىزىمغا قارشى خەلقچىل خاھىش گەۋدىلىنىدى، خەلق قايغۇسى-

زارى، ئارزۇ-غايىسى ئۇنىڭ داستانلىرىدا جانلىق، ئوبرازلىق ئەكس ئەتتى. شۇڭا شائىرنىڭ ئەسەرلىرى يۇكسەك خەلقچىللىق روھقا، روشەن رېئالىزملىق ئاممىلارغا ئىگە بولدى. بۇ ئۆز دەۋرىگە يارىشا ئىنتايىن زور تەرەققىپەرۋەرلىك ئىدى.

ئۆمۈر مەنزىلىنىڭ 60 يىلىنى ئۆگىنىش، ئىجادىيەت، خەتتاتلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن يوقسۇل شائىرنىڭ ھۆسن خەت قابىلىيىتى ۋە ئىستىداتى قەشقەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى ھۆكۈمرانى زوھوريددىن ھېكمىبەگنىڭ ئېتىۋار بېرىشىگە ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ 1830-يىلى 60 يېشىدا زوھوريددىن ھېكمىبەگ تەرىپىدىن باش مىرزىلىققا تەينىلەنىدى، شائىر ئابدۇرەھىم نىزارى باشلىق بەش كىشىلىك دىۋانخانا (كاتىبات ئىشخانىسى) قۇرۇلدى. بۇ ئىشقا قويۇلغان ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى، تۇردى نازىم (غەربىي)، نورۇز-ئاخۇن زىيائى قاتارلىق كاتىپلارمۇ زامانىسىنىڭ بىلىملىك ئەدىپلىرى بولغاچقا، ئابدۇرەھىم نىزارى ئۇلار بىلەن دوستلۇق ۋە ھەمكارلىق ئورنىتىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈردى. ئابدۇرەھىم نىزارى زوھوريددىن ھېكمىبەگ مەھكىمىسىدە 10 يىلغا يېقىن كاتىپلىق ۋەزىپىسىنى بېجىردى. بۇ جەريان ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ گۈللەپ ياشنىغان دەۋرى بولدى. بۇ مەزگىلدە ئۇ كۆپلىگەن ئۇنۇملۇك ئىجادىي ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقاردى. 1837-يىلىدىن تارتىپ داستان يېزىشقا كىرىشىپ، «رابىيە-سەئىدىن»، «مەھزۇن-گۈلنىسا»، «فەرھاد ۋە شىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» قاتارلىق داستانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان توپلىمىنى تۈزۈپ چىقتى.

شائىر يۇقۇرقى نادىر ئەسەرلەرنى ئىجات قىلىش داۋامىدا تەكرى تاغلىرىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي قىسىملىرىنى زىيارەت قىلىش

پۇرستىگە ئىگە بولدى. ئۇ 1838-يىلى تۇرپاندىكى ۋاقىت ئەپرىدۇنىڭ چاقىرتىشى بىلەن لۇكچۇنگە كېلىپ، بىرنەچچە يىل تۇردى. مانجۇ ئىستىبداتى ھۆكۈمرانلىغىدىكى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئۇمۇمىي ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇش، ھەرقايسى جايلارنىڭ ئالاھىدىلىگى، ئۇرۇپ-ئادەتى، فولكلور ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئەھۋالى قاتارلىقلار ھەققىدە بىرقەدەر روشەن چۈشەنچە ھاسىل قىلىش پۇرستىگە ئىگە بولدى.

شائىر لۇكچۇندىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، 1848-يىلى 78 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. شائىرنىڭ داستانلار توپلىمىدىكى بارلىق داستانلىرى ئاساسەن ئاروز ۋەزنىدىكى "مۇتەقارىب" بەھرىدە يېزىلغان بولۇپ، ئۇنى شائىر نىزامىدىن ئەلىشىر ناۋائىنىڭ «خەمسە»سىدىن كېيىن ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئەڭ چوڭ داستانلار توپلىمى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

شائىر داستانلار توپلىمىدىن باشقا، يەنە زوھوريددىن ھېكمىبەگ-نىڭ تەكلىۋى بىلەن 1842-يىلى «دۇررىلىنەجات» («نىجاتلىق ئۇنچىلىرى») ناملىق ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي مەزمۇنغا ئىگە پەلسەپىۋى ئەسىرىنىمۇ يېزىپ چىقتى. بۇ ئەسەر دىئالوگ شەكلىنى ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلىش ئارقىلىق يېزىلغان بولۇپ، پروزا ۋە پوئېزىيە ئاممىلىرى ئارىلاش ئىشلىتىلگەن. شائىر بۇ ئەسىرىدە ئەينى دەۋردىكى ھۆكۈمرانلارنى ئادىل ۋە بىلىملىك بولۇشقا، خەلقنى كۆيۈنۈشكە دەۋەت قىلىپ، كۆپلىگەن پايدىلىق نەسىھەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. پۈتۈن ئەسەر سەلىبى ئوبراز مۇدىر خۇدىبىنىڭ 88 سوئالىغا ئىجابىي ئوبراز مۇقىبىل روشەنىدىلىنىڭ بەرگەن 92 جاۋاۋى بىلەن تاماملىنىدۇ.

2) ئابدۇرەھىم نىزارى داستانلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە خۇسۇسىيىتى

شائىر ئابدۇرەھىم نىزارى ئۆز داستانلىرى ئارقىلىق، بىرىنچىدىن، ئاساسەت زەنجىرى بىلەن كىشەنلەنگەن خەلقنىڭ مۇڭ-زارىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، ئىكىنچىدىن، ئۆزى ياراتقان غايىۋى ئوبرازلارنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ، فېئودالىق زۇلۇم ئاستىدا قان يۇتقان جاپاكەش ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ ھۆرلۈككە بولغان تەلپۇنۇشىنى، ۋاپادارلىقىنى، سەممىيەتكە ۋە ھەققانىيەتكە بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۇچىنچىدىن، بۇ غايىۋى ئوبرازلار ئارقىلىق ئادالەتسىز زامانىنى، زالىم ئەمەلدارلارنى، خىيانەتچى پارازىتلارنى قاتتىق ئەيىپلىدى. خەلقنىڭ جاھالەتلىك زامانغا قارشى ئۆرلىگەن نارازىلىق كەيپىياتىنى ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە باي بەدىئى تەسەۋۋۇرغا تايىنىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەكس ئەتتۈردى. شائىر ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك، تەرەققىپەرۋەر كىشىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇھەببەت تېمىسى ئاساسىي ئورۇننى ئىگەللىگەن داستانلىرىغا خەلقپەرۋەرلىك روھىنى باشتىن-ئاياق چوڭقۇر سىڭدۈردى. يۇقۇرى ئورۇندىكى مەنسەپدارلارنى خوشامەت قىلىپ ماختاشتىن ساقلاندى.

داستانلار توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن ئەسەرلەر ئىچىدە رېئاللىزىم گەۋدىلىك ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان «رابىئە-سەئىدىن» داستانىدىن باشقا داستانلارنىڭ ھەممىسى خەلق رىۋايەتلىرى، چۆچەك، مەسەللىرى ئاساسىدا يېزىپ چىقىلغان. بىز شائىرنىڭ رېئاللىستىك ئەسىرى «رابىئە-سەئىدىن» ھەققىدە نۇقتىلىق توختالغاندىن باشقا، ئۇنىڭ بىر قىسىم داستانلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتەمىز.

«فەرھاد ۋە شىرىن»

«فەرھاد ۋە شىرىن» ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەت 7-ئەسىردىن كېيىن شەرق ئەدەبىياتىدا بىر ئۆلمەس تېمىغا ئايلىنىپ، كۆپلىگەن شائىرلار مەخسۇس چوڭ-چوڭ داستانلارنى يارىتتى. ئەزەربەيجانىڭ 12-ئەسىردىكى مەشھۇر شائىرى نىزامى گەنجەۋى، 15-ئەسىردىكى بۇيۇك سۆز سەنئەتكارى ئەلىشىر ناۋايى بۇ تېمىنى قايتىدىن يېڭىلاپ ئىشلەپ، بىرىنچى قېتىم نەپىس تۈركى تىلدا زور ھەجىملىك «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىنى ۋۈجۇتقا كەلتۈردى. ئەلىشىر ناۋايىدىن كېيىن يەنە كۆپلىگەن شائىرلار «فەرھاد ۋە شىرىن» تېمىسىدا ئەسەرلەر يارىتىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرۈشتى، لېكىن بۇ داستانلار ناۋايى ياراتقان يۇكسەكلىكتىن خېلىلا تۆۋەن تۇرغاچقا، ئانچىۋالا دىققەتكە سازاۋەر بولالمىدى.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى خەزىنىسىدىن مول روھىي ئوزۇق ئالغان تالانتلىق شائىر ئابدۇرەھىم نىزارى ناۋايىدىن كېيىن «فەرھاد ۋە شىرىن» ناملىق داستانىنى يېزىپ، ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنى نامايىش قىلدى. ئۇ مەزكۇر داستانىنى يېزىشتا ئەلىشىر ناۋايىنىڭ ئىزىدىن ماڭدى، لېكىن ئۆزىنى ناۋايىنىڭ ئاددى بىر تەقلىتچىسى ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويمىدى، بەلكى ئۆزىگە خاس ھالدا مۇستەقىل ئىجادىي يول تۇتۇپ، ئۆز داستانىنى ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتە زور ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە قىلالدى. ناۋايى ئىشلەتكەن تەسۋىر ۋە پىكىرلەرنى قايتا تەكرارلاپ ئولتۇرمىدى. ناۋايى «فەرھاد ۋە شىرىن» تېمىسىدىكى داستانىنى ئاروز ۋەزىنىڭ "ۋافر" بەھىرىدە يازغان بولسا، ئابدۇرەھىم نىزارى شۇ تېمىدىكى داستانىنى

ئاروز ۋەزىنىڭ "مۇتەقارىپ" بەھىرىدە يەكگىل ۋە راۋان ئۇسلۇب بىلەن يېزىپ چىقتى.

ئابدۇرەھىم نىزارى ئۆز نۆۋىتىدە ناۋايىنىڭ ئۇلۇغ ئەمگىگە ناھايىتى زور ھۆرمەت بىلەن قارىدى، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە تىلغا ئالدى. ئەمما ئەسەرنىڭ تىلى ۋە ۋەقەلىگى قاتارلىقلارنى ئىشلەشتە مۇستەقىل يول تۇتتى. ئىلاجى بار داستانىنى ئىخچام، ئوبرازلىق يېزىشقا، خەلق تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇشقا تىرىشتى.

شائىرنىڭ ئۆز داستانىدىكى ھەر بىر باپ ئاخىرىدا ئېيتقان "بىز بۇ داستاننى ئوقۇغان ئادەمگە يېنىك بولسۇن ئۇچۇن ۋەقەنى قەدىر-ئەھۋال قىسقا بايان قىلدۇق. بۇلارنىڭ تەرىپى ناۋايىنىڭ «خەمسە» سىدە ناھايىتى ئۇزۇن بايان قىلىنغان، ھەممە سۆز تولۇق ئېيتىلغان" دىگەن پىكرىمۇ بىزنىڭ يوقۇرقى قارىشىمىزنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

نىزارى بۇ داستانى ئارقىلىق خەلقپەرۋەرلىك روھىنى، پاك ئىنسانىي مۇھەببەتنى، ئىنتىپاقلىق-ئۆملۈكنى، ئىلىم-پەن ھەم ئەمگەكنى قەدىرلەش مەدھىيىلىگەن، زۇلمەتلىك زامانغا، جاھىل فېئودال ھۆكۈمرانلارغا، نادانلىق ۋە بىلىمسىزلىكىگە قاتتىق غەزەپ-نەپرەت بىلدۇرگەن.

«مەھزۇن - گۇلنسا»

ئابدۇرەھىم نىزارىنىڭ بۇ داستانىدا خەلق چۆچەكلىرىگە خاس بولغان ئىخچام، تەرتىپلىك، راۋان، قىزىقارلىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ قىسقىچە ۋەقەلىگى مۇنداق:

باغدات شەھىرىدىكى سودىگەر خۇاجە مەسۇدنىڭ ئوغلى مەھزۇن شۇ شەھەرلىك سودىگەر خۇاجە سەئىدنىڭ كىنىزىگى گۇلنسانى

مەكتەپ يولىدا ئۇچراتىپ قېلىپ، ئۇنىڭغا ئاشىق بولىدۇ، گۇلنسانىڭ مەكتەپتە ئوقۇيدىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆزىمۇ شۇ مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرىدۇ. كۇنلەرنىڭ بىرىدە گۇلنسانىڭ ئاتا-ئانىسى "قىزىمىز چوڭ بولۇپ قالدى، تالا-تۇزگە چىقمىسۇن، ساۋاقنى ئۆيدە ئوقۇسۇن" دەيدۇ. بۇنى ئاڭلىغان مەھزۇن ئۇستازىنىڭ رۇخستى بىلەن گۇلنىسانىڭ مۇئەللىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، دەرس ئۆتۈشكە كىرىشىدۇ. بۇ ئىش ئۇچ كۇن داۋاملاشىدا-داۋاملاشمايلا مەھزۇننىڭ دادىسى مەسئۇد ئۇنىمىغىنىغا قويماي مەھزۇننى ئېلىپ، ھەج سەپىرىگە تەرەددۇت قىلىدۇ. يول ئۇستىدە مەسئۇد ئۆلۈپ كېتىدۇ، دادىسىنى دەپنە قىلىپ قايتىپ كەلگەن مەھزۇن موللىسىدىن گۇلنسانىڭ ئىزىدىرىگىنى سورايدۇ. ئەسلىدە گۇلنسانىڭ خوجىسى سەئىد سودىگەرلىك بىلەن يۇرگەن كۇنلىرىنىڭ بىرىدە قاراقچىلارنىڭ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشىغا ئۇچراپ، ھەممە دەسمايىسىدىن ئايرىلىپ قۇرۇق قول قايتىپ كەلگەن ئىدى. مېلى تالاڭغا ئۇچرىغان سەئىد گۇلنسانى ساتماقچى بولىدۇ. ۋەزىر جەمىلەتۇلمۇلۇك بۇنى ئاڭلاپ، گۇلنسانى بويى بىلەن تەڭ ئالتە باراۋەر كۇمۇشكە سېتىۋالىدۇ.

مەھزۇن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئۆزىنى قويىدىغان يەر تاپالمايدۇ، خىلمۇ-خىل ئۇسۇللار بىلەن بىر ئامال قىلىپ، ۋەزىر جەمىلەتۇلمۇلۇكنىڭ ھۇزۇرىغا ئورۇنلىشىۋالىدۇ. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ۋەزىر جەمىلەتۇلمۇلۇك گۇلنسانىغا چېقىلىش نىيىتى بىلەن ئۇنىڭ يېنىغا كىرىدۇ، گۇلنسا خەنجەر ئۇرۇپ ۋەزىرنى يارىدار قىلىدۇ. ۋەزىر ھۇشىغا كېلىپ، قاتتىق غەزەپلىنىپ، خىزمەتكارلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن گۇلنسانى تۇتۇپ باغلايدۇ-دە، ئاشخانىنىڭ ئۆگزىسىگە ئېسىپ قويىدۇ. ئۇنىڭدىن ۋاقىپلانغان مەھزۇن ئۆز خادىمىنى ھوجرىسىدىن

چىقىرۋېتىپ، ئۆزىگە ئۆزى سىرتماق سېلىپ ئېسىلىۋالىدۇ، مەھزۇنىڭ خادىمى ئىشىكنى چېقىپ كىرىپ، ئۇنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرىدۇ.

ۋەزىر جەمئىيەتۇلمۇلۇك گۇلنىسانى ئېسىش ھەلەكچىلىگىدە بولۇۋاتقاندا، گۇلنىسانىڭ ئىككى خادىمىسى بۇ ئەھۋالدىن پادىشاغا ئەرز مەلۇم قىلىدۇ، پادىشانىڭ خىزمەتچىلىرى شۇ ھامان ئۇلگۇرۇپ كېلىپ، گۇلنىسانى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ ئېلىپ كېتىدۇ. پادىشانىڭ مەلىكىسى گۇلنىسانى داۋالاپ ساقايتىپ، ئۆزىگە خىزمەتكار قىلىۋالىدۇ. گۇلنىسانىڭ تىرىكلىگىدىن بىخەۋەر قالغان مەھزۇن نائىلاج يەنە سودا-سېتىق بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. پادىشانىڭ مەلىكىسى دەللالىرىنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق مەھزۇن بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭغا ھەمسۆھبەت بولۇش ئارزۇسىنى بىلدۈرىدۇ. كۇنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ مەھزۇننى ئۆز يېنىغا چاقىرىدۇ. سۆزلىشىپ ئولتۇرۇپ ئۇسساپ كەتكەن مەلىكە دەرھال "ئۇسسۇزلۇق!" دەپ ۋارقىرايدۇ. مەلىكىنىڭ ھۇزۇرىدا گۇلنسادىن باشقا ئادەم يوق ئىدى، چاقىرىقنى ئاڭلىغان گۇلنسا دەرھال شەربەت تولدۇرۇلغان كاسىنى ئېلىپ مەلىكىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىدۇ. گۇلنسانى تۇيۇقسىز ئۇچرىتىپ قالغان مەھزۇن شۇ ھامان دەرتلىك بىر ئاھ ئۇرىدۇ-دە، خىجىلچىلىق ئىچىدە ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ، كېتىپ قالىدۇ. بۇ ئىشتىن غەزەپلەنگەن مەلىكە گۇلنسانى مەھزۇننىڭ ئۆز يېنىدىن يىراقلىشىشىغا سەۋەپچى بولغان گۇناھكار، دەپ ھېسابلاپ، ئۇنى سانداۋقا بەنت قىلىپ دەريا-غا تاشلايدۇ.

بۇنى ئاڭلىغان مەھزۇن قاتتىق ئۇمىتسىزلىككە چۈشۈپ، ئۆلۈۋېلىش مەقسىدىدە ئۆزىنى دەريا-غا ئاتقاندا، بىر لەھەك بېلىق ئۇنى يۇتۇپ

كېتىدۇ. مەھزۇننى دەم تارتقان لەھەك ئاخىر بېلىقچىنىڭ تورىغا چۈشىدۇ. بېلىقچى مىڭ تەسلىكتە لەھەكنى قىرغاققا سۆرەپ چىقىپ، قارنىنى يېرىپ، بەھۇش ياتقان مەھزۇننى كۆرىدۇ-دە، ئۇنى قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆزىگە ئوغۇل قىلىۋالىدۇ.

سانداۋقا بەنت قىلىنىپ دەريا-غا تاشلانغان گۇلنسانى بەسرە شەھىرىنىڭ كىمىچىلىرى سۈزۈۋالىدۇ، كىمىچىلەر باشلىغى سانداۋقنى ئېچىپ گۇلنسانى كۆرىدۇ. يەنە سانداۋقا بەنت قىلىپ گۇلنسانى بازارغا ئاپىرىپ، جۇھۇت ۋەزىرگە ساتىدۇ. جۇھۇت ۋەزىر گۇلنسانى سېتىپ پايدا تېپىش ئۈچۈن، ئۇنى كېنىزەك بازىرىغا ئېلىپ بارىدۇ، كېنىزەك بازىرىغا بېرىپ قالغان مەھزۇن توساتتىن گۇلنسانى كۆرۈپ قالىدۇ-دە، مېھرىبان بېلىقچىنىڭ ياردىمى بىلەن گۇلنسانىڭ باھاسىنى تۆلەپ، ئۇنى جۇھۇت ۋەزىرنىڭ قولىدىن ئازات قىلىدۇ. ھېممەتلىك بېلىقچىنىڭ سەۋىسى نەتىجىسىدە قايتا ئۇچراشقان بۇ ئىككى ئاشىق-مەشۇق بېلىقچى بىلەن خوشلاشىپ ئۆز يۇرتىغا قاراپ يول ئالىدۇ، دەريادىن ئۆتۈش سەپىرىدە لەھەك كېمىنى ئۇرۇپ غەرق قىلىۋېتىدۇ، گۇلنسا بىر پارچە تاختىنىڭ ئۈستىدە ئامان قالىدۇ، مەھزۇننىڭ ئىز-دېرىكىنى ئالالمايدۇ. سۇنىڭ ئېقىتىشى بىلەن گۇلنسا قىرغاققا سالامەت چىقىۋالىدۇ، شۇ ۋاقىتتا مىسر پادىشاسى شىكار قىلىپ يۈرگەچ بۇ تەرەپكە كېلىپ قالىدۇ-دە، گۇلنسانى يولۇقتۇرۇپ، ئۇنى ئۆز پەرزەنتى قاتارىغا ئېلىپ، ياخشى مۇئامىلە قىلىپ قايتۇرۇپ كېتىدۇ، ئاخىرىدا ئۇنىڭغا مىسرنىڭ پادىشالىغىنى مىراس قىلىپ بېرىپ، ئالەمدىن ئۆتىدۇ، گۇلنسا ئۇنىڭ تەزىيىتىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، تەختكە ئولتۇرۇپ پادىشالىق قىلىدۇ. بۇ جەريانداۋ ئۇ مەھزۇننىڭ ئىز-دېرىكىنى سۈرۈش-

تۇردۇ. ئاخىرىدا پۇتۇن ئەلگە يارلىق جاكالاپ، قانداق مۇساپىر كەلسە مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا كەلتۈرۈڭلار، دەپ پەرمان چۈشۈردۇ.

كېيمە غەرق بولۇپ گۈلنىسادىن ئايرىلغان مەھزۇن بىر پارچە تاختا ئۈستىدە ئامان قالدۇ، يەتتە كۈندىن كېيىن دەريا دولقۇنى ئۇنى چايقاپ، بىر قۇملۇققا ئاپىرىپ تاشلايدۇ. جېنى ئامان قالغان مەھزۇن گۈلنىسانى يادىغا ئېلىپ، يەنە ئۇنى ئىزدەش يولىدا سەپەرگە ئاتلىنىپ، مىسرغا كېلىپ قالدۇ. مەھزۇننىڭ مۇساپىرلىغىنى بىلگەن ئوردا خادىملىرى پەرمانغا بىنائەن مەھزۇننى پادىشا گۈلنىسانىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارىدۇ. ئېغىر جۇدالىق كۈنلەرنى ئۆز بېشىدىن كۆچۈرگەن ئاشىق-مەشۇقلار ئاخىر بەختلىك ھالدا ئۇچرىشىدۇ، يۇرتقا شاھانە توي بېرىپ، مۇرات-مەقسەتكە يېتىدۇ...

شائىر نىزارىنىڭ بۇ داستانى ۋەقەلىكلىرىنىڭ دولقۇنسىمان، جىددىي، قىزىقارلىق بولۇشى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە كۈچلۈك جەلپ قىلىدۇ. داستاندا خەلق چۆچەكلىرىگە خاس ئېلىپمىنتلار كۆپ بولۇپ، تىل ئۇسلۇبى يېقىدىن خەلق تىلىغا يېقىن، جانلىق ھەم راۋان، بۇنىڭدىن شائىرنىڭ بەدىئىي ئىقتىدارىنىڭ نەقەدەر يۇقۇرى ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

داستاندىكى باش قەھرىمان مەھزۇن بىلەن گۈلنىسا ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان ئوبرازلاردۇر. ئۇلار خىلمۇ-خىل ئېغىر قىينىچىلىقلارغا دۇچ كەلسىمۇ، ئۆز غۇرۇرىنى، ۋىجدانىنى، گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلىتىنى پاك ساقلايدۇ. ئۆز نومۇسىنى ئاقلاش، ئەھدىسىگە ۋاپا قىلىش يولىدا يۈكسەك قەھرىمانلىق كۆرسىتىدۇ. شائىر بۇ ئوبرازلار ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى كىشىلەرنى پاك، ئەخلاقلىق، ۋىجدانلىق بولۇپ ياشاشقا، قارا كۈچلەر ئالدىدا مەردانە

تۇرۇشقا چاقىرغان. داستاندا بېلىقچى ئوبرازى ئارقىلىق كىشىلەرگە خالىس ۋە غەرەزسىز ياردەم بېرىش، مېھرىبانلىق قىلىش ئىدىيىلىرى ئالغا سۈرۈلگەن.

شائىرنىڭ «ھەفتە داستان» سەرلەۋھىلىك توپلىمى

تالانتلىق شائىر ئابدۇرەھىم نىزارى ئۆز ئەدەبىي پائالىيىتى داۋامىدا خەلق ئىچىدە كەڭ تارقالغان رىۋايەت، چۆچەك، لەتىپە-لەرنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرىدىن ئىجادىي يوسۇندا پايدىلىنىپ، قويۇق رومانتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە كىچىك ھەجمىدىكى يەتتە پارچە داستاندىن تەركىپ تاپقان «ھەفتە داستان» ناملىق توپلىمىنى يېزىپ قالدۇردى.

شائىر «ھەفتە داستان»نىڭ خاتىمىسىدە بۇ توغرۇلۇق مۇنداق دەيدۇ:

... بىھەمدۇللا تۇگەشتى ھەفتە داستان،
تاراۋەت تابتى گويا كىم گۈلستان.
گۈلستانىمغا باقسا ھەر نەكورايي،
نەمايان بولغۇسى تۇرفەسىيمەن سايي.
(خۇداغا شۈكۈر! يەتتە داستان تاماملاندى،
بۇنىڭ بىلەن گويا بىر گۈلستان يۈز ئاچتى.
ھەر بىر ياخشى نىيەتلىك كىشى بۇ گۈلستانىمغا كۆز تاشلىسا،
ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئاجايىپ ياسىمەنزارلىق نامايان بولىدۇ.)

شائىر «ھەفتە داستان» نامىلىق توپلىمىدا ئاۋال ھەمد، نەئت بايان قىلغاندىن كېيىن، تەرتىپ بويىچە ھەر بىر داستاندىكى ۋەقەلىكلەرنى بىر-بىرلەپ تونۇشتۇرۇشقا ئۆتىدۇ. ھەر بىر داستاننىڭ ئاخىردا ئۆزىنىڭ داستاندىكى ۋەقەلىكلەرگە بولغان باھاسىنى، تەشەببۇس، مۇلاھىزىسىنى لىرىك ئۇسۇل بىلەن ئىزھىلاپ چۈشەندۈرىدۇ.

توپلامدىكى يەتتە داستاننىڭ ھەر بىرسىدە تەسۋىرلەنگەن ئىجابىي پېرسونا‌ژلار كۆز ئالدىمىزدا ئۆزىنىڭ ساپ ئەخلاقى، زېرەكلىگى، كەڭ قوساق، مۇلايىم، سېخىلىغى بىلەن ئالىيجاناپ كىشىلەر سۈپىتىدە گەۋدىلەنسە، سەلبىي پېرسونا‌ژلار قارا يۈرەكلىگى، زالىملىغى، بېخىل ۋە جاھىللىغى بىلەن يىرگىنىشلىك ھالىتىدە گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، موھتاجلىق سەۋەبىدىن تىلەمچىلىك قىلىپ كەلگەن بىر گادايغا ئۆزى يەيدىغان نانىنى بەرگەن قىزىنىڭ قولىنى كېسىپ تاشلىغان بىر بېخىل توغرۇلۇق شائىر مۇنداق يازىدۇ:

بار ئىدى بىر كىمەرسە تۇرفە نادان،
جاھانىڭ ھەرسى بىرلە باغرى بەريان.
بېخىللىق بىرلە تاشدىن قاتىغ ئىدى،
ۋۇجۇدى زەھر يەكلىغ ئاچمۇغ ئىدى.
. . . . . .
مۇبادا ئىشىگىگە كەلسە ساھىل،
بولۇر ئىدى ئۇنى قوغلارغا مايىل
. . . . . .
بار ئىدى بىر قىزى، يوق ئىدى پەرزەنىد،
ئاتا ھەم نان دەرىغ ئەيلەر ئىدى چەند.

ئاتا ئىدى ۋەزىفە كۈندە بىر نان،
يېرىم نان ئىدى گويا ئاتا جان.
كى بەرمەس ئىدى بىر توغرام زىيادە،
بېخىللار جەمئى ئالدىدا پىيادە.
(مال-دۇنياغا بولغان ئاچكۆزلۈگى بىلەن
باغرى تىلىنغان ئاجايىپ بىر نادان بار ئىدى.
بېخىللىقتا تاشتىنمۇ قاتتىق ئىدى،
پۈتۈن ۋۇجۇدى ئاچچىق زەھەر بىلەن تولغان ئىدى.
. . . . . .
مۇبادا ئۇنىڭ ئىشىگى ئالدىغا تىلەمچىلەر كېلىپ
قالسا، ئۇلارنى سۈرۈپ قوغلايتتى.
. . . . . .
ئۇنىڭ بىر قىزىدىن باشقا پەرزەنتى يوق ئىدى،
شۇ قىزىغىمۇ نانىنى ئۆلچەپ بېرەتتى.
قىزىنىڭ بىر كۈنلۈك نورمىسىنى بىرلا نان قىلىپ بېكىتىپ
بەرگەن ئىدى.
يېرىم نان «بۇ بېخىلغا» جان بىلەن تەڭ ئىدى.
قىزىغا بىر توغرام نانىنمۇ ئارتۇق بەرمەيتتى،
ئۇنى ئاتلىق دىسەك، بارلىق بېخىللار ئۇنىڭ ئالدىدا
پىيادە ئىدى.)

بىز بۇ مىسرالاردىن بىر نان مىقدارىدىكى پايدىنى دەپ ئۆز قىزىنىڭ قولىنى كېسىپ تاشلىغان ئاچكۆز، بېخىل، مۇلۇكپەرەس بىر مەخلۇقنىڭ ئۇستىلىق بىلەن سىزىپ بېرىلگەن پورترېتىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

شائىر نىزارى مۇشۇ خىلدىكى جاھىل، خەسىس، زالىم، مۇلۇك-پەرەسلەرنىڭ يىرگىنىشلىك قىياپىتىنى ۋە خاراكتېرىنى سۈرەتلەش ئارقىلىق فېئودالىلىق جەمىيەتنىڭ رەزىللىگىنى، فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ مال-دۇنيا ئۈچۈن ھەرقانداق پەسكەشلىكلەردىن باش تارتمايدىغان ئىچكى دۇنياسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ.

3) «رابىئە-سەئىدىن» داستانى

داستانىنىڭ ۋەقەلىگى

«رابىئە-سەئىدىن» داستانى ئۆز زامانىسىدا پەيدا بولۇشتا تەۋە كۆچكى يېزىسىدا يۈز بەرگەن ئەملىي ئەھۋالغا ئاساسەن يېزىلغان.

شائىر داستاننىڭ باش قىسمىدا ۋەقەلىكىنىڭ يۈز بەرگەن ئورنى ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ:

شەھەردىن يىراقراق ئېرىدى مەسكەنى،
بولۇپ كۆكچى ئاتى ھۇمۇل مەئمەنى.
(ئۇنىڭ ماكانى شەھەردىن يىراقراق بولۇپ،
بۇ پانا جايىنىڭ نامى كۆكچى ئىدى.)

داستاندىكى ۋەقەلىكىنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتى توغرۇلۇق بولسا سەئىدىنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ قان يىغلىغان رابىيەنىڭ زارىنى بايان قىلىشىنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق:

...دەر ئېرىدىكى تىترەپ چۇ بادى خازان،
كى ئۆچتى "چىراغىم" نېستەي ئاھ جان.

(رابىئە، تىترەپ تۇرۇپ مۇنداق دەيتتى:
ئاھ، جېنىم، كۆز بورىنى بىلەن "چىراغىم" ئۆچتى،
قانداق قىلاي؟)

دەپ خاتىرە قالدۇرىدۇ.

بۇ مىسرادا يېزىلغان "چىراغىم" (چىرىغىم) سۆزى ئەبجەت ھىساۋىغا ئىما قىلىنغان بولۇپ، ئۇنى ئۆز قائىدىسى بويىچە ھىساپلىغاندا،

چ + ر + ا + غ + ي + م = چىراغىيم
1254 = 40 + 10 + 1000 + 1 + 200 + 3

دىگەن سان كېلىپ چىقىدۇ.

دىمەك، بۇ سانغا ئاساسلىنىپ، ۋەقەلىكنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتىنىڭ ھىجرىيە 1254-يىلى (مىلادى 1834-يىلى) ئىكەنلىگىنى بىلۈۋالالايمىز.

«رابىئە-سەئىدىن» داستانىنىڭ ۋەقەلىگى مۇنداق:

... تەلۈپچۇك دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى كۆكچى يېزىسىدا تۇرۇشلۇق نامرات دىخان ئىبراھىمنىڭ ئوغلى سەئىدىن شۇ يېزىدىكى پۇلخۇمار ياقۇپنىڭ قىزى رابىئەنى ياخشى كۆرىدۇ. رابىئەمۇ ئاق كۆڭۈل، ئىشچان، ساداقەتلىك بىگىت سەئىدىنگە چىن كۆڭلىدىن مۇھەببەت قويىدۇ. ئۆز ئوغلىنىڭ مۇھەببەت سەۋداسىغا گىرىپتار بولۇپ، كۈندىن-كۈنگە زەپىراندەك سارغىيىپ كېتىۋاتقانلىغىنى كۆرگەن ئىبراھىم ئەلچى بولۇپ، ياقۇپنىڭ ئائىلىسىگە بېرىپ، بۇ ئىكىكى ياشنىڭ كۆڭۈل ئارزۇسىنى ئىزھار قىلىدۇ. ئاچكۆز، زالىم ياقۇپ ئاق كۆڭۈل ئىبراھىمنىڭ تەكلىۋىنى ئۆزى ئۈچۈن چوڭ بىر ئاھانەت ھىساپلاپ، قەتئىي رەت قىلىدۇ. چۈنكى، ئاچكۆز ياقۇپ ئۆز قىزىنى چوڭ پۇلدارغا بېرىپ، ئابروي تېپىش ۋە بېيىش يولىنى كۆڭلىگە پۈككەن ئىدى. ياقۇپنىڭ رەت قىلغانلىغىدىن خەۋەر تاپقان سەئىدىن قايغۇ ۋە ئەلەمگە دۇچ كېلىدۇ، ھەمقانداق خالاسلىق يولى تاپالماي، مازارمۇ-مازار ئايلىنىپ ياش تۆكىدۇ.

رابىئەنىڭ ۋەسلىگە يېتىشتىن پۈتۈنلەي ئۈمىدى ئۈزۈلگەن سەئىدىن ئەڭ ئاخىرىدا پاجىئەلىك رەۋىشتە ھالاك بولىدۇ.

ئاچكۆز ۋە زالىم ياقۇپ بۇ پاجىئەلەرنى پىسخىنتىگىمۇ ئالمايدۇ، قىزىنىڭ رايى ۋە زارى بىلەن قىلچىمۇ ھىساپلىشىپ ئولتۇرمايدۇ. ئاخىر رابىئەنى پۇلدار قېرى باي جابىرغا مەجبۇرى نىكاھلاپ بېرىدۇ. جابىر بىلەن بىرگە ياشاشنى چوڭ ھاقارەت ۋە نومۇس بىلگەن رابىئە جابىرغا قولىنىڭ ئۈچىنىمۇ تۇتقۇزماي، شۇ كۈنىلا ئۆز ئۆيىگە قېچىپ كېلىدۇ. زالىم ياقۇپ تۇرلۇك زوراۋانلىق ۋاستىلىرى بىلەن قىزىنى جابىرنىڭ ئۆيىگە بېرىشقا مەجبۇرلايدۇ. زالىم دادىسىنىڭ زۇلۇمىغا چىدىمىغان، جابىردەك شۇمىغا خوتۇن بولۇشنى نومۇس بىلگەن ۋىجدانلىق رابىئە مەرھۇم يارى سەئىدىنگە ئاداققىچە سادىق قېلىش قارارىغا كېلىدۇ ۋە بۇ ئارزۇغا يېتىشنىڭ بىردىن-بىر يولى ئۆلۈم دەپ بىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ سۇغا بېرىش باھانىسىدا سىڭلىسىنى ئېلىپ تەلۈچۈك دەريا سىنىڭ بويىغا كېلىدۇ. بۇ دەل قەھرىتان قىش پەسلى بولۇپ، دەريا يۈزى مۇز بىلەن قاپلانغان ئىدى. ئۇ دەريا بويىدا سىڭلىسىغا پۈتۈن دەرت-ئەلەمنى ئېيتىپ قان يىغلايدۇ. گۈدەكتىن رىزالىق ئېلىپ، دەريانىڭ مۇزلىمايى قالغان چوڭقۇر بىر يېرىگە ئۆزىنى ئاتىدۇ. ئۆز ئارزۇسىغا يېتەلمىگەن ۋىجدانلىق رابىئە ئەنە شۇ يوسۇندا ھايات بىلەن ۋىدالىشىدۇ...

بۇ پاجىئەدىن خەۋەر تاپقان كۆكچى مەھەللىسىدىكى خەلقلەر دەريا بويىغا بېرىپ، مەشئەللەرنى يورۇتۇپ، كېچە-كۈندۈز مۇز چوقۇپ، رابىئەنىڭ جەسىدىنى ئىزدەيدۇ. ئەمما ھېچيەردىن تاپالمايدۇ. قىش ئۆتۈپ، باھار كېلىپ، مۇزلار ئېرىيدۇ. رابىئە ئۆلۈپ ئالتە ئايدىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسىدى دەريانىڭ تۆۋەن

يېنىدىكى لايلاتمىدىن تېپىلىدۇ. يېزىلىقلىرى ئۇنى سەئىدىنىڭ قەۋرىسىنىڭ ئايىغىغا دەپنە قىلىشىدۇ.

شائىر بۇ مۇھەببەت پاجىئەسىنى:

چۇ ئولتۇردى ئانداغ قەھەر، ئاپتاب،
كى خاكى زەمىندىن ياپلدى نقاب.
(قۇياش بىلەن ئاي ئەنە شۇنداق پېتىپ كەتتى،
زىمىن تۇپرىغىدىن يۈزلىرىگە نقاپ تارتىلدى.)

دىگەن مىسرالىرى ئارقىلىق، قايغۇلۇق ھىسسىياتتا ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

داستاننىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى

شائىر ئۆز داستانىدا، 19-ئەسىر فېئودالىزىم مۇھىتىدا ياشىغان رابىئە ۋە سەئىدىدىن ئىبارەت ئىككى ياشنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىنى تىپىكلەشتۇرۇپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئادەمخور كونا جەمىيەتنىڭ رەزىل ماھىيىتىنى، چىرىكلىگىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلىدۇ، جۇملىدىن ئەركىن مۇھەببەتكە ئىنتىلگەن ئىككى ياشنىڭ ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىلىرىنى ئۆز داستانىنىڭ سىيۇژىتىغا ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق فېئودالىلىق جەمىيەتكە، فېئودالىلىق نىكاھ تۈزۈمىگە جەڭ ئېلان قىلىدۇ. ئەركىنلىك ۋە ھەقسانىيەتنىڭ رەھىمسىز قاتىلى بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنى رەھىمسىز ئەيىپلەيدۇ.

داستاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭدىكى ئوبرازلار

«رابىئە-سەئىدىن» داستانى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا ئاجايىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقىقان رېئالىستىك داستان بولۇش سۈپىتى بىلەن يۈكسەك ئورۇن تۇتىدۇ. تالانتلىق شائىر ئابدۇرەھىم

نىزارى 19-ئەسىردىكى ئۇيغۇر خەلق تۇرمۇشى مۇھىتىدا يۇز بەرگەن رابىئە-سەئدىندىن ئىبارەت ئىككى ياشىنىڭ پاجىئەلىك سەرگۈزەشتىلىرىنى تېپىكلەشتۈرۈپ تەسۋىرلەپ، خەلق ئاممىسىنىڭ فېئودالىزىم جەمىيىتىگە قارشى نارازىلىغىنى ئۇبرازلىق ئەكس ئەتتۈردى. رېئال شەخس ياقۇپ ۋە جابىرغا ئوخشاش فېئودالىزىم ھىمايىچىلىرىنىڭ يىرگىنىشلىك پورتىرېتىنى سىزىپ چىقىپ، فېئودالىزىمنىڭ كىشىلىك ئەركىنلىك ۋە ئىنسانىي ھوقۇقىنى ئاياق ئاستى قىلىدىغان چىرىك ماھىيىتىنى چوڭقۇر پاش قىلدى. فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ۋەكىللىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى ۋە ئىجتىمائىي ھايات قاراشلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنىڭ مەنبەسىنى كۆرسىتىپ بەردى.

رېئالىست شائىر نىزارىنىڭ «رابىئە-سەئدىن» داستانى ئارقىلىق كونا جەمىيەتنىڭ ئادەمخور ماھىيىتىنى پاش قىلىشى 19-ئەسىر ئۇيغۇن ئېلىپ ئېيتقاندا يۇكسەك ئىسيانكارلىقنىڭ ھەم ئىلغارلىقنىڭ ئىپادىسىدۇر. چۈنكى، خەلق ھوقۇقى، ئىنسان ھۆرلۈگى ۋە مۇھەببەت ئەركىنلىگى قاتارلىق فېئودالىزىم مۇھىتىدا ئەركىن مۇھەببەتنى ئاساسىي تېما قىلماي تۇرۇپ، ئەينى دەۋرنىڭ ئادەمخور ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا شائىر نارازىلىغىنى، خەلقنىڭ فېئودالىزىم ئاسارىتىگە بولغان قارشىلىغىنى مۇھەببەت تېمىسىغا مۇراجىئەت قىلىش ئارقىلىق ئۇستىلىق بىلەن ئېچىپ بەردى. مانا شۇ نۇقتىغا ئاساسلانغاندا، داستاندا ئىپادىلەنگەن مەركىزىي ئىدىيىنى كىشىلىك ھۆرلۈگىنى تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت خەلقچىل ئىدىيە دەپ قاراشقا، شائىر ئابدۇرەھىم نىزارىنى خەلقپەرۋەر شائىر دەپ باھالاشقا بولىدۇ.

بۇ نۇقتىلارنى تېخىمۇ روشەن چۈشىنىش ئۈچۈن، داستاندىكى ئاساسلىق ئوبرازلارنى بىرمۇ-بىر تەھلىل قىلىپ ئۆتىمىز.

رابىئە ئوبرازى: داستاندا نىسبەتەن مۇكەممەل ۋە مەزمۇنلۇق يارىتىلغان ئوبراز ئىسيانكار رابىئەنىڭ ئوبرازىدۇر. ئۇ ئاق كۆڭۈل، ئىرادىلىك، پاك ۋىجدانلىق، ساپ مۇھەببەت ئىگىسى. ئىنسان ھۆرلۈگى ۋە مۇھەببەت ئەركىنلىگى يولىدا فېئودال قارا كۈچلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى قاماللىرىنى يۇكسەك قارشىلىق كۆرسىتىش ھىساۋىغا بۆسۈپ ئۆتكەن ئۇيغۇر قىزىدۇر. ئۇ ئۆزى كېلىپ چىققان ئائىلىنىڭ بۇرۇختۇم مۇھىتىنى يېرىپ ئۆتۈپ، مەرتلىك ۋە ساداقەتلىك خىسلىتىگە ئىگە بولغان نامراتلار يىگىت سەئدىنىنى ياخشى كۆرىدۇ. سەئدىننىڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىغا خاس بولغان ئەخلاق-پەزىلىتىدىن روھىي ئوزۇق ۋە ئىلھام ئالىدۇ. نامرات دىخان ئوغلى سەئدىننىڭ مۇھەببىتىگە مۇئامىلە قىلىشتا ئۆز دادىسى ياقۇپ ۋە جابىر ۋەكىللىگىدىكى فېئودال قارا كۈچلەرنىڭ قارشىسىدا بىر مۇستەھكەم ئىستىھكام سۈپىتىدە تۇرۇپ، مۇھەببەت ئەركىنلىگى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. مۇلۇكچەرەس فېئودال بايلار تەرىپىدىن ھاقارەتلەنگەن ۋە كەمسىتىلگەن، ۋىجدانلىق، ساداقەتمەن دىخان يىگىتى سەئدىننى زۇلۇم ۋە ئاقچام بىلەن ھەممە نەرسىنى ئۆزەمگە قارىتىۋالالايمەن دېگەن خام خىيالدا بولغان فېئودالىزىم گۈماشتىسى جابىر قاتارلىقلاردىن مىڭ ھەسسە يۇقىرى ئورۇنغا قويىدۇ. سەئدىننىڭ مۇھەببىتىگە سادىق بولۇشىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ. شۇڭلاشقا رابىيە فېئودال كۈچلەرنىڭ ھەر تۈرلۈك زىيانكەشلىكلىرىگە دۇچ كېلىدۇ. زالىم ياقۇپ ئۆز قىزى رابىيەنىڭ ئارزۇسىنى نەزەرگە ئالماي، ئۇنىڭ سەئدىن بىلەن قوشۇلۇشىنى رەت قىلغاندا، ئۇ

قاتتىق ئىزتىراپقا چۈشىدۇ، ئۆزىنىڭ ھەققانىي ئارزۇسىغا يېتەلمىگەن سەئىدىن پاجىئەلىك رەۋىشتە جان ئۈزگەندە، ئۇ ياش ئورنىغا قان يىغلايدۇ، ئۆز ئاشىغىنىڭ ماتەم خەۋىرىنى ئاڭلىغان مىنۇتلار ئۇنىڭ ئۇچۇن جۇدالىق زۇلمىتى بولۇپ بىلىنىدۇ.

ھەمول رابىئەكىم ئۇلۇسدىن نەھان،
تۆكۈب كۆزلەردىن ياش ئورنىدا قان.
دەرىغ، كۆزدىن ئۇچتۇڭ غەرىب بۇلبۇلۇم،
خازان بادى يەتتى ئاچىلماي گۈلۈم.
دەر ئېردىكى تىترەب چۈبادى خازان،
كى ئۆچتى "چىراغىم"، نىتەي ئاھ جان.
. . . . . .
دىبان ئاشىق ئولدى جەھاندىن فەنا،
قاچان كەلگەي ئەمدى ئېنىڭدەك يانا.
كۆزۈم نۇرى كەتتى، جاھان بولدى راج،
بەھىلدۇرمەن ئەكنۇن جان ئەتسە خىراج.
چۇ گۈلشەندىن يىراق ئولسا ئەندەلىب،
مەقام ئەتسە زاغۇ-زەغەنلەر كىلىپ.
خازان باغ بولماي يەنە سەبزەۋار،
قاچان بۇلبۇل ئەتكەي ئۇنى ئىختىيار.
گۈلستانىم ئولدى بۇ يەڭلىغ خازان،
ئۇچۇرماقا تاڭ يوق، ياپۇشسە جەھان.

(رابىئە ھەمىشە خەلقتىن ئۆزىنى يوشۇرۇپ،
كۆزلىرىدىن ياش ئورنىغا قان ئاققۇزاتتى.
«ئۇ» تىترىگەن ھالدا مۇنداق دەيتتى:

ئاھ، ئىست! غېرىپ بۇلبۇلۇم كۆزۈمدىن ئۇچتۇڭ،
گۈلۈم ئېچىلماي تۇرۇپلا كۈز بورىنىغا يولۇقتى.
ئاھ، جان! "چىراغىم" ئۆچتى، ئەمدى قانداق قىلاي؟!
. . . . . .
ئۇ ئاشىغىم جاھاندىن كەتتى،
ئۇنىڭغا ئوخشايدىغان بىرسى قاچانمۇ ئالەمگە كېلىدۇ؟!
كۆزۈمنىڭ نۇرى كەتتى، جاھان قاراڭغۇلاشتى،
مۇشۇ دەمدە جېنىم چىقسا، ئۆلۈپلا قالسام ئىدىم!
گۈلشەندىن بۇلبۇل يىراقلاشسا،
قاغا-قۇزغۇنلار كېلىپ «ئۇنى» ماكان قىلىۋالمامدۇ؟
خازان بولغان باغ قايتا كۆكەرمەي تۇرۇپ،
بۇلبۇل ئۇنى قانداقمۇ ئىختىيار قىلسۇن؟!
گۈلستانىم مۇشۇنداق خازان بولدى،
جاھانىنىڭ قاتتىقلىغىدىن ئۇنىڭ ۋەيران بولماقلىغى
ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس.)

بۇ مىسرالار ئۆز نۆۋىتىدە زامان زۇلمى تۈپەيلىدىن پاك قەلبى جاراھەتلەنگەن ۋىجدانلىق قىز رابىئەنىڭ فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى يېلىنجىغان نارازىلىق يالقۇنلىرىنى ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

ئېغىر ماتەم كۈنلىرىنى بېشىدىن كۆچۈرۈۋاتقان رابىئەنىڭ بېشىغا زامان يەنە تاش بوران ياغدۇرىدۇ. ئۆزىنىڭ زالىملىغى ۋە پۇلدارلىغى بىلەن ۋىجدانسىز ياقۇپنى ئۆزىگە رام قىلىۋالغان جابىر رابىئە ئۇچۇن ئەلچى ئەۋەتىدۇ. جابىرغا تايىنىپ ئۆز بايلىغىنى ۋە مەرتىۋىسىنى ئۆستۇرۇشنىڭ پېيىگە چۈشكەن ئاچكۆز ياقۇپ رابىئەنى

مەجبۇرى رەۋىشتە جابىرغا خوتۇنلۇقىغا ئۆزىتىدۇ. جابىردەك شۇمغا خوتۇن بولۇشىنى ئۆزى ئۈچۈن نومۇس ھېسابلىغان رابىئە بىر ئاماللارنى قىلىپ، توي كېچىسى ئۆز ئۆيىگە قېچىپ كېلىدۇ.

ئاچكۆز ياقۇپ قىزىنىڭ قېچىپ كەلگەنلىگىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قاتتىق جەبر-زۇلۇم سالىدۇ، قەبىھ ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، ئۇنى جابىرنىڭ ئۆيىگە قايتىشقا زورلايدۇ. ئۆز ئاتىسىدىن مۇنچۇالا ئەلەملەرنى كۆرگەن رابىئە ئاخىر دۇنيانىڭ قاراڭغۇلۇغىنى چۈشىنىپ يېتىدۇ-دە، ئاتىسىنىڭ ئالدىدا يالۋۇرۇپ، گەپ تالىشىنى خوپ كۆرمەي، بۇ "قاراڭغۇ ۋاپاسىز" ئالەمنى تەرك ئەتمەكچى بولىدۇ. ئۆزىنى پاجىئەلىك رەۋىشتە ھالاك بولۇشقا مەجبۇر قىلغان ئاسارەتلىك قارا زامانىنى ئەيىپلەپ مۇنداق دەيدۇ:

ئايا چەرخى زالىم تۇگەندى ئىشىك،
بۇدۇر ئەمدى ئىشق ئەھلىغە قىلمىشىك.
سېنىڭ كارىڭ ئولدى جاپاكارلىق،
كى يوق سەندە ھەرگىز ۋاپادارلىق.
ئەزەلدىن-ئەبەت كىمگە قىلدىڭ ۋاپا،
ۋاپا ئەھلىغە يەتتى سەندىن جافا.
قىلىب ئىشق ئىلى كۇندۇزىنى كېچە،
قاراشام ئېتىب ھالىنى ئۆزگىچە.
نەسىب ئەتمەيىن ۋەسل ئەيامىنى،
جۇدالىق تاشى سۇندۇرۇپ جامىنى.
(ئەي زالىم پەلەك، ئىشق ئەھلىگە قىلمىشىڭ
مۇشۇنداق بولسا، سېنىڭمۇ ئىشىڭ تۇگىدى.

سېنىڭ ئىشىڭ جاپا سېلىشتىنلا ئىبارەت،
سەندە ھەرگىزمۇ ۋاپادارلىق يوق.
ئەزەلدىن تارتىپ سەن كىمگە ۋاپا قىلدىڭ؟!
ۋاپا ئەھلىگە ھەمىشە سەندىن جاپا يەتتى.
سەن ئىشق ئەھلىنىڭ كۇندۇزىنى كېچىگە ئايلاندۇرىسەن،
ئۇلارنىڭ ھالىنى قاراڭغۇلاشتۇرىسەن.
ۋىسال كۇنلىرىنى ئۇلارغا نېسىپ قىلماي،
جۇدالىق تېشى بىلەن ۋەسل جامىنى سۇندۇرىسەن.)

جاھالەتلىك فېئودالىزىم دۇنياسىنىڭ يۇقۇرقىدەك ياۋۇز ماھىيىتىنى ئۆزىنىڭ ئازاپلىق سەرگۈزەشتىلىرى ئارقىلىق ھېس قىلغان رابىئە دەريا بويىدا ئۆز قەلبىدىكى ھەسرەتلىرىنى گۇدەك سىڭلىسىغا بىرمۇ-بىر ئىزھار قىلىدۇ؛ ئاخىردا تەلۇنچۇك دەرياسىنىڭ قالاسىغا (كاچكۇلىغا) ئۆزىنى ئېتىپ، ئېچىنىشلىق رەۋىشتە ھاياتىدىن جۇدا بولىدۇ.

فېئودالىزىم مۇھىتىدا رابىئەگە ئوخشاش ئەركىن مۇھەببەتنى تەلەپ قىلغۇچى ئوغۇل-قىزلار ئەسلا ئۆز ئارزۇسىغا يېتەلمەيتتى، ياكى ئاسارەتلىك فېئودالىلىق تۇزۇمىنىڭ ئىسكەنجىسى ئاستىدا ئېچىنىشلىق ھالاك بولاتتى. شائىر ئابدۇرەھىم نىزارى 19-ئەسىر پاجىئەلىرى ئۈچۈن تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان مەزمۇنلۇق شەخس رابىئەنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق فېئودالىزىمنىڭ خۇنۇك چۈمپەردىسىنى جەسۇرانە يىرتىپ تاشلىدى. رابىئەنىڭ دەريا‌غا ئۆزىنى ئېتىپ ھالاك بولۇشى ئۇنىڭ ئاجىزلىغىنى ئەمەس، بەلكى سۇنماس پاك ئىرادىسىنى، زۇلۇمغا قارشى غەيرەتلىك روھىنى ئىپادىلەيدۇ، ماھىيەتتە، رابىئەنىڭ ئىرادىسى ئۇنى بويسۇندۇرماقچى

بولغان ئىستىبداد فېئودالىزىم ئىسكەنجىسى ئۇستىدىن غالىپ كېلىدۇ، بۇ نۇقتىنى مەرھۇم رابىئەنىڭ ئۆلۈش ئالدىدا ئېيتقان:

ئايا بۇلبۇلكى، زار ئەيلەڭ، بۇ تويكى بولدى شاھانە،
تەئەججۇپ ئەيلەڭىز ئىشق ئىچرە قىلغان كار باربمغا.
تاماشا ئەيلەڭىز بۇ توي ئارا ئى ھۆر-غىلمانلار،
پىغانۇ-نالەلەر ئەيلەب كېلىڭ ئەمدى كاناربمغا.
. . . . . .
ئايا دەرە ئەھلى ھەسرەتلىك سۆزۈمنى ئەيلەڭىز ئەۋراد،
پۇتۇڭ باشىمغا كەلگەن دەردىن لەۋھى مازاربمغا.
(ئەي بۇلبۇل، زارلىنىپ ناۋا تۈزۈڭ، بۇ بىر شاھانە توي بولدى،
مېنىڭ ئىشق يولىدا قىلغان ئىشلىرىمغا ئەجەپلىنىپ ھەيران قېلىڭ.
ئەي ھۆر-غىلمانلار، بۇ تويغا كېلىپ تاماشا قىلىڭىزلار،
پىغان ۋە نالىلەر قىلىپ، ئەمدى يېنىمغا كېلىڭىزلار.
. . . . . .
ئەي دەرت ئەھلىلىرى، مېنىڭ ھەسرەتلىك سۆزلىرىمنى ئەستە ساقلىڭىزلار،
بېشىمغا چۈشكەن دەرتلەرنى لەۋھە سۈپىتىدە قەۋرە تېشىمغا پۈتكۈزلار.)

دىگەن غەزىلىدىن ئېنىق كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. مەلۇمكى، رابىئە ئۆز ئاشىقى سەئىدىنىڭ مۇھەببىتىنى، قىسقىسى، ئۆزىنىڭ پاك ۋىجدانىنى قوغداش ئۈچۈن ئۆلۈمگە ئىختىيار قىلغانلىغىنى "شاھانە توي" دەپ ھېسابلايدۇ، مانا بۇ جاسارەتلىك، گۈزەل قىزنىڭ ئۆلۈم

ئالدىدىكى مەردانە قىياپىتى بولۇپ، كىشىگە چوڭقۇر ئۇمىتۋارلىق روھ بەخش ئېتىدۇ.

ئومۇملاشتۇرغاندا، رابىئە ئوبرازى فېئودالىق جەمىيەتتە ئۆز ئەركىنلىگىدىن مەھرۇم بولۇپ، پاجىئەلىك زىيانكەشلىكلەرگە ئۇچرىغان يىگىت-قىزلارنىڭ ئورتاق تەقدىرىنى، زۇلۇمغا قارشىلىق كۆرسەتكەن روھىنى ئىپادىلىگۈچى تىپىك ئوبرازدۇر.

سەئىدىن ئوبرازى: شائىر ئابدۇرەھىم نىزارى ئۆز داستانىدا سەئىدىنىڭ ئىبارەت ئاق كۆڭۈل، ۋىجدانلىق، ئۆز مۇھەببىتىگە سادىق، نامراتلىق دېخان يىگىت ئوبرازىنى ئۇتۇقلۇق ھالدا يارىتقان. سەئىدىن ئۆز خىسلىتى ۋە خۇسۇسىيىتى بىلەن رابىئەدىن ئىبارەت جەسۇر ئىسيانكار قىز ئوبرازىنى مەنىۋى تولدۇرغۇچى ۋە ئۇنى ئالىيجاناپ شەخس سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگۈچى ئاساسلىق ئوبرازدۇر. شائىر داستاندا، سەئىدىنىڭ پاجىئەسىگە ئانچە كۆپ ئورۇن بەرمەيدۇ، ئۇنى پەقەت رابىئە ئوبرازىنى مەنىۋى تولدۇرغۇچى بىر ئاساسلىق قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. سەئىدىن كەمبەغەل ئائىلىدە ئۆسۈپ چوڭ بولغان ۋىجدانلىق، ۋاپادار بىر يىگىت، ئۇ ئەڭ ئاخىرقى تىنىغىچە رابىئەنىڭ مۇھەببىتىنى ئەزىزلايدۇ. سەئىدىنىڭ كەمبەغەل ئەمگەكچىلەرگە خاس ئەدەپ ۋە ھايا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. رابىئەگە ئاشىق بولۇپ يۈرگەن دەسلەپكى كۈنلىرىدە، ئۇ ئۆز ئىشقىنى سىر تۇتۇپ، ئاتا-ئانىسىغا ئېيتىشتىنمۇ ئۇيلىدۇ. دادىسى ئاخىر بۇ ئەھۋالدىن ۋاستە ئارقىلىق خەۋەر تېپىپ، رابىئە ئۈچۈن ئەلچى بولۇپ بارىدۇ، بىراق پەسكەش ياقۇپ نامراتلىقىنى پەرزەندى سەئىدىنىگە ئۆز قىزىنى بېرىشنى "نومۇس" ھېسابلاپ،

ئىبراھىمنىڭ تەلۈبىنى رەت قىلىدۇ، بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان سەئدىن بەكمۇ ئازاپلىنىدۇ، كېچە-كۈندۈز ئاھ ئۇرۇپ ھەسرەت چېكىدۇ، مازارمۇ-مازار ئايلىنىپ سەرگەردان بولۇپ يۈرۈشىنى ئىختىيار قىلىدۇ. بۇ ئەھۋالغا چىدىيالمىغان ئاتىسى سەئدىنىي ئىزدەپ تېپىپ:

يانا باردۇر ئانداغ ئۇلۇس دوختەرى،
ساباھەتدە ئاندىن ئېرۇر بەھتەرى.
قايۇ قىزنى خاھىش قىلۇرسەن ئەگەر،
دەرەم چىقسا ھەدسىز بېلىمدە كەمەر.

(گۈزەللىكتە ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇقراق بولغان
چىرايلىق قىزلار ئەل ئىچىدە كۆپتۇ.
ئەگەر سەن قايسى قىزنى خالساڭ،
قانچىكى پۇل كەتسىمۇ (ئۇنى ئېلىپ بېرىشكە) بېلىم
باغلاقلىق.)

دەپ ئۆز ئوغلىنى رابىيەدىن يانىدۇرماقچى بولغانىدا، سەئدىن مۇنداق دەپ جاۋاپ بېرىدۇ:

دىدى زار يىغلاپ بىلىڭ ئى ئاتا،
بۇ يەڭلىغ دىگەن سۆز ئېرۇر كۆپ خاتا.
ئاڭا تەڭ بولالماس قۇياش بىرلە ئاي،
داغى ياخشىلار بار دىگەن سۆزگە ۋاي.
. . . . . .
تاپا ئالمىسام گەر ۋىسالىن ئىنىڭ،
ئېرۇر بەسكى كۆرسەم جامالىن ئىنىڭ.

فەنا بولسام ئاندىن ئېرۇرمەن رىزا،
مېنى ناتەۋانغا ئۆلۈمدۇر سەزا.
(ئۇ (سەئدىن) زار يىغلاپ مۇنداق دىدى:
ئەي ئاتا، بۇ سۆزلىرىڭىز بەك خاتا بولدى.
ئۇنىڭغا قۇياش بىلەن ئايمۇ تەڭ بولالمايدۇ،
"ئۇنىڭدىن ياخشىسى" بار دىگەن سۆزىڭىزگە ئىسىت!
. . . . . .
گەرچە ئۇنىڭ ۋىسالىغا ئېرىشەلمىسەممۇ،
جامالىنى كۆرۈشلا ماڭا كۇپايە.
ئاندىن كېيىن ئۆلسەممۇ رازىمەن،
ماڭا ئوخشاش بىچارىگە ئۆلۈمنىڭ ئۆزى خوپ.)

مەلۇمكى، بۇ مىسرالاردىن بىز سەئدىنىنىڭ رابىئەگە نەقەدەر سادىق ئىكەنلىگىنى روشەن ھېس قىلالايمىز. ئەنە شۇنداق سادىق مۇھەببەت ئىگىسى بولغان سەئدىن رابىئەنى چىن قەلبىدىن ياقتۇرسىمۇ، قارا كۈچلەر ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا ئەسلا يول قويمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن، ئۇ ھەسرەت ئىچىدە ھايات بىلەن ۋىدالىشىدۇ.

شائىر سەئدىن ئوبرازىنى يارىتىغانىدا، ئۇنى رابىئەگە ئوخشاش ئىسيانكارلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ تەسۋىرلىمەيدۇ، بۇ بەلكى شائىرنىڭ سەئدىنىنى رابىيەنىڭ ئىسيانكارلىق روھىنى شەكىللەندۈرگۈچى دەسلەپكى بىخ سۈپىتىدە چۈشەنگەنلىگىدىن بولسا كېرەك، لېكىن قانداقلىكى بولمىسۇن، شائىر سەئدىن ئوبرازى ئارقىلىق سەئدىنىڭ بېشىغا كەلگەن پاجىئەنىڭ ئاساسىي ئامىلى 19-ئەسىر فېئودالىزىم مۇھىتىدىكى ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكتۇر، ئاساراتىلىك

فېئودالنىڭ تۇزۇمى سەۋەبتىن نابۇت قىلغۇچى رەھىمسىز قاتىلدۇر، دېگەن مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈردى. بۇ مەسىدىن ئالغاندا، سەۋەبتىن ئوبرازنىڭ قىممىتىمۇ ئەنە شۇنىڭدا ئىپادىلىنىدۇ.

ياقۇپ ئوبرازى: داستاندا تەسۋىرلەنگەن ياقۇپ رەزىل فېئودالنىڭ تۇزۇمىنىڭ جاھىل قوغدىغۇچىسى، ئۇ ئىنسانىي ھوقۇق ۋە ئەركىن مۇھەببەتنىڭ رەھىمسىز قاتىلى. ياقۇپنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا مۇدھىش ئىپلاسلىقلار يوشۇرۇنغان، ئۇ ھەم تەلۋە، پۇلخومار، ھەم خۇشامەتچى، زالىم بىر شەخس. ياقۇپ ئۆز شەخسى مەنپەئەتى ئۈچۈن ھەتتا ئاق كۆڭۈل قىزى رابىئەنىمۇ نومۇسسىزلارچە ھالاك قىلىدۇ. داستاندا ياقۇپنىڭ خاراكتېر-خۇسۇسىيتى مۇنداق ئېچىپ بېرىلگەن:

ئاتا ياقۇپ ئولمىش گىرىپتارى دۇن،
دىلىن سەيدە قىلغان جاھان پۇر پۇسۇن.

. . . . . .

ئاتىسى ياقۇپ بەك پەسكەش ئىدى،
شۇملۇققا دايىم ھەمنەپەس ئىدى.
(ئاتىسى ياقۇپ رەزىللىكىگە گىرىپتار بولغان بولۇپ،
دىلىنى دۇنيانىڭ مىڭ بىر ھىيلىلىرى ئوۋلىۋالغان ئىدى.

. . . . . .

ئۇ بەكمۇ پەسكەش كىشى بولۇپ،
قوۋلۇق-شۇملۇققا دائىما ھەمنەپەس ئىدى.)

ياقۇپ پۇلخومار، كۆرەڭ، تەمەخور بىر ئادەم بولغاچقا، فېئودال مۇلۇكچىلىك تۇزۇمى ۋە زالىم ئائىلە باشلىغىلىق تۇزۇمىنى جان-جەھلى بىلەن قوغدايدۇ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن فېئودال ئەكسىيەتچى

سىنىپلارنىڭ ھەممە پەسكەشلىكلىرى تېپىلىدۇ، ئۇ ئابروي ۋە پۇل ئۈچۈن ئۆزىنىڭ گۈزەل قىزىنى پۇلدار قېرى جابىرغا خوتۇن بولۇشقا مەجبۇرلايدۇ. جابىرنىڭ ئالدىدا قالغان-قاتقان سۆگەكلىكە ئىگە بولغان ئىنتىقام شۇلگەيلىرىنى ئېقىتىپ، يادەك ئېگىلىپ، تازىم بەجا كەلتۈرىدۇ، ھەتتا خوتۇن-بالىلىرىدىن تارتىپ ئۆزىنىڭ سۆزىگە كۆندۈرمەكچى بولىدۇ. جابىردەك قېرى ئالۋاستىغا خوتۇن بولۇشنى نومۇس بىلگەن رابىيە قېچىپ كەلگەندە، ياقۇپ ئۆز قىزىنى يەنە جابىرنىڭ ئۆيىگە بېرىشقا مەجبۇرلايدۇ، ھەتتا "سۆزۈمنى ئاڭلىمساڭ ھالاك قىلىمەن" دەپ تەھدىت سالىدۇ:

دىدىكى قىزىغا بولۇپ خەشمەناك،
سۆزۈمنى ئاڭلاماسسەن قىلۇرمەن ھالاك.
كى پەرزەندە بولساڭ سۆزۈمنى ئىشت،
يانىپ كەت ھەرقانچە ياماندۇر يېگىت.)

(قىزىغا غەزەپلىنىپ مۇنداق دىدى:

سۆزۈمنى ئاڭلىمايدىكەنسەن ئۆلتۈرۈۋېتىمەن.
ئەگەر بالام بولمىغان بولساڭ سۆزۈمنى ئاڭلا،
يېگىت <جابىر> ھەرقانچە يامان بولسىمۇ ئۆيىگە قايت!)

ياقۇپ ئۆزىنىڭ ئايلىنىمۇ شەخسىي ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ۋاستىچىسى بولۇشقا مەجبۇرلايدۇ:

دىدى خاتۇنىغا سەن ئى بەخىرەد،
قىزىڭ قىلماسۇن بۇ كالامىنى رەد.
قوشۇپ بەر قىزىڭنى كۆيۈۋغا بۇگۈن،
تاياق زەخمى ئەيلە ئەگەر قىلسا ئۇن.

ئەگەر قىلسا بارماق ئىشىن ئىختىيار،
كۆيۈڭنى ئىبەرگىل، ئۆزۈڭ بىللە بار.
قاچان قىلماسا ئول سۆزۈڭنى قوبۇل،
نەلەر كۆرگۈڭ ئىككىڭ، ئاڭا ھازىر بول.
(ئۇ خوتۇنىغا مۇنداق دىدى: ئەي ئەقلسىز!
قىزىڭ مېنىڭ سۆزلىرىمنى رەت قىلغۇچى بولمىسۇن.
قىزىڭنى بۇگۈنلا كۆيوغۇلغا قوشۇپ بەر،
ئەگەر غىدىڭ-پىدىڭ قىلسا، تاياق بىلەن ئۇر!
ئەگەر بېرىشنى ئىختىيار قىلسا،
كۆيوغۇلنى ئالدىن ماڭدۇرۇۋېتىپ، ئۆزەڭ بىللە بار.
قاچانكى ئۇ سۆزۈڭنى قوبۇل قىلمايدىكەن،
ھەر ئىككىڭ كۆرگۈلۈكنى كۆرۈشكە ھازىر بولۇش!)
نەقىل كەلتۈرۈلگەن بۇ مىسرالاردىن پەسكەش ياقۇپنىڭ رەزىل ئىچكى دۇنياسىنى، پۇل ئۈچۈن ھەرقانداق ياۋۇزلۇقلارنى قىلىشقا تەييار تۇرىدىغان رەزىل خاراكتېرىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ. شۇڭا ياقۇپ ئەكسىيەتچى فېئودال كۈچلەرنىڭ تىپىك ۋەكىلىدۇر.

جابىر ئوبرازى: داستاندىكى جابىر فېئودال يۇقۇرى قاتلام گۇرۇھنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ زالىملىغى ۋە فېئودال مۇلۇك ئىگىسى ئىكەنلىگى بىلەن مەغرۇرلىنىپ، قولىدىن كەلگەنلىكى پەسكەشلىكنىڭ ھەممىسىنى قىلىدۇ، ئۆز قېرىنلىغىغا تەن بەرمەي، ئۆزىدىن خېلى خوپ كىچىك بولغان قىز رابىيەنى پۇل ۋە مۇلكىگە تايىنىپ قولغا كەلتۈرمەكچى بولىدۇ. نىزارى بۇ توغرۇلۇق:

قىلىڭ پەھىم سۆزنى ھەمە خاسۇ ئام،
قىلىب رابىئەگە بىرو ئېھتىمام.

ئېنىڭ گۈلئۇزارى ساڭى سالدى كۆز،
كى ئىبنى سالامدەك كېلىب قىلدى سۆز.
(ئەي خالايىقلار، بۇ سۆزنى پەھىم قىلىڭلار،
بىراۋنىڭ رابىيەگە كۆزى چۈشتى.
ئۇ رابىئەنىڭ گۈلدەك چىرايىغا نەزەر سېلىپ،
خۇددى ئىبنى سالامغا ئوخشاش ئېغىز ئاچتى.)

دەپ يېزىپ، جابىرنى ناۋايىنىڭ «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىدىكى سەلبى تىپ ئىبنى سالامغا ئوخشىتىدۇ، بۇ ئارقىلىق ھايۋان خۇسۇسىيەتلىك شەخس ئىبنى سالام مەجنۇن بىلەن دۇشمەنلىشىپ، لەيلى بىلەن مەجبۇرى توي قىلغانىدەك، قارانسىيەت جابىرمۇ سەئىدنىڭ ئارزۇسىغا قارشى ھالدا رابىئە بىلەن توي قىلماقچى بولدى، دەيدۇ، شۇنىڭدەك:

قوناي دىدى گۈلنىڭ يۈزى ئۇزرە داغ،
تۇتۇب گۈل ئۆزنىنى ياۋۇتماي يىراغ.
(قاغا گۈلنىڭ يۈزىگە قونماقچى بولغان ئىدى،
گۈل ئۆزىنى پۇختا تۇتۇپ، يېقىن يولاتمىدى.)

دىگەن مىسرادا ئارقىلىق جابىرنى "گۈلنىڭ شېخىغا قونۇۋالغان قارا قاغا"غا ئوخشىتىپ، ئۇنىڭغا بولغان نەپرىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەلۇمكى، داستاندا تەرىپلەنگەن جابىر ئۆز قىلمىشى بىلەن ياقۇپقا ئوخشاش قولچوماقلىرىغا تايىنىپ كىشىلىك ئەركىنلىكىنى خاراپ قىلغۇچى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى يۇقۇرى تەبىقىنىڭ ۋەكىلىدۇر.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، رېئالىستىك داستان «رابىئە-سەئىدىن» دىكى ئاساسلىق ئوبرازلار يۇقۇرقىلاردىن ئىبارەتتۇر. شائىر بۇ ئوبرازلار ئارقىلىق جەمىيەتنىڭ ئىككى خىل تەبىقىسى ئوتتۇرىسىدە-

كى ماهىيەتلىك زىددىيەت ۋە كۆرەشنى، يەنى رابىيە بىلەن سەئدىن ۋەكىللىگەندىكى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى بىلەن جابىر ۋە ياقۇپ ۋەكىللىگەندىكى فېئودال ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىم تۈرۈپ بولمايدىغان زىددىيەت ھەم كۆرەشنى ئېنىق ئېچىپ بەردى. رابىيە ۋە سەئدىننىڭ قانۇنلۇق پاجىئەسى 19 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ياشلىرى دۇچ كەلگەن كۆلىمەتلىك تارىخىي قىسمەتنىڭ بىر ئومۇمىي كۆرۈنۈشىدۇر. شائىر ئۆز داستانى ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى ئەمگەكچى ئاممىنىڭ زۇلۇمغا بولغان قارشىلىغىنى، ئارزۇ، غايىلىرىنى ئەينەن سۈرەتلەپ بېرەلىدى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، «رابىئە ـ سەئدىن» داستانىنى كلاسسىك ئۇيغۇر پوئېزىيسى تارىخىدا ئەڭ ئۈتۈقلۇق چىققان ۋە خەلقپەرۋەرلىك روھ بىلەن سۇغىرىلغان ئىلغار رېئالىستىك ئەسەر دەپ باھالاشقا بولىدۇ.

«رابىئە ـ سەئدىن» داستانىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىگى

«رابىئە ـ سەئدىن» داستانى بەدىئىي ئالاھىدىلىك نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە بەدىئىي تەسەۋۋۇرلارغا باي بولۇش خۇسۇسىيىتى بىلەن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى يادىكارلىقلىرىنىڭ ئۈلگىسى بولۇشقا مۇناسىپ مۇنەۋۋەر ئەسەردۇر. داستاندىكى قاينام ـ تاشقىنلىق ھېس ـ تۇيغۇلار شائىرنىڭ پىشقان ماھىر قەلىمى بىلەن ئوبرازلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىلگەن، ۋەقەلىك تەرەققىياتىنىڭ راۋاجىغا ناھايىتى زىچ ماسلاشتۇرۇلغان، داستاندىكى مۇھىم ئالاھىدىلىك تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدا مەركەزلىك ھالدا گەۋدىلىنىدۇ.

بىرىنچى. داستان قۇرۇلۇشى جەھەتتىن ناھايىتى ئىخچام، پۇختا تۈزۈلگەن. شائىر نىزارى ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك داستان-

لىرىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكىللىرىنى جانلىق ئۆزلەشتۈرۈپ، ئىخچام نەسرى بايان بىلەن كونكرېت شېئىرىي سىيۇژېتنىڭ ئۆزئارا بىرلەشگىنى، بۇلاقتەك ئۇرغۇپ تۇرغان لىرىك ھېسسىيات بىلەن ئەسەر سىيۇژېتنىڭ ئورگانىك پۈتۈنلۈگىنى باشتىن ـ ئاياق ئىزچىللىقتا ئىگە قىلدى. شائىر ئالتە باپتىن تەركىپ تاپقان 1020 مىسرالىق داستاندا ھەر بىر باپ ئۇچۇن ئالاھىدە قۇرلارنى ئاجرىتىپ، شۇ باپنىڭ مەزمۇنىنى نەسرى يول بىلەن ئىخچاملاپ چۈشەندۈرگەندىن كېيىن، شۇ باپتىكى ۋەقەلىكنى شېئىرىي يول بىلەن تەپسىلى بايان قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق داستانىنىڭ بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچىنى يەنىمۇ ئاشۇردى. شائىر ئىخچام ۋە مەزمۇنلۇق بولۇشتەك بەدىئىي ئىجادىيەت پرىنسىپىغا باشتىن ـ ئاياق بىردەك ئەمەل قىلدى، ۋەقەلىكەرنى تالاش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشتا مۇھىم نۇقتىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈردى، بولۇپمۇ ئاساسىي ۋەقەلىكەرنى بايان قىلىشتا رابىيە بىلەن سەئدىننىڭ بىر ـ بىرىگە قانداق مۇھەببەت قويغانلىغى توغرىسىدىكى ئۇششاق ـ چۈششەك جەريانىنى بىر ـ ئىككى مىسرا شېئىر بىلەن ئىزاھلاپ ئۆتكەندىن باشقا، ۋەقەلىكنى بايان قىلىشنى توپ ـ توغرا قەھرىمان پېرسوناژلارنىڭ ھەققانىي مۇھەببىتىنىڭ زوراۋان فېئودال كۈچلەر تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان ئەھمىيەتلىك تەپسىلاتتىن باشلىدى. ئەسەرنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا پاجىئەلىك كەيپىياتنىڭ پۈتۈن ئەسەرنى باشتىن ـ ئاخىر قاپلاپ ماڭغانلىغىنى ئېنىق ھېس قىلىمىز.

ئىككىنچى، «رابىئە ـ سەئدىن» داستانىنىڭ تىلى ئەينى دەۋر ئۇچۇن خاس خاراكتېر ئالغان ئاممىباپ، گۈزەل تىل بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئوبرازلىق، جانلىق، روشەن، ئىخچام بولۇشى بىلەن

ئالاهىده ئاجرىلىپ تۇرىدۇ. شۇڭا داستاندا بېرىلگەن تەسۋىر ۋە پورتىرىت كۆرۈنۈشلىرى ئاجايىپ تەسىرلىك، جەلپ قىلارلىق چىققان. مەسىلەن، شائىر داستاندىكى باش قەھرىمان رابىئەنىڭ پورتىرىت تەسۋىرىنى پاساھەتلىك تىل ۋە گۈزەل ئوخشىتىشلار بىلەن مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

قاتار كىرپىگى ئوق، قاشى ئېردى يا،
كۆزى جادۇ، ساچى بىغايەت قارا.
قەدى گۈلشەن ئىچرە چۇ نەۋرەس نەھال،
نۇقەت يەكلىغ ئېردى ئۇزاردا خال.
(قاتار كىرپىكلىرى ئوقتا، قېشى ياغا ئوخشايتتى،
كۆزلىرى سېھىرلىك، چاچلىرى ئالامەت قارا ئىدى.
قەددى گويا گۈلشەن ئىچىدە تۇرغان ياش كۆچەت ئىدى،
گۈل يۈزىدىكى خالى نوقۇت دانچىسىغا ئوخشايتتى.)

فېئودال قانداشلىق تۈزۈمىنىڭ زىيانكەشلىگى تۈپەيلىدىن ئۆز مۇرات-مەقسىدىگە يېتەلمىگەن سەئىدىنىڭ روھىي ئازابلىرىنى شائىر مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

كى پەژمۇردە بولدى گۈل ئەممەر يۈزى،
كىشى بىلمەس ھالىن، مەگەر ئول ئۆزى.
. . . . . .
ئۆتۈپ كەتتى بولماي ۋىسالى بەھەم،
كى سەئىدىنىنى نۇندەك ئېگىب كوھ غەم.
. . . . . .
كى بىچارەلىكىدىن قىلىب ئىزتىراب،
كى مو ئوتقا تۇشكەن كەبى پىچتاب.

(قىزىلگۈل سولدى،
ئۆزىدىن باشقا ھىچ كىشى ئۇنىڭ ئەھۋالىنى بىلمەيتتى.
. . . . . .
سەئىدىنىنى غەم تاغلىرى نۇندەك① ئەگدى،
ۋىسالى يار بولماي كۈنلەر ئۆتۈپ كەتتى.
. . . . . .
ئۇ گويا ئوتقا چۈشكەن قىلدەك تولغىنىپ،
چارىسىزلىك بىلەن تاقەتسىزلەندى.)

شائىر يۇقۇرقىدەك ئوبرازلىق تىل ۋاستىسى ئارقىلىق سەئىدىنىڭ ئىچكى قايغۇ-ھەسرىتىنى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. سەلبى پېرسوناژلاردىن ياقۇپنى بولسا "پەسكەشلىككە گىرىپتار بولغان"، "قەلبىنى جاھانىڭ ھىيلىگەرلىكلىرى ئوۋلىغان" شەخس دەپ تەسۋىرلىسە، زالىم جابىرنى "گۈل يۈزىگە قونغان زاغ" (شۇملۇق كەلتۇرگۈچى قاراقاغا) دەپ سۈپەتلەيدۇ.

ئومۇمەن، بۇ مىسالاردىن شائىر نىزارىنىڭ ئوبرازلىق، مېغىزلىق تىل ئاملىدىن ماھىرانە پايدىلىنالايدىغان تالانت ئىگىسى ئىكەنلىگىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ.

ئۇچىنچى، داستاندىكى يەنە بىر ئالاھىدە خۇسۇسىيەت، گەۋدەلىك ئارتۇقچىلىقلارنىڭ بىرى شۇكى، شائىر قاينام-تاشقىنلىق لىرىك ھېسسىياتنى ئاجايىپ چېۋەرلىك بىلەن ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ نىمىنى تەشەببۇس قىلىپ، نىمىگە قارشى تۇرىدىغانلىغىنى، داستان قەھرىمانلىرىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىگە بولغان ئىچىنىشىنى

① نۇن — چاغاتاي يېزىغىدا "ن" ھەرپىنىڭ ئاتلىشى.

ۋە ئۇلارغا بولغان ھېسداشلىغىنى بىۋاسىتە ئىپادىلىگەن. بولۇپمۇ ئوخشتىش، جانلاندۇرۇش، سىمۋول، مۇبالىغە... قاتارلىق گۈزەل ئەدەبىيات ۋاستىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ قوللىنىپ، بىر-بىرى بىلەن ئالاقىسى بولمىغان تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى ۋە شەيئىلەرنى ھەيران قالارلىق دەرىجىدە بىرىكتۈرۈپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ لىرىك ھېسسىياتىنى ئىچىپ بېرىشكە خىزمەت قىلدۇرغان، باي تەسەۋۋۇر كۈچىگە تايىنىپ، زۇلمەتلىك كونا دۇنياغا قارشى مەردانە مۇشت كۆتۈرگەن لىرىك قەھرىمانلىق پوئېتىك ئوبرازىنى ياراتقان. بۇ جەھەتتە داستانلىق لىرىك خاتىرىسى ئالاھىدە ئەھمىيەتلىكتۇر:

چۈ گەردۇن بىزاھىر ئېرۇر نەۋ ئەرۇس،
بەسى زىب بىرلە قىلىبدۇر جۇلۇس.
كى خۇرشىد خاۋەر يۈزى كۆزگۈسى،
قۇلاقىغا پەرۋىن ئېرۇر ئۇنجۇسى.
كى زۇلپىغە شانە بولۇبدۇر ھىلال،
كىيەر جامەسى ھەم ياشىل بىرلە ئال.
نەزەر ئەيلەر ھەركىم دىلۇ جان بىلە،
ئانى كەلتۇرۇرگە كۆب ئارمان بىلە.
بەسا ئومر ئىچرە قىلىب ئىزتىراب،
بولۇر زارۇ ھەيران يۈزىگە قاراب.
ئۇ شول بىخىرەدكىم ئېرور، سادە، گۆل،
دىمەس نەۋ ئەروس ھەم بېرور ئاڭا قول.
بىلۇر مەۋسۇمنى ئۇزاقتىن ئۇزاق،
ۋە لىكىن تۇتارغا قويار ئول تۇزاق.

بەسى شىرىن ئىشتۇركى ئەپسانەسىن،
ئەگەر قەست قىلسا ئانىڭ دانەسىن.
باشىن قەيد بىرلە گىرىفتار ئېتەر،
ئانى لەھۋ بىرلە گىرىفتار ئېتەر.
ھالاك ئەتكۈسىدۇر ئانى ئاقىبەت،
قولىدا تۆكۈلگەي قانى ئاقىبەت.
(پەلەك قارىماققا گويا ياش چوكانغا ئوخشاش،
ئاجايىپ زىبۇ-زىننەتلەر بىلەن ياسىنىپ ئولتۇرغاندەك
كۆرۈنىدۇ.

پارلاق قۇياش ئۇنىڭ ئەينىگى،
ھۇكەر يۇلتۇزى بولسا قۇلىغا ئاسقان مۇنچىغى.
يېڭى چىققان ئەگىم ئاي چېچىغا قىسقان تاغىغى،
يېشىل، ھالرەڭلەر بولسا ئۇنىڭ كىيىۋالغان كىيىمى.
‹ئۇ ھەممە كىشىگە شۇ تەرىقىدە كۆرۈنگەچكە› ھەممىسى
ئۇنىڭغا جان-دىلى بىلەن نەزەر سالىدۇ،
ئۇنى قولغا كەلتۇرۇشنى ئارمان قىلىدۇ.
ئۆمۇر بويى بەكمۇ تاقەتسىزلىنىپ،
ئۇنىڭ يۈزىگە قاراپ ھەيران-ھەس بولىدۇ.
مۇنداقلار ئەقىلسىز، سادىدە، گول كىشىلەردۇر،
ئۇلار بۇ ياش چوكانىڭ قول بەرمەسلىگىنى ئويلىمايدۇ.
ئۇزۇندىن-ئۇزۇنغا ئۇنى قولغا كەلتۇرۇش پەيتىنى كۈتىدۇ،
لېكىن ‹بۇ ياش چوكان› ئۇلارنى تۇتۇش ئۇچۇن توزاق
قۇرىدۇ.

كىشىلەر ئۇنىڭ شىرىن ئەپسانىسىنى ئاڭلاپ،
توزاقتىكى دانىي يېيىش قەستىدە بولسا،
ئۇنىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇپ ئويۇن كۆرسىتىپ ئۆزىگە
تارتىدۇ.

ئاخىرىدا ئۇنى ھالاك قىلىدۇ،
ئۆز قولى بىلەن ئۇنىڭ قېنىنى تۆكىدۇ.)
شائىر بۇ مىسرالاردا لىرىك ئۇسۇل بىلەن فېئودالىق جەمئىيەتـ
تىكى يىرگىنىشلىك ئۇبرازىنى يارىتىدۇ، فېئودالزىم كۆرۈنۈشىتە
"ساھىپجامال ياش چوكان" قىياپىتىگە كىرىۋالغان بالانىڭ مەنبەسى،
ئۇ "ھۆكەر يۇلتۇزىنى ھالقا"، "يېڭى چىققان ئايىنى چېچىغا تاغاق"
قىلىۋېلىپ، "يېشىل ھەم ھال رەڭلىك كىيىملەرنى" كىيىۋالغان
بىلەن، ماھىيىتىدىن ئالغاندا جان ئالغۇچى قاتىلدۇر، شۇڭا ئۇنىڭ
كۆرۈنۈشتە "كۈنگە ئوخشاش جىلۋىلەنگەن چىرايى"غا مەپتۇن
بولغۇچى ئەقىلسىز كىشى ئاخىر ئۇنىڭ قولىدا ھالاك بولىدۇ، ئەقىلـ
لىق ئادەملەر "كىشىنى ئازدۇرغۇچى ياش چوكان" قىياپىتىگە
كىرىۋالغان بۇ رەزىل جەمئىيەتتىن ئەسلا ياخشىلىق كۈتمەسلىگى
كېرەك، دېگەن تۈپ قارىشىنى ئۇبرازلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

نىدىن لالە باغرى ئېرۇر بۇنچە خۇن،
ئانى غەمكىن ئەتمىش پەلەك ۋاژگۇن.
. . . . . .
بەسا غۇنچە كۆڭلى گىرەدارلىغ،
كۈلۈپ تاڭلىسىدا يېتەر خارلىغ.
كۆزى خۇنغا ئامىز ئېرۇر ئەندەلىب،
قىزىلگۈلنىڭ ئولدى ماكانى قەرىب.

. . . . . .
كۆرۈڭكىم بېھىنىڭ يۈزى بولدى زەرد،
بەلەك گەردىشىدىن يۈزى بولدى گەرد.
. . . . . .
كى دۈججاجە فەرياد ئېتەر ھەرزامان،
دەرىغا ئۆتەر دەپ باقاسىز جاھان
. . . . . .
چۇ كۆكتالغۇ سەۋدا بولۇر ھەر ساباھ،
تاپالماي جاھاننىڭ ئىشىغا سالاھ.
. . . . . .
نىدىن ئارسلاننىڭ ئېرۇر جىسمى داغ،
ستەمكار زامانىدىن ئەمەس كۆڭلى ساغ.
جەبەلىنىڭ يۈزىكىم بەسى يارەدۇر،
كى تىرناغى زەخمى بىرلە پارەدۇر.
تۇتار بىرە مەجنۇن باشىنى تۆۋەن،
ئانى غەمكىن ئەتمىش بۇ دەھرى كۇھەن.
دىدىم نەۋ ئەروس، ئېرور پىروزال،
ئەجەب ھەرزە گۇيدۇر ئەفسۇن سىگال.
ئانىڭ ۋەرزىشىدۇر ستەمكارلىغ،
دەمى شاد يۇرسەڭ دەمى زارلىغ.
ئېرور سىفلەپەرۋەر ئانىڭ قىلمىشى،
ئەمەسدۇركى ئىمىن ئانىڭدىن كىشى.
(قىزىلگۈلنىڭ باغرى نىمە ئۈچۈن بۇنچە قان
چۈنكى، كاج پەلەك ئۇنى غەمكىن قىلغان.

. . . . . .

غۇنچىنىڭ كۆڭلى نىمىشقا مۇنداق تۇگۈلگەن؟

چۈنكى، بۇگۈن ئېچىلسا تاڭلا توزۇپ كېتىدۇ ئەمەسمۇ.

بۇلبۇلنىڭ كۆزى نىمە ئۈچۈن قانغا تولغان؟

چۈنكى، قىزىلگۈلنىڭ توزۇش ۋاقتى يېقىنلاشتى.

. . . . . .

قاراڭلار، بېھىسنىڭ يۈزىنى نىمە ئۈچۈن چاڭ-توزان قاپلىۋالدى؟

پەلەك چاقى ئۇنىڭ يۈزىنى چاڭ بىلەن كۆمۈپ شۇنداق سارغايتىۋەتكەن.

. . . . . .

نىمە ئۈچۈن خوراز ھەمىشە پەريات چېكىدۇ؟

چۈنكى، ئۇ: ئىست! بۇ پانى جاھان ئۆتۈپ كېتىۋاتىدىغۇ، دەپ ھەسرەتلىك قىچقىرىدۇ.

. . . . . .

نىمە ئۈچۈن كۆكتالغۇ ھەر سەھەردە سەۋدايى بولىدۇ؟

چۈنكى، ئۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىغا چارە تاپالمىغان.

. . . . . .

نىمە ئۈچۈن ئارسلاننىڭ جىسمى ئالا-تاغىل داغ؟

چۈنكى، جاپاكار زامانىدىن ئۇنىڭ كۆڭلى ساق ئەمەس.

نىمە ئۈچۈن تاغنىڭ ۋۈجۇدى پۈتۈنلەي يېرىق؟

چۈنكى، زامانىنىڭ تىرنىغى بىلەن شۇنداق پارە-پارە قىلىنغان.

ئەنە، تالى مەجنۇن بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تۇرماقتا،

ئۇنى بۇ كونا دۇنيا ئاشۇنداق غەمكىن قىلغان.

دىمەكچىمەنكى، بۇ دۇنيا ياش چوكان ئەمەس، بەلكى ئۇ غەيۋەتخور جادۇگەر قېرى دەللىدۇر.

ئۇنىڭ قىلمىشى ھەمىشە زۇلۇم سېلىش،

ئۇ بىردەم سېنى شات قىلسا، بىردەمدىلا زار قاخشىتىدۇ.

ئۇنىڭ قىلمىشى پەسكەشلىكتىنلا ئىبارەت،

ئۇنىڭدىن ھېچكىمۇ ئامانلىق تاپالمايدۇ.)

شائىر بۇ مىسرالاردا جىلۋىگەر سۆزلەرنى توپلاپ، سۆز ئويۇنى كۆرسەتمەكچى ئەمەس، بەلكى بۇ مىسرالار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ رەزىل كونا دۇنياغا ("دەھرى كۆھەن"گە) بولغان نارازىلىغىنى، يېلىنجاپ تۇرغان قەھرۇ-غەزىۋىنى ئۇبرازلىق ئىپادىلىمەكچى بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ يالقۇنلۇق تۇيغۇسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەۋجۇت شەيئىلەر ئىچىدىن لاله، سەۋسەن، غۇنچە، بۇلبۇل، بېھى، قاغا، قۇشقاچ، ھۇقۇش، تاۋۇس، توخۇ... قاتارلىق ئون نەچچە خىل نەرسىنى بىر-بىرىگە چېتىشتۇرۇپ، جانلاندۇرۇش ۋە كىنايە قىلىش يولى بىلەن، ھەممىسىنى ئازاپ چەككەن دەرتمەنلەرنىڭ ئوبرازى قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ، بۇ ئارقىلىق كىشىلەر قەلبىدە ئاساسەتلىك كونا دۇنياغا بولغان چوڭقۇر ئۆچمەنلىكىنى قوزغىتىدۇ. ھەقانىي مۇھەببەت قۇربانى رابىيە بىلەن سەئىدىنىڭ پاجىئەسىنىڭ ئىجتىمائىي يىلتىزىنى كەسكىن ئېچىپ تاشلايدۇ. رابىيە-سەئىدىنگە ئوخشاش ھەققانىي ئارزۇسىغا يېتەلمەي پاجىئەلىك رەۋىشتە ھالاك بولغان سان-ساناقسىز يېگىت-قىزلارنىڭ كۆلپەتلىك قىسمىتىنى كىشىلەر ئېچىدا نامايان قىلىپ، ئۇلارغا بولغان

هېسداشلىق ۋە ئېچىنىش تۇيغۇسىنى ئويغىتىدۇ.

دىمەك، داستانىنىڭ لىرىك خاتىمىسىدە بايان قىلىنغان بۇ تەسۋىرلەر شائىرنىڭ كۆزىتىش ئىقتىدارىنىڭ نەقەدەر ئۇستۇنلۇكىنى ئىپادىلەپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ چەكسىز قايغۇ-ئەلەملىرىنى، زۇلمەتلىك كونا دۇنياغا بولغان جەسۇر ئىسيانكارلىق روھىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. لىرىك خاتىمىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئۇ ساقىغا مۇراجىئەت قىلىش ئارقىلىق كونا دۇنيانى مەنىستىمەسلىك ۋە ئۇنىڭدىن ئۆزۈل-كېسىل ئادا-جۇدا بولۇش ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ:

كەل ئەي ساقى تۇردۇم يولۇڭغا قاراب،
بېرۇر جۇرئە مەي دەپ قىلىب ئىزتىراب.
نىزارى بولۇبدۇر بەسى خۇد پۇسەند،
ھەۋا قەيدى بولمىش يولىغا كەمەند.
ئەگەر نىچە تۇتساڭ تامىزماي ئىچەي،
ۋاپاسىز جاھاننىڭ باردىن كېچەي!
(ئەي ساقى، بىر ئوتلام مەي بېرەرمىكىن دەپ،
تاقەتسىزلىنىپ يولۇڭغا قاراپ تۇردۇم.
نىزارى تازىمۇ مەغرۇرلاندى،
ئەمما زامان زەنجىرىدىن ئۇنىڭ يولىغا سالغا تاشلاندى.
ئەگەر نەچچە قېتىم شاراپ تۇتساڭ تېمىتماي ئىچۈبتەي،
شۇنىڭ بىلەن ۋاپاسىز جاھاندىن بىر يولىلا كېچەي.)

دەپ يازىدۇ.

مانا بۇ 19-ئەسىر فېئودالىزىم دۇنياسىغا قارشى خەلق قەلبىدە لاۋۇلدىغان زور ئىسيانكارلىق روھىنىڭ شائىر قەلبىمى ئاستىدا ئوبراز-لىق ئەكس ئېتىشىدۇر.

داستانىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان لىرىك ھېسسىيات بىلەن شېئىرىي سىۋژېت بىر-بىرىگە شۇنداق زىچ بىرىكتۇرۇلگەنكى، ئۇنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى داستانچىلىغىدىكى ئاجايىپ پارلاق مۆجىزە دەپ ئاتىساق ھەرگىز ئاشۇرۇۋەتكەن بولمايمىز.

2. تۇردى نازىم (غەربىي)

شائىر تۇردى نازىم (بەزى مەنبەلەردە تۇردۇش ئاخۇن دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مىلادى 1802-يىلى (ھىجرىيە 1217-يىلى) قەشقەر شەھىرىنىڭ تىلسۇزاق يېزىسىدىكى بىر قول ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە ئۆز يېزىسىدىكى ئىپتىدائىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، دادىسىغا ئەگىشىپ قەشقەر شەھىرىنىڭ بۇلاق بېشى مەھەللىسىگە كۆچۈپ كەلگەن. بۇ جايدا ئاتىسىنىڭ ماتاچىلىق كەسپىگە يارەملەشكەندىن تاشقىرى، كۆچۈپ كەلگەن مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق تالانتلىق شائىر ئابدۇرەھىم نىزارى بىلەن تونۇشقان. نىزارى تۇردى نازىمنىڭ ئىلىم-پەنگە بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ تەربىيىچىلىگىنى بۇ ئاستە ئۆز ئۈستىگە ئالغان.

1830-يىلى قەشقەرنىڭ ھېكىم بېگى زوھۇرىددىن ئابدۇرەھىم نىزارىنى دىۋان (كاتىبات ئىشخانىسى)نىڭ باش مىرزىلىغا تەيىنلىگەندە، ئۇنىڭ تونۇشتۇرۇشى ۋە ئۆتۈنۈشىگە ئاساسەن تۇردى نازىمنى "بەش كىشىلىك دىۋانخانا"نىڭ مىرزىلىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شائىر ئابدۇرەھىم نىزارىنىڭ بىۋاستە تەسىرى ۋە

تەرىپىسى نەتىجىسىدە، شائىر تۇردى نازىم (غەربىي) ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆگىنىش بىلەن بىرگە ئۆزىمۇ شېئىر يېزىشقا كىرىشىدۇ ۋە تەخەللۇسنى "غەربىي" دەپ ئاتايدۇ.

شائىر تۇردى نازىم (غەربىي) ياشىغان دەۋر پۈتۈن ئىلىمىزنى قېيۇدالىق زۇلۇم، جاھالەت قاپلاپ تۇرغان دەۋر بولۇپ، قەشقەر رايونىدىمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت تايانچلىرىدىن بولغان يەرلىك پومېشچىكلار، زالىم، ئاچكۆز ئەمەلدارلار ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنى دەھشەتلىك تۇرمە ئەزمەكتە ئىدى. ئەكسىيەتچى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى زۇلمى تۈپەيلىدىن خانىۋەيران بولغان خەلقلەر ئۆز ئانا يۇرتلىرىدا تۇرالماي سەرگەردان بولۇپ يۇرتتىن-يۇرتقا قېچىپ، ئىنتايىن مۇشكۈلچىلىك ئىچىدە تۇرمۇش ئۆتكۈزەتتى. شائىر تۇردى نازىم (غەربىي) ئەنە شۇنداق ئىجتىمائىي تۈزۈم ھۆكۈم سۈرگەن كۈلپەتلىك دەۋردە دۇنياغا كەلدى. يوقسۇللۇق ھەم خار-زارلىق ئىچىدە تۇرمۇش كۆچۈردى، كەڭ خەلق ئاممىسى تارىخىدىن ئۆتكۈزگەن دەھشەتلىك قارا كۈنلەرنى بۇاستە ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزدى. شائىر تۇردى نازىم (غەربىي) ئۆز ھايات كەچۈرمىشلىرىدىن مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

بار ئىردىم مەن چوغز ۋەيرانە نىشىن،
ھەمىشە ئىلىم ئەھلىگە ھەمنىشىن.
ئىلىم ئەھلىگە كەپىش بەردار ئىدىم،
جاھان ئەھلىدىن ئەسرۇ بىزار ئىدىم.
جاھان ئىچرە غۇربەتتىن ھالىم تەئەب،
ئىدى تۇردى ئىسمىم "غەربىي" لەقەب.

(مەن ۋەيرانىلەردە ماكان تۇتقان ھۇقۇشقا ئوخشاش
ياشايتتىم،
ئىلىم ئەھلىلىرى بىلەن ھەمىشە بىللە بولاتتىم.
ئىلىم ئەھلىنىڭ خىزمىتىگە دائىما تەييار ئىدىم،
ئىلىم-مەرىپەتسىز ئادەملەردىن يىراق يۈرەتتىم.
بۇدۇنيادا ھاياتىم ھەمىشە غۇربەتچىلىكتە
ئۆتكەچكە ئەھۋالىم خاراپ ئىدى.
ئىسمىم تۇردى، تەخەللۇسۇم "غەربىي" ئىدى.)

شائىرنىڭ ئۆز تەخەللۇسنى "غەربىي" دەپ ئاتىشىمۇ دەل ئۇنىڭ ھايات سەرگۈزەشتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

خەلق بىلەن تەقدىرداش، ھەمنەپەس بولۇپ ياشىغان شائىر تۇردى نازىم (غەربىي) ئەينى مەزگىلدىكى تەڭسىز رېئاللىقلارنى بۇاستە ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى، ئائىنساپلىق، مۇناپىقلىق ۋە شەخسىي ئاداۋەتنىڭ يىرگىنىشلىك جاراھەتلىرى قاپلاپ كەتكەن ئەينى دەۋردىكى قاراڭغۇ ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتنى قانداق قىلغاندا ياخشىلىغلى بولىدۇ، دېگەن ماۋزۇدا تىرىشىپ ئىزدەندى ۋە تەپەككۇر قىلدى؛ ئەنە شۇنداق خىيالىلار بىلەن يۈرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە زوھۇرىددىن ھېكمەبەگ شائىر تۇردى نازىم (غەربىي)نى ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ، ئۇنى ھۇنەرۋەن-سودىگەرلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى بايان قىلغۇچى بىر ئاممىباب كىتاپ يېزىپ چىقىشقا تەكلىپ قىلدى. شائىر تۇردى نازىم ئۆز ئەسىرى «كىتابى غەرىب»تە بۇ ئەھۋالىنى ئەسكەرتىپ مۇنداق يازىدۇ:

چۇ كاشغەر ئارا بار ئىدى ئەسىرى شاھ،
دىلى ئىچرە مەرغۇپ ئەمەس قەسىرى جاھ
. . . . . .
زوھۇرىددىن ئىسمى باش ئۇزرە تاج،
زامانىدا ئېردى شەرىئەت راۋاج.
. . . . . .
دىدى تەلىب ئەتكىل بۇ يەكلىغ كىتاب،
خەلايىق دىماتكۇز گۇلاب.
بارى ھۆپەگەر سوزلەرىن قىل تامام،
كى نەزم ئەيلەگىل، ئاكلاسۇن خاسۇ-ئام.
داغى ئەيلەگىل بىر نېچە مەئرىپەت،
شەرىئەت بايانىن ھەم ئىزھار ئەت.
جاھان ئەھلى مەككارلىغ قىلماسۇن،
ھۇنەر ئىچرە غەددارلىغ قىلماسۇن
. . . . . .
بۇ يەكلىغ ماكا ھۆكم قىلدى ئەمر،
بېرىپ كۆرسىتىپ سۆزنى گويا كى پىر.
ئىشىتتىم بارى ئەمر-پەرمانلارىن،
بايان ئەيلەدىم بارچە ئەيغانلارىن.
جاھان ئىچرە بولغاي كىتابى ئەجىب،
ئاكا ئىسىم قويدۇم «كىتابى غەرىب».
(قەشقەردە زاماننىك بىر شاھى بار ئىدى،
ئۇنىك كۆكلىدە مەنسەپ-ئابرويىنىك ھاۋاسى يوق ئىدى.
. . . . . .

ئۇنىك ئىسمى زوھۇرىددىن بولۇپ، بېشىدا تاجى بار ئىدى،
ئۇنىك زامانىدا شەرىئەت راۋاج تاپقان ئىدى.
. . . . . .
ئۇ ماكا دىدى: "شۇنداق بىر كىتاپ تۇزگىنكى.
بۇ ئارقىلىق خەلقىنىك دىمىغىغا گۇل سۇيى چاچ.
بارلىق ھۇنەرۋەن-كاسىپلارنىك سۆزلىرىنى تولۇق بايان
قىلىپ
شېئىرنامە پۈتكىنكى، چوڭ-كىچىك ھەممەيلەن ئۇنىڭدىن
خەۋەر تاپسۇن.
يەنە ئۇ كىتاپتا مەرىپەتكە ۋە شەرىئەتكە دائىر سۆزلەرنىمۇ
بايان قىلغىن.
جاھان ئەھلى ھىيلىگەرلىك قىلمىسۇن،
ھۇنەرلىرى ئىچىدە ساختىپەزلىك ئىللەتلىرى بولمىسۇن."
. . . . . .
ئۇ (زوھۇرىددىن) ماكا ئەنە شۇنداق ئەمر قىلدى،
پىر-ئۇستازدەك ئەقىل كۆرسەتتى.
ئۇنىك بارلىق ئەمر-پەرمانلىرىنى ئاكلاپ،
سۆزلىرىنى مۇنداق بايان قىلدىم.
بۇ كىتاۋىم جاھانىدا ئاجايىپ بىر كىتاپ بولۇپ قالسۇن
دەپ،
ئۇنىڭغا «كىتابى غەرىب» دەپ ئات قويدۇم.)

دىمەك، خەلقىمىزنىڭ شائىر تۇردى نازىم (غەرىبى) ئۆز تەسەۋۋۇرى بويىچە جەمىيەتنى ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن 36 ماۋزۇ، 58 سوئالنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، 1956 مىسرادىن تەركىپ تاپقان «كىتابى

غەرب» ئەسىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردۇ. شائىر ئۆز ئەسىرىدە ئەينى جەمىيەتتىكى ئاساسلىق 32 خىل ھۇنەرۋەنلەرنىڭ بىر بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، جەمىيەتتە تۇتقان ئورنىنى، ئىچكى زىددىيەتلىرىنى ۋە خاراكتېر-خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەتراپلىق مۇلاھىزە قىلىدۇ، سوئال-جاۋاپ شەكلى ئارقىلىق ئىلىم-پەن، ئەمگەك، ئادالەت، راستچىللىق، ئۆزئارا ياردەم، ئىتتىپاقلىق... توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەمگەك ۋە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ جەمىيەتتىكى رولىنى ئۇلۇغلايدۇ ۋە يۇقۇرى باھالايدۇ. بولۇپمۇ جەمىيەتنىڭ ھەر خىل تەبىقىسىدىكىلەرگە ئۆزئىنىڭ ھالال ئەمگىگى ئارقىلىق ئۆزۈقلۇق يەتكۈزۈپ بېرىدىغان دېخانلارنى رېئال گۈزەللىكنى يارىتقۇچى ماھىر ئىجاتكار سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ مۇنداق يازىدۇ:

يەنە ئەيلەدى باغ-بوستانلار،
كى پەيدا قىلىبان گۈلىستانلار.
تارىپ ئۇندۇرۇپ نەچە ئەشجارنى،
كى پەيدا قىلىپ بەلكى ئەنھارنى.
زەمىنىنىڭ يۈزىنى قىلدى جەننەت مىسال،
چۇ ھۇشۇ، تەيۇر تاپتى ئاندىن نەۋال.
(دېخانلار، يەنە باغۇ-بوستانلارنى ياسىدى،
گۈل-گۈلىستانلىقلارنى پەيدا قىلدى.
تۇرلۇك دەرەخلەرنى تېرىپ ھەم كۆكەرتتى،
بەلكى، دەريا، ئۆستەڭلەرنى پەيدا قىلدى.
يەر يۈزىنى جەننەتتەك گۈزەللەشتۈردى،
جانۇ-جانىۋارلار، ئۇچار قۇشلار ئۇلارنىڭ ئەمگىگىدىن
خۇشاللىق ۋە ھۇزۇر تاپتى.)

بۇ مىسرالاردىن بىز شائىر تۇردى نازىم (غەربىي)نىڭ دېخانلار ئامىمىغا ۋە ئۇلارنىڭ رېئال گۈزەللىك ياراتقۇچى ھالال ئەمگىگىگە بولغان مۇھەببىتىنىڭ نەقەدەر يۇكسەكلىگىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

شائىر ئەسىرىدە يەنە قول ھۈنەرۋەنلىكىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە تەر تۆكۈپ، جەمىيەت ئېھتىياجىنى قاندۇرۇۋاتقان ئۇستا-كاسىپلارنىڭ ئەمگىگىنىمۇ بەك قەدىرلەيدۇ، جۈملىدىن بارلىق ھۈنەرۋەنلەرگە ۋەكىل قىلىپ خىشچى ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. شائىرنىڭ ھۈنەرۋەنلەر ئىچىدىن خىشچىنى ۋەكىللىك سالاھىيەتكە ئىگە قىلىپ تەسۋىرلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ئەينى دەۋردىكى فېئودال-پومىشچىكلار خىشچىلارنى "قارا ئىش قىلغۇچىلار"، "دىتسىز مەددىكارلار" دەپ كۆزگە ئىلمايىتتى؛ ئۇلارنىڭ كەسپىنى تۆمۈرچى، ياغاچچى، بايكار، بىناكار، مىسكەر، كۈلالچى... قاتارلىقلارنىڭ كەسپىدىن بەكمۇ تۆۋەن ئورۇندا قويىاتتى، شائىرنىڭ خىشچى ئوبرازىنى بارچە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ سەردارى قاتارىغا قويۇپ تەسۋىرلىشى، بىرىنچىدىن، ئۇنىڭ ئەمگەكچى ئاممىغا بولغان مۇھەببىتىنىڭ نەقەدەر چوڭقۇرلۇغىنى كۆرسەتسە، ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ قارشىسىدا تۇرۇپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىنسانى ھوقۇقىنى قوغداش يولىدا قەيسەرانە كۈرەش قىلىۋاتقانلىق روھىنى روشەن سۈرەتلەپ بېرىدۇ. شائىرنىڭ قەلەم تەسۋىرى ئاستىدىكى خىشچى ئەك ئاخىرىدا ئۆز پەزىلىتى ۋە خىسلىتى بىلەن باشقا ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ھەممىسىنى قايىل قىلىدۇ، ئۇلار خىشچىنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ سايلىشىدۇ:

كى ئەي خشچى زاتىڭ مۇبارەك خسال،
سۆزۈڭ سالدى بىزلەرگە كۆپ ئىنپئال.
كەرەم ئەيلەگىل بىزلەرگە بولغىل ئەمىر،
خانا كەسىبىن ئەيلەرگە ئۇستايۇ-پىر.
(ئەي خشچى، سېنىڭ زاتىڭ ۋە خسلىتىڭگە مۇبارەك بولسۇن.
سۆزلىرىڭ بىزگە كۆپلەپ كۆتىرەڭگۇ روھ ۋە جاسارەت بېغىشلىدى.
غەمخورلۇق قىلىپ بىزلەرگە ئەمىر بولغىن،
مۇكەممەل كەسىپ ئىگىلىرىگە ئايلىنىشىمىزدا ئۇستازىمىز ۋە پىرىمىز بولغىن.)

شائىر تۇردى نازىم (غەربىي)نىڭ «كىتابى غەرب» ناملىق بۇ ئەسىرى، مەزمۇن ئېتىۋارىدىن قارىغاندا، باشتىن-ئاخىر مېھنەتكەش خەلق ئاممىسى تەرەپتە تۇرغانلىقى ۋە جەمىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىنى تەشكىل قىلغۇچى دېخانلارنىڭ، ھۈنەرۋەن-كاسىپلارنىڭ تۇرمۇشىنى توغرا ئىنكاس قىلىپ بېرەلىگەنلىگى، جۈملىدىن تەرەققىپەرۋەر ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسىنى ئىپادىلىگەنلىگى بىلەن بۇگۈنكى دەۋردىمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

«كىتابى غەرب» ئەينى دەۋردىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىي تەلەۋىنى قانائەتلەندۈرەلەيدىغان راۋان، ئاممىباپ تىل بىلەن ئاروز ۋەزنىدە، مەسنەۋى (بېيىت) شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، روشەن مىللى ئالاھىدىلىكە ئىگە. ئۇ يالغۇز تىل-ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئېتىۋارىدىلا ئەمەس، بەلكى 18-، 19- ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىگىنىڭ تۈرلىرى، سەۋىيىسى ۋە تەرەققىياتىنى تەتقىق

قىلىش ئېتىۋارىدىن ئالغاندىمۇ مەلۇم تارىخىي قىممەتكە ئىگىدۇر.

شائىر تۇردى نازىم (غەربىي)نىڭ «كىتابى غەرب» ناملىق ئەسىرىدىن باشقا يەنە «بەھرام-دىلئارام» ناملىق بىر داستانىمۇ بار. خەلق ئىچىدىكى بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، شائىرنىڭ بىر قانچە شېئىرىي توپلىمىنىڭ بارلىغى مەلۇم. ئەپسۇسكى، تۇرلۇك ئىجتىمائىي سەۋەپلەر نەتىجىسىدە، شائىرنىڭ بىر بۆلۈك ئىجادىي ئەمگەكلىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

شائىرنىڭ «كىتابى غەرب» ئەسىرى ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلگەندىن باشقا، بۇلغارىيە دۆلەت نەشرىياتى تەرىپىدىن مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان.

شائىر تۇردى نازىم (غەربىي) 1862-يىلى (1277-يىلى) قەشقەر شەھىرىدە ۋاپات بولدى.

3. ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى

1) شائىرنىڭ ھاياتى

«ماقالات» ناملىق ئەسىرى بىلەن تونۇلغان تالانتلىق ئۇيغۇر ئەدىبى ۋە شائىرى ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى 19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپلا قەشقەردىكى باشلانغۇچ ۋە ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا (مەدرىسىلەردە) ئىلىم-تەھسىل قىلىشقا كىرىشىپ، زامانىسىنىڭ بىلىملىك ۋە مەرد-پەتلىك كىشىسىگە ئايلانغان. سەبۇرىنىڭ ئىجادىيىتىدىن ئۇنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئەرەب، پارس ئەدەبىياتى نامايەندىلىرى-نىڭ ئەسەرلىرى بىلەن پۇختا تونۇشقانلىغى ۋە ئۇنىڭدىن ئۆزۈق

ئالغانلىغىنى ئوچۇق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئۆز هاياتىنى تولىمۇ غۇربەتچىلىكتە ئۆتكۈزگەن شائىر تۇرمۇشنىڭ ئېغىر بېسىملىرىغا قىلچە تىز پۈكمەي، تىرىشىپ ئىجات قىلىپ، كۆپ ساندىكى نەسرى ۋە نەزمى ئەسەرلەرنى ياراتقان بولسىمۇ، بۇ ئەسەرلەر ھېئودال ئەكسىيەتچى تۈزۈم شارائىتىدا كەڭ تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان، شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى قولدىن-قولغا ئۆتۈش نەتىجىسىدە ھازىرغىچە يېتىپ كېلەلىگەن.

ئاپىپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى دەۋرىدە خاراپ بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىيات-سەنئىتىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ھەم ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدىكى ئومۇمىي خەلق ئارزۇسىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن باشلىنىپ، خەلقنى نادانلىق ۋە جاھالەتتىن قۇتقۇزۇش، مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش، مىللىي زۇلۇم ۋە ھېئودالىق زۇلۇمىغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى دېموكراتىك ھەرىكەتلەرنىڭ ئىلھامى بىلەن يۇقۇرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئەدەبىيات-سەنئەت دولقۇنىنىڭ تەسىرىگە كۆچلۈك يولۇققان قەشقەر ھۆكۈمدارى زوھۇرىددىن ھېكمەبەگ سەبۈرىنىڭ ئىستىدات ۋە قابىلىيىتىگە ئالاھىدە ئېتىۋار بىلەن قاراپ، ئۇنىڭ ئىجادىي ئىشلىرى ئۈچۈن ياردەم ۋە ئىلھام بەرگەن. ئۇ شائىرنىڭ تۇرمۇشىغا كېپىللىك قىلىپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىش نىيىتىدە، سەبۈرىغا قەشقەر شەھىرىنىڭ تۆمەن دەريالىق بويىدىكى ھەرەمباغ ① يېزىسىدىن بىر بۆلۈك

① ھەرەمباغ—ھازىرقى كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يېڭى ئۆستەڭ يېزىسىدىكى بىر كەنت بولۇپ، تۆمەن دەريالىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى بۇ جايلار "باغى ئىرەم" دەپ ئاتالغان.

بىنام يەر ۋە سۇ تەقسىم قىلىپ بەرگەن. سەبۈرى ئۆز ئائىلىسى بىلەن شۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ، دىخانچىلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەن، شۇنىڭدەك ئىجادىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ قاچان ۋاپات بولغانلىغى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق.

2) «ماقالات»نىڭ يېزىلىشى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى

«ماقالات» («ماقالىلار») سەبۈرىنىڭ ئۆز دۇنيا قارىشى ۋە پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەرلىرىنى بايان قىلغان ئالاھىدە تەرىپىۋى ئەھمىيەتكە ۋە يۈكسەك بەدىئىي قىممەتكە ئىگە ئەسىرىدۇر. شائىر ئۇنى زوھۇرىددىن ھېكمەبەگنىڭ تاپشۇرۇغى بىلەن يازغان.

مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، زوھۇرىددىن ھېكمەبەگ ئۆزى سەبۈرى بىلەن بىۋاستە كۆرۈشۈپ، ئۇنى ئىلمىي، ئىجادىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۇندەپ، ناۋايىنىڭ «لىسانۇت تەير» («قۇشلار تىلى»)، «خەمسە» قاتارلىق ئەسەرلىرىگە جاۋابەن "نەسرى ئىبادەت تەرزى بىلەن خاس ئاۋامنىڭ ئاممىباپ تىلىدا راۋان بىر ئەسەر مەيدانغا كەلتۈرۈلسە، خەلقنىڭ چۈشىنىشىگە ئېغىر كەلمەي پايدىلانسا" دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. سەبۈرى زوھۇرىددىن ھېكمەبەگنىڭ بۇ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىپ، «ماقالات» نامىلىق بۇ ئەسىرىنى يېزىشقا تۇتۇنىدۇ. ئەدىپنىڭ بۇ ئەسەرنى زوھۇرىددىن ھېكمەبەگنىڭ ئەمرى بىلەن يېزىپ چىققانلىغىنى ئۇنىڭ كىتاپنىڭ كىرىش قىسمىدا بايان قىلغان مۇنۇ ئۆزۈرىسىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ: "ئەگەرچە بۇ ئۇلۇغ ئىشقا قول سېلىشقا ھەددىم يوق ئىدى، ئەمىرگە بويسۇنۇش تەقەززاسىدىن چارىسىز قەلەم سۈردۇم. يىراقنى كۆرگۈچى ئىمىر ھۈسەيىن سەبۈرى ئەرز قىلۇركى، مەشھۇر ھۆكۈمدارنىڭ ھۆكمى بىلەن بۇ زور

خىزمەت ئېتىگىگە قول تەككۈزۈلدى. ھەر بىر بۇلبۇل ئۆزى بىلگىنىچە سايرايدۇ ۋە ھەر تۈتى ئۆز ئىقتدارىچە ناۋا تۈزىدۇ. مەن پېقىرغا مەئنى گۈلچىھرەسىدىن ئازغىنا كۆرۈنۈپ ئىدى، ئەشۇ ئىقتدارىمچە مەئنى كېلىنىگە زىبۇ-زىننەت بەرگەيمەن."

«ماقالات» جەمئىي 20 ماقالا (باب) دىن ئىبارەت بولۇپ، ئاپتور بۇ ئەسىرنى كىلاسسىكلىرىمىزنىڭ ماقالات تۈزۈش ئەنئەنىسى بويىچە يازغان. ئۇ «ماقالات»نى ناۋايىنىڭ «خەمسە» سى (بولۇپمۇ ئۇنىڭ بىرىنچى داستانى ــ «ھەيرەتۈلئەبرار» ھەم «لىسانۇت تەير») گە جاۋابەن يېزىشنى ئۆزىگە مەقسەت قىلغىنى ئۈچۈن، مەزمۇن ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن ئىمكان بار يۇقۇرقى ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇن ۋە ئۇسلۇبىغا سادىق بولۇشقا تىرىشقان. «ماقالات»تا ناۋايىنىڭ «مەھبۇبۇلقۇلۇپ» ئەسىرىنىڭ تەسىرىمۇ خېلى كۈچلۈك. بۇنىڭدىن سەبۇرىنىڭ ناۋايىنىڭ تەسىرىگە زور دەرىجىدە يولۇققانلىغىنى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلەرىدىن كۆپلەپ ئۇزۇق ئالغانلىغىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

«ماقالات»تا سۆمرۈغ، ھۆپۈپ، تۈتى (شاتۈتى)، تاۋۇس، بۇلبۇل، پاختەك، كەپتەر، كەكلىك، قارچىغا، شۇڭقار، بۈركۈت، مۇشۇك ياپىلاق، ھۈمايۇن (بەخت قۇشى)، توخۇ... قاتارلىق قۇشلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق شائىر ئۆزىنىڭ نوپۇزلۇق ۋە توغرا رەھبەرنىڭ يېتەكچىلىگىدە بىرلىكە كەلگەن ئىنتىزاملىق تۈرمۇشنى بەرپا قىلىپ، جەمىيەتنى ياخشىلاش توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ سۆمۈرغىنى ھەقىقىي، توغرا يولباشچى سۈپىتىدە تەسۋىرلىسە، ھۆپۈپنى "ساداقەتلىك، پىداكار ۋە مۇئاپىق تەلەپكار" يول باشلىغۇچى قىلىپ سۈرەتلەيدۇ. تۈتىنى بولسا "ئالىيجاناپ يولباشچى"نىڭ نەسىھىتى بىلەن كۆزلىگەن

مەقسەتكە يەتكۈچىلەرنىڭ ۋەكىلى قىلىپ كۆرسىتىدۇ. باشقا ھەر خىل قۇشلار ئوبرازى ئارقىلىق بولسا جەمىيەتنىڭ ھەر خىل گۈرۈھ ۋە ھەر خىل تەبىقىلىرىگە تەۋە بولغان جاپا-مۇشەققەتتىن قاچقۇچى، ئۆزىنىڭ شەخسىي راھىتىگە كۆڭۈل بۆلگۈچى، "مەسلەكسىز يول يۈرگۈچى"، "نەپسىگە مەغلۇپ بولغان ۋە يامانلىققا باشلىغۇچى"، "قەلبى بۇزۇق، خاتا تەپەككۇر قىلغۇچى"، "جاھالەتنىڭ زىندانىغا سولانغۇچى"، "ئۆزىنى ماختىغۇچى"، "قانائەت ئىلمىدىن يىراقلاشقان، تەمەخورلۇق ئادىتىگە مەغرۇرلانغۇچى"، "نەسلىكنى شوئار قىلغان"، "شەھۋەتپەرەس گۇمراھ"، "ئۆزىنى بىلمىگەن نادان-ئەقلىسىز"، "لەنەتكە يولۇققان" كىشىلەرنى قاتتىق تەنقىت قىلىدۇ. شائىرنىڭ ھەقىقىي، توغرا يولباشچى ئىزدەش توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنى ئۇلۇغ مەقسەتكە تەلپۈنۈش دەپ قارىغىنىمىزدا، ئۇنىڭ ئۇلۇغ مەقسەت ۋە ئارزۇ يولىدا جاپا-مۇشەققەتكە بەرداشلىق بېرىپ، شەخسىي راھەت، نەپس ھەم مەنپەئەتتىن ۋازكېچىپ، "قەتئىي نىيەت، يېڭىلمەس ئىرادە، پىداكارلىق بىلەن يولغا كىرىش لازىم" لىغى توغرىسىدىكى ئاقىلانە تەشەببۇسى «ماقالات»تىكى قەدىرلەشكە تېگىشلىك ئاساسىي ئىدىيۇي مەزمۇننىڭ بىرىدۇر. بۇ ھەقتە ئەدىپنىڭ مەقسەت يولىغا يۈرۈش قىلغۇچىلار "بىر مەقسەتتىن باشقىنى قەلبىدىن چىقىرىۋېتىشى كېرەك"، "... بۇ يولنى كېسىپ ئۆتۈش ئۈچۈن جاندىن كەچمەك ۋە ئۆز ۋۇجۇدىنى يوقاتماق ئەسلى مەقسەتتۇر، بۇنىڭدىن باشقا راھەت يوق"، "پاك ۋەسل، ئۇمىت-ئارزۇغا يېتىش ئۈچۈن پاك بولۇش كېرەك، ئەگەر مۇنداق بولمىسا، گۇناھنومۇسسىزلىقلار بىلەن تۇرۇپ، پاك ئۇمىت-ئارزۇ، مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ" دىگەن مۇلاھىزىلىرى دىققەتكە سازاۋەردۇر.

ئاپتور ئەسەردە ساخاۋەت (سېخىلىق)نىڭ ئادەملەر ئۇچۇن "مەڭگۈلۈك بەخت ـ سائادەت" ئىكەنلىگى، ئىسراپچىلىقتىن ئېھتىيات قىلىش لازىملىغى ھەققىدە توختىلىپ، خەسسىلىك، بېخىللىقنى قاتتىق سۆكىدۇ. ئۇ "بېخىللىق، خەسسىلىك شۇنداق نەرسىدۇركى، ئۇ بەزى ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدى، تەبئىتى، زاتىغا شۇنداق ئورناپ كەتكەنكى، ئۇنى ئويۇپ چىقىرىۋېتىش ـ تاش ياسىغۇچى تاشچىنىڭ تىرىشچانلىغى بىلەنمۇ مۇمكىن بولمايدۇ. بېخىلنىڭ كۆز چانىغى گۆرنىڭ توپىسىدىن باشقا نەرسە بىلەن تولمايدۇ" دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنى قولى قىسقىلارغا يارىدەم بېرىشكە دەۋەت قىلىش بىلەن بىرگە، ئاچكۆز، خەسسىلەرگە نەپرەت بىلدۈرىدۇ.

ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاق توغرىسىدىكى قىسمىدا ئەدەپ ـ ئەخلاق "كىچىكلەرنىڭ بەخت ـ سائادەتلىك بولۇشىغا، چوڭ كىشىلەرنىڭ يۇقۇرى مەرتىۋىلىك بولۇشىغا سەۋەپچى بولىدۇ" دەپ كۆرسىتىدۇ. ئاپتور تەۋازۇ (كەمتەرلىك ۋە كىچىك پېئىللىق)نى ئەدەپلىك بولۇشنىڭ بىردىن ـ بىر بەلگىسى، دەپ قارايدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنى "ئاچكۆزلۈك، كۆرەلمەسلىك، ھاۋايى ـ ھەۋەس غۇرۇرى ۋە ھىيلە ـ مىكىرنىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرىدىن ئايرىلىپ، ئەدەپ ـ يوسۇننى تۇتۇش" ۋە "ھايا نۇرى ئىقلىمىغا كىرىش"كە ئۇندەيدۇ. ئاپتور ـ نىڭ نەزىرىدە، دەسلەپ ئوغاقتەك ئېگىلىپ كۆرۈنۈپ، كېيىن كۇندىن ـ كۇنگە تولۇپ بېرىش بىلەن قاراڭغۇنى يورۇتقان تولۇن ئاي كەمتەرلىك ۋە كىچىك پېئىللىقنىڭ سىمۋولىدۇر. شۇڭا ئۇ:

كۆركى تەۋازۇغا زەم ئولدى ھىلال،
بولدى پۈزۈنراق ئاڭا ھەر تۇن كامال.

(يېڭى چىققان ئاينى كۆر، ئۇ ئېگىلىپ يېرىملىق بىلەن چىقىپ،
ھەر كېچە ئۆتكەنسېرى تولۇپ بېرىپ، تولۇن ئاي بولمىدىمۇ؟!)

دەپ يازىدۇ.

شائىر بۇ بايتا يەنە كەمتەرلىكنى "چەكتىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك كېرەك، ئۇنى ئۆز ئورنىدا ئىشلىتىش لازىم... تەكەببۇر ـ مەغرۇر دۇشمەنگە دوستلۇق ئىزھار قىلما ۋە ئېگىلمە ھەم ئۇنىڭ غۇرۇرىنى كۆزگە ئىلما"، "مەغرۇر دۇشمەن ساڭا تەۋازۇ قىلسا ئېتىۋارغا ئالما" دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ ھەقتە مەشھۇر پارس شائىرى مىرزا ئابدۇقادىر بىدىلنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى كەلتۈرىدۇ:

ئەگەر دۇشمەن تەۋازۇ قىلسا ئېمىن بولمىغىل بىدىل،
ئۇچى ئەگرى قىلىچنىڭ قان تۆكۈشتە نامۇسى بولماس.
(ئەي بىدىل، ئەگەر دۇشمىنىڭ ساڭا ئېگىلىشى، ئىشىنىپ كەتمە،
ئۇچى ئەگرى قىلىچ قان تۆكۈشتىن نومۇس قىلمايدۇ.)

دەرۋەقە، دۇشمەن ئالدىدا تىز پۈكۈش، ئۇنىڭغا ئېگىلىش ئۆز غۇرۇرىنى يەرگە ئۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ دۇشمەننىڭ كۈلكىسىگە سەۋەپ بولىدۇ. ئىنسان ئۇچۇن ئۆز دۇشمىنىنىڭ چىرايىدا كۈلكە ئالامەتلىرىنى كۆرۈشتىن ئارتۇق ئازاپ يوق. شۇنداقلا دۇشمەننىڭ يالغان تەۋازۇلىرىغا ئىشىنىپ كېتىشمۇ ئىنتايىن خەتەرلىكتۇر، چۇنكى، "دۇشمەننىڭ ئېگىلىپ تەۋازۇ قىلىشى ئىنتىقام ئۇچۇن تەييارلىغان ئەگرى قىلىچنى نامايان قىلىشىدۇر. باشقىچە ئېيتقاندا، دۇشمەننىڭ ئېگىلىشى قان تۆككۈچى ئەگرى قىلىچنىڭ

كۆرۈنۈشىگە تولمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئاپتور قانائەت توغرىسىدا سۆزلىگەندە، قانائەتنى ئاچكۆزلۈك، تەمەخورلۇقتا قارشى قويىدۇ. قانائەتچان كەمبەغەلنى يۇقۇرى مەرتىۋىلىك ئاچكۆز، تەمەخوردىن ئۈستۈن قويىدۇ. شۇڭا ئۇ:

شاھ ئەمەس ئولكى بېشىغا قويدى تاج،
شاھ ئانى بىلكىم ئاڭايوق ئېھتياج.

(بېشىغا سەلتەنەت تاجىنى كىيگەنلەر پادىشا ئەمەس،
بەلكى تاجغا ئېھتياجى يوق كىشى پادىشادۇر.)

دەپ يېزىپ، تەمەسىز كىشىنى تاجدار پادىشادىن يۇقۇرى باھالايدۇ.

شائىر ئاچكۆز، تەمەخور كىشىلەرنى ھايۋان بىلەن ئوخشاش دەپ بىلگەچكە، بۇ خىل ھايۋانغا ئوخشاش كىشىلەردىن ياخشىلىق تەمە قىلىش ئەخمەقلىق، دەپ قارايدۇ ۋە بۇ توغرۇلۇق ئەلىشىر ناۋائىينىڭ تۆۋەندىكى مىسرالىرىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ:

پەزل ھايۋانۇەشلەر ئىلكىدىن تەمەئە قىلغاي كۆڭۈل،
ئويلەدۇركىم ئارزۇ قىلغاي بوغا شاخىدا گۈل.

(ھايۋان سۈپەتلىك كىشىلەرنىڭ قولىدىن ياخشىلىق تەمە قىلىش
بۇغا مۆڭگۈزىدە گۈل ئېچىلىشىنى ئارزۇ قىلغان بىلەن
ئوخشاش.)

ئەسەرنىڭ ۋاپا ھەققىدىكى قىسمىدا، ئاپتور ۋاپانى "كامالەت مەرتىۋىسىگە چىقىشقا سەۋەپ بولغۇچى گۆھەر" دەپ يازىدۇ. ئۇ بۇ قىسمىدا يەنە ۋاپا يوشۇرۇنغان، كىشىلەر ئارىسىدا مېھرى-شەپقەت كۆتۈرۈلگەن، زامان زۇلمىدىن كىشىلەرگە جاپا يەتكەن، پەلەك دەرت-ئەلەملىرىدىن خەلق غەم-قايغۇغا پاتقان فېئوداللىق تۈزۈمنى

پاش قىلىش بىلەن بىرگە، كىشىلەرنى ۋاپادار بولۇشقا، ئەگىرىلىكنى تاشلاپ، راست سۆزلۈك بولۇشقا ئۈندەيدۇ.

«ماقالات»نىڭ ئىلىم ھەققىدىكى قىسمىدا ئاپتور ئىلىمنى شۇ قەدەر ئۇلۇغلايدۇكى، ئۇنى مەيدانغا كەلتۈرگەن ئۇچ ھەرپ① نادانلىق، بىلىمسىزلىكنىڭ قاراڭغۇ كېچىسىنى يورۇتقۇچى قۇياش، ئاي، يۇلتۇزنىڭ نىشانىسىدۇر، دەيدۇ. ئۇ، ئالىم (بىلىملىكلەر)ھەر-قانچە پالاكەت، خارلىقتا دۇچ كەلسىمۇ، يەنىلا قۇياشتەك ئۈستۈن-لۈكتە، بىلىمسىزلەر ھەرقانچە مال-مۈلۈك، خەزىنىگە ئىگە بولسىمۇ، يەنىلا تۇپراق ئاستىغا كۆمۈلۈپ ياتقاندەك خار-پەس ئورۇندا تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ، شۇنىڭدەك "جەبر-جاپالار بىلەن ئىلىم ئىزدىگەنلەر ئۆز مەقسىدى بىناسىغا تەلەپ كەمەندىنى② تاشلاپ، كۆزلىگەن جايغا يېتىپ، مەڭگۈ ئىززەت ۋە سائادەت دەرىجىسىگە يېتىش بىلەن خەلقە قوبۇل بولۇش شان-شەۋكىتى"گە ئېرىشىدىغانلىغىنى ئالاھىدە تەكتلەيدۇ. شائىر بۇ قىسمىدا بىلىمسىز جاھىللارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشى بىلەن ئالىملار (بىلىملىكلەر) خارلىنىپ، نادانلار (بىلىمسىزلەر) ئەزىزلىنىدىغان زامانىنىڭ تەتۈرلۈگىگە ئۆز نارازىلىغىنى بىلدۈرىدۇ:

دەھر ئىشى تا خەلق بىلەن بولمىش سەتىز،
خاردۇرۇر ئالىمۇ جاھىلۇ ئەزىز.

① ئاپتور بۇ يەردە "ئىلىم" سۆزىنىڭ چاغاتاي يېزىغىدا "علم" دەپ يېزىلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، "ئەين" (ع) ھەرپىنى قۇياشقا، "لام" (ل) ھەرپىنى ئايغا، "مىم" (م) ھەرپىنى يۇلتۇزغا تەقاسىلىغان.

② كەمەند—سالغا ئەسۋاۋى، ئۇ ئىگىز جايلارغا چىقىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

(زاماننىڭ ئىشلىرى خەلق بىلەن قارشىلاشتى،
ئالىملار خارلىنىپ، نادانلار ئەزىز بولدى.)

خەلقە مەنپەئەت يەتكۈزۈش ھەققىدىكى باپتا، كىشىلەرنى باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىشقا، ئەلگە پايدا-مەنپەئەت يەتكۈزۈشكە چاقىرىدۇ. ئۇ، ئەلگە مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان كىشىلەرنى بەكمۇ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ "پىشانە تەرى گۆھەر دەك نۇر چاچىدۇ" دىسە، "ھەسەت يۈزىسىدىن كىشىلەرگە زەھەر يەتكۈزمەك پىكرىدە بولىدىغان، دۇشمەنلىك جەھەتتىن يامانلىق كۆزلىمەك خىيالىنى قىلىدىغان" كىشىلەردىن نەپرەتلىنىپ، ئۇلارنى ئۆزى كۆلىغان ئوردىغا ئۆزى چۈشمىگۈچە "ھەسەت چىرىغى يورۇمايدىغانلار" دەپ كۆرسىتىدۇ. شائىر كىشىلەرنى باشقىلارغا ئەمىلىي ياردەم قىلالمىغاندا، سۆز بىلەن بولسىمۇ ياردەم بېرىشكە دەۋەت قىلىدۇ. "مۇبادا سۆزى بىلەن بولسىمۇ ئەلگە مەنپەئەت يەتكۈزەلمىسە، كۆڭلىدە بولسىمۇ ياخشىلىق قىلىش نىيىتى بولۇشى لازىم" دەپ قارايدۇ، بۇ ھەقتە:

سۆز بىلە نەغمە ئولمىسا ئول پىشەسى،
ياخشى كىرەك كۆڭلىدە ئەندىشەسى.
سۆز بىلەنمۇ ئەلگە مەنپەئەت يەتكۈزەلمىسە،
كۆڭلىدە بولسىمۇ ياخشىلىق قىلىش نىيىتى بولۇشى
لازىم.)

دەپ يازىدۇ.

ئەسەرنىڭ ياسانچۇقلار ھەققىدىكى بابىدا، ئۆزى ئەر بولسىمۇ ئايالالاردەك ياسىنىشقا ئامراق، ئىرادىسىز، شالاق، بۇزۇقلارنى "باشتىن-ئاخىر كىرەكسىز ياردەماسلار" دەپ كۆرسىتىپ، كىشىلەرنى

باتۇرلۇققا، قەھرىمانلىققا ۋە پىداكارلىققا چاقىرىدۇ. ئاپتور بۇ قىسىمدا مەرتلىك بىلەن ياسانچۇقلۇقنى بىر-بىرىگە روشەن سېلىشتۇرما قىلىش بىلەن، ياسانچۇقلۇققا نەپرەت بىلدۈرسە، مەرتلىك ۋە جاسارەتكە مەدھىيە ئوقۇيدۇ، ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن قۇربان بولۇشنى بەخت دەپ ھىساپلايدۇ:

يەتسە ئول ئوق پىرىيەدا جىسمىڭ بوشى،
بىلگىن ئانى گۈلشەنى دەۋلەت قۇشى.
(دۇشمەنگە قارشى جەڭدە بەدىنىڭگە ئوق تەگسە،
ئۇ ئوقنى دۆلەت باغچىسىدىن ئۈچۈپ كەلگەن بەخت قۇشى
دەپ بىل.)

ئەسەرنىڭ مۇھىم ئىدىيىۋى مەزمۇنلىرىدىن بىرى خەلقنى جاھالەت ۋە زاۋاللىققا باشلىغۇچى ساختا، رىياكار، بىلىمسىز ئىشانلارنى پاش قىلىش ۋە مەسخىرە قىلىشتىن ئىبارەت. ئاپتور جەندىگە ئورىنىۋېلىپ، ساختىلىق قىلغۇچىلار مەسلىگى توغرىسىدىكى باپتا، كىشىلەرنى ئازدۇرۇش ۋە ئالداش ئۈچۈن جەندە (قۇراق تون) كىيىۋالغان ساختىپەز، ھىيلىگەر، بىلىمسىز ئىشانلارنىڭ كۆلكىلىك ئوبرازىنى كۆچلۈك ھەجۋى ئىبارىلەر بىلەن سىزىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ "يالغاندىن ئۆزىنى ئۆلگەن ئادەم كۆرسىتىپ، خەلقتىن پۇل-مال يىغۋالماقچى" بولغانلىقتىن ئىبارەت ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. ئۇلارنى ھايا، نومۇس، ئادەمگەرچىلىك خىسلەتلىرىدىن تامامەن مەھرۇم بولغان ئەڭ ئىپلاس كىشىلەر، دەپ ئەيىپلەيدۇ. بۇ ھەقتە ئەدىبنىڭ يازغانلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى مىسال كەلتۈرۈش ئارتۇقلۇق قىلمايدۇ:

ۋەھ نە پىرىدۇركى ياردەب ئات ئاڭا دەرۋىش ئېرۇر،
باتىنى زەرقۇ رىياۋۇ سېھر-مەكر ئەندىش ئېرۇر.
نەھاياۋۇ شەرم نە ئانى رەسمى ئادىمى،
جاھىلۇ نادان كەجرايى بىلاھەت كىش ئېرۇر.

(ئەي خۇدا نەدىگەن بىر ئىشاندۇركى ئۇنى دەرۋىش دىيىشىدۇ، ئۇنىڭ قەلبىدە ھىيلىگەرلىك، ساختىلىق، جادۇگەرلىك، مەككارلىق خىياللىرى ئورۇن ئالغان.
ئۇنىڭدا نە شەرم-ھايا ۋە نە ئادەمگەرچىلىك رەسم-يوسۇنى بولسۇن؟
ئۇلار جاھىللىق، نادانلىق، ئەگرى پىكىرلىك، ئەقىلسىزلىقنى كەسىپ قىلىۋالغان.)

سەبۇرنىڭ «ماقالات» ناملىق ئەسىرى مول ۋە چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە ئىكەنلىگىدىن تاشقىرى، بەدىئىي جەھەتتىكى يۇكسەك قىممىتى بىلەنمۇ كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. شائىر بۇ ئەسىرىدە ناۋايى ئەنئەنىسىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇب يارىتىش بىلەن، ئۆز كۆز قاراشلىرىنى جانلىق ۋە ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بەرگەن.

«ماقالات» ئۇيغۇر كلاسسىك بەدىئىي پروزىسىنىڭ سەج (نەسرى ئەسەرلەردىكى قاپىيە) ئۇسۇلىدا يېزىلغان بولۇپ، كېرەكلىك ئورۇنلاردا مۇلاھىزە ۋە كۆز قاراشلارنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئۇيغۇر ۋە پارس كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن نۇرغۇن نەقىللەر كەلتۈرۈلگەندىن تاشقىرى، يەنە بەزى ھىكايەت ۋە مەسەللەر بېرىلگەن.

«ماقالات» ئاممىباپ، راۋان تىل ۋە ئوبرازلىق ئوخشتىشلار بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەرىكىدىكى ئۇستۇن

بەدىئىي قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ ئەسەردۇر.

3) سەبۇرى لىرىكىسىنىڭ مەزمۇنى

سەبۇرى ئۆز ئۆمرىدە بىر تۇركۈم غەزەل، مەسنەۋى ۋە تەرجىبەنىدىلەرنىمۇ يېزىپ قالدۇرغان. ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى بىزگىچە دىۋان ھالىتىدە يېتىپ كەلگەن.

سەبۇرى غەزەللىرىنىڭ كۆپچىلىگى مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان بولسىمۇ، ئۇ بىر قىسىم غەزەللىرىدە ۋە تەرجىبەنىدىلىرىدە مەخسۇسلا ئىجتىمائىي تېمىلاردىمۇ قەلەم تەۋرەتكەن. شائىر بۇ شېئىرلىرىدا زامانىنىڭ بۇۋاپالىغى ئۇستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. ئۇ "ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان، تۇراقسىز، مەرھەمىتى ھىيلىگەرلىك، مېھر-مۇھەببەت دېگىنى غەزەپتىن باشقا نەرسە ئەمەس" بولغان "پەلەكنىڭ ھىيلە-مىكىرىدىن خەۋەر بېرىپ، ئالەمنىڭ ۋاپاسى يوقلۇغىدىن كىنايىلەر كەلتۈرۈپ" مۇنداق يازىدۇ:

فەلەك ئاشۇبىدىنكىم مەن كەبى زارۇ نىزار ئولغاي،
جاھان زۇلمى ئۇلۇس بىدادىدىن بى ئىئتىبار ئولغاي،
زىھى ئازادەئى مەن ئىشق ئارا مەجنۇن ئەمەس ھەمرا،
نە مەندە خانۇ-مانۇ، نە ماڭا يارۇ دىيار ئولغاي،
. . . . . .
فەنا دەشتى ئارا تۇشمىش سەبۇرى دوستلار زىنھار،
دىمەيكىم ئىختىيار ئەتمىش، ئاڭا نى ئىختىيار ئولغاي.

(پەلەك غوۋغاسىدىن كىمۇ ماڭا ئوخشاش ئاجىزلىقتا زارلانسۇن، كىشىلەرنىڭ زۇلمى ئالدىدا دۇنيانىڭ زۇلمى ھېچقانچە ئەمەس.

ياخشىكى، ئاشقلار ئارىسىدا ئازاتمەن، مەجنۇنمۇ ماڭا ھەمراھ ئەمەس.

چۈنكى مەندە نە مال-مۈلۈك، نە تۇرارجاي، نە دوست-يار بولسۇن؟!

. . . . . .

دوستلار، سەبۇرى يوقلۇق دەشتىگە چۈشتى، ھەرگىز ئۇنى ئۆزۈم ئىختيار قىلدىم، دېمەيمەن، چۈنكى، مېنىڭ نەدىمۇ ئۆز ئىختيارىم بولسۇن؟!)

شائىر سەبۇرى ئۆز شېئىرلىرىدا زامان ئۇستىدىن شىكايەت قىلىش بىلەنلا قالماي، چىرىك فېئودالىلىق جەمىيەتتە چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان ھەر خىل ھۆكۈمران تەبىقىلەر ئۇستىدىنمۇ تەھلىل يۈزگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ يارىماس قىلىقلىرىنى پاش قىلىدۇ، بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ:

ئەمدى قىلاي بۇ دەھرى فەنادىن ھىكايەتى،
ھەمە ئالەم ئەھلىدىن ئەيلەي رىۋايەتى.

دېگەن سەدرە بىلەن باشلانغان تەرجىبەند شېئىرى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە. شائىر بۇ تەرجىبەندتە پادىشا، زاھىد، بەگ، مىڭبېشى، يالغانچى، پۇتۇكچى، سودىگەر قاتارلىق ھۆكۈمران تەبىقىلەردىكى ئاچكۆزلۈك، ئابرويسىزلىق، ھىيلىگەرلىك، ساختىپەزلىك، يالغانچىلىق، خىيانەتچىلىك قاتارلىق يامان ئىللەتلەرنى پاش قىلىپ، ئاشۇ بىرقانچە تەبىقە كىشىلىرىنىڭ يىرگىنىشلىك لىرىك ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ خۇنۇك ئەپتى-بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ.

شائىر نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش، مال-دۇنيا ۋە شاھانە ئەيش-ئىشرەتلەرگىمۇ قانائەت قىلمايدىغان ئاچكۆز پادىشالارنى:

بولغان ساڑى زىيادە زىيادەت تەلەپ قىلۇر،
تويماس مۇرادى ھەر نېچە بولسا مۇيەسسەرى.
(تىلىگەن مەقسەتكە ھەرقانچە يەتسىمۇ،
كۆپ بولغانسېرى يەنە كۆپ بولسا دەپ تويماي تەلەپ قىلىدۇ.)

دەپ سۆكسە، ئاغزىدا ئاخىرەت ئۇچۇن تائەت-ئىبادەتتىن گەپ سېتىپ، ئەمىلىيەتتە مۇشۇ يول بىلەن دۇنيادىكى مەقسەت-ئارزۇلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئويلايدىغان، نادان كىشىلەرنى ئەتراپىغا توپلاپ، سەدىقە ئېلىش، ۋەخپە يەرلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋۈلىش، كېسەللەرنى ئالداپ، پۇلىنى چۆنتەككە سېلىش يولى بىلەن بايلىق توپلايدىغان رىياكار سوپىلارنى:

دۇنيا مەھە ئانىڭ ساڑى يۈز قويسا قەدەم،
دەم تارتار جاھاننى مىسلى ئەژدەھا.
(ھەممە مال-دۇنيا ئۇنىڭ تەرىپىگە يۈزلەنسە،
جاھاننى خۇددى ئەجدىھادەك دەم تارتىدۇ.)

دەپ قامچىلايدۇ.

شائىر تەرجىبەندتە ئاچ گاداي-لارنىڭ قان-تەرى بەدىلىگە ھەشەمەتلىك تۇرمۇش كۆچۈرىدىغان، "ئالەمگە تاش ياغسا، ئۇنىڭ تەسىرىدىن قىلچە ئەلەم كۆرمەيدىغان" يۇقۇرى مەنسەپ ئىگىلىرى-بەگلەرنىڭ مەنسەپسىزلىكىنى بىر قۇر ئېچىپ كۆرسەتكەندىن كېيىن، يۇقۇرىدىن يۇرتقا بىر تەڭگە سېلىق چۈشسە مىڭ تەڭگە قىلىپ سالىدىغان، پارا ئالمىسا ھېچكىمگە بىر قوشۇق سۇ بەرمەيدىغان، سوغات ئالماي ھېچكىمنىڭ ئىشىنى ھەل قىلمايدىغان،

دۇنيادىكى بايلىقنىڭ ھەممىسىنى ئۆز قولۇمغا كىرگۈزسەم، دەپ ئويلايدىغان زالىم، خىيانەتچى، پارىخور، نەپسانىيەت ئەمەلدارلار (مىڭبېشىلار)نىڭ خاراكتېرىنى مۇنداق سۆزلەپ بېرىدۇ:

يۇھاي نەپسى تويماس ئانىڭ مۇنچە يەرگە ھەم،
ئېل ھەققىنى ئالۇرغا قويار نەچە يەرگە دام.
(ئۇنىڭ نەپسى ئەجدىھاسى شۇنچۋالا يەرگە تويمايدۇ،
كىشىلەر ھەققىنى ئېلىش ئۈچۈن نەچچە يەرگە تۇزاق قويىدۇ.)

ئادالەت ۋە ئىنساپ دېگەنىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، "مەككارلىق بىلەن بىرنى ئىككى، ئونىنى يۇز دەپ يالغان يېزىپ"، پۇقرالارغا ھەمىشە تۆمەن تۇرلۇك ئازاپ سالىدىغان، "ئىككى تېيىنى دەپ، ئەلگە يۇز تەڭگىلىك زىيان سېلىپ، ئېشىگىنىڭ بوغۇزى ئۈچۈن بىر خامانىنى خاراپ قىلىدىغان، پۇقرالارغا رەھىم قىلمىش ئورنىغا زالىملارغا ياردەم بېرىدىغان" ۋە شۇ يول بىلەن بايلىق توپلايدىغان دېۋان ئەمەلدارلىرىنى پاش قىلىشمۇ بۇ تەرجىمىنىڭ مەزمۇنلىرىنىڭ بىرىدۇر.

شائىر تەرجىمىدىنىڭ ئاخىرىدا سودىگەرلەر ئۈستىدە توختىلىدۇ. كېچە-كۈندۈز ئۆز سودا-سېتىقىنىڭ ۋەسۋەسىسىدە بولۇپ، ئالتۇن-كۈمۈشنى زادىلا خىيالىدىن چىقارمايدىغان بۇ تەبىقىنىڭ يەنىمۇ كۆپرەك پۇل تېپىش ئۈچۈن ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىدىغان خۇسۇسىيىتىنى مۇنداق ھەجۋى قىلىدۇ:

ھەر قىسىم مال دەھىردە ئەرزان ئىسە تامام،
ساتماي بۆلەك كىشىگە ئاڭا ساتسامەرد زەن.
ئالسا دۆكاندىن ھەمە ئەل جۇملە نەرسەنى،
ئاغرىغا دارۇبەلكى ئۆلۈكلەرگە كېپەن.

(دۇنيادىكى ھەر خىل ئەرزان ماللارنىڭ ھەممىسىنى
كىشىلەر باشقىلارغا ساتماي، ئۇنىڭغىلا ساتسا.
بارلىق كىشىلەر ھەممە نەرسىنى ئۇنىڭ دۇكىنىدىن سېتىۋالسا،
ھەتتا ئاغرىغا دورا، ئۆلۈكلەرگە كېپەنلىمۇ ئۇنىڭدىن
سېتىۋالسا.)

ئومۇمەن، سەبۇرى ئۆزىنىڭ بىرقانچە غەزىلىدە يازغىنىدەك، ئۆز ئۆمرىنى تولىمۇ مۇشەققەتتە ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، يەنىلا مەنسەپ، مەرتىۋە ۋە ئۇلۇغلۇق ئىزدىمىگەن ۋىجدانلىق شائىردۇر. بۇ ئەينى دەۋردىكى مەنسەپ ۋە مەنپەئەتىنى دەپ ئۆز قەلىمىنى بۇلغىغان خۇشامەتچى شائىرلارنىڭ پەسكەشلىگىگە قارشى قويۇلغان روھ بولۇپ، غەزەلدە مۇنداق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان:

جاھان جاھ جالال ئىستەمان ئەي چەرخ كاج رەفتار،
سەبۇرى نەچە بى خانۇ-مانۇ، خاكسارۇ بى نەۋا تۇتساڭ.
(ئەي تەتۇر پەلەك، سەبۇرىنى ئۆي-ماكانسىز، خار، بىچارە
تۇتساڭ مەيلى،
چۇنكى، مەن جاھاندا مەرتىۋە، ئۇلۇغلۇق ئىزدىمەيمەن.)

4. نورۇزئاخۇن زىيائى

نورۇزئاخۇن تالانتلىق ئۇيغۇر شائىرى ئابدۇرەھىم نىزارى بىلەن بىر دەۋردە، يەنى 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قەشقەردە ياشىغان شائىر بولۇپ، "زىيائى" ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر. شائىرنىڭ قاچان تۇغۇلۇپ، قايسى ۋاقىتتا ۋاپات بولغانلىغى توغرۇلۇق ئېنىق مەلۇمات يوق. شائىر نورۇزئاخۇن

زىيائى ئۆسمۇرلۇك دەۋرلىرىدىن تارتىپ قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ، ئىلىم ئۆگەنگەن. ئوقۇش هاياتى داۋامىدا بەدئىي ئەدەبىياتقا قىزىقىپ، ئىجادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ زوهورىددىن هېكمبەگ قەشقەرنى ئىداره قىلغان مەزگىللەردە ئابدۇرەهىم نىزارى، تۇردۇش ئاخۇن غەربىي، مۇهەممەت سادىق قەشقەرى قاتارلىق ئىلىم ئەهىللىرى بىلەن بىر قاتاردا دىۋانخانا (كاتىبات ئىشخانىسى)غا ئىشقا قويۇلغان. زوهورىددىن هۆزۇرىدا كاتىپلىق قىلىش شائىر نورۇزئاخۇن زىيائىنى ئابدۇرەهىم نىزارى قاتارلىق تالانتلىق شائىرلار بىلەن دائىملىق ئۇچرىشىپ تۇرۇش پۇرسىتىگە ئىگە قىلدى. بولۇپمۇ نورۇزئاخۇن بۇ مەزگىللەردە شائىر نىزارىنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى ۋە بۇاستە تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن بەدئىي ئىجادىيەت جەهەتتە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى، جۈملىدىن شۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇن، شەكىل ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى جەهەتتە خىلمۇ-خىل، كۆركەم، جانلىق بولۇشىغا ئۆزىنىڭ مۇناسىپ هەسسىسىنى قوشتى.

شائىر نورۇزئاخۇن زىيائى هىجرىيە 1259-يىلى (مىلادى 1839-يىلى) 4800 مىسرادىن تۇزۇلگەن «مەهزۇنۇلۇئائىزىن» («مۇڭلۇق ۋەزلەر» نامىلىق ئەسىرىنى يېزىپ چىقتى، ئەسەردە شائىرنىڭ ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرى، ئىلىم-پەن هەققىدىكى تەرەققىيپەرۋەر تەشەببۇسلىرى، مەلۇم ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە پەندنەسىهەتلىرى، هەققانىيەت ۋە ئادالەت توغرىسىدىكى مەزمۇنلۇق مۇلاهىزىلىرى ئۆزىگە خاس بىر خىل ئۇسلۇب بىلەن تەرتىپلىك ۋە جانلىق بايان قىلىنغان.

ئەسەر نامىنىڭ «مەهزۇنۇلۇئائىزىن» دەپ ئاتىلىشىدىكى

سەۋەپ، ئاشۇ كىتاپتا بايان قىلىنغىنىدەك، 14 يىل زوهورىددىن هېكمبەگنىڭ دىۋانخانىسىدا ئىشلىگەن شائىر كېيىنكى چاغلاردا ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ، ئىككى يىلچە يېتىپ قالدىۋ، ئۇ بىتاپلىق ياستۇغىغا باش قويغان ئاشۇ كۇنىلەردە ئىنتايىن نامراتلىق ۋە ئېغىر مۇشەققەت ئىچىدە تۇرمۇش كۆچۈرىدۇ. بېشىغا كۇن چۈشكەندە ئۆزى سادىقلىق بىلەن خىزمىتىنى قىلغان ئەمەلدارلار ئۇنىڭدىن هال سوردىماق تۇگۈل، بەلكى ئۇنى ئۆچ كۆرىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن كارى بولمايدۇ، بۇ هال ئۇنىڭغا ئاچچىق ئۆكۇنۇش ۋە غەم-قايغۇ كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قولىغا قەلەم ئېلىپ، ئۆز قەلبىدىكى هەسرەت ۋە مۇڭلىرىنى زامانداشلىرىغا بىلدۈرۈش، ئەمەلدارلار تەبىقىسىگە بولغان نارازىلىغىنى ئىپادىلەش، خەلقىنى نادانلىقتىن خالاس تېپىشقا ئۇندەش نىيىتى بىلەن كىتاپنى يېزىپ چىقىپ، ئۇنى «مەهزۇنۇلۇئائىزىن» دىگەن نام بىلەن ئاتايدۇ.

نورۇزئاخۇن زىيائى كىتاپتا يەنە ئۆزىنىڭ هايات سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلغاندىن باشقا، جەمىيەتنىڭ هەرقايسى ساهەلىرىگە ئائىت مەسىلەلەر ئۈستىدىمۇ پىكىر يۈرگۈزىدۇ، ئۆزىنىڭ كۆزقاراش ۋە تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بولۇپمۇ شائىرنىڭ قەشقەر هەققىدە يازغان شېئىرى ئۇنىڭ قەلبىدىكى يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك روهىنى ئاجايىپ مەزمۇنلۇق يورۇتۇپ بەرگەن.

شائىر ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن قەشقەر توغرىلىق:

بىلمىدۇق كاشغەر چومەنمۇ ئىكىن،
گۈل گۈلزاردا سىيمەنمۇ ئىكىن.
يەتسە بويى ئەگەر دىماغىگە،
باقمايمىن مەرهمله ياراغىگە.

(قەشقەرنى چىمەندىن پەرق ئېتەلمىدىمغۇ؟
ئۇنىڭ گۈلزارىدىكى گۈل ياسىمەنمۇ، نېمە؟
ئۇنىڭ خۇش پۇرىغى دىمىغىغا يەتكەن كىشى،
ئۆز ماكانىنىمۇ ئۇنتۇپ قالدۇ.)

دەپ يېزىپ، قەشقەرنىڭ چىمەنگە ئوخشاش كۆركەم ۋە رەڭدار كۆرۈنۈشلىرىنى، كىم كۆرسە ئۆزىنىڭ ئۆي-جايىنىمۇ ئۇنتۇپ، ئۇنىڭغا باغلىنىپ قالىدىغانلىغىنى ئاجايىپ نازۇك شائىرانە بەدىئىي تەپەككۇر ئارقىلىق ئىزهار قىلىدۇ.

شائىر زىيائى «مەھزۇنۇلۇئائىزىن» ئەسىرىدە ئىلىم-پەننى سۆيۈپ ئۇلۇغلايدۇ، "ئىنسان ئۇچۇن گۆھەر"دەك قەدىرلىك ۋە ئۇلۇغ بولغان ئىلىم-پەن ھەققىدە مۇنداق توختىلىدۇ:

ئىلىم بىر گۆھەردۇر ئىنسانغا،
زەنۇ-مەرد، گاداۋۇ سۇلتانغا.
ئىلىم ئىككى جاھانغا مايە بىل،
ھەم قىزىق كۇندە باشقا سايە بىل.
(ئەر، ئايال، گاداي ۋە پادىشاغا،
قىسقىسى ھەممە ئىنسانغا ئىلىم بىر گۆھەردۇر.
ئىلمىنى ئىككى دۇنيانىڭ سەرمايىسى دەپ بىل،
ھەم تومۇز كۇنلىرىدە بېشىڭغا سايە دەپ بىل.)

شائىر بۇ مىسرالاردا، ئوبرازلىق ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق ئىلىم-پەننى "قىزىق كۇندە باشقا چۇشۇپ تۇرغان سايە"گە، يەنە كىشىنىڭ ئېغىرچىلىغىنى يېنىكلەتكۇچى، غەم-قايغۇسىغا تەسەللى بەرگۇچى ئەزىز ۋە تەۋەررۇك ئەگىشتەرگە ئوخشىتىدۇ، كىشىلەرنى نادان بولماسلىققا، ئىلىم-پەننى ئىگەللەپ، بۇ دەسمايە ئارقىلىق

بەخت ئىشىگىنى ئېچىشقا ئۇندەيدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا، شائىر نورۇزئاخۇن زىيائىنىڭ «مەھزۇنۇلۇئائىزىن» ناملىق بۇ ئەسىرى يۇكسەك بەدىئىي سەۋىيىگە، باي ھېس-تۇيغۇ-لارغا ئىگە ئىكەنلىگى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئادا-لەت ھەم ھەققانىيەت توغرىسىدا تىرەن مەزمۇنلارنى خەلقە يەتكۇ-زۇپ بەرگەنلىگى بىلەنمۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا ئۆزىگە خاس مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

شائىر زىيائى يەنە داستانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، مۇھەببەت تېمىسىدىكى «ۋاموق-ئۇزرا»، «مەسئۇد-دىلئارا» قاتارلىق ئېسىل داستانلارنى ئىجات قىلغان. تۆۋەندە شائىرنىڭ شۇ ئىككى داستانىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

"ۋاموق-ئۇزرا"

شائىر بۇ داستاندا قايغۇلۇق بىر مۇھەببەت پاجىئەسىنى ھىكايە قىلىدۇ: "ھىندۇ دىيارى" پادىشاسىنىڭ "قەددى سەرۋە بىلەن رەئنانى خىجىل قىلىدىغان" بىر ساھىپجامال قىزى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېتى ئۇزرا ئىدى. بىر كۇنى ئۇ ئۆز كېنىزەكلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ باغ سەيلە-سىگە چىقىدۇ. توساتتىن ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى غايىۋانە بىر ئىشتىياق ئوتى چۇلغۇۋالىدۇ. ئۇزرا بېھۇشلۇق لېيىغا پاتقىنچە باغدىن يېنىپ چىقىدۇ، ئۆزىنى تولىمۇ ناچار ھېس قىلىدۇ. مۇشۇ ھالەتتە ئىنىگئا-نىسى ئۇنىڭ شاھانە كۆينىگىنى سالدۇرۇپ، كىر يۇغۇچىلارغا بېرىدۇ. كىر يۇغۇچىلار ئارىسىدا ئىشلەپ يۇرگەن كەمبەغەل ماتاچىنىڭ ئوغلى ۋاموق توساتتىن شاھانە كۆينەك ئۇستىگە چۇشۇرۇلگەن ئۆز-رانىڭ گۈزەل سۇرىتىنى كۆرۈپ قالىدۇ-دە، شۇ ھامان ئۇنىڭغا

ئاشق بقارار بولدۇ ۋە خۇدىنى يوقىتىپ يەرگە يىقىلدۇ. دادىسى بۇ ئەھۋالىنى كۆرۈپ قاتتىق قايغۇرۇپ، ۋاموقىنى ئۆيىگە ئېلىپ كېتىدۇ. سۇرۇشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆز ئوغلىنىڭ پادىشا قىزى ئۇزراغا ئاشق بولغانلىغىنى ئاڭلاپ قاتتىق چۆچۈيدۇ، چۈنكى، بىچارە كەمبەغەل دادا پادىشانىڭ ئۆز قىزىنى ۋاموقتا بېرىشىگە ئەسلا ئىشەنمەيتتى، ئۇ ئامال قىلىپ ۋاموقنى ئۇزرانىڭ خىيالىدىن بەزدۈرۈشكە تىرىشىدۇ، لېكىن، يالۋۇرۇش ۋە نەسىھەت قىلىشلارنىڭ ھەممىسى كارغا كەلمەيدۇ، ئىجتىمائىي ئورۇن مەسلىسىدىكى يۇقىرى-تۆۋەنلىكنىڭ كاساپىتىدىن ئاخىر ياش يىگىت ۋاموق ئۆز ئارزۇسىغا يېتەلمەي ئېچىنىشلىق ھالدا جان تەسلىم قىلىدۇ، ئۆلۈش ئالدىدا، جەسىدىمنى ئۇزرا سەيلە قىلىدىغان باغ ئىچىدىكى شا سۇپا ئاستىغا مەخپىي دەپنە قىلىڭلار دەپ ۋەسىيەت قىلىدۇ. ئاتا-ئانىسى ئۇنىڭ تەلىۋىگە بىنائەن ۋاموقنى شۇ ئورۇنغا دەپنە قىلىدۇ. ئەتىسى ئۇزرا يەنە باغ سەيلىسىگە چىقىدۇ. توساتتىن شا سۇپا تەرەپتىن كەلگەن شامال ئۇزراغا ئۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھېچ كىشىگە بىلىندۇرمەي شا سۇپىنىڭ ئاستىغا نەزەر قىلىدۇ. ۋاموقنىڭ يۈزىدىن چېچىلغان نۇرنىڭ شولىسى ئۇزراغا شىددەت بىلەن تەسىر قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىمۇ مۇھەببەت ئوتى چۇلغۇۋالىدۇ، ئۇ پەرۋانىگە ئوخشاش ئۆزىنى ۋاموقنىڭ جەسىدىگە ئاتىدۇ-دە، شۇ ھامان ھاياتتىن ۋىدالىشىدۇ...

گەرچە بۇ داستاندا "ھىندۇ دىيارى" دا بولۇپ ئۆتكەن مۇھەببەت پاجىئەسى رىۋايەت قىلىنغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا شائىر زىيائى ياشىغان دەۋرنىڭ تەڭسىز رېئاللىقلىرى ئاجايىپ چىۋەرلىك بىلەن ئېچىپ بېرىلگەن. شائىر بۇ داستاندا فېئودال

قانداشلىق مۇناسىۋەتىنىڭ توسقۇنلۇغى ۋە سىنىپىي پەرق، ئىجتىمائىي جەمىيەتتىكى يۇقىرى-تۆۋەن ئورۇن مەسلىسى تۇپەيلىدىن ئۆز مۇرات-مەقسىدىگە يېتەلمىگەن ئىككى نەپەر ياشنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمىنى يېزىش ئارقىلىق، فېئودالىلىق تۈزۈمنىڭ ياۋۇز ماھىيىتىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلىدۇ، مۇھەببەت ۋە نىكاھ مەسلىسىدىكى ئەركىنلىك ئىختىيار قىلغۇچى ئوغۇل-قىزلارنىڭ ئۆزىگە بېرىلىشى كېرەك، ئۇنىڭغا ھەرقانداق قارا كۈچنىڭ زوراۋانلىق قىلىش ھوقۇقى يوق، دىگەن قاراشنى تەسىرلىك سىيۇژىت ۋە ئۆتكۈر لىرىك مۇلاھىزىلىرى ئارقىلىق ئېچىپ بېرىدۇ.

«مەسئۇد-دىلئارا»

شائىر زىيائىنىڭ بۇ داستانىمۇ مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇ خەلق رىۋايەتلىرى ئاساسىدا ئىجات قىلىنغان. ئۇنىڭدا بەسرە شاھى مىرزەبانىنىڭ ئوغلى شاھزادە مەسئۇد بىلەن ئەرەبىستانىڭ پادىشاسى شەھبال پەرىنىڭ قىزى دىلئارا ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن مۇھەببەت ۋەقەلىگى ھىكايە قىلىنغان.

بەسرە پادىشاسى مىرزەبانىنىڭ قېرىنغانىدا كۆرگەن ئارزۇلۇق ئوغلى مەسئۇد ئون ياشقا كىرگەن چېغىدا دادىسى ھەدىيە قىلغان خەسلەتلىك چاپان ئۈستىگە چۈشۈرۈلگەن بىر گۈزەل پەرىنىڭ سۈرىتىنى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنىڭغا ئاشق بىقارار بولىدۇ، كېچە-كۈندۈز تىنماي ئاھ ئۇرىدۇ. ئوغلىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ سەۋەبىنى بىلەلمەي پەرىشان بولغان پادىشا مىرزەبان ئەڭ ئاخىرىدا مەسئۇدنىڭ ئېمىلدىشى سابىت ئارقىلىق ئەھۋالنىڭ ئومۇمىي جەريانىدىن تولۇق خەۋەر تاپىدۇ، ئوغلىنى بۇ خىل ئىشق بالاسىدىن

قايتۇرۇشقا كۆپلەپ ھەركەت قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ھېچبىر نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. ئىلاجسىزلىقتىن ئاخىر مەسئۇدنى پەرىلەر ماكانى ئەرەمباغ تەرەپكە ئۇزىتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. مەسئۇد كۆپلەپ كىمە تەييارلاپ، چىن خاقانلىغى ئارقىلىق دېڭىز سەپىرىگە چىقىدۇ. قۇستانتىنىيە شەھىرىگە يېقىن دېڭىز ساھىلىدا قاتتىق بوران كۆتۈرۈلۈپ، ھەممە كىمىلەر دېڭىزغا غەرق بولىدۇ، ئەمما مەسئۇد بىر پارچە تاختا ئۈستىدە ئامان قېلىپ قۇرۇقلۇققا چىقىدۇ، قۇرۇقلۇقتا روددۇپايلارغا ئۇچراپ قالىدۇ، ئۇلاردىن مىڭبىر مۇشەققەتتە قۇتۇلغاندا، ياۋۇز مايمۇنلارغا تۇتۇلۇپ قالىدۇ. ئۇلاردىنمۇ بىر ئامال قىلىپ خالاسلىق تېپىپ قۇتۇلغان مەسئۇد بەھرى مۇھىت ئارقىلىق سەرەندىپكە بارىدۇ-دە، ئەرەمباغنىڭ يوللىرىنى سوراپ بىلىپ، خىسلەتلىك چاپان ئۈستىدە كۆرگەن گۈزەل پەرىنى ئىزدەشكە يەنە بەل باغلايدۇ. سەپەر داۋامىدا بەھرى قۇلزەم پەرىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ، شاھ پەرىنىڭ قاتتىق ئازاپلىشىغا دۇچار بولىدۇ. ئاخىرىقتا ئەرەمباغ پادىشاسى شەھبال پەرى مەسئۇدنى بۇ كۈلپەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز ماكانىغا ئېلىپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 13 يىل جاپا-مۇشەققەت تارتقان مەسئۇد ئەڭ ئاخىرىدا خىسلەتلىك چاپان ئۈستىگە سۈرتىي چۈشۈرۈلگەن گۈزەل پەرىزات ــ دىلئارا بىلەن بەختلىك ھالدا ئۇچرىشىدۇ. چوڭ توي-تاماشا قىلىپ دىلئارانى ئېلىپ، شەھبال پەرى بىلەن خوشلىشىپ، ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كېلىدۇ...

شائىر زىيائى شەرق كلاسسىك داستانچىلىغىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى ئىزىدىن مېڭىپ، «مەسئۇد-دىلئارا» سەرلەۋھىلىك بۇ مەشھۇر داستانىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقتى. داستاندىكى باش قەھرىمان مەسئۇدنىڭ ئۆز ئارزۇسىغا يېتىش يولىدا چەككەن ئەلەم-

رىيازەتلىرىنى تەسىرلىك، ئوبرازلىق بايان قىلىش ئارقىلىق سادىق، پىداكار، قەتئى ئىرادىلىك كىشىلەرلا جاپا-مۇشەققەت ھەم مۇشكۈل توساقلار ئۈستىدىن غالىپ كېلىپ، ئۆز مەقسىدىنى چوقۇم ئىشقا ئاشۇرالايدۇ، دىگەن ئىلغار ئىجتىمائى ئۇمىتۋارلىق قارىشىنى روشەن ئەكس ئەتتۈردى.

داستان ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بەدىئىيلىگىنىڭ يۇقۇرى، تىلىنىڭ جانلىق، ئۇسلۇبىنىڭ گۈزەل ھەم راۋان بولۇشى بىلەنمۇ خاراكتېرلىنىدۇ. بىز ئۇنىڭدىن 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاجايىپ مول تەسەۋۋۇر ئالاھىدىلىكلىرىنى روشەن چۈشىنىپ ئالالايمىز.

5. شائىر نىيازى

بىزگىچە يېتىپ كەلگەن مۇكەممەل بىر شېئىرىي دىۋانى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان نىيازىنىڭ تەرجىمھالى ئېنىق ئەمەس. شۇنداقتىمۇ دىۋاننىڭ ئۆزىدىكى قىسمەن مەلۇماتلار بىزنى شائىر ھەققىدىكى بەزى تەخمىنلەر بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بىز دىۋاننىڭ باشتىكى ئىچ مۇقاۋىسىغا خەتتات موللا فەتھە قۇمۇلى تەرىپىدىن يېزىلغان:

بۇ دىۋان ساھىبى موللا نىياز ئاشقى ئاخۇن،

مۇھەببەت جامىدىن مەيلەر ئىچىپ باغرىن قىلغان خۇن.

دىگەن مىسرالارغا ۋە دىۋاننىڭ ئاخىرقى بىر بېتىگە يېزىلغان: "تارىخغە بىر مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك يەتتىنچى يىلى موللا نىياز كالتەك پۈتكەن..." دىگەن خاتىرىلەرگە ئاساسەن، شائىرنىڭ ئىسمى

موللا نیاز ئسکەنلگنی (شائر ئۆز شېئرلرىدا "نیازی"نی تەخەللۇس ئورندا ئشلەتکەن)، ئۇنىڭ بۇ دىۋانىنى ھجرىيە 1257 ـ يىلى (ميلادى 1841 ـ يىلى) دىۋان ھالىتىگە كەلتۈرگەنلىگنى پەرەز قىلالايمىز.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مانجۇ ھاكىمىيتى لۇكچۇن ۋاڭى مۇھەممەت ئەپرىدۇننى قەشقەرگە ۋالىلىققا يۆتكىگەندە، ئۇ لۇكچۇندە ئۆز ئوردىسىدا خزمەت قىلىپ تۇرغان موللا بوساق نیازی دىگەن كىشىنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە قەشقەرگە ئېلىپ بارغان ئىكەن. كېيىن قەشقەردە خەلق سىدىقبەگنىڭ باشچىلىغىدا مانجۇ ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتۈرۈلۈپ، قەشقەر خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەندە، مۇھەممەت ئەپرىدۇن سەۋدايى بولۇپ ئۆلگەن، موللا بوساق نىيازی بولسا ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپ كەتكەن. موللا بوساق نىيازی زامانىسىدىكى يۇقۇرى مەلۇماتلىق كىشى بولۇپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنى ناھايىتى ياخشى بىلىدىكەن، شېئرىي ئىجادىيەت بىلەنمۇ كەڭ تۇردە شۇغۇللانغان ئىكەن. پەرىزىمىزچە، موللا بوساق نیازی «دىۋان نىيازی»نىڭ ئاپتورى بولغان نىيازی دىگەن شائىرنىڭ ئۆزى ئىكەنلىگى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. دىۋاننىڭ ئۆزىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان بەزى ئالامەتلەر (دىۋاننىڭ باشتىكى ئىچ مۇقاۋىسىغا يېزىلغان: "ھەزرەت تۇرپان جاساق مۇھەممەت ئەپرىدۇن جۇن ۋاڭ بىگىمنىڭ نیاز كىتابلەرى") دىگەن خاتىرىمۇ مۇ شائىرنىڭ تۇرپاندا ياشىغانلىغى ۋە شۇ جايدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىغىنى دەللەپ بېرىدۇ.

شائىرنىڭ كىملىگى ۋە ئۇنىڭ ھاياتى ھەققىدە مەلۇمات بېرىشنى بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىزدىنىشنىڭ نەتىجىسىگە قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ

ئىجادىيىتى توغرىسىدا سۆز ئاچايلى:

نیازنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئىجادىي مۇنبەرلىرىنىڭ مۇجەسسىمى بولغان «دىۋان نیازی» 135 پارچە لىرىك غەزەل ۋە بىر تاماقلار مۇنازىرىسى، بىر مۇنبەر مۇنازىرىسى قاتارلىق داستان ھەجمىدىكى ئىككى ئېپىك نەزمىسى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى نەپىس، رەڭدار ۋە راۋان ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان شېئىرلار شائىرنىڭ كامالەتتە خېلىلا يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەنلىگىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ

شائىرنىڭ ھەممە غەزەللىرى دىگۈدەك مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا فۇرقەت (جۇدالىق) دەردىدىن ھەسرەت چەككەن، ۋىسال ئۇمىدى بىلەن كۆڭلىنى ئاۋۇتقان لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئوبرازى ئورۇن ئالغان. نىيازی بۇ غەزەللىرىدە، يارنىڭ تاش يۈرەكلىگى ۋە پەلەك يەتكۈزگەن ھجران ئازاۋى ئۇستىدىن شكايەت قىلىش بىلەن بىرگە، ئۆز ساداقىتىنىڭ بەدىلى ئۇچۇن ياردىن ياخشىلىق ۋە ۋىسال نېسىپ بولۇشىنى ئۇمىت قىلىدۇ. ئۇ بىر غەزىلىدە پىراق، ھجران ۋە يارنىڭ جاپاسى ئۇستىدىن دەرت تۆكۈپ:

جامالىڭ كۆركەلى جانا مېنىڭ كۆڭلۇم خاراب ئېرمىش،
فىراقىڭ ئوتىدا بولغان يۈرەك باغرىم كەباب ئېرمىش.
ئۆلەرمەن بىگۈنا جانانە زۇلمىڭدىن دىسەم، ئەيتۇر:
فىغانۇ ـ نالە قىلماق يارغا قىلغان جاۋاب ئېرمىش.
. . . . . .
فىراقى شىددەتى، فۇرقەت ئوتى، ھجران تۇنىن دەيمۇ؟!
بالايى ئىشقىدىن جانىمغە مىڭ تۇرلۇك ئازاب ئېرمىش.

جەفايۇ جەبر-زۇلمى يەتسە ئەي كۆڭلۇم فىغان ئەتمە،
تەرىقى ئىشقىدە مۇنداغ جەفالەر نەھسساب ئېرمىش.
نىيازى جان بېرۇر ۋەقت ئولدى جانانە يادىڭدىن،
چىقار ھالەتتە جان كۆرسە جەمالىڭنى سەۋاب ئېرمىش.
(ئەي جانان، جامالىڭ ئارزۇسىدا كۆڭلۇم خاراپ بولدى.
پىراقىڭ ئوتىدا يۇرەك-باغرىم كاۋاب بولدى.
ئەي يار، زۇلمىڭدىن بىگۇنا ئۆلىدىغان بولىدۇم، دىسەم ئۇ
دىدىكى،
پىغان بىلەن ناله قىلماق يارغا قىلغان جاۋاپتۇر.
پىراق زەربىسى، جۇدالىق ئوتى ۋە ھىجران تۇنىنىڭ قايسى
بىرىنى سۆزلەي؟!
ئىشق بالاسىدىن جېنىمغا مىڭ تۇرلۇك ئازاپ بولماقتا.
ئەي كۆڭلۇم، يارىنىڭ جەبر-زۇلمىدىن ناله قىلما،
ئىشق يولىدا مۇنداق جاپالار ھىچ گەپ ئەمەس.
ئەي جانان، سېنىڭ يادىڭ بىلەن نىيازى جان بېرىدىغان
ۋاقىت بولۇپ قالدى،
ئۇ جان چىقار ھالەتتە جامالىڭنى بىر كۆرسە ساۋاپ
بولمامدۇ؟!)

دەپ يازغان بولسا، يەنە بىر غەزىلىدە:

دىلرەبا، ئىشق ئىچرە بولغان زەئىف بىمارىمغە باق،
لالىدەك قان باغلاغان بۇ باغرى بەريانىمغە باق.

. . . . . .

زۇلم ئىلە قىلدىڭ نىچە جانىمغە ئەي سۇلتان ھۆسن،
لۇتف قىلغىلكىم، مېنىڭ فەريادۇ-ئەفغانىمغە باق.

(ئەي دىلرەبا، ئىشق يولىدا بولغان ئاغرىغىمنىڭ ئەھۋالىغا
نەزەر سال،
لالىدەك قان ئۇيۇغان بۇ تۇگەشكەن يۇرىگىمگە نەزەر سال.

. . . . . .

ئەي گۇزەللەر شاھى، جېنىمغا ھىساپسىز زۇلۇم قىلدىڭ،
رەھىم قىل، بۇ مېنىڭ پەريات ۋە نالىلىرىمغا قۇلاق سال.)

دەپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ ۋىسال ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدۇ.

نىيازى ئۆز غەزەللىرىدە يەنە باشقا كلاسسىكلىرىمىزغا ئوخشاش
ۋاپا، ساداقەت، پىداكارلىق ئىدىيىلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ناتەۋان كۆڭلۈمگە جانان رەھىمىدىن قىلسا ۋەفا،
بىر ۋەفا قىلسا بولۇر بۇ بۇۋەفالىقىدىن خەلاس.

(ئەگەر بىچارە كۆڭلۇمنى دەپ جانان رەھىم ئەيلەپ ۋاپا
قىلىدىكەن،
ئۇ بىر ۋاپا قىلىش بىلەنلا بۇۋاپالىقتىن خالاس بولىدۇ.)

دىگەن مىسرالاردا شائىرنىڭ ۋاپا توغرىسىدىكى تەشەببۇسى
ناھايىتى روشەن ئەكس ئەتكەن بولسا،

كىمكى ئاشقىدۇر مېنىڭ بىرله قىلۇر دەئۋايى ئىشق،
ئىشق مەيدانىدا جان بەرگۈم بۇ مەيدا نىمغە باق.

(بەزىلەر ئاشقىلىقتا مەن بىلەن ئىشق داۋاسى قىلىشىدۇ،
سەن ئىشق مەيدانىدا جان بەرگىنىمىدە، ئاشۇ مەيدانغا
نەزەر سېلىپ ئايرىۋال.)

دىگەن مىسرالاردا بولسا ئۇنىڭ ۋىسال يولىغا ئۆزىنى بېغىشلاشتىن
ئىبارەت پىداكارلىق كۆز قارىشى ئورۇن ئالغان.

شائىر دەرت چەكمەي ۋىسال ئىزدىگەنلەرنى ھەقىقىي ئاشىق

دىگلى بولمايدۇ، ئۇلار يالغان ئاشقلار، ئۇنىڭغا قىلغان ئەقىدىلەر-
نىڭ ھەممىسى زايا كېتىدۇ، قاغىدىن ناۋا، سەدەپىنىڭ قۇرۇق
قېپىدىن مەرۋايىت كۈتكىلى بولمايدۇ، دەپ ھىساپلايدۇ:

قىلدى فەريادىمنى زايە دەردىسز فەريادىكىم،
تۇتى بولماس ھەرنىچە فەرياد قىلسا زاغ-زاغ.

(دەردى يوقنىڭ يالغان پەريادى پەرياتلىرىمنى زايا قىلدى،
قاغا ھەرقانچە قىلسىمۇ تۇتىقۇش بولالمايدۇ.)

يەنە:

بىرچىراغسىز كۈلبەئى ۋەيرانىدۇر بىدەردلەر.
كىم سەدەق يەڭلىخ ئېرۇر ئاغزى ئوچۇق دۇردانەسىز.
(دەردى يوقلار چىرىغى يوق ۋەيرانە ئۆيگە ئوخشايدۇ،
ئۇلارنى ئىچىدە مەرۋايىتى يوق ئاغزى ئوچۇق سەدەپ دىسە①
بولىدۇ.)

نىيازى غەزەللىرىدە ھەقىقىي سۆيگۈ قەدىرلىنىدۇ. بۇ سۆيگۈنىڭ
توسالغۇسى بولغان پاسسىپ كۈچلەر مەسخىرە قىلىنىدۇ. شائىرنىڭ
نەزمىدە ئەتلەس، زەرباپ تون، ئالتۇن تاجلاردىن كۆرە، ئىشق
يولىدىكى خارلىق ئەلا. ئىشق ئوتى شۇنداق قۇدرەتلىكى، دوزاق
ئوتىمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا ھىچ گەپ ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن زاھىتلار
(تەقۋادارلار) سەللە ۋە تونىنىڭ كۆيمەسلىگىنى ئىزدىسە، ئاشقلارغا
يېقىن كەلمەسلىگى كېرەك:

نىتەيكى ئەتلەسۇ-زەر بەفت باشمىغە زەررىن تاج،
كۆرەردە ئېل كۆزىگە خارلىق ماڭا ياراشۇر.

① سەدەپ ــ سەدەپ قۇلۇلىسى.

(ئەتلەس، زەرباپ تون ۋە ئالتۇن تاجنى نىمە قىلاي،
خەقنىڭ كۆزىگە خار كۆرۈنۈش ماڭا يارىشىدۇ.)

يەنە:

زاھىدا قورقۇتما دەۋزەخدىن مېنى،
ئانچە بار ھىجرىدە مىڭ مىقدار ئوت.
مەست ئاشقلارغا ئوترو كەلمىگىل،
بولماسۇن بۇ جامەئى دەستارى ئوت.
(ئەي زاھىت، دوزاخ ئوتىدىن مېنى قورقۇتما،
ھىجران ئوتى ئۇنىڭدىن مىڭ ھەسسە ئارتۇق.
مەس ئاشقلارغا ئۇدۇل كېلىپ قالما،
تون ۋە سەللىلىرىگە ئوت تۇتىشىپ كەتمىسۇن.)

«دىۋان نىيازى» دىكى شېئىرلار بەدىئىي جەھەتتىمۇ يۇقۇرى
قىممەتكە ئىگە. نىيازى شېئىرلىرىنىڭ پىكرى ئىنتايىن چوڭقۇر،
ھىسسىياتى مول ۋە نازۇك. بۇ شېئىرلار يەنە شائىرنىڭ ئۆزىگە خاس
بەدىئىي ئۇسلۇبىدا يېزىلغان بولۇپ، قويۇق مىللىي پۇراقتا، توق
قاپىيىگە، كۈچلۈك مۇزىكىچانلىققا ئىگە. نىيازى شېئىرلىرىنى ئوقۇ-
غان ھەرقانداق كىشى ئۇنىڭ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە قوللىنىلىدىغان
ھەممە ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغانلىغىنى
ئوڭايلا بايقىۋالالايدۇ.

مەلاھەت بىرلە كۆردۇم ئاي يۈزۈڭ ئارامى جان ئېرمىش،
لەتافەتتە يۈزۈڭ شەھدۇ شەكەر ئاندىن نىشان ئېرمىش.

. . . . . .

كۆزۈم تۇشتى يۇزۇڭگە كۆيدى كۆگلۈم چۈنكى ئۆرتەندى،
سېنى كۆرمەك ھامان كۆرسەكى كۆيدۇرمەك ھامان ئەرمىش.

ئەجەپ، كۆر، ئىشق ئارا بىچارە كۆگلۈم غەمدىن ئايرىلماس،
چۇ بىلدىم بۇ كۆگۈل ئىشق ئوتى بىرلە تەۋامان ئېرمىش.
. . . . . .
نىتەيكىم ھىجر ئارا مۇنداغ بولۇر ئېرمىش تەرىقى ئىشق،
غەمىدۇر مېھرىبان جانان، ئۆزى نامېھرىبان ئېرمىش.
(يۇزۇڭنى گۈزەللىك ئىلكىدە كۆردۈم، ئاي يۇزۇڭ جانىنىڭ
ئارامىدۇر،
ئۇ شۇندىاق يېقىملىقكى، ھەسەل بىلەن شېكەردىن بەلگە
بېرىدۇ.
يۇزۇڭگە كۆزۈم چۈشۈش بىلەن كۆگلۈم كۆيۈپ ئۆرتەندى،
كۆرگەن ھامان كۆيمەكمۇ ھاماندۇر.
قارا، ئەجەپكى، ئىشق يولىدا بىچارە كۆگلۈم غەمدىن ئايرىلمايدۇ،
ئەمدى بىلدىمكى، كۆگلۈم ئىشق ئوتى بىلەن قوشكېزەك ئىكەن.
. . . . . .
جۇدالىقتا قانداق قىلاي، ئىشق يوسۇنى شۇنداق بولىدىكەن،
يارىنىڭ غەملىرى مېھرىبان، ئۆزى بولسا نامېھرىباندۇر.)

ياكى:

نۇقتەدەك ئول ئارەزىڭ ئۇستىدە ئىككى خالى بار،
دانەئىدۇر دامى قويغان چۇن ئاجايىب ھالى بار.
. . . . . .
خاردىن گۈل بولمادى خالى، رەقىبلەردىن كۆڭۈل،
تابسا گەر خالى كۆرۇب لۇتف ئەتمەك ئېھتىمالى بار.

ئەي نىيازى دامى خالغا ئىلىندى بۇ كۆڭۈل،
تەلەفنۇر بولسا كۆڭۈل ئۇچماقغە نە ئەھۋالى بار؟!
(مەڭزىدە نوقۇتتەك ئىككى تال مەڭ بار،
بۇ گويا باسماقغا دان چېچىپ قويغاندەك ئاجايىپ ھالدۇر.
. . . . . .
گۈل تىكەندىن، كۆڭۈل دۇشمەندىن خالى بولمىدى،
خالى يەر تاپسا، يارىنىڭ ياخشىلىق قىلىش ئېھتىمالى بار.
ئەي نىيازى، كۆڭلۈڭ ئۇنىڭ مەڭلىرىنىڭ تۇزىقىغا چۇشۇپ
بولدى،
ئۇ ھەرقانچە تەلىپۇنسىمۇ، ئۇچۇشقا نىمە ماجالى بار؟!)

دىگەن مىسرالارنىڭ كىشىگە بېغىشلايدىغان گۈزەل ۋە نازۇك ئېستېتىك زوقى ھەققىدە ئارتۇقچە ئىزاھات بېرىش ھاجەتسىز.

شېئىرىي شەكىل جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ، نىيازى ئىجادىيىتى دىققەتكە سازاۋەردۇر. ئۇ ئۆز شېئىرلىرىنى ئارۇز ۋەزنىنىڭ خىلمۇ-خىل بەھرلىرىدە يازغان. ئۇ بىر خىل شېئىرىي پىكىر ۋە شېئىرىي ھېسسىياتنى مەلۇم بىر قاپىيە تەرتىۋىدە كەلگەن ئۆزۈن مىسرالىق بەھرلەردە كەڭ ۋە چوڭقۇر ئىپادىلىسە، يەنە شۇ پىكىر ۋە ھېسسىياتنى يەنە شۇ قاپىيە تەرتىۋىدە كەلگەن قىسقا مىسرالىق بەھرلەردە ئىخچام ۋە مېغىزلىق ئىپادىلەپ، ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنى نامايىش قىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالنى دىۋانىدا كۆپىلەپ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندە شائىرنىڭ بۇ خىلدىكى ئىككى شېئىرىدىن نەمۇنە كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

كىرمەكىم ئول باغ ئارا جەننەت دىسە جانانەسىز،
ئىچمەيىن ئابى ھايات ئول دىلبەرى شاھانەسىز.

. . . . . .

دانەئى خالىڭ كۆرۈپ كۆڭلۈم ئىلىندى ناگھان،
قۇش قۇتۇلماس ھەرنىچە قەست ئەيلەمەكدىن دانەسىز.
ئاھكىم پەرۋا نەدەك باشكىدىن ئۆرۈلسەم نىتاڭ،
شەمئىنىڭ رۇشەنلىگى تاپماس جۇلا پەرۋانەسىز.
(ئۇ باغنى جەننەت دىسمۇ، جانان بولمسا كىرمە،
ئۇ شاھ سۈپەت يار بولمسا، ھاياتلىق سۈيى بولسمۇ ئىچمە.

. . . . . .

قۇش دانىنى كۆرگەندە، ھەرقانچە قىلىپمۇ تۇزاقتىن
قۇتۇلالمىغاندەك،
مەڭگىدىكى خالىنى كۆرۈپ كۆڭلۈم ئىختيارسىز باغلىنىپ
قالدى.
ئاھ، پەرۋانەدەك بېشىدا ئايلانسام ئەجەپلەنمە،
پەرۋانە بولمسا، شام نۇرى جۇلا تاپمايدۇ.)

* * *

بولساگەر جەننەت نىتەي جانانەسىز،
تەخت ئەگەر بولسا بەھەم شاھانەسىز.

. . . . . .

خالى دامىغە ئىلىندى بۇ كۆڭۈل،
تاكۆرۈنمەي قۇش قۇتۇلماس دانەسىز
ئاھكىم ئۆرتەر مېنى پەرۋانەدەك،
شەمئ رۇخسارى ئېمەس پەرۋانەسىز.
(جەننەتتە جانان بولمسا، ئۇنى نىمە قىلاي،
ئۇ شاھ سۈپەت يار بولمسا، تەختنىمۇ نىمە قىلاي.

. . . . . .

قۇش دانىنى كۆرگەندە، تۇزاقتىن قۇتۇلالمىغاندەك،
كۆڭلۈم خالىنىڭ باسمىقىغا چۈشۈپ قالدى.
ئاھ، مېنى پەرۋانەدەك كۆيدۈردى،
پەرۋانە بولمسا، چىراقنىڭ گۈزەللىگىمۇ بولمايدۇ.)

شائىرنىڭ پىكىر، ھېسسىيات، قاپىيە جەھەتتىن تامامەن ئوخشاش بولغان يۇقۇرقى ئىككى شېئىرى (پارچە) نىڭ ئالدىنقىسى ئارۇز ۋەزنىنىڭ "رەمەل" بەھرىدە يېزىلغان بولسا، كېيىنكىسى بۇ ۋەزننىڭ "سەرىع" بەھرىدە يېزىلغان بولۇپ، دىۋاندىكى بۇ خىل ئاساللار مۇئەللىپنىڭ يۇقۇرى كامالىتىدىن دېرەك بېرىدۇ.

نىيازى شېئىرلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭ كەڭ مىقياستىكى سەنئەتلىك تەسىرىي كۈچىنى ھەققىي باھالاپ چىقىش كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ 18- ئەسىردىكى كېيىنكى تەرەققىياتىنى مۇناسىپ ھالدا ئۆلچەپ چىقىشتىكى بىر مۇھىم ھالقىدۇر.

6. گۈمنام

چوڭقۇر لىرىك ھېسسىياتقا، مۇكەممەل بەدىئىي شەكىلگە ۋە باي تەسەۋۋۇر كۈچىگە ئىگە ئۇيغۇر بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىدە ئۆزىگە خاس مۇھىم ئورۇن تۇتقان لىرىك شائىر گۈمنام ھەققىدىكى تەرجىمھال خاراكتېرلىك ماتېرىياللار يوقنىڭ ئورنىدا. شۇنىڭ ئۈچۈن، شائىرنىڭ تولۇق ئىسمى، تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان يىللىرى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە دېيىش قىيىن. پەقەت ئۇنىڭ "كاشغەر" رادىفلىق غەزىلىدىكى:

كاشغەر شەھرىن بىلىڭ گۈمنامنىڭ يايلاغىدۇر،

دىلكۇشا، ئىشرەت پەزا، ھەر سەبزە زارى كاشغەر.
(قەشقەر شەھرىنى گۈمىنامنىڭ يايلىغى دەپ بىلگىلار،
قەشقەرنىڭ ياپ-يېشىل ئىشرەت
چىمەن باغلىرى كىشىنىڭ دىلىنى شات قىلىدۇ، بەخش ئېتىدۇ.)

دېگەن مىسرالارغا ئاساسلىنىپ، شائىرنى قەشقەردە تۇغۇلغان ۋە ياشىغان دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئۇنىڭ لىرىك غەزەللىرىدە ئىپادىلەنگەن تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىكى خاراكتېرلىك خۇسۇسىيەتلەرگە قاراپ، شائىر گۈمىنامىنى 19-ئەسىرلەردە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان دەپ قاراشقا بولىدۇ. شائىر گۈمىنامنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئەسەرلىرى 85 پارچە غەزەل، 25 پارچە رۇبائى، ئىككى پارچە مۇخەممەس ۋە بىر پارچە تەرجىبەندتىن ئىبارەت. شائىر گۈمىنامنىڭ غەزەل، رۇبائى، مۇخەممەس قاتارلىق شەكىللەردە ئىجات قىلىنغان يۇقۇرقى شېئىرلىرى ئاساسەن كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەنئەنىۋى تېما ئەركىن مۇھەببەتنى كۈيلەشكە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا گۈزەللىكە بولغان ئىشتىياق، چوڭقۇر لىرىك ھېسسىيات ۋە كىشىلىك مۇئامىلىدىكى تەرەققىپەرۋەر مەزمۇنلار ئۇبرازلىق تىل ۋاستىسى بىلەن ئېنىق يورۇتۇپ بېرىلگەن. شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا گۈزەل ئەدەبىياتنىڭ ھەر خىل بەدىئىي ۋاستىلىرىنى ئاجايىپ چېۋەرلىك بىلەن قوللىنىپ، ئۆز پىكرىنى، نىمىنى تەشەببۇس قىلىپ، نىمىنى رەت قىلىدىغانلىغىنى ئېنىق ئوخشتىش شەكلى بىلەن شەرھىلىگەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ قايناق لىرىك ھېسسىيات تېشىپ تۇرىدىغان لىرىك غەزەللىرى، رۇبائىلىرى ۋەزىن ھەم قافىيە جەھەتتىن خىلمۇ-خىل، كۆركەم، رەڭدار بولۇپ، بۇ ئالامەتلەر شائىرنىڭ يېتىلگەن سۆز

سەنئەتكارى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۆز نۆۋىتىدە يەنە شۇنى تەكرار قەيت قىلىشقا توغرا كېلىدۇكى، شائىر گۈمىنامنىڭ غەزەللىرىدە كۈيلەنگەن گۈزەللىككە ۋە ھاياتقا بولغان سەمىمىي مۇھەببەت يالغۇز بىر مەھبۇبقا ئىنتىلىشنىڭ تەسىرىدىن ۋۇجۇتقا كەلگەن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدا ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەت ناھايىتى چوڭ سالماقتا ئىگە. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، شائىر گۈمىنامنىڭ مۇھەببەت تېمىسىدا مۇنداق جاراڭلىق مەدھىيىلەرنى ياڭرىتىشى ۋەتەن مۇھەببىتى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغانلىقىدۇر. بۇ خىل خاھىش ئۇنىڭ قەشقەر توغرىسىدا يېزىلغان بىر غەزىلىدە ئالاھىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

شائىر «كاشغەر» رادىفلىق بۇ غەزىلى ئارقىلىق ئۆز قەلبىدە مەۋج ئۇرغان يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى گۈزەل تىل، ئوبرازلىق ئوخشتىش، مۇبالىغە، جانلاندۇرۇش ...قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ياردىمىگە تاپىنىپ، ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈردى.

مەسىلەن:

ئىشق ئۇلپەت چەشمەسىدىن دەردۇ مېھنەت جۇش ئېتەر،
تۇپراغى ھەسرەت بىلەن پۈتكەن ھىسارى كاشغەر.
. . . . . .
ئابى رۇكنابات① گۈلگەشتى مۇسەللا سەھل ئېرور،
خولددىن ئەفزۇن تۇمەنمىڭ لالەزارى كاشغەر.
. . . . . .

① رۇكنابات — ئىرانىنىڭ شىراز ۋىلايىتىدىكى بىر دەريانىڭ نامى.

ئود، ئەنبەر تۆپرىغدۇر، ئاب كەۋسەردۇر سۇيى،
دۇررى مارجان تاشلاردۇر كوھسارى كاشغەر.
(ئىشق ـ ئۇلپەت بۇلغىدىن دەرت ـ مېھنەت جۇش ئۇرۇپ
تۇرىدۇ،
ئۇنىڭ قورغانلىرى ھەسرەت توپىسى بىلەن قوپۇرۇلغان.
. . . . . .
ئۇنىڭ ئالدىدا رۇكنابات سۇيى ۋە مۇسەللا گۈلشىنى
چاغلىقلا بىر نەرسە،
ئۇنىڭ لالىزارى جەننەتتىن تۇمەنمىڭ ھەسسە ئارتۇق.
. . . . . .
ئۇنىڭ توپىسى ئىپار پۇرايدۇ، سۇلىرى ئابى كەۋسەرگە
ئوخشايدۇ.
قەشقەر تاغلىرىنىڭ تاشلىرى ئونچە ـ مارجاندۇر.)

دىگەن مىسرالاردا شائىر ئۆز ئانا يۇرتىنىڭ گۈزەل ۋە قەدىرلىكلىگىنى تاشقىنلاپ تۇرغان لىرىك ھېسسىياتى بىلەن مەدھىيىلەيدۇ.

شائىر گۈمنام ياشىغان دەۋرلەردىكى قەشقەرنىڭ "قورغانلىرى" گەرچە "ھەسرەت توپىسى بىلەن قوپۇرۇلغان"، ئۇنىڭ "ئىشق ـ ئۇلپەت بۇلغىدىن دەرت ـ مېھنەت جۇش ئۇرۇپ" تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ خاسىيىتى، گۈزەللىگى ئالدىدا سۇيىسىنىڭ سۇزۇك، تەملىكلىگى ۋە خۇش ھاۋالىقلىغى بىلەن داڭ چىقارغان رۇكناباد دەرياسىنىڭ سۇيى ۋە ۋادىلىرى، گۈللەر ئېچىلىپ كەتكەن كەڭ تاماشىگاھلىرى ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدۇ، شۇڭا شائىر قەشقەرنىڭ "لالىزارى"نى ھەممىدىن ئەۋزەل بىلىدۇ، ئۇنىڭ تۆپرىغىنى "ئىپار"، سۇلىرىنى "كەۋسەر"، تاشلىرىنى "ئونچە ـ مارجان" دەپ بىلىدۇ

ھەم ئاشۇ يۇرت قوچىغىدا تۇغۇلغىنى ئۈچۈن ئۆزىنى تولىمۇ بەختىيار ھېس قىلىدۇ. بۇ نىمىدىگەن قىممەتلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇ ـ ھە!

ئۆز يۇرتىدىن ئەنە شۇنداق سەمىمىي مۇھەببەت بىلەن سۆيۈنگەن شائىر ئاشۇ ماكان قوچىغدا ھايات كۆچۈرۈۋاتقان مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىنى تولۇپ تاشقان ئىپتىخارلىق ئىلكىدە مەدھىيىلەيدۇ:

دىلرەبالەر باغرىنى لەئلى بەدەخشان ئەيلەگەي،
بىر نىگاھى غەمزەسىدىن گۈلئۈزارى كاشغەر.
. . . . . .
ھۇشمەندۇ، دەردمەندۇ، مەرد زەندۇ لەپ چۇقەند،
نار خەندان، سىب رەنا ھەر نەبارى كاشغەر.
(قەشقەرنىڭ گۈل يۈزلۈكلىرى بىر بېقىشى بىلەن،
ھەرقانداق گۈزەللەرنىڭ باغرىنى خۇددى بەدەخشان
يافۇتمەك قىزىل قان قىلىۋېتىدۇ.
. . . . . .
ئەقىللىق كىشىلەر بولسۇن، دەرتمەنلەر بولسۇن، ئەر ياكى
ئايال بولسۇن،
لېۋى خۇددى قەنت ـ شېكەرنىڭ ئۆزى، قەشقەرلىق يۈزى
كۈلۈپ تۇرغان ئانار، ياكى قىپ ـ قىزىل ئالما.)

قاراڭ، بۇ مىسرالاردىكى پەيزى ئوخشىتىشقا! شائىر ئۆزى بىلەن ۋەتەنداش بولۇپ، ئەزىز قەشقەرنى جاپالىق ئەمگىگى بىلەن ياشناتقان "گۈل يۈزلۈك"لەرنى ھەرقانداق گۈزەللەرنىڭ قەلبىگە رەشىك ئوتى سالغۇچى، ئۇلارنى ھەيران قالدۇرغۇچى، دەپ تەرىپلەيدۇ. جۈملىدىن قەشقەر كىشىسىنىڭ (مەيلى ئەر ياكى ئايال

بولسۇن) لېۋىنى شېكەرگە، چىرايىنى "كۆلۈپ تۇرغان ئانار"غا ياكى "قىپ-قىزىل ئالما"غا ئوخشىتىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئەينى دەۋردە قەشقەردە ھايات كۆچۈرگەن ئەمگەكچى خەلقىمىزگە بولغان سەمىمىي مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىدۇ، ئۇلارغا بولغان ھېسداشلىغىنى ئىپادىلەيدۇ؛ دىمەك، شائىر ئۆز ئانا تۇپرىغىنى سۆيۈپلا قالماستىن، ئۆز خەلقىنىمۇ قىزغىن سۆيىدۇ. ئارقىدىنلا ئۇ:

ئەيش ئېلىگە خاردىن كەلگەي گۈلى ئىشرەت ئىسى،
چۈن سۆلايمان دەۋلەتىدۇر خارى-زارى كاشغەر.
. . . . . .
يا پەرى، يا ھورى يا باغى ئىرەم ياد ئەيلەمەس،
شەھرىنى ئۇنتۇر بولۇر ھەركىم دۇچارى كاشغەر.

(ئىشرەت ئېلىگە بۇ جايىنىڭ تەكەللۇپىدىنمۇ يېقىملىق گۈل پۇرىغى كېلىدۇ،
ئۇنىڭ ۋەيرانلىرى سۆلايمان دەۋلىتىگە تەڭدۇر.
. . . . . .
كىمكى قەشقەرگە كېلىپ قالسا، ئۇ ھۆر-پەرىلەرگىمۇ
ھەۋەس قىلمايدۇ، ئۆز يۇرتىنى بولسا ئۇنتۇپلا كېتىدۇ.)

دەپ يېزىپ، قەشقەردە ئۆسكەن تەكەللۇرىنىڭمۇ گۈلدىن خۇش پۇراق ئىكەنلىگىنى، ئۇنىڭ ۋەيرانلىرى رىۋايەتلەردىكى "سۆلايمان دەۋلىتى"گە تەڭ ئىكەنلىگىنى ئىزھار قىلىدۇ، ئارقىدىنلا بۇ سۆزىنى يەنە بىر رەت كۆچلۈك ئىسپاتلاپ، قەشقەرگە كېلىپ قالغان كىشىلەر بۇ يۇرتنىڭ گۈزەللىگىگە مەپتۇن بولۇپ، ئۆز يۇرتىنى جەزمەن "ئۇنتۇپلا كېتىدۇ"، بۇ ماكان — ئەنە شۇنداق ئەزىز ھەم تەۋرۈك ماكان، دېگەن يالقۇنلۇق ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ، جۈملىدىن:

كاشغەر شەھرىنى بىلمەك گۈمانمىنىڭ يايلاغىدۇر،
دىلكۈشا، ئىشرەت پەزا، ھەر سەبزەزارى كاشغەر.

(قەشقەر شەھرىنى گۈمانمىنىڭ يايلىغى دەپ بىلمەك،
ئۇنىڭ ياپ-يېشىل چىمەن باغلىرى كىشىنىڭ دىلىنى
شاتلاندۇرىدۇ، ھۇزۇر بەخش ئېتىدۇ.)

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق كىشى قەلبىنى شاتلاندۇرغۇچى ۋە چەكسىز ھۇزۇرغا ئېرىشتۇرگۈچى ياپ-يېشىل باغ-ۋارانلار بىلەن ئورالغان گۈزەل قەشقەرنى چەكسىز ئىپتىخار بىلەن "مېنىڭ يايلىغىم" دەپ تەرىپلەپ، ئۆز لىرىك ھېسسىياتىنى يۈكسەك تەنتەنە بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ. مانا بۇ شائىر قەلبىدىكى يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇنىڭ ئىخچام ۋە ئوبرازلىق تىل ۋاستىسى بىلەن جانلىق ئەكس ئېتىشى بولۇپ، كىشىگە چوڭقۇر ئىلھام بەخش ئېتىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە بۇ غەزەلدە ئىپادىلەنگەن ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنىڭ مۇنداق قەتئىي ھەم جاراڭلىق ساداسى بىزنىڭ بۈگۈنكى دەۋرىمىزدىمۇ چوڭقۇر تەربىيۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. بىز شائىر غەزىلىدىكى بۇ مەزمۇننى ئۇگىنىپ ھەم ئۇلۇغلاپ، سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنى قىزغىن سۆيۈشىمىز كېرەك!

7. شائىر خىسلەت

شائىر خىسلەت 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇر شائىرى. «چاچقان بىلەن مۇشۇكنىڭ ئېلىشىشى» («بەھىسەئى مۇش-گۇربە») نامىلىق ئەسەرىدە ئۇ ئۆز ئىسمىنىڭ سەئىد ئارىپ خوجا ئىشان

شاشى ــ خسلەت ئىكەنلىگىنى ئالاھىدە ئەسلىتىپ ئۆتكەن. شائىر خسلەت قەشقەردە دۇنياغا كېلىپ، باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەلۇماتلارنى تۇغۇلغان ئانا يۇرتىدا ئالغان، بولۇپمۇ قەشقەرنىڭ ئىلىم ــ مەرىپەت جەھەتتىكى ئەينى تەرەققىياتى شائىر خسلەتنىڭ قەلبىدە بەدىئىي ئەدەبىياتقا بولغان ئوتلۇق قىزىقىشنى قوزغىغان. ئۇ دەۋرلەردىن بېرى ئۇزۇلمەي داۋام قىلىپ، يېڭى ــ يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكىل ۋە ئۇسلۇبلىرىنى تەرىشىپ ئۆگەنگەن، جۇملىدىن مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتىنىڭ نادىر ئۆلگىلىرى بىلەن تونۇشۇپ، ئەرەب، پارس ئەدەبىياتى ھەققىدە مۇكەممەل چۈشەنچە ھاسىل قىلغان، قىزىقىش ۋە ئىجتىھات ئىچىدە ئۆزىمۇ قولىغا قەلەم ئېلىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، تالانتىنى كۆرسەتكەن. كېيىنچە مەلۇم تارىخىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شائىر خسلەت ئانا يۇرتى قەشقەردىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا بارغان ۋە قوقەند شەھىرىدە ئولتۇراقلىشىپ، بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

پروفېسسور ك. ئا. باروۋكوۋ «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش تارىخىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇتقان ئورنى»① ناملىق ماقالىسىدا: "... قوقەند شائىرلىرىنىڭ «مەجمۇئەتۈششۇئرا» ناملىق توپلىمىغا 19 ــ ئەسىردىكى قوقەند خانى ئۆمەرخان دەۋرىدە ياشىغان قەشقەر شائىرى خسلەتنىڭمۇ شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن..." دېگەن تەپسىلاتلارنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن.

---

① «تىل ــ ئەدەبىيات ۋە تارىخ مەسىلىلىرى»، ئالىمۇتا 1948 ــ يىل 2 ــ نەشرى.

ئۇنىڭدىن باشقا ھىجرىيىنىڭ 1320 ــ يىلى (مىلادى 1902 ــ يىلى) موللا رەھىم بەردى قارى تەرىپىدىن تاشكەنت «غۇلامىيە» مەتبەسىدە 2 ــ، 3 ــ قېتىم نەشر قىلىنغان «مەجمۇئەتۈششۇئرا» ناملىق توپلامغا شائىر خسلەتنىڭ بىر بۆلۈك شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا ئىلاۋە سۈپىتىدە بېرىلگەن بىر پارچە شېئىردا:

ئېرور خسلەت ئول كاشغەر شائىرى،
كى تۈتى ۋە بۇلبۇلنىڭ ئولدۇر بىرى.
مۇزەييىنلىرى بارچەگە تەھسىن ئېرۇ،
خاتادىن مۇئەررا بارى چىن ئېرۇر.
. . . . . .
كۆكۈل رىشتەسىن كاشغەردىن ئۈزۈب.
بۇ قوقەند ئارا ئىستقامەت تۈزۈپ.
(خسلەت ــ قەشقەرنىڭ تۈتىسى بىلەن
بۇلبۇلغا ئوخشاش ‹خۇش زەبان› شائىرىدۇر.
ئۇنىڭ ‹سۆز› بېزەكلىرىگە ھەممە تەھسىن ياغدۇرىدۇ،
ئۇ، خاتالىقتىن خالى، ھەممىسى راست سۆز ‹شېئىر›
لەردۇر،
ئۇ كۆكۈل رىشتىنى قەشقەردىن ئۈزۈپ،
قوقەند شەھرىگە كېلىپ ئىستىقامەتكە مەشغۇل بولغان
ئىدى.)

دەپ ئىزاھ بېرىلگەن.

شائىر خسلەتنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان يىل، ئايلىرى توغرۇلۇق ھەمدە ئۇنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەت مىراسلىرى ھەققىدە تولۇق ماتېرىياللار بولمىسمۇ، ئۇنىڭ قەشقەرلىق ئۇيغۇر شائىرى ئىكەنـ

لىگى ۋە قوقەندتە ۋاپات بولغانلىغى ھەقىقىي پاكىتتۇر. شائىر خسلەت ئۆزىنىڭ پۈتكۈل ئىجادىي پائالىيىتى داۋامىدا نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر لىرىكىلارنى، داستان، مەسەللەرنى يازغان بولۇپ، ئۇنىڭ شۆھرىتى يالغۇز تۇغۇلغان يۇرتى قەشقەردىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىغمۇ كەڭ تارقالغان ئىدى. ئۆتكۈر پىكىرلىك سۆز ئۇستىسى خسلەتنى قوقەندتە ياشىغۇچى ئۆزبېك ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ شائىرلىرى ئالاھىدە ھۆرمەتلەيتتى. ئۇنىڭ ئەينى دەۋردە تاشكەنتتە نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان ھەر خىل بايازلارغا كىرگۈزۈلگەن ئۇستۇن بەدىئىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە غەزەل، مۇخەممەسلەرنى ياقتۇرۇپ ئوقۇيتتى؛ « سوغاتى خسلەت» ناملىق كىتاپتىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، كۆپلىگەن ئۆزبېك شائىرلىرى خسلەت غەزەللىرىگە مۇخەممەسلەر يېزىشقان ۋە ئۇنىڭ لىرىكىلىرىنى ئىجتىھات بىلەن ئوقۇشقان ئىدى.

بىز قولىمىزدا بار بولغان قىسمەن ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، شائىر خسلەتنىڭ « ھەدىيەئى خسلەت» نامى بىلەن تارالغان لىرىك غەزەل، مەسنەۋى، مۇخەممەسلىرى ۋە «چاچقان بىلەن مۇشۇكنىڭ ئېلىشىشى» (« بەھسەئى مۇش-گۇربە») سەرلەۋھىلىك شېئىرىي مەسەلى توغرولۇق قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1) «ھەدىيەئى خسلەت»

«ھەدىيەئى خسلەت» شائىر خسلەتنىڭ بىر بۆلۈك لىرىك غەزەل، مۇخەممەسلىرىنى ۋە يېقىن ئۆتۈشكەن پىكىرداش دوستلىرىغا بېغىشلاپ يازغان مۇۋەششەھلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇ شېئىرلار شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن ئۆزگىچە يېكىلىقىغا ئىگە.

شائىر «ھەدىيەئى خسلەت» نىڭ كىرىش قىسمىدا بۇ دىۋانىنى تۈزۈشتىكى مەقسەت ۋە ئۇمىتلىرىنى:

ئېيتاي ئەرزىم ئىشتىڭ ئى ئەھلى دانىش،
كى ئۇتقۇزدۇم بىكار كۆپ ياز ئىلە قىش.
تەپەككۇر بىلە كۆپ ئەندىشە قىلدىم،
ئۆزۈمغە ئۇشبۇ ئىشنى پىشە قىلدىم.
قولۇمغە ئولزەمانكى ئالدىم خامە،
دىدىم قالسۇن جاھاندا ياد نامە،
غەزەل بىرلە مۇخەممەسلەرنى يازدىم،
قولومدا يىگىنە گويىا چاھنى قازدىم.
بارىن جەمى ئەيلەبان ئى نەگۈزات،
كى قويدۇم ھەدىيەئى خسلەت مۇكا ئات

. . . . . .

(ئى ئىلىم ئەھلىلىرى، ئېيتقان ئەرزىمنى ئاڭلاڭ،
كۆپلىگەن ياز-قىشلارنى بىھۇدە ئۆتكۈزۈۋەتتىم.
تەپەككۇر بىلەن كۆپ ئەندىشە قىلىپ،
«ئاخىر» مۇشۇ ئىشنى قىلىشقا بەل باغلىدىم.
بۇ يادنامە جاھانغا يادىكار قالسۇن دەپ،
شۇ زامان قولۇمغا قەلەم ئالدىم،
گويا يىگىنە بىلەن قۇدۇق قازغاندەك،
بۇ غەزەل-مۇخەممەسلەرنى يېزىپ چىقتىم.
ئەي ياخشى نىيەتلىك زات، يازغانلىرىمنىڭ
ھەممىسنى تۈپلەپ،
ئۇنى «خسلەتنىڭ ھەدىيىسى» دەپ ئاتىدىم.)

. . . . . .

دىگەن مىسرالار ئارقىلىق بايان قىلىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئاساسىي مەقسەتكە كۆچۈپ، ئاشقىلىق، ئىلىم-بىلىم ئىگەللەش، ئەخلاق ۋە ئېتىقات... مەسىلىلىرى ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈزىدۇ ۋە بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى ئىخچام بىر بەدىئىي شەكىلدە يورۇتۇپ بېرىدۇ. شائىر ئاشىقلىق ھەققىدە توختالغىنىدا:

كىم ئاشق ئېرور كىچەر جاھانىدىن،
ھەم مالۇ پۇل ئىلە خانۇمانىدىن،
دۇنيانى قويۇڭكى بەلكى جانىدىن،
قايىتماس ئۇ بەلايى ناگھانىدىن،
ناز ئۆزگىچە ۋەستەم بۆلگىچە.
(كىمكى ئاشق بولسا، ئۇ جاھانىدىنمۇ،
مال-پۇل، ئۆي-ماكانىدىنمۇ كېچىدۇ.
دۇنيالا ئەمەس، ھەتتا ئۆز جېنىدىنمۇ كېچىدۇ.
ئۇلار ھەرقانداق تاسادىپىي بالادىنمۇ قاچمايدۇ،
نازىنىك «مەۋجۇتلۇغى» باشقا ۋە زۇلۇمىنىك «مەۋجۇتلۇغى» باشقا ئەمەسمۇ.)

دىگەن مىسرالارنى يازغان بولسا، تىلغا ئېھتىيات قىلىش، ئاز لېكىن ساز گەپ قىلىش، بىھۇدە ۋالاقىلاۋەرمەسلىك توغرىسىدا:

سەرىك ماڭا بولسە گەر نەھان ئېيت،
دىل گەنجىغە تىلىنى پاسىبان ئېيت،
كۇنگۇ ئولغلۇ ئۆزنى بى زەبان ئېيت،
گۇل غۇنچىسىدەك دىلىگىنى قان ئېيت،
ناز ئۆزگىچە ۋە ستەم بۆلگىچە.

(سۆزلىگۈك كېلىپ كەتسىمۇ «مەندىن» سىرلىرىگىنى يوشۇر.
دىل خەزىنىسىگە تىلىگىنى پاسۋان ئەيلە.
گاچا بولۇپ، ئۆزەكنى زۇۋانسىزلار قاتارىغا چىقىرىۋەت،
قىزىلگۈل غۇنچىسىغا ئوخشاش باغرىگىنى قان قىل،
چۈنكى نازىنىك «مەۋجۇتلۇغى» باشقا، زۇلۇمىنىك «مەۋجۇتلۇغى» باشقا ئەمەسمۇ.)

دەپ پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئۆزىنىك ئەخلاقىي ئۆلچىمى بويىچە سۆھبەت ۋە سۆز-نۇتۇققا بولغان بەزى تەلەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئاخىردا بولسا ئۆزى بىلەن ئىجادىيەت ۋە ئىجتىمائىي قاراشلاردا پىكىرداش، ھەمنەپەس بولۇپ ئۆتۈشكەن مەرىپەتپەرۋەر دوستلىرىدىن ھەمدەمخان، مىرھەيدەرجان، ئىسھاقخان، غۇلامخان، مەسئۇدخان، ئابدۇلمەنناننى جان قاتارلىقلارغا ئاتاپ مۇۋەششەھلەر يازىدۇ.

2) «چاشقان بىلەن مۇشۇكنىك ئېلىشىشى»

جەمئىي 416مىسرا شېئىر، 208 بەيىتتىن تەركىپ تاپقان، مەسنەۋى شەكلى بىلەن يېزىلغان «چاشقان بىلەن مۇشۇكنىك ئېلىشىشى» («بەھىسەئى مۇش-گۇربە») سەرلەۋھىلىك مەسەل شائىر خىسلەتلىرىنىك ئەسەرلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شائىر بۇ مەسەلىدە قىلىقلاندۇرۇش ۋاستىسىنى قوللىنىپ، دارتىمالاش ئۇسۇلى بىلەن تىلى شېكەر، دىلى زەھەر، يامانلىقتىن ئەسلا قول تارتمايدىغان ساختىپەز ياۋۇز كۆچىلەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلىدۇ، ئىرادىسىزلىك ۋە ئىنتىپاقسىزلىقنىك كىشىلىك ھاياتىغا كەلتۈرۈپ بېرىدىغان پاجىئەلىرىنى ئۆزى سۈرەتلىگەن سىمۋولىستىك ئوبرازلار ئارقىلىق ئېنىق چۈشەن-

دۇرۇپ ئۆتىدۇ.

شائىرنىڭ بۇ مەسىلىدە تۆۋەندىكى ۋەقەلەر ھىكايە قىلىنغان:

ئۆتكەن زامانلاردا ئۆزىنى سۇلتانغا تەڭلەشتۇرىدىغان، ھۆكۈمران ۋە دىيانەتلىك ھىساپلايدىغان بىر مۇشۇك ئۆتكەن ئىدى. ئۇنىڭ چىراقتەك يېنىپ تۇرغان ئىككى كۆزى، ئالا-تاغىل تېرىسى، كەڭ كۆكرىگى، ئۇزۇن-ئۇزۇن تىرناقلىرى كىشىگە غەرراڭنىڭ غەزەپلىك شىرىنى ياكى يىرتقۇچ يولۋاسىنى ئەسلىتەتتى. مەلۇم كۈنى بۇ تەكەببۇر مۇشۇك چاشقان تۆتۈپ، قوساق تويغۇزۇش مەقسىدىدە شىكارغا چىقىدۇ، تەرەپ-تەرەپلەرنى ئاختۇرغان بولسىمۇ ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيدۇ، ئاخىرى ئۇ بىر ئۆيگە كىرىپ يوشۇرۇنۇۋېلىپ چاشقانلارنىڭ كېلىشىنى كۈتىدۇ. شۇ چاغدا بىر چاشقان بۇ ئۆيدىكى شاراپ ساقلىنىۋاتقان خۇمنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ، تويغىچە شاراپ ئىچىپ، مەسلىكتە مۇشۇكلەرنى ھەدەپ تىللاپ مەسخىرە قىلىۋاتاتتى، ئۆزىنى پالۋان ساناپ، بارچە مۇشۇكلەرنى قىرىپ تاشلايدىغانلىغىدىن لاپ ئۇرماقتا ئىدى. بۇنى ئاڭلىغان مۇشۇك قەھىرى بىلەن ئېتىلىپ كېلىدۇ-دە، مەسلىكتە پو ئېتىۋاتقان چاشقانىنى بىرلا مىجىپ پوكىنغا باسىدۇ ۋە ئۇنىڭ يالۋۇرۇشلىرىغا قىلچە پىسەنت قىلماستىن شۇ يەردىلا ئۇنى يەپ قويۇزىدۇ. ئاندىن كېيىن يۇز-قوللىرىنى يۇيۇپ، تاھارەت ئېلىپ، مەسچىتكە كىرىپ، ئىبادەت قىلغىلى تۇرىدۇ. بىر يۇمىلاپلا تەقۋادار قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ناھەق خۇن تۆككەنلىگىگە، چاشقانىنىڭ جېنىغا زامىن بولغانلىغىغا يىغلاپ "توۋا" قىلىدۇ. دەل شۇ چاغدا مەسچىت مۇنبىرىنىڭ تېگىدە مۆكۈنۈپ تۇرغان بىر گۇرۇھ چاشقانلار مۇشۇكنىڭ ھەركىتىنى دىققەت بىلەن كۆزىتىۋاتاتتى. ئۇلار مۇشۇكنىڭ ئاھ-زار ۋە نادامەتلەر

ئىچىدە "توۋا" قىلغانلىغىنى ئۆز قۇلىغى بىلەن ئاڭلاپ تولىمۇ خۇشال بولىدۇ. خۇشلۇغى قىيامىغا يەتكەن ئەڭ كىچىك چاشقان پۈت-پۈتىغا تەگمەستىن تېز يۈگۈرگىنىچە ئۆز ئىلىگە بارىدۇ-دە: "سىلەرگە خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلدىم، مۇشۇك توۋا قىلىپ مۇسۇلمان بولدى!" دەپ خىتاپ قىلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان چاشقانلار قىن-قىنىغا سىغماستىن خۇشاللىنىپ، مۇشۇكنىڭ "توۋا" قىلغانلىغى شەرىپىگە بەزمە ئۇيۇشتۇرۇپ، مەي-شاراپلارنى تەييارلاپ، مۇشۇكنى كۆرگىلى كېلىشىدۇ، ھىيلىگەر مۇشۇك چاشقانلار ئېلىپ كەلگەن تۆھپە-سوغاتقا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆز پۇتى بىلەن ئالدىغا كەلگىنىگە بىسىيار خۇشال بولىدۇ، ئۇلارنى ھەمسۆھبەت، ھەمدەستىخان بولۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. چاشقانلارنىڭ ئۆز تەكلۈگە ئىشىنىپ-ئىشەنمەي ئارىسالدىلىقتا تۇرۇپ قالغانلىغىدىن پايدىلانغان مۇشۇك قەھىرى بىلەن بىرلا ئېتىلىپ كېلىدۇ-دە، ئىككىسىنى ئايىغىغا بېسىپ، بىرنى ئاغزىدا چىشلەپ، ئىككىسىنى قولى بىلەن مىجىقلاپ، جەمئىي بەش دانە چاشقانىنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ، بىر تۇركۈم ئامان قالغان چاشقانلار ئۆلەتىرىلىشىگە قارىماي قاچقىنىچە پادىشاسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ياۋۇز مۇشۇك ئۈستىدىن دات-پەريات ئېيتىپ، ئىنتىقام ئېلىشنى تەلەپ قىلىشىدۇ. غەزەپلەنگەن پادىشا قول ئاستىدىكى بارلىق چاشقانلارنى يىغىپ، توغ-تەبىل، گۈرزى-نەيزىلەر بىلەن قوراللاندۇرۇپ، مۇشۈكلەرگە قارشى ئۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ. شىددەتلىك ئېلىشىشلاردىن كېيىن مۇشۇكلەر مەغلۇپ بولۇپ قاچىدۇ، غەلىبە قازانغان چاشقانلار مۇشۇكلەردىن بىرىنى ئەسىرگە ئېلىپ، ئۆز

پادىشاسىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىدۇ.

چاشقانلار پادىشاسى ئەسىرگە چۈشكەن مۇشۇكنى دارغا ئېسىشقا ھۆكۈم قىلىدۇ، ئۆزى پىلغا مىنىپ، دار قۇرۇلغان جايغا كېلىپ، ياۋۇز مۇشۇكنىڭ ئۆلۈمىنى بىۋاستە كۆزدىن كۆچۈرمەكچى بولىدۇ. شۇ ئەسنادا قاياقتىندۇر يەنە بىر مۇشۇك پەيدا بولۇپ، چاشقانلار پادىشاسىدىن جازاغا ھۆكۈم قىلىنغان مۇشۇكنىڭ گۈناھىنى كەچۈرۈشنى ئىلتىماس قىلىدۇ، پادىشا بۇ ئىلتىماسنى رەت قىلىپ، مۇشۇكنى دەرھال دارغا ئېسىشنى بۇيرۇيدۇ. چاشقانلار پادىشانىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلىۋاتقاندا، ھەربىينىڭ گۈناھىنى كەچۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ كەلگەن مۇشۇك شجائىتى جۇش ئۇرۇپ ئورنىدىن دەس تۇرىدۇ-دە، چاشقانلار پادىشاسىغا شىددەت بىلەن ئېتىلىپ، ئۇنى پىلنىڭ ئۇستىدىن تارتىپ چۈشۈرىدۇ. باغلاقلىق تۇرغان يەنە بىر مۇشۇك ھەمرىينىڭ بۇ جاسارىتىنى كۆرگەندىن كېيىن، بىرلا سىلكىنىپ ئۆزىنى بوشىتىدۇ-دە، ھەمرىيى بىلەن بىرلىكتە غەررانىڭ غەزەپلىك شىرلىرىدەك چاشقانلارغا قارشى جەڭگە ئۆتىدۇ. قورقۇنچاق، بىرلىگى يوق، ئىنتىپاقسىز چاشقانلار گۈرۈھى ياۋۇز مۇشۇكلەرگە بىر نىيەتتە قارشى تۇرۇشنىڭ ئورنىغا ئۆز جېنىنى قۇتۇلدۇرۇش كويىدىلا قالغاچقا، ئاخىر ھاياتىدىنمۇ ئايرىلىپ تىرەپىرەن بولۇپ كېتىدۇ...

شائىر خىسلەتنىڭ «چاشقان بىلەن مۇشۇكنىڭ ئېلىشىشى» سەرلەۋھىلىك شېئىرىي مەسىلىدە سىمۋوللۇق ئىشارە ئارقىلىق ساختىپەزلىك ۋە ھىيلىگەرلىك بىلەن ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى يېپىشقا ئۇرۇنغان ياۋۇز زوراۋانلاردىن ھوشيار تۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈگىنى تەكىتلەيدۇ، جۈملىدىن بۇ ياۋۇزلارغا نىسبەتەن خام خىيالدا بولۇپ، ئىزگۈ ۋە

شەپقەت تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرگۈچى ئەخمەقلەر ئىكەنلىگىنى چاشقانلار پاجىئەسى ئارقىلىق ئوبرازلىق چۈشەندۈرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ياۋۇز زوراۋانلار ئۆزىنى قانداق پەدەزلىمسۇن، بەربىر ئۆز ماھىيىتىنى يوشۇرۇپ كېتەلمەيدۇ، ئۇلارنىڭ يامان نىيىتى ۋە قەبىھلىگى جەزمەن ئاشكارا بولىدۇ، دىگەن كۈچلۈك مەنتىقىي خۇلاسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؛ مەسىلىنىڭ ئاخىرىدا بولسا مۇشۇكلەر بىلەن بولغان ئالدىنقى ئۇرۇشتا ئىنتىپاقلىق ۋە ئۇمىتۋارلىق بىلەن جەڭ قىلىپ غەلىبە قىلغان چاشقانلارنىڭ كېيىنكى قېتىمدا ئۆزلىرى تەرىپىدىن يېڭىلگەن ۋە ئەسىر قىلىنغان مۇشۇكلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىغىنى سۈرەتلەش ئارقىلىق، ئىنتىپاقسىزلىق مەغلۇبىيەت دىمەكتۇر، ئىنتىپاق بولۇپ، ئۇمىتۋارلىق بىلەن كۈرەش قىلغاندىلا ئاجىزلارمۇ كۈچلۈك دۈشمەننى يېڭەلەيدۇ، دىگەن ھەقىقەتنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

بەدئىي تىل خۇسۇسىيىتى يېقىدىن ئالغاندا، شائىر خىسلەت «چاشقان بىلەن مۇشۇكنىڭ ئېلىشىشى» سەرلەۋھىلىك مەسىلىنىڭ تىلغا ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلغان. بولۇپمۇ مەسەلدىكى قاتناشقۇچىلارنىڭ ئىنىدۈىدۇئال خۇسۇسىيىتىنى ئېچىپ بېرىشتە ئۇلارنىڭ ماھىيىتى ۋە ئەملىيىتىگە خاس تىللارنى ئىشلىتىپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى سىمۋوللۇق ئاساستا چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان نىسبەتەن مۇكەممەل بەدئىي ئوبرازلارنى ياراتقان، مەسىلەن: چاشقانىنى تۇتۇپ يەپ قوسغىنى تويغۇزغان مۇشۇك مەسچىتكە كىرىپ بىردىنلا رەھىمدىل قىياپەتكە كىرىۋالىدۇ-دە، ئۆزىنىڭ چاشقانىنى تۇتۇپ يىگەنلىگىنى "ناھەق قان تۆكۈش" دەپ ئاتاپ، "توۋا" قىلىپ زار-زار يىغلايدۇ. بۇنى كۆرگەن چاشقانلار

مۇشۇكنىڭ ئۆز پەيلىدىن يانغانلىغىغا خۇشال بولۇشۇپ، سوغا-سالام، نازۇ-نېمەتلەرنى كۆتۈرۈشۈپ، مۇشۇككە ھۆرمەت بىلدۈرگىلى كەلگەندە، ياۋۇز مۇشۇك ئۇلارغا مانا مۇنداق مۇئامىلىدە بولىدۇ:

. . . . . .

مۇشۇك كۆردى بۇلارنىڭ تۆھپەسىنى،
كېلىپتۇرلەر بارى ئىخلاس بىرلان.
مۇشۇك ئەيدى: "ئەجەپ سىزلەرنى بول كۈن،
كەرەم ئەيلەپ ماڭا يەتكۈزدى يەزدان.
نېچە كۈندىن بىرى مەن روزىدارمەن،
يەنە ئەردىم سىلەرنى كۆپ سېغىنغان.
قىلايلۇق بىرگە ئىپتارنى كېلىڭلار،
بۇگۈن قىلدى خۇدا رىزقىم پەراۋان.
كىمكى ئاچ قالىپ قىلسا قانائەت،
كۆرەر ئەلبەتتە ئول راھەتنى چەندان.
كېلىڭلار بارچەڭىز ئالدىمغە ئەمدى،
قىلايلۇق بىرگە سۆھبەت بارىدا جان..."
مۇشۇك ئالدىغە ساچقانلار كېلەلمەي،
تۇراتتىلەر يىراقتا قورقۇشۇ بان.
مۇشۇك ھىيلە بىلە ئالداپ ئۇلارنى،
باشىنى سەكرەپ ئاندا ئالدى چاققان.
باسىپ ئىككىسىنى ئىككى ئاياغدە،
ئاغىزدە بىر، ئىككىسى قولدە ئى جان.
ئامان قالغانلارى جان ئاچچىغىدىن،
قاچاردىلەر چۈنان ھەرقايسى ھەر يان...

(مۇشۇك چاشقانلارنىڭ سوغىتىنى كۆردى،
ئۇلار ئىخلاس قىلىپ كېلىشكەن ئىدى.
مۇشۇك ئېيتتىكى: "خۇدايىم ياخشىلىق قىلىپ،
بۇگۈن سىزلەرنى ماڭا يەتكۈزدى.
مەن نەچچە كۈنلەردىن بېرى روزىدار ئىدىم،
يەنە بىر تەرەپتىن سىزلەرنىمۇ كۆپ سېغىنغان ئىدىم.
خۇدايىم رىسقىمنى بۇگۈن مۇشۇنچىۋالا پاراۋان قىلىپتۇ،
كېلىڭلار بىرگە ئىپتار قىلايلى.
‹چۈنكى› كىمكى ئاچ قىلىپ قانائەت قىلسا،
ئۇ ‹ئاخىرىدا› كۆپلەپ راھەت كۆرىدۇ.
ھەممىڭلار ئالدىمغا كېلىڭلار،
جېنىمىز بار ۋاقتىدا بىرگە سۆھبەت قىلىۋالايلۇق..."
چاشقانلار مۇشۇك ئالدىغا كېلەلمەي،
قورقۇشۇپ يىراقتا تۇرىشاتتى.
مۇشۇك ئۇلارنى ھىيلە بىلەن ئالداپ،
بىر سەكرەپلا بېرىپ بېشىدىن ئالدى.
ئىككى ئايىغى بىلەن ئىككى چاشقاننى باستى،
بىرسىنى ئاغزىدا چىشلەپ، ئىككى قولى بىلەن ئىككىنى قاماللىدى.
ئامان قالغان چاشقانلار جان ئاچچىغى بىلەن،
ئۆزىنى ھەر ياق-ھەر ياقلارغا ئۇرۇپ قېچىشقا باشلىدى.)
مانا بۇ مىسالىلاردىن بىز ياۋۇز كۈچلەرنىڭ سىمۋولى بولغان مۇشۇكنىڭ تىلى باشقا، دىلى باشقا بولۇشتەك ئىكىكى يۈزلىمىلىك خاراكتېرىنىڭ قىسقىغىنا بىر تەپسىلات ئىچىدە ناھايىتى ئۇستىلىق

بىلەن ئېچىپ بېرىلگەنلىگىنى ئېنىق ھېس قىلىمىز.

ئومۇمەن ئالغاندا، شائىر خىسلەتىنىڭ «چاشقان بىلەن مۇشۇكنىڭ ئېلىشىشى» («بەھىسەئى مۇش-گۇربە») ناملىق شېئىرىي مەسەلى ئۆزىدە ئىپادىلەنگەن يۇقۇرقىدەك ئىجابىي مەزمۇن ۋە بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدىكى ئۇلگىلىك مەسەللەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا تېگىشلىكتۇر.

8. نوزۇگۇم

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەندى نوزۇگۇم 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق خەلق قەھرىمانى ۋە شائىرەدۇر. ئۇ قەشقەردە تۇغۇلۇپ، كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپلا ئەقىللىق، زېرەك، ئىرادىلىك قىز بولۇپ ئۆسىدۇ. ئۆز ئاتىسىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى نەتىجىسىدە ئۇقۇمۇشلۇق، بىلىملىك بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۆزىنىڭ گۈزەللىگى، ئەخلاقىي پەزىلىتى ۋە ئەتراپلىق بىلىمى ئارقىلىق خەلق ئارىسىدا "نوزۇگۇم" دېگەن مۇھەببەتلىك نام بىلەن ئاتىلىدۇ. شائىر موللا بىلالنىڭ نوزۇگۇم ھەققىدە: "... بۇ نوزۇگۇم ئۆزى موللا ئايال ئىدى. ئۆزى ئىلباغدەك ئۆڭلۈك، قارا كۆز، قارا قاش، نوزۇك بەدەنلىك بولغان ئۇچۇن قەشقەر خەلقى 'نوزۇگۇم' دەپ ئات قويغان ئىدى"① دەپ يېزىشىمۇ بىكار ئەمەس ئىدى.

1826-يىلى قەشقەر خەلقىنىڭ چىڭ خاندانلىغى ئىستىبداتىغا قارشى

① «نوزۇگۇم» قىسسىسىدىن.

قوزغىلىڭى پارتلىغاندا، ئەجداتلارنىڭ قەھرىمانلىق پەزىلىتىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن نوزۇگۇم بىر تەرەپتىن قولىغا قورال ئېلىپ، دۈشمەنلەر بىلەن تىغمۇ-تىغ جەڭ قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار ناخشا-قوشاقلىرى ئارقىلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۈرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىدۇ. نوزۇگۇمنىڭ بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا مەردانىلىك بىلەن ئاتلىنىپ، ئەرلەر بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ جەڭ قىلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ئەمەس ئىدى، چۈنكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مىسلىسىز زۇلمى، قانلىق قىرغىنچىلىغىدىن جاق تويغان خەلق "يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم" دەپ كۈرەشكە ئاتلانغاندا، خەلق بىلەن بىر قاتاردا ئازاپلىق تەقدىرگە يولۇققان بىزنىڭ سۆيۈملۈك شائىرەمىزمۇ ئۆزىنىڭ ئەركىنلىك يولىنى ئەنە شۇ خەلق سېپىدە كۆرگەن ئىدى. ئۇ كېيىنكى كۈنلەردە ئۆزىنىڭ كۈرەش مۇساپىسىنى ئەسلەپ مۇنداق قوشاق توقۇغان ئىدى:

يالاڭ ئاياق سۇ كەچتىم،
تاغنىڭ سۇيىنى ئىچتىم.
چىدالماي قالماق زۇلمىغا،
ئەزىز جېنىمدىن كەچتىم.
مەن كۆرمىگەن مومامنى،
مېنى تۇققان ئانامنى.
چەنپەن بېرىپ ئۆلتۈرگەن،
ئۇچ ياشتىكى بالامنى.

قورال كۈچى نىسبىتىدە ئۇستۈن ئورۇندا بولغان چىڭ سۇلالىسى بۇ قېتىمقى خەلق قوزغىلىڭىنى دەھشەتلىك ھالدا باستۇرغاندا، نوزۇگۇم ئەسىر قىلىنىپ، ئون مىڭلىغان گۇناھسىز قېرىنداشلىرى بىلەن

بىرلىكته ئىلغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ. ئۇ سۈرگۈن جەريانىدا باشقا تۈتقۇنلارغا ئوخشاش چىك سۇلالىسى چېرىكلىرىنىڭ قان تېمىپ تۇرغان قىلىچى ئاستىدا، مىسلىسىز جەبىر-زۇلۇملارنى، ئادەم بالىسى كۆرمەگەن خورلۇقلارنى باشتىن كۆچۈرىدۇ. ئاخىر ئۆزى بىلەن بىرگە تۇتقۇن قىلىنغان ئاكىسى ئابدۇللا خوجا بىلەن بۇلجار قىلىنغان يار بېشىدا مەسلىھەتلىشىپ، يۇلتۇزدىن غۇلجا تەرەپكە قاراپ قاچىدۇ.

تۆگىلەر جايى تاغ باشى،
بۇلجارىمىز يار باشى.
شۇ بۇلجارغا يەتكەندە،
توختىمايدۇ كۆز ياشى.

ئاسمانىدىكى سا بولدۇم،
ئىشكىلەردە خار بولدۇم.
ئاكام قالدى قالماقتا،
ئۆزۈم سەھەردە قاچتىم.

يۇقۇرقىلار نوزۇگۇمنىڭ ئەنە شۇ چاغدىكى كۆچۈرمىشلىرىنىڭ روشەن خاتىرىسىدۇر.

نوزۇگۇم تۈتقۇنلۇقتىن قاچقاندىن كېيىن، بىرنەچچە كۈن قومۇشلۇقلاردا، ئورمانلاردا يوشۇرۇنۇپ كۈن ئۆتكۈزىدۇ. بۇ جەريانىدا، ئۇ ئۆزىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن سۈيۈملۈك دىيارىنى، مېھرىبان ئۇرۇق-تۇققانلىرىنى بەكمۇ سېغىنىدۇ. بۇ چاغلاردا ئۇنىڭ بىردىن-بىر سىردىشى، ئازاتلىق-ھۆرلۈكىكە بولغان تەلپۈنۈشىنى ۋە قەيسەر ئىرادىسىنى ئىپادە قىلغۇچى بىردىن-بىر قورالى يەنە شۇ ناخشا-قوشاقلار بولدى. بۇ ھەقتە شائىرەنىڭ تۆۋەندىكى قوشاقلىرىنى

مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن:

قومۇش ئارىلاپ كۈن چۈشتى،
يالغۇز باشقا مۇڭ چۈشتى.
مەن نوزۇكنى تۇتقىلى،
سولان كاپىرلار چىقتى.

قومۇشلۇققا ئوت قويسا،
قېچىپ كىرەي دەريا غا.
ھەرگىز خوتۇن بولماسمەن،
سولان يۇزى قاراغا.

مەن قەشقەردىن چىققىلى،
چۈشەك سىلىپ ياتقان يوق.
ئاتام قويغان چېچىمغا،
تاغاق سىلىپ تاتقان يوق.

جېنىم ئاتامنى كۆرمەي،
ئۆلۈپ كېتەر بولدۇممەن.
مەن نوزۇكتەك ھېچ خوتۇن،
يالغۇز چۆلدە ياتقان يوق.

ئاخىر ئاشكارا بولدۇم،
ياشۇنغالى يەر بارمۇ؟
ماڭا قاتتىق كۈن چۈشتى،
ئىلىپ قاچار ئەر بارمۇ؟

نوزۇگۇم قېچىپ 12 كۈن بولغاندا، يەنە چىك سۇلالىسى چېرىك-لىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدۇ. نەتىجىدە چىك سۇلالىسى ئەمەل-دارلىرى تەرىپىدىن بىر سولۇن ئەمەلدارىغا مەجبۇرى ھالدا خوتۇنلۇقىغا بېرىلىدۇ. ئۆزىنىڭ مىللىي غۇرۇرى، پاك ۋىجدانى، ئىپپەت-نومۇسىنى ھەممىدىن ئەلا بىلگەن نوزۇگۇم شۇ كۈنى خەنجەر بىلەن سولۇن ئەمەلدارىنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ، قېچىپ كېتىدۇ. بۇ ئەھۋال چىك ئەمەلدارلىرىنى ساراسىمگە سالىدۇ. نوزۇگۇم شۇ قاچقانچە ئالتە ئايچە ۋاقىت جاڭگاللاردا مۆكۈپ يۈرۈپ ھايات كۆچۈرىدۇ. شائىرە ئەنە شۇ چاغلاردىكى ئۆز بېشىغا چۈشكەن كۈلپەتلەرنى، مۇڭ-زارلىرىنى، چىك ئىستىبدادچىلىرىغا بولغان نەپرىتىنى ئىپادىلەپ:

ئالتە ئاي ياتتىم خاماندا،
نان پىشۇردۇم ساماندا.
ئاجىز نوزۇك جاڭگالدا،
ئاتام يۈرەر قايانداڭ؟

ياينى چىقتى تۇتقىلى،
ئەجدەر بولۇپ يۇتقىلى.
ئون بەش ياينى كېلىپتۇر،
نوزۇگۇمنى تۇتقىلى.

ھېچكىم مەندەك بولمىسۇن،
بالالارغا قالمىسۇن.

بىزگە كەلگەن جاپالار،
ھېچ بەندىگە كەلمىسۇن.
دەپ ناخشا ئېيتقان ئىدى.

جاللاتلار كېچە-كۈندۈزلەپ ئاختۇرۇپ، ئاخىرى نوزۇگۇمنى تۇتۇۋالىدۇ ۋە ئۇنى پۇت-قوللىرىنى كىشەنلەپ تۇرمىگە تاشلايدۇ. نوزۇگۇم تۇرمىدىمۇ قەھرىمان ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ باتۇرلۇق جاسارىتىنى ئىپادىلەپ، دۇشمەننىڭ تۇرلۈك قىيىن-قىستاقلىرى ۋە ئۆلۈم خەۋپى ئالدىدا قىلچىمۇ تىز پۈكمەيدۇ. يەنىلا ئۆزىنىڭ يالقۇنلۇق قوشاقلىرى ئارقىلىق زالىملارنىڭ ۋەھشىلىگىنى غەزەپ بىلەن ئەيىپ-لەيدۇ، ئۇلارنىڭ يىرگىنىشلىك ئەپتى-بەشىرىسىنى رەھىمسىز ئېچىپ تاشلايدۇ، بىسپايان ساماغا قاراپ تەلپۈنگەن قەپەزدىكى قۇشقا ئوخشاش، ئەركىنلىككە بولغان ئارزۇ-ئارمىنىنى ئىپادە قىلىدۇ. ئۇ:

ئەپسۇن تەرگەن سولانىڭ،
توڭغۇز يېغى جوزىسى.
ئوڭ قولىدا داۋزىسى①،
سول قولىدا خوۋزىسى②.

ئەپسۇن تارتقان جاللاتلار،
دوڭ يامۇلدا تاتىدۇ.
چۈچۈنلۈك پەنلىك ئۆيدە،
نوزۇك جۇۋان ياتىدۇ.

① داۋزى — قىلىچ، پىچاق.
② خوۋزى — ئەپسۇن ساقلايدىغان ساندۇق، قۇتا.

دىگەن قوشاقلاردا، جاللاتلارنىڭ ياۋۇز قىياپىتىنى، چىرىكلىگىنى
دەل جايدا ئېچىپ بەرسە،

ئايىغىمدا ئىشكەل بار،
بوينىمىزدا تىڭگاڭزە①.
ئېلىپ قاچسا نوزۇكنى،
بولسا ياخشى خوخەنزە.

ئالدىمىزدا جاللاتلار،
قىلىچىنى ئوينىتار.
مېنى ئۇشبۇ ئۆلۈمدىن،
قانداق كىشى ئاجرىتار؟

دىگەن قوشاقلاردا بولسا جاللاتلار قولىدىن قۇتۇلۇپ، ئازاتلىققا ئېرىشىش تىلىگىنى كۆيلەيدۇ.

شائىرەنىڭ بۇ ئارزۇسى ئارزۇ پېتىچە قالدى. ئۇنىڭغا دۇشمەن قولىدىن قۇتۇلۇپ چىقىش يەنە نېسىپ بولمىدى. نوزۇگۇم تۇرمىگە تاشلىنىپ بىرنەچچە ئايدىن كېيىن جاللاتلار تەرىپىدىن چېپىپ تاشلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئەركسۆيەر جەڭچى شائىرە ئەجداتلىرىمىزنىڭ دۇشمەنلىرىنىڭ كىشەن-زەنجىرلىرى، تۇرمە-زىندانلىرى ۋە قاتىللىق تىغلىرى ئالدىدىمۇ باش ئەگمەيدىغان شانلىق ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، باتۇرلارچە قۇربان بولدۇ.

مەردانە ۋە جەڭگىۋار ھاياتى ئارقىلىق خەلقىمىز قەلبىدە مەڭگۈ ئورۇن ئالغان سۆيۈملۈك شائىرە نوزۇگۇمىنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ

① تىڭگاڭزا — مەھبۇسلارنىڭ بوينىغا سېلىنىدىغان تاقاق.

كەتكەن قوشاقلىرى ئۇنىڭ كۆرەش ئىچىدە ئۆتكەن ياشلىق ئۆمرىنىڭ گۈزەل نەزمى خاتىرىسىدۇر.

9. مولا شاكىر ۋە ئۇنىڭ تارىخىي داستانى «زەپەرنامە»

«زەپەرنامە» ئۇيغۇر كلاسسىك پوئېزىيىسىنىڭ يىرىك نادىر نەمۇنىلىرىدىن بىرى ھىساپلىنىدۇ.

داستاننىڭ ئاپتورى مولا شاكىر 1805 ـ يىلى تۇغۇلغان، ئۆمرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ئاقسۇدا ئىلىم-مەرىپەت ئىگەللەش، تارىخ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئەمگەك سىڭدۈرۈشلەرگە بەخش ئەتكەن، ھاياتىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىنى ئۇچتۇرپاندا تولىمۇ غېرىپلىق ۋە كەمبەغەللىكتە ئۆتكۈزگەن. شائىرنىڭ قاچان ۋاپات بولغانلىغى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق.

شائىرنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئىچىدىن دەۋرىمىزگىچە ساقلىنىپ كەلگەن يالداما — «زەرپەرنامە» داستانى بولۇپ، ئۇ مەزكۇر ئەسەرنى 1864 ـ يىلى پارتلىغان كۇچار دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرىدە يېزىپ چىققان. «زەپەرنامە» داستاننىڭ باش قىسمىدا يېزىلغان:

پەقىرغا دىدى بىر نەچە يارى خاس،
نەچە ئەھلى بەزمى جەۋاھىر شۇناس.
قىلىنسا بۇ جەڭنامەنى بىر كىتاپ،
ئوقۇغان ئىشتىكەنلەر تاپقاي ساۋاپ.

ئۆمۈرده باقا يوق بۇ فانى جاهان،
قالۇر دەهرده ئۇشبۇ نام-نشان.
ئۆزۈم هەم قېرى هەم ئاجز بى قۇبۇل،
مزاجىم زەئىف ئېردى، تەبئىم مولۇل.
بۇ سۆز نەزم قىلغۇنچە يوقتۇر ماجال،
بۇ زېهنىم فارامۇش ئۆزۈم كەنگ لال.
سۆزۈمده ئەگەر بولسا سەھۇۇ-خاتا،
بولوپتۇر كەرەم بىرله قىلغىل ئاتا.
كىتابىمغا قويدۇم زەپەرنامە ئات،
تىزىپ نەزمەگە سۆزنى با ئىنتىقات.
(جەۋاھىرشۇناسلىق «سۆز ئىلمى» بىلەن شۇغۇللىنىدىغان
بىرنەچچە يار-بۇرادىرىم ماڭا مۇنداق دېدى:
بۇ جەڭ① ئەھۋالى بىر كىتاپ قىلىنسا،
ئوقۇپ، ئاڭلىغانلار ساۋاپقا ئېرىشكەن بولاتتى.
ئۆمۈر ۋاپاسىز، بۇ جاهانمۇ تۇرغەيدۇ،
دۇنيادا پەقەت ئاشۇنىڭدىنلا نام-نشان قالدۇ.
ئۆزەم هەم قېرى، هەم بىئىلاج كىشى بولغاچقا،
بۇنىڭغا ئوخشاش كىتاپنى شېئىرلاشتۇرۇشقا ماجالىمۇ يوق ئىدى،
ئەگەر سۆزۈمده سەۋەنلىك-خاتالىق بولۇپ قالسا،
كەرەم «كەڭ قوساقلىق» بىلەن ئەپۇ ئاتا قىلغايسىلەر.
«چامىمنىڭ يېتىشىچە» ئىنتىقات بىلەن نەزمە تۇزدۇم،
كىتاۋىمغا «زەپەرنامە» دەپ ئات قويدۇم.)

① بۇ يەردە كۆچار قوزغىلىڭى كۆزده تۇتۇلدۇ.

دىگەن مىسرالارغا ۋە ئەسەرنىڭ خاتىمىسىده يېزىلغان:
بەش ئاي نەزمگە ۋاقتىنى ئەيلەپ مادام،
كىتابى زەپەر نامەگە سۇبھى شام،
كى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئېردى سەكسەن ئۈچ،
سۇۋۇت مەۋزەئى بولدى شەھرى ئۈچ.
جامادىيەل ئەۋۋەلدىن بولدى تامام،
يىلى قوي، يەكشەنبە ئۇشبۇ كالام.
قىلىب موللا شاكىر بۇ سۆزنى نەزم،
ئوقۇتۇب ئىشتىسە نەچە ئەھلى بەزم
. . . . . .
قىلىپ قىرىق يىل مەن سۇخەنۋەرلىك،
قىلىپ ئەمرى مەرۇب، جاهانگەشتەلىك.
يېتىب ئاتمىش بىرگە ئەمدى قارىب،
بۇ ئۇچتۇرپاندا مۇساپىر-غەرىب.
قالۇر دەهرده بىزلەردىن يادىگار،
هەمىشە دۇئادىن بىزلەر ئۇمىدۋار.
(«زەپەرنامە»نى يېزىش ئۈچۈن بەش ئاي ۋاقىت
سەرپ قىلىپ،
سۇبھىدىن-شامغىچە نەزمە پۇتتۇم.
هىجرىيىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچى،
قوي يىلى، جامادىيەل ئەۋۋەلنىڭ ئاخىرى يەكشەنبە
كۈنىده ئۇچتۇرپاندىن ئىبارەت بۇ دىيارىدا،
كىتاۋىمنى «سۆزۈمنى» تاماملىدىم.

بەزم ئەھلىلىرى بۇنى ئوقۇتۇپ ئاڭلىسۇن، دەپ،
مەن مولا شاكىر بۇ كىتابنى نەزم ھالىغا كەلتۈردۈم.
. . . . . .
مەن قىرىق يىل سۆز سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىپتىمەن،
ئەمر-مەرۇپ قىلىش بىلەن جاھان كېزىپتىمەن.
يېشىم 61 گە يېتىپ قېرىغان چېغىمدا،
بۇ ئۇچتۇرپاندا مۇساپىرلىق ۋە غېرىپلىق ئىلكىدە قالدىم.
بۇ كىتاپ دۇنياغا بىزدىن يادىكار بولۇپ قالىدۇ،
(ئوقۇغانلار، دۇئادا ياد ئەتسۇن دەپ ئۈمىت قىلىمىز.)

دىگەن مىسرالارغا ئاساسلىنىپ ئېنىق ئېيتىش مۇمكىنكى، شائىر مولا شاكىر «زەرپەرنامە» داستانىنى ھىجرىيە 1283-يىلى (مىلادى 1866-يىلى) 61 يېشىدا ئۇچتۇرپاندا تۇرغان مەزگىلدە بەش ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ يېزىپ چىققان.

«زەپەرنامە» داستانىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى تارىخىي، ئىجتىمائىي شارائىت مۇنداق:

19-ئەسىردە ئۆتكەن خوتەنلىك تارىخچى مەھمۇت ئەلەمىنىڭ «خوتەن تەزكىرىسى» دىگەن ئەسىرىدىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۇزاق بىر تارىخىي باسقۇچتا، شىنجاڭ رايونىدا ياشىغۇچى ھەر مىللەت خەلقى سۇلالىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ئۈچۈن "جان پۇتۇگى"، "چوقا بېشى"، "خان پۇلى"، "يەر پۇلى"، "قونالغۇ"، "ئوت پۇلى (يايلاق بېجى)"، "پۇقرالىق"، "باسقاق-چېرىكلىك"، "ھوزدارلىق (دەن يىقىۋچى ئەمەلدارنىڭ سېلىغى)"، "مراپلىق (سۇ ھەقىقى)"، "غەللە"، "باج"، "پالە"، "ناپان ھەقىقى"، "چاي" ۋە باشقا نامىلار

بىلەن ئاتالغان 65 تۈرلۈك ئالۋاڭ-سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر قىلىنغان ئىدى. ھەر بىر ئامبالىق تەۋەسىدە 14 قاتلام ۋاستىگەر، ئىجراچى، مەھەللە ئەمەلدارلىرى بىلەن ئالۋاڭ يىغقۇچى قوراللىق مانجۇ باسقاق (دوغا)لىرىنىڭ ئۆزلىرى ئايرىم ئالدىنغان قاقتى-سوقتىسى بۇنىڭ سىرتىدا بولۇپ، تۆگىچى بىر يۈزنى ھەر يۈز، ھېكىم ھەر يۈزنى ھەرمىك، بەگلەر ھەر مىڭنى ئون مىك قىلىپ، يۇقۇرقى ئالۋاڭلاردىن سىرت پۇقرالاردىن يىغۋالاتتى.

ئەنە شۇنىڭغا ئوخشاش قاتلامۇ-قاتلام بۇلاپ-تالاش، تالان-تاراج قىلىشلار سەۋەبىدىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت دىخانلىرى تولىمۇ نامراتلىشىپ كەتتى، ئۇچىسى ئىللىغۇدەك كىيىم، قوسىغى تويغۇدەك تاڭام كۆرمەي، ئات-كالىلار بىلەن بىر ئورۇندا يېتىپ-قوپۇپ، ئىنتايىن كۆلپەتلىك تۇرمۇش كۆچۈردى.

سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە خەلق دۇچ كەلگەن يۇقۇرقىدەك پۈجىئەلەر كۈچار قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەپ بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن كۈچاردا تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر، تۆگىگان دىخانلىرى ۋە قول ھۇنەرۋەنلىرىنىڭ چىڭ ئىستىبدادىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك قوراللىق قوزغىلىڭى پارتلاپ، تېزلا تارىم ئويمانلىغىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا كېڭەيدى. قوزغىلاڭچى دىخانلار باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ ھەربىي-مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنى ۋە يەرلىك فېئودال-پومېشچىكلارنى تەلتۈكۈس ۋەيران قىلىپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى. راشىدىن خوجا بېتەكچىلىگىدە كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم باشلىدى. مىلادى 1864-يىل 7-ئايدا كۈچار قوزغىلاڭچىلىرى ئۇچتۇرپان قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەرنى ئىگەللىدى. كۈچار قوزغى-

لىڭىنىڭ غالىبىيەت خەۋىرى پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالدى. خەلق ئۆز غالىبىيتىگە تەنتەنە قىلىپ، تىنچ ۋە خاتىرجەم، ئەركىن ھايات كۆچۈرۈش ئارزۇسىدا خۇشاللىق، ئۈمتۇارلىق بىلەن يېڭى تۇرمۇشقا قەدەم باستى...

بىراق، خەلق ئارزۇ قىلغان ياخشى كۈنلەر ئۇزاقتا بارمىدى. مىلادى 1865 ـ يىلى قوقەند خانلىغىنىڭ گۇماشتىسى ياقۇپبەگ قورال كۈچى بىلەن قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، نەچچە مىڭ كىشىلىك ئارمىيىسى بىلەن ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىرىدا كۇچار قوزغىلىڭىنىڭ غالىبىيەت مۇيەسسىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. بۇ جايلاردا ئۆزىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىغىنى ئورنىتىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى قاتتىق ئەزدى.

گەرچە كۇچار دىخانلار قوزغىلىڭى غەلىبە قىلىپ تۇنجى يىلچە ۋاقىتتىن كېيىن يۇقۇرقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما شىنجاڭ تارىخىدا ئۆزىنىڭ ئاجايىپ مەزمۇنلۇق ھەم ياخشى تەسىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى.

ئاتاقلىق شائىر مولىلا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» سەرلەۋھىلىك داستانى ئەنە شۇ كۇچار قوزغىلىڭىنىڭ ئۇمۇمىي ئەھۋالىغا ئاساسەن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەينى دەۋردىكى تارىخىي پاكىتلار، دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر يورۇتۇپ بېرىلگەن.

«زەپەرنامە» داستانىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى

لىرۇئېپىك داستان «زەپەرنامە»نىڭ ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق

مۇزىيدا ساقلىنىۋاتقان قول يازما نۇسخىسى ئومۇمىي ھەجمى جەھەتتىن 110 بەت، 4380 مىسرا شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئارۇز ۋەزنىنىڭ "مۇتەقارىپ" بەھىرىدە مەسنەۋى شەكلى بىلەن يېزىلغان.

شائىر مولىلا شاكىر داستانىنىڭ باشلىنىش قىسمىدا شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە "ھەمد، "نائت"لەرنى يازغاندىن كېيىن، ئاساسىي مەقسەتكە كۆچۈپ، پۈتكۈل بەدىئىي ئىقتىدارىنى تارىم ئويمانلىغىنىڭ شىمالىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتەرگەن داغدۇغىلىق قوزغىلىڭىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە مەركەزلەشتۈرىدۇ. ئەينى دەۋر رېئاللىقلىرىغا سادىق بولغان ئاساستا خەلق قوزغىلاڭچىلىرى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلارنى ۋە قوزغىلاڭنىڭ غالىبىيتىنى ئۆزىگە خاس بەدىئىي شەكىلدە جانلىق، ئوبرازلىق تەسۋىرلەيدۇ.

ئەسەردە خەلقىنىڭ قوزغىلىشىدىكى سەۋەپلەر ۋە ئۇلارنىڭ قەيسەرانە كۈرەش قىلىش ئىرادىسى، قانلىق جەڭلەردىكى جۇش ئۇرۇپ تۇرغان باھادىرلىغى ئاجايىپ يارقىن كۆرۈنۈشتە ئىپادىلەپ بېرىلگەن؛ چىڭ ھاكىمىيىتى ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ يەرلىك فېئودال پومېشچىكلار بىلەن بىرلىشىپ، ھەر مىللەت خەلقىغە سالغان زۇلۇم ـ ئوقۇبەتلىرى ئەمىلىي پاكىتلار ئارقىلىق پاش قىلىنغان:

بىرىنچى، كۇچار ۋە شەھىيار (شايار) دىكى قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ پارتىلغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلگەندە، مانجۇ ئامبىلى ئۆزىگە قاراشلىق ئەمەلدارلارنى يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزىدۇ. كېڭەشتە قوزغىلاڭچىلارغا قانداق تاقابىل تۇرۇش، ئۇلارنى قانداق تارمار كەلتۈرۈش مەسلىسى مۇزاكىرە قىلىنىدۇ. مانجۇ ئەمەلدارلىرى يىغا ـ زارە

قىلىپ، ئەھۋالنىڭ خەتەرلىكدىن ۋەھىمىدە ئىكەنلىكىنى ئېيتقاندا، يەرلىك فېئودال پومېشچىكلارنىڭ ۋەكىلى بولغان سايىد ھېكمىبەگ "دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ"، "مانجۇ ئامبىلىنىڭ ئاياقلىرىنى سۆيۈپ، يىغلاپ تۇرۇپ" ئۆزىنىڭ خانغا بولغان ساداقىتىنى ئىزھار قىلىدۇ، جۇملىدىن قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن خەلقنى بۇلاپ-تالاپ مال-مۈلۈكلەرنى جۇغلاش ۋە قورال-ياراقلارنى تەييارلاشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان مانجۇ ئامبىلىنىڭ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرۈپ، سايىدقا خۇشاللىق بىلەن مۇنداق دەيدۇ:

... خەت ئەيلەپ سېنى ئاقسۇغا ۋاڭ قىلاي،
يەنە بەيسەۋۈ تاجلىق شاڭ قىلاي.
ساڭا ئاقسۇنىڭ مۈلكى بولسۇن جاساق،
قىلالماي ئۆتۈپ ئېردى ئەھمەت ئىزاق.
قىسارسەن لەئەل جوڭسى مەرجاندىن،
كى كەيشەك تاپارسەن ئۇلۇغ خاندىن.
(ئوقتۇرۇش چۈشۈرۈپ سېنى ئاقسۇغا ۋاڭ قىلاي،
يەنە بەيسەۋۈ تاجلىق شاڭ بېگىلىك ئەمەل بېرەي.
ساڭا ئاقسۇنىڭ مۈلكى قاراشلىق بولسۇن،
ئەھمەت ئىزاق① دېگەن بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن
چىقالمىغان ئىدى،
سەن (شۇ ئىشنىڭ) بەدىلىگە ساداقەتمەنلىك لەئىلى-مارجىنىنى
كۆكسۈڭگە تاقايسەن،
ئۇلۇغ خانىمىزدىن ئېتىۋار ۋە شەرەپ-تاپسەن.)

① ئەھمەت ئىزاق — شۇ چاغدىكى ئەمەلدارلارنىڭ بىرى.

ئامبالنىڭ مەنسەپ ئىلتىپاتىنى ۋە ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنىڭ چوڭلۇغىنى ئاڭلىغان سايىد ھېكمىبەگ تېرىسىگە سىغماي كېتىدۇ، مەنسەپ ۋە مال-مۈلۈك ۋىجدانىغا قوماندانلىق قىلغان بۇ مۇناپىق ئىلاجسىز مەڭدەپ قالغان مانجۇ ئامبىلىغا چارە-تەدبىر كۆرسىتىدۇ، بىگۇنا خەلقنى خانۇەيران قىلىشنىڭ ۋە قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن ساقلىنىشنىڭ مۇنداق قەبىھ پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

قىلىشتى بۇلار ئانچىنان گەپتەگۈي،
ھېكمىبەگ دىدى: ئاقسۇنىڭ شەھىرى ئوي①.
شەھەر پەستەدۇر، ئۇشبۇ دەريا ئىگىز،
نېچۈكتۇر بۇ ئىشنى خىيال ئەتسىگىز.
قويارلار يېغى كەلسە سۇنى ئاچىب،
قۇتۇلماس بۇ توپاندا ھېچكىم قاچىب.
شەھەردە تۇرۇپ بەرسە قىلغاي قەبەل،
چېرىكنى ئالىب چىقاي مەن دەرمەھەل.
چېرىك بىرلە سايرام، قىزىلدا ياتاي،
كى تاڭشىن قىلىپ يوللار باغلاتاي.
بېقىپ خۇيزانى باي، سايرامدىن،
توسۇب ئالدىنى شالدىراڭ تاغدىن②.
بېغىنى ئالۇرمىز سۇنى بەرمەسەك،
كى تاڭشىن قويۇب ئارقىدىن ئەيلەسەك.

① بۇ يەردە ئاقسۇ كونىشەر ناھىيىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
② شالدىراڭ تېغى — باي تەۋەسىدىكى بىر تاغ.

قىلورمىز ئانى تەشنەلىكدە ھالاك،
تومۇز كۈنلىرى بولغۇسى سىنەچاك.
(بۇلار ‹شۇ يوسۇندا› كۆپلەپ سۆزلەشتى،
‹سايىد› ھېكمىبەگ مۇنداق دىدى: ئاقسۇ شەھىرى ئويمانلىقتا،
شەھەر پەستە، دەريا ئىگىزدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ،
سىز بۇ ئىشنى ئويلاپ كۆرۈڭ،
ئەگەر يېغى① كەلسە سۇنى قارىتىپ ئېچىۋەتسەك،
بۇ توپان بالاسىدىن ھېچكىمۇ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ.
‹سىز› شەھەردە تۇرۇپ قامال قىلىپ بەرسىڭىز،
مەن باسقۇن قىلىپ يوللارنى باغلاتسام،
باي ۋە سايراملىق بۇزۇقلارنىڭ كېلىشىنى
شالدىراڭ تېغىنىڭ داۋىنىدىن چۈشۈپ توسقىلى بولىدۇ.
باسقۇن قىلىپ ئارقىسىدىن بېسىپ بارساق،
ئۇلارنى تەشنالىق ئىلكىدە قالدۇرۇپ جايلىۋېتەلەيمىز.
‹چۈنكى› تومۇز كۈنلىرى ئۇسسۇزلۇقتىن ئۇلارنىڭ باغرى
كۆيىدۇ ئەمەسمۇ؟)

بۇنى ئاڭلىغان ئامبال "باش لەشكىرىپ قوشۇلۇپ"، "خۇشاللىغىدىن باھار يامغۇرىدەك ياش تۆكۈپ" سايىد بەگكە مۇنداق دەيدۇ:

... سېنىڭدىن كېلۈر بىزگە كۆپ ياخشىلىق،
دىگەن سۆزلىرىڭ ياغۇ سۈتتىن ئىللىق.
بۇ ئامبان دىدى: بارما مەندىن يىراق،
جۇدالىق ئۇتىدا چېكىب ئىشتياق.

① يېغى — قوزغىلاڭچىلارنى دېمەكچى.

بۇ بەگلەردە يوق سەندىگى ئېتىقات،
بۇ تۆڭگان خۇنرىزى بى ئىشمات.
چېرىكنى ئالىب بارما سايرام سايان،
ۋەلىكىن ئارامىزدا تۆڭگان يامان.
ئېرۇرسەن مېنىڭ تەن ئارا قۇۋۇەتىم،
كى غەم كۈنلىرى مۇنىسىم، ئۇلپەتىم.
. . . . . .
(سەندىن بىزگە كۆپ ياخشىلىقلار كېلىدۇ،
بۇ دىگەنلىرىڭ سۈت بىلەن ياغدەكلا ئىللىق بىلىندى.
ئامبال يەنە دىدى: سەن مېنىڭ يېنىمدىن كەتمە،
ئۇنداق قىلساڭ جۇدالىق ئوتىدا پىراقىڭغا قالىمەن،
باشقا بەگلەردە ‹ماڭا› سەنچىلىك ئېتىقات يوق.
بۇ قان تۆككۈچى تۆڭگانلار بەكمۇ ئىشەنچسىز،
سەن چېرىكلەرنى سايرام تەرەپكە ئېلىپ كەتمە،
بىلىپ قويكى، ئارىمىزدا تۆڭگانلار ئەڭ يامانىدۇر.
سەن مېنىڭ تېنىمدىكى قۇۋۇتىمسەن،
غەم كۈنلىردە ئۇلپەتىدىشىم ۋە مۇڭدىشىمسەن.)

مانا بۇ مىسرالاردىن بىز مانجۇ ھەربى-مەمۇرى ئەمەلدارلىرى بىلەن يەرلىك فېئودال-پوھېشچىكلارنىڭ ئۆز مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن ھەرقانداق پەسكەشلىكلەرنى قىلىشتىنمۇ يانمايدىغانلىغىنى، ھەتتا دەريا سۈيىنى ئىگىزدىن پەسكە قارىتىپ، شەھەرگە قويۇپ بېرىپ، پۇقرالارنى ۋە مۇھاسىرە قىلىپ كەلگەن قوزغىلاڭچىلارنى ھالاك قىلىش غەرىزىدە يۇقۇرقىدەك دەھشەتلىك خىيالىلارنى ئويدۇرۇپ چىقارغانلىغىنى چۈشىنۈالالايمىز.

مانىجۇ ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ تايانچى ۋە قول ـ چومىغى بولغان سايىد ھېكمىبەگ بۇيرۇقىغا ئاساسەن "قىمارۋاز، ئوغرىلاردىن" چېرىك ئۈيۈشتۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا تەييارلىنىدۇ، بۇ جەريانداۋ ئۆز ھۆكۈمرانلىغى دائىرىسىدىكى خەلق ـ لەرنى قورال ـ ياراق ۋە ھەربىي ئات خىراجىتى باھانىسى بىلەن بۇلاپ ـ تالايدۇ، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمايدۇ. شائىر مولا شاكىر سايىد ھېكمىبەگنىڭ بۇ خىل قەبىھ قىلمىشلىرىنى، ئەيىش ـ ئىشرەتلىك چېرىك تۇرمۇشىنى، ئەل ـ يۇرتقا كەلتۈرگەن بالايى ـ ئاپەتلىرىنى «زەپەرنامە» داستانىنىڭ خېلى كۆپ جايلىرىدا ئومۇم ـ لاشتۇرۇپ مانا مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

بۇ سوكو① قىمار بازنى يىغدى تامام،
كىيەرگە ئىگىن جابدۇقى ئېردى كام.
تۆمۈرچىگە نەيزە، قىلىچ ئەتتۈرۈپ،
ئەگەر ئەتمىسە باشقا تەپتۈرۈپ.
ھۆكۈم قىلدى بەرگىل تۆمۈر يا كۆمۈر،
دىدى ئۇستالار زايەد ئەتتى ئۆمۈر.
قازانچىغا قۇيدۇردى قىرلىق چۇماق،
ھەممە جابدۇغى پۈتتى، يوق ئات ـ ئۇلاق.
ھېكىم بەگ دۇئانغا دىدى: ئات چاپىلىڭ،
ئەگەر بەرمەسە گەردەنىغە ياپىلىڭ.
نە يەردىكى ئات بولسا ئالدى تالاب،
يۈرۈپ دوغلار ئۆيمۇ ـ ئۆينى بۇلاب.

① بۇ يەردە سايىد ھېكمىبەگ كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

شەھەر ئىچرە ھېچكىمدە ئات قويمىدى،
ھارامزادە سەگ پۇل ئالىب تويمادى.
قىمار بازلارغا بەردى ئاتنى ئالىب،
خالايىقلارنى يىغلاتىب، قاخشاتىب.
. . . . . .
بۇ سوكو قىمار باز يۈرۈيدۇ سولاپ،
يۈرۈپ ئۆيمۇ ـ ئۆي ئەلنى بۇلاب.
ئىغىللاب كالانى قوتان بىرلە قوي،
قىمار باز جالابلارغا ھەر كۈندە لوي.
كى تاكشىن قىلىب بارغانى ھەر قايان،
كى باسقۇنچىلىق قىلسا قىزۇ ـ جۇۋان.
قويۇپ ئارپا ـ بۇغدايغا لەشكەرلەر ئات،
ئانىڭ ئەرزىگە يەتمەي قىلسا دات.
سۈرۈك بىلەن ئىلقىنى كەلدى سۈرۈپ،
تالاشسا ئانى باغلاتىب ئۆلتۈرۈپ.
كى داد ئەيلەگەنىنى ئاسىب دارغا،
ئانى يەم قىلىب قارغاۋۇ ـ سارغا.
بوغۇم تۇتمىغان مايسىلارنى ئورۇپ،
ئاتىغا بىرىپ ئاتنى باغلاتتۇرۇپ.
ئانىڭ ئوينىشى ھەركۈندۈر قىمار،
كېچە ـ كۈندۈز ئالدىغا نەغمە نىگار.
ئەگەر بولسا ھەر جايدا لولى جالاب،
ئانى كەلتۈرۈپ ئىچتى جامى شاراب.
. . . . . .

هەم ئەپيۇن چىگىب يەڭ بىلەن بوزەنى،
جالابنى قويۇب تابتى مەيگۈزەنى.
(بۇ سوكو «سايىد ھېكمبەگ» هەممە قىمارۋازلارنى يىغىدى،
«ئەمما» كىيەرگە كىيىم ۋە قورال، جابدۇقلار كەم ئىدى.
«ئۇ» تۆمۈرچىلەرگە نەيزە، قىلىچ سوقۇشنى بۇيرۇدى،
بۇنى بېجىرمىگەنلەرنى جازاغا تارتتى.
يا تۆمۈر بېرىسەن، يا كۆمۈر بېرىسەن دەپ ھۆكۈم قىلدى،
تۆمۈرچىلەر: ئىسسىت! ئۆمرىمىز زايە كەتتى، دەپ
هەسرەتلىنىشتى.
«ئۇ» قازانچىلارغا قىرلىق چوماقلارنى قۇيدۇردى،
قورال-ياراق شۇ يوسۇندا تەييار بولدى، ئەمما ئات-ئۇلاق
يوق ئىدى.
ھېكمبەگ دېۋان بېگىگە: دەرھال ئات مىنىپ ئاتلىنىڭلار،
كىم ئات بەرمىسە، كاللىسىنى ئېلىڭلار، دەپ بۇيرۇق بەردى.
ئولار قەيەردە ئات بولسا تالاپ كەتتى،
دوغلىرى ئۆيمۇ-ئۆي يۈرۈپ بۇلاڭچىلىق قىلدى.
شەھەر ئىچىدە بىرمۇ كىشىدە ئات قالدۇرمىدى،
بۇ ھارامزادە ئىت «سايىد» پۇل بۇلاپمۇ تويمىدى،
خالايىقلارنى يىغلىتىپ هەم قاخشىتىپ بۇلۇڭالغان ئاتلارنى
قىمارۋازلارغا① تەقسىملەپ بەردى.
. . . . . .
بۇ سوكو قىمارۋاز ئۆيمۇ-ئۆي ئارىلاپ،
خەلقلەرنى بۇلاپ يۇرەتتى.

① سايىد ھېكمبەگنىڭ لەشكەرلىرىنى دېمەكچى.

كالا-قويلارنى قوتان-قوتىنى بويىچە ئېلىپ كېتىپ،
قىمارۋاز، جالاپلار بىلەن هەر كۈنلۈكى بەزمە ئۇيۇشتۇراتتى.
قەيەرگە باسقۇن قىلىپ بارسا،
قىز-جۇۋانلارنىڭ نومۇسىغا تېگەتتى.
ئۇنىڭ لەشكەرلىرى «دېخانلارنىڭ» ئارپا-بۇغدايلىقلىرىغا
ئات قويۇپ بېرەتتى.
ئەرز قىلسا ئۇلارنىڭ دادىغا يەتمەيتتى،
مۆھلەت بەلگىلەپ، ئاتلارنى سۇرۇپ ئەپكەلدۈرەتتى،
بەرمەي تالىشىپ باقالارنى ئاتقا باغلىتىپ
ئۆلتۈرگۈزۈۋېتەتتى،
"دات!..." دېگەنلەرنى دارغا ئاساتتى،
«ئۇلارنىڭ» جەسىدىنى قاغا هەم سالارنىڭ تالىشىغا سەۋەپچى
بولغان ئىدى.
دان تۈتمىغان مايسىلارنى ئەكەلتۈرۈپ،
ئاتلىرىغا يىگۈزەتتى ۋە «ئېتىزلارغا» ئاتلىرىنى باغلىتاتتى.
ئۇ «سايىد» هەر كۈنى قىمار ئويناپ،
كېچە-كۈندۈز نەغمە-ناۋا قىلاتتى.
ئەگەر لولى جالاپلار قەيەردە ئۇچرىسا،
ئۇلارنى كەلتۈرۈپ شاراپخورلۇققا چۈشەتتى.
. . . . . .
ئۇ «شۇنداق» ئەپيۇن چېكىپ، نەشە تارتىپ، بوزا ئىچتى،
جالاپتىن بەزىسە، بەچچىۋازلىق بىلەن شۇغۇللاندى.)
دېمەك، داستاندىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن يۇقۇرقى ئابزاسلار
ئىزاھەتسىز ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، چىڭ ئىستىبداتچىلىرى ئىمكانە-

يەتىنىڭ بىرىچە سايىد ھېكمىبەككە ئوخشاش زومىگەرلەرنى يۆلەيدۇ، بۇ مۇناپىقلار ئۇلارغا يۆلىنىپ، ئوغرى-قىمارۋازلاردىن لەشكەر ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقلەرنى يۇقۇرقىدەك تالان-تاراج قىلىپ، خانىۋەيرانچىلىق ئىچىگە تاشلايدۇ، ئۇلارنى قاڭغىر قاخشىتىدۇ...

شائىر موللا شاكىر تەرىپىدىن داستاندا نۇقتىلىق تەسۋىرلەنگەن سايىد ھېكمىبەگ، قوزىباي قاتارلىقلارنىڭ جىنايەتكارانە قىلمىشلىرى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە شۇ قېتىم پارتلىغان دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەبلەرنى ۋە غەلبە قىلىشىدىكى مۇھىم ئامىللارنى كۆز ئالدىمىزدا سەلبىي تەرەپتىن ئوبرازلىق گەۋدەلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى، شائىر ئۆز داستاندا پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كۆتۈرگەن قوزغىلاڭلىرىنىڭ بىر مۇھىم تەركىۋىي قىسمى بولغان كۇچار قوزغىلىڭىنى تولۇپ تاشقان ئېپتىخار بىلەن مەدھىيىلەيدۇ، قوزغىلاڭ تەشكىلاتچىلىرىدىن راشىدىن خوجا قاتارلىقلارنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ، شۇ قېتىمقى كۆتۈرۈلۈشتە باتۇرلارچە جەڭچىلەرنىڭ باتۇرلۇقىنى، شجائەتلىكىنى شېرىن يۇرەك ئەزىمەتلەر ئىكەنلىگىنى داستاندا ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ. بولۇپمۇ ئاپتور مانجۇ ئامبىلى بىلەن سايىد ھېكمىبەگلەرنىڭ قوزىبايغا ئوخشاش مۇناپىق جاسۇسلارنى قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىچىگە ھەربىي مەخپىيەتلىكنى ئوغرىلاشقا كىرگۈزۈپ، مۇھىم پاكىتلارنى قولغا چۈشۈرگەنلىگىنى، جاسۇس تەمىنلىگەن ئاخباراتقا ئاساسەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇلارنى يوقىتىۋېتىشنىڭ قەبىھ پىلانىنى تۈزگەنلە-

گىنى ۋە بۇ ئىشقا ئالدىن قول سېلىپ، بىر مەيدان قانلىق جەڭ ئۇيۇشتۇرغانلىغىنى، ئەمما ئۇستۇنلۇكنى ئىگە بولالمىغانلىغىنى، بەلكى جاسۇس قوزىبايىنىڭ بۇزغۇنچىلىغى تۈپەيلىدىن قېيىن ئەھۋالدا قالغان قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ قۇربان بېرىشلەردىن قورقماي، مەرتلىك ۋە زېرەكلىك بىلەن ئۇلارنىڭ مۇھاسىرىسىنى يېرىپ تاشلاپ، مۇشكۈللەرگە پىسەنت قىلمىغانلىغىنى... تەپسىلىي بايان قىلىش ئارقىلىق زۇلۇمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتى بىلەن مەككار دۇشمەنلەرنىڭ ياۋۇزلۇغى ۋە ھاماقەتلىگىنى ئوبرازلىق سېلىشتۇرۇپ، خەلق كۈچ-قۇدرىتىنىڭ جەزمەن غەلبە قىلىشىغا بولغان ئىشەنچىنى جاكالايدۇ. ئەملىيەتتىمۇ شائىر ئوتتۇرىغا قويغانىدەك، ئادالەتسىزلىككە قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلق ياۋۇز قارا كۈچلەرنىڭ خىلمۇ-خىل توساقلىرىنى ۋە قامال قىلىشلىرىنى پۈتۈنلەي تارمار كەلتۈرۈپ، قانلىق جەڭلەرنى ئېلىپ بارىدۇ. "تۆمۈرچىلەر بازىرى" دەك قىزىپ كەتكەن، چاڭ-توزان بىلەن قاپلانغان جەڭ مەيدانلىرىدا ياۋۇز دۇشمەنلەرنىڭ رەسۋاسىنى چىقىرىۋېتىدۇ، مەسىلەن:

بۇ جەڭ بولدى گويا كى سوت ئورلەسى
بۇ مەنچىك ئۆلۈب قالمادى ھېچكىمى.
چاپا-چاپ خەنجەر، شاپا-شاپ تىغ،
بولۇب جەڭ بازارى بەھەرە ئىسسىغ.
تاراققۇ-تۇرۇققۇ بۇ تىغى سىنان،
جاھان بولدى بازارى ئاھەڭگەران.
بولۇب يەر-يۈزى قىزىل بىلەلالەرەڭ،
بۇ يەڭلىغ قىزىغ بولماغان ھېچ جەڭ.
. . . . . .

كى سۈت ئۆرلەمى قالمادى ھچ جان،
بۇ مەنچىك چىرىكىدە نامۇ-نىشان.
(بۇ جەڭ گويا قاينىاپ ئۆرلىگەن سۈتتەك ئەۋجىگە چىقتى،
بۇ مەنچىك (لەشكەرلىرى) ئۆلۈپ، ھچكىمى قالمىدى.
جەڭ بازىرى شۇنداق قىزىپ كەتتىكى،
خەنجەرلەر گاچ-گاچ سانجىلىپ، تىغلار چاپ-چاپ
بولۇشقا باشلىدى.
نەيزىلەرنىڭ تاراق-تۇرۇقى ئالەمنى بىر ئالدى،
جاھان تۆمۈرچىلەرنىڭ بازىرىدەك قىزىپ كەتتى.
بۇنىڭغا ئوخشاش قىزغىن جەڭ ھچيەردە بولۇپ باقمىغان،
يەر يۈزى قىزىل قانغا بويىلىپ، لالىنىڭ رەڭگىنى
ئالدى.

. . . . . .

ئەتراپ تۇپ-تۇز بولۇپ كەتتى،
بۇ مەنچىك چېرىكلىرىدىن ھچبىر نام-نىشان قالمىدى.)
شائىر قەلىمىدىن تامغان بۇ مىسرالاردىن بىز شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ
جەريانىدا بولۇپ ئۆتكەن جەڭلەرنىڭ ئەملىي ئەھۋالىنى ۋە زۇلۇمغا
قارشى تىغ كۆتەرگەن ھەر مىللەت دىخانلىرىنىڭ غەيۇر ئوبرازىنى
كۆرگەندەك بولىمىز.
«زەپەرنامە» داستانى ئۆزبىنىڭ تارىخىي، ئىجتىمائىي قىممىتىدىن
ئالغاندا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي-مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىي بىلەن
يەرلىك فېئودال پومېشچىكلارنىڭ خەلقنى پاجىئەلىك ئەزگەنلىگىنى
مول پاكىتلار ئارقىلىق بايان قىلىپ بەرگۈچى مۇھىم تارىخىي ئەسەر
بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يۇرت نامىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى

قىزىقارلىق رىۋايەتلەرنى، شىنجاڭدىكى بەزى جايلارنىڭ جۇغراپە-
يىلىك ئورنى ۋە يەر تۈزۈلۈشىگە دائىر بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە
ئالغان ئىلمىي، بەدىئىي ئەسەردۇر. مەسىلەن، شائىر تۇغلۇق تېمۇر-
خاننىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك
ئاتالمىلىرىدا بولغان قىسمەن ئۆزگىرىشلەرنى ئۆز داستانىدا مۇنداق
ئىزاھلايدۇ:

. . . . . .

ئىلەنىڭ ئاتى ئېردىكى بولغۇسۇن،
بايان ئەيلەيىن مەخپى سۆز قالماسۇن
. . . . . .
ئۇلار مەنزىلى بولدى شەھرى كۆسەند،
بولۇب مەخپى سۆزلەردىن ئاگاھسەند.
كۆسەندنىڭ ئاتى بولدى ئاندىن كۆچا،
كۆچادا بولۇر مەنزىلى تەكىيە گاھ.
. . . . . .
يەنە شەھرى بەر بەر بىلەن ئەردەۋىل،
تۇرۇب خىزمەتىدە ھەمە جانۇدىل.

(ئىلىنىڭ ئېتى بولغۇسۇن ئىدى،
(بۇنى) مەخپىي قالدۇرماي، بايان قىلىپ ئۆتەي.
. . . . . .
ئۇلارنىڭ مەنزىلى كۆسەند شەھرى بولدى،
(ئۇلار) شۇ مەخپىي سۆزلەردىن ئاگاھلىق تېپىشتى.
كۆسەند كېيىنچە كۆچار دەپ ئاتالدى،
قونالغۇمۇ دەل شۇ كۆچاردا ئىدى.

بەربەر شەھىرى بىلەن ئەردەۋىل خەلقى
ئۇنىڭ خىزمىتىنى جان-دىل بىلەن بەجا قىلاتتى.)

بۇ مىسرالاردا ئېيتىلغان "بولغۇسۇن" ئىلىنى، "كۈسەند" كۈچارنى، "شەھرى بەربەر" ئۈچتۇرپاننى، "ئەردەۋىل" ئاقسۇنى كۆرسىتىدىغان قەدىمقى يەر ناملىرىدۇر. شائىر ئۆز داستانىدا تۇغلۇق تېمۇر خاندىن كېيىن بولغۇسۇن، كۈسەند، شەھىرى بەربەر، ئەردەۋىل دېگەن يەر ئىسىملىرىنىڭ پەيدىن-پەي ئىلى، كۈچار، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ دېگەن ناملارغا ئۆزگىرىپ بارغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ.

«زەپەرنامە» داستانىنىڭ ئىلى ۋە ئۇسلۇبى ھەققىدە شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، ئەسەر ئەينى دەۋردىكى خەلقنىڭ گۈزەل ۋە جانلىق تىلى بىلەن مەزمۇنلۇق، ساددا، ئىخچام يېزىلغان؛ ئۇنىڭدا گۈزەل ئەدەبىياتتىكى ئىپادىلەش ۋاستىلىرى جايىدا، مۇۋاپىق قوللىنىلغان بولۇپ، كىشىگە قىزغىن تەسىرات بەخش ئېتىدۇ.

10. مەشھۇر خەلق قوشاقچىسى ــ سادىر پالۋان

سادىر پالۋان 1864 ـ يىللاردىكى ئىلى دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ قەھرىمانى، ئاتاقلىق خەلق قوشاقچىسىدۇر. ئۇ تەخمىنەن 1798 ـ يىلى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ غۇلجا ناھىيىسى مولا توختى يۇزى يېزىسىدا خۇش ئەھمەت ئىسىملىك كەمبەغەل دېخان ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، 1871 ـ يىلى 73 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

سادىر پالۋان چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىغى كۈندىن-كۈنگە چىرىكلەشكەن، خەلقنىڭ ئۈستىدىكى سىياسىي زۇلۇم

ۋە ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيە بارغانسېرى كۈچىيىپ، مىللەتنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن خاراپلاشقان بىر دەۋردە ياشىدى. بۇ دەۋردە ئەكسىيەتچى چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىغىنى ساقلاپ قېلىش ۋە خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قورالىق كۈچلىرىنى باستۇرۇش مەقسىدىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئىلىدا تۇرغۇزۇلغان نۇرغۇن ساندىكى ئەسكەرلەرنى بېقىش مەجبۇرىيىتى پۈتۈنلەي خەلقنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن بىچارە خەلق يەر ئېچىش، ئۆستەڭ چېپىش، قورغان-سېپىللارنى ھەقسىز ياساش قاتارلىق ئېغىر ئەمگەكلەرنى قىلىشقا مەجبۇر قىلىندى. بۇ جەھەتتە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىلەن يەرلىك دائىرىلەرنىڭ بىرلىشىپ قىلغان زالىملىغى تولىمۇ ھەددىدىن ئاشتى. خەلقىمىز بۇ چاغدىكى قايغۇ-مۇڭلىرىنى مۇنداق كۈيلىگەن ئىدى:

ئۆستەڭنىڭ تېگى قاتتىق،
چاپسا كەتمەن ئۆتمەيدۇ.
مانجۇ تۈكچىسى بەگلەر،
بېشىمىزدىن كەتمەيدۇ.

بۇ چاغلاردا چىڭ سۇلالىسىنىڭ خەلقە سالغان ئىقتىسادىي زۇلمىمۇ ھەددىدىن ئاشقان ئىدى. ئېغىر ئالۋاڭ-سېلىقلار خەلقنى ھالدىن كەتكۈزۈپ، تۇرمۇشىنى بەكمۇ خاراپلاشتۇرۇۋەتكەن ئىدى.

دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇم خەلقنىڭ ئۈستىدىكى يەنە بىر مۇدھىش ئېغىر تاغ ئىدى. بۇ چاغلاردا بارلىق ھەربىي-مەمۇرىي ئەمەلدارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مانجۇلارنىڭ قولىدا بولۇپ، ئۇلار ئالاھىدە ھوقۇق ۋە ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. ئاددىي خەلق ئۇلارنىڭ ئالدىدا

خەسچىلىكمۇ كۆزگە ئىلىنمايتتى، ھەتتا كوچىلاردا مانجۇ ئەمەلدار-لىرىغا باش ئېگىپ، تازىم قىلمىغانلار ئەدەپلىنەتتى.

يۇقۇرقىدەك سىياسىي، ئىقتىسادىي، مىللىي زۇلۇمنىڭ قاتمۇ-قات دەردىنى تارتىپ، سەۋر-تاقىتى چېكىگە يەتكەن خەلقىمىز ئۆزلىرى-نىڭ يۈرەكتىكى غەزەپلىرىنى تۆۋەندىكى بىر كۇپلېت قوشاقتا يىغىنچاقلىغان ئىدى.

ئۆستەڭ ياقلاپ بېرىپ،
تېرىۋالدىم غازاڭنى.
ئالدىرىمىغىن بەگلىرىم،
بىز بېرەرمىز جازاڭنى.

بۇ خىل تارىخىي شارائىت كىچىگىدىن تارتىپ شوخ، زېرەك ۋە ئوچۇق پىكىرلىك بولۇپ ئۆسكەن ياش سادىرنىڭ قەلبىدە چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىغا قارشى كۈچلۈك ئۆچمەنلىك تۇيغۇسىنى قوزغاتقان بولسا، ئەمگەكچى خەلقىگە نىسبەتەن چوڭقۇر مۇھەببەت ئويغىتىدۇ.

سادىر ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىن باشلاپلا ئاتىسى بىلەن بىرلىكتە دىخانچىلىق ئەمگەكلىرىگە قاتنىشىپ، تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقلىرىنى ئۆز بېشىدىن كۆچۈرۈشكە باشلايدۇ، ئۇ ئاق كۆڭۈل، غەيرەتلىك دىخانلار ئارىسىدا ياشاش جەريانىدا ئۇلارنىڭ ئادىللىق، باتۇرلۇق قاتارلىق خىسلەتلىرىنى ئۆزىگە ئۆزلەشتۈرىدۇ، كۆزلىرىدىن ياش ئورنىغا قان ئاققان جاپاكەش خەلقنىڭ ئۆز مۇڭ-زارلىرىنى كۈيلەپ ئېيتقان ناخشىلىرىدىن مەنسۇي ئوزۇق ئالىدۇ. مانا بۇلار كېيىنكى چاغلاردا ئۇنىڭ ئاتاقلىق خەلق قوشاقچىسى ۋە داڭدار ناخشىچى بولۇپ يېتىلىشىدە چوڭ رول ئويناپدۇ.

سادىر 15 يېشىدىن باشلاپلا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى جەڭگىۋار باتۇر سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ياش سادىر 18 ياشلارغا كىرگەندە، رەسمىي ھالدا ئازاتلىق كۈرىشىگە ئاتلىنىدۇ. بۇ چاغلاردا ئېغىر ئالۋاڭ-سېلىقلارنى تۆلىيەلمەي، زۇلۇم-ئېكسپىلاتاتسىيەدىن قېچىپ، تاغ ۋە چەت جايلاردا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن كىشىلەر ئىلى ۋىلايىتىدە كۆپ ئىدى. بۇلار ئەكسىيەتچى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن "قاچقۇنلار" دەپ ئاتىلاتتى. سادىر ئەنە شۇنداق "قاچقۇن" دىخانلارغا بېرىپ قوشۇلىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەقىللىقلىغى ۋە باتۇرلۇغى بىلەن "قاچقۇن" دىخانلار ئارىسىدا زور ئابرويغا ئىگە بولىدۇ.

"قاچقۇن"لار قوشۇنى كۈندىن-كۈنگە زورىيىپ بارىدۇ. بۇنىڭدىن ساراسىمىگە چۈشكەن چىڭ سۇلالىسى ئەكسىيەتچىلىرى سادىرنى ۋە قوزغىلاڭچى قوشۇننى يوقىتىش كويىغا چۈشىدۇ. سادىر پالۋان بىرنەچچە قېتىم قولغا چۈشۈپ تۇرمە، زىندانلاردا ياتىدۇ. لېكىن، خەلقنىڭ ياردىمى ۋە ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى، باتۇرلۇغى بىلەن تۇرمىلەردىن قېچىپ چىقىپ، كۈرەشنى ئۇزلۇكسىز داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ سەرگۈزەشتلىرىنى تۆۋەندىكى قوشاقلىرىدا مۇنداق بايان قىلغان ئىدى:

يامۇلدا تولا يېتىپ،
چېچىم بىر قۇچاق بولدى.
مەن يامۇلنى تەشكەندە،
قوۋۇرغام پىچاق بولدى.

يامۇلنىڭ ياغاچلارى،
ئۆزۈن قارىغاي چەنزە.

یاموُلدین قبچپ چققان،
سادىر ئۆزى خوخەنزە.

سادىر پالۋان چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆرەشنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر داۋاملاشتۇرىدۇ. 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىغا كەلگەندە (ئۇ 60 ياشلاردىن ئاشقاندا) ئىچكى ئۆلكىلەردە چىڭ سۇلالىسىگە قارشى مەشھۇر دىخانلار قوزغىلىڭى ـ تەيپىڭ تىەنگو ئىنقىلاۋى قوزغىلىدۇ. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىمۇ دىخانلار قوزغىلاڭلىرى پارتىلايدۇ. 1864 ـ يىلى كۆتۈرۈلگەن مەشھۇر ئىلى دىخانلار قوزغىلىڭى چىڭ سۇلالىسىگە قارشى كەڭ كۆلەملىك ئىنقىلاپ بوراننى مەيدانغا چىقىرىدۇ. سادىر پالۋان بۇ قوزغىلاڭنىڭ ئاكتىپ قاتناشچىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، ئازاتلىق يولىدىكى بۇ كۆرەشتە باتۇرلۇق ۋە مەرتلىك كۆرسىتىدۇ ۋە "سادىر پالۋان" دېگەن شۆھرەتلىك نامغا ئىگە بولىدۇ. ئۇ چىڭ سۇلالىسى ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىلىدىكى ئاساسلىق ھەربىي كۈچى ئورۇنلاشقان بايانداي ۋە كۆرە قورغانلىرىنى ئېلىپ، قوزغىلاڭنىڭ ھەل قىلغۇچ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئاجايىپ پەم ـ پاراسەت ۋە باتۇرلۇق كۆرسىتىدۇ. خەلقىمىز بۇ تارىخنى ئۆز قوشاقلىرىدا مۇنداق خاتىرىلىگەن:

جاڭجۇن دېگەن ئىپلاسنىڭ
زۇلۇمىغا چىدىماي،
چىقتى خەلق سېپىلگە،
غەزەپلىنىپ توختىماي.

قالدى ھەممە قايغۇرۇپ،
ئويلاپ، چايقاپ بېشىنى.
چىقىپ سادىر پەھلۋان،
قولغا ئالدى تېشىنى.

كۆمدى كۆپلەپ دورىنى،
كۆلاپ سېپىل تېگىنى.
پىلتە بىلەن ئوت ياقتى،
تېپىپ ئوبدان ئېپىنى.

ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۈرىشى ئۇزلۇكسىز غەلىبىلەرگە ئېرىشىپ، 1867 ـ يىلغا كەلگەندە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى ھۆكۈمرانلىغى ئۇلتىلىپ، ئىلى ئاسمىنىدا زەپەر بايرىقى لەپىلدەيدۇ. خەلقىمىز بۇ خۇشاللىق كۈنلەرنى:

تالقان يېگەن خەلقەر،
نېمەتلەرگە ئېرىشتى.
ئازات بولۇپ زۇلۇمدىن،
مۇڭلىرىنى ئېيتىشتى.

دەپ قوشاققا قاتقان ئىدى.

گەرچە كېيىنكى چاغلاردا تاشقى ۋە ئىچكى دۈشمەنلەرنىڭ كېلىشىشى، خائىنلارنىڭ ساتقۇنلۇغى بىلەن ئىنقىلاپ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن خەلقىمىزنىڭ ئۆز ئازاتلىغى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان بۇ كۈرەشلىرى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ كۈرەش تارىخىدا شانلىق بىر نامايەندە بولۇپ قالدى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆز ئازاتلىق كۈرىشىنىڭ سەركەردىسى بولغان سۈيۇملۈك، قەھرىمان پەرزەنتىنى

مەڭگۈ يادلايدۇ.

سادىر پالۋان ۋەتەنپەرۋەر خەلق قەھرىمانى بولۇش بىلەن بىرگە تالانتلىق خەلق قوشاقچىسى ۋە ناخشىچىسىدۇر. ئۇ ئۆز قوشاقلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ئەكسىيەتچىلىرىنى پاش قىلىدى، خەلقنى ئويغىتىپ، ئۇلارنى كۈرەشكە رىغبەتلەندۈردى.

سادىر پالۋان قوشاقلىرىدا سادىرنىڭ زالىملارغا بولغان ئۆچمەنلىگى، قەھرىمانلىغى، باتۇرلۇغى، زېرەكلىگى، ئۇنىڭ خەلقىگە، ئۆز يۇرتىغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى تىرەن ئورۇن ئالغان ۋە چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ئەمەلدارلىرى كۈچلۈك ھەجۋى ئاستىغا ئېلىنغان، بىز:

تىيانشان تېغى دەيدۇ،
بۇ ياتار ماكانىمدۇر.
نىمە قىلساڭ قىل شەنىگەن،
بۇ سېنىڭ زامانىڭدۇر.

دېگەن قوشاقتىن سادىرنىڭ شۇ چاغدىكى مۇدھىش زامانىغا بولغان ئۆچمەنلىگىنى ۋە ئۇنىڭ مەردانىلىغىنى كۆرسەك،

بىزلەرگە پۇرسەت بەرمەي،
زالىم قامچىلىق چىققان.
بۇ دەرتلەرگە چىدىماي،
سادىر ئاتلىنىپ چىققان.

دېگەن قوشاقتىن سادىر ۋە كەڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ نىمە ئۈچۈن قوزغالغانلىغىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنۈۋالالايمىز.

چېرىك قاچتى ئېلىغا،
ئېتىپ چۈشەردىم بېلىغا.

سەكرەپ چۈشۈپ ئېتىمدىن،
نەيزە تىقتىم گېلىغا.

دېگەن قوشاقتا چېڭەر ۋە چاققان خەلق قەھرىمانى سادىر پالۋانىنىڭ باتۇرلۇق ئوبرازىنى كۆرسەك،

ئات مىنىدىم كۆرەڭ قاشقا،
سەكرەتتىم تاشتىن تاشقا.
چېرىك ئاتىدۇ تاشقا،
سادىر ئاتىدۇ باشقا.
قار كېچىپ تولا مېڭىپ،
ئۆتۈگۈمنى ھۆل قىلدىم.
تاشقا تۆپەمنى قويۇپ،
دۈشمەنلەرنى گۆل قىلدىم.

دېگەن قوشاقلاردىن ئەقىللىق ھەم پەم-پاراسەتلىك، ماھىر مەرگەنلىك قىياپىتى كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ.

بىز سادىر پالۋانىنىڭ ئەل، يۇرتىنى، بالا-چاقىلىرىنى سېغىنىپ ئېيتقان قوشاقلىرىدىن ئۇنىڭ سۆيۈملۈك يۇرتىنى، جانجان خەلقىنى قىزغىن سۆيىدىغان ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەر ئىكەنلىگىنى ئېنىق بىلىۋالالايمىز. ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئۆمۈر بويى كۈرەشكەنلىگىنىڭ سەۋەبىمۇ ئەنە شۇ يەردە ئىدى.

«سادىر پالۋان قوشاقلىرى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بۇ يادنامىلەرنى ئاساسەن سادىر ئۆزى توقۇغان بولۇپ، بۇ قوشاقلارنى ئۇنىڭ جەڭگىۋار ھاياتى توغرىسىدىكى بىئوگرافىيە دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر قىسمى خەلق تەرىپىدىن توقۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا خەلقنىڭ سادىر پالۋانغا بولغان مۇھەببىتى ۋە

ئۇنىڭ قەھرىمانلىقلىرىغا بولغان مەدھىيىسى ئورۇن ئالغان. سادىر پالۋاننىڭ ئۆزى توقۇغان قوشاقلار بىلەن خەلق تەرىپىدىن ئۇنىڭ شەنىگە توقۇلغان قوشاقلار ئۆزئارا ئارىلىشىپ شۇنداق بىرىكىپ كەتكەنكى، ئۇلارنى بىر قاراپلا ئاجرىتىش قىيىن. بۇنىڭ-دىكى ئاساسىي سەۋەپ، بىر تەرەپتىن سادىر بىلەن خەلقنىڭ ھېسسىياتى، كۆز قاراشلىرى تامامەن بىر بولغانلىغىدا، يەنى خەلق بىلەن سادىرنىڭ يۈرىگى تۇتاشلىغىدا بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن سادىر پالۋان ئىجات قىلغان قوشاقلارنىڭ ئۇسلۇب، شەكىل ۋە تىل جەھەت-تىن خەلق قوشاقلىرىغا بەكمۇ يېقىن بولغانلىغىدا. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆزئارا تۇتۇشۇپ بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن بۇ قوشاقلارنى خەلق داستانى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن دەپ ئاتىساق خاتا بولمايدۇ. سادىر پالۋان قوشاقلىرى ئەينى دەۋرنىڭ تارىخىي يادنامىسى سۈپە-تىدە خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە تارىختىن بۇيان ياشاپ كەلمەكتە ۋە ناخشا قىلىپ ئوقۇلۇپ كەلمەكتە.

11. شائىر سىيىت مۇھەممەت ھېيىت مۇھەممەت ئوغلى ۋە ئۇنىڭ «شەرھى شىكەستە»سى

شائىر سىيىت مۇھەممەت ھېيىت مۇھەممەت 19-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، «شەرھى شىكەستە» ناملىق ئەسىرى بىلەن داڭلىقتۇر. ئۇ تەخمىنەن 1820-يىلى ئىلى ئۇلايىتى-نىڭ قاش دېگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن.

ۋەتەنپەرۋەر ۋە خەلقپەرۋەر شائىر سىيىت مۇھەممەتنىڭ بۇ ئەدەبىي يادىكارىدا خەلقىمىزنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئىستىبداد ھاكىم-

يىتىنىڭ قۇللۇغى ئاستىدا ئەسىرلەر بويى تارتقان كۈلپەتلىك تۇرمۇشى ۋە ئازاپلىق تارىخى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئازاتلىق ۋە ئەركىنلىك ئۈچۈن ئېلىپ بارغان باتۇرانە كۈرەشلىرى بايان قىلىنغان.

«شەرھى شىكەستە»دە ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1864-يىلىدىكى مەشھۇر خەلق قوزغىلىڭى ۋە ئۇنىڭ ھەلىبە مۇسىنىڭ جاھانگىرلارنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتكەنلىگى، شۇنىڭدەك ئاھالىنىڭ يەتتەسۇغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلىنغاندىن كېيىنكى خانۇەيران ھاياتى توغرى-سىدىكى تارىخىي كارتىنىلار ناھايىتى روشەن سىزىپ بېرىلگەن. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، «شەرھى شىكەستە»نى 19-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھاياتى ۋە كۈرەشلىرى ھەققىدە مۇپەسسەل مەلۇمات بەرگۈچى تارىخىي داستان دېيىشكە بولىدۇ.

تارىخ 19-ئەسىرگە قەدەم قويغاندا، چىرىك چىڭ سۇلالىسى ئىستىبدات ھۆكۈمىتىنىڭ خەلقىمىز ئۈستىدىكى جەبر-زۇلۇملىرى تېخىمۇ يوقۇرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. مانجۇ يوقۇرى قاتلام ئاق-سۆڭەكلىرى بىلەن يەرلىك فېئودال كۈچلەرنىڭ پاجىئەلىك زۇلۇم-سەتەملىرى كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىپ باردى. بۇنىڭ بىلەن مىللىي ۋە سىنىپىي زىددىيەتلەر ئىنتايىن كەسكىنلەشتى. نەتىجىدە بۇ زىددىيەتلەر خەلقنىڭ ئەزگۈچىلەرگە قارشى كۈرەش يالقۇنىنى ئۇلغايتتى. بۇنىڭ بىلەن تىيانشاننىڭ جەنۇپ ۋە شىمالىدا قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ كۈرەش يالقۇنلىرى تېزلىك بىلەن پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىنى قاپلاپ، 1864-يىلى كۈچار، قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئۈرۈمچى، ئىلى قاتارلىق جايلاردا بىر يىلنىڭ ئىچىدىلا خەلق قوزغىلاڭلىرى پارتلىدى. بۇ قوزغىلاڭلار ئىچىدە ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ ھەلىبىسى ئالاھىدە زور بولۇپ، نەتىجىدە

1864 ـ يىلى ئىلى سۇلتانلىغى قۇرۇلدى. شائىر سىيىت مۇھەممەت خەلق قوزغىلىڭىنىڭ غەلبە قىلىپ، خەلقنىڭ بىر مەزگىل خاتىرجەملىكنى قولغا كەلتۈرگەنلىگىنى «شەرھى شىكەستە»دە مۇنداق بايان قىلىدۇ:

كى پۇرسەت تاپتى بۇزدى ئىلەنى تۆكگان بىلەن يەرلىك،
قىرىپ ئۆلتۈردى دۇشمەننى بولۇپ ئاندا يىغا گەرلىك،
تېپىپ نۇسرەت تارانچى ئول مانجۇغا قىلىپ ئەرلىك،
كۆتەردى ھەقتە ئەلا جۇملە مومىندىنمۇ ھەم كەرلىك.

. . . . . .

نىچە ئاجىز پەقىرلەرگە كى سۇلتان قىلدىلەر ئىنئام،
پەقىرلەر باي بولۇپ تاپقان ئىدى ئانداقكى سىر ئەنجام.

ئەپسۇسكى، قوزغىلاڭغا باشچىلىق قىلغانلار ئىچىدىكى ئىختىلاپ ۋە ئۆزئارا بىرلىكنىڭ بولماسلىغى، خائىنلارنىڭ ساتقىنلىغى تۈپەيلىدىن، قوزغىلاڭنىڭ غالىبىيەت مۇئىسى جاھانگىرلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. 1871 ـ يىلى چار روسىيە جاھانگىرلىگى ئىلىغا باستۇرۇپ كىرىپ، قوزغىلاڭچىلارنى قىرغىن قىلىش بىلەن، ئىلى سۇلتانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پۈتۈن ئىلى رايونىنى ئۆز ئىستىلاسى ئاستىغا ئالدى. بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ بېشىغا زور بالايى ـ ئاپەتلەر ياغدى. شۇنداق قىلىپ چىڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن يەرلىك فېئودالارنىڭ خەلق ئۈستىدە يۈرگۈزگەن مىللى ۋە سىنىپىي زۇلمى روسىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن يەرلىك ساتقىنلارنىڭ مىللى ۋە سىنىپىي زۇلمى بىلەن ئورۇن ئالماشتۇردى.

1881 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتى بىلەن چار روسىيە ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان «جۇڭگو ـ روسىيە شەرتنامىسى»غا ئاساسەن

ئىلى رايونى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئۇزۇلۇكسىز يەڭگۈشلىنىپ تۇرغان زۇلۇم ـ كۈلپەتنىڭ دەردىنى ئۇزۇلۇكسىز تارتىپ تۇردى. بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەھشەتلىك ئۆچ ئېلىشىغا چىدىمىغان ئىلى ئۇيغۇرلىرى يەتتەسۇ رايونىغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. شائىر سىيىت مۇھەممەت ئۆز دىيارىدىن ئايرىلىپ، خانۇەيران بولغان بىچارە خەلقنىڭ ئېغىر ئەھۋالى ھەققىدە:

تۇغۇلغان يەردىن ئاجراپ چۆلگە كەتمەگلىك بەسى مۇشكۈل،
مانجۇ قولىدا قالساق زولم قىلسا ئول بەسى مۇشكۈل.
ئىرادەتتىن بولۇپ مەھجۇر غېرىپلىق ئول بەسى مۇشكۈل،
يىقىلدى باشىمىزغا كوھقاب تاغى بەسى مۇشكۈل.

دەپ يېزىپ، سەرگەردان بولغان خەلقنىڭ قايغۇسىغا قايغۇداش بولىدۇ.

شائىر سىيىت مۇھەممەت زۇلۇم دەستىدىن خانۇەيران بولغان خەلقنىڭ ئەلەم ـ ھەسرەتلىرىنى، مۇڭ ـ زارلىرىنى بايان قىلغىنىدا ئۆز ئەسىرىدە تۆۋەندىكى مىسرالارغا ئورۇن بېرىدۇ:

ئاھ دەرىخا، بىزنى بۇ يۇرتتىن جۇدا قىلدى پەلەك،
يۇرت بولۇرمىز دەپ بارۇرمىز كۆرمىگەن يەرلەر چىلەك.

. . . . . .

زۇلمىدىن قورقۇپ بارۇرمىز خانەنى ۋەيران قىلىپ،
ئۆي ـ ئىمارەت ئاندا يوق لەيلۇ ـ ناھاردا غەم يىمەك.

يۇرتىدىن ئايرىلىپ، يىراق جايلارغا سەپەر قىلغان "كۆچ" قاتارىدا ئۆز ھاياتىنى تولىمۇ كەمبەغەللىكتە ئۆتكۈزگەن شائىر سىيىت مۇھەممەتمۇ بار ئىدى. ئۇ «شەرھى شىكەستە»دە ئۆزىنىڭ بۇ چاغدىكى ئىنتايىن ئېغىر ئەھۋالىنى بايان قىلىپ ئۆتكەندىن

كېيىن، سۆيۈملۈك دىيارىدىن ئايرىلىش ئالدىدىكى جۇدالىق هەسرەتىنى ئىزهار قىلىدۇ. ئۇ يۇرتداشلىرى ۋە سۆيۈملۈك ئانا ماكانى بىلەن مۇنداق ۋىدالىشىدۇ:

ئەلۋىدا دەپ بىز كېتەرمىز ئىلى شەهىرى ياخشى قال،
مۇلك ئىمارەت، جايى-مەنزىل ئەرز بەهرى ياخشى قال.
. . . . . .
هەم غەرىپ قالدى يەنە قەۋمۇ-قېرىنداش روهلار،
ئاتا-ئانا تۇپراغى قەۋرى-گۆرىستان ياخشى قال.

يۇقۇرقى مىسرالاردىن شائىر سىيىت مۇهەممەتنىڭ ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن تولغان قەلبىنى روشەن كۆرەلەيمىز.

بو قېتىمقى كۆچۈش 1881-يىلى كەچ كۈزدە باشلانغان بولۇپ، 1883-يىلنىڭ ئاخىرىدا تاماملاندى. كۆچۈش جەريانىدا خەلقنىڭ كۆرمىگەنلىرى قالمىدى. ئۇيغۇرلار چىڭ سۇلالىسى هاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىدىن قېچىپ يەتتەسۇغا كۆچۈپ بارغان بولسىمۇ، ئۇلار ئۇ يەرلەردە يەنىلا خوۋلۇق كۆرمىدى، ئەكسىچە يەنىلا خانۋەيرانچىلىق، زۇلۇم ۋە قوللۇقنىڭ زەنجىرىدىن قۇتۇلالمىدى.

شائىر سىيىت مۇهەممەت خەلقىمىزنىڭ شائىر ئىدى. ئۇ خەلقنى قىزغىن سۆيگەن ۋە ئۇلارنىڭ دەرتلىرىگە دەرتداش بولغان ئىلغار پىكىرلىك ئەجداتلىرىمىز قاتاردا تاريختىن مەڭگۈلۈك ئورۇن ئالغۇسىدۇر. شائىر ئۆز ئەسىرىنى خەلقە بولغان قىزغىن مۇهەببىتى سىڭدۈرۈلگەن مۇنۇ مىسرالار بىلەن ئاياقلاشتۇرىدۇ:

هەم ئۆزۈمنىڭ دەردى بار، پۇقرالار ئۈچۈن غەم يەدىم،
پاندا قالۇر ئاتىم دەپ سۆز تىزىپ پەهىم ئەيلەدىم.
. . . . . .

بىر نەچىد مىسكىن پەقىر ئادەملەر دىلدارى بول،
ياخشىلارنى ئىزلەگىل تاپماق ئۇچۇن ئاۋارى بول.

شائىر سىيىت مۇهەممەتنىڭ «شەرهى شىكەسته» ناملىق داستانى ئۆزىنىڭ تىل-ئەدەبىيات جەهەتتىكى گەۋدىلىك ئالاهىدىلىگى ۋە ئارتۇقچىلىقلىرىدىن باشقا، تارىخ تەتقىقاتى نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ زور ئەهمىيەتكە ئىگە.

12. تالانتلىق رېئالىست شائىر موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ (نازىم)

1) شائىرنىڭ هاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى

19-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپتۇر. ئۇ تەخمىنەن 1824-يىلى غۇلجا شەهىرىنىڭ قازانچى مەهەللىسىدە كەسىبەغەل قول هۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، باشلانغۇچ بىلىمنى ئاتىسىنىڭ تەربىيىسىدە ئالغان. كېيىن مەدرىسكە ئوقۇشقا كىرىپ ئۆز بىلىمىنى ئاشۇرغان. ئۆسمۈرلۈك چېغىدىلا ئاتىسىدىن يېتىم قالغان موللا بىلال تۇرمۇشىنىڭ ئېغىرچىلىقلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئۆز بىلىمىنى داۋاملىق كېڭەيتكەن. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۆز خەلقىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى بېرىلىپ پۇختا ئۆگەنگەندىن تاشقىرى، شەرق خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىياتى بىلەنمۇ ئەتراپلىق تونۇشتى. يەنە بىر تەرەپتىن زۇلۇمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلاڭلىرىغا بىۋاسته قاتناشتى. بۇ هال ئۇنىڭ ئەدەبىيات

ۋە جەمىيەت ھەققىدىكى بىلىمنى زور دەرىجىدە ئاشۇردى.

موللا بىلال كېچىگىدىن تارتىپلا شېئىر يېزىشقا كىرىشىپ، "نازىم" تەخەللۇسىدا نۇرغۇنلىغان غەزەل ۋە قوشاقلارنى ئىجات قىلدى. ئۇ 1851 ـ يىلغىچە يازغان غەزەللىرىنى ئۆزىنىڭ شۇ يىلى تۈزگەن «غەزەلىيات» (غەزەللەر توپلىمى) ئەسىرىگە كىرگۈزدى. شائىرنىڭ دەسلەپكى شېئىرلىرى تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن خەلق قوشاقلىرىغا بەكمۇ يېقىن بولغاچقا، ئۇنى خەلق ناخشا قىلىپ سۆيۈپ ئوقۇغان. بۇ شېئىرلار "نازىم" نامى بىلەن تا ھازىرغىچە خەلق ئاھاڭلىرى بىلەن بىرگە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

موللا بىلال ئۆز ئۆمرىدە نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغاندىن تاشقىرى، «غازات دەرمۇلكى چىن» (چىن مەملىكىتىدىكى جەڭ) (1875 ـ يىل)، «چاڭموزا يۈسۈپخان» (1881 ـ يىل)، «نوزۇگۇم» (1882 ـ يىل) قاتارلىق تارىخىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنى بىزگە مىراس قالدۇردى. ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى ئىچىدە «غازات دەرمۇلكى چىن»نىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ئىنتايىن چوڭ.

شائىر موللا بىلالنىڭ ھاياتى كەمبەغەللىكتە بەكمۇ قىيىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ھايات تەقدىرى زۇلۇم ئىسكەنجىسىدە قىينالغان، ئازاپ چەككەن دەرتمەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەقدىرى بىلەن تامامەن بىر بولدى.

ئۆزۈم ئادەملەر پەقىرى ئىدىم،
پەقىر نە دىمەكتۇر ھەقىرى ئىدىم.
. . . . . .
نە ئەگىنىمدە تون بار، نە ئىلكىمدە زەر،
خۇدا خەۋىدىن تاپمايىن ھىچ خەبەر.

ئۆتۈپ بۇ قىسىم ئۆمرىمىز نەچە يىل،
خالايىق ئارا ئانچە خارۇ ـ زەلىل.
(مەن كىشىلەرنىڭ ئەڭ كەمبەغىلى ئىدىم،
كەمبەغىللا ئەمەس، بەلكى ھاقارەتلەنگەنلەردىن ئىدىم.
. . . . . .
ئۇ چامدا نە تون، قولۇمدا نە ئالتۇن يوق،
خۇدانىڭ خەۋپ ـ خەتەرلىرىدىن خەۋەرسىز ئىدىم.
ئۆمرۈم قانچە يىللار خەلق ئارىسىدا،
مۇشۇنداق تولىمۇ خار ـ زارلىقتا ئۆتتى.)

شائىر ئۆز بېشىدىن كۆچۈرگەن زۇلمەتلىك كۈنلەرنىڭ ئاچچىق خاتىرىسى پۈتۈلگەن بۇ مىسرالار ئۇنىڭ نامراتلىقتا ئۆتكەن ھايات سەرگۈزەشتلىرىنىڭ ھەقىقىي خاتىرىسىدۇر.

خەلق زۇلۇمغا قارشى قولىغا قورال ئېلىپ ئاتلانغاندا، شائىر بۇ خەلق قوزغىلىڭىنى قوللاپلا قالماي، ئۆزىمۇ قولىغا قورال ئېلىپ قوزغىلاڭغا قاتناشتى. 1864 ـ يىلى ئىلى ئۇيغۇرلىرى چىڭ ئىستىبداتسىغا قارشى مەشھۇر ئىلى قوزغىلىڭىنى قوزغىغاندا، موللا بىلالمۇ بۇ قوزغىلاڭنىڭ جەڭگىۋار سېپىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئاتاقلىق مىللىي قەھرىمان سادىر پالۋان بىلەن بىرلىكتە جەڭدە مەرتلىك كۆرسەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ قوزغىلاڭنىڭ پۈتۈن ئۆتمۈشى مۇپەسسەل خاتىرىلەنگەن «غازات دەرمۇلكى چىن» نامىلىق تارىخىي داستانىدىمۇ بۇ قوزغىلاڭنى ۋە ئۇنىڭ يولباشچىلىرىدىن تارتىپ قاتناشقۇچىلىرىغا قەدەر ھەممىسىنى ئىنتايىن قىزغىن مۇھەببەت بىلەن مەدھىيىلىدى.

1871 ـ يىلى ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ كۆرەش مۇئىسى چارروسىيە جاھانگىرلىگى تەرىپىدىن تارتۇۋلىنغاندىن كېيىن، 1881 ـ يىلدىكى

چوڭ "كۆچ" مەزگىلىدە شائىرمۇ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن سۆيۈملۈك تۇپراقنى تاشلاپ، چارروسىيە ھۆكۈمرانلىغىدىكى يارکەنتكە كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شائىر ئۆزىنىڭ بۇ ۋاقتىتىكى تۇيغۇ-تەسىراتلىرىنى تۆۋەندىكى قوشاقلارغا يىغىنچاقلىغان ئىدى.

كەتمەكسىنى ئىسرادە ئەيلەپ،
كېمە ياسىدۇق قاشتا.
ئاق خان بىلەن قارا خان،
ئىتتىپاق ئىكەن باشتا.

ئالمۇتىغا كۆچ دەيدۇ،
بارار يېرىمىز قۇملۇق.
راست گېپىنى قىلمايدۇ،
كۆزى كۆك، بېشى يۇڭلۇق.

قالدى مىڭ جاپا بىلەن
قۇرغان باغۇ-بوستانلار.
يۇرت-مەلىدىن ئايرىلدۇق،
يۇرەكتە قالدى ئارمانلار.

ئەينى تارىخىي دەۋردىكى رېئاللىق چىن بايان قىلىنغان بۇ قوشاقتا خەلقىمىزنىڭ ئېچكى ۋە تاشقى دۈشمەنلىرى دەل جايىدا پاش قىلىنغاندىن تاشقىرى، شائىرنىڭ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلغان چاغدىكى چوڭقۇر قايغۇ-ھەسرىتىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

شائىر ھاياتىنىڭ كېيىنكى يىللىرى تېخىمۇ ئېغىرچىلىقتا ئۆتتى. زۇلمەتلىك دۇنيانىڭ قاتتىق قولى ئۇنىڭ كۆزلىرىنى نۇرىدىن

ئايرىدى. يەنى ئۇ 70 ياشقا كىرگەن يىلى ئىككى كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ ۋەتەنپەرۋەر شائىرى 1889-يىلى 75 يېشىدا يەتتەسۇنىڭ يارکەنت دېگەن جايىدا ۋاپات بولدى.

2) شائىرنىڭ لىرىك شېئىرلار توپلىمى — «غەزەلىيات»

شائىر موللا بىلالنىڭ ياشلىق چاغلىرىدا يازغان غەزەللىرى «غەزەلىيات» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، جەمئىي 2016 مىسرا شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شائىر بۇ لىرىك شېئىرلىرىدا شۇ زامانىدىكى ئىلغار ئىدىيەۋى ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلىپ، ھەقىقىي سۆيگۈنى، ئەركىنلىكنى، ۋەتەنپەرۋەرلىكنى قىزغىن كۈيلىدى. شۇنىڭ-دەك ھەقىقەت، ئادالەت، ياخشىلىق، دوستلۇق ۋە ۋاپادارلىق توغرى-سىدىكى ئىدىيەۋى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. تەڭسىزلىك، ھېئىودالىزىم ئاساسىدىكى تۈزۈم ئىستىبداد شىكايەت قىلىش، كىشىلەرنى جاھالەتكە باشلىغۇچى جاھىل مۇتەئەسسىپلەرنى پاش قىلىشىمۇ موللا بىلال ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي تېمىلىرىدىندۇر. «غەزەلىيات»تا كۈي-لەنگەن مۇھەببەت تۇيغۇلىرى رېئال ھاياتتىكى ئادەملەر مۇھەببىتى بولۇپ، بۇ ھېئىودالىزىم شارائىتىدا ھۆكۈم سۈرگەن مۇھەببەت كۆز قارىشى (مۇھەببەتنى مەۋھۇملاشتۇرۇش يولى)دىن تۈپتىن پەرق قىلاتتى. شائىرنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆز قارىشى:

ئارزۇ ھۆرى جىنان ئىرمىش جەمئى بەندىلەر،
ئول پەرىۋەش نازەنىندۇر ھۆرى-غۇلمانىم مېنىڭ.
(ھەممە كىشى جەننەت ھۆرلىرىنى ئارزۇ قىلىشىدۇ،
مېنىڭ ھۆر-غۇلمانىم ئاشۇ پەرى سۈپەت گۈزەلىنىڭ ئۆزى.)

دېگەن مىسرالاردا ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

شائىر چىن ئىنسانىي مۇھەببەتىنى كۈيلىگەنىدە، فېئودالىزىم ئاسارىتىدىكى ئايالىلارنى خورلايدىغان، ئۇلارنى پەس كۆرىدىغان قىلمىشلىرىغا قارشى ھالدا، سۆيگەن يارنى ئۇلۇغلاپ، ئۇنى دەرتكە دەرمان بولغۇچى، ۋەيرانىلەرنى "باغ ئىرەم"گە ئايلاندۇرغۇچى دەپ سۈپەتلەيدۇ. شائىر يېگىت-قىز ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت مۇناسىۋىتىنى ئائىلىۋى مۇناسىۋەت دائىرىسى ئىچىدە كۆزىتىدىغان، ھەتتا ئايالىنى بويسۇنغۇچى، ئەرنى بويسۇندۇرغۇچى ھېساپلايدىغان چەكلىمىلەردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، پاك ۋە ئەقىللىق يارنى ئۆز ھايات يولدىكى ئەقىل كۆرسەتكۈچى يولداش دەپ بىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ نازىم ئېيتىدۇ يۈز ئىلتىجا ئەيلەپ نىگارىغە،
ماڭا پەند-نەسىھەت ئەتكەلى بىر نۇكتەدانىمسەن.

(بۇ نازىم ئۆز يارىغا يۈزلەپ ئىلتىجا بىلەن شۇنداق دەيدۇ:
سەن ماڭا نەسىھەت قىلغۇچى شېرىن سۆزلۈگۈمسەن.)

شائىر نازىم ئۆز غەزەللىرىدە ۋاپا-ساداقەتنى مەدھىيىلەيدۇ. ئۇنى چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ ئاساسى دەپ بىلىدۇ، ئاشىق كىشى ئۆز مەشۇقىغە تەن ۋەھ جېنىنى، ھەتتا پۈتۈن ئېتىقات ۋە بارلىغىنى پىدا قىلىشى كېرەك، دەپ ھېساپلايدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈش مۇمكىنكى، شائىر مۇھەببەت تېمىسىنى ۋاپا ۋە ساداقەت بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەن. ئۇ ۋاپا ھەم ساداقەتنى ئۇلۇغلىغاندا، ۋاپاسىزلىقنى قاتتىق ئەيىپلەيدۇ. ۋاپاسىزلارنى "ئابدۇلقەرىن" (قوساق بەندىسى)، ھايۋاندىنمۇ پەس كىشىلەر دەپ تەنقىت قىلىدۇ:

يار ئۇچۇن ئۆرتەنمسە، يا كۆپ جاپالار چەكمسە،
قىلمىسا جاننى پىدا، ئول ئاشقى دىلخاھ ئەمەس.

يۈرمسە يارنى سۇراغلاپ سۇبھۇ-شام بەلكى داۋام،
ئانداغ ئەرئابدۇلقەرىندۇر تەركى ئىززۇ-جاھ ئەمەس.

(يار ئۇچۇن كۆيمسە، ياكى كۆپ جاپا چەكمسە،
جاننى پىدا قىلمىسا، ئۇنداق كىشىنى ھەقىقىي ئاشىق دېگىلى بولمايدۇ.
كېچە-كۈندۈز، بەلكى داۋاملىق يارنى ئىزدىمىگەنلەر
ئورۇن-مەرتىۋىدىن ۋازكەچكەنلەر ئەمەس، بەلكى قوساق بەندىسىدۇر.)

ياكى:

دەردى بار بوستاندا ياتقاندىن باياۋان ياخشىراق،
قەدرى بىلمەس ئادەمىدىن بەلكى ھايۋان ياخشىراق.

شائىر نازىم غەزەللىرىدە يەنە ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئىنكار قىلغۇچى مۇتەئەسسىپ كۈچىلەرنى قامچىلايدۇ. ئۇ بىر غەزىلىدە ئىنسانىي سۆيگۈ يولى بىلەن سوپىلىق يولى ئوتتۇرىسىدا ھەق-ناھەقلىق مەسىلىسىنىڭ مەۋجۇتلۇغىنى، بۇ ئىككى ئوتتۇرىدا كېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان زىددىيەتنىڭ بارلىغىنى كۆرسىتىپ مۇنداق يازىدۇ:

شەرئىدە زاھىت سۆزى ھەقدۇر، ھەقىقەتتە مېنىڭ،
ئىشق ئىلى خۇشلۇقدىن ئىبرسە، زوھد ئىلى ناردىن خالاس.
ئىختىيار سەندە بىلال گەر خۇشلار ئىبرسەڭ ئىشقنى،
زوھددىن بولغىل خالاسكىم، يوقسە دىلداردىن خالاس.

(شەرئىدە زاھىتنىڭ سۆزى توغرا، ھەقىقەتتە بولسا مېنىڭ توغرا.
ئىشق ئىلى خۇشاللىقتىن مەھرۇم بولسا، زاھىتلار ئوتتىن ئازاتتۇر.
ئەي بىلال، ئىشقنى ياخشى كۆرسەڭ ئىختىيار ئۆزەڭدە،
يا تاشقا كەچ، ياكى دىلداردىن كەچ.)

ئادالەتسىز-تەڭسىز زامان ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش، جەمىيەتتىكى تەڭسىزلىككە نارازىلىق بىلدۈرۈش، تۈرمۇش غۇربەتچىلىگىدىن ھەسرەت چېكىش، زالىم شاھ-ھۆكۈمرانلارغا نەپرەت بىلدۈرۈش خاھىشلىرى موللا بىلال غەزەللىرىدىكى يەنە بىر ئىلغار خاھىشتۇر. شائىر بۇ ھالنى پەلەكنىڭ ياردىن جۈدا قىلغانلىغى ئۈستىدە شىكايەت قىلىنغان بەزى غەزەللىرىدە:

ئاھ نەيلەي بۇ فەلەك قىلدى نىگارىمدىن جۈدا،
ئەندەلىب يەڭلىغ بولۇبمەن كۈلئۈزارىمدىن جۈدا.
(ئاھ قانداق قىلاي! پەلەك مېنى نىگارىمدىن ئايرىدى،
گۈل يۈزلۈگۈمدىن ئايرىلىپ بۇلبۇلدەك بولۇپ قالدىم.)
ئاھ مۇيەسسەر بولمىدى كۆڭلۈمدە ئارمانىم مېنىڭ،
بۇ جەھەتتىن تامدى يەرگە ئەشكى خۇنبارىم مېنىڭ.
سەرنەشت روزى ئەزەلدە ئۇشبۇ ئېرمىش قىسمەتىم،
ئۆرۈلۈر پەسلى خازانغا، پەسلى گۈلزارىم مېنىڭ.
. . . . . .
يىغلاپ ئەيتۇر بۇ بىلال بولدۇم گىرىپتارى ئەلەم،
غۇنچەۋەش يادى ئېرۇر بۇ دەرتكە دەرمانىم مېنىڭ.

(ئاھ، كۆڭلۈمدىكى ئارمانلىرىم ھاسىل بولمىدى،
شۇنىڭ ئۈچۈن قانلىق ياشلىرىم يەرگە تامدى.
تەقدىر ئەزەلدە قىسمىتىم شۇنداق پۈتۈلگەن ئىكەن،
باھار پەسلىم كۈز پەسلىگە ئايلاندى.
. . . . . .

بۇ بىلال دەرت-ئەلەمگە باغلاندىم دەپ يىغلايدۇ،
غۇنچىدەك يارىنىڭ خىيالى دەردىمگە دەرماندۇر.)

دەپ يېزىپ، ۋاستىلىق ئەكىس ئەتتۈرگەن بولسا، يەنە بەزى غەزەللىرىدە توغرىدىن-توغرا (بىۋاستە) مۇنداق ئىزھار قىلىدۇ:

بۇۋەفا گەردۇن ئەفلاك يۈرەكنى قىلىدۇر چاك،
قىلىدۇر زەھر ئاغۇش ھەركۈن ئىچەر ئاشمنى.
(بۇ ۋاپاسىز دەۋران يۈرىگىمنى پارە-پارە قىلدى،
ئۇ ھەر كۈنى ئىچىدىغان ئېشىمنى زەھەرگە ئايلاندۇردى.)

ياكى:

قەيۇ شاھ ئادىل ئېرسە سەن ئۇنى مىسلى سۇلايمان بىل،
قەيۇ زالىمنى كۆرسەڭ سەن ئۇنى يەر بىلە يەكسان بىل.

(قايسى پادىشا ئادىل بولسا، سەن ئۇنى سۇلايمان پەيغەمبەردەك بىل،
قايسى زالىمنى كۆرسەڭ، سەن ئۇنى يەر بىلەن تەڭ كۆر.)

شائىر موللا بىلالنىڭ «غەزەلىيات» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن شېئىرلىرى پىكرىنىڭ چوڭقۇرلۇغى، تىلىنىڭ گۈزەل، رەڭدار، ئوبرازچانلىغى، كۈچلۈك بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئامىللىرىغا، باي مىللىي پۈراق ۋە گۈزەل پوئېتىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىگى بىلەن قەدىرلىكتۇر.

تالانتلىق شائىر بىلال نازىم باي مەزمۇنىغا، چىرايلىق مىللىي شەكىلگە ئىگە غەزەللىرى بىلەن خۇددى ئۆزى ھەقلىق ھالدا ئېيتقانىدەك، "ۋەتەنىنىڭ گەۋھىرى"، "سۆخەنۋەرلەر دۇرى" (سۆز

ئۇستىلىرى ئارا ئۇنچە-مەرۋايىت) بولۇشقا مۇناسىپتۇر.

3) شائىرنىڭ داستانلىرى
«غازات دەر مۇلكى چىن»

شائىر موللا بىلال (نازىم)نىڭ «غازات دەر مۇلكى چىن» («چىن مەملىكىتىدىكى جەڭ») ناملىق داستانى چىڭ سۇلالىسى ئىستىبداتىنىڭ زۇلمى ۋە دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيسى تۈپەيلىدىن خانۇەيران بولغان خەلقلەرنىڭ پاجىئەلىك تۇرمۇش ئەھۋالىنى بايان قىلىدۇ، شۇنىڭدەك زۇلۇمنىڭ كۈچەيگەنلىكى نەتىجىسىدە خاراپ بولغان خەلقلەرنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتۈرگەن قوزغىلىڭىنى ۋە بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا يېتەكچىلىك قىلغان خەلق يولباشچىلىرىنى مەدھىيىلەيدۇ، جۈملىدىن شۇ قوزغىلاڭغا ئاسىيلىق قىلغان شەرمەندە خائىنلارنى غەزەپ بىلەن ئەيىپلەيدۇ.

شائىر موللا بىلال خەلقىنىڭ ئەزگۈچىلەرگە قارشى كۆتۈرگەن قوزغىلىڭغا ئۆزى قولىغا قورال ئېلىپ قاتناشتى. بۇ جەريانىدا ئۇ بىر تەرەپتىن قوزغىلاڭنىڭ ئالدىنقى سەپىدە تۇرۇپ جەڭ قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قوزغىلاڭنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر ئەسەر يېزىشنى پىلانلاپ، بۇ ھەقتە ئەتراپلىق ماتېرىيال توپلىدى. ئۆزىنىڭ بۇ ئىستە تەسىراتلىرىنى ۋە ئەينى شارائىتىنىڭ ئوبېكتىپ پاكىتلىرىنى، قوزغىلاڭ قاتناشچىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ھەم خەلق قارشىلىغىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئىجتىمائىي ئاساسلارنى بىر-بىرلەپ تەھلىل قىلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ بەدىئىي ئوبرازى بولغان «غازات دەرمۇلكى چىن» ناملىق مەشھۇر داستانىنى يېزىپ چىقتى.

داستاننىڭ ئىدىيىۋى جەھەتتىكى ئەڭ چوڭ ئۇتۇغى شۇكى، يۇكسەك خەلقپەرۋەرلىك روھ بىر ئۇزۇلمەس رىشتىگە ئوخشاش داستاننىڭ ھەممە قىسىملىرىغا ئۆتكۈزۈلگەن. شائىر قەھرىمانلىق ۋە باتۇرلۇقنىڭ مەنبەئى بولغان خەلق ئاممىسىنى شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ ئاساسىي كۈچى ۋە قوزغىلاڭ يېتەكچىلىرىنى بارلىقىغا كەلتۈرگۈچى مۇقەددەس زېمىن سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ، بۇ نۇقتىنى داستاندا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئابدۇرۇسۇل بەگ، ئەلا سۇلتان، سادىر پالۋان قاتارلىقلارنىڭ ئىش-پائالىيەتلىرىدىن ئېنىق چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن.

شائىر شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ يېتەكچىلىرى ۋە ئاساسىي قاتناشقۇچىلىرى توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ:

باھادىر ئاتالدى بۇ جەڭدە ئەمىر.
نەدۇركىم ئەمىر شاھ ساھىب سەرىر.
. . . . . .
دىدى بارچە ئادەم يۈرەكلىك ئەمىر،
كى بىزلەرگە دائىم كىرەكلىك ئەمىر.
كى ئابدۇرۇسۇل بەگ دىلىدۇر دۇرۇست،
دىلى رۇس ئۇچۇن تۇتتى خەلق ئۇنى دوست.
. . . . . .
بىرسى ئابدۇلۋاردىس، بىرسى ئابدۇلھەق،
بىر-بىرلەپ ئېيتسام تولىدۇ ۋەرەق.
بىرسى پالتۇبەگ ئوسمان ئاخۇن بىلە،
ئىدى ئاسىم ئاخۇن كى ناخۇن بىلە.
باھادىر جامال بىرلە نازىم بىلال،
يۈسۈپ ئېلى قاسىم كى سادىر كامال.

(بۇ جەڭدە ئەمر باتۇر ئاتالدى،
ئۇ ئەمرلا ئەمەس، بەلكى يۇرتنىڭ ئىگىسى بولدى،
. . . . . .
ھەممە ئادەم ئەمرنى يۇرەكلىك، دىدى،
ئۇ بىزلەرگە دائىما كۆرەكلىك، دىدى.
ئابدۇرۇسۇل بەگ ساپ دىل كىشى بولغىنى ئۈچۈن،
خەلق ئۇنى ئۆزىگە دوست تۇتتى.
. . . . . .
بۇ باتۇرلارنىڭ ئىسمى ئابدۇلۋاردىس، ئابدۇلھەق ئىدى،
ئۇلارنى بىر-بىرلەپ سانىسام ۋاراقلار تولىدۇ:
بىرسى پالتا بەگ ۋە بىرسى ئوسمان ئاخۇن،
بىرسى ئاسىم ئاخۇن، يەنە بىرسى ناخۇن.
بىرسى باھادىر جامال، بىرسى نازىم بىلال،
يۇسۇپ، ئىلى، قاسىم ۋە سادىركامال.)

خەلق ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان بۇ قەھرىمانلار خەلققە تايىنىپ، چىڭ سۇلالىسى ئىستىبداد ھاكىمىيىتىگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىدۇ.

قورقماس، ئوت يۈرەك قەھرىمان سادىر پالۋان بىرقانچە رەت قولغا چۈشۈپ قالسىمۇ، يامۇلدىن ئەپچىللىك بىلەن قېچىپ چىقىپ، ئاخىردا بايانداي سېپىلىنى پارتلىتىپ، خەلق قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ بېرىدۇ، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ۋە يەرلىك پومېشچىكلارنىڭ تىل بىرىكتۈرۈپ زىيانكەشلىك قىلىشى سەۋەبىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ ئوغلىنى خەلق ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان ئەلاخان سۇلتان ئىگەللەيدۇ. مانا شۇنداق بىرى يىقىلسا يەنە بىرى ئەپەردەست تۇرۇپ جەڭ قىلىدىغان ۋەزىيەتنىڭ

تۇرتكىسىدە، قوزغىلاڭ ئاخىر غەلىبە قىلىدۇ.

لېكىن، خەلقنىڭ ئىسىق قېنى ۋە ھاياتى بەدىلىگە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ ياۋۇز چارپادىشانىڭ تاجاۋۇزچى گېنېرالى كالپاكوۋسكى قاتارلىقلارنىڭ 1871-يىلى ئىلىغا بېسىپ كىرىشى سەۋەپلىك پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ.

شائىر موللا بىلالنىڭ داستانىدا يۇقۇرقى پاكىتلار تارىخىي چىنلىق ئاساسىدا بايان قىلىنغان، قوزغىلاڭ غەلىبىسىنىڭ ئاساسى ۋە مەغلۇپ بولۇشنىڭ سەۋەپلىرى، بۇ جەريانىدا خەلق ئاممىسى دۈچ كەلگەن پاجىئەلىك قىسمەتلەر تېپىكلەشتۈرۈلۈپ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئومۇمىلاشتۇرغاندا، شائىرنىڭ مەزكۇر داستانى مۇنداق ئىككى خىل ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىگى بىلەن كۆزگە چېلىقىدۇ:

بىرىنچى، شائىر موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ «غازات دەر مۇلكى چىن» ناملىق داستانى ئارقىلىق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى يەنمۇ بىر پەللە يۇقۇرى كۆتۈردى، ئەينى دەۋرنىڭ ئالدىغا قويۇلغان زور ئىجتىمائىي، سىياسىي مەسىلىلەرنى ئاساسىي تېما قىلىپ تۇرۇپ، ئۆز قەلىمىنىڭ ماھارىتىنى خەلق قوزغىلىڭىنىڭ بەدىئىي ئوبرازىنى سىزىپ بېرىشكە قارىتىپ، چوڭقۇر رېئالىزملىق تۇس ئالغان ئۆلمەس ئەسەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

ئىككىنچى، شائىر ئۆز ئەسىرىدە ئەينى دەۋر ئەدەبىياتى ئۈچۈن خەلقپەرۋەرلىكنى ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ شانلىق ئۇلگىسىنى يارىتتى. ئۇ ئۆز داستانىدا ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنى باشتىن-ئاخىر ئاساسىي ئورۇنغا قويدى. قەھرىمانلىق ۋە باتۇرلۇقنىڭ ئىجاتكارى، ئىنقىلاپ

يولباشچىلىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگۈچى ۋە ئۇلارغا كۈچ-قۇۋۋەت، ئەقىل-پاراسەت بەرگۈچى خەلقتۇر، دىگەن نۇقتىنى روشەن ئوبرازلار ئارقىلىق ئېنىق يورۇتۇپ بەردى. بىزنىڭچە، داستاندىكى خەلقپەرۋەرلىك روھ دەل مۇشۇ نۇقتىدا جانلىق ئىپادىلەنگەن.

«نوزۇگۇم»

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا خەلقپەرۋەرلىك روھ ۋە دېموكراتىك ئىدىيىنى گەۋدىلىك ئەكس ئەتتۈرگەن شائىر موللا بىلال 1882-يىلى يەنە بىر قىممەتلىك ئەسىرى «نوزۇگۇم»نى يېزىپ چىقتى.

ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى نوزۇگۇم چىڭ سۇلالىسى ئىستىبداد ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلىڭىنىڭ پىداكار جەڭچىسى، ئۇ 1826-يىلى قەشقەردە چىڭ سۇلالىسىغا قارشى پارتىلغان قوزغىلاڭغا قاتنىشىپ، زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىك ئۈستىدىن جەسۇرانە ئىسيان كۆتۈرىدۇ، بەختكە قارشى، فېئودال غوجىلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، قورغىلاڭ نىشانىنى باشقا تەرەپكە بۇرىشى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانلىق باستۇرۇشى تۈپەيلىدىن، خەلق قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولۇپ، نوزۇگۇم چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىدۇ. ۋەھشى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ئەسىرگە چۈشكەن ئەرلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئاياللارنى ئىلى شەھىرىگە پالايدۇ، مىڭلىغان پالانغان ئەسىرلەر ئىچىدە نوزۇگۇممۇ بار ئىدى. نوزۇگۇم يولدا ئەسىرلىكتىن قاچىدۇ، خېلى ۋاقىت مۆكۈنۈپ يۈرسىمۇ يەنە چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ ۋە بىر سۇلۇن (داغۇر) ئەمەلدارىغا مەجبۇرى خوتۇنلۇققا بېرىۋېتىلىدۇ.

نوزۇگۇمغا ئېرىشكەن سۇلۇن ئۆز قائىدىسى بويىچە توي قىلىپ نوزۇگۇمنى ئالىدۇ، توي كېچىسى خۇشاللىقتىن ھاراق ئىچىپ مەس بولۇپ قالىدۇ. ئەركىنلىك ۋە ئادالەت يولىدا ئۆلۈمدىن باش تارتمايدىغان جەسۇر نوزۇگۇم سۇلۇن ئەمەلدارىغا خوتۇن بولۇشنى ئۆزى ئۇچۇن نومۇس ھىساپلاپ، ئۆز ئىپپەت-نومۇسىغا ۋە غۇرۇرىغا يالقۇنلۇق ئىسيان كۆتۈرۈش روھى بىلەن قىلىچە داغ تەككۈزمەي، مەس سۇلۇن ئەمەلدارنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ، جاڭگالغا قېچىپ كېتىدۇ. ئىسيانكار نوزۇگۇمنىڭ بۇ خىل جاسارىتى ئىلى جاڭجۇننىمۇ قاتتىق ئەندىشىگە سالىدۇ، ئۇ ئۆز چېرىكلىرىگە نوزۇگۇمنى تۇتۇش توغرۇلۇق بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ.

كەڭ كەتكەن قومۇشزارلىققا مۆكۈنۈۋېلىپ ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن كۆچۈرۈۋاتقان نوزۇگۇم ئەڭ ئاخىرىدا چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرى تەرىپىدىن يەنە تۇتقۇن قىلىنىدۇ ۋە ئۇلار تەرىپىدىن پاجىئەلىك رەۋىشتە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر شائىر موللا بىلال ئۆز ئەسىرىنىڭ ئاخىرىدا ئەسكەرتكىنىدەك، مەزكۇر ۋەقەلەردىن خەۋەردار پېشقەدەم ئادەملەرنى ئۆز ئۆيىگە چىللاپ ئەھۋال ئىگەللەپ، ھىجرىيە 1299-يىلى (مىلادى 1882-يىلى) «نوزۇگۇم» ناملىق داستانىنى يېزىپ چىقتى. ئۇ بۇ قىسسىدە خەلقنىڭ ئەركىنلىگى يولىدا خېيىم-خەتەرگە پىسەنت قىلماي، جان پىدالىق بىلەن جەڭگە ئاتلانغان ئۇت يۈرەك قەھرىمان نوزۇگۇمنىڭ بەدئىي ئوبرازىنى ئۇتۇقلۇق يارىتتى.

قىسسىدە تەسۋىرلەنگەن نوزۇگۇم 19-ئەسىردىكى پاجىئەلىك ھايات قىسمەتلىرى قارشىسىدا قىيا تاشتەك تىك تۇرۇپ، زۇلۇم

بوراتلىرىنىڭ باغرىنى يارغان باتۇر ئۇيغۇر خوتۇن-قىزلىرىنىڭ تىپىك ئوبرازىدۇر.

زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىكىگە قارشى جەڭگە چۈشكەن نوزۇگۇم قولىغا قورال ئېلىپ، دۈشمەنگە قارشى بىۋاستە جەڭگە ئاتلىنىدۇ، قارا كۈچلەر قولىغا ئەسىرگە چۈشكەندىن كېيىن بولسا ئۆزىنىڭ خەنجەرسىمان ئۆتكۈر قوشاقلىرىنى مەنسۈي قورال سۈپىتىدە قوللىنىپ، ھۆرىيەت ۋە ئادالەت دۈشمەنلىرىنىڭ قارا يۈرىگىنى تىترىتىۋېتىدۇ، ھەتتا ياۋنىڭ قىلىچى ئۆز بېشىغا چېپىلىش ئالدىدا تۇرغان چاغدىمۇ ئۆز غۇرۇرىنى ساقلايدۇ. شۇڭا بىز نوزۇگۇم ئوبرازىنى 19-ئەسىردىكى زۇلۇمغا قارشى تىغ كۆتەرگەن ئۇيغۇر خوتۇن-قىزلىرىنىڭ تىپىك ئوبرازى دەپ باھالىيالايمىز.

شائىر موللا بىلال ئۆز قەسىدىسىنىڭ ئاخىرىدا نوزۇگۇمنىڭ يۇقۇرقىدەك جەسۇرانە روھىغا ئاپىرىن ئوقۇپ:

ئېنىگىتەك بولسا خاتۇنلەر سالھە، پاك،
بۇ مانجۇرلەر زۇلمى ئاڭا نەدۇر باك.
بۇنىڭدەك بولسا خاتۇنلار پائالى،
تاپار جەننەت بۇ زەنلەردىن كامالى.

(خوتۇنلار بۇنىڭدەك «نوزۇگۇمدەك» پەزىلەتلىك ۋە ئەخلاقلىق بولسا،
بۇ مانجۇلارنىڭ زۇلمى ئۇنىڭغا قانداقمۇ كار قىلالىسۇن؟
ئەگەر خوتۇنلارنىڭ پائالىيىتى مۇشۇنداق بولىدىغان بولسا،
جەننەت شۇ خىلدىكى ئاياللار بىلەن توشمامدۇ.)

دەپ يازغان ئىدى.

«چاڭموزا يۈسۈپىخان»

شائىر موللا بىلالنىڭ «چاڭموزا يۈسۈپىخان» ناملىق داستانى 1881-يىلى يېزىلغان. شائىر بۇ داستاندا يالغانچى، كاززاپ سوپىلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولغان يۈسۈپىخان چاڭموزىدىن ئىبارەت ساتىرىك ئوبرازنى يارىتىدۇ:

يىلى ئىدى ئات، ئاي ئىدى سەپەر،
"خوجام كەلدى!" دەپ خەلقە بولدى خەۋەر.
. . . . . .
دىدى: "ئىسمىم-دەسمىم يۈسۈپخان خوجا،
ئاتىمزنىڭ ئېتى ئۆمەرخان خوجا.
(ئات يىلنىڭ سەپەر ئېيى ئىدى،
"خوجام كەلدى!" دەپ خەلقە خەۋەر يەتتى.
. . . . . .
ئۇ مۇنداق دىدى: "ئىسمى-ئەمالىم يۈسۈپخان خوجا،
ئاتىمزنىڭ ئېتى ئۆمەرخان خوجا.)

ھىيلىگەرلىكنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغان يالغان سوپى — يۈسۈپخان چاڭموزا تۇرلۇك ئالدامچىلىق ۋە پەسكەشلىك ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ خەلقنى ئالدايدۇ، خەلقنىڭ مال-مۈلكىنى قاقتى-سوقتى قىلىدۇ، ئەڭ ئاخىردا بولسا شەرىپ ئاخۇن ئىسىملىك ئۇششاق تىجارەتچىنى ئۆزىگە قارشى بىر ئېغىز سۆز قىلىپ قويغىنى ئۈچۈن باشقىلارنىڭ قولى بىلەن مەخپىي ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىدۇ. كېيىنچە ئالدامچى چاڭموزا يۈسۈپخاننىڭ سىرلىرى خەلقە پاش بولىدۇ ۋە تېگىشلىك جازاغا تارتىلىدۇ.

شائىر موللا بىلال ئۆز داستانىدا قوقەندتىن كەلگەن ئالدامچى، ئاچكۆز، قارا نىيەت بىر سوپىنى پاش قىلىپ، قاتتىق ئەيىپلەيدۇ، بۇ ئارقىلىق ئەينى دەۋردە شىنجاڭدا ئاغدۇرمىچىلىق ۋە ئاپەت خاراكتېرىدىكى بۇزغۇنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ھەر مىللەت خەلقلىرى ئۈچۈن ئېغىر بالايى-ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلگەن يالغانچى، رىياكار سوپىلارغا بولغان ئۆچلۈكنى ۋە نارازىلىقنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنىڭدەك خەلق ئاممىسىنى نادانلىقتىك قۇلى بولماسلىققا، يۇسۇپخان چاڭموزىغا ئوخشاش ئىككى يۈزلىمە، ئالدامچى، سۈيىقەستچىلەردىن ئالاھىدە ھوشيار تۇرۇشقا چاقىرىدۇ. داستان ئۆزىدە ئىپادىلەنگەن ئۆتكۈر يۇمۇرىستىك تىل ئالاھىدىلىگى ۋە يۇقۇرى دەرىجىدىكى پاش قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغانلىقى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى مىراسلىرى ئىچىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقىقان ساتىرالارنىڭ بىرى بولۇشقا مۇناسىپتۇر.

13. موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا (مۆجىزى)

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» («مۇزىكىچىلار تارىخى») ناملىق رىسالىسى بىلەن تونۇلغان موللا نېمەتۇللا ئوغلى موللا ئىسمەتۇللا (مۆجىزى) نىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە تەپسىلى مەلۇماتلار يوق. ئۇنىڭ كىملىگى، قاچان، قەيەردە ياشىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن مۇئەللىپنىڭ مۇشۇ رىسالىسىنىڭ ئۆزىگە مۇراجىئەت قىلىش كېرەك.

ئاپتور «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»نىڭ مۇقەددىمە ئورنىدىكى بايانىدا ۋە خاتىمىسىگە بېغىشلىغان شېئىرىدا، بۇ رىسالىنى ئۆزىگە زامانداش بولغان خوتەن ھاكىمى ئەلىشىر ھېكمىبەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن

پۈتۈپ چىقىپ، خوتەنلىككە تەقدىم قىلغانلىغى ھەققىدە يازىدۇ. بىز بۇنىڭدىن مۆجىزىنىڭ خوتەندە ياشاپ، شۇ جايدا ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىغىنى، 1828-يىلدىن باشلاپ چىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن خوتەنگە ھېكمىبەگ قىلىپ تەينىلەنگەن ۋە 1882-يىلى ۋاپات بولغان ئەلىشىر ھېكمىبەگ بىلەن زامانداش بولغىنىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇغۇلۇپ، ئىككىنچى يېرىمدا ئالەمدىن ئۆتكەنلىگىنى بىلەلەيمىز.

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن»نىڭ مۇقەددىمىسىدىكى بايانلار يەنە بىزنى ئىسمەتۇللا مۆجىزىنىڭ ئەرەپ، پارس تىللىرىنى پۈختا ئىگەللىگەن يۇقۇرى بىلىملىك كىشى ئىكەنلىگى، ئۇنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن تەرەققىپەرۋەر ئالىملارغا، بولۇپمۇ ئەلىشىر ناۋائىغا چەكسىز ئىخلاس قىلىدىغانلىغى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

مۆجىزىنىڭ شۇ زامانىدىكى ئىلغار پىكىرلىك، تەرەققىپەرۋەر، ئىلىم-پەن ۋە مەدەنىيەت، سەنئەتنى قەدىرلەيدىغان كىشى ئىكەنلىگىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشتە، رىسالىدىكى فىساغۇرس (پىساگور) ۋە فارابى سۆزلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن تۆۋەندىكى ھېكمەتلىك جۈملىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە: "ئۆزەڭنى تۇزلىمەي تۇرۇپ كىشىگە نەسىھەت قىلما، ئەيىبىڭنى ساڭا كۆرسەتكەن كىشىنى دوست بىلىپ ئەزىز تۇت، چىرايلىق لىباس كىيىپ يۇرگۈچە چىرايلىق سۆز قىلىپ يۇرۇشنى ئۆرگەنگىل، ياخشى سۆزنى ئەيتۇرغە قۇدرەتلىك بولماسا، ياخشى سۆزنى ئېيتقۇچىدىن ئۆرگەنگىل؛ ئىلىم ئۆرگەنشىدىن نومۇس قىلما، ئىلىمسىزلىكىدىن نومۇس قىل..."①، "يۈز يىل ئىبادەت قىلىپ

① «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982-يىل نەشرى، 27-بەت.

ئالالمىغان فەيزلى مېنىڭ قانۇنۇمنىڭ سىملاردىن ئالغايسزلار"①.

"ھازىرمۇ ئۆزبېنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان بۇ ھېكمەتلىك سۆزلەر ئەسلىيەتتە مۆجىزىنىڭ ئۆز دۇنيا قارىشىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، بۇ يەردە ئۇلارنى ئەينى زاماندىكى نادانلىق، تەركىدۇنيالىق ۋە قوللۇقنى تەشەببۇس قىلغۇچى جاھىل كۆچىلەرگە قارىتىپ ئېتىلغان ئوق، خەلق ئامىسىغا بېرىلگەن سەمىمىي مەسلىھەت سۈپىتىدە قوللانغان"②.

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن»دا ئەلشىر ھېكمەتكە تىلىدىن مۆجىزى تەرىپىگە بېرىلگەن مۇنداق جۇملىلەرمۇ بار: "سەنكەم كەسىپنىڭ ھەم مۇسقىدۇر③ ھەم ئەبيات④ مەملىكەتنىڭ بۇلبۇلۇار سۇلتانى، ئەدەبىيات مۇلكىنىڭ تۇتى شىرىن لىساندۇر سەن⑤ ھەم خۇش پۇتكۈچى ھەم دىلكەش ئەيتقۇچى سەندۇرسەن."⑥ ئەينى دەۋر بەدىئىي ئەدەبىياتىغا ئەنئەنە بولۇپ ئۆزلىشىپ كەتكەن يۇقۇرى دەرىجىدە گۈزەللەشتۈرۈپ سۈپەتلەش ئۈسلۇبىدا بېرىلگەن بۇ تەرىپلەر مولا ئىسمەتۇللا مۆجىزىنىڭ زامانىسىغا كۆرە داڭلىق سازەندە، مەشھۇر شائىر ۋە ئەدىپ، شۇنىڭدەك ئۇستا خەتتات ھەم ماھىر

① «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982 ـ يىل نەشرى، 29 ـ بەت.

② «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، «كىرىش سۆز»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982 ـ يىل نەشرى، 8 ـ 9 ـ بەتلەر.

③ مۇسقا ـ مۇزىكا.

④ ئەبيات ـ شېئىر، بېيت.

⑤ لىسان ـ تىل، سۆز.

⑥ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982 ـ يىل نەشرى، 25 ـ بەت.

ناخشىچى ئىكەنلىگىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

مۆجىزىنىڭ يۇقۇرى ئىستىداتى ھەرقانداق كىشىنى ئۇنىڭ ئۆز ئۆمرىدە كۆپلىگەن ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنى يازغانلىغى ھەققىدىكى پەرەزدىن خالى قىلمايدۇ. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن بىزگە مەلۇم بولغىنى پەقەت «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دىن ئىبارەت يىگانە ئەسەردۇر. «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»نىڭ تەخمىنەن 20ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا (1919ـ يىلىدىن بۇرۇن) كۆچۈرۈلگەن بىر قول يازما نۇسخىسى ھازىر جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

رىسالىنىڭ شېئىر بىلەن بېرىلگەن خاتىمىسىدىكى:

پۈتۈك تارىخىن تارىخىن دېپ ئىدىم،
بىلەلمەسمىكىن دېپ ئەجەپ غەم يىدىم.

(رىسالە يېزىلغان تارىخنى «تارىخىن» دىدىم،
بىلەلمەسمىكىن دەپ تولىمۇ غەم يىدىم.)

دىگەن مىسرالاردىكى «تارىخىن» دىگەن سۆزنىڭ ئەبجەت ھېساۋى بويىچە:

ت+ا+ر+ى+خ+ى+ن=تارىخىن

400 + 1 + 200 + 10 + 600 + 10 + 50 = 1271

بولىدىغانلىغىغا ئاساسەن، ئەسەرنىڭ ھىجرىيە 1271ـ يىلى (مىلادى 1854 ـــ 1855ـ يىلى) يېزىلغانلىغىغا ئېنىق ھۆكۈم قىلالايمىز.

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» بىزنى ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىغىنىڭ تەرەققىيات تارىخى، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە مۇكەممەللىشىش جەريانى، ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىق تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان داڭلىق مۇزىكا ئۇستىلىرى ھەققىدە قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن

تەمىنلىگۈچى بىر تارىخىي ھۆججەتتۇر.

بۇ رىسالىدە گەرچە ھەقىقىي تارىخ بىلەن رىۋايەتلەر ئارىلاش-
تۇرۇۋېتىلگەن، پەقەت چاچما ئودارلىق يەككە مۇزىكىلارلا مۇزىكا
ھىساپلىنىپ، خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ئىجات قىلىنىپ، كەڭ ئەۋج
ئالغان ۋە يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن چوڭ تېپتىكى مۇقاملارغا ("چوڭ
نەغمە"، "داستان"، "مەشرەپ" قاتارلىق قىسىملارنى ئۆز ئىچىگە
ئالغان مۇزىكىلارغا) ئېتىۋارسىز قارىلىپ، مۇقاملارنىڭ نامى مەلۇم
داۋالىق شائىر، ئالىم ياكى سازەندىلەرنىڭ نامى بىلەن باغلاپ
قويۇلغان، قىسقىسى، مۇقام چۈشەنچىلىرىنىڭ كونكرېت تارىخىي
ئۆزگىرىشلىرى ھىساپقا ئېلىنمىغان بولسىمۇ، لېكىن بىز ئۇنىڭدا
كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار تارىخىي مەلۇماتلاردىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرە-
لەيمىزكى، "مۇقام" ئاتالغۇسى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە
بىر-بىرىدىن پەرقلىق بولغان كونكرېت ئۇقۇمغا ئىگە بولۇپ كەلگەن.
بۇرۇنقى چاغلاردا "مۇقام" چۈشەنچىسى سەۋىيىسى خېلىلا يۇقۇرى
بولغان، بىرقانچە مەرغۇلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بىرەر مەشھۇر
مۇزىكىنى كۆرسەتكەن بولسا، كېيىنكى دەۋرلەردە "چوڭ نەغمە"،
"داستان"، "مەشرەپ"تىن ئىبارەت ئۇچ قىسىملىق مۇزىكا گۇرۇپپە-
لىرىنى كۆرسىتىدىغان بولغان. شۇنداق قىلىپ، تارىختىكى ئايرىم
شەخسلەرنىڭ ئىجادىيىتى دەپ تىلغا ئېلىنغان مۇزىكىلارنىڭ نامى
كېيىنكى پەيتتە خەلق ئاممىسىنىڭ كوللېكتىپ ئىجادى بولغان يۇرۇش-
تۇرۇلگەن مۇقاملارنىڭ نامى قىلىپ ئىشلىتىلگەن. دېمەك، "مۇقام"
ئۇقۇمىنىڭ يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن چوڭ ھەجمىدىكى مۇزىكىلىق گەۋدىنى
ئىپادىلىشى پەقەت 16-ئەسىردىن كېيىنكى ئىش.

مۆجىزى «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇد، بەرباب،

تەمبۇر قاتارلىق چالغۇ ئەسۋاپلىرىنى ئىجات قىلغانلىغى، تەمبۇرغا
قوي، ئۆچكىلەرنىڭ ئۇچيىدىن تار ئېشىپ سالغانلىغى، فارابىنىڭ
قالۇننى، قىدىرخان ياركەندىنىڭ بولسا راۋاپ، ھەشتار (سەككىز
تارلىق چالغۇ ئەسۋاۋى)نى ئىختىرا قىلغانلىغى قاتارلىقلارنى تىلغا
ئالىدۇ. بۇلار بىزنىڭ ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ مەيدانغا
كېلىش ۋە مۇكەممەللىشىش تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىكى مۇھىم
ماتېرىيال ھىساپلىنىدۇ.

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» يەنە شۇنىڭ بىلەن قىممەتلىككى، ئۇنىڭدا
يەركەن خانلىغى دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىدىن بولغان
قىدىرخان ياركەندى بىلەن ئامانىنساخان ھەققىدە ئىشەنچلىك
مەلۇماتلار بېرىلگەن.

مۆجىزىنىڭ قىدىرخان ھەققىدىكى بايانلىرى بىز ئۈچۈن بۇ
ئىستېداتلىق ئالىمنىڭ مۇزىكا، ناخشا، بەدىئىي ئەدەبىيات ساھەسى-
دىكى بۈيۈك كەشپىياتچىلىرىنى، دۆلەت ۋە جەمىيەتتىكى يۇقۇرى
ئابرويىنى يورۇتۇپ بەرگۈچى تۇنجى يازما ماتېرىيال ھىساپلىنىدۇ.

مۆجىزى ئامانىنساخان ھەققىدە سۆزلىگەندە، ئۇنى زور ھۆرمەت
بىلەن تىلغا ئېلىپ: "شائىرەئىي يىگانەئىي دەۋاران ئىردى، دىۋانى
نەفسى ئاتلىق شېئىر بىر كىتابىنى تەسنىف قىلىپ ئىردىلەر ھەم
خەتتاتلىقدا ئۇستاد گۈل ئىردى ھەم مۇسىقى فەننده ئاتاغ ساھىبى
كەمال ئىردى..."① دەپ يازىدۇ. ئۇ يەنە ئامانىنساخانىنىڭ
بىرقانچە ئەدەبىي، ئىلمىي ئىجادىيەتلىرىنى ساناپ كېلىپ، ئۇنىڭ

① «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982 - يىل نەشرى،
40 - بەت.

«ئىشرەت ئەگگىز» ناملىق بىر مۇقام ئىجات قىلغانلىغى، ئۇنى سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ رەشك كۇچىدىن ئۆز نامىدا تارقاتقانلىغى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ. ناھايىتى روشەنكى، مۇجىزى بۇ يەردە مەشھۇر تارىخچى مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» ۋە مەھمۇت جوراسنىڭ «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» ناملىق كىتاپلىرىدا ئاستىن-ئۈستۈن قىلىنغان تارىخىي پاكىتلارنى تۇزىتىپ، ئاماننىساخان ئىجادىيىتىگە ھەقسىز تەسۋىر بېرىدۇ. يەنى مىرزا ھەيدەر بىلەن مەھمۇت جوراسلار ئۆز كىتاپلىرىدا «ئىشرەت ئەگگىز» مۇقامىنى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان نامىغا يازغان بولسا، مۇجىزى بۇ مۇقامنىڭ ئەسلىدە مەلىكە ئاماننىساغا تەئەللۇق ئىكەنلىگىنى، پەقەت فېئودالىق كۆز قاراش تۈپەيلىدىن ئۆز ئايالىنىڭ نامىنى سىرتقا تارقىتىشنى مۇناسىپ كۆرمىگەن ئابدۇرەشىدخان تەرىپىدىن شۇنداق قىلىنغانلىغىنى ھېچقانداق مۇجمەللىكتىن خالى ھالدا ئوتتۇرىغا قويىدۇ. مۇجىزىنىڭ فېئودالىق ئاساسىدىكى چەكلىمىلىرى تۈپەيلىدىن نامى ئۇنتۇلۇپ كېتىشكىچە بېرىپ يەتكەن مەلىكە ئاماننىسانىڭ ئوبرازىنى قايتىدىن نۇرلاندۇرغانلىغى ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىغا قوشقان زور تۆھپىسىدۇر.

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» يەنە 14-ئەسىردىن 20-ئەسىرگىچە داۋاملاشقان "چاغاتاي تىلى" نامىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ 19-ئەسىردىكى ئومۇمىي ئەھۋالىنى ھەمدە چاغاتاي تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئۆتۈش جەريانىدىكى ئۆتكۈنچى دەۋر ئەدەبىي تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

14. شائىر ئەھمەتشا قارا قاشى ۋە ئۇنىڭ «ياماڭ ئات توغرىسىدا» ناملىق ھەجۋى مۇخەممەسى

«ياماڭ ئات توغرىسىدا» (ياكى «نەزەر مۇپتىغا خەت») ناملىق ھەجۋى مۇخەممەسى بىلەن خەلقىمىز ئاڭلىسا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرۇپ كەلگەن شائىر ئەھمەتشا قارا قاشى خوتەنلىك قارىقاش ناھىيىسىدە تۇغۇلغان ۋە شۇ جايدا ھايات كۆچۈرگەن. ئۇيغۇر-قازاق مۇناسىۋەتلىرىگە قارىغاندا، ئەھمەتشا قارا قاشى ئىلىم-بىلىم ئۇگىنىش مەقسىدى بىلەن قەشقەر «خانلىق مەدرىسى»گە ئوقۇشقا كېلىدۇ، بۇ جايدا ئاقسۇلۇق نەزەر ئاخۇن دېگەن تالىپ بىلەن ساۋاقداش بولۇپ بىرگە ئوقۇيدۇ. ئوقۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئەھمەتشا خوتەن قارىقاشقا مۇدەررىس، نەزەر ئاخۇن ئاقسۇغا مۇپتى بولۇپ ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىشىدۇ. ئەھمەتشا قارا قاشى ئاتقا ھەۋەس قويغان كىشى بولغىنى ئۈچۈن، ساۋاقدىشى نەزەر مۇپتىغا 50 تەڭگە ئاقچا ئەۋەتىپ، ئاقسۇنىڭ ياخشى ئېتىدىن ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئارىدىن خېلى ۋاقىت ئۆتىدۇ، قايتا-قايتا سۆرۈشتۇرۇپ خەت يازسىمۇ نەزەر مۇپتىدىن ھېچقانداق سادا بولمايدۇ. دەل بىر يىل توشقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئەھمەتشا ئاخىر كارۋانلار ئارقىلىق ساۋاقدىشى نەزەر مۇپتى ئەۋەتكەن ئاتنى تاپشۇرۇۋالىدۇ. مەزكۇر مۇخەممەستە ئېيتىلغاندەك، ئۇ ئاتنىڭ ئېيىپ ۋە نۇقسانلىرى بولغاچقا، ئەھمەتشا يۈرت ئىچىدە قاتتىق ئەزا، ئاھانەتكە قالىدۇ. ساۋاقدىشى نەزەرنىڭ ۋاپاسىزلىغى ۋە دىيانەتسىزلىگى سەۋەبىدىن قاتتىق غەزەپكە كەلگەن ئەھمەتشا «ياماڭ ئات توغرىسىدا» دېگەن مۇخەممەسنى يېزىپ، ئۇنى نەزەر مۇپتىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ.

شائىرنىڭ بۇ مۇخەممەسده گەپ خۇي-پەيلى ياماندا، ئۆزى قاشاڭ، بوي-تۇرقى كېلىشمىگەن بىر ئات ئۇستىده كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنسەمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا تېتىك، ئۆتكۈر هەجۋى تىل ئارقىلىق نەزەر مۇپتىغا ئوخشاش ۋاپاسىز، دىيانەتسىز، خىيانەتكار شەخس پاش قىلىنىدۇ. شۇڭا «ياماندا ئات توغرىسىدا» ناملىق مۇخەممەسنى ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىدىكى ساتىرالار قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

شائىر بۇ مۇخەممەسته ئۆتكۈر هەجۋى ئىبارىلەر ئارقىلىق نەزەر مۇپتى ئەۋەتكەن ياماندا ئاتنىڭ سۈرىتىنى مانا مۇنداق روشەن سىزىپ كۆرسىتىدۇ:

پۇلۇمنى توختىتىپ بىر يىل ئەۋەتىپسەن ماڭا بىر ئات،
ئېشەكچە يوقكى رەفتارى① بۇ ئاتنىڭ پەيلىدۇركى يات،
كى توختاپ يولدا ياتتى قامچا بىرله ئۇرمىسام پات-پات،
كۆلا-ئارغامچىنى ئۇزدى، قوزۇقتا باغلىسام قات-قات،
ئۇلاپ ئارغامچىنى هاردىم كۈنى يۈزمىڭ هالاكەتته.
. . . . . .
بۇ ئاتنىڭ ئەيىبىنى بىر-بىر بايان ئەيلەي ئۆزۈڭ ئاڭقا،
قىكىر قۇيرۇق، سىڭا سۆڭگەچ، پۇتى مايماق، بويى لاڭقا،
بىرى تەپكەك، بىرى ئۇرككەك، بۇ ئەيىبلەر ئۇستىگه ماڭقا،
ساماننى بەش كۆشۈك يەپ هەر قەدەمده بىر تۇرۇپ ساڭقا②،
بۇ سۈرەتلىك يەنه بىر ئات تۇغۇلماس هېچ ۋىلايەتته.

① رەفتار — مېڭىش، يۈرۈش.
② ساڭقا — تېزەكلەش.

ئارقىدىنلا ئۆزى ئەۋەتكەن پۇلغا خىيانەت قىلىپ، ساۋاقدىشىنى يەرگه قاراتقان نەپسانىيەت شەخس نەزەر مۇپتىنى ئۆتكۈر يۇمۇرىستىك تىل بىلەن كېلىشتۇرۇپ مەسخىره قىلىدۇ، ئۇنىڭدىكى ئاچكۆزلۈك، ۋاپاسىزلىق، ئالا كۆڭۈللۈك ئىللەتلىرىنى رەھىمسىز قامچىلايدۇ:

چۈشۈپتۇ ئاسماندىن ئون تۆلۈمدا لاپ بىلەن يالغان،
بىرى ئەھلىگه ئالەمنىڭ ئۆزۈڭگه توققۇزى قالغان،
سەرىھ① يالغان ئەمەسمۇ ئاتنى ئاتمىش تەڭگىگه ئالغان؟!
كېكىرەككه ئوتتۇز تەڭگىنى تەھقىمكىن سالغان،
غېنى② بولغان ئىكەنسەن ئەسلىدىن شۇنداق خىيانەتته.
. . . . . .
نۇمۇس قىل خەلقى ئالەمدىن كى سالىم سەن ئەمەس بىمار،
خىيانەتلىك قىلىپ مۇنچه خىجىللىق ئەيلىمەك ئىزهار،
مېنىڭ هەققىمنى يەپسەن غەيرىنىڭ هەققىن يىمه زىنهار،
كىشىنىڭ هەققىنى يەپ، مىڭ ئىبادەت قىلغىنىڭ بىكار،
جاۋاپقا پۇختا تەييارلان بۇگۈن تاڭلا قىيامەتته.

ئۇمۇمەن، شائىر ئەھمەتشا قارا قاشى «ياماندا ئات توغرىسىدا» ناملىق مۇخەممەسته ئۆتكۈر، ئوبرازلىق، يۇمۇرىستىك تىل ۋاستىسىنى قوللىنىپ، ئەينى دەۋرنىڭ يىرگىنىشلىك قالاق تەرىپىگه خەنجەر

① سەرىھ — ئوپ - ئوچۇق.
② غېنى — باي.

ئۇرددىغان ساتىرا ژانىرى ئارقىلىق كىشىلىك ئەخلاقىغا يات بولغان ئاچكۆزلۈك، يالغانچىلىق، ۋاپاسىزلىق ئىللەتلىرىنى قاتتىق قامچىلىدى.

شائىرنىڭ بۇ مۇخەممەس تىل جەھەتتىن راۋان، ئاممىباپ، ئۆتكۈر بولۇپ، خەلق تىلىغا يېقىن بولغاچقا، يۇز نەچچە يىلدىن بۇيان قولدىن-قولغا ئۆتۈپ، كۆچۈرۈلۈپ، ئېغىزدىن-ئېغىزغا ئۆتۈپ كەلگەن تارقىلىپ، ئاھاڭغا سېلىنىپ، خەلق ئىچىگە گىۋزەل فولكلور نەمۇنىلىرىدەك سىڭىپ كەتكەن.

بۇ ئالامەتلەر شائىر ئەھمەتشا قارا قاشىنىڭ تالانتلىق قەلەم ئىگىسى ۋە پىكىر جەھەتتىن يېتىلگەن سۆز ئۇستىسى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

15. موللا ئەلى بىننى موللا ئىمىن

شائىر موللا ئەلى بىننى موللا ئىمىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىرىدىن بىرى، شائىرنىڭ قولىمىزدا بار بولغان «دىۋان ئەلى» سەرلەۋھىلىك لىرىك شېئىرلار توپلىمى ئۇنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن كۆچۈرۈلگەن قىممەتلىك مىراس بولۇپ، بۇنى شائىرنىڭ نەۋرىسى تاش ئىمىن ھاجى يېقىنقى مەزگىللەرگىچە تەۋرۈك مىراس سۈپىتىدە ساقلاپ كەلگەن.

«دىۋان ئەلى»دە ئوتتۇرىغا قويۇلغان قىسمەن پاكىتلارغا ۋە تاش ئىمىن ھاجى تەمىنلىگەن ئىشەنچلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شائىر موللا ئەلى بىننى موللا ئىمىن مىلادى 1835-يىلى شەھىيار (ھازىرقى شايار) ناھىيىسىنىڭ چارتاق كەنتى تال تېرەك مەھەللە-

سىدە (ھازىرقى گۈلباغ رايونى تەۋەسىدە) نامرات دىخان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، شائىرنىڭ داددىسى ئىمىن مولا مەرپىەتپەرۋەر، بىلىملىك ئادەم بولغاچقا، ئوغلى ئەلىنى تەربىيىلەش ئىشىنى بۇاستە ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، كۈندۈزلىرى دىخانچىلىقنىڭ مۇشكۈل ئەمگەكلىرى بىلەن شۇغۇللانسا، ئاخشاملىرى ئىشىك ئالدىغا گۈلخان يېقىپ قويۇپ، ئوت يورۇغىدا گۈدەك پەرزەندىنىڭ قەلبىگە مەرپىەت ئۇرۇقلىرىنى چاچقان. زېرەك ۋە تىرىشچان بالا ئەلى كىچىگىدىنلا بىلىم ئېلىشقا ئىجتىھات بىلەن بېرىلىپ تىرىشىپ ئۇگەنگەن. ئۆزىنىڭ زېرەك، بىلىملىكلىگى ۋە خەتتاتلىق ساھەسىدىكى قابىلىيىتىنىڭ يۇقۇرىلىغى بىلەن جامائەتچىلىك ئىچىدە تونۇلۇشقا باشلىغان. مىلادى 1865-يىلى شائىر ئەلى 30 ياشقا تولغاندا شۇ دەۋردىكى شەھىيار ھۆكۈمرانى قادىر ھېكىمبەگنىڭ دىققەت-ئېتىۋارى ئۇنىڭغا تېگىلگەن، بۇ ئەمەلدار شائىر ئەلىنىڭ خەتتاتلىق سەنئىتىگە ئالاھىدە قىزىقىپ، ئۇنى مىرزىلىققا تەيىنلەپ ئۆز مەھكىمىسىگە ئەكىرىۋالغان. شائىر ئەلى قادىر ھېكىمبەگ ھۆزۇرىدا مىرزىلىق ۋەزىپىسىنى بېجىرىش جەريانىدا ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتى ساھەسىدە يەنىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىپ ئۇگىنىپ، ئۆزىمۇ زور قىزىقىش ئىچىدە ئىجات ئېتىشكە بېرىلگەن. يەنە بىر تەرەپتىن سەكىكىز يىللىق مىرزىلىق ھايىتى داۋامىدا ئىجتىمائىي جەمىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى، زالىم ئەمەلدارلارنىڭ پۇقرالارنىڭ قان-تەرى ھېسابىغا ئۆزلىرىنىلا بېيىتىشنى كۆزلەيدىغانلىغىنى، خەلقنىڭ ھايات-ماماتى بىلەن قىلچە كارى بولمايدىغانلىغىنى...ئەمىلىي پاكىتلار، بۇاستە سەرگۈزەشتىلەر ئاساسىدا تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتكەن ۋە ئۆزىنىڭ مەسئۇلىيەتلىك غەزەل، مۇخەممەسلىرىدە بۇ خىل ئېچىنىشلىق رېئاللىقلارنى ئەكس

ئەتتۇرۇشكە تىرىشقان.

ھېكمىمبەگ مەھكىمىسىدىكى ناھەقچىلىقلار ۋە ئادالەتسىزلىكلەردىن يۇرىگى سقىلغان شائىر ئەلى بۇ ئورۇندا ئىشلەۋېرىشكە تاقەت قىلالماي، ھەج قىلىش باھانىسى بىلەن مىرزىلىق خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىپ، ئۆز يېزىسىدىكى تال تېرەك مەھەللىسىگە قايتىپ كېلىپ دېخانچىلىق بىلەن تۇرمۇش كۆچۈرگەن. شائىر ئەلى ئۆز ئۆمرىدە بىرنەچچە پەرزەنت كۆرگەن بولسىمۇ، كېسەللىك ۋە موھتاجلىق سەۋەبىدىن پەرزەنتلىرى ئارقىمۇ-ئارقا ئۆلۈپ كېتىپ، ئائىشەخان ئىسمىلىك بىرلا قىزى ھايات قالغان (مەرھۇم ئائىشەخان شائىرنىڭ نەۋرىسى تاش ئىمىن ھاجىنىڭ ئانىسى بولۇپ، 1949-يىل 12-ئاينىڭ 21-كۈنى 70 يېشىدا ۋاپات بولغان). پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆلۈمى ۋە باشقا ئوخشاشسىزلىقلار سەۋەبىدىن قەلبى داغلانغان شائىر ئەلى تويبولدى، خاندان قاتارلىق جايلاردىكى بىر قىسىم يەرلىرىنى باشقىلارغا ھەقسىز بېرىۋېتىپ، چارتاق يېزىسىدىكى ئۆي-بىساتلىرىنى سېتىپ، ناھىيە بازىرى ئىچىگە كۆچۈپ كىرگەن، بۇ جەريانىدا ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان. كېيىنچە ئۆز ئۆمرىدە يازغان شېئىرلىرىنى يىغىپ «دىۋان ئەلى» سەرلەۋھىلىك توپلىمنى تۈزۈپ پۈتتۈرگەن ۋە بۇ دىۋانىنى ئۆز قەلمى بىلەن تۆت نۇسخا قىلىپ كۆچۈرۈپ چىقىپ، ئۇنىڭ ئۇچ نۇسخىسىنى سودىگەرلەرنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتىپ بەرگەن، ئۆزىدە ھازىر بىزگە مەلۇم بولغان مۇشۇ بىرلا نۇسخىنى ئېلىپ قالغان.

شائىر مۇللا ئەلى بىننى مۇللا ئىمىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ھەج قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئەرەبىستان قاتارلىق ئەللەرگە بېرىپ

زىيارەت ۋە ساياھەت بىلەن مەشغۇل بولدۇ. ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن. 1902-يىلى 67 يېشىدا ۋاپات بولدۇ.

يۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن «دىۋان ئەلى» سەرلەۋھىلىك توپلام شائىر مۇللا ئەلى بىننى مۇللا ئىمىننىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنى ئېنىقلىۋېلىشىمىزغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگۈچى بىردىن-بىر ئاساسلىق ھۆججەتتۇر. دىۋاننىڭ ئومۇمىي ھەجمى 164 بەت بولۇپ، پاتلانغان خوتەن قەغىزىگە چاغاتاي يېزىغى بىلەن چىرايلىق كۆچۈرۈلگەن. «دىۋان ئەلى» كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ مەسنەۋى، غەزەل، مۇرەببە ۋە مۇخەممەس شەكىللىرىدە يېزىلغان ئىككى مىڭ مىسرادىن ئارتۇق شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان توپلام بولۇپ، ئۇنىڭدىكى شېئىرلار ھەرپ تەرتىۋى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

شائىر مۇللا ئەلى بىننى مۇللا ئىمىن ئۆزىنىڭ بۇ كىتابىدا ئىسلام ئىدىئولوگىيىسىنى مەزمۇن قىلغان پەند-نەسىھەتلەرگە خېلى كۆپ باپلارنى ئاجراتقاندىن باشقا، كىشىلىك ئەخلاق، ئىلمۇ-ھۈنەر-نىڭ خاسىيىتى، مەرىپەتپەرۋەر بولۇش، ئەمگەكنى ئۇلۇغلاش، سېخىلىق، مۇلايىملىق ۋە ۋاپادار، كۆيۈمچان بولۇش، پاك ئىنسانىي مۇھەببەت... قاتارلىق ئىجتىمائىي مەزمۇنلار ئۇستىدىمۇ نۇقتىلىق توختىلىپ ئۆتىدۇ. يەنە بىر قىسىم شېئىرلىرىدا بولسا ئاپتور ئۆزىنىڭ بۇاستە ھايات كۆچۈرمىشلىرىنى، قايغۇ-ئەلەملىرىنى ئەملىي پاكىتلار بىلەن تەسىرلىك بايان قىلىپ، ئادالەت ۋە ئىزگۈ-شەپقەتنىڭ كۈشەندىسى بولغان جاھالەتلىك قارا زامان ئۇستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. تەكەببۇر، قارا كۆڭۈل مەنسەپدارلارنى، جاھىل پىتنىخور-لارنى، ھاياسىز، ئاچكۆز نەپسانىيەتچى مۇلۇكپەرەسلەرنى

نەپرەت بىلەن ئەيىپلەپ، ئەينى جەمىيەتتىكى تەڭسىزلىك ۋە ئادالەتسىزلىكنىڭ مەنبەسىنى، بايلىق ۋە كەمبەغەللىك ئوتتۇرىسىدىكى نېگىزلىك زىددىيەتلەرنى ئۆزىگە خاس بىر بەدىئىي شەكىلدە ئېچىپ كۆرسىتىدۇ.

شائىر شېئىرلىرىدىن نەقىل قىلىنغان تۆۋەندىكى مىسرالار يۇقۇرقى قاراشلىرىمىزنىڭ توغرىلىغىنى مەلۇم تەرەپلەردىن ئىسپاتلاپ بېرىشى مۇمكىن:

. . . . . .

بۇ دۇنيانىڭ ۋاپاسى يوق، ئېنى نادان كىشى بىلمەس،
بولۇپ خۇش مۇلكى-مالغا ئاجىزنى كۆزىگە ئىلمەس.
بۇ مەغرۇرلۇقتا يۇرۇپ ئاجىز، غېرىپنىڭ قەدرىنى بىلمەس،
بۇگۈن تاكلا پۇشايمان قىلغاندا ئەسلا سۇدۇ① قىلماس.

. . . . . .

كىمگە ئېيتىپ، كىمگە يىغلاي دوستلىرىم دەردىمنى مەن،
بۇ بەدەنگە ئوت سالىپ پەس بولمىدى، قىلدى شەرار②.
بۇ مېنىڭ زاھىر③ تېنىمدە ئەسلى تاقەت قالمادى،
بەزى-بەزى ۋاقتىدا بەندىگە بولدۇم ئىنتىزار.
...بۇ زەئىپلىققا يېتىپ بولدى مېنىڭ ھالىم خاراپ،
ھاللىشۇرغا ھېچ كىشىم يوق، ھال-مۇڭ بولارلار روزىگار.
ئول نىگارىم دەردىنىڭ ئۇستىدە پەرزەنت داغى بار،
ئىككى دەرتنىڭ دەردىدە يىغلاپ يۇرۇپ لەيلۇ-ناھار④.

① سۇد — پايدا، نەپ.
② شەرار — ئوچقۇن.
③ زاھىر — ئاشكارا، كۆرۈنگەن، ئوچۇق.
④ لەيلۇ-ناھار — كېچە-كۈندۈز.

. . . . . .

بۇ كېسەلنىڭ دەردىگە تاپمىدىم مەن ھېچ ئىلاج،
ئۆزدىن ئۆزگىگە بولدۇم نەچچە زامان مەن ئېھتىياج.
مەن ۋاپالىق ئىزدىدىم نەچچە زاماندىن بېرى،
مەن ۋاپالىق كۆرمۇدۇم، قىلمىدىم مەن ھېچ ئىلاج.

ۋاپا ۋە ئىزگۈ-شەپقەتتىن ئەسەر قالمىغان قارا زاماندىن قەلبى يارىلانغان شائىر ئېغىر كېسەلگە دۇچار بولۇپ يېتىپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە جان-جىگەر پەرزەنتلىرى ئارقا-ئارقىدىن ئۆلۈپ كېتىدۇ. بېشىغا ئېغىر كۈنلەر چۈشكەن ئەنە شۇ چاغلاردا ياكى ئۇرۇق-تۇققانلىرى ياكى دوست-ئۇلپەتلىرى ئارىسىدىن ئۇنىڭ ھالىغا يېتىدىغان، مۇڭداش بولىدىغان بىرمۇ كىشى چىقمايدۇ. بۇ رېئاللىقتىن غەزەپلەنگەن شائىر ئاچچىق ئۆكۈنۈش ھېسسىياتى بىلەن:

قولۇم قىسقا ئۆزەم ئاجىز، مېنىڭدىن نەپئىلەر① يەتمەس،
بولۇپ ئېردى بۇ ئەھۋالىم، قېشىمغا ھېچ كىشى كەلمەس.
بۇ ھالەتتە بۇرادەرلەر مېنىڭ قەدرىمنى ھېچ بىلمەس،
كېسەل بەنت مەن بولۇپ قالدىم، ئىلاجىم يوق ئەمەس تەن ساق.

دېگەن مىسرالارنى يېزىپ، ئاجىز ۋە مىسكىنلەرنىڭ ھال-ئەھۋالىغا كۆڭۈل بۆلمەيدىغان قاراڭغۇ جەمىيەت ئۇستىدىن شىكايەت قىلغان بولسا، قول-ئىلكىدە بار ئاكا-ئىنىلىرىنىڭ ئۆزىگە ۋە يەنە بىر كېسەلچان سىڭلىسىغا قىلغان ۋاپاسىزلىقلىرى ھەققىدە مۇنۇلارنى يېزىپ قالدۇرىدۇ:

① نەپئىلەر — پايدا - مەنپەئەتلەر.

بىر ئاتادىن بىر ئانادىن ئۇچ ئۇغۇل بىز، ئىككى قىز،
بەش بالانىڭ ئىچىدە يوق ئېردىلەر ئۇگەيمىز.

مېھرىبان ئېردۇك ئەجەپ بىز ھالۇ-ئەھۋال سوراشىب،
ئۇچ بالا تەن ساقدۇر، بولدۇق كېسەل بىز ئىككىمىز.

ئول كېسەل بولغان قېرىنداشىنىڭ ئاتى خەدىچەدۇر،
بارى دۇرلەر بۇ قېرىنداشدا ئۇچ ئوغۇل-ئۇچ قىز.

كۆرمەدى پەرزەنتلىرىدىن بۇ-قېرىنداشىم ۋاپا،
خارىزارى ئىنتىزار پەرگاھ قىلادۇر ئاغچى قىز.

چوڭ ئاغام بىلەن ئىنىم ھەرقايسى ئۆز ھالى بىلەن،
بىر-بىرىگە شەپقىتى يوق، ھاللاشقىلى ئەھۋالىمىز.

كۇچ-قۇۋۋەتىڭ بارىدا، كەلگەنۇ-بارغان ھەممەلەر،
نەپئى يەتمەس بولۇپ ئېردى بولدى بۇ ئەھۋالىمىز.
. . . . . .
بۇ قېرىنداش ھەققىدە قىلسام سۆزۈم تولا ئىدى،
بەس، كۆپايە بولدى ئەمدى كۆيدۇرلەر تىلمىز...

ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان ئەلى»دە يەنە شائىرنىڭ مۇھەببەت ۋە ئاشىقلىق توغرىسىدىكى ئىجتىمائىي چۈشەنچىلىرىنى، سەۋر، قانائەت، ھاياغا دائىر مۇلاھىزىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى شېئىرلارمۇ مەلۇم سالماقنى ئىگەللەيدۇ. بولۇپمۇ شائىر ئەلى غېرىپ-غۇرۇلارغا

شەپقەت قىلىش، ئاجىزلارغا ياردەم بېرىش، غەرەزسىز ۋە خالىس مەنپەئەت يەتكۈزۈش، خۇشاللىق بېغىشلاشنى ئىسلام ئېتىقادىدا ئەڭ چوڭ پەرز ھىساپلانغان مەككىنى ھەج قىلىشتىنمۇ يۇكسەك ئورۇنغا قويىدۇ.

غېرىپلەر كۆڭلىنى ئالماق نە ھاجەت مەككىگە بارماق،
ئەگەردە ئاقىل ئەرسالىلار ئەمەس لازىم بايان قىلماق.

ئەگەر كەلسە قولۇڭدىن سەن بىرونى شادىمان قىلماق،
بايان ئەتسەم بۇرادەرلەر ساۋاپ ھەج ئەكبەرى① قىلماق.

ئومۇملاشتۇرغاندا، يۇقۇرقى مەزمۇنلار شائىر موللا ئەلى بىننى موللا ئىممىنىڭ خەلقىپەرۋەر روھقا ئىگە ئاق كۆڭۈل، ۋىجدانلىق شائىر ئىكەنلىگىنى، فېئودال ئەزگۈچىلەرگە بولغان نەپرىتىنىڭ نەقەدەر يۇقۇرىلىغىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

16. دىلبەر دورغا ۋە «مەزلۇملار ئاھى»

105 مىسرا، 21 كۇپلېتتىن تۇزۇلگەن «مەزلۇملار ئاھى» سەرلەۋھىلىك مۇخەممەس 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان خەلقىمىز ئىچىدە ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ، دەپتەردىن-دەپتەرگە خاتىرىلىنىپ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن مۇنەۋۋەر ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ ئۆزى بارلىققا كەلگەن

① ھەججە ئەكبەر — چوڭ ھەج مەنىسىدە.

تاريخي دەۋرنىڭ ئومۇمي كۆرۈنۈشىنى ئىخچام ۋە ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرگەنلىگى، زۇلۇم ۋە زورلۇق ئۇستىدىن ھەقانىي شىكايەت قىلالىغانلىغى، ئەينى دەۋردىكى شەپقەتسىز ھۆكۈمران گۇرۇھلارنىڭ ياۋۇزلۇق ماھىيىتىنى دەل جايىدا ۋە مۇناسىپ سۈرەتلەپ بېرەلىگەنلىگى، شۇنداقلا تاللانغان ھەم تاۋلانغان ئوبرازلىق تىل ئېلېمېنتلىرىغا باي ئىكەنلىگى بىلەن مۇھىم بىر بەدىئىي مىراس ۋە تارىخىي ھۆججەت سۈپىتىدە ئەھمىيەتلىكتۇر.

بۇ مۇخەممەس ئاپتورنىڭ نام-ئەمالىغا ئائىت ئىشەنچلىك پاكىتلار ناھايىتى ئاز، ئەسەرنىڭ باش قىسمىدىكى:

"دات ئېتىپ كەلدى بۇ دىلبەر ئۇشبۇ سائەتتە بېگىم"

دىگەن مىسرا ۋە ئاخىرىدىكى:

"ھېچ ئىلاج تاپمىدى دىلبەر ئەرز قىلماي بۇ كۈنى"

دىگەن مىسرالار بۇ مۇخەممەسنىڭ «دىلبەر» تەخەللۇسلۇق بىر شائىر تەرىپىدىن يېزىلغانلىغىنى بىلۈۋىلىشىمىزغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. «دىلبەر» تەخەللۇسلۇق بۇ شائىر توغرىسىدىكى بەزى تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، ئۇ چىڭ سۇلالىسى خاقانى شىيەنفېڭ دەۋردە (مىلادى 1851 — 1861-يىللىرى) خوتەن ۋىلايىتىنىڭ قارىقاش ناھىيىسىگە تەۋە بىر يېزىدا ھايات كەچۈرگەن بولۇپ، «دىلبەر دورغا» ئۇنىڭ تەخەللۇسى ئىكەن.

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، شىيەنفېڭ دەۋردە ئەمەلدارلار-نىڭ چىرىكلىشىشى، چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئېلىمىزگە بولغان قورالىلىق مۇداخىلىسىنىڭ كۈچىيىشى، پۇقرالارنىڭ نامراتلىشىشى سەۋەبىدىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىچكى-تاشقى قىينىچىلىقلارغا بوغۇلۇپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىغىدىكى شىنجاڭ رايونىنىڭ مالىيە ئىشلىرىغا

راسخوت ئاجرىتىپ بېرىشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولغانلىغىنى ئۆزىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي-مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىغا ئۇقتۇرىدۇ. ئۇقتۇرۇشنى تاپشۇرۇۋالغان بۇ ئەمەلدارلار يەرلىك ۋاڭ، بەگلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ: "مەركەز ئىقتىسادىي خىراجەت ئاجرىتىپ بېرەلمىسە، شىنجاڭنى شىنجاڭنىڭ مالىيىسى بىلەن تەمىن ئەتسەك..." دەپ ئوردىغا ئىلتىماس سۇنۇپ، خاقانىنىڭ رۇخسىتىنى ئالغاندىن كېيىن، يېڭىدىن يەرلىك باشقۇرۇش چارىسىنى بېكىتىپ چىقىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ شىنجاڭ تەۋەسىدە زۇلۇمنىڭ پاجىئەلىك دەۋرى باشلىنىدۇ. شەھەر، بازار رەستىلىرىگە "××مۇنچە يامبۇ تاپشۇرغان كىشىنى بەگ قىلمىز"، "××مۇنچە پۇل تاپشۇرغان ئادەمگە پالانى ئەمەلنى بېرىمىز..." دىگەنگە ئوخشاش غەلىتە ئىلانلار چاپلىنىدۇ. خەلقنى ئېزىش ۋە بۇلاپ تالاش ھىساۋىغا بېيىپ كەتكەن بىر تۈركۈم قارا نىيەت زالىم ئادەملەر ئالتۇن-كۈمۈشلىرىگە تايىنىپ مەنسەپ سېتىۋېلىپ، يەرلىك ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئۆز قوللىرىغا ئېلىۋالدۇ. ھوقۇقنى قولغا ئالغاندىن كېيىن بولسا ئۇنى سېتىۋېلىشقا ئىشلەتكەن پۇللىرىنى 10 ھەسسە، 100 ھەسسە قىلىپ ئېغىرلىتىپ، بىچارە خەلق ئۈستىگە چاچىدۇ. خىلمۇ-خىل نامىلار بىلەن ئاتالغان ئالۋاڭ-ياساقلار ھە دەپ كۆپىيىپ. كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە تەلتۆكۈش خاراپ بولۇشقا قاراپ يۈز تۇتىدۇ؛ ئۆي-ماكان، تەئەللۇقاتلىرىدىن ئايرىلىپ، ياقا يۇرتلاردا قېچىپ يۈرۈپ، تىلەمچىلىك بىلەن تۇرمۇش كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ...

سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بۇ خىل دەھشەتلىك زۇلۇم شىنجاڭ رايونىدا چىڭ سۇلالىسى ئىستىبداتلىرىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىشىغا سەۋەپچى بولىدۇ. گەرچە بۇ خىل

قوزغىلاڭلار پاجىئەلىك رەۋىشتە قانلىق باستۇرۇلغان بولسىمۇ، خەلق ئامىمىسىنىڭ زۇلۇمىغا ۋە ئادالەتسىزلىككە قارشى كۈرەش قىلىش ئىرادىسىنى ھەسسىلەپ كۈچەيتىدۇ.

قارىقاشلىق شائىر دىلبەر دورغا تەرىپىدىن يېزىلغان «مەزلۇملار ئاھى» سەرلەۋھىلىك مۇخەممەس ئەنە شۇ تارىخىي ئىجتىمائىي شارائىتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەينى زامانىدىكى شەپقەتسىز رېئاللىق، كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ جەمىيەتتە تۇتقان كۈلپەتلىك ئورنى، ئاھۇزار بىلەن تولغان مۇشكۈل ھايات كارتىنىسى ئەينەن ئىپادە قىلىنغان.

ئۆز نۆۋىتىدە يەنە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىككى، يېزىلغىنىدىن بېرى مەتبۇئات يۈزى كۆرمىگەن ياكى ئاشكارا تارقىتىلمىغان بۇ مۇخەممەسنىڭ 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان خەلق ئىچىگە كەڭرى تارقىلىپ، ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ، بۇگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىگى بىر تەرەپتىن ئەسەر مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇغىنى ئىسپاتلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ تىل ئۇسلۇبىنىڭ يېقىملىق ۋە سادداً، ئارتۇقچە رەڭ-بوياق، مۇبالىغە، مەجازلاردىن خالى، خەلق تىلىغا يېقىن ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

«مەزلۇملار ئاھى» سەرلەۋھىلىك بۇ مۇخەممەسنى چىرىك چىڭ سۇلالىسى ئىستىبداتلىرى ھۆكۈمرانلىغى شارائىتىدىكى ئۇيغۇر دىخانلىرى ئاممىسى تۇرمۇشىنىڭ تىپىك كۆرۈنۈشى دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. چۈنكى ئەسەردە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمران دائىرىلىرى بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدا تارىختىن بېرى بولۇپ كېلىۋاتقان نېگىزلىك زىددىيەت ۋە بۇ زىددىيەتلەرنىڭ تەرەققىياتى، ئەڭ ئاخىرىدا كەسكىنلىشىپ كېتىشىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسلىرى مەلۇم نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈپ

بېرىلگەن. مەسىلەن:

دات ئېيتىپ كەلدى بۇ دىلبەر ئۇشبۇ سائەتتە بېگىم،
سور بۇ قۇلنىڭ ئەرزىنى سەن شۇبۇ ھالەتتە بېگىم،
يېزا ئەردى ئولتۇراقىم كوھنا ھالەتتە بېگىم،
كەلدى ئىشىگىگە بۇ قۇل مىڭ خىجالەتتە بېگىم،
كىرگەن ئالۋاڭغا ئۆزۈم بۇرناقى سائەتتە بېگىم.

بەگلىرىم كەلسە تۇرارمەن ئالدىدا قول باغلاپ،
ئېتىمەن ياخشى پولو، قوي يېغنى كۆپ داغلاپ،
ھەم تاماكو سالىمەن بەكىكە مۇزاجىن① چاغلاپ،
سىخ كاۋابى قىلىمەن بەگنىڭ كېلىشىن ئاڭلاپ،
بەللىرىم دالدەك② ئېگىلدى بۇ خوشامەتتە بېگىم.

ياشلىغىمدا تولا قابىل بىر يىگىت ئەردىم زىبا،
قۇۋۈۋەتىم بار چاغدا مەن تاپىپ ئەردىم مال-دۇنيا،
پۇل تۇگەپ ئەردى كىشىلەر كۆزىگە ئىلماس ھالا③،
دەۋلەتىم بارىدە مەن ياخشى ئاتالغان دانا.
ئول زاماندا يۇرۇر ئەردىم كى پاراغەتتە بېگىم.

خۇش ئۇلۇغ دەۋلەت ئىكەن ئادەمگە بۇ ياشلىق،
ياشلىغىمدا ئالۇر ئەردىم دۆۋە-دۆۋىلەپ ئاشلىق،

① مۇزاجىن — مىجەزى، تاۋى.
② دالدەك — "د" ھەرپىدەك.
③ ھالا — بۇگۈنكى كۈندە.

هەممە يەرنى قىلۇر ئەردىم كۆزگى هەم زىغىر، ماشلىق،
مەن يىغار ئەردىم يىمەكلىك ئۇشبۇ سۇرەتتە بېگىم.
. . . . . .
كەلسە مېھمان ئۆيىمزگە ئۆلتۇرەر ئىدىم پاقلان،
قىلغان ئۇچۇن خىزمىتىنى قانچە دۇئاسىن ئالغان،
قېرىدىم نەچچە مەھەل، بولدۇم كۇچۇمدىن قالغان،
نانىمىز يوق يىگلى يالدۇق بۇ دەم تالقان،
بولدى قاتتىق كۇنىمىز ئۇشبۇ سۇرەتتە بېگىم.

دىگەن مىسرالاردىن بىز زۇلۇم ۋە ئالۋاڭ-ياساقنا چىدىماي دات-پەريات ئېيتىپ كەلگەن دىخانىنىڭ بۇگۇنى ۋە تۇنۇگۇنىنى كۆرگەندەك بولىمىز، ئۇ ياشلىغىدا ئەمگەكچان، هارماس يىگىت بولۇپ، ئۆز بىلىگىگە تايىنىپ تېرىنچىلىق قىلىپ، ئائىلىسىنىڭ ئوزۇق-تۇلۇكلىرىنى هەل قىلاتتى، مېهماندوست، سېخى ۋە مەرت ئىدى، ئەمما زالىم بەگلەر ئۇنى ئۆزلىرىنى كۇتۇشكە، بەتتە-پولۇ، كاۋاپ-بوغۇرساقلار بىلەن هەقسىز مېهمان قىلىشقا، ئۇچرىشىپ قالغاندا دال ("د" هەرپى)دەك پۇكۇلۇپ تازىم قىلىشقا مەجبۇر قىلاتتى. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا، دەهشەتلىك جازالار بىلەن قورقۇتاتتى. بۇ سەۋرچان دىخان زالىملارنىڭ يۇقۇرقىدەك بوزەك قىلىشىغا ئۆچرەسىمۇ، كۇنلۇگىنى كۇنلۇك تېپىپ يىگىنىگە قانائەت قىلىپ تۇرمۇش كۆچۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى...

رەھىمسىز يىللار ئۇنى قېرىتۇۋېتىدۇ، مۇشەققەتلىك ئەمگەكلەر ئۇنىڭ دەرمانىنى قۇرۇتىدۇ، شەپقەتسىز زالىملارنىڭ رەھىمسىزلەرچە سالغان ئالۋاڭ-ياساقلىرى "تالقان يالاپ" ئېچىن-توق كېتۇاتقان بۇ بىچارىنىڭ بېشىغا مۇلدۇردەك يېغىپ كېتىدۇ. تۇگىمەس هاشارلار،

هەقسىز مەدىكار ئىشلەش ئۇنى بىر تېرە، بىر سۆڭەككە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ...

بۇ خىل ئېچىنىشلىق كۆرۇنۇش «مەزلۇملار ئاهى»دا مانا مۇنداق سۇرەتلەنگەن:

ئۆي سەرەمجانىم ئېرۇر ئىككى سۆۋەت، بىر خاپان،
هېيتتا كەيمەگلىك ئۇچۇن بار كوهنا ياماقلىق چاپان،
تەگمىدى نەچچە مەھەل بولدى ئۆتۈك، كەشكە تاپان،
ئانچە يېرىلدى ئاياغ، دائىم يالاڭياغ يۇرۇبان،
ئۆمرىمىز پۇتتى شۇ يەكلىغ دەرت-پالاكەتتە بېگىم.

ئونبېشى، يۇزباشىمىز ئالۋان ئېلىپ تىنمايدۇ،
پۇل بېرىڭ دەيدۇ، ئۇرۇپ، ئالماغۇنچە قويمايدۇ،
دورغالەر بەزى كېلىپ قامچى بىرلە قوغلايدۇ،
يالۋۇرۇپ "ئەپۇ..." دىسەم قوللىرىمنى باغلايدۇ،
مەن تۇغۇلغانغا پۇشايمان هەم نادامەتتە بېگىم.
. . . . . .
قالمىدى مەندە ئېشەك، ئات، قوي، كالا، ئەچكۇ ئۇلاغ،
تۇگمە مۇنچاق كۇچمىزدە① تۇگىدى هەم ساچ باغ②،
مۇسسز قالدى دەرەخلەر قۇرىدى هەم باغ-ئاراغ،
كەتتى ئالۋاڭغا تامامى، قالمىدى بىزدە پىراغ③،
ياخشى ۋەسپىگنى قىلالمايمەن ئىبادەتتە بېگىم.

① كۇچمىز — ئايالمىز مەنىسىدە.
② ساچ باغ — خوتۇن-قىزلارنىڭ زىننەت بۇيۇمى.
③ پىراغ — پاراغەت.

. . . . . .

كەيگىلى يازنىڭ كۈنى يوقتۇر ياڭرىسا بىر كۆڭلەك،
كەلسە ئالۋان خەۋىرى بەكمۇ پۇلاڭلايدۇ يۈرەك،
بالا ـ بارقام تولادۇر باقمىدى بىزگە پەلەك،
رەھىم ـ شەپقەت ئېتىشكىدۇر ساڭا بۇ بىزدىن تىلەك،
كەتكۈدەكمىز بۇ جاھاندىن شۇ پالاكەتتە بېگىم.

. . . . . .

بۇ دۇۋان بەگلەر قۇيار پاشىغا پىلىنىڭ يۈكىنى،
كۆتۈرەلەمدۇ بېگىم پاشا ئۇ پىلنىڭ تۈكىنى؟!
ھەم تېپىلغايمۇ ئۆلۈم ئاھ، ئاھ! خۇدايىم ئۇ كۈنى،
ھېچ ئىلاج تاپمادى دىلبەر ئەرز قىلماي بۇ كۈنى،
بۇ سەبەب يىغلىماقىمغا شۇبۇ پۈرسەتتە بېگىم.

. . . . . .

ئۆي سەرەمجان ھەممىسى ئىككى كەتمەن بىر پالتى،
ئۈنى ھەم يۈزباشىلەر پۇلغا ھىساپلاپ ئالدى،
ئونباشى ئېلىپ كەتكەچ نە داڭقان، قازان قالدى؟!
قېرىندۇق، پۇل تۈگىدى، بىزنى بۇ ئالۋان چالدى،
سەندىن ئۈمىت: باق ماڭا بىر رەھمە ـ شەپقەتتە بېگىم.
يۇقۇرقىدەك كۆلپەت ۋە مۇشەققەتلەرگە دۇچار بولغان بۇ بىچارە دىخان قايغۇ ـ ئەلمىنى كىمگە ئېيتىشنى، كىملەرگە دەرت تۆكۈشنى بىلمەيدۇ، ئىككى نەپەر يۈزبېشى بىرىنچى كۈنى كېلىپ سېلىق سالسا، ئالتە نەپەر ئونبېشى ئىككىنچى كۈنى كېلىپ ئالۋاڭ قويىدۇ، بىر نەپەر مىڭبېشى بولسا ئۈچىنچى كۈنى بۈيرۇق چۈشۈرۈپ ئۈنى سەيسىگە تۈتۈپ كېتىدۇ. مانا شۇنداق ئېچىنىشلىق ئازاپ

ئىچىدە قالغان بۇ قېرى، ئاجىز دىخاننىڭ "ئىچى ـ تېشى كۆيۈپ"، تۇنۇ ـ كۈن "كۆزلىرىدىن ياش ئورنىغا قان ئاقىدۇ":

ئىكى يۈز باش، ئالتە ئونباش يەنە ھەم مىڭباشمىز،
بەرمىدى ماڭا ئامان قاتتى بۇ دەمدە باشىمىز،
كەتتى دۆلەت باشىمىزدىن كۆيدى ئىچ ۋە تاشىمىز،
تۇنۇ ـ كۈن ئاقتى بولۇپ كۆزىمىز ياشىمىز،
ھېچۋاقىت ئۆتمىدى ئۆمرۈم بىر ھالاۋەتتە بېگىم.

شائىر دىلبەر دورغا ئەينى دەۋردىكى پاجىئەلەرنى "مەن"دىن ئىبارەت ئوبرازغا مۇجەسسەملەشتۈرۈپ (بۇ ئوبراز بەلكى ئۇنىڭ ئۆزى بولۇشى مۇمكىن)، شۇنداق ھېسسىياتلىق، شۇنداق جانلىق ئېچىپ بەرگەنكى، ئۇنى ئوقۇغان كىشى جەزمەن ھاياجانلانماي قالمايدۇ، بەلكى ئەسەردىكى "مەن"نى يۇقۇرقىدەك كۆلپەت ئىچىگە تاشلىغان چىرىك چىڭ سۇلالىسى ئىستىبداتىغا ۋە يەرلىك فېئودال ـ پومېشچىكلارغا ئۇستىلەپ نەپرەت ياغدۇرىدۇ!

مانا بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، «مەزلۇملار ئاھى» نامىلىق مۇخەممەس ـ نىڭ خەلقىمىز ئىچىدە نەقەدەر چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە ئىكەنلىگىنى ۋە ئاغزاكى رەۋىشتە بۇگۈنكى زامانغا قەدەر تارقىلىپ كەلگەنلىگىنىڭ سەۋىبىنى چۈشىنىۋېلىش ئانچە قىيىن بولمىسا كېرەك، ئەلۋەتتە!

ئاخىرىدا شۇنىمۇ قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىككى، «مەزلۇملار ئاھى»نىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى كامالىتى ۋە بەدىئىي جەھەتتىكى پاسا ـ ھىتىگە ئاساسلانغاندا، شائىر دىلبەر دورغانىڭ ئەسەرلىرى يالغۇز مۇشۇ بىرلا مۇخەممەس بىلەن چەكلەنمىگەن بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭ يەنە مەلۇم بەدىئىي سەۋىيىگە ئىگە ياخشى ئەسەرلىرىنىڭ بولۇشى ئېھتى ـ

مالغا ناهايىتى يېقىن. بۇ مىراسلارنى قېزىپ چىقىش، جامائەتچىلىككە تونۇشتۇرۇش ئەدەبىياتشۇناسلىغىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى شەرەپلىك ھەم مۇشەققەتلىك ۋەزىپىسى بولۇپ قالغۇسى!

17. ئابدۇللا شېرىپ ئۇغلى خەستە

شائىر ئابدۇللا شېرىپ ئۇغلى (تەخەللۇسى خەستە) مىلادى 1854 ـ يىلى يەركەندىكى رەستە مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان شېرىپ ئاخۇن ئىسمىلىك مەشھۇر ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مەرىپەتپەرۋەر دادىسىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىشى ۋە ئېتىۋار بىلەن ئۇگىتىشى نەتىجىسىدە، بولغۇسى ياش شائىر 17 ياشقا تولغاندا ئۆز ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەدەبىياتتا ئۆزلەشتۈرگەن يۇقۇرى قابىلىيىتى بىلەن جامائەتچىلىكنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىغا سازاۋەر بولغان ۋە ياش ئالىم سۈپىتىدە تونۇلغان.

يىگىتلىك قۇرامىغا يەتكەن ياش شائىردىكى قابىلىيەت يەركەندە ئەينى دەۋردە چوڭ تەسىر ۋە ئىمتىيازغا ئىگە بولغان مولىلا نىياز ئىشان دېگەن ئادەمنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلدۇ، ئۇ كىشىنىڭ تەكلىۋى بىلەن تېرەكىباغ (ھازىرقى نامى تىراۋاغ) مەدرىسىنىڭ مەخسۇس مۇدەررىسلىگىگە تەكلىپ قىلىنىپ، تەلىم ـ تەربىيە ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولدۇ. موللا نىياز ئىشان شائىر ئابدۇللا شېرىپ ئۇغلى خەستەنىڭ زېرەك، تىرىشچان ۋە ئۇمىتلىك ياش ئىكەنلىگىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنىڭغا تۇنجى قىز پەرزەنتى بىبى خېنىمنى نىكاھلاپ بېرىدۇ، شائىر تېرەكباغ (تىراۋاغ) مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغاندىن باشقا، ئۆز دادىسى ئىشلەۋاتقان رەستە مەدرىسىدىمۇ دەرس ئۆتىدۇ، ھاياتىدا بەش پەرزەنت كۆرىدۇ، شائىر مىلادى

1907 ـ يىلى 53 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، تېرەكباغ (تىراۋاغ) خانىقاسىغا قاراشلىق قەۋرىستانلىققا قويۇلدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شائىر ئابدۇللا شېرىپ ئۇغلى خەستە پىكرى ئوچۇق، قەلىمى تېز، تەسەۋۋۇرى كۈچلۈك، ھېسسىياتچان، ناخشىنى مۇكۈلۈق ۋە تەسىرلىك ئېيتىدىغان ئۆتكۈر خاراكتېرلىك كىشى بولۇپ، يول يۈرگەندىمۇ، ئۇيقۇدىن ئويغانغان ياكى سەيلە قىلىۋاتقان چاغلىرىدىمۇ كۆڭلىگە يېڭى پىكىر كەلسىلا دەرھال قىلىۋاتقان ئىشنى توختىتىپ قويۇپ، شېئىر يېزىشقا مەشغۇل بولىدىكەن. خانىقادا ھاپىزلىق قىلغان ۋاقىتلىرىدا كۆپىنچە ئۆزى يازغان شېئىرلارنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇيدىكەن.

شائىر ئابدۇللا شېرىپ ئۇغلى خەستە ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە قەدەر بەدىئىي ئىجادىيەت ساھەسىدە جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئال خاراكتېر ئالغان كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يازغان، ئۆز ئەسەرلىرىگە "خەستە" تەخەللۇسىدىن باشقا، "خانىقاھى" تەخەللۇسىنىمۇ ئىشلەتكەن.

ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شائىرنىڭ 444 پارچە غەزەل، مەسنەۋى، مۇرەببە، مۇخەممەستىن تۈزۈلگەن «كۈللىياتى خەستە» نامىلىق شېئىرلار توپلىمى بارلىغى مەلۇم، ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرىنىڭ تولۇق نۇسخىسى ھازىرغىچە تېپىلمىدى. ئۇنىڭ ئىجادىيەتلىرى ئىچىدىن جامائەتچىلىككە مەلۇم بولغىنى 50 پارچە غەزەل، 10 پارچە مۇرەببە، 10 پارچە مۇخەممەس، ئىككى پارچە مۇسەددەستىن تۈزۈلگەن، جەمئىي 2700 مىسرا شېئىر، 72 پارچە ئەسەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تولۇقسىز دىۋانىدۇر.

شائىرنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى

دىن قارىغاندا، ئۇ ھەق ۋە ئادالەت تەرەپتە تۇرۇپ، ئىجتىمائىي رېئاللىقنى بىرقەدەر سادىقلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن، جانلىق، پىشقان تىل ۋاستىسى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيىگە بولغان تەلپۈنۈشىنى، تەڭسىزلىك ۋە ئىكسپلاتاتسىيىگە بولغان قارشىلىغىنى ئىپادىلىگەن؛ ئىجتىمائىي ئەخلاق ساھەسىدىمۇ پىكىر ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ بىلىمسىزلىك، جاھىللىق، ئاچكۆزلۈك... قاتارلىق ئىللەتلەرنى شەپقەتسىز قامچىلىغان، مەسىلەن، ئۇ ئۆزىنىڭ "كەجرەۋ فەلەكدىن فەريادە قىلماغ" مىسراسى بىلەن باشلىنىدىغان بىر پارچە مۇخەممەسىدە "قاغا-قۇزغۇنلار راھەتكە پاتقان، بۇلبۇللار قەپەزگە سولىنىپ، قارا قاغىلار ئىشرەت قىلىۋاتقان" تەڭسىز قارا زامان ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

. . . . . .

خازان بولۇپ گۈل تىكەنلەر ئۈندى،
رەيھان توزۇبان مەغلان ئۈندى،
ياخشى كېتىبان يامانلار ئۈندى،
گۈلشەندە ئەمدى ئازغانلار ئۈندى،
باغلارنى كۆرسەڭ جاڭگالۇ يانتاغ.

شەپقەت كېتىپتۇر ھەمە يارەندىن،
ئۇلفەت كېتىپتۇر پىرۇ جۈۋاندىن،
يۈز دادۇ فەرياد ئۇشبۇ زاماندىن،
بۇيى ۋاپا يوق ياخشى-ياماندىن،
سۆھبەت تېپىلماي داغ ئۈستىگە داغ.

(گۈللەر خازان بولۇپ، تىكەنلەر ئۈندى،
رەيھانلار توزۇپ كېتىپ مەغلانلار كۆكەردى.
ياخشىلار كېتىپ، يامانلار قېلىپ قالدى،
گۈلشەندە ئازغانلار پەيدا بولۇشقا باشلىدى،
باغلارغا قارىساڭ، ئۇ يانتاق باسقان جاڭگالغا ئوخشاپ قالدى.

ھەممە يارەنلەردە شەپقەت قالمىدى،
پىرۇ-جۈۋانلار ئۈلپەت بولۇشقا ئەرزىمەيدىغان بولۇپ قالدى.

بۇ زاماندىن يۈز (مەررە) دادۇ-پەريات!
ياخشى-يامانلاردىن ۋاپا پۈرىغى (دورىلىققۇ) تېپىلمايدۇ،
(كۆڭۈلدىكىدەك) سۆھبەت يوق، داغ ئۈستىگە داغلار پەيدا بولۇۋاتىدۇ.)

"قىلدى كۆڭلۈمنى يارا تىغى پىراق" مىسراسى بىلەن باشلىنىدىغان مۇخەممەسته بولسا زورلۇق ۋە زۇلۇم ھۆكۈم سۈرگەن كونا زامان ئۈستىدىن قىلغان شىكايىتىنى يەنىمۇ بىر پەللە يۇقۇرى كۆتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ رەھىمسىز رېئاللىققا بولغان غەزىۋىنى مىسرالار قېتىغا مۇنداق سىغدۇرىۋېتىدۇ:

. . . . . .

بۇ چىمەن ئىچىدە بۇلبۇل خۇشناۋا،
قىلۇر ئېردى، كۈندە يۈز تۈرلۈك بەلا،
چاھى زىندان ئىچرە بولدى موپتىلا،
بۇلبۇل ئورنىدا زاغلار قىلۇر سادا،
يۈز نادامەت بىرلە ھەسرەت ئىشتىياق.

سەير ئېتەر باغ ئىچرە ئەمدى زاغلەر،
گۈل توزۇپ يانتاققا تولدى باغلەر،
باغرىمە قويدى بۇ ئىش كۆپ داغلەر،
قان يۇتۇپ ھەسرەتكە تولدى باغلەر،
سەن مېنىڭ بۇ چەشمە گىريانىمغا باق.
. . . . . .
ئېيتقىلى زارىمنى ھەمدەم ماڭا يوق،
قەدرى بىلمەسلەرگە ھېچ غەم ئاڭا يوق،
خەۋپى ھەقتىن چەشمە پۇرنەم ئاڭا يوق،
كۆپ غەنىمەت ياخشى سۆھبەت يەنە يوق،
يۇز نادامەت بىرلە ھەسرەت ئىشتياق.
(بۇ چىمەنزاردا بۇلبۇللار خۇش ناۋا تۇزۇشەتتى،
‹ئەپسۇس› كۇندە يۇز تۇرلۇك ئاپەت پەيدا بولۇپ،
ئۇلار زىندانغا مۇپتىلا بولۇپ قالدى،
‹ئەمدى› بۇلبۇل ئورندا توڭ قاغىلار قاقىلدىشۇاتىدۇ،
ۋاي، يۇز ھەسرەت! ۋاي يۇز ئىشتياق!

ئەمدى باغلاردا توڭ قاغىلار سەيلە قىلىشىدۇ،
گۈللەر توزۇپ، باغلار يانتاققا تولدى،
بۇ ئىشلار كۆڭلۈمگە كۆپلەپ داغ كەلتۇردى،
قانلار يۇتتۇق، باغلار ھەسرەت بىلەن ئورالدى،
قارا، مېنىڭ كۆز بۇلاقلىرىمدىن ئاققان ياشلارغا!
. . . . . .
مۇڭلىشىپ، ھاللىشىدىغان بىرمۇ ھەمدەمم يوق،
قەدرى-قىممەتنى چۈشەنمەيدىغانلار غەم تارتماي يۇرۇپىدۇ،

ئۇلار ھەقتىن قورقۇپ كۆز يېشى قىلىشنى ئۇقمايدۇ،
‹ئىسست!› غەنىمەت بىلىنىدىغان ياخشى سۆھبەتلەر
قالمىدى.

ۋاي، يۇز نادامەت! ۋاي، يۇز ئىشتياق!)

يۇقۇرىدا مىسال قىلىنغان مىسرالاردىن بىز شائىر ئابدۇللا شېرىپ ئوغلى خەستەنىڭ ئەينى دەۋردىكى زۇلمەتلىك رېئاللىقنى بولغان قەھرىغەزىۋىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىگىنى چۈشىنىپ ئالالايمىز. ئۇنىڭ خېلى كۆپ غەزەللىرىدىمۇ بۇ خىل روھ ئالاھىدە ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. بۇ قاراشنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە شائىر غەزەللىرىدىن تۆۋەندىكى مىسرالارنى مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتسەك ئارتۇقلۇق قىلماس:

زولم ئىلى تاپتى راۋاج، ئالىم كىشى بولدى غېرىپ،
مۇتتەقى ئالىم بىلەن ئەمدى قاراقچى بولدى تەڭ.

تولدى ھەسرەت ئىچىمە، بىلمەي قېلىپمەن قەدرىنى،
خېلى بولدى كۆزلەرىم كېچەيۇ-كۈندۈز بولدى تەڭ.

ئەمدى كۆردۈم ئەنجۇمەن ئىچرە نازاكەت قالمىدى،
بۇ جاھاننىڭ قىش كۈنى بىرلە باھارى بولدى تەڭ.
. . . . . .
جەھلىلەر ئالدىدا ئالىم كىشىلەر بولدى ھەقىر،
خۇن تۆكۈپ گەر تاپسا پۇل بولدى مالائىك بىرلە تەڭ.
. . . . . .
جاھىلا ئىنساب قىلغىل، شەرم قىلغىل، كۆپ ئۇيات،
ئۇشبۇ پېئىلىڭ غاكۇزۇ تارتقان ھىندۇ تەرسا بىرلە تەڭ.

(زالملار روناق تاپتی، ئالىم كىشلەر غەربىپ بولدى،
تەقۋادار ئالىم بىلەن قاراقچىنىڭ (بۇ زاماندا) ھېچ پەرقى قالمىدى.

ئىچىمگە ھەسرەت تولدى، ئەجەپمۇ قەدىرنى بىلمەپتىكەنمەن،
مېنىڭ بۇ كۆزۈمگە كېچە بىلەن كۈندۈز تەڭ (پەرقسىز) كۆرۈنىدىغان بولۇپ قالدى.

مانا ئەمدى كۆردۈم (بىلدىم) سۆھبەت سورۇنلىرىدا نازاكەت قالمىدى،
جاھانىڭ قىش كۈنى بىلەن باھار كۈنى ئوخشاش بولۇپ قالدى.

. . . . . .

جاھىللار ئالدىدا ئالىم كىشلەر ھاقارەتكە ئۇچراۋاتىدۇ،
قان تۆكۈپ پۇل تاپقىلا ئۇنداقلار مالائىكىلەر قاتارىدا سانىلىۋاتىدۇ.

. . . . . .

ئەي جاھىل، نومۇس قىل، ئىنساپ بىلەن بول، ئىزا تارت!
(ئويلىغىنىكى، بۇ پەيلىڭ ئەپيۇن تارتقان تەرسا ھىندىغا ئوخشايدىغۇ.)

شائىر ئابدۇللا شېرىپ ئوغلى خەستە ئۆز شېئىرلىرىدا يەنە كىشىلىك ھاياتنىڭ مەنىۋى گۈزەللىگى ۋە ئېپتىخارى بولغان ئەدەپ ـ ئەخلاقنى ئاجايىپ تەشنالىق بىلەن كۈيلەيدۇ، "ئۆمۈرنىڭ

زىننىتى ـ ئەخلاق" دېگەن چۈشەنچىنى ئوبرازلىق يورۇتۇپ بېرىدۇ. شائىرنىڭ مۇلاھىزىسىچە، كىشىنىڭ يۈقۇرى ئابرويغا ۋە ئىناۋەتكە ئېرىشىمگى گۈزەل ئەخلاق بىلەن بولىدۇ، گۈزەل ئەخلاق ۋە كېچىك پېئىللىك بىلەن ئەلگە تونۇلغان كىشى خەلق قەلبىنى ئۆزىگە مايىل قىلالايدۇ.

يۇقۇرقى مەزمۇن شائىرنىڭ "ئەدەپنىڭ خىلمۇخىلى" نامىلىق مۇرەببەسىدە ئىپادىلەنگەن مۇنۇ قاراشلاردىنمۇ روشەن كۆزگە چېلىقىدۇ:

ئەدەپنىڭ خىلمۇخىلى، ئەدەپدىن ياخشى زىننەت يوق،
كىشكىم بى ئەدەپ بولسا ئۇنىڭدا ئەسلا خىسلەت يوق،
ئۇلۇغلار ئالدىغا بارساڭ ئەدەپدىن ئۆزگە خىلمۇخىلى يوق،
ئەدەپنى ئۆزگە پىشە قىلماغانغا ئەسلا رىغبەت يوق،
. . . . . .
"پالان ئوغلى پالانمەن" دەپ ئۆزەڭگە پەخرى ناز ئەتمە،
بەھايىمدەك كۆلۈپ ـ ئويناپ، دۇتار، تەمبۇرنى ساز ئەتمە،
"پالان ئوغلى" دېبان مەھشەردە ئۆزنى شەرمسار ئەتمە،
ئەمەل لازىم، سەئىدلىك، خوجىلىققا ئەسلا ھۆرمەت يوق.
ئۇلۇغلۇق خالىساڭ ئەيلە تەۋەززوئ پەس تۇتۇپ ئۆزنى،
ئۇلۇغلارغا قىلىپ ھۆرمەت، كىچىككە پەس قىلىپ سۆزنى،
دۇروشتلىق قىلمىغىل ھېچكىمگە ھەرگىز چوڭ تۇتۇپ ئۆزنى،
بۇ ئالەم ھەم ئۇ ئالەمدە دۇروشت گۈيلارغا ئىززەت يوق.
(ئەدەپنىڭ تونىنى كەي، كىشىگە ئەدەپتىن ياخشى زىننەت يوق،
كىمكى بىئەدەپ بولسا، ئۇنىڭدا پەزىلەتمۇ بولمايدۇ.

ئۇلۇغلار ئالدىغا بارساڭ «يارىشملىغىڭ ئۇچۇن» ئەدەپتىنمۇ ياخشى كېيىم يوق.

ئەدەپنى ئۆزىگە كەسىپ ئەتمىگۈچىلەردە ئالىيجاناپلىق بولمايدۇ.

. . . . . .

"پالانچىنىڭ ئوغلى پالانى" بولمەن دەپ نازلانىپ، ئۆز-ئۆزەڭدىن مەغرۇرلىنىپ كەتمە،

تۆت ئاياقلىق ھايۋاندەك كۆلۈپ-ئۇيناپ، دۇتار-تەمبۇرغىلا مەشغۇل بولۇپ يۈرمە،

"پالان ئوغلى" دەپ «كىبىرلىنىپ» قىيامەتتە يەنە ئۆزەڭنى رەسۋا قىلىپ يۈرمىگىن،

كىشىگە زۆرۈرى ياخشى ئەمەلدۇر، سەئىدلىك، خوجىلىق دېگەن «قۇرۇق نام» ھۆرمەتكىمۇ ئەرزىمەيدۇ.

ئۇلۇغلۇقنى ئارزۇ قىلىدىكەنسەن، ئۆزەڭنى تۆۋەن تۇتۇپ، كەمتەر بول،

ئۇلۇغلارنى ھۆرمەتلە، كىچىكلەرگە مۇلايىملىق بىلەن سۆز قىل،

ئۆزەڭنى چوڭ تۇتۇپ، ھەرگىزمۇ باشقىلارنى ئاغرىتمىغىن، بۇ ئالەمدە ۋە ئۇ ئالەمدە كۆڭۈل ئاغرىتقۇچىلارغا ئىززەت يوق.)

بەدئىيلىك نۇقتىسىدىن ئالغاندا، شائىر ئابدۇللا شېرىپ ئوغلى خەستەنىڭ شېئىرلىرى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ۋە گۈزەل ھېسسىياتقا ئىگە، پىكىرلىرى ئەركىن، مەنتىقىلىگى كۈچلۈك، مۇقىم پەلسەپىۋى

ئاساسقا ئىگە، شائىرنىڭ:

ھەر كىشى ئۆز ھىممىتىچە يار ئىزلەر دەھر ئارا،
زەرنى زەرگە ئىختيار ئەتكەي، نىجاسەتنى چىبىن.
(جاھاندا ھەركىم ئۆز ھىممىتىگە چۈشلۈق يار ئىزدەيدۇ،
ئالتۇن ئالتۇننى خالىسا، چۈدن نىجاسەتنى خالايدىغۇ.)

دېگەن شېئىرى مۇلاھىزىسىدىن بۇ نۇقتىنى قىسمەن چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن.

ئاخىردا شۇنىمۇ قەيت قىلىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، شائىر ئابدۇللا شېرىپ ئوغلى خەستە ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى خانىقادا ئۆتكۈزگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا مەزمۇنەن دىنىي پۇراق خېلى كۈچلۈك، ئەمما بۇ ئەينى دەۋرنىڭ تارىخىي شارائىتىدىن ئالغاندا نورمال ئەھۋال بولۇپ، شائىرنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىق سادىقلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان بەلگىلىك تارىخىي قىممەتكە ئىگە شېئىرلىرىنىڭ ئىلغار مەزمۇنىغا ئەسلا تەسىر يەتكۈزەلمەيدۇ!

18. مولا مۇسا بىننى مولا ئەيسا خوجا سايرامى

بىرقانچە تارىخىي، ئەدەبىي، دىنىي ئەسەرنىڭ ئاپتورى بولغان ئىستىداتلىق ئۇيغۇر ئالىمى ۋە تارىخچىسى مولا مۇسا سايرامى ئۇيغۇر مەدەنىيىتە تارىخىدا 18-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن تاكى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشقان ئەدەبىيات-سەنئەت گۈللىنىش دەۋرىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىرىدىن بىرىدۇر. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە يېزىپ قالدۇرغان كۆپلىگەن مەسنەۋى ۋە غەزەللىرى بىلەن

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىن ئالاھىدە ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ، تۆۋەندە بىز ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئۈستىدە بىر-بىرلەپ توختىلىپ ئۆتىمىز.

1) ئاپتورنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرى

موللا مۇسا سايرامى ھىجرىيە 1252-يىلى جەمادىيەل ئەۋۋەلنىڭ 10-كۈنى (مىلادى 1836-يىل 8-ئايىنىڭ 23-كۈنى) ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ باي ناھىيىسىگە تەۋە سايرام رايونى ئانىقىز يېزىسى توغايلا مەھەللىسىدە دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى موللا ئەيسا خوجا ئۇقۇمۇشلۇق كىشى بولغىنى ئۈچۈن، ئوغلىنىڭ بىلىم ئېلىشىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، موللا مۇسا يەتتە ياشقا كىرگەن يىلى ئۇنى ئۆز مۇدەررىسلىگىدىكى سايرام مەدرىسكە ئوقۇشقا بېرىدۇ. ئۇ باشلانغۇچ بىلىمنى شۇ مەدرىستە ئېلىپ، تېز ئارىدىلا خۇش خەت يازالايدىغان، سوپىي ئالىلايار ۋە ناۋايىنىڭ شېئىرلىرىنى يادقا ئوقۇيالايدىغان ھالغا كېلىپ، "بالا موللا" دىگەن نام بىلەن ئۆز يۇرتىغا تونۇلىدۇ.

ھىجرىيە 1263-يىلى شەۋۋال (مىلادى 1847-يىل 9-ئاي)دا، دادىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئەينى دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ ئىلىم يۇرتلىرىدىن بىرى بولغان كۇچاردىكى «ساقساق» مەدرىسكە بېرىپ ئوقۇيدۇ. ئۇ يەردە ئۇيغۇر ئالىمى موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنىڭ تەربىيىسى ئاستىدا دىنىي ئىلىم، ئەدەبىيات، تارىخ، تەقۋىم (كالىندارچىلىق)، ئىلمى نۇجۇم (ئاسترونومىيە)، ئىلمى نەھۋى (گراماتىكا)، ئىلمى رىيازەت (ماتېماتىكا) قاتارلىق پەنلەرنى ۋە ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىنى ئۆگىنىپ، ئاز ۋاقىت

ئىچىدىلا زور شۆھرەت قازىنىدۇ. ھىجرىيە 1270-يىلى (مىلادى 1854-يىلى) بايىغا قايتىپ كېلىپ، سايرام مەدرىسە مۇدەررىسلىك قىلىدۇ.

ھىجرىيە 1281-يىلى مۇھەررەمنىڭ 1-كۈنى (مىلادى 1864-يىل 6-ئايىنىڭ 6-كۈنى) كۇچاردا چىققان ھۆكۈمىتى ۋە يەرلىك ھېئىيەتلەرنىڭ مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلمىغا قارشى خەلق قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. قوزغىلاڭچى قوشۇنلار كۇچاردىكى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ۋە يەرلىك ھۆكۈمرانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئەتراپتا يۇرۇش قىلىش بىلەن سايرامغا يېتىپ كەلگەندە، موللا مۇسا سايرامى ئۆز يار-بۇرادەرلىرى بىلەن بىرگە قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلىدۇ ۋە سايرام، باي، ياقېرىق قاتارلىق جايلاردا بولغان جەڭلەرگە پائال ئىشتىراك قىلىپ، قوشۇن ئىچىدە ئالاھىدە ئىناۋەت قازىنىدۇ.

ھىجرىيە 1281-يىلى سەپەر ئېيىدا (مىلادى 1864-يىل 7-ئاي) قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىلگىرى-ئاخىر ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلارغا يۇرۇش قىلغاندا، موللا مۇسا سايرامى بۇ يەردىمۇ جەڭلەرگە قاتنىشىدۇ، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ئېلىنغاندىن كېيىن بولسا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇچتۇرپاندىكى قوماندانى مەھمۇدىن خوجا يېنىدا باش مىرزا ۋە مۇھۇردارلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

ياقۇپبەگ (بەدەۋلەت) قوقەندتىن كېلىپ، قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى بېسۋېلىپ، ھىجرىيە 1284-يىلى مۇھەررەمدە (مىلادى 1867-يىل 5-ئاي) ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىش بىلەن، قوزغىلاڭنىڭ غالىبىيەت مۇيەسسىنى تارتىۋالغاندا، موللا مۇسا سايرامى قوزغىلاڭچىلار قوماندانلىرى بىلەن ئاقسۇغا كېلىدۇ ۋە ياقۇپبەگنىڭ ئاقسۇدىكى باش زاكاتچىسى (باش ۋالىسى) مىرزا باباباك ھەسەد-

نىڭ ئائىلە خىزمەتچىسى، كېيىنچىرەك مىرزىسى (كاتىۋى) بولۇپ ئىشلەيدۇ. بۇ چاغلاردا گەرچە ئۇ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ مەمۇرى ئاپپاراتىدا ئىشلىگەن بولسىمۇ، يەنىلا خەلقتە چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ھېسداشلىق قىلىدۇ، ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىگە باشتىن-ئاياق نەپرەت بىلەن قارايدۇ. سايرامى ياقۇپبەگ ھەققىدە مۇنداق قۇرلارنى يازغان ئىدى: "...بىر باغ بىدە، بىر ئاياق قېتىق ئۈچۈن بىر ھايات ئادەمنى سويدى، ئاخىرىدا قانچىلىغان ئادەملەرنىڭ ئۆيلىرى ۋەيران ۋە قانچىلىغان ئۆي ئىگىلىرىنىڭ سەرگەردان بولغىنى بىلەن دادۇ پەريادىغە يەتمىدى. سەركەردە ۋە ھاكىملارنىڭ زۇلۇم-جەبرىلىرىگە راۋاج بەرگىلى تۇردى..."①

موللا مۇسا سايرامى مىرزا باببەك ھىسارىنىڭ قول ئاستىدا ھىجرىيە 1294-يىلغىچە (مىلادى 1877-يىلى) تۇرىدۇ. شۇ يىلى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەينى زامانىنىڭ تارىخىنى يېزىپ قالدۇرۇش مەقسىدىدە قەشقەر، كۇچار، كورلا، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ماتېرىيال توپلايدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە ئاقسۇغا كېلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىپ، ئىلمىي ئەمگەك ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

موللا مۇسا سايرامى ھىجرىيە 1335-يىلى جەمادىيەل ئەۋۋەلدە (مىلادى 1917-يىل 3-ئايدا) قاتتىق كېسەل بولۇپ، سايرامغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە شۇ يىلى جەمادىيەل ئاخىرىدا (4-ئايدا) ئالەمدىن ئۆتىدۇ②.

① «تارىخى ھەمدى» قول يازما، 256-بەت.

② موللا مۇسا سايرامىنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرى ئەنسۇر بايتۇرنىڭ «موللا مۇسا سايرامى ۋە «تارىخى ھەمدى»» دىگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى. «مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1984-يىللىق 3-سان.

2) ئاپتورنىڭ ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەمگەكلىرى

موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئىجادىيەت يىللىرى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىغىنى ئورناتقان پەيتلەرگە، يەنى ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ كېيىنكى چاغلىرىغا توغرا كېلىدۇ. نۇرغۇنلىغان تارىخىي پاكىتلار ۋە ئەسلىي بىلىملەرگە ئىگە بولغان ئالىم بۇ يىللاردا زور غەيرەت بىلەن كۆچمەنىپ ئىشلەپ، «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» («ئەۋلىيالار تەزكىرىسى»)، «دەربايان ئەسھابۇلكەھف» («ئەسھابۇلكەھف ھەققىدە بايان»)، «تارىخى ئەمنىيە»، «تارىخى ھەمدى»، «قەسىدەئى سىدىق»، «غەزەلىيات»، «سالامنامە» قاتارلىق تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، شۇنىڭدەك كۆپلىگەن پارسى غەزەللەرنى يېزىپ قالدۇرغان. نەمشېھىت ئارمىيە دامولللىنىڭ «موللا مۇسا سايرامى ھەققىدە» دىگەن ماقالىسىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، موللا مۇسا سايرامى يەنە «تەزكىرەئىي خوجە ئافاق»، «فەرھاد ۋە شىرىن» قاتارلىق تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىمۇ يازغان.

«تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» ھىجرىيە 1302-يىلى (مىلادى 1885-يىلى) يېزىلغان. بۇنىڭدا قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچار، كورلا ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى كۆپلىگەن مازارلارنىڭ تەزكىرىسى بايان قىلىنغان. بۇ ئەسەر ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىش تارىخى ۋە ئايرىم تارىخىي شەخسلەرنىڭ ھاياتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

«دەربايان ئەسھابۇلكەھف» ھىجرىيە 1316-يىلى (مىلادى 1898-يىلى) يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تۇرپانىدىكى "ئەسھابۇلكەھغا"

غارىنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان. ئاپتورمۇ ئەسىرىدە بۇ غارنىڭ ئادەتتىكى غار ئىكەنلىگىنى، پەقەت ئاق تاغلىق سوپىلارنىڭ پىرى ھدايىتۇللا ئىشان ئۆزىنىڭ تۇرپاندىكى بىر قېتىملىق زىيارىتى جەريانىدا، ئۇنى "ئەۋلىيا غارى" دەپ ئويدۇرۇپ چىقارغانلىغىنى سۆزلەپ، بۇ ھەقتىكى ھەر خىل قاراشلارغا تۇنجى قېتىم رەددىيە بېرىپ ئۆتىدۇ. ئەسەرنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى «تارىخى ھەمىدى»نىڭ ئاخىرىغا ئاپتورنىڭ ئۆز قەلمى بىلەن قوشۇپ كۆچۈرۈلگەن.

«تارىخى ئەمنىيە» ھىجرىيە 1321 ـ يىلى (مىلادى 1903 ـ يىلى) يېزىلغان بولۇپ، ئۇ تۈزۈلۈشى جەھەتتىن «دىباچە»، «مۇقەددىمە»، «داستان» ۋە «خاتىمە» دەپ تۆت قىسمغا بۆلۈنگەن. ئەسەرنىڭ بېغىشلىما ئورنىدىكى «دىباچە» قىسمىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، قالغان ئۈچ قىسمدا، چىگگىز ئىستىلاسىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيانى ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغاتاي خان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ھۆكۈمرانلىغىدىكى موغۇلىستان تارىخى تۇغلۇق تېمۇرخان ۋە ئۇنىڭ تۈركلەشكەن ئەۋلاتلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تارىخى، كېيىنكى چاغلاردا سىياسىي مەقسەتنى كۆزلا ۋە جەنده بىلەن يوشۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن بۇ تەرەپلەرگە ئاياق باستان كەلگۈندىلەرنىڭ يەركەننى مەركەز قىلغان يەركەن خانلىغىنى ئاغدۇرۇش يولىدىكى سۈيىقەستلىك ھەركەتلىرى ھەم ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقۇبلىشى، ھدايىتۇللا ئىشان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ھاكىمىيەت ئۇچۇن بولغان قانلىق قىرغىنچىلىقلار، مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىشى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرى، بولۇپمۇ 1864 ـ يىلى زۇلۇمغا

قارشى پارتلىغان خەلق قوزغىلاڭلىرى، بۇنىڭ بىلەن مەيدانغا كەلگەن جايلاردىكى تارقاق ھاكىمىيەتلەر ۋە ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىغى ۋە ئۇنىڭ ئاقۇۋىتى قاتارلىقلار تەپسىلى بايان قىلىنغان. ئەسەردە يەنە قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئۇچتۇرپان، كۇچار، تۇرپان، كورلا، چەرچەن، لوپ قاتارلىق جايلارنىڭ تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلارمۇ خاتىرىلەنگەن.

بۇ ئەسەر ئەينى دەۋردىكى ئاقسۇ ھاكىملىرىدىن مۇھەممەت ئىمىن دادىخاغا تەقدىم قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن «تارىخى ئەمنىيە» نامى بىلەن ئاتالغان. «تارىخى ئەمنىيە»نىڭ 1904 ـ يىلى قازان شەھىرىدە نەشر قىلىنغان باسما نۇسخىسى خەلق ئىچىگە بىرقەدەر كەڭ تارقالغان. ھازىر ئۇنىڭ ھىجرىيە 1321 ـ يىلى (مىلادى 1903 ـ يىلى) مۇئەللىپنىڭ ئۆز قەلمى بىلەن كۆچۈرۈلگەن يازما نۇسخىسى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

«تارىخى ھەمىدى» ھىجرىيە 1326 ـ يىلى (مىلادى 1908 ـ يىلى) يېزىلغان بولۇپ، ئومۇمىي مەزمۇن جەھەتتىن «تارىخى ئەمنىيە»گە ئاساسەن ئوخشايدۇ. بىز ئۇنىڭغا بىرمۇنچە يېڭى تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ كىرگۈزۈلگەنلىگى، ئۇنىڭدىكى بەزى سانلىق مەلۇماتلار، ھەمدە ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتى «تارىخى ئەمنىيە»دىكىدىن پەرقلىق ئىكەنلىگى قاتارلىق تەرەپلەرگە قاراپ، ئاپتورنىڭ بۇ ئەسەرنى «تارىخى ئەمنىيە»دىكى مەزمۇنلارنى تېخىمۇ تولۇقلاش، كېڭەيتىش ۋە ئۇنىڭدىكى نۇقسانلارنى تۈزىتىش مەقسىدىدە يازغانلىغىنى ھېس قىلىمىز. دېمەك، «تارىخى ھەمىدى» «تارىخى ئەمنىيە»نىڭ تولۇقلانمىسى بولۇپ، ئۇ ھەجمىنىڭ چوڭلۇغى، مەزمۇن دائىرە-

سىنىڭ كەڭلىگى، تارىخىي پاكىتلىرىنىڭ چىنلىغى، مۇلاھىزىلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇغى، بايان قىلىش ۋە ئىپادىلەش شەكلىنىڭ رەڭدارلىغى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كۆپلىگەن تارىخچىلار ۋە ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقان مۇھىم تارىخىي ھۆججەت سۈپىتىدە ئۆز قىممىتىنى نامايان قىلىپ كەلمەكتە. شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ۋە يېقىنقى زامان تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ئەسەرنىڭ ھىجرىيە 1329 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى (مىلادى 1911 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئاپتور تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قول يازما نۇسخىسى ھازىر جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

«تارىخى ھەمدى»نىڭ ئۇسلۇب جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىگى شۇ يەردىكى، ئاپتور بۇ ئەسىرنى تارىخىي ۋەقەلەرنى ئۆز پېتى ۋە ئۆز رېتى بىلەن خاتىرىلەپ قالدۇرۇش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى ھېكايىچىلىق شەكلى بىلەن يازغان. بىز مۇئەللىپنىڭ بۇ ئەسىرنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر خەلق پروزىچىلىغى ۋە داستانچىلىغىغا ئائىت بەدىئىي ئىپادىلەش خىلى كۆپلەپ ئۇچرىتىمىز. موللا مۇسا سايرامى بۇ ئەسىردە، تارىخىي ۋەقەلەر ھەققىدىكى مۇھاكىمە، مۇلاھىزە ۋە كۆز قاراشلىرىنى يىغىنچاقلاش، خىلمۇ ـ خىل تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ ماھىيەتلىك قانۇنىيەتلىرىنى ئوقۇغۇچىلارغا تونۇتۇش، شۇنىڭدەك كىتاپنىڭ تەسىرى كۈچىنى ئاشۇرۇپ، كىتاپخانىلاردا چوڭقۇر ھاياجان قوزغاش مەقسىدىدە، نۇرغۇنلىغان ئەدەبىي پارچىلارنى كەلتۈرگەن.

يامان قىلماق يامان پەيدا قىلۇر، ھەم ياخشى ئىش ياخشى،
كى ئارپادىن ئۇنەر ئارپا، كى بۇغدايدىن ئۇنەر بۇغداي.
بۇ ئالەم ئىچرە ياخشى ئەت ئىمارەت،
كى قالغاي ياخشى نامىڭ ھەم باقالىق①.
ۋەرەق ئىچرە قالمىدۇر ياخشى ئاتلار،
ئەگەر كىسراغا② ئوخشاش قىلسا شاھلىق.

چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەر بىلەن يۇغۇرۇلغان بۇ خىل شېئىرىي پارچىلار ئەسەردىكى ھەر بىر باپ، ئابزاسنىڭ مۇقەددىمە ۋە خاتىمىسىدە شۇ باپ، ئابزاسلاردىكى تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە بېرىلگەن بولۇپ، ئوقۇغان كىشىدە كۈچلۈك شېئىرىي ھاياجان قوزغايدۇ. بۇنداق شېئىرىي پارچىلاردىن بەدىئىي روق ئالغان ھەرقانداق كىشى ئاپتورنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش جەھەتتىكى يۇكسەك ماھارىتىنى ئوڭايلا ھېس قىلالايدۇ.

سايرامى يەنە مۇرەككەپ تارىخىي ھادىسىلەر ئۈستىدىن چىقارغان يەكۈن ۋە ھۆكۈملىرىنى كىتابخانلار بىلەن ئورتاقلىشىش، شۇنىڭدەك كىشىلەرنىڭ جەمىيەت ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش نىيىتىدە روشەن پەلسەپىۋى قاراشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھېكمەتلىك سۆزلەر ۋە ماقال ـ تەمسىللەرگە مۇراجىئەت قىلغان:

"قوي ھەر يىلى ناھايىتى ئىككىنى تۇغىدۇ، ئىت ھەر يىلى يەتتە ـ سەككىزنى كۈچۈكلەيدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، جاھاندا قوي

---

① باقالىق ـــ مەڭگۈلۈك.

② كىسرا ـــ قەدىمقى ئىران شاھى نۇشىرىۋان ئادىل.

كۆپ، ئىت ئاز، نىمە ئۈچۈن؟ چۈنكى ئىت كۈچۈگى ئانىسىنى ئىززەت قىلماي بېسىپ تۇرۇپ ئېمىدۇ، قوي قوزىسى ئانىسىنى ئىززەتلەپ، يۇكۈنۈپ تۇرۇپ ئېمىدۇ. يەنە بىر سەۋىۋى، قوي يۇڭاش-مۇلايىم، ئىت ئازار بەرگۈچى زالىم. ھەر نەرسىكى زالىم بولسا، خورلۇق ئۇنىڭغا يار، بالا-چاقىلىرىغا بەركەت بولمايدۇ. ھەر مەخلۇقتىكى، يۇڭاش، مۇلايىم بولسا، دۆلەت ئۇنىڭغا يار، بەركەت ھەم تولا."

"گۈل تىكەنسىز، ھەسەل ھەرىسىز بولمايدۇ..."

"بۇ دۇنيا بىر قېرى كەمپىردۇركى، ئۆزىنى گۈزەل جۇڭان-ساھىپجامال قىز كۆرسىتىپ، ھەر كۈنى بىر يىگىتنىڭ بوينىغا قول سېلىپ، يىگىتنى قۇچىغىغا ئالىدۇ. دۇنيا شۇنداق بىر ئەييارىدۇركى، ھەر كېچىسى بىر ئەرنىڭ مېھىر-مۇھەببىتىگە كۆڭلىنى بېرىدۇ، سائادەت-سەلتەنەت شادىيانىلىرىنى ھەر زامانىدا باشقا بىر جايدا چالىدۇ."

«تارىخى ھەمدى»دىكى ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن مەنتىقى تەپەككۇرنىڭ ئورگانىك يۇغۇرۇلۇشىدىن مەيدانغا كەلگەن بۇنداق تەپەككۇر جەڭگىۋارلىرى بىزگە بەلگىلىك ئەقىل-پاراسەت ۋە ئېستېتىك لەززەت بېغىشلىغاندىن تاشقىرى، موللا مۇسا سايرامنىڭ ئاجايىپ يۇكسەك دەرىجىدە تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە مۇتەپەككۇر ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

«تارىخى ھەمدى»دە يەنە ئەينى تارىخىي دەۋرنىڭ رېئال كۆرۈنۈشىنى سىزىپ بېرىش، ئايرىم تارىخىي شەخسلەرگە باھا بېرىش ئېھتىياجى بىلەن بىرنەچچە جايدا تارىخىي ۋەقەلەرگە ماس كېلىدىغان لەتىپە ۋە لەتىپە خاراكتېرلىك ئەدەبىي پارچىلار

بېرىلگەن. بۇنداق لەتىپىلەر ئاشۇ لەتىپە مەيدانغا كەلگەن تارىخىي دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى ۋە بەزى تارىخىي شەخسلەرنى توغرا چۈشىنىشتە بەلگىلىك رول ئويناىدۇ. بۇ يەردە ئەسەردە خاتىرىلەنگەن تۆۋەندىكى بىر لەتىپىنى مىسال ئورنىدا كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

"ياقۇببەگ تەرەپدارلىرىدىن بىرى ئۇنى بولۇشچە ماختاپ:

— ياقۇببەگ زامانىسىدا قوينىڭ دۇمبىسىدە تورغاي ئۇگلايدىغان بولۇپ كەتتى، — دەپ تەرىپىلەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان قەشقەرنىڭ مۆتىۋەرلىرىدىن موللا مەتيار خەلپىتم①:

— شۇنداق، بەدەۋلەت② زامانىسىدا تورغايمۇ ئۇگلاشقا يەر تاپالمىغانلىقتىن قوينىڭ دۇمبىسىدە ئۇگلىماي نىمە چارە؟! — دەپتۇ.

ئەسەردە خاتىرىلەنگەن بۇنداق لەتىپىلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەينى دەۋردىكى لەتىپە ئەدەبىياتىنى ئۇگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

يۇقۇرقىلارغا ئاساسەن شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، «تارىخى ھەمدى»نى نوقۇل تارىخىي ئەسەر دېگەندىن كۆرە، بەدىئىي يول بىلەن يېزىلغان تارىخىي قىسسە دېگەن تۇزۇكرەك. سايرامنىڭ ئۆزىنىڭ بۇ تارىخىي ئەسىرىنى بۇ خىل ئۇسلۇپتا يېزىشى ئۇنىڭ جەمىيەت ھەققىدىكى بىلىمىنىڭ موللۇغى، تەپەككۇر ئىقتىدارىنىڭ

---

① موللا مەتيار خەلپىتم — 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەردە ئۆتكەن ئۆلما، ئاتاقلىق لەتىپچى.

② بەدەۋلەت — ياقۇببەگ.

يۈكسەكلىگى، بەدىئي ماھارىتىنىڭ كامالەتكە يەتكەنلىگى قاتارلىق كونكىرىت ئامىللار تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن.

«قەسىدەئى سىدىق» ھىجرىيە 1321 ـ يىلى (مىلادى 1903 ـ يىلى) يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا سىدىق ئاتلىق غەلىتە بىر ئادەمنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق، شۇ چاغدىكى جەمئىيەت ئەھۋالى، كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئايرىم تەرەپلىرى شېئىرىي يول بىلەن بايان قىلىنغان.

«غەزەلىيات» نامى بىلەن ئاتالغان غەزەل ۋە مەسنەۋى ئۇسلۇبىدا يېزىلغان شېئىرلار ھىجرىيە 1325 ـ يىلى (مىلادى 1907 ـ يىلى) يېزىلغان بولۇپ، «قەسىدەئى سىدىق» بىلەن قوشۇلۇپ، 800 مىسرا- دىن ئارتۇق شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاپتور بۇ شېئىرلاردا ئۆزى ياشىغان تارىخىي دەۋردىكى جەمئىيەت ئەھۋالى، ئەزگۈچى ھۆكۈم-ران تەبىقىلەرنىڭ خەلقە سالغان جەبر ـ زۇلۇملىرى ئۇستىدە توختـ- لىپ، ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئىنغىر ئەھۋالىغا ئىچىنىدۇ ۋە ئۇلارغا ھىمداشلىق قىلىدۇ، ئالدامچىلىق يولى بىلەن خەلقنىڭ قان ـ تەرىنى شورىغۇچى تەبىيارتاپلارغا نەپرەت بىلدۈرىدۇ، شۇنىڭدەك ئايرىم شېئىرلىرىدا ياخشى ئەخلاق ـ پەزىلەت توغرىسىدا كىشىلەرگە پايدـ- لىق مەسلىھەتلەرنى بېرىدۇ.

«سالامنامە» ھىجرىيە 1334 ـ يىلى (مىلادى 1916 ـ يىلى) يېزىلغان بىرقەدەر چوڭ ھەجمدىكى شېئىرىي داستان بولۇپ، بۇ ئاساسەن ئاپتورنىڭ سايرامدىكى ئۆز قېرىنداشلىرىغا قالدۇرغان ۋەسىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سايرامى بۇ شېئىرىي مەكتۇپىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىلى ئاقسۇدا يېزىپ، سايرامدىكى بىر تۇققانلىرى ئىسلام ئاخۇن، قاسىم ئاخۇن قاتارلىقلارغا ئەۋەتىپ بەرگەن ئىدى. شائىر

بۇ ئەسەردە شۇ چاغدىكى ئۆز ئەھۋالى ئۇستىدە توختىلىپ، ئىنسان ئۆمرىنىڭ زاۋال ۋاقتى ـ قېرىلىق پەيتلىرى ھەققىدە مۇنداق يەكۈن چىقارغان ئىدى:

قېرىلىقدىن باشقا مەندە كېسەل يوق،
قېرىلىق بەلكى مىڭ كېسەلدىن ئارتۇق①.

«سالامنامە» مۇسا سايرامى شېئىرىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ بەلگـ- لىك بەدىئي قىممەتكە ئىگە.

3) شائىرنىڭ شېئىرلىرى

موللا مۇسا سايرامى يالغۇز مەشھۇر تارىخچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تالانتلىق شائىردۇر. شائىرنىڭ شېئىرلىرى «تارىخى ئەمنىيە» ۋە «تارىخى ھەمدى»لەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ كۆچۈرۈل- گەن بولۇپ، بۇلار ئۇنىڭ شېئىرىي مىراسلىرىنىڭ پەقەت بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. بىز بۇ شېئىرلار (جۈملىدىن «تارىخى ئەمنىيە» ۋە «تارىخى ھەمدى»نىڭ مەزمۇنىغا مۇناسىۋەتـ- لەشتۇرۇپ بېرىلگەن باشقا شېئىرىي پارچىلار)دىكى شېئىرىي پىكىر ۋە بەدىئي شەكىللەردىن موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئي تۇيغۇ ۋە بەدىئي ئۇسلۇبىغا ئىگە ئىستېداتلىق شائىر ئىكەنلىگىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

موللا مۇسا سايرامى ئەينى تارىخىي دەۋردىكى ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ بارلىق تەرەپلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىپ،

---

① ئەنۋەر بايتۇر: «موللا مۇسا سايرامى ۋە تارىخى ھەمدى»، «مىللەتـ- لەر تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1984 ـ يىللىق 3 ـ سانى.

ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىكى خىلمۇ-خىل زىددىيەتلەرنى ئېچىپ بېرىشكە خىلىلا ئەھمىيەت بەرگەن شائىر بولۇپ، يازغان شېئىرلىرىدا ئۆزىنىڭ زامانىسىغا كۆرە ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئىلغار پىكىرلىك كىشى ئىكەنلىگىنى نامايان قىلدى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە سىياسىي پوزىتسىيىسىنىڭ لىرىك خاتىرىسى دېيىشكە بولىدۇ.

سايرامى ئۆز شېئىرلىرىدا، فېئوداللىق جەمىيەتتىكى ئىجتىمائىي تەڭسىزلىك ۋە ئادالەتسىزلىككە نىسبەتەن نارازىلىغىنى، قارشىلىغىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەزگۈچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ زالىملىغىنى پاش قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ خەلقە كەلتۈرگەن بالايى-ئاپەتلىرى ئۈستىدىن مەردانىلىق بىلەن شىكايەت قىلىدۇ. ئادالەت ۋە خەلقپەرۋەرلىكنى تەرغىپ قىلىدۇ. زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ قورالى بولغان ئاتالمىش ئىشان، "پىر"، "ئەۋلىيا"لارنىڭ ئالدامچىلىق، تەمەخورلۇق قاتارلىق پەسكەشلىكلىرىنى رەھىمسىز قامچىلايدۇ. ئۆزىدىن تەبىقە خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ دېخانلارنىڭ ئېغىر ئەھۋالىغا ئېچىنىدۇ ۋە ئۇلارغا ھېسداشلىق قىلىدۇ. ئىجتىمائىي ئېھتىياجنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ھېسابلانغان ھالال مېھنەت، بولۇپمۇ دېخانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنلىك ئەمگىكىنى قەدىرلەش مۇھەببەت بىلەن ئۇلۇغلايدۇ. كىشىلەرنى بىر-بىرىگە ياخشىلىق قىلىشقا، ئۆزئارا بىرلىك-ئىتتىپاقلىقتا بولۇشقا، ھالال ياشاشقا ئۈندەيدۇ.

شائىر بىر قېتىملىق يامغۇر ئاپىتى توغرىسىدىكى بىر شېئىرىدا، بۇ قېتىمقى تەبىئىي ئاپەتنىڭ فېئوداللىق جەمىيەتتە قىلىچە ياردەم ۋە ھىماقتا ئىگە بولمىغان بىچارە دېخانلار ئۈچۈن زور ئىجتىمائىي ئاپەت كەلتۈرگەنلىگى، نەتىجىدە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاچ-يالىڭاچ

ھالەتتە ئۆلۈم گىرداۋىغا چۈشكەنلىگى ھەققىدە يېزىپ، ئۇلارنىڭ ئېغىر ئەھۋالىغا بەكمۇ ئېچىنىدۇ. خەلقنىڭ دەردى-ھالى بىلەن قىلچىمۇ كارى بولمايدىغان، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ قان-تەرى بەدىلىگە قوسىغىنى تويغۇزۇۋېلىپ ھوزۇرلىنىشنىلا بىلىدىغان ئەزگۈچى-بايلارغا نىسبەتەن نەپرەت بىلدۈرىدۇ. ئۇ بىر خىل تەبىئەت ھادىسىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل تەبىقە ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئاقىۋەت كەلتۈرگەنلىگىنى مۇنداق نەتىجىلەيدۇ:

قاتتىق ئولدى كەمبىغەل بىچارە غېرىپلەر كۈنى،
ئاچ-يالاڭلەر ئاچقا ئۆلسە غەم يېمەسلەر توق قوساق.

سايرامى ئۆز شېئىرلىرىنىڭ بىرىدە:

جەمئى شاھ-شاھانە رۇم خەلىفە،
يەنە فەغفۇر چىنى① خاھ مەلىكە.
يەنە سۇلتانۇ-خان، خاھ ئىمپىراتۇر،
يەنە ئەمرۇ ۋەزىر خاھى باتۇر،
ھەمەلەر دېھقان ئاشىغە تۇتار كۆز،
بۇ ۋەجھىدىن ئالۇرلەر غەللەنى كۆز.

دەپ يېزىپ، دۇنيادىكى بارلىق يۇقۇرى تەبىقە ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قان-تەرى ھىساۋىغا كۈن كۆچۈرىدىغانلىغىنى، بۇنىڭسىز ئۇلارنىڭ ياشىيالمايدىغانلىغىنى پاش قىلىش

① فەغفۇر چىنى — بۇ سۆز ئەسلىدە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ياشايدىغان ساك قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا "ئۇلۇغ پادىشا" دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، كېيىنچە پارسلار تەرىپىدىن پەقەت چىن پادىشالىرىنىلا كۆرسىتىدىغان ئاتالغۇغا ئايلىنىپ قالغان.

بىلەن، بۇ خىل تەييارتاپلىق تۇرمۇشقا لەنەت ئوقۇيدۇ.

شائىر يەنە شۇ شېئىرىنىڭ بىر جايىدا، ئەينى دەۋردە تولىمۇ ئەۋج ئالغان ئىشانىزىم ئېقىمىدىكى ئاتالمىش "سوپىي"، "پىر"، "ئەۋلىيا" تونىغا ئورىنىۋالغان ئالدامچى، تەمەخورلارنى رەھىمسىز قامچىلايدۇ. ئۇ بۇ خىل كىشىلەرنىڭ خۇددى خان-پادىشا، ئەمىر، لەشكەر بېشى ۋە بەگلەرگە ئوخشاشلا خەلقنىڭ يىلىگىنى شورايدىغان پارازىتلار ئىكەنلىگىنى كەسكىن ئېچىپ تاشلاپ مۇنداق يازىدۇ:

هەمە ئىشان، ئەرەبى سەيد دېگەنلەر،
يەنە هەججى، مۇجاۋۇرى هەرەملەر.

يەنە كەلتۇرگەنى هەم كەئبە تۇپراق،
يەنە مويى مۇبارەك شەددە بايراق.

كېچىلەر ئۈيۈماي "هۇۋ-هۇۋ"نى ئېيتىپ،
يەنە چىللە ئولتۇرۇپ تەسبىھ ئېيتىپ.

ئۆزىنى كۆرسەتسە پىرى هىدايەت،
ۋە لېكىن ئازغۇرۇپ يولدىن زالالەت.

. . . . . .

هەمە ئىشان تەمەئىدىن خالى ئېرمەس،
يەنە ئۇجبۇ رىيادىن خالى ئېرمەس.

. . . . . .

بۇ كۆندە نەفسىغە قۇل هەمە ئىشان،
نەيەردە نەفسىنى ئۆلتۇرگەن ئىشان؟!

زامان ئىشانلىغى بەلكى خەلىفە،
كى بىر نەۋئى تىجارەت بەلكى پىشە.

ئاجايىپ پىر ئېرۇر مۇرتىنى ئوۋلاپ،
يۇرەرلەر كەنتمۇ-كەنت ئىشكىنى ماراپ.

. . . . . .

بۇلەردە فەزلدە بىرنەرسە يوقدۇر،
زەھى ئالدامچى نەفس ئاۋارەسىدۇر.

تەمەئىنىڭ دۇكانىنى قۇرۇپ ئىشان،
رىيانىڭ رەختلەرىنى تىزىپ ئىشان.

يىغىب ئادەم قىلىب سوھبەت ئەلالا،
هەمە تەسبىھ زىكرى خاھ ئىللەللا.

بۇ قىلغان ماجرادىن مۇددىئافۇل،
يەنە "هۇۋ-هۇۋ" دېگەندىن ئىددىئافۇل.

(ئۆزلىرىنى ئىشان، پەيغەمبەر نەسلىدىن بولغان ئەرەب، هاجى، هەرەم دەرۋىشلىرى دەۋالغانلار،
"بۇ هەرەمنىڭ توپىسى"، "بۇ پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇبارەك ساقلى" دەپ توپا، موي، تۇغ-ئەلەم كۆتۈرۈۋالغانلار،
كېچىلىرى ئۇخلىماي "هۇۋ-هۇۋ" دەپ،
چىللە① ئولتۇرۇپ تەسبىھ ئېيتقانلار،

① چىللە — ئىشانلارنىڭ 40 كۈن تالاغا چىقماي ئىبادەت قىلىشى.

ئۆزلىرىنى توغرا يول كۆرسەتكۈچى پىر دېگەن بىلەن،
ئەمىلىيەتتە يولدىن ئازدۇرۇپ، قارانغۇلۇققا
باشلايدىغانلاردۇر.

. . . . . .

ھەممە ئىشانلار تەمەخورلۇقتىن،
تەكەببۇرلۇقتىن، ساختىلىقتىن خالى ئەمەس.

. . . . . .

بۇ كۈندە ھەممە ئىشان ئۆز نەپسىگە قۇل،
قەيەردە ئۆز نەپسىنى ئۆلتۈرگەن ئىشان بولسۇن؟!
بۇ زاماننىڭ ئىشانلىغى، ياكى خەلپىلىگى،
بىر خىل سودىگەرچىلىك ياكى ھۈنەرگە ئوخشايدۇ.
ئۆز مۇرىدىنى ئوۋلاپ، يۇرتمۇ-يۇرت قاتراپ،
ئىشىك ماراپ يۈرىدىغان شۇنداقمۇ پىرلار بولىدىكەن-دە!

. . . . . .

بۇلاردا پەزىلەتتىن ھېچ نەرسە تېپىلمايدۇ،
ھەممىسى ئۆتۈپ كەتكەن ئالدامچى نەپس ئاۋارىسىدۇر.
ئىشانلار تەمەخورلۇقنىڭ دۇكىنىنى قۇرۇپ،
ئۇنىڭغا ساختىلىقنىڭ رەختلىرىنى تىزىدۇ.
ئادەم يىغىپ، شاۋقۇن-سۈرەن سېلىپ،
تەسبىھ ئېيتىپ، ئاللانىڭ نامىنى يادلىسۇن،
بۇ قىلغان ئىشلىرىنىڭ مەقسىدى پۇلدىن ئىبارەت،
چەككەن "ھۇۋ-ھۇۋ"لىرىدىن داۋامۇ يەنىلا پۇل.
مەلۇمكى، يۇقۇرقى مىسرالاردا شائىر ياشىغان دەۋر ۋە ئۇنىڭدىن
ئىلگىرىكى بىر مەزگىل ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونـ

لىرىدا تولىمۇ ئەۋج ئالغان ئىشانلىق يولى ھەم ئۇنىڭ سىرلىق ماھىيىتى تولۇق ئوپېراتسىيە قىلىنغان بولۇپ، بۇ خىل ئىلغار ئىدىيە مۇسا سايرامى شېئىرىيىتى ئارقىلىق شۇ دەۋر ئۇيغۇر پوئېزىيىسىدىكى خەلقچىل مەزمۇننى يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈردى.

موللا مۇسا سايرامى ئۆز شېئىرلىرىدا ئەزگۈچى ھۆكۈمران تەبىقە كىشىلىرىنى قاتتىق سۆكۈش بىلەن بىرگە، ئۆزىنىڭ قان-تەرى بەدىلىگە ھالال ياشىغۇچى ئەمگەكچىلەر، بولۇپمۇ دېخانلارنى قىزغىن مۇھەببەت بىلەن مەدھىيىلەيدۇ، بارلىق نازۇ-نېمەتنىڭ بۇلىغى، تىرىكچىلىكنىڭ مەنبەسى بولغان دېخانچىلىق ئەمگىكىنى تولىمۇ ئۇلۇغلايدۇ. شۇنىڭدەك كىشىلەرنى دېخانلارەك ھالال ياشاشقا، ھاياتلىققا نەپ يەتكۈزۈشكە چاقىرىدۇ. شائىر بىز يۇقۇرىدا مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتكەن يەنە شۇ شېئىرىنىڭ بىر يېرىدە مۇنداق يازىدۇ:

زىرائەت زەرئىدىن مۇشتەق بولۇرلەر،
ھەممە ھەرفى مۇنىڭ ئۇچ ھەرفدۇرلەر.

كى ئىككى ھەرفى ئەۋۋەلقى مۇنىڭ "زەر"،
يەنە ھەم ھەرف ئەيننىڭ مەئنەسى "زەر".

كى "زەر"نىڭ تۈركەسىدۇر يەئنى "ئالتۇن"،
ھەممە باشدىن-ئاياغ ئالتۇنۇ-ئالتۇن.

يەنە تېرىكچىلىك دېھقانچىلىقتا،
كى ھەممە نان نېئمەت دېھقانچىلىقتا.
("زىرائەت" سۆزى "زەرئ" سۆزىدىن ياسىلىدۇ،
"زەرئ" ئۇچ ھەرپتىن ئىبارەت.

بۇنىڭ ئەۋۋەلقى ئىككى ھەرپى "زەر"دۇر،
يەنە "ئەين" ھەرپىنىڭ مەنىسىمۇ "زەر" دېگەن بولىدۇ.

"زەر" سۆزىنىڭ تۈركچە مەنىسى "ئالتۇن"دۇر،
مەلۇمكى، زەر سۆزى باشتىن-ئاياق ئالتۇن، يەنە ئالتۇن،
ھەممە تېرىكچىلىكنىڭ مەنبەسى دېخانچىلىقتۇر،
بارلىق ئاش-ئوزۇق، نازۇ-نېمەت دېخانچىلىقتىن
كېلىدۇ.)

شائىر بۇ يەردە "زىرائەت" سۆزىنىڭ چاغاتاي يېزىغىدا "زراعت" دەپ يېزىلىدىغانلىغىنى ۋە ئۇنىڭ ئەرەب تىلىدا "زرع" شەكلىدىكى ئۈچ ھەرپتىن تەشكىل تاپقان سۆزدىن ياسىلىدىغانلىغىنى كۆزدە تۇتۇپ، "زرع"دىكى ئالدىنقى ئىككى ھەرپىنىڭ پارسچە "زەر" دېگەن مەنىسىنى قوبۇل قىلىدۇ. "زاع" دىكى "ع" ھەرپىنىڭ "ئەين" دەپ ئوقۇلىدىغانلىغىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئەرەب تىلىدا ئالتۇن مەنىسىنى بېرىدىغانلىغىنى كۆرسەتكەن. ئاخىردا پارسچە "زەر" سۆزىنىڭ تۈركچە مەنىسى بولغان "ئالتۇن" بىلەن "زىرائەت"نىڭ مەنىسىنى تۇتاشتۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ زىرائەت (دېخانچىلىق)نىڭ "باشتىن-ئاياق ئالتۇن" ئىكەنلىگىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. مەلۇمكى، شائىر بۇ يەردە قۇرۇقتىن-قۇرۇق سۆز ئويۇنى قىلىۋاتقىنى يوق. ئۇنىڭ كۆزدە تۇتقىنى بۇ خىل سۆز ئويۇنى ئارقىلىق دېخانچىلىقنىڭ دۇنيانىڭ قايسى بىر يېرىدە، قايسىبىر خەلق ئارىسىدا بولمىسۇن تەڭداشسىز خاسىيەتلىك كەسىپ ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىش بىلەن، بۇ كەسىپنىڭ ئالتۇن بىلەن باراۋەر يۇقۇرى قىممەتنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت. دېمەك، زىرائەت (دېخانچىلىق) شائىرنىڭ تەپەككۇرىدا

يېزىقتىمۇ، ئەمەلدىمۇ باشتىن-ئاياق ئالتۇن، ئالتۇن، يەنە ئالتۇندۇر.
بۇ دەۋلەت بارچىسى تېرىقچىلىقدا،
مۇرەۋۋەت، نەقىشى ھەم تېرىقچىلىقدا.

بولۇرلەر ھەم ھالال كەسىبى ھۇنەردە،
تىجارەتۇ ھەم سەفەر بەيئى-شەرادە.

ۋە لېكىن بولماغاي دېھقانچىلىقدەك،
يەنە يوق بەركەت دېھقانچىلىقدەك.
. . . . . .
جەمئى پادىشاھلەر خاھ فەقىرلەر،
بولۇر ئاش ئالدىدە ھەممە زەبۇنلەر.

كى پادىشاھلەرغە جەمئ خەزىنە،
تولۇر دېھقان قولى بىرلە خەزىنە.

ھەمەلەر مۇددىئاسى "نانغا بار"دەر،
جەمئى سۆز ئاياغى "نانغا بار"دەر.
(بارلىق بايلىق دېخانچىلىقتىن كېلىدۇ،
ھەممە شەپقەت، پايدىمۇ دېخانچىلىقتىن كېلىدۇ.
بۇنداق خاسىيەت باشقا ھۇنەر-كەسىپلەردىمۇ،
ھەتتا سودا-تىجارەت، سەپەر، كېلىشتۈرۈشلەردىمۇ
بولىدۇ.
لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى دېخانچىلىققا يەتمەيدۇ،
ئۇلاردا دېخانچىلىقدەك بەركەت بولمايدۇ.

. . . . . .

مەيلى پادىشا، مەيلى گادای بولسۇن،
ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاش ئالدىدا ئۆز ئاجىزلىغىنى
ئىپادىلەيدۇ.)

دىخانچىلىقىنىڭ ئۆزىنىڭ تەڭداشسىز خاسىيىتى بىلەن باشقا ھەرقانداق كەسىپتىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى بايان قىلىنغان يۇقۇرقى مىسرالاردا، تەبىئىكى، شائىرنىڭ بۇ ئۇلۇغ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى دىخانلارغا بولغان قىزغىن مۇھەببىتى ئورۇن ئالغانلىقى بۇ مىسرالارنى ئوقۇغان ھەر بىر كىشىنىڭ نەزىرىدىن ھەرگىز چەتتە قالمايدۇ. بۇنى شېئىردىكى مۇنۇ مىسرالار ئارقىلىقمۇ ئىسپاتلاش مۇمكىن:

غەرەزى دېھقانىنىڭ ھالال يىمەكدۇر،
مۇشەققەت تارتماقدىن نان يىمەكدۇر.

موللا مۇسا سايرامى شېئىرلىرىدىكى يەنە بىر ئىلغار مەزمۇن شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ خەلقنى زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىكىكە قارشى كۈرەشتە ئۈيۇشۇشقا، ئىتتىپاق بولۇشقا، ئۆلۈم خەۋپىگىمۇ بىرلىكتە كۆكرەك كېرىپ ئاتلىنىشقا چاقىرىدۇ. ئۇ ماقال-تەمسىل خاراكتېرىدىكى ئاجايىپ چوڭقۇر مەزمۇنلۇق جۈملىلەر ئارقىلىق "بۆلۈنگەننى بۆرە يەر" دېگەن خەلق ماقالىدىكى تەۋرەنمەس ھەقىقەتنى مۇنداق شەرھىلەيدۇ:

يەنە كۆپىنىڭ ئىچىدىن چىقماغايسىز،
تېخى ئەلدىن يەنە ئايرىلماغايسىز.

كى ئەل بىرلە ئۆلۈم يۈزلەنسە سىزگە،
بىلىڭ توي-مەئرەكە ئەلبەتتە سىزگە.

دەمى ئىگىز بولۇر كۆمەكلىك ئىتىنىڭ،
قۇيرۇغى پەست بولۇر يالغۇز ئىتنىڭ.

قاراقچى دەست ئۇرار يالغۇز كىشىگە،
ياۋۇماس قاچارلەر كۆپ كىشىگە.
(يەنە كۆپچىلىكتىن بۆلۈنمە،
ۋە يەنە خەلقتىن ئايرىلما.
ئەگەر خەلق بىلەن بىرلىكتە بېشىڭغا ئۆلۈم كەلسىمۇ،
ئۇنى ئۆزەڭگە توي-مەرىكە دەپ بىلگىن.
توپتىكى ئىتنىڭ ئۇنى ئىگىز بولىدۇ،
يالغۇز ئىتنىڭ قۇيرۇغى پەس بولىدۇ.
قاراقچى يالغۇز كىشىگە قول سوزالايدۇ،
ئۇ كۆپ كىشىگە يېقىنلىشالمايدۇ، بەلكى قاچىدۇ.)

ئەۋلاتلارنىڭ ئىستىقبالى ۋە ئۇلارنىڭ ياخشى ياخشى ئەخلاق، ياخشى خۇلۇقلۇق بولۇپ تەربىيىلىنىشىگە كۆڭۈل بۆلۈش توغرىسىدىكى مەزمۇنلار موللا مۇسا سايرامى شېئىرلىرىدىكى ئىلغار پىكىرلەرنىڭ بىرىدۇر. شائىر ئۆزىنىڭ ئوغلىغا نەسىھەت تەرىقىسىدە يازغان ئۇزۇن شېئىرىدا، ياش ئەۋلاتلار رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك كۆپلىگەن ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇلار: ياخشى نىيەتلىك بولۇش، كىشىلەر بىلەن ئۇرۇش-جىدەل قىلماسلىق، ئويلاپ سۆزلەش، گۈزەل سۆزلۈك بولۇش، ئۆزگىرىشچان مىجەزلىك بولماسلىق، ئىغىر-تەمكىن بولۇش، تەكەببۇر بولماسلىق، مۇلايىم بولۇش، يامانلارغا قوشۇلماسلىق، "ھەشەكەرىكىدەك ئالدىغا يىغىدىغان" شەخسىيەتچىلەردىن بولماسلىق، "يەنە ھەم رەندىدەك تاشقىرى چاپىدى-

ھان" ئىسراپخورلاردىنمۇ بولماسلىق، ئۆمۈرنى قەدىرلەش، ئاتا-ئانىنى ھۆرمەتلەش، كىشىلەرگە باخىشلىق قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، شائىر بۇ مەسىلىلەرگە خېلى نۇرغۇن مىسرالارنى ئاجراتقان. مەسىلەن:

بولۇڭ ياخشى، يامان ئەندىشە قىلماڭ،
يامان نىيەت قىلىپ كۆڭۈلنى بۇزماڭ.

جەدەل ھەم ماجرا قىلماڭ، ئۇرۇشماڭ،
نە بەلكى ماجرا ئۇرۇشقا بارماڭ.

مۇبادا سۆزى قىلىڭ قىل تەپەككۇر،
كى ئالدى-ئارقاسىنى قىل تەسەۋۋۇر.

كۆڭۈلغە كەلدى دەپ تىلىڭغە ئالما،
يەنە ئاش كەلدى دەپ ئاغزىڭغا ئالما.

تىلىڭىز ياغ بولۇپ، كۆپ شەككەر ئاقسۇن،
دىلىڭىزدىن يۇمشاق ئەسەللەر ئاقسۇن.

تىلىڭىزدىن تىكەننى سالماغايسىز،
دىلىڭىزگە نەفاقنى ئالماغايسىز.

تىرىككەك يازىرىككەك بولماغايسىز،
كۆڭۈلچەك ھەم سۆيۈنچەك بولماغايسىز.

ئېرىنچەك ھەم ئوشانماق بولماڭ ئاخىر،
چاقلىغا قۇيا يا پۇشقاق بولماڭ ئاخىر.

ئاغىر-تەمكىن بولۇڭكى يەڭگىل ئولماڭ،
يەنە تەمكىن بولۇڭكى تۇز سۆز ئولماڭ.
. . . . . .
ئۆزىڭىز ئىشلەمەكدىن ئار قىلماڭ،
كىشىگە تاشلابان ھەم خار بولماڭ.
. . . . . .
ئاتاڭدەك نەفس سەككە بولما تابەئ،
بىلىڭنى باغلا مەھكەم بولما تامەئ.

يامانغە ياۋۇمە، يامانغە يۇرمە،
ئاتاڭدەك خەلق ئاراشەرمەندە بولمە.

تەۋازۇئ پىشە بولغىل بولما ئۇستۇن،
تەكەببۇردىن باشىڭنى قىلما ئۇستۇن.

تەكەببۇردىن ئەزازۇل① بولدى رانده،
تەۋازۇئدىن ھەمەيەتتى مۇرادغە.

① ئەزازۇل — شەيتاننىڭ ئەسلى ئىسمى. دىنىي رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ئۇ خۇدا دەرگاھىدىكى بارلىق پەرىشتىلەرگە مۇدەررىسلىك قىلىدىكەن. ئادەم ئاتا يارىتىلغاندىن كېيىن ئاللا بارلىق پەرىشتىلەرنى ئۇنىڭغا سەجدە قىلىشقا بۇيرۇغاندا، ئەزازۇل ئۆزىنىڭ نۇرىدىن يارىتىلغانلىغىغا تەمەننا قويۇپ، سەجدە قىلىشنى رەت قىلغىنى ئۈچۈن دەرگاھتىن قوغلانغان ئىكەن.

. . . . . .

يەنە ياشسز غۇرۇرۇ غۇررە بولماڭ،
ئۆمۈرنىڭ قەدرى ئازدۇر زايە قىلماڭ.

. . . . . .

ئەگەر گۈستاخلىق قىلسا ئاتاغە،
مۇنىڭ پەرزەندى ھەم قىلغاي ئاتاغە.

كى بۇغداي تېرىغان بۇغداي ئالۇرلەر،
كى ئارپە تېرىسا ئارپە ئالۇرلەر.

. . . . . .

مۇكاپاتى ئەمەل ھەقدۇر بىرادەر،
يامانغە ھەم يامان كېلۇر بىرادەر.

. . . . . .

كى ياخشىلىق قىلىپ دەريانغا تاشلا،
بەيباندا ئۇنىڭ ئەجرىنى ئىزلە.
(ياخشى بول، يامانلىقنى ئويلىما،
نىيىتىڭنى يامان قىلىپ كۆڭلۈنى بۇزما.
جىدەل-ماجرا قىلىپ، كىشىلەر بىلەن ئۇرۇشما،
ھەتتا ئۇرۇش-جىدەلگىمۇ ئارىلاشما.
سۆزلەش توغرا كەلسە ئىنچىكە تەپەككۇر قىل،
ئۇنىڭ ئالدى-ئارقىسىنى ئويلا.
كۆڭلۈمگە كەلدى دەپ كۆرۈنگەن سۆزنى دەۋەرمە،
ئالدىمغا كەلدى دەپ ھەرقانداق نەرسىنى يەۋەرمە.
تىلىڭ گويا باغ بولۇپ، ئۇنىڭدىن قايماقلار ئاقسۇن،
دىلىڭدىن يۇمشاق ھەسەللەر تامسۇن.

تىل ئارقىلىق باشقىلارغا تىكەن سانجىما،
كۆڭلۈڭگە ئىنتىپاقسىزلىقنى ئالما.
تېرىككەك ياكى زېرىككەك بولما،
كۆڭۈلچەك ھەم ئالدىراپ خۇش بولىدىغان كىشى بولما.
ئېرىنچەك ھەم ھورۇن بولما،
چېقىلغاق ۋە يېپىشقاقمۇ بولما.
ئېغىر-تەمكىن بول، يەڭگىل بولما،
تەمكىنلىك بىلە سۆزلە.

. . . . . .

ئىشنى ئۆزەڭ قىلماقنى ھار ئالما،
ئۇنى باشقىلارغا تاشلاپ قويۇپ، خار بولۇپ قالما.

. . . . . .

ئاتاڭغا ئوخشاش ئىت نەپسىگە بېرىلمە،
ھەر ئىشقا بىلىڭنى مەھكەم باغلا، تەمەخور بولما.
يامانغا يېقىنلاشما، يامان بىلەن يۇرمە،
ئاتاڭدەك خەلق ئارىسىدا شەرمەندە بولما.
كەمتەرلىكنى كەسىپ قىل، ئۆزەڭنى يوغان چاغلىما،
تەكەببۇرلۇق قىلىپ، غادىيۇالما.
تەكەببۇر بولغىنى ئۈچۈن شەيتان دەرگاھتىن قوغلاندى،
كەمتەرلىك بىلەن كۆپ كىشىلەر مۇرادىغا يەتتى.

. . . . . .

سەن ياش، ئۆزەڭگە ئىشىنىپ، غورىلىق قىلما،
ئۆمۈرنىڭ ۋاقتى قىسقا، ئۇنى زايا قىلما.

. . . . . .

كىمكى ئاتسىغا چوڭچىلىق قىلسا،
ئۇنىڭ پەرزەنتىمۇ شۇنداق قىلىدۇ.
چۈنكى، بۇغداي تېرىغان بۇغداي ئالىدۇ،
ئارپا تېرىغان ئارپا ئالىدۇ.
. . . . . .
ھەرقانداق ئىشنىڭ مۇكاپاتى بولىدىغانلىغى راست،
دوستۇم، يامانلىقنىڭ مۇكاپاتى يامانلىقتۇر.
. . . . . .
ياخشىلىق قىل، ئۇنى دەريا‌غا تاشلا،
ئەجرىنى بولسا باياۋاندىن ئىزدە.)①

موللا مۇسا سايرامى يۇقۇرقى نەسىھەتلەرنى يازغاندا، يالغۇزلا ئۆز پەرزەنتىنى كۆزدە تۇتقان ئەمەس، بەلكى بارلىق ياش ئەۋلادلارنىڭ بۇ خىل ئەخلاق-پەزىلەتنى ئۆزلىرىگە يولداش قىلىشىنى ئۈمىت قىلغان. بۇنى:

خىتاينى مەن قىلىبدۇرمەن بالامغە،
ۋە لېكىن بۇ سۆزۈمدۇر خاسۇ-ئامىغە.

دىگەن مىسرالاردىن ئوچۇق كۆرۈش مۇمكىن.

ئومۇمەن ئالغاندا، موللا مۇسا سايرامىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرلىرى سان جەھەتتە ئانچە كۆپ بولمىسمۇ، ئۆزىنىڭ ئىلغار مەزمۇنى ۋە خەلقچىل خاھىشى بىلەن ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش ھارپىسىدىكى ئۆتكۈنچى باسقۇچقا ۋەكىللىك قىلغۇچى ئەدەبىي مىراس سۈپىتىدە ئەدەبىيات تارىخىمىزدىن ئۆزىگە

① بۇ مىسرالار ياخشىلىق قىلىپ، ياخشىلىق تەمە قىلماسلىققا قارىتىلغان

خاس ئورۇن ئىلىشقا مۇناسىپتۇر.

بىز موللا مۇسا سايرامى شېئىرلىرى ئۈستىدە سۆز ئاچقان ئىكەنمىز، شائىرنىڭ يۈكسەك پەدىئىي ماھارىتى ھەققىدىمۇ توختالمايلا ئۆتەلمەيمىز. سايرامى شېئىرلىرىنى ئوقۇغان ھەر بىر كىشى شائىرنىڭ ئۆزىنىڭ تۇرلۇك ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ئۆزىگە خاس بەدىئىي يول بىلەن ماھىرلىق بىلەن ئىپادىلەپ بەرگەنلىگىنى ئوڭايلا بايقىيالايدۇ. شائىرنىڭ شېئىرلىرى پىكىر جەھەتتە كۈچلۈك مەنتىقىلىككە ئىگە ئىكەنلىگى، ھېسسىيات ۋە تەسەۋۋۇرغا بايلىغى، رەڭمۇ-رەڭ ئىپادىلەش ۋاستىلىرىگە ئىگە ئىكەنلىگى، تىلىنىڭ ساپ ۋە ئۇستۇن بالاغىتى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن دىققەتكە سازاۋەردۇر. بۇ ھەقتە ئۇنىڭ «تارىخى ھەمدى»نىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ كۆچۈرۈلگەن «ئوت تەرىپىدە...» ناملىق شېئىرىنى نەمۇنە قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن.

موللا مۇسا سايرامى بۇ شېئىرىدا ئوتتىن ئىبارەت شېئىرىي دېتالنى تاللىۋېلىپ، ئۇنىڭ خاسىيىتىنى ئاجايىپ تەسىرلىك ۋە ئوبرازلىق ھالدا سۈرەتلەش ئارقىلىق، تەبىئەت دۇنياسىدىكى بۇ شەيئىنىڭ قەدىر-قىممىتىنى پەلسەپە نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرىدۇ. شائىر ئاجايىپ ئوبرازلىق ئوخشىتىش ئارقىلىق ئوتنى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ پۈتكۈل گەۋدىلىكلىرىگە تەگلەشتۈرىدۇ. بۇ يەردە خۇددى شائىر ئېيتقاندەك: "... زىمىستان پەسلى كەلگەندە، ئۇنىڭدىن تولىمۇ قاتتىق شىددەت يەتكەن..."① زۆرۈرى شارائىتىلا ئوتنىڭ قۇدرىتى نامايان

① بۇ جۈملىلەر شېئىرنىڭ ماۋزۇ ئورنىدا بېرىلگەن نەسرى بايانىدىن ئىلىندى.

بولدىغانلىقى تولىمۇ ئېنىق. بۇ نۇقتا شېئىرنىڭ بېشىدىلا بىزگە مۇنداق تاپشۇرۇلىدۇ:

رەڭگى ئوتنىڭ قىش كۈنى گۈلشەنىدە گۈل پۈتكەنچە بار،
"هور-هور" ئەتكەن نالەسى بۈلبۈل سادا ئەتكەنچە بار.
(قىش ۋاقتىدا ئوتنىڭ رەڭگى خۇددى گۈلشەنىدە گۈل
ئېچىلغانغا ئوخشايدۇ،
ئۇنىڭ "هور-هور" قىلغان ئاۋازى بۈلبۈلنىڭ سايرىغىنى
بىلەن باراۋەر.)

شائىر شېئىرنىڭ داۋامىدا تېخىمۇ ئىنچكىرىلەپ، ئوخشتىش، تەڭلەشتۈرۈش، سېلىشتۇرۇش قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئوتنىڭ خاسىيىتىنى يەنىمۇ جانلىق ۋە كونكرېت ئىپادىلەشكە كىرىشىدۇ. بۇ چاغدا ئوت شائىرنىڭ تەسەۋۋۇر دۇنياسىدا "باغ-بوستان"، "ئوتلۇق چېھرە، ئاي يۈزلۈك گۈزەل"، نازۇك پەردە ئىچىدىكى "دىلىرەبا"، كۆڭلى سۇنۇق ئاشىققا قاراپ "كۈلۈپ تۇرغان جانان" سۈپىتىدە جىلۋىلىنىدۇ. ئوت شائىرنىڭ نەزىرىدە شۇنداق سېھىرلىك قۇدرەتكە ئىگە ئىكەنكى، ئۇنىڭ موربىدىن چىققان تۇتۇنى غەم ئەھلىنىڭ ئاسمانغا چىققىنى بىلەن، ئوتنىڭ كۆيگەن ئاۋازى سازەندىلەرنىڭ يېقىملىق نەغمىسى بىلەن، ئوتتىن قىزارغان يۈزلەر شاراپ تەسىرىدىن ياقوت رەڭگە كىرگەن چىرايلار بىلەن، قىشنىڭ غېمىنى قىلىپ ئوتۇن يىققانلار دانىشمەن ئەپلاتۇن① بىلەن، ئوتنىڭ ئىسسىغىدىن بەھرىمەن بولغۇچى ئاجىز بىر قېرى ئەمىر تېمۇر كوراگانى② بىلەن،

① ئەپلاتۇن — مىلادىدىن بۇرۇنقى 427 — 347 - يىللىرى ئۆتكەن يۇنان پەيلاسوپى پلاتون.
② ئەمىر تېمۇر كوراگانى — تېمۇرلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى ئاقساق تېمۇر (1405 - يىلى ۋاپات بولغان).

تىترەپ تۇرغاندا ئوتقا يولۇققان كىشى دوزاقتىن چىقىپ، جەننەتكە كىرگەن بىلەن باراۋەر تۇرىدۇ:

ئاختاربب باققانده كۈلنى چىقساگەر بىردانە چوغ،
ئاشىقى دىلخەستەلەرگە خەندەئى جانانچە بار.
. . . . . .
سەندەل ئىچرە پۈت سۇنۇپ ئولتۇرغانىڭ پىرى زەئىب،
تەخت ئىززەت دەۋلەتى ئەمىر تېمۇر كوراگانچە بار.
مۇزلا بان تىترەپ گەرەم ئولغاندا ئۇچراشقان ئەلاۋ،
دەۋزەخ ئەھلى داخىل ئولغان جەننەتى رىزۋانچە بار.
(كۈلنى ئاختۇرغاندا چىققان بىر تال چوغ،
دىلى سۇنۇق ئاشقلارغا كۈلۈپ قارىغان جانان بىلەن تەڭ.
. . . . . .
سەندەلگە پۈت تىقىپ ئولتۇرغان بىر ئاجىز قېرى،
سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان ئەمىر تېمۇر بىلەن تەڭ،
توكۈپ تىترەپ، تۆكۈلگەن چاغدا ئۇچراشقان ئوت،
كىشى دوزاختىن چىقىپ كىرگەن جەننەت بىلەن باراۋەر.)

مەلۇمكى، ئوتنى زۆرۈر شارائىت — قىشتىن ئايرىپ قارىغاندا، ئۇنىڭ خاسىيىتى، قۇدرىتى بۇ قەدەر زور ۋە ئۇلۇغ بولماس ئىدى، ئەلۋەتتە. ئەگەر شائىر ئوتنىڭ زىمىستان سوغۇقتا كىشىلەرگە هايات بېغىشلاشتىن ئىبارەت خىسلىتىنى كۆزدە تۇتمىغاندا ئىدى، ئوتنى تەرىپلەش ئۈچۈن ئەلۋەتتە باشقىچە يول تۇتقان بولاتتى. بۇ نۇقتىنى ئۇنىڭ ئوتى ئۆچۈپ قالغان كۆتەكنى قانداق تەرىپلىگەنلىگىدىن ئېنىق كۆرۈش مۇمكىن:

بارچه ئەترافى كۆيۈپ ئوتنى ئۆچۈپ قالغان كۆتەك،
باش قويى سالپ تەۋەججۇھ تاشلاغان ئىشانچە بار.
(ھەممە يېرى كۆيۈپ، ئوتنى ئۆچكەن كۆتەك،
بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، كۆزىنى يۇمۇپ پىكىر قىلىۋاتقان
ئىشانغا ئوخشايدۇ.)

يۇقۇرىدىكىلەرگە ئاساسلانغاندا، شائىر موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئۆتكۈر كۆزىتىش ئىقتىدارى، باي بەدىئىي تەسەۋۋۇرى ھەقىقەتەن يەنە ئارتۇقچە سۆزلەشنى ھاجەتسىز.

شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، مۇللا مۇسا سايرامىنىڭ شېئىرلىرىدا، كۆپلىگەن ئىلغار پىكىرلەرگە يانداشقان ھالدا، بەزى پاسسىپ كۆز قاراشلارمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ خىل پاسسىپ كۆز قاراشلار ئەينى تارىخىي دەۋر ۋە شۇ دەۋردىكى ھۆكۈمران ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ شائىر ئېڭىدا پەيدا قىلغان مۇئەييەن تەسىرىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، موللا مۇسا سايرامى ئىجادىيىتىدە ئانچە چوڭ سالماقنى ئىگەللىيەلمەيدۇ. بىز موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىگە ۋارىسلىق قىلغاندا، ئۇنىڭغا ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزىرى بويىچە مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم. بۇ جەھەتتە لېنىنىنىڭ تۆۋەندىكى كۆرسەتمىسى بىردىن-بىر ئاساسىي ئۆلچەم: "تارىخنىڭ تۆھپىسىگە ھۆكۈم قىلغاندا، تارىخىي ئەرباپلارنىڭ بىزنى ھازىرقى زامان تەلىۋىگە لايىق نەرسىلەر بىلەن تەمىنلىمىگەنلىگىگە قاراپ ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن پېشقەدەملەرگە قارىغاندا يېڭى نەرسىلەر بىلەن تەمىنلەپ بەرگەنلىگىگە قاراپ ھۆكۈم قىلىش كېرەك"①.

① «لېنىن ئەسەرلىرى»، 2-توم، 150-بەت.

19. سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر (ناقىس)

1) شائىرنىڭ ھاياتى

گۇزەل ئەخلاقىي پەزىلەتنى تەشەببۇس قىلىدىغان، ئەخلاقسىزلىق ۋە بۇزۇق ئىللەتلەرنى نەپرەت بىلەن ئەيىبلەيدىغان قويۇق يۇمۇرىستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە مول مەزمۇنلۇق غەزەل، مۇخەممەسلىرى ئارقىلىق 19-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا سالماق ئورۇن ئىگەللىگەن شائىرلارنىڭ بىرى سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر بولۇپ، "ناقىس" ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر.

شائىر سابىرئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر (ناقىس) ھىجرىيە 1259-يىلى (مىلادى 1840-يىلى) يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچىگە جايلاشقان مەدرىس كۆلبېشى مەھەللىسىدە ئۇقۇمۇشلۇق دىنىي زىيالىي ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئوقۇش پېشىغا يەتكەندىن كېيىن ئاتىسىدىن ۋە يېڭىساردىكى مۇدەررىسلەردىن تەلىم ئېلىپ، ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. كېيىنچە ئەينى دەۋرنىڭ مۇھىم مەدىنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەر شەھىرىگە كېلىپ، شۇ دەۋردىكى مەشھۇر مەدرىسلەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە تىل-ئەدەبىيات، تارىخ، ئىسلام تەلىماتلىرى بويىچە مۇكەممەل بىلىم ئىگىسگە ئايلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئەرەب، پارس تىللىرىنى تېرىشىپ ئۆگىنىپ، بۇ ساھەدىمۇ يۇقۇرى سەۋىيە ياراتقان، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىنى جۇملىدىن ئەينى دەۋر ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە شۆھرەت قازانغان ئابدۇرەھىم نىزارى، تۇردۇش ئاخۇن غەربىي، ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى، نورۇزئاخۇن

زىيائى قاتارلىق مەشھۇر شائىرلارنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى ئىخلاس بىلەن ئۆگەنگەن ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆزىمۇ بەدئىي ئىجادىيەتكە كىرىشىپ، كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ غەزەل، مەسنەۋى ۋە مۇخەممەس شەكىللىرىدە كۆپلىگەن ئېسىل ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان.

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر قەشقەر مەدرىسلىرىدىكى ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، ئانا يۇرتى يېڭىسارغا قايتىپ كېلىپ، تايىنبەگ مەدرىسىگە مۇدەررىس بولغان، ئۆز ئۆمرىنى مەدەنىيەتكە ۋە ئاقارتىش پائالىيىتىگە بېغىشلىغان بۇ مەرىپەتپەرۋەر شائىر پۈل-مۇلۇككە ۋە شەخسى راھەت-پاراغەتكە قىزىچە بېرىلمىگەن. ئۆز ئۆمرىنىڭ تولىمۇ غۇربەتچىلىك ۋە مۇشەققەتلىكتە ئۆتۈۋاتقانلىقىغا پىسەنت قىلماي، قىممەتلىك ۋاقتىنى ئەلنىڭ مەرىپەتپەرۋەر ئادەملىرىنى تەربىيەلەشكە، ئىجادىي ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىشقا سەرپ قىلغان. ئەينى دەۋردىكى تۆۋەن قاتلام خەلق ئاممىسى بىلەن چوڭقۇر ئارىلىشىپ، تۇرمۇش، كەيپىيات، ھېسسىيات، ئەخلاقىي نۇقتىنەزەر... قاتارلىق مەسىلىلەردە ئۇلار بىلەن بىردەك تۇغرا چۈشەنچىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ-غايىلىرى، ئەخلاقىي نۇقتىنەزەرلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى ئىلغار قاراشلىرى جۇلالاپ تۇرىدۇ.

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر ئۆزىنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرى داۋامىدا «دىۋان ناقىس»، «بەيس ھەكىمبەگ»، «مەۋجۇ دولقۇلۇب» («قەلب بارلىقلىرى»)، «نۆللى دىمەن» («تېخى نۆل (0) دىمەن»)، «نەسىھەتنامە ئۇسنۇر بايانى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ ئۆز خەلقىغە مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇنىڭدىن باشقا،

شائىر يەنە ئىران يازغۇچىسى شەيخ ئىنايەتۇللانىڭ «باھار دانىش» سەرلەۋھىلىك چوڭ ھەجمدىكى رومانىنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، ئەسەرگە «گۈلزار بىنىش» («تەكەنسىز گۈلزار») دەپ نام بەرگەن. شائىر «گۈلزار بىنىش»نىڭ كىرىش قىسمىدا ئۆزىنىڭ بۇ ئەسەرنى تەرجىمە قىلىشتىكى مەقسەت-مۇددىئاسى توغرۇلۇق مۇنداق يازىدۇ:

بۇ نۇقسان نامىنى شەرھ ئەيلىگەن قۇل،
تۆكەر مۇنداق كۆڭۈل مەناسىدىن مۇل.

دەر ئەردىم گاھى-گاھى بىررۇبائى،
سالور ئەردىم تەخەللۇسقە بۇ داغى.

كۆرەر ئەردىم تولا شائىر كىتابىن،
ئوقور ئەردىم ۋاراقلاب باب-بابىن.

نەۋايى، خەمسە، بىدىل، گۈلىستان،
ئىراقى، سەئدىيۇ، جامى، نىيىستان.

سەۋەپ بۇ كىم ئىشتىكەي خاس ئىسلە ئام،
مۇڭا «گۈلزار بىنىش» ئەيلەدىم نام.
(بۇ نۇقسان نامىنى شەرھ ئەيلىگەن قۇل،
كۆڭۈل مەنسىدىن مۇنداق شاراپلارنى تۆكىدۇ.
مەن گاھى-گاھىدا بىرەر رۇبائىمۇ دەپ (يېزىپ) قويا تتىم،
تېخى ئۆزەمچە تەخەللۇسقىمۇ سېلىپ باقاتتىم.

ناۋايى، مىرزا ئابدۇقادىر بىدىل، ئابدۇراخمان جامى، ئىراقى، سەئدى قاتارلىق شائىرلارنى ھەم خەمسە، گۈلىستان، نەيىستان... غا ئوخشاش كىتاپلارنى ياخشى كۆرەتتىم.

خالايىقلار «بۇ يازغىنىمنى» ئوقۇپ ئاڭلىغاي دەپ، ئۇنى «تىكەنسىز گۈل» نامى بىلەن ئاتىدىم.)

شائىر ئەسلى نۇسخىسىغا ئاساسەن ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىگەن بۇ رومانىنى ئوقۇغان كىشى ئۇنىڭ تىل پاساھىتى جەھەتتە ئالاھىدە كامالەتكە يەتكەنلىگىنى، تۈزگەن سۆز-جۈملىلىرىنىڭ ئوبرازلىق ھەم گۈزەل ئىكەنلىگىنى ئېنىق ھېس قىلالايدۇ. بۇ نۇقتىغا ئاساسەن يەنە شۇنى پەرەز قىلىش مۇمكىنكى، شائىرنىڭ ئەدىبىي تەرجىمە پائالىيىتى يالغۇز «باھار دانىش» رومانىنى تەرجىمە قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭ يەنە نۇرغۇنلىغان ئەدىبىي تەرجىمە ئەسەرلىرىنىڭ بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن، ئەپسۇسكى، تا ھازىرغىچە ئۇنىڭ بۇ ساھەدە سىڭدۈرگەن جانجان ئەمگەكلىرى تولۇق يورۇتۇلۇپ كېتەلمەيۋاتىدۇ.

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر ياشىغان دەۋر چىڭ سۇلالىسى ئىستىبداتلىرىنىڭ زاۋالىلىققا يۈزلىنىۋاتقان دەۋرى بولۇپ، بۇ مەزگىللەردە مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋە يەرلىك فېئودال پومېشچىكلارنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىگە سالغان زۇلمى ۋە دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيسى كۈنسايىن جىددىلەشمەكتە ئىدى. پۈتۈن مەملىكەتتىكىگە ئوخشاش، قەشقەر ۋە يېڭىسار قاتارلىق جايلاردىمۇ ھەر مىللەت خەلقلىرى پاجىئەلىك ھايات كۆچۈرمەكتە ئىدى. زۇلۇم، تېررورلۇق، قانلىق باستۇرۇشلار ئاخىر ھەر مىللەت خەلق

ئاممىسىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭلارنى كۆتۈرۈشىگە سەۋەپچى بولدى، نەتىجىدە قەشقەر، ئۇچتۇرپان، كۇچار، ئىلى قاتارلىق جايلاردا زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىگە قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى ئارقا-ئارقىدىن پارتىلىدى. گەرچە بۇ قوزغىلاڭلار غەلبە قىلىپ، ئالدى بىر يىلدىن كېيىن، كەينى ئون يىلدىن كېيىن قانلىق باستۇرۇلغان بولسىمۇ ئەمما، كۆلىمىنىڭ زورلۇغى، ھەيۋەت-جاسارىتىنىڭ يۇكسەكلىگى بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى چىرىك ئۇلىنى تەۋرىتىۋەتتى، ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئۈيۇشقان كۈچىنىڭ قۇدرىتىنى بىر قېتىم ئەملىي نامايان قىلدى. يەنە بىر نۇقتىدىن ئېيتقاندا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمران دائىرلىرىنىڭ قان ئىچەر ياۋۇز تەبىئىتىنى، شەپقەتسىز، زالىم ۋە قارا يۈرەك ئىكەنلىگىنى قانلىق پاكىتلار ئارقىلىق جاھانغا يەنە بىر مەرتىۋە ئېنىق تونۇتتى. ئەينى ۋەزىيەتتىكى بۇ جىددىي، كەسكىن ھالەتلەر يىگىتلىك قۇرامىغا يەتكەن شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىرنىڭ ئىدىيىسىگە ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى؛ ئۇنىڭ قەلبىدە زۇلۇمغا ۋە يۇقۇرى قاتلام ئەكسىيەتچى تەبىقىغە قارىتا كۈچلۈك نەپرەت تۈيغۇسىنى ئويغاتقان بولسا، جاپاكەش ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىغا بولغان يۇكسەك ھۆرمەت ھېسسىياتى بارلىققا كېلىشىگە سەۋەپچى بولدى. شۇڭا ئۇنىڭ مەسنەۋى، غەزەل، مۇخەممەسلىرىدە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ تۇگمەس مەنىۋى بايلىغى بولغان ۋىجدان، ئادالەت، مۇھەببەت ۋە تەرەققىيات توغرىسىدىكى ئىلغار قاراشلار، ئىجتىمائىي ئەخلاققا ئائىت ھەققانىي چۈشەنچىلەر ئالاھىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى؛ بۇ نۇقتىغا ئاساسەن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، شائىرنىڭ ئەسەرلىرى مەزمۇن جەھەتتىن ھۆرلۈكنى

تەلەپ قىلىش، مەدەنىيەت ۋە تەرەققىياتىنى تەشەببۇس قىلىش، زۇلۇمغا، ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى تۇرۇش، گۈزەل ئەخلاق-پەزىلەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش... ئۇدېيىسى بىلەن يورۇتۇلغان بولسا، ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن يۇقۇرقى مەزمۇنلارنى كۆركەم بىر بەدىئىي شەكىلدە ئوبرازلىق كۆرۈنۈشكە ئىگە قىلىپ، يۈكسەك سەۋىيەدىكى تەسىر قىلىش كۈچىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگۈچى بەدىئىي ئېلېمېنتلار بىلەن تولۇپ تاشقان.

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر ھىجرىيە 1340 - يىلى (مىلادى 1920 - يىلى) 81 يېشىدا يېگىسارداۋ ۋاپات بولغان، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇ ھايات ۋاقتىدا شىنجاڭ مقياسىدا كەڭ تارقىلىپلا قالماي، بەلكى ئېلىمىز چېگرىسىدىنمۇ ھالقىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى ئىچىدىمۇ مەلۇم شۆھرەتكە ئىگە بولغان. ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن مەرىپەت ۋە مەدەنىيەتتە مۇناسىپ تۆھپە ياراتقان شائىر ئىسلىم-پەن ئەھلىلىرى ئالدىدا ئۆزىنى ئۇمۇرلۇك كىچىك ئوقۇغۇچى ھىساپلايدىغانلىغىنى، كەمتەرلىك بىلەن توختىماي ئۆگىنىدىغانلىغىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن ئەدەبىي تەخەللۇسىنىمۇ "ناقىس" (ۋايىغا يەتمىگەن، كەمتۈك، چالا) دەپ ئاتىغان. شائىرنىڭ بىلىم ئېلىش، بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا يېتىشتۇرگەن يۇقۇرقىدەك كەمتەر، ئەستايىدىل، ساغلام پوزىتسىيىسى ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى چوڭقۇر تەسىرلەندۇرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شائىر ۋاپاتىدىن ئىلگىرى ئۆز يېنىدىكىلەرگە، يازغان ئەسەرلىرىنى مەن ئۆلۈپ 50 يىل ئۆتكەندىن كېيىن نەشر قىلىپ تارقىتىلار، دەپ ۋەسىيەت قالدۇرغان ئىكەن.

تۆۋەندە بىز شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىرنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىر بۆلۈك شېئىرىي ئەسەرلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

2) شائىر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ غەزەل، مەسنەۋى، رۇبائى، مۇخەممەس قاتارلىق ژانىرلىرىدا كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئىجات قىلىدى، ئۇ بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر كلاسسىك پوئېزىيىسىنىڭ سىمۋولىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىنسانىي مۇھەببەت ۋە جەمىيەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى لىرىك ئۇسۇلدا بايان قىلىپ ئۆتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن 18 - ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتكەن تەنقىدىي رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىك ھۆكۈم سۈرگەن ئەينى دەۋرنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى، ئەخلاق جەھەتتىكى چۈشكۈنلۈكىنى ۋە جەمىيەتنىڭ چىرىكلىگىنى، بولۇپمۇ ئەزگۈچى سىنىپنىڭ "ھەممە نەرسە پۇل ئۈچۈن" دەيدىغان بىمەنە سەپسەتىلىرىنى نەپرەت بىلەن ئېچىپ تاشلىدى. ئۆز ئىجادىيىتىدە سىمۋولىلۇق دارىتىملاشتىن كۆرە بىۋاستە ئېچىپ تاشلاش، ئۆز پىكىرلىرىنى نىقابسىز ھالدا ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىبارەت ئەدەبىيات ئىستىلىنى جارى قىلدۇرۇپ، بۇ جەھەتتە مەلۇم دەرىجىدە ئىلگىرىلىدى. ئىلىم-پەن ئىگەللەش، ئەخلاقلىق بولۇش، مۇھەببەت ساپلىغى، بايلىققا بېرىلمەسلىك، خەلقپەرۋەر بولۇش، ئادالەتنى ياقلاش، تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەتنى تەشەببۇس قىلىش ... قاتارلىق بىر

بۆلۈك مەسىلىردە ئەينى دەۋرنىڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئارزۇ-ئىنتىلىشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىلغار چۈشەنچىلىرىنى، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي قاراشلىرىنى ئۆزىگە خاس بىر بەدىئىي شەكىلدە ئوبرازلىق، جانلىق، ئىخچام ۋە ئېنىق قىلىپ يورۇتۇپ بېرەلىدى. شائىرنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتىدە ئىپادىلەنگەن يۇقۇرقى مەزمۇنلارنى تۆۋەندىكى مىسالاردىن يەنىمۇ ئېنىق چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن:

بىرىنچى، زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيە ئەۋج ئالغان، ئادالەتسىزلىك، زوراۋانلىق، جاھالەت ھەم تېكىنخورلۇق يامراپ كەتكەن كونا جەمىيەت ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش، ئەزگۈچى قارا كۈچلەرگە نەپرەت ياغدۇرۇش شائىر شېئىرلىرىدىكى بىر مۇھىم مەزمۇندۇر. ئۇنىڭ "بۇرادەرلەر ھەزەر ئەيلەڭ بۇ كۈندە بەگۈ-ئامبانىدىن" دېگەن سەدىرە بىلەن باشلىنىدىغان مۇخەممىسىدىكى مۇنۇ مىسرالار بۇ قاراشنى مەلۇم نۇقتىدىن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ:

. . . . . .

ئۆزى يولبارس سۈپەت شەھەر ئىچرە پۇقرانى تامام سويدى،
ئاڭا تويماي دەۋى سەھرادىكىنى غورباغە يۇز قويدى،
بۇلاپ كەلمەك ئۈچۈن يۇز باشى، ئون باشلار ئەمىن قويدى،
خىنەيۇ، شاڭۇ، باجۇ، دەغى بىرىكى مەركى ئات قويدى،
دىبان يارلىغ بىر چىن شەھرىدىن خان بىرلە خاقاندىن.

بىرى باجگىر بولۇپ تابىئەلارى سەكسەنچە بار ئېرمىش،
خالايىقلار ئويىنى ئاختارىپ بارىن ئالار ئېرمىش،

سېتىپ ئالغان بىلە ھەم ئالماغانىنى تەڭ سالار ئېرمىش،
كىشى بىر مال سېتىپ ئالسا شەمەندىن كۆپ ئالار ئېرمىش،
ئۇلارغە يىغلاسە يۇقرا ساتىب ئالدۇق دىمىش خاندىن.

. . . . . .

سۇئال ئەتسەڭ مۇزاي بىرلە ئۇشاق جانلىق كىچىك تايدىن،
تۇۋاقتا باج بېرىڭ دەپ ئۆستۈرۇپ بەك ئالمىغان بايدىن،
ئۇلاردىن ئالدىلەر يەر ساتتۇرۇپ ھەم باغ ئىلە سايدىن،
بۇ كۈنلەردە دېھقانلەرگە ئارام بىرلە ئامان قايدىن؟!
ئۇلەردىن ئالمىغان باج قالمىدى ئەنۋاڭ ھايۋاندىن.

مۇبادا سەل كېلىپ ئۆستەڭلەرى دەريا غە يار كەتسە،
غەنىلەر ئۆيىدە قالىب، پەقىرىنى ھايداتىب كەتسە،
سىراب، داقالىچى، يۇز باشلەر ھاشارلارنى ئالىب كەتسە،
ئۇلار تاقەت قىلالماي تەڭرىگە چۇن يىغلاشىب كەتسە،
خاراب بولماي نېچۈك قالغاي مۇنەققەش كاتتا ئايۋاندىن.

. . . . . .

(ئۆزى يولۋاستەك ۋەھشىلىك بىلەن شەھەردىكى پۇقرالارنى سويدى (يالڭاچ قىلىپ قويدى)،
تېخى ئۇنىڭ بىلەن قانائەتلەنمەي سەھرادىكى غېرىپ-غۇرۇۋالارغا قارشى ئاتلاندى،
بۇلاپ، تالاش ئۈچۈن يۇزبېشى، ئونبېشى قاتارلىقلارنى تەيىن قىلدى،
خىنە، شاڭ، باج دېگەنلىرى «ماھىيەتتە» بىر بولسىمۇ،

ئۇنى هەر خىل نامدا ئاتىدى،
تېخى بۇ "چىن شەھىرىنىڭ خاقانىدىن چۈشكەن يارلىق" دەپ كاركىراشتى.

بىرى باجگىر بولسا، ئۇنىڭ تەۋەلىرى سەكسەنگە يېتەتتى،
ئۇلار خالايىقلارنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرۇپ، بەرىنى تارتىپ ئالاتتى،
سېتىپ ئالغانمۇ، سېتىپ ئالمىغانمۇ ئۇنىڭ بىلەن كارى يوق
ھەممىسگە باج قويۇاتتى،
بىر مال سېتىپ ئالغاندىن يەنە كۆپلەپ شۇلۇۋالاتتى،
پۇقرالار ئۇلارغا يىغلىسا، خانىڭ ئەمرى بويىچە ئالدۇق، دېيىشەتتى.

. . . . . .

موزاي بىلەن ئۇششاق جانلىق، كىچىك تايلارغا قانداق قىلدۇ، دەپ سورىساڭ،
ئۇنىڭدىنمۇ تۇۋاق بېجى دەپ ئۆستۇرۇپ شۇلۇپ ئالىدۇ،
بايلاردىن بولسا ئالمايدۇ،
«كەمبەغەللەرگە» يەرلىرىنى ساتتۇرۇپ، باغ سايلىرىغىمۇ باج قويىدۇ،
مانا بۇ كۇنلەردە دېخانلارغا نەدىنمۇ ئاراملىق بولسۇن؟!
ئۇلار باج تۆلىمىگەن ھېچبىر چارپاي، سەرەمجانلار قالمىدى.

مۇبادا كەلكۇن كېلىپ ئۆستەڭ-دەريالارغا يار كەتسە،
بايلار ئۆيىدە قېلىپ، پېقىرلەرنى ھەيدەپ كېتىشىدۇ،
مىراپ، داقتالچى، يۇزبېشىلار ھاشارچىلارنى ئېلىپ مېڭىشىدۇ،

ئۇلار تاقەت قىلالماي خۇداغا يىغلاپ يالۋۇرىدۇ،
«ئىلاج قانچە» ئاخىر ئۇلارنىڭ نەقىشلىك ئايۇانلىرى «ئۆيى» خاراپ بولۇپ كېتىدۇ.)

شائىر بۇ مۇخەممەسته ئېكسپىلاتاتسىيه قىلغۇچى سىنىپ ۋەكىللىرىنىڭ بىرلىشىپ ئەسكىلىك قىلىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ قان-تەرىنى شورىغانلىغىنى، باج-سېلىق، ئالۋاڭ-ياساقلارنى ھەسسىلەپ كۆپەيتىپ، ئاددىي پۇقرالارنىڭ بېشىغا بالايى-كۇلپەتلەرنى كەلتۈرگەنلىگىنى جانلىق پاكىت، ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار ئارقىلىق روشەن سۈرەتلەپ بېرىدۇ. جۈملىدىن ئەزگۈچى سىنىپ تۈزگەن قانۇن-تۈزۈملەرنىڭ ئۇلارنىڭ خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى قانۇنلاشتۇرغۇچى بىر خىل ئەكسىيەتچى تۈزۈم ئىكەنلىگىنى مەلۇم نۇقتىدىن ئىزاھلايدۇ، ھەمدە يەنە بىر غەزىلىده زالىم ئەزگۈچىلەرنى قاتتىق مەسخىره قىلىپ:

جالاپلار بىرنىمە بەرمەي كىشىنىڭ پۇلىنى ئالماس،
ئالۇرسەن ھېچنىمە بەرمەي كىشىنىڭ مالىنى جالىپ.

دىگەن مىسرالارنى يازىدۇ، بۇ ئارقىلىق تەبىيارتاپ ئەزگۈچىلەرنىڭ جەمىيەتته ئەڭ ئەخلاقسىز، پەس ھىساپلانغان جالاپلاردىنمۇ يىرگىنىشلىك ئىكەنلىگىنى ئېچىپ تاشلايدۇ.

ئىكىنچى، شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا مۇھىم نۇقتا قىلىپ ئىلىم-مەرىپەتنى، بىلىملىك ۋە پەزىلەتلىك بولۇپ ياشاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، بارلىق نادانلىق، قارا كۈچۈلۈك، تاش يۈرەكلىكنىڭ مەنبەسى ئىلىمسىزلىكتۇر، دىگەن ئىجتىمائىي قارىشنى شەرھىلەيدۇ، بولۇپمۇ ئىلىم ئەھلىلىرىگە، مەدەنىيەت ۋە تەرەققىياتقا دۇشمەنلىك كەيپىياتى بىلەن قارايدىغان بېخىل، مۇلۇكپەرەس ئەزگۈچى

هۆكۈمرانلارغا بولغان نارازىلىقنى ئىپادىلىگىنىده قايناپ-تاشقان قەھرۇ-غەزىۋى بىلەن:

بار ئېرمش بىر گۈرۈھى جۇمله نادان،
هەمىشه زىكرى پىكرى ئاش ئىله نان.

. . . . . .

هارامۇ شىبەدىن هاسىل ئېتىب پۇل،
كىيەر هەرنەۋئى كۆڭلەك بىرله ئىشتان.

. . . . . .

تاماكۇ بىرله بەڭنى رەسم قىلمىش،
دىمەسلەر چەكمەگەننى ئەسلا ئىنسان.

. . . . . .

بېرەر دايىم غېرىب-ئاجىزغه ئازار،
دىلى قاتىغ، لەبى گويا نەمەكدان...

(بىر گۈرۈھ نادانلار بار،
ئۇلار هەمىشه ئاشىنىڭ زىكرىنى، نانىنىڭ پىكرىنىلا قىلىدۇ.

. . . . . .

هارام ئىشلاردىن پۇل تېپىپ،
خىلمۇ-خىل كۆڭلەك-ئىشتانلارنى كىيىپ يۈرۈشىدۇ.

. . . . . .

تاماكا بىلەن نەشە چېكىش ئۇلارنىڭ ئادىتى،
بۇنى چەكمەگەنلەرنى ئۇلار ئادەم قاتارىدا هىساپلىمايدۇ.

. . . . . .

هەمىشه غېرىپ-غۇرۇالارغا ئازاپ بېرىدۇ،
ئۇلار سۆزى مۇلايىمدەك تۇرغان بىلەن دىلى قاتتىق كىشىلەردۇر.)

دەپ يېزىپ، بۇ خىل رەزىل ئادەملەردىن يىرگىنىش هېسسىياتىنى ئىپادىلىسە، "بولدى پەيدا بۇ زامان بىرمۇنچە نادان بىئەدەپ" دىگەن سەدىره بىلەن باشلىنىدىغان غەزىلىده ئىلىم-مەرىپەت ئەهلىلىرىنى كۆزگە ئىلمايدىغان، ئۇلارنى پەس كۆرىدىغان، پۇل-مېلى، بايلىغى ۋە زالىملىغى بىلەن ماختىنىشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن هۆزۈر هىساپلايدىغان جاهىل قارا كۈچلەرنى:

بولدى پەيدا بۇ زامان بىرمۇنچە نادان بىئەدەپ،
ئەهلى دانىش ئالدىدا هەردەم قىلۇر بىهۇده گەپ.

سۆز قىلۇر تەرزىنى بىلمەس داغى بىلمەسلىكنى هەم
مۇنچەلىك بىله ئاڭا تۇڭلۇك بولالماس ئىكى لەب.

بىلمەيىن نادانلىغىن نادانلىغ ئەيلەر ئەل ئارا،
بەلكى قويمىش ئۆزلەرىگه ئەهلى دانىشدىن لەقەب.

چېهرەسىده كىبرىنىڭ تەئسىرىدىن يۈز تىرەلىك،
كۆرگۈزۈر ئۆز كۆڭلىده پىشانىسىده تاب-تەب.

. . . . . .

ئولتۇرۇر دۇكاندا شاهلىغ تەختگه مىنگەن كەبى،
گويا بەخشەندىسى مۆلكى ئەجدەم بىرله ئەرەب.

(بۇ زاماندا بىرمۇنچە بىلىمسىز، ئەدەپسىز كىشىلەر پەيدا بولدى، ئۇلار ئىلىم ئەهلىلىرى ئالدىدا هەمىشەم بىهۇده گەپلەرنى قىلىدۇ.

سۆز قىلىش قائىدە-يوسۇنلىرىنى زادىلا ئۇقمايدۇ،
مۇنچە ئەھۋال بىلەن ئۇلارغا ئىككى لېۋىنىڭ تۆگىلۈك بولالىشى
مۇمكىنمۇ؟
بىلىمسىزلىكلىرىگە ئىقرار قىلماي ئەل ئىچىدە بىلىمسىزلىك
قىلىشىدۇ،
تېخى ئۆزلىرىگە "بىلىم ئەھلىلىرى" دەپ ئىسىم قويۇۋېلىشىدۇ.
چىرايىدا كىبرىنىڭ تەسىرىدىن يۈزلەپ قاراڭغۇلۇق (شۇملۇق)
يېغىپ تۇرسىمۇ،
ئۆز كۆڭلىدە پىشانىسىدىن نۇر يېغىپ تۇرغاندەك ھېس قىلىدۇ.

. . . . . .

«ئۇلار، دۆكانلىرىدا پادىشالىق تەختىدە ئولتۇرغاندەك
ئولتۇرۇشىدۇ،
گويا ئەجەم ۋە ئەرەپ ئەللىرى ئۆزىگە بەخشەندە قىلىپ
بېرىلگەندەك.)
دىگەن مىسرالىرىدا قاتتىق مەسخىرە قىلىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ بۇ
خىلدىكى ئادەملەردىن نەپرەتلىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ ئۆزى
ئۆزىگە مۇنداق خىتاپ قىلىدۇ:

ناقسا ئول فىرقە ئەھۋالىن دىمەك ئېرمەس زورۇر،
بىئەدەبلەردىن يىراق بولماقغە كۆرگۈزگىل تەلەب.
(ئەي ناقىس، بۇ گۇرۇھنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەش زۆرۈر
ئەمەس،
«بۇ خىل» ئەدەپسىزلەردىن يىراقلىشىش تەلۈندە بول.)

شائىر سابىر ئاخۇن بىنىنى ئابدۇقادىر ئىلىم-مەرىپەتكە ۋە
تەرەققىياتقا قارىتا دۈشمەنلىك كەيپىياتىدا بولغان ئەينى دەۋر

ئۇستىدىن شىكايەت قىلغىنىدا، ئۆتكۈر مەجازى ۋاستە ئارقىلىق،
ئىلىم-مەرىپەت بىلەن نادانلىقنى، گۈزەللىك بىلەن سەتلىكنى،
ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى پەرقلەندۈرمەيدىغان، بەلكى نادانلىق
ۋە جاھىللىقنى قۇۋۋەتلەيدىغان ئەكسىيەتچى قارا تۈزۈمنىڭ
خۇنۇك ئەپتى-بەشىرىسىنى يۇمۇرىستىك ئۇسۇلدا پاش قىلىدۇ ۋە
مۇنداق يازىدۇ:

. . . . . .

سال كۆزۈڭ ئالەمگە ئىبرەت ئەينىدىن تەھقىق ئۇچۇن،
زاھىرۇ باتىن تافاۋەت كۆبدۈرۈر ئەئيان ئارا.

مۇمكىن ئولماس ھەرنە كۆز تۇرىچە تابماق ئەئتىبار،
ھەر نىچە تەدبىر سەئى ئەتسە ئەگەر ئىكان ئارا.

پەست دۇرۇر ئالتۇن كۆمۈشدىن قەلەيۇ، رو قىممىتى،
ۋەرنە ئىبرىدى گەرچە ياتماقدا بارا بەركان ئارا.

ئۇنچە نەرخىدىن بۇرەنج قىممىتى بەس پەست دورور،
گەرچە يوق مۇندىن مۇكەررەمراق نېمەرسەدان ئارا.

. . . . . .

ناقسا كىم قەدرى كەمدۇر ئەھل ئىلىم قارىيۇ، دەرۇنشىنىڭ،
فاسىقۇ بەدكارە، بەدخۇ مۆھتەرەم ئىنسان ئارا.

(ئىبرەت ئەينىگىدىن جاھانغا تەھقىق نەزىرى بىلەن كۆز سال،
ئۆز سىرىنى «ئېتىقادىنى رەسمىي قىلىپ» بازارغا سېلىپ
«ئاشكارىلاپ» تاپاۋەت قىلىدىغانلار كۆپىيىپ كەتتى.

بار ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ، ھەرقانچە تىرىشىپ تەدبىر قوللانغان بىلەنمۇ،
ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۆز تۇرىچە ئېتىۋار تاپمىغى مۇمكىن ئەمەس.

گەرچە ئالىتۇن، كۈمۈشتىن قەلەي بىلەن رونىڭ قىممىتى تۆۋەن بولسىمۇ،
‹قارا› ئۇلار كاندا باراۋەر تاشلىنىپ يېتىپتۇغۇ؟!
گەرچە دۇنيادا گۈزەللىكتىن ئارتۇق ھۆرمەتكە (ئەتىۋارلاشقا) مۇناسىپ بىرەر دان بولمىسمۇ،
ئەمما ئۇنىڭ قىممىتى ئۇنىچە نەرقىدىن تۆۋەن تۇرۇۋاتىدۇ.
. . . . . .
ئەي ناقىس، ئەھلى ئىلىم، قارى، دەرۋىشلەرنىڭ ‹بۇ زاماندا› قەدرى يوق،
‹ئەكسىچە› پاسىقلار، يامان ئىش قىلغۇچىلار، بەتخۇيلۇقلار ئادەملەر ئارىسىدا مۆھتەرەم ھىساپلىنىۋاتىدۇ.)

ئۇچىنچى، شائىر سابىر ئاخۇن بىننىي ئابدۇقادىر شېئىرلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئۇنىڭ ئەدەپ-ئەخلاق، ھايا ۋە ساداقەت توغرىسىدىكى تەرەن قاراشلىرىنى مەركەزلىك ئەكس ئەتتۈرىدۇ، كىشىلەرنى ئەخلاقلىق، ۋىجدانلىق، كەمتەر، مۇلايىم، بىلىملىك بولۇشقا دالالەت قىلىش بىلەن بىرگە تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەتنىڭ كۈشەندىسى بولغان ھورۇنلۇق، نادانلىق، بېخىلىق، تىكەنخورلۇق... قاتارلىق ناچار ئىللەتلەرگە گىرىپتار بولغان رەزىلەر

ئۈستىدىن ئاچچىق كۈلىدۇ، ئۇلارنى كېلىشتۈرۈپ مەسخىرە قىلىدۇ:
ئەي كۆڭۈل ئانداغ بۇزۇلمىش بۇ جاھان مەئمۇرىسى،
كىم ھەمە مارجان نەما ئەمما ئۈزۈمنىڭ غورىسى.

بارچە خۇش قامەت سافاتەلئەت ۋە لەيكىن باتىنى،
ئاق قوناق شاخى، سۇنۇق شىششە بەدەخشان كورىسى.

يوق پۇلى دەپ كۆرسە دانىشمەندلەردىن ئار ئېتەر،
ھەر نىچۈك ئىش قىلسا پۇل تاپسا ئوبدان جورىسى.
. . . . . .
ئەل كۆزىدە ياغ، گۆش، زەدەك، پىياز ئالۇر مۇدام،
لىك قىزغانىپ بولوتدىن بەركىتكلىك موريسى.

ۋەئدەسى يالغان، ئۆزى مومىسىك قۇرۇق سۆلكەت ھەمە،
كەلسە مېھمانلار قاچارغا قازناقىدا ئۇرىسى.

(ئەي كۆڭۈل، بۇ جاھانىنىڭ مەمۇرچىلىغى ئاشۇنداق بۇزۇلۇۋاتىدۇ،
‹ئۇ› كۆرۈنۈشتە مارجانغا ئوخشاش كۆرۈنىدۇ، ئەمما ماھىيىتى ئاچچىق ئۈزۈم غورىسىدۇر.

بارچە ‹كىشى› خۇش قامەت، كېلىشكەن قىياپەتتە كۆرۈنىدۇ، ۋە لېكىن قەلبى
ئاق قوناق شېخىغا، سۇنۇق شىشىگە، بەدەخشان كۆرىسىغا ئوخشايدۇ.

‹ئۇلار› بىلىم ئەھلىلىرىنى كۆرسە پۇلسى يوق، دەپ نومۇس قىلىشىدۇ،
قانداقلىكى ‹ئەسكى› ئىش قىلمىسۇن، پۇل تاپسىلا ئوبدان جورىسى ھىساپلايدۇ.

. . . . . .

ئەلگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ياغ، گۆش، سەۋزە، پىياز...لارنى ئالىدۇ،
‹ئۆيدە بولسا› بۇلۇتتىن ‹تۇتۇنىنى› قىزغىنىپ موريىسىنى بېكىتىۋالىدۇ.
‹بۇلار› ۋەدىسى يالغان، ئۆزى بېخىل، قورۇق سۇلكەتلەردۇر،
‹مۇبادا› مېھمانلار كېلىپ قالسا، قازناقلىرىدىكى ئورىسىغا قېچىپ يوشۇرۇنىدۇ.)

شائىر ھورۇنلۇقنى ئىنسانىنىڭ خارلىق ۋە موھتاجلىقىغا گىرىپتار بولۇشىدىكى، نادانلىق ھەم جاھالەت پاتقىقىغا پېتىپ قېلىشىدىكى بالا-قازا مەنبەسى دەپ تونۇيدۇ، شائىرنىڭ قارىشىچە، ھورۇنلۇق ۋە ئىرادىسىزلىك كىشىلىك تۇرمۇشىنى كۇلپەت ئىچىگە تاشلىغۇچى ئامىلدۇر، بۇ مەرەزگە گىرىپتار بولغۇچىلاردا ئاچكۆزلۈك، بېخىللىق، تاش يۈرەكلىك يامراپ كېتىدۇ، شۇڭا بۇ خىل يامان ئىللەتلەردىن جەزمەن چەك-چېگرا ئاجرىتىش كېرەك. شائىرنىڭ يۇقۇرقى قاراشلىرىنى مۇنۇ مىسرالاردىنمۇ ئېنىق چۈشىنىش مۇمكىن:

پەيدا بولۇبدۇر بۇ زامان،
بىرمۇنچە ھورۇن لاماكان.

قېچقارسا ئىشقا ئول دەۋەن،
كەلمەيدۇ ھەرگىز شۇ زامان.

قايداغ قىلادۇر دەپ قېنى،
داسقاندا قويسا يەتتە نان؛

ئىكى يانغا سىنجىقاپ،
قويمايدۇ يەپ بىر تىكە نان.

ئەمما ئۆزىنىڭ ئۆيىدە
ئايدا يىمەس بىر دانە نان.

سۇستلۇق ئۇنىڭكى پىشەسى،
بۇيى ئەغىر، جانى گىران.

قېچقارسا بىركىم نەزرەگە،
ئۇچقاي قانات بىرلە راۋان.

سايىلغا بەرمەس بىر دەرەم،
ئالغاي ئۆزى مەن دەپ پالان.

ھورۇنلۇغدىن تۆشىدە
يوق كۆڭلەكى بىلە چاپان.

ئەھلى ئايالى دەر بەدەر،
ئىستەپ چىقادۇر پارچە نان.

بولغاچ مەئىشەت تەڭلىگى،
زىق ئولغۇسدۇر بۇ جاھان.
(بۇ زاماندا برمۇنچە ھورۇن،
ماكانسزلار پەيدا بولدى.
بۇ دەۋەڭلەرنى ئىشقا چاقىرساڭ،
ۋاقتىدا كېلىشنى بىلمەيدۇ.
داستىخانغا يەتتە نان قويۇپ،
قانداق قىلارىن دەپ قاراپ تۇرساڭ،
ئىككى يېنىغا سىنجىقاپ يەپ،
‹داستىخاندا› بىر تىكىمۇ نان قالدۇرمايدۇ.
ئەمما ئۆزىنىڭ ئۆيىدە بولسا،
ئايدىمۇ بىر نان يەپ باقمايدۇ.
سۇسلۇق ئۇلارنىڭ ئادىتى بولۇپ،
‹ئۇلار›لەقۇا، كالامپاي كىشىلەردۇر.
بىرەرىكىم نەزىرگە چاقىرىپ قالسا،
قانات چىقىرىپ ئۇچۇپ بارىدۇ.
تىلەمچىلەرگە بىر تىيىنمۇ بەرمەيدۇ،
تېخى ئۇلاردىن "مەن پالانچى "دەپ تىلەپ ئالىدۇ.
ھورۇنلۇغى سەۋىبىدىن توشىنى ياپقۇدەك
كۆڭلەك بىلەن چاپىنىمۇ يوق.
ئۇلارنىڭ خوتۇن-بالىلىرى
كوچىمۇ-كوچا نان ئىزدەپ چىقىشىدۇ.
‹ئۇلار› يىمەك-ئىچمەك تەڭلىگەن دۇچ كەلگەچ،
بۇ جاھان ‹جەننىغا قادالغان› زىققىنەك تۇيۇلىدۇ.)

شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر ئۆز غەزەل، مۇخەممەس-لىرىدە يەنە "كۆڭلى قارا تاش، ئاغزى مۇلايىم"، "ئۆمرىدە ساھىلغا بىر پۇل بەرمەيدىغان"، ھەمىشە پۇل، دۇنيا ھېرىسلىگىدە خۇددىنى يوقىتىپ، ناشايان ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولىدىغان ئەخلاقسىز، كاززاپ، ئىپلاس بولھەۋەسلەرنى، "خوتۇن كىشىلەردەك ئۆزىنى ياساشنىلا بىلىدىغان" قۇرۇق سۆلەت، مايمۇن مىجەز ئادەملەرنى مەسخىرە قىلىشنىمۇ قەلەم ئىزىدىن چەتتە قالدۇرمايدۇ:

. . . . . .

ئۆزىكى گۈلدەك رەئنا كۆرۈنگەي،
ئەللامەلەردىن دانا كۆرۈنگەي،
قۇچقاچ كۆزىگە ئەنقا كۆرۈنگەي،
مىس پۇل كۆزىگە تىللا كۆرۈنگەي،
خۇرشىدە يەڭلىغ ئالىدا بىر نان.

ئۆزىنى چاغلار قارۇن كەبى باي،
بىر پۇل يوق ئەتسە كۆڭلىدە يۇزۇاي،
مېھمانىنى كۆرسە بوي تاسما ماڭلاي،
بەرمەس كىشىگە بىر كاسەئى چاي،
ئەيلەب پۇشايمان قۇسقاي قىزىل قان.
(‹ئۇلار› ئۆزىگە ئۆزى رەنا گۈلدەك چىرايلىق،
ھەممىنى بىلگۈچى ئالىملارىنمۇ بىلىملىك كۆرۈنىدۇ،
‹ئۇلار› قۇشقاچنى ئەنقا، مىس پۇلنى تىللا قاتارىدا
كۆرىدۇ؛
بىر نان ‹ئۇلارنىڭ› ئالىدا قۇياشقا تەڭدۇر.

‹ئۇلار› ئۆزلىرىنى قارۇندەك باي چاغلايدۇ،
ئەمما بىر پۇللۇق زىيانغا يولۇقسا، مىڭنى ۋايسايدۇ،
مېھمانىنى كۆرسە قاش-قاپاقلىرى تۇرۇلۇپ، پىشانىسى
قورۇلۇپ كېتىدۇ،
باشقىلارغا بىر پىيالە چاي بېرىشكىمۇ ئۇنىمايدۇ،
‹ئەگەر بېرىپ قالسا› پۇشايمان ئەيلەپ، قان قۇسۇۋېتىدۇ.)
"چىقتى بىر نازەنىن ئوغۇل، ئۆزى قىز" مىسراسى بىلەن
باشلىنىدىغان يەنە بىر شېئىرىدا بولسا:

چىقتى بىر نازەنىن ئوغۇل، ئۆزى قىز،
سۈرەتى بىر ئوغۇل، كى قاش، كۆزى قىز.

دائىما قاش كۆزى سۈرمە ئالۇدە،
كىم نەزەر ئەيلەسە دىگەي ئاسۇدە.

رەنگى رۇخسارى ئالمادىنمۇ سۈزۈك،
ئون قولىدا يىگىرمە ئىكى ئۈزۈك.

ھەر كۈنى نېچە رەڭ قىلۇر زىننەت،
تاپغالى ئۆزىگە نەچە ئۇلفەت.

يول يۈرەر خىرامى چوركاندەك،
دۇ جاھانىنى بىلۇر نەمەنگاندەك.

بىلىدە دائىما سېرىق رومال،
قوڭىدا دائىما قىزىل تامبال.

بىر زەمان جايىدا قەرارى يوق،
ھول تىزەكتەك پەقەت شەرارى يوق.

ئەتەقۇايى سىرى نەزەر قىلماس،
فىسقى ئەربابىدىن ھەزەر قىلماس.

ئۇشبۇ بەسىدۇر ئەنىكى ئەۋسافى،
ئەقلى بولسا يۇز بولۇر كافى.

(ئۆزى قىز بالىغا ئوخشايدىغان بىر نازىنىن ئوغۇل چىقىپ
كەلدى،
سۈرىتى ئوغۇلغا ئوخشىسىمۇ، قاش-كۆزى بەئەينى قىز
ئىدى.
‹ئۇ› قاش، كۆزىگە ھەمىشە سۈرمە تارتىپ،
ئۇچرىغانلا كىشى بىلەن ئامانلىق سورىشىپ يۈرەتتى.
‹ئۇنىڭ› رەڭگى-رويى ئالمىدىنمۇ سۈزۈك بولۇپ،
ئون بارمىغىغا يىگىرمە ئىككى ئۈزۈك سېلىۋالغان ئىدى.
‹ئۇ› ئۆزىگە ئۇلپەت تېپىش ئۈچۈن
ھەر كۈنلۈگى نەچچە خىل رەڭدە پەداز قىلاتتى.
ئۇنىڭ مېڭىشلىرى چوكاندەك ئىدى،
ئىككى ئالەم كۆزىگە نەمەنگاندەكلا بىلىنەتتى.
بېلى ھەمىشە سېرىق رومال ‹ياغلىق›دا باغلانغان بولۇپ،
ساغرىسىغا قىزىل ئىشتان كىيىۋالاتتى.
تۇرغان ئورنىدا بىرەمۇ تۇرالمايتتى،
ھۆل تېزەكسەك ئوخشار ئىدىكى، كۆيىدۇرسە ئۈچقۇن
چىقمايتتى.

(ئۇ، تەقۋادارلىق يولىنى ئەسلا تۇتمايتتى،
ياماق ئىش ئەرباپلىرىدىن ھەزەر قىلىشنىمۇ بىلمەيتتى.
يۇقۇرقىلار ئۇنىڭ سۈپىتىدۇر،
ئەقلى بولسا ئىدى (بۇ قىلىغىغا) مىڭ ئۇيالغان بولاتتى.)

دەپ يازىدۇ. شائىر غەزەل، مەسنەۋىلىرىنىڭ مەلۇم جايلىرىدا يۇقۇرقى كۆز قاراشلىرىنى يەنمۇ بىر پەللە يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈپ ئىزاھلاپ، كىشىلىك تۇرمۇشتا يۇقۇرقىدەك ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈكىگە گىرىپتار بولغان يارىماس ئادەملەر ئۈستىدىن مۇنداق پەلسەپىۋى يەكۈن چىقىرىدۇ:

مەست ئولور دۇنيا هوسۇلدىن ئەزەلدە ئەسلى پەست،
ئەسلى پەستلىك دور بولور ئانداغ نجاسەت بىرلەمەست.
(ئەسلى پەس ئادەملەرلا دۇنيا هوسۇلدىن مەس بولىدۇ،
ئۇنداق نجاسەت بىلەن مەس بولۇش ئەسلى پەسلىكنىڭ
بېشىدۇر.)

. . . . . .

ئارى ئىنسان مۇفتىلايى نەفسىدۇر،
دائىما ئۇنىڭ قولىدا ھەبسىدۇر.
(ئەگەر ئىنسان نەپسانىيەتكە مۇپتىلا بولۇپ قالسا،
ھەمىشە ئۇنىڭ ئىلكىدە تۇتقۇنلۇقتا ئۆتىدۇ.)

بۇ ئارقىلىق ئاچكۆز، مۇلۇكپەرەس زالىملارنى پۇقراپەرۋەر بولۇشقا، يامانلىقتىن قول تارتىشقا ئاگاھلاندۇرىدۇ.

تۆتىنچى، شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا كېيىنرەك شەكىللەنگەن تەنقىدىي رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، يۇقۇرقىدەك مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى

ئىجات قىلىشتىن باشقا، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلى بولغان سىمۋولىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىنمۇ ماھىرانە پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ مۇھەببەت، رىزا، ئاشقىلىق ھەققىدىكى تەرەن چۈشەنچىلىرىنى يار، جانان ۋاستىسى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىدى. شائىرنىڭ قارىشىچە، چىن ئاشقىلىق ۋاپادارلىق دېمەكتۇر، مۇھەببەت يولىغا كىرگەن كىشى ئۆزىنى پاك تۇتۇشى، بۇ يولدا دۇچ كەلگەن خېيىم-خەتەرلەرگە پىسەنت قىلماسلىقلىرى زۆرۈر، پاك ئىشقىنىڭ ئەلىمى ئۇنى ھەقىقىي چۈشەنگەن كىشى ئۈچۈن زور خۇشاللىقتۇر، بۇ لەززەتنى پاك ئىشق ئىگىلىرىلا چۈشىنەلىشى مۇمكىن، بۇ يولغا كىرمىگەنلەر ئۇنىڭدىن بىنەسىۋىدۇر، بۇ مەزمۇن شائىرنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ:

ئىشق ئەسرارىنى ھەر چېھرەسى زىبا بىلمەس،
بۇلبۇل ئەفغانىنى ھەر بەرگى سۈمەنسا بىلمەس.

. . . . . .

جان فىدا قىل ياخشى سۆھبەتكە ئەگەر مەردانەسەن،
ئىشقسىز يۈرمە بۇ ئالەمدە ئەگەر فەرزانەسەن،
بولسا ئىشقىڭ ئەيش جاۋىدان بىلەن ھەمخانەسەن،
ئىشقسىز ھەر چەندە ئاقىل سەن جۇنۇن دىۋانەسەن،
ھۇشىنىڭ سەرمايەسىدۇر بۇيى ئىلفەت ئەي رەفىق...
(چېھرىسى زىبا كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئىشق سىرلىرىنى
بىلىپ كەتكەن بولمايدۇ،
بۇلبۇلنىڭ پىغانىنى ھەر بىر سۈمەنسا گۈلىنىڭ ياپرىقى
چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ.

. . . . . .

مەرت بولىدىكەنسەن، ياخشى سۆھبەتكە جان پىدا قىل،
ئۆزەڭنى دانا ھېساپلىساڭ، بۇ ئالەمدە مۇھەببەتسىز
ئۆتۈپ كەتمە،
ئەگەر ئىشق ئىگىسى بولىدىكەنسەن، مەڭگۈلۈك ھالاۋەتكە
ئېرىشىسەن،
ئىشقى يوق ئەقىللىق كىشى بولۇپ كەتسەڭمۇ، بەربىر
سەۋدايى، تىلەمچىگە ئوخشايسەن،
(ئىشقىنىڭ پۇرىغى ھوش-ئەقىلنىڭ سەرمايىسىدۇر، ئەي
رەپىق، بۇنى بىلىۋال.)

بەشىنچى، بەدىئىيلىك نۇقتىسىدىن ئالغاندا، شائىر سابىرئاخۇن بىننى ئابدۇقادىرنىڭ ئاروز ۋەزنىدە يېزىلغان غەزەل، مەسنەۋى، مۇخەممەسلىرى توق قاپىيىگە، تاللانغان ۋە تاۋلانغان ئوبرازلىق تىلغا، مۇكەممەل بەدىئىي شەكىلگە، يۇقۇرى جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە، شائىر ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىرلەرنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ، ئوبرازلىرى رەڭدار ۋە خىلمۇ-خىل بولۇپ، ئۇ ۋەزىن جەھەتتىن يەڭگىل، مەنتىقىلىگى كۈچلۈك، كۆيدۈرگۈچ يۇمۇرىستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىگى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئۇنىڭ غەزەل، مەسنەۋى، مۇخەممەسلىرى كىلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ باي، مۇكەممەل بەدىئىي ئىپادىلەش ئەنئەنىلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بولۇپ، ئوقۇشقا ئەپلىك، كۈچلۈك مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ پۇرىغى خېلىلا قويۇق. شائىر شېئىرلىرىنىڭ خەلق ئىچىدە ئېغىزدىن-ئېغىزغا تارقىلىپ كېلىۋاتقانلىغىمۇ يۇقۇرقى قاراشلىرىمىزنى مەلۇم نۇقتىدىن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

مەسىلەن:

چىقتى ئىشىكتىن بىر پەرى،
مەستانە كۆزلۈك دىلبەرى.

كورگەنچە تويماس كۆزلەرىم،
كۆردۈم ئەجايىپ مەنزەرى.

كۆرگەچ ئەنى خۇرسەن بولۇپ،
ئۇچتۇم يېرىمدىن مىڭ قەرى.
. . . . . .
(ئىشكتىن مەستانە كۆزلۈك
بىر پەرى چىقىپ كەلدى.
گويا ئاجايىپ مەنزىرىنى كۆرگەندەك،
(ئۇنىڭغا) قارىغانچە تويمۇدۇم.
ئۇنى كۆرگەنلىكىنىڭ خۇشلۇغىدىن،
ئورنۇمدىن مىڭ چۆگىلەپ كەتتىم.)
دىگەنلەردەك.

دەرۋەقە، شائىر سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىرنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى مەزمۇن ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىن يۇقۇرقىدەك ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى يەنە مەلۇم چەكلىملىككىمۇ ئىگە، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تەھلىل، تەتقىق قىلغاندا، بۇ نۇقتىغا تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىش كېرەك، ئەلۋەتتە!

20. شائىر ھۇسەيىنخان تەجەللى

1) شائىرنىڭ ھاياتى

شائىر ھۇسەيىنخان (تەخەللۇسى تەجەللى) 1850 ـ يىلى شىنجاڭ قاغىلىق ناھىيىسىدە ئولتۇرۇشلۇق بىر تىۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆسمۇرلۇك ۋاقتىلىرىدىلا ئۆز ئاتىسىدىن تەلىم ئېلىپ ئۇگىنىشكە بېرىلگەن، بۇ جەريانداا مەلۇم سەۋىيە ياراتقاندىن كېيىن، ئاتىسى تەجەللىنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن ھىندىستانغا ئېلىپ بېرىپ، دېھلى مەدرىسىسىدە ئوقۇتقان. شائىر ھۇسەيىنخان تەجەللى بۇ مەزگىلدىكى ئوقۇش ھاياتى داۋامىدا ئەرەب، پارس، ھىندۇ تىللىرىدا ئوقۇلىدىغان يۇقۇرى سەۋىيىلىك دەرسلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇگىنىپ، ئالى مەلۇماتلىق كىشىگە ئايلانغان، بولۇپمۇ تىببى ئىلىم ۋە خىمىيە پېنى بويىچە ئالاھىدە سەۋىيە ياراتقان.

شائىر ھۇسەيىنخان تەجەللى دېھلى، كابۇل قاتارلىق جايلاردا خېلى ئۇزاق مۇددەت تۇرغاندىن كېيىن ئۆز ئانا يۇرتى قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ، تىبابەتچىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان، خىمىيە ئىلمى بويىچە تەجرىبە ـ تەتقىقات ئېلىپ بارغان، بىر مەزگىل مۇدەررىسلىكمۇ قىلغان.

شائىر ھۇسەيىنخان تەجەللى بالىلىق دەۋرلىرىدىن تارتىپ گۈزەل ئەدەبىياتقا قىزىققان، ئۇ چەتئەلدە ئوقۇغان مەزگىللىرىدە ئەرەب، پارس، ھىندۇ، ئافغان ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىنى ۋە مەشھۇر نامايەندە ـ لىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئۇگەنگەن. ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆز ئانا تىلىدا گۈزەل ۋە مەزمۇنلۇق بەدىئىي

ئەسەرلەرنى ئىجات قىلغاندىن باشقا، ئەرەب، پارس، ھىندۇ تىللىرىدا كۆپلىگەن قەسىدە ھەم شېئىرلارنى يازغان.

ئەينى دەۋرلەردە شائىرنىڭ ئەسەرلىرى نەشرىيات ئىشلىرىدىكى قۇلايسىزلىقلار تۈپەيلىدىن ۋاقتىدا نەشر قىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان، كېيىنكى مەزگىللەردە قەشقەردىكى بىر تۈركۈم ئىلغار پىكىرلىك، تەرەققىپەرۋەر كىشىلەر ۋە زىيالىلارنىڭ تەشەببۇس قىلىشى، باھاۋۇدۇن بايىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن «مەتبەئى خۇرشىد، مەتلىلى نۇرى» («قۇياش مەتبەسى، نۇر مەنبەسى») ناملىق بىر تاش مەتبە قۇرۇلۇپ ئىشقا چۈشكەن، مانا شۇ چاغدا (يەنى ھىجرىيە 1317 ـ يىلى، مىلادى 1899 ـ يىلى) شائىر ھۇسەيىنخاننىڭ «بەرق تەجەللى» («چاقماق نۇرى») ناملىق لىرىك شېئىرلار ۋە قەسىدىلەر توپلىمى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان.

توپلام شائىر ھۇسەيىنخان تەجەللىنىڭ ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە، پارسچە يازغان مەدھىيە، مەرسىيە ھەم تۇرلۇك ئىجتىمائىي مەزمۇندىكى ئەسەرلىرىنى ۋە ئۆز دوستلىرىغا يازغان شېئىرىي مەكتۇپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭغا 17 پارچە قەسىدە، 31 پارچە مۇسەددەس، 15 پارچە ھەرخىل تېمىلاردىكى ئەسەرلەر كىرگۈزۈلگەن. شائىر ھۇسەيىنخاننىڭ «بەرق تەجەللى» ناملىق توپلىمى ئۇ ھايات ۋاقتىدىلا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدىكى كونا مەكتەپلەردە يۇقۇرى سەۋىيىلىك تىل ـ ئەدەبىيات دەرسلىگى قىلىپ ئوقۇلغان.

ھۇسەيىنخان تەجەللى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە زور شۆھرەتكە ئىگە بولغان شائىر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تىبابەتچىلىك، پەلسەپە ئىلمى ھەققىدە يازغان بىرقانچە

كىتاپلىرى بىلەن شەرق ئالىملىرى ئارىسىدىمۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان مەشھۇر زاتتۇر. ئۇ ئىلمىي پائالىيىتى داۋامىدا 12- ئەسىردە ياشىغان ئاتاقلىق ئالىم زەمەخشەرىنىڭ «تەپسىرى كەششاپ» ناملىق ئەسىرىگە تەقلىت قىلىپ «تەجەددى كەششاپ» («كەششاپنى يېڭىلاش») ماۋزۇسى ئاستىدا بىر پارچە ئىلمىي ئەسەر يېزىپ چىقىپ، جامائەتچىلىك ئارىسىدا زور تەسىر قوزغىغان.

ئەپسۇسكى، تەجەللىنىڭ كۆپلىگەن ئەسەرلىرى بەزىبىر تارىخىي سەۋەبلەر (كۆتۈپخانىسىغا ئوت كېتىش) تۈپەيلىدىن يوقىلىپ كەتكەن. ئۇنىڭ بىزگىچە ساقلىنىپ قالغان «دىۋان تەجەللى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر تىلىدا بۇلغارىيىدە نەشر قىلىنغان ھەم تاشكەنتتە بېسىلغان «بايار» ناملىق شېئىرلار توپلاملىرىدا ئېلان قىلىنغان.

شائىر ھۇسەينىخان تەجەللى 1930 - يىلى قاغىلىقتا ۋاپات بولۇپ، قاغىلىق بازىرىنىڭ شىمالىدىكى كاسكى يېزىسى (ئۆزى بۇرۇن ھايات كۆچۈرگەن جاي)دا دەپنە قىلىنغان. زىيارەتگاھى ھېلىمۇ شۇ جايدا بار.

2) تەجەللى شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى

شائىر ھۇسەينىخان تەجەللىنىڭ شېئىرلىرى بەدىئىي سۈپەتلەش ئېلېمېنتلىرىغا باي بولۇشى، پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇغى، كۆچلۈك لوگىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى، ئۆتكۈر پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلەرگە تولۇپ تاشقانلىغى... قاتارلىق خۇسۇسىيەتلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا ئەركىن مۇھەببەت ۋە رېئال ھايات گۈزەللىگىنى سۆيۈش تېمىسىدىن مەلۇم دەرىجىدە ھالقىپ

ئۆتۈپ، ھەقىقەت، ئادالەت ھەم ئىلىم-مەرىپەتنى ئۇلۇغلايدۇ. جۈملىدىن سىمۋولىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئىنسانىي مۇھەببەت، ھىجران ئازاۋى قاتارلىقلارنى كۈيلەش ۋاستىسى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەينى دەۋردىكى تەڭسىز رېئاللىقلارغا بولغان نارازىلىق كەيپىياتىنى، ئەركىن ھاياتقا تەلپۈنۈش ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدۇ:

سەنسىز ئۇلسام باغ ئارا ئول باغ مېھنەت تاغىدۇر،
سەن بىلەن تاغ ئىچرە يۈرسەم تاغ جەننەت باغىدۇر.
. . . . . .
يۈزتۈمەن ئارمان زېمنى كى مېنىڭ كۆڭلۈم ئېرۇر،
دەرت ئاڭا ساھىپ تەسەررۇپ، غەم ئۇنىڭ ئورتاغىدۇر.
(سەن بولمىساڭ باغ ئىچىدە يۈرگىنىم بىلەن ئۇ باغ ماڭا
زۇلۇمنىڭ تېغىدۇر.
سەن بىلەن تاغدا بىللە يۈرسەم، ئۇ تاغ ماڭا جەننەتنىڭ
بېغىدۇر.
. . . . . .
مېنىڭ كۆڭلۈم يۈزتۈمەن ئارمان-ھەسرەتنىڭ جايى بولۇپ
قالدى،
دەرت-ئەلەم كۆڭلۈمنى ئىگەللەپ ئالدى، غەم-قايغۇ
شېرىگى ۋە ھەمرايى بولدى.)

دىگەن مىسرالاردىن شائىرنىڭ يۇقۇرقى ھېسسىياتىنى قىسمەن بولسىمۇ چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن.

شائىر ھۇسەينىخان تەجەللى ئىلىم-بىلىم ئۇگىنىش، ماۋارىپ بىلەن شۇغۇللىنىشنى خاسىيەتلىك ئىش دەپ بىلىدۇ، دۇنياغا كېلىش ۋە ياشاشتىن مەقسەت بەخت-سائادەت يارىتىش ۋە بىلىم

ئېلىش ئۈچۈنـدۇر دېگەن ئىلـغار قاراشـنى تەشەبـبۇس قىلـدۇ؛
جۈملىدىن "هايات گۈلستانىغا" "شامالدەك ئۇچۇپ كېرىپ"، "چىمەن
ئىچـدە بەزمە قۇرايـلى" دەپ يېزىـپ، ئەجىر ھەم مېھـنەت بىلەن
هايات ھۆزۈرىنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەكىتلەيدۇ:

هەقايىقدە گاھ ئەجدىھادەك ئۇرۇپ دەم،
مەئارىغدە گاھ ئارسلاندەك يۈرەلىم.

. . . . . .

كېرەلىم گۈلستانە زەۋق ساباتەك،
ۋىرەلىم گۈلە زەۋق راھەت كۆرەلىم.
باھاردا ۋەفا يوق، غەنىمەتدۇر ئولكىم،
چىمەن ئىچرە بىر بەزمە ئىشرەت قۇرەلىم.
(هەقىقەت ئىلمىدە ئەجدىھا سۈپەت دەم تارتىپ،
مائارىپتا يولۋاس سۈپەت يۈرەيلى.

. . . . . .

گۈلستانلار ئارا زەۋق سۈرگەن سابادەك كېرىپ،
گۈللەرگە زەۋق بېرىپ، زوقلىنىپ راھەت كۆرەيلى.
باھارنىڭ ۋاپاسى يوق، ئۇنى غەنىمەت بىلىپ،
گۈلشەن ئارا ئىشرەت بەزمىسى قۇرايلى.)

شائىر ھۈسەينىخان تەجەللىنىڭ «بەرق تەجەللى» ناملىق شېئىرلار
توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن «قارا رەڭ ئاقتىن گۈزەل» ماۋزۇلۇق قەسىدىسى
ئۇنىڭ ئۇتۇقلۇق چىققان ئەسەرلىرىنىڭ بىرىدۇر. شائىر بۇ قەسىدە-
سىدە ئۆتكۈر پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلەر ئارقىلىق "قارا" بىلەن
"ئاق"نىڭ ئۆزئارا باغلىنىشىنى، زىددىيەتلىرىنى كۆركەم بىر بەدىئىي

شەكىلدە ئۇتۇقلۇق ئىپادىلەپ بەرگەن. قەسىدىدە "ئاق" بىلەن
"قارا" سۆزى باشتىن-ئاخىر مەجازى ۋاستە سۈپىتىدە قوللىنىلغان
بولۇپ، ئۇنىڭدىن بىز پىشقان بىر پەيلاسوپنىڭ پەلسەپىۋى تەھلىل-
لىرىنى، شەيئىلەرگە بولغان ئوبېكتىپ باھالىرىنى، مەلۇم قىممەتكە
ئىگە ئىلمىي چۈشەنچىلىرىنى ئېنىق ھېس قىلالايمىز:

. . . . . .

ئى ساباھەت ئاسمانىنىڭ دۇرەخشان ئەختەرى،
قارە دېسەم قونماسۇن مىرئاتى تەبئىئىغە غۇبار.

. . . . . .

سەدقۇ-سەفۇەت كۆزلەرىڭ سەن قاراقى دەھىر ئارا،
كۆز قاراقىغە قارا بولماق سۈفەتتۇر بىغۇبار.

. . . . . .

ئەسلىگە راجئ بولۇر ھەر شەيئ مۇسەللەمدۇر بۇ سۆز،
ئەسلى ھەر شەيئىنىڭ قارادۇر كۆيدۈرۈپ كۆر ئاشكار.
(ئەي گۈزەللىك ئاسمىنىنىڭ پارلاق يۈلتۇزى،
قارا دېسەم تەبئىتىڭنىڭ ئەينىگىگە چاڭ-توزاڭ قونمىسۇن.

. . . . . .

خەلق ئارىسىدا راستلىق، پاكلىقنىڭ كۆز قارچۇغى سەن،
كۆزنىڭ قارچۇغىغا قارا بولۇش ئېسىل بىر سۈپەتتۇر.

. . . . . .

ھەرقانداق شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ، بۇ سۆزگە
ھەممە تەسلىم بولىدۇ.
ھەرقانداق شەيئىنىڭ ئەسلى قارا، كۆيدۈرۈپ كۆرسەڭ
ئاشكارا بولىدۇ.)

شائىرنىڭ يۇقۇرقى مىسرالىرىغا مەلۇم ماتېرىيالىستىك قاراش سىڭدۈرۈلگەن.

شائىر ھۈسەينىخان تەجەللى ئۆز شېئىرلىرىدا كىشىلىك ئەخلاققا ئائىت مەسىلىلەر ئۈستىدىمۇ ئەتراپلىق پىكىر يۈرگۈزىدۇ، ئۇ بىر غەزىلىدە:

سوردىڭكى نە ئىستەر سەرى كۆينىدە تەجەللى،
مىننەت كۆزىغە ئى گۈلى رەنا تىكەن ئىستەر.
(تەجەللى كوچىنىڭ بېشىدا تۇرۇپ نىمە ئىزدەيدىكەن؟ دەپ سوراپسەن؛
ئەي رەناگۈل، تەجەللى مىننەتنىڭ كۆزىگە سانجىلىدىغان تىكەن ئىزدەيدۇ.)

دەپ يېزىپ، خالىس ياخشىلىق ۋە ئىزگۈنىڭ كۈشەندىسى بولغان مىننەتتىن ئىبارەت ئىللەتنى كەسكىن ئەيىپلەيدۇ.

تەجەللى ئىجادىيىتىنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەققىدە يەنە شۇنىمۇ ئېيتىشقا تېگىشلىككى، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا لىرىك ھېسسىيات چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن، ھايات ھادىسىلىرىگە بولغان چۈشەنچە ۋە باھالار بىرقەدەر كەڭ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، بولۇپمۇ شائىرنىڭ شېئىرلىرى بەدىئىي سۈپەتلەش ئېلېمېنتلىرىغا باي بولۇش خۇسۇسىيىتى بىلەنمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ:

بولدى چۈن زەررىن لەۋا سۈبھە ئاقلىغىدىن نۇرى بار،
قىلدى ئالەم ئەرسەسىدىن قارا تۈن فەۋجى فىرار.
كەيمىش ئېردى قارا ئەتلەستىن ھاۋا بىر تەيلسان،
ئانى مەھر ئەتتى زىيا تىرناغى بىرلە تار-تار.

چەشمەئى خۇرشىد نۇر ئەمۋاجى بىلە دەھرىنىڭ—
يۈپ يۈزىدىن قارەسىن كۆزگۈدەك ئەتتى ئابدار.
(سۈبھى ئاق نۇردىن ئالتۇن بايرىغىنى تىكلىگەن ئىدى،
ئالەم سەھىنىسىدىن تۈننىڭ قارا گۈرۈھى قاچتى.
قارا ئەتلەستىن پۈركەنجە تون كىيىۋالغان ھاۋانىڭ تونىنى،
قۇياش نۇر تىرنىغى بىلەن تال-تال قىلىپ يىرتىۋەتتى.
قۇياش بۇلىغىنىڭ نۇر دولقۇنلىرى جاھانىنىڭ
يۈزىدىكى قارىنى (قاراڭغۇلۇقنى) يۇيۇپ
سۈپ-سۈزۈك ئەينەكتەك روشەن قىلىۋەتتى.)

يۇقۇرقى مىسرالاردا قوللىنىلغان ئوخشىتىش، مۇبالىغە، جانلاندۇرۇش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ھەققىدە ئارتۇقچە ئىزاھات بېرىش ھاجەتسىز بولسا كېرەك.

شائىر ھۈسەينىخان تەجەللىنىڭ ئىجادىيەتلىرىدە پارس تىلىدا يېزىلغان شېئىرلارمۇ كۆپ سالماقنى ئىگەللەيدۇ. شائىرنىڭ پارسچە شېئىرلىرىدىن ئۇنىڭ پارس تىلىغا ماھىر كىشى ئىكەنلىگىنى، بۇ تىلدىمۇ ئەسەرلەر يارىتىشتا ئالاھىدە قابىلىيەتكە ئىگە ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئاپتورلاردىن

قولىڭىزدىكى «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى» ئىنىستىتۇتىمىزدا 1979-يىلدىن باشلاپ تەسىس قىلىنغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەرسلىگىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە تۈزۈپ چىقىلغان بولۇپ،

ئۇنىڭدا مۇھىمى دەرسلىكىنىڭ تەقەززاسى كۆزدە تۇتۇلغان. شۇڭا ئۇ پۈتكۈل ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى يورۇتۇپ بەرگۈچى ئىلمىي ئەمگەكلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشتىن تولىمۇ يىراق. ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتى خەزىنىسىدە ئۆزىنىڭ باي مەزمۇنى، رەڭدار مىلىي شەكلى ۋە مىللىي ئۇسلۇبى بىلەن ئېسىل گۈھەرگە ئوخشاش پارلاپ نۇر چېچىپ تۇرىدىغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىنى تولۇق يورۇتۇپ بېرىش ئەدەبىياتشۇناسلىغىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى مۇشكۇل ۋەزىپىسى بولۇپ، بۇ نۇرغۇن يولداشلارنىڭ بىرلىكتە ھەمكارلىشىپ، ئۇزاق مۇددەت جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈشىگە باغلىق، ئەلۋەتتە.

كىتابخانلارنىڭ تۆۋەندىكىلەرنى نەزەرگە ئېلىشىنى ئۈمىت قىلىمىز:

1. ۋاقىتنىڭ قىسلىغى، بەزى ماتېرىياللارنى رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىشقا ئۇلگۈرەلمەسلىك تۈپەيلىدىن كونا يازما ئەدەبىيات ساھەسىدىكى قىسمەن ئاپتورلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە تەپسىلىي توختىلالمىدۇق. ئۇيغۇر فولكلورى ۋە ئۇنىڭ شەكىللىرى، تەرەققىيات تارىخى ھەققىدىكى مەسىلەر ئايرىم بىر تەتقىقات ماۋزۇسى بولغاچقا، كىتابتا بۇ توغرۇلۇق تەپسىلى بايان بېرىلمىدى.

2. كىتابخانلارنىڭ بولۇپمۇ ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىتابتا بېرىلگەن نەقىللەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىدىن بەھر ئېلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، نەقىل كەلتۈرۈلگەن كلاسسىك ئەسەرلەر (پارچىلار)نىڭ ھەممىسىگە دىگۈدەك ئەسلى تېكىستكە سادىق بولغان ئاساستا نەسرى شەرھ بېرىلدى.

3. نۇقتىلىق ئەسەرلەر تەھلىلىنى بېرىشتە ئاساسەن يېڭىچە، ئىجادىي يول تۇتۇلدى. قىسمەن ئەسەرلەر تەھلىلىدە ئىلگىرى

كۆپچىلىك تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان كۆز قاراشلار ئاساس قىلىندى.

4. كلاسسىك ئەدىپلەرنى رەتكە تۇرغۇزۇشتا ئىمكان بار ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى تەۋە بولغان تارىخىي دەۋر ئاساس قىلىندى. كلاسسىك ئەسەرلەردىن نەمۇنە تەرىقىسىدە پارچىلار بەرگەندە ھەر بىر تارىخىي دەۋرنىڭ تىل خۇسۇسىيىتى (بولۇپمۇ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىگى)نىڭ ئەكس ئېتىلىشى كۆزدە تۇتۇلدى. شۇڭلاشقا بەزى قول يازمىلار ۋە باسما كىتابلاردىكى فونېتىكىلىق سەھۋەنلىكلەر ئاساسەن تۈزىتىپ قويۇلدى.

سىناق تەرىقىسىدە مەيدانغا كەلتۈرۈلگەن بۇ ئەمگەكتە كۆپلىگەن نۇقسانلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. كىتابخانلارنىڭ تەنقىت ۋە مەسلىھەت بېرىشىنى كۈتىمىز.

1982 ـ يىلى قەشقەردە يېزىلدى.
1984 ـ يىلى بېيجىڭدا تۈزىتىلدى.

كىتابنى يېزىشتا پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. لېنىن: «كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ۋەزىپىلىرى».
2. ماۋ زېدۇڭ: «جۇڭگو ئىنقىلاۋى ۋە جۇڭگو كومپارتىيىسى».
3. «ماۋ زېدۇڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت توغرىسىدا».
4. ماكسىم گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» 1 ـ ، 2 ـ قىسىم.
5. فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇ گۇاڭزېن. «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1981 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.
6. «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخىي شەخسلىرى لۇغىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1983 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.
7. گېڭ شىمىن: «قۇتادغۇ بىلىك»كە كىرىش سۆز»، «قۇتادغۇ بىلىك»، 1979 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.
8. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.
9. (ياپونىيە) يۇتىيەن خېڭ: «غەربىي دىيار مەدەنىيىتى تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1981 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.
10. «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، 2 ـ قىسىم، شاڭخەي ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتىنىڭ 1981 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.
11. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. گاۋچاڭ بابى».
12. لى گوشياڭ: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، غەربىي شىمال مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ 1982 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.
13. ئەنۋەر بايتۇر: «شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ۋەتەنىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىكى تۆھپىلىرى» (خەنزۇچە، پىكىر ئېلىش نۇسخىسى).

14. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (ئۇيغۇرچە، پىكىر ئېلىش نۇسخىسى).
15. (گېرمانىيە فېدېراتسىپ جۇمھۇرىيىتى) ئا.ۋ.گابائىن: «قارا قوجۇ ئۇيغۇر خانلىغى»، «شىنجاڭ داشۋ ئىلمىي ژورنىلى»، 1980 ـ يىل 3 ـ سان.
16. مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە نەشرى).
17. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى (ئۇيغۇرچە نەشرى).
18. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى.
19. ق. ھەسەنوۋ: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، ئالمۇتا 1957 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.
20. ن.موللايېۋ: «ئۆزبېك ئەدەبىيات تارىخى»، تاشكەنت 1956 ـ يىل نەشرى.
21. ت.ن.قارانىيازۇۋ: «ئۆزبېكستان مەدەنىيەت تارىخىدىن ئوچېركلار»، تاشكەنت ئۆزبېكچە 1968 ـ يىل نەشرى.
22. ن.ئا. باسكاكوۋ: «تۈركى تىللار» (ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى).
23. ئا. مۇھەممەت ئىمىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ـ ئۈن ئىككى مۇقام» ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى.
24. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ1982 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.)
25. شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.
26. مەھمۇت جوراس: «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» (قول يازما نۇسخىسى).
27. موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمدى» (قول يازما نۇسخىسى).
28. مۆجىزى: «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1982 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.
29. ئەلىشىر ناۋايى: «چار دىۋان»، «خەمسە» (تاش باسما نۇسخىسى)
30. ئەلىشىر ناۋايى: «مەھبۇبۇلقۇلۇپ» (تاش باسما نۇسخىسى).

31. «بەھرەيىل جەۋھەر» («جەۋھەرلەر دېڭىزى» (تاش باسما نۇسخىسى).
32. «قامۇسۇل ئەئلام» 1896 ـ يىل نەشرى، 5 ـ توم.
33. "تۇنيۇقۇق مەڭگۇ تېشى"نىڭ تېكىست تەرجىمىسى، («شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژورنىلى»، 1981 ـ يىل 3 ـ سان.
34. "كۇل تېكىن مەڭگۇ تېشى"نىڭ تېكىست تەرجىمىسى، «شىنجاڭ داشۇ ئىلمى ژورنىلى» 1982 ـ يىل 1 ـ سان.
35. «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1 ـ 10 ـ سانلىرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

تەھرىرلەر: خەمىت تۆمۇر
ئەنۋەر بايتۇر
مەسئۇل مۇھەررىر: ئەكبەر ھۇسەيىن
مەسئۇل كوررېكتور: رىشىت ۋاھىدى

ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۇسەيىن

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى
شىنخۇا كىتاپخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلدۇ
مىللەتلەر باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
1987 ـ يىل 4 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
1988 ـ يىل 11 ـ ئايدا بېيجىڭدا 2 ـ قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 4.70 يۈەن

维吾尔古典文学初探

（维吾尔文）

瓦依提江，艾斯哈尔编著

民族出版社出版　新华书店发行

民族印刷厂印刷

开本：850×1168毫米1/32　印张：37 1/2

1987年4月第1版

1988年11月北京第2次印刷

印数：4,001—8,000册　定价：4.70元

ISBN　7—105—00592—0/I.116

民文　（维7）